

W. J. Andrews (New)

Προλετάριοι όλων τῶν χωρῶν, ἐνωθεῖτε!

ΛΕΝΙΝ

**ΑΠΑΝΤΑ
ΠΛΗΡΗΣ ΕΚΔΟΣΗ**

3

Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΟΜΑΔΑ
ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ ΜΑΡΞΙΣΤΩΝ

Η ΡΩΣΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΕΓΙΝΕ ΜΕ ΑΠΟΦΑΣΗ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΣΟΒΙΕΤΙΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ИНСТИТУТ МАРКСИЗМА-ЛЕНИНИЗМА при ЦК КПСС

В. И. ЛЕНИН

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ

ИЗДАНИЕ ПЯТОЕ

ИЗДАТЕЛЬСТВО
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
МОСКВА • 1971

Β. Ι. ΛΕΝΙΝ

ΑΠΑΝΤΑ
ΕΚΔΟΣΗ ΠΕΜΠΤΗ

ΤΟΜΟΣ
3

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΠΟΧΗ»
ΑΘΗΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ὁ τόμος αὐτός περιέχει τὸ ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού γράφτηκε στά 1896-1899 καί ἐκδόθηκε σέ χωριστό βιβλίο τό 1899. Στόν τόμο περιέχεται ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ Λένιν «Ἐκκριτικὴ κριτικὴ», πού δημοσιεύτηκε τὸ Μάη-Ἰούνη τοῦ 1900 καί ἀποτελοῦσε ἀπάντηση στή βιβλιοκρισία πού ἔγραψε γιά τὸ βιβλίο αὐτὸ ἕνας ἀπὸ τοὺς «νόμιμους μαρξιστές».

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη προέκυψε γιά τοὺς ρώσους μαρξιστές τὸ ζήτημα τῆς βαθιᾶς μελέτης τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο γιά τὴν ὀριστικὴ ἰδεολογικὴ συντριβὴ τοῦ ναροντικισμοῦ καί τὸν καθορισμὸ τῶν προοπτικῶν τῆς ἐπαναστατικῆς πάλης τῆς ἐργατικῆς τάξης, τῶν καθηκόντων τῆς ρωσικῆς σοσιαλδημοκρατίας. Ἡ θεωρητικὴ δράση τῶν ρώσων μαρξιστῶν, ἔγραφε ὁ Λένιν, πρέπει νὰ κατευθύνεται στή συγκεκριμένη μελέτη ὅλων τῶν μορφῶν οἰκονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στή Ρωσία, πρέπει «νά δώσει μιά ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς πραγματικότητάς μας, σάν καθορισμένον συστήματος σχέσεων παραγωγῆς, νὰ δείξει τὸ ἀναπόφευχτο τῆς ἐκμετάλλευσης καί τῆς ἀπαλλοτριώσεως τῶν ἐργαζομένων μέσα σ' αὐτὸ τὸ σύστημα, νὰ δείξει τὴ διέξοδο ἐκείνη ἀπ' αὐτὸ τὸ καθεστῶς, τὴν ὁποία ὑποδείχνει ἡ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη» (βλ. Ἄπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 1ος, σελ. 306)*.

Καί ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ μελέτη ἔγινε ἀπὸ τὸν Λένιν στὸ βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού ἀποτέλεσε τὸ ἐπιστέγασμα τῶν ἐργασιῶν τοῦ Λένιν στή δεκαετία 1890-1900, πού στρέφονταν ἐνάντια στοὺς φιλελεύθετους ναρόντικους καί τοὺς «νόμιμους μαρξιστές» καί ἀπο-

σκοπούσαν στην έπεξεργασία τών προγραμματικῶν θέσεων τοῦ έπαναστατικοῦ μαρξισμού καί στην έφαρμογή τους στίς συγκεκριμένες συνθήκες τῆς Ρωσίας. Ὁ Λένιν θεωροῦσε, ὅτι τό πρόγραμμα τοῦ μαρξιστικοῦ έργατικοῦ κόμματος πρέπει νά περιέχει χαρακτηρισμό τῶν βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος τῆς Ρωσίας, έκτίμηση τῶν βασικῶν ταξικῶν δυνάμεων, καθορισμό τοῦ βασικοῦ σκοποῦ καί τῶν τρεχόντων καθηκόντων τῆς έπαναστατικῆς πάλης τοῦ προλεταριάτου. Τό έργο τοῦ Λένιν «Ἡ ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» μαζί μέ άλλα έργα τοῦ Λένιν δημιούργησε τή θεωρητική βάση γιά τήν έπεξεργασία τοῦ προγράμματος, τῆς στρατηγικῆς καί τῆς ταχτικῆς τοῦ μπολσεβικισμοῦ.

Τό ζήτημα «τῶν τυχῶν τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», γύρω ἀπό τό ὅποιο εἶχε ἀνάψει τότε ἀγῶνας ἀνάμεσα στούς έπαναστάτες μαρξιστές, ἀπό τή μιά μεριά, καί στούς φιλελεύθερους ναρόντικους καί στούς «νόμιμους μαρξιστές», ἀπό τήν ἄλλη, ἦταν τό πιό βασικό ζήτημα τῆς θεωρίας καί τῆς πράξης τῆς έπαναστατικῆς πάλης. Ἦταν ζήτημα: ποιά τάξη εἶναι προορισμένη καί μπορεῖ νά πραγματοποιήσει ριζικό μετασχηματισμό τῆς κοινωνίας, σέ ποιά τάξη πρέπει νά προσανατολιζονται οἱ έπαναστάτες. Ἦταν ζήτημα τῶν προοπτικῶν τῆς εξέλιξης τῆς Ρωσίας, τῶν τυχῶν τῆς επανάστασης καί τῶν ὄρων τῆς νίκης της στή χώρα μας. Ὁ Λένιν έβαλε τά ζητήματα αὐτά στό κέντρο τῆς μελέτης του. Ἀντί τῶν ἀκαδημαϊκῶν συζητήσεων «σχετικά μέ τίς ἀγορές γιά τό ρωσικό καπιταλισμό», πού έκαναν μεταξύ τους οἱ ναρόντικοι καί οἱ «νόμιμοι μαρξιστές», ὁ Λένιν ἀφιέρωσε τό έργο του στή μαρξιστική ἀνάλυση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ συστήματος καί τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς Ρωσίας, στή θεμελίωση τῆς θέσης γιά τόν ἡγετικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου στην επικείμενη επανάσταση. Τό έργο τοῦ Λένιν «Ἡ ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶναι ἕνα ἐξαιρετο δείγμα ἐνότητας έπαναστατικῆς θεωρίας καί πράξης, συνένωσης τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τό έργατικό κίνημα, χρησιμοποίησης τῆς θεωρίας σάν ὄπλου τῆς έπαναστατικῆς πράξης.

Στή θεωρητική εἰσαγωγή ὁ Λένιν ξεκαθαρίζει καί ἀναπτύσσει τίς βασικές θέσεις τῆς μαρξιστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας σχετικά μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς εργασίας, τήν ἀπλή ἐμπορευματική οἰκονομία καί τήν ἀναπόφευχτη μετατροπή της σέ κεφαλαιοκρατική, τή δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀναπτυσσόμενο καπιταλισμό. Πολεμώντας τίς ναρόντικιστικές ἀντιλήψεις ὁ Λένιν ὑπερασπίζεται καί πλουτίζει

τή μαρξιστική θεωρία σχετικά με την κεφαλαιοκρατική ανα-
 παραγωγή και τις κρίσεις, υπογραμμίζει τις αντιθέσεις της κε-
 φαλαιοκρατικής συσσώρευσης, της πραγματοποίησης του κοι-
 νωνικού προϊόντος, του ανταγωνισμού ανάμεσα στη διεύρυνση
 της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής και την περιορισμένη κατα-
 νάλωση λόγω της αυξανόμενης έξαθλίωσης των εργαζομένων.
 'Ο Λένιν αποκαλύπτοντας τό πραγματικό νόημα της μαρξιστι-
 κής θεωρίας σχετικά με την κεφαλαιοκρατική οικονομία, δείχνει,
 ότι οι αντιθέσεις του καπιταλισμού εξηγούν τούς όρους και τις
 αιτίες του χαμού του, της επαναστατικής αντικατάστασής του
 από ένα νέο, προοδευτικό σύστημα, από τό σοσιαλισμό. Στά
 τελευταία κεφάλαια του βιβλίου του ό Λένιν, χρησιμοποιώντας
 ένα τεράστιο όγκο πολύπλευρων στοιχείων, μελετά τή συγκε-
 κριμένη εκδήλωση στή ρωσική πραγματικότητα των γενικών
 οικονομικών νόμων εξέλιξης της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

'Ο Λένιν αρχίζει τήν ανάλυση της ανάπτυξης του καπιταλι-
 σμού στή Ρωσία με τήν περιγραφή της κεφαλαιοκρατικής εξέ-
 λιξης της αγροτικής οικονομίας και της αποσύνθεσης της αγρο-
 τιās. Χρησιμοποιώντας ένα τεράστιο όγκο στοιχείων ό Λένιν
 απέδειξε αδιάψευστα, ότι οι κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στό
 ρωσικό χωριό μετά τή μεταρύθμιση του 1861 χαρακτηρίζονταν
 από τήν ύπαρξη και τήν ανάπτυξη των αντιθέσεων πού προσι-
 διάζουν στήν εμπορευματική οικονομία και τόν καπιταλισμό.
 Οί αντιθέσεις αυτές δείχναν ότι «τό καθεστώς των οικονομικών
 σχέσεων στό „κοινοτικό“ χωριό δέν αποτελεί καθόλου ένα ιδι-
 αίτερο σύστημα («λαϊκής παραγωγής» κτλ.),» όπως ισχυρίζον-
 ταν οι ναρόντικοι, αλλά ένα «συνηθισμένο μικροαστικό καθε-
 στώς». 'Ο Λένιν έδειξε, ότι ή αγροτιά όχι μόνο διαφοροποιεί-
 ται, αλλά «καταστρέφεται τελείως, παύει νά ύπάρχει, γιατί εκτο-
 πίζεται από έντελώς νέους τύπους αγροτικού πληθυσμού, τύ-
 πους, πού αποτελούν τή βάση της κοινωνίας όπου κυριαρχεί ή
 εμπορευματική οικονομία και ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή.
 Οί τύποι αυτοί είναι ή αστική τάξη του χωριού (κυρίως ή μικρή)
 και τό αγροτικό προλεταριάτο, ή τάξη των εμπορευματοπαρα-
 γωγών στή γεωργία και ή τάξη των μισθωτών εργατών γής» (βλ.
 σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 170, 171).

Στό έργο του «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία» ό
 Λένιν έδωσε βαθιά ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής διάρ-
 θρωσης του τσιφλικάδικου νοικοκυριού και περιέγραψε τό χα-
 ρακτήρα της εξέλιξής του μετά τή μεταρύθμιση. 'Ο Λένιν
 έδειξε, ότι στό τσιφλικάδικο νοικοκυριό συνδυάζονταν τότε τό

σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα οἰκονομίας, ὅτι τό σύστημα ξεπληρωμῆς μέ δουλιά εἶναι ἄμεση ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία καί πού ἐπικρατοῦσε στήν περίοδο τῆς δουλοπαροικίας. Μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἐκτοπιζόταν βαθμιαῖα ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ὀργάνωσης τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ. Ξεσκεπάζοντας τήν ἐξιδανίκευση ἀπό τούς φιλελεύθερους ναρόντικους τοῦ συστήματος ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῶν ἄλλων ὑπολειμμάτων τῆς δουλοπαροικίας, ὁ Λένιν ἔδειξε πειστικά, ὅτι τά ὑπολείμματα τῆς δουλοπαροικίας (ξεπληρωμή μέ δουλιά καί ἀγγαρεία πρὸς ὄφελος τοῦ τσιφλικᾶ γιά διάφορα «ὀτρέζκι»*, ἀλληλέγγυα εὐθύνη, ὕψηλοί φόροι, στέρηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τό δικαίωμα νά διαθέτουν ἐλεύθερα τή γῆ τους, νά μετακινοῦνται καί νά μετοικοῦν ἐλεύθερα, καθώς καί ἡ ἀνισότιμη θέση τους σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τά δικαιώματα τοῦ πολίτη κτλ.) ἀποτελοῦσαν βαρῦ ζυγό γιά τήν ἀγροτιά τῆς τσαρικής Ρωσίας.

Ἐκτός ἀπό τήν τσιφλικάδικη ἐκμετάλλευση, τήν ἐργαζόμενη ἀγροτιά τήν ἔπνιγε ὁ ζυγός τοῦ κουλάκου, ἡ καταλήστευσή της ἀπό τό ἐμπορικό καί τοκογλυφικό κεφάλαιο, πού ἔπαιζε τεράστιο ρόλο στό χωριό μετά τή μεταρύθμιση. Ὁ Λένιν ἀποκάλυψε τό βαθύ ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἀγροτιά καί στούς τσιφλικάδες, καί μέσα στήν ἀγροτιά τόν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη τοῦ χωριοῦ καί στό ἀγροτικό προλεταριάτο.

Τό ἔργο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» δείχνει τήν τεράστια ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας μετά τή μεταρύθμιση, ἀποκαλύπτει τίς ἰδιομορφίες τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία, δείχνει τήν προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία σέ σύγκριση μέ τά ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχίας, καθώς καί σέ σύγκριση μέ τή μικρή παραγωγή. Ὁ Λένιν κατάφερε συντριπτικό χτύπημα στήν ἀστική θεωρία τῆς «σταθερότητας» τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἐδειξε, ὅτι καί στήν ἀγροτική οἰκονομία ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική παραγωγή εἶναι παραγωγικότερη ἀπό τή μικρή καί τήν ἐκτοπίζει ἀναπόφευχτα. ὅτι τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό κρατιέται μόνο μέ τήν καταλήστευση τῆς δουλιᾶς καί τῶν ζωτικῶν δυνάμεων τοῦ γεωργοῦ.

* — κομμάτια γῆς, πού περικόπηκαν ἀπό τούς κλήρους τῶν ἀγροτῶν κατά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση στή Ρωσία τό 1861. — Σημ. μετ.

μέ τή λεηλασία τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς γῆς. Ἀποκαλύπτοντας τήν ἀπελπιστική καί χωρίς διέξοδο κατάσταση τῆς ἐργαζόμενης ἀγροτιᾶς στίς συνθήκες τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ Λένιν ἀπέδειξε ὅτι γιά τούς μικροῦς ἀγρότες δέν ὑπάρχει ἄλλη σωτηρία ἔξω ἀπό τήν προσχώρησή τους στό ἐπαναστατικό κίνημα τοῦ προλεταριάτου, ἔξω ἀπό τήν ἐπαναστατική πάλη μαζί μέ τό προλεταριάτο ἐνάντια σ' ὄλο τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» γιά πρώτη φορά ἐγίνε μαρξιστική ἀνάλυση τῶν σταδίων καί τῶν μορφῶν ἐξέλιξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση. Ὁ Λένιν ἐξετάζει λεπτομερειακά τά τρία κύρια στάδια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική βιομηχανία: τή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή (μικρές, κυρίως ἀγροτικές, βιοτεχνίες), τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα καί τή φάμπρικα (μεγάλη μηχανική βιομηχανία) στήν ἀδιάρρηκτη σχέση τους, δείχνει τή νομοτελειακή μετατροπή τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σέ κεφαλαιοκρατική, σέ μανουφακτούρα, καί τή μετεξέλιξη τῆς τελευταίας σέ φάμπρικα, σέ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ταυτόχρονα ἐξετάζει τή σύνδεση καθεμιᾶς ἀπ' αὐτές τίς μορφές βιομηχανίας μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία.

Μέ μιά ἐμπεριστατωμένη ἀνάλυση ἐνός πλούσιου ἀποδειχτικοῦ ὕλικου ὁ Λένιν κάνει παραλληλισμό τῆς ἀποσύνθεσης τῶν μικρῶν παραγωγῶν στή γεωργία καί στή βιοτεχνία, δείχνει τό σκληρό ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες», ἐξετάζει τό προτσές τῆς δημιουργίας ἀπό ὀρισμένους ἐμπορευματοπαραγωγούς μερικῶν σχετικά μεγάλων ἐργαστηρίων, τήν ἀνάπτυξη, μέσα ἀπό τήν καταταμαχισμένη μικρή παραγωγή, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀπλῆς συνεργασίας. Ὁ Λένιν δείχνει, μέ ποιό τρόπο τά ἐργαστήρια πού ἔχουν σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν, εἰσάγουν βαθμιαῖα τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί ἔτσι ἡ κεφαλαιοκρατική ἀπλή συνεργασία μετεξελίσσεται σέ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Ὁ Λένιν ἦταν ὁ πρῶτος πού ἔδωσε μαρξιστικό χαρακτηρισμό σέ μιά ὁλόκληρη σειρά βιοτεχνιῶν, δείχνοντας ὅτι ἀποτελοῦν τό μανουφακτορικό στάδιο τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ μανουφακτούρα, σημειώνει ὁ Λένιν, εἶναι ἐνδιάμεσος κρίκος ἀνάμεσα στή βιοτεχνία καί τή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή μέ πρωτόγονες μορφές κεφαλαίου, ἀπό τή μιά μεριά, καί τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία (φάμπρικα), ἀπό τήν ἄλλη.

Ὁ Λένιν ἐρευνᾷ λεπτομερειακά καί ὀλόπλευρα τήν ἀνάπτυξη

τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας στή Ρωσία. Χαρακτηρίζει τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία (φάμπρικα) σάν ἀνώτερη βαθμίδα τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία, πού ἔχει σάν βασικό καί οὐσιαστικό γνώρισμα τή χρησιμοποίηση συστήματος μηχανῶν γιά τήν παραγωγή. Τό πέρασμα ἀπό τή μανουφακτούρα στή φάμπρικα, τονίζει ὁ Λένιν, σημαίνει πλήρη τεχνική ἐπανάσταση, πού συνοδεύεται ἀναπόφευχτα ἀπό μιά ριζική ἀλλαγὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ὀριστικό διαχωρισμό τῶν διαφόρων ομάδων πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή, ὄξυνση καί πλάταμα τῶν βαθιῶν ἀντιθέσεων τοῦ καπιταλισμοῦ καί, μαζί μ' αὐτά, ἀπό μαζική κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπό τόν καπιταλισμό, δηλ. προετοιμασία τῶν ὑλικῶν προϋποθέσεων γιά τό πέρασμα στό σοσιαλισμό. «Ἔτσι ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία εἶναι ἡ τελευταία λέξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ τελευταία λέξη τῶν ἀρνητικῶν καί „θετικῶν στοιχείων“ του» (σελ. 474).

Ὁ Λένιν ὑπογραμμίζει τήν ἀξανάομενη συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς στή ρωσική βιομηχανία. Ἀκόμα ἀπό τό 1890 τά 71,1% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν δούλευαν σέ μεγάλες φάμπρικες καί ἐργοστάσια (μέ 100 καί πλέον ἐργάτες). Στά 1894—1895 οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις ἀποτελοῦσαν τά 10,1% ὄλων τῶν ἐργοστασίων καί συγκέντρωναν τά 74% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί πάνω ἀπό τά 70% τοῦ ὄγκου τῆς παραγωγῆς. Στά 1903 οἱ μεγάλες φάμπρικες πού εἶχαν πάνω ἀπό 100 ἐργάτες, ἀποτελοῦσαν στήν Εὐρωπαϊκῆ Ρωσία τά 17% ὄλων τῶν ἐργοστασίων καί συγκέντρωναν τά 76,6% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Ὁ Λένιν τονίζει ἰδιαίτερα, ὅτι οἱ μεγάλες ρωσικές φάμπρικες ἦταν μεγαλύτερες ἀπό τίς γερμανικές. Ἡ συγκέντρωση ὄλο καί περισσότερων ἐργατῶν σέ μεγάλες φάμπρικες καί ἐργοστάσια, σέ μεγάλες πόλεις καί βιομηχανικά κέντρα συντελοῦσε στή συσπείρωση καί στήν ὀργάνωση τῆς ἐργατικῆς τάξης, μεγάλωνε τή δύναμή της καί τόν πολιτικό της ρόλο στή ζωὴ τῆς χώρας, στίς παραπέρα τύχες της.

Στό κλείσιμο τῆς μελέτης του ὁ Λένιν ἔδειξε, ὅτι «ἡ Ρωσία τοῦ ξύλινου ἀλετριοῦ καί τοῦ ἄλωνοκόπανου, τοῦ νερόμυλου καί τοῦ χειροκίνητου ἀργαλειοῦ ἄρχισε νά μετατρέπεται γρήγορα σέ Ρωσία τοῦ σιδερένιου ἀλετριοῦ καί τῆς ἄλωνιστικῆς μηχανῆς, τοῦ ἀτμοκίνητου ἀλευρόμυλου καί τοῦ ἀτμοκίνητου ἀργαλειοῦ» (σελ. 626). Ταυτόχρονα ἡ Ρωσία, παρά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, παρέμενε χώρα κυρίως ἀγροτική, καθυστερημένη ἀπό τεχνικο-οικονομική ἄποψη, σέ σύγκριση μέ τίς πρωτοπόρες κεφαλαιοκρατικές χώρες. Τά πολυάριθμα ὑπο-

λείμματα και οι επιβιώσεις της δουλοπαροικίας ήταν η κύρια αιτία αυτής της καθυστέρησης, εμπόδιζαν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της χώρας, αποτελούσαν βαρύ ζυγό για τις λαϊκές μάζες.

Υπογραμμίζοντας τον προοδευτικό χαρακτήρα του καπιταλισμού σέ σύγκριση με τη φεουδαρχία, το τσιφλικάδικο καθεστώς και τη μικρή παραγωγή, ο Λένιν έδωσε ταυτόχρονα μία χτυπητή περιγραφή των βαθιών αντιθέσεων και πληγών του κεφαλαιοκρατικού συστήματος. Το έργο του Λένιν «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» αποτελεί φοβερό κατηγορητήριο ενάντια στον τσαρισμό και στο ρωσικό καπιταλισμό.

Το βιβλίο του Λένιν αποτέλεσε όχι μόνο ολοκλήρωση της ιδεολογικής συντριβής του ναροντικισμού, αλλά και συντριβή των «νόμιμων μαρξιστών». Ο Λένιν έδειξε, ότι οι «νόμιμοι μαρξιστές» είναι άπολογητές του κεφαλαίου, έχθροι του επαναστατικού μαρξισμού.

Οι «νόμιμοι μαρξιστές» υποδέχτηκαν το έργο του Λένιν «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» με έχθρική κριτική. Ο Λένιν απάντησε σ' αυτές τις επιθέσεις με το άρθρο του «Άκριτη κριτική», που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Ναούτσονογε Όμποζρένιγε». Στο άρθρο αυτό ο Λένιν τονίζει την ανάγκη ενός ξεκάθਾਰου διαχωρισμού από τους ανθρώπους, που κάτω από το προσωπείο του «μαρξιστή» διαστρεβλώνουν τον επαναστατικό μαρξισμό. Ο Λένιν υπογράμμισε εξαιρετικά έντονα το καθήκον της παραπέρα ανάπτυξης των θεμελιακών θέσεων του μαρξισμού, με βάση τη γενίκευση της πείρας της ταξικής πάλης του προλεταριάτου στις νέες συνθήκες.

Αντίθετα απ' τους εκπροσώπους του «νόμιμου μαρξισμού», που με κάθε τρόπο εξωραΐζαν τον καπιταλισμό και εξυμνούσαν την αστική τάξη, ο Λένιν υπογράμμισε, ότι ο καπιταλισμός αποτελεί ιστορικά παροδικό σύστημα, ότι ο ιστορικός του ρόλος συνίσταται στη δημιουργία των υλικών προϋποθέσεων και των όποκειμενικών παραγόντων της προλεταριακής επανάστασης, του περάσματος στο σοσιαλισμό.

Στο έργο του «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» ο Λένιν έδωσε μία ξεκάθαρη και άκριβη περιγραφή της οικονομίας και της ταξικής διάρθρωσης της χώρας στα τέλη του XIX αιώνα. Αποκάλυψε τη βαθιά οικονομική βάση της ταξικής πάλης και της διάταξης των ταξικών δυνάμεων στίς παραμονές της πρώτης ρωσικής επανάστασης. Το βιβλίο του Λένιν έδινε απάντηση στο έρώτημα σχετικά με το χαρακτήρα της επερχόμενης

ἐπανάστασης καὶ τῶν κινητήριων δυνάμεων της, σχετικά μέ τό ρόλο τῶν διαφόρων τάξεων σ' αὐτήν.

Στό ἔργο του ὁ Λένιν θεμελίωσε ἀπό πολιτικο-οικονομική ἀποψη τόν ἡγετικό ρόλο τοῦ προλεταριάτου στήν ἐπανάσταση καί ἀπόδειξε, ὅτι ἡ δύναμή του στήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς Ρωσίας εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό τήν ἀριθμητική του δύναμη στό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Αὐτό τό ἐπιβεβαίωσε στό ἀκέραιο κατοπινά ἡ ἱστορία τῶν τριῶν ἐπαναστάσεων. Ἔτσι ὁ Λένιν ἔδωσε ἓνα συντριπτικό χτύπημα στό δόγμα τῶν ὀπορτουμιστῶν τοῦ διεθνοῦς ἐργατικοῦ κινήματος, σύμφωνα μέ τό ὁποῖο τό προλεταριάτο δέν μπορεί, καί δέν πρέπει, νά παλεῦει γιά τήν ἐξουσία καί τό σοσιαλισμό, ἐφόσον δέν ἀποτελεῖ τήν πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας.

Ὁ Λένιν ἔδειξε τήν οικονομική βάση τῆς διπλῆς φύσης καί τοῦ διπλοῦ ρόλου τῆς ἀγροτιᾶς, ἀποκάλυψε τόν ἀνταγωνισμό τῶν ἰδιοχτητικῶν καί προλεταριακῶν τάσεων τῆς ἀγροτιᾶς, τίς ρίζες τῶν ταλαντεύσεων της ἀνάμεσα στήν ἀστική τάξη καί τό προλεταριάτο. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν ἔδειξε τίς βαθιές πηγές τῆς ἐπαναστατικότητας τῆς ἐργαζόμενης ἀγροτιᾶς καί θεμελίωσε τήν ἀναγκαιότητα τῆς συμμαχίας τῆς ἐργατικῆς τάξης καί τῆς ἀγροτιᾶς γιά τήν πάλη ἐναντία στούς τσιφλικάδες, στόν τσαρισμό, στήν ἀστική τάξη.

Οἱ θέσεις αὐτές τοῦ μαρξισμοῦ, πού ἀναπτύχθηκαν καί θεμελιώθηκαν στό βιβλίο τοῦ Λένιν πρὶν ἀπό μισό καί πλέον αἰῶνα, ἔχουν καί σήμερα ἐπίκαιρη σημασία. Οἱ μεγαλοφρεῖς ὑποδειξίεις τοῦ Λένιν σχετικά μέ τήν ἡγεμονία τοῦ προλεταριάτου, τή συμμαχία ἐργατῶν καί ἀγροτῶν ἀποτελοῦν καθοδηγητική ἀρχή στήν πάλη τῶν λαῶν γιά τή δημοκρατία, τήν ἐθνική ἀπελευθέρωση, τό σοσιαλισμό.

Τό γενικό συμπέρασμα, πού ἀπορέει ἀπό τή βαθιά πολιτικο-οικονομική ἀνάλυση πού ἔκανε ὁ Λένιν στό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶναι ὅτι στή Ρωσία ὀρμιάζει μιά μεγάλη λαϊκή ἐπανάσταση, πού ἐπικεφαλῆς της βρίσκεται τό προλεταριάτο, ἔχοντας ἓναν ἰσχυρό σύμμαχο τά ἑκατομμύρια τῆς ἀγροτιᾶς· ἡ ἐπανάσταση αὐτή δέν μπορεί νά περιοριστεῖ στήν ἀνατροπή τοῦ τσαρισμοῦ, τό προλεταριάτο θά προχωρήσει πιο πέρα, στήν ἀνατροπή τοῦ καπιταλισμοῦ, στή νίκη τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Τό ἔργο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» κυκλοφόρησε πέντε χρόνια μετά τή δημοσίευση ἀπό τόν Ἔνγκελς τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Μάρξ καί

ἀποτέλεσε ἄμεση συνέχεια τοῦ μεγαλοφυοῦς ἔργου τοῦ Μάρξ. Στόν πρόλογο τοῦ τρίτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» ὁ Ἐνγκελς γράφει, ὅτι ὁ Μάρξ πολὺν καιρὸ καὶ μέ ἐπιμέλεια μελετοῦσε ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ὑλικά γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς Ρωσίας μετὰ τὴ μεταρύθμιση. Σχεδίαζε, μέ βάση τὸ παράδειγμα τῆς Ρωσίας, νά συγκεκριμενοποιήσει καὶ νά ἀναπτύξει παραπέρα τὴ διδασκαλία του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν ἀγροτική οἰκονομία. Ἡ Ρωσία μέ τὴν ποικιλία τῶν μορφῶν γαιοκτησίας καὶ ἐκμετάλλευσης σέ βάρος τῶν ἀγροτῶν παραγωγῶν ἔπρεπε νά παίξει, στόν τομέα τῆς ἔγγειας προσόδου, τὸν ἴδιο ρόλο πού ἔπαιξε ἡ Ἀγγλία στόν πρῶτο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ Μάρξ δέν κατόρθωσε νά πραγματοποιήσει αὐτὸ τὸ σχέδιο, λέει ὁ Ἐνγκελς. Αὐτὸ τὸ σχέδιο τοῦ Μάρξ τὸ πραγματοποίησε ὁ Λένιν στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία». Ταυτόχρονα ὁ Λένιν, μέ βάση τὴ μελέτη τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας, πλούτισε μέ νέες θέσεις καὶ ἄλλα κεφάλαια τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ καπιταλισμοῦ, ἰδιαίτερα τὴ θεωρία τῆς ἐμφάνισης καὶ τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς, τῆς μετατροπῆς τῆς ἀπλῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σέ κεφαλαιοκρατική καὶ τῆς ἰδιομορφίας αὐτοῦ τοῦ προτσῆς στὴν ἀγροτική οἰκονομία, τὴ θεωρία τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ τῶν κρίσεων, τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας μέ τὴν ἀνάπτυξη τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς.

Τὸ βιβλίο τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» ἔχει ἀνεκτίμητη ἀξία γιὰ τοὺς λαοὺς τῶν κεφαλαιοκρατικῶν χωρῶν καὶ τῶν ἀποικιῶν. Μέ ὅλο του τὸ περιεχόμενο ἀποδείχνει πειστικά ὅτι στίς συνθήκες τῆς κυριαρχίας τοῦ κεφαλαίου οἱ λαϊκῆς μάζες εἶναι καταδικασμένες σέ ἐκμετάλλευση καὶ ἐξαθλίωση, ὅτι ὁ μοναδικὸς δρόμος γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν τσιφλικάδων καὶ τίς ἀλυσίδες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ εἶναι ὁ δρόμος τῆς ἐπανάστασης, ὁ δρόμος τοῦ σοσιαλισμοῦ.

*Ἰνστιτοῦτο μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ
τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ*

B. I. LENIN

1897

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ

ΤΟ ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ
ΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ¹

*Γράφηκε στά 1896-1899
Πρωτοδημοσιεύτηκε σέ ξεχωριστό
βιβλίο στά τέλη του Μάρτη 1899*

*Δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τό
κείμενο τῆς δεύτερης έκδοσης
του βιβλίου, πού βγήκε τό 1908*

2 "Απαντα Λένιν. Τόμος 3.

ИЗДАНИЕ М. И. ВОДОВОЗОВОЙ.

Владимиръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА ВЪ РОССІИ.

Процессъ образованія внутренняго рынка для крупной
промышленности.

Цѣна 2 р. 50 к.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.
Типо-литографія А. Лейферта, Бол. Морская 65.
1899.

Τό έξώφυλλο τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν
«Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — 1899

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Σέ τούτη τήν ἐργασία ὁ συγγραφέας ἔβαλε σκοπό του νά ἐξετάσει τό ζήτημα: πῶς διαμορφώνεται ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τό ρωσικό καπιταλισμό; Εἶναι γνωστό πῶς τό ζήτημα αὐτό τό ἔχουν βάλει ἀπό καιρό πιά οἱ κυριότεροι ἐκπρόσωποι τῶν ἀντιλήψεων τοῦ ναροντικισμοῦ (μέ ἐπικεφαλῆς τούς κ.κ. Β. Β. καί Ν.—ον) καί τό καθήκον τό δικό μας θά εἶναι νά κάνουμε κριτική στίς ἀντιλήψεις αὐτές. Σκεφτήκαμε, πῶς δέν ἦταν δυνατό στήν κριτική αὐτή νά περιοριστοῦμε στήν ἀνάλυση τῶν σφαλμάτων καί τῶν ἀνακριβειῶν, πού ὑπάρχουν στίς ἀπόψεις τῶν ἀντιπάλων. Θεωρήσαμε πῶς γιά νά ἀπαντήσουμε στό ζήτημα πού ἔχει τεθεῖ, δέν ἦταν ἀρκετό νά ἀναφέρουμε τά γεγονότα πού δείχνουν τή δημιουργία καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, γιατί θά μπορούσε νά προβάλλει κανεῖς τήν ἀντίρρηση, ὅτι τά γεγονότα αὐτά διαλέχτηκαν αὐθαίρετα κι ὅτι παραλείφθηκαν τά γεγονότα πού δείχνουν τό ἀντίθετο. Θεωρήσαμε πῶς ἦταν ἀνάγκη νά ἐξετάσουμε καί νά προσπαθήσουμε νά περιγράψουμε στό σύνολό του ὅλο τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἕνα τόσο πλατύ καθήκον θά ξεπερνοῦσε τίς δυνάμεις ἐνός μόνο ἀνθρώπου, ἂν δέν περιοριζόταν μέσα σέ ὀρισμένα πλαίσια. Πρῶτο, ὅπως φαίνεται κι ἀπό τόν τίτλο, παίρνομε τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία ἀποκλειστικά ἀπό τήν ἀποψη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς κι ἀφήνομε κατά μέρος τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς καί τά στοιχεῖα γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο. Δεύτερο, περιοριζόμαστε μόνο στήν ἐποχή μετά τή μεταρῦθμιση. Τρίτο, παίρνομε κυρίως, καί σχεδόν ἀποκλειστικά, τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τά ἐσωτερικά, τά καθαρῶς ρωσικά κυβερνεῖα. Τέταρτο, περιοριζόμαστε ἀποκλειστικά καί μόνο στήν οἰκονομική πλευρά τοῦ προτσές. Μά καί ὕστερα ἀπ'

ὄλους αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἀναφέραμε, τὸ θέμα ποὺ ἀπομένει εἶναι ἐξαιρετικά πλατὺ. Ὁ συγγραφέας δὲν κρύβει καθόλου ἀπὸ τὸν ἑαυτό του τίς δυσκολίες, ἀκόμα καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ περικλείνει ὁ χειρισμὸς ἑνὸς τόσο πλατιοῦ θέματος, νόμισε ὅμως, ὅτι γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸ ρωσικὸ καπιταλισμὸ, ἦταν ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ δείξει τὴ σχέση καὶ τὴν ἀλληλοεξάρτησιν ἀνάμεσα στὶς διαφορὰς πλευρὰς τοῦ προτσῆς ποὺ συντελεῖται σ' ὄλους τοὺς τομεῖς τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας. Γι' αὐτὸ περιοριζόμεσθε στὴν ἐξέταση τῶν βασικῶν γνωρισμάτων τοῦ προτσῆς καὶ ἀφήνομε τὴν εἰδικότερη μελέτη του γιὰ κατοπινὰς ἔρευνες.

Τὸ σχέδιον τῆς ἐργασίας μας εἶναι τὸ ἐξῆς. Στὸ I κεφάλαιον θὰ ἐξετάσουμε, ὅσο τὸ δυνατόν πιὸ σύντομα, τίς βασικὰς θεωρητικὰς θέσεις τῆς ἀφηρημένης πολιτικῆς οἰκονομίας σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸν καπιταλισμὸ, πράγμα ποὺ θὰ χρησιμεύσει σάν εἰσαγωγὴ γιὰ τὸ ὑπόλοιπον, τὸ ἀποδεικτικὸ μέρος τοῦ ἔργου καὶ θὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, στὴν παραπέρα ἔκθεσίν μας, νὰ ἀναφερόμαστε κάθε τόσο στὴ θεωρίαν. Στὰ τρία ἐπόμενα κεφάλαια θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε τὸ χαρακτῆρα τῆς καπιταλιστικῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας στὴ Ρωσίαν μετὰ τὴ μεταρύθμισιν καὶ, συγκεκριμένα, στὸ II κεφάλαιον θὰ ἀναλύσουμε τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμστβο γιὰ τὴν ἀποσύνθεσιν τῆς ἀγροτικῆς, στὸ III κεφάλαιον — τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ μεταβατικὴ κατάστασιν τῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας, γιὰ τὴν ἀντικατάστασιν τοῦ συστήματος τῶν ἀγγαρειῶν αὐτῆς τῆς οἰκονομίας μὲ τὸ καπιταλιστικὸ σύστημα καὶ στὸ IV, — τὰ στοιχεῖα γιὰ τίς μορφὰς μὲ τίς ὁποῖες συντελεῖται ἡ διαμόρφωσις τῆς ἐμπορευματικῆς καὶ κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας. Τὰ ἐπόμενα τρία κεφάλαια θὰ εἶναι ἀφιερωμένα στὶς μορφὰς καὶ στὰ στάδια τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανίαν μας: στὸ V κεφάλαιον θὰ ἐξετάσουμε τὰ πρῶτα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανίαν, καὶ συγκεκριμένα *στὴ μικρὴ ἀγροτικὴ (τὴ λεγόμενὴ χειροτεχνικὴ) βιομηχανίαν*: στὸ VI κεφάλαιον θὰ ἐξετάσουμε τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ μανουφακτοῦραν καὶ γιὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ δουλιάν στὸ σπιτί καὶ στὸ VII κεφάλαιον — τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Στὸ τελευταῖον (VIII) κεφάλαιον θὰ κάνομε μίαν προσπάθειαν νὰ δείξομε τὴν σχέσιν ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὶς διαφορὰς πλευρὰς τοῦ προτσῆς, ποὺ ἐκθέσαμε πιὸ πάνω, καὶ νὰ δώσομε μίαν γενικὴν εἰκόνα τοῦ προτσῆς αὐτοῦ.

Υ.Γ.² Λυπούμαστε πάρα πολύ πού δέν μπορέσαμε νά χρησιμοποιήσουμε στό ἔργο αὐτό τή θαυμάσια ἀνάλυση γιά τήν «ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία», πού ἔκανε ὁ Κ. Κάουτσκι στό βιβλίο του: «Die Agrarfrage» (Stuttgart, Dietz, 1899· I. Abschn. «Die Entwicklung der Landwirtschaft in der kapitalistischen Gesellschaft»)***.

Τό βιβλίο αὐτό (πού τό πήραμε, ὅταν τό μεγαλύτερο μέρος τούτου τοῦ ἔργου εἶχε πιά στοιχειοθετηθεῖ) εἶναι, ὕστερα ἀπό τόν 3ο τόμο τοῦ «Κεφαλαίου»³, τό πιό ἀξιόλογο φαινόμενο τῆς νεότερης οἰκονομικῆς φιλολογίας. Ὁ Κάουτσκι ἐρευνᾷ τίς «βασικές τάσεις» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας. Σκοπός του εἶναι νά ἐξετάσει τά πολύμορφα φαινόμενα τῆς σύγχρονης ἀγροτικῆς οἰκονομίας σάν «ἐπιμέρους ἐκδηλώσεις ἑνός γενικοῦ προτσές» (Vorrede***, VI). Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὡς ποιοῦ βαθμοῦ εἶναι ταυτόσημα τά βασικά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ γενικοῦ προτσές στή Δυτική Εὐρώπη καί στή Ρωσία, παρά τίς τεράστιες ἰδιομορφίες τῆς τελευταίας, τόσο ἀπό οἰκονομική ὅσο καί ἀπό ἐξωοικονομική ἄποψη. Ἀχ., γιά τή σύγχρονη (moderne) κεφαλαιοκρατική γεωργία γενικά εἶναι χαρακτηριστικός ὁ ἀναπτυσσόμενος προοδευτικά καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν (Kautsky, IV, b, c), πράγμα πού ἐπισύρει τήν προσοχή καί στή Ρωσία τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση (βλ. παρακάτω, κεφ. III, ὑποκεφάλαια VII καί VIII· κεφ. IV, ἰδιαίτερα τό ὑποκεφάλαιο IX). Τό προτσές τῆς «προλεταριοποίησης τῆς ἀγροτιᾶς» (τίτλος τοῦ VIII κεφαλαίου στό βιβλίο τοῦ Κάουτσκι), ἐκφράζεται παντοῦ μέ τή διάδοση ὅλων τῶν εἰδῶν τῆς μισθωτῆς δουλιᾶς τῶν μικρῶν ἀγροτῶν (Kautsky, VIII, b) — παράλληλα παρατηροῦμε στή Ρωσία τό σχηματισμό μιᾶς τεράστιας τάξης ἀπό μισθωτούς ἐργάτες πού ἔχουν καί γεωργικό κληρο (βλ. παρακάτω κεφ. II). Ἡ ὑπάρξη τῆς μικρῆς ἀγροτιᾶς σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν ὀφείλεται στήν τεχνική ὑπεροχή τῆς μικρῆς παραγωγῆς στή γεωργία, ἀλλά στό γεγονός ὅτι οἱ μικροί ἀγρότες ἐλαττώνουν τίς ἀνάγκες τους κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί τσακίζονται στή δουλιά ἀσύγκριτα περισσότερο ἀπό τοὺς τελευταίους (Kautsky, VI, b) «ὁ μισθωτός ἐργάτης

* — «Τό ἀγροτικό πρόβλημα» (Στουτγάρδη, ἔκδοση Ντίτς, 1899· I μέρος: «Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία»). Ἡ Σύντ.

** Ὑπάρχει ρωσική μετάφραση.

*** — Πρόλογος. Ἡ Σύντ.

γῆς βρίσκεται σέ καλύτερη κατάσταση ἀπό τόν μικρό ἀγρότη» — λέει ἐπανελημμένα ὁ Κάουτσκι S.* 110, 317, 320). Ἐνάλογο φαινόμενο παρατηρεῖται καί στή Ρωσία (βλ. παρακάτω, κεφ. II, ὑποκεφάλαιο XI, Γ⁴). Γι' αὐτό εἶναι φυσικό νά συμφωνοῦν οἱ μαρξιστές τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας στήν ἐκτίμηση τέτοιων λχ. φαινομένων, ὅπως εἶναι τά «ἐπαγγέλματα τῶν πλανόδιων ἀγροτῶν» γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή ρωσική ἐκφραση ἢ «ἡ μισθωτή γεωργική δουλιὰ τῶν πλανόδιων ἀγροτῶν», ὅπως λένε οἱ γερμανοί (Kautsky, S. 192. Πρβλ. παρακάτω τό κεφ. III, ὑποκεφάλαιο X), ἢ ἑνός τέτιου φαινομένου, ὅπως εἶναι τό γεγονός ὅτι οἱ ἐργάτες καί οἱ ἀγρότες φεύγουν ἀπό τό χωριό καί πηγαίνουν στίς πόλεις καί στά ἐργοστάσια (Kautsky, IX, ε' ἰδιαίτερα στή S. 343, καί πολλά ἄλλα. Πρβλ., παρακάτω τό κεφ. VIII, ὑποκεφάλαιο II) — ἡ μεταφορά τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας στήν ὑπαιθρο (Kautsky, S. 187. Πρβλ. παρακάτω τό κεφ. VII, ὑποκεφάλαιο VIII). Ἀφήνουμε πιά τό γεγονός, ὅτι ἐξίσου ἐκτιμοῦν τήν *ἱστορική* σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία (Kautsky, passim**, ἰδιαίτερα στίς S. 289, 292 καί 298. Σύγκρινε παρακάτω τό κεφ. IV, ὑποκεφάλαιο IX) κι ὅτι ἐξίσου παραδέχονται τόν *προοδευτικό χαρακτήρα* τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στή γεωργία σέ σύγκριση μέ τίς προκεφαλαιοκρατικές [Kautsky, S. 382: «Θάταν μιά μεγάλη κοινωνική πρόοδος ἢ ἐκτόπιση des Gesindes (τῶν προσωπικά ἐξαρτημένων ἐργατῶν γῆς, τῶν ὑπηρετῶν) καί der Instleute («ἐνδιάμεσος μεταξύ ἐργάτη γῆς καί μισθωτή γῆς»: ἀγρότης πού μισθώνει γῆ καί ξεπληρώνει τό νοίκι μέ δουλιὰ) ἀπό τοὺς μεροκαματιάρηδες, πού ἔξω ἀπό τή δουλιὰ τους εἶναι ἐλεύθεροι ἄνθρωποι». Σύγκρινε παρακάτω τό κεφ. IV, ὑποκεφάλαιο IX, 4]. Ὁ Κάουτσκι παραδέχεται κατηγορηματικά πῶς «οὔτε σκέψη μπορεῖ νά γίνει» γιά τό πέρασμα τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας στήν κοινοτική διεύθυνση τῆς μεγάλης σύγχρονης γεωργίας (S. 338), πῶς οἱ γεωπόνοι πού ζητοῦν στή Δυτική Εὐρώπη τό δυνάμωμα καί τήν ἀνάπτυξη τῆς κοινότητας, δέν εἶναι καθόλου σοσιαλιστές, μά ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων πού θέλουν νά δέσουν κοντά τους τοὺς ἐργάτες, νοικιάζοντάς τους μικρά κομματάκια γῆς (S. 334), πῶς σ' ὄλες τίς εὐρωπαϊκές χώρες οἱ ἐκπρόσωποι τῶν συμφερόντων τῶν γαιοκτημόνων θέλουν νά δέσουν τοὺς ἐργάτες γῆς, παραχωρώντας

* — Seite — σελίδα. Ἡ Σύντ.

** — σέ διάφορα μέρη. Ἡ Σύντ.

τους γεωργικούς κλήρους και προσπαθούν κιόλας νά μπάσουν στη νομοθεσία τὰ αντίστοιχα μέτρα (S. 162), πώς «πρέπει νά παλαίψουμε μέ τόν πιό άποφασιστικό τρόπο» ενάντια σ' όλες τίς άπόπειρες νά βοηθηθεῖ ἡ μικρή άγροτιά μέ τήν έπιβολή τῆς οίκοτεχνίας (Hausindustrie), πού εἶναι τό χειρότερο είδος κεφαλαιοκρατικῆς έκμετάλλευσης (S. 181). Θεωροῦμε άπαραίτητο νά ύπογραμμίσουμε τήν πλέρια όμοφωνία στίς άντιλήψεις τῶν μαρξιστῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας, μπρός στίς τελευταῖες άπόπειρες τῶν έκπροσώπων τοῦ ναροντικισμοῦ νά δείξουν ότι ανάμεσα στους πρώτους καί τους δεύτερους ύπάρχει χτυπητή διαφορά (βλ. τή δήλωση τοῦ κ. Β. Βοροντσόφ τῆς 17 τοῦ Φλεβάρη 1899 στό σύνδεσμο γιά τή βοήθεια πρὸς τή ρωσική βιομηχανία καί τό έμπόριο, «Νόβογε Βρέμια», άρ. φύλλου 8255, 19 τοῦ Φλεβάρη 1899)⁵.

Владимир Ильич
Владимиръ Ильинъ.

РАЗВИТІЕ КАПИТАЛИЗМА въ Россіи.

Процессъ образованія внутренняго рынка
 для крупной промышленности.

ИЗДАНИЕ ВТОРОЕ, ДОПОЛНЕННОЕ

Цѣна 2 р. 25 к.

С-ПЕТЕРБУРГЪ.
 КНИГОИЗДАТЕЛЬСТВО „ПАЛЛАДА“.
 1908.

Τό ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης ἔκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν
 «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία»
 μέ τήν ἰδιόχειρην ὑπογραφή τοῦ συγγραφέα. — 1908

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ⁶

Τό ἔργο αὐτό γράφτηκε στίς παραμονές τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης, στήν περίοδο μιᾶς σχετικῆς ἡρεμίας πού ἐπακολούθησε μετά τό ξέσπασμα τῶν μεγάλων ἀπεργιῶν τοῦ 1895-1896. Τότε τό ἐργατικό κίνημα, πού ἀναπτυσσόταν σέ πλάτος καί σέ βάθος καί προετοίμαζε τήν ἔναρξη τοῦ κινήματος τῶν διαδηλώσεων τοῦ 1901, φαινόταν σά νά εἶχε κλειστεῖ στόν ἑαυτό του.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ κοινωνικο-οικονομικοῦ καθεστῶτος, συνεπῶς καί τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς Ρωσίας, πού ἔγινε σ' αὐτό τό ἔργο μέ βάση τήν οικονομική ἔρευνα καί τήν κριτική ἀνάλυση τῶν στατιστικῶν στοιχείων, ἐπιβεβαιώνεται τώρα μέ τήν ἀνοιχτή πολιτική ἐμφάνιση ὄλων τῶν τάξεων, στήν πορεία τῆς ἐπανάστασης. Ἀποκαλύφθηκε πέρα γιά πέρα ὁ καθοδηγητικός ρόλος τοῦ προλεταριάτου. Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης, ὅτι ἡ δύναμή του στό ἱστορικό κίνημα εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερη ἀπό τό ποσοστό του στό γενικό σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ οικονομική βάση καί τοῦ πρώτου καί τοῦ δευτέρου φαινομένου ἔχει ἀποδειχτεῖ στό ἔργο πού παρουσιάζουμε.

Σέ συνέχεια, ἡ ἐπανάσταση φανερόναι τώρα ὄλο καί πιά πολύ τή διπλή ὑπόσταση καί τό διπλό ρόλα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἀπό τό ἕνα μέρος, τά τεράστια ὑπολείμματα τῆς οἰκονομίας πού στηριζόταν στίς ἀγγαρεῖες καί οἱ κάθε λογῆς ἐπιβιώσεις τῆς δουλοπαροικίας μέσα σέ συνθηκες πρωτοφάνερης ἐξαθλίωσης καί καταστροφῆς τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιάς ἐξηγοῦν πέρα γιά πέρα τίς βαθιές πηγές τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγροτικοῦ κινήματος, τίς βαθιές ρίζες τῆς ἐπαναστατικότητας τῆς ἀγροτιᾶς σάν μάζας. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, καί μέσα στήν πορεία τῆς ἐπανάστασης, καί στό χαρακτήρα τῶν διάφορων πολιτικῶν κομμάτων, καί σέ πολλά ἰδεολογικοπολιτικά ρεύματα ἀποκαλύπτεται ἡ ἐσωτερική ἀντιφατική ταξική διάρθρωση αὐτῆς τῆς μάζας, ἡ μι-

κροαστικότητα της, ὁ ἀνταγωνισμός μέσα σ' αὐτήν τῶν τάσεων τοῦ νοικοκύρη μέ τίς τάσεις τοῦ προλετάριου. Ἡ ταλάντευση τοῦ ἐξαθλιωμένου μικρονοικοκύρη ἀνάμεσα στήν ἀντεπαναστατική ἀστική τάξη καί στό ἐπαναστατικό προλεταριάτο εἶναι τό ἴδιο ἀναπόφευκτη, ὅπως εἶναι ἀναπόφευκτο τό φαινόμενο πού παρατηρεῖται σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ὅτι μιά μηδαμινή μειοψηφία μικροπαραγωγῶν πλουτίζουν, «γίνονται ἄνθρωποι», μετατρέπονται σέ ἀστούς, ἐνῶ ἡ συντριπτική πλειοψηφία τους εἴτε καταστρέφονται τελείως καί γίνονται μισθωτοί ἐργάτες ἢ πάουπερ, εἴτε ζοῦνε συνεχῶς μιά ζωή πού δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τή ζωή τοῦ προλετάριου. Ἡ οἰκονομική βάση καί τῶν δυό τάσεων μέσα στήν ἀγροτιά ἔχει ἀποδειχτεῖ στό ἔργο πού παρουσιάζουμε.

Ἐννοεῖται, πῶς μ' αὐτήν τήν οἰκονομική βάση, ἡ ἐπανάσταση στή Ρωσία εἶναι ἀναπόφευκτα ἐπανάσταση ἀστική. Ἡ θέση αὐτή τοῦ μαρξισμοῦ εἶναι πέρα γιά πέρα ἀκαταμάχητη. Δέν πρέπει ποτέ νά τήν ξεχνοῦμε. Πρέπει νά τήν ἐφαρμόζουμε πάντα σ' ὅλα τά οἰκονομικά καί πολιτικά ζητήματα τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης.

Πρέπει ὅμως νά ξέρουμε νά τήν ἐφαρμόζουμε. Ἡ συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς θέσης καί τῶν συμφερόντων τῶν διάφορων τάσεων πρέπει νά χρησιμεύει γιά νά καθορίζουμε τήν ἀκριβή σημασία τῆς ἀλήθειας αὐτῆς στήν ἐφαρμογή της σ' αὐτό ἢ σ' ἐκεῖνο τό ζήτημα. Ὁ ἀντίθετος τρόπος συλλογισμοῦ, πού συναντιέται συχνά στούς σοσιαλδημοκράτες τῆς δεξιᾶς πτέρυγας, μέ ἐπικεφαλῆς τόν Πλεχάνοφ, δηλαδή ἡ τάση νά ἀναζητοῦν ἀπαντήσεις γιά τά συγκεκριμένα ζητήματα στήν ἀπλή λογική ἀνάπτυξη τῆς γενικῆς ἀλήθειας σχετικά μέ τό βασικό χαρακτήρα τῆς ἐπανάστασής μας, εἶναι ἐκχυδαῖσμός τοῦ μαρξισμοῦ καί καθαρὸς χλευασμός τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ. Γιά τοὺς ἀνθρώπους πού ἀπό τή γενική ἀλήθεια γιά τό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἐπανάστασης βγάζουν λχ. τό συμπέρασμα γιά τόν καθοδηγητικό ρόλο τῆς «ἀστικῆς τάξης» στήν ἐπανάσταση, ἢ τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἀνάγκη οἱ σοσιαλιστές νά ὑποστηρίξουν τοὺς φιλελεύθερους, ὁ Μάρξ θά ἐπαναλάβαινε, πιθανόν, τά παρακάτω λόγια τοῦ Χάινε, πού τά εἶχε χρησιμοποήσει κάποτε: «Ἔσπειρα δράκοντες καί θέρισα ψύλλους»⁷.

Πάνω στή δοσμένη οἰκονομική βάση τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης εἶναι ἀντικειμενικά δυνατές δυό βασικές γραμμὲς ἀνάπτυξης καί ἐκβάσῆς της:

Ἡ ἡ παλιά τσιφλικάδικη οἰκονομία, πού συνδέεται μέ χιλιά-

δες νήματα μέ τή δουλοπαροικία, διατηρεΐται καί μετατρέπεται σιγά-σιγά σέ καθαρά καπιταλιστική, «γιουνκερική» οίκονομία. Βάση τοῦ ὀριστικοῦ περάσματος ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στόν καπιταλισμό εἶναι ὁ ἐσωτερικός μετασχηματισμός τῆς φεουδαρχικῆς τσιφλικάδικης οίκονομίας. "Όλο τό ἀγροτικό καθεστώς τοῦ κράτους γίνεται καπιταλιστικό, διατηρώντας γιά πολύν καιρό τά γνωρίσματα τῆς δουλοπαροικίας. Ἡ τήν παλιά τσιφλικάδικη οίκονομία τή συντρίβει ἡ ἐπανάσταση, πού καταστρέφει ὅλα τά ὑπολείμματα τῆς δουλοπαροικίας καί πρίν ἀπ' ὅλα τή μεγάλη γαιοχτησία. Βάση τοῦ ὀριστικοῦ περάσματος ἀπό τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά στόν καπιταλισμό εἶναι ἡ ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, πού παίρνει τεράστια ὠθηση, χάρη στήν ἀπαλλοτριώση τῶν τσιφλικάδικων γαιῶν πρὸς ὄφελος τῆς ἀγροτιάς. "Όλο τό ἀγροτικό καθεστώς γίνεται καπιταλιστικό, γιατί ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς προχωρεῖ τόσο πιο γρήγορα ὅσο πιο πλέρια ἐξαλείφονται τά ἴχνη τῆς δουλοπαροικίας. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ διατήρηση τοῦ κύριου ὄγκου τῆς τσιφλικάδικης γαιοχτησίας καί τῶν κύριων βάρων τοῦ παλιοῦ «ἐποικοδομήματος» ἀπό δῶ βγαίνει ὁ ὑπερισχύων ρόλος τοῦ φιλελεύθερου-μοναρχικοῦ ἀστοῦ καί τοῦ τσιφλικᾶ, τό γρήγορο πέρασμα μέ τό μέρος τους τῆς εὔπορης ἀγροτιάς, τό φτώχεια τῆς ἀγροτικῆς μάζας, πού ὄχι μονάχα ἀπαλλοτριώνεται σέ τεράστια κλίμακα, ἀλλά ἐπί πλέον, ὑποδουλώνεται μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη καντέτικη ἐξαγορά, ἐξουθενώνεται καί ἀποβλακώνεται ἀπό τήν κυριαρχία τῆς ἀντίδρασης. Ἐκτελεστές τῆς διαθήκης αὐτῆς τῆς ἀστικῆς ἐπανάστασης θά εἶναι πολιτικοί τύπου παραπλήσιου μέ τοὺς ὀχτωβριστές⁸. Ἡ καταστροφή τῆς τσιφλικάδικης γαιοχτησίας καί ὄλων τῶν κύριων βάρων πού ἀντιστοιχοῦν στό παλιό «ἐποικοδόμημα» ὑπερισχύων ὁ ρόλος τοῦ προλεταριάτου καί τῆς ἀγροτικῆς μάζας μέ ταυτόχρονη οὐδετεροποίηση τῆς ἀσταθοῦς ἢ ἀντεπαναστατικῆς ἀστικῆς τάξης· πιο γοργή καί ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πάνω σέ καπιταλιστική βάση, μέ τήν καλύτερη, γενικά νοητή, μέσα στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, κατάσταση γιά τήν ἐργατική καί τήν ἀγροτική μάζα· ἀπό δῶ βγαίνει ἡ δημιουργία πιο εὐνοϊκῶν συνθηκῶν γιά νά ἐκπληρώσει παραπέρα ἡ ἐργατική τάξη τό πραγματικό καί θεμελιακό της καθῆκον τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ. Εἶναι δυνατό, φυσικά, νά γίνουν ἄπειροι συνδυασμοί στοιχείων τοῦ ἄλφα ἢ τοῦ βῆτα τύπου κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης, καί μονάχα ἀδιόρθωτοι σχολαστικοί θα μπορούσαν νά

δίνουν λύση στά ιδιόμορφα καί πολύπλοκα ζητήματα πού προβάλλουν κάτω ἀπ' αὐτές τίς συνθήκες, μόνο καί μόνο μέ περικοπές ἀπό τή μιά ἢ τήν ἄλλη γνώμη τοῦ Μάρξ πού ἀναφέρεται σέ ἄλλη ἱστορική ἐποχή.

Τό ἔργο πού παρουσιάζουμε στόν ἀναγνώστη εἶναι ἀφιερωμένο στήν ἀνάλυση τῆς προεπαναστατικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Στήν ἐπαναστατική ἐποχή ἡ ζωὴ τῆς χώρας κυλᾷ τόσο γοργά κι ὀρμητικά, πού εἶναι ἀδύνατο νά χαρακτηρίσει κανεὶς τά μεγάλα ἀποτελέσματα τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης στό φούντωμα τῆς πολιτικῆς πάλης. Οἱ κύριοι Στολίπιν ἀπό τό ἕνα μέρος καί οἱ φιλελεύθεροι ἀπό τό ἄλλο (καί δέν πρόκειται καθόλου μονάχα γιά τοὺς καντέτους à la* Στροῦβε, μά γιά ὅλους τοὺς καντέτους⁹ γενικά), δουλεύουν συστηματικά, ἐπίμονα καί μέ συνέπεια γιά νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἐπανάσταση σύμφωνα μέ τό πρῶτο πρότυπο. Τό πραξικόπημα τῆς 3 τοῦ Ἰουνίου 1907, πού χτές ἀκόμα τό ζήσαμε, σημαίνει νίκη τῆς ἀντεπανάστασης, πού ἐπιδιώκει νά ἐξασφαλίσει τὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τῶν τσιφλικιάδων στή λεγόμενη ρωσικὴ λαϊκὴ ἀντιπροσωπεΐα¹⁰. Ἄλλο ζήτημα ὅμως εἶναι τό πόσο σταθερὴ εἶναι ἡ «νίκη» αὐτή, καί ὁ ἀγώνας γιά τὴ δευτέρη ἔκβαση τῆς ἐπανάστασης συνεχίζεται. Καί τὴν ἔκβαση αὐτὴ τὴν ἐπιδιώκει λίγο-πολύ ἀποφασιστικά, λίγο-πολύ μέ συνέπεια, λίγο-πολύ συνειδητά, ὄχι μόνο τό προλεταριάτο, ἀλλὰ καί οἱ πλατιές ἀγροτικὲς μάζες. Ὁ ἄμεσος μαζικὸς ἀγώνας, ὅσο κι ἂν προσπαθεῖ ἡ ἀντεπανάσταση νά τὸν καταπνίξει μέ τὴν ἀνοιχτὴ βία, ὅσο κι ἂν προσπαθοῦν οἱ καντέτοι νά τὸν καταπνίξουν μέ τίς ἀρκετὰ ὑπουλες καί ὑποκριτικὲς ἀντεπαναστατικὲς ἰδεολογίες τους, ξεσπάει παρ' ὅλα αὐτά, πότε ἐδῶ καί πότε κεῖ, καί βάζει τὴ σφραγίδα του στήν πολιτικὴ τῶν κομμάτων τῶν «τρουντοβίκων» καί τῶν ναρόντικων, παρὰ τό γεγονός ὅτι οἱ κορυφές τῶν μικροαστῶν πολιτικῶν ἔχουν ἀναμφίβολα μολυνθεῖ (κυρίως οἱ «λαϊκοὶ σοσιαλιστές»¹¹ καί οἱ τρουντοβίκοι¹²) ἀπὸ τό καντέτικο πνεῦμα τῆς προδοσίας, τοῦ μολτσαλινισμού¹³ καί τῆς αὐτοϊκανοποίησης, πού διακρίνει τοὺς μετριοπαθεῖς καί φρόνιμους μικροαστοὺς ἢ ὑπαλλήλους τοῦ κράτους.

Πῶς θὰ τελειώσει αὐτός ὁ ἀγώνας, ποῖο θὰ εἶναι τό τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς πρώτης ἐπίθεσης τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης, δέν μποροῦμε νά τό πῶμε αὐτὴ τῇ στιγμῇ. Γιά τό λόγο αὐτὸν δέν ἦρθε ἀκόμα ὁ καιρὸς (μά καί οἱ ἄμεσες κομματικὲς ὑποχρεώσεις ἐνός ἀγωνιστῆ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος δέν ἀφήνουν ἐλεύ-

* — σάν τόν. Ἡ Σύντ.

θερο χρόνο) για ένα πλήρες ξαναδούλεμα αυτού του βιβλίου*. Η δεύτερη έκδοση δεν μπορεί να βγει έξω από τα πλαίσια του χαρακτηρισμού της προεπαναστατικής οικονομίας της Ρωσίας. Ο συγγραφέας αναγκάστηκε να περιοριστεί σε ένα κοίταγμα του κειμένου και στη διόρθωσή του, καθώς και στις πιο αναγκαίες συμπληρώσεις με βάση το νεότερο στατιστικό υλικό. Τέτια στοιχεία είναι οι τελευταίες απογραφές των αλόγων, οι στατιστικές για τις σοδειές, τα αποτελέσματα της πανρωσικής απογραφής του πληθυσμού που έγινε το 1897, τα καινούργια στοιχεία της στατιστικής για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια κτλ.

Ο συγγραφέας

Ίούλης 1907

---

* Ίσως μία τέτια επεξεργασία να απαιτήσει τη συνέχιση του έργου που παρουσιάζουμε: τότε ο πρώτος τόμος θάπρεπε να περιοριστεί στην ανάλυση της προεπαναστατικής οικονομίας της Ρωσίας και ο δεύτερος ν' αφιερωθεί στη μελέτη των συμπερασμάτων και των αποτελεσμάτων της επανάστασης.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Zweite verbesserte Auflage.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1872.

Τό έξώφυλλο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἐκδόσης (1872)
τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ,
πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι
ΤΑ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ
ΛΑΘΗ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΟΛΟΓΩΝ¹⁴

Ἡ ἀγορά εἶναι κατηγορία τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, πού στήν ἀνάπτυξή της μετατρέπεται σέ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία καί πού μόνο μέσα στίς συνθήκες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας γίνεται ἀπόλυτα κυρίαρχη κι ἀπλώνεται παντοῦ. Γι' αὐτό, γιά τήν ἀνάλυση τῶν βασικῶν θεωρητικῶν θέσεων πού ἀφοροῦν τήν ἐσωτερική ἀγορά, πρέπει νά ξεκινήσουμε ἀπό τήν ἀπλή ἐμπορευματική οἰκονομία καί νά παρακολουθήσουμε τή βαθμιαία μετατροπή της σέ κεφαλαιοκρατική.

Ι. Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἡ βάση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας εἶναι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας ξεχωρίζει ἀπό τή βιομηχανία παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν καί ἡ καθεμιά ἀπ' αὐτές ὑποδιαιρεῖται σέ μικρές κατηγορίες καί ὑποκατηγορίες, πού παράγουν, μέ τή μορφή ἐμπορεύματος, εἰδικά προϊόντα καί πού τά ἀνταλλάσσουν μέ ὅλους τοὺς ἄλλους κλάδους τῆς παραγωγῆς. Ἔτσι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὀδηγεῖ στήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἰδιαίτερων κι αὐτοτελῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας. Ἡ τάση αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης εἶναι νά μετατρέψει σέ ἰδιαίτερο κλάδο βιομηχανίας τήν παραγωγή ὄχι μονάχα τοῦ κάθε προϊόντος χωριστά, μά ἀκόμα καί τοῦ κάθε μέρους τοῦ προϊόντος καί ὄχι μονάχα τήν παραγωγή τοῦ προϊόντος, ἀλλά ἀκόμα καί τίς ἰδιαίτερες φάσεις πού χρειάζονται γιά νά προετοιμαστῆί τό προϊόν γιά τήν κατανάλωσι. Στίς συνθήκες τῆς φυσικῆς οἰκονομίας ἡ κοινωνία ἀποτελοῦνταν ἀπό πολλές ὁμοειδεῖς οἰκονομικές μονάδες (πατριαρ-

χικές αγροτικές οικογένειες, πρωτόγονες αγροτικές κοινότητες, φεουδαρχικά τσιφλίκια) και ή κάθε τέτια μονάδα έκτελοῦσε ὄλες τίς ἐργασίες στό νοικοκυριό, ἀπό τήν παραγωγή τῶν διάφορων πρώτων ὑλῶν ὡς τήν τελική τους προετοιμασία γιά τήν κατανάλωση. Στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας δημιουργοῦνται ἑτεροειδεῖς οἰκονομικές μονάδες, αὐξάνει ὁ ἀριθμός τῶν χωριστῶν κλάδων τῆς οἰκονομίας, ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού κάνουν τήν ἴδια οἰκονομική λειτουργία. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ προοδευτική ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τό βασικό στοιχείο στό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό. «... Στήν ἐμπορευματική παραγωγή καί στήν ἀπόλυτη μορφή της — στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή... — λέει ὁ Μάρξ, — τά προϊόντα εἶναι ἐμπορεύματα, δηλαδή ἀξίες χρήσης πού ἔχουν πραγματοποιήσιμη — δηλ. μετατρεπτή σέ χρήμα — ἀνταλλαχτική ἀξία, μόνο ἐφόσον ἄλλα ἐμπορεύματα ἀποτελοῦν τό ἰσοδύναμό τους, μόνο ἐφόσον ἄλλα προϊόντα ἀντιπαραθέτονται σ' αὐτά σάν ἐμπορεύματα καί σάν ἀξίες· μέ ἄλλα λόγια, ἐφόσον τά προϊόντα αὐτά δέν παράγονται ἄμεσα σάν μέσα συντήρησης γιά κείνους πού τά παρήγαγαν, ἀλλά σάν ἐμπορεύματα, σάν προϊόντα πού γίνονται ἀξίες χρήσης μόνο μέ τή μετατροπή τους σέ ἀνταλλαχτική ἀξία (σέ χρήμα), μέ τήν ἐκποίησή τους. *Ἡ ἀγορά γι' αὐτά τά ἐμπορεύματα ἀναπτύσσεται μέ τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας· ὁ καταμερισμός τῶν παραγωγικῶν ἐργασιῶν μετατρέπει τά προϊόντα τους ἀμοιβαῖα σέ ἐμπορεύματα, τό ἓνα σέ ἰσοδύναμο τοῦ ἄλλου, ἀναγκάζοντάς τα νά χρησιμεύουν τό ἓνα σάν ἀγορά τοῦ ἄλλου*» («Das Kapital» III, 2, 177-178*. Ρωσ. μετάφρ. 526¹⁵. Οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μας, ὅπως καί σ' ὄλες τίς περικοπές, ὅπου δέ λέγεται τό ἀντίθετο).

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὁ παραπάνω χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας ἀπό τή βιομηχανία παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν, τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή γεωργία, μετατρέπει καί τήν ἴδια τή γεωργία σέ βιομηχανία, δηλαδή σέ κλάδο τῆς οἰκονομίας, πού παράγει ἐμπορεύματα. Τό προτσές τῆς εἰδίκευσης, πού χωρίζει τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο τά διάφορα εἶδη ἐπεξεργασίας τῶν προϊόντων καί δημιουργεῖ ὀλοένα καί περισσότερους βιομηχανικούς κλάδους, ἐκδηλώνεται καί στή γεωργία, σχηματίζοντας εἰδικευμένες περιοχές τῆς γεωργίας (καί συστήματα γεωργικῆς οἰ-

* — «Τό Κεφάλαιο», τόμ. III, μέρος 2, σελ. 177-178. Ἡ Σύντ.

κονομίας*), προκαλώντας τήν ανταλλαγή όχι μονάχα ανάμεσα στα προϊόντα τής γεωργίας και τής βιομηχανίας, μά κι ανάμεσα στα διάφορα προϊόντα τής αγροτικής οικονομίας. Αυτή η ειδικευση τής *εμπορευματικής* (και τής κεφαλαιοκρατικής) γεωργίας εκδηλώνεται σ' όλες τις κεφαλαιοκρατικές χώρες, εκδηλώνεται στο διεθνή καταμερισμό τής εργασίας, εκδηλώνεται και στη Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, όπως θά δείξουμε λεπτομερειακά παρακάτω.

Έτσι λοιπόν, ο κοινωνικός καταμερισμός τής εργασίας είναι η βάση όλου του προτσές ανάπτυξης τής εμπορευματικής οικονομίας και του καπιταλισμού. Γι' αυτό ήταν απόλυτα φυσικό, ότι οι θεωρητικοί μας του ναροντικισμού, διακηρύχοντας πώς τό τελευταίο αυτό προτσές είναι αποτέλεσμα τεχνητών μέτρων, αποτέλεσμα «παρέκκλισης από τό δρόμο» κλπ. κλπ. προσπαθούσαν νά συγκαλύψουν τό γεγονός του κοινωνικού καταμερισμού τής εργασίας στη Ρωσία ή νά μειώσουν τή σημασία αυτού του γεγονότος. Ο κ. Β. Β. στο άρθρο του «Ο καταμερισμός τής γεωργικής και τής βιομηχανικής εργασίας στη Ρωσία» («Βέστνικ Έβρόπι», 1884, αρ. 7) «αρνούνταν» ότι «στη Ρωσία κυριαρχεί η αρχή του κοινωνικού καταμερισμού τής εργασίας» (σελ. 347), κι έλεγε, ότι σέ μās ο κοινωνικός καταμερισμός τής εργασίας «δέν ξεπήδησε από τά βάθη τής λαϊκής ζωής, αλλά προσπάθησε νά διεισδύσει μέσα σ' αυτήν απέξω» (σελ. 338). Ο κ. Ν. —ον στο «Δοκίμιο» του γράφει τά εξής για τήν αύξηση τής ποσότητας των σιτηρών που προορίζονται για πούληση: «Τό φαινόμενο αυτό θά μπορούσε νά σημαίνει, ότι τό παραγόμενο σιτάρι κατανέμεται ισόμετρα σ' όλόκληρο τό κράτος, ότι ο ψαράς του Άρχάγγελου τρώει τώρα σιτάρι τής Σαμάρας κι ο γεωργός τής Σαμάρας ποικίλλει τό γεύμα του μέ ψάρι του Άρχάγγελου. Στην πραγματικότητα όμως δέ γίνεται τίποτα απ' αυτά» («Δοκίμιο για τήν κοινωνική μας οικονομία μετά τή μεταρύθμιση». Πετρούπολη, 1893, σελ. 37). Χωρίς κανένα στοι-

* Έτσι, λχ., ο Ι. Α. Στέμπουτ στο βιβλίο του «Οι βάσεις τής γεωργικής καλλιέργειας» ξεχωρίζει στη γεωργία τά συστήματα τής οικονομίας σύμφωνα μέ τό κύριο προϊόν που προορίζεται για τήν αγορά. Τά κύρια συστήματα τής οικονομίας είναι τρία: 1) τό γεωργικό (τό δημητριακό, σύμφωνα μέ τήν έκφραση του κ. Α. Σκβορτσόφ) 2) τό χτηνοτροφικό (κύριο προϊόν για τήν αγορά είναι τά προϊόντα τής χτηνοτροφίας) και 3) τό εργοστασιακό (τό τεχνικό, σύμφωνα μέ τήν έκφραση του κ. Α. Σκβορτσόφ) κύριο προϊόν για τήν αγορά είναι έδώ τά αγροτικά προϊόντα, που υποβάλλονται σέ τεχνική επεξεργασία. Βλ. Α. Σκβορτσόφ, «Η επίδραση των ατμοκίνητων μεταφορών στην αγροτική οικονομία», Βαρσοβία, 1890, σελ. 68 κ.έ.

χείο και παρά τὰ πασίγνωστα γεγονότα ἀποφθέγγονται: δέν ὑπάρχει κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας στή Ρωσία! Ἡ θεωρία τῶν ναρόντικων ὅτι εἶναι «τεχνητός» ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία, δέν μπορούσε νά σκαρωθεῖ ἀλλιῶς, παρά μέ τήν ἄρνηση ἢ μέ τό χαρακτηρισμό σάν «τεχνητῆς» τῆς ἴδιας τῆς βάσης κάθε ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας, δηλαδή τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας.

II. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΕ ΒΑΡΟΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΚΟΥ

Μιά και στήν ἐποχή πού προηγείται ἀπό τήν ἐμπορευματική οἰκονομία, ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας εἶναι ἐνωμένη μέ τή βιομηχανία παραγωγῆς πρώτων ὑλῶν κι ἐπικεφαλῆς τῆς τελευταίας βρίσκεται ἡ γεωργία, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας παρουσιάζεται μέ τόν διαδοχικό ἀποχωρισμό ἀπό τή γεωργία τῶν διάφορων κλάδων τῆς βιομηχανίας. Ὁ πληθυσμός μιᾶς χώρας μέ λίγο (ἢ μέ ὀλίγερα μὴ) ἀναπτυγμένη ἐμπορευματική οἰκονομία εἶναι σχεδόν ἀποκλειστικά γεωργικός. Αὐτό ὥστόσο δέ σημαίνει ὅτι ὁ πληθυσμός ἀσχολεῖται μόνο μέ τή γεωργία: αὐτό σημαίνει μόνο ὅτι ὁ πληθυσμός πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ἐπεξεργάζεται ὁ ἴδιος τὰ προϊόντα τῆς γεωργίας, ὅτι δέν ὑπάρχει σχεδόν ἀνταλλαγή και καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας σημαίνει, ἐπομένως, *eo ipso** τόν ἀποχωρισμό ὀλοένα και μεγαλύτερου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία, δηλαδή αὐξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ. «*Ἀπό τήν ἴδια του τή φύση ὁ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς ἐλαττώνει συνεχῶς τό γεωργικό πληθυσμό, σέ σχέση μέ τό μὴ γεωργικό, γιατί στή βιομηχανία (μέ τή στενή ἔννοια) ἡ αὐξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου σέ σχέση μέ τό μεταβλητό συνδέεται μέ τήν ἀπόλυτη αὐξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου, παρά τή σχετική του ἐλάττωση.* Ἀντίθετα στή γεωργία, τό μεταβλητό κεφάλαιο πού ἀπαιτεῖται γιά τήν καλλιέργεια ἑνός δοσμένου κομματιοῦ γῆς, ἐλαττώνεται ἀπόλυτα· συνεπῶς, ἡ αὐξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου μπορεί νά γίνει μόνο ἐφόσον καλλιεργεῖται καινούργια γῆς, αὐτό ὅμως προϋποθέτει πάλι τήν ἀκόμα μεγαλύτερη αὐξηση τοῦ μὴ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ» («*Das Kapital*», III, 2, 177, Ρωσ. μετάφρ. σελ. 526)¹⁶. Ἐτσι δέν μπορούμε νά φαν-

* — ἀκριβῶς γι' αὐτό. Ἡ Σύντ.

ταστούμε τόν καπιταλισμό, χωρίς αύξηση τοῦ ἐμπορικοῦ καί βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ, κι ὁ καθένας ξέρει, ὅτι τό φαινόμενο αὐτό παρουσιάζεται πολὺ ἀνάγλυφα σ' ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες. Ζήτημα εἶναι ἂν χρειάζεται ν' ἀποδείξουμε, ὅτι τό περιστατικό αὐτό ἔχει τεράστια σημασία γιά τήν ἐσωτερική ἀγορά, γιατί συνδέεται ἀδιάρηχτα καί μέ τήν ἐξέλιξη τῆς βιομηχανίας καί μέ τήν ἐξέλιξη τῆς γεωργίας. Ἡ δημιουργία τῶν βιομηχανικῶν κέντρων, ἡ αύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους καί τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ στά κέντρα αὐτά, δέν μπορεῖ παρά νά ἐξασκεῖ τήν πιό βαθιά ἐπίδραση σ' ὄλο τό καθεστώς τοῦ χωριοῦ, δέν μπορεῖ παρά νά προκαλεῖ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας. Καί τό γεγονός αὐτό εἶναι ἀκόμα πιό ἀξιοσημείωτο, γιατί οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ναροντικιστικῆς οἰκονομολογίας ἀγνοοῦν τελείως τό νόμο αὐτό, τόσο στούς καθαρά θεωρητικούς τους συλλογισμούς, ὅσο καί στούς συλλογισμούς τους γιά τόν καπιταλισμό στή Ρωσία (γιά τίς ἰδιομορφίες τῆς ἐκδήλωσης αὐτοῦ τοῦ νόμου στή Ρωσία θά μιλήσουμε λεπτομερειακά παρακάτω, στό VIII κεφάλαιο). Στίς θεωρίες τῶν κ.κ. Β. Β. καί Ν.—ον σχετικά μέ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό παραγνωρίζεται μιά οὐσιώδης λεπτομέρεια: τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία πρὸς τή βιομηχανία καί ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος στή γεωργία*.

III. Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ

Ὡς τώρα εἶχαμε νά κάνουμε μέ τήν ἀπλή ἐμπορευματική παραγωγή. Τώρα περνοῦμε στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή ὑποθέτουμε ὅτι στή θέση τῶν ἀπλῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν ἔχουμε μπροστά μας ἀπό τό ἕνα μέρος τόν κάτοχο τῶν μέσων παραγωγῆς κι ἀπό τό ἄλλο τό μισθωτό ἐργάτη, τόν πωλητή τῆς ἐργατικῆς δύναμης: Ἡ μετατροπή τοῦ μικροπαραγωγοῦ σέ μισθωτό ἐργάτη προϋποθέτει ἀπώλεια ἀπ' αὐτόν τῶν μέσων παραγωγῆς — γῆς, ἐργαλείων, ἐργαστηρίου κλπ. — δηλαδή προϋποθέτει τή «πτώχευσή» του, τήν «καταστροφή» του. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη, ὅτι ἡ καταστροφή αὐτή «περιορίζει τήν ἀγοραστική

* Ὅτι οἱ ρωμαντικοί τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί οἱ ρῶσοι ναρόντικοι παίρνουν τήν ἴδια θέση στό ζήτημα τῆς αύξησης τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, τό τονίσαμε στό ἄρθρο: «Χαρακτηρισμός τοῦ οἰκονομικοῦ ρωμαντισμοῦ. Ὁ Σισμόντι καί οἱ ὁπαδοί του στή χώρα μας». (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος. Ἡ Σύντ.).

ϊκανότητα του πληθυσμού», «περιορίζει την έσωτερική αγορά» για τον καπιταλισμό (ό κ. Ν. —ον Ι. σ.*, σελ. 185. Επίσης σελ. 203, 275, 287, 339-340 κι άλλου. Την ίδια άποψη διατυπώνει κι ό κ. Β. Β. στά περισσότερα έργα του). Δέν αναφέρουμε έδώ τά στοιχειά για την πορεία αυτού του προτσές στη Ρωσία. Στά έπόμενα κεφάλαια θά εξετάσουμε λεπτομερειακά αυτά τά στοιχειά. Τή στιγμή αυτή τό ζήτημα μπαίνει καθαρά θεωρητικά, δηλαδή ή έμπορευματική παραγωγή γενικά στην πορεία τής μετατροπής της σέ κεφαλαιοκρατική. Καί οι συγγραφείς πού αναφέραμε βάζουν τό ζήτημα αυτό θεωρητικά, δηλαδή από τό γεγονός καί μόνο τής καταστροφής τών μικροπαραγωγών βγάζουν τό συμπέρασμα ότι περιορίζεται ή έσωτερική αγορά. Ή αντίληψη αυτή είναι πέρα για πέρα λαθεμένη καί τό ριζωμά της στην οικονομική μας φιλολογία μπορεί νά εξηγηθεί μόνο μέ τίς ρωμαντικές προλήψεις του ναροντικισμού (πρβλ. τό άρθρο πού αναφέραμε στην ύποσημείωση**). Ξεχνούν ότι ό «άποχωρισμός» μιās μερίδας παραγωγών από τά μέσα παραγωγής προϋποθέτει άπαραίτητα τό πέραςμα αυτών τών μέσων σέ άλλα χέρια, τή μετατροπή τους σέ κεφάλαιο, προϋποθέτει συνεπώς τό γεγονός, ότι οι νέοι κάτοχοι αυτών τών μέσων παραγωγής παράγουν μέ τή μορφή έμπορευμάτων εκείνα τά προϊόντα, πού προηγούμενα τά καταλάωνε ό ίδιος ό παραγωγός, ότι δηλαδή διευρύνουν την έσωτερική αγορά· ξεχνούν ότι οι νέοι αυτοί κάτοχοι, πλαταίνοντας την παραγωγή τους ζητούν από την αγορά νέα εργαλεία, πρώτες ύλες, μέσα μεταφοράς κλπ., καθώς καί είδη κατανάλωσης (ό πλουτισμός αυτών τών νέων κατόχων προϋποθέτει φυσικά καί αύξηση τής κατανάλωσης πού κάνουν). Ξεχνούν, ότι για την αγορά τό σπουδαίο δέν είναι καθόλου ή ευημερία του παραγωγού, μά τό άν διαθέτει χρήματα. Ή πτώση τής ευημερίας του πατριαρχικού αγρότη, πού ή παραγωγή του είχε παλιότερα χαρακτήρα κυρίως φυσικής οικονομίας, συμβιβάζεται άπόλυτα μέ την αύξηση τών χρημάτων πού διαθέτει, γιατί όσο περισσότερο καταστρέφεται ένας τέτιος αγρότης τόσο περισσότερο είναι αναγκασμένος νά καταφεύγει στην πούληση τής εργατικής του δύναμης, τόσο μεγαλύτερο μέρος από τά μέσα πού χρειάζονται για τή συντήρησή του (έστω καί τά πιό πενιχρά) είναι ύποχρεωμένος νά τά προμηθεύεται από την αγορά. «Έτσι, μαζί μέ τό μέρος εκείνου του άγροτικού πληθυσμού πού

* — loco citato — στο αναφερόμενο μέρος. Ή Σύντ.

** Σέ τοϋτο τον τόμο, σελ. 25. Ή Σύντ.

ἀποχωρίζεται (ἀπό τή γῆ), ἀποχωρίζονται καί τὰ προηγούμενα μέσα διατροφῆς του. Μετατρέπονται τώρα σέ ὑλικά στοιχεῖα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου» (τοῦ κεφαλαίου πού ξοδεύεται γιά τήν ἀγορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης) («Das Kapital», I, 776)¹⁷. «Ἡ ἀπαλλοτρίωση καί ἡ ἐκδίωξη ἀπό τό χωριό ἑνός μέρους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μονάχα ἐλευθερώνουν γιά τό βιομήχανο κεφαλαιοκράτη ἐργάτες μέ τὰ μέσα συντήρησης καί τίς πρῶτες ὕλες τους, ἀλλά δημιουργοῦν καί τήν ἐσωτερική ἀγορά» (ibid. *, 778)¹⁸. Ἔτσι ἀπό τήν ἀφηρημένη θεωρητική ἄποψη, ἡ καταστροφή τῶν μικροπαραγωγῶν στήν κοινωνία τῆς ἀναπτυσσόμενης ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ σημαίνει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο ἀπό κείνο πού θέλουν νά συμπεράνουν ἀπ' αὐτό οἱ κ.κ. Ν.—ον καί Β. Β., σημαίνει τή δημιουργία κι ὄχι τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἄν ὁ ἴδιος ὁ κ. Ν.—ον πού διακηρύχνει a priori** ὅτι ἡ καταστροφή τῶν ῥῶσων μικροπαραγωγῶν σημαίνει τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἀναφέρει παρ' ὅλα αὐτά τίς ἀντίθετες σκέψεις τοῦ Μάρξ πού μόλις παραθέσαμε («Δοκίμιο», σελ. 71 καί 114), αὐτό ἀποδείχνει μονάχα τήν ἀξιοθαύμαστη ἱκανότητα αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα νά συντρίβει τόν ἑαυτό του μέ περικοπές ἀπό τό «Κεφάλαιο».

IV. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΙΣΜΟΥ ΟΤΙ ΕΙΝΑΙ ΑΔΥΝΑΤΟ ΝΑ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΕΙ Η ΥΠΕΡΑΞΙΑ

Ἐνα ἄλλο ζήτημα στή θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς εἶναι τό παρακάτω. Εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή χωρίζεται στά παρακάτω τρία μέρη: 1) τό πρῶτο ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο, δηλαδή τήν ἀξία πού ὑπῆρχε καί προηγούμενα μέ τή μορφή πρῶτων ὑλῶν καί βοηθητικῶν ὑλικῶν, μηχανῶν κι ἐργαλείων παραγωγῆς κλπ. καί πού μόνο ἀναπαράγεται σ' ἕνα ὀρισμένο μέρος τοῦ ἔτοιμου προϊόντος· 2) τό δεύτερο μέρος ἀναπληρώνει τό μεταβλητό κεφάλαιο, δηλαδή καλύπτει τή συντήρηση τοῦ ἐργάτη, καί τέλος 3) τό τρίτο μέρος ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία πού ἀνήκει στόν κεφαλαιοκράτη. Παραδέχονται συνήθως (ἐκθέτουμε αὐτό τό ζήτημα μέ τό πνεῦμα τῶν κ.κ. Ν.—ον καί Β. Β.) ὅτι ἡ πραγματοποίηση (δηλαδή ἡ ἐξέυρεση ἀντίστοιχου ἰσοδύναμου, ἡ πούληση στήν

* — ibidem — στό ἴδιο. Ἡ Σύντ.

** — ἐκ τῶν προτέρων. Ἡ Σύντ.

ἀγορά) τῶν δύο πρώτων μερῶν δέν παρουσιάζει δυσκολίες, γιατί τό πρώτο μέρος πηγαίνει στήν παραγωγή καί τό δεύτερο στήν κατανάλωση τῆς ἐργατικῆς τάξης. Πῶς ὅμως πραγματοποιεῖται τό τρίτο μέρος, ἡ ὑπεραξία; Δέν μπορεί δά νά καταναλωθεῖ ὀλόκληρη ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες! Καί οἱ οἰκονομολόγοι μας φτάνουν στό συμπέρασμα ὅτι ἡ «διέξοδος ἀπό τή δυσκολία» τῆς πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας¹⁹ εἶναι ἡ «ἐξεύρεση ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς» (N. —ον, «Δοκίμιο», μέρος II, ὑποκ. XV γενικά καί σελ. 205 εἰδικά. B. B., «Τό πλεόνασμα ἀπό τόν ἐφοδιασμό τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα» στή «Ὁτέσσεστβενιγιε Ζαπίσκι» τοῦ 1883 καί «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας». Πετρούπολη 1895, σελ. 179 κ.έ.). Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά ἓνα κεφαλαιοκρατικό ἔθνος ἐξηγεῖται ἀπό τούς συγγραφεῖς πού ἀναφέραμε, μέ τό ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες δέν μποροῦν διαφορετικά νά πουλήσουν τά προϊόντα. Ἡ ἐσωτερική ἀγορά τῆς Ρωσίας περιορίζεται, γιατί καταστρέφεται ἡ ἀγροτιά καί γιατί εἶναι ἀδύνατο νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπεραξία χωρίς ἐξωτερική ἀγορά, ἡ ἐξωτερική ἀγορά ὅμως εἶναι ἀπρόσιτη γιά μιᾶ νεαρή χώρα πού μπῆκε πάρα πολύ ἀργά στό δρόμο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης — κι ἔτσι, μέ μερικούς ἀπριοριστικούς (κι ἐπί πλέον θεωρητικά λαθεμένους) συλλογισμούς θεωρεῖται σάν ἀποδειγμένο, ὅτι ὁ ρωσικός καπιταλισμός εἶναι ἀνεδαφικός καί θνησιγενής!

Ὁ κ. N. —ον, μιλώντας γιά τήν πραγματοποίηση εἶχε ὑπόψη του, ὅπως φαίνεται, τή θεωρία τοῦ Μάρξ γι' αὐτό τό θέμα (παρ' ὅλο πού δέν ἀνάφερε οὔτε λέξη γιά τόν Μάρξ σ' αὐτό τό μέρος τοῦ «Δοκιμίου» του), ἀλλά δέν τόν κατάλαβε καθόλου καί τόν διαστρέβλωσε, ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, σέ σημεῖο πού τόν ἔκανε ἀγνώριστο. Γι' αὐτό ἀκριβῶς παρατηρήθηκε καί τό περίεργο φαινόμενο νά συμπίπτουν οἱ ἀπόψεις του σ' ὅλα τά οὐσιαστικά σημεία μέ τίς ἀπόψεις τοῦ κ. B. B., πού μέ κανένα τρόπο δέν ἐπιτρέπεται νά κατηγορηθεῖ γιά «παρανόηση» τῆς θεωρίας, γιατί θά ἦταν ἡ μεγαλύτερη ἀδικία γι' αὐτόν ἀκόμα καί μιᾶ ὑπόνοια πῶς ἔχει ἔστω καί τήν παραμικρότερη γνώση αὐτῆς τῆς θεωρίας. Καί οἱ δύο συγγραφεῖς ἐκθέτουν τίς θεωρίες τους μέ τέτιον τρόπο, πού σοῦ δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι εἶναι οἱ πρώτοι πού μίλησαν γι' αὐτό τό θέμα, κι ἔχουν φτάσει μέ «τό δικό τους τό μυαλό» σέ ὀρισμένες λύσεις. Καί οἱ δύο ἀγνοοῦν μεγαλοπρεπῶς τίς γνώμες τῶν παλιῶν οἰκονομολόγων γι' αὐτό τό ζήτημα, καί οἱ δύο ἐπαναλαβαίνουν τά παλιά λάθη, πού ἀνατρήθηκαν μέ τόν πῶ ἐμπεριστατωμένο τρόπο στό II τόμο τοῦ

«Κεφαλαίου»*. Καί οι δύο συγγραφείς ανάγουν όλο τό ζήτημα τής πραγματοποίησης του προϊόντος στην πραγματοποίηση τής υπεραξίας, γιατί φαντάζονται, όπως φαίνεται, ότι ή πραγματοποίηση του σταθερού κεφαλαίου δέν παρουσιάζει δυσκολίες. Αδτή ή άφελής άποψη περικλείνει τό μεγαλύτερο λάθος, από τό όποιο προέκυψαν όλα τά παραπέρα λάθη τής θεωρίας του ναροντικισμού γιά τήν πραγματοποίηση. Καί πραγματικά, ή δυσκολία του ζητήματος στην εξήγηση τής πραγματοποίησης βρίσκεται ακριβώς στην εξήγηση τής πραγματοποίησης του σταθερού κεφαλαίου. Γιά νά πραγματοποιηθεί τό σταθερό κεφάλαιο, πρέπει νά ξαναχρησιμοποιηθεί στην παραγωγή, αυτό όμως μπορεί νά γίνει άμεσα μόνο γιά κείνο τό κεφάλαιο πού τό προϊόν του είναι μέσα παραγωγής. Άν τό προϊόν, πού αναπληρώνει τό στάθερό μέ ος του κεφαλαίου, άποτελείται από είδη κατανάλωσης, είναι αδύνατο νά χρησιμοποιηθεί άμεσα στην παραγωγή, χρειάζεται ή *ανταλλαγή* ανάμεσα σέ κείνη τήν υποδιαίρεση τής κοινωνικής παραγωγής, πού παράγει μέσα παραγωγής καί στην υποδιαίρεση πού παράγει μέσα κατανάλωσης. Σ' αυτό ακριβώς τό σημείο βρίσκεται όλη ή δυσκολία του ζητήματος, πού δέν τήν βλέπουν οι οικονομολόγοι μας. 'Ο κ. Β. Β. πάει νά δημιουργήσει γενικά τήν έντύπωση πώς σκοπός τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής δέν ήταν τάχα ή συσσώρευση, αλλά ή κατανάλωση, λέγοντας βαθυστόχαστα, ότι «στά χέρια τής μειοψηφίας περνά ένας όγκος από υλικά αγαθά, πού ξεπερνούν τίς καταναλωτικές ικανότητες του όργανισμού» (sic!**) «στή δοσμένη στιγμή τής ανάπτυξης τους» (l.c., 149), ότι «αίτια πού περισσεύουν τά προϊόντα δέν είναι ή λιτότητα καί ή εγκράτεια των εργοστασιαρχών, αλλά τά περιορισμένα περιθώρια ή ή ανεπαρκής ελαστικότητα του ανθρώπινου όργανισμού (!) πού δέν κατορθώνει νά εύρύνει τίς καταναλωτικές του ικανότητες μέ τήν ίδια ταχύτητα πού μεγαλώνει ή υπεραξία» (ib., 161). 'Ο κ. Ν. —ον προσπαθεί νά δημιουργήσει τήν έντύπωση, ότι δέ θεωρεί τήν κατανάλωση σάν σκοπό τής κεφαλαιοκρατικής

* Έκτός άπ' αυτό, είναι έξαιρετικά καταπληκτική ή τόλμη του κ. Β. Β., πού ξεπερνά κάθε επιτρεπτό όριο στή φιλολογία. Άφου έξέθεσε τή θεωρία του κι άποκάλυψε, ότι έχει όλοκληρωτική άγνοια του δεύτερου τόμου του «Κεφαλαίου», πού πραγματεύεται ακριβώς τήν πραγματοποίηση, ό κ. Β. Β. δηλώνει τελείως άβάσιμα²⁰ ότι «χρησιμοποίησε γιά τή διδασκαλία του» ακριβώς τή θεωρία του Μάρξ!! («Δοκίμιο θεωρητικής οικονομίας», μέρος III. «'Ο κεφαλαιοκρατικός νόμος (sic!;) τής παραγωγής, τής διανομής καί τής κατανάλωσης», σελ. 162.)

** — έτσι! 'Η Σύντ.

παραγωγής, ότι παίρνει υπόψη του τό ρόλο και τή σημασία τών μέσων παραγωγής στό ζήτημα τής πραγματοποίησης, όμως στήν πραγματικότητα δέν έχει καθόλου ξεκαθαρίσει μέσα του τό προτσές τής κυκλοφορίας και τής αναπαραγωγής όλου του κοινωνικού κεφαλαίου και έχει μπερδευτεί σέ μιά ολόκληρη σειρά αντιφάσεις. Δέ θά σταθοῦμε διεξοδικά στήν ἀνάλυση όλων αὐτῶν τῶν αντιφάσεων (σελ. 203-205 τοῦ «Δοκιμίου» τοῦ κ. Ν.—ον) — πρόκειται γιά μιά πολύ ἄχαρη δουλιά (πού ἐνμέρει τήν έχει κάνει κιόλας ὁ κ. Μπουλγκάκοφ* στό βιβλίο του: «Οἱ ἀγορές στίς συνθήκες τής κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς». Μόσχα, 1897, σελ. 237-245), κι ἐπιπλέον γιά νά ἀποδειχτεῖ ἡ ὀρθότητα τής ἐκτίμησης τῶν συλλογισμῶν τοῦ κ. Ν.—ον, πού κάναμε πρὶν ἀπό λίγο, φτάνει νά ἀναλύσουμε τό τελικό του συμπέρασμα και συγκεκριμένα τό ὅτι ἡ ἐξωτερική ἀγορά ἀποτελεῖ διέξοδο ἀπό τή δυσκολία πού παρουσιάζει ἡ πραγματοποίηση τής ὑπεραξίας. Τό συμπέρασμα αὐτό τοῦ κ. Ν.—ον (πού στήν οὐσία εἶναι ἀπλή ἐπανάληψη τοῦ συμπεράσματος τοῦ κ. Β. Β.) δείχνει μέ τόν πιό παραστατικό τρόπο, ὅτι δέν κατάλαβε καθόλου οὔτε τήν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία (δηλαδή τή θεωρία τής ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς) οὔτε τό ρόλο τής ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς. Καί πραγματικά, ὑπάρχει ἄραγε ἔστω και κόκκος κοινῆς λογικῆς σ' αὐτό τό ἀνακάτεμα τής ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς μέ τό ζήτημα τής «πραγματοποίησης»; Τό ζήτημα τής πραγματοποίησης εἶναι πῶς θά βροῦμε γιά κάθε μέρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος ἀνάλογα μέ τήν ἀξία του (σταθερό κεφάλαιο, μεταβλητό κεφάλαιο και ὑπεραξία) κι ἀνάλογα μέ τήν ὕλική του μορφή (μέσα παραγωγῆς, εἶδη κατανάλωσης, και εἰδικότερα, εἶδη πρώτης ἀνάγκης και εἶδη πολυτελείας), ἔνα ἄλλο μέρος τοῦ προϊόντος, πού τό ἀντικατασταίνει στήν ἀγορά. Εἶναι φανερό, ὅτι ἐδῶ πρέπει νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔμπορίου, γιατί τό ἀνακάτεμά του δέν προωθεῖ οὔτε κατά μιά τρίχα τή λύση τοῦ ζητήματος, μά μονάχα τήν ἀναβάλλει, μετατοπίζοντας τό ζήτημα ἀπό μιά χώρα σέ μερικές χώρες. Ὁ ἴδιος ὁ κ. Ν.—ον, πού βρῆκε στό ἐξωτερικό ἔμπόριο τή «διέξοδο ἀπό τή δυσκολία» στό ζήτημα τής πραγματοποίησης τής ὑπεραξίας, κάνει τόν παρακάτω λχ. συλλογισμό γιά τά μεροκά-

* Δέν εἶναι περιττό νά ὑπενθυμίσουμε στό σημερινό ἀναγνώστη, ὅτι ὁ κ. Μπουλγκάκοφ, ὅπως και οἱ κ.κ. Στρούβε και Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, πού τοὺς ἀναφέρουμε συχνά πιό κάτω, προσπαθοῦσαν τό 1899 νά εἶναι μαρξιστές. Τώρα ὅλοι αὐτοὶ ἀπό «κριτικοὶ τοῦ Μάρξ», ἔγιναν αἰσίως συνηθισμένοι ἀστοὶ οἰκονομολογοί. (Υποσημείωση στή 2η ἔκδοση²¹).

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx

Zweiter Band.

Buch II: Der Cirkulationsproceß des Kapitals.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1885.

Τό εξώφυλλο τῆς γερμανικῆς ἔκδοσης (1885)
τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ,
πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν

ματα: μέ τό μέρος τοῦ χρονιάτικου προϊόντος, πού παίρνουν μέ μορφή μεροκάματου οἱ ἄμεσοι παραγωγοί, δηλαδή οἱ ἐργάτες, «μποροῦν νά ἀποκομίσουν ἀπό τήν κυκλοφορία τόσο μόνο μέρος ἀπό τά μέσα συντήρησης, πού στήν ἀξία του ἴσονται μέ τό συνολικό ἄθροισμα τῶν μεροκαμάτων» (203). Γεννιέται τό ἐρώτημα, ἀπό ποῦ ξέρει ὁ οἰκονομολόγος μας, ὅτι οἱ κεφαλαιοκράτες μιᾶς δοσμένης χώρας θά παράγουν ἀκριβῶς τόσα, κι ἀκριβῶς τέτια ποιότητα μέσων συντήρησης, ὥστε νά μποροῦν νά πραγματοποιηθοῦν μέ τά μεροκάματα; Ἐκεί, ἀπό ποῦ ξέρει, ὅτι στήν περίπτωση αὐτή μποροῦν νά τά βγάλουν πέρα χωρίς ἐξωτερική ἀγορά; Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι δέν μπορεῖ νά τό ξέρει αὐτό κι ὅτι ἀπλῶς παραμέρισε τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς, γιατί στό συλλογισμό γιά τήν πραγματοποίηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σημασία ἔχει ἡ ἀντικατάσταση τοῦ ἐνός μέρους τοῦ προϊόντος μέ ἕνα ἄλλο καί δέν ἔχει καθόλου σημασία ἂν θά γίνει αὐτή ἡ ἀντικατάσταση μέσα σέ μιᾶ ἢ μέσα σέ δύο χώρες. Ὡστόσο, σχετικά μέ τήν ὑπεραξία ὑποχωρεῖ ἀπ' αὐτή τήν ἀναγκαία προϋπόθεση κι ἀντί νά λύσει τό ζήτημα, ξεφεύγει ἀπλοῦστα ἀπ' αὐτό, μιλώντας γιά ἐξωτερική ἀγορά. Ἡ ἴδια ἡ πούληση τοῦ προϊόντος στήν ἐξωτερική ἀγορά χρειάζεται νά ἐξηγηθεῖ, δηλαδή νά βρεθεῖ τό ἰσοδύναμο γιά τό μέρος τοῦ προϊόντος πού πουλιέται, νά βρεθεῖ τό ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος πού εἶναι ἱκανό ν' ἀντικαταστήσει τό πρῶτο. Νά γιατί ἀκριβῶς ὁ Μάρξ ἔλεγε ὅτι «δέν πρέπει καθόλου νά παίρνουμε ὑπόψη μας» τήν ἐξωτερική ἀγορά καί τό ἐξωτερικό ἐμπόριο, ὅταν ἐξετάζουμε τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης, γιατί «τό μπάσιμο τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στήν ἀνάλυση τῆς ἀναπαραγόμενης κάθε χρόνο ἀξίας τοῦ προϊόντος μπορεῖ μόνο νά μπερδέψει τό ζήτημα, χωρίς νά προσφέρει κανένα κανούργιο στοιχεῖο οὔτε γιά τό ἴδιο τό πρόβλημα οὔτε γιά τή λύση του» («Das Kapital», II, 469)²². Οἱ κ. κ. Β. Β. καί Ν.—ον φαντάζονταν ὅτι ἔδιναν μιᾶ βαθιά ἀνάλυση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, ὅταν τόνιζαν τίς δυσκολίες τῆς πραγματοποίησης τῆς ὑπεραξίας. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἔκαναν μιάν ἐξαιρετικά ἐπιφανειακή ἀνάλυση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, γιατί ὅταν μιᾶ κανεῖς γιά «δυσκολίες» τῆς πραγματοποίησης, γιά κρίσεις πού γεννιοῦνται ἀπ' αὐτές κτλ., πρέπει νά παραδεχτεῖ, ὅτι οἱ «δυσκολίες» αὐτές ὄχι μονάχα εἶναι πιθανές, μά κι ἀναγκαῖες γιά ὅλα τά μέρη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος καί κάθε ἄλλο παρά μόνο γιά τήν ὑπεραξία. Οἱ δυσκολίες αὐτοῦ τοῦ εἶδους, πού ἐξαρτιῶνται ἀπό τή δυσανάλογη κατανομή τῶν διά-

φορων κλάδων τῆς παραγωγῆς, παρουσιάζονται συνεχῶς ὄχι μονάχα στήν πραγματοποίησιν τῆς ὑπεραξίας, μά καί στήν πραγματοποίησιν τοῦ μεταβλητοῦ καί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ὄχι μονάχα στήν πραγματοποίησιν τοῦ προϊόντος μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης, μά ἐπίσης καί μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς. Χωρίς τίς «δυσκολίες» αὐτοῦ τοῦ εἶδους καί τίς κρίσεις γενικά δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἡ παραγωγή τῶν μεμονωμένων παραγωγῶν γιά τήν ἄγνωστη σ' αὐτούς παγκόσμια ἀγορά.

**V. ΟΙ ΑΠΟΦΕΙΣ ΤΟΥ Α. ΣΜΙΘ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΟΛΟΥ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΡΟΪΟΝΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ
ΤΩΝ ΑΠΟΦΕΩΝ ΑΥΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΡΞ**

Γιά νά κατανοήσουμε τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης, πρέπει ν' ἀρχίσουμε ἀπό τόν Α. Σμίθ, πού ἔβαλε τίς βάσεις τῆς λαθμενῆς θεωρίας γιά τό ζήτημα αὐτό, θεωρίας πού κυριαρχοῦσε ἀπόλυτα στήν πολιτική οἰκονομία πρὶν ἀπό τόν Μάρξ. Ὁ Α. Σμίθ διαιροῦσε τήν τιμή τοῦ ἐμπορευμάτος μόνο σέ δύο μέρη: στό μεταβλητό κεφάλαιο (τό μισθό ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ὀρολογία του) καί στήν ὑπεραξία (ὁ Α. Σμίθ δέν ἔνωσε τό «κέρδος» καί τή «γαιοπρόσοδο» καί γι' αὐτό οὐσιαστικά θεωροῦσε ὅτι ὑπάρχουν τρία μέρη)*. Μέ τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο διαιροῦσε καί τό σύνολο τῶν ἐμπορευμάτων, ὅλο τό χρονιατικό προϊόν τῆς κοινωνίας, στά ἴδια μέρη καί τά ὑπολόγιζε σάν ἄμεσο «εἰσόδημα» τῶν δύο τάξεων τῆς κοινωνίας: τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιοκρατῶν (τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί τῶν γαιοκτημόνων στόν Σμίθ)**.

Πού ὀφείλεται ἡ παράλειψη ἀπό τόν Σμίθ τοῦ τρίτου συστατικοῦ μέρους τῆς ἀξίας, τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου; Ὁ Α. Σμίθ δέν μπορεῖ νά μήν ἔβλεπε αὐτό τό μέρος, ἀλλά ὑπόθετε, ὅτι κι

* *Adam Smith*. «An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations», 4η ἐκδ., 1801, vol. I, p. 75 (*Ἄνταμι Σμίθ*, «Ἐρευνα γιά τή φύσιν καί τίς αἰτίες τοῦ πλοῦτου τῶν ἐθνῶν», ἐκδ. 4η, 1801, τόμ. I, σελ. 75. *Ἡ Σύντ.*) Βιβλίο I: «Οἱ αἰτίες αὐξησης τῆς παραγωγικῆς δυνάμει τῆς ἐργασίας καί τό φυσικό καθεστῶς τῆς κατανομῆς τοῦ προϊόντος τῆς ἐργασίας ἀνάμεσα στά διάφορα στρώματα τοῦ λαοῦ», κεφ. 6: «Τά συστατικά μέρη τῆς τιμῆς τῶν ἐμπορευμάτων». Ρωσ. μετάφρ. τοῦ Μπίμπικοφ (Πετροῦπολη, 1866), τόμ. I, σελ. 171.

** L. c., I, p. 78. Ρωσ. μετάφρ., I, σελ. 174.

αυτό επίσης ανάγεται στο μισθό εργασίας και στην υπεραξία. Νά πώς σκεφτόταν γι' αυτό το ζήτημα: «Στήν τιμή λχ. του σταριού τό ένα μέρος πάει γιά τή γαιοπρόσοδο του γαιοκτήμονα, τό άλλο γιά τό μισθό εργασίας ή γιά τή συντήρηση του δουλευτή και τών ζώων εργασίας πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν παραγωγή αυτού του σταριού και τό τρίτο μέρος είναι τό κέρδος του φάρμερ. Αυτά τά τρία μέρη αποτελούν, όπως φαίνεται, άμεσα ή σέ τελευταία άνάλυση, όλη τήν τιμή του σταριού. Ίσως, θά μπορούσε νά νομίσει κανείς ότι χρειάζεται ένα τέταρτο μέρος γιά τήν αναπλήρωση του κεφαλαίου του φάρμερ ή γιά τήν αναπλήρωση τής φθοράς τών ζώων εργασίας και τών άλλων εργαλείων του γεωργικού νοικοκυριού. Πρέπει όμως νά έχουμε υπόψη μας, ότι και ή τιμή κάθε εργαλείου του νοικοκυριού, όπως λχ. τών άλόγων εργασίας, αποτελείται και αυτή από τά ίδια τρία μέρη» (συγκεκριμένα: από τή γαιοπρόσοδο, τό κέρδος και τό μισθό εργασίας). «Γι' αυτό, παρ' όλο πού ή τιμή του σταριού περιέχει και τήν τιμή και τή συντήρηση του άλόγου, όμως όλόκληρη ή τιμή του αναλύεται, άμεσα ή σέ τελευταία άνάλυση, στα ίδια τρία μέρη: γαιοπρόσοδο, μισθό εργασίας και κέρδος»*. 'Ο Μάρξ όνομάζει τή θεωρία αυτή του Σμίθ «καταπληχτική». «'Η απόδειξη του συνίσταται άπλως στην επανάληψη του ίδιου ισχυρισμού» (II, S. 366)²³. 'Ο Σμίθ «μᾶς στέλνει από τόν Πόντιο στόν Πιλάτο» (I. B., 2. Aufl., S. 612**) ²⁴. 'Όταν ό Σμίθ λέει ότι ή ίδια ή τιμή τών εργαλείων του νοικοκυριού χωρίζεται στα ίδια τρία μέρη, ξεχνᾶ νά προσθέσει: και στην τιμή τών μέσων παραγωγής πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή αυτών τών εργαλείων. 'Η λαθεμένη εξáιρεση του σταθερού μέρους του κεφαλαίου από τήν τιμή του προϊόντος συνδέεται στόν Α. Σμίθ (καθώς και στους κατοπινούς οικονομολόγους) μέ τή λαθεμένη αντίληψη τής συσσώρευσης στην κεφαλαιοκρατική οικονομία, δηλαδή τής διεύρυνσης τής παραγωγής, τής μετατροπής τής υπεραξίας σέ κεφάλαιο. 'Ο Α. Σμίθ κι έδῶ παραλείπει τό σταθερό κεφάλαιο, υποθέτοντας ότι τό μέρος τής υπεραξίας πού συσσωρεύεται, πού μετατρέπεται σέ κεφάλαιο, καταναλώνεται όλοκληρωτικά από τούς παραγωγούς εργάτες, δηλαδή πάει όλόκληρο στό μισθό εργασίας, ενώ στην πραγματικότητα τό μέρος τής υπεραξίας πού συσσωρεύεται, ξοδεύεται γιά τό σταθερό κεφάλαιο (εργαλεία παραγωγής, πρώτες ύλες και βοηθητικά ύλι-

* Ibid., v. I, p. 75-76. Ρωσ. μετάφρ., I, σελ. 171.

** — I τόμ., 2η έκδ., σελ. 612. 'Η Σύντ.

κά) σὺν τὸ μισθὸ ἐργασίας. Κριτικάροντας αὐτὴ τὴν ἀντίληψη τοῦ Σμίθ (καθὼς ἐπίσης καὶ τοῦ Ρικάρντο, τοῦ Μίλλ κ. ἄ.) στὸν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» (μέρος VII, «Τὸ προτσές τῆς συσσώρευσης», κεφ. 22: «Μετατροπὴ τῆς ὑπεραξίας σὲ κεφάλαιο», ὑποκ. 2. «Λαθεμένη ἀντίληψη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιὰ τὴν εὐρεία ἀναπαραγωγῆς»), ὁ Μάρξ σημειώνει: στὸ II τόμο «θὰ ἀποδείξουμε ὅτι τὸ δόγμα τοῦ Α. Σμίθ, πού τὸ κληρονόμησαν ὅλοι οἱ διάδοχοί του, ἐμπόδισε τὴν πολιτικὴ οἰκονομία νὰ καταλάβει ἀκόμα καὶ τὸν πῖο στοιχειώδη μηχανισμό τοῦ προτσές τῆς κοινωνικῆς ἀναπαραγωγῆς» (I, 612)²⁵. Ὁ Ἄντ. Σμίθ ἔπесе σ' αὐτὸ τὸ λάθος γιατί μπερδεψε τὴν ἀξία τοῦ προϊόντος μέ τὴ νεοδημιουργημένη ἀξία: ἡ τελευταία χωρίζεται πραγματικά σὲ μεταβλητὸ κεφάλαιο καὶ ὑπεραξία, ἐνῶ ἡ πρώτη περιέχει ἐκτός ἀπ' αὐτὰ καὶ τὸ σταθερὸ κεφάλαιο. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ λάθους αὐτοῦ ἔγινε στὴν ἀνάλυση τῆς ἀξίας ἀπὸ τὸν Μάρξ, πού καθόρισε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἀφηρημένη ἐργασία, πού δημιουργεῖ τὴ νέα ἀξία καὶ στὴ συγκεκριμένη, τὴν ὠφέλιμη ἐργασία πού ἀναπαράγει τὴν ἀξία πού ὑπῆρχε προηγουμένα μέ τὴ νέα μορφή τοῦ χρήσιμου προϊόντος²⁶.

Ἡ ἐξήγηση τοῦ προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ τῆς κυκλοφορίας ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀπαραίτητη, ἰδιαίτερα ὅταν πρόκειται νὰ λυθεῖ τὸ ζήτημα τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία. Ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ Α. Σμίθ, μιλώντας γι' αὐτὸ τὸ τελευταῖο ζήτημα, δέν μπορούσε πιά νὰ παραμείνει στὴ λαθεμένη θεωρία του, πού ἀποκλείει τὸ σταθερὸ κεφάλαιο ἀπὸ τὸ συνολικὸ προϊόν τῆς χώρας. «Τὸ ἀκαθάριστο εἰσόδημα (gross revenue) ὅλων τῶν κατοίκων μιᾶς μεγάλης χώρας περιλαμβάνει τὸ συνολικὸ χρονιάτικο προϊόν τῆς γῆς καὶ τῆς ἐργασίας τους· τὸ καθαρὸ εἰσόδημα (net revenue) περιλαμβάνει τὸ μέρος πού μένει στὴ διάθεσή τους, ἀφοῦ ἀφαιρεθοῦν τὰ ἐξόδα συντήρησης, πρῶτο, τοῦ πάγιου, καὶ δεύτερο τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου τους, δηλαδή τὸ καθαρὸ εἰσόδημα περιλαμβάνει τὸ μέρος πού, χωρὶς νὰ θίξουν τὸ κεφάλαιό τους, μποροῦν νὰ τὸ μετατρέψουν σὲ ἀπόθεμα (stock) γιὰ τὴν ἄμεση κατανάλωσή τους ἢ νὰ τὸ ξοδέψουν γιὰ τὴ συντήρηση, τὴν ἄνεση καὶ τὴ διασκέδασή τους» (Α. Smith, βιβλ. II. «Γιὰ τὴ φύση, τὴ συσσώρευση καὶ τὴ χρησιμοποίησι τῶν ἀποθεμάτων», κεφ. II, vol. II, p. 18. Ρωσ. μετάφρ., II, σελ. 21). Ἔτσι, ἀπὸ τὸ συνολικὸ προϊόν τῆς χώρας ὁ Α. Σμίθ ἀπόκλειε τὸ κεφάλαιο, ἰσχυριζόμενος ὅτι χωρίζεται σὲ μισθὸ ἐργασίας, κέρδος καὶ γαιοπρόσοδο, δηλαδή σὲ (καθαρά) εἰσοδή-

ματα. Στο ακαθάριστο όμως εισόδημα της κοινωνίας περιλαμβάνει το κεφάλαιο, ξεχωρίζοντάς το από τα είδη κατανάλωσης (= καθαρό εισόδημα). Πάνω σ' αυτήν ακριβώς την αντίφαση τσακώνει ο Μάρξ τον Α. Σμίθ: πώς μπορεί το κεφάλαιο να υπάρχει μέσα στο εισόδημα, όταν το κεφάλαιο δεν υπήρχε στο προϊόν; (Σύγκρ. «Das Kapital», II, S. 355²⁷). 'Ο Α. Σμίθ, χωρίς να το καταλάβει κι ο ίδιος, παραδέχεται έδω τρία συστατικά μέρη της αξίας όλου του προϊόντος: όχι μονάχα το μεταβλητό κεφάλαιο και την ύπεραξία, αλλά και το σταθερό κεφάλαιο. Στους παραπέρα συλλογισμούς του ο Α. Σμίθ σκοντάφτει και σέ μιά άλλη σπουδαιότατη διαφορά, πού έχει τεράστια σημασία για τή θεωρία της πραγματοποίησης. «Είναι φανερό — λέει — ότι όλη ή δαπάνη για τή διατήρηση του πάγιου κεφαλαίου πρέπει ν' αποκλειστεί από το καθαρό εισόδημα της κοινωνίας. Ούτε οί πρώτες ύλες, οί απαραίτητες για νά διατηρηθούν σέ καλή κατάσταση οί χρήσιμες μηχανές, τά βιομηχανικά έργαλεία, τά χρήσιμα χίρια κτλ., ούτε τό προϊόν της εργασίας πού απαιτείται για τή μετατροπή αυτών των πρώτων υλών στήν κατάλληλη μορφή, μπορούν ν' αποτελούν ποτέ μέρος του καθαρού εισοδήματος. Είναι αλήθεια, ότι ή τιμή αυτής της εργασίας μπορεί νά αποτελεεί μέρος του καθαρού εισοδήματος, γιατί οί εργάτες πού ασχολούνται μ' αυτή τήν εργασία μπορούν νά τοποθετούν όλη τήν αξία του μισθού τους στο απόθεμα της άμεσης κατανάλωσής τους». "Όμως σέ άλλα είδη εργασίας και ή «τιμή» (της εργασίας) «και τό προϊόν» (της εργασίας) «μπαίνουν σ' αυτό τό απόθεμα της άμεσης κατανάλωσης: συγκεκριμένα, ή τιμή της εργασίας μπαίνει στο απόθεμα των εργατών και τό προϊόν στο απόθεμα των άλλων προσώπων» (Α. Smith, *ibid.*). 'Εδω διαφαίνεται ή επίγνωση της ανάγκης νά ξεχωρίσουν δυό είδη εργασίας: τό ένα πού δίνει είδη κατανάλωσης, πού μπορούν νά μπουν στο «καθαρό εισόδημα» και τό άλλο πού δίνει «χρήσιμες μηχανές, βιομηχανικά έργαλεία, χίρια κτλ.», δηλαδή τέτια είδη, πού δέν μπορούν ποτέ νά μπουν στήν άτομική κατανάλωση. 'Από δω δέ μένει παρά ένα βήμα για νά παραδεχτεί κανείς, ότι για τήν εξήγηση της πραγματοποίησης είναι απόλυτη ανάγκη νά ξεχωρίσουν δυό είδη κατανάλωσης: ή άτομική και ή παραγωγική (= χρησιμοποίηση στήν παραγωγή). Κι ακριβώς ή διόρθωση των δυό παραπάνω λαθών του Σμίθ (παράλειψη του σταθερού κεφαλαίου από τήν αξία του προϊόντος και μπερδεμα της άτομικής και της παραγωγικής κατανάλωσης) έδωσε τή δυνατότητα στον Μάρξ νά δημιουργήσει τή θαυμάσια θεωρία του της πρα-

γματοποίησης του κοινωνικού προϊόντος στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

Όσο για τους άλλους οικονομολόγους της περιόδου μεταξύ Α. Σμίθ και Μάρξ, όλοι τους επανέλαβαν το λάθος του Α. Σμίθ* και γι' αυτό δεν έκαναν ούτε ένα βήμα προς τα μπρός. Γιά τή σύγχυση πού βασιλεύει απ' αυτόν τό λόγο στίς θεωρίες πού άφορούν τό εισόδημα, θά ξαναμιλήσουμε παρακάτω. Στίς συζητήσεις πού άναψαν άνάμεσα στους Ρικάρντο, Σαί, Μίλλ κ. ά., από τό ένα μέρος, και στους Μάλθους, Σισμόντι, Τσόμερς, Κίρχμαν κ. ά. από τό άλλο μέρος, σχετικά μέ τή δυνατότητα μιās γενικής έμπορευματικής ύπερπαραγωγής, και τά δυό μέρη ακολουθοϋσαν τή λαθεμένη θεωρία του Σμίθ και γι' αυτό, όπως σωστά παρατήρησε ό κ. Σ. Μπουλγκάκοφ, «έφόσον ξεκινούσαν από λαθεμένες άπόψεις και από λαθεμένη διατύπωση του ίδιου του προβλήματος, οί συζητήσεις αυτές δεν μπορούσαν παρά νά καταλήξουν μόνο σε κενές και σχολαστικές λογομαχίες» (Ι. σ. σελ. 21. Βλ. τήν έκθεση αυτών των λογομαχιών από τόν Τουγκάν-Μπαρανόβσκι: «Οί βιομηχανικές κρίσεις κτλ.». Πετρούπολη. 1894, σελ. 377-404).

VI. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

Απ' όσα έκθέσαμε πίο πάνω βγαίνει μόνο του τό συμπέρασμα ότι οί βασικές προϋποθέσεις, πάνω στίς όποιες στηρίζεται ή θεωρία του Μάρξ, είναι οί παρακάτω δυό θέσεις: Ή πρώτη είναι ότι όλο τό προϊόν μιās κεφαλαιοκρατικής χώρας, όπως και κάθε προϊόν χωριστά, αποτελείται από τά τρία παρακάτω μέρη: 1) από τό σταθερό κεφάλαιο, 2) από τό μεταβλητό κεφάλαιο και 3) από τήν ύπεραξία. Γιά κείνον πού ξέρει τήν ανάλυση του προτσές της παραγωγής του κεφαλαίου, πού γίνεται στον Ι τόμο του «Κεφαλαίου» του Μάρξ, ή θέση αυτή είναι αυτονόητη. Ή δεύτερη θέση είναι, ότι πρέπει νά διακρίνουμε δυό μεγάλες ύποδιαίρεσεις της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, και συγκεκριμένα (Ι ύποδιαίρεση) τήν παραγωγή μέσωσιν παραγωγής, δηλαδή άντικειμένων πού χρειάζονται γιά τήν παραγωγική κατανάλωση, δηλαδή πού χρησιμοποιούνται στην παραγωγή και δεν καταναλώνονται από τους ανθρώπους αλλά από τό κεφάλαιο, και

* Ο Ρικάρντο λχ. Ισχυριζόταν ότι «όλο τό προϊόν του έδάφους και της εργασίας κάθε χώρας χωρίζεται σε τρία μέρη: τό ένα διατίθεται γιά τό μισθό εργασίας, τό δεύτερο γιά τό κέρδος, και τό τρίτο γιά τή γαιοπρόσοδο». («Απαντα», μετάφραση Ζίμπερ. Πετρούπολη, 1882, σελ. 221).

(Η ύποδιαίρεση) τήν παραγωγή ειδῶν κατανάλωσης, δηλαδή εἰδῶν πού πᾶνε γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. «Αὐτός καί μόνο ὁ χωρισμός ἔχει μεγαλύτερο θεωρητικό νόημα ἀπ' ὅσο εἶχαν ὅλες οἱ προγενέστερες λογομαχίες σχετικά μέ τή θεωρία τῶν ἀγορῶν» (Μπουλγκάκοφ, I. c., 27). Μπαίνει τό ἐρώτημα: γιατί αὐτός ὁ χωρισμός τῶν προϊόντων, σύμφωνα μέ τή φυσική τους μορφή, εἶναι ἀναγκαῖος ἀκριβῶς τώρα πού ἀναλύεται ἡ ἀναπαραγωγή τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἡ ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου δέν χρειάζοταν ἕναν τέτιο χωρισμό, ἀγνοοῦσε τελείως τό ζήτημα τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος; Μέ ποιά δικαιολογία μπορούμε νά μπάσουμε τό ζήτημα τῆς φυσικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος στή θεωρητική ἔρευνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται ὀλοκληρωτικά στήν ἀνταλλαχτική ἀξία τοῦ προϊόντος; Πρόκειται γιά τό γεγονός, ὅτι στήν ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαίου, τό ζήτημα πού καί πῶς θά πουληθεῖ τό προϊόν, πού καί πῶς θά ἀγοραστοῦν τά εἶδη κατανάλωσης ἀπό τοὺς ἐργάτες καί τά μέσα παραγωγῆς ἀπό τοὺς κεφαλαιοκράτες, παραμερίζεται σάν κάτι πού δέν προσφέρει τίποτα σ' αὐτή τήν ἀνάλυση καί πού δέν ἔχει σχέση μαζί της. Ἐκεῖ ἔμπαινε γιά ἐξέταση μόνο τό ζήτημα τῆς ἀξίας τῶν διάφορων στοιχείων τῆς παραγωγῆς καί τό ἀποτέλεσμα τῆς παραγωγῆς. Τώρα ὅμως τό ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς τοῦτο: ἀπό πού θά πάρουν οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες τά εἶδη κατανάλωσης πού χρειάζονται; ἀπό πού θά πάρουν οἱ δεῦτεροι τά μέσα παραγωγῆς; μέ ποιόν τρόπο τό προϊόν πού ἔχει παραχθεῖ θά καλύψει ὅλη αὐτή τή ζήτηση καί θά δώσει τή δυνατότητα νά διευρυνθεῖ ἡ παραγωγή; Ἐδῶ συνεπῶς δέν ἔχουμε μονάχα τήν «ἀναπλήρωση τῆς ἀξίας, μά καί τήν ἀναπλήρωση τῆς ὑλικῆς μορφῆς τοῦ προϊόντος» (Stoffersatz. — «Das Kapital», II, 389)²⁸, καί γι' αὐτό εἶναι ἀπόλυτα ἀπαραίτητη ἡ διάκριση τῶν προϊόντων, πού παίζουν τελείως διαφορετικό ρόλο στό προτσές τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας.

Ἐνῶν πάρουμε ὑπόψη αὐτές τίς βασικές θέσεις, τότε τό ζήτημα τῆς πραγματοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία δέν παρουσιάζει πιά δυσκολίες. Ἄς πάρουμε πρῶτα τήν ἀπλή ἀναπαραγωγή, δηλαδή τήν ἐπανάληψη τοῦ προτσές τῆς παραγωγῆς στίς προηγούμενες διαστάσεις, τήν ἔλλειψη συσσώρευσης. Εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι τό μεταβλητό κεφάλαιο καί ἡ ὑπεραξία τῆς II ὑποδιαίρεσης (πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή ειδῶν κατανάλωσης) πραγματοποιοῦνται μέ τήν ἀτομική κατανάλωση τῶν ἐργατῶν καί τῶν κεφαλαιο-

κρατῶν αὐτῆς τῆς ὑποδιαίρεσης (γιατί ἡ ἀπλή ἀναπαραγωγή προϋποθέτει, ὅτι ὄλη ἡ ὑπεραξία καταναλώνεται καί κανένα μέρος της δέ μετατρέπεται σέ κεφάλαιο). Παρακάτω. Τό μεταβλητό κεφάλαιο καί ἡ ὑπεραξία, πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς (I ὑποδιαίρεση), γιά νά πραγματοποιηθοῦν πρέπει νά ἀνταλλαγοῦν μέ εἶδη κατανάλωσης γιά τούς κεφαλαιοκράτες καί τούς ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται μέ τήν κατασκευή μέσων παραγωγῆς. Ἐπί τό ἄλλο μέρος καί τό σταθερό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης (II ὑποδιαίρεση), δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ διαφορετικά παρά ἂν ἀνταλλαγῆι μέ μέσα παραγωγῆς, γιά νά χρησιμοποιηθεῖ πάλι στήν παραγωγή τόν ἐπόμενο χρόνο. Ἔτσι ἔχουμε τήν ἀνταλλαγῆ τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας, πού ὑπάρχουν μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, μέ τό σταθερό κεφάλαιο πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης: οἱ ἐργάτες καί οἱ κεφαλαιοκράτες (στήν ὑποδιαίρεση τῶν μέσων παραγωγῆς) παίρνουν ἔτσι μέσα συντήρησης, ἐνῶ οἱ κεφαλαιοκράτες (στήν ὑποδιαίρεση τῶν εἰδῶν κατανάλωσης) πούλανε τό προϊόν τους καί παίρνουν σταθερό κεφάλαιο γιά τή νέα παραγωγή. Στίς συνθήκες τῆς ἀπλῆς ἀναπαραγωγῆς τά ἀνταλλασσόμενα αὐτά μέρη πρέπει νά εἶναι ἴσα μεταξύ τους: τό ἄθροισμα τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας, μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, πρέπει νά εἶναι ἴσο μέ τό σταθερό κεφάλαιο, μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Ἀντίθετα, ἂν πάρουμε τήν εὐρεία ἀναπαραγωγή, δηλαδή τή συσσώρευση, τότε τό πρῶτο μέγεθος πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό δεύτερο, γιατί πρέπει νά ὑπάρχει περίσσειμα μέσων παραγωγῆς γιά ν' ἀρχίσει ἡ νέα παραγωγή. Ἄς ξαναγυρίσουμε ὅμως στήν ἀπλή ἀναπαραγωγή. Ἀφήσαμε ἕνα μέρος τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος, πού δέν ἔχει πραγματοποιηθεῖ καί συγκεκριμένα τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς. Τό μέρος αὐτό πραγματοποιεῖται ἐνμέρει μέ τήν ἀνταλλαγῆ ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες αὐτῆς τῆς ἴδιας τῆς ὑποδιαίρεσης (λχ. τό πετροκάρβουνο ἀνταλλάσσεται μέ σίδηρο, γιατί τό καθένα ἀπ' αὐτά τά προϊόντα χρησιμεύει σάν ἀπαραίτητο ὕλικό ἢ ἐργαλεῖο στήν παραγωγή τοῦ ἄλλου), ἐνμέρει ὅμως καί μέ τήν ἄμεση χρησιμοποίησιν στήν παραγωγή (λχ. τό κάρβουνο πού ἔχει παραχθεῖ γιά νά χρησιμοποιηθεῖ στήν ἴδια τήν ἐπιχειρήσιν πάλι γιά τήν ἐξόρυξιν κάρβουνου· τό στάρι στήν ἀγροτική οἰκονομία κτλ.). Ὅσο γιά τή συσσώρευση, ἀφετηρία της εἶναι, ὅπως εἶδαμε, τό πλεόνασμα τῶν μέσων παραγωγῆς (πού παίρνονται ἀπό τήν ὑπεραξία τῶν κεφαλαιοκρατῶν

αυτής τῆς ὑποδιαίρεσης), πού ἀπαιτεῖ ἐπίσης τή μετατροπή σέ κεφάλαιο ἑνός μέρους τῆς ὑπεραξίας πού ὑπάρχει μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Θεωροῦμε περιττό νά ἐξετάσουμε διεξοδικά μέ ποιό τρόπο αὐτή ἡ πρόσθετη παραγωγή θά συνενωθεῖ μέ τήν ἀπλή ἀναπαραγωγή. Τό καθήκον μας δέν περιλαμβάνει τήν εἰδική ἐξέταση τῆς θεωρίας τῆς πραγματοποίησης· γιά νά διευκρινιστοῦν τά λάθη τῶν ναρόντικων οἰκονομολόγων καί γιά νά μπορέσει νά βγάλει κανεῖς ὀρισμένα θεωρητικά συμπεράσματα σχετικά μέ τήν ἐσωτερική ἀγορά, ἀρκοῦν κι αὐτά πού εἶπαμε πῶς πάνω*.

Στό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, τό κυριότερο συμπέρασμα ἀπό τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης τοῦ Μάρξ εἶναι τό παρακάτω: ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, συνεπῶς καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, δέ γίνεται τόσο μέ τήν αὐξηση τῶν εἰδῶν κατανάλωσης ὅσο μέ τήν αὐξηση τῶν μέσων παραγωγῆς. Μέ ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων παραγωγῆς ξεπερνάει τήν ἀνάπτυξη τῶν εἰδῶν κατανάλωσης. Πραγματικά, ἔχουμε δεῖ ὅτι τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης (II ὑποδιαίρεση) ἀνταλλάσσεται μέ τό μεταβλητό κεφάλαιο + τήν ὑπεραξία πού ὑπάρχει μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς (I ὑποδιαίρεση). Ὅμως, σύμφωνα μέ τό γενικό νόμο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, τό σταθερό κεφάλαιο αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τό μεταβλητό. Ἐπομένως τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης πρέπει νά αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τό μεταβλητό κεφάλαιο καί τήν ὑπεραξία μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης, ἐνώ τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς πρέπει νά αὐξάνει ἀπ’

* Βλ. «Das Kapital», II, Band, III. Abschn. («Τό Κεφάλαιο», τόμ. II, μέρος III²⁹). Ἡ Σύντ.) ὅπου ἐξετάζεται διεξοδικά καί ἡ συσσώρευση, καί ὁ χωρισμός τῶν εἰδῶν κατανάλωσης σέ εἶδη πρώτης ἀνάγκης καί σέ εἶδη πολυτελείας, καί ἡ κυκλοφορία τοῦ χρήματος, καί ἡ φθορά τοῦ πάγιου κεφαλαίου κτλ. Γιά τούς ἀναγνώστες πού δέν ἔχουν τή δυνατότητα νά διαβάσουν τό II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», μπορούμε νά συστήσουμε τό παραπάνω βιβλίο τοῦ κ. Σ. Μπουλγκάκοφ ὅπου ἀναπτύσσεται ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τήν πραγματοποίηση. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀπό τόν κ. Μπουλγκάκοφ εἶναι πῶς ἱκανοποιητική ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ κ. Μ. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι («Οἱ βιομηχανικές κρίσεις», σελ. 407–438), ὁ ὁποῖος κατά τήν κατάρτιση τῶν σχημάτων του κάνει πολύ ἀτυχεῖς παρεκκλίσεις ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Μάρξ καί δέν ἐξηγεῖ ἐπαρκῶς τή θεωρία τοῦ Μάρξ. Εἶναι πῶς ἱκανοποιητική ἐπίσης καί ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ θέματος ἀπό τόν κ. Α. Σκβορτσόφ («Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας»). Πετροῦπολη 1898, σελ. 281–295), πού ὑποστηρίζει λαθεμένες ἀπόψεις στά πολύ σπουδαία ζητήματα τοῦ κέρδους καί τῆς γαιοπροσόδου.

ὄλα γρηγορότερα, ξεπερνώντας καί τήν αύξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου (+ τήν ὑπεραξία) μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς καί τήν αύξηση τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου μέ τή μορφή εἰδῶν κατανάλωσης. Ἡ ὑποδιαίρεση τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς πού παράγει μέσα παραγωγῆς, πρέπει συνεπῶς νά ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ἀπό τήν ὑποδιαίρεση πού παράγει εἶδη κατανάλωσης. Ἔτσι, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό εἶναι ὡς ἓνα βαθμό «ἀνεξάρτητη» ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης καί συντελεῖται περισσότερο μέ τήν αύξηση τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης. Θάταν ὅμως λάθος νά καταλάβουμε αὐτή τήν «ἀνεξαρτησία» μέ τήν ἔννοια τῆς πλερίας ἀπόσπασης τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης ἀπό τήν ἀτομική: ἡ πρώτη μπορεῖ καί πρέπει ν' ἀναπτύσσεται γρηγορότερα ἀπό τή δεύτερη (σ' αὐτό μονάχα περιορίζεται ἡ «ἀνεξαρτησία» τῆς), εἶναι ὅμως αὐτόνόητο, ὅτι σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ παραγωγική κατανάλωση μένει πάντα συνδεμένη μέ τήν ἀτομική κατανάλωση. Ὁ Μάρξ σχετικά μ' αὐτό λέει: «Εἶδαμε (βιβλίο II, μέρος III), ὅτι γίνεται μιά συνεχῆς κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ σταθερό κεφάλαιο καί σέ σταθερό κεφάλαιο. . .» (ὁ Μάρξ ἔχει ὑπόψη του τό σταθερό κεφάλαιο μέ τή μορφή μέσων παραγωγῆς, πού πραγματοποιεῖται μέ τήν ἀνταλλαγή ἀνάμεσα στούς κεφαλαιοκράτες τῆς ἴδιας ὑποδιαίρεσης) «. . . πού ἀπό τή μιά μεριά εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση, μέ τήν ἔννοια ὅτι ποτέ δέν μπαίνει σ' αὐτή, πού παρ' ὄλα αὐτά ὅμως περιορίζεται σέ τελευταία ἀνάλυση ἀπό τήν ἀτομική κατανάλωση, γιατί ἡ παραγωγή τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου δέ γίνεται ποτέ γιά χάρη τοῦ ἴδιου τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, ἀλλά μονάχα γιατί χρησιμοποιεῖται περισσότερο σταθερό κεφάλαιο στίς σφαῖρες τῆς παραγωγῆς, πού τά προϊόντα τους μπαίνουν στήν ἀτομική κατανάλωση» («Das Kapital», III, I, 289. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 242)⁹⁰.

Αὐτή ἡ μεγαλύτερη χρησιμοποίηση σταθεροῦ κεφαλαίου δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά τό ἐκφρασμένο μέ τήν ὁρολογία τῆς ἀνταλλαχτικῆς ἀξίας μεγαλύτερο ὕψος ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, γιατί τό κύριο μέρος τῶν γοργά ἀναπτυσσόμενων «μέσων παραγωγῆς» ἀποτελεῖται ἀπό πρῶτες ὕλες, μηχανές, ἐργαλεῖα, χτίρια καί κάθε εἶδους ἄλλα ἐξαρτήματα γιά τή μεγάλη καί εἰδικά γιά τή μηχανική παραγωγή. Γι' αὐτό εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ἀναπτύσσοντας τίς παραγωγικές δυνάμεις τῆς κοινωνίας, δημιουργώντας τή μεγάλη παραγωγή καί τή μηχανική βιομηχανία, διακρίνεται καί

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

Τό εξώφυλλο τῆς γερμανικῆς ἐκδόσεως (1894)
τοῦ πρώτου μέρους τοῦ III τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ,
πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν

γιά τήν ἐξαιρετική διεύρυνση τοῦ τμήματος τοῦ κοινωνικοῦ πλούτου πού ἀποτελεῖται ἀπό τά μέσα παραγωγῆς. . . «Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή (δηλαδή τῆς παραγωγῆς μέσων παραγωγῆς) αὐτό πού κάνει τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία νά διαφέρει ἀπό τόν ἄγριο δέν εἶναι ἐκεῖνο πού λέει ὁ Σένιορ, ὅτι δηλ. ὁ ἄγριος ἔχει τό ἰδιαίτερο προνόμιο νά ξοδεύει κάποτε τήν ἐργασία του ἔτσι ὥστε νά μήν ἀποφέρει καρπούς πού νά μποροῦν νά μετατραποῦν σέ εἰσόδημα, δηλαδή σέ εἶδη κατανάλωσης. Ἡ διαφορά συνίσταται στό ὅτι:

α) Ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία χρησιμοποιεῖ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς χρονιάτικης διαθέσιμης ἐργασίας της στήν παραγωγή μέσων παραγωγῆς (ἄρα, σταθεροῦ κεφαλαίου), πού δέν μποροῦν ν' ἀναλυθοῦν σέ εἰσόδημα, οὔτε μέ τή μορφή μισθοῦ ἐργασίας οὔτε μέ τή μορφή ὑπεραξίας, ἀλλά μποροῦν νά λειτουργήσουν μονάχα σάν κεφάλαιο.

β) «Ὅταν ὁ ἄγριος φτιάχνει τόξα, βέλη, λίθινα σφυριά, τσεκούρια, καλάθια κτλ. ξέρει πολύ καλά πώς τό χρόνο πού ξόδεψε μ' αὐτόν τόν τρόπο δέν τόν ἔχει ξοδέψει γιά τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης, πώς ἐπομένως ἔχει καλύψει τίς ἀνάγκες του σέ μέσα παραγωγῆς καί τίποτα περισσότερο» («Das Kapital», II, 436. Ρωσ. μετάφρ., 333)³¹. Αὐτή ἡ «ξεκάθαρη συνείδηση» τῆς σχέσης του πρὸς τήν παραγωγή χάθηκε στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία λόγω τοῦ φειχτισμοῦ πού τή χαρακτηρίζει, τοῦ φειχτισμοῦ πού παρουσιάζει τίς κοινωνικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων μέ τή μορφή σχέσεων ἀνάμεσα σέ προϊόντα, λόγω τῆς μετατροπῆς τοῦ κάθε προϊόντος σέ ἐμπόρευμα, πού παράγεται γιά ἕναν ἄγνωστο καταναλωτή καί πρέπει νά πραγματοποιηθεῖ σέ μίαν ἄγνωστη ἀγορά. Κι ἐπειδή γιά ἕναν ἐπιχειρηματία εἶναι τελείως ἀδιάφορο τό εἶδος τοῦ προϊόντος πού παράγει — κάθε προϊόν δίνει «εἰσόδημα» — ἔγινε δεχτή ἀπό τοὺς θεωρητικούς οἰκονομολόγους αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἐπιφανειακή, ἡ ἀτομική ἄποψη σχετικά μέ ὅλη τήν κοινωνία καί τοὺς ἐμπόδισε νά καταλάβουν τό προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία.

Τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς (συνεπῶς καί τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς) γίνεται κυρίως μέ τήν αὐξηση τῶν μέσων παραγωγῆς φαίνεται παράδοξο κι ἀποτελεῖ ἀναμφίβολα μιά ἀντίφαση. Πρόκειται γιά μιά πραγματική, «παραγωγή γιά τήν παραγωγή», διεύρυνση τῆς παραγωγῆς χωρίς τήν ἀντίστοιχη διεύρυνση τῆς κατανάλωσης. Αὐτή ὅμως ἡ ἀντίφαση δέν εἶναι ἀντίφαση μιᾶς θεωρίας, ἀλλά ἀντίφαση τῆς πραγματικῆς ζωῆς.

Είναι ακριβώς μία τέτια αντίφαση πού αντίστοιχεί στην ίδια τή φύση του καπιταλισμού και στις υπόλοιπες αντιφάσεις του συστήματος αυτού της κοινωνικής οικονομίας. 'Ακριβώς αυτή ή διεύρυνση της παραγωγής, χωρίς τήν αντίστοιχη διεύρυνση της κατανάλωσης, ανταποκρίνεται στην ιστορική αποστολή του καπιταλισμού και στην ειδική γι' αυτόν κοινωνική διάρθρωση: ή πρώτη συνίσταται στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της κοινωνίας, ή δεύτερη αποκλείει τή χρησιμοποίηση των καταχτήσεων αυτών της τεχνικής από τή μάζα του πληθυσμού. 'Ανάμεσα στην άπεριόριστη τάση προς τή διεύρυνση της παραγωγής πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλισμό και στην περιορισμένη κατανάλωση των λαϊκών μαζών (περιορισμένη λόγω της προλεταριακής τους ιδιότητας) ύπάρχει αναμφισβήτητη αντίφαση. Αυτήν ακριβώς τήν αντίφαση διαπιστώνει ό Μάρξ στις θέσεις, πού τίς παραθέτουν πρόθυμα οί ναρόντικοι σάν επιβεβαίωση δήθεν των απόψεών τους γιά τόν περιορισμό της έσωτερικής αγοράς, γιά τή μή προοδευτικότητα του καπιταλισμού κτλ. κτλ. Νά μερικές άπ' αυτές τίς θέσεις: «'Αντίφαση στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής: οί έργάτες σάν αγοραστές έμπορεύματος έχουν σημασία γιά τήν αγορά. 'Η κεφαλαιοκρατική όμως κοινωνία έχει τήν τάση νά περιορίζει στό έλάχιστο όριο τήν τιμή του έμπορεύματός τους — της εργατικής δύναμης — όταν αντίκρίζει τους έργάτες σάν πουλητές» («Das Kapital», II, 303)³².

«. . . Οί όροι της πραγματοποίησης. . . περιορίζονται από τήν αναλογική σχέση των διάφορων κλάδων της παραγωγής και τήν καταναλωτική δύναμη της κοινωνίας. . . Όσο περισσότερο αναπτύσσεται ή παραγωγική δύναμη τόσο περισσότερο έρχεται σέ αντίθεση μέ τή στενή βάση, πάνω στην όποία στηρίζονται οί σχέσεις κατανάλωσης» (ibid., III, 1, 225-226)³³ «Τά όρια μέσα στα όποια και μόνο μπορεί νά επιτυγχάνεται ή διατήρηση και ή αύξηση της αξίας του κεφαλαίου, στηριζόμενη στην άπαλλοτρίωση και στην πτώχευση της μάζας των παραγωγών, τά όρια αυτά έρχονται συνεχώς σέ αντίθεση μέ τίς μεθόδους παραγωγής, πού τό κεφάλαιο είναι αναγκασμένο νά χρησιμοποιήσει γιά νά πραγματοποιήσει τους σκοπούς του, μεθόδους πού τείνουν προς τήν άπεριόριστη αύξηση της παραγωγής, προς τήν άπόλυτη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων πού θεωρούν τήν παραγωγή σάν αυτοσκοπό. . . Γι' αυτό, άν ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής άποτελεί ένα ιστορικό μέσο γιά τήν ανάπτυξη της υλικής παραγωγικής δύναμης και γιά τή δημιουργ-

για μιὰ αντίστοιχης σ' αὐτήν τῆ δύναμη παγκόσμιας ἀγορᾶς, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μιὰ μόνιμη ἀντίφαση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό ἱστορικό καθήκον του καί στίς κοινωνικές σχέσεις παραγωγῆς πού τόν χαρακτηρίζουν» (III, 1, 232. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 194)³⁴. «Κύρια αἰτία ὄλων τῶν πραγματικῶν κρίσεων παραμένει πάντα ἡ φτώχεια καί ὁ περιορισμένος χαρακτήρας τῆς κατανά- λωσης τῶν μαζῶν, πού δρᾷ ἐνάντια στήν τάση τῆς κεφαλαιοκρα- τικῆς παραγωγῆς ν' ἀναπτύσσει τίς παραγωγικές δυνάμεις μέ τέτιον τρόπο, λές καί μόνο ἡ ἀπόλυτη καταναλωτική ἱκανότητα τῆς κοινωνίας ἀποτελεῖ τό ὄριο τῆς ἀνάπτυξής τους»*, (III, 2, 21. Ρωσ. μετάφρ., 395)³⁶. Σ' ὅλες αὐτές τίς θέσεις διαπιστώνεται ἡ παραπάνω ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἀπεριόριστη τάση διεύ- ρυνσης τῆς παραγωγῆς καί στήν περιορισμένη κατανάλωση καί τίποτα περισσότερο**. Δέν ὑπάρχει πιό παράλογο πράγμα ἀπό τό νά βγάξεις ἀπ' αὐτά τά μέρη τοῦ «Κεφαλαίου» τό συμπέρα- σμα, ὅτι δῆθεν ὁ Μάρξ δέν παραδεχόταν τῆ δυνατότητα πραγμα- τοποίησης τῆς ὑπεραξίας στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ὅτι δῆθεν ἐξηγοῦσε τίς κρίσεις μέ τήν ἀνεπαρκῆ κατανάλωση κτλ. Ἡ ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης, πού ἔκανε ὁ Μάρξ, ἔδειξε ὅτι «σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ κυκλοφορία ἀνάμεσα σέ σταθε- ρό κεφάλαιο καί σέ σταθερό κεφάλαιο περιορίζεται ἀπό τήν

* Αὐτήν ἀκριβῶς τήν περικοπῆ παράθεσε ὁ στεφανωμένος μέ δόξα (δόξα Ἡροστράτου) Ἐντ. Μπέρνσταϊν στό βιβλίο του «Οἱ προϋποθέσεις τοῦ σο-σιαλισμοῦ» («Die Voraussetzungen etc», Stuttg. 1899, S. 67)³⁵. Φυσικά, ὁ ὀπορτουμιστής μας πού κάνει στροφή ἀπό τό μαρξισμό πρὸς τήν παλιά ἀστική οἰκονομία, ἔσπευσε νά δηλώσει ὅτι ἡ περικοπῆ αὐτῆ ἀποτελεῖ ἀν-τίφαση στή θεωρία τοῦ Μάρξ γιά τίς κρίσεις, ὅτι ἡ ἀποψη αὐτῆ τοῦ Μάρξ «δέ διαφέρει καί πολύ ἀπό τή θεωρία τοῦ Ροντμπέρτους γιά τίς κρίσεις», ἐνῶ στήν πραγματικότητα «ἀντίφαση» ὑπάρχει μονάχα ἀνάμεσα στίς ἀξιώσεις τοῦ Μπέρνσταϊν ἀπό τή μιὰ μεριά καί στόν παράλογο ἐκλεκτικισμό του καί στήν ἀπροθυμία του νά ἐμβαθύνει στή θεωρία τοῦ Μάρξ ἀπό τήν ἄλλη. Ἰσαμε ποιό βαθμό δέν κατάλαβε ὁ Μπέρνσταϊν τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης, φαίνεται ἀπό τό πραγματικά περιεργό ἐπιχειρημά του, ὅτι δῆθεν ἡ τεράστια αὔξηση τῆς μάζας τοῦ ὑπερπροϊόντος πρέπει ἀπαραίτητα νά σημαίνει τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν πλουσίων (ἡ τό ἀνέβασμα τῆς εὐημερίας τῶν ἐρ-γατῶν), γιατί οἱ ἴδιοι οἱ κεφαλαιοκράτες, βλέπετε, καί οἱ «ὕπνότεροι» τους (sic! Seite 51-52) δέν μποροῦν «νά καταναλώσουν» ὄλο τό ὑπερπροϊόν!! (Ἐποσημείωση στή 2ῃ ἐκδ.).

** Εἶναι λαθεμένη ἡ γνώμη τοῦ κ. Τουγκάν-Μπαρνοβσκι, πού νομίζει ὅτι ὁ Μάρξ, ἐκθέτοντας αὐτές τίς θέσεις, ἔρχεται σέ ἀντίφαση μέ τήν ἴδια του τήν ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης («Μίρ Μπόζ», 1898, τεῦχος 6, σελ. 123, στό ἄρθρο: «Ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἀγορά»). Στόν Μάρξ δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἀντίφαση, γιατί καί στήν ἀνάλυση τῆς πραγματοποίησης τονίζεται ἡ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν παραγωγική καί στήν ἀτομική κατα-νάλωση.

άτομική κατανάλωση»³⁷, αλλά και η ίδια η ανάλυση έδειξε τόν άληθινό χαρακτήρα αυτού του «περιορισμού», έδειξε ότι τά είδη κατανάλωσης παίζουν μικρότερο ρόλο στην δημιουργία της έσωτερικής αγοράς, σέ σύγκριση μέ τά μέσα παραγωγής. Έπειτα, δέν υπάρχει πιό άνόητο πράγμα από τό νά βγάξει κανείς από τίς αντίφάσεις του καπιταλισμού τό συμπέρασμα ότι είναι άδύνατο νά υπάρξει ό καπιταλισμός, ότι δέν είναι προοδευτικός κτλ. Αυτό είναι σά νά ζητάς τή σωτηρία από τή δυσάρεστη μά αναμφισβήτητη πραγματικότητα, στίς νεφέλες των ρομαντικών όνειροπολήσεων. Η αντίφαση άνάμεσα στην τάση της άπερίοριστης διεύρυνσης της παραγωγής και στην περιορισμένη κατανάλωση δέν είναι η μοναδική αντίφαση του καπιταλισμού, πού γενικά δέν μπορεί νά υπάρχει και νά αναπτύσσεται χωρίς αντιφάσεις. Οί αντίφάσεις του καπιταλισμού δείχνουν τόν ιστορικά παροδικό του χαρακτήρα, ξεκαθαρίζουν τίς συνθήκες και τίς αίτίες της άποσύνθεσης και της μετατροπής του σέ άνώτερη μορφή, μά δέν άποκλείουν καθόλου ούτε τή δυνατότητα του καπιταλισμού ούτε τήν προοδευτικότητά του σέ σύγκριση μέ τά προγενέστερα συστήματα της κοινωνικής οικονομίας*.

VII. Η ΘΕΩΡΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΕΙΣΟΔΗΜΑ

Άφού έκθέσαμε τίς βασικές θέσεις της θεωρίας του Μάρξ για τήν πραγματοποίηση, πρέπει άκόμα νά τονίσουμε μέ λίγα λόγια τήν τεράστια σημασία της για τή θεωρία της «κατανάλωσης», της «διανομής» και του «είσοδηματος» του έθνους. Όλα αυτά τά ζητήματα, ιδιαίτερα τό τελευταίο, ήταν ως τώρα η πραγματική πέτρα του σκανδάλου για τούς οικονομολόγους. Όσο περισσότερο μιλούσαν και γράφανε γι' αυτό τό ζήτημα τόσο μεγαλύτερη γινόταν η σύγχυση πού άπόρρεε από τό βασικό λάθος του Α. Σμίθ. Άς φέρουμε έδώ μερικά παραδείγματα άπ' αυτή τή σύγχυση.

Έχει ένδιαφέρον νά σημειώσουμε λχ. ότι ό Προυντόν επανάλαβε στην ουσία τό ίδιο λάθος, προσδίνοντας μόνο στην παλιά θεωρία μία κάπως διαφορετική διατύπωση. Ό Προυντόν έλεγε:

«Ό Α (μέ τό γράμμα αυτό ύπονοούνται δλοι οί ιδιοκτήτες, οί επιχειρηματίες και οί κεφαλαιοκράτες) άρχίζει μία έπιχείρηση μέ 10 000 φράγκα και τά προκαταβάλλει στους έργάτες,

* Σύγκρινε, «Χαρακτηρισμός του οικονομικού ρομαντισμού. Ό Σισμόντι και οί όπαδοί του στην χώρα μας» (βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ 2ος. Η Σύνη).

πού σέ αντίσταθμισμα πρέπει νά παράγουν προϊόντα. Ἐφοῦ ὁ *A* μετάτρεψε ἔτσι τά χρήματά του σέ ἐμπόρευμα, εἶναι ὑποχρεωμένος, ὅταν τελειώσει ἡ παραγωγή, λχ. ὕστερα ἀπό ἕνα χρόνο, νά μετατρέψει πάλι τά ἐμπορεύματα σέ χρήματα. Σέ ποιόν πουλάει τά ἐμπορεύματά του; Φυσικά στούς ἐργάτες, μιά καί στήν κοινωνία ὑπάρχουν μόνο δύο τάξεις, ἀπό τή μιά μεριά οἱ ἐπιχειρηματίες κι ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες αὐτοί, πού πήραν γιά τά προϊόντα τῆς ἐργασίας τους 10 000 φράγκα σάν ἀμοιβή πού ἱκανοποιεῖ τίς ἀπαραίτητες βιοτικές τους ἀνάγκες, πρέπει ὥστόσο νά πληρώσουν τώρα πάνω ἀπό 10 000 φράγκα καί συγκεκριμένα καί γιά τό πρόσθετο ποσό πού παίρνει ὁ *A* μέ τή μορφή τόκου καί ἄλλων κερδῶν πού τά ὑπολόγισε στήν ἀρχή τοῦ χρόνου: αὐτά τά 10 000 φράγκα ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά τά καλύψει μόνο μέ ἕνα δάνειο κι ἐξαιτίας αὐτοῦ τοῦ δανείου ἐφτεῖ ὀλοένα καί σέ μεγαλύτερα χρέη κι ἀνέχεια. Ὑποχρεωτικά πρέπει νά γίνει ἕνα ἀπό τά δύο: ἢ ὁ ἐργάτης μπορεῖ νά καταναλώσει 9 ἐνῶ παρήγαγε 10 ἢ θά πληρώσει τόν ἐπιχειρηματία μόνο μέ τό μεροκάματό του, ὅμως τότε ὁ ἴδιος ὁ ἐπιχειρηματίας ὀδηγεῖται στή χρεωκοπία καί στή φτώχεια, μιά καί δέ θά παίρνει τόκους γιά τό κεφάλαιό του, πού ὁ ἴδιος ὅμως εἶναι ἀναγκασμένος νά τοῦς πληρώνει» (*Diehl*. «Proudhon», II, 200 *. Ἡ περικοπή εἶναι παρμένη ἀπό τή συλλογή «Ἡ βιομηχανία». Ἄρθρα ἀπό τό «Handwörterbuch der Staatswissenschaften»**. Μόσχα 1896, σελ. 101).

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, πρόκειται γιά τήν ἴδια πάντα δυσκολία — πῶς θά πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπεραξία, — πού ἀπασχολεῖ καί τοὺς κ.κ. Β. Β. καί Ν. — ον. Ὁ Προυντόν τήν ἐξέφρασε μόνο μέ κάποια ἰδιαίτερη μορφή. Κι αὐτός ὁ ἰδιαίτερος τρόπος τῆς διατύπωσής του φέρνει τοὺς ναρόντικους μας ἀκόμα πιό κοντά στόν Προυντόν: κι αὐτοί, ἀκριβῶς ὅπως κι ὁ Προυντόν, βλέπουν «δυσκολία» στήν πραγματοποίηση ἀκριβῶς τῆς ὑπεραξίας (τοῦ τόκου ἢ τοῦ κέρδους, σύμφωνα μέ τήν ὀρολογία τοῦ Προυντόν), χωρὶς νά καταλαβαίνουν ὅτι ἡ σύγχυση πού τή δανείστηκαν ἀπό τοὺς παλιούς οἰκονομολόγους, τοὺς ἐμποδίζει νά ἐξηγήσουν τήν πραγματοποίηση ὄχι μονάχα τῆς ὑπεραξίας, ἀλλά καί τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, δηλαδή ὅτι ἡ «δυσκολία» τους ἀνάγεται στή μὴ κατανόηση ὅλου τοῦ προτσές τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία.

* — Ντίλ. «Προυντόν», τόμ. II, σελ. 200. Ἡ Σύντ.

** — «Λεξικό πολιτικῶν ἐπιστημῶν». Ἡ Σύντ.

Γιά τή «θεωρία» αὐτὴ τοῦ Προυντόν ὁ Μάρξ παρατηρεῖ μὲ σαρκασμὸ:

«Ὁ Προυντόν ἐκφράζει τὴν ἀνικανότητά του νὰ τὸ καταλάβει αὐτὸ» (δηλαδὴ τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προϊόντος στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία), «μὲ τὴν παρακάτω ἀνόητη διατύπωση ὅτι: *Rouquier ne peut pas racheter son propre produit* (ὁ ἐργάτης δὲν μπορεῖ νὰ ξαναγοράσει τὸ δικό του προϊόν), γιατί σ' αὐτὸ περιλαμβάνεται καὶ ὁ τόκος πού προστίθεται στὰ ἔξοδα παραγωγῆς (*prix-de-revient*)» («Das Kapital», III, 2, 379. Ρωσ. μετάφρ., 698, μὲ τὰ λάθη τῆς)³⁸.

Κι ὁ Μάρξ ἀναφέρει τὴν παρατήρησιν πού ἔκανε ἐναντία στὸν Προυντόν ἕνας ἀγοραῖος οἰκονομολόγος, κάποιος Φορκάντ (Forcade), πού «πολύ σωστά γενικεύει τὴ δυσκολία πού ἀνάπτυξε ὁ Προυντόν μὲ τόσο στενὴ μορφή». Ὁ Φορκάντ εἶπε ἀκριβῶς ὅτι ἡ τιμὴ τῶν ἐμπορευμάτων περιέχει ὄχι μόνον τὸ πλεόνασμα πάνω ἀπὸ τὸ μεροκάματο, δηλ. τὸ κέρδος, μὰ καὶ ἕνα μέρος πού ἀναπληρώνει τὸ σταθερὸ κεφάλαιο. Ἐπομένως, συμπεραίνει ὁ Φορκάντ στὴν πολεμικὴ του ἐναντία στὸν Προυντόν, κι ὁ κεφαλαιοκράτης δὲν μπορεῖ μὲ τὸ κέρδος του νὰ ξαναγοράσει ἐμπορεύματα (ὁ ἴδιος ὁ Φορκάντ ὄχι μονάχα δὲν ἔλυσε αὐτὸ τὸ πρόβλημα, μὰ οὔτε καὶ τὸ κατάλαβε).

Ἐπίσης καὶ ὁ Ροντμπέρτους δὲν πρόσφερε τίποτα σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Ἐνῶ τονίζει ἰδιαίτερα τὴ θέση ὅτι «ἡ γαιοπρόσοδος, τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου καὶ ὁ μισθὸς ἐργασίας ἀποτελοῦν τὸ εἰσόδημα»*, ὥστόσο ὁ Ροντμπέρτους δὲν ξεκαθάρισε καθόλου μέσα του τὴν ἔννοια «εἰσόδημα». Ἐκθέτοντας ποιά θὰ ἦταν τὰ καθήκοντα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, ἂν αὐτὴ ἀκολουθοῦσε «σωστὴ μέθοδο» (I. c., S. 26), ὁ Ροντμπέρτους μιλά καὶ γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ ἔθνικοῦ προϊόντος: «Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία» (δηλαδὴ ἡ ἀληθινὴ «ἐπιστήμη τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» — ἡ ὑπογράμμισις εἶναι τοῦ Ροντμπέρτους) «θὰ ἔπρεπε νὰ δεῖξει μὲ ποιὸν τρόπο ἀπ' ὄλο τὸ ἔθνικὸ προϊόν τὸ ἕνα μέρος προορίζεται πάντα γιὰ τὴν ἀναπλήρωσιν τοῦ χρησιμοποιημένου στὴν παραγωγὴ ἢ τοῦ φθαρμένου κεφαλαίου, ἐνῶ τὸ ἄλλο, σὰν ἔθνικὸ εἰσόδημα προορίζεται γιὰ τὴν ἱκανοποίησιν τῶν ἄμεσων ἀναγκῶν τῆς κοινωνίας καὶ τῶν μελῶν τῆς» (ibid., S. 27). Ὅμως παρ' ὄλο πού ἡ πραγματικὴ ἐπιστήμη ἔπρεπε νὰ δεῖξει ἀκριβῶς αὐτὸ, ὥστόσο ἡ «ἐπιστήμη» τοῦ Ροντμπέρτους δὲν τὸ ἔδειξε καθόλου. Ὁ ἀνα-

* *Dr. Rodbertus-Jagetzow. «Zur Beleuchtung der sozialen Frage».* Berlin, 1875, S. 72 u. ff (*Δρ. Ροντμπέρτους-Γιάγκετσοφ, «Γιὰ τὴν διαλεύκανσιν τοῦ κοινωνικοῦ ζητήματος»*, Βερολίνο, 1875, σελ. 72 κ. ἑ. Ἡ Σύντ.).

γνώστης βλέπει ότι ο Ροντμπέρτους επανάλαβε, απλώς λέξη προς λέξη τόν Α. Σμίθ χωρίς μάλιστα νά καταλάβει, όπως φαίνεται, ότι από κεί Ισα-Ισα άρχίζει τό πρόβλημα. Ποιοί έργάτες «άναπληρώνουν» τό έθνικό κεφάλαιο; πώς πραγματοποιείται τό προϊόν τους; — γιά όλα αυτά δέν είπε ούτε λέξη. Συνοψίζοντας τή θεωρία του (diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle, S. 32*) μέ τή μορφή διάφορων θέσεων, ο Ροντμπέρτους μιλά στην άρχή γιά τή διανομή του έθνικού προϊόντος και λέει: «Ή ρέντα» (είναι γνωστό ότι μέ τόν όρο αυτόν ο Ροντμπέρτους έννοούσε εκείνο πού λένε συνήθως υπεραξία) «κι ο μισθός εργασίας, είναι, έπομένως, τά μέρη στά όποια χωρίζεται τό προϊόν, έφόσον άποτελεί εισόδημα» (S. 33). Αυτή ή πολύ σοβαρή διασάφηση θά έπρεπε νά τόν σπρώξει στό πιό ουσιαστικό ζήτημα: μόλις πιό πάνω είπε ότι μέ τό εισόδημα έννοούμε τά είδη πού χρησιμεύουν γιά τήν «ίκανοποίηση των άμεσων αναγκών». Έπομένως υπάρχουν προϊόντα πού δέ χρησιμεύουν γιά τήν άτομική κατανάλωση. Πώς λοιπόν πραγματοποιούνται αυτά; Ο Ροντμπέρτους όμως δέ βλέπει έδώ καμιά άσάφεια και σέ λίγο ξεχνά τή διασάφηση και μιλά κατευθείαν γιά τό «χωρισμό του προϊόντος σέ τρία μέρη» (σέ μισθό, κέρδος και γαιοπρόσοδο) (S. 49-50 κ. ά.). Έτσι, ο Ροντμπέρτους επανάλαβε στην ουσία τή θεωρία του Α. Σμίθ μαζί μέ τό βασικό λάθος του και δέ διασάφηση καθόλου τό ζήτημα του εισοδήματος. Ή υπόσχεση πώς θά παρουσιάσει μιá νέα ολοκληρωμένη και καλύτερη θεωρία γιά τή διανομή του έθνικού προϊόντος** άποδειχτηκε κενή φράση. Στην πραγματικότητα ο Ροντμπέρτους δέν προώθησε ούτε κατά ένα βήμα τή θεωρία αυτού του ζητήματος. Πόσο μπερδεμένες ήταν οι έννοιές του γιά τό «εισόδημα», τό δείχνουν οι μακροσκελέστατοι συλλογισμοί του στό 4ο κοινωνικό γράμμα του στον φόν Κίρχμαν («Das Kapital», Berlin, 1884) σχετικά μέ τό ζήτημα αν πρέπει νά υπαχθούν τά χρήματα στό έθνικό εισόδημα, αν ο μισθός εργασίας παίρνεται από τό κεφάλαιο ή από τό εισόδημα, συλλογισμοί γιά τούς όποιους ο Ένγκελς

* — αυτή τή νέα θεωρία πού τήν αντίτασσω στή θεωρία πού υπήρχε ως τώρα, σελ. 32. *Ή Σύντ.*

** *Ibid.*, S. 32: «... bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der Verteilung des Nationalprodukts, hinzuzufügen» (Στό ίδιο, σελ. 32: «... είμαι άναγκασμένος νά προσθέσω σέ τουτό τό δοκίμιο μιás καλύτερης μεθόδου και μιá ολοκληρωμένη θεωρία, πού νά ανταποκρίνεται σ' αυτή τήν καλύτερη μέθοδο, όσον άφορά τουλάχιστο τή διανομή του έθνικού προϊόντος». *Ή Σύντ.*).

είπε ότι «ἀνήκουν στὸν τομέα τοῦ σχολαστικισμοῦ» (Vorwort* στὸ II τόμο τοῦ «Κεφαλαίου», S. XXI³⁹)**.

Στὶς ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἐθνικὸ εἰσόδημα ἐπικρατεῖ καὶ μέχρι σήμερα ἀκόμα πλήρης σύγχυση σέ ὄλους τοὺς οἰκονομολόγους. Ἔτσι λχ. ὁ Χέρκνερ στὸ ἄρθρο του γιὰ τίς «Κρίσεις» στὸ «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» (στὴ συλλογὴ πού ἀναφέραμε, σελ. 81), μιλώντας γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία (στὸ ὑποκεφ. 5—«Ἡ διανομὴ»), βρῖσκει «πετυχημένη» τὴ γνώμη τοῦ Κ. Γ. Ράου, πού ὡστόσο χωρίζοντας ὅλο τὸ προϊόν τῆς κοινωνίας σέ εἰσοδήματα, ἐπαναλαβαίνει ἀπλῶς τὸ λάθος τοῦ Α. Σμίθ. Ὁ Ρ. Μάγερ στὸ ἄρθρο του γιὰ τὸ «εἰσόδημα» (στὸ ἴδιο, σελ. 283 κ. ἐ.) ἀναφέρει τοὺς μπερδεμένους ὀρισμούς τοῦ Α. Βάγνερ (πού ἐπίσης ἐπαναλαβαίνει τὸ λάθος τοῦ Α. Σμίθ) καὶ παραδέχεται εἰλικρινά ὅτι «εἶναι δύσκολο νὰ ξεχωρίσει κανεὶς τὸ εἰσόδημα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο» κι ὅτι «τὸ πῶς δύσκολο εἶναι νὰ ξεχωρίσει τὰ ἔσοδα (Ertrag) ἀπὸ τὸ εἰσόδημα (Einkommen)».

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι, πού πολλά εἶπαν καὶ λένε γιὰ τὸ ὅτι οἱ κλασικοὶ (κι ὁ Μάρξ) δέν πρόσεξαν ἀρκετά τὸ ζήτημα τῆς «διανομῆς» καὶ τῆς «κατανάλωσης», δέν μπόρεσαν νὰ ἐξηγήσουν οὔτε κατὰ ἓνα γιῶτα τὰ πῶς βασικά ζητήματα τῆς «διανομῆς» καὶ τῆς «κατανάλωσης». Κι αὐτὸ εἶναι εὐνόητο, γιατί δέν μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ «κατανάλωση», ἂν δέν ἔχουμε καταλάβει τὸ προτσές τῆς ἀναπαραγωγῆς ὅλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ἀναπλήρωσης τῶν διάφορων συστατικῶν μερῶν τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος. Μὲ τὸ παράδειγμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκε ἀκόμα μιὰ φορά, πόσο ἀνόητο εἶναι νὰ ξεχωρίζει κανεὶς τὴ «διανομὴ» ἀπὸ τὴν «κατανάλωση», σάν νὰ πρόκειται γιὰ κάποιους αὐτοτελεῖς τομεῖς τῆς ἐπιστήμης, πού ἀντιστοιχοῦν σέ κάποια αὐτοτελεῖς προτσές καὶ φαινόμενα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία δέν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὴν «παραγωγή», ἀλλὰ μὲ τίς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων στὴν παραγωγή, μὲ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς. Ὅταν ξεκαθαρίζονται κι ἀναλύονται πέρα γιὰ πέρα οἱ κοινωνικὲς αὐτὲς σχέσεις, καθορίζεται ταυτόχρονα καὶ ἡ θέση πού ἔχει στὴν παραγωγή ἡ κάθε τάξη, κι ἐπομένως καὶ τὸ μερίδιο πού παίρνει

* — Πρόλογος. Ἡ Σύντ.

** Γι' αὐτὸ δέν ἔχει καθόλου δίκιο ὁ Κ. Diehl ὅταν λέει ὅτι ὁ Ροντμπέρτους ἔδωσε «μιὰ νέα θεωρία γιὰ τὴ διανομὴ τοῦ εἰσοδήματος» [«Handwörterbuch der Staatswissenschaften», Art. «Rodbertus», Β. V. S. 448 («Λεξικὸ πολιτικῶν ἐπιστημῶν». Ἄρθρο «Ροντμπέρτους». Τόμ. V, σελ. 448. Ἡ Σύντ.)]

ἀπό τήν ἔθνική κατανάλωση. Καί ἡ λύση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος, πού μπροστά του σταμάτησε ἡ κλασική πολιτική οἰκονομία, τοῦ προβλήματος πού δέν τό προώθησαν οὔτε κατά κεραία οἱ κάθε λογῆς ειδικοί γιά τά ζητήματα τῆς «διανομῆς» καί τῆς «κατανάλωσης», δίνεται ἀπό τή θεωρία πού συνδέεται ἄμεσα μέ τούς κλασικούς, πού ὀλοκληρώνει τήν ἀνάλυση τῆς παραγωγῆς, τόσο τοῦ ἀτομικοῦ ὅσο καί τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου.

Τό ζήτημα τοῦ «ἔθνικοῦ εισοδήματος» καί τῆς «ἔθνικῆς κατανάλωσης», πού ὅταν τοποθετεῖται σάν αὐτοτελές ζήτημα εἶναι ἀδύνατο νά λυθεῖ καί γεννᾷ μόνο σχολαστικούς συλλογισμούς, ὀρισμούς καί ταξινομήσεις, ἀποδειχεται ὅτι μπορεῖ νά λυθεῖ πέρα γιά πέρα, ὅταν ἀναλυθεῖ τό προτσές τῆς παραγωγῆς ὄλου τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου. Κάτι περισσότερο. Τό ζήτημα αὐτό παύει νά ὑπάρχει σάν χωριστό ζήτημα, ὅταν ξεκαθαριστεῖ ἡ σχέση τῆς ἔθνικῆς κατανάλωσης πρὸς τό ἔθνικό προϊόν καί ἡ πραγματοποίηση τοῦ κάθε μέρους χωριστά αὐτοῦ τοῦ προϊόντος. Δέν μένει παρά νά *δόσουμε ἓνα ὄνομα* σ' αὐτά τά χωριστά μέρη.

«Γιά νά μή μπερδεύουμε τά πράγματα, δημιουργώντας ἀνώφελες δυσκολίες, εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίσουμε τά ἀκαθάριστα ἔσοδα (Rohertrag) καί τά καθαρά ἔσοδα ἀπό τό ἀκαθάριστο εισόδημα καί τό καθαρό εισόδημα.

Τά ἀκαθάριστα ἔσοδα ἢ τό ἀκαθάριστο προϊόν εἶναι ὄλο τό ἀναπαραγμένο προϊόν. . .

Τό ἀκαθάριστο εισόδημα εἶναι τό μέρος τῆς ἀξίας (καί τό μέρος τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος — Bruttoproducts oder Rohprodukts), γιά τό ὁποῖο χρησιμεύει σάν μέτρο ἡ ἀξία αὐτή), πού μένει ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἀπ' ὅλη τήν παραγωγή τό μέρος τῆς ἀξίας (καί τό μέρος τοῦ προϊόντος γιά τό ὁποῖο χρησιμεύει σάν μέτρο ἡ ἀξία αὐτή), τό ὁποῖο ἀναπληρώνει τό σταθερό κεφάλαιο πού τοποθετήθηκε καί καταναλώθηκε στήν παραγωγή. Συνεπῶς, τό ἀκαθάριστο εισόδημα ἰσοῦται μέ τό μισθό ἐργασίας (ἢ μέ τό μέρος τοῦ προϊόντος, πού προορίζεται νά μετατραπεῖ πάλι σέ εισόδημα τοῦ ἐργάτη) + τό κέρδος + τή γαιοπρὸσοδο. Τό καθαρό εισόδημα εἶναι ἡ ὑπεραξία, δηλαδή τό ὑπερπροϊόν, πού μένει ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ὁ μισθός ἐργασίας καί πού ἀποτελεῖ τήν ὑπεραξία (καί τό ὑπερπροϊόν πού μετριέται μ' αὐτήν) πού ἔχει πραγματοποιηθεῖ ἀπό τό κεφάλαιο καί πρέπει νά μοιραστεῖ μέ τό γαιοχτήμονα.

. . . Ἄν ὅμως ἐξετάσουμε τό εισόδημα ὅλης τῆς κοινωνίας, τότε τό ἔθνικό εισόδημα ἀποτελεῖται ἀπό τό μισθό ἐργασίας

σύν τό κέρδος, σύν τή γαιοπρόσοδο, δηλαδή άπ' τό άκαθάριστο εισόδημα. "Άλλωστε κι αυτό είναι μιá άφαίρεση, γιατί όλη ή κοινωνία στίς συνθήκες τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής ακολουθεί τήν κεφαλαιοκρατική άποψη και θεωρεί σάν καθαρό εισόδημα μόνο τό εισόδημα πού αναλύεται σέ κέρδος και γαιοπρόσοδο» (III, 2, 375-376. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 695-696)⁴⁰.

"Ετσι, ή εξήγηση του προτσές τής πραγματοποίησης ξεκαθάρισε και τό ζήτημα του εισοδήματος, άφου έλυσε τή βασική δυσκολία πού έμπόδιζε τήν κατανόηση αυτού του ζητήματος, και συγκεκριμένα: μέ ποιόν τρόπο «αυτό πού είναι εισόδημα για τόν έναν, γίνεται κεφάλαιο για τόν άλλον»⁴¹; μέ ποιόν τρόπο τό προϊόν, πού άποτελείται από είδη άτομικής κατανάλωσης κι αναλύεται πέρα για πέρα σέ μισθό έργασίας, κέρδος και γαιοπρόσοδο, μπορεί νά περιέχει άκόμα και τό σταθερό μέρος του κεφαλαίου πού ποτέ δέν μπορεί νά είναι εισόδημα; 'Η άνάλυση τής πραγματοποίησης στό III μέρος του δεύτερου τόμου του «Κεφαλαίου» έλυσε πλήρως αυτά τά ζητήματα και ό Μάρξ στό τελευταίο μέρος του III τόμου του «Κεφαλαίου», πού άφιερώνεται στό ζήτημα των «εισοδημάτων», δέ χρειάστηκε παρά νά δώσει τήν όνομασία των διάφορων μερών του κοινωνικού προϊόντος και ν' αναφερθεί σ' αυτή τήν άνάλυση του δεύτερου τόμου*.

VIII. ΓΙΑΤΙ Η ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ ΕΙΝΑΙ ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟ ΕΘΝΟΣ :

Σχετικά μέ τή θεωρία τής πραγματοποίησης του προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού έκθέσαμε, μπορεί νά γεννηθεί τό έρώτημα: δέν αντιφάσκει άραγε ή θεωρία αυτή μέ τή θέση, ότι τό κεφαλαιοκρατικό έθνος δέν μπορεί νά τά βγάλει πέρα χωρίς έξωτερικές άγορές;

Είναι άπαραίτητο νά θυμόμαστε, ότι ή άνάλυση τής πραγματοποίησης του προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού αναφέραμε πιό πάνω, ξεκινούσε από τήν προϋπόθεση ότι δέν ύπάρχει έξωτερικό έμπόριο: έχουμε κιόλας πιό πάνω τονίσει αυτή τήν προϋπόθεση και δείξαμε ότι είναι *άπαραίτητη* γι' αυτή

* Βλ. «Das Kapital», III, 2, VII. Abschnitt: «Die Revenuen», κεφ. 49: «Zur Analyse des Produktionsprozesses» («Τό Κεφάλαιο», τόμ. III, μέρος 2, τμήμα VII: «Τά εισοδήματα», κεφ. 49: «Γιά τήν άνάλυση του προτσές τής παραγωγής». *Η Σύντ.*) (Ρωσ. μετάφρ., σελ. 688-706). 'Εδω ό Μάρξ τονίζει επίσης και τά περιστατικά πού έμπόδισαν τους προγενέστερους οικονομολόγους νά καταλάβουν αυτό τό προτσές (σελ. 379-382. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 698-700)⁴².

τήν ἀνάπτυξη. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ εἰσαγωγή καὶ ἡ ἐξαγωγή προϊόντων θά μπέρδευε μονάχα τὰ πράγματα, χωρὶς νά βοηθήσει καθόλου στό ξεκαθάρισμα τοῦ ζητήματος. Τό λάθος τῶν κ. κ. Β. Β. καὶ Ν. — ὄν βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι προσφεύγουν στήν ἐξωτερική ἀγορά γιά νά ἐξηγήσουν τήν πραγματοποίηση τῆς ὑπεραξίας: ἡ προσφυγή αὐτή στήν ἐξωτερική ἀγορά πού δέν ἐξηγεῖ ἀπολύτως τίποτα, σκεπάζει μόνο τὰ θεωρητικά λάθη τους — αὐτό ἀπό τό ἕνα μέρος. Ἀπό τό ἄλλο, μέ τίς λαθεμένες αὐτές «θεωρίες» τοὺς δίνεται ἡ δυνατότητα νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἐξηγήσουν τό γεγονός τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τό ρωσικό καπιταλισμό*. Ἡ «ἐξωτερική ἀγορά» εἶναι γι' αὐτούς μονάχα ἕνα ἀπλό πρόσχημα, πού πάει νά συγκαλύψει τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ (ἐπομένως καὶ τῆς ἀγορᾶς) μέσα στή χώρα, — ἕνα πρόσχημα πολύ πιό βολικό, γιατί τοὺς ἀπαλλάσσει ἀκόμα κι ἀπό τήν ἀνάγκη νά ἐξετάσουν τὰ γεγονότα, πού δείχνουν τήν κατάκτηση ξένων ἀγορῶν ἀπό τό ρωσικό καπιταλισμό**.

Ἡ ἀνάγκη τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά μιὰ κεφαλαιοκρατική χώρα δέν καθορίζεται καθόλου ἀπό τοὺς νόμους τῆς πραγματοποίησης τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος (καὶ τῆς ὑπεραξίας εἰδικά), ἀλλά, πρῶτο, ἀπό τό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐμφανίζεται μόνο σάν ἀποτέλεσμα τῆς πλατιά ἀναπτυγμένης ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, πού ξεπερνάει τὰ ὅρια τοῦ κράτους. Γι' αὐτό δέν μπορούμε νά φανταστοῦμε τό κεφαλαιοκρατικό ἔθνος χωρὶς ἐξωτερικό ἐμπόριο, οὔτε καὶ ὑπάρχει τέτιο ἔθνος.

Ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ἡ αἰτία αὐτή ἔχει χαρακτῆρα ἱστορικό. Καί οἱ ναρόντικοι δέ θά μπορούσαν νά τήν ξεφορτωθοῦν μέ μερικές ξεφτισμένες φράσεις, ὅτι «εἶναι ἀδύνατο στοὺς κεφαλαιοκράτες νά καταναλώσουν τήν ὑπεραξία». Ἐδῶ θά χρειαζόταν νά μελετήσουν — ἂν θέλανε πραγματικά νά θέσουν τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς — τήν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου, τήν ἱστορία τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας. Κι ὅταν θά εἶχαν μελετήσει αὐτή τήν ἱστορία δέ θά μπορούσαν φυσικά νά παραστήσουν τόν καπιταλισμό σάν τυχαία παρέκκλιση ἀπό τόν κανονικό δρόμο.

*Ὁ κ. Μπουλγάκοφ σημειώνει πολύ σωστά στό βιβλίο πού ἀναφέραμε πιό πάνω: «Ὡς τώρα ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς βαμβακερῶν εἰδῶν, πού προορίζεται γιά τήν ἀγροτική ἀγορά, συντελεῖται ἀδιάκοπα ἐπομένως, αὐτός ὁ ἀπόλυτος περιορισμός τῆς λαϊκῆς κατανάλωσης. . .» (γιά τόν ὁποῖο μιλᾷ ὁ κ. Ν. — ὄν) «. . . εἶναι νοητός μόνο θεωρητικά». (Σελ. 214-215).

** *Βόλγκιν*. «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναρόντικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ». Πετρούπολη, 1896. Σελ. 71-76.

Δεύτερο, ἡ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὰ διάφορα μέρη τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς (ὡς πρὸς τὴν ἀξία καὶ τὴ φυσικὴ τῆς μορφῆς), πού τὴν προϋποθέτει ἀπαραίτητα ἡ θεωρία τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ κοινωνικοῦ κεφαλαίου καὶ πού στήν πρᾶξη καθορίζεται μόνο σάν μέσο μέγεθος ὕστερα ἀπὸ μιά σειρά συνεχεῖς διακυμάνσεις — ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ διαρκῶς παραβιάζεται στήν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία λόγω τῆς ἀπομόνωσης τῶν διάφορων παραγωγῶν πού δουλεύουν γιὰ μιά ἄγνωστη ἀγορά. Οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς βιομηχανίας, πού χρησιμεύουν σάν «ἀγορά» ὁ ἓνας γιὰ τὸν ἄλλο, δέν ἀναπτύσσονται ἰσόμετρα, ἀλλὰ ξεπερνοῦν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, καὶ ἡ περισσότερο ἀναπτυγμένη βιομηχανία ζητᾷ ἐξωτερικὴ ἀγορά. Αὐτὸ δέ σημαίνει καθόλου ὅτι εἶναι «ἀδύνατο γιὰ ἓνα κεφαλαιοκρατικὸ ἔθνος νὰ πραγματοποιήσει τὴν ὑπεραξία», ὅπως εἶναι ἔτοιμος νὰ συμπεράνει βαθυστόχαστα ὁ ναρόντικος. Αὐτὸ δείχνει μόνο ὅτι οἱ διάφοροι κλάδοι τῆς παραγωγῆς ἀναπτύσσονται δυσανάλογα. Μὲ μιά ἄλλη κατανομή τοῦ ἐθνικοῦ κεφαλαίου ἢ ἴδια ποσότητα προϊόντων θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ στό ἐσωτερικὸ τῆς χώρας. Ὅμως, γιὰ ν' ἀφήσει τὸ κεφάλαιο ἓναν τομέα τῆς βιομηχανίας καὶ νὰ περάσει σέ ἄλλον, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κρίση σ' αὐτὸν τὸν τομέα, — ποιοὶ λόγοι λοιπὸν μπορούν νὰ ἐμποδίσουν τοὺς κεφαλαιοκράτες πού ἀπειλοῦνται ἀπὸ μιά τέτοια κρίση, νὰ ἀναζητήσουν μιά ἐξωτερικὴ ἀγορά; νὰ ἀναζητήσουν ἐπιχορηγήσεις καὶ πριμοδοτήσεις γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν ἐξαγωγῶν κτλ.;

Τρίτο. Νόμος τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν τρόπων παραγωγῆς εἶναι ἡ ἐπανάληψη τοῦ προτύπου τῆς παραγωγῆς στίς προηγούμενες διαστάσεις, πάνω στήν προηγούμενη τεχνικὴ βάση: τέτια ἦταν ἡ οἰκονομία τῶν τσιφλικῶν πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία, ἡ φυσικὴ οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν, ἡ χειροτεχνικὴ παραγωγή τῶν βιοτεχνῶν. Ἀντίθετα, νόμος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ συνεχὴς ἀλλαγὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς καὶ ἡ ἀπεριόριστη αὐξηση τῶν διαστάσεων τῆς παραγωγῆς. Μὲ τοὺς παλιούς τρόπους παραγωγῆς οἱ οἰκονομικὲς μονάδες μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν αἰῶνες, χωρὶς νὰ ἀλλάζουν οὔτε στό χαρακτῆρα οὔτε στό μέγεθός τους, χωρὶς νὰ βγαίνουν ἐξω ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ τσιφλικιοῦ τοῦ φεουδάρχη, τοῦ ἀγροτικοῦ χωριοῦ ἢ τῆς μικρῆς τοπικῆς ἀγορᾶς γιὰ τοὺς χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ καὶ τοὺς μικροὺς παραγωγούς (τοὺς λεγόμενους βιοτέχνες). Ἀντίθετα, ἡ κεφαλαιοκρατικὴ ἐπιχείρηση ξεπερνᾷ ἀναπόφευχτα τὰ ὅρια τῆς κοινότητος, τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς, τῆς περιοχῆς καὶ ὕστερα καὶ τοῦ κράτους. Κι ἐπειδὴ ἡ ἐμπορευματικὴ κυκλοφο-

ρία έσπασε πιά τήν απομόνωση και τίς κλειστές πόρτες τών κρατῶν, ή φυσική τάση κάθε κεφαλαιοκρατικοῦ κλάδου τῆς βιομηχανίας τόν ὀδηγεῖ στήν ἀνάγκη «ν' ἀναζητᾶ ξένη ἀγορά».

Ἔτσι, ή ἀνάγκη τῆς ἀναζήτησης ξένης ἀγορᾶς δέν ἀποδείχνει καθόλου ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει βάση, ὅπως τούς ἀρέσει νά παρουσιάζουν τά πράγματα οἱ ναρόντικοι οἰκονομολόγοι. ἴσα-ἴσα συμβαίνει ἐντελῶς τό ἀντίθετο. Ἡ ἀνάγκη αὐτή δείχνει παραστατικά τό προοδευτικό ἱστορικό ἔργο τοῦ καπιταλισμοῦ, πού σπάει τήν παλιά ἀπομόνωση και τά συστήματα τῆς κλειστῆς οἰκονομίας (συνεπῶς και τή στενότητα τῆς πνευματικῆς και πολιτικῆς ζωῆς) και συνδέει ὅλες τίς χῶρες τοῦ κόσμου σ' ἓνα ἐνιαῖο οἰκονομικό σύνολο.

Βλέπουμε λοιπόν ὅτι οἱ δύο τελευταῖες αἰτίες τῆς ἀναγκαιότητας τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς εἶναι και πάλι αἰτίες ἱστορικῆς φύσης. Γιά νά τίς ξεδιαλύνουμε πρέπει νά ἐξετάσουμε χωριστά κάθε κλάδο τῆς βιομηχανίας, τήν ἀνάπτυξή του μέσα στή χώρα, τή μετατροπή του σέ κεφαλαιοκρατικό, μέ δύο λόγια πρέπει νά πάρουμε τά γεγονότα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ μέσα σέ μιὰ χώρα. Καί δέν πρέπει νά παραξενευόμαστε καθόλου ὅτι οἱ ναρόντικοι ἐπωφελοῦνται ἀπό τήν εὐκαιρία γιά νά ξεφύγουν ἀπ' τά γεγονότα αὐτά, καλυπτόμενοι πίσω ἀπό μερικῆς χωρίς καμιὰ ἀξία (και χωρίς κανένα νόημα) φράσεις ὅτι εἶναι «ἀδύνατη ή ὑπαρξη» και τῆς ἐσωτερικῆς και τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς.

ΙΧ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ Ι ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἄς συνοψίσουμε τώρα τίς θεωρητικές θέσεις πού ἀναλύσαμε πῶς πάνω και πῶς ἔχουν ἀμεση σχέση μέ τό ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς.

1) Τό βασικό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς (δηλαδή τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς και τοῦ καπιταλισμοῦ) εἶναι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας συνίσταται στό ὅτι ἀποχωρίζονται ἀπό τή γεωργία διαδοχικά τά διάφορα εἶδη ἐπεξεργασίας τῶν πρώτων ὑλῶν (και οἱ διάφορες φάσεις αὐτῆς τῆς ἐπεξεργασίας) και δημιουργοῦνται αὐτοτελεῖς κλάδοι τῆς βιομηχανίας, πού ἀνταλλάσσουν τά προϊόντα τους (πού τώρα εἶναι πιά ἐμπορεύματα) μέ προϊόντα τῆς γεωργίας. Ἔτσι ή ἴδια ή γεωργία γίνεται βιομηχανία (δηλαδή παραγωγή ἐμπορευμάτων) και μέσα σ' αὐτή συντελεῖται τό ἴδιο προτσές τῆς εἰδίκευσης.

2) Τό άμεσο συμπέρασμα πού βγαίνει από τήν προηγούμενη θέση είναι ό νόμος κάθε αναπτυσσόμενης έμπορευματικής οίκονομίας και πολύ περισσότερο τής κεφαλαιοκρατικής οίκονομίας, ότι ό βιομηχανικός (δηλαδή ό μή γεωργικός) πληθυσμός αναπτύσσεται γρηγορότερα από τό γεωργικό κι ότι όλο και περισσότεροι άνθρωποι περνούν από τή γεωργία στή βιομηχανία έπεξεργασίας.

3) 'Η απόσπαση του άμεσου παραγωγού από τά μέσα παραγωγής, δηλαδή ή άπαλλοτρίωσή του, πού σημειώνει τό πέραςμα από τήν άπλή έμπορευματική παραγωγή στήν κεφαλαιοκρατική (και πού αποτελεί τόν άπαραίτητο όρο αυτού του περάσματος), δημιουργεί τήν έσωτερική άγορά. Τό προτσές αυτής τής δημιουργίας τής έσωτερικής άγοράς συντελείται από δύο πλευρές: από τή μιá πλευρά, τά μέσα παραγωγής, άπ' τά όποια «άποχωρίζεται» ό μικροπαραγωγός, μετατρέπονται σέ κεφάλαιο, στά χέρια του νέου κατόχου τους, χρησιμεύουν για τήν παραγωγή έμπορευμάτων κι έπομένως μετατρέπονται τά ίδια σέ έμπορεύματα. Έτσι, άκόμα και ή άπλή αναπαραγωγή αυτών των μέσων παραγωγής άπαιτεί τώρα πιά νά άγοράζονται (προηγούμενα αυτά τά μέσα παραγωγής αναπαράγονταν στό μεγαλύτερο μέρος τους σέ φυσική μορφή και ένμέρει κατασκευάζονταν στό σπίτι), δηλαδή άπαιτεί μιá άγορά για τά μέσα παραγωγής, κι έπειτα, τό προϊόν πού παράγεται τώρα μέ αυτά τά μέσα παραγωγής μετατρέπεται κι αυτό σέ έμπόρευμα. Από τήν άλλη πλευρά, τά μέσα συντήρησης γι' αυτόν τόν μικροπαραγωγό γίνονται ύλικά στοιχεία του μεταβλητού κεφαλαίου, δηλαδή του χρηματικού ποσού πού ξοδεύει ένας έπιχειρηματίας (αδιάφορο άν είναι γαιοκτήμονας, έργολάβος, έκμεταλλευτής δασών, έργοστασιάρχης κτλ.) για τή μίσθωση των έργατων. Έτσι, αυτά τά μέσα συντήρησης μετατρέπονται τώρα επίσης σέ έμπόρευμα, δηλαδή δημιουργούν τήν έσωτερική άγορά για τά είδη κατανάλωσης.

4) 'Η πραγματοποίηση του προϊόντος στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία (συνεπώς και ή πραγματοποίηση τής υπεραξίας) δέν μπορεί νά εξηγηθεί, άν δέ διασαφηνιστεί: 1) ότι τό κοινωνικό προϊόν, όπως και τό άτομικό, χωρίζεται σύμφωνα μέ τήν άξία του σέ τρία μέρη κι όχι σέ δύο (σέ σταθερό κεφάλαιο + μεταβλητό κεφάλαιο + υπεραξία, κι όχι μόνο σέ μεταβλητό κεφάλαιο + υπεραξία, όπως δίδασκαν ό Άνταμ Σμίθ κι όλη ή κατοπινή πολιτική οίκονομία πριν από τόν Μάρξ) και 2) ότι σύμφωνα μέ τή φυσική του μορφή πρέπει νά χωρίζεται σέ δύο

μεγάλες υποδιαίρεσεις: μέσα παραγωγής (πού καταναλώνονται παραγωγικά) και είδη κατανάλωσης (πού καταναλώνονται άτομικά). Ο Μάρξ, αφού καθόρισε αυτές τις βασικές θεωρητικές θέσεις, εξήγησε πέρα για πέρα τό προτσές τής πραγματοποίησης του προϊόντος γενικά και τής υπεραξίας ειδικά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή κι έδειξε, ότι είναι πέρα για πέρα λαθεμένο νά ανακατεύει κανείς τήν έξωτερική αγορά στό ζήτημα τής πραγματοποίησης.

5) Η θεωρία του Μάρξ για τήν πραγματοποίηση έριξε φώς και στό ζήτημα τής έθνικης κατανάλωσης και του έθνικου εισοδήματος.

Απ' όσα εκθέσαμε πίο πάνω, βγαίνει ξεκάθαρα μόνο του, ότι δέν υπάρχει καθόλου ζήτημα έσωτερικης αγοράς σάν ξεχωριστό αυτότελές ζήτημα πού νά μή εξαρτιέται από τό ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού. Γι' αυτό άκριβώς ή θεωρία του Μάρξ δέ βάζει πουθενά και ποτέ αυτό τό ζήτημα χωριστά. Η έσωτερική αγορά εμφανίζεται όταν εμφανίζεται ή έμπορευματική οικονομία: δημιουργείται μέ τήν ανάπτυξη αυτής τής έμπορευματικης οικονομίας, κι ό βαθμός τής κατάτμησης του κοινωνικού καταμερισμού τής εργασίας καθορίζει τό ύψος τής ανάπτυξης της: επεκτείνεται μέ τή μεταφορά τής έμπορευματικης οικονομίας από τά προϊόντα στην εργατική δύναμη, και μόνο έφόσον μετατρέπεται αυτή ή τελευταία σέ έμπόρευμα, ό καπιταλισμός άγκαλιάζει όλη τήν παραγωγή τής χώρας, άναπτυσσόμενος, κυρίως, μέ τήν αύξηση των μέσων παραγωγής, πού καταλαμβάνουν στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία όλοένα και πίο σπουδαία θέση. «Η έσωτερική αγορά» για τόν καπιταλισμό δημιουργείται από τόν ίδιο τόν άναπτυσσόμενο καπιταλισμό, πού βαθαίνει τόν κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας και χωρίζει τούς άμεσους παραγωγούς σέ κεφαλαιοκράτες και σ' εργάτες. Ο βαθμός ανάπτυξης τής έσωτερικης αγοράς είναι ό βαθμός ανάπτυξης του καπιταλισμού μέσα σέ μιά χώρα. Είναι λάθος νά θέτει κανείς ζήτημα όρίων τής έσωτερικης αγοράς, χωριστά από τό ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού (όπως κάνουν οι ναρόντικοι οικονομολόγοι).

Γι' αυτό άκριβώς και τό έρώτημα: πώς διαμορφώνεται ή έσωτερική αγορά για τό ρωσικό καπιταλισμό; καταλήγει σέ τουτο τό έρώτημα: μέ ποιόν τρόπο και προς ποιά κατεύθυνση άναπτύσσονται οι διάφορες πλευρές τής ρωσικης έθνικης οικονομίας; ποιά είναι ή σχέση και ή άλληλοεξάρτηση άνάμεσα σ' αυτές τις διάφορες πλευρές;

Τά ἐπόμενα κεφάλαια θ' ἀφιερωθοῦν ἀκριβῶς στήν ἐξέταση τῶν στοιχείων, πού περιέχουν τήν ἀπάντηση σ' αὐτά τά ἐρωτήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΑΣ

Είδαμε, ότι ή βάση της δημιουργίας της έσωτερικής αγοράς στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή είναι τό προτσές της άποσύνθεσης των μικρών γεωργών σέ γεωργούς έπιχειρηματίες και έργάτες γεωργίας. Σχεδόν όλα τά έργα, πού γράφτηκαν γιά τήν οικονομική κατάσταση της ρωσικής άγροτιάς στην έποχή μετά τή μεταρύθμιση, μιλάνε γιά τή λεγόμενη «διαφοροποίηση» της άγροτιάς. Συνεπώς, τό καθήκον μας είναι νά μελετήσουμε τά βασικά γνωρίσματα αυτού του φαινομένου και νά καθορίσουμε τή σημασία του. Στην παρακάτω έκθεση χρησιμοποιούμε τά στατιστικά στοιχεία από τίς απογραφές των ζέμστβο των άγροτικών νοικοκυριών⁴³.

Ι. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΗ ΝΟΒΟΡΟΣΙΓΙΑ*

Στό έργο του: «Τό άγροτικό νοικοκυριό της Νότιας Ρωσίας» (Μόσχα, 1891)⁴⁴ ο κ. Β. Πόστνικόφ συγκέντρωσε κι έπεξεργάστηκε τά στοιχεία της στατιστικής των ζέμστβο πού άφορούσαν τό κυβερνείο της Ταυρίδας, κι ένμέρει τά στοιχεία πού άφορούσαν τά κυβερνεία της Χερσώνας και του Αικατερινοσλάβ. Στη βιβλιογραφία γιά τήν άποσύνθεση της άγροτιάς τό έργο αυτό πρέπει νά τοποθετηθεί στην πρώτη θέση και θεωρούμε άπαραίτητο, σύμφωνα μέ τό σύστημα πού χρησιμοποιούμε, νά συνο-

---

* Νοβορόσιγια λεγόταν ένα μέρος της Νότιας Ρωσίας πού περιλάβαινε τά κυβερνεία της Βεσσαραβίας, της Χερσώνας, της Ταυρίδας (χωρίς τήν Κριμαία), του Αικατερινοσλάβ, της Σταυρόπολης και τήν περιοχή του Ντόν. Σημ. μετ.

πίσουμε τά στοιχεία πού συγκέντρωσε ὁ κ. Πόστνικοφ, συμπληρώνοντάς τα κάποτε μέ στοιχεία ἀπό τίς συλλογές τῶν ζέμιστρο. Οἱ στατιστικοί τῶν ζέμιστρο τῆς Ταυρίδας υἱοθέτησαν τήν ταξινομήση τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τή σπαρμένη ἔκταση. Ἡ μέθοδος αὐτή εἶναι πολύ πετυχημένη καί μᾶς ἐπιτρέπει νά κρίνουμε μέ ἀκρίβεια τήν οἰκονομία τῆς κάθε ὁμάδας, γιατί στήν περιοχὴ αὐτὴ ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ἔκτατικῆς καλλιέργειας τῶν σιτηρῶν. Νά τά γενικά στοιχεία γιά τίς ὁμάδες τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀγροτῶν τῆς Ταυρίδας*.

Ὅμαδες ἀγροτῶν	Στό νομό Δνείπερου			Στούς τρεῖς νομούς				
	% ὄλων τῶν νοικο- κυριῶν	Κατά νοι- κοκυριό Ἄτομα καί τῶν δύο φύλων	Ἐργάτες ἄρρενες	% ὄλων τῶν νοικο- κυριῶν	Μέση καλλιεργού- μενη ἔκταση, κατά νοικοκ. σέ ντεσια- τίνες**	Ὅλη ἡ καλλιεργ- γούμενη ἔκταση σέ ντεσιατίνες	Τό ἴδιο σέ % τοῦ συνόλου	% ὄλων τῶν νοι- κοκυριῶν
I. Πού δέ σπέρνουν	9	4,6	1,0	7,5	—	—	—	—
II. Πού σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	11	4,9	1,1	11,7	3,5	34 070	2,4	12,1 40,2
III. » » 5-10 »	20	5,4	1,2	21	8,0	140 426	9,7	
IV. » » 10-25 »	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540 093	37,6	37,6 39,2
V. » » 25-50 »	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494 095	34,3	
VI. πάνω ἀπό 50 »	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230 583	16,0	50,3 20,6
Σύνολο	100	6,2	1,4	100	17,1	1 439 267	100	

Ἡ ἀνισομετρία στήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης εἶναι πολύ σημαντική: τά $\frac{2}{5}$ ὄλων τῶν νοικοκυριῶν (πού περιλαμβάνουν περίπου τά $\frac{3}{10}$ τοῦ πληθυσμοῦ, γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας ἐδῶ εἶναι κάτω ἀπὸ τό μέσο ὄρο), ἔχουν στά χέρια τους περίπου τό $\frac{1}{8}$ ὄλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κι ἀνήκουν στήν ὁμάδα τῶν φτωχῶν πού σπέρνουν λίγα, πού δέν μποροῦν νά καλύψουν τίς ἀνάγκες τους μέ τό εἰσόδημά τους ἀπὸ τή γεωργία. Παρακάτω. Ἡ μεσαία ἀγροτιά ἀγκαλιάζει ἐπίσης περίπου τά $\frac{2}{5}$ ὄλων τῶν νοικοκυριῶν, πού καλύπτουν τό μέσο ὄρο τῶν ἐξόδων τους μέ τό εἰσόδημα ἀπὸ τή γῆ (ὁ κ. Πόστνικοφ ὑπολογίζει, ὅτι γιά νά καλυφθεῖ ὁ μέσος ὄρος τῶν ἐξόδων μιᾶς οἰκογένειας χρειάζονται 16-18 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση). Τέλος, ἡ εὐπορη ἀγροτιά (περί-

* Τά πιό κάτω στοιχεία ἀφοροῦν στό μεγαλύτερο μέρος τοῦς τρεῖς βόρειους μεσόγειους νομούς τοῦ κυβερνεῖου τῆς Ταυρίδας: τοῦς νομούς Μπερντιάνσκ, Μελιτόπολης καί Δνείπερου, ἢ μόνο τόν τελευταῖο.

** Ἡ ντεσιατίνα εἶναι μέτρο ἐπιφάνειας πού ἀντιστοιχεῖ μέ 10,09 στρέμματα. Σημ. μετ.

που τό $\frac{1}{5}$ τών νοικοκυριών και τά $\frac{3}{10}$ του πληθυσμού) συγκεντρώνει στά χέρια της πάνω από τή μισή καλλιεργούμενη έκταση και οί διαστάσεις τής καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό δείχνουν ξεκάθαρα τόν «έπιχειρηματικό», έμπορευματικό χαρακτήρα τής γεωργίας αυτής τής ομάδας. Για νά καθορίσει μέ άκρίβεια τίς διαστάσεις αυτής τής έμπορευματικής γεωργίας στίς διάφορες ομάδες, ό κ. Πόστνικοφ χρησιμοποιεί τήν παρακάτω μέθοδο. 'Απ' όλη τήν καλλιεργούμενη έκταση του νοικοκυριού αφαιρεί: τήν έπισιτιστική (πού δίνει τά προϊόντα για τή συντήρηση τής οικογένειας και τών εργατών γής), τή ζωοτροφική (για τή διατροφή τών ζώων), τήν οικονομική (για τό σπόρο, τό χώρο γύρω από τό σπίτι κτλ.) κι έτσι καθορίζει τίς διαστάσεις τής έκτασης πού παράγει προϊόντα για τήν αγορά ή για τό έμπόριο και πού τό προϊόν της πάει για πούληση. 'Αποδειχεται, ότι στίς ομάδες πού έχουν 5-10 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη έκταση, μόνο τά 11,8% τής καλλιεργούμενης έκτασης δίνουν προϊόντα για τήν αγορά, ένω όσο αυξάνει ή καλλιεργούμενη έκταση (κατά ομάδες) τό ποσοστό αυτό ανεβαίνει ως εξής: 36,5% - 52% - 61%. Συνεπώς, ή εύπορη άγροτιά (οί 2 άνωτερες ομάδες) κάνει κίόλας έμπορευματική γεωργία και εισπράττει από 574 ως 1500 ρούβλια άκαθάριστο χρηματικό εισόδημα τό χρόνο. 'Η έμπορευματική αυτή γεωργία μετατρέπεται πιά σέ κεφαλαιοκρατική, γιατί οί διαστάσεις τής καλλιεργούμενης έκτασης τών εύπορων άγροτών ξεπερνούν τό όριο εργασίας τής οικογένειάς τους (δηλαδή τήν έκταση τής γής πού μπορεί νά καλλιεργήσει ή οικογένεια μέ δική της εργασία) και τούς αναγκάζουν νά καταφεύγουν στή μίσθωση εργατών: στους τρεις βόρειους νομούς του κυβερνείου Ταυριδας ή εύπορη άγροτιά μισθώνει, σύμφωνα μέ τούς υπολογισμούς του συγγραφέα, πάνω από 14 χιλιάδες εργάτες γής. 'Αντίθετα, ή φτωχή άγροτιά «προσφέρει εργάτες» (πάνω από 5 χιλιάδες), δηλαδή καταφεύγει στην πούληση τής εργατικής της δύναμης, γιατί τό εισόδημα από τή γεωργία δίνει λχ. στην ομάδα τών άγροτών πού έχουν 5-10 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη έκταση μόνο 30 περίπου ρούβλια σέ χρήμα κατά νοικοκυριό*. 'Εδώ συνεπώς βλέπουμε άκρι-

*Ο κ. Πόστνικοφ παρατηρεί δικαιολογημένα, ότι στην πραγματικότητα ή διαφορά άνάμεσα στις ομάδες, ως προς τό μέγεθος του χρηματικού εισοδήματος από τή γή, είναι πολύ σημαντικότερη, γιατί στους υπολογισμούς πάρθηκε ύπόψη 1) ίδια άποδοτικότητα και 2) ίδια τιμή για τό στάρι πού πουλιέται. Στην πραγματικότητα όμως οί εύποροι άγρότες έχουν καλύτερες σοδιές και πουλούν πιό συμφερτικά τό στάρι τους.

βῶς τό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, γιά τήν ὁποία μιᾶ ἢ θεωρία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς: «ἡ ἐσωτερική ἀγορά» ἀναπτύσσεται ἀπό τή μιὰ μεριά γιατί μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα τό προϊόν τῆς ἐμπορευματικῆς, τῆς ἐπιχειρηματικῆς γεωργίας, καί ἀπό τήν ἄλλη γιατί μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα ἡ ἐργατική δύναμη, πού πουλᾶ ἡ φτωχή ἀγροτιά.

Γιά νά γνωρίσουμε ἀπό κοντύτερα αὐτό τό φαινόμενο, ἄς ἐξετάσουμε χωριστά τήν κατάσταση τῆς κάθε ὁμάδας ἀγροτῶν. *Ἄς ἀρχίσουμε μέ τήν ἀνώτερη. Νά τά στοιχεῖα γιά τή γῆ πού κατέχει καί γιά τή γῆ πού χρησιμοποιεῖ:

Νομός Δνειπερου τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας

Ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης
κατά νοικοκυριό

Ὅμαδες νοικοκυριῶν	Γῆ τῶν κλήρων ⁴⁵	Ἄγορα-σμένη γῆ	Γῆ πού μισθώνεται	Σύνολο
I. Πού δέ σπέρνουν	6,4	0,9	0,1	7,4
II. Πού σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	5,5	0,04	0,6	6,1
III. » » 5-10 »	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. » » 10-25 »	12,5	0,6	5,8	18,9
V. » » 25-50 »	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. » πάνω ἀπό 50 »	17,4	30,0	44,0	91,4
<i>Μέσος ὅρος</i>	11,2	1,7	7,0	19,9

Βλέπουμε συνεπῶς, ὅτι οἱ εὐποροὶ ἀγρότες, παρ' ὄλο πού ἔχουν τοὺς μεγαλύτερους γεωργικούς κλήρους, συγκεντρώνουν στά χέρια τους πάρα πολλά ἀγορασμένα καί νοικιασμένα χωράφια καί μετατρέπονται σέ μικροὺς γαιοχτήμονες καί φάρμερ*. Γιά τή μίσθωση τῶν 17-44 ντεσ. ξοδεύονται τό χρόνο, σύμφωνα μέ τίς τοπικές τιμές, περίπου 70-160 ρούβλια. Εἶναι φανερό, ὅτι ἐδῶ ἔχουμε πιά νά κάνουμε μέ ἐμπορευματική ἐπιχείρηση: ἡ γῆ γίνεται ἐμπόρευμα, «μηχανή γιά νά βγάξει κανεῖς λεφτά».

*Ἄς πάρουμε σέ συνέχεια τά στοιχεῖα γιά τά ἔμψυχα καί ἄψυχα σύνεργα:

**Ἄς σημειώσουμε, ὅτι ἡ σχετικά σημαντικὴ ποσότητα τῶν ἀγορασμένων χωραφιῶν στήν ὁμάδα αὐτὴ πού δέ σπέρνει ὀφείλεται στό ὅτι στήν ὁμάδα αὐτὴ συγκαταλέχτηκαν οἱ μαγαζάτορες, οἱ κάτοχοι βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. Τό ἀνακάτεμα τῶν «ἀγροτῶν» αὐτῶν μέ τοὺς γεωργοὺς ἀποτελεῖ συνηθισμένη ἀδυναμία τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Θά μιλήσουμε καί παρακάτω γι' αὐτὴ τὴν ἀδυναμία.

Όμαδες νοικοκυριών	Στους τρεις νομούς του κυβερνείου Ταυρίδας			Στό νομό Δνεπίερου	Σύνεργα που άναλογούν σε 1 νοικοκυριό *	
	Ζώα που άναλογούν σε 1 νοικοκυριό	% των νοικο- κυριών χω- ρίς ζώα έρ- γασιών	Σύνολο		Για τις μεταφορές	Για τό όργανο
I. Πού δέ σπέρνουν	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. » σπέρνουν ως 5 ντες.	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. » » 5-10 »	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. » » 10-25 »	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. » » 25-50 »	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. πάνω από 50 »	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
Μέσος όρος	3,1	4,5	7,6	15,0		

Ἡ εὐπορη ἀγροτιά ἔχει πολλαπλάσια σύνεργα καί ζῶα ἀπό τή φτωγή, ἀκόμα καί ἀπό τή μεσαία ἀγροτιά. Ἄρκει νά ρίξουμε μιά ματιά σ' αὐτόν τόν πίνακα, γιά νά καταλάβουμε πόσο πλασματικοί εἶναι οἱ «μέσοι» αὐτοί ἀριθμοί, πού τόσο ἀρέσκονται νά χρησιμοποιοῦν στή χώρα μας, ὅταν μιλοῦν γιά τήν «ἀγροτιά». Στήν ἐμπορευματική γεωργία τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας προστίθεται ἐδῶ καί ἡ ἐμπορευματική κτηνοτροφία καί συγκεκριμένα: ἡ ἐκτροφή χοντρόμαλλων προβάτων. Σχετικά μέ τά σύνεργα θά ἀναφέρουμε κι ἄλλα στοιχεῖα γιά τά τελειοποιημένα ἐργαλεῖα, στοιχεῖα πού τά παίρνουμε ἀπό τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο**. Ἄπ' ὅλες τίς θεριστικές καί τίς χορτοκοπτικές μηχανές (3061) οἱ 2841, δηλαδή τά 92,8% βρῖσκονται στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας (τοῦ 1/5 ὄλων τῶν νοικοκυριῶν).

Εἶναι πολύ φυσικό ὅτι ἡ εὐπορη ἀγροτιά ὡς πρός τήν τεχνική τῆς γεωργίας βρῖσκεται σημαντικά ψηλότερα ἀπό τή μεσαία (μεγαλύτερες διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, πῶ ἀφθονα σύνεργα, ὑπαρξη διαθέσιμων χρημάτων κτλ.), καί συγκεκριμένα. οἱ εὐποροὶ ἀγρότες «κάνουν τή σπορά τους γρηγορότερα, ἐπιφελοῦνται καλύτερα ἀπό τόν εὐνοϊκό καιρό, σκεπάζουν τό σπόρο μέ πῶ ὑγρή γῆ», κάνουν ἐγκαιρα τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν, τά μεταφέρουν καί τά ἀλωνίζουν ἀμέσως κτλ. Εἶναι φυσικό

* Μέσα γιά τίς μεταφορές εἶναι οἱ σοῦστες, τά κάρα, τ' ἀμάξια κτλ. Γιά τό ὄργανο: τά ἀλέτρια, τά μποῦκκε*** κτλ.

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Μελιτόπολης». Συμφερόπολη, 1885 (τόμ. I, «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ταυρίδας»)⁴⁶, — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Δνεπίερου», τόμ. II, Συμφερόπολη, 1886.

*** Σύνθετο γεωργικό ἐργαλεῖο ἐκτακτικῆς καλλιέργειας μέ 3-5 μικρά ὑνιά καί σπορέα. Σημ. μετ.

επίσης, όσο αυξάνουν οι διαστάσεις του νοικοκυριού να ελαττώνονται τα έξοδα παραγωγής των γεωργικών προϊόντων (κατά μονάδα προϊόντος). Ο κ. Πόστνικοφ αποδειχνει πολύ διεξοδικά αυτή τη θέση, με τον παρακάτω υπολογισμό: καθορίζει τον αριθμό των δουλευτάδων (μαζί και των μισθωτών), των ζώων εργασίας, των εργαλείων κτλ. που αναλογεί σε κάθε 100 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη έκταση στις διάφορες ομάδες των αγροτών. Παρατηρείται ότι ο αριθμός αυτός ελαττώνεται όσο μεγαλώνουν οι διαστάσεις του νοικοκυριού. "Όσοι λχ. σπέρνουν ως 5 ντεσιατίνες χρειάζονται για 100 ντεσιατίνες 28 δουλευτάδες, 28 ζώα εργασίας, 4,7 αλέτρια και μπουκκερ και 10 σουστες, ενώ όσοι σπέρνουν πάνω από 50 ντεσιατίνες χρειάζονται 7 δουλευτάδες, 14 ζώα εργασίας, 3,8 αλέτρια και μπουκκερ, και 4,3 σουστες. (Αφήνουμε κατά μέρος τα πιο λεπτομερειακά στοιχεία για όλες τις ομάδες και παραπέμπουμε όσους ενδιαφέρονται για τις λεπτομέρειες στο βιβλίο του κ. Πόστνικοφ). Το γενικό συμπέρασμα του συγγραφέα λέει: «Με την αύξηση των διαστάσεων του νοικοκυριού και της καλλιεργούμενης γης, τα έξοδα των αγροτών για τη συντήρηση των εργατικών δυνάμεων, των ανθρώπων και των ζώων, που είναι τα κυριότερα έξοδα στη γεωργία, ελαττώνονται προοδευτικά και φτάνουν στο σημείο να είναι για τις ομάδες που σπέρνουν πολλές ντεσιατίνες σχεδόν δυό φορές λιγότερα κατά ντεσιατίνα καλλιεργούμενης έκτασης παρά για τις ομάδες που καλλιεργούν μικρή έκταση» (σελ. 117 του έργου που αναφέραμε). Ο κ. Πόστνικοφ έχει απόλυτα δίκιο που δίνει σπουδαία σημασία σ' αυτόν τον νόμο της μεγαλύτερης παραγωγικότητας κι επομένως και της μεγαλύτερης σταθερότητας των μεγάλων αγροτικών νοικοκυριών, και αποδειχνει με πολύ λεπτομερειακά στοιχεία τη σημασία του νόμου αυτού όχι μόνο για τη Νοβορόσιγια, αλλά και για τα κεντρικά κυβερνεία της Ρωσίας*. Όσο περισσότερο προχωρεί ή διείσι-

* «Η στατιστική των ζέμιστρο δείχνει με άδιαφιλόνικη σαφήνεια, ότι όσο μεγαλύτερες είναι οι διαστάσεις του αγροτικού νοικοκυριού τόσο λιγότερα σύνεργα, εργαζόμενοι άνθρωποι και ζώα εργασίας χρησιμοποιούνται για μία δοσμένη έκταση καλλιεργούμενης γης» (σελ. 162 του έργου που αναφέραμε).

* Έχει ενδιαφέρον να σημειώσουμε, ποιά επίδραση είχε αυτός ο νόμος στους συλλογισμούς του κ. Β. Β. Στο άρθρο που αναφέραμε πιο πάνω («Βέστνικ Έβρόπι», 1884, τεύχος 7) κάνει την παρακάτω σύγκριση: στην κεντρική μαυρόχωμη ζώνη σε ένα άλλογο του αγρότη αναλογούν 5-7-8 ντεσιατίνες χωράφι, ενώ «σύμφωνα με τους κανόνες της τριμερούς άμειψισποράς» αναλογούν 7-10 ντεσιατίνες. («Ημερολόγιο» του Μπατάλιν). «Συνεπώς το γε-

δυση τής έμπορευματικῆς παραγωγῆς στή γεωργία, συνεπῶς ὅσο ισχυρότερος γίνεται ὁ ανταγωνισμός ανάμεσα στους γεωργούς, ὁ ἀγώνας γιά τή γῆ κι ὁ ἀγώνας γιά οἰκονομική αὐτοτέλεια, μέ τόσο μεγαλύτερη δύναμη πρέπει νά ἐκδηλώνεται αὐτός ὁ νόμος, πού ὀδηγεῖ στήν ἐκτόπιση τῆς μεσαίας καί τῆς φτωχῆς ἀγροτιᾶς ἀπό τήν ἀγροτική ἀστική τάξη. Πρέπει μόνο νά σημειώσουμε ὅτι ἡ πρόοδος τῆς τεχνικῆς στήν ἀγροτική οἰκονομία ἐκφράζεται μέ διάφορους τρόπους, ἀνάλογα μέ τό σύστημα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας κι ἀνάλογα μέ τό σύστημα τῆς καλλιέργειας. Ἐν στό σύστημα τῆς παραγωγῆς δημητριακῶν, πού γίνεται μέ ἐκτατική καλλιέργεια, ἡ πρόοδος αὐτή μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ μέ τήν ἀπλή αὔξηση τῆς καλλιεργούμενης ἐκτασης καί μέ τόν περιορισμό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζῶων κτλ. κατά μονάδα καλλιεργούμενης ἐκτασης, στήν κτηνοτροφία ἢ στίς καλλιέργειες βιομηχανικῶν φυτῶν καί στό πέρασμα στήν ἐντατική γεωργία, ἡ ἴδια πρόοδος μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ λχ. μέ τήν καλλιέργεια κονδυλόριζων φυτῶν, πού χρειάζονται περισσότερους ἐργάτες κατά μονάδα καλλιεργούμενης ἐκτασης, ἢ μέ τήν ἐκτροφή γαλακτοφόρων ζῶων, μέ τήν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν κτλ. κτλ.

Στό χαρακτήρα τῆς ἀνώτερης ὁμάδας τῆς ἀγροτιᾶς πρέπει νά προσθέσουμε ἀκόμα καί τή σημαντική χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Νά τά στοιχεῖα γιά τούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας:

Ὅμαδες νοικοκυριῶν	Ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	Ἀναλογία τῆς καλλιεργούμενης ἐκτασης (σέ %) πού ἀντιστοιχεῖ σέ κάθε ὁμάδα
I. Πού δέ σπέρνουν	3,8	—
II. Πού σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	2,5	2
III. » » 5-10 »	2,6	10
IV. » » 10-25 »	8,7	38
V. » » 25-50 »	34,7	34
VI. » » πάνω ἀπό 50 »	4,16	16
Σύνολο	12,9	100

γονός ὅτι ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς περιοχῆς τῆς Ρωσίας ἔμεινε χωρίς ἄλογο, πρέπει νά τό βλέπουμε ὡς ἕνα βαθμό σάν ἀποκατάσταση κανονικῆς σχέσης ἀνάμεσα στόν ἀριθμό τῶν ζῶων ἐργασίας καί στήν καλλιεργούμενη ἐκταση» (σελ. 346 στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε). Ἐτσι λοιπόν, ἡ ἐξαθλίωση τῆς ἀγροτιᾶς ὀδηγεῖ στήν πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἐν ὁ κ. Β. Β. πρόσεχε ὄχι μόνο τή γεωπονική, ἀλλά καί τήν κοινωνικοοικονομική πλευρά αὐτοῦ τοῦ προτσές, θά μπορούσε νά δεῖ ὅτι τό πράγμα αὐτό σημαίνει πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, γιατί «ἡ ἀποκατάσταση κανονικῆς σχέσης» ἀνάμεσα στά ζῶα ἐργασίας καί στήν καλλιεργούμενη

Στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε ὁ κ. Β. Β. ἔκανε τόν παρακάτω ὑπολογισμό γι' αὐτό τό ζήτημα: πῆρε τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς σέ σύγκριση μέ τό σύνολο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν κι ἔβγαλε τό συμπέρασμα: «Ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτῶν πού καταφεύγουν στή βοήθεια τῆς μισθωτῆς ἐργασίας γιά τήν καλλιέργεια τῆς γῆς, εἶναι τελείως μηδαμινός σέ σύγκριση μέ τή συνολική μάζα τοῦ λαοῦ: 2-3, τό πολύ 5 νοικοκυρέοι στούς 100 — νά, αὐτοί εἶναι ὄλοι οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ· αὐτό» (τό ἀγροτικό νοικοκυριό πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς στή Ρωσία) «δέν ἀποτελεῖ σύστημα πού ἔχει γερές ρίζες στίς συνθήκες τῆς σύγχρονης οικονομικῆς ζωῆς, μά κάτι τό τυχαῖο ὅπως ἦταν καί 100 καί 200 χρόνια πρίν» («Βέστνικ Ἐβρόπι», 1884, τεῦχος 7, σελ. 332). Τί νόημα ἔχει ἡ σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν «ἀγροτικῶν» νοικοκυριῶν, ὅταν στόν τελευταῖο ἀριθμό περιλαμβάνονται καί τά νοικοκυριά τῶν ἐργατῶν γῆς; Γιατί μέ ἕναν παρόμοιο τρόπο μπορεῖς νά ξεοφλήσεις καί μέ τόν καπιταλισμό στή ρωσική βιομηχανία: θά ἔφτανε μόνο νά πάρεις τό ποσοστό τῶν οἰκογενειῶν πού ἀσχολοῦνται μέ μίαν ἐπιχείρηση καί χρησιμοποιοῦν μισθωτούς ἐργάτες (δηλαδή τῶν οἰκογενειῶν πού ἔχουν ἐργοστάσια κι ἐργοστασιάκια) σέ σχέση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν οἰκογενειῶν πού ἀσχολοῦνται μέ ἕνα ἐπάγγελμα στή Ρωσία καί θά εἶχες μιά «τελείως μηδαμινή» ἀναλογία σέ σύγκριση μέ τή «μάζα τοῦ λαοῦ». Ἀσύγκριτα πιό σωστό εἶναι νά συγκρίνεις τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς μέ τόν ἀριθμό μόνο τῶν πραγματικά αὐτοτελῶν νοικοκυριῶν, δηλαδή τῶν νοικοκυριῶν πού ζοῦν μονάχα ἀπό τή γεωργία καί δέν καταφεύγουν στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης. Τοῦ κ. Β. Β. τοῦ διέφυγε ἀκόμα μιά λεπτομέρεια καί συγκεκριμένα ὅτι τά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς ἀνήκουν στόν ἀριθμό τῶν πιό μεγάλων νοικοκυριῶν: τό «μηδαμινό» «γενικά καί κατά μέσο ὄρο» ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς ἀποδείχεται ἔτσι πολύ ἐπιβλητικό (34-64%) στήν εὐπορή ἐκείνη ἀγροτιά, πού κρατᾷ στά χέρια της πάνω ἀπό τό μισό ὅλης τῆς παραγωγῆς καί παράγει μεγάλες ποσότητες σιτηρῶν γιά πούληση. Γι' αὐτό μποροῦμε νά κρίνουμε πόσο ἀνόητη εἶναι ἡ γνώμη ὅτι δῆθεν

Ἐκταση πετυχαίνεται εἴτε ἀπό τούς τσιφλικάδες πού ἀποχοῦν δικά τους σύνεργα, εἴτε ἀπό τούς μεγάλους καλλιεργητές ἀγρότες, δηλαδή ἀπό τήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία.

αυτό τό νοικοκυριό πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς εἶναι «κάτι τό τυχαῖο», κάτι πού ὑπῆρχε καί πρὶν ἀπὸ 100–200 χρόνια! Τρίτο, μόνο ὅταν κανεῖς ἀγνοεῖ τίς πραγματικές ἰδιομορφίες τῆς γεωργίας, μπορεῖ, — προκειμένου νά κρίνει γιά τόν «ἀγροτικό καπιταλισμό», — νά παίρνει ὑπόψη του μόνο τοὺς ἐργάτες γῆς, δηλαδή τοὺς μόνιμους ἐργάτες, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τοὺς μεροκαματιάρηδες. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ μίσθωση μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν παίξει ἐξαιρετικά μεγάλο ρόλο στὴν ἀγροτική οἰκονομία*.

* Ἄς περάσουμε στὴν κατώτερη ὁμάδα. Τὴν ὁμάδα αὐτὴ τὴν ἀποτελοῦν οἱ νοικοκυρεοὶ πού δέ σπέρνουν καί οἱ νοικοκυρεοὶ πού σπέρνουν λίγα. Οἱ νοικοκυρεοὶ αὐτοὶ «δέν παρουσιάζουν μεγάλη διαφορά στὴν οἰκονομική τους κατάσταση... τόσο οἱ πρῶτοι ὅσο καί οἱ δεῦτεροι, εἴτε δουλεύουν σάν ἐργάτες γῆς στους συγχωριανούς τους εἴτε κάνουν μεροκάματα ἔξω ἀπὸ τό χωριό τους καί οἱ περισσότεροι σέ γεωργικές πάλι δουλιές» (σελ. 134 στό ἔργο πού ἀναφέραμε), δηλαδή μπαίνουν στίς γραμμές τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Ἄς σημειώσουμε λχ. ὅτι στό νομό Δνείπερου ἡ κατώτερη ὁμάδα ἀγκαλιάζει τὰ 40% τῶν νοικοκυριῶν καί τὰ νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἐργαλεῖα γιά ὄργωμα ἀποτελοῦν τὰ 39% ὄλων τῶν νοικοκυριῶν. Ἐκτός ἀπὸ τὴν πούληση τῆς ἐργατικῆς του δύναμης τό ἀγροτικό προλεταριάτο βγάζει εἰσόδημα ἐκμισθώνοντας τόν γεωργικό κλῆρο του:

Ὅμαδες νοικοκυριῶν		Νομός Δνείπερου	
		Τῶν χωρικῶν πού ἐκμισθώνουν τόν γεωργικό τους κλῆρο	Τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλῆρων πού ἐκμισθώνεται
I.	Πού δέ σπέρνουν	80	97,1
II.	Πού σπέρνουν ὡς 5 ντες	30	38,4
III.	Πού » 5–10 »	23	17,2
IV.	» » 10–25 »	16	8,1
V.	» » 25–50 »	7	2,9
VI.	» » πάνω ἀπὸ 50 »	7	13,8
Σ' ὄλο τό νομό		25,7	14,9

* Ἡ Ἀγγλία εἶναι ἡ κλασικὴ χώρα τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ. Καί σ' αὐτὴ τὴ χώρα τὰ 40,8 % τῶν φάρμερ δέν ἔχουν μισθωτοὺς ἐργάτες. Τὰ 68,1 % τῶν φάρμερ δέν ἔχουν περισσότερους ἀπὸ 2 ἐργάτες, τὰ 82 % τῶν φάρμερ δέν ἔχουν περισσότερους ἀπὸ 4 ἐργάτες (Γιανσον, «Συγκριτικὴ στατιστικὴ», τόμ. II, σελ. 22–23. Ἀπὸ τό βιβλίον τοῦ Καμπλουκόφ: «Τό ζήτημα τῶν ἐργατῶν στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία», σελ. 16). Ἀλλά, σπουδαῖος οἰκονομολόγος θά ἦταν ἐκεῖνος πού θά ξεχνούσε τὴ μάζα τῶν ἀγροτῶν προλεταρίων πού μισθώνονται μὲ τὴ μέρα, τόσο τοὺς πλανόδιους ὅσο καί κείνους πού μένουν στό χωριό, δηλαδή πού βρίσκουν «μεροκάματο» μέσα στά χωριά τους.

Συνολικά στους τρεις νομούς του κυβερνείου Ταυρίδας εκμισθώνονταν (στά 1884-1886) τά 25% ὄλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς τῶν ἀγροτῶν, χωρὶς νά ὑπολογιστεῖ ἐδῶ ἡ γῆ πού ἐκμισθωνόταν ὄχι σέ ἀγρότες, ἀλλά στους ραζνοτσίντσι*. Συνολικά σ' αὐτούς τούς τρεις νομούς τό $\frac{1}{3}$ περίπου τοῦ πληθυσμοῦ ἐκμισθώνει τῆ γῆ του· πρέπει νά σημειωθεῖ πῶς τούς κλήρους τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου τούς μισθώνει κυρίως ἡ ἀγροτική κεφαλαιοκρατία. Νά καί τά σχετικά στοιχεῖα:

Στους τρεις νομούς τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας	Γῆ τῶν κλήρων πού τῆ νοίκιασαν ἀπό τούς γετόνους τούς σέ ντεσιατινες	Σέ %
Οἱ ἀγρότες πού σπέρνουν ὡς 10 ντεσ. κατὰ νοικοκυριό	16 594	6
» » » » 10-25 » » » »	89 526	35
» » » » πάνω ἀπό 25 » » » »	150 596	59
<i>Σύνολο</i>	256 716	100

«Στήν ἀγροτική ζωή τῆς Νότιας Ρωσίας ἡ γῆ τῶν κλήρων χρησιμεύει σήμερα σάν ἀντικείμενο πλατιάς κερδοσκοπίας. Ὑποθηκεύουν τῆ γῆ καί παίρνουν δάνεια μέ γραμμάτια, ... ἡ γῆ νοικιάζεται ἢ πουλιέται γιά ἓνα χρόνο, γιά δύο καί γιά περισσότερα, γιά 8, 9 καί γιά 11 χρόνια» (στή σελ. 139 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε). Ἔτσι, ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη εἶναι ἐπίσης ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου**. Βλέπουμε ἐδῶ μιά χειροπιαστή διάψευση τῆς πρόληψης τῶν ναρόντικων, ὅτι τάχα ὁ «κουλάκος» κι ὁ «τοκογλύφος» δέν ἔχουν καμιά σχέση μέ τό «νοικοκύρη μουζικό». Ἀντίθετα, στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης συγκεντρώνονται τά νήματα καί τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου (παραχώρηση χρηματικῶν δανείων μέ ὑποθήκευση τῆς γῆς, προαγορά διάφορων προϊόντων κτλ.) καί τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου (ἐμπορευματική γεωργία μέ μίσθωση ἐργατῶν κτλ.). Ἀπό τίς συνθήκες τοῦ περιβάλ-

* Διανοούμενοι τοῦ 19ου αἰῶνα στή Ρωσία, πού προέρχονταν ἀπό τούς ἐμπόρους, τόν κλήρο, τούς μικροαστούς, τήν ἀγροτιά, τούς κατώτερους ὑπαλλήλους καί δέν ἀνήκαν στους εὐγενεῖς. Σημ. μετ.

** Γιάτί ἐπωφελεῖται ἡ ἴδια ἀπό τά «ἐξαιρετικῶς πολυάριθμα» ἀγροτικά ταμεῖα καί τούς ἀποταμιευτικούς καί πιστωτικούς συνεταιρισμούς, πού προσφέρουν «οὐσιαστική βοήθεια» στους «εὐπορους ἀγρότες». «Οἱ οικονομικά ἀδύνατοι ἀγρότες δέν μποροῦν νά βροῦν ἐγγυητές καί δέν παίρνουν δάνεια» (στή σελ. 368 τοῦ ἔργου πού ἀναφέραμε).

λοντος, από τή μεγαλύτερη ή μικρότερη έκτόπιση του άσιατισμού και τή διάδοση του πολιτισμού στο χωριό μας εξαρτάται ποιά άπ' αυτές τίς μορφές του κεφαλαίου θ' αναπτυχθεί σε βάρος τής άλλης.

Άς δοϋμε τέλος τήν κατάσταση τής μεσαίας ομάδας (μέ 10-25 ντεσιατίνας καλλιεργούμενη έκταση κατά νοικοκυριό, μέσος όρος 16,4 ντεσ.). Η κατάσταση της είναι μεταβατική: τό χρηματικό της εισόδημα από τή γεωργία (191 ρούβλια) είναι λίγο μικρότερο από τό ποσό πού ξοδεύει τό χρόνο ό μεσαίος άγρότης τής Ταυρίδας (200-250 ρούβλια). Έδώ σε κάθε νοικοκυριό αναλογούν 3,2 ζώα έργασίας ενώ για ένα πλήρες «ζέψιμο» χρειάζονται 4 ζώα. Γι' αυτό τό λόγο, ή κατάσταση του νοικοκυριού του μεσαίου άγρότη δέν είναι σταθερή και για τήν καλλιέργεια τής γής του αναγκάζεται νά καταφεύγει στην κολληγιά*.

Η καλλιέργεια τής γής μέ τήν κολληγιά είναι φυσικά λιγότερο παραγωγική (άπώλεια χρόνου για τίς μετακινήσεις, άνεπάρκεια άλλων κτλ.), έτσι πού σ' ένα χωριό λχ. είπαν στον κ. Πόστνικοφ ότι «πολλές φορές αυτοί πού κάνουν κολληγιά όργώνουν μέ τά μπούκκερ τήν ήμέρα όχι περισσότερο από μία ντεσιατίνα, δηλ. δύο φορές λιγότερο από τό κανονικό»**. Άν προσθέσουμε σ' αυτά τό γεγονός ότι στη μεσαία ομάδα τό $\frac{1}{5}$ περίπου των νοικοκυριών δέν έχει έργαλεία για όργωμα κι ότι ή ομάδα αυτή περισσότερο προσφέρει παρά μισθώνει εργάτες (σύμφωνα μέ τόν ύπολογισμό του κ. Πόστνικοφ), — τότε θά καταλάβουμε καθαρά τόν άσταθι, τό μεταβατικό χαρακτήρα αυτής τής ομάδας άνάμεσα στην άγροτική κεφαλαιοκρατία και στο άγροτικό προλεταριάτο. Άς αναφέρουμε μερικά πιό λεπτομερειακά στοιχεία για τήν έκτόπιση τής μεσαίας ομάδας:

* Στο νομό Μελιτόπολης από τά 13 789 νοικοκυριά αυτής τής ομάδας μόνο τά 4218 καλλιεργούν τή γή μόνα τους, ενώ τά 9201 χρησιμοποιούν τήν κολληγιά. Στο νομό Δνείπερου από τά 8234 νοικοκυριά τά 4029 καλλιεργούν τή γή μόνα τους, ενώ τά 3835 χρησιμοποιούν τήν κολληγιά. Βλ. τίς στατιστικές συλλογές των ζέμισβο για τους νομούς Μελιτόπολης (σελ. Β. 195) και Δνείπερου (σελ. Β. 123).

** Στο άρθρο πού αναφέραμε ό κ. Β. Β. λέει πολλά για τήν κολληγιά σάν «άρχη του συνεταιρισμού» κτλ. Είναι αλήθεια τόσο άπλό: ν' άποσιωπάς τό γεγονός ότι ή άγροτιά άποσυντίθεται σε ομάδες πού διαφέρουν χτυπητά ή μία από τήν άλλη, τό γεγονός ότι ή κολληγιά είναι συνεταιρισμός των νοικοκυριών πού ξεπέφτουν, πού έκτοπίζονται από τήν άγροτική άστική τάξη και ύστερα νά μιλάς «γενικά» για «άρχη του συνεταιρισμού» — άσφαλώς του συνεταιρισμού άνάμεσα στο άγροτικό προλεταριάτο και στην άγροτική άστική τάξη.

Νομός Ανείπερου του

Όμάδες νοικοκυριών	Σέ % τοῦ συνόλου		Γῆ τῶν κλήρων		Ἀγορασμένη γῆ	
	Τῶν νοικοκυριῶν	Τῶν ἀτόμων καὶ τῶν δύο φύλων	Ντεσιατίνες	%	Ντεσιατίνες	%
Φτωχὴ	39,9	32,6	56 445	25,5	2,003	6
Μεσαία	41,7	42,2	102 794	46,5	5 376	16
Εὐπορῆ	18,4	25,2	61 844	28	26 531	78
Συνολικά κατὰ νομό	100	100	221 083	100	33 910	100

Ἔτσι ἡ διανομὴ τῶν γεωργικῶν κλήρων ἐγίνε πιά «ἐξισωτική», παρ' ὅλο πού παρατηρεῖται καὶ σ' αὐτὴν ἡ ἐκτόπιση τῆς κατώτερης ὁμάδας ἀπὸ τίς ἀνώτερες. Τὰ πράγματα ὁμως ἀλλάζουν ριζικά ὅταν περάσουμε ἀπ' αὐτὴν τὴν ὑποχρεωτικὴ γαιοκτησία στὴν ἐλεύθερη, δηλαδή στὴν ἀγορασμένη καὶ νοικιασμένη γῆ. Ἡ συγκέντρωσή της εἶναι τεράστια καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ κατανομὴ ὅλης τῆς γῆς πού χρησιμοποιοῦν οἱ ἀγρότες δέ μοιάζει καθόλου μὲ τὴν κατανομὴ τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων: ἡ μεσαία ὁμάδα ἐκτοπίζεται σέ δευτέρη μοῖρα (χρησιμοποιεῖ τὰ 46% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων καὶ τὰ 41% τῆς συνολικῆς γῆς), ἡ εὐπορῆ ἐπεκτείνει πολὺ σημαντικά τὴ γαιοκτησία της (χρησιμοποιεῖ τὰ 28% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων καὶ τὰ 46% τῆς συνολικῆς γῆς), ἐνῶ ἡ φτωχὴ ὁμάδα ἐκτοπίζεται ἀπὸ τίς γραμμὲς τῶν γεωργῶν (χρησιμοποιεῖ τὰ 25% τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων καὶ τὰ 12% τῆς συνολικῆς γῆς).

Ὁ πίνακας πού παραθέτουμε μᾶς δείχνει ἓνα ἐνδιαφέρον φαινόμενο, πού θὰ τὸ συναντήσουμε καὶ παρακάτω, καὶ συγκεκριμένα: τὴ μείωση τοῦ ρόλου τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων στὸ νοικοκυριὸ τῶν ἀγροτῶν. Στὴν κατώτερη ὁμάδα αὐτὸ γίνεται γιατί δίνουν μὲ ἐνοίκιο τὴ γῆ τους στὴν ἀνώτερη — γιατί στὴ γενικὴ ἔκταση τοῦ νοικοκυριοῦ ἀποχτᾶ τεράστια ὑπεροχὴ ἢ ἀγορασμένη καὶ νοικιασμένη γῆ. Τὰ λειψανά τοῦ καθεστῶτος πού ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση (τὸ δέσιμο τῶν ἀγροτῶν μὲ τὴ γῆ καὶ ἡ ἐξισωτικὴ φορολογία τῆς γαιοκτησίας) συντρίβονται ὀριστικά ἀπὸ τὴ διείδυση τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ γεωργία.

Ὅσον ἀφορᾷ μάλιστα τὴ μίσθωση τῆς γῆς, τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ξεδιαλύνουμε ἓνα πολὺ διαδομένο λάθος, πού ὑπάρχει στοὺς συλλογισμοὺς τῶν ναρόντικων οἰκονομολόγων σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτό. Ἄς πάρουμε τοὺς συλλογισμοὺς τοῦ κ. Β. Β. Στὸ ἄρθρο πού ἀναφέραμε, ὁ κ. Β. Β. βάζει ἀνοιχτὰ τὸ ζήτημα τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ μίσθωση τῆς

κυβερνήτου Ταννίδης *

Γη που μισθώνεται		Γη που εκμισθώνεται		Όλη ή γη που χρησιμοποιεί ή ομάδα		Καλλιεργούμενη έκταση	
Ντεσιατινές	%	Ντεσιατινές	%	Ντεσιατινές	%	Ντεσιατινές	%
7 839	6	21 551	65,5	44 736	12,4	38 439	11
48 398	35	8 311	25,3	148 257	41,2	137 344	43
81 646	59	3 039	9,2	166 982	46,4	150 614	46
137 883	100	32 901	100	359 975	100	326 397	100

γής και στην αποσύνθεση της αγροτιάς. «Συντελεί άραγε ή μίσθωση στην αποσύνθεση των αγροτικών νοικοκυριών σε μεγάλα και σε μικρά και στην εξάλειψη της μεσαιάς, της χαρακτηριστικής ομάδας;» («Βέσνικ Έβρόπι», I. c., σελ. 339-340.) Στο ζήτημα αυτό ο κ. Β. Β. απάντησε άρνητικά. Νά τά επιχειρήματά του: 1) «Μεγάλο είναι τό ποσοστό των ατόμων που καταφεύγουν στη μίσθωση». Παραδείγματα: 38-68%, 40-70%, 30-66%, 50-60% στους διάφορους νομούς των διαφόρων κυβερνείων. 2) Δέν είναι μεγάλο τό κομμάτι της νοικιαζόμενης γής που αναλογεί σε 1 νοικοκυριό: 3-5 ντεσ. σύμφωνα μέ τά στοιχεία της στατιστικής του Ταμπόφ. 3) Οί άγρότες μέ μικρό γεωργικό κλήρο μισθώνουν περισσότερη γη από κείνους που έχουν μεγάλο γεωργικό κλήρο.

Γιά νά μπορέσει ο άναγνώστης νά εκτιμήσει σωστά όχι άν τά επιχειρήματα αυτά έχουν καμιά βάση, αλλά άπλως άν έχουν καμιά αξία, θά παραθέσουμε τά αντίστοιχα στοιχεία για τό νομό Δνείπερου**:

	% των νοικοκυριών που μισθώνουν γη	Καλλιεργούμενη έκταση σε ντεσ. κατά νοικοκυριό που μισθώνει γη	Τιμή της 1 ντεσιατινές σε ρούβλια
Σε κείνους που σπέρνουν ως 5 ντεσ.	25	2,4	15,25
» » » » 5-10 »	42	3,9	12,00
» » » » 10-25 »	69	8,5	4,75
» » » » 25-50 »	88	20,0	3,75
» » » » πάνω από 50 »	91	48,6	3,55
Σ' όλο τό νομό	56,2	12,4	4,23

* Τά στοιχεία πάρθηκαν από τή στατιστική συλλογή των ζέμιστρο. Άφορούν όλο τό νομό, μαζί και τά χωριά που δέν περιλαμβάνονται στις έπαρχίες. Τά στοιχεία της στήλης: «όλη ή γη που χρησιμοποιεί ή ομάδα» τά λογάριασα έγω. Πρόσθεσα τή γη των γεωργικών κλήρων μέ τή νοικιασμένη και τήν αγορασμένη γη και άφαιρέσα τή γη που εκμισθώνεται.

** Απολύτως ανάλογα είναι τά στοιχεία και για τούς νομούς Μελιτόπολης και Μπερντιάνσκ.

Γεννιέται τό ἐρώτημα, ποιά σημασία μπορούν νά ἔχουν ἐδῶ οἱ «μέσοι» ἀριθμοί; Μήπως τό γεγονός ὅτι οἱ μισθωτές εἶναι «πολλοί» — 56% — ἀναιρεῖ τό γεγονός ὅτι ἡ μισθωμένη γῆ συγκεντρώνεται στά χέρια τῶν πλουσίων; Δέν εἶναι γελοῖο νά παίρνομε τό «μέσο ὄρο» τῆς μισθωμένης γῆς [12 ντεσιατίνες γιά κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ. Συχνά παίρνουν ἀκόμα τό «μέσο ὄρο» μέ βάση ὄχι τά νοικοκυριά πού μισθώνουν γῆ, μά τά νοικοκυριά πού ὑπάρχουν. Ἔτσι κάνει λχ. ὁ κ. Κάρισεφ στό ἔργο του «Οἱ ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν» (Ντέρπτ, 1892· «Συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο» τόμος δεύτερος)], — βάζοντας σ' ἓνα τσουβάλι τούς ἀγρότες, ἀπό τούς ὁποίους ἄλλοι παίρνουν 2 ντεσιατίνες γῆ μέ ἐξωφρενικές τιμές (15 ρούβλια), προφανῶς ἀπό ὑπερβολική ἀνάγκη, μέ καταστροφικούς ὄρους, ἐνῶ ἄλλοι παίρνουν 18 ντεσιατίνες πάνω ἀπό τήν ὑπεραρκετή ποσότητα τῆς γῆς τους, «ἀγοράζοντας» χοντρικά τή γῆ ἀσύγκριτα φτηνότερα, πρὸς 3,55 ρούβλια τήν ντεσιατίνα; Δέν εἶναι λιγότερο σαθρό καί τό τρίτο ἐπιχείρημα: ὁ κ. Β. Β., φρόντισε ὁ ἴδιος νά τό ἀναιρέσει, μιά καί ἀναγνώρισε ὅτι τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν «ὀλόκληρες κοινότητες» (κατά τή διαίρεση τῶν ἀγροτῶν μέ βάση τόν γεωργικό τους κλῆρο), «δέ μᾶς δίνουν σωστή ἀντίληψη γιά τό τί γίνεται μέσα στήν ἴδια τήν κοινότητα» (στή σελ. 342 τοῦ ἄρθρου πού ἀναφέραμε)*.

*Ὁ κ. Πόστνικοφ ἀναφέρει ἓνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα ἐνός παρόμοιου λάθους πού κάνουν οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο. Σημειώνοντας τό γεγονός τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας τῶν εὐπορῶν ἀγροτῶν καί τῆς ζήτησης ἀπό μέρους τους γῆς, τονίζει ὅτι «οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο θεωρώντας, ὅπως φαίνεται, τίς ἐκδηλώσεις αὐτές στήν ἀγροτική ζωὴ σάν κάτι τό παράνομο, προσπαθοῦν νά τίς μειώσουν» καί ν' ἀποδείξουν, ὅτι ἡ μίσθωση γῆς δέν καθορίζεται ἀπό τόν ἀνταγωνισμό τῶν πλουσίων, μά ἀπό τήν ἀνάγκη τῶν ἀγροτῶν γιά γῆ. Ὁ συντάκτης τοῦ «Ἡμερολογίου τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας» (1889) κ. Βέρνερ, γιά νά τό ἀποδείξει αὐτό, κατέταξε τούς ἀγρότες ὄλου τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ τους κλήρου καί πῆρε μιά ὁμάδα ἀγρότες πού εἶχαν 1-2 ἐργάτες καί 2-3 ζῶα ἐργασίας. Ἀποδείχθηκε ὅτι μέσα στήν πλειαῖσια αὐτῆς τῆς ὁμάδας μέ τό μέγεθος τῶν γεωργικῶν κλήρων ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν γῆ, ὅπως ἐλαττώνεται καί ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνεται. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι ἡ μέθοδος αὐτή δέν ἀποδείχνει ἀπολύτως τίποτα, γιατί πάρθηκαν μόνο οἱ ἀγρότες πού εἶχαν τόν ἴδιο ἀριθμό ζῶων ἐργασίας καί παραλείφθηκαν ἀκριβῶς οἱ ὁμάδες τῶν δύο ἄκρων. Εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι, ὅταν ὑπάρχει ἴσος ἀριθμός ζῶων ἐργασίας, πρέπει νά εἶναι ἴση καί ἡ ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς καί συνεπῶς ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ γεωργικός κλῆρος τόσο περισσότερο εἶναι ἡ γῆ πού μισθώνεται. Τό ζήτημα βρίσκεται ἀκριβῶς στό πῶς κατανέμεται ἡ γῆ πού μισθώνεται ἀνάμεσα στά νοικοκυριά μέ ἄνισο ἀριθμό ζῶων ἐργασίας, ἐργαλείων κτλ.

Θά ήταν μεγάλο λάθος νά νομίζουμε, ότι ἡ συγκέντρωση τῆς μισθωμένης γῆς στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας περιορίζεται στή γῆ πού μισθώνεται ἀτομικά, χωρίς νά ἐπεκτείνεται στή γῆ πού μισθώνει ἡ κοινότητα. Κάθε ἄλλο. Ἡ μισθωμένη γῆ κατανέμεται πάντα «ἀνάλογα μέ τά χρήματα» καί ἡ σχέση ἀνάμεσα στίς ομάδες τῆς ἀγροτιάς δέν ἀλλάζει καθόλου στίς περιπτώσεις πού οἱ ἴδιες οἱ κοινότητες μισθώνουν γῆ. Γι' αὐτό, οἱ συλλογισμοί λχ. τοῦ κ. Κάρισεφ, ὅτι δῆθεν στή σχέση τῆς κοινοτικῆς μίσθωσης πρός τήν ἀτομική ἐκδηλώνεται ἡ «πάλη δυό ἀρχῶν(!) — τῆς κοινοτικῆς καί τῆς ἀτομικῆς» (σελ. 159, l. c.), ὅτι δῆθεν ἡ κοινοτική μίσθωση «διέπεται ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐργασίας καί τήν ἀρχή τῆς ἰσόμετρης κατανομῆς ἀνάμεσα στά μέλη τῆς κοινότητας, τοῦ κομματιοῦ τῆς γῆς πού μισθώθηκε» (230 *ibid.*), — οἱ συλλογισμοί αὐτοί ἀνάγονται ὀλοκληρωτικά στόν τομέα τῶν προλήψεων τῶν ναρόντικων. Παρά τό γεγονός ὅτι καθῆκον του ἦταν νά βγάλει τά «συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμστβο», ὁ κ. Κάρισεφ παράκαμψε μέ ἐπιμέλεια τά πλούσια στοιχεῖα πού περιεῖχε ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο γιά τή συγκέντρωση τῆς μισθωμένης γῆς στά χέρια τῶν μικρῶν ομάδων τῆς εὐπορης ἀγροτιάς. Ἄς ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα. Στούς τρεῖς παραπάνω νομούς τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας, ἡ γῆ τοῦ δημοσίου, πού μισθώνει ὁ κόσμος τῶν ἀγροτῶν, κατανέμεται κατά ομάδες ὡς ἑξῆς:

	Νοικοκυριά πού σπέρνουν γῆ	Ντεσι- τινες	% ἐπί τοῦ συνόλου	Ντεσιτινες πού ἀναλογοῦν κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ
Νοικοκυριά πού σπέρνουν ὡς 5 ντεσ.	83	511	1	6,1
» » » 5-10 »	444	1 427	3	3,2
» » » 10-25 »	1 732	8 711	20	5,0
» » » 25-50 »	1 245	13 375	30	10,7
» » » πάνω ἀπό 50 »	632	20 283	46	32,1
Σύνολο	4 136	44 307	100	10,7

Αὐτό δίνει μιά μικρή εἰκόνα τῆς «ἀρχῆς τῆς ἐργασίας» καί τῆς «ἀρχῆς τῆς ἰσόμετρης κατανομῆς»!

Αὐτά εἶναι τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας. Ἡ ὀλοκληρωτική ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς καί ἡ ἀπόλυτη κυριαρχία στό χωριό τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι ἀναμφισβήτητες ὕστερα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα*. Γι' αὐτό εἶναι πολύ ἀξιοσημεῖωτο τό πῶς

* Λένε συνήθως, ὅτι τά στοιχεῖα γιά τή Νοβορόστγια δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά βγάλουμε γενικά συμπεράσματα, λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν αὐτῆς τῆς περιο-

βλέπουν οί κ.κ. Β. Β. και Ν. —όν αυτά τά στοιχεΐα, πολύ περισσότερο πού και οί δυό αυτοί συγγραφείς παραδέχονταν παλιότερα τήν ανάγκη νά τεθεΐ τό ζήτημα τής αποσύνθεσης τής αγροτιάς (ό κ. Β. Β. στό άρθρο του 1884 πού αναφέραμε και ό κ. Ν. —ον στό «Σλόβο» του 1880, σημειώνουν τό περίεργο φαινόμενο πού παρατηρείται μέσα στην ίδια τήν κοινότητα, ότι οί «άνοικοκύρευτοι» μουζικοί έγκαταλείπουν τή γη, ενώ οί «νοικοκυρεμένοι» διαλέγουν τήν καλύτερη· βλ. «Δοκίμιο», σελ. 71). Είναι άπαραίτητο νά σημειώσουμε, ότι τό έργο του κ. Πόστνικοφ έχει διπλό χαρακτήρα: από τό ένα μέρος ό συγγραφέας συγκέντρωσε μέ τέχνη και έπεξεργάστηκε μέ έπιμέλεια τά εξαιρετικά πολύτιμα στοιχεΐα τής στατιστικής των ζέμστω και μόρεσε νά άπαλλαγεί από τήν «τάση νά εξετάσει τόν αγροτικό κόσμο σαν κάτι τό ένιαίο και τό όμοιογενές, όπως τόν παρουσιάζουν ως σήμερα ακόμα οί διανοούμενοι μας τής πόλης» (στή σελ. 351 του έργου πού αναφέραμε). Από τό άλλο μέρος, ό συγγραφέας, επειδή δέν καθοδηγείται από μία θεωρία, δέν μόρεσε καθόλου νά εκτιμήσει τά στοιχεΐα πού έπεξεργάστηκε και τά εξέτασε από τήν εξαιρετικά στενή άποψη των «μέτρων πού πρέπει νά παρθούν» και καταπιάστηκε νά κάνει σχέδια για «γεωργοεπαγγελματο-βιομηχανικές κοινότητες», για τήν ανάγκη «νά περιορίσουμε», «νά υποχρεώσουμε», «νά επιτηρούμε» κτλ. κτλ. Και νά πού οί ναρόντικοί μας φρόντισαν νά μήν παρατηρήσουν τό πρώτο, τό θετικό μέρος του έργου του κ. Πόστνικοφ και νά στρέψουν όλη τήν προσοχή τους στό δεύτερο μέρος. Και ό κ. Β. Β., και ό κ. Ν. —ον καταπιάστηκαν μέ υπερβολικά σοβαρό ύφος «νά αποκρούσουν» τά χωρίς καμιά σοβαρότητα «σχέδια» του κ. Πόστνικοφ (ό κ. Β. Β. στή «Ρούσκαγια Μίσλ» του 1894, τεύχος 2· ό κ. Ν. —ον στό «Δοκίμιο», σελ. 233, ύποσημείωση), κατηγορώντας τον για κακή πρόθεση νά μάσει τόν καπιταλισμό στή Ρωσία κι αποφεύγοντας μέ έπιμέλεια τά στοιχεΐα πού δείχνουν τήν κυριαρχία των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στό σύγχρονο χωριό τής Νότιας Ρωσίας*.

χης. Δέν άρνούμαστε, ότι ή αποσύνθεση τής αγροτιάς πού ασχολείται μέ τή γεωργία, είναι εδώ μεγαλύτερη από τήν υπόλοιπη Ρωσία, όμως από τά παρακάτω θά φανεΐ ότι ή ιδιομορφία τής Νοβορόσιγια δέν είναι καθόλου τόσο μεγάλη όσο κάποτε νομίζουν.

* Τό «περίεργο» — έγραφε ό κ. Ν. —ον — είναι ότι ό κ. Πόστνικοφ «προβλέπει στό σχέδιό του αγροτικά νοικοκυριά μέ 60 ντεσιατίνες». Όμως «μια και ή αγροτική οικονομία έπεσε στα χέρια των κεφαλαιοκρατών», ή παραγωγικότητα τής δουλιάς μπορεί «αύριο» κιάλας ν' άνέβει και τά «νοικοκυριά μέ 60 ντεσιατίνες θά πρέπει (!) νά μετατραπούν σε νοικοκυριά μέ 200 ή 300

II. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΕΤΒΟ
ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΣΑΜΑΡΑΣ

*Ας περάσουμε από τή νότια άκραιο περιοχή στήν ανατολική, στό κυβερνείο Σαμάρας. *Ας πάρουμε τό νομό Νοβοουζένσκ, τόν τελευταίο στή χρονολογική σειρά τής έρευνας. Στή Συλλογή γι' αυτό τό νομό γίνεται μιά λεπτομερέστατη ταξινόμηση τών άγροτών, ανάλογα μέ τήν οικονομική τους κατάσταση*. Νά τά γενικά στοιχεία για τίς ομάδες τής άγροτιάς (τά άλλα στοιχεία άφορούν τά 28 276 νοικοκυριά του πληθυσμού που έχει γεωργικό κληρο και αριθμεί 164 146 άτομα και τών δυό φύλων, δηλαδή άφορούν μόνο τό ρωσικό πληθυσμό του νομού, χωρίς τούς γερμανούς και χωρίς τούς «χουτόρνικους»**, δηλ. τούς άγρότες που έχουν νοικοκυριό και στήν κοινότητα και στά χούτορ. Μέ τήν προσθήκη τών γερμανών και τών χουτόρνικων θά δυνάμωνα σημαντικά ή εικόνα τής άποσύνθεσης).

Όμάδες νοικοκυρέων			% όλων τών νοικοκυριών	Μέσος όρος τής καλλιεργούμενης έκτασης κατά νοικοκυριό, σε ντεσ.	% τής καλλιεργούμενης έκτασης επί του συνόλου
Φτωχή	{ Χωρίς ζώα εργασίας	20,7	} 37,1%	2,1	2,8
	{ Μέ 1 ζώο »	16,4		5,0	5,2
Μεσαία	{ » 2-3 ζώα »	26,6	} 38,2%	10,2	17,1
	{ » 4 » »	11,6		15,9	11,5
Πλούσια	{ » 5-10 » »	17,1	} 24,7%	24,7	26,9
	{ » 10-20 » »	5,8		53,0	19,3
	{ » 20 και πάνω » »	1,8		149,5	17,2
Σύνολο			100	15,9	100

*Η συγκέντρωση τής γεωργικής παραγωγής άποδειχεται πολύ σημαντική: οί «κοινοτικοί» κεφαλαιοκράτες (τό ¹/₁₄ όλων

ντεσιατινες». Βλέπετε πόσο είναι απλό: επειδή τή σημερινή μικροαστική τάξη στό χωριό μας θά τήν άπειλήσει αύριο ή μεγαλοαστική τάξη, γι' αυτό ό κ. Ν. —ον δε θέλει νά ξέρει ούτε τή σημερινή μικρή ούτε τήν αύριανή μεγάλη άστική τάξη.

* «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο Σαμάρας. Τόμ. VII, νομός Νοβοουζένσκ». Σαμάρα, 1890. Παρόμοια ταξινόμηση γίνεται και για τό νομό Νικολάγεφ (τόμ. VI, Σαμάρα, 1889), έδώ όμως τά στοιχεία είναι πολύ λιγότερο λεπτομερειακά. Στή «Συνοπτική συλλογή για τό κυβερνείο Σαμάρας» (τόμ. VIII, τεύχος 1, Σαμάρα, 1892) δίνεται μόνο ή ταξινόμηση σύμφωνα μέ τόν γεωργικό κληρο. Για τό πόσο δέν είναι ίκανοποιητική ή ταξινόμηση αυτή, θά μιλήσουμε παρακάτω.

** Χουτόρνικοι είναι οί άγρότες που μέ βάση τό νόμο του Στολίπιν έβγαϊναν από τήν κοινότητα κι έπαιρναν, στή θέση του γεωργικού τους κλήρου, σάν άτομική ιδιοκτησία, ένα κομμάτι γης που λεγόταν χούτορ. Σημ. μετ.

τῶν νοικοκυριῶν καί συγκεκριμένα τὰ νοικοκυριά πού ἔχουν πάνω ἀπό 10 ζῶα ἐργασίας) ἔχουν τὰ 36,5% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τόση ἀκριβῶς ὅση ἔχουν τὰ 75,3% ὅλης τῆς φτωχῆς καί τῆς μεσαίας ἀγροτιάς μαζί! Ὁ «μέσος» ἀριθμός (15,9 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά νοικοκυριό) εἶναι καί δῶ, ὅπως πάντα, τελείως πλασματικός καί δημιουργεῖ τήν πλάνη τῆς γενικῆς εὐημερίας. Ἄς δοῦμε καί τ' ἄλλα στοιχεῖα γιά τό νοικοκυριό τῶν διαφόρων ομάδων.

Ὅμαδες νοικοκυρέων		% τῶν νοικοκυρέων πού καλλιεργοῦν ὅλο τόν κλῆρο τους μέ δικά τους σύνεργα	% τῶν νοικοκυρέων πού ἔχουν τελειοποιημένα ἐργαλεῖα	Συνολικός ἀριθμός ζῶων (ὀπολογισμένων μέ ἀναγωγή σέ μεγάλα ζῶα) κατά νοικοκυριό	% στό συνολικό ἀριθμό τῶν ζῶων
Χωρίς	ζῶα ἐργασίας	2,1	0,03	0,5	1,5
Μέ 1	ζῶο »	35,4	0,1	1,9	4,9
» 2-3	ζῶα »	60,5	4,5	4,0	16,8
» 4	» »	74,7	19,0	6,6	11,8
» 5-10	» »	82,4	40,3	10,9	29,2
» 10-20	» »	90,3	41,6	22,7	20,4
» 20 καί πάνω	» »	84,1	62,1	55,5	15,4
Σύνολο		52,0	13,9	6,4	100

Ἔτσι λοιπόν στήν κατώτερη ομάδα οἱ ἀνεξάρτητοι νοικοκυρεοί εἶναι πολύ λίγοι. Ἡ φτωχολογία δέν ἔχει καθόλου τελειοποιημένα ἐργαλεῖα, ἐνῶ ἡ μεσαία ἀγροτιά ἔχει ἐλάχιστα. Ἡ συγκέντρωση τῶν ζῶων εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπ' τή συγκέντρωση τῶν καλλιεργούμενων ἐκτάσεων. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ εὐπορη ἀγροτιά συνδυάζει μαζί μέ τή μεγάλη κεφαλαιοκρατική καλλιέργεια καί τήν κεφαλαιοκρατική κτηνοτροφία. Στόν ἀντίθετο πόλο βλέπουμε τοὺς «ἀγρότες», πού πρέπει νά τοὺς κατατάξουμε στοὺς ἐργάτες γῆς καί στοὺς μεροκαματιάρηδες μέ γεωργικό κλῆρο, γιατί ἡ κύρια πηγή τῶν μέσων συντήρησής τους εἶναι ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης (ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως). Ἀπό ἕνα-δύο κεφάλια ζῶα δίνουν κάποτε καί οἱ γαιοχτήμονες στοὺς ἐργάτες γῆς πού ἔχουν, γιά νά τοὺς δέσουν στό νοικοκυριό τους καί γιά νά μειώσουν τό μεροκάματο.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ ομάδες τῶν ἀγροτῶν διαφέρουν ὄχι μονάχα ὡς πρός τίς διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ, ἀλλά καί ὡς πρός τόν τρόπο πού τό ἐκμεταλλεύονται: πρῶτο, στήν ἀνώτερη ομάδα ἕνα πολύ σημαντικό μέρος τῶν νοικοκυρέων (40-60%) εἶναι ἐφοδιασμένο μέ τελειοποιημένα ἐργαλεῖα (κυρίως μέ ἀλέτρια, ὕστερα μέ ἄλωνιστικές, λιχνιστικές καί θειριστικές μηχανές πού κινοῦνται μέ ἄλογα ἢ μέ ἀτμό, κτλ.). Ἡ ἀνώτερη ομάδα, πού περιλαμβάνει τὰ 24,7% τῶν νοικοκυριῶν, συγκεντρώνει

στά χέρια της τά 82,9% όλων των τελειοποιημένων εργαλείων. Ἡ μεσαία ομάδα, πού περιλαμβάνει τά 38,2% τῶν νοικοκυριῶν, συγκεντρώνει τά 17,0% τῶν τελειοποιημένων εργαλείων. Ἡ φτωχολογιά, πού περιλαμβάνει τά 37,1%, συγκεντρώνει τά 0,1% (7 εργαλεῖα ἀπό τά 5724)*. Δεύτερο, οἱ ἀγρότες πού διαθέτουν λίγα ἄλογα ἔχουν κατανάγκη, σέ σύγκριση μέ τοὺς ἀγρότες πού διαθέτουν πολλὰ ἄλογα, «διαφορετικό σύστημα νοικοκυριοῦ, διαφορετικὴ ὀργάνωση ὅλης τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητάς τους», ὅπως λέει ὁ συντάχτης τῆς συλλογῆς γιὰ τὸ νομὸ τοῦ Νοβοουζένσκ (σελ. 44-46). Οἱ εὐκατάστατοι ἀγρότες «ἀφήνουν τὴ γῆ νὰ ξεκουραστεῖ. . . ὀργώνουν τὸ φθινόπωρο μέ ἀλέτρια. . . τὴν ἀνοιξὴ ξαναοργώνουν, σβαρνίζουν καὶ σπέρνουν. . . τὸ ὀργωμένο κι ἀναπαυμένο χωράφι, τὸ ἰσοπεδώνουν μέ κυλίνδρους, ὅταν ἔχει πιά ἀεριστεῖ ἡ γῆ. . . γιὰ τὴ σίκαλη ὀργώνουν δευτέρα φορά», ἐνῶ οἱ μὴ εὐκατάστατοι «δέν ἀφήνουν τὴ γῆ νὰ ξεκουραστεῖ καὶ τὴ σπέρνουν κάθε χρόνο μέ ρωσικὸ στάρι. . . γιὰ τὸ στάρι ὀργώνουν τὴν ἀνοιξὴ μιά φορά. . . γιὰ τὴ σίκαλη δέν ὀργώνουν καὶ δέ διβολίζουν, ἀλλὰ τὴ σπέρνουν στὴν καλαμιὰ. . . γιὰ τὸ στάρι ὀργώνουν ἀργὰ τὴν ἀνοιξὴ καὶ γι' αὐτὸ συχνὰ ὁ σπόρος δέ φυτρώνει. . . γιὰ τὴ σίκαλη ὀργώνουν μιά φορά, ἢ τὴ σπέρνουν στὴν καλαμιὰ κι ὄχι ἔγκαιρα. . . ὀργώνουν τοῦ κάκου τὴν ἴδια γῆ κάθε χρόνο, χωρὶς νὰ τὴν ἀφήνουν νὰ ξεκουραστεῖ». «Κτλ. κτλ. χωρὶς τέλος» — καταλήγει ὁ συντάχτης αὐτοῦ τοῦ καταλόγου. «Τὰ διαπιστωμένα γεγονότα τῆς ριζικῆς διαφορᾶς, πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στά συστήματα νοικοκυριοῦ τῶν εὐκατάστατων καὶ τῶν μὴ εὐκατάστατων ἀγροτῶν, ἔχουν σάν συνέπεια ἄλλοι νάχουν κακὴ ποιότητα σταριοῦ καὶ κακές σοδιές κι ἄλλοι νάχουν τίς συγκριτικὰ καλύτερες σοδιές» (ibid.).

Πῶς μπόρεσε ὅμως νὰ δημιουργηθεῖ μιά τόσο μεγάλη ἀστική τάξη στό γεωργικὸ κοινοτικὸ νοικοκυριό; Τὴν ἀπάντηση

* Εἶναι ἐνδιαφέρον, ὅτι ἀπ' αὐτὰ τά στοιχεῖα ὁ κ. Β. Β. («Τὰ προοδευτικὰ ρεύματα στό ἀγροτικὸ νοικοκυριό». Πετροῦπολη, 1892, σελ. 225) ἐβγαλε σάν συμπέρασμα τὸ κίνημα τῆς «ἀγροτικῆς μάζας» γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τῶν καθυστερημένων εργαλείων μέ τελειοποιημένα (σελ. 254). Ἡ μέθοδος μέ τὴν ὁποία βγήκε αὐτὸ τὸ ἐντελῶς ψεύτικο συμπέρασμα εἶναι πολὺ ἀπλή: ὁ κ. Β. Β. πήρε ἀπὸ τὴ συλλογὴ τῶν ζέμστβο τά γενικά στοιχεῖα, χωρὶς νὰ κάνει τὸν κόπο νὰ ρίξει μιά ματιὰ στοὺς πίνακες, πού δείχνουν τὴν κατανομὴ τῶν εργαλείων! Ἡ πρόοδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν-φάρμερ (μελῶν τῆς κοινότητος), πού χρησιμοποιοῦν μηχανές γιὰ νὰ κάνουν φτηνότερη τὴν παραγωγὴ τοῦ ἐμπορεύματος-σταριοῦ, μετατρέπεται μέ μιά μονοκοντυλιά σέ πρόοδο τῆς «ἀγροτικῆς μάζας». Καὶ ὁ κ. Β. Β. γράφει, χωρὶς νὰ ντραπεῖ: «Παρ' ὅλο πού τίς μηχανές τίς ἀποχτοῦν οἱ εὐποροὶ ἀγρότες, ἐπωφελοῦνται ὅμως ἀπ' αὐτές ἔλλοι (sic!!) οἱ ἀγρότες» (221). Τὰ σχόλια εἶναι περιττά.

τή δίνουν οί ἀριθμοί σχετικά μέ τή γαιοκτησία καί τή γαιοχρησία κατά ομάδες. Οί ἀγρότες τῆς ὑποδιαίρεσης πού πήραμε, ἔχουν συνολικά 57 128 ντεσ. ἀγορασμένη γῆ (τά 76 νοικοκυριά) καί 304 514 ντεσ. νοικιασμένη γῆ· ἀπ' τήν τελευταία 177 789 ντεσ. εἶναι γῆ ἐκτός κλήρου πού τήν ἔχουν νοικιάσει 5602 νοικοκυριά· 3129 νοικοκυριά ἔχουν 47 494 ντεσ. γῆ νοικιασμένη ἀπό κλήρους ἄλλων κοινοτήτων καί 7092 νοικοκυριά ἔχουν 79 231 ντεσ. γῆ νοικιασμένη ἀπό κλήρους τῶν δικῶν τους κοινοτήτων. Ἡ κατανομή αὐτῆς τῆς τεράστιας ἔκτασης, πού ἀποτελεῖ πάνω ἀπό τά $\frac{2}{3}$ ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης τῶν ἀγροτῶν, εἶναι ἡ ἐξῆς: [βλ. στόν πίνακα σελ. 81. Σύντ.].

Ἐδῶ βλέπουμε μιὰ τεράστια συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης καί τῆς νοικιασμένης γῆς. Πάνω ἀπό τά $\frac{9}{10}$ ὅλης τῆς ἀγορασμένης γῆς βρίσκεται στά χέρια 1,8 % τῶν νοικοκυρέων, πού εἶναι καί οἱ πιό πλούσιοι. Ἀπ' ὅλη τή νοικιασμένη γῆ τά 69,7% εἶναι συγκεντρωμένα στά χέρια τῶν ἀγροτῶν-κεφαλαιοκρατῶν καί τά 86,6 % στά χέρια τῆς ἀνώτερης ομάδας τῆς ἀγροτιάς. Ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων γιά τούς γεωργικούς κλήρους πού μισθώνονται κι ἐκμισθώνονται δείχνει καθαρά τό πέρασμα τῆς γῆς στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. Ἡ μετατροπή τῆς γῆς σέ ἐμπόρευμα ὀδηγεῖ καί δῶ στό νά γίνει φτηνότερη ἡ χοντρική ἀγορά τῆς γῆς (ὀδηγεῖ συνεπῶς καί στήν κερδοσκοπία μέ τή μεταπούληση τῆς γῆς). Καθορίζοντας τήν τιμή τῆς μιᾶς ντεσιατίνας, τῆς ἐκτός κλήρου μισθωμένης γῆς, ἔχουμε τούς παρακάτω ἀριθμούς, προχωρώντας ἀπό τήν κατώτερη ομάδα στήν ἀνώτερη: 3,94· 3,20· 2,90· 2,75· 2,57· 2,08· 1,78 ρούβλια. Γιά νά δείξουμε σέ τί λάθη ὀδηγεῖ τούς ναρόντικους αὐτή ἡ ἀγνοία τῆς συγκέντρωσης τῆς μισθωμένης γῆς, θ' ἀναφέρουμε σάν παράδειγμα τό συλλογισμό τοῦ κ. Κάρισεφ στό γνωστό βιβλίο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» (Πετρούπολη, 1897). «Ὅταν οἱ τιμές τῶν σιτηρῶν πέφτουν μέ τή βελτίωση τῆς σοδιάς καί τά ἐνοίκια αὐξάνουν, τότε — συμπεραίνει ὁ κ. Κάρισεφ — οἱ μισθωτές-ἐπιχειρηματίες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐλαττώνουν τή ζήτηση, κι ἐπομένως, τά ἐνοίκια ὑψώνονται ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῶν καταναλωτικῶν νοικοκυριῶν (I, 288). Τό συμπέρασμα εἶναι τελείως αὐθαίρετο: εἶναι ἀπολύτως δυνατό ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη νά αὐξάνει τά ἐνοίκια, παρά τήν πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν, γιατί ἡ βελτίωση τῆς σοδιάς μπορεῖ νά ἰσοφαρίζει τήν πτώση τῶν τιμῶν. Εἶναι ἀπολύτως δυνατό οἱ εὐποροὶ ἀγρότες, ἀκόμα κι ὅταν δέν ὑπάρχει μιὰ τέτια ἰσοφάριση,

Όμάδες νοικοκυριών	% των νοικοκυριών που έχουν άρραμμένη γη	Νεοεισπίτες κατά νοί- κια	% άρρα της άρραμμέ- νης γης	% των νοικοκυ- ριών που παίρνει μή νοίκι έξω από τή γη των κλήρων		Γη των κλήρων που παίρνεται με νοίκι				% του συνόλου της νοί- κιαμένης γης	% των νοικοκυριών που δεν καλλιεργούν τη γη
				Νεοεισπίτες κατά νοικοκυριό		από άλλες κοινότητες		από τη δική τους κοινότητα			
				% των νοικοκυ- ριών	Νεοεισπίτες κατά νοικοκυριό	% των νοικοκυ- ριών	Νεοεισπίτες κατά νοικοκυριό	% των νοικοκυ- ριών	Νεοεισπίτες κατά νοικοκυριό		
Χωρίς ζώα έργασίας	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
Μέ 1 ζώο »	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
» 2-3 ζώα »	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
» 4 » »	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
» 5-10 » »	0,1	101	0,9	30,4	14,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
» 10-20 » »	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
» 20 και πάνω »	8,2	1 254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Σύνολο	0,3	751	100	19,8	31,7	11,0	15,1	25	11	100	12

νά αυξήσουν τὰ ἐνοίκια, ἐλαττώνοντας τὸ κόστος τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν μέ τὴν εἰσαγωγή μηχανῶν. Ξέρουμε ὅτι ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν στὴν ἀγροτική οἰκονομία ἀξάνει κι ὅτι οἱ μηχανές αὐτές συγκεντρώνονται στὰ χέρια τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Ἄντὶ νὰ μελετήσῃ τὴν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς, ὁ κ. Κάρισεφ κάνει αὐθαίρετες καὶ λαθεμένες ὑποθέσεις γιὰ τὴ μεσαία ἀγροτιά. Γι' αὐτὸ δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν καμιὰ σημασία ὅλα τὰ ἀνάλογα συμπεράσματα καὶ οἱ ἀνάλογοι συλλογισμοὶ τοῦ στὴν ἔκδοση πού ἀναφέραμε.

Ἄφοῦ ξεκαθαρίσαμε ὅτι στὴν ἀγροτιά ὑπάρχουν ἑτερογενῆ στοιχεῖα, μποροῦμε εὐκολὰ πιά νὰ ξεδιαλύνουμε τὸ ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Ἄν ἡ εὐπορὴ ἀγροτιά κρατᾷ στὰ χέρια τῆς περίπου τὰ $\frac{2}{3}$ τῆς ὅλης γεωργικῆς παραγωγῆς, εἶναι φανερό, ὅτι πρέπει νὰ προσφέρει ἀσύγκριτα μεγαλύτερο ποσοστὸ σιτηρῶν πού προορίζονται γιὰ πούληση. Ἡ εὐπορὴ ἀγροτιά παράγει στᾶρι γιὰ πούληση, ἐνῶ ἡ μὴ εὐκατάστατη ἀγροτιά πρέπει νὰ ἀγοράζει στᾶρι, πουλώντας τὴν ἐργατικὴ τῆς δύναμη. Νὰ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα*.

Ὅμαδες νοικοκυρῶν		% τῶν νοικοκυρῶν πού ἔχουν μισθω- τοὺς ἐργάτες	% τῶν ἀντρῶν πού ἀσχολοῦνται μέ γεωρ- γικὰ ἐπαγγέλματα
Χωρὶς	ζῶα ἐργασίας	0,7	71,4
Μέ 1	ζῶο ἐργασίας	0,6	48,7
» 2-3	ζῶα »	1,3	20,4
» 4	» »	4,8	8,5
» 5-10	» »	20,3	5,0
» 10-20	» »	62,0	3,9
» 20 καὶ πάνω	» »	90,1	2,0
Σύνολο		9,0	25,0

Προτείνουμε στοὺς ἀναγνώστες νὰ συγκρίνουν αὐτὰ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς μέ τὰ ἐπιχειρήματα τῶν ναρόντικῶν μας. . . «Ὅταν εἶναι πλούσιος ὁ μουζίκος, ἀνθίζει ἡ φάμπρικα κι ἀντίστροφα». (B. B. «Τὰ προοδευτικὰ ρεύματα», σελ. 9). Ὁ κ. B. B., προφανῶς, δὲν ἐνδιαφέρεται καθόλου γιὰ τὸ ζήτημα τῆς κοινωνικῆς μορφῆς αὐ-

* Μέ τὴν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐννοοῦμε αὐτὸ πού οἱ στατιστικοὶ ὀνομάζουν «γεωργικὰ ἐπαγγέλματα» (στὸν τόπο πού μένουν ἡ ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ τους). Ὅτι μέ αὐτὰ τὰ «ἐπαγγέλματα» ἐννοοῦνται οἱ ἐργάτες γῆς καὶ οἱ μεροκαματιάρηδες ἀγρότες, φαίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν ἐπαγγελμάτων («Συνοπτικὴ συλλογὴ γιὰ τὸ κυβερνεῖο Σαμάρας», τόμ. VIII): ἀπὸ τοὺς 14 063 ἄντρες πού ἀσχολοῦνται μέ «γεωργικὰ ἐπαγγέλματα», οἱ 13 297 εἶναι ἐργάτες γῆς καὶ μεροκαματιάρηδες ἀγρότες (ὑπολογίζονται μαζί οἱ τσομπάνοι καὶ οἱ ζευγολάτες).

του του πλούτου, πού χρειάζεται για τή «φάμπρικα» και πού δέ δημιουργείται άλλιωδ παρά μέ τή μετατροπή σέ έμπορευμα του προϊόντος και των μέσων παραγωγής από τή μιά μεριά, και τής έργατικης δύναμης από τήν άλλη. Ο κ. Ν. —ον, μιλώντας για τήν πούληση των σιτηρών, αυτοπαρηγορείται μέ τό ότι τά σιτηρά αυτά είναι προϊόν του «μουζίκου καλλιεργητή» (σελ. 24 του «Δοκιμίου»), ότι μεταφέροντας αυτά τά σιτηρά «οί σιδηρόδρομοι συντηροϋνται από τό μουζικό» (σελ. 16). Και πραγματικά, μήπως οί «κοινοτικοί» αυτοί κεφαλαιοκράτες δέν είναι «μουζικοί»; «Θά μās δοθεί κάποτε ή εύκαιρία νά τονίσουμε — έγραφε ό κ. Ν. —ον τό 1880 στό βιβλίο του πού τό ξανατύπωσε τό 1893 — ότι στίς έπαρχίες, όπου επικρατεί ή κοινοτική γαιοχτησία, δέν υπάρχει σχεδόν καθόλου γεωργία πού νά στηρίζεται σέ κεφαλαιοκρατικές άρχές (sic!) κι ότι μιά τέτια γεωργία είναι δυνατή μόνο εκεί όπου οί κοινοτικές σχέσεις είτε έχουν τελειώς σπάσει είτε καταρέουν» (σελ. 59). Τέτια «περίπτωση» ό κ. Ν. —ον δέ συνάντησε ποτέ και δέν μπορούσε νά συναντήσει, γιατί τά γεγονότα δείχνουν ακριβώς τήν ανάπτυξη τής κεφαλαιοκρατικης γεωργίας *ανάμεσα* στα «μέλη τής κοινότητας»* και τήν πλέρια προσαρμογή των περίφημων «κοινοτικων σχέσεων» στην οικονομία των μεγάλων καλλιεργητων πού χρησιμοποιουν έργατες γης.

Έντελως ανάλογες είναι και στο νομό Νικολάγεφ οί σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες των αγροτων (στή συλλογή πού αναφέραμε, σελ. 826 κ. έ. Έξαιρούμε αυτούς πού ζουν έξω από τήν κοινότητα και τους άχτήμονες). Έτσι λχ. τά πλούσια νοικοκυριά, πού αποτελούν τά 7,4% (μέ 10 και πλέον ζώα εργασίας) και πού αντιπροσωπεύουν τά 13,7 % του πληθυσμου, συγκεντρώνουν στα χέρια τους τά 27,6 % όλων των ζώων και τά 42,6 % τής νοικιασμένης γης, ενώ τά νοικοκυριά τής φτωχολογιάς, πού είναι τά 29 % των νοικοκυριων (πού δέν έχουν άλλογο ή πού έχουν από ένα μόνο άλλογο) και πού αντιπροσωπεύουν τά 19,7 % του πληθυσμου, έχουν μόνο τά 7,2 % των ζώων και τά 3 % τής γης πού μισθώνεται. Δυστυχώς οί πίνακες για τό νομό του Νικολάγεφ είναι, τό επαναλαβαίνουμε, πολύ συνοπτικοί. Για νά τελειώ-

* Ο νομός Νοβοουζένσκ, πού τον πήραμε για νά δόσουμε μίαν εικόνα τής κατάστασης, δείχνει τήν εξαιρετική «βιωσιμότητα τής κοινότητας» (σύμφωνα μέ τήν όρολογία του κ. Β. Β. και Σία): από τον πίνακα τής «Συνοπτικής συλλογής» (σελ. 26) βλέπουμε ότι τά 60% των κοινοτήτων στο νομό αυτό ξαναμοίρασαν τή γη, ενώ στους άλλους νομούς τήν ξαναμοίρασαν μόνο τά 11-23% (σ' όλο τό κυβερνείο τά 13,8 % των κοινοτήτων).

σουμε μέ τό κυβερνεῖο Σαμάρας, θά παραθέσουμε τόν παρακάτω ἐξαιρετικά διδαχτικό χαρακτηρισμό τῆς κατάστασης τῆς ἀγροτιάς ἀπό τή «Συνοπτική συλλογή» γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας:

«... Ἡ φυσική αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, πού μεγαλώνει καί μέ τή μετανάστευση τῶν μικροκληρούχων ἀγροτῶν ἀπό τά δυτικά κυβερνεῖα, μαζί μέ τήν ἐμφάνιση στό πεδίο τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς τῶν κερδοσκοπῶν-ἐμπόρων τῆς γῆς πού τήν πουλᾶνε γιά νά πλουτίσουν, κάνουν χρόνο μέ τό χρόνο ὄλο καί πιά πολὺ-πλοκες τίς μορφές μίσθωσης τῆς γῆς, αὐξάνουν τήν τιμή της, μετατρέπουν τή γῆ σέ ἐμπόρευμα, πού ἄλλους τόσο γρήγορα καί τόσο πολὺ τοὺς πλούτισε καί πολλοὺς ἄλλους τοὺς κατάστρεψε. Γιά νά δείξουμε παραστατικά τό τελευταῖο, θ' ἀναφέρουμε τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργουμένης γῆς σέ μερικά ἐμπορικά κι ἀγροτικά νοικοκυριά τοῦ Νότου, ὅπου δέν εἶναι σπάνιο φαινόμενο ἡ καλλιεργουμένη γῆ νά φτάνει τίς 3-6 χιλιάδες ντεσιατίνες, κι ὅπου μερικοὶ μάλιστα σπέρνουν ἴσαμε 8, 10 καί 15 χιλιάδες ντεσιατίνες γῆ ἀπ' τίς δεκάδες χιλιάδες ντεσιατίνες γῆ τοῦ δημοσίου πού μισθώνουν.

Τό γεωργικό (ἀγροτικό) προλεταριάτο στό κυβερνεῖο Σαμάρας χρωστᾶ σέ σημαντικό βαθμό τήν ὑπαρξή του καί τήν ἀνάπτυξή του τόν τελευταῖο καιρό στήν ὀλοένα ἀναπτυσσόμενη παραγωγή ἐμπορευσίμων δημητριακῶν, στό ἀνέβασμα τῶν τιμῶν τῶν ἐνοικίων τῆς γῆς, στήν ἐκχέρωση ἀκαλλιέργητων χωραφιῶν καί βοσκότοπων, στήν ἀποψίλωση τῶν δασῶν καί σέ ἄλλα παρόμοια φαινόμενα. Τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν γῆ ὑπολογίζονται σέ ὄλο τό κυβερνεῖο σέ 21 624· 33 772 νοικοκυριά (ἀπ' αὐτά πού ἔχουν κλῆρο) δέν καλλιεργοῦν τή γῆ τους καί 110 604 οἰκογένειες μέ 600 χιλιάδες ἄτομα καί τῶν δυό φύλων, ἀν ὑπολογιστοῦν 5 καί κάτι ἄιομα στήν κάθε οἰκογένεια, δέν ἔχουν καθόλου ἄλογο ἢ ἔχουν ἀπό ἓνα μόνο ἄλογο. Δέ διστάζουμε νά τοὺς θεωρήσουμε κι αὐτοὺς προλετάρους, παρ' ὄλο πού νομικά κατέχουν ἓνα ἄλφα ἢ βῆτα κομμάτι κοινοτικῆς γῆς. Στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά μεροκαματιάρηδες, ζευγολάτες, τσομπάνους, θεριστάδες καί ἄλλους παρόμοιους ἐργάτες πού δουλεύουν στά μεγάλα νοικοκυριά καί οἱ ὅποιοι σπέρνουν ἀπό τό γεωργικό τους κλῆρο μισή ὡς μιά ντεσιατίνα γιά τή διατροφή τῆς οἰκογένειάς τους πού μένει στό σπίτι» (σελ. 57-58).

Ἐπομένως, οἱ ἐρευνητές ἀναγνωρίζουν σάν προλεταριάτο ὄχι μόνο ἐκείνους πού δέν ἔχουν ἄλογο, μά καί τοὺς ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἓνα μόνο ἄλογο. Ἄς σημειώσουμε αὐτό τό σπουδαῖο συμπέρασμα, πού συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τό συμπέρασμα

του κ. Πόστνικοφ (καί μέ τά στοιχεῖα πού δίνουν οἱ ταξινομηκοί πίνακες) καί πού δείχνει τήν πραγματική κοινωνικο-οικονομική σημασία τῆς κατώτερης ομάδας τῆς ἀγροτιάς.

III. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ
ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΣΑΡΑΤΟΦ

Ἄς περάσουμε τώρα στήν κεντρική μαυρόχρωμη ζώνη, στό κυβερνεῖο Σαράτοφ. Ἄς πάρουμε τό νομό Καμίσιν, τό μόνο νομό γιά τόν ὁποῖο ἔγινε μιᾶ ἀρκετά ὀλοκληρωμένη ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν μέ βάση τά ζῶα ἐργασίας*.

Νά τά στοιχεῖα γιά ὀλόκληρο τό νομό (40 157 νοικοκυριά, μέ 263 135 ἄτομα καί τῶν δύο φύλων. 435 945 ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση, δηλαδή ἀπό 10,8 ντεσιατίνες στό κάθε «μέσο» νοικοκυριό):

Ὁμάδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυριῶν	% τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δύο φύλων	Μέσος ὅρος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης σέ ντεσιατίνες	% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης	% τῶν νοικοκυριῶν πού δέ σπέρνουν	Συνολικός ἀριθμός τῶν ζῶων, ὑπολογισμένων μέ ἀναγωγή σέ μέγιστο ζῶα κατά νοικοκυριό	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζῶων	
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	26,4	46,7	17,6	1,1	2,8	72,3	0,6	2,9
Μέ 1 ζῶο	20,3		15,9	5,0	9,5	13,1	2,3	
» 2 ζῶα	14,6	32,2	13,8	8,8	11,8	4,9	4,1	11,1
» 3 »	9,3		10,3	12,1	10,5	1,5	5,7	9,8
» 4 »	8,3		10,4	15,8	12,1	0,6	7,4	11,2
» 5 καί πάνω	21,1		21,1	32,0	27,6	53,3	53,3	0,2
Σύνολο	100	100	10,8	100	22,7	5,2	100	

Ἔτσι βλέπουμε ὅτι ἔχουμε κι ἐδῶ συγκέντρωση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης στά χέρια τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν: ἡ εὐπορη ἀγροτιά, πού ἀποτελεῖ μόνο τό ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυ-

* Στούς ἄλλους 4 νομούς τοῦ κυβερνεῖου ἡ ταξινόμηση μέ βάση τά ζῶα ἐργασίας συγχωνεύει τή μεσαία καί τήν εὐπορη ἀγροτιά. Βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ», μέρος I, Σαράτοφ, 1888. Β. Συνδυασμένοι πίνακες τοῦ κυβερνεῖου τοῦ Σαράτοφ γιά τίς κατηγορίες τῶν ἀγροτῶν. — Οἱ συνδυασμένοι πίνακες τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ ἔχουν καταρτιστεῖ ὡς ἑξῆς: ὅλοι οἱ νοικοκυρεῖο χωρίστηκαν σέ 6 κατηγορίες ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό τους κληρο, ἡ κάθε κατηγορία σέ 6 ὁμάδες ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας καί ἡ κάθε ὁμάδα σέ 4 ὑποδιαίρεσεις ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀνδρῶν πού ἐργάζονται. Τά ἀποτελέσματα ἔχουν βγεῖ μόνο γιά τίς κατηγορίες, ἔτσι πού γιά τίς ὁμάδες ἀναγκάστηκε νά τά βγάλω ἄλλοι. Γιά τή σημασία αὐτοῦ τοῦ πίνακα θά μιλήσουμε παρακάτω.

ριών (καί περίπου τό ένα τρίτο του πληθυσμού)*, κρατᾶ στά χέρια της πάνω ἀπ' τό μισό ὅλης τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (53,3 %), ἐνῶ οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης δείχνουν ξεκάθαρα τόν ἐμπορευματικό χαρακτήρα της: 27,6 ντεσιατίνες κατά μέσο ὄρο στό νοικοκυριό. Στήν εὐπορη ἀγροτιά ἀναλογεῖ ἐπίσης σημαντικός ἀριθμός ζῶων κατά νοικοκυριό: 14,6 κεφάλια (ὑπολογισμένα μέ ἀναγωγή σέ μεγάλα ζῶα, δηλαδή 10 μικρά ζῶα ὑπολογίζονται γιά ἕνα μεγάλο) κι ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ζῶων τῶν ἀγροτῶν στό νομό σχεδόν τά $\frac{3}{5}$ (56 %) βρίσκονται συγκεντρωμένα στά χέρια τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. Στόν ἀντίθετο πόλο του χωριοῦ βλέπουμε ἕνα ἀντίθετο φαινόμενο: τήν ὀλοκληρωτική ἀποκλήρωση τῆς κατώτερης ὁμάδας, του ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, πού ἀποτελεῖ στό παράδειγμά μας κάτι λιγότερο ἀπό τό $\frac{1}{2}$ τῶν νοικοκυριῶν (περίπου τό $\frac{1}{3}$ του πληθυσμοῦ), πού παίρνει ὥστόσο ἀπό τό σύνολο τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης μόνο τό $\frac{1}{8}$ καί ἀπό τό σύνολο τῶν ζῶων ἀκόμη λιγότερα (τά 11,8 %). Αὐτοί εἶναι πιά κυρίως ἐργάτες γῆς, μεροκαματιάρηδες καί ἐργάτες τῆς βιομηχανίας μέ γεωργικό κλῆρο.

Παράλληλα μέ τή συγκέντρωση τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί τόν ὀλοένα ἀυξανόμενο ἐμπορευματικό χαρακτήρα τῆς γεωργίας συμβαδίζει καί ἡ μετατροπή τῆς γεωργίας σέ κεφαλαιοκρατική. Βλέπουμε ἕνα γνωστό πιά φαινόμενο: τήν πύλση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες καί τήν ἀγορά της ἀπό τίς ἀνώτερες.

Ὅμαδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυρέων μέ μισθωτούς ἐργα- τες ἀνδρικοῦ φύλου	% τῶν νοικοκυρέων πού ἀσχολοῦνται καί μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	1,1	90,9
Μέ 1 ζῶο »	0,9	70,8
» 2 ζῶα »	2,9	61,5
» 3 » »	7,1	55,0
» 4 » »	10,0	58,6
» 5 καί πάνω	26,3	46,7
<i>Σύνολο</i>	8,0	67,2

* Ἐς σημειωθεῖ ὅτι, ὅταν ταξινομοῦμε τά νοικοκυριά ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση ἢ ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις του νοικοκυριοῦ, ἔχουμε πάντα *περισσότερα* μέλη οἰκογένειας στό εὐπορα στρώματα τῆς ἀγροτιάς. Τό φαινόμενο αὐτό δείχνει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀγροτική κεφαλαιοκρατία καί στίς πολυμελεῖς οἰκογένειες πού παίρνουν μεγαλύτερους γεωργικούς κλήρους. Ἐνῆμερι ὁμως συμβαίνει καί τό ἀντίθετο: τό φαινόμενο αὐτό δείχνει ὅτι ἡ εὐπορη ἀγροτιά τείνει λιγότερο στό μοῖρασμα τῆς γῆς. Δέν πρέπει ὥστόσο νά υπερβάλλουμε τή σημασία του γεγο

Ἐδῶ χρειάζεται μιά σοβαρή διευκρίνιση. Ἀκόμα κι ὁ Π. Ν. Σκβορτσόφ εἶχε τονίσει πολύ σωστά σ' ἓνα ἄρθρο του ὅτι στή στατιστική τῶν ζέμιστρο δίνεται ὑπερβολικά «πλατιά» σημασία στὸν ὄρο «ἐπάγγελμα» (ἢ «ἀπολαβές»). Καί πραγματικά στὰ «ἐπαγγέλματα» ὑπάγονται ὅλες καί οἱ κάθε εἶδος ἀσχολίες τῶν ἀγροτῶν ἐξω ἀπὸ τὸν γεωργικό τους κλῆρο. Καί οἱ ἐργοστασιάρχες, καί οἱ ἐργάτες, καί οἱ μυλωνάδες, καί οἱ περιβολάρηδες, καί οἱ μεροκαματιάρηδες, καί οἱ ἐργάτες γῆς· καί οἱ προαγοραστές, οἱ ἔμποροι καί οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες· καί οἱ ἐκμεταλλευτές δασῶν καί οἱ ὑλοτόμοι, καί οἱ ἐργολάβοι καί οἱ ἐργάτες-οἰκοδόμοι· καί οἱ ἐκπρόσωποι τῶν ἐλεύθερων ἐπαγγελμάτων, καί οἱ ὑπάλληλοι, καί οἱ ζητιάνοι κλπ. — ὅλοι αὐτοὶ θεωροῦνται «ἐπαγγελματίες»! Αὐτὴ ἡ παράδοση χρήσιμη τῆς λέξης ἀποτελεῖ ἐπιβίωση τῆς πατροπαράδοτης — μποροῦμε μάλιστα νά ποῦμε: ἐπίσημη — ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ «γεωργικός κλῆρος» εἶναι ἡ «πραγματικὴ», ἢ «φυσικὴ» ἀπασχόληση τοῦ μουζίκου κι ὅλες οἱ ὑπόλοιπες ἀσχολίες ὑπάγονται, χωρὶς καμιὰ ἐξαιρεση, στὰ «βοηθητικά» ἐπαγγέλματα. Στὴ δουλοπαροικία ἢ τὴν χρήση αὐτῆ εἶχε *raison d'être**, τώρα ὅμως ἀποτελεῖ κατάφωρο ἀναχρονισμό. Ἡ ὁρολογία αὐτὴ διατηρεῖται σέ μᾶς ἐν μέρει καί γιατί ἐναρμονίζεται θαυμάσια μὲ τὸ μῦθο περὶ «μεσαιῶν» ἀγροτιῶν κι ἀποκλείει τελείως τὴ δυνατότητα νά μελετηθεῖ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιῶν (κυρίως στὶς ἐπαρχίες ὅπου οἱ «βοηθητικὲς» ἀσχολίες τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἀφθονες καί πολύμορφες. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ νομὸς Καμίσιν εἶναι ξακουστό κέντρο παραγωγῆς λεπτῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων κτλ.). Ἡ ἐπεξεργασία** τῶν στοιχείων γιὰ τὰ ἀγροτικά νοικοκυριά δέ θά

νότος ὅτι οἱ εἴποροι ἀγρότες ἔχουν πολυμελῆς οἰκογένειες· ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα μας, οἱ ἀγρότες αὐτοὶ χρησιμοποιοῦν πῶς πολὺ ἀπ' ὅλους μισθωτοὺς ἐργάτες. Ὁ «οἰκογενειακὸς συνεταιρισμός», γιὰ τὸν ὁποῖο μιλοῦν μὲ τόση εὐχαρίστηση οἱ ναρόντικοί μας, ἀποτελεῖ ἔτσι τὴ βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συνεταιρισμοῦ.

* — λόγος ὑπαρξης. Ἡ Σύντ.

** Λέμε «ἐπεξεργασία», γιατί συγκεντρώνονται πολὺ ἐμπεριστατωμένα καί ἀναλυτικά στοιχεῖα γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν, ἀπὸ τίς ἀπογραφές τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν.

είναι ικανοποιητική, όσο τά «ἐπαγγέλματα» τῶν ἀγροτῶν δέ θά χωρίζονται ἀνάλογα μέ τόν οἰκονομικό τους τύπο, όσο οἱ «ἐπαγγελματίες» δέ θά χωρίζονται σέ ἀφεντικά καί μισθωτούς ἐργάτες. Αὐτός εἶναι ὁ ἐλάχιστος ἀριθμός οἰκονομικῶν τύπων, πού χωρίς τό διαχωρισμό τους δέν μπορεῖ νά θεωρεῖται ικανοποιητική μιά οἰκονομική στατιστική. Θά ἦταν, φυσικά, εὐχῆς ἔργο ἂν ὑπῆρχε μιά πιά λεπτομερής ταξινόμηση, λχ.: νοικοκυρέοι μέ μισθωτούς ἐργάτες, νοικοκυρέοι χωρίς μισθωτούς ἐργάτες, ἔμποροι, προαγοραστές, μαγαζάτορες κτλ., βιοτέχνες μέ τήν ἔννοια ὅτι δουλεύουν γιά τόν καταναλωτή κτλ.

Ξαναγυρνώντας στόν πίνακά μας, θά σημειώσουμε ὅτι εἶχαμε παρ' ὅλα αὐτά, ὡς ἓνα βαθμό, δίκιο νά θεωρήσουμε τά «ἐπαγγέλματα» σάν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, γιατί οἱ μισθωτοί ἐργάτες ὑπερέχουν συνήθως ἀνάμεσα στούς ἀγρότες «ἐπαγγελματίες». Ἄν μπορούσαμε νά ξεχωρίσουμε ἀπό τοὺς τελευταίους μόνο τοὺς μισθωτούς ἐργάτες, θά εἶχαμε φυσικά ἀσύγκριτα μικρότερο ποσοστό «ἐπαγγελματιῶν» στίς ἀνώτερες ὁμάδες.

Ὅσον ἀφορᾷ τά στοιχεῖα γιά τοὺς μισθωτούς ἐργάτες, πρέπει νά σημειώσουμε ἐδῶ τήν ἀπόλυτα λαθεμένη γνώμη τοῦ κ. Χαριζομένου, ὅτι δῆθεν ἡ «μίσθωση [ἐργατῶν] γιά σύντομο χρονικό διάστημα γιά τό θέρισμα, τό κόσισμα καί γιά μιά μονάχα μέρα, πού εἶναι πολύ διαδομένο φαινόμενο, δέν μπορεῖ νά ἀποτελέσει χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς δύναμης ἢ τῆς ἀδυναμίας τοῦ νοικοκυριοῦ» (σελ. 46 στήν «Εἰσαγωγή» τῆς «Συλλογῆς»). Καί οἱ θεωρητικοί συλλογισμοί καί τό παράδειγμα τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τά ρωσικά στοιχεῖα (γι' αὐτά θά μιλήσουμε παρακάτω) μᾶς ὑποχρεώνουν, ἀντίθετα, νά δοῦμε στή μίσθωση τῶν μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν τό πολύ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης.

Τέλος, σχετικά μέ τή γῆ πού μισθώνεται, τά στοιχεῖα δείχνουν καί δῶ πῶς τῆ γῆ αὐτή τήν ἀρπάζει ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη. Σημειώνουμε ὅτι στοὺς συνδυνασμένους πίνακες τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ δέ δίνεται ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυρέων πού μισθώνουν ἢ ἐκμισθώνουν γῆ, μᾶ μόνο ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού νοικιάζεται*. Θά χρειαστεῖ γι' αὐτό νά καθορίσουμε τήν ἔκταση τῆς γῆς πού μισθώνεται κι ἐκμισθώνεται μέ βάση τό κάθε νοικοκυριό πού ὑπάρχει κι ὄχι τό νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ.

* Σ' ὄλο τό νομό νοικιάζονται 61 639 ντεσιατίνες καλλιεργούμενης γῆς, δηλαδή περίπου τό $\frac{1}{6}$ τῆς ὅλης καλλιεργούμενης γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων (377 305 ντεσιατίνες).

Όμαδες νοικοκυριών	Ντεσιτινές που ανα- λογούν σε κάθε κληρο			% της συνολικής γης			Σύνολο της γης που χρη- σιμοποιείται (γη των γεωρ- γικών κληρών + γη που μι- σθώνεται — γη που εκμι- σθώνεται) %
	Καλλιεργού- μενη γη των γεωργικών κληρών	Γη που μι- σθώνεται	Γη που εκμι- σθώνεται	Της γης των γεωργικών κληρών	Της γης που μισθώνεται	Της γης που εκμισθώνεται	
Χωρίς ζώα εργασίας	5,4	0,3	3,0	16	1,7	52,8	5,5
Μέ 1 ζώο »	6,5	1,6	1,3	14	6	17,6	10,3
» 2 ζώα »	8,5	3,5	0,9	13	9,5	8,4	12,3
» 3 » »	10,1	5,6	0,8	10	9,5	4,8	10,4
» 4 » »	12,5	7,4	0,7	11	11,1	4,1	11,9
» 5 καί πάνω	16,1	16,6	0,9	36	62,2	12,3	49,6
Σύνολο	9,3	5,4	1,5	100	100	100	100

Έτσι, και εδώ βλέπουμε, ότι όσο πιο εύπορη είναι η αγροτιά τόσο περισσότερη γη μισθώνει, παρ' όλο που έχει μεγαλύτερο γεωργικό κληρο. Και δώ βλέπουμε, ότι η εύπορη αγροτιά εκτοπίζει τη μεσαία και ότι ο ρόλος του γεωργικού κληρου στο αγροτικό νοικοκυριό έχει την τάση να μικραίνει και στους δυό πόλους του χωριοῦ.

Άς εξετάσουμε αναλυτικότερα αυτά τά στοιχειά για τή μίσθωση της γης. Μέ τά στοιχειά αυτά έχουν σχέση οί πολύ ενδιαφέρουσες και σπουδαίες έρευνες και σκέψεις του κ. Κάρισεφ (στά «Συμπεράσματα» που αναφέραμε) και οί «διορθώσεις» που έκανε σ' αυτές ο κ. Ν.—ον.

Ο κ. Κάρισεφ αφιέρωσε ειδικό κεφάλαιο (τό ΙΙΙ) όπου τονίζει ότι «ή μίσθωση γης εξαρτιέται από τήν εύπορία του μισθωτή». Τό γενικό συμπέρασμα στό όποιο έφτασε είναι ότι «όταν οί άλλοι όροι μένουν ίσοι, ό άγώνας για τή νοικιαζόμενη γη κλίνει προς όφελος των πιο ευκατάστατων» (σελ. 156). «Τά νοικοκυριά, που έχουν σχετικά περισσότερη γη. . . εκτοπίζουν σε δεύτερη μοίρα τήν ομάδα των νοικοκυριών που έχουν λιγότερη γη» (σελ. 154). Βλέπουμε, συνεπώς, ότι τό συμπέρασμα από τή γενική έπισκόπηση των στοιχείων της στατιστικής των ζέμστρο είναι τό ίδιο μέ τό συμπέρασμα στό όποιο μάς οδηγούν τά στοιχειά που μελετούμε. Έκτός άπ' αυτό, ή μελέτη της εξάρτησης της γης που μισθώνεται από τίς διαστάσεις του γεωργικού κληρου οδήγησε τον κ. Κάρισεφ στό συμπέρασμα, ότι ή ταξινομήση των αγροτών ανάλογα μέ τον γεωργικό τους κληρο «έπισκοτίζει τό νόημα του φαινομένου που μάς ενδιαφέρει» (σελ. 139): «τήν περισσότερη γη που μισθώνεται. . . τή χρησιμοποιούν α) οί λιγότερο έφοδιασμένες μέ γη κατηγορίες, μά β) οί περισσότερο έφοδιασμένες μέ γη ομάδες. Είναι φανερό, ότι εδώ

έχουμε νά κάνουμε μέ δυό τελείως αντίθετες επίδρασεις, πού τό μπερδεμά τους μᾶς ἐμποδίζει νά καταλάβουμε τή σημασία τῆς καθεμιάς ἀπ' αὐτές» (ib.). Τό συμπέρασμα αὐτό βγαίνει μόνο του, ἄν ἐφαρμόσουμε μέ συνέπεια τήν ἄποψη πού χωρίζει τίς ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν *ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση*: εἶδαμε παντοῦ στά στοιχεῖα μας, ὅτι ἡ εὐπορη ἀγροτιά ἀρπάζει τή γῆ πού νοικιάζεται, παρ' ὄλο πού ἔχει μεγαλύτερο κλῆρο. Εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἀκριβῶς ἡ εὐπορία τοῦ νοικοκυριοῦ ἀποτελεῖ *καθοριστικό παράγοντα* γιά τή μίσθωση τῆς γῆς κι ὅτι αὐτός ὁ παράγοντας τροποποιεῖται μόνο, μά δέν παύει νά εἶναι καθοριστικός, μέ τήν ἀλλαγὴ τῶν ὄρων τοῦ γεωργικοῦ κλήρου καί τῶν ὄρων τοῦ νοικιάσματος. Ὅμως ὁ κ. Κάρισεφ, παρ' ὄλο πού μελέτησε τήν ἐπίδραση τῆς «εὐπορίας», δέ στάθηκε μέ συνέπεια στήν παραπάνω ἄποψη καί γι' αὐτό δέν χαρακτήρισε μέ *ἀκρίβεια* τό φαινόμενο καί μίλησε γιά ἄμεση συνάρτηση ἀνάμεσα στήν ἀνάγκη τοῦ ἐνοικιαστῆ ἀπό γῆ καί στήν ἔκταση πού μισθώνεται. Αὐτό ἀπό τή μιά μεριά. Ἀπό τήν ἄλλη ὁ μονόπλευρος χαρακτήρας τῆς ἐρευνᾶς του ἐμπόδισε τόν κ. Κάρισεφ νά ἐκτιμήσει ὅλη τή σημασία πού ἔχει ἡ συγκέντρωση στά χέρια τῶν πλουσίων ὅλης τῆς γῆς πού νοικιάζεται. Μελετώντας τίς «ἐκτός κλήρου γαιομισθώσεις», περιορίζεται νά συνοψίσει τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τή μίσθωση, χωρίς νά τή συσχετίσει μέ τό νοικοκυριό τῶν ἐνοικιαστῶν. Εἶναι εὐνόητο, ὅτι μέ μιά τέτια μελέτη, πού εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό φορμαλιστική, δέν μπορεί νά λυθεῖ τό ζήτημα τῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή μίσθωση καί στήν «εὐπορία», τό ζήτημα τοῦ ἐμπορικοῦ χαρακτήρα τῆς μίσθωσης. Ὁ κ. Κάρισεφ εἶχε λχ. στά χέρια του τά ἴδια στοιχεῖα καί γιά τό νομό Καμίσιν, μά περιορίστηκε νά ἀνατυπώσει τοὺς ἀπόλυτους ἀριθμούς μόνο τῆς μισθωνόμενης γῆς (βλ. παράρτημα, ἀρ. 8, σελ. XXXVI) καί νά βγάλει τό μέσο μέγεθος τῆς μισθωνόμενης γῆς πού ἀναλογεῖ σέ κάθε νοικοκυριό (κείμενο, σελ. 143). Δέν πῆρε ὑπόψη του τή συγκέντρωση τῆς μισθωνόμενης γῆς στά χέρια τῆς εὐπορης ἀγροτιάς, τόν ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα της, τή σχέση της μέ τή γῆ πού ἐκμισθώνεται ἀπό τήν κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιάς. Κι ἔτσι, ὁ κ. Κάρισεφ, ἐνῶ εἶχε παρατηρήσει ὅτι τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο διαψεύδουν τή ναροντικιστική ἀντίληψη γιά τό νοίκιασμα καί δείχνουν τήν ἐκτόπιση τῆς φτωχολογιάς ἀπό τὴν εὐπορη ἀγροτιά, δέν ἔδωσε ὅμως ἕναν ἀκριβῆ χαρακτηρισμό αὐτοῦ τοῦ φαινομένου καί, ἐπειδὴ δέν τό μελέτησε ἀπ' ὅλες τίς πλευρές, ἔπεσε σέ ἀντίφαση μέ τά στοι-

χειά αυτά, επαναλαβαίνοντας τό παλιό τροπάρι τῆς «ἐργασιακῆς ἀρχῆς» κτλ. Μά καί ἡ ἀπλή ἀκόμα διαπίστωση τῆς οἰκονομικῆς διένεξης καί τῆς πάλης μέσα στήν ἀγροτιά, φάνηκε στούς κ. κ. ναρόντικους σάν αἴρεση καί καταπιάστηκαν ἀμέσως «νά διορθώσουν» τόν κ. Κάρισεφ μέ τόν δικό τους τρόπο. Καί νά πῶς τό κάνει αὐτό ὁ κ. Ν. —ον «πού χρησιμοποιεῖ», ὅπως δηλώνει ὁ ἴδιος (σελ. 153, ὑποσημ.) τίς ἀντιρήσεις πού ἔφερε ὁ κ. Ν. Καμπλουκόφ ἐναντία στόν κ. Κάρισεφ. Στό ὑποκεφ. ΙΧ τοῦ «Δοκιμίου» τοῦ ὁ κ. Ν. —ον μελετᾷ τό ζήτημα τῆς μίσθωσης τῆς γῆς καί τίς διάφορες μορφές τῆς. «Όταν ὁ ἀγρότης — λέει ὁ κ. Ν. —ον — ἔχει ἀρκετή γῆ γιά νά μπορεῖ νά ζήσει ἀπό τή γεωργική του δουλιά στή δικιά του γῆ, τότε δέν μισθώνει γῆ» (152). Κι ἔτσι ὁ κ. Ν. —ον ἀρνεῖται ἀπερίφραστα τόν ἐπιχειρηματικό χαρακτήρα τῆς ἐνοικίασης τῆς γῆς ἀπό τοὺς ἀγρότες καί τή συγκέντρωση τῆς νοικιαζόμενης γῆς στά χέρια τῶν πλουσιῶν πού παράγουν γιά τό ἐμπόριο. Καί οἱ ἀποδείξεις του; Καμιά ἀπολύτως: ἡ θεωρία τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς» δέν ἀποδείχεται, ἀλλά ὑπαγορεύεται. Ὁ κ. Ν. —ον χρησιμοποιεῖ κατά τοῦ κ. Κάρισεφ τόν πίνακα τῆς συλλογῆς τῶν ζέμιστρο γιά τό νομό Χβαλίνσκ, πού ἀποδείχνει, ὅτι «ὅταν ὑπάρχει ἴσος ἀριθμός ζῶων ἐργασίας, ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ γῆ τοῦ γεωργικοῦ κλήρου τόσο περισσότερο χρειάζεται νά συμπληρωθεῖ ἡ ἔλλειψη αὐτή μέ τή μίσθωση γῆς» (153)*, κι ἀκόμα: «ὅταν οἱ ἀγρότες βρίσκονται ἀπόλυτα κάτω ἀπό τοὺς ἴδιους ὄρους, σχετικά μέ τήν κατοχή ζῶων κι ἔχουν στό νοικοκυριό τους ἀρκετά ἐργατικά χέρια, τότε μισθώνουν τόσο περισσότερη γῆ ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ γεωργικός κλήρος πού κατέχουν οἱ ἴδιοι» (154). Ὁ ἀναγνώστης βλέπει, ὅτι τά «συμπεράσματα» αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἀπλῶς λογομαχία ἐξαφορμῆς τῆς ὄχι ἀκριβολογημένης διατύπωσης τοῦ κ. Κάρισεφ κι ὅτι στό ζήτημα τῆς σχέσης πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή μίσθωση γῆς καί στήν ἐπάρκεια γῆς ὁ κ. Ν. —ον ἀραδιάζει ἀπλῶς ἀερολογίες. Μήπως δέν εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ὅταν ὑπάρχει ὁ ἴδιος ἀριθμός ζῶων ἐργασίας, τότε ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ γῆ πού ἔχει ἓνας ἀγρότης τόσο περισσότερη εἶναι ἡ γῆ πού μισθώνεται; Γιά τό ζήτημα αὐτό δέ χρειάζεται νά μιλάμε, γιατί ἐδῶ παίρνεται ὑπόψη ὅτι ὑπάρχει ὁμοιότητα ἴσα-ἴσα στήν ἐπάγ-
κεια ἐκείνη πού ἐξετάζουμε τίς διαφορές τῆς. Ἔτσι δέν ἀπο-

* Ἐντελῶς παρόμοιο πίνακα δίνουν οἱ στατιστικοί καί γιά τό νομό Καμί-
σιν. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ», τόμ.
XI. Νομός Καμίσιν, σελ. 249 κ. ἔ. Γι' αὐτό, μποροῦμε ἀπόλυτα νά χρησιμο-
ποιήσουμε τά στοιχεία πού ἀφοροῦν τό νομό πού πήραμε.

δείχνεται καθόλου ὁ ἰσχυρισμός τοῦ κ. Ν. —ον, ὅτι οἱ ἀγρότες πού ἔχουν ἀρκετή γῆ δέ μισθώνουν γῆ καί οἱ πίνακες τοῦ κ. Ν. —ον δείχνουν μόνο, ὅτι δέν καταλαβαίνει τούς ἀριθμούς πού ἀναφέρει: ἐξισώνοντας τούς ἀγρότες ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ κλήρου τους, προβάλλει ἀκόμα πιά ἀνάγλυφα τό ρόλο τῆς «ἐπάρκειας» καί τῆς συγκέντρωσης τῆς νοικιαζόμενης γῆς σέ σχέση μέ τήν ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἀπό τή φτωχολογία (μέ τήν ἐκμίσθωση πού γίνεται πάλι στους ἴδιους φυσικά τούς εὐπορους ἀγρότες)*. Ἄς θυμηθεῖ ὁ ἀναγνώστης τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε λίγο πιά πάνω γιά τήν κατανομή τῆς νοικιαζόμενης γῆς στό νομό Καμίσιν. Ὑποθέστε ὅτι χωρίσαμε τούς ἀγρότες πού ἔχουν «ἴσο ἀριθμό ζώων ἐργασίας», κι ἀφοῦ τούς κατάταξαμε σέ κατηγορίες, σύμφωνα μέ τόν γεωργικό κλήρο τους καί σέ ὑποδιαιρέσεις ἀνάλογα μέ τούς δουλευτάδες πού διαθέτουν, δηλώσαμε ὅτι ὅσο λιγότερη εἶναι ἡ γῆ τους τόσο περισσότερη γῆ μισθώνουν κτλ. Μήπως μ' αὐτό τόν τρόπο θά ἐξαφανιστεῖ ἡ ὁμάδα τῆς εὐπορης ἀγροτιάς; Ὁ κ. Ν. —ον ὅμως κατάφερε ἀκριβῶς μέ τήν κενή του φρασεολογία νά τήν ἐξαφανίσει καί βρῆκε τόν τρόπο νά ἐπαναλάβει τίς παλιές προλήψεις τῶν ναρόντικων.

Τήν τελείως ἀκατάλληλη μέθοδο τοῦ κ. Ν. —ον πού χωρίζει τή γῆ πού μισθώνουν οἱ ἀγρότες κατά νοικοκυριό, σέ ὁμάδες μέ 0, 1, 2, κτλ. δουλευτάδες, τήν ἐπαναλαβαίνει καί ὁ κ. Λ. Μαρές στό βιβλίο του «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν κτλ.» (1, 34). Νά καί ἕνα μικρό παράδειγμα τῶν «μέσων ἀριθμῶν», πού χρησιμοποιεῖ τολμηρᾶ ὁ κ. Μαρές (ἀκριβῶς ὅπως καί οἱ ἄλλοι συγγραφεῖς τοῦ βιβλίου πού γράφτηκε προκατειλημμένα μέ ναροντικιστική ἀποψη). Στό νομό Μελιτόπολης — γράφει ὁ κ. Μαρές — σέ κάθε νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ ἀναλογοῦν: 1,6 ντεσιατίνες νοικιασμένης γῆς στά νοικοκυριά πού δέ διαθέτουν ἄνδρες δουλευτάδες, 4, 4 ντεσ. στά νοικοκυριά μέ ἕναν ἄνδρα δουλευτή, 8,3 στά νοικοκυριά μέ δύο δουλευτάδες καί 14,0 μέ τρεῖς (σελ. 34). Καί τό συμπέρασμα πού βγάζει εἶναι ὅτι ὑπάρχει «περίπου ἰσόμετρη κατ' ἄτομο κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται»!! Ὁ κ. Μαρές δέ θεώρησε ἀναγκαῖο νά δεῖ τήν *πραγματική* κατανομή τῆς γῆς πού μισθώνεται στίς ὁμάδες τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν διαφορετική οἰκονομική κατάσταση, παρ' ὅλο πού μπορούσε νά τό μάθει καί ἀπό τό βιβλίο τοῦ κ. Β. Πόστνικοφ κι ἀπό τίς συλλογές τῶν ζέμιστρο.

* Τό γεγονός, ὅτι τά στοιχεῖα πού ἀναφέρει ὁ κ. Ν. —ον χτυποῦν τά συμπεράσματά του, τό ἔχει κιόλας τονίσει ὁ κ. Π. Στροῦβε στίς «Κριτικές παρατηρήσεις» του.

Γιά τήν ομάδα τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν 1 ἄνδρα δουλευτή, ὁ «μέσος» ἀριθμός, 4,4 ντεσ. νοικιαζόμενης γῆς κατά νοικοκυριό πού μισθώνει γῆ, βγήκε μέ τήν πρόσθεση τέτιων ἀριθμῶν, ὅπως εἶναι οἱ ἀριθμοί: 4 ντεσ. γιά τήν ομάδα τῶν νοικοκυριῶν πού σπέρνουν 5–10 ντεσ. κι ἔχουν ἀπό 2–3 ζῶα ἐργασίας, καί 38 ντεσ. γιά τήν ομάδα τῶν νοικοκυριῶν πού σπέρνουν πάνω ἀπό 50 ντεσ. κι ἔχουν ἀπό 4 καί πλέον ζῶα ἐργασίας. (Βλ. Συλλογή γιά τό νομό Μελιτόπολης, σελ. Γ. 10–11.) Δέν εἶναι παράξενο, ὅτι ὅταν προσθέτεις μαζί τούς πλούσιους καί τούς φτωχοῦς καί τούς διαιρεῖς μέ τόν ἀριθμό τῶν προσθετέων μπορεῖς παντοῦ, ὅπου σ' ἀρέσει, νά βρίσκεις «ἰσόμετρα κατανομή»!

Στήν πραγματικότητα στό νομό Μελιτόπολης τά πλούσια νοικοκυριά (μέ 25 καί πάνω ντεσ. σπαρμένη ἔκταση), πού ἀποτελοῦν τά 21 % τῶν νοικοκυριῶν καί τά 29,5 % τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν τά 66,3 % ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς πού μισθώνεται, παρά τό γεγονός ὅτι κατέχουν τούς μεγαλύτερους κλήρους καί τήν περισσότερη ἀγορασμένη γῆ. (Συλλογή γιά τό νομό Μελιτόπολης, σελ. Β 190–194.) Ἀντίθετα τά νοικοκυριά τῆς φτωχολογιάς (μέ καλλιεργούμενη ἔκταση ὡς 10 ντεσ.) πού ἀποτελοῦν τά 40% τῶν νοικοκυριῶν καί τά 30,1% τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἔχουν μόνο τά 5,6% ὅλης τῆς καλλιεργούμενης γῆς πού μισθώνεται, παρά τό γεγονός ὅτι κατέχουν τούς μικρότερους κλήρους καί τή λιγότερη ἀγορασμένη γῆ. Ὅπως βλέπετε τό πράγμα μοιάζει πολύ μέ τήν «ἰσόμετρα κατ' ἄτομο κατανομή»!

Ὁ κ. Μαρές στηρίζει ὅλους τούς ὑπολογισμούς του σχετικά μέ τή γῆ πού μισθώνεται ἀπό τούς ἀγρότες στήν «ὑπόθεση» ὅτι «τά νοικοκυριά πού μισθώνουν γῆ ἀνήκουν κυρίως στίς δύο κατώτερες ἀπό ἄποψη ἔκτασης τῆς γῆς ομάδες» (ἀπό τήν ἄποψη ἔκτασης τοῦ γεωργικοῦ κλήρου), ὅτι «ἡ μισθωνόμενη γῆ κατανέμεται ἰσόμετρα κατ' ἄτομο (sic!) στόν πληθυσμό πού μισθώνει» κι ὅτι «ἡ μίσθωση καθορίζει τό πέρασμα τῶν ἀγροτῶν ἀπό τίς κατώτερες ὡς πρός τήν κατοχή γῆς ομάδες, στίς ἀνώτερες» (σελ. 34–35). Δείξαμε πῶς πάνω ὅτι ὅλες αὐτές οἱ «ὑποθέσεις» τοῦ κ. Μαρές ἔρχονται σέ πλήρη ἀντίφαση μέ τήν πραγματικότητα. Στήν πραγματικότητα συμβαίνει ἀρκιβῶς τό ἀντίθετο κι ὁ κ. Μαρές δέ θά μπορούσε νά μήν τό παρατηρήσει αὐτό, ἂν — ὅταν πραγματευόταν τήν ἀνισότητα στήν οἰκονομική ζωή (σελ. 35) — ἐπαιρνε τά στοιχεῖα γιά τήν ταξινόμηση τῶν νοικοκυριῶν πού ἀφοροῦσαν τά οἰκονομικά τους γνωρίσματα (κι ὄχι τό μέγεθος τοῦ κατεχομένου κλήρου) κι ἂν δέν περιοριζόταν στήν ἀδικαιολόγητη «ἀποδοχή» τῶν ναροντικιστικῶν προλήψεων.

*Ας συγκρίνουμε τώρα τό νομό Καμίσιν μέ τούς άλλους νομούς τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς ομάδες τῶν ἀγροτῶν εἶναι παντοῦ ὁμοιογενεῖς, ὅπως δείχνουν τά παρακάτω στοιχεῖα γιά τούς 4 νομούς (Βόλσκ, Κουζνέτσκ, Μπαλασόφ καί Σερντόμσκ), στά ὁποῖα συνενώνονται, ὅπως εἶπαμε, ἡ μεσαία καί ἡ εὐπορη ἀγροτιά:

4 νομοὶ τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ

σέ % τοῦ συνόλου

Ομάδες νοικοκυρέων	τῶν νοικοκυριῶν	τοῦ πληθυσμοῦ καί τῶν δύο φύλων	τοῦ συνόλου τῶν ζώων	τῆς γῆς τῶν γε- ωργικῶν κλήρων	τῆς γῆς πού μισθώνεται	ὅλης τῆς γῆς πού χρησιμο- ποιεῖται	τῆς καλλιεργοῦ- μένης ἔκτασης
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
Μέ 1 ζῶο »	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
» 2 ζῶα καί πάνω	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
<i>Σύνολο</i>	100	100	100	100	100	100	100

Συνεπῶς, βλέπουμε παντοῦ τήν ἐκτόπιση τῆς φτωχολογιᾶς ἀπό τήν εὐπορη ἀγροτιά. Στό νομό Καμίσιν ὅμως ἡ εὐπορη ἀγροτιά εἶναι καί ἀριθμητικά μεγαλύτερη καί πλουσιότερη ἀπ' ὅ,τι στούς ἄλλους νομούς. Ἔτσι στούς 5 νομούς τοῦ κυβερνείου (μαζί καί στό νομό Καμίσιν) τά νοικοκυριά κατανέμονται ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας ὡς ἐξῆς: χωρίς ζῶα ἐργασίας 25,3%, μέ ἕνα ζῶο 25,5%, μέ 2 ζῶα 20%, μέ 3 ζῶα 10,8% καί μέ 4 καί πάνω ζῶα 18,4%, ἐνῶ στό νομό Καμίσιν ἡ εὐπορη ομάδα εἶναι, ὅπως εἶδαμε, μεγαλύτερη, καί ἡ φτωχή λίγο μικρότερη. Ἐπειτα, ἂν συνενώσουμε τή μεσαία καί τήν εὐπορη ἀγροτιά, δηλ. ἂν πάρουμε τά νοικοκυριά πού ἔχουν ἀπό 2 καί πάνω ζῶα ἐργασίας, τότε θά ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα κατά νομούς:

*Αναλογεῖ σέ ἕνα νοικοκυριό, πού ἔχει πάνω ἀπό 2 ζῶα ἐργασίας

	Νομός Καμίσιν	Νομός Βόλσκ	Νομός Κουζνέτσκ	Νομός Μπαλασόφ	Νομός Σερντόμσκ
Ἄριθμός ζώων ἐργασίας	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Συνολικός ἀριθμός ζώων	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων σέ ντεσ.	12,4	7,9	8	9	8
Γῆ πού μισθώνεται σέ ντεσιατίνες	9,5	6,5	4	7	5,7
Καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσ.	17	11,7	9	13	11

Δηλαδή στό νομό Καμίσιν ἡ εὐπορη ἀγροτιά εἶναι πλουσιότερη. Ὁ νομός αὐτός ἀνήκει στούς νομούς πού ἔχουν τήν περισ-

σότερη γῆ: 7,1 ντεσ. γῆ γεωργικό κλῆρο γιά κάθε καταγραμμένο ἄτομο⁴⁷ ἀνδρικοῦ φύλου ἔναντι 5,4 ντεσ. πού ἀναλογοῦν σ' ὄλο τό κυβερνεῖο. Συνεπῶς ἀφθονία γῆς γιά τήν «ἀγροτιά» σημαίνει μόνο μεγαλύτερο ἀριθμό καί μεγαλύτερο πλοῦτο τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης.

Τελειώνοντας μ' αὐτά τήν εξέταση τῶν στοιχείων τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ, θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά σταθοῦμε στό ζήτημα τῆς ταξινόμησης τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν. Ὅπως ἀσφαλῶς ἔχει παρατηρήσει πιά ὁ ἀναγνώστης, ἀπορίπτουμε α *limine** τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο καί χρησιμοποιοῦμε ἀποκλειστικά τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική κατάσταση (ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας καί ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση). Εἶναι ἀπαραίτητο νά αἰτιολογήσουμε αὐτή τή μέθοδο. Ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο εἶναι πάρα πολύ διαδομένη στή στατιστική μας τῶν ζέμιστρο, καί γιά νά τήν ὑπερασπίσουν ἀναφέρουν συνήθως τά δύο παρακάτω ἐπιχειρήματα πού ἐκ πρώτης ὄψεως εἶναι πολύ πειστικά**. Λένε, πρῶτο, ὅτι γιά τή μελέτη τῆς ζωῆς τῶν γεωργῶν, εἶναι φυσική κι ἀπαραίτητη ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μέ τή γῆ πού ἔχουν. Τό ἐπιχείρημα αὐτό ἀγνοεῖ μιά οὐσιώδη ἰδιομορφία τῆς ρωσικῆς ζωῆς καί συγκεκριμένα ὅτι ἡ ἰδιοκτησία τῶν γεωργικῶν κλῆρων εἶναι ἀναγκαστική, σύμφωνα μέ τό νόμο ἡ ἰδιοκτησία αὐτή εἶναι ἐξισωτική καί ἡ ἀγοραπωλησία της περιορίζεται στό ἔπακρο. Ὅλο τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης τῶν γεωργῶν βρίσκεται ἀκριβῶς στό ὅτι ἡ ζωή παρακάμπτει τά νομικά αὐτά πλαίσια. Ὅταν χρησιμοποιοῦμε τήν ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τό μέγεθος τοῦ γεωργικοῦ κλῆρου, βάζουμε στήν ἴδια μοῖρα τό φτωχό πού ἐκμισθώνει τή γῆ του καί τόν πλούσιο πού μισθώνει ἡ ἀγοράζει γῆ, τό φτωχό πού ἐγκαταλείπει τή γῆ του καί τόν πλούσιο πού «συγκεντρώνει» γῆ, τό φτωχό πού ἔχει τό χειρότερο νοικοκυριό μέ ἐλάχιστα ζῶα καί τόν πλούσιο πού ἔχει πολλά ζῶα, πού λιπαίνει τή γῆ του, τή βελτιώνει κτλ. κτλ. Μ' ἄλλα λόγια βάζουμε στήν ἴδια μοῖρα τό ἀγροτικό προλεταριάτο μέ τούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. Οἱ «μέσοι ἀριθμοί», πού βγαίνουν μέ τόν τρόπο αὐτόν, *συγκα-*

* — χωρίς περιστροφές. Ἡ Σύντ.

** Βλ. λχ. τήν εἰσαγωγή στή «Συλλογή» πού ἀφορᾷ τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, στή «Συνοπτική συλλογή» πού ἀφορᾷ τό κυβερνεῖο Σαμάρας, στή «Συλλογή» στοιχείων γιά τήν τιμῆ στους 4 νομούς τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ καί σ' ἄλλες στατιστικές ἐκδόσεις τῶν ζέμιστρο.

λύπτουν τήν ἀποσύνθεση καί γι' αὐτό εἶναι καθαρά εἰκονικοί*. Οἱ συνδυασμένοι πίνακες τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ, πού περιγράψαμε πῶς πάνω, μᾶς δίνουν τή δυνατότητα νά δείξουμε παραστατικά πόσο ἀκατάλληλη εἶναι ἡ ταξινόμηση σύμφωνα μέ τούς γεωργικούς κλήρους. Ἐάν πάρουμε λχ. τήν κατηγορία τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν γεωργικό κλῆρο στό νομό Καμίσιν (βλ. τή «Συλλογή», σελ. 450 κ. ἐ., τή Συλλογή γιά τό νομό Καμίσιν, τόμ. XI, σελ. 174 κ. ἐ.). Ὁ συντάχτης τῆς «Συλλογῆς», χαρακτηρίζοντας αὐτή τήν κατηγορία, ὀνομάζει τήν καλλιεργούμενη ἔκτασή της «πολύ ἀσήμαντη» («Εἰσαγωγή», σελ. 45), δηλαδή τήν κατατάσσει στή φτωχολογία. Ἐάν πάρουμε τούς πίνακες. Ὁ «μέσος ὄρος» τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης αὐτῆς τῆς κατηγορίας εἶναι 2,9 ντεσ. κατά νοικοκυριό. Κοιτάχτε ὅμως πῶς βγήκε αὐτός ὁ «μέσος ὄρος»: ἀπό τήν πρόσθεση τῶν μεγάλων καλλιεργητῶν (ἀπό 18 ντεσ. κατά νοικοκυριό στήν ομάδα μέ 5 καί πάνω ζῶα ἐργασίας. Τά νοικοκυριά αὐτῆς τῆς ομάδας εἶναι σχεδόν τό $\frac{1}{8}$ ὅλης τῆς κατηγορίας. Ὅμως ἔχουν περίπου τή μισή καλλιεργούμενη ἔκταση ὅλης τῆς κατηγορίας) καί τῆς φτωχολογίας, τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο καί μέ καλλιεργούμενη ἔκταση 0,2 ντεσ. κατά νοικοκυριό! Πάρτε τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς. Συνολικά τά νοικοκυριά στήν κατηγορία αὐτή εἶναι πολύ λίγα, εἶναι τό ὄλο 77, δηλαδή τά 2,5%. Ὅμως ἀπ' αὐτά τά 77, τά 60 ἀνήκουν στήν ἀνώτερη ομάδα πού σπέρνει 18 ντεσ. κατά νοικοκυριό καί στήν ομάδα αὐτή τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς ἀποτελοῦν κίολας τά 24,5%. Εἶναι φανερό ὅτι κρύβουμε τήν ἀποσύνθεση

* Ἐπωφελοῦμαστε ἀπό τή σπάνια εὐκαιρία γιά νά τονίσουμε ὅτι συμπεριζόμεστε τή γνώμη τοῦ κ. Β. Β., πού στά ἄρθρα του, πού δημοσίευσε στά περιοδικά τό 1885 καί μετέπειτα, χαιρέτισε «τό νέο τύπο τῶν στατιστικῶν ἐκδόσεων τῶν ζέμιστρο» καί συγκεκριμένα τούς συνδυασμένους πίνακες, πού ἐπιτρέπουν τήν ταξινόμηση τῶν στοιχείων γιά τά νοικοκυριά ὄχι μόνο ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο, ἀλλά ἀνάλογα καί μέ τήν οἰκονομική κατάσταση. «Εἶναι ἀπαραίτητο — ἔγραφε τότε ὁ κ. Β. Β. — τά ἀριθμητικά στοιχεῖα νά ἀναφέρονται ὄχι σέ ἓνα τέτιο σύμφυρμα ἀπό τίς πύο διαφορετικῆς οἰκονομικῆς ομάδες τῶν ἀγροτῶν, ὅπως εἶναι τό χωριό ἢ ἡ κοινότητα, μά στίς ἴδιες αὐτές τίς ομάδες» (Β. Β. «Νέος τύπος τοπικῶν στατιστικῶν ἐκδόσεων», σελ. 189 καί 190 στό «Σέβερνι Βέστνικ», 1885, τεῦχος 3. Ἀναφέρεται στήν «Εἰσαγωγή» τῆς «Συλλογῆς» γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, σελ. 36). Λυποῦμαστε πάρα πολύ πού ὁ κ. Β. Β. σέ κανένα ἀπό τά κατοπινα ἔργα του δέν ἐπιχείρησε νά ρίξει μιὰ ματιὰ στά στοιχεῖα γιά τίς διάφορες ομάδες τῆς ἀγροτιᾶς καί μάλιστα ἀποσιώπησε, ὅπως εἶδαμε, τό οὐσιαστικό μέρος τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Β. Πόστνικοφ, πού ἦταν ὁ πρῶτος ἴσως πού δοκίμασε νά ἐπεξεργαστεῖ τά στοιχεῖα τά σχετικά μέ τίς διάφορες ομάδες τῆς ἀγροτιᾶς κι ὄχι μέ τό «σύμφυρμα τῶν πύο διαφορετικῶν ομάδων». Γιατί;

τῆς ἀγροτιᾶς καί παρουσιάζουμε τὴ φτωχὴ ἀγροτιά σὲ καλύτερη κατάσταση ἀπ' ὅ,τι εἶναι στὴν πραγματικότητα (προσθέτοντας σ' αὐτὴν τοὺς πλούσιους καί ὑπολογίζοντας τοὺς μεσαίους), ἐνῶ ἀντίθετα τὴν εὐπορὴ ἀγροτιά τὴν παρουσιάζουμε λιγότερο ἰσχυρὴ, γιατί στὴν κατηγορία τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν μεγάλο γεωργικὸ κλῆρο μπαίνουν μαζί μὲ τὴν πλειοψηφία τῶν εὐκατάστατων καί οἱ μὴ εὐκατάστατοι (εἶναι γνωστό ὅτι καί στίς κοινότητες μὲ μεγάλο γεωργικὸ κλῆρο ὑπάρχουν πάντα καί μὴ εὐκατάστατοι). Καταλάβαμε τώρα πόσο λαθεμένο εἶναι καί τὸ δεύτερο ἐπιχείρημα πού χρησιμοποιοῦν γιὰ νά ὑπερασπίσουν τὴν ταξινόμηση σύμφωνα μὲ τὸν κλῆρο. Λένε ὅτι μὲ μιὰ τέτλια ταξινόμηση, ἔχουμε πάντα μαζί μὲ τὴν αὐξηση τῶν διαστάσεων τοῦ γεωργικοῦ κλήρου καί μιὰ κανονικὴ αὐξηση τῶν γνωρισμάτων τῆς εὐπορίας (ἀριθμὸς ζῶων, καλλιεργούμενη ἔκταση κτλ.). Αὐτὸ εἶναι γεγονὸς ἀναμφισβήτητο, γιατί ὁ γεωργικὸς κλῆρος εἶναι ἓνας ἀπ' τοὺς πιὸ σπουδαίους παράγοντες τῆς εὐημερίας. Γι' αὐτὸ καί ἡ ἀγροτιά πού διαθέτει μεγάλο γεωργικὸ κλῆρο παρουσιάζει πάντα περισσότερους ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί γι' αὐτὸ τὸ λόγο αὐξάνουν καί οἱ «μέσοι» ἀριθμοὶ γιὰ ὅλη τὴν κατηγορία πού χωρίζεται ἀνάλογα μὲ τὸν γεωργικὸ κλῆρο. Ὡστόσο ἀπ' ὅλα αὐτὰ δὲν μπορούμε ἀκόμα μὲ κανέναν τρόπο νά βγάλουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι σωστὴ ἡ μέθοδος αὐτῆ, πού συγχωνεύει τὴν ἀγροτικὴ ἀστικὴ τάξη μὲ τὸ ἀγροτικὸ προλεταριάτο.

Συμπέρασμα: Ὄταν ἐπεξεργαζόμεστε τὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ ἀγροτικά νοικοκυριά, δὲν πρέπει νά περιοριζόμεστε στὴν ταξινόμηση τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μὲ τὸν γεωργικὸ τους κλῆρο. Ἡ οἰκονομικὴ στατιστικὴ πρέπει ἀπαραίτητα νά βάλει σάν βάση τῆς ταξινόμησης *τίς διαστάσεις καί τοὺς τύπους τῶν νοικοκυριῶν*. Τὰ γνωρίσματα γιὰ τὸ ξεχώρισμα αὐτῶν τῶν τύπων πρέπει νά παρθοῦν ἀνάλογα μὲ τίς τοπικὲς συνθῆκες καί τίς μορφές τῆς γεωργίας. Ἄν στὴν ἑκτατικὴ καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν μπορούμε νά περιοριστοῦμε στὴν ταξινόμηση ἀνάλογα μὲ τὴν καλλιεργούμενη ἔκταση (ἢ ἀνάλογα μὲ τὰ ζῶα ἐργασίας), σὲ ἄλλες συνθῆκες πρέπει ἀπαραίτητα νά παίρνομε ὑπόψη μας τὴν καλλιέργεια τῶν βιομηχανικῶν φυτῶν, τὴ βιομηχανικὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, τὴν καλλιέργεια τῶν κονδυλόριζων ἢ κτηνοτροφικῶν φυτῶν, τὴ γαλακτοκομία, τὴν κηπουρικὴ κτλ. Ὄταν ἡ ἀγροτιά συνενώνει σὲ μεγάλες διαστάσεις καί τίς γεωργικὲς δουλιές καί τὰ ἄλλα ἐπαγγέλματα, εἶναι ἀπαραίτητος ὁ συνδυασμὸς τῶν δυὸ πιὸ πάνω συστημάτων ταξινό-

μησης, δηλαδή ταξινόμησης ανάλογα με τις διαστάσεις και τους τύπους της γεωργίας και ταξινόμησης ανάλογα με τις διαστάσεις και τους τύπους των «ἐπαγγελμάτων». Τό ζήτημα των μεθόδων συνόψισης των στοιχείων των ἀπογραφῶν των ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν δέν εἶναι καθόλου τόσο στενά εἰδικό και δευτερεύον ζήτημα, ὅπως μπορεί νά νομίσει κανεῖς ἀπό πρώτη ματιά. Ἀντίθετα, δέ θά εἶναι καθόλου ὑπερβολή νά ποῦμε, ὅτι σήμερα αὐτό εἶναι τό βασικό ζήτημα τῆς στατιστικῆς των ζέμστβο. Ἡ πληρότητα των στοιχείων γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά και ἡ τεχνική τῆς συγκέντρωσῆς τους* ἔχουν φτάσει σέ ὑψηλό βαθμό τελειότητας, ἐξαιτίας ὅμως τῆς ὄχι ἱκανοποιητικῆς συνόψισης τους χάνονται κυριολεκτικά ἕνα σωρό ἐξαιρετικά πολύτιμα στοιχεία κι ὁ ἐρευνητής ἔχει στή διάθεσή του μόνο «μέσους» ἀριθμούς (ὡς πρός τις κοινότητες, τις ἐπαρχίες, τις κατηγορίες ἀγροτῶν, ὡς πρός τις διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ κλήρου κτλ.). Αὐτοί ὅμως οἱ «μέσοι» ἀριθμοί εἶναι συχνά, ὅπως εἶδαμε και θά δοῦμε παρακάτω, τελείως εἰκονικοί.

IV. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΠΕΡΜ

* Ἀς περάσουμε τώρα στήν ἐπισκόπηση των στατιστικῶν στοιχείων των ζέμστβο σέ ἕνα κυβερνεῖο πού βρίσκεται κάτω ἀπό τελείως διαφορετικές συνθήκες: στό κυβερνεῖο Πέρμ. Ἄς πάρουμε τό νομό Κρασνοουφίμσκ, γιά τόν ὁποῖο ἔχουμε μία ταξινόμηση των νοικοκυριῶν ἀνάλογα με τις διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ**. Νά τά γενικά στοιχεία γιά τό γεωργικό τμήμα τοῦ νομοῦ (23 574 νοικοκυριά με 129 439 ἄτομα και των δυό φύλων).

* Γιά τήν τεχνική των ἀπογραφῶν των ζέμστβο βλέπε, ἐκτός ἀπό τις ἐκδόσεις πού ἀναφέραμε πῶς πάνω, τό ἄρθρο τοῦ κ. Φορτουνάτοφ, στόν I τόμο τοῦ βιβλίου «Συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική των ζέμστβο». Δείγματα δελτίων ἀπογραφῆς γιά τά νοικοκυριά δημοσιεύτηκαν στήν «Εἰσαγωγή» τῆς «Συνοπτικῆς συλλογῆς γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρα» και τῆς «Συλλογῆς» γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ, στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὀριόλ» (τόμ. II, νομός Ἐλέτς), στά «Υλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ». Μέρος IV. Τό δελτίο τοῦ Πέρμ διακρίνεται γιά τήν ἐξαιρετική πληρότητά του.

** «Υλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ». Μέρος III. Κατάλογοι. Καζάν, 1894. Γιά σύγκριση θά ἀναφέρουμε πῶς κάτω τά κύρια στοιχεία και γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ, γιά τόν ὁποῖο ὑπάρχει ἡ ἴδια ταξινόμηση. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ». Ἐκδ. τοῦ ζέμστβο τοῦ νομοῦ Αἰκατερινμπούργκ. Αἰκατερινμπούργκ, 1891.

Όμαδες νοικοκυρέων	% των νοικοκυ- ριών	% του πληθυ- σμού και των δύο φύλων	Καλλιεργούμενη έκταση κατά νοι- κοκυριό, σε ντεσ.	% της συνο- λικής καλλι- εργούμενης έκτασης	Αριθμός ζώων κατά νοικοκυριό		
					έργασίας	συνολικά, υπο- λογιζόμενα σε μέ- γαλα ζώα	% του συνολι- κού αριθμού των ζώων
Πού δέν καλλιεργούν γη	10,2	6,5	—	—	0,3	0,9	1,7
» καλλιερ. ως 5 ντεσ.	30,3	24,8	1,7	8,9	1,2	2,3	13,7
» » 5-10 »	27,0	26,7	4,7	22,4	2,1	4,7	24,5
» » 10-20 »	22,4	27,3	9,0	35,1	3,5	7,8	33,8
» » 20-50 »	9,4	13,5	17,8	28,9	6,1	12,8	23,2
πάνω από 50 »	0,7	1,2	37,3	4,7	11,2	22,4	3,1
Σύνολο	100	100	5,8	100	2,4	5,2	100

Καί ἐδῶ συνεπῶς, παρά τίς σημαντικά μικρότερες διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἑκτασης, βλέπουμε τίς ἴδιες σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες, τήν ἴδια συγκέντρωση τῆς καλλιεργούμενης γῆς καί τῶν ζώων στά χέρια μιᾶς μικρῆς ὁμάδας τῆς εὐπορης ἀγροτιᾶς. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στή γαιοχρησία καί στήν πραγματική οικονομική ἐκμετάλλευση τῆς γῆς ἀποδειχεται καί δῶ ὅτι-εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως στά γνωστά μας πιά κυβερνεῖα*.

Ποσοστό στό σύνολο τῆς γῆς

Όμαδες νοικοκυρέων	Τῶν νοικο- κυριῶν	Τοῦ πληθυ- σμοῦ καί τῶν δύο φύλων	Τῶν γεωργι- κῶν κλήρων	Ποῦ μισθῶ- νεται	Ποῦ ἐκμι- σθώνεται	Ποῦ χρησι- μοποιεῖται συνολικά
Πού δέν καλλιεργούν γῆ	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
Πού καλλιεργούν ὡς 5 ντεσ.	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
» » 5-10 »	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
» » 10-20 »	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
» » 20-50 »	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
πάνω ἀπό 50 »	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3
Σύνολο	100	100	100	100	100	100

Κι ἐδῶ ἔχουμε τό ἴδιο φαινόμενο· ἡ εὐπορη ἀγροτιᾶ, πού διαθέτει τήν περισσότερη γῆ, συγκεντρώνει τή γῆ πού νοικιάζεται·

* Ὅλη ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων αὐτῶν τῶν ἀγροτῶν (δῶλων τῶν ὁμάδων) εἶναι 410 428 ντεσ., δηλαδή «μέσος ὄρος» κατά νοικοκυριό 17,5 ντεσ. Ἀκόμα οἱ ἀγρότες μισθώνουν 53 882 ντεσ. χωράφια καί 597 180 ντεσ. λιβάδια, συνεπῶς συνολικά 651 062 ντεσ. (8903 νοικοκυριά μισθώνουν χωράφια καί 9167 μισθώνουν λιβάδια) καί ἐκμισθώνουν τή γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων: χωράφια 50 548 ντεσ. (8553 νοικοκυρέοι) καί λιβάδια 7186 ντεσ. (2180 νοικοκυρέοι), συνολικά 57 734 ντεσ.ιατίνες.

τό ίδιο καί ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων περνᾷ (μέ τό νοίκιασμα) ἀπό τή μῆ εὐκατάσταση ἀγροτιά στήν εὐκατάστατη· τό ίδιο μειώνεται ὁ ρόλος τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων, πράγμα πού συντελεῖται πρὸς δύο διαφορετικές κατευθύνσεις, στούς δύο πόλους τοῦ χωριοῦ. Γιά νά μπορέσει ὁ ἀναγνώστης νά ἀποχτήσει μιὰ πιά συγκεκριμένη ἀντίληψη αὐτῶν τῶν προτύπων, θά παραθέσου- με λεπτομερέστερα τά στοιχεῖα γιά τό νοίκιασμα:

Ὅμαδες νοικοκυριῶν	Κατά νοικοκυριό					
	Ἀτομα καί τῶν δύο φύλων	Γεωργικός κλή- ρος, σέ ντεσιὰτ.	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν καλ- λιεργούμενη γῆ	Καλλιεργούμενη γῆ κατά νοικοκυριό πού μισθώνει, σέ ντεσιὰτ.	% τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν λι- βάδια	Λιβάδια πού μισθώ- νεται κατά νοικο- κυριό, σέ ντεσιὰτινες
Πού δέν καλλιεργοῦν γῆ	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
Πού καλλιεργοῦν ὡς 5 ντεσι.	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31,2
» » 5-10 »	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
» » 10-20 »	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
» » 20-50 »	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
πάνω ἀπό 50 »	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
<i>Σύνολο</i>	5,49	17,4	37,7	6,0	38,9	65,0

Ἐπομένως στίς ἀνώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιάς (πού συγκεν- τρώνουν, ὅπως ξέρουμε, τό μεγαλύτερο μέρος τῆς μισθωνόμενης γῆς) ἡ μίσθωση ἔχει καθαρά κερδοσκοπικό, ἐπιχειρηματικό χα- ρακτήρα, παρά τή γενικά διαδομένη ἀντίθετη γνώμη τῶν ναρόν- τικῶν οἰκονομολόγων.

Ἐπερᾶσουμε στά στοιχεῖα γιά τή μισθωτή ἐργασία, πού εἶναι ἐξαιρετικά πολύτιμα σ' αὐτό τό νομό, γιατί εἶναι πλήρη (συγκεκριμένα: ἔχουν προστεθεῖ τά στοιχεῖα γιά τή μίσθωση μεροκαματιάρηδων):

Ὅμαδες νοικοκυριῶν	Ἄνδρες ἐργαζόμενοι σέ ἕνα νοικοκυριό	Νοικοκυριά πού μισθώνουν ἐργάτες					% τῶν νοικοκυριῶν πού μι- σθώνουν ἐργάτες				
		Γιά ὀρισμένο χρονικό διά- στημα	Γιά τό κόστι- μα τοῦ χρό- νου	Γιά τό θέρι- σμα	Γιά τό ἄλω- νισμα	Γιά ὀρισμένο χρονικό διά- στημα	Γιά τό κόστι- μα τοῦ χρό- νου	Γιά τό θέρι- σμα	Γιά τό ἄλω- νισμα		
Πού δέν καλλιεργοῦν	0,6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—		
Πού καλλιεργ. ὡς 5 ντεσι.	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2		
» » 5-10 »	1,2	268	910	1 385	1 414	4,2	14,3	20,1	22,3		
» » 10-20 »	1,5	940	1 440	2 325	1 371	17,7	27,2	43,9	25,9		
» » 20-50 »	1,7	1 107	1 043	1 542	746	50,0	47,9	69,6	33,7		
πάνω ἀπό 50 »	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7		
<i>Σύνολο</i>	1,2	2 513	3 884	5 742	4 263	10,6	16,4	24,3	18,8		

Βλέπουμε ἐδῶ καθαρά τὴν προφανῆ διάψευση τῆς γνώμης τῶν στατιστικῶν τοῦ Σαράτοφ, ὅτι δῆθεν ἡ μίσθωση μεροκαματιάρηδων ἐργατῶν δὲν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα δύναμης ἢ ἀδυναμίας ἐνός νοικοκυριοῦ. Ἀπεναντίας πρόκειται γιὰ χαρακτηριστικότατο γνώρισμα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης. Σ' ὅλα τὰ εἶδη τῆς μίσθωσης μεροκαματιάρηδων βλέπουμε ὅτι τὸ ποσοστὸ τῶν νοικοκυρέων πού μισθώνουν ἀνεβαίνει μαζί μέ τὸ ἀνάβασμα τῆς οἰκονομικῆς τους εὐεξίας, παρ' ὄλο πού οἱ οἰκογένειες τῶν πῖο εὐκατάστατων ἀγροτῶν ἔχουν περισσότερα μέλη ἐργαζόμενα. Ὁ οἰκογενειακός συνεταιρισμός ἀποτελεῖ καί δῶ τὴ βάση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συνεταιρισμοῦ. Ἐπειτα βλέπουμε, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, ξεπερνᾷ $2\frac{1}{2}$ φορές τὸν ἀριθμὸ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γιὰ ὀρισμένη περίοδο (κατὰ μέσο ὄρο στό νομό) — παίρνουμε τὴ μίσθωση μεροκαματιάρηδων στό θέρισμα. Δυστυχῶς οἱ στατιστικοὶ δὲν ἔδωσαν τὸ συνολικό ἀριθμὸ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, παρ' ὄλο πού ὑπῆρχαν τὰ στοιχεῖα αὐτά. Στὶς τρεῖς ἀνώτερες ὁμάδες ἀπὸ τὰ 7679 νοικοκυριά μισθώνουν ἐργάτες γῆς τὰ 2190 νοικοκυριά καί μεροκαματιάρηδες γιὰ τὸ θέρισμα τὰ 4017 νοικοκυριά, δηλαδή ἡ πλειοψηφία τῶν ἀγροτῶν τῆς εὐπορῆς ὁμάδας. Φυσικά, ἡ μίσθωση μεροκαματιάρηδων δὲν εἶναι καθόλου ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ κι ἐφόσον εἶδαμε πῖο πάνω ὅτι στὶς εὐπορῆς ὁμάδες τῆς ἀγροτικῆς μισθώνουν ἐργάτες γῆς τὰ 2 ὡς 6 καί 9 δέκατα ὄλων τῶν νοικοκυριῶν τῆς ὁμάδας αὐτῆς, βγαίνει ἄμεσα τὸ παρακάτω συμπέρασμα. Ἡ πλειοψηφία τῶν εὐπορῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν χρησιμοποιεῖ τὴ μισθωτὴ ἐργασία μέ τὴ μιά ἢ τὴν ἄλλη μορφή. *Ἀπαραίτητος ὄρος γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς εὐπορῆς ἀγροτικῆς εἶναι ἡ δημιουργία τῆς κατηγορίας τῶν ἐργατῶν γῆς καὶ τῶν μεροκαματιάρηδων.* Τέλος ἔχει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ σχέση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς, ἐλαττώνεται προχωρώντας ἀπὸ τίς κατώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτικῆς πρὸς τίς ἀνώτερες. Στὶς κατώτερες ὁμάδες ὁ ἀριθμὸς τῶν νοικοκυριῶν, πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες, ξεπερνᾷ πάντα, πολλές φορές, τὸν ἀριθμὸ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς. Ἀντίθετα, στὶς ἀνώτερες ὁμάδες ὁ ἀριθμὸς τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς, ἀποδειχνεται κάποτε ἀκόμα καί μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες. Τὸ γεγονός αὐτὸ δείχνει ξεκά-

θαρα ότι στις ανώτερες ομάδες της άγροτιάς δημιουργούνται πραγματικά νοικοκυριά που εργάζονται με εργάτες γης και στηρίζονται στη διαρκή χρησιμοποίηση της μισθωτής εργασίας. Η μισθωτή εργασία κατανέμεται πίο ισόμετρα κατά εποχές του χρόνου και παρουσιάζεται η δυνατότητα να τὰ βγάξει κανείς πέρα χωρίς τήν ακριβότερη και γεμάτη σκοτούρες μίσθωση μεροκαματιάρηδων. Άς αναφέρουμε με τήν εύκαιρία αυτή τὰ στοιχεία για τή μισθωτή εργασία του νομού Έλλάμπουργκα του κυβερνειού Βιάτκας (ή εύπορη άγροτιά συγχωνεύεται έδω με τή μεσαία).

Όμαδες νοικοκυρέων	Μισθωτοί εργάτες												
	Νοικοκυριά			για όρισμένο χρονικό διάστημα				μεροκαματιάρηδες		Σύνολο ζώων	% Καλλιεργούμενη γή των γεωργικών κλήρων	% των νοικοκυριών που μισθώνουν γή	% των νοικοκυριών που εκμισθώνουν γή
	Αριθμός	%	Άτομα και των δύο φύλων	Αριθμός	%	Αριθμός	%						
Χωρίς άλογο	4 258	12,7	8,3	56	3,2	16 031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3		
Μέ 1 άλογο	12 851	38,2	33,3	218	12,4	28 015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8		
Μέ πολλά άλογα	16 484	49,1	58,4	1 481	84,4	106 318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1		
Σύνολο	33 593	100	100	1 755	100	150 364	100	100	100	27,4	18,1		

Άν υποθέσουμε, ότι ό κάθε μεροκαματιάρης δουλεύει ένα μήνα (28 μέρες), θά δούμε ότι ό αριθμός των μεροκαματιάρηδων είναι τρεις φορές μεγαλύτερος από τον αριθμό των εργατών που μισθώνονται για όρισμένη περίοδο. Άς σημειώσσουμε εν παρόδω ότι και στό κυβερνείο Βιάτκας βλέπουμε τίς γνωστές μας πιά σχέσεις ανάμεσα τίς ομάδες και ως πρός τή μίσθωση εργατών, και ως πρός τή γή που μισθώνεται ή εκμισθώνεται.

Πολύ ένδιαφέροντα είναι τὰ άπογραφικά στοιχεία που αναφέρουν οι στατιστικοί του Πέρμ για τή λίπανση τής γής στα άγροτικά νοικοκυριά. Νά τὰ άποτελέσματα τής έπεξεργασίας αυτών των στοιχείων⁴⁸:

Όμαδες νοικοκυρέων	% των νοικοκυριών που χρησιμοποιούν κοπριά γενικά	Κάρα κοπριά που χρησιμοποιήθηκαν κατά νοικοκυριό (δσα χρησιμοποιούν κοπριά)
Πού καλλιεργούν ως 5 ντεσ.	33,9	80
» » 5-10 »	66,2	116
» » 10-20 »	70,3	197
» » 20-50 »	76,9	358
» » πάνω από 50 »	84,3	732
Σύνολο	51,7	176

Έτσι και έδω βλέπουμε τή μεγάλη διαφορά στό σύστημα και στή μέθοδο εκμετάλλευσης του νοικοκυριού που χρησιμοποιεί ή φτωχολογιά και ή εύπορη άγροτιά. Κι αυτή ή διαφορά θά πρέπει νά υπάρχει παντού, γιατί ή εύπορη άγροτιά συγκεντρώνει παντού στά χέρια της τό μεγαλύτερο μέρος των ζώων των άγροτών κι έχει μεγαλύτερη δυνατότητα νά χρησιμοποιεί τή δουλιά της γιά τή βελτίωση του νοικοκυριού. Γι' αυτό τό λόγο, όταν ξέρουμε λχ. ότι ή «άγροτιά» μετά τή μεταρύθμιση δημιούργησε τήν κατηγορία των νοικοκυριών που δέν έχουν άλογο κι άλλα ζώα και ταυτόχρονα «ανάπτυξε τήν άγροτική καλλιέργεια», περνώντας στή λίπανση τής γής (που τήν περιγράφει διεξοδικά ό κ. Β. Β. στό βιβλίο του «Τά προοδευτικά ρεύματα στό άγροτικό νοικοκυριό», σελ. 123-160 κ. έ.), τό γεγονός αυτό μās δείχνει μέ άπόλυτη ένάργεια ότι τά «προοδευτικά ρεύματα» σημαίνουν άπλούστατα πρόοδο τής άγροτικής άστικής τάξης. Άκόμα πιό ξεκάθαρα έκδηλώνεται αυτό στήν κατανομή των τελειοποιημένων γεωργικών εργαλείων, γιά τά όποια επίσης υπάρχουν στοιχειά στή στατιστική του Πέρμ. Τά στοιχειά αυτά ώστόσο δέ συγκεντρώθηκαν άπ' όλο τό γεωργικό τμήμα του νομού, αλλά μόνο άπό τήν 3η, 4η και 5η έπαρχία του, που άγκαλιάζουν 15 076 νοικοκυριά άπό τά 23 574. Καταγράφηκαν τά παρακάτω τελειοποιημένα εργαλεία: λιχνιστικές μηχανές 1049, σιτοκαθαριστήρια 225 κι άλωνιστικές μηχανές 354, συνολικά 1628 μηχανές. Η κατανομή τους κατά ομάδες είναι ή παρακάτω:

Όμάδες νοικοκυρέων	Σέ 100 νοικοκυριά αναλογούν βελτιωμένα εργαλεία	Σύνολο βελτιωμένων εργαλείων	% όλων των βελτιωμένων εργαλείων
Πού δέν καλλιεργούν	0,1	2	0,1
Πού καλλιεργούν ώς 5 ντες.	0,2	10	0,6
» » 5-10 »	1,8	60	3,7
» » 10-20 »	9,2	299	18,4
» » 20-50 »	50,4	948	58,3
» » πάνω άπό 50 »	180,2	309	18,9
Σύνολο	10,8	1628	100

Όρίστε λοιπόν μιά ακόμα εικόνα τής «ναροντικιστικής» θέσης του κ. Β. Β. ότι δήθεν τά τελειοποιημένα εργαλεία τά χρησιμοποιούν «όλοι» οί άγρότες!

Τά στοιχειά γιά τά «επαγγέλματα» μās επιτρέπουν αυτή τή φορά νά ξεχωρίσουμε δυό βασικούς τύπους «επαγγελμάτων» που σημαίνουν 1) τή μετατροπή τής άγροτιάς σε άγροτική άστική τάξη (κατοχή έμποροβιοτεχνικής επιχείρησης) και 2) τή

μετατροπή τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀγροτικό προλεταριάτο (πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, τὰ λεγόμενα «γεωργικά ἐπαγγέλματα»). Νά ἡ κατανομή κατὰ ομάδες αὐτῶν τῶν «ἐπαγγελματιῶν» δυό διαμετρικά ἀντίθετων τύπων*:

Ὅμαδες νοικοκυρέων	Σέ 100 νοικοκυρέους ἀναλογούν ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Κατανομή τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ ομάδες σέ % τοῦ συνόλου	% τῶν νοικοκυριῶν μέ γεωργικά ἐπαγγέλματα
Πού δέν καλλιεργοῦν	0,5	1,7	52,3
Πού καλλιεργοῦν ὡς 5 ντεσ.	1,4	14,3	26,4
» » 5-10 »	2,4	22,1	5,0
» » 10-20 »	4,5	34,3	1,4
» » 20-50 »	7,2	23,1	0,3
» » πάνω ἀπό 50 »	18,0	4,5	—
<i>Σύνολο</i>	2,9	100	16,2

Ἡ ἀντιπαραβολή αὐτῶν τῶν στοιχείων μέ τὰ στοιχεῖα γιά τήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί γιά τή μίσθωση ἐργατῶν μᾶς δείχνει ἀκόμα μιά φορά, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό.

Βλέπουμε ἐπίσης πόσο πολύ διαστρεβλώνεται ἡ πραγματικότητα, ὅταν μπαίνουν σ' ἓνα τσουβάλι οἱ πιό ἑτερογενεῖς ἀσχολίες μέ τό ὄνομα «ἐπαγγέλματα» ἢ «ἀπολαβές», ὅταν ὁ «συνδυασμός τῆς γεωργίας μέ τὰ ἐπαγγέλματα» παριστάνεται (ὅπως λχ. ἀπό τούς κ. κ. Β. Β. καί Ν. —ον) σάν κάτι τό ἰσοδύναμο, τό ὁμοιογενές πού ἀποκλείει τόν καπιταλισμό.

Κλείνοντας θά δείξουμε τήν ὁμοιογένεια τῶν στοιχείων γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ. Ἐάν ξεχωρίσουμε ἀπό τά 59 709 νοικοκυριά τοῦ νομοῦ τούς ἀχτήμονες (14 601 νοικοκυριά), ἐκείνους πού ἔχουν μόνο λιβάδια (15 679 νοικοκυριά) καί ἐκείνους πού ἐγκαταλείπουν ὄλο τό γεωργικό τους κλῆρο (1612 νοικοκυριά), θά ἔχουμε γιά τὰ ὑπόλοιπα 27 817 νοικοκυριά τά παρακάτω στοιχεῖα: 20 χιλιάδες νοικοκυριά πού δέν καλλιεργοῦν ἢ πού καλλιεργοῦν λίγα (ὡς 5 ντεσ.) ἔχουν συνολικά 41 χιλ. ντεσιατίνες καλλιεργούμενη ἔκταση ἀπό 124 χιλ. ντεσ., δηλαδή λιγότερο ἀπό τό $\frac{1}{3}$. Ἀντίθετα, 2859 εὔπορα νοικοκυριά (μέ καλλιεργούμενη ἔκταση πάνω ἀπό 10 ντεσ.) ἔχουν 49 751 ντεσ.

* Τά «γεωργικά ἐπαγγέλματα» ξεχωρίστηκαν ἐπίσης μόνο στίς 3 τελευταῖες ἐπαρχίες. Οἱ ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις εἶναι συνολικά 692 καί συγκεκριμένα: 132 νερόμυλοι, 16 ἐλαιοτριβεῖα, 97 ἐπιχειρήσεις γιά τήν παραγωγή πίσας καί κατραμιοῦ, 283 «σιδεράδικα κτλ.» καί 164 «μαγαζιά, ταβέρνες κτλ.»

καλλιεργούμενη έκταση, μισθώνουν 53 χιλ. ντεσ. γη από τις 67 χιλ. ντεσ. που νοικιάζονται συνολικά (μαζί με τις 47 χιλιάδες ντεσ. από το σύνολο των 55 χιλ. ντεσ. νοικιασμένης γης των άγροτων). Η κατανομή των δυό αντίθετων τύπων «επαγγελματών», καθώς και των νοικοκυριών που χρησιμοποιούν έργατες γης, είναι στο νομό Αϊκατερινμπούργκ άπόλυτα όμοιογενής με την κατανομή που έδειχναν οι ίδιοι δείχτες της άποσύνθεσης στο νομό Κρασνοουφίμσκ.

V. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ
ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΟΡΙΟΛ

Έχουμε στη διάθεσή μας 2 συλλογές για τους νομούς Έλετς και Τρουμπτσέβσκ αυτού του κυβερνείου, που ταξινομούν τά άγροτικά νοικοκυριά άνάλογα με τον άριθμό των άλόγων έργασίας που έχουν*.

Ένώνουμε τους δυό αυτούς νομούς μαζί και παραθέτουμε τά γενικά στοιχεία κατά ομάδες:

Ομάδες νοικοκυριών	% των οικογενειών		Γεωργικός κλήρος κατά νοικοκυριο, σε ντεσάτ.		% της γης		% των νοικοκυριών που μισθώνουν γη		% της γης		Όλη ή γη που χρησιμοποιείται		% όλων των ζώων
	% του πληθυσμού και των δυό φύλων	Γεωργικός κλήρος κατά νοικοκυριο, σε ντεσάτ.	των γεωργικών κλήρων	της άγορασμένης	που μισθώνεται	που εκμισθώνεται	σε %	κατά νοικοκυριο	Αριθμός ζώων (έπιλογισμένα σε μεγάλα) κατά νοικοκυριο				
Χωρίς άλογο	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8	
Μέ 1 »	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7	
» 2-3 άλογα	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7	
» 4 και πάνω	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8	
Σύνολο	100	100	8,6	100	100	52,8	100	100	100	9,8	3,2	100	

*Απ' όλα αυτά φαίνεται, ότι οι γενικές σχέσεις άνάμεσα στις ομάδες είναι και δω οι ίδιες με τις σχέσεις που είδαμε ωρίτερα

* «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για το κυβερνείο Όριόλ», τόμ. II, Μόσχα 1887. Νομός Έλετς, και τόμ. III, Όριόλ, 1887. Νομός Τρουμπτσέβσκ. Στά στοιχεία του τελευταίου νομού δεν μπήκαν οι κοινότητες των προαστίων. Παίρνουμε τά γενικά στοιχεία για τή νοικιαζόμενη γη ένώνοντας τή νοικιαζόμενη γη των κλήρων και τή γη έκτός των κλήρων. Τήν έκταση τής γης που εκμισθώνεται τήν καθορίζουμε κατά προσέγγιση σύμφωνα με τον άριθμό των νοικοκυριών που εκμισθώνουν όλο τους τον γεωργικό κλήρο. Μέ βάση τους άριθμούς που προέκυψαν, καθορίστηκε και ή γη που χρησιμοποιεί ή κάθε ομάδα (γεωργικός κλήρος + άγορασμένη γη + γη που μισθώνεται — γη που εκμισθώνεται).

(συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης καί τῆς νοικιασμένης γῆς στά χέρια τῶν εὐπόρων, πέρασμα τῆς γῆς τῆς φτωχολογιάς στούς εὐπορους κτλ.). Ἐντελῶς ὁμοιόμορφες εἶναι ἐπίσης οἱ σχέσεις τῶν ὁμάδων καί στό ζήτημα τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τῶν «ἐπαγγελμάτων» καί τῶν «προοδευτικῶν ρευμάτων» στό νοικοκυριό:

Ὅμαδες νοικοκυρέων	Βελτιωμένα ἐργαλεῖα (γιά τὸ νομό Ἑλέης)				
	% τῶν νοικοκυριῶν μέ μισθωτούς ἐργάτες	% τῶν νοικοκυριῶν μέ ἐπαγγέλματα	Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογούν ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Σέ 100 νοικοκυριά ἀναλογούν ἐργαλεῖα	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαλείων
Χωρίς ἄλογο	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
Μέ 1 »	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8
» 2-3 ἄλογα	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
» 4 καί πάνω	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4
Σύνολο	3,5	39,9	2,3	2,2	100

Κι ἔτσι καί στό κυβερνεῖο Ὅριόλ βλέπουμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί τή δημιουργία δύο διαμετρικά ἀντίθετων τύπων: ἀπό τή μιά πλευρά τόν τύπο τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου (ἐγκατάλειψη τῆς γῆς καί πούλημα τῆς ἐργατικῆς δύναμης) κι ἀπό τήν ἄλλη τόν τύπο τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης (ἀγόρασμα γῆς, μίσθωση γῆς σέ σημαντικές διαστάσεις, κυρίως μίσθωση γεωργικῶν κλήρων, βελτίωση τοῦ νοικοκυριοῦ, μίσθωση ἐργατῶν γῆς καί μεροκαματιάρηδων, πού παραλείπονται ἐδῶ, καί συνδρασμός τῆς γεωργίας μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις). Οἱ διαστάσεις ὅμως τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἐδῶ γενικά πολύ μικρότερες παρά στίς περιπτώσεις πού ἀναφέραμε πῶ πάνω. Οἱ μεγάλοι καλλιεργητές εἶναι ἀσύγκριτα λιγότεροι καί, ἂν κρίνουμε ἀπ' αὐτούς τοὺς δύο νομούς, ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς παρουσιάζεται γι' αὐτό πῶ μικρή. Λέμε: «παρουσιάζεται» γιά τοὺς ἐξῆς λόγους: πρῶτο, ἂν ἐδῶ βλέπουμε ὅτι ἡ «ἀγροτιά» μετατρέπεται πῶ πῶ γρήγορα σέ ἀγροτικό προλεταριάτο, δημιουργώντας καί μερικές ὁμάδες ἀγροτῶν-ἀστῶν πού μόλις διακρίνονται, ὥστόσο ἔχουμε δεῖ προηγούμενα καί ἀντίθετα παραδείγματα, ὅπου γίνεται πῶ αἰσθητός αὐτός ὁ τελευταῖος πόλος τοῦ χωριοῦ. Δεύτερο, ἐδῶ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία (σ' αὐτό τὸ κεφάλαιο περιορίζομαστε προπάντων στήν ἀγροτιά πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία) ἐπισκιάζεται ἀπό τά «ἐπαγγέλματα» πού σημειώνουν ἐξαιρετική ἀνάπτυξη (40% τῶν οἰκογενειῶν).

Όσο για τούς «επαγγελματίες», στην κατηγορία αυτή μπαίνουν μαζί με την πλειοψηφία των μισθωτών εργατών, και η μειοψηφία των εμπόρων, των προαγοραστών, των επιχειρηματιών, των κτηματιών κτλ. Τρίτο, η αποσύνθεση της αγροτιάς δέ φαίνεται έδω, γιατί λείπουν τά στοιχεία για τίς πλευρές εκείνες τής τοπικής γεωργίας πού συνδέονται στενότερα από τίς άλλες μέ τήν αγορά. Η ανάπτυξη τής γεωργίας πού παράγει προϊόντα για τό έμπόριο, για τήν αγορά, δέν τείνει έδω στην επέκταση τής καλλιέργειας δημητριακών για πούληση, αλλά στην παραγωγή καναβιοῦ. Μέ τό προϊόν αυτό συνδέεται έδω ό μεγαλύτερος αριθμός των έμπορικῶν πράξεων, τά στοιχεία όμως πού αναφέρονται στους πίνακες τής συλλογής, δέν ξεχωρίζουν *ἀκριβῶς αὐτή* τήν πλευρά τής γεωργίας στίς διάφορες ομάδες. «Τά καναβοχώραφα εξασφαλίζουν στους άγρότες τό κύριο εισόδημα» (δηλαδή τό χρηματικό εισόδημα. Συλλογή για τό νομό Τρουμπτσέβσκ, σελ. 5 τῶν περιγραφῶν τῶν χωριῶν καί σέ πολλά άλλα σημεία), «στην καλλιέργεια τοῦ καναβιοῦ στρέφεται ή κύρια προσοχή τῶν άγροτῶν. . . Όλη ή κοπριά. . . πηγαίνει για τή λίπανση τῶν καναβοχώραφων» (ibid., 87), «μέ ένέχυρο τό κανάβι» παίρνονται παντοῦ δάνεια, μέ τό κανάβι πληρώνονται τά χρέη (ibid., passim). Για νά λιπαίνουν τά καναβοχώραφα οί εὔποροι άγρότες αγοράζουν κοπριά από τή φτωχολογία (Συλλογή για τό νομό Όριόλ, τόμ. VIII, Όριόλ, 1895, σελ. 105), τά καναβοχώραφα μισθώνονται κι εκμισθώνονται μέσα ή έξω από τήν κοινότητα πού βρίσκονται (ibid., 260), μέ τήν έπεξεργασία τοῦ καναβιοῦ ασχολείται ένα μέρος εκείνων τῶν «βιομηχανικῶν επιχειρήσεων», πού μιλήσαμε για τή συγκέντρωσή τους. Είναι φανερό πόσο ανεπαρκής είναι ή εικόνα τής αποσύνθεσης, όταν δέν περιλαμβάνει στοιχεία άκριβῶς για τό κύριο έμπορικό προϊόν τής τοπικής γεωργίας*.

* Ό συντάχτης τής συλλογής για τό νομό Όριόλ μάς πληροφορεῖ (πίνακας άρ. 57), ότι ή συγκέντρωση κοπριάς από ένα μεγάλο ζῶο τῶν εὔπορων άγροτῶν είναι *σχεδόν διπλάσια* άπ' ό,τι τῶν μή εδκατάστατων (391 πούτια κοπριά δίνει ένα ζῶο στά νοικοκυριά πού έχουν από 7,4 κεφάλια, έναντι 208 πούτια στά νοικοκυριά πού έχουν από 2,8 κεφάλια. Κι αυτό τό συμπέρασμα βγήκε κατά τήν ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κληρο, ταξινόμηση πού εξασθενίζει τό πραγματικό βάθος τής αποσύνθεσης). Αυτό γίνεται γιατί ή φτωχολογία είναι αναγκασμένη νά χρησιμοποιεῖ τά άχυρα καί τήν κοπριά σάν καύσιμη ύλη, νά τήν πουλά κτλ. Έπομένως, μόνο ή άγροτική άστική τάξη κατορθώνει νά εξασφαλίσει τήν «κανονική» συγκέντρωση κοπριάς από 1 ζῶο (400 πούτια). Ό κ. Β. Β. θά μπορούσε κι από δῶ νά κρίνει (όπως έκρινε από τήν έλλειψη αλόγων), ότι «άποκαταστάθηκε κανονική σχέση» ανάμεσα στόν αριθμό τῶν ζῶων καί στην ποσότητα τής κοπριάς.

VI. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΕΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΒΟΡΟΝΕΖ

Οί συλλογές για τό κυβερνεῖο Βορόνεζ διακρίνονται γιά τήν ἰδιαίτερη πληρότητα τῶν στοιχείων τους καί γιά τόν πλοῦτο τῶν κατηγοριῶν. Ἐκτός ἀπό τή συνηθισμένη ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν γεωργικό κλῆρο ἔχουμε σέ μερικούς νομούς ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας, ἀνάλογα μέ τοὺς δουλευτές (ἀνάλογα μέ τήν ἐργατική δύναμη τῆς οἰκογένειας), ἀνάλογα μέ τά ἐπαγγέλματα (ἀγρότες πού δέν ἀσχολοῦνται μέ βοηθητικά ἐπαγγέλματα καί ἀγρότες πού ἀσχολοῦνται μέ βοηθητικά ἐπαγγέλματα: α) ἀγροτικά, β) μιχτά καί γ) ἐμποροβιοτεχνικά), ἀνάλογα μέ τοὺς ἐργάτες γῆς (νοικοκυριά πού προσφέρουν ἐργάτες γῆς — νοικοκυριά πού δέ χρησιμοποιοῦν οὔτε καί προσφέρουν ἐργάτες γῆς — νοικοκυριά πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς). Ἡ τελευταία ταξινόμηση γίνεται γιά τοὺς περισσότερους νομούς καί ἀπό πρώτη ματιά θά μπορούσε νά νομίσει κανεῖς, ὅτι εἶναι ἡ πιό κατάλληλη γιά τή μελέτη τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιάς. Στήν πραγματικότητα ὅμως δέν εἶναι ἔτσι: ἡ ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού προσφέρει ἐργάτες γῆς δέν ἀγκαλιάζει καθόλου ὄλο τό ἀγροτικό προλεταριάτο, γιατί σ' αὐτή δέν περιλαμβάνονται τά νοικοκυριά πού προσφέρουν μεροκαματιάρηδες, ἀνειδίκευτους ἐργάτες, ἐργάτες γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ἐργάτες οἰκοδόμους καί σκαφτιάδες, ὑπηρετές κτλ. Οἱ ἐργάτες γῆς ἀποτελοῦν μονάχα ἓνα μέρος τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού προμηθεύει ἡ «ἀγροτιά». Ἡ ὁμάδα τῶν νοικοκυριῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς δέν εἶναι ἐπίσης καθόλου πλήρης, γιατί δέν περιλαμβάνονται σ' αὐτήν τά νοικοκυριά πού μισθώνουν μεροκαματιάρηδες. Ἡ οὐδέτερη ὁμάδα (πού δέν προσφέρει ἐργάτες καί πού δέ μισθώνει ἡ ἴδια ἐργάτες γῆς) περιλαμβάνει σέ κάθε νομό δεκάδες χιλιάδες οἰκογένειες, γιατί συνενώνει χιλιάδες νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἄλογο μέ χιλιάδες νοικοκυριά πού ἔχουν πολλά ἄλογα, γιατί συνενώνει αὐτούς πού μισθώνουν γῆ μ' αὐτούς πού ἐκμισθώνουν γῆ, γιατί συνενώνει τοὺς γεωργούς καί τοὺς μή γεωργούς, γιατί συνενώνει τίς χιλιάδες τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μέ τή μειωσιμότητα τῶν ἀφεντικῶν κτλ. Οἱ γενικοί «μέσοι ἀριθμοί» γιά ὅλη τήν οὐδέτερη ὁμάδα βγαίνουν λχ. ἀπό τήν πρόσθεση τῶν νοικοκυριῶν πού δέν ἔχουν γῆ ἢ τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν 3—4 ντεσ. τό καθένα (γεωργικό κλῆρο κι ἀγορασμένη γῆ μαζί) μέ τά νοικοκυριά πού ἔχουν πάνω ἀπό 25 καί 50 ντεσιατίνες γεωργικό κλῆρο κι ἀγοράζουν σάν ἰδιοκτη-

σία τους δεκάδες κι εκατοντάδες ντεσιατίνας γῆ (Συλλογή για τό νομό Μπομπρόφ, σελ. 336, διάγραμμα, ἀρ. 148. Για τό νομό τοῦ Νοβοχοπιόρσκ, σελ. 222), — ἀπό τήν πρόσθεση τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν ὄλο-ὄλο 0,8–2,7 ζῶα κατά οἰκογένεια μέ τά νοικοκυριά πού ἔχουν 12–21 ζῶα (*ibid.*). Εἶναι εὐνόητο ὅτι μέ τέτοιους «μέσους ἀριθμούς» δέν μποροῦμε νά δοῦμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί χρειάζεται νά πάρουμε τήν ταξινομήση ἀνάλογα μέ τά ζῶα ἐργασίας, πού πλησιάζει περισσότερο στήν ταξινομήση ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ. Ἔχουμε στή διάθεσή μας 4 συλλογές μέ μιὰ τέτια ταξινομήση (για τούς νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Νιζεντέβιτσκ καί Κοροτογιακ). Ἀπό τίς συλλογές αὐτές πρέπει νά διαλέξουμε τή συλλογή τοῦ νομοῦ Ζαντόνσκ, γιατί σχετικά μέ τούς ἄλλους νομούς δέ δίνονται ξεχωριστά στοιχεῖα κατά ὁμάδες για τή γῆ πού ἀγοράζεται καί δίνεται μέ ἐνοίκιο. Παρακάτω θά παραθέσουμε τά συνοπτικά στοιχεῖα καί για τούς 4 αὐτούς νομούς, κι ὁ ἀναγνώστης θά δεῖ ὅτι τά συμπεράσματα καί γι' αὐτούς εἶναι τά ἴδια. Νά τά γενικά στοιχεῖα για τίς ὁμάδες τοῦ νομοῦ Ζαντόνσκ (15 704 νοικοκυριά, 106 288 ἄτομα καί τῶν δύο φύλων, 135 656 ντεσιατίνας γῆ τῶν γεωργικῶν κλήρων, 2882 ντεσ. ἀγορασμένη γῆ, 24 046 ντεσ. γῆ πού μισθώνεται καί 6482 ντεσ. γῆ πού ἐκμισθώνεται). [Βλ. τόν πίνακα τῆς σελ. 110. Ἡ Σύντ.]

Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στίς ὁμάδες εἶναι καί δῶ, ὅπως καί στά προηγούμενα κυβερνεῖα καί νομούς (συγκέντρωση τῆς ἀγορασμένης γῆς καί τῆς γῆς πού μισθώνεται, πέρασμα τῶν γεωργικῶν κλήρων ἀπό τούς μή εὐκατάστατους πού τούς ἐκμισθώνουν, στούς μισθωτές καί στούς εὐπορους ἀγρότες κτλ.), ὅμως ἡ σημασία τῆς εὐπορης ἀγροτιᾶς εἶναι ἐδῶ ἀσύγκριτα πιό μικρή. Οἱ τελείως μηδαμινές διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν προκαλοῦν μάλιστα δικαιολογημένα τό ἐρώτημα: ἡ τοπική ἀγροτιά ἀποτελεῖται ἀπό γεωργούς καί ὄχι ἀπό «ἐπαγγελματίες»; Νά τά στοιχεῖα για τά «ἐπαγγέλματα» — στήν ἀρχή για τήν κατανομή τους κατά ὁμάδες.

Ομάδες νοικοκυριών	% των νοικοκυριών	Άτομα κατ' των δύο φύλων κατ' νοικο- κυριο	% του πληθυσμού κατ' των δύο φύλων	Κάθιστος κατ' νοικο- κυριο, σε νεοεισέτες	% άλης της γής				Όλη ή γή που χρησιμοποιείται		Όλη ή γή που καλλιεργείται		Συνολικός άριθμός ζώων κατ' νοικο- κυριο
					των κλήρων	της άγοραμένης	της γής που μι- σθώνεται	της γής που εκ- μισθώνεται	κατ' νοι- κοκυριο	σε %	κατ' νοι- κοκυριο	σε %	
Χωρίς άλλογο	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	35,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
Μέ 1 »	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
» 2-3 άλλογα	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
» 4 καί πάνω	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
Σύνολο	100	6,8	100	8,6	100	100	100	100	10,1	100	4,0	100	3,2

Ομάδες νοικοκυ- ριών	Βελτιωμένα εργαλεία		% των νοι- κοκυριών		% των νοικοκυριών με «επαγγέλματα»		% του εισοδή- ματος σε χρήμα		
	Σε 100 νοικοκυριά	% του συνόλου	πou μισθώνουν εργάτες γης	πou προσφέρουν εργάτες γης	Σε 100 νοικοκυριά αναλογούν έμπορο- βιοτεχνικές επιχει- ρήσεις	πou πουλούν στάρι	πou αγοράζουν στάρι	από τα «επαγγέλ- ματα»	από την πούληση των γεωργικών προϊόντων
Χωρίς άλογο	—	—	0,2	29,9	1,7	7,3	70,5	87,1	10,5
Μέ 1 »	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	23,5
» 2-3 άλογα	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	35,2
» 4 και πάνω	23,0	54,2	28,1	5,3	30,0	71,4	60,0	8,1	51,5
Σύνολο	1,2	100*	3,8	17,4	4,5	90,5	33,2	49,9	29,0

Η κατανομή των βελτιωμένων εργαλείων και η κατανομή των δυο αντίθετων τύπων «επαγγελμάτων» (πούληση της εργατικής δύναμης και έμποροβιοτεχνικές επιχειρήσεις) είναι και δώ ή ίδια, όπως και στα στοιχεία που εξετάσαμε πιο πάνω. Το τεράστιο ποσοστό των νοικοκυριών με «επαγγέλματα», το γεγονός ότι τα νοικοκυριά που αγοράζουν στάρι είναι περισσότερα από τα νοικοκυριά που πουλούν στάρι, το γεγονός ότι το χρηματικό εισόδημα από τα «επαγγέλματα» είναι μεγαλύτερο από το χρηματικό εισόδημα από τη γεωργία* — όλα αυτά μας δίνουν το δικαίωμα να θεωρούμε αυτό το νομό μάλλον «επαγγελματικό» παρά γεωργικό. Άς δοϋμε όμως, τί επαγγέλματα είναι αυτά; Στή «Συλλογή στοιχείων σχετικά με την εκτίμηση της γαιοκτησίας των αγροτών στους νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ και Νιζνεντέβιτσκ» (Βορόνεζ, 1889) απαριθμούνται όλα τα επαγγέλματα των «επαγγελματιών» και των ντόπιων και των πλανόδιων (συνολικά 222 επαγγέλματα), με το χωρισμό τους σε ομάδες ανάλογα με τον γεωργικό τους κληρο, επίσης αναφέρεται το ύψος των απολαβών σε κάθε επάγγελμα. Από την απαρίθμηση αυτή φαίνεται ότι τα «επαγγέλματα» των αγροτών είναι στην τεράστια πλειοψηφία τους μισθωτή εργασία. Από τους 24 134 «επαγγελματίες» αγρότες στο νομό Ζαντόνσκ οι 14 135 είναι εργάτες γης, άμαξάδες, τσομπάνοι και άνειδίκευτοι εργάτες, οι

* Στήν ολιγάριθμη άνωτερη ομάδα της αγροτιάς βλέπουμε το αντίστροφο: η πούληση του σταριού ξεπερνά την αγορά του, το χρηματικό εισόδημα βγαίνει κυρίως από τη γη, υπάρχει μεγάλο ποσοστό νοικοκυρέων που χρησιμοποιούν εργάτες γης, βελτιωμένα εργαλεία κι έχουν έμποροβιοτεχνικές επιχειρήσεις. Όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αγροτικής άστικής τάξης φαίνονται και δώ ανάγλυφα (παρά το μικρό αριθμό της), εκδηλώνονται με τη μορφή ανάπτυξης της έμπορευματικής και κεφαλαιοκρατικής γεωργίας.

1813 έργάτες οικόδομοι, οί 298 έργάτες στίς πόλεις, στά έργο-στάσια κτλ., οί 446 είναι ύπηρέτες σέ ιδιώτες, οί 301 ζητιάνοι κτλ. Μέ άλλα λόγια ή τεράστια πλειοψηφία τών «έπαγγελματιών» άγροτών είναι έκπρόσωποι του άγροτικού προλεταριάτου, *μισθωτοί έργάτες μέ γεωργικό κλήρο* πού πουλούν τήν έργατική τους δύναμη στους έπιχειρηματίες του χωριού και τής βιομηχανίας*. Έτσι άν πάρουμε τή σχέση πού ύπάρχει άνάμεσα στίς διάφορες ομάδες τής άγροτιάς σ' ένα δοσμένο κυβερνεϊό ή σ' ένα δοσμένο νομό, βλέπουμε παντού τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τής αποσύνθεσης, τόσο στά στεπώδη κυβερνεϊά πού έχουν άφθονη γή κ' είναι σχετικά τεράστιες οί καλλιεργούμενες έκτάσεις τών άγροτών όσο και στίς έπαρχίες μέ τή μεγαλύτερη στενότητα γής και τίς μικροσκοπικές διαστάσεις τών άγροτικών «νοικοκυριών». Παρά τήν τεράστια διαφορά τών άγροτικών και τών γεωργικών συνθηκών, ή σχέση τής άνωτερης ομάδας τής άγροτιάς πρός τήν κατώτερη είναι παντού ή ίδια. Άν συγκρίνουμε τίς διάφορες έπαρχίες, θά δούμε ότι άλλοο φαίνεται πολύ ανάγλυφα ό τρόπος πού από τους κόλπους τών

* Γιά νά συμπληρώσουμε όσα είπώθηκαν πιο πάνω για τήν έννοια τής λέξης «έπαγγέλματα» στή στατιστική τών ζέμιστρο, θ' αναφέρουμε πιο λεπτομερειακά στοιχεία σχετικά μέ τά έπαγγέλματα τών άγροτών τής παραπάνω περιοχής. Οί στατιστικοί τών ζέμιστρο τά χώρισαν σέ 6 κατηγορίες: 1) άγροτικά έπαγγέλματα (59 277 άτομα από τό συνολικό αριθμό τών 92 889 «έπαγγελματιών» στους 4 νομούς). Μαζί όμως μέ τήν τεράστια πλειοψηφία τών μισθωτών έργατών περιλαμβάνονται έδώ και νοικοκυρέοι (μποσταντζήδες, κηπουροί, μελισσοκόμοι, ίσως ένα μέρος τών άμαξάδων κτλ.). 2) Χειροτέχνες και βιοτέχνες (20 784 άτομα). Άνάμεσα στους πραγματικούς χειροτέχνες (= πού δουλεύουν μέ παραγγελίες τών *καταναλωτών*) περιλαμβάνονται πάρα πολλοί μισθωτοί έργάτες, κυρίως οικόδομοι κτλ. Τους τελευταίους τους ύπολογίσαμε σέ 8 χιλιάδες και πλέον (μεταξύ τους θά ύπάρχουν, πιθανόν, κι άφεντικά: φουρνάρηδες κτλ.). 3) Ύπηρέτες, 1737 άτομα. 4) Έμποροι και ιδιοκτήτες μιās έπιχείρησης 7104 άτομα. Όπως έχουμε πει κίόλας, ό χωρισμός αútης τής κατηγορίας από τή γενική μάζα τών «έπαγγελματιών» είναι έξαιρετικά άπαραίτητος. 5) Έλεύθερα έπαγγέλματα, 2881 άτομα, άπ' τά όποια τά 1090 είναι ζητιάνοι. Έκτός άπ' αυτούς ύπάρχουν και οί άλγτες, οί χωροφύλακες, οί πόρνες, οί άστυνομικοί κτλ. 6) Έργάτες τής πόλης, τών εργοστασίων κτλ. είναι 1106. Άτομα πού άσκούν ένα βοηθητικό έπάγγελμα στόν τόπο τους 71 112, πλανόδιοι 21 777· άνδρες 85 255, γυναίκες 7634. Τό ύψος τών άπολαβών παρουσιάζει τεράστιες διαφορές: λχ. στό νομό Ζαντόνσκ 8580 άνειδίκευτοι έργάτες κερδίζουν 234 677 ρούβλια, ένώ 647 έμποροι και ιδιοκτήτες μιās έπιχείρησης κερδίζουν 71 799 ρούβλια. Μπορεί νά φανταστεί κανείς τί σύγχυση θά προκύψει, άν βάλει σ' ένα τσουβάλι όλα αυτά τά «έπαγγέλματα» μέ τόν πιο διαφορετικό χαρακτήρα. Κι αυτό άκριβώς κάνουν συνήθως οί στατιστικοί μας τών ζέμιστρο και οί ναρόντικοί μας.

Колхозы

Итого по районам, сословиям и уезду.

% отношения посевов.							Распределениехоз. по разнрп посевов.										Занятия.						
Р ж и.	О. пшеницы.	Яр. пшеницы.	Ячменя.	Овса.	Гречиха.	Проч. злаков.	Числохоз. без посевов.	Хоз., живущ. со снопа.										Итогозанятых.	Итогозанятыхв % к числувсеххоз.				
								Св. посевого участка 1 дес.	1 и больше 2 дес.	2 и больше 3 дес.	3 и больше 6 дес.	6 и больше 9 дес.	9 и больше 15 дес.	15 и больше 20 дес.	20 и больше 50 дес.	50 и больше дес.	Из батраков, и др. извозов, полаг.			Иных, кроме 3 дес. полаг.	Иных, 3-6 дес. полаг.	Иных, 6 и больше дес. полаг.	
138,	6,	38,	13,	3,	3,	0,	45	—	—	2	3	1	3	3	6	1	14	—	—	14	21,		
229,	5,	34,	19,	3,	3,	4,	222	3	23	20	46	18	13	5	4	3	50	4	1	—	55	15,	
323,	10,	26,	14,	16,	3,	6,	76	—	1	2	8	2	1	—	1	2	1	—	—	—	1	1,	
442,	4,	25,	13,	6,	1,	6,	63	—	6	4	9	5	7	2	9	5	7	1	—	—	8	7,	
33,	5,	30,	16,	6,	2,	4,	406	3	30	28	66	26	24	10	20	11	72	5	1	—	78	12,	
136,	4,	31,	20,	1,	3,	1,	793	21	69	61	244	146	153	61	80	17	559	86	7	—	652	39,	
232,	2,	26,	26,	4,	4,	3,	2448	110	980	1745	5505	2857	1560	290	223	36	356	292	159	39	846	5,	
337,	2,	28,	22,	7,	2,	3,	809	48	535	799	2207	1063	615	128	81	9	37	17	17	2	73	1,	
444,	0,	23,	21,	3,	2,	4,	894	51	299	486	1884	1129	683	190	162	18	125	100	67	8	800	5,	
136,	2,	25,	24,	4,	3,	3,	4538	205	1803	3063	9774	5169	2987	656	528	69	1005	490	249	49	1793	6,	
236,	2,	25,	24,	4,	3,	3,	4944	208	1833	3091	9840	5195	3011	666	546	80	1077	495	250	49	1871	6,	
115532							3237	673	2341	3726	1230	3092	1271	202	105	3							
94376							4412	670	2355	3355	7220	2968	1444	287	257	33							
362298							12384	1597	6504	10316	12604	14137	5702	1185	863	105							

Уезды
Колхозы
Колхозы
Колхозы
Колхозы

Колхозы
Колхозы
Колхозы
Колхозы
Колхозы

Итого по районам, сословиям и уезду.

Хозяйств., отпуск. членов на дальн. заработки.																				Извозы.		Профессион. занятия.		Батрачество.			Дальние заработки.		
Изм. батраков, и др. извозов, полаг. 3 дес.	Иных, кроме 3-6 дес. полаг.	Иных, 3-6 дес. полаг.	Иных, 6-9 дес. полаг.	Иных, 9 и больше дес. полаг.	Итого отпущенных на дальн. зараб.	% к числу всеххоз.	Хозяйств.	Дальн.	Муж.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.	Женщин.									
																					158	159	160	161	162		163	164	165
—	—	—	—	—	—	—	6	6	97	4	43	1	1	3	1	—	—	—	—	1									
6	1	—	—	—	7	2	5	5	214	20	49	40	18	10	9	7	—	—	1	2									
2	—	—	—	—	2	2	—	—	71	1	67	7	4	1	6	2	—	—	—	3									
—	—	—	—	—	—	—	—	—	76	1	58	8	4	3	2	—	—	—	—	4									
8	1	—	—	—	9	1	11	11	398	26	53	51	27	17	6	9	—	—	1	1									
3	1	—	—	—	4	0	101	105	529	24	24	30	65	82	1	4	—	—	0	1									
57	34	99	49	22	261	1	232	234	1675	108	7	1217	739	753	5	207	89	1	2	2									
16	71	45	17	3	152	2	162	166	602	29	6	578	386	296	6	166	29	1	3	3									
8	5	13	7	10	43	0	254	254	934	26	11	596	346	238	7	50	7	0	4	4									
76	110	157	73	35	451	1	738	748	3342	156	8	2370	1509	1352	5	418	125	1	1	1									
84	111	157	78	35	460	1	749	759	3740	182	9	2421	1536	1369	5	427	125	1	2	2									

Колхозы
Колхозы
Колхозы
Колхозы
Колхозы

Οί σελίδες 276-277 τής στατιστικῆς συλλογῆς
τοῦ κυβερνεῖου Πολτάβας (τόμ. XIV, 1894)
μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν.

άγροτων δημιουργούνται οι επιχειρηματίες του χωριού και άλλου — ο τρόπος που δημιουργείται το αγροτικό προλεταριάτο. Είναι αυτονόητο ότι στη Ρωσία, όπως και σε κάθε άλλη κεφαλαιοκρατική χώρα, ή τελευταία πλευρά του προτσές της αποσύνθεσης άγκαλιάζει ασύγκριτα μεγαλύτερο αριθμό μικρογεωργών (κ' ίσως μεγαλύτερο αριθμό περιοχών) παρά ή πρώτη.

VII. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΝΙΖΝΙ ΝΟΒΓΚΟΡΟΝΤ

Για τους τρεις νομούς του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ — Κνιαγκίνιν, Μακάριεφ και Βασίλ — τά στοιχεία της στατιστικής απογραφής των ζέμστβο για τά αγροτικά νοικοκυριά συνοψίζονται σ' έναν πίνακα ταξινόμησης που χωρίζει τά αγροτικά νοικοκυριά (μόνο όσα έχουν γεωργικό κλήρο και μάλιστα μόνο των άγροτων που ζούν στο χωριό τους) σε 5 ομάδες ανάλογα με τά ζώα εργασίας («Υλικά για τήν εκτίμηση των γαιών του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ. Οικονομικό μέρος». Τεχχος IV, IX και XII. Νίζνι Νόβγκοροντ 1888, 1889, 1890).

Αν ενώσουμε αυτούς τους τρεις νομούς, θά έχουμε τά παρακάτω στοιχεία για τίς ομάδες των νοικοκυριών (στους τρεις νομούς που αναφέραμε τά στοιχεία αυτά άγκαλιάζουν 52 260 νοικοκυριά, με 294 798 άτομα και των δυό φύλων. Γή που ανήκει σε κλήρους 433 593 ντεσ., άγορασμένη γή 51 960 ντεσ., γή που μισθώνεται 86 007 ντεσ., αν υπολογιστεί κάθε γή που μισθώνεται: και κείνη που ανήκει σε γεωργικούς κλήρους, και κείνη που δέν ανήκει, και τά όργώματα, και τά λιβάδια· γή που εκμισθώνεται 19 274 ντεσ.):

Όμάδες νοικοκυριών	% των νοικοκυριών	Άτομα και των δυό φύλων κατά νοικοκυριό	% του πληθυσμού και των δυό φύλων	Γή των γεωργικών κλήρων		% του συνόλου	% του συνόλου	% της συνολικής που χρησιμοποιείται	Όλη ή γή που χρησιμοποιείται ή ομάδα		Συνολικός αριθμός ζώων	
				Κατά νοικοκυριό, ντεσ.	% του συνόλου				Κατά νοικοκυριό, ντεσ.	% του συνόλου	Κατά νοικοκυριό	% του συνόλου
Χωρίς άλογο	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2
Μέ 1 »	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18,8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7
» 2 άλογα »	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3,8	13,8	30,2	4,3	34,9
» 3 »	7,3	8,4	10,9	13,2	11,6	22,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5
» 4 και πάνω	2,3	10,2	4,3	16,4	4,7	23,5	11,9	0,9	34,6	7,8	9,0	7,7
Σύνολο	100	5,6	100	8,3	100	100	100	100	10,3	100	2,7	100

Καί δῶ, συνεπῶς, βλέπουμε ὅτι ἡ εὐπορῆ ἀγροτιά, παρ' ὄλο πού ἔχει μεγαλύτερο γεωργικό κλῆρο (τό ποσοστό γῆς πού ἔχουν σέ γεωργικό κλῆρο οἱ ἀνώτερες ὁμάδες εἶναι μεγαλύτερο ἀπό τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ τους), συγκεντρώνει στά χέρια τῆς τήν ἀγορασμένη γῆ (τά 9,6% τῶν εὐπορων νοικοκυριῶν κατέχουν τά 46,2% τῆς ἀγορασμένης γῆς, ἐνῶ τά νοικοκυριά τῆς φτωχῆς ἀγροτιάς πού εἶναι τά $\frac{2}{3}$ ἔχουν λιγότερο ἀπό τό ἓνα τέταρτο ὅλης τῆς ἀγορασμένης γῆς), συγκεντρώνει καί τή γῆ πού μισθώνεται, «μαζεύει» καί τή γῆ τῶν γεωργικῶν κληρῶν, πού τήν ἐκμισθώνει ἡ φτωχολογία καί χάρη σ' ὄλα αὐτά ἡ *πραγματική* κατανομή τῆς γῆς, πού χρησιμοποιεῖ ἡ «ἀγροτιά», ἀποδείχεται ὅτι δέ μοιάζει καθόλου μέ τήν κατανομή τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κληρῶν. Στήν πραγματικότητα τά νοικοκυριά πού δέν ἔχουν ἄλογο διαθέτουν λιγότερη γῆ ἀπό ὅση ἔχει ὁ κλῆρος πού τοὺς παραχωρήθηκε διά νόμου. Τά νοικοκυριά πού ἔχουν ἓνα ἢ δύο ἄλογα ἀξάνουν τή γαιοχτησία τους μόνο κατά 10–30% (ἀπό 8,1 ντεσ. ὡς 9,4 ντεσ., καί ἀπό 10,5 ντεσ. ὡς 13,8 ντεσ.), ἐνῶ οἱ εὐποροὶ ἀγρότες ἀξάνουν τή γαιοχτησία τους *μίαιμιση* ὡς *δου* φορές. Τῆ στιγμῆ πού οἱ διαφορές πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ὁμάδες σ' ὄ,τι ἀφορᾷ τίς διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ κληρου τους ἦταν μηδαμινές, οἱ διαφορές ἀνάμεσά τους ὅσον ἀφορᾷ τίς *πραγματικές* διαστάσεις τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ τους εἶναι τεράστιες, ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα γιά τά ζῶα πού ἀναφέραμε πιό πάνω κι ἀπό τά στοιχεῖα γιά τήν καλλιεργούμενη ἔκταση πού παραθέτουμε πιό κάτω:

Ὅμαδες νοικοκυρέων	Καλλιεργούμενη ἐκταση κατά νοι- κοκυρίο, σέ ντεσ.	% τῆς συνολικῆς καλλιεργούμενης ἐκτάσεως	% τῶν νοικοκυ- ριῶν πού χρησι- μοποιοῦν ἐργά- τες γῆς	% τῶν νοικοκυ- ρέων μέ ἐμπορο- βιοτεχνικές ἐπι- χειρήσεις*	% τῶν νοικοκυ- ριῶν πού ἔχουν ἔσοδα ἐξω ἀπό τό νοικοκυρίο τους
Χωρίς ἄλογο	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
Μέ 1 »	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
» 2 ἄλογα	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
» 3 »	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
» 4 καί πάνω	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
<i>Σύνολο</i>	5,0	100	2,6	5,6	31,6

* Ἡ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ὁμάδες ὡς πρός τήν καλλιεργούμενη ἔκταση εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπό τή δια-

* Μόνο γιά τό νομό Κνιαγκίνιν.

φορά πού υπάρχει στις διαστάσεις τῆς πραγματικῆς γαιοκτησίας καί γαιοχρησίας τους, ἀφήνουμε πιά τίς διαφορές στις διαστάσεις τῶν γεωργικῶν κλήρων*. Αὐτό μᾶς δείχνει ἀκόμα μιά φορά ὅτι εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλη ἡ ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τόν κατεχόμενο γεωργικό κλήρο, πού ὁ «ἰσοπεδωτισμός» του μετατράπηκε τώρα σέ νομικό πλάσμα. Οἱ ὑπόλοιπες στήλες τοῦ πίνακα δείχνουν μέ ποιόν τρόπο γίνεται στήν ἀγροτιά «ὁ συνδυασμός τῆς γεωργίας μέ τὰ ἐπαγγέλματα»: ἡ εὐπορη ἀγροτιά συνδυάζει τήν ἐμπορευματική καί τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία (μεγάλο ποσοστό νοικοκυριῶν μέ ἐργάτες γῆς) μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις, ἐνῶ οἱ φτωχοί συνδυάζουν τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς τους δύναμης («ἀπολαβές ἔξω ἀπό τό χωριό») μέ τήν καλλιέργεια λίγων χωραφιῶν, δηλαδή καταντοῦν ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες πού ἔχουν καί γεωργικό κλήρο. Ἐσ σημειωθεῖ πῶς τό γεγονός ὅτι δέν ἐλαττώνεται κανονικά τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν μέ ἀπολαβές ἔξω ἀπό τό χωριό τους, ὀφείλεται στήν ἐξαιρετική πολυμορφία αὐτῶν τῶν «ἀποδοχῶν» καί τῶν «ἐπαγγελμάτων» τῆς ἀγροτιάς τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ: ἐκτός ἀπό τούς ἐργάτες γῆς, τούς ἀνειδίκευτους ἐργάτες, τούς οἰκοδόμους καί τούς ἐργάτες ναυπηγείων κτλ., στους ἀγρότες μέ βοηθητικό ἐπάγγελμα συγκαταλέγεται ἐδῶ ἕνας σχετικά πολύ σημαντικός ἀριθμός «βιοτεχνῶν», ἰδιοκτητῶν χειροτεχνικῶν ἐργαστηρίων, ἐμπόρων, προαγοραστῶν κτλ. Εἶναι εὐνόητο ὅτι τό ἀνακάτωμα τόσο διαφορετικῶν τύπων «ἐπαγγελματιῶν» χαλνᾷ τήν ὀρθότητα τῶν στοιχείων, γιά τὰ «νοικοκυριά μέ ἀπολαβές»**.

Στό ζήτημα τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στις διάφορες ὁμάδες τῶν ἀγροτῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία, ἄς σημειώσουμε, ὅτι στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ ἡ «λίπανση ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς κυριότερους ὁρους πού καθορίζουν τό βαθμό τῆς παραγωγικότητας τῶν καλλιεργούμενων χωραφιῶν» (σελ. 79 τῆς Συλ-

* Ἐάν θεωρήσουμε τήν ἔκταση τῶν γεωργικῶν κλήρων τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλλο (κατά νοικοκυριό) ἴση μέ τό 100, τότε γιά τίς ἀνώτερες ὁμάδες ἡ ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου θά ἐκφραστεῖ μέ τούς ἀριθμούς: 159, 206, 259 καί 321. Ἡ ἀντίστοιχη σειρά τῶν ἀριθμῶν γιά τήν πραγματική γαιοκτησία τῆς κάθε ὁμάδας θά εἶναι: 100, 214, 314, 477 καί 786 καί γιά τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κατά ὁμάδες: 100, 231, 378, 568 καί 873.

** Γιά τὰ «ἐπαγγέλματα» τῆς ἀγροτιάς τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ βλ. στό βιβλίο τοῦ Μ. Πλότνικοφ «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ» (Νίζνι Νόβγκοροντ, 1894), τούς πίνακες στό τέλος τοῦ βιβλίου καί τίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμιστβο, κυρίως γιά τούς νομούς Γκορμπάτοφ καί Σεμιόνοφ.

λογής για τό νομό τοῦ Κνιαγκίν). Ὁ μέσος ὄρος τῆς συγκομιδῆς τῆς σίκαλης αὐξάνει κανονικά στό βαθμό πού αὐξάνει ἡ λίπανση: μέ 300–500 κάρα κοπριά σέ 100 ντεσ. γεωργικοῦ κλήρου ἡ σοδιά τῆς σίκαλης φτάνει τά 47,1 μέρα* κατά ντεσ., ἐνῶ μέ 1500 καί πάνω φτάνει τά 62,7 μέρα (σελ. 84, *ibid.*). Γι' αὐτό εἶναι φανερό, ὅτι ἡ διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στίς ομάδες ὡς πρός τίς διαστάσεις τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς πρέπει νά εἶναι ἀκόμα μεγαλύτερη ἀπό τή διαφορά ὡς πρός τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης κι ὅτι οἱ στατιστικοί τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ ἔκαναν μεγάλο λάθος πού μελέτησαν τό ζήτημα τῆς ἀποδοτικότητας τῶν χωραφιῶν τῶν ἀγροτῶν γενικά, κι ὄχι τήν ἀποδοτικότητα τῶν χωραφιῶν τοῦ μή εὐκατάστατου καί τοῦ εὐπορου ἀγρότη χωριστά.

VIII. ΕΠΣΚΟΠΗΣΗ ΤΩΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΑ ΑΛΛΑ ΚΥΒΕΡΝΕΙΑ

Ὅπως παρατήρησε πιά ὁ ἀναγνώστης, γιά τή μελέτη τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιάς χρησιμοποιοῦμε ἀποκλειστικά τίς στατιστικές ἀπογραφές τῶν ζέμστβο γιά τά ἀγροτικά νοικοκυριά, στήν περίπτωση πού ἀγκαλιάζουν λίγο ἢ πολύ σημαντικές περιοχές, πού δίνουν ἀρκετά λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά τά βασικότερα γνωρίσματα τῆς ἀποσύνθεσης καί (τό σπουδαιότερο) εἶναι ἐπεξεργασμένα μέ τέτιον τρόπο ὥστε νά μπορεῖ κανεῖς νά ξεχωρίσει τίς διάφορες ομάδες τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τήν οικονομική τους κατάσταση. Τά στοιχεῖα τῶν 7 κυβερνεῖων, πού παραθέσαμε πιο πάνω, ἐξαντλοῦν τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο πού ἀνταποκρίνονται σ' αὐτούς τούς ὄρους καί πού εἴχαμε τή δυνατότητα νά χρησιμοποιήσουμε. Γιά νά εἶναι πιο πλήρης ἡ εἰκόνα, θά ἀναφέρουμε τώρα σύντομα καί τά ὑπόλοιπα, ὄχι τόσο πλήρη, στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους (δηλαδή τά στοιχεῖα πού στηρίζονται μόνο στίς γενικές ἀπογραφές τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν).

Στό νομό Ντεμιάνσκ τοῦ κυβερνεῖου Νόβγκοροντ ἔχουμε ἕναν πίνακα ταξινόμησης τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων («Υλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων τοῦ κυβερνεῖου Νόβγκοροντ. Νομός Ντεμιάνσκ». Νόβγκοροντ, 1888). Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή γῆ πού μισθώνεται κι ἐκμισθώνεται (σέ ντεσιατίνες), μά καί τά στοιχεῖα

* Μετρικὴ μονάδα γιά τά σιτηρά, πού ἰσοῦται μέ 16,3 κιλά. Σημ. μετ.

πού υπάρχουν δείχνουν ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην εύπορη και τη φτωχή αγροτιά αυτού του κυβερνείου είναι απόλυτα ίδιες με των άλλων κυβερνείων. Και δώ λχ. τό ποσοστό των νοικοκυριών που αγοράζουν και μισθώνουν γη αυξάνει όταν προχωρούμε από τις κατώτερες ομάδες προς τις ανώτερες (από τις ομάδες που δέν έχουν άλλογο προς τις ομάδες που έχουν τρία και πάνω άλλογα), παρά τό γεγονός ότι τά νοικοκυριά που έχουν πολλά άλλογα διαθέτουν ένα γεωργικό κλήρο, μεγαλύτερο από τόν μέσο. Τά 10,7% των νοικοκυριών που έχουν πάνω από 3 άλλογα, και περιλαβαίνουν τά 16,1% όλου του πληθυσμού, κατέχουν τά 18,3% όλης τής γής των γεωργικών κλήρων, τά 43,4% τής αγορασμένης γής, τά 26,2% τής γής που μισθώνεται (άν μπορούμε νά κρίνουμε από τις καλλιεργούμενες έκτάσεις μέ σίκαλη και βρώμη σε μισθωμένη γη) και τά 29,4% όλων των «βιομηχανικών κτιριών», ενώ τά 51,3% των νοικοκυριών, τά όποια δέν έχουν άλλογο ή έχουν ένα μόνο άλλογο, και περιλαβαίνουν τά 40,1% του πληθυσμού, κατέχουν μόνο τά 33,2% τής γής των γεωργικών κλήρων, τά 13,8% τής αγορασμένης γής, τά 20,8% τής γής που μισθώνεται (μέ τήν έννοια που είπαμε) και τά 28,8% των «βιομηχανικών κτιριών». Μέ άλλα λόγια και δώ ή εύπορη αγροτιά «μαζεύει» τή γη και συνδυάζει μέ τή γεωργία τά έμποροβιοτεχνικά «επαγγέλματα», ενώ οι φτωχοί αγρότες παρατάνε τή γη τους και γίνονται μισθωτοί εργάτες (τό ποσοστό των «προσώπων μέ βοηθητικά επαγγέλματα» έλαττώνεται όταν προχωρούμε από τις κατώτερες ομάδες στις ανώτερες, από 26,6% για τά νοικοκυριά που δέν έχουν άλλογο σε 7,8% για τά νοικοκυριά που έχουν 3 και πάνω άλλογα). Τό γεγονός ότι τά στοιχεία αυτά δέν είναι πλήρη, μās αναγκάζει νά μή τά περιλάβουμε στην παρακάτω συνόψιση του ύλικού για τήν αποσύνθεση τής αγροτιάς.

Γιά τήν ίδια αίτια δέν περιλαβαίνουμε και τά στοιχεία για ένα μέρος του νομού Κοζέλετς του κυβερνείου Τσερνίκοφ («Υλικά για τήν έκτίμηση των γεωργικών κτημάτων που συγκεντρώθηκαν από τό τμήμα στατιστικής του συμβουλίου των ζέμιστρο του κυβερνείου Τσερνίκοφ», τόμ. V, Τσερνίκοφ 1882. Έγινε ταξινόμηση των στοιχείων που άφορούν 8717 νοικοκυριά τής μαυρόχρωμης περιοχής αυτού του νομού, ανάλογα μέ τόν αριθμό των ζώων εργασίας που έχουν). Οι σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες είναι και δώ οι ίδιες: τά 36,8% των νοικοκυριών που δέν έχουν ζώα εργασίας, και περιλαβαίνουν τά 28,8% του πληθυσμού, έχουν τά 21% τής ιδιόκτητης γής και τής γής των γεωρ-

γικών κλήρων και τά 7% τής γής πού μισθώνεται και εκμισθώνουν τά 63% τής γής πού εκμισθώνεται από αυτά τά 8717 νοικοκυριά. Τά 14,3% τών νοικοκυριών πού έχουν 4 και πάνω ζώα έργασίας τό καθένα, και περιλαβαίνουν τά 17,3% του πληθυσμού, έχουν τά 33,4% τής ιδιόχτητης γής και τής γής τών γεωργικών κλήρων, τά 32,1% τής γής πού μισθώνεται και μονάχα τά 7% τής γής πού εκμισθώνεται. Δυστυχώς τά υπόλοιπα νοικοκυριά (μέ 1-3 ζώα έργασίας) δέν υποδιαιρούνται σε μικρότερες ομάδες.

Στά «Υλικά για τή μελέτη τής γαιοκαλλιέργειας και τής οικονομικής ζωής του αγροτικού πληθυσμού στα κυβερνεϊά Ίρκουτσκ και Γενισέι» υπάρχει ένας πολύ ενδιαφέρων πίνακας ταξινόμησης (ανάλογα μέ τόν αριθμό τών αλόγων έργασίας) τών νοικοκυριών τών ντόπιων αγροτών και τών έποίκων για τίς 4 περιφέρειες του κυβερνεϊου του Γενισέι (τόμ. III, Ίρκουτσκ, 1893, σελ. 730 κ. έ.). Είναι πολύ ενδιαφέρον να σημειώσουμε τό γεγονός, ότι οι σχέσεις του εύπορου σιβηριανού μέ τόν έποικο (και τίς σχέσεις αυτές ζήτημα είναι αν θα τολμούσε και ό πιο φανατικός ναρόντικος να αναζητήσει τό περίφημο πνεύμα τής κοινότητας!) είναι στην ουσία απόλυτα ταυτόσημες μέ τίς σχέσεις τών εύπορων μελών τών κοινοτήτων μας μέ τους «συναδέλφους» τους πού δέν έχουν άλογα ή έχουν ένα μόνο άλογο. Αν ενώσουμε μαζί τους έποικους και τους ντόπιους αγρότες (αυτή ή συνένωση είναι απαραίτητη γιατί οι πρώτοι χρησιμεύουν σαν εργατική δύναμη για τους δεύτερους), αποχτοδμε τά γνωστά γνωρίσματα τών ανώτερων και τών κατώτερων ομάδων. Τά 39,4% τών νοικοκυριών πού ανήκουν στις κατώτερες ομάδες (χωρίς άλογο, μέ 1 και 2 άλογα), περιλαβαίνουν τά 24% του πληθυσμού κι έχουν μόνο τά 6,2% όλης τής καλλιεργούμενης γής και τά 7,1% όλων τών ζώων, ενώ τά νοικοκυριά μέ 5 και πάνω άλογα πού αποτελούν τά 36,4% όλων τών νοικοκυριών και περιλαβαίνουν τά 51,2% του πληθυσμού, έχουν τά 73% τής καλλιεργούμενης γής και τά 74,5% όλων τών ζώων. Οι τελευταίες ομάδες (μέ 5-9, 10 και πάνω άλογα), μέ 15-36 ντεσ. καλλιεργούμενη γή κατά νοικοκυριό, καταφεύγουν στην πλατιά χρησιμοποίηση τής μισθωτής έργασίας (30-70% τών νοικοκυριών χρησιμοποιούν μισθωτούς εργάτες), ενώ οι τρεις κατώτερες ομάδες, μέ 0-0, 2-3 και 5 ντεσ. καλλιεργούμενη γή κατά νοικοκυριό, δίνουν εργάτες (20-35 και 59% τών νοικοκυριών). Τά στοιχεία πού δείχνουν πόση γή μισθώνεται κι εκμισθώνεται αποτελούν τή μοναδική εξαίρεση από τόν κανόνα πού συναντούμε, (για τή συγκέντρωση

ἀπό τούς εὐπορους τῆς νοικιαζόμενης γῆς) καί πρόκειται δῶ γιά μιὰ ἐξαίρεση πού ἐπιβεβαιώνει τόν κανόνα. Αὐτό γίνεται γιατί στή Σιβηρία δέν ὑπάρχουν ἀκριβῶς ἐκεῖνοι οἱ ὄροι, πού δημιούργησαν αὐτόν τόν κανόνα, δέν ὑπάρχει ὁ ὑποχρεωτικός καί «ἰσοπεδωτικός» γεωργικός κλῆρος, δέν ὑπάρχει καθιερωμένη ἀτομική ἰδιοκτησία πάνω στή γῆ. Ὁ εὐπορος ἀγρότης δέν ἀγοράζει καί δέ μισθώνει γῆ, μά τήν παίρνει ὑπό τήν κατοχή του (αὐτό γινόταν τουλάχιστο ὡς τά τώρα). Ἡ ἐκμίσθωση κ' ἢ μίσθωση γῆς μᾶλλον ἔχουν χαρακτήρα ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σέ γειτόνους καί γι' αὐτό τά στοιχεῖα ταξινομήσης σχετικά μέ τήν ἐκμίσθωση καί τή μίσθωση γῆς δέ δείχνουν καθόλου κάτι πού ὑπάρχει σάν κανόνας*.

Στούς τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου Πολτάβας μπορούμε νά καθορίσουμε κατά προσέγγιση τήν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (ἐφόσον ξέρουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν μέ τίς διάφορες καλλιεργούμενες ἔκτασεις, πού στίς Συλλογές σημειώνονται «ἀπό τόσες ὡς τόσες» ντεσιατίνες, δέν ἔχουμε παρά νά πολλαπλασιάσουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν τῆς κάθε ὑποδιαίρεσης μέ τό μέσο μέγεθος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης πού βρίσκεται ἀνάμεσα στά μνημονευόμενα ὄρια). Ἔτσι ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα γιά 76 032 νοικοκυριά (ὄλοι τους εἶναι ἀγρότες, χωρίς τούς μικροαστούς) μέ 362 298 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση: 31 001 νοικοκυριά (τά 40,8 %) δέν καλλιεργοῦν καθόλου ἢ καλλιεργοῦν μόνο ὡς 3 ντεσ. κατά νοικοκυριό κι ἔχουν συνολικά 36 040 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση (τά 9,9 %). 19 017 νοικοκυριά (τά 25 %) καλλιεργοῦν πάνω ἀπό 6 ντεσ. κατά νοικοκυριό κι ἔχουν 209 195 ντεσ. καλλιεργούμενη ἔκταση (τά 57,8%). (Βλ. «Συλλογές οἰκονομικῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Πολτάβας», νομοί Κονσταντίνογκραντ, Χορόλ καί Πιριάτιν⁴⁹. Ἡ κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης μοιάζει πάρα πολύ μέ τήν κατανομή πού εἶδαμε στό κυβερ-

* «Τά ὑλικά πού συγκεντρώθηκαν σέ διάφορα μέρη γιά τίς πράξεις ἐκμίσθωσης καί μίσθωσης τῶν γαιοκτημάτων, κρίθηκαν ὅτι δέν ἀξίζουν νά τά ἐπεξεργαστεῖ κανεῖς ἰδιαιτέρα, γιατί αὐτό καθαυτό τό φαινόμενο ὑπάρχει μόνο σέ ἐμβρυώδικη μορφή. Οἱ μεμονωμένες περιπτώσεις ἐκμίσθωσης καί μίσθωσης εἶναι σπάνιες, ἐντελῶς συμπτωματικές καί δέν ἀσκοῦν ἀκόμη καμιά ἐπίδραση στήν οἰκονομική ζωὴ τοῦ κυβερνεῖου Γενισέι» («Υλικά», τόμ. IV, τεύχος I, σελ. V, εἰσαγωγή). Ἀπό τίς 424 624 ντεσ. ἀφράτο χῶμα, πού ἔχουν οἱ ντόπιοι ἀγρότες τοῦ κυβερνεῖου Γενισέι, οἱ 417 086 ντεσ. ἀνήκουν στήν «οἰκειοποιημένη-κληρονομική» γῆ. Ἡ γῆ πού μισθώνεται (2686 ντεσ.), εἶναι σχεδόν ἴση μέ τή γῆ πού ἐκμισθάνεται (2639 ντεσ.) καί δέν ἀποτελεῖ οὔτε τό ἓνα ἑκατοστό τοῦ συνόλου τῆς οἰκειοποιημένης γῆς.

νείο Ταυρίδας, παρ' ὅλο πού γενικά εἶναι μικρότερες οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Εἶναι εὐνόητο ὅτι μιά τόσο ἀνισόμετρη κατανομή εἶναι δυνατή μόνο ὅταν ἡ ἀγορασμένη καί ἡ μισθωμένη γῆ εἶναι συγκεντρωμένη στά χέρια μᾶς μειοψηφίας. Γιά τό ζήτημα αὐτό δέν ἔχουμε πλήρη στοιχεῖα, γιατί στίς συλλογές δέν ὑπάρχει ταξινόμηση τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τήν οἰκονομική τους κατάσταση καί εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά περιοριστοῦμε στά παρακάτω στοιχεῖα γιά τό νομό Κονσταντινογκραντ. Στό κεφάλαιο γιά τήν οἰκονομία τῶν στρωμάτων τῆς ἀγροτιᾶς (κεφ. II, ὑποκ. 5, «Γεωργία») ὁ συντάχτης τῆς συλλογῆς μᾶς κάνει γνωστό τό παρακάτω γεγονός: «Γενικά, ἂν χωρίσουμε τή μισθωμένη γῆ σέ τρεῖς κατηγορίες: τή μισθωμένη γῆ πού ἀναλογεῖ σέ κάθε νοικοκύρη: 1) ὡς 10 ντεσ., 2) ἀπό 10 ὡς 30 ντεσ. καί 3) πάνω ἀπό 30 ντεσ., τότε γιά τήν καθεμιά ἀπ' αὐτές τίς κατηγορίες θά ἔχουμε τά παρακάτω στοιχεῖα*:

	Σχετικός ἀριθμός			
	% τῶν νοικοκυρέων πού μισθώνουν γῆ	% τῆς γῆς πού μισθώνεται	Σ' ἓνα νοικοκύρη ἀναλογεῖ γῆ σέ ντεσιᾶτινες	Ἀπό τή γῆ πού μισθώνεται, ἐκμίσθώνεται σέ ἄλλους
				Σε %
Μικρές μισθώσεις (ὡς 10 ντεσ.)	86,0	35,5	3,7	6,6
Μεσαίες » (10 - 30 »)	8,3	16,6	17,5	3,9
Μεγάλες » (πάνω ἀπό 30 »)	5,7	47,9	74,8	12,9
Σύνολο	100	100	8,6	9,3

Τά σχόλια εἶναι περιττά.

Γιά τό κυβερνεῖο Καλούγκας ἔχουμε μόνο τά παρακάτω, πολύ σκόρπια, καί ὄχι πλήρη, στοιχεῖα γιά τήν καλλιέργεια σιτηρῶν ἀπό 8626 νοικοκυριά (περίπου τό $\frac{1}{20}$ ὄλων τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν τοῦ κυβερνεῖου**).

* Συλλογή, σελ. 142.

** «Στατιστική ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Καλούγκας γιά τό 1896». Καλούγκα, 1897, σελ. 43 κ. ἑ., 83 καί 113 τοῦ παραρτήματος.

Ομάδες νοικοκυριών σύμφωνα
 με την καλλιεργούμενη έκτασή τους
 Που σπέρνουν χειμωνιάτικα
 σιτηρά σε μέρα *

	Που δέ σπέρνουν	ώς 15	15-30	30-45	45-60	Πάνω από 60	Σύνολο
% των νοικοκυριών	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
» των ατόμων και των δυό φύλων	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
» της καλλιεργούμενης έκτασης	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
» όλων των αλόγων εργασίας	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
» του ακαθάριστου εισοδήματος από την καλλιεργούμενη έκ- ταση	—	16,7	40,2	22,1	21,0	—	100
Ντεσιτινές καλλιεργούμενης έκ- τασης κατά νοικοκυριό	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

Δηλαδή τά 21,6% των νοικοκυριών, μέ 30,6% του πληθυσμού έχουν τά 36,6% των αλόγων εργασίας, τά 45,1% της καλλιεργούμενης έκτασης και τά 43,1% του ακαθάριστου εισοδήματος από τις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Είναι φανερό ότι και οι αριθμοί αυτοί μιλούν για τή συγκέντρωση της αγορασμένης και της νοικιαζόμενης γης στά χέρια της εμπορης άγροτιάς.

Στό κυβερνείο Τβέρ, παρά τά πλούσια στοιχεία που υπάρχουν στις συλλογές, είναι άτελέστατη ή επεξεργασία των άπογραφών για τά άγροτικά νοικοκυριά. Δέν υπάρχει ταξινόμηση των νοικοκυριών, ανάλογα μέ τήν οικονομική τους κατάσταση. Άπ' αυτή τήν έλλειψη έπωφελείται ό κ. Βιχλιάγεφ στή «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο Τβέρ» (τόμ. XIII, μέρος 2. «Τό άγροτικό νοικοκυριό», Τβέρ, 1897), για νά άρνηθεί τή «διαφοροποίηση» της άγροτιάς, για νά διαγνώσει τήν τάση για «μεγαλύτερη ίσομετρία» και για νά ψάλλει ύμνους στή «λαϊκή παραγωγή» (σελ. 312) και στή «φυσική οικονομία». Ό κ. Βιχλιάγεφ κάνει τις πιο επικίνδυνες και πιο άβάσιμες κρίσεις για τή «διαφοροποίηση», όχι μονάχα χωρίς νά αναφέρει κανένα ακριβές στοιχείο για τις ομάδες των άγροτών, μά ακόμα και χωρίς νά ξεκαθαρίσει στό κεφάλι του τή στοιχειώδη αλήθεια, ότι ή άποσύνθεση συντελείται στους κόλπους της κοινότητας κι ότι γι' αυτό είναι γελοίο νά μιλάς για τή «διαφοροποίηση» και

* — μέρα είναι παλιά λαϊκή μονάδα μέτρησης δγκου των δημητριακών κυρίως. Χωροδσε καρπό βάρους περίπου ένα πούντ, δηλ. 16,3 χιλιογράμμα. Σημ. μετ.

νά ταξινομεῖς τὰ νοικοκυριά ἀποκλειστικά κατὰ κοινότητες ἢ κατὰ ἑπαρχίες*.

ΙΧ. ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΤΩΝ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ
ΠΟΥ ΕΞΕΤΑΣΑΜΕ ΠΙΟ ΠΑΝΩ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΑΣ

Γιὰ νά συγκρίνουμε μεταξύ τους καί νά συνοψίσουμε τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιο πάνω γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, εἶναι φανερό ὅτι δέν μπορούμε νά πάρουμε τούς ἀπόλυτους ἀριθμούς καί νά τούς προσθέσουμε κατὰ ομάδες: γι' αὐτό τό πράγμα θά χρειάζονταν πλήρη στοιχεῖα γιά μιὰ ὁλόκληρη ὁμάδα περιοχῶν καί ὁμοιομορφία στίς μεθόδους ταξινομήσης. Μπορούμε νά συγκρίνουμε καί νά παραβάλουμε μόνο *τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ἀνώτερες καί στίς κατώτερες ὁμάδες* (μέ βάση τή γαιοκτησία, τὰ ζῶα, τὰ ἐργαλεῖα κτλ.). Ἡ σχέση πού ἐκφράζεται λχ. μέ τό ὅτι τὰ 10% τῶν νοικοκυριῶν ἔχουν τὰ 30% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, κάνει ἀφαίρεση τῆς διαφορᾶς τῶν ἀπόλυτων ἀριθμῶν καί γι' αὐτό εἶναι κατάλληλη γιά σύγκριση μέ κάθε παρόμοια σχέση ὅποιασδήποτε περιοχῆς. Ἀλλά γιά μιὰ τέτια σύγκριση πρέπει νά ξεχωρίσουμε καί στήν ἄλλη περιοχὴ τὰ 10% τῶν νοικοκυριῶν, οὔτε περισσότερα οὔτε λιγότερα. Στό μεταξύ οἱ διαστάσεις τῶν ὁμάδων στοὺς διάφορους νομούς καί κυβερνεῖα δέν εἶναι ἴσες. Ὡστε χρειάζεται νά *κομματιάσουμε* αὐτές τίς ὁμάδες γιά νά πάρουμε ἀπό κάθε πε-

* Σάν κάτι τό περίεργο θά ἀναφέρουμε ἓνα μικρό παράδειγμα. Τό «γενικό συμπέρασμα» τοῦ κ. Βιχλιάγεφ λέει: «Ἡ ἀγορά γῆς ἀπό τούς ἀγρότες τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ ἔχει τήν τάση νά ἰσοπεδώνει τίς διαστάσεις τῆς γαιοκτησίας» (σελ. 11). Θέλετε ἀποδείξεις; Ἄν πάρουμε τίς *ὁμάδες τῶν κοινοτήτων* ἀνάλογα μέ τίς διαστάσεις τῶν γεωργικῶν κλήρων, τότε θά δοῦμε πῶς οἱ *κοινότητες* πού ἔχουν μικροὺς γεωργικοὺς κλήρους, ἔχουν μεγαλύτερο ποσοστὸ νοικοκυριῶν μέ ἀγορασμένη γῆ. Δέν περνᾶ καν ἀπό τό μυαλό τοῦ κ. Βιχλιάγεφ, ὅτι ἐκεῖνοι πού ἀγοράζουν γῆ εἶναι τὰ *εὔπορα* μέλη τῶν κοινοτήτων πού ἔχουν μικροὺς γεωργικοὺς κλήρους! Εἶναι εὐνόητο ὅτι δέν ὑπάρχει ἀνάγκη νά ἐξετάσει κανεῖς τέτια «συμπεράσματα» ἐνὸς φανατικοῦ ναρόντικου, πολὺ περισσότερο πού ἢ τόλμη τοῦ κ. Βιχλιάγεφ ἔκανε νά τὰ χάσουν ἀκόμα καί οἱ οικονομολόγοι πού ἀνήκουν στοῦ ἴδιο στρατόπεδο μ' αὐτόν. Παρ' ὄλο πού στό «Ρούσκογε Μποκάτστβο» (1898, τεῦχος 8) ὁ κ. Κάρισεφ ἐκφράζει τή βαθιὰ συμπάθειά του στόν κ. Βιχλιάγεφ γιὰ τὸ «προσανατολίζεσαι καλά στά καθήκοντα πού μπαίνουν στή σημερινή στιγμή στήν οἰκονομία τῆς χώρας», εἶναι ἀναγκασμένος ὥστόσο νά παραδεχθεῖ ὅτι ὁ κ. Βιχλιάγεφ εἶναι ὑπερβολικά «αἰσιόδοξος», ὅτι τὰ συμπεράσματά του σχετικά μέ τήν τάση γιά ἰσομετρία δέν εἶναι «ἀρκετὰ πειστικά», ὅτι τὰ στοιχεῖα του «δὲ λένε τίποτα» καί τὰ συμπεράσματά του «εἶναι ἀβάσιμα».

ριοχή *ίδιο ποσοστό νοικοκυριών*. *Ας συμφωνήσουμε νά πάρουμε τὰ 20% τῶν νοικοκυριῶν γιά τήν εὐπορή ἀγροτιά καί τὰ 50% γιά τήν ἄπορη, δηλαδή νά κάνουμε ἀπό τίς ἀνώτερες ὁμάδες μιὰ ὁμάδα μέ τὰ 20% τῶν νοικοκυριῶν καί ἀπό τίς κατώτερες ὁμάδες μιὰ ὁμάδα μέ τὰ 50% τῶν νοικοκυριῶν. *Ας ἐξηγήσουμε αὐτή τή μέθοδο μέ ἓνα παράδειγμα. *Ας ὑποθέσουμε ὅτι ἔχουμε πέντε ὁμάδες μέ τίς παρακάτω διαστάσεις προχωρώντας ἀπό τίς κατώτερες πρὸς τίς ἀνώτερες: 30%, 25%, 20%, 15% καί 10% τῶν νοικοκυριῶν ($S = 100\%$). Γιά νά φτιάξουμε τήν κατώτερη ὁμάδα, παίρνουμε τήν πρώτη ὁμάδα καί τὰ $\frac{4}{5}$ τῆς δεύτερης ὁμάδας $\left(30 + \frac{25 \cdot 4}{5} = 50\%\right)$ καί γιά νά φτιάξουμε τήν ἀνώτερη, παίρνουμε τήν τελευταία ὁμάδα καί τὰ $\frac{2}{3}$ τῆς προτελευταίας ὁμάδας $\left(10 + \frac{15 \cdot 2}{3} = 20\%\right)$. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι καί τὰ ποσοστά τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν ζώων, τῶν ἐργασιῶν κτλ. καθορίζονται μέ τόν ἴδιο τρόπο. Δηλαδή, ἂν τὰ ποσοστά τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, πού ἀναλογοῦν στό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἀναφέραμε, θά εἶναι: 15%, 20%, 20%, 21% καί 24% ($S = 100\%$), τότε στήν ἀνώτερη ὁμάδα μας πού ἀποτελεῖ τὰ 20% τῶν νοικοκυριῶν θά ἀναλογοῦν $\left(24 + \frac{21 \cdot 2}{3} = \right)$ τὰ 38% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί στήν κατώτερη ὁμάδα μας πού ἀποτελεῖ τὰ 50% τῶν νοικοκυριῶν, θά ἀναλογοῦν $\left(15 + \frac{20 \cdot 4}{5} = \right)$ τὰ 31% τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης. Εἶναι φανερό, ὅτι κομματιάζοντας μέ τόν τρόπο αὐτό τίς ὁμάδες, δέν ἀλλάζουμε οὔτε κατά ἓνα γιώτα τίς πραγματικές σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στά ἀνώτερα καί στά κατώτερα στρώματα τῆς ἀγροτιάς*. Τό κομματάσιμα αὐτό εἶναι ἐπίσης ἀπαραίτητο, πρῶτα, γιατί μέ τόν τρόπο αὐτόν ἀποχτοῦμε στή θέση τῶν 4-5-6 καί 7 διαφορετικῶν ὁμάδων τρεῖς μεγάλες ὁμά-

* Μ' αὐτή τή μέθοδο γίνεται ἓνα μικρό λάθος, πράγμα πού ἔχει σάν συνέπεια ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς νά παρουσιάζεται *μικρότερη* ἀπ' ὅ,τι εἶναι στήν πραγματικότητα. Συγκεκριμένα: στήν ἀνώτερη ὁμάδα προσθέτονται οἱ μεσαῖοι κι ὄχι οἱ ἀνώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἐπόμενης ὁμάδας. Στήν κατώτερη ὁμάδα προσθέτονται οἱ μεσαῖοι κι ὄχι οἱ κατώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἐπόμενης ὁμάδας. Εἶναι φανερό, ὅτι τό λάθος αὐτό εἶναι τόσο μεγαλύτερο ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ ὁμάδες, ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ὁμάδων.

δες μέ σαφῶς καθορισμένα γνωρίσματα*, καί δεύτερο, γιατί μόνο μ' αὐτό τόν τρόπο μπορεῖ νά γίνει ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς στίς πιά διαφορετικές περιοχές καί μέ τίς πιά διαφορετικές συνθήκες.

Γιά νά κρίνουμε τήν ἀμοιβαία σχέση τῶν ομάδων, παίρνουμε τά παρακάτω στοιχεία, πού ἔχουν τή μεγαλύτερη σπουδαιότητα στό ζήτημα τῆς ἀποσύνθεσης: 1) τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν, 2) τόν ἀριθμό τῶν ἀτόμων καί τῶν δυό φύλων τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, 3) τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου, 4) τῆς ἀγορασμένης γῆς, 5) τῆς γῆς πού μισθώνεται, 6) τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται, 7) τήν ὀλική ἐπιφάνεια τῆς γῆς πού κατέχουν ἡ χρησιμοποιοῦν οἱ ομάδες (γεωργικός κλήρος + γῆ ἀγορασμένη + γῆ πού μισθώνεται — γῆ πού ἐκμισθώνεται), 8) τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, 9) τά ζῶα ἐργασίας, 10) ὅλα τά ζῶα, 11) τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς, 12) τά νοικοκυριά πού ἔχουν κι ἄλλες ἀπολαβές (ξεχωρίζοντας, ὅσο μποροῦμε, ἐκεῖνα τά εἶδη τῶν «ἀπολαβῶν» ὅπου ὑπερτερεῖ ἡ μισθωτή ἐργασία, ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης), 13) τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις καί 14) τά βελτιωμένα γεωργικά ἐργαλεῖα. Τά στοιχεία πού ὑπογραμμίσαμε («γῆ πού ἐκμισθώνεται» καί «ἀπολαβές») ἔχουν ἀρνητική σημασία, γιατί δείχνουν τόν ξεπεσμό τοῦ νοικοκυριοῦ, τήν καταστροφή τοῦ ἀγρότη καί τή μετατροπή του σέ ἐργάτη. Ὅλα τά ὑπόλοιπα στοιχεία ἔχουν θετική σημασία, γιατί δείχνουν τή διεύρυνση τοῦ νοικοκυριοῦ καί τή μετατροπή τοῦ ἀγρότη σέ ἐπιχειρηματία τοῦ χωριοῦ.

Σύμφωνα μ' ὅλα αὐτά τά στοιχεία ὑπολογίζουμε τά ποσοστά τῆς κάθε ομάδας νοικοκυριῶν στό σύνολο τοῦ νομοῦ ἢ μερικῶν νομῶν ἐνός κυβερνεῖου κ' ὕστερα καθορίζουμε (σύμφωνα μέ τή μέθοδο πού περιγράψαμε) τί ποσοστό γῆς, καλλιεργούμενης ἔκτασης, ζώων κτλ. ἀναλογεῖ στά 20% τῶν νοικοκυριῶν τῶν ἀνώτερων ομάδων καί στά 50% τῶν νοικοκυριῶν τῶν κατώτερων ομάδων**.

* Στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο θά δοῦμε ὅτι οἱ διαστάσεις τῶν ομάδων πού πήραμε, βρίσκονται πολύ κοντά στίς ομάδες ὅλης τῆς ρωσικῆς ἀγροτιάς, πού εἶναι χωρισμένες ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων κατά νοικοκυριό.

** Παρακαλοῦμε τόν ἀναγνώστη νά μήν ξεχνᾷ ὅτι τώρα δέν ἔχουμε νά κάνουμε μέ τούς ἀπόλυτους ἀριθμούς, μά μόνο μέ τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στό ἀνώτερο καί στό κατώτερο στρώμα τῆς ἀγροτιάς. Γι' αὐτό λχ. δέν παίρνουμε τώρα τήν ποσοστική σχέση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς (ἡ πού ἔχουν «ἀπολαβές»), πρὸς τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν τῆς δοσμένης ομάδας, ἀλλά πρὸς τό συνολικό ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς (ἡ πού ἔχουν «ἀπολαβές»)

Θά παραθέσουμε τόν πίνακα πού συντάξαμε μέ τόν τρόπο αὐτόν καί πού περιλαμβάνει τά στοιχεῖα 21 νομῶν 7 κυβερνεῖων γιά 558 570 ἀγροτικά νοικοκυριά μέ πληθυσμό 3 523 418 ἄτομα καί τῶν δύο φύλων. [Βλ. τόν πίνακα σελ. 126-129. *Σημ. Μετ.*]

Παρατηρήσεις στοὺς πίνακες Α καί Β

1. Στό κυβερνεῖο Ταυρίδας τά στοιχεῖα γιά τή γῆ πού ἐκμισθώνεται ἀφοροῦν μόνο δύο νομούς: τοῦ Μπερντιάνσκ καί τοῦ Δνείπερου.

2. Στό ἴδιο κυβερνεῖο στόν ἀριθμό τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων συγκαταλέγονται οἱ χορτοκοπτικές καί οἱ θεριστικές μηχανές.

3. Στούς δύο νομούς τοῦ κυβερνεῖου Σαμάρας στή θέση τοῦ ποσοστοῦ τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται πήραμε τό ποσοστό τῶν νοικοκυρέων πού δέν καλλιεργοῦν τή γῆ κι ἐκμισθώνουν τόν γεωργικό τους κλῆρο.

4. Στό κυβερνεῖο Ὅριόλ ἡ ποσότητα τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται (συνεπῶς κι ὅλης τῆς γῆς πού χρησιμοποιεῖται) ὑπολογίστηκε κατά προσέγγιση. Τό ἴδιο ἔγινε καί γιά τούς τέσσερες νομούς τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ.

5. Στό κυβερνεῖο Ὅριόλ στοιχεῖα γιά τά βελτιωμένα ἐργαλεῖα ὑπάρχουν μόνο γιά τό νομό Ἐλέτς.

6. Στό κυβερνεῖο Βορόνεζ ἀντί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν μέ ἀπολαβές πήραμε (γιά τούς τρεῖς νομούς: Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζεντέβιτσκ) τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού προσφέρουν ἐργάτες γῆς.

7. Στό κυβερνεῖο Βορόνεζ στοιχεῖα γιά τά βελτιωμένα ἐργαλεῖα ὑπάρχουν μόνο γιά τούς δύο νομούς: Ζεμιλιάνσκ καί Ζαντόνσκ.

8. Στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ ἀντί τῶν νοικοκυριῶν μέ «ἐπαγγέλματα» γενικά πήραμε τά νοικοκυριά μέ πλανόδια ἐπαγγέλματα.

9. Σέ μερικούς νομούς ἀντί τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων χρειάστηκε νά πάρουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν μέ ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις.

10. Ὃταν στίς συλλογές ὑπῆρχαν μερικές στήλες γιά τίς «ἀπολαβές», προσπαθοῦσαμε νά ξεχωρίσουμε τίς «ἀπολαβές» ἐκείνες πού ἐκφράζουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τή μισθωτή ἐργασία, τήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης.

11. Ἡ γῆ πού μισθώνεται ὑπολογίστηκε ὅσο ἦταν δυνατό ὀλόκληρη: καί ἡ γῆ τῶν γεωργικῶν κλῆρων, καί ἡ γῆ ἔξω ἀπό τούς γεωργικούς κλῆρους, καί οἱ ἀγροί καί τά λιβάδια.

12. Ὑπενθυμίζουμε στόν ἀναγνώστη δι τι στό νομό Νοβοουζένσκ ἐξαιρέθηκαν οἱ χουζόρνικοι καί οἱ γερμανοί, στό νομό Κρασνοουφίμσκ ὑπολογίστηκε μόνο τό γεωργικό τμήμα τοῦ νομοῦ, στό νομό Αἰκατερινμπούργκ ἐξαιρέθηκαν οἱ ἀχτήμονες κι ὅσοι ἔχουν μόνο λιβάδι· στό νομό Τρουμπτσέβσκ ἐξαιρέθηκαν οἱ κοινότητες τῶν προαστείων, στό νομό Κνιαγκίνιν ἐξαιρέθηκε τό βιοτεχνικό χωριό Μπολσόγιε Μουράσκινο κτλ. Οἱ ἐξαιρέσεις αὐ-

τοῦ νομοῦ, δηλαδή καθορίζουμε τώρα ὄχι κατά πόσο ἡ κάθε ὁμάδα χρησιμοποιεῖ μισθωτή ἐργασία (ἢ καταφεύγει στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης), μά καθορίζουμε μονάχα τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ὁμάδα ὡς πρός τή χρησιμοποίηση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (ἢ ὡς πρός τή συμμετοχή στίς «ἀπολαβές», στήν πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης).

Πίνακας Α' *. 'Από τις ανώτερες ομάδες

Κυβερνεία	Νομοί	'Αριθμός της γραμμής στο διάγραμμα	Σχέσεις σε			
			Γ'η που εκμισθώνεται	Νοικοκυριά με «άλ-λες απολαβές»	Σύνολο νοικοκυριών	Πληθυσμός και τών δυο φύλων
Ταυρίδας	Δνειπερου, Μελιτόπολης και Μπερντιάνσκ	1	9,7	12,6	20	27,0
Σαμάρας	Νοβοουζένσκ	—	0,7	—	20	28,4
	Νικολάγεφ	—	0,3	4,1	20	29,7
	Μέσος όρος	2	0,5	4,1	20	29
Σαράτοφ	Καμίσιν	3	11,7	13,8	20	30,3
Πέρμ	Κρασνοουφμίσκ	—	7,8	0,6	20	26,8
	Αϊκατερινμπούργκ	—	—	4,3	20	26,1
	Μέσος όρος	4	7,8	2,4	20	26,4
Όριόλ	'Ελέτς και Τρουμπτσέβσκ	5	2,7	15,8	20	27,4
Βορόνεζ	Ζαντόνσκ	6	11,9	11,6	20	28,1
	Ζαντόνσκ, Ζεμλιάνσκ, Κοροτογιάκ και Νιζεντέβιτσκ	—	12,5	12,6	20	28,1
Νίζνι Νόβγκο- ροντ	Κνιαγκίνιν, Βασίλ και Μακάρτεφ	7	3,8	13,7	20	27,8

* Παρατηρήσεις για τόν πίνακα βλέπε στη σελ. 84. (Σε τοττο τόν τόμο, σελ. 125 και 130. Η Σύντ.).

φτιάχτηκε μιά ομάδα με τά 20 % τών νοικοκυριών

ποσοστά πρὸς τό σύνολο κατά νομούς ἢ κατά ομάδες νομῶν

Τῶν γεωργικῶν κλήρων	Γῆ			Καλλιερτούμενη ἔκταση	Ζῶα		Ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις	Νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς	Βελτιωμένα ἐργαλεία
	Ποῦ ἀγοράστηκε	Ποῦ μισθώνεται	Ποῦ συνολικά χρησιμοποιεῖται		Ἐργασίας	Συνολικά			
36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
29,1	66,8	53,0	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
30,9		49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1
29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

Πίνακας Β'*. 'Απ' τής κατώτερες ομάδες

Κυβερνετα	Νομοί	'Αριθμός τής γραμμής στο διάγραμμα	Σχέσεις σε ποσοστά			
			Γη που εκμίσθώνεται	Νοικοκυριά με «έλλ-λες άπολαβές»	Σύνολο νοικοκυριών	Πληθυσμός και τών δύο φύλων
Ταυρίδας	Δνειπερου Μελιτόπολης και Μπερντιάνσκ	1	72,7	68,2	50	41,6
Σαμάρας	Νοβοουζένσκ Νικολάγεφ Μέσος όρος	—	93,8	74,6	50	39,6
		2	98 95,9	78,6 76,6	50	38 38,8
Σαράτοφ	Καμίσιν Βόλσκ, Κουζνέτσκ, Μπαλασόφ και Σερντόμσκ	3	71,5	60,2	50	36,6
		—	64,6	—	50	37,6
Πέρμ	Κρασοουφίμσκ Αϊκατερινμπούργκ Μέσος όρος	—	74	93,5	50	40,7
		4	— 74	65,9 79,7	50	44,7 42,7
Όριόλ	Έλέτς και Τρουμπτσέβσκ	5	93,9	59,3	50	39,4
Βορόνεζ	Ζαντόνσκ Ζαντόνσκ, Ζεμλιάνσκ, Κοροτογιακ και Νιζεντέβιτσκ	6	63,3	65,3	50	39,2
		—	67	63 8	50	37,2
Νίζνι Νόβγκο-ροντ	Κνιαγκίνιν, Βασίλ και Μακάριεφ	7	88,2	65,7	50	40,6

* Παρατηρήσεις για τόν πίνακα βλ. στην επόμενη σελίδα. (Σέ τουτο τόν τόμο σελ. 125 και 130. 'Η Σύντ.).

φτιάχτηκε μία ομάδα με τὰ 50% τῶν νοικοκυριῶν

πρὸς τὸ σύνολο κατὰ νομούς ἢ κατὰ ὁμάδες νομῶν

Τῶν θεωρικῶν κλίβων	Γῆ			Καλλιεργούμενη ἔκταση	Ζῶα		Ἐμποροβιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις	Νοικοκυριά ποὺ χρησιμοποιοῦν ἐργατὲς γῆς	Βελτιωμένα ἐργαλεία
	Ποὺ ἀγοράστηκε	Ποὺ μισθώνεται	Ποὺ συνολικὰ χρησιμοποιεῖται		Ἐργασίας	Συνολικὰ			
33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
	33,6	15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

τές έγιναν ἐνμέρει ἀπό μᾶς, ἐνμέρει καθορίστηκαν ἀπό τό χαρακτήρα τοῦ ὄλικοῦ. Γι' αὐτό εἶναι φανερό ὅτι στήν πραγματικότητα ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι παρουσιάζεται στόν πίνακα καί στό διάγραμμα μᾶς.

Γιά νά ἐξηγήσουμε αὐτό τό συνοπτικό πίνακα καί νά δείξουμε παραστατικά τήν πλέρια ὁμοιογένεια τῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς ἀνώτερες καί στίς κατώτερες ὁμάδες τῆς ἀγροτιᾶς στίς πιό διαφορετικές περιοχές, φτιάξαμε τό παρακάτω διάγραμμα ὅπου σημειώνονται τά ποσοστά τοῦ πίνακα. Δεξιά ἀπό τή στήλη, πού καθορίζει τά ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν, περνᾷ ἡ γραμμή πού δείχνει τά θετικά γνωρίσματα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης (διεύρυνση τῆς γαιοκτησίας, αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων κτλ.), καί ἀριστερά περνᾷ ἡ γραμμή πού δείχνει τά ἀρνητικά γνωρίσματα τῆς οἰκονομικῆς δύναμης (ἐκμίσθωση γῆς, πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Αὐτές οἱ δύο στήλες εἶναι σκιασμένες). Ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν πάνω ὀριζόντια γραμμή τοῦ διαγράμματος ὡς τήν κάθε *συνεχῆ* γραμμή δείχνει τό ποσοστό τῶν *εὐπορῶν* ὁμάδων στό συνολικό ἄθροισμα τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν καί ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν κάτω ὀριζόντια γραμμή τοῦ διαγράμματος ὡς τήν κάθε *διακεκομμένη* γραμμή δείχνει τό ποσοστό τῶν *ἄπορῶν* ὁμάδων τῆς ἀγροτιᾶς στό συνολικό ἄθροισμα τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν. Τέλος, γιά νά δείξουμε πιό ξεκάθαρα τό γενικό χαρακτήρα τῶν συνοπτικῶν στοιχείων, τραβήξαμε μιᾶ «μέση» γραμμή (πού τήν καθορίσαμε ὑπολογίζοντας τούς ἀριθμητικούς μέσους ὄρους τῶν στοιχείων πού δείχνουν τά ποσοστά καί πού σημειώνονται στό διάγραμμα. Ἡ «μέση» γραμμή, γιά νά διακρίνεται ἀπό τίς ὑπόλοιπες, ἔχει κόκκινο χρῶμα). Αὐτή ἡ «μέση» γραμμή μᾶς δείχνει, μπορούμε νά ποῦμε, τή χαρακτηριστική ἀποσύνθεση τῆς σύγχρονης ρωσικῆς ἀγροτιᾶς.

Τώρα, γιά νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα γιά τήν ἀποσύνθεση πού ἀναφέραμε πιό πάνω (ὑποκεφ. ὑποκεφ. I-VII) ἄς ἐξετάσουμε στήλη πρὸς στήλη αὐτό τό διάγραμμα.

Ἡ πρώτη στήλη δεξιά ἀπό τή στήλη πού δείχνει τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν, σημειώνει τό ποσοστό τοῦ *πληθυσμοῦ* πού ἀναλογεῖ στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ὁμάδα. Βλέπουμε ὅτι παντοῦ ὁ ἀριθμός τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας τῆς εὐπορης ἀγροτιᾶς εἶναι μεγαλύτερος, ἐνῶ τῆς ἄπορης μικρότερος ἀπό τό μέσο ἀριθμό. Ἐχουμε ἤδη μιλήσει γιά τή σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος. Ἄς προσθέσουμε ὅτι θάταν λάθος νά πάρομε σάν μονάδα γιά ὅλες τίς συγκρίσεις ὄχι τό νοικοκυριό, τήν οἰκο-

γένεια, αλλά τό ένα άτομο (όπως αγαπούν νά κάνουν οί ναρόν-
 τνικοι). *Αν τά έξοδα τής εϋπορης οίκογένειας αυξάνουν, για-
 τί είναι μεγάλη ή οίκογένεια, από τήν άλλη μεριά ή μάζα τών
 έξόδων στό νοικοκυριό μέ πολυμελή οίκογένεια μειώνεται (για
 οίκοδομές, για τά πράγματα του σπιτιού και τό νοικοκυριό
 κτλ. κτλ. *Ο Ένγκελγκάρντ στά «Γράμματα από τό χωριό» και
 ό Τριρόκοφ στό βιβλίο του «Η κοινότητα και ή φορολογία»,
 Πετρούπολη, 1882), υπογραμμίζουν ιδιαίτερα ότι είναι πιό συμ-
 φέρουσες από οικονομική άποψη οί μεγάλες οίκογένειες. Γι'
 αυτό, όταν παίρνεις για μονάδα σύγκρισης τό 1 άτομο, χωρίς
 νά υπολογίζεις αυτή τή μείωση τών έξόδων, είναι σαν νά ξε-
 σώνεις τεχνητά και λαθεμένα τήν κατάσταση τών «ατόμων»
 τής μεγάλης και τής μικρής οίκογένειας. *Εξάλλου τό διάγραμ-
 μα δείχνει ξεκάθαρα ότι ή εϋπορη ομάδα τής άγροτιάς συγκεν-
 τρώνει πολύ μεγαλύτερο ποσοστό τής γεωργικής παραγωγής,
 άπ' όσο θά έπρεπε νά συγκεντρώνει ανάλογα μέ τά άτομα πού
 έχει.

*Η έπόμενη στήλη είναι για τούς γεωργικούς κλήρους. Στήν
 κατανομή τους παρατηρείται ή μεγαλύτερη ίσοπέδωση, πράγμα
 πού πρέπει νά γίνεται έξαιτίας τών νομικών ιδιοτήτων τών γεωρ-
 γικών κλήρων. *Ωστόσο, ακόμα και δώ αρχίζει τό προτσές τής
 έκτόπισης τής φτωχολογιάς από τούς εϋπορους: παντού βλέ-
 πουμε, ότι τό ποσοστό τής γής τών γεωργικών κλήρων πού κα-
 τέχουν οί άνωτερες ομάδες είναι κάπως μεγαλύτερο από τό πο-
 σοστό του πληθυσμού πού αντιπροσωπεύουν, ένω τό ποσοστό
 πού κατέχουν οί κατώτερες ομάδες είναι κάπως μικρότερο. *Η
 «κοινότητα» ένδίδει στά συμφέροντα τής άγροτικής άστικής τά-
 ξης. *Όμως σέ σύγκριση μέ τήν *πραγματική* γαιοκτησία, ή άνι-
 σομετρία στήν κατανομή τών γεωργικών κλήρων είναι ακόμα
 έντελώς άσήμαντη. *Η κατανομή τών γεωργικών κλήρων δέ
 σου δίνει μιá ιδέα (όπως φαίνεται καθαρά από τό διάγραμμα)
 για τήν πραγματική κατανομή τής γής και τών νοικοκυριών*.

*Επειτα ακολουθεί ή στήλη για τήν άγορασμένη γή. Παντού
 συγκεντρώνεται από τούς εϋπορους: τό ένα πέμπτο τών νοικο-
 κυριών κρατά στά χέρια του περίπου τά 6 ή τά 7 δέκατα όλης
 τής γής πού άγόρασαν οί άγρότες, ένω στά νοικοκυριά τής φτω-
 χολογιάς, πού είναι τά μισά του συνολικού άριθμού τών νοικο-
 κυριών, αναλογοϋν maximum τά 15%! Γι' αυτό μπορεί νά κρίνει

* Φτάνει νά ρίξουμε μιá ματιά στό διάγραμμα, για νά δοϋμε πόσο άκατάλ-
 ληλη για τή μελέτη τής άγροτικής άποσύνθεσης είναι ή ταξινόμηση μέ
 βάση τόν γεωργικό κλήρο.

κανείς τί σημασία έχουν οι «ναροντικιστικές» φροντίδες να μπορέσει ή «άγροτιά» να αγοράσει όσο τό δυνατό περισσότερη γη και όσο τό δυνατό φτηνότερα.

Η επόμενη στήλη είναι για τή γη πού μισθώνεται. Καί δω βλέπουμε παντού συγκέντρωση τής γής από τούς εύπορους (στό ένα πέμπτο τών νοικοκυριών αναλογούν τά 5-8 δέκατα όλης τής μισθωμένης γής) πού νοικιάζουν μάλιστα τή γη φτηνότερα, όπως είδαμε πιό πάνω. Αυτή ή συγκέντρωση τής νοικιαζόμενης γής από τήν άγροτική κεφαλαιοκρατία αποδείχνει ξεκάθαρα ότι ή «γεωργική μίσθωση» έχει επιχειρηματικό χαρακτήρα (αγορά τής γής για πούληση του προϊόντος)*. Τό λέμε αυτό, χωρίς να άρνούμαστε καθόλου τό γεγονός τής μίσθωσης γής και από ανάγκη. Αντίθετα, τό διάγραμμα μās δείχνει έναν τελείως διαφορετικό χαρακτήρα τής μίσθωσης από τή φτωχολογία πού γαντζώνεται από τή γη (στό 1/2 τών νοικοκυριών αναλογούν 1-2 δέκατα όλης τής γής πού μισθώνεται). Υπάρχουν άγρότες κι άγρότες.

Η άντιφατική σημασία τής μίσθωσης στό «νοικοκυριό του άγρότη» φαίνεται ιδιαίτερα, αν παραβάσουμε τή στήλη τής μίσθωσης μέ τή στήλη τής εκμίσθωσης τής γής (τήν πρώτη στήλη

* Πολύ περίεργο είναι τό «Συμπέρασμα» του βιβλίου του κ. Κάρισεφ για τίς μισθώσεις τής γής (κεφ. VI). "Υστερα άπ' όλους τούς αναπόδειχτους και άντίθετους μέ τά στοιχεία τής στατιστικής τών ζέμιστρο ισχυρισμούς του, ότι ή μίσθωση γής από τούς άγρότες δέν έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα, ό κ. Κάρισεφ προβάλλει έδώ τή «θεωρία τής μίσθωσης» (πού τή δανείστηκε από τον Β. Ρόσερ κτλ.), δηλαδή τά desiderata (τούς πόθους, Η Σύντ.) τών φάρμερ τής Δυτικής Εύρώπης, πού τά σερβίρει μέ επιστημονική σάλτσα: «ή μακροπρόθεση μίσθωση» («είναι άπαραίτητο. . . ό γεωργός να καλλιεργεί „νοικοκυρεμένα“ τή γη», σελ. 371) και τό μέτρο ύψος του ένοικίου, πού άφήνει στά χέρια του μισθωτή τό μεροκάματο, τον τόκο και τήν άπόσβεση του κεφαλαίου πού τοποθέτησε, και τό έμπορικό κέρδος (373). Κι ό κ. Κάρισεφ δέν συγχύζεται καθόλου από τό γεγονός ότι αυτή ή «θεωρία» φιγουράρει πλάι στη συνηθισμένη συνταγή τών ναροντικων: «να άποτραπει» (398). Για να «άποτρέψει» τήν επικράτηση τών φάρμερ ό κ. Κάρισεφ βάσει σε κίνηση τή «θεωρία» για τούς φάρμερς! Αυτό τό «συμπέρασμα» όλοκληρώσε φυσιολογικά τή βασική άντίφαση του βιβλίου του κ. Κάρισεφ, πού από τή μία μεριά συμμερίζεται όλες τίς προλήψεις τών ναροντικων και δείχνει όλόψυχη συμπάθεια σε μερικούς κλασικούς θεωρητικούς τής μικροαστικής τάξης, σαν τον Σισμόντι (βλ. Κάρισεφ, «Η έμφύτευση στην Εύρωπαϊκή ήπειρο», Μόσχα, 1885) κι από τήν άλλη μεριά δέν μπορεί να μήν παραδεχτεί, ότι ή μίσθωση «προωθεί» (σελ. 396) τήν άποσύνθεση τής άγροτιάς, ότι τό «στρώμα τών πιό ευκατάστατων» εκτοπίζει τούς λιγότερο ευκατάστατους, ότι ή άνάπτυξη τών άγροτικών σχέσεων οδηγεί άκριβώς στη δημιουργία τών έργατων γής (σελ. 397).

ἀπό τὰ ἀριστερά, δηλαδή στά ἀρνητικά γνωρίσματα). Ἐδῶ βλέπουμε ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο: κύριοι ἐκμισθωτές τῆς γῆς εἶναι οἱ κατώτερες ομάδες (στό $1/2$ τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τὰ 7-8 δέκατα τῆς γῆς πού ἐκμισθώνεται). πού τείνουν νά ξεφορτωθοῦν τὸν γεωργικό τους κλῆρο, πού περνᾶ (παρά τίς ἀπαγορεύσεις καὶ τοὺς περιορισμούς τοῦ νόμου) στά χέρια τῶν πλουσίων. Ὡστε, ὅταν μᾶς λένε ὅτι ἡ «ἀγροτιά» μισθώνει γῆ εἴτε ἡ «ἀγροτιά» ἐκμισθώνει γῆ, ξέρουμε ὅτι τὸ πρῶτο ἀφορᾶ κυρίως τὴν ἀγροτική ἀστική τάξη καὶ τὸ δεύτερο τὸ ἀγροτικό προλεταριάτο.

Ἡ σχέση τῆς ἀγορᾶς, τῆς μίσθωσης καὶ τῆς ἐκμίσθωσης τῆς γῆς πρὸς τὸν γεωργικό κλῆρο καθορίζει καὶ τὴν πραγματική γαιοχτησία τῶν ομάδων (στήλη 5η πρὸς τὰ δεξιά). Παντοῦ βλέπουμε, ὅτι ἡ πραγματική κατανομή ὅλης τῆς γῆς πού βρίσκεται στὴ διάθεση τῶν ἀγροτῶν δέν ἔχει πιά τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὸν «ἰσοπεδωτισμὸ» τοῦ γεωργικοῦ κλήρου. Στά 20% τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τὰ 35 % μὲ 50 % ὅλης τῆς γῆς, ἐνῶ στά 50 % τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τὰ 20 % μὲ 30 %. Στὴν κατανομή τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (ἡ ἐπόμενη στήλη) ἡ ἐκτόπιση τῆς κατώτερης ομάδας ἀπὸ τὴν ἀνώτερη φαίνεται ἀκόμα πιὸ χτυπητά, ἴσως γιατί ἡ φτωχὴ ἀγροτιά δέν εἶναι συχνά σέ θέση νά χρησιμοποιήσει ἀποδοτικά τὴ γῆ της καὶ τὴν ἐγκαταλείπει. Καὶ οἱ δύο στήλες (γιά ὅλη τὴ γαιοχτησία καὶ γιά τὴν καλλιεργούμενη ἔκταση) δείχνουν ὅτι ἡ ἀγορά καὶ ἡ μίσθωση τῆς γῆς ὀδηγοῦν στὴν ἐλάττωση τοῦ ποσοστοῦ τῶν κατώτερων ομάδων μέσα στό γενικὸ σύστημα τῆς οἰκονομίας, δηλαδή στὴν ἐκτόπισή τους ἀπὸ τὴν εὐπορη μειωρηφία. Αὐτὴ ἡ τελευταία παίζει πιά τώρα τὸν κυριότερο ρόλο στὴν ἀγροτική οἰκονομία, συγκεντρώνοντας στά χέρια της σχεδὸν τόσο ποσοστὸ καλλιεργούμενης ἔκτασης ὅσο ὅλη ἡ ὑπόλοιπη ἀγροτιά μαζί.

Οἱ δύο ἐπόμενες στήλες δείχνουν πῶς κατανέμονται στὴν ἀγροτιά τὰ ζῶα ἐργασίας καὶ γενικά ὅλα τὰ ζῶα. Τὸ ποσοστὸ τῶν ζώων διαφέρει πολὺ λίγο ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης: καὶ δέν μπορούσε νά εἶναι διαφορετικά, γιατί ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων ἐργασίας, (καθὼς καὶ ὅλων τῶν ζώων) καθορίζει τίς διαστάσεις τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καὶ μὲ τὴ σειρά του καθορίζεται ἀπ' αὐτὴν.

Ἡ ἐπόμενη στήλη δείχνει τὸ ποσοστὸ τῶν διάφορων ομάδων τῆς ἀγροτίας στό συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐμπορικῶν καὶ βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων. Τὸ ἕνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν (ἡ εὐπορη ομάδα) συγκεντρώνει περίπου τὸ $1/2$ αὐτῶν τῶν ἐπιχειρήσεων, ἐνῶ τὰ νοικοκυριά τῆς φτωχολογίας, πού εἶναι τὰ μισὰ

δλων τῶν νοικοκυριῶν, συγκεντρῶνουν μονάχα περίπου τό $1/5$ *, δηλαδή τά «ἐπαγγέλματα», πού ἐκφράζουν τή μετατροπή τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀστική τάξη, συγκεντρῶνονται κυρίως στά χέρια τῶν πιά εὐκατάστατων γεωργῶν. Οἱ εὐποροὶ ἀγρότες τοποθετοῦν συνεπῶς κεφάλαια καί στή γεωργία (ἀγορά γῆς, μίσθωση γῆς, πρόσληψη ἐργατῶν, βελτίωση ἐργαλείων κτλ.) καί στίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, καί στό ἐμπόριο, καί στήν τοκογλυφία: τό ἐμπορικό καί τό ἐπιχειρηματικό κεφάλαιο βρίσκονται σέ στενή σχέση, καί ἀπό τίς συνθήκες τοῦ περιβάλλοντος ἐξαρτᾶται ποιά ἀπ' αὐτές τίς μορφές τοῦ κεφαλαίου θά ὑπερισχύσει.

Τά στοιχεῖα γιά τά νοικοκυριά μέ «ἀπολαβές» (πρώτη στήλη ἀπό τά ἀριστερά στόν ἀριθμό τῶν ἀρνητικῶν γνωρισμάτων) χαρακτηρίζουν ἐπίσης τά «ἐπαγγέλματα», πού ἔχουν ὅμως ἀντίθετη σημασία, δείχνουν τή μετατροπή τοῦ ἀγρότη σέ προλετάριο. Αὐτά τά «ἐπαγγέλματα» συγκεντρῶνονται στά χέρια τῆς φτωχολογιάς (στά 50 % τῶν νοικοκυριῶν ἀναλογοῦν τά 60-90% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν μέ ἀπολαβές), ἐνῶ ἡ συμμετοχή τῶν εὐπορων ὁμάδων σ' αὐτά εἶναι μηδαμινή (δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι δέν μπορέσαμε νά ξεχωρίσουμε μέ ἀκρίβεια τά ἀφεντικά ἀπό τοὺς ἐργάτες καί σ' αὐτή τήν κατηγορία τῶν «ἐπαγγελματιῶν»). Ἄρκει νά συγκρίνουμε τά στοιχεῖα γιά τίς «ἀπολαβές» μέ τά στοιχεῖα γιά τίς «ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις», γιά νά δοῦμε τή διαμετρική ἀντίθεση αὐτῶν τῶν δύο τύπων τῶν «ἐπαγγελμάτων», γιά νά καταλάβουμε τί ἀπίστευτη σύγχυση δημιουργεῖ τό μῆρδεμα αὐτῶν τῶν τύπων. πού γίνεται συνήθως.

Τά νοικοκυριά πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς εἶναι παντοῦ συγκεντρωμένα στήν ὁμάδα τῆς εὐπορης ἀγροτιᾶς (στά 20 % τῶν νοικοκυριῶν περιλαβαίνονται τά 5-7 δέκατα τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς), πού (παρ' ὄλο πού ἀποτελεῖται ἀπό πολυμελεῖς οἰκογένειες) δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει χωρίς τήν τάξη τῶν ἐργατῶν γῆς πού «συμπληρώνει» τήν εὐπορη ἀγροτιά. Βλέπουμε ἐδῶ νά ἐπιβεβαιώνεται λαμπρά ἡ θέση πού διατυπώσαμε πιά πάνω, καί συγκεκριμένα, ὅτι εἶναι ἀνοησία νά παραβάλουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες γῆς μέ τό συνολικό

* Κι αὐτός ὁ ἀριθμός (περίπου τό $1/5$ ὄλων τῶν ἐπιχειρήσεων) εἶναι φυσικά ἐξογκωμένος, γιατί στήν κατηγορία τῶν ἀγροτῶν, πού δέ σπέρνουν καί δέν ἔχουν ἄλογο ἢ πού ἔχουν ἀπό ἓνα ἄλογο, ἔχουν περιληφθεῖ καί οἱ ἀγροεργάτες, οἱ ἀνειδίκευτοι ἐργάτες κλπ., μέ τοὺς μὴ γεωργοὺς (τοὺς μαζάτορες, τοὺς βιοτέχνες κλπ.).

ἀριθμό τῶν ἀγροτικῶν «νοικοκυριῶν» (μαζί καί τῶν «νοικοκυριῶν» τῶν ἐργατῶν γῆς). Πολύ πιό σωστό θά ἦταν νά παραβά-
 λουμε τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργά-
 τες γῆς μέ τό ἕνα πέμπτο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν, γιατί ἡ
 εὐπορη μειοψηφία συγκεντρώνει περίπου τά $\frac{3}{5}$ ἢ ἀκόμα καί
 τά $\frac{2}{3}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμο-
 ποιοῦν ἐργάτες γῆς. Μέσα στήν ἀγροτιά ἡ μίσθωση ἐργατῶν
 γιά ἐπιχειρηματικούς σκοπούς ξεπερνᾶ κατά πολύ τή μίσθωση
 ἐργατῶν ἀπό ἀνάγκη, ἀπό ἔλλειψη οἰκογενειακῶν ἐργατικῶν
 χεριῶν: στά 50 % τῆς ἀγροτιάς, πού εἶναι φτωχή κι ἔχει ὀλι-
 γομελεῖς οἰκογένειες, ἀναλογεῖ μόνο τό $\frac{1}{10}$ περίπου τοῦ συνολι-
 κοῦ ἀριθμοῦ τῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργάτες
 γῆς (κι ἐδῶ ἐξάλλου συγκαταλέχθησαν μαζί μέ τούς φτωχοῦς
 καί οἱ μαγαζάτορες, οἱ μικροεπιχειρηματίες κλπ., πού κάθε ἄλλο
 παρά ἀπό ἀνάγκη μισθώνουν ἐργάτες).

Τήν τελευταία στήλη, πού δείχνει τήν κατανομή τῶν βελτιω-
 μένων ἐργαλείων, θά μπορούσαμε νά τήν τιτλοφορήσουμε σύμ-
 φωνα μέ τό παράδειγμα τοῦ κ. Β. Β.: «Τά προοδευτικά ρεύματα
 στό ἀγροτικό νοικοκυριό». Πιό «δίκαια» εἶναι ἡ κατανομή αὐ-
 τῶν τῶν ἐργαλείων στό νομό Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνεῖου Σα-
 μάρας, ὅπου στά εὐπορα νοικοκυριά, πού ἀποτελοῦν τό $\frac{1}{5}$ τοῦ
 συνόλου τῶν νοικοκυριῶν, ἀναλογοῦν μόνο 73 ἐργαλεῖα ἀπό
 τά ἑκατό, ἐνῶ στά νοικοκυριά τῆς φτωχολογιάς πού ἀποτελοῦν
 τό μισό τοῦ συνόλου, ἀναλογοῦν τρία ὀλάκερα ἀπό τά ἑκατό.

Ἄς περάσουμε στή σύγκριση τῶν διάφορων περιοχῶν σύμ-
 φωνα μέ τό βαθμό ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιάς. Στό διάγραμμα
 ξεχωρίζουν ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη καθαρά δύο κατηγορίες περιο-
 χῶν: στά κυβερνεῖα Ταυρίδας, Σαμάρας, Σαράτοφ καί Πέρμ ἡ
 ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία εἶναι
 σημαντικά μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι στά κυβερνεῖα Ὀριόλ, Βορόνεζ
 καί Νίζνι Νόβγκοροντ. Οἱ γραμμές τῶν πρώτων τεσσάρων κυ-
 βερνεῖων περνοῦν στό διάγραμμα κάτω ἀπό τή μέση κόκκινη
 γραμμή, ἐνῶ οἱ γραμμές τῶν τελευταίων τριῶν κυβερνεῖων περ-
 νοῦν πάνω ἀπό τή μέση γραμμή, δηλαδή δείχνουν μικρότερη
 συγκέντρωση τῆς οἰκονομίας στά χέρια τῆς εὐπορης μειοψηφίας.
 Οἱ περιοχές τῆς πρώτης κατηγορίας ἔχουν τήν περισσότερη
 γῆ καί εἶναι καθαρά γεωργικές (στό κυβερνεῖο Πέρμ πάρθηκαν
 χωριστά οἱ γεωργικές περιφέρειες τῶν νομῶν) μέ ἕναν ἑκτατικό
 χαρακτήρα τῆς γεωργίας. Μέ τέτιο χαρακτήρα τῆς γεωργίας
 ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ὑπο-
 λογίζεται εὐκολα καί γι' αὐτό ἐκφράζεται παραστατικά. Ἄντι-

θετα, στις περιοχές της δεύτερης κατηγορίας βλέπουμε, από τή μιά μεριά τέτια ανάπτυξη της έμπορευματικής γεωργίας, πού τά στοιχεία μας δέν τήν παίρνουν ύπόψη τους, όπως λχ. είναι ή καλλιέργεια καναβιού στό κυβερνείο Όριόλ. Από τήν άλλη μεριά, βλέπουμε έδω τήν τεράστια σημασία τών «έπαγγελμάτων», τόσο μέ τήν έννοια της μισθωτής έργασίας (νομός Ζαντόνσκ του κυβερνείου Βορόνεζ) όσο και μέ τήν έννοια τών μή γεωργικών άσχολιών (κυβερνείο Νίζι Νόβγκοροντ). Η σημασία τών δυό αυτών γεγονότων στό ζήτημα της άποσύνθεσης τών γεωργών είναι τεράστια. Έχουμε κιόλας μιλήσει γιά τό πρώτο (διαφορές στις μορφές της έμπορευματικής γεωργίας και της προόδου της άγροτικής οικονομίας στά διάφορα μέρη). Η σημασία του δεύτερου (ό ρόλος τών «έπαγγελμάτων») δέν είναι λιγότερο φανερή. Αν στή δοσμένη περιοχή ή μάζα της άγροτιάς άποτελείται από εργάτες γής, μεροκαματιάρηδες ή μισθωτούς εργάτες σέ διάφορα έπαγγέλματα πού έχουν γεωργικό κλήρο, τότε φυσικά ή άποσύνθεση τών γεωργών εκφράζεται έδω πολύ άδύνατα*. Γιά νά άποχτήσουμε όμως μιά σωστή εικόνα του ζητήματος, πρέπει νά παραβάσουμε αυτούς τούς χαρακτηριστικούς εκπροσώπους του άγροτικού προλεταριάτου μέ τούς χαρακτηριστικούς εκπροσώπους της άγροτικής άστικής τάξης. Τό μεροκαματιάρη του Βορόνεζ μέ γεωργικό κλήρο, πού φεύγει γιά «μεροκάματο» στό Νότο, πρέπει νά τον παραβάσουμε μέ τόν άγρότη της Ταυρίδας πού έχει τεράστιες καλλιεργούμενες έκτάσεις. Τόν ξυλουργό της Καλούγκας, του Νίζι Νόβγκοροντ και του Γιαροσλάβλ πρέπει νά τον παραβάσουμε μέ τόν κηπουρό του Γιαροσλάβλ και της Μόσχας, ή μέ τόν άγρότη πού συντηρεί ζώα γιά νά πουλά τό γάλα κτλ. Επίσης, κατά τόν ίδιο τρόπο, αν ή μάζα της ντόπιας άγροτιάς άσχολείται μέ τή βιομηχανία έπεξεργασίας και παίρνει από τόν γεωργικό της κλήρο μόνο ένα μικρό μέρος από τά μέσα πού της χρειάζονται γιά νά ζήσει, τότε τά στοιχεία γιά τήν άποσύνθεση τών γεωργών πρέπει νά συμπληρωθούν μέ τά στοιχεία γιά τήν άποσύνθεση τών άγροτών πού άσχολούνται μέ τά έπαγγέλματα. Στο V κεφάλαιο θά άσχοληθούμε μ' αυτό τό τελευταίο ζήτημα, τώρα όμως μäs άπασχολεί μόνο ή άποσύνθεση τών καθαυτό γεωργών.

* Πολύ πιθανόν στά κεντρικά κυβερνεία της μαυρόχωμης ζώνης, όπως είναι τά κυβερνεία Όριόλ, Βορόνεζ κλπ., ή άποσύνθεση της άγροτιάς νά είναι πραγματικά πολύ άσθενέστερη εξαιτίας της στενότητας της γής, του βάρους τών φόρων και της μεγάλης διάδοσης του συστήματος της ξεπληρωμής μέ δουλιά: όλα αυτά είναι όροι πού επιβραδύνουν τήν άποσύνθεση.

Χ. ΣΥΝΟΠΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ ΤΩΝ ΑΛΟΓΩΝ⁵⁰

Δείξαμε, ότι οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στην ανώτερη και στην κατώτερη ομάδα της αγροτιάς διακρίνονται ακριβώς από τα γνωρίσματα που χαρακτηρίζουν τις σχέσεις της αγροτικής αστικής τάξης προς το αγροτικό προλεταριάτο, ότι οι σχέσεις αυτές μοιάζουν καταπληχτικά μεταξύ τους στις πιο διαφορετικές περιοχές με τις πιο διαφορετικές συνθήκες, ότι ακόμα και η αριθμητική έκφραση αυτών των σχέσεων (δηλαδή το ποσοστό από το σύνολο της καλλιεργούμενης έκτασης, των ζώων κτλ. που αναλογεί στις διάφορες ομάδες), κυμαίνεται μέσα σε σχετικά πολύ μικρά όρια. Είναι φυσικό να μπει το ερώτημα: κατά πόσο μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε αυτά τα στοιχεία που δείχνουν τις σχέσεις ανάμεσα στις ομάδες των διαφόρων περιοχών, για να σχηματίσουμε μία αντίληψη για τις ομάδες στις οποίες διαιρείται όλη η ρωσική αγροτιά; Μέ άλλα λόγια: από ποιά στοιχεία μπορούμε να κρίνουμε για τη σύνθεση και τις αμοιβαίες σχέσεις της ανώτερης και της κατώτερης ομάδας σ' όλη τη ρωσική αγροτιά;

Τέτια στοιχεία έχουμε πολύ λίγα, γιατί στη Ρωσία δέ γίνονται αγροτικές απογραφές, ώστε να καταγραφούν μαζικά όλα τα γεωργικά νοικοκυριά της χώρας. Το μόνο υλικό για να κρίνουμε σε ποιές οικονομικές ομάδες διαιρείται η αγροτιά μας είναι τα συνοπτικά στοιχεία της στατιστικής των ζέμσβο και της στρατιωτικής απογραφής των αλόγων για την κατανομή των ζώων έργασίας (ή των αλόγων) ανάμεσα στα αγροτικά νοικοκυριά. Όσο πενιχρό κι αν είναι αυτό το υλικό, μπορούμε ωστόσο να βγάλουμε απ' αυτό ενδιαφέροντα συμπεράσματα, (φυσικά πολύ γενικά, κατά προσέγγιση, χοντρικά), κυρίως χάρη στο γεγονός ότι οι σχέσεις ανάμεσα στην αγροτιά που έχει πολλά άλογα και στην αγροτιά που έχει λίγα άλογα έχουν πιά αναλυθεί και αποδείχτηκαν καταπληχτικά όμοιογενείς στις πιο διαφορετικές περιοχές.

Σύμφωνα με τα στοιχεία της «Γενικής συλλογής οικονομικών στοιχείων παρμένων από τις απογραφές κατά νοικοκυριό που έκαναν τα ζέμσβο» του κ. Μπλαγκοβέστσενσκι (τόμ. Ι, «Τό αγροτικό νοικοκυριό». Μόσχα, 1893)⁵¹, οι απογραφές των ζέμσβο αγκάλιασαν 123 νομούς 22 κυβερνείων με 2 983 733 νοικοκυριά αγροτών και 17 996 317 άτομα και των δυο φύλων. Όμως τα στοιχεία για την κατανομή των νοικοκυριών ανάλογα με τα

ζῶα ἐργασίας δὲν εἶναι παντοῦ ὁμοιογενῆ. Συγκεκριμένα, σὲ τρία κυβερνεῖα πρέπει νὰ παραλείψουμε 11 νομούς*, ὅπου ἡ κατανομή ἐγινε ὄχι σὲ τέσσερις μὰ μόνο σὲ τρεῖς ὁμάδες. Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους 112 νομούς 21 κυβερνεῖων ἔχουμε τὰ παρακάτω συνοπτικά στοιχεῖα, πού ἀφοροῦν σχεδόν 2¹/₂ ἑκατομμύρια νοικοκυριά μέ 15 ἑκατομμύρια πληθυσμό.

Ὅμαδες νοικοκυριῶν	Νοικοκυριά	% τῶν νοικοκυριῶν	Πόσα ζῶα ἐργασίας ἔχουν**	% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζῶων ἐργασίας	Ἀριθμὸς ζῶων ἐργασίας κατὰ νοικοκυριό
Χωρὶς ζῶα ἐργασίας	613 238	24,7	—	—	—
Μέ 1 ζῶο ἐργασίας	712 256	28,6	712 256	18,6	1
» 2 ζῶα »	645 900	26,0	1 291 800	33,7	2
» 3 καὶ πάνω	515 521	20,7	1 824 969	47,7	3,5
<i>Σύνολο</i>	2 486 915	100	3 829 025	100	1,5

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀγκαλιάζουν κάτι λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (ἡ «Συλλογὴ στατιστικῶν ὑλικῶν, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» — ἔκδοσις τῆς γραμματείας τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν, Πετρούπολη, 1894 — ὑπολογίζει στίς ἐπαρχίες τῶν 50 κυβερνεῖων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 11 223 962 νοικοκυριά, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 10 589 967 εἶναι νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν). Στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν ἀλόγων ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες γιὰ ὅλη τὴ Ρωσία ἔχουμε στὴ «Στατιστικὴ τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XX. Ἡ στρατιωτικὴ ἀπογραφὴ τῶν ἀλόγων τὸ 1888» (Πετρούπολη 1891), ἐπίσης: στὴ «Στατιστικὴ τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XXXI. Ἡ στρατιωτικὴ ἀπογραφὴ τῶν ἀλόγων τὸ 1891» (Πετρούπολη 1894). Ἡ πρώτη ἔκδοσις περιέχει τὴν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων πού συγκεντρώθηκαν τὸ 1888 γιὰ 41 κυβερνεῖα (ὅπου περιλαβαίνονται καὶ τὰ 10 κυβερνεῖα τοῦ Βασιλείου τῆς Πολωνίας) καὶ ἡ δευτέρη γιὰ 18 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σὺν τὸν Καύκασο, τὴ στέπα τῶν Καλμούχων καὶ τὴν Περιοχὴ τῶν Κοζάκων τοῦ Ντόν.

* 5 νομούς τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ, 5 τοῦ κυβερνεῖου Σαμάρας καὶ 1 τοῦ κυβερνεῖου Βεσαρβίας.

** Ἐδῶ στά ἄλογα περιλαβαίνονται καὶ τὰ βόδια, πού τὰ ὑπολογίζουμε τὸ ἓνα ζευγάρι γιὰ ἓνα ἄλογο.

“Αν πάρουμε τὰ 49 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (γιὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Ντόν τὰ στοιχεῖα δὲν εἶναι πλήρη) καὶ συνοψίσουμε τὰ στοιχεῖα τοῦ 1888 καὶ τοῦ 1891, ἔχουμε τὴν παρακάτω εἰκόνα γιὰ τὴν κατανομὴ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων, πού ἀνήκουν στοὺς ἀγρότες τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων.

Σὲ 49 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας

Ὅμαδες νοικοκυ- ριῶν	Ἀγροτικά νοικοκυριά		Πόσα ἄλογα ἔχουν		Ἀριθμὸς ἀ- λόγων κατὰ νοικοκυριό
	συνολικά	σὲ %	συνολικά	σὲ %	
Χωρὶς ἄλογο	2 777 485	27,3	—	—	—
Μέ 1 ἄλογο	2 909 042	28,6	2 909 042	17,2	1
» 2 ἄλογα	2 247 827	22,1	4 495 654	26,5	2
» 3 »	1 072 298	10,6	3 216 894	18,9	3
» 4 καὶ πάνω	1 155 907	11,4	6 339 198	37,4	5,4
Σύνολο	10 162 559	100	16 960 788	100	1,6

Ἔτσι λοιπόν, σ’ ὅλη τὴ Ρωσία ἡ κατανομὴ τῶν ἀλόγων ἐργασίας στὴν ἀγροτιά πλησιάζει πάρα πολὺ στοῦ «μέσο» μέγεθος τῆς ἀποσύνθεσης πού εἶδαμε πιὸ πάνω στοῦ διάγραμμά μας. Στὴν πραγματικότητα ἡ ἀποσύνθεση εἶναι καὶ λίγο βαθύτερη: στὰ χεῖμα τῶν 22 % τῶν νοικοκυριῶν (2,2 ἑκατομμύρια νοικοκυριά ἀπὸ τὰ 10,2 ἑκατομμύρια) εἶναι συγκεντρωμένα τὰ 9 1/2 ἑκατομμύρια ἄλογα ἀπὸ τὰ 17 ἑκατομμύρια, δηλαδή τὰ 56,3% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Μιά τεράστια μάζα ἀπὸ 2,8 ἑκατομμύρια νοικοκυριά δὲν ἔχει καθόλου ἄλογο καὶ στὰ 2,9 ἑκατομμύρια τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν ἀπὸ ἓνα ἄλογο ἀναλογοῦν μόνο τὰ 17,2% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων*.

Στηριζόμενοι στὴ νομοτέλεια, πού ὑπάρχει στὶς σχέσεις ἀνάμεσα στὶς ὁμάδες πού ἀναφέραμε πιὸ πάνω, μπορούμε τώρα νὰ καθορίσουμε τὴν πραγματικὴ σημασία αὐτῶν τῶν στοιχείων. Ἄν τὸ ἓνα πέμπτο τῶν νοικοκυριῶν συγκεντρώνει τὰ μισὰ ἄλογα, τότε μπορούμε ἀλάνθαστα νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι

* Πῶς ἀλλάζει τὸν τελευταῖο καιρὸ ἡ κατανομὴ τῶν ἀλόγων στὴν ἀγροτιά, μπορούμε νὰ τὸ κρίνουμε ἀπὸ τὰ παρακάτω στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀλόγων τοῦ 1893–1994 («Στατιστικὴ τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας» XXXVII). Σὲ 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν τὸ 1893–1894: 8 288 987 ἀγροτικά νοικοκυριά. Ἄπ’ αὐτὰ χωρὶς ἄλογο ἦταν τὰ 2 641 754, δηλαδή τὰ 31,9%, μέ ἓνα ἄλογο τὰ 31,4%, μέ δύο ἄλογα τὰ 20,2%, μέ τρία ἄλογα τὰ 8,7%, μέ 4 ἄλογα καὶ πάνω τὰ 7,8%. Τὰ ἄλογα τῶν ἀγροτῶν ἦταν 11 560 358. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ αὐτὸν τὰ 22,5% ἀναλογοῦσαν στὰ νοικοκυριά πού εἶχαν ἀπὸ ἓνα ἄλογο, τὰ 28,9% στὰ νοικοκυριά πού εἶχαν ἀπὸ δύο ἄλογα, τὰ 18,8% στὰ νοικοκυριά πού εἶχαν ἀπὸ τρία ἄλογα καὶ τὰ 29,8% στὰ νοικοκυριά πού εἶχαν πολλὰ ἄλογα. Ἔτσι στὰ 16,5% τῶν εὐπορῶν ἀγροτῶν ἀναλογοῦσαν τὰ 48,6% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων.

στά χέρια του βρίσκεται όχι λιγότερη (ἀλλά πιθανόν περισσότερη) ἀπό τή μισή γεωργική παραγωγή τῶν ἀγροτῶν. Τέτια συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς εἶναι δυνατή μόνο ὅταν συγκεντρώνεται στά χέρια αὐτῆς τῆς εὐπορης ἀγροτιᾶς τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀγορασμένης γῆς καί τῆς γῆς πού μισθώνουν οἱ ἀγρότες, τόσο τῆς γῆς πού ἀνήκει σέ γεωργικούς κλήρους ὅσο καί τῆς γῆς πού δέν ἀνήκει. Αὐτή ἀκριβῶς ἡ εὐκατάστατη μειοψηφία εἶναι ἐκείνη κυρίως πού ἀγοράζει καί μισθώνει γῆ, παρ' ὅλο πού ἔχει, ἀσφαλῶς, τούς μεγαλύτερους γεωργικούς κλήρους. Ἐάν ὁ «μεσαῖος» ρῶσος ἀγρότης μόλις τά φέρνει βόλτα στήν πιά καλή χρονιά (καί εἶναι ζήτημα ἂν τά φέρνει βόλτα), αὐτή ἡ εὐπορη μειοψηφία, πού ἔχει πολύ περισσότερη γῆ ἀπό τό μεσαῖο ἀγρότη, δέν καλύπτει μονάχα ὅλα τά ἐξοδά της ἀπό τό ἀνεξάρτητο νοικοκυριό της, ἀλλά ἔχει καί πλεονάσματα. Κι αὐτό σημαίνει ὅτι εἶναι ἐμπορευματοπαραγωγός, ὅτι παράγει γεωργικά προϊόντα γιά πούληση. Κάτι περισσότερο: μετατρέπεται σέ ἀγροτική ἀστική τάξη, συνδυάζοντας μέ τό σχετικά μεγάλο γεωργικό νοικοκυριό καί ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις. Εἶδαμε ὅτι ἀκριβῶς αὐτοῦ τοῦ εἴδους τά «ἐπαγγέλματα» εἶναι τά πιά χαρακτηριστικά γιά τό ρῶσο «νοικοκύρη» μουζικό. Παρ' ὅλο πού ἔχει τήν πιά πολυμελῆ οἰκογένεια καί τό μεγαλύτερο ἀριθμό ἐργατικῶν χεριῶν στήν οἰκογένεια (ἡ εὐκατάστατη ἀγροτιά χαρακτηρίζεται πάντα ἀπ' αὐτά τά γνωρίσματα, καί στό $\frac{1}{5}$ τῶν νοικοκυριῶν πρέπει ν' ἀναλογεῖ μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, λχ. περίπου τά $\frac{3}{10}$), — αὐτή ἡ εὐκατάστατη μειοψηφία χρησιμοποιεῖ εὐρύτατα τή δουλιά τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων. Ἡ εὐκατάστατη αὐτή μειοψηφία πρέπει ν' ἀποτελεῖ τή σημαντική πλειοψηφία ὄλων τῶν νοικοκυριῶν τῶν ρώσων ἀγροτῶν, πού καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν γῆς καί μεροκαματιάρηδων. Ἐχομε τό δικαίωμα νά βγάλουμε αὐτό τό συμπέρασμα, στηριζόμενοι τόσο στήν προηγουμένη ἀνάλυση ὅσο καί στή σύγκριση τοῦ ποσοστοῦ τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς ὁμάδας μέ τό ποσοστό τῶν ζῶων ἐργασίας, καί συνεπῶς, μέ τό ποσοστό τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης καί τῆς οἰκονομίας γενικά. Τέλος, μόνο αὐτή ἡ εὐκατάστατη μειοψηφία μπορεί νά συμμετέχει σταθερά στά «προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό»⁵². Τέτια πρέπει νά εἶναι ἡ σχέση αὐτῆς τῆς μειοψηφίας πρὸς τήν ὑπόλοιπη ἀγροτιά, μά εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀνάλογα μέ τίς διαφορετικές ἀγροτικές συνθήκες, τά διαφορετικά συστήματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τίς διαφορετικές μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ἡ σχέση αὐ-

τή παίρνει διαφορετική μορφή και εκδηλώνεται διαφορετικά*. Άλλο πράγμα είναι οι βασικές τάσεις της αγροτικής αποσύνθεσης και άλλο οι μορφές της ανάλογα με τις διαφορετικές τοπικές συνθήκες.

Η κατάσταση της αγροτιάς που δεν έχει καθόλου άλλοα ή που έχει από ένα άλλοα κατά νοικοκυριό είναι ακριβώς αντίθετη. Είδαμε πίο πάνω, ότι οι στατιστικοί των ζέμιστβο κατατάσσουν και τή δεύτερη (αφήνουμε πιά τήν πρώτη) στο αγροτικό προλεταριάτο. Γι' αυτό αμφιβάλλω αν μπορεί να θεωρηθεί υπερβολή τό γεγονός, ότι στον υπολογισμό μας που πήραμε για παράδειγμα, συμπεριλάβαμε στο αγροτικό προλεταριάτο όλα τά νοικοκυριά που δεν έχουν άλλοα και τά $\frac{3}{4}$ των αγροτών που έχουν από ένα άλλοα (περίπου τό $\frac{1}{2}$ του συνολικού αριθμού των νοικοκυριών). Η αγροτιά αυτή έχει τόν μικρότερο απ' όλους γεωργικό κλήρο και συχνά τόν εκμισθώνει γιατί δεν έχει έργαλεία, σπόρο κτλ. Απ' όλη τή γή που μισθώνει ή αγοράζει ή αγροτιά, στήν κατηγορία αυτή αναλογούν μερικά άθλια ψίχουλα. Ποτέ δεν μπορεί να ζήσει από τό νοικοκυριό της και έχει τά «έπαγγέλματα» ή τις «άπολαβές», δηλαδή τήν πούληση της εργατικής της δύναμης σάν τήν κύρια πηγή μέσων συντήρησης. Είναι ή τάξη των μισθωτών εργατών με γεωργικό κλήρο, των εργατών γής, των μεροκαματιάρηδων, των άνειδίκευτων εργατών, των εργατών οικοδόμων κλπ. κλπ.

ΧΙ. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΩΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΑΛΟΓΩΝ ΤΟΥ 1888-1891 ΚΑΙ ΤΟΥ 1896-1900

Οί στρατιωτικές απογραφές των άλόνων του 1896 και του 1899-1901 μās επιτρέπουν τώρα να συγκρίνουμε τά νεότερα στοιχεία με τά στοιχεία που αναφέραμε πίο πάνω.

* Αν πάρουμε μαζί τά 5 νότια κυβερνεΐα (1896) και τά 43 υπόλοιπα (1899-1900) έχουμε για 48 κυβερνεΐα της Εύρωπαϊκής Ρωσίας τά παρακάτω στοιχεία:

* Πολύ πιθανόν λχ. στίς περιοχές που ασχολούνται με τή γαλακτοκομία να ήταν ασύγκριτα σωστότερη ή ταξινόμηση ανάλογα με τόν αριθμό των αγελάδων κι όχι ανάλογα με τόν αριθμό των άλόνων. Στίς συνθήκες της καλλιέργειας λαχανικών ούτε τό πρώτο ούτε τό δεύτερο γνώρισμα δεν μπορούν να είναι ίκανοποιητικά κτλ.

1896-1900

Όμάδες νοικοκυριών	Άγροτικά νοικοκυριά		Πόσα άλογα έχουν		Πόσα άλογα αναλογούν κατά νοικοκυριό
	συνολικά	σε %	συνολικά	σε %	
Χωρίς άλογο	3 242 462	29,2	—	—	—
Μέ 1 άλογο	3 361 778	30,3	3 361 778	19,9	1
» 2 άλογα	2 446 731	22,0	4 893 462	28,9	2
» 3 »	1 047 900	9,4	3 143 700	18,7	3
» 4 και πάνω	1 013 416	9,1	5 476 503	32,5	5,4
<i>Σύνολο</i>	11 112 287	100	16 875 443	100	1,5

Γιά τό 1888-1891 αναφέραμε τά στοιχειά 49 κυβερνείων. Μόνο γιά ένα από τά κυβερνεία αυτά δέν υπάρχουν νεότερα στοιχειά και συγκεκριμένα γιά τό κυβερνείο Άρχάγγελου. Άν αφαιρέσουμε από τά στοιχειά πού αναφέραμε πίο πάνω τά στοιχειά πού άφορούν αυτό τό κυβερνείο, θά έχουμε γιά τά ίδια 48 κυβερνεία τήν έξής εικόνα γιά τό 1888-1891:

1888-1891

Όμάδες νοικοκυριών	Άγροτικά νοικοκυριά		Πόσα άλογα έχουν		Πόσα άλογα αναλογούν κατά νοικοκυριό
	συνολικά	σε %	συνολικά	σε %	
Χωρίς άλογο	2 765 970	27,3	—	—	—
Μέ 1 άλογο	2 885 192	28,5	2 885 192	17,1	1
» 2 άλογα	2 240 574	22,2	4 481 148	26,5	2
» 3 »	1 070 250	10,6	3 210 750	18,9	3
» 4 και πάνω	1 154 674	11,4	6 333 106	37,5	5,5
<i>Σύνολο</i>	10 116 660	100	16 910 196	100	1,6

Η σύγκριση του 1888-1891 και του 1896-1900 δείχνει τήν ανάπτυσσόμενη *απαλλοτριώση* τής άγροτιάς. Ο αριθμός των νοικοκυριών αυξήθηκε σχεδόν κατά 1 εκατομμύριο. Ο αριθμός των άλόγων ελαττώθηκε, άν και πολύ λίγο. Ο αριθμός των νοικοκυριών χωρίς άλογο αυξήθηκε πολύ γρήγορα και τό ποσοστό τους ανέβηκε από 27,3 % στά 29,2 %. Άντί 5,6 εκατομμύρια φτωχούς άγρότες (χωρίς άλογο και μέ ένα άλογο) έχουμε τώρα 6,6 εκατομμύρια. Όλη ή αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών πήγε στην αύξηση του αριθμού των νοικοκυριών τής φτωχολογιάς. Έλαττώθηκε τό ποσοστό των νοικοκυριών πού είναι πλούσια σε άλογα. Άντί 2,2 εκατομμύρια νοικοκυριά μέ πολλά άλογα έχουμε μόνο 2,0 εκατομμύρια. Ο αριθμός των μεσαίων και των εύπορων νοικοκυριών μαζί (μέ 2 και πάνω άλογα κατά νοικοκυριό) παρέμεινε σχεδόν άμετάβλητος (4465 χιλιάδες στά 1888-1891, και 4508 χιλιάδες στά 1896-1900).

Ἔτσι τὰ συμπεράσματα ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα εἶναι τὰ παρακάτω:

Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι αὐξάνει ἡ ἀνέχεια καί ἡ ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιᾶς.

Ἔσο γιά τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνώτερη καί στήν κατώτερη ομάδα τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ σχέση αὐτή σχεδόν δέν ἄλλαξε. Ἄν μέ τις μεθόδους, πού περιγράψαμε πιο πάνω, συγκροτήσουμε τις κατώτερες ομάδες μέ τὰ 50 % τῶν νοικοκυριῶν καί τις ἀνώτερες μέ τὰ 20 % τῶν νοικοκυριῶν, θά καταλήξουμε στά παρακάτω: Τό 1888-1891 τὰ 50 % τῶν νοικοκυριῶν, δηλ. ἡ φτωχολογία, εἶχαν τὰ 13,7 % τῶν ἀλόγων. Τὰ 20 %, δηλ. οἱ πλούσιοι, εἶχαν τὰ 52,6 %. Τό 1896-1900 τὰ 50% τῶν νοικοκυριῶν, δηλ. ἡ φτωχολογία, εἶχαν ἐπίσης τὰ 13,7 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων πού εἶχε ἡ ἀγροτιά, ἐνῶ τὰ 20 %, δηλ. οἱ πλούσιοι, εἶχαν τὰ 53,2 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων. Συνεπῶς, ὁ συσχετισμός τῶν ομάδων σχεδόν δέν ἄλλαξε.

Τέλος, ὅλη ἡ ἀγροτιά στό σύνολό της ἔγινε πιο φτωχή σέ ἄλογα. Καί ὁ ἀριθμός καί τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἔχουν πολλά ἄλογα ἐλαττώθηκε. Ἀπό τή μιὰ μεριά, αὐτό σημαίνει προφανῶς πτώση γενικά τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Ἀπό τήν ἄλλη, δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε ὅτι στή Ρωσία ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων στήν ἀγροτική οἰκονομία εἶναι δυσανάλογα μέγας, σέ σχέση μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση. Καί δέν μποροῦσε νά εἶναι διαφορετικά σέ μιὰ χώρα ὅπου ἐπικρατοῦν οἱ μικροί ἀγρότες. Ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων σημαίνει συνεπῶς, ὡς ἓνα βαθμό, τήν ἀποκατάσταση κανονικῆς σχέσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων ἐργασίας πρὸς τήν ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς» στήν *ἀγροτική ἀστική τάξη* (σύγκρ. τοὺς συλλογισμούς τοῦ κ. Β. Β. γι' αὐτό τό ζήτημα πού ἀναφέρθηκαν πιο πάνω στό κεφάλαιο II, ὑποκ. 1).

Εἶναι εὐκαιρία νά θίξουμε ἐδῶ τοὺς συλλογισμούς πού γίνονται γι' αὐτό τό ζήτημα στά νεότερα ἔργα τοῦ κ. Βιχλιάγεφ («Μελέτες γιά τή ρωσική ἀγροτική πραγματικότητα». Πετρούπολη, ἐκδ. τοῦ περιοδικοῦ «Χοζιάν») καί τοῦ κ. Τσερνένκοφ («Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ». Μέρος I, Μόσχα, 1905). Καί οἱ δύο ἔχουν τόσο παρασυρθεῖ ἀπό τήν ἀνομοιογένεια τῶν ἀριθμῶν γιά τήν κατανομή τῶν ἀλόγων στήν ἀγροτιά, πού μετάρησαν τήν οἰκονομική ἀνάλυση σέ στατιστική ἄσκηση. Ἄντί νά μελετήσουν τοὺς τύπους τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ (τό μεροκαματιάρη, τό μεσαῖο ἀγρότη, τόν ἐπιχειρηματία) μελετοῦν, σάν ἐρασιτέχνες, τις ἀτέλειωτες στήλες τῶν ἀριθμῶν,

λές κι έχουν βάλει γιά σκοπό τους νά καταπλήξουν τόν κόσμο γιά τήν επίδοσή τους στήν αριθμητική.

Μόνο χάρη σ' αυτό τό παιχνίδι μέ τούς αριθμούς ό κ. Τσερνένκοφ μπορούσε νά μοῦ φέρει τήν αντίρρηση ότι ἐγώ ἐξηγῶ τάχα «προκατειλημμένα» τή «διαφοροποίηση» σάν ἕνα καινούργιο (κι ὄχι παλιό), κι ἄγνωστο γιατί, καπιταλιστικό ὅπωςδήποτε φαινόμενο. Κι ό κ. Τσερνένκοφ ἦταν ἐλεύθερος νά νομίσει, ὅτι τάχα βγάζω τά συμπεράσματα ἀπό τή στατιστική, ξεχνώντας τήν οἰκονομία!, ὅτι τάχα ἀποδείχνω κάτι, ἀλλάζοντας μόνο τούς αριθμούς καί τήν κατανομή τῶν ἀλόγων! Γιά νά ἐμβαθύνουμε στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, πρέπει νά τά πάρουμε ὅλα στό σύνολό τους: καί τή μίσθωση τῆς γῆς, καί τήν ἀγορά της, καί τίς μηχανές, καί τίς ἀπολαβές, καί τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆ γεωργίας, καί τή μισθωτή ἐργασία. Ἡ μήπως γιά τόν κ. Τσερνένκοφ κι αὐτά τά φαινόμενα δέν εἶναι οὔτε «καινούργια» καί οὔτε «καπιταλιστικά»;

XII. ΤΑ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΖΕΜΣΤΒΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΠΡΟ-Υ-ΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥΣ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΩΝ

Γιά νά τελειώσουμε μέ τό ζήτημα τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς, ἄς ἐξετάσουμε τό ζήτημα κι ἀπό μίαν ἄλλη πλευρά, δηλ. σύμφωνα μέ τά πιό συγκεκριμένα στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν τῶν ἀγροτῶν. Ἐτσι θά δοῦμε παραστατικά ὅλο τό βάθος τῆς διαφορᾶς πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στους τύπους τῆς ἀγροτιᾶς γιά τούς ὁποίους μιλοῦμε.

Στό παράρτημα τῆς «Συλλογῆς στοιχείων γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς γαιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν στους νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζεντέβιτσκ» (Βορόνεζ, 1889) δίνονται «στατιστικά στοιχεῖα γιά τή σύνθεση καί τούς προϋπολογισμούς τῶν τυπικῶν νοικοκυριῶν», στοιχεῖα πού διακρίνονται γιά τήν ἐξαιρετική τους πληρότητα*. Ἀπό τούς 67 προϋπολογισμούς ἀφήνουμε τόν ἕναν, γιατί δέν εἶναι καθόλου πλήρης

* Ἡ μεγάλη ἀδυναμία αὐτῶν τῶν στοιχείων εἶναι, πρῶτο, ὅτι λείπει ἡ ταξινομηση ἀνάλογα μέ τά διάφορα γνωρίσματα. Δεύτερο, ὅτι δέν ὑπάρχει κείμενο, πού νά δίνει πληροφορίες γιά τά νοικοκυριά πού παραλείφθηκαν γιατί δέν μπορούσαν νά μπουν στους πίνακες (τέτιο κείμενο ἔχουν λχ. τά στοιχεῖα γιά τούς προϋπολογισμούς τοῦ νομοῦ Ὁστρογκόζσκ). Τρίτο, ὅτι δέν εἶναι καθόλου ἐπεξεργασμένα τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὅλες τίς μή γεωργικές ἀσχολίες καί τίς διάφορες «ἀπολαβές» (γιά ὅλα τά «ἐπαγγέλματα» ὑπάρχουν τό ὅλο 4 στήλες, ἐνῶ μόνο ἡ περιγραφή τοῦ ρουχισμοῦ καί τῆς ὑπόδησης πιάνει 152 στήλες!).

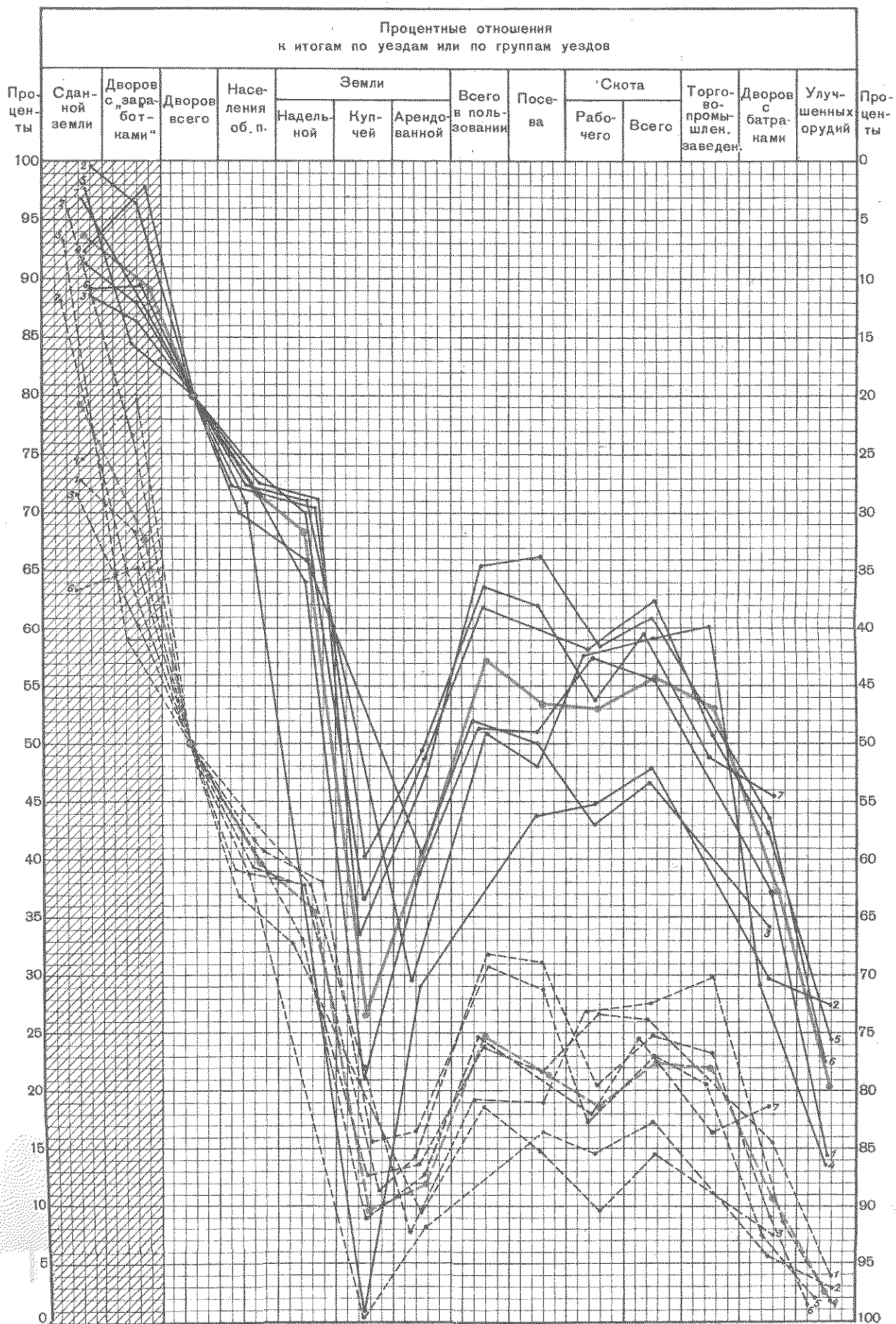
**ДИАГРАММА,
ИЗОБРАЖАЮЩАЯ ТАБЛИЦЫ А и Б**

Сплошные линии показывают в процентах (считая от верхней горизонтальной линии) долю *зажиточного* крестьянства в общей сумме земли, посева, скота и т. д.

Пунктирные линии показывают в процентах (считая от нижней горизонтальной линии) долю *неимущего* крестьянства в общей сумме земли, посева, скота и т. д.

Черные линии показывают степень разложения по отдельным уездам или группам уездов, номера которых (1—7) показаны в таблицах А и Б.

Красные линии показывают «среднюю» степень разложения (т. е. арифметические средние из тех процентных данных, которые занесены на диаграмму).

(τόν προϋπολογισμό αρ. 14 του νομού Κοροτογιάκ), και τούς υπόλοιπους τούς χωρίζουμε σε 6 ομάδες, ανάλογα με τον αριθμό των ζώων εργασίας που έχουν: α) χωρίς άλλο, β) με ένα άλλο, γ) με 2 άλλα, δ) με 3 άλλα, ε) με 4 άλλα, και στ) με 5 και πάνω άλλα (για τις ομάδες αυτές θα χρησιμοποιούμε παρακάτω μόνο τα γράμματα α - στ). Η ταξινόμηση σύμφωνα μ' αυτό το γνώρισμα, είναι αλήθεια, πώς δεν είναι απόλυτα κατάλληλη για τη δοσμένη περιοχή (έξαιτίας της τεράστιας σημασίας που έχουν τα «επαγγέλματα» για τα νοικοκυριά και των κατώτερων και των ανώτερων ομάδων), όμως αναγκαζόμαστε να τη χρησιμοποιήσουμε για να μπορέσουμε να συγκρίνουμε τα στοιχεία των προϋπολογισμών με τα στοιχεία των απογραφών για τα αγροτικά νοικοκυριά που εξετάσαμε πιο πάνω. Η σύγκριση αυτή μπορεί να γίνει μόνο αν χωρίσουμε την «αγροτιά» σε ομάδες, ενώ οι γενικοί και συνολικοί «μέσοι αριθμοί» έχουν τελείως εικονική σημασία, όπως είδαμε κιόλας και όπως θα δούμε πιο κάτω*. Με την ευκαιρία αυτή ως σημειωθεί έδω το ενδιαφέρον φαινόμενο ότι οι «μέσοι αριθμοί» των προϋπολογισμών χαρακτηρίζουν σχεδόν πάντα το νοικοκυριό, που βρίσκεται πιο ψηλά από το μέσο τύπο, δηλαδή παριστάνουν την πραγματικότητα καλύτερη απ' ό,τι είναι**. Αυτό γίνεται, πιθανόν, γιατί ή ίδια ή έννοια «προϋπολογισμός» προϋποθέτει ένα νοικοκυριό κάπως οικονομικά ισοροπημένο, τέττα όμως νοικοκυριά δεν είναι εύκολο να βρεθούν στη φτωχολογία. Για να το δείξουμε αυτό παραστατικά, θα παραβάλουμε την κατανομή των νοικοκυριών ανάλογα με τον αριθμό των ζώων εργασίας, ανάλογα με τα στοιχεία των προϋπολογισμών και με τα υπόλοιπα στοιχεία:

* Αποκλειστικά τέτοιους «μέσους αριθμούς» χρησιμοποιεί λχ. ο κ. Στσερμπίνια τόσο στις εκδόσεις των ζεμισβο του Βορόνεζ όσο και στο άρθρο του για τους προϋπολογισμούς των αγροτών στο βιβλίο του «Η επίδραση των σοδιών και των τιμών των σιτηρών κτλ.».

** Αυτό αφορά λχ. τα στοιχεία των προϋπολογισμών για το κυβερνείο Μόσχας (τόμ. VI και VII της «Συλλογής»), για το κυβερνείο Βλαντίμιρ («Τα βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ»), για το νομό Όστρογκόζσκ του κυβερνείου Βορόνεζ (τόμ. II, μέρος 2 της «Συλλογής») και κυρίως τους προϋπολογισμούς που αναφέρονται στις «Εργασίες της έπιτροπής για την έρευνα της βιοτεχνικής παραγωγής»⁵³ (για τα κυβερνεία Βιάτκας, Χερσώνας, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πέρεμ και για άλλα κυβερνεία). Οι προϋπολογισμοί των κ. κ. Κάρποφ και Μανόχιν στις «Εργασίες» που αναφέραμε, καθώς και του κ. Π. Σεμιόνοφ (στη «Συλλογή υλικών για τη μελέτη της αγροτικής κοινότητας». Πετρούπολη, 1880) και του κ. Όσάντσι («Η έπαρχία Στσερμπανόφ του νομού Έλισαβετγκράντ του κυβερνείου Χερσώνας») έχουν το πλεονέκτημα ότι χαρακτηρίζουν τους αγρότες κατά ξεχωριστές ομάδες.

Ἄριθμός τῶν προϋπολογισμῶν

Ὅμαδες νοικοκυριῶν	Σύνολο		σέ ποσοστά			
	γενικά	σέ %	σέ 4 νομούς τοῦ κυβερ- νείου Βορό- ντζ	σέ 9 νομούς τοῦ κυβερ- νείου Βορό- ντζ	σέ 112 νο- μούς 21 κυ- βερνείων	σέ 49 κο- βερνεία τῆς Ευρωπαϊκῆς Ρωσίας
Χωρίς ζῶα ἐργασίας	12	18,18	17,9	21,7	24,7	27,3
Μέ 1 ζῶο ἐργασίας	18	27,27	34,7	31,9	28,6	28,6
» 2 ζῶα »	17	25,76	28,6	23,8	26,0	22,1
» 3 » »	9	13,64	28,79	18,8	22,6	20,7
» 4 » »	5	7,575				
» 5 καί πάνω ζῶα ἐργ.	5	7,575				
Σύνολο	66	100	100	100	100	100

Ἀπό τόν πίνακα αὐτόν φαίνεται καθαρά, ὅτι τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο ὅταν βγά-
ζουμε μέσους ἀριθμούς γιά κάθε ὁμάδα τῆς ἀγροτικῆς χωριστά.
Αὐτήν ἀκριβῶς τήν ἐπεξεργασία κάναμε σ' αὐτά τά στοιχεῖα.
Τά ἐκθέτουμε σέ τρεῖς κατηγορίες: (Α) γενικά ἀποτελέσματα
τῶν προϋπολογισμῶν, (Β) χαρακτηρισμός τοῦ γεωργικοῦ νοικο-
κυριοῦ καί (Γ) χαρακτηρισμός τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου.

(Α) Τά γενικά στοιχεῖα γιά τό μέγεθος τῶν ἐξόδων καί τῶν
ἐσόδων εἶναι τά ἑξῆς:

Ἄναλογον σέ ἓνα νοικοκυριό (σέ ρούβλια)

Ἄριθμός ἀτόμων καί τῶν δύο φύ- λων κατά οικογένεια	Ἀκαθάριστα			Χρηματικά		Ἴσοζύγιο	Ποσα ρού- βλια χρω- στά	Καθυστερη- μένοι φόροι	
	ἐσοδα	ἐξοδα	Καθῆρό εἰσόδημα	ἐσοδα	ἐξοδα				
α)	4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,58
β)	4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	- 7,24	11,16	8,97
γ)	8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+ 31,50	13,73	5,93
δ)	13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+ 56,62	13,67	2,22
ε)	14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	- 41,38	42,00	—
στ)	16,00	1 766,79	1 593,77	173,02	1 047,26	959,20	+ 88,06	210,00	6
	8,27	491,44	443,00	48,44	235,53	217,70	+ 17,83	28,60	7,74

Ἔτσι, ἡ διαφορά στό μέγεθος τῶν προϋπολογισμῶν κατά ὁμά-
δες εἶναι τεράστια. Καί ἂν ἀκόμα ἀφήσουμε κατά μέρος τίς
ἀκρινές ὁμάδες, ὁ προϋπολογισμός τοῦ ε εἶναι πάνω ἀπό πέντε
φορές μεγαλύτερος ἀπό τόν προϋπολογισμό τοῦ β, ἐνῶ τά μέλη
τῆς οἰκογένειας τοῦ ε δέν εἶναι οὔτε τρεῖς φορές περισσότερα
ἀπ' τά μέλη τῆς οἰκογένειας τοῦ β.

Ας δούμε την κατανομή των εξόδων:

Μέσος όρος εξόδων κατά νοικοκυριό

	Για τροφή		Για την ύπολοι- πη άτομική κα- τανάλωση		Για τό νοικο- κυριό		Φόροι και ύποχρεώσεις		Σύνολο	
	Ρούβλια	%	Ρούβλια	%	Ρούβλια	%	Ρούβλια	%	Ρούβλια	%
α)	60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
β)	80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
γ)	181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
δ)	283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
ε)	373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
στ)	447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1 593,77	100
	180,75	40,80	47,30	10,68	180,60	40,77	34,35	7,75	443,00	100

Άρκει νά δούμε τό ποσοστό των εξόδων πού διατίθεται γιά τό νοικοκυριό από τό συνολικό ποσό των εξόδων τής κάθε ομάδας γιά νά άντιληφθούμε, ότι μπροστά μας προβάλλουν έδώ και οί προλετάριοι και τ' άφεντικά: Στήν ομάδα α τά έξοδα του νοικοκυριού είναι μόνο τά 14% των συνολικών εξόδων, ενώ στην στ είναι τά 61%. Γιά τίς διαφορές πού ύπάρχουν στό άπόλυτο μέγεθος των εξόδων γιά τό νοικοκυριό δέ χρειάζεται νά πούμε τίποτα. Όχι μονάχα στόν άγρότη πού δέν έχει άλογο, αλλά και στόν άγρότη πού έχει ένα άλογο, τά έξοδα αυτά είναι τιποτένια και τό «άφεντικό» μέ τό ένα άλογο βρίσκεται πολύ κοντήτερα στό συνηθισμένο (γιά τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες) τύπο των έργατων γής και των μεροκαματιάρηδων πού έχουν γεωργικό κλήρο. Άς σημειώσουμε επίσης τίς πολύ σημαντικές διαφορές πού ύπάρχουν στό ποσοστό των εξόδων γιά την τροφή (στην ομάδα α είναι σχεδόν διπλάσια άπ' ό,τι είναι στη στ): όπως είναι γνωστό, τό ύψος του ποσοστού αυτού δείχνει χαμηλό βιοτικό επίπεδο και άποτελεί την πιο χτυπητή διαφορά στους προϋπολογισμούς του άφεντικού και του εργάτη.

* Η «Συλλογή» ξεχωρίζει όλα τά «έξοδα γιά τίς άτομικές και τίς οικονομικές ανάγκες έκτός από την τροφή» από τά έξοδα γιά τή συντήρηση των ζώων. Στήν πρώτη όμως στήλη μπαίνουν πλάι-πλάι τά έξοδα λχ. γιά τό φατισμό και τή μίσθωση γής. Είναι φανερό ότι αυτό δέν είναι σωστό. Έμεις ξεχωρίζουμε την άτομική κατανάλωση από την οικονομική (τήν «παραγωγική») κατανάλωση, ύπολογίζοντας στην τελευταία τά έξοδα γιά τό καράμι, τό σχοινί, τό πετάλωμα των άλόγων, την επισκευή των χτιρίων, γιά τά σύνεργα και τά χάμουρα, γιά τούς εργάτες και τίς δουλιές μέ τό κομμάτι, γιά τούς τσομπάνους, γιά τή μίσθωση γής και γιά τή συντήρηση των ζώων και των πουλερικών.

Ας αναλύσουμε τώρα τὰ ἔσοδα:

	Μέσο εισόδημα κατά νοικοκυριό				Σύνθεση τοῦ εισοδήματος ἀπὸ τὰ «ἐπαγγέλματα»			
	ἀπὸ τῆ γεωργίας*	ἀπὸ τὰ «ἐπαγγέλματα»	ὑπόλοιπα ἀπὸ τὰ προηγούμενα χρόνια	Σύνολο	«ἀπὸ τὰ ἀτομικά ἐπαγγέλματα»	«ἀπὸ ἀγῶγια»	«ἀπὸ βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις»	«ἀπὸ διάφορα ἔσοδα»
α)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
β)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
γ)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
δ)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
ε)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
στ)	698,39	975,20	93,20	1 766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	164,67	34,03	491,44	59,09	19,36	70,75	15,47

*Ἔτσι λοιπόν, τὸ εισόδημα ἀπὸ τὰ «ἐπαγγέλματα» ξεπερνᾷ τὸ ἀκαθάριστο εισόδημα ἀπὸ τῆ γεωργία στὶς δυὸ ἀκρινεὲς ομάδες: στὸν προλετάριο, δηλαδή στὸν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο, καὶ στὸν ἀγρότη ἐπιχειρηματία. Τὰ «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» τῶν κατώτερων ομάδων τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦνται, φυσικά, ἀπὸ μισθωτὴ κυρίως ἐργασία. *Τὸ εισόδημα ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῆς γῆς* ἀποτελεῖ μεγάλο μέρος τῶν «διάφορων ἔσοδων». Στὸ σύνολο τῶν «ἀφεντικῶν-γεωργῶν» συγκαταλέγονται κάποτε καὶ μερικοί, πού τὸ εισόδημά τους ἀπ' τὴν ἐκμίσθωση τῆς γῆς τους εἶναι κάτι λιγότερο, κάποτε καὶ περισσότερο, ἀπὸ τὸ ἀκαθάριστο εισόδημά τους ἀπὸ τῆ γεωργία: λχ. ἓνας ἀγρότης, χωρὶς ἄλογο, παίρνει ἀκαθάριστο εισόδημα ἀπὸ τῆ γεωργία 61,9 ρούβλια, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῆς γῆς του 40 ρούβλια· ἓνας ἄλλος ἀπὸ τῆ γεωργία παίρνει 31,9 ρούβλια καὶ ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῆς γῆς του 40 ρούβλια. Δέν πρέπει νὰ ξεχνοῦμε παράλληλα, ὅτι τὸ εισόδημα ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῆς γῆς ἢ ἀπὸ τὴ δουλιὰ τοῦ ἐργάτη γῆς πηγαίνει ὀλόκληρο γιὰ τὶς ἀτομικὲς ἀνάγ-

* «Τὰ ὑπόλοιπα πού ὑπάρχουν ἀπὸ τὰ προηγούμενα χρόνια» ἀποτελοῦνται ἀπὸ σιτηρά (εἶδος) καὶ χρῆμα. Ἐδῶ δίνεται τὸ συνολικὸ ποσό, γιὰτὶ ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ τὰ ἀκαθάριστα — καὶ σὲ εἶδος καὶ σὲ χρῆμα — ἔσοδα κι ἔσοδα. Οἱ τέσσερις στήλες τῶν «ἐπαγγελμάτων» ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὶς ἐπικεφαλίδες τῆς «Συλλογῆς», πού δὲ δίνει τίποτα ἄλλο γιὰ τὰ «ἐπαγγέλματα». *Ας σημειώσουμε ὅτι στὴν ομάδα ε στὶς βιοτεχνικὲς ἐπιχειρήσεις πρέπει, ὅπως φαίνεται, νὰ περιλάβουμε καὶ τὰ ἀγῶγια, πού δίνουν στοὺς δυὸ νοικοκυρέους αὐτῆς τῆς ομάδας ἀπὸ 250 ρούβλια ἔσοδα, ὁ ἓνας μάλιστα ἀπὸ τοὺς νοικοκυρέους αὐτοὺς ἔχει κι ἐργάτη γῆς.

κες του «αγρότη», ενώ από το ακαθάριστο εισόδημα από τη γεωργία πρέπει να αφαιρεθούν τα έξοδα για το γεωργικό νοικοκυριό. Όταν κάνουμε αυτή την αφαίρεση, μένει για τον αγρότη που δεν έχει άλλο, καθαρό εισόδημα από τη γεωργία 41,99 ρούβλια κι από τα «επαγγέλματα» 59,04 ρούβλια, και για τον αγρότη που έχει ένα άλλο, 69,37 και 49,22 ρούβλια. Και μόνο η παραβολή αυτών των αριθμών δείχνει, ότι έχουμε μπροστά μας τύπους αγροφυλάκων με γεωργικό κληρο, που καλύπτει ένα μέρος από τα έξοδα συντήρησής τους (και γι' αυτό το λόγο μειώνει το μεροκάματο). Τό να μπερδεύεις αυτούς τους τύπους με τα *αφεντικά* (τους γεωργούς και τους επιχειρηματίες) σημαίνει ότι παραβιάζεις κατάφωρα όλες τις απαιτήσεις της επιστημονικής έρευνας.

Στόν άλλο πόλο του χωριού βλέπουμε ακριβώς τέττα *αφεντικά*, που συνδυάζουν το ανεξάρτητο γεωργικό νοικοκυριό με έμποροβιοτεχνικές επιχειρήσεις, που αποδίδουν σημαντικό (για το δοσμένο βιοτικό επίπεδο) εισόδημα που φτάνει σε κάμποσες εκατοντάδες ρούβλια. Η πλήρης άοριστία της στήλης «ατομικά επαγγέλματα» μάς κρύβει τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις κατώτερες και στις ανώτερες ομάδες από την άποψη αυτή, όμως το ίδιο το μέγεθος του εισοδήματος απ' αυτά τα «ατομικά επαγγέλματα» δείχνει το βάθος αυτής της διαφοράς (φτάνει να θυμίσουμε ότι στην κατηγορία «ατομικά επαγγέλματα» της στατιστικής του Βορόνεζ μπορούν να μπουν και η έπαιτεία και η δουλιά του έργατη γής και η ύπηρεσία του επίστατη, του διαχειριστή κτλ. κτλ.).

Σύμφωνα με το μέγεθος του καθαρού εισοδήματος ξεχωρίζουν πάλι χτυπητά οί αγρότες που δεν έχουν άλλο και οί αγρότες που έχουν από ένα άλλο, γιατί έχουν τά πίο πενιχρά «υπόλοιπα» (1-2 ρούβλια), ακόμα κι έλλειμμα στο χρηματικό τους ίσοζύγιο. Οί πόροι αυτών των αγροτών δεν είναι μεγαλύτεροι, αν δεν είναι μικρότεροι, από τους πόρους των μισθωτών εργατών. Κάποιο καθαρό εισόδημα και υπόλοιπα από μερικές δεκάδες ρούβλια (χωρίς τά όποια δεν μπορεί να γίνεται λόγος για μία κάπως σωστή διεύθυνση ενός νοικοκυριού) αρχίζουμε να βλέπουμε μόνο στους αγρότες, που έχουν από δύο άλλα. Τό καθαρό εισόδημα της εύπορης αγροτιάς φτάνει σε τέτιο ύψος (120-170 ρούβλια), που την κάνει να ξεχωρίζει χτυπητά από τό γενικό επίπεδο της ρωσικής εργατικής τάξης*.

* Φαινομενική έξαιρεση αποτελεί η κατηγορία ε με τό τεράστιο έλλειμμα (41 ρούβλια), που καλύπτεται ώστόσο με δάνειο. Αυτό όφείλεται στο γε-

Είναι εὐνόητο, ὅτι ὅταν ἐνώνονται σέ ἕνα σύνολο οἱ ἐργάτες καί τὰ ἀφεντικά καί βγαίνει ἕνας «μέσος» προϋπολογισμός, παρουσιάζεται μιὰ εἰκόνα «μέτριας εὐπορίας» καί «μέτριου» καθαροῦ εἰσοδήματος: 491 ρούβλια ἔσοδα, 443 ρούβλια ἔξοδα, 48 ρούβλια πλεόνασμα, κι ἀπ' αὐτά τὰ 18 ρούβλια σέ χρήμα. Αὐτός ὁμως ὁ μέσος ὄρος εἶναι τελείως εἰκονικός. Κρύβει μόνο τή μεγάλη φτώχεια τῆς μάζας τοῦ κατώτερου στρώματος τῆς ἀγροτιᾶς (α καί β, δηλαδή τούς 30 προϋπολογισμούς ἀπό τούς 66), πού μέ τό τιποτένιο εἰσόδημά τους (120-180 ρούβλια ἀκαθάριστα ἔσοδα κατά οἰκογένεια) δέν εἶναι σέ θέση νά τά φέρουν βόλτα καί ζοῦν κυρίως δουλεύοντας σάν ἐργάτες γῆς καί μεροκαματιάρηδες.

Ὁ ἀκριβῆς ὑπολογισμός τῶν ἐσόδων καί τῶν ἐξόδων σέ χρήμα καί σέ εἶδος μᾶς δίνει τή δυνατότητα νά καθορίσουμε τή σχέση τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς πρὸς τήν ἀγορά, γιά τήν ὁποία ἔχουν σημασία μόνο τὰ ἔσοδα καί τὰ ἔξοδα σέ χρήμα. Τό ποσοστό τοῦ χρηματικοῦ μέρους τοῦ προϋπολογισμοῦ στό γενικό προϋπολογισμό εἶναι κατά ὁμάδες τό παρακάτω:

Τό ποσοστό τοῦ χρηματικοῦ μέρους

	τῶν ἐξόδων	τῶν ἐσόδων
	στό σύνολο τῶν	
	ἐξόδων	ἐσόδων
α)	57,10	54,6
β)	46,47	41,4
γ)	43,57	45,7
δ)	41,47	42,3
ε)	46,93	40,8
στ)	60,18	59,2
	49,14	47,9

Ἐπομένως βλέπουμε, ὅτι τό ποσοστό τῶν χρηματικῶν ἐσόδων καί ἐξόδων (καί κατά κανόνα τῶν ἐξόδων) αὐξάνει ἀπό τίς

γονός ὅτι τὰ τρία νοικοκυριά (ἀπό τὰ πέντε τῆς κατηγορίας αὐτῆς) εἶχαν γάμους, πού κόστισαν 200 ρούβλια. (Ὅλο τό ἔλλειμμα τῶν πέντε νοικοκυριῶν = 206 ρούβλια καί 90 καπικία). Γι' αὐτό τὰ ἔξοδα αὐτῆς τῆς ὁμάδας γιά τήν ἀτομική κατανάλωση, ἐκτός τῆς τροφῆς, ἀνέβηκαν στόν πολύ μεγάλο ἀριθμό τῶν 10 ρουβλιῶν καί 41 καπικιῶν κατ' ἄτομο καί τῶν δύο φύλων, ἐνώ σέ καμιά ἄλλη ὁμάδα, χωρίς νά ἐξαιροῦνται καί οἱ πλούσιοι (στ), τὰ ἔξοδα αὐτά δέ φτάνουν οὔτε τὰ 6 ρούβλια. Συνεπῶς, αὐτό τό ἔλλειμμα εἶναι ἀπό τό χαρακτήρα του τελείως ἀντίθετο μέ τό ἔλλειμμα τῆς φτωχολογιᾶς. Εἶναι ἔλλειμμα πού δέν ὀφείλεται στήν ἀδυναμία ἱκανοποίησης τῶν ἐλάχιστων ἀναγκῶν, ἀλλά στή δυσανάλογη αὐξηση τῶν ἀναγκῶν σέ σχέση μέ τό εἰσόδημα τοῦ δοσμένου χρόνου.

μεσαίες ομάδες προς τις άκρινές. Πιο χτυπητό έμπορευματικό χαρακτήρα έχει τό νοικοκυριό τοῦ νοικοκύρη πού δέν έχει άλλογο καί τοῦ νοικοκύρη πού έχει πολλά άλλα, κι αυτό σημαίνει δι καί οί δύο ζοῦν κυρίως πουλώντας έμπόρευμα, μόνο πού στόν έναν τό έμπόρευμα αυτό είναι ή εργατική του δύναμη καί στόν άλλον τό προϊόν πού παράγεται γιά πούληση μέ σημαντική (δπως θά δοῦμε) χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας, δηλαδή τό προϊόν πού παίρνει μορφή κεφαλαίου. Μ' άλλα λόγια, κι αυτοί οί προϋπολογισμοί μᾶς δείχνουν, δι ή αποσύνθεση τῆς αγροτιάς δημιουργεῖ τήν έσωτερική αγορά γιά τόν καπιταλισμό, μετατρέποντας τόν αγρότη από τή μιὰ μεριά σέ εργάτη γῆς καί από τήν άλλη σέ μικρό έμπορευματοπαραγωγό, σέ μικροαστό.

Ἄλλο, όχι λιγότερο σπουδαῖο, συμπέρασμα ἀπ' αυτά τά στοιχεία είναι δι σ' όλες τις ομάδες τῆς αγροτιάς τό νοικοκυριό έγινε πιά σέ πολύ σημαντικό βαθμό έμπορευματικό, έπесе στήν εξάρτηση τῆς αγοράς: τό χρηματικό μέρος τῶν εἰσόδων ή τῶν εξόδων δέν πέφτει πουθενά κάτω ἀπό τά 40%. Κι αυτό τό ποσοστό πρέπει νά παραδεχτοῦμε δι είναι μεγάλο, γιὰτί πρόκειται γιά τό ἀκαθάριστο εἰσόδημα τῶν μικρῶν γεωργῶν, στό ὅποιο ὑπολογίζεται ἀκόμα καί ή συντήρηση τῶν ζῶων, δηλαδή ὑπολογίζεται τό ἄχυρο, τά κότσαλα κτλ.*. Είναι φανερό, δι ἀκόμα καί ή αγροτιά τῆς κεντρικῆς μαυρόχρωμης ζώνης (ὅπου ή χρηματική οἰκονομία δέν είναι γενικά καί τόσο ἀναπτυγμένη ὅσο στή βιομηχανική ζώνη ή στίς στεπῶδεις ἀκρινές περιοχές) δέν μπορεί καθόλου νά ὑπάρχει χωρίς νά πουλᾷ καί νά αγοράζει καί βρίσκεται κιόλας σέ ἀπόλυτη εξάρτηση ἀπό τήν αγορά, ἀπό τήν ἐξουσία τοῦ χρήματος. Είναι περιττό νά πῶμε πόσο τεράστια σημασία έχει αυτό τό γεγονός καί σέ πόσο μεγάλο λάθος πέφτουν οί ναρόντικοί μας ὅταν προσπαθοῦν νά τό ἀποσιωπήσουν**, παρασυρμένοι ἀπό τή συμπάθειά τους πρὸς τή φυσική οἰκονομία πού εξαφανίστηκε ὀριστικά κι ἀμετάκλητα. Στή σύγχρονη κοινωνία δέν μπορείς νά ζήσεις χωρίς νά πουλᾷς, κι ὅλα ὅσα ἐπιβραδύνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς έμπορευματικῆς οἰκονομίας ὀδηγοῦν μονάχα στή χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῶν

* Τά έξοδα γιά τή συντήρηση τῶν ζῶων είναι σχεδόν ὅλα σέ εἶδος: ἀπό τά 6316,21 ρούβλια, πού ξοδεοῦν γι' αὐτή τή δουλιὰ καί τά 66 νοικοκυριά, ξόδεωαν σέ χρήμα μόνο 1535,2 ρούβλια, ἀπ' τά ὅποια τά 1102,5 ρούβλια, ἀναλογοῦν σέ 1 νοικοκύρη-ἐπιχειρηματία πού έχει 20 άλλα, προφανῶς γιά ἐμπορικούς σκοπούς.

** Τό λάθος αυτό τό συναντοῦσε κανείς πολύ συχνά στίς συζητήσεις (τοῦ 1897) γιά τή σημασία τῶν χαμηλῶν τιμῶν στά σιτηρά⁶⁶.

παραγωγών. «Οί επιζήμιες πλευρές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής — λέει ο Μάρξ για τον αγρότη — . . . συμπίπτουν έδω με τις ζημιές που προέρχονται από την άτελη ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο αγρότης γίνεται έμπορος και βιομήχανος χωρίς τους όρους κάτω από τους οποίους θα μπορούσε να παράγει το προϊόν του σαν έμπόρευμα» («Das Kapital», III, 2, 346. Ρωσ. μετάφραση, σελ. 671)⁵⁶.

Άς σημειωθεί, ότι τα στοιχεία των προϋπολογισμών αναιρούν απόλυτα την αρκετά διαδομένη ακόμα αντίληψη, που αποδίδει στους φόρους σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη της έμπορευματικής οικονομίας. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι τα χρηματικά γεώμορα και οι φόροι αποτέλεσαν στον καιρό τους σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη της ανταλλαγής, τώρα όμως ή έμπορευματική οικονομία στάθηκε γερά στα πόδια της και ή σημασία των *παραπάνω* φόρων περνά σέ πολύ δευτερεύουσα μοίρα. Συγκρίνοντας τα έξοδα για τους φόρους και τις άλλες ύποχρεώσεις μέ όλα τα χρηματικά έξοδα των αγροτών, έχουμε τή σχέση: 15,8 % (κατά ομάδες: α - 24,8 %, β - 21,9 %, γ - 19,3 %, δ - 18,8 %, ε - 15,4 % και στ - 9,0 %). Συνεπώς, τό ανώτατο όριο έξόδων για τους φόρους είναι τρεις φορές μικρότερο από τά υπόλοιπα χρηματικά έξοδα, που είναι ύποχρεωτικά για τον αγρότη μέσα στις σύγχρονες συνθήκες της κοινωνικής οικονομίας. Άν όμως πάρουμε όχι τό ρόλο των φόρων στην ανάπτυξη της ανταλλαγής, αλλά τή σχέση τους προς τό εισόδημα, θά δούμε ότι ή σχέση αυτή είναι ύπερβολικά ύψηλή. Πόσο βαραίνουν τό σημερινό αγρότη οι παραδόσεις της έποχής πριν από τή μεταρύθμιση, φαίνεται πολύ άνάγλυφα από τους ύφιστάμενους ακόμα φόρους που καταβροχθίζουν τό ένα έβδομο των *συνολικών* έξόδων του μικρού γεωργού ή ακόμα και του εργάτη γής μέ γεωργικό κλήρο. Έκτός άπ' αυτό ή κατανομή των φόρων μέσα στην κοινότητα είναι καταπληκτικά άνισόμετρα: όσο πιο εύκατάστατος είναι ό αγρότης τόσο μικρότερο είναι τό ποσοστό των φόρων που άναλογεί στα γενικά του έξοδα. Ο αγρότης που δέν έχει άλλογο πληρώνει σέ σύγκριση μέ τά έξοδά του σχεδόν τρεις φορές περισσότερα από τον αγρότη που έχει πολλά άλλα (βλ. πιο πάνω τον πίνακα για τήν κατανομή των έξόδων). Μιλούμε για τήν κατανομή των φόρων μέσα στην κοινότητα, γιατί άν ύπολογίσουμε τό ύψος των φόρων και των άλλων δοσιμάτων που πέφτουν σέ μία ντεσιατίνα γεωργικού κλήρου, τό ύψος τους θά άποδειχθεί σχεδόν ίσο. Ύστερα άπ' όσα έκθέσαμε πιο πάνω, δέν πρέπει νά μäs ξαφνιάζει αυτή ή άνισο-

μετρία. Ἡ ἀνισομετρία εἶναι ἀναπόφευκτη στήν κοινότητά μας, ἐφόσον ἡ κοινότητα αὐτή διατηρεῖ τόν ὑποχρεωτικό καί φορολογικό της χαρακτήρα ἀπέναντι στούς ἀγρότες. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ἀγρότες χωρίζουν ὅλους τούς φόρους ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τῆς γῆς: τό ποσοστό τῶν φόρων καί τό ποσοστό τῆς γῆς συγχωνεύονται γι' αὐτούς σέ μιᾶ ἔννοια, στήν ἔννοια «ἄτομο»*. Στό μεταξύ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς ὀδηγεῖ, ὅπως εἶδαμε, στή μείωση τοῦ ρόλου τῶν γεωργικῶν κλήρων στούς δύο πόλους τοῦ σύγχρονου χωριοῦ. Εἶναι φυσικό ὅτι κάτω ἀπό τέτιες συνθήκες ἡ κατανομή τῶν φόρων μέ βάση τόν γεωργικό κλήρο (πού συνδέεται ἀδιάρηχτα μέ τόν ὑποχρεωτικό χαρακτήρα τῆς κοινότητας) ὀδηγεῖ στή μετατόπιση τῶν φόρων ἀπό τήν εὐπορη ἀγροτιά στή φτωχολογία. Ἡ κοινότητα (δηλαδή ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη⁵⁷ καί τό γεγονός ὅτι δέν ἔχει κανείς τό δικαίωμα νά παραιτηθεῖ ἀπό τή γῆ) γίνεται ὀλοένα καί περισσότερο ἐπιζήμια γιά τήν ἀγροτική φτωχολογία**.

(B) Περνώντας στό ζήτημα τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῆς γεωργίας τῶν ἀγροτῶν, θά ἀναφέρουμε πρῶτα τά γενικά στοιχεῖα γιά τά νοικοκυριά:

Ὅμιλες	Ἀριθμός νοικοκυριῶν	Ἀριθμός ἀτόμων καί τῶν δύο φύλων κατὰ οἰκογένεια	Ἀριθμός ἐργαζομένων κατὰ οἰκογένεια			Νοικοκυριά μέ ἑργάτες γῆς	Ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν		Γεωργικὸς κλήρος γῆ σέ ντεπ-ατίνες κατὰ νοικοκυριό	Καλλιερгоούμενη ἔκταση κατὰ νοικοκυριό σέ ντεσ.			Ποσές ντεσ. καλλιεργ. ἔκτ. ἀναλογουδὸν σέ 1 ἄτ. καί τῶν 2 φύλων	% τῆς γῆς ποῦ μισθώνει σέ σχέση μετὰ τῆς δικῆς τοῦ γῆ
			δικῶν τῆς	μισθωμένων	σύνολο		πού ἐκμισθώνουν γῆ	πού μισθώνουν γῆ		σὴ δικῆ τοῦ γῆ	σὴ γῆ πού μισθώνει	σύνολο		
α)	12	4,08	1	—	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—
β)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	3	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0,69	20,5
γ)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4
δ)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
ε)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,27	61,9
στ)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	23	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7
Σύνολο	66	8,27	1,86	0,21	2,07	10	8	30	12,4	5,32	2,18	7,5	0,91	41,0

* Βλ. Β. Ὁρλόφ. «Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριό». «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. IV, μέρος I. — *Τριμῶνογραφ.* «Ἡ κοινότητα καί οἱ φόροι». — *Keussler.* «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindefesitzes in Russland» (*Κόισλερ.* «Γιά τήν ἱστορία καί τήν κριτική τῆς γαιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν μέσα στήν κοινότητα τῆς Ρωσίας». Ἡ Σύντ.). — Β.Β. «Ἡ ἀγροτική κοινότητα» («Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμισθου», τόμ. I).

** Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀκόμα μεγαλύτερη ζημιά γιά τήν ἀγροτική φτωχολογία θά φέρει ἡ στολιπινική (Νοέμβρης 1906) διάλυση τῆς κοινότη-

Ἐπὶ αὐτὸν τὸν πίνακα φαίνεται, ὅτι ἡ σχέση ἀνάμεσα στὶς ομάδες, ὡς πρὸς τὴν ἐκμίσθωση καὶ τὴ μίσθωση γῆς, ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς καλλιεργουμένης ἔκτασης, ὡς πρὸς τὴ μίσθωση ἔργατῶν γῆς κτλ., εἶναι ἀπόλυτα ὁμοιογενῆς καὶ σύμφωνα μὲ τοὺς προϋπολογισμοὺς, καὶ σύμφωνα μὲ τὰ συνοπτικά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε πρὶό πάνω. Κάτι περισσότερο: καὶ τὰ ἀπόλυτα στοιχεῖα γιὰ τὸ νοικοκυριό τῆς κάθε ομάδας βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὰ στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὁλόκληρους νομοὺς. Νά ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων τῶν προϋπολογισμῶν καὶ τῶν στοιχείων πού ἐξετάσαμε πρὶό πάνω:

Σέ ἓνα νοικοκυριό ἀναλογοῦν *

	στοὺς ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο				στοὺς ἀγρότες πού ἔχουν ἀπό ἓνα ἄλογο			
	ἄτομα καὶ τῶν δύο φύλων	μίσθωση γῆς σέ ντεστατίνες	καλλιεργουμένη ἐκταση σέ ντεσ.	σύνολο ζώων	ἄτομα καὶ τῶν δύο φύλων	μίσθωση γῆς σέ ντεστατίνες	καλλιεργουμένη ἐκταση σέ ντεσ.	σύνολο ζώων
Προϋπολογισμοὶ	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
4 νομοὶ τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
Νομός Νοβοουζένσκ τοῦ κυβερνεῖου Σαμάρας	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
4 νομοὶ τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Νομός Καμίσιν τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
3 νομοὶ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
2 νομοὶ τοῦ κυβερνεῖου Ὀριόλ	4,4	0,1	;	0,5	5,7	1,0	;	2,3

Ἔτσι, ἡ κατάσταση τοῦ ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο καὶ τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἓνα ἄλογο εἶναι σχεδόν ἡ ἴδια σ' ὅλα τὰ μέρη πού ἀναφέραμε, σέ σημεῖο πού τὰ στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν μπορεῖ νά τὰ θεωρεῖ κανεὶς ἀρκετὰ ἀντιπροσωπευτικά.

* Ἐὰν ἀναφέρουμε τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν περιουσία καὶ τὰ σύνεργα τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη τῶν διαφόρων ομάδων. [Βλ. τὸν παρακάτω πίνακα. Σύντ.]

τας⁵⁸. Αὐτὸ εἶναι τὸ ρωσικὸ «enrichissez-vous» («πλουτίστε». Ἡ Σύντ.): μαυροεκατονταρχίτες, πλούσιοι ἀγρότες! ἀρπάξτε τὰ πάντα, φτάνει νά στηρίξετε τὴν ἀπολυταρχία πού πέφτει! (Υποσημείωση στὴ 2ῃ ἐκδοσῆ.)

* Οἱ διαστάσεις τῆς καλλιεργουμένης ἐκτασης δέν ἀφοροῦν τοὺς 4 νομοὺς μὰ μόνο τὸ νομὸ Ζαντόνσκ τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ.

Ο πίνακας αυτός δείχνει παραστατικά τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στις διάφορες ομάδες στο ζήτημα της εξασφάλισής τους με σύνεργα και ζώα, τη διαφορά για την όποια μιλήσαμε πιο πάνω με βάση τα συνοπτικά στοιχεία. Έδω βλέπουμε μία τελείως διαφορετική περιουσιακή κατάσταση των διαφόρων ομάδων. Και αυτή η διαφορά έχει σαν συνέπεια να μη μοιάζουν καθόλου άκόμα και τα άλλα του φτωχού αγρότη με τα άλλα του εύπορου*. Το άλλο του μονοάλογου αγρότη, αποτελεί ένα πραγματικό «ζωντανό κλάσμα», όχι βέβαια το «ένα τέταρτο του αλόγου», μά όλόκληρα «είκοσι έφτά πεντηκοστά δεύτερα» του αλόγου!**60

*Ας πάρουμε σε συνέχεια τα στοιχεία που δείχνουν τα έξοδα ενός νοικοκυριού***:

Η σύνθεση των εξόδων για ένα νοικοκυριό σε ρούβλια

Ομάδες	Για συμπλήρωση και επίσκευή				Για μίσθωση γης	Για δουλειές και δουλιές με το κομμάτι	σύνολο	Για τροφο των ζώων	σύνολο
	Για τον τοσιμάνη και για μικροέξοδα	των χιτριών	των σίνεργων και των ζώων	σύνολο					
α)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
β)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
γ)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
δ)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
ε)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
στ)	51,42	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
Σύνολο	9,37	13,19	13,14	26,33	35,45	10,54	81,69	98,91	180,60

* Στη γερμανική αγροτική φιλολογία υπάρχει μία μονογραφία του Ντρέλερ, που περιέχει στοιχεία για το βάρος των ζώων των γεωργών που χωρίζονται σε διάφορες ομάδες ανάλογα με την έκταση της γης που έχουν⁵⁹. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν άκόμα πιο ανάγλυφα από τους παρατιθέμενους αριθμούς της ρωσικής στατιστικής των ζέμιστρο την *ασύγκριτα χειρότερη* ποιότητα των ζώων των μικρών αγροτών σε σχέση με τα ζώα των μεγαλοαγροτών και ιδιαίτερα των τσιφλικαδών. Έλπίζω να έπεξεργαστώ σύντομα τα στοιχεία αυτά για δημοσίευση. (Υποσημείωση στη 2η έκδοση.)

*** Αν συγκρίνουμε αυτά τα μέτρα που αναφέρουν οι προϋπολογισμοί για την αξία των χιτριών, των σίνεργων και των ζώων των διαφόρων ομάδων της αγροτιάς με τα συνοπτικά στοιχεία των 49 κυβερνειών της Εθρωπαϊκής Ρωσίας, που αναφέραμε πιο πάνω, θα βλέπαμε ότι το ένα πέμπτο των αγροτικών νοικοκυριών κατέχει πολύ περισσότερα μέσα παραγωγής απ' όσα δηλ ή υπόλοιπη αγροτιά.

*** Τα έξοδα για τη συντήρηση των ζώων είναι κυρίως σε είδος, ενώ τα υπόλοιπα έξοδα του νοικοκυριού είναι στο μεγαλύτερό τους μέρος σε χρήμα.

Τά στοιχεία αυτά είναι πολύ εύγλωττα. Μας δείχνουν ανάγλυφα την απόλυτη μιζέρια του «νοικοκυριού» όχι μονάχα του αγρότη που δεν έχει άλλο, μά και του αγρότη που έχει ένα άλλο. Δείχνουν ακόμα ότι είναι όλοτελα λαθεμένη ή συνηθισμένη μέθοδος να εξετάζεις αυτούς τους αγρότες μαζί με την ολιγάριθμη μά ισχυρή αγροτιά, που ξοδεύει εκατοντάδες ρούβλια για τό νοικοκυριό της, που έχει τή δυνατότητα και νά βελτιώνει τά συνεργά της, και νά μισθώνει «δουλευτές», και ν' «αγοράζει» σέ πλατιά κλίμακα γῆ, πληρώνοντας για ἐνοίκιο 50, 100 και 200 ρούβλια τό χρόνο*. Πρέπει νά σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, ὅτι τά σχετικά μεγάλα ἐξοδα τοῦ αγρότη που δεν έχει άλλο για «δουλευτές και δουλιές μέ τό κομμάτι» ὀφείλονται κατά πᾶσα πιθανότητα στό γεγονός, ὅτι οἱ στατιστικοί μέρδεσαν σ' αὐτή τή στήλη δύο τελείως διαφορετικά πράγματα: τή μίσθωση τοῦ ἐργάτη που πρέπει νά δουλέψει μέ τά συνεργα τοῦ μισθωτῆ, δηλαδή τή μίσθωση τοῦ ἐργάτη γῆς ἢ τοῦ μεροκαματιάρη και τή μίσθωση τοῦ γείτονα-νοικοκύρη, που πρέπει νά καλλιεργήσει τή γῆ τοῦ μισθωτῆ μέ τά δικά του συνεργα. Αὐτά τά δύο εἶδη «μίσθωσης», που ὡς πρός τή σημασία τους εἶναι διαμετρικά ἀντίθετα, εἶναι ἀπαραίτητο νά τά ξεχωρίζουμε αὐστηρά, ὅπως τό ἔκανε λχ. ὁ Β. Ὀρλόφ (βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων για τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, μέρος I).

* Ἐς ἐξετάσουμε τώρα τά στοιχεία για τό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία. Δυστυχῶς, τά στοιχεία αὐτά ἢ «Συλλογή» δεν τά ἐπεξεργάστηκε καθόλου ἱκανοποιητικά (ἐνμέρει, ἴσως, γιατί ἦταν μικρός ὁ ἀριθμός αὐτῶν τῶν στοιχείων). Ἐτσι δεν ἔχει γίνει ἐπεξεργασία στό ζήτημα τῆς ἀποδοτικότητας, δεν ὑπάρχουν πληροφορίες για τήν πούληση τοῦ κάθε προϊόντος χωριστά και για τούς ὄρους αὐτῆς τῆς πούλησης. Γι' αὐτό θά περιοριστοῦμε στόν παρακάτω σύντομο πίνακα:

Εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία σέ ρούβλια

Ὅμαδες	Σύνολο		Χρηματικό εἰσόδημα		Εἰσόδημα ἀπό τά ἐπαγγέλματα κατά νοικοκυριό
	Κατά νοικοκυριό	Κατά ἄτομο και τῶν δύο φύλων	Κατά νοικοκυριό	% τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος ἀπό τή γεωργία	
α)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
β)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
γ)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
δ)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
ε)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
στ)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	35,38	47,31	16,16	164,67

* Πόσο ἀρεστή θά πρέπει νά εἶναι για ἕναν τέτιο «εὐκατάστατο νοικο-

Στόν πίνακα αυτόν πέφτει άμέσως στό μάτι ή χτυπητή έξαίρεση: ή τεράστια έλάττωση του ποσοστού του χρηματικού εισοδήματος από τή γεωργία στην άνωτερη ομάδα, παρ' όλο πού έχει τήν περισσότερη καλλιεργούμενη έκταση. Έτσι τό πιό μεγάλο γεωργικό νοικοκυριό διέπεται, όπως φαίνεται, περισσότερο από τή φυσική οίκονομία. Έχει έξαιρετικό ένδιαφέρον νά εξετάσουμε από πιό κοντά αυτή τή φαινομενική έξαίρεση, πού ρίχνει φώς στό πολύ σπουδαίο ζήτημα τής σχέσης τής γεωργίας μέ τά «επαγγέλματα» πού έχουν επιχειρηματικό χαρακτήρα. Όπως είδαμε κιόλας, ή σημασία αυτού του είδους των επαγγελμάτων είναι έξαιρετικά μεγάλη στους προϋπολογισμούς των νοικοκυρέων πού έχουν πολλά άλογα. Κρίνοντας από τά στοιχεία πού εξετάζουμε, βλέπουμε ότι για τήν άγροτική κεφαλαιοκρατία αυτής τής περιοχής είναι έξαιρετικά χαρακτηριστική ή τάση νά συνδυάζει τή γεωργία μέ τίς έμποροβιοτεχνικές επιχειρήσεις*. Δέν είναι δύσκολο νά δει κανείς ότι οι νοικοκυρέοι αυτής τής κατηγορίας δέν είναι σωστό, πρώτο, νά συγκρίνονται μέ τους καθαρά γεωργούς και, δεύτερο, ότι κάτω από τέτιες συνθήκες πολύ συχνά ή γεωργία φαίνεται φυσική. Όταν μέ τή γεωργία συνδυάζεται ή βιομηχανική επεξεργασία των άγροτικών προϊόντων (ή άλευροποιία, ή έλαιοπαραγωγή, ή παραγωγή άμυλόκολλας από πατάτα, ή άπόσταξη οίνοπνεύματος κτλ.), τότε τό εισόδημα σε χρήμα αυτής τής επιχείρησης μπορεί νά καταταχθεί όχι στό εισόδημα από τή γεωργία, αλλά στό εισόδημα από τίς βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Στην πραγματικότητα ή γεωργία σ' αυτή τήν περίπτωση θά είναι έμπορευματική κι όχι φυσική. Τό ίδιο θά πρέπει νά πουμε και για τό νοικοκυριό, όπου ή μάζα των γεωργικών προϊόντων καταναλώνεται σε είδος για τή συντήρηση των εργατών γης και των άλλων, πού χρησιμεύουν για κάποια επιχείρηση (λχ. για μεταφορά του ταχυδρομείου). Και τέτια άκριβώς νοικοκυριά βρίσκουμε άνάμεσα στα νοικοκυριά τής άνωτερης ομάδας (προϋπολογισμός αρ. 1 για τό νομό Κοροτογιάκ. Οικογένεια μέ 18 άτομα, μέ 4 εργαζόμενα

κύρη μουζικό» ή «θεωρία τής γαιομίσθωσης» του κ. Κάρισεφ, πού ζητά μακρόχρονη μίσθωση, πιό φτηνό ένοίκιο, άποζημίωση για τίς βελτιώσεις τής γης κτλ. Είναι άκριβώς ό,τι του χρειάζεται.

* Κανένα από τους 12 νοικοκυρέους πού δέν έχουν άλογο, δέν έχει εισοδήματα από τά βιοτεχνικά εργαστήρια και τίς βιοτεχνικές επιχειρήσεις. Από τους 18 νοικοκυρέους πού έχουν από ένα άλογο, μονάχα ό ένας έχει τέτια εισοδήματα, από τους 17 μέ δύο άλογα, μονάχα οι δύο, από τους 9 μέ τρία άλογα, οι τρεις, από τους 5 μέ τέσσερα άλογα, οι δύο και από τους 5 νοικοκυρέους, πού έχουν πάνω από 4 άλογα ό καθένας, οι τέσσερις.

μέλη, 5 έργατες γής, 20 άλογα. Είσοδημα από τή γεωργία 1294 ρούβλια, σχεδόν όλο σε είδος, και από τίς διάφορες βιοτεχνικές επιχειρήσεις 2675 ρούβλια. Κι αυτό τό «άγροτικό νοικοκυριό μέ τό χαρακτήρα φυσικής οικονομίας» παίρνεται μαζί μέ τό νοικοκυριό πού δέν έχει άλογο ή πού έχει ένα μόνο άλογο γιά νά βγει ένας γενικός «μέσος όρος»). 'Απ' αυτό τό παράδειγμα βλέπουμε άκόμα μιά φορά πόσο σπουδαίο είναι νά συνδυάζεις τήν ταξινόμηση ανάλογα μέ τό μέγεθος και τό είδος του γεωργικού νοικοκυριού, μέ τήν ταξινόμηση ανάλογα μέ τό μέγεθος και τόν τύπο του νοικοκυριού πού κάνει και άλλα «έπαγγέλματα».

(Γ) 'Ας εξετάσουμε τώρα τά στοιχεία γιά τό βιοτικό επίπεδο των άγροτών. Στή «Συλλογή» δέν αναφέρονται όλα τά έξοδα γιά τήν τροφή σε είδος. 'Εμείς ξεχωρίζουμε τά κυριότερα: τά γεωργικά προϊόντα και τό κρέας*.

'Αναλογούν κατά άτομο και στά δύο φύλα

Όμάδες	Προϊόντα σιτηρών				Τά ίδια ύπολογισμένα σε σίκαλη, σε πούτια				
	'Αλεύρι, σικάλι-σιο, σε μέρα	'Αλεύρι κριθαρέ-νιο και από κέ-χρι, σε πούτια	Κεχρί και γερ-τοίχα** σε μέρα	'Αλεύρι σιταρέ-νιο και φαρίνα, σε φούντια	Πατάτες σε μέρα	Σίκαλη και σάπρι	'Άλλα σιτηρά	Σύνολο	Κρέας σε πούτια
α)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59
β)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49
γ)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18
δ)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
ε)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
στ)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	0,35	2,77	4,05	7,64	18,4	3,8	22,2	1,21

'Απ' αυτόν τόν πίνακα φαίνεται, ότι είχαμε δίκιο πού βάσαμε τούς άγρότες χωρίς άλογο μαζί μέ τούς άγρότες μέ ένα άλογο και τούς ξεχωρίζαμε από τούς άλλους. Τό διακριτικό γνώρισμα

* Στόν όρο αυτόν συγχωνεύουμε τίς στήλες τής «Συλλογής» πού άφορούν τό βοδινό, τό πρόβιο, τό χοιρινό κρέας και τό χοιρινό λίπος. 'Ο ύπολογισμός των σιτηρών σε σίκαλη έγινε σύμφωνα μέ τούς κανόνες τής «Συγκριτικής στατιστικής» του Γιανσον, πού αποδέχτηκαν οι στατιστικοί του Νίζνι Νόβγοροντ (βλ. «Υλικά» γιά τό νομό Γκορμπάτοφ. Βάση του ύπολογισμού είναι τό ποσοστό του άφομοιώσιμου λευκάματος).

** Γκρεσίχα — πρόκειται γιά ένα φυτό πού τό επιστημονικό του όνομα είναι: φαγόπυρος ό έδώδιμος. 'Ο καρπός του άλευροποιείται και τρώγεται. Σημ. μετ.

αὐτῶν τῶν ὁμάδων τῆς ἀγροτικῆς εἶναι ἡ ἀνεπάρκεια τῆς τροφῆς καὶ ἡ χειροτέρευση τῆς ποιότητάς τῆς (πατάτες). Ὁ ἀγρότης μάλιστα πού ἔχει ἕνα ἄλογο τρέφεται ἀπό μερικές ἀπόψεις χειρότερα ἀπό τόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο. Ὁ γενικός «μέσος ὄρος» ἀκόμα καί σ' αὐτό τό ζήτημα εἶναι ὀλίγετα εἰκονικός, γιατί κρύβει τήν ἀνεπαρκῆ διατροφή τῆς μάζας τῶν ἀγροτῶν μέ τήν ἱκανοποιητική διατροφή τῆς εὐκατάστατης ἀγροτικῆς, πού καταναλώνει σχεδόν μιáμιση φορά περισσότερα γεωργικά προϊόντα καί τρεῖς φορές περισσότερο κρέας* ἀπό τή φτωχο-λογία.

Γιά νά συγκρίνουμε τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα γιά τή διατροφή τῶν ἀγροτῶν, πρέπει νά πάρουμε ὅλα τά προϊόντα ἀνάλογα μέ τήν ἀξία τους σέ ρούβλια:

Ἀναλογοῦν κατά ἄτομο σέ ρούβλια

Ὅμαδες	Ἐξοδα σέ χρήμα									
	Ἄλεκτρο κάθε εἶδος καί μπλιγούρια	Λαχανικά, λάδι καί φρούτα	Πατάτες	Σύνολο γεωργικῶν προϊόντων	Σύνολο προϊόντων κτηνοτροφίας**	Σύνολο ἀγοραζόμενων προϊόντων***	Σύνολο προϊόντων	Ἀπ' αὐτά σέ χρήμα	Γιά γεωργικά προϊόντα	Γιά προϊόντα κτηνοτροφίας
α)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
β)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
γ)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
δ)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
ε)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
στ)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	1,80	0,94	12,47	6,54	2,83	21,84	5,01	1,78	0,40

Κι ἔτσι τά γενικά στοιχεῖα γιά τή διατροφή τῶν ἀγροτῶν ἐπιβεβαιώνουν ὅσα εἶπαμε πιο πάνω. Ξεχωρίζουν καθαρά τρεῖς ὁμάδες: ἡ κατώτερη (οἱ ἀγρότες πού δέν ἔχουν ἄλογο καί οἱ

* Πόσο πιο χαμηλή εἶναι ἡ κατανάλωση κρέατος ἀπό τοὺς ἀγρότες στά χωριά σέ σύγκριση μέ τοὺς κατοίκους τῆς πόλης, φαίνεται ἀκόμη καί ἀπό τά παρακάτω σκόρπια στοιχεῖα. Στή Μόσχα σφαχτήκαν τό 1900 στά σφαγεῖα τῆς πόλης ζῶα πού ζύγιζαν περίπου 4 ἑκατομμύρια πούτια καί ἡ ἀξία τους ἔφτανε συνολικά τά 18 986 714 ρούβλια καί 59 καπίκια. («Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι», 1901, ἀρ. 55). Αὐτό σημαίνει ὅτι κάθε ἄτομο καί τῶν δυό φύλων κατανάλωσε μέσα σέ ἕνα χρόνο περίπου 4 πούτια κρέας ἀξίας περίπου 18 ρούβλια. (Υποσημείωση στή 2η ἔκδοση.)

** Βοδινό καί χοιρινό κρέας, χοιρινό λίπος, πρόβιο κρέας, βούτυρο ἀγελαδινό, γαλακτοκομικά προϊόντα, κότες κι αὐγά.

*** Ἄλατι, νάρια παστά καί φρέσκα, ρέγγες, βότκα, μύρα, τσαί καί ζάχαρη.

Μία σελίδα από ένα τετράδιο
του Β. Ι. Λένιν με αποσπάσματα
καί υπολογισμούς από τό βιβλίο
του Ν. Α. Μπλαγκοβέστσενσκι
«Γενική συλλογή στατιστικῶν
στοιχείων» (1893).

άγρότες πού έχουν από ένα άλλογο), ή μεσαία (μέ δυό καί τρία άλλογα) καί ή άνώτερη πού τρέφεται σχεδόν δυό φορές καλύτερα από τήν κατώτερη. Η γενική «μέση» ομάδα σβήνει τίς δυό άκρινές ομάδες. Τά έξοδα *σέ χρήμα* γιά τήν τροφή είναι καί απόλυτα καί σχετικά μεγαλύτερα στίς δυό άκρινές ομάδες: στούς άγρότες προλετάριους καί στήν άγροτική άστική τάξη. Οί πρώτοι *άγοράζουν περισσότερα, άν καί καταναλώνουν λιγότερα* από τό μεσαίο άγρότη, *άγοράζουν τά πιό άπαραίτητα γεωργικά προϊόντα* πού έχουν ανάγκη. Η άγροτική άστική τάξη *άγοράζει περισσότερα* γιατί καταναλώνει περισσότερα, πλαταίνοντας κυρίως τήν κατανάλωση τών μή γεωργικών προϊόντων. Η σύγκριση αὐτῶν τών δυό άκρινῶν ομάδων μᾶς δείχνει παραστατικά, πῶς δημιουργεῖται σέ μία κεφαλαιοκρατική χώρα ή έσωτερική αγορά γιά τά εἶδη άτομικῆς κατανάλωσης*.

Τά υπόλοιπα έξοδα γιά τήν άτομική κατανάλωση είναι:

Ἀναλογοῦν κατ' ἄτομο καί στά δυό φύλα σέ ρούβλια

Ὅμαδες	ἔξοδα γιά								
	ἔπιπλα, σκεῦη καί ρουχισμó	καύσιμη ὕλη (άχυρο)	ἰματισμó καί ὑπόδηση	φοτισμó	τίς ὑπόλοιπες ἀνάγκες τοῦ σπιτιοῦ	συνολικά γιά τήν άτομική κατανάλωση ἔκτος ἀπό τήν τροφή	ἀπ' αὐτά σέ χρήμα	Συνολικά γιά τήν τροφή καί τίς ὑπόλοιπες ἀτομικές ἀνάγκες	ἀπ' αὐτά σέ χρήμα
α)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
β)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
γ)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
δ)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
ε)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
στ)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	0,91	2,20	0,22	2,38	5,71	4,86	27,55	9,87

* Στά έξοδα σέ χρήμα γιά τά γεωργικά προϊόντα τήν πρώτη θέση τήν κατέχει ή αγορά σίκαλης — κυρίως από τή φτωχολογία· ἔπειτα ἔρχεται ή αγορά λαχανικών. Τά έξοδα γιά τά λαχανικά ἀνέρχονται σέ 85 καπίκια κατ' ἄτομο καί στά δυό φύλα (κατά ομάδες ἀπό 56 καπίκια γιά τή β, ὡς ένα ρούβλι καί 31 καπίκια γιά τήν ε ομάδα), μέσα σ' αὐτά είναι καί 47 καπίκια σέ χρήμα. Αὐτό τό ἐνδιαφέρον γεγονός μᾶς δείχνει, ὅτι ἀκόμα καί στόν άγροτικό πληθυσμó, ἀφήνουμε πιά τόν άστικό, διαμορφώνεται ή αγορά γιά τά προϊόντα μιάς ἀπό τίς μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί συγκεκριμένα τῆς λαχανοκομίας. Τά έξοδα γιά τό λάδι είναι κατὰ $\frac{2}{3}$ σέ εἶδος. Δηλαδή σ' αὐτό τόν τομέα ὑπερέχει ἀκόμα ή οἰκιακή παραγωγή καί ή πρωτόγονη χειροτεχνία.

Αυτά τὰ έξοδα δέν εἶναι πάντα σωστό νά ὑπολογίζονται κατ' ἄτομο καί στά δύο φύλα, γιατί ἡ ἀξία λχ. τῆς καύσιμης ὕλης, τοῦ φωτισμοῦ, τῶν εἰδῶν οἰκιακῆς χρήσης κτλ. δέν εἶναι ἀνάλογη μέ τόν ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας.

Κι αὐτά τὰ στοιχεῖα μᾶς δείχνουν τό χωρισμό τῆς ἀγροτιᾶς (ἀνάλογα μέ τό βιοτικό τῆς ἐπίπεδο) σέ τρεῖς διαφορετικές ὁμάδες. Ἐδῶ ἐκδηλώνεται καί ἡ παρακάτω ἐνδιαφέρουσα ἰδιομορφία: τό μέρος τῶν χρηματικῶν ἐξόδων γιά ὅλη τήν ἀτομική κατανάλωση εἶναι μεγαλύτερο στίς κατώτερες ὁμάδες (περίπου τό μισό τῶν χρηματικῶν ἐξόδων στήν α), ἐνῶ στίς ἀνώτερες ὁμάδες τὰ χρηματικά έξοδα δέ μεγαλώνουν καί ἀποτελοῦν μόνο τό ἕνα τρίτο. Πῶς νά τό συμβιβάσουμε αὐτό μέ τό γεγονός πού ἀναφέραμε πτό πάνω, ὅτι τό ποσοστό τῶν χρηματικῶν ἐξόδων ἀνεβαίνει γενικά στίς δύο ἀκρινές ὁμάδες; Εἶναι φανερό, ὅτι στίς ἀνώτερες ὁμάδες τὰ χρηματικά έξοδα γίνονται κυρίως γιά τήν παραγωγική κατανάλωση (ἐξοδα γιά τό νοικοκυριό), ἐνῶ στίς κατώτερες γιά τήν ἀτομική κατανάλωση. Νά τὰ ἀκριβῆ στοιχεῖα γι' αὐτό:

Ὅμαδες	Χρηματικά έξοδα κατά νοικοκυριό σέ ρούβλια				Τό ἴδιο σέ %				% τοῦ χρηματικού μέρους τῶν ἐξόδων	
	γιά ἀτομική κατανάλωση	γιά τό νοι- κοκυριό	γιά φόρους καί ὑποχρε- ωτικές εἰσ- φορές	Σύνολο	γιά ἀτομική κατανάλωση	γιά τό νοι- κοκυριό	γιά φόρους καί ὑποχρε- ωτικές εἰσ- φορές	Σύνολο		
α)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
β)	38,89	24,32	17,77	80,98	48,0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
γ)	76,79	56,35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
δ)	110,60	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
ε)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
στ)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	81,27	102,23	34,20	217,70	37,3	46,9	15,8	100	35,6	56,6

Συνεπῶς ἡ μετατροπή τῆς ἀγροτιᾶς σέ ἀγροτικό προλεταριάτο δημιουργεῖ ἀγορά κυρίως γιά τὰ εἶδη κατανάλωσης, ἐνῶ ἡ μετατροπή τῆς σέ ἀγροτική ἀστική τάξη δημιουργεῖ ἀγορά κυρίως γιά τὰ μέσα παραγωγῆς. Μέ ἄλλα λόγια, στίς κατώτερες ὁμάδες τῆς «ἀγροτιᾶς» παρατηροῦμε τή μετατροπή τῆς ἐργατικῆς δύναμης σέ ἐμπόρευμα καί στίς ἀνώτερες τή μετατροπή τῶν μέσων παραγωγῆς σέ κεφάλαιο. Καί οἱ δύο αὐτές μετατροπές μᾶς δίνουν ἀκριβῶς τό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, πού διαπίστωσε ἡ θεωρία σέ ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες γενικά. Γι' αὐτό ἀκριβῶς ὁ Φ. Ἐνγκελς ἔγραψε γιά τήν

πείνα του 1891, ότι η πείνα αυτή σημαίνει *τή δημιουργία έσωτερικής αγοράς για τον καπιταλισμό*⁶¹ — θέση άκατανόητη για τους ναρόντικους, που βλέπουν στην καταστροφή της άγροτιάς μόνο την πτώση της «λαϊκής παραγωγής»⁶² κι όχι τή μετατροπή της πατριαρχικής οικονομίας σε κεφαλαιοκρατική.

Ο κ. Ν. —ον έγραψε ένα όλόκληρο βιβλίο για τήν έσωτερική αγορά, χωρίς να έχει παρατηρήσει τό προτσές της δημιουργίας της έσωτερικής αγοράς με τήν άποσύνθεση της άγροτιάς. Στο άρθρο του: «Πώς έξηγγείται ή αύξηση των κρατικών μας έσόδων;» («Νόβογε Σλόβο», 1896, τεύχος 5, Φλεβάρης) θίγει αυτό τό ζήτημα στον παρακάτω συλλογισμό: οί πίνακες των έσόδων του άμερικανού έργάτη δείχνουν, ότι όσο χαμηλότερα είναι τά έσοδά του τόσο μεγαλύτερα είναι σχετικά τά έξοδά του για τήν τροφή. Έπομένως, άν έλαττώνεται ή κατανάλωση της τροφής, άκόμα περισσότερο έλαττώνεται ή κατανάλωση των άλλων προϊόντων. Καί στή Ρωσία έλαττώνεται ή κατανάλωση του ψωμιού καί της βότκας, συνεπώς έλαττώνεται επίσης καί ή κατανάλωση των άλλων προϊόντων, κι άπ' αυτό βγαίνει ότι τή μεγαλύτερη κατανάλωση του εϋπορου «στρώματος» (σελ. 70) της άγροτιάς τήν ίσοφαρίζει με τό παραπάνω ή έλάττωση της κατανάλωσης των μαζών. Στο συλλογισμό αυτόν υπάρχουν τρία λάθη: πρώτα, υποκαθιστώντας τον άγρότη με τον έργάτη ο κ. Ν. —ον υπερπηδά τό ζήτημα, ενώ πρόκειται άκριβώς για τό προτσές της δημιουργίας των έργατων καί των *άφεντικών*. Δεύτερο, υποκαθιστώντας τον άγρότη με τον έργάτη ο κ. Ν. —ον άνάγει όλη τήν κατανάλωση στην άτομική κατανάλωση, ξεχνώντας τήν παραγωγική κατανάλωση, τήν αγορά για τά μέσα παραγωγής. Τρίτο, ο κ. Ν. —ον ξεχνά, ότι τό προτσές της άποσύνθεσης της άγροτιάς είναι ταυτόχρονα προτσές της άντικατάστασης της φυσικής οικονομίας με τήν έμπορευματική, ότι συνεπώς ή αγορά μπορεί να δημιουργηθεί όχι με τήν αύξηση της κατανάλωσης, αλλά με τήν μετατροπή της φυσικής κατανάλωσης (έστω καί της πιό άφθονης) σε χρηματική ή σε κατανάλωση με πληρωμή (έστω καί λιγότερο άφθονη). Είδαμε τώρα ότι σχετικά με τά είδη άτομικής κατανάλωσης οί άγρότες που δέν έχουν άλλογο καταναλώνουν λιγότερα, αλλά αγοράζουν περισσότερα από τή μεσαία άγροτιά· γίνονται όλο καί πιό φτωχοί, ενώ ταυτόχρονα παίρνουν καί ξοδεύουν περισσότερα χρήματα. Καί άκριβώς αυτές οί δύο πλευρές του προτσές είναι άπαραίτητες για τον καπιταλισμό*.

* Τό γεγονός αυτό, που φαίνεται από πρώτη ματιά παράδοξο, βρίσκεται στην πραγματικότητα σε άπόλυτη άρμονία με τίς βασικές άντιφάσεις του

Τελειώνοντας θά χρησιμοποιήσουμε τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, γιά νά συγκρίνουμε τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν ἀγροτῶν καί τῶν ἐργατῶν γῆς. Ἐάν ὑπολογίζουμε τίς διαστάσεις τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης ὄχι κατ' ἄτομο γενικά, ἀλλά κατὰ ἐνήλικο δουλευτή (σύμφωνα μέ τή βάση πού παίρνουν οἱ στατιστικοί τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ στή συλλογή πού ἀναφέραμε πῶς πάνω) ἔχουμε τόν παρακάτω πίνακα:

Ἀναλογοῦν σ' ἕναν ἐνήλικο δουλευτή

Ὅμιδες	προϊόντα πού καταναλώνονται:							ἐξοδα σέ ρούβλια:		
	ἀλεύρι σικαλίσιο σέ μέρα	ἀλεύρι κριθαρένιο καί ἀπό κέχρι σέ πούτια	κέχρι καί γκρεσίτζα σέ μέρα	ἀλεύρι σιταρένιο καί φαρίνα σέ φούντια	πατάτες σέ μέρα	Σύνολο γεωργικῶν προϊόντων ὑπολογιζομένων μέ ἀναγωγή σέ σικάλη	Κρέας σέ πούτια	γιά τήν τροφή	γιά τήν ὑπόλοιπη ἀτομική κατανάλωση	Σύνολο
α)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
β)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
γ)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
δ)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
ε)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3
στ)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	0,5	3,7	5,5	10,4	33,78	1,4	29,1	7,8	36,9

Γιά νά κάνουμε συγκρίσεις ἀνάμεσα στά στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ πίνακα καί στά στοιχεῖα γιά τό βιοτικό ἐπίπεδο τῶν ἐργατῶν γῆς, μπορούμε νά πάρουμε, πρῶτα, τίς μέσες τιμές τῆς ἐργασίας. Ἐπί δέκα χρόνια (1881–1891) ὁ μέσος μισθός τοῦ ἐργάτη γῆς γιά ἕνα χρόνο στό κυβερνεῖο Βορόνεζ ἦταν 57 ρούβλια, καί 99 ρούβλια* ἂν ὑπολογίσουμε καί τή συντήρησή του, γιατί ἡ συντή-

καπιταλισμοῦ, πού συναντᾶ κανεῖς σέ κάθε βῆμα τῆς πραγματικῆς ζωῆς. Γι' αὐτό, οἱ προσεχτικοί παρατηρητές τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ μπόρεσαν νά συλλάβουν αὐτό τό γεγονός τελείως ἀνεξάρτητα ἀπό τή θεωρία. «Γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς δράσης του — λέει ὁ Ἐνγκελγκάρντ γιά τόν κουλάκο, τό μικρέμπορο κτλ. — ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι οἱ ἀγρότες νά εἶναι φτωχοί. . . νά περνοῦν ἀπ' τά χέρια τους πολλά χρήματα» («Γράμματα ἀπό τό χωριό», σελ. 493). Ἡ συμπάθειά του πρὸς τή «σίγουρη (sic!!) γεωργική ζωή» (ibid.) δέν ἐμπόδιζε τόν Ἐνγκελγκάρντ νά ἀνακαλύπτει κάποτε τίς πῶς βαθιές ἀντιφάσεις μέσα στήν περιβόητη κοινότητα.

* «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς σύμφωνα μέ πληροφορίες πού πάρθηκαν ἀπό τοὺς νοικοκυρούς». Ἐκδ. Διεύθυνσης Γεωργίας. Μέρος V. Πετρούπολη, 1892. Σ. Α. Κορολένκο: «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία στά μεγάλα κτήματα κτλ.».

ρηση κόστιζε 42 ρούβλια. Τό ύψος τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων μέ γεωργικό κλῆρο (τῶν ἀγροτῶν χωρίς ἄλογο καί τῶν ἀγροτῶν μέ ἓνα ἄλογο) βρίσκεται χαμηλότερα ἀπ' αὐτό τό ἐπίπεδο. Τό κόστος τῆς συντήρησης ὅλης τῆς οἰκογένειας τοῦ «ἀγρότη» πού δέν ἔχει ἄλογο (μέ τετραμελῆ οἰκογένεια) εἶναι μόνο 78 ρούβλια καί τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἓνα ἄλογο (μέ πενταμελῆ οἰκογένεια) 98 ρούβλια, δηλαδή *λιγότερο ἀπ' ὅ,τι κοστίζει ἡ συντήρηση τοῦ ἐργάτη γῆς*. (Ἐξαιρέσαμε ἀπό τοὺς προϋπολογισμούς τοῦ ἀγρότη χωρίς ἄλογο καί τοῦ ἀγρότη πού ἔχει ἓνα ἄλογο τὰ ἐξοδα γιά τό νοικοκυριό καί γιά τοὺς φόρους καί τίς ἄλλες ὑποχρεώσεις, γιατί τό μίσθωμα ἀπό τὴν ἐκμίσθωση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου σ' αὐτό τό μέρος δέν εἶναι χαμηλότερο ἀπὸ τό ὕψος τῶν φόρων πού πληρώνει). Ὅπως ἔπρεπε νά περιμένουμε, ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη πού εἶναι προσκολλημένος στὸν γεωργικό του κλῆρο εἶναι χειρότερη ἀπὸ τὴν κατάσταση τοῦ ἐργάτη πού εἶναι ἀπαλλαγμένος ἀπ' αὐτὴ τὴν προσκόλληση (ἀφήνουμε πιά τό γεγονός, ὅτι ἡ προσκόλλησις στὸν γεωργικό κλῆρο ἀναπτύσσει σέ τεράστιο βαθμό τίς σχέσεις οικονομικῆς ὑποδούλωσης καί προσωπικῆς ἐξάρτησης). Τὰ χρηματικά ἐξοδα τοῦ ἐργάτη γῆς εἶναι ἀσύγκριτα μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ χρηματικά ἐξοδα γιά τὴν ἀτομικὴ κατανάλωση τοῦ ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο ἢ ἔχει ἓνα ἄλογο. Συνεπῶς ἡ προσκόλλησις στὸν γεωργικό κλῆρο παρεμποδίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς.

Δεύτερο, μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο γιά τὴν κατανάλωση τῶν ἐργατῶν γῆς. Ἐὰς πάρουμε τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὅριόλ» γιά τό νομό Καράτσεφ (τόμ. V, μέρος 2, 1892) πού στηρίζονται σέ δεδομένα γιά 158 περιπτώσεις ἐργατῶν γῆς*.

Μεταφέροντας τὴ μηνιάτικη μερίδα σέ χρονιάτικη ἔχουμε:

* Ἡ διαφορὰ στὶς συνθήκες τοῦ κυβερνεῖου Ὅριόλ καί τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ δέν εἶναι μεγάλη καί τὰ στοιχεῖα, ὅπως θά δοῦμε, εἶναι συνηθισμένα. Δέν παίρνουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τό ἔργο τοῦ Σ. Α. Κορολένκο πού ἀναφέραμε πρὶν ἀνω (βλ. τὴ σύγκριση αὐτῶν τῶν στοιχείων στὸ ἄρθρο τοῦ κ. Μαρῆς: «Ἡ ἐπίδρασις τῶν σοδιῶν κτλ.», I, 11) γιατί ἀκόμα κι ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας παραδέχεται, ὅτι οἱ κύριοι γαιοχτῆμονες ἀπ' τοὺς ὁποίους ἀρῶθηκαν τὰ στοιχεῖα αὐτά, κάποτε «τά παραλένε»...

	Συντήρηση του έργατη γης του κυβερνείου Όριόλ			Συντήρηση του «άγρότη» του κυβερνείου Βορόνεζ	
	mini- mum	maxi- mum	μέσος όρος	μέ ένα άλογο	Χωρίς άλογο
Σικαλίσιο άλεύρι, σέ πούτια	15,0	24,0	21,6	18,5	17,3
Μπλιγούρι, σέ πούτια	4,5	9,0	5,25	2,9	2,5
Μπλιγούρι από κεχρί, σέ πούτια	1,5	1,5	1,5		
Πατάτες, σέ μέρα	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Συνολικά, ύπολογισμένο μέ άναγωγή σέ σίκαλη*	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Λαρδί, σέ φούντια	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Κόστος όλης τής τροφής σ' ένα χρόνο, σέ ρούβλια	—	—	40,5	27,5	25,3

Συνεπώς, σύμφωνα μέ τό βιοτικό τους επίπεδο, οί άγρότες πού έχουν από ένα άλογο καί οί άγρότες πού δέν έχουν άλογο δέν βρίσκονται ψηλότερα από τούς εργάτες γης, πλησιάζουν μάλιστα περισσότερο στό minimum του βιοτικού επιπέδου του έργατη γης.

Τό γενικό συμπέρασμα από τήν επισκόπηση των στοιχείων για τήν κατώτερη ομάδα της άγροτιάς είναι συνεπώς τό εξής: καί ως προς τή σχέση της προς τίς άλλες ομάδες, πού έκτοπίζουν τήν κατώτερη άγροτιά από τή γεωργία, καί ως προς τίς διαστάσεις του νοικοκυριού, πού καλύπτει μόνο ένα μέρος των έξόδων για τή συντήρηση της οικογένειας, καί ως προς τήν πηγή των πόρων ζωής (πούληση εργατικής δύναμης), καί, τέλος, ως προς τό βιοτικό επίπεδο, ή ομάδα αυτή πρέπει να συμπεριληφθεί στους εργάτες γης καί στους μεροκαματιάρηδες πού έχουν γεωργικό κληρο**.

* — πού ύπολογίζεται μέ τόν τρόπο πού άναφέραμε πιό πάνω.

** Από τήν άντιπαραβολή πού κάναμε για τό ύψος του βιοτικού επιπέδου των εργατών γης καί της κατώτερης ομάδας της άγροτιάς, πιθανόν οί ναρόντικοί να βγάσουν τό συμπέρασμα, ότι εμείς «είμαστε ύπέρ» της άποκλήρωσης της άγροτιάς κτλ. Τό συμπέρασμα αυτό δέ θα είναι σωστό. Άπ' αυτά πού είπαμε βγαίνει μόνο ότι «είμαστε ύπέρ» της κατάργησης όλων των περιορισμών σχετικά μέ τό δικαίωμα των άγροτών να διαφεντεύουν ελεύθερα τή γη τους, να παραιτούνται από τόν γεωργικό κληρο, να βγαίνουν από τήν κοινότητα. Κριτής για τό αν συμφέρει καλύτερα να είναι εργάτης γης μέ γεωργικό κληρο ή εργάτης γης χωρίς γεωργικό κληρο μπορεί να είναι μόνο ό ίδιος ό άγρότης. Γι' αυτό τό λόγο οί περιορισμοί αυτοί σέ καμιά περίπτωση καί μέ κανένα τρόπο δέν μπορούν να δικαιολογηθούν. Καί ή συνηγορία ύπέρ των περιορισμών αυτών από τούς ναρόντικούς μετατρέπει τούς τελειοταίους σέ ύπηρέτες των συμφερόντων των μεγάλων γαιοχτημόνων μας.

Τελειώνοντας μ' αυτά τήν έκθεση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμιστρο γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν, δέν μποροῦμε νά μή σταθοῦμε στήν ἐξέταση τῶν μεθόδων πού χρησιμοποίησε γιά νά ἐπεξεργαστεῖ τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν ὁ κ. Στερμπίνα, συντάκτης τῆς «Συλλογῆς στοιχείων γιά τήν ἀξιολόγηση» καί τοῦ ἄρθρου γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν στό γνωστό βιβλίο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν κτλ.» (τόμ. II)⁶³. Στή «Συλλογή» ὁ κ. Στερμπίνα δηλώνει, ἄγνωστο γιατί, ὅτι χρησιμοποιεῖ τή θεωρία τοῦ «γνωστοῦ οἰκονομολόγου Κ. Μάρξ» (σελ. 111). Στήν πραγματικότητα ὅμως διαστρεβλώνει ὀλοφάνερα τή θεωρία αὐτή, μπερδεύοντας τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό σταθερό καί στό μεταβλητό κεφάλαιο μέ τή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό πάγιο καί στό κυκλοφοριακό κεφάλαιο (ibid.) καί μεταφέροντας χωρίς κανένα νόημα αὐτούς τούς ὅρους καί τίς κατηγορίες τοῦ ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ στή γεωργία τῶν ἀγροτῶν (passim) κτλ. Ὅλη ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τῶν προϋπολογισμῶν ἀπό τόν κ. Στερμπίνα καταλήγει σέ μιᾶ ὀλοπλευρη κι ἀπίστευτη κατάχρηση τῶν «μέσων μεγεθῶν». Ὅλα τά στοιχεῖα τῆς ἐκτίμησης ἀφοροῦν τό «μέσο» ἀγρότη. Τό εἰσόδημα ἀπό τή γῆ, πού τό ὑπολόγισε γιά 4 νομούς, τό διαιρεῖ μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν (θυμηθεῖτε ὅτι τό εἰσόδημα αὐτό στόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο εἶναι περίπου 60 ρούβλια κατά οἰκογένεια, ἐνῶ στόν πλούσιο περίπου 700 ρούβλια). Καθορίζει τό «μέγεθος τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου» (sic!!;) «κατά νοικοκυριό» (σελ. 114), δηλαδή τήν ἀξία ὅλης τῆς περιουσίας, καθορίζει τή «μέση» ἀξία τῶν σύνεργων. τή μέση ἀξία τῶν ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων (sic!) σέ 15 ρούβλια κατά νοικοκυριό. Ὁ κ. Στερμπίνα ἀγνοεῖ τή λεπτομέρεια, ὅτι οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές εἶναι ἀτομική ἰδιοκτησία τῆς εὐπορης μειοψηφίας, καί τίς κατανέμει σέ ὅλους «ἐξίσου»! Καθορίζει τά «μέσα» ἐξοδα γιά τή μίσθωση γῆς (σελ. 118), πού εἶναι, ὅπως εἶδαμε, 6 ρούβλια γιά τόν ἀγρότη πού ἔχει ἓνα ἄλογο καί 100–200 ρούβλια γιά τόν πλούσιο. Ὅλα αὐτά τά προσθέτει καί τά διαιρεῖ μέ τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν. Καθορίζει μάλιστα τά «μέσα» ἐξοδα γιά τήν «ἐπισκευή τῶν κεφαλαίων» (ibid.). Καί τί σημαίνει αὐτό, ἓνας Ἄλλάχ τό ξέρει. Ἄν αὐτό σημαίνει τήν ἐπισκευή καί τή συμπλήρωση τῶν σύνεργων καί τήν αὐξηση τῶν ζῶων, τότε ὀρίστε οἱ ἀριθμοί πού παραθέσαμε πιό πάνω: γιά τόν ἀγρότη πού δέν ἔχει ἄλογο τά ἐξοδα αὐτά ἰσοῦνται μέ 8 (ὀχτώ) *καπίκια* κατά νοικοκυριό καί γιά τόν πλούσιο μέ 75 ρούβλια. Δέν εἶναι τάχα ὀλοφάνερο,

ὅτι ἂν προσθέσουμε αὐτὰ τὰ «ἀγροτικά νοικοκυριά» καί τὰ διαιρέσουμε μέ τόν ἀριθμό τῶν προσθετέων, θά ἔχουμε τό «νόμο τῶν μέσων ἀναγκῶν», πού τόν εἶχε κιόλας ἀνακαλύψει ὁ κ. Στσερμπίνα στή συλλογή του γιά τό νομό Ὁστρογκόζσκ (τόμ. II, μέρος 2, 1887) καί πού τόσο λαμπρά χρησιμοποιήθηκε ἀργότερα; Καί ὕστερα ἀπ' αὐτόν πιά τό «νόμο», δέν εἶναι δύσκολο νά βγάλεις τό συμπέρασμα, ὅτι «ὁ ἀγρότης δέν ἱκανοποιεῖ τίς ἐλάχιστες ἀνάγκες, ἀλλά τό μέσο ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν του» (σελ. 123 καί πολλές ἄλλες), ὅτι τό ἀγροτικό νοικοκυριό ἀποτελεῖ ἕναν ἰδιαίτερο «τύπο ἀνάπτυξης» (σελ. 100) κτλ. κτλ. Ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ὄχι ἐξυπνης μεθόδου «ἐξίσωσης» τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου μέ τήν ἀγροτική ἀστική τάξη εἶναι ἤδη ἡ γνωστή μας ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο. Ἄν τόν χρησιμοποιήσαμε λχ. στή στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, θά ἐνώναμε σέ μιᾶ ομάδα τέτοιους λχ. ἀγρότες (στήν κατηγορία τῶν μεγαλοκληρουχῶν, μέ 15–25 ντεσ. γεωργικό κλῆρο κατά οἰκογένεια): ἕναν πού ἐκμισθώνει τό μισό γεωργικό του κλῆρο (ἀπό 23,5 ντεσ.), πού σπέρνει 1,3 ντεσ., ζεῖ κυρίως ἀπό τὰ «ἀτομικά ἐπαγγέλματα» (καταπληκτικό, πόσο ὥραϊα χτυπᾶ σι' αὐτιά αὐτό τό πράγμα!) καί εἰσπράττει ἕνα εἰσόδημα ἀπό 190 ρούβλια γιά 10 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων (προϋπολογισμός ἀρ. 10 τοῦ νομοῦ Κοροτογιάκ). Κι ἕναν ἄλλον πού μισθώνει 14,7 ντεσ., σπέρνει 23,7 ντεσ., ἔχει ἐργάτες γῆς καί εἰσπράττει ἕνα εἰσόδημα ἀπό 1400 ρούβλια γιά 10 ἄτομα καί τῶν δυό φύλων (προϋπολογισμός ἀρ. 2 τοῦ νομοῦ Ζαντόνσκ). Μήπως δέν εἶναι φανερό ὅτι θά ἀποχτήσουμε ἕναν ἰδιαίτερο «τύπο ἀνάπτυξης», ἂν προσθέσουμε τὰ νοικοκυριά τῶν ἐργατῶν γῆς καί τῶν μεροκαματιάρηδων μέ τὰ νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν πού μισθώνουν ἐργάτες καί διαιρέσουμε τό ἄθροισμα μέ τό σύνολο τῶν προσθετέων; Φτάνει μόνο νά χρησιμοποιήσουμε πάντα κι ἀποκλειστικά τὰ «μέσα» στοιχεῖα γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό, κι ὅλες οἱ «διαστρεβλωμένες ἰδέες» γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς θά ἐξαφανιστοῦν μιᾶ γιά πάντα. Αὐτό ἀκριβῶς κάνει ὁ κ. Στσερμπίνα, ὅταν ἐφαρμόζει αὐτή τήν μέθοδο en grand* στό ἄρθρο του γιά τό βιβλίο: «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κτλ.». Ἐδῶ γίνεται μιᾶ τεράστια προσπάθεια νά ὑπολογιστοῦν οἱ προϋπολογισμοί ὅλης τῆς ρωσικῆς ἀγροτιάς, μ' αὐτούς τούς ἴδιους τούς δοκιμασμένους «μέσους ἀριθμούς». Ὁ μελλοντικός ἱστορικός τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας θά σημειώσει μέ κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι οἱ προλήψεις τῶν

* — σέ μεγάλη κλίμακα. Ἡ Σύντ.

ναρόντικων ὀδήγησαν στό σημείο νά ξεχαστοῦν οἱ πῖο στοιχειώδεις ἀπαιτήσεις τῆς οἰκονομικῆς στατιστικῆς, πού ἐπιβάλλουν νά γίνεται αὐστηρός ξεχωρισμός τῶν εὐκατάστατων νοικοκυρέων καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἀδιάφορο ποιά μορφή γαιοκτησίας τούς συνδέει καί ἀδιάφορο πόσο πολυάριθμοι καί ποικίλοι εἶναι οἱ μεταβατικοί τύποι ἀνάμεσά τους.

XIII. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΟ II ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ἄς συνοψίσουμε τίς κυριότερες θέσεις πού βγαίνουν ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε πῖο πάνω:

1) Ἡ κοινωνικο-οικονομική κατάσταση, στήν ὁποία βρίσκεται ἡ σύγχρονη ρωσική ἀγροτιά, εἶναι ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία. Ἀκόμα καί στήν κεντρική γεωργική ζώνη (πού σέ σύγκριση μέ τίς νοτιοανατολικές ἀκρινές περιοχές ἢ μέ τά βιομηχανικά κυβερνεῖα εἶναι ἡ πῖο καθυστερημένη ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη) ὁ ἀγρότης εἶναι ἀπόλυτα ὑποταγμένος στήν ἀγορά, ἀπό τήν ὁποία ἐξαρτιέται καί ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀτομική του κατανάλωση καί ὅσον ἀφορᾷ τό νοικοκυριό του, χωρίς νά χρειάζεται μάλιστα νά μιλήσουμε γιά τούς φόρους.

2) Τό καθεστῶς τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων τῆς ἀγροτιάς (τῶν ἀτομικῶν καλλιεργητῶν καί τῶν ἀγροτῶν πού ἀνήκουν στήν κοινότητα) μᾶς δείχνει ὅτι ὑπάρχουν ὅλες οἱ ἀντιθέσεις πού χαρακτηρίζουν κάθε ἐμπορευματική οἰκονομία καί κάθε καπιταλισμό: ὁ συναγωνισμός, ὁ ἀγῶνας γιά οἰκονομική ἀνεξαρτησία, ἡ συγκέντρωση τῆς γῆς (πού ἀγοράζεται καί πού νοικιάζεται), ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς στά χέρια μιᾶς μειοψηφίας, ἡ ἀπόθηση τῆς πλειοψηφίας στίς γραμμές τοῦ προλεταριάτου, ἡ ἐκμετάλλευσή της ἀπό τή μειοψηφία μέ τή βοήθεια τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καί μέ τή μίσθωση ἐργατῶν γῆς. Δέν ὑπάρχει κανένα οἰκονομικό φαινόμενο στήν ἀγροτιά, πού νά μὴν ἔχει αὐτή τήν ἀντιφατική μορφή, πού χαρακτηρίζει εἰδικά τό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς, δηλαδή πού νά μὴν ἐκφράζει τήν πάλη καί τή σύγκρουση τῶν συμφερόντων, πού νά μὴ σημαίνει πλεονέχτημα γιά τούς μέν καί μειονέχτημα γιά τούς δέ. Τέτια εἶναι καί ἡ μίσθωση, καί ἡ ἀγορά γῆς, καί τά «ἐπαγγέλματα» μέ τούς διαμετρικά ἀντίθετους τύπους, τέτια εἶναι καί ἡ τεχνική πρόοδος τοῦ νοικοκυριοῦ.

Στό συμπέρασμα αὐτό ἀποδίδουμε κεφαλαιώδη σημασία ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν καπιταλισμό στή Ρωσία, ἀλλά καί σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σημασία τῆς θεωρίας τῶν ναρόντικων γενικά.

Αυτές ακριβώς οι αντιθέσεις μᾶς δείχνουν χειροπιαστά καί μέ ἀκαταμάχητο τρόπο ὅτι τό καθεστῶς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων στό «κοινοτικό» χωριό δέν ἀποτελεῖ καθόλου ἓνα ἰδιαίτερο καθεστῶς («λαϊκῆς παραγωγῆς» κτλ.), μά ἓνα συνηθισμένο μικροαστικό καθεστῶς. Παρά τίς θεωρίες πού κυριαρχοῦν σέ μᾶς τόν τελευταῖο μισό αἰῶνα, ἡ ρωσική ἀγροτιά πού ἀνήκει στίς κοινότητες δέν εἶναι ἀνταγωνιστής τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά ἀπεναντίας, ἡ πιό βαθιά καί ἡ πιό στέρεη βάση του. Ἡ πιό βαθιά, γιατί ἀκριβῶς ἐδῶ, μακριά ἀπό κάθε εἶδους «τεχνητές» ἐπιδράσεις καί παρά τούς θεσμούς πού περιορίζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, βλέπουμε νά διαμορφώνονται συνεχῶς τά στοιχεῖα τοῦ καπιταλισμοῦ στούς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς «κοινότητας». Ἡ πιό στέρεη, γιατί στή γεωργία γενικά καί στήν ἀγροτιά εἰδικά βαραίνον μέ τή μεγαλύτερη δύναμη οἱ παραδόσεις τοῦ παλιοῦ καιροῦ, οἱ παραδόσεις τοῦ πατριαρχικοῦ τρόπου ζωῆς, καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ ἀναμορφωτική ἐπίδραση τοῦ καπιταλισμοῦ (ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀλλαγὴ ὄλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων κτλ.) ἐκδηλώνεται ἐδῶ πάρα πολύ ἀργά καί βαθμιαία*.

3) Τό σύνολο ὄλων τῶν οἰκονομικῶν ἀντιθέσεων στήν ἀγροτιά ἀποτελεῖ ἀκριβῶς αὐτό πού ἐμεῖς τό ὀνομάζουμε ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς. Οἱ ἴδιοι οἱ ἀγρότες χαρακτηρίζουν πάρα πολύ εὐστοχα καί παραστατικά αὐτό τό προτσές, μέ τόν ὄρο «ἀποαγροτοποίηση»**. Τό προτσές αὐτό σημαίνει τή ριζική καταστροφή τῆς παλιάς πατριαρχικῆς ἀγροτιάς καί τή δημιουργία νέων τύπων ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

Προτοῦ περάσουμε στό χαρακτηρισμό αὐτῶν τῶν τύπων, ἄς σημειώσουμε τά παρακάτω: τό προτσές αὐτό ἐπισημάνθηκε ἀπό πολύ παλιά καί πολλές φορές ἀπό τή φιλολογία μας. Λχ. ἀκόμα καί ὁ κ. Βασίλτσικοφ, πού χρησιμοποίησε τίς ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς Βαλούγεφ⁶⁵, διαπίστωσε τή δημιουργία τοῦ «ἀγροτικοῦ προλεταριάτου» στή Ρωσία καί τήν «ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς» («Ἡ γαιοκτησία καί ἡ γεωργία», 1η ἐκδ., τόμ. I, κεφ. IX). Τό γεγονός αὐτό τό ἐπισήμανε καί ὁ Β. Ὀρλόφ («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. IV, μέρος I, σελ. 14) καί πολλοί ἄλλοι. Ὅλες αὐτές ὅμως οἱ διαπιστώσεις παρέμεναν ἐντελῶς ἀσύνδετες. Ποτέ δέν ἔγινε προσπάθεια νά μελετηθεῖ συστηματικά αὐτό τό φαινόμενο καί γι' αὐτό τό λόγο,

* Σύγκρινε «Das Kapital», I², S. 527⁶⁴

** «Ἐπισκόπηση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγοροντ» τοῦ 1892.

παρά τὰ πλουσιότατα στοιχεία τῶν στατιστικῶν ἀπογραφῶν τῶν ζέμστρο γιά τὰ ἀγροτικά νοικοκυριά, δέν ἔχουμε ἀκόμα καί σήμερα ἀρκετές πληροφορίες γι' αὐτό τό φαινόμενο. Μαζί του συνδέεται καί τό περιστατικό ὅτι οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς, πού ἀσχολήθηκαν μέ τό προκείμενο ζήτημα, βλέπουν τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς σάν μιᾶ ἀπλή ἐμφάνιση περιουσιακῆς ἀνισότητος, σάν μιᾶ ἀπλή «διαφοροποίηση», ὅπως ἀγαποῦν νά λένε οἱ ναρόντικοι γενικά καί ὁ κ. Κάρισεφ εἰδικά (βλ. τό βιβλίο του «Γαιομισθώσεις» καί τὰ ἄρθρα του στό «Ρούσκογε Μπογκάτστρο»). Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς περιουσιακῆς ἀνισότητος εἶναι ἡ ἀφετηρία ὄλου τοῦ προτσές, ἀλλά τό προτσές δέν περιορίζεται καθόλου μόνο σ' αὐτή τή «διαφοροποίηση». Ἡ παλιά ἀγροτιά δέ «διαφοροποιεῖται» μονάχα, μά καταστρέφεται τελείως, παύει νά ὑπάρχει, γιατί ἐκτοπίζεται ἀπό ἐντελῶς νέους τύπους ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, — τούς τύπους πού ἀποτελοῦν τή βάση τῆς κοινωνίας ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία καί ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Οἱ τύποι αὐτοί εἶναι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη (κυρίως ἡ μικρή) καί τό ἀγροτικό προλεταριάτο, ἡ τάξη τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν στή γεωργία καί ἡ τάξη τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν γῆς.

Ἐξαιρετικά διδαχτικό εἶναι τό γεγονός, ὅτι ἡ καθαρά θεωρητική ἀνάλυση τοῦ προτσές τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ δείχνει ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῶν μικρῶν παραγωγῶν ἀποτελεῖ σπουδαῖο παράγοντα αὐτοῦ τοῦ προτσές. Ἔχουμε ὑπόψη ἕνα ἀπό τὰ πῶ ἐνδιαφέροντα κεφάλαια τοῦ 3ου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» καί συγκεκριμένα τό κεφάλαιο 47: «Ἡ γένεση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γαιοπροσόδου». Σάν ἀφετηρία αὐτῆς τῆς γένεσης ὁ Μάρξ παίρνει τή γαιοπρόσοδο πού *ξεπληρώνεται μέ δουλιά* (Arbeitsrente)* «ὅπου ὁ ἄμεσος παραγωγός ἕνα μέρος τῆς βδομάδας καλλιεργεῖ τή γῆ πού οὐσιαστικά τοῦ ἀνήκει, μέ μέσα παραγωγῆς (ἀλέτρι, ζῶα κτλ.) πού οὐσιαστικά ἢ νομικά τοῦ ἀνήκουν καί τίς ὑπόλοιπες μέρες τῆς βδομάδας δουλεύει δωρεάν στό τσιφλίκι τοῦ γαιοχτήμονα, δουλεύει γιά τό γαιοχτήμονα» («Das Kapital», III, 2, 323. Ρωσ. μετάφρ., 651). Ἡ ἐπόμενη

* Στή ρωσική μετάφραση (σελ. 651 κ. ἑ.) ὁ ὅρος αὐτός μεταφράστηκε μέ τήν ἔκφραση «τρουντοβάγια ρέντα» («γαιοπρόσοδος ἐργασίας». Σημ. μετ.). Θεωροῦμε τή μετάφρασή μας πῶ σωστή, γιατί στή ρωσική γλώσσα ὑπάρχει ἡ εἰδική ἔκφραση «ὄτραμπότκα» («ξεπληρωμή μέ δουλιά». Σημ. μετ.), πού σημαίνει ἀκριβῶς τή δουλιά τοῦ ἐξαρτημένου γεωργοῦ γιά τό γαιοχτήμονα⁶⁶.

μορφή γαιοπροσόδου είναι ή γαιοπρόσοδος σέ προϊόντα (Produktenrente) ή ή γαιοπρόσοδος σέ είδος, όταν ό άμεσος παραγωγός παράγει όλο τό προϊόν στή γή πού τήν έκμεταλλεύεται ό ίδιος, και δίνει στό γαιοχτήμονα όλόκληρο τό υπερπρόϊόν σέ είδος. 'Ο παραγωγός γίνεται έδω πιο άνεξάρτητος κι έχει τή δυνατότητα ν' άποχτήσει μέ τή δουλιά του κάποιο πλεόνασμα, πέρα από τήν ποσότητα τών προϊόντων πού ίκανοποιεί τίς άπαραίτητες άνάγκες του. «Μέ τή μορφή αυτή» [τής γαιοπροσόδου] «έμφανίζονται πιο μεγάλες διαφορές στήν οικονομική κατάσταση τών διαφόρων άμεσων παραγωγών. Τουλάχιστο ύπάρχει αυτή ή δυνατότητα κι άκόμα ή δυνατότητα νά άποχτήσει ό άμεσος αυτός παραγωγός τά μέσα για ν' άρχίσει μέ τή σειρά του νά έκμεταλλεύεται άπευθείας τήν ξένη έργασία» (S. 329. Ρωσ. μετάφρ., σελ. 657)⁶⁷. Έπομένως, άκόμα και στίς συνθήκες κυριαρχίας τής φυσικής οικονομίας, μέ τήν πρώτη κιόλας διέυρυνση τής αυτοτέλειας τών εξαρτημένων άγροτών, έμφανίζονται τά έμβρυα τής άποσύνθεσής τους. Τά έμβρυα όμως αυτά μπορούν νά άναπτυχθούν μόνο μέ τήν έπόμενη μορφή τής γαιοπροσόδου, μέ τή *χρηματική γαιοπρόσοδο*, πού είναι άπλή άλλαγή τής μορφής τής γαιοπροσόδου σέ είδος. 'Ο άμεσος παραγωγός δέ δίνει στό γαιοχτήμονα τά προϊόντα, μά τήν τιμή αυτών τών προϊόντων*. 'Η βάση αυτού του είδους τής γαιοπροσόδου παραμένει ή ίδια: ό άμεσος παραγωγός όπως και πρώτα είναι ό πατροπαράδοτος κάτοχος τής γής, όμως «ή βάση αυτή τραβά έδω κατευθείαν στήν άποσύνθεσή της» (330). 'Η χρηματική γαιοπρόσοδος «προϋποθέτει κιόλας μία πιο σημαντική άνάπτυξη του έμπορίου, τής βιομηχανίας στίς πόλεις, γενικά τής έμπορευματικής παραγωγής, και μαζί τους και τής χρηματικής κυκλοφορίας» (331)⁶⁸. 'Η πατροπαράδοτη σχέση του εξαρτημένου άγρότη μέ τό γαιοχτήμονα, πού στηρίζεται στό έθιμικό δίκαιο,

* Πρέπει νά κάνουμε άστηρή διάκριση άνάμεσα στή χρηματική γαιοπρόσοδο και στήν κεφαλαιοκρατική γαιοπρόσοδο: ή τελευταία προϋποθέτει στή γεωργία κεφαλαιοκρατική και μισθωτούς εργάτες, ή πρώτη εξαρτημένους άγρότες. 'Η κεφαλαιοκρατική γαιοπρόσοδος είναι τό μέρος τής υπεραξίας πού μένει ύστερα από τήν άφαίρεση του έπιχειρηματικού κέρδους, ενώ ή χρηματική γαιοπρόσοδος είναι ή τιμή όλου του υπερπρόϊόντος, πού πληρώνει ό άγρότης στό γαιοχτήμονα. Παράδειγμα χρηματικής γαιοπροσόδου στή Ρωσία είναι τά δοσίματα σέ χρήμα του άγρότη στόν τσιφλικά. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι και στό σύγχρονο φόρο τών άγροτών μας ύπάρχει ένα όρισμένο ποσοστό χρηματικής γαιοπροσόδου. Κάποτε και στό ένοίκιο πού πληρώνει ό άγρότης για τή γή πλησιάζει στή χρηματική γαιοπρόσοδο, όταν τά μεγάλα ένοίκια πού δίνει για τή γή δέν αφήνουν στόν άγρότη περισσότερο από ένα πενιχρό μεροκάματο.

μετατρέπεται ἐδῶ σέ καθαρά χρηματική σχέση, βασισμένη σέ μιά συμφωνία. Αὐτό ἔχει σάν ἀποτέλεσμα, ἀπό τή μιά μεριά ν' ἀπαλλοτριώνεται ἡ παλιά ἀγροτιά κι ἀπό τήν ἄλλη νά ἐξαγοράζει ὁ ἀγρότης τή γῆ του καί τήν ἐλευθερία του. «Παρακάτω. Ἡ δημιουργία τῆς τάξης τῶν φτωχῶν μεροκαματιάρηδων πού μισθώνονται μέ χρῆμα, ὄχι μονάχα συνοδεύει ἀναγκαστικά τή μετατροπή τῆς γαιοπροσόδου εἰς εἶδος σέ γαιοπρόσοδο χρηματική, ἀλλά καί προπορεύεται ἀπ' αὐτήν. Στήν περίοδο πού ἐμφανίζονται οἱ μεροκαματιάρηδες, ὅταν αὐτή ἡ νέα τάξη ἐμφανίζεται μόνο σποραδικά, οἱ πῖο εὐκατάστατοι ἀγρότες, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι νά πληρώνουν γαιοπρόσοδο σέ χρῆμα (rentpflichtigen), ἀποχτοῦν κατανάγκην τή συνήθεια νά ἐκμεταλλεύονται γιά λογαριασμό τους τούς μισθωτούς ἐργάτες γῆς. . . Ἔτσι ἀποχτοῦν σιγά-σιγά τή δυνατότητα νά συσσωρεύσουν μιά ὀρισμένη περιουσία καί νά μετατραποῦν οἱ ἴδιοι ἀργότερα σέ κεφαλαιοκράτες. Στούς κόλπους τῶν πῖο παλιῶν κατόχων τῆς γῆς, πού τήν καλλιεργοῦσαν οἱ ἴδιοι, δημιουργιέται ἔτσι τό φυτώριο τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἐνοικιαστῶν, πού ἡ ἀνάπτυξή τους ἐξαρτιέται ἀπό τή γενική ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας» («Das Kapital», III, 2. 332. Ρωσ. μετάφρ., 659-660)⁶⁹.

4) Ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς, ἀναπτύσσοντας σέ βάρος τῆς μεσαίας «ἀγροτιάς» τίς ἀκρινές τῆς ὁμάδες, δημιουργεῖ δύο νέους τύπους ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ. Τό κοινό γνώρισμα καί τῶν δύο τύπων εἶναι ὁ ἐμπορευματικός, ὁ χρηματικός χαρακτήρας τοῦ νοικοκυριοῦ. Ὁ πρῶτος νέος τύπος εἶναι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ἢ ἡ εὐπορη ἀγροτιά. Σ' αὐτήν ἀνήκουν οἱ ἀνεξάρτητοι νοικοκυρέοι πού ἡ γεωργία τους σέ ὄλες τίς πολυποίκιλες μορφές τῆς (θά περιγράψουμε τίς κυριότερες ἀπ' αὐτές τίς μορφές στό κεφ. IV) εἶναι ἐμπορευματική, ὕστερα ἀνήκουν οἱ κάτοχοι ἐμποροβιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων, οἱ νοικοκυρέοι ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. Ὁ συνδυασμός τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας μέ τίς ἐμποροβιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις εἶναι ἓνα εἶδος «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα», πού χαρακτηρίζει εἰδικά αὐτή τήν ἀγροτιά. Ἀπ' αὐτή τήν εὐπορη ἀγροτιά διαμορφώνεται ἡ τάξη τῶν φάρμερ, γιατί ἡ μίσθωση γῆς γιά πούληση σιτηρῶν παίξει (στό γεωργικό τομέα) τεράστιο ρόλο στό νοικοκυριό τους καί συχνά μεγαλύτερο ἀπό ὅ,τι ὁ γεωργικός κλῆρος. Οἱ διαστάσεις τοῦ νοικοκυριοῦ ξεπερνοῦν ἐδῶ, στίς περισσότερες περιπτώσεις, τίς ἐργατικές δυνάμεις τῆς οἰκογένειας καί γι' αὐτό τό λόγο ἡ δημιουργία τῶν ἐργατῶν γῆς, κι ἀκόμα περισσότερο τῶν με-

ροκαματιάρηδων, είναι απαραίτητος όρος για την ύπαρξη της εύπορης αγροτιάς*. Τα διαθέσιμα χρήματα που παίρνει αυτή η αγροτιά σαν καθαρό εισόδημα, χρησιμοποιούνται ή για εμπορικές και τοκογλυφικές πράξεις, που είναι τόσο πολύ αναπτυγμένες στο χωριό μας, ή — όταν υπάρχουν ενοϊκές συνθήκες — διαθέτονται για την αγορά γης, για τη βελτίωση του νοικοκυριού κτλ. Μέ μία λέξη είναι οι μικροί γαιοχτήμονες. Αριθμητικά η αγροτική αστική τάξη αποτελεί μία μικρή μειοψηφία όλης της αγροτιάς, — πιθανόν όχι περισσότερο από τό ένα πέμπτο των νοικοκυριών (πράγμα που αντιστοιχεί περίπου στα τρία δέκατα του πληθυσμού). Η σχέση αυτή, φυσικά, παρουσιάζει ισχυρές διακυμάνσεις κατά περιοχές. Όμως, ανάλογα με τη σημασία της στο σύνολο των αγροτικών νοικοκυριών — στο γενικό άθροισμα των μέσων παραγωγής που ανήκουν στην αγροτιά, στο συνολικό όγκο των γεωργικών προϊόντων που παράγει η αγροτιά — η αγροτική αστική τάξη υπερέχει αναμφίβολα. Είναι ο κύριος του σύγχρονου χωριού.

5) Ένας άλλος νέος τύπος είναι το αγροτικό προλεταριάτο, ή τάξη των μισθωτών εργατών που έχουν και γεωργικό κλήρο. Έδώ ανήκει η φτωχή αγροτιά, μαζί και η τελείως αχτήμονη, ο πιο χαρακτηριστικός όμως εκπρόσωπος του ρώσικου αγροτικού προλεταριάτου είναι ο εργάτης γης, ο μεροκαματιάρης, ο άνειδίκευτος εργάτης, ο οικοδόμος ή κάθε άλλος εργάτης που έχει και γεωργικό κλήρο. Οι μηδαμινές διαστάσεις του νοικοκυριού του πάνω σε μία πιθαμή γης και μάλιστα του νοικοκυριού που βρίσκεται σε πλέρια κατάπτωση (πράγμα που τό δείχνει πολύ παραστατικά ή εκμίσθωση της γης), τό γεγονός ότι είναι αδύνατο νά ζήσει χωρίς νά πουλά την εργατική του δύναμη (=τά «επαγγέλματα» της φτωχής αγροτιάς), τό εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο, που βρίσκεται πιο χαμηλά ίσως κι από τό βιοτικό επίπεδο του εργάτη που δέν έχει γεωργικό κλήρο, αποτελούν τά διακριτικά γνωρίσματα αυτού του τύπου**. Στο αγροτι-

* Ας σημειωθεί, ότι ή χρησιμοποίηση της μισθωτής εργασίας δέν είναι ύποχρεωτικό γνώρισμα της έννοιας μικροαστική τάξη. Σ' αυτή την έννοια ύπάγεται κάθε ανεξάρτητη παραγωγή για την αγορά, όταν ύπάρχουν στό κοινωνικό καθεστώς της οικονομίας οι αντίθεσεις που περιγράψαμε πιο πάνω (παράγρ. 2) και ειδικά όταν μετατρέπεται ή μάζα των παραγωγών σε μισθωτούς εργάτες.

** Για ν' αποδειχτεί ότι είναι σωστή ή ύπαγωγή της φτωχής αγροτιάς στην τάξη των μισθωτών εργατών με γεωργικό κλήρο, πρέπει νά καταδειχτεί όχι μονάχα πώς και ποιά αγροτιά πουλά την εργατική της δύναμη, μά επίσης και πώς και ποιοί επιχειρηματίες αγοράζουν την εργατική δύναμη. Αυτό θά τό δείξουμε στό επόμενα κεφάλαια.

κό προλεταριάτο πρέπει νά συγκαταλεχθούν τουλάχιστο τά μισά άγροτικά νοικοκυριά (πράγμα πού άντιστοιχεί περίπου στά $\frac{4}{10}$ του πληθυσμού), δηλαδή όλοι οί άγρότες πού δέν έχουν άλογο κι ένα μεγάλο μέρος άπό τούς άγρότες πού έχουν άπό ένα άλογο (φυσικά πρόκειται μόνο γιά ένα συνοπτικό κατά προσέγγιση ύπολογισμό, πού στίς διάφορες περιοχές ύπόκειται σέ λίγο-πολύ σημαντικές αλλαγές, άνάλογα μέ τίς τοπικές συνθήκες). Τούς λόγους πού μās κάνουν νά θεωρούμε, ότι μιá τόσο σημαντική μερίδα τής άγροτιάς άνήκει σήμεριá κιόλας στό άγροτικό προλεταριάτο, τούς άναφέραμε πió πάνω*. Πρέπει νά προσθέσουμε, ότι συχνά στή φιλολογία μας καταλαβαίνουν πολύ σχηματικά τή θέση τής θεωρίας πού λέει, ότι ό καπιταλισμός άπαιτεί έλεύθερο, άχτήμονα έργάτη. Αυτό είναι άπόλυτα σωστό, σάν βασική τάση, όμως στή γεωργία ό καπιταλισμός εισδύει έξαιρετικά άργά και μέ έξαιρετικά πολυποίκιλες μορφές. Ή παραχώρηση κλήρου στόν έργάτη γής γίνεται πολύ συχνά πρós τό συμφέρον τών ίδιων τών πλουσιοχωρικών και γι' αυτό ό τύπος του έργάτη γής μέ κλήρο είναι χαρακτηριστικός γιά όλες τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες. Στά διάφορα κράτη παίρνει διάφορες μορφές: ό άγγλος μικρός φάρμερ (cottager) δέν είναι τό ίδιο μέ τόν μικροκληρούχο άγρότη τής Γαλλίας ή τών έπαρχιών του Ρήνου, και αυτός ό τελευταίος δέν είναι πάλι τό ίδιο μέ τό φτωχό άγρότη ή τόν κνέχτ τής Πρωσίας. Ό καθένas άπ' αυτούς φέρνει τά ίχνη τών ιδιαίτερων άγροτικών καθεστώτων, τής ιδιαίτερης ιστορίας τών άγροτικών σχέσεων, αυτό όμως δέν έμπο-

*Ο καθηγητής Κόνραντ θεωρεί ότι ένας πραγματικός άγρότης στή Γερμανία πρέπει νά έχει ένα ζευγάρι ζώα έργασίας (Gespannbauerngüter), βλ. «Ή γαιοκτησία και ή άγροτική οίκονομία» (Μόσχα, 1896), σελ. 84-85. Γιά τή Ρωσία ή βάση αυτή θάπρεπε νά είναι μάλλον μεγαλύτερη. Γιά τόν καθορισμό τής έννοιας «άγρότης» ό Κόνραντ παίρνει κυρίως τό ποσοστό τών προσώπων ή τών νοικοκυριών, πού άσχολούνται μέ τή «μισθωτή έργασία» ή μέ «βοηθητικά επαγγέλματα» γενικά (ibid.). — Ό καθηγητής Στεμπούτ, πού στά ζητήματα τών πραγματικών στοιχείων δέν μπορούμε νά άρνηθούμε τήν άθεντία του, έγραφε στά 1882: «Μέ τήν πτώση τής δουλοπαροικίας ό άγρότης μέ τή μικρή οίκονομική του μονάδα και στίς συνθήκες τής άποκλειστικής καλλιέργειας σιτηρών, — συνεπώς, στήν κεντρική μαυρόχρωμη ζώνη τής Ρωσίας, κυρίως — μετατράπηκε πιά στίς περισσότερες περιπτώσεις σέ χειροτέχνη, σέ έργατη γής ή σέ μεροκαματιάρη, πού έχει μόνο σάν βοηθητική άσχολία τό γεωργικό νοικοκυριό» («Άρθρα γιά τή ρωσική άγροτική οίκονομία, τίς έλλείψεις της και τά μέτρα γιά τή βελτίωσή της». Μόσχα, 1883, σελ. 11). Είναι φανερό ότι έδώ στους χειροτέχνες ύπάγονται και οί μισθωτοί έργάτες τής βιομηχανίας (οικόδομοι κλπ.). Όσο κι άν χρησιμοποιείται έσφαλμένα ή λέξη αυτή, είναι ώστόσο πολύ διαδομένη στή φιλολογία μας, άκόμα και στήν ειδικά οίκονομική.

δίξει τόν οικονομολόγο νά τούς περιλάβει όλους στόν ἴδιο τύπο τοῦ ἀγρότη προλετάριου. Ἡ νομική βάση τοῦ δικαιώματός του σ' ἓνα κομματάκι γῆς εἶναι τελείως ἄσχετη γιά μιὰ τέτια ταξι- νόμηση. Εἴτε τοῦ ἀνήκει ἡ γῆ μέ τό δικαίωμα τῆς πλέριας ἰδιο- χτησίας (ὅπως στόν μικροκληροῦχο ἀγρότη), εἴτε τοῦ τή δίνει μόνο γιά χρήση ὁ λάντλορντ ἢ ὁ Rittergutsbesitzer*, εἴτε τέλος τήν κατέχει σάν μέλος τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας τῶν μεγαλο- ρώσων, τό ζήτημα δέν ἀλλάζει καθόλου ἀπ' αὐτό**. Ὅταν συμ- περιλαβαίνομε τή φτωχή ἀγροτιά στό ἀγροτικό προλεταριάτο, δέ λέμε τίποτα τό καινούργιο. Τήν ἔκφραση αὐτή τή χρησιμο- ποίησαν κιάνας ἐπανειλημμένα πολλοί συγγραφεῖς καί μόνο οικονομολόγοι τοῦ ναροντικισμοῦ ἐπιμένουν νά μιλοῦν γιά ἀγροτιά γενικά, σάν κάτι τό ἀντικαπιταλιστικό, κλείνοντας τά μάτια μπρός στό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τῆς «ἀγροτιάς» πῆρε πιά μιὰ ἀπόλυτα καθορισμένη θέση στό γενικό σύστημα τῆς κεφα- λαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί συγκεκριμένα τή θέση τῶν μισθω- τῶν ἐργατῶν τῆς γεωργίας καί τῆς βιομηχανίας. Στή χώρα μας μερικοί ἀγαποῦν πολύ λχ. νά ἐξυμνοῦν τό ἀγροτικό μας κα- θεστῶς, πού διατηρεῖ τήν κοινότητα καί τήν ἀγροτιά κλπ., καί νά τό ἀντιδιαστέλλουν ἀπό τό καθεστῶς πού ἐπικρατεῖ στήν περιοχή τῆς Βαλτικῆς μέ τήν κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τῆς γεωργίας. Γι' αὐτό δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον νά δοῦμε ποιοί

* — εὐγενῆς γαιοχτήμονας. Ἡ Σύντ.

** Θά ἀναφέρουμε παραδείγματα διαφόρων εὐρωπαϊκῶν μορφῶν μισθω- τῆς ἐργασίας στή γεωργία ἀπό τό «Handwört. der Staatswiss.» («Ἡ γαιοχτη- σία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία», Μόσχα, 1896). «Τό ἀγρόχτημα τοῦ ἀγρότη, — λέει ὁ I. Κόνραντ, — πρέπει νά τό ξεχωρίζουμε ἀπό τό μικροσκοπικό κλῆρο, ἀπό τό κομμάτι τοῦ „φτωχοῦ ἀγρότη“ ἢ τοῦ „κηπουροῦ“, πού ὁ κά- τοχός του εἶναι ἀναγκασμένος νά ψάχνει νά βρεῖ κι ἓνα συμπληρωματικό ἐπάγγελμα ἢ μεροκάματο» (σελ. 83-84). «Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1881, στή Γαλλία 18 ἑκατομμύρια ἄνθρωποι, δηλαδή κάτι λιγότερο ἀπό τό μισό πληθυσμό, ζοῦσαν ἀπό τήν ἀγροτική οἰκονομία: περίπου 9 ἑκατομμύ- ρια ἰδιοχτήτες γῆς, 5 ἑκατομμύρια ἐνοικιαστές καί μισακάρηδες, 4 ἑκατομ- μύρια μεροκαματιάρηδες καί μικροῖδιοχτήτες ἢ μικροενοικιαστές, πού ζοῦν κυρίως μέ τή μισθωτή δουλιά. . . Ὑποθέτουν ὅτι τουλάχιστο τά 75 % τῶν ἐργατῶν γῆς στή Γαλλία ἔχουν δική τους γῆ» (σελ. 233, Γκόλτζ). Στή Γερ- μανία στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς ὑπάγονται οἱ παρακάτω κατηγορίες, πού κατέχουν γῆ: 1) οἱ ἄποροι, οἱ φτωχοί, οἱ κηπουροί [κάτι σάν τούς φτωχοὺς μας τούς ντάρστβενικούς]⁷⁰. 2) οἱ μεροκαματιάρηδες μέ συμβόλαιο καί οἱ κατέχουν γῆ καί μισθώνονται γιά ὀρισμένη ἐποχὴ τοῦ χρόνου [οἱ δικούς μας «τριοχτάνβνικούς»]⁷¹. «Οἱ μεροκαματιάρηδες ἀποτελοῦν τήν κύρια μάζα τῶν ἐργατῶν γῆς στά μέρη τῆς Γερμανίας, ἐπικρατεῖ ἡ μεγάλη γαιοχτησία» (σελ. 236). 3) οἱ ἐργάτες γῆς, πού τὸ νοικοκυριό τους πάνω σέ γῆ πού τή μισθώνουν (σελ. 237).

τύποι του αγροτικού πληθυσμού της περιοχής 'Οστζέισκ⁷² υπάγονται κάποτε στην τάξη των εργατών γης και των μεροκαματιάρηδων. Στά κυβερνεϊα της Βαλτικής οι αγρότες χωρίζονται σε αγρότες που έχουν πολλή γη (25-50 ντεσ. σαν χωριστό χτήμα), σε φτωχούς αγρότες (που τό χτήμα τους κυμαίνεται από 3-10 ντεσ.) και σε άχτημονες. 'Ο φτωχός αγρότης, όπως πολύ σωστά σημειώνει ο κ. Σ. Κορολένκο, «πλησιάζει περισσότερο στο γενικό τύπο του ρώσου αγρότη των κεντρικών κυβερνειών» («'Η έλεύθερη μισθωτή εργασία», σελ. 495) γιατί είναι πάντα αναγκασμένος να μοιράζει τον καιρό του στην αναζήτηση μεροκάματου και στην καλλιέργεια του χτήματός του. 'Αλλά ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει για μās ή οικονομική κατάσταση των εργατών γης. Τό ζήτημα είναι ότι οι ίδιοι οι τσιφλικάδες βρίσκουν συμφερότερο να τους δίνουν γη αντί να τους πληρώνουν μεροκάματο. Νά μερικά παραδείγματα για τή γαιοκτησία των εργατών γης στην περιοχή της Βαλτικής: 1) 2 ντεσ. γη (μετατρέπουμε σε ντεσιατίνες τά λόφστελε: Lofstelle = $\frac{1}{3}$ τής ντεσ.), ό άνδρας δουλεύει 275 μέρες, ή γυναίκα 50 μέρες τό χρόνο μέ πληρωμή πρós 25 καπίκια τή μέρα. 2) $2\frac{2}{3}$ ντεσ. γη, «ό εργάτης γης έχει 1 άλογο, 3 άγελάδες, 3 πρόβατα και 2 γουρούνια» (σελ. 508), ό εργάτης γης δουλεύει βδομάδα παρά βδομάδα και ή γυναίκα 50 μέρες τό χρόνο. 3) 6 ντεσ. γη (νομός Μπαούσκ του κυβερνειού Κουρλανδίας), «ό εργάτης γης έχει ένα άλογο, 3 άγελάδες, 3 πρόβατα και μερικά γουρούνια» (σελ. 518) και δουλεύει τρεις μέρες τή βδομάδα και ή γυναίκα 35 μέρες τό χρόνο. 4) Στο νομό Χάζενποτ του κυβερνειού Κουρλανδίας, 8 ντεσ. γη, «σ' όλες τις περιπτώσεις οι εργάτες γης αλέθουν δωρεάν, έχουν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τά παιδιά τους πηγαίνουν στο σχολειό» (σελ. 519) κτλ. 'Επιστούμε τήν προσοχή του αναγνώστη στις διαστάσεις της γαιοκτησίας και του νοικοκυριού αυτών των εργατών γης, δηλαδή σε κείνους ακριβώς τους όρους που ξεχωρίζουν, κατά τή γνώμη των ναρόντικων, τους αγρότες μας από τό πανευρωπαϊκό αγροτικό καθεστώς, που ανταποκρίνεται στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. 'Ας ενώσουμε τώρα όλα τά παραδείγματα που μās δίνει ή έκδοση που αναφέραμε: 10 εργάτες γης έχουν $31\frac{1}{2}$ ντεσιατίνες γη, δηλαδή κατά μέσο όρο από 3,15 ντεσ. ό κάθε εργάτης γης. Στους εργάτες γης υπάγονται εδώ και οι αγρότες που δουλεύουν τό μικρότερο μέρος της χρονιάς για τον τσιφλικά (μισό χρόνο ό άνδρας και 35-50 μέρες ή γυναίκα), υπάγονται και οι αγρότες μέ ένα άλογο που έχουν από 2, άκόμα και από 3 άγελάδες. Γεννιέται τό ερώτημα: πού βρίσκε-

ται ή περίφημη διαφορά του «κοινοτικού αγρότη» μας από τον έργατη γής της περιοχής της Βαλτικής του ίδιου τύπου; Στην περιοχή της Βαλτικής ονομάζουν τά πράγματα μέ τά αληθινά τους ονόματα, ενώ σέ μās ενώνουν τούς εργάτες γής πού έχουν ένα άλλογο μέ τούς πλούσιους αγρότες, βγάζουν «μέσους όρους» καί φλυαροϋν συγκινητικά γιά «κοινοτικό πνεϋμα», γιά «άρχή της εργασίας», γιά «λαϊκή παραγωγή», γιά «συνδυασμό της γεωργίας μέ τά επαγγέλματα» . . .

6) Ένδιάμεσος κρίκος ανάμεσα σ' αυτούς τούς τύπους της «αγροτιάς» της περιόδου μετά τή μεταρύθμιση είναι ή *μεσαία αγροτιά*, πού διακρίνεται γιά τήν *ελάχιστη* ανάπτυξη της έμπορευματικής οικονομίας. Η ανεξάρτητη γεωργική εργασία της αγροτιάς αυτής μόνο στην καλή χρονιά καί μέ εξαιρετικά ευνοϊκές συνθήκες καλύπτει τή συντήρησή της καί γι' αυτό τό λόγο ή κατάσταση της είναι πολύ άσταθής. Στις περισσότερες περιπτώσεις ό μεσαίος αγρότης δέν μπορεί νά τά βγάλει πέρα χωρίς νά καταφύγει σέ δάνεια, πού τά ξεπληρώνει μέ προσωπική εργασία κτλ., χωρίς νά ψάχνει νά βρει άλλες «βοηθητικές» απολαβές, πού προέρχονται επίσης ένμέρει από τήν πούληση της εργατικής του δύναμης κτλ. Κάθε σιτοδεία ρίχνει τίς μάζες της μεσαίας αγροτιάς στίς γραμμές του προλεταριάτου. Ός πρός τίς κοινωνικές της σχέσεις ή ομάδα αυτή θά ταλαντεύεται ανάμεσα στην άνωτερη, πρός τήν όποία τείνει καί στην όποία μόνο μιά μικρή μειοψηφία τυχερών κατορθώνει νά φτάσει, καί στην κατώτερη, στην όποία τή σπρώχνει όλη ή πορεία της κοινωνικής εξέλιξης. Είδαμε ότι ή αγροτική κεφαλαιοκρατία δέν *εκτοπίζει* μόνο τήν κατώτερη, αλλά καί τή μεσαία ομάδα της αγροτιάς. Έτσι συντελείται τό ειδικό καί χαρακτηριστικό γιά τήν κεφαλαιοκρατική οικονομία φαινόμενο της διάβρωσης των μεσαίων αγροτών καί της ένίσχυσης των άκρινών, δηλαδή ή «άποαγροτοποίηση».

7) Η *άποσύνθεση* της αγροτιάς δημιουργεί τήν *έσωτερική αγορά* γιά τόν *καπιταλισμό*. Στην κατώτερη ομάδα ή δημιουργία αυτή της αγοράς γίνεται γιά λογαριασμό των ειδών κατανάλωσης (αγορά άτομικής κατανάλωσης). Ό προλετάριος του χωριού, *καταναλώνει λιγότερα* προϊόντα σέ σύγκριση μέ τό μεσαίο αγρότη, καί μάλιστα προϊόντα χειρότερης ποιότητας (πατάτες αντί γιά στάρι κλπ.), αλλά *αγοράζει περισσότερα*. Η δημιουργία καί ή ανάπτυξη της αγροτικής άστικής τάξης δημιουργεί τήν αγορά μέ δυό τρόπους: πρώτα καί κύρια γιά λογαριασμό των μέσων παραγωγής (αγορά παραγωγικής κατανάλω-

σης), γιατί ή εύπορη άγροτιά επιδιώκει νά μετατρέψει σέ κεφάλαιο τά μέσα παραγωγής πού «συγκεντρώνει», κι από τούς τσιφλικάδες πού «φτώχευσαν», κι από τούς άγρότες πού καταστρέφονται. Δεύτερο, ή αγορά δημιουργείται έδώ και για λογαριασμό τής ατομικής κατανάλωσης, έπειδή μεγαλώνουν οι άνάγκες τών πió εύκατάστατων άγροτów*.

8) Για τό ζήτημα άν προχωρεί ή άποσύνθεση τής άγροτιάς και πόσο γρήγορα προχωρεί, δέν έχουμε ακριβή στατιστικά στοιχεία, πού θά μπορούσαμε νά τά βάλουμε πλάι στά στοιχεία τών συνδυασμένων πινάκων (ύπ. ύπ. I-VI). Αυτό δέν είναι παράξενο, γιατί ώς τώρα (δπως τονίσαμε κίόλας) δέν έγιναν ούτε καν προσπάθειες νά μελετηθεί συστηματικά, τουλάχιστο στή στατική της μορφή, ή άποσύνθεση τής άγροτιάς και νά έπισημανθούν οι μορφές μέ τίς όποιες συντελείται αυτό τό προτσές**. Όμως όλα τά γενικά στοιχεία για τήν οίκονομία του χωριού μας μιλούν για τήν αδιάκοπη και γοργή ανάπτυξη τής άποσύνθεσης: από τή μιά μεριά, οι «άγρότες» παρατουν κι εκμισθώνουν τή γή τους, αυξάνει ό αριθμός τών άγροτów πού δέν έχουν άλλογο, οι «άγρότες» φεύγουν στις πόλεις κτλ., από τήν άλλη μεριά, αναπτύσσονται μέ τή σειρά τους και τά «προοδευτικά ρεύματα στο άγροτικό νοικοκυριό», οι «άγρότες» αγοράζουν γή, καλύτερεύουν τό νοικοκυριό, χρησιμοποιούν σιδερένια αλέτρια, αναπτύσσουν τήν καλλιέργεια χόρτων, τή γαλακτοκομία κτλ. Ξέρουμε τώρα ποιοί «άγρότες» συμμετέχουν σ' αυτές τίς δύο διαμετρικά αντίθετες πλευρές του προτσές.

Έπειτα, ή ανάπτυξη τής μετοίκησης τών άγροτów δίνει τεράστια ώθηση στην άποσύνθεση τής άγροτιάς και κυρίως του τμήματός της πού ασχολείται μέ τή γεωργία. Είναι γνωστό ότι μετακινούνται κυρίως οι άγρότες από τά γεωργικά κυβερνεΐα

* Μόνο αυτό τό γεγονός τής δημιουργίας τής έσωτερικής αγοράς μέ τήν άποσύνθεση τής άγροτιάς είναι σέ θέση νά εξηγήσει λχ. τήν τεράστια ανάπτυξη τής έσωτερικής αγοράς βαμβακερών προϊόντων, πού ή παραγωγή τους ανέβηκε τόσο γρήγορα στην περίοδο μετά τή μεταρύθμιση παράλληλα μέ τή μαζική καταστροφή τής άγροτιάς. Ό κ. Ν. —ον, πού ντοκουμένταρει τή θεωρία του για τήν έσωτερική αγορά φέρνοντας σαν παράδειγμα κυρίως τήν ύφαντουργική μας βιομηχανία, δέν κατόρθωσε καθόλου νά εξηγήσει πώς μπόρεσε νά συντελεστεί τό αντίφατικό αυτό φαινόμενο.

** Μοναδική εξαίρεση αποτελει ή θαυμάσια έργασία του I. Γκούρβιτς: «The economics of the russian village». New York, 1892. Ρωσ. μετάφρ. «Η οίκονομική κατάσταση του ρωσικού χωριού». Μόσχα, 1896. Πρέπει νά θαυμάσουμε τήν τέχνη μέ τήν όποία ό κ. Γκούρβιτς έπεξεργάστηκε τίς στατιστικές συλλογές τών ζέμστβο, πού δέ δίνουν συνδυασμένους πίνακες για τίς ομάδες τών άγροτów σύμφωνα μέ τήν οίκονομική κατάσταση τους.

(ἀπό τὰ βιομηχανικά κυβερνεῖα ἢ μετοίκηση εἶναι τελείως μηδαμινή) καί μάλιστα κυρίως ἀπό τὰ πυκνοκατοικημένα κεντρικά κυβερνεῖα ὅπου εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένη ἢ ξεπληρωμή μέ δουλιὰ (πού φρενάρει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς). Αὐτό εἶναι τό πρῶτο. Καί τό δεύτερο, ἀπ' τῆς περιοχῆς πού φεύγουν οἱ ἀγρότες, φεύγει κυρίως ἡ ἀγροτιὰ τῆς *μεσαίας σειρᾶς* καί στήν πατρίδα παραμένουν κυρίως οἱ ἀκρινές ομάδες τῆς ἀγροτιᾶς. Ἔτσι, οἱ μετοικήσεις δυναμώνουν τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς στά μέρη ἀπ' ὅπου φεύγουν οἱ ἀγρότες καί μεταφέρουν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποσύνθεσης στά μέρη ὅπου ἐγκατασταίνονται (οἱ νεοεγκαταστημένοι στή Σιβηρία στήν πρώτη περίοδο τῆς καινούργιας ζωῆς τους εἶναι ἐργάτες γῆς*). Αὕτη ἡ σχέση τῆς μετοίκησης μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς ἀποδείχτηκε πέρα γιά πέρα ἀπό τόν *I. Γκούρβιτς* στήν περίφημη ἔρευνά του: «Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν στή Σιβηρία» (Μόσχα, 1888). Συστήνουμε θερμά στόν ἀναγνώστη τό βιβλίό αὐτό, πού προσπάθησε μέ ἐπιμέλεια νά τό ἀποσιωπήσει ὁ τύπος τῶν ναρόντικων**.

9) Τεράστιο ρόλο παίξει στό χωριό μας, ὅπως εἶναι γνωστό, τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο. Θεωροῦμε περιττό νά ἀναφέρουμε τά πολυάριθμα γεγονότα καί νά δείξουμε τίς πηγές αὐτοῦ τοῦ φαινομένου: τά γεγονότα αὐτά εἶναι πασίγνωστα καί δέν ἀφοροῦν ἄμεσα τό θέμα μας. Μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο τό ζήτημα: ποιά σχέση ἔχει τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο τοῦ χωριοῦ μας μέ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς; ὑπάρχει σύνδεση ἀνάμεσα στίς σχέσεις μεταξύ τῶν ομάδων τῆς ἀγροτιᾶς, πού περιγράψαμε πιο πάνω καί στίς σχέσεις τῶν ἀγροτῶν πιστωτῶν πρός τούς ἀγρότες ὀφειλέτες; εἶναι ἡ τοκογλυφία παράγοντας καί κινητήρας τῆς ἀποσύνθεσης ἢ συγκρατεῖ τήν ἀποσύνθεση αὕτη;

* Ἄς δείξουμε πρῶτα πῶς τοποθετεῖ τό ζήτημα αὐτό ἡ θεωρία. Στήν ἀνάλυση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, πού ἔδωσε ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου» δίνεται, ὅπως εἶναι γνωστό, πολύ σπουδαία σημασία στό ἐμπορικό καί στό τοκογλυφικό κεφάλαιο. Οἱ βασικές θέσεις τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ γι' αὐτό τό θέμα εἶναι οἱ παρακάτω: 1) τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἀπό τή μιά μεριά, καί τό βιομηχανικό κεφάλαιο [δη-

* Ἔτσι, ὁ περιορισμός τῶν μετοικήσεων ἀσκεῖ τεράστια ἀνασταλτική ἐπίδραση στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς.

** Βλ. ἐπίσης τό ἔργο τοῦ κ. Πρίμακ, «Στοιχεῖα σέ ἀριθμούς γιά τή μελέτη τῶν μετοικήσεων στή Σιβηρία». (*Υποσημείωση στή 2η ἐκδ.*)

λαδή τό κεφάλαιο πού τοποθετείται στήν παραγωγή, ανεξάρτητα ἄν εἶναι γεωργικό ἢ βιομηχανικό], ἀπό τήν ἄλλη, ἀποτελοῦν ἕναν τύπο οἰκονομικοῦ φαινομένου πού περιέχεται στό γενικό τύπο: ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος γιά τήν πούλησή του μέ κέρδος («Das Kapital», I, 2. Abschnitt*, 4ο κεφάλαιο, κυρίως στίς σελ. 148–149 τῆς δευτέρας γερμανικῆς ἐκδοσης⁷³). — 2) Τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο προηγούνται πάντα ἱστορικά ἀπό τή δημιουργία τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου καί ἀποτελοῦν λογικά τόν ἀπαραίτητο ὄρο αὐτῆς τῆς δημιουργίας («Das Kapital», III, 1, S. 312–316· Ρωσ. μετάφρ., σελ. 262–265· III, 2, 132–137, 149· ρωσ. μετάφρ., σελ. 488–492, 502)⁷⁴, ὅμως αὐτό καθαυτό οὔτε τό ἐμπορικό οὔτε τό τοκογλυφικό κεφάλαιο ἀποτελοῦν ἀκόμα ἐπαρκῆ ὄρο γιά τήν ἐμφάνιση τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου (δηλαδή τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς). Δέν ἀποσυνθέτουν πάντα τόν παλιό τρόπο παραγωγῆς καί δέ βάζουν πάντα στή θέση του τόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Ἡ δημιουργία τοῦ τελευταίου «ἐξαρτιέται ὀλοκληρωτικά ἀπό τήν ἱστορική βαθμίδα ἀνάπτυξης καί ἀπό τίς συγκεκριμένες συνθήκες» (ibid., 2, 133, ρωσ. μετάφρ., 489)⁷⁵. «Πόσο μακριά τραβᾷ αὐτή ἡ ἀποσύνθεση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς» (ἀπό τό ἐμπόριο καί τό ἐμπορικό κεφάλαιο) «αὐτό ἐξαρτιέται πρῶτ' ἄπ' ὅλα ἀπ' τή σταθερότητά του καί ἀπό τήν ἐσωτερική του συγκρότηση. Καί πού ὀδηγεῖ αὐτό τό προτσές τῆς ἀποσύνθεσης, δηλαδή ποιός καινούργιος τρόπος παραγωγῆς μπαίνει στή θέση τοῦ παλιοῦ, δέν ἐξαρτιέται ἀπό τό ἐμπόριο, ἀλλά ἀπό τό χαρακτηριστικό τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου παραγωγῆς» (ibid., III, 1, 316· ρωσ. μετάφρ., 265)⁷⁶. — 3) Ἡ ανεξάρτητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται σέ ἀντίστροφη σχέση πρὸς τό βαθμό ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς (ibid., σελ. 312, ρωσ. μετάφρ., 262)⁷⁷. Ὅσο ἰσχυρότερα εἶναι ἀναπτυγμένο τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο τόσο ἀσθενέστερη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου (=τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς) καί ἀντίστροφα.

Συνεπῶς, ὅσον ἀφορᾷ τή Ρωσία πρέπει νά ἀπαντήσουμε στό ἐρώτημα: συνδέεται ἄραγε στή χώρα μας τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο μέ τό βιομηχανικό; ὀδηγοῦν ἄραγε τό ἐμπόριο καί ἡ τοκογλυφία, μέ τήν ἀποσύνθεση τοῦ παλιοῦ τρόπου παραγωγῆς, στήν ἀντικατάστασή του ἀπό τόν κεφαλαιο-

* «Τό Κεφάλαιο», τόμ. I, μέρος 2. Ἡ Σύντ.

κρατικό τρόπο παραγωγής ή από κάποιον άλλο;* Πρόκειται για συγκεκριμένα ζητήματα, για ζητήματα που πρέπει να λυθούν σε σχέση με όλες τις πλευρές της ρωσικής εθνικής οικονομίας. "Όσο για τη γεωργία των αγροτών, τα στοιχεία που εξετάσαμε πιο πάνω περιέχουν την απάντηση σ' αυτό το ερώτημα και μάλιστα απάντηση καταφατική. Η συνηθισμένη αντίληψη των ναρόντικων, σύμφωνα με την οποία ο «κουλάκος» και ο «νοικοκύρης μουζίκος» δεν είναι δυο μορφές του ίδιου οικονομικού φαινομένου, αλλά δυο αντίθετοι τύποι φαινομένων που δεν έχουν καμιά σχέση μεταξύ τους — αυτή η αντίληψη δε στηρίζεται απολύτως πουθενά. Είναι μιά από τις προλήψεις των ναρόντικων, που κανένας δεν προσπάθησε ποτέ να την αποδείξει με μιά ανάλυση ακριβών οικονομικών στοιχείων. Τα στοιχεία λένε το αντίθετο. Ο αγρότης είτε μισθώνει εργάτες για την επέκταση της παραγωγής, είτε εμπορεύεται τη γη (θυμηθείτε τα στοιχεία που αναφέραμε πιο πάνω για τις μεγάλες διαστάσεις της γης που μισθώνουν οι πλούσιοι) ή είναι παντοπώλης, είτε κάνει εμπόριο καναβιού, χόρτου, ζώων κτλ., ή χρήματος (τοκογλύφος) — αντιπροσωπεύει τον ίδιο οικονομικό τύπο, οι επιχειρήσεις του ανάγονται στη βάση τους, στην ίδια και την αυτή οικονομική σχέση. Παρακάτω, — ότι στο ρωσικό κοινοτικό χωριό ο ρόλος του κεφαλαίου δεν εξαντλείται με την οικονομική υποδούλωση και την τοκογλυφία, ότι το κεφάλαιο χρησιμοποιείται επίσης και στην παραγωγή, φαίνεται από το γεγονός, ότι η εμπορη αγροτιά τοποθετεί χρήματα όχι μονάχα στα εμπορικά καταστήματα κι επιχειρήσεις (βλ. πιο πάνω), αλλά και στη βελτίωση του νοικοκυριού, στην αγορά και στη μίσθωση γης, στη βελτίωση των συνεργων, στη μίσθωση εργατών κτλ. "Αν το κεφάλαιο στο χωριό μας ήταν ανίσχυρο να δημιουργήσει κάτι άλλο εκτός από την οικονομική υποδούλωση και την τοκογλυ-

* Ο κ. Β. Β. έθιξε αυτό το ζήτημα στην πρώτη κιόλας σελίδα του βιβλίου του «Τά πεπρωμένα του καπιταλισμού», όμως ούτε σ' αυτό, μά ούτε και σε κανένα άλλο έργο του δεν προσπάθησε να εξετάσει τα στοιχεία που αφορούν τη σχέση του εμπορικού και του βιομηχανικού κεφαλαίου στη Ρωσία. Ο κ. Ν.—ον παρ' όλο που διατεινονταν ότι ακολουθεί πιστά τη θεωρία του Μάρξ, προτίμησε ωστόσο ν' αντικαταστήσει τη συγκεκριμένη και ξεκάθαρη κατηγορία: «εμπορικό κεφάλαιο» με έναν άσαφη και άκαθόριστο όρο δικής του έπινόησης: «κεφαλαιοποίηση» ή «κεφαλαιοποίηση των εισοδημάτων» και καλυπτόμενος πίσω απ' αυτόν τό νεφελώδη όρο παράκαμψε αίσίως αυτό τό ζήτημα, κυριολεκτικά τό παράκαμψε. Πρόδρομος της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στη Ρωσία είναι γι' αυτόν όχι τό εμπορικό κεφάλαιο, αλλά... «ή λαϊκή παραγωγή»!

φία, τότε δέ θά μπορούσαμε μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς παραγωγῆς νά διαπιστώσουμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, τή δημιουργία τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας καί τοῦ προλεταριάτου τοῦ χωριοῦ, τότε ὅλη ἡ ἀγροτιά θά ἀποτελοῦσε ἕναν ἀρκετά ὁμοιοτύπο νοικοκυρέων πού τούς τσακίζει ἡ ἀνέχεια, κι ἀνάμεσά τους θά ξεχώριζαν μόνο οἱ τοκογλύφοι, θά ξεχώριζαν ἀποκλειστικά χάρη στίς διαστάσεις τῆς χρηματικῆς περιουσίας κι ὄχι χάρη στίς διαστάσεις καί τόν τρόπο ὀργάνωσης τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς. Τέλος, ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναλύσαμε πιο πάνω βγαίνει ἡ σπουδαία θέση, ὅτι ἡ ἀνεξάρτητη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου στό χωριό μας ἐπιβραδύνει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. "Ὅσο θά προχωρεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί θά φέρνει τό χωριό κοντά στήν πόλη, θά ἐκτοπίζει τά πρωτόγονα ἀγροτικά παζάρια καί θά ὑποσκάφτει τή μονοπωλιακή θέση τοῦ μαγαζάτορα τοῦ χωριοῦ, ὅσο περισσότερο θά ἀναπτύσσονται οἱ εὐρωπαϊκές κανονικές μορφές πύσωσης ἐκτοπίζοντας τόν τοκογλύφο τοῦ χωριοῦ τόσο μακρύτερα καί βαθύτερα θά προχωρεῖ ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Τό κεφάλαιο τῶν εὐπορῶν ἀγροτῶν, πού ἐκτοπίζεται ἀπό τό μικρεμπόριο καί τήν τοκογλυφία, θά χρησιμοποιηθεῖ σέ πιο πλατιές διαστάσεις στήν παραγωγή, ὅπου ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖται ἀπό τώρα κιόλας.

10) Ἄλλο σημαντικό φαινόμενο στήν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ μας, πού ἐμποδίζει τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, εἶναι τά ὑπολείμματα τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, δηλαδή στήν ξεπληρωμή μέ δουλιὰ. Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιὰ στηρίζεται στήν πληρωμή τῆς δουλιᾶς μέ εἶδος, συνεπῶς στήν ἀδύναμη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιὰ προϋποθέτει κι ἀπαιτεῖ ἀκριβῶς τήν ὑπαρξη τοῦ μεσαίου ἀγρότη, πού δέν εἶναι πέρα γιά πέρα εὐκατάστατος (γιατί διαφορετικά δέ θά ὑπέκυπτε στό καθεστῶς τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ), ἀλλά πού δέν εἶναι ἐπίσης καί προλετᾶριος (γιά νά ἀναλάβει τήν ὑποχρέωση νά ξεπληρώσει κάτι μέ δουλιὰ, πρέπει νά ἔχει δικά του σύνεργα, πρέπει νά εἶναι κάπως «καλοστεκούμενος» νοικοκύρης).

Λέγοντας πιο πάνω, ὅτι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη εἶναι ὁ κύριος τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ, κάναμε ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν παραγόντων πού ἐπιβραδύνουν τήν ἀποσύνθεση: τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, τῆς τοκογλυφίας, τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ κτλ. Στήν πραγματικότητα, πολλές φορές οἱ ἀληθινοί κύριοι τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ δέν εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτικῆς ἀστι-

κῆς τάξης, μά οἱ τοκογλύφοι τοῦ χωριοῦ καί οἱ γειτονικοὶ γαιοχτήμονες. Αὐτή ἡ ἀφαίρεση εἶναι ὥστόσο μιά μέθοδος πέρα γιά πέρα δικαιολογημένη, γιατί διαφορετικά δέν μπορούμε νά μελετήσουμε τήν ἐσωτερική διάρθρωση τῶν οικονομικῶν σχέσεων τῆς ἀγροτιᾶς. Ἐνδιαφέρει νά σημειώσουμε, ὅτι κι ὁ ναρόντικος χρησιμοποιεῖ αὐτή τή μέθοδο, μόνο πού σταματᾷ στά μισά τοῦ δρόμου, χωρίς νά ὀλοκληρώνει τούς συλλογισμούς του. Μιλώντας γιά τό βάρος τῆς φορολογίας κλπ. στό βιβλίο του «Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ὁ κ. Β. Β. παρατηρεῖ, ὅτι γιά τούς λόγους αὐτούς «δέν ὑπάρχουν πιά» γιά τήν κοινότητα, γιά τή-«μίρ», οἱ «φυσικές συνθήκες (sic!) ζωῆς» (287). Θαυμάσια. Ὅμως ὄλο τό ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς ποιές εἶναι αὐτές οἱ «φυσικές συνθήκες», πού δέν ὑπάρχουν ἀκόμα γιά τό χωριό μας. Γιά ν' ἀπαντήσουμε σ' αὐτό τό ἐρώτημα, πρέπει νά μελετήσουμε τό καθεστῶς τῶν οικονομικῶν σχέσεων μέσα στήν κοινότητα, ἀφοῦ πρῶτα ἀνασηκώσουμε, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, τά ὑπολείμματα τῆς ἐποχῆς πρὶν ἀπό τή μεταρύθμιση, πού σκεπάζουν αὐτές τίς «φυσικές συνθήκες» τῆς ζωῆς τοῦ χωριοῦ μας. Ἐν ὁ κ. Β. Β. τό ἔκανε αὐτό, θά ἔβλεπε ὅτι τό καθεστῶς αὐτό τῶν ἀγροτικῶν σχέσεων δείχνει τήν πλέρια ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ὅτι ὅσο πληρέστερα παραμεριστοῦν ἡ οικονομική ὑποδούλωση, ἡ τοκογλυφία, ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά κτλ. τόσο βαθύτερα θά προχωρήσει ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς*. Πιο πάνω δείξαμε μέ βάση τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμιστρο, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση αὐτή εἶναι πιά τώρα γεγονός τετελεσμένο, ὅτι ἡ ἀγροτιά διασπάστηκε τελείως σέ ἀντιτιθέμενες ομάδες.

---

* Μέ τήν εὐκαιρία, μιλώντας γιά τά «Πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ» τοῦ κ. Β. Β. καί συγκεκριμένα γιά τό VI κεφάλαιο ἀπ' ὅπου πήραμε τήν περικοπή, δέν μπορούμε νά μὴν ποῦμε ὅτι τό βιβλίο αὐτό ἔχει πολὺ καλές καί πολὺ σωστές σελίδες. Καί συγκεκριμένα οἱ σελίδες ὅπου ὁ συγγραφέας δέ μιλά γιά τά «πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ἢ καλύτερα δέ μιλά καθόλου γιά τόν καπιταλισμό, μά γιά τίς μεθόδους εἰσπραξῆς τῶν φόρων. Τό χαρακτηριστικό εἶναι ὅτι ὁ κ. Β. Β. δέν παρατηρεῖ παράλληλα τήν ἀδιάρρηκτη σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς μεθόδους καί στά ὑπολείμματα τῆς οικονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, ποί (ὅπως θά δοῦμε παρακάτω) εἶναι ἱκανός νά τὴν ἐξιδανικεύει.

Вытѣсненіе барщиннаго хозяйства капиталистическимъ въ современномъ русскомъ земледѣліи *).

I.

За исходный пунктъ при разсмотрѣніи современной системы помѣщичьяго хозяйства необходимо взять тотъ строй этого хозяйства, который господствовалъ въ эпоху крѣпостнаго права. Сущность тогдашней хозяйственной системы состояла въ томъ, что вся земля данной единицы земельнаго хозяйства, т. е. данной вотчины, раздѣлялась на барскую и крестьянскую; послѣдняя отдавалась въ надѣлъ крестьянамъ, которые (получая сверхъ того и другія средства производства — напри- мѣръ, лѣсъ, иногда скотъ и т. п.) своимъ трудомъ и своимъ инвентаремъ обрабатывали ее, получая съ нея свое содержаніе. Продуктъ этого труда крестьянъ представлялъ изъ себя необходимый продуктъ, по терминологіи теоретической политической экономіи; необходимый — для крестьянъ, какъ дающій имъ средства къ жизни, — для помѣщика, какъ дающій ему рабочія руки; совершенно точно такъ же, какъ продуктъ, возмѣщающій перемѣнную часть стоимости капитала, является необходимымъ продуктомъ въ капиталистическомъ обществѣ. Прибавочный же трудъ крестьянъ состоялъ въ обработкѣ ими тѣхъ же инвентарей помѣщичьей земли; продуктъ этого труда шелъ въ пользу помѣщика. Прибавочный трудъ отдѣлялся здѣсь, слѣдовательно, пространственно отъ необходимаго: на помѣщика обрабатывали барскую землю, на себя — свои надѣлы, на помѣщика работали одни дни лѣдѣли, на себя — другіе. «Надѣлъ» крестьянина служилъ такимъ образомъ въ этомъ хозяйствѣ, какъ бы натуральной заработной платой (выражался примѣнительно въ современнымъ понятіямъ), или средствомъ обезпеченія помѣщика рабочими руками. «Собственное хозяйство крестьянъ на своемъ надѣлѣ было условіемъ помѣщичьяго хозяйства, имѣло цѣлью «обезпеченіе» не крестьянина — средствами къ жизни, а помѣщика — рабочими руками **).

*) Настоящая статья представляетъ отрывокъ изъ большого исследования автора о развитіи капитализма въ Россіи. Fed.

***) Чрезвычайно рельефно характеризуетъ этотъ строй хозяйства А. Энгельгардтъ въ своихъ «Письмахъ изъ деревни» (Спб. 1882, стр. 554). Онъ совершенно справедливо указываетъ, что крѣпостное хозяйство было извѣстной правдивой и законченной системой, распорядителемъ которой былъ помѣщикъ, назначавшій крестьянъ на земли и назначавшій имъ на тѣ или на другія работы.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ⁷⁸ΤΟ ΠΕΡΑΣΜΑ ΤΩΝ ΓΑΙΟΧΤΗΜΟΝΩΝ ΑΠΟ
ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΠΟΥ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΑΡΕΙΑ
ΣΤΗΝ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἀπό τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη πρέπει τώρα νά περάσουμε στό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ. Τό καθήκον μας εἶναι νά ἐξετάσουμε στίς βασικές της γραμμές τή σημερινή κοινωνικο-οικονομική διάρθρωση τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ καί νά σκιαγραφήσουμε τό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς τῆς διάρθρωσης μετά τή μεταρύθμιση.

Ι. ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΠΟΥ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΑΡΕΙΑ

Στήν ἐξέταση τοῦ σημερινοῦ συστήματος τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ πρέπει νά πάρουμε σάν ἀφετηρία τή διάρθρωση αὐτοῦ τοῦ νοικοκυριοῦ, πού κυριαρχοῦσε στήν ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας. Ἡ οὐσία τοῦ τοτινοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος ἦταν, ὅτι ὅλη ἡ γῆ μιᾶς δοσμένης μόνάδας γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, δηλαδή ἑνός δοσμένου τσιφλικιοῦ, χωριζόταν σέ γῆ τοῦ ἀφέντη καί σέ γῆ τῶν ἀγροτῶν. Ἡ τελευταία δινόταν σάν γεωργικός κλῆρος στούς ἀγρότες, πού (παίρνοντας ἐκτός ἀπ' αὐτή καί ἄλλα μέσα παραγωγῆς, λογουχάρη δάσος, κάποτε ζῶα κτλ.) μέ τή δουλειά τους καί τά σύνεργά τους τήν καλλιεργοῦσαν, ἀποκομίζοντας ἀπ' αὐτήν τά μέσα γιά τή συντήρησή τους. Τό προϊόν αὐτῆς τῆς δουλιᾶς τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦσε τό ἀναγκαῖο προϊόν, σύμφωνα μέ τήν ὀρολογία τῆς θεωρητικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας· ἀναγκαῖο γιά τοὺς ἀγρότες, γιατί τοὺς ἔδινε τοὺς πόρους ζωῆς, ἀναγκαῖο γιά τόν τσιφλικᾶ γιατί τοῦ ἔδινε

ἐργατικά χέρια, ὅπως ἀκριβῶς τό προϊόν πού ἀναπληρώνει τό μεταβλητό μέρος τῆς ἀξίας τοῦ κεφαλαίου εἶναι ἀναγκαῖο προϊόν στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἡ πρόσθετη ἐργασία τῶν ἀγροτῶν ἦταν ἡ καλλιέργεια, μέ τά ἴδια ἀκριβῶς σύνεργα, τῆς γῆς τοῦ τσιφλικᾶ. Τό προϊόν αὐτῆς τῆς δουλιᾶς πῆγαινε γιά τόν τσιφλικᾶ. Ἐπομένως, ἡ πρόσθετη ἐργασία ξεχώριζε ἐδῶ τοπικά ἀπό τήν ἀναγκαία: γιά τόν τσιφλικᾶ οἱ ἀγρότες καλλιεργοῦσαν τή γῆ τοῦ ἀφέντη, γιά τόν ἑαυτό τους, τόν γεωργικό τους κλῆρο· ἄλλες μέρες τή βδομάδα δούλευαν γιά τόν τσιφλικᾶ κι ἄλλες γιά τόν ἑαυτό τους. Ὁ «γεωργικός κλῆρος» τοῦ ἀγρότη χρησίμευε, ἔτσι, σ' αὐτό τό νοικοκυριό σάν πληρωμή τοῦ μεροκάματου σέ εἶδος (γιά νά ἐκφραστοῦμε σύμφωνα μέ τίς σημερινές ἐννοιες) ἢ σάν μέσο γιά τήν ἐξασφάλιση τοῦ τσιφλικᾶ μέ ἐργατικά χέρια. Τό «ἀτομικό» νοικοκυριό τῶν ἀγροτῶν πάνω στόν γεωργικό τους κλῆρο ἦταν ὅρος τοῦ τσιφλικᾶ-δικου νοικοκυριοῦ, καί δέν εἶχε σκοπό «νά ἐξασφαλίσει» πόρους ζωῆς στούς ἀγρότες, ἀλλά ἐργατικά χέρια στόν τσιφλικᾶ*.

Αὐτό ἀκριβῶς τό σύστημα οἰκονομίας τό ὀνομάζουμε οἰκονομία πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία. Εἶναι φανερό ὅτι γιά νά ἐπικρατήσει ἔπρεπε νά ὑπάρχουν οἱ παρακάτω ἀπαραίτητοι ὅροι: πρῶτο, ἡ κυριαρχία τῆς φυσικῆς οἰκονομίας. Τό φεουδαρχικό τσιφλικῆ ἔπρεπε νά εἶναι ἓνα αὐτοδύναμο, κλειστό σύνολο, πού νά ἔχει πολύ χαλαρές σχέσεις μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο. Ἡ παραγωγή σιτηρῶν γιά πούληση ἀπό τοὺς τσιφλικᾶδες, πού ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα στά τελευταῖα χρόνια τῆς δουλοπαροικίας, ἦταν κιάλας ὁ προάγγελος τῆς ἀποσύνθεσης τοῦ παλιοῦ καθεστώτος. Δεύτερο, γιά τήν οἰκονομία αὐτή ἦταν ἀπαραίτητο νά παραχωροῦνται στόν ἄμεσο παραγωγό μέσα παραγωγῆς γενικά καί γῆ εἰδικά. Κι ὄχι μόνο αὐτό. Ὁ παραγωγός ἔπρεπε νά εἶναι δεμένος μέ τή γῆ, γιατί διαφορετικά ὁ τσιφλικᾶς δέν ἦταν ἐξασφαλισμένος μέ ἐργατικά χέρια. Συνεπῶς, οἱ μέθοδοι εἰσπραξῆς τοῦ ὑπερπροϊόντος στήν οἰκονομία, πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, καί στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία εἶναι διαμετρικά ἀντίθετες μεταξύ τους: ἡ πρώτη στηρίζεται στήν παραχώρηση γῆς στόν παραγωγό, ἡ δεύτερη — στόν ἀποχωρισμό τοῦ παραγω-

* Ἐξαιρετικά ἀνάγλυφα χαρακτηρίζει τή διάρθρωση αὐτή τῆς οἰκονομίας ὁ Α. Ἐνγκελγκάρντ στά «Γράμματα ἀπό τό χωριό» (Πετρούπολη, 1885, σελ. 556-557). Ὁ Ἐνγκελγκάρντ τονίζει πολύ σωστά ὅτι ἡ δουλοπαροικιακή οἰκονομία ἦταν ὡς ἓνα βαθμό ἄρτιο καί ὀλοκληρωμένο σύστημα, κάτω ἀπ' τή διεύθυνση τοῦ τσιφλικᾶ, πού παραχωροῦσε στοὺς ἀγρότες γῆ καί τοὺς τοποθετοῦσε στή μιά ἢ στήν ἄλλη δουλιά.

γού από τή γή*. Τρίτο, όρος αυτού του συστήματος οικονομίας είναι ή προσωπική εξάρτηση του άγρότη από τόν τσιφλικά. *Αν ό τσιφλικάς δέν είχε άμεση έξουσία πάνω στό άτομο του άγρότη, δέ θά μπορούσε ν' αναγκάσει νά δουλεύει για λογαριασμό του έναν άνθρωπο που έχει δική του γή και δικό του νοικοκυριό. Συνεπώς χρειαζόταν «έξωοικονομικός έξαναγκασμός», όπως λέει ό Μάρξ, χαρακτηρίζοντας αυτό τό οικονομικό καθεστώς (πού τό κατατάσσει, όπως τονίσαμε κιόλας πιο πάνω, στην κατηγορία της γαιοπροσόδου που πληρώνεται με εργασία. «Das Kapital», III, 2, 324)⁸⁰. Οί μορφές κι ό βαθμός αυτού του έξαναγκασμού μπορούν νά είναι οί πιο διαφορετικές: από μία κατάσταση που ό άγρότης είναι δουλοπάροικος ως την κατάσταση όπου ό άγρότης δέν έχει πλήρη δικαιώματα εξαιτίας της κάστας που ανήκει. Τέλος, τέταρτο, όρος και συνέπεια του συστήματος οικονομίας που περιγράψαμε, ήταν ή έξαιρετικά χαμηλή και άποτελματωμένη στάθμη της τεχνικής, γιατί ή έκμετάλλευση των νοικοκυριών βρισκόταν στα χέρια των μικρών άγροτών, που τούς τσάκιζε ή άνέχεια και τούς ταπεινώνε ή προσωπική εξάρτηση και τό πνευματικό σκοτάδι.

II. Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ ΠΟΥ ΣΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΑΡΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Τό σύστημα της οικονομίας που στηριζόταν στην άγγαρεία ύποσκάφτηκε με την κατάργηση της δουλοπαροικίας. Ύποσκάφτηκαν όλες οί κύριες βάσεις αυτού του συστήματος: ή φυσική οικονομία, ό κλειστός κι αυτόρκης χαρακτήρας του τσιφλικάδικου νοικοκυριού, ή στενή σύνδεση ανάμεσα στα διάφορα στοιχεία του, ή έξουσία του τσιφλικά πάνω στους άγρότες. Τό άγροτικό νοικοκυριό ξεχώρισε από τό τσιφλικάδικο.

* Απαντώντας στον Χένρι Τζόρτζ, που έλεγε ότι ή άπαλλοτρίωση της μάζας του πληθυσμού είναι ή μεγάλη και καθολική αίτια της φτώχειας και της καταπίεσης, ό Ένγκελς έγραψε τό 1887: «Ιστορικά αυτό δέν είναι άπόλυτα σωστό... Στο Μεσαίωνα ή πηγή της φεουδαρχικής έκμετάλλευσης δέν ήταν ό άποχωρισμός (expropriation) του λαού από τή γή, μά αντίθετα, τό δέσιμό του (appropriation) στη γή. Ό άγρότης διατηρούσε τή γή του, μά ήταν δεμένος σ' αυτήν σαν δουλοπάροικος και ήταν αναγκασμένος νά πληρώνει τό γαιοκτήμονα με δουλιά ή με προϊόντα» [«The condition of the working class in England in 1844». New York, 1887, Preface, p. III («Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Άγγλία τό 1844». Νέα Ύόρκη, 1887. Πρόλογος, σελ. III. Η Σύντ.]]⁷⁹.

Ὁ ἀγρότης ἔπρεπε νά ἐξαγοράσει τή γῆ του γιά νά γίνει ἀπόλυτη ἰδιοκτησία του, ὁ τσιφλικάς ἔπρεπε νά περάσει στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα οἰκονομίας, πού στηρίζεται, ὅπως σημειώσαμε πρωτύτερα, σέ διαμετρικά ἀντίθετες βάσεις. Ἐνα τέτιο ὅμως πέρασμα σέ ἕνα τελείως διαφορετικό σύστημα δέν μποροῦσε φυσικά νά γίνει μεμιάς, καί δέν μποροῦσε γιά δύο διαφορετικούς λόγους. Πρῶτα, δέν ὑπῆρχαν ἀκόμα οἱ ὄροι πού ἀπαιτοῦνται γιά τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Χρειαζόταν ἡ τάξη τῶν ἀνθρώπων, πού ἔχουν συνηθίσει στή μισθωτή δουλιά, χρειαζόταν ἡ ἀντικατάσταση τῶν σὺνεργων τοῦ ἀγρότη μέ σὺνεργα τοῦ τσιφλικᾶ. Χρειαζόταν νά ὀργανωθεῖ ἡ γεωργία ὅπως κάθε ἄλλη ἐμποροβιομηχανική ἐπιχείρηση κι ὄχι σάν ἀρχοντική ἀπασχόληση. Ὅλοι αὐτοί οἱ ὄροι μποροῦσαν νά διαμορφωθοῦν μόνο σιγά-σιγά καί οἱ προσπάθειες πού ἔκαναν μερικοὶ τσιφλικάδες τόν πρῶτο καιρό μετά τή μεταρύθμιση, νά παραγγείλουν ἀπό τό ἐξωτερικό μηχανές, ἀκόμα κι ἐργάτες, δέν μποροῦσαν παρά νά καταλήξουν σέ πλέρια χρεωκοπία. Ἄλλη αἰτία, πού ἔκανε ἀδύνατο νά γίνει μεμιάς τό πέρασμα στόν κεφαλαιοκρατικό τρόπο ὀργάνωσης τῆς ἐπιχείρησης, ἦταν ὅτι τό παλιό σύστημα οἰκονομίας πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία, εἶχε μονάχα ὑποσκαφεῖ, μά δέν εἶχε ἐξαλειφθεῖ ὀριστικά. Τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη δέν εἶχε ξεχωρίσει ὀλότελα ἀπό τό νοικοκυριό τῶν τσιφλικάδων, γιατί στά χέρια τῶν τελευταίων παράμειναν πολὺ οὐσιώδη κομμάτια τῶν κλήρων τῶν ἀγροτῶν: τὰ «ὀτρέζκι», τὰ δάση, τὰ λιβάδια, οἱ ποτίστρες, τὰ βοσκοτόπια κλπ. Χωρίς αὐτά τὰ κομμάτια γῆς (ἢ τῆ δουλεία κτήματος*) οἱ ἀγρότες δέν ἦταν καθόλου σέ θέση νά ἔχουν ἀνεξάρτητο νοικοκυριό καί οἱ τσιφλικάδες εἶχαν ἔτσι τή δυνατότητα νά συνεχίζουν τό παλιό σύστημα οἰκονομίας μέ τή μορφή τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Παράμεινε ἐπίσης καί ἡ δυνατότητα τοῦ «ἐξωοικονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ»: τό καθεστῶς τῶν προσωρινῶν ὑποχρεώσεων⁸¹, ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη, ἡ σωματική ποινή γιά τόν ἀγρότη, ἡ χρησιμοποίησή του σέ δημόσια ἔργα κλπ.

Ἔτσι λοιπόν ἡ κεφαλαιοκρατική οἰκονομία δέν μποροῦσε νά ἐμφανιστεῖ μεμιάς καί ἡ οἰκονομία πού στηριζόταν στήν ἀγγα-

* «Δουλεία κτήματος» λατινικά: «servitus», νομικός ὄρος πού στήν ἀρχαία, τῆ φεουδαρχική καί τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία καθορίζει τό δικαίωμα χρήσης ξένης περιουσίας μέσα σέ ὀρισμένα πλαίσια ἢ τόν περιορισμό τοῦ ἰδιοκτήτη μέσα σέ καθορισμένες σχέσεις. Λχ. γιά τό πέρασμα τρεχομένων νερῶν ἢ ἐνός δρόμου μέσα ἀπό τό χτήμα τοῦ γείτονα κλπ. Σημ. μ.τ.

ρεία δέν μπορούσε νά εξαφανιστεῖ μεμιᾶς. Συνεπῶς, τό μόνο σύστημα οἰκονομίας πού μπορούσε νά ὑπάρχει ἦταν τό μεταβατικό σύστημα, τό σύστημα πού συγκέντρωνε τά γνωρίσματα καί τοῦ συστήματος πού στηριζόταν στήν ἀγγαρεία καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. Καί πραγματικά, ἡ διάρθρωση τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν τσιφλικάδων μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπ' αὐτά τά γνωρίσματα. Παρά τήν ἄπειρη ποικιλία τῶν μορφῶν πού χαρακτηρίζει τή μεταβατική ἐποχή, ἡ οἰκονομική ὀργάνωση τοῦ σύγχρονου τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ συνοψιζόταν σέ δύο βασικά συστήματα μέ τούς πῖο διαφορετικούς συνδυασμούς, καί συγκεκριμένα στό σύστημα τῆς *ξεπληρωμῆς μέ δουλιά** καί στό *κεφαλαιοκρατικό* σύστημα. Τό πρῶτο συνίσταται στήν καλλιέργεια τῆς γῆς μέ σύνεργα τῶν ἀγροτῶν ἀπό τά γύρω. Ἡ μορφή τῆς πληρωμῆς δέν ἀλλάζει τήν οὐσία αὐτοῦ τοῦ συστήματος (ἀδιάφορο ἂν θᾶναι πληρωμή σέ χρήμα, ὅπως στή μίσθωση μέ τό κομμάτι, ἢ πληρωμή μέ προϊόν, ὅπως στό μισακάρικο, ἢ πληρωμή μέ χωράφια ἢ μέ διάφορα ἄλλα χτήματα, ὅπως στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά μέ τή στενή σημασία τῆς λέξης). Πρόκειται γιά μιᾶ καθαρή ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία** κι ὁ χαρακτηρισμός, πού δόθηκε πῖο πάνω στήν οἰκονομία αὐτή, μπορεῖ νά ἰσχύει σχεδόν ὀλοκληρωτικά καί γιά τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά (ἡ μοναδική ἐξαίρεση εἶναι ὅτι σέ μιᾶ ἀπό τίς μορφές τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀτονεῖ ἓνας ἀπό τούς ὄρους τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία καί συγκεκριμένα: βλέπουμε στή δουλιά μέ τό κομμάτι πῶς, ἀντί

* Ἀντικαθιστοῦμε τώρα τόν ὄρο «ἀγγαρεία» μέ τόν ὄρο «ξεπληρωμή μέ δουλιά», γιατί ἡ τελευταία ἐκφραση ἀντιστοιχεῖ περισσότερο στίς σχέσεις μετά τή μεταρύθμιση καί ἔχει πιά πολιτογραφηθεῖ στή φιλολογία μας.

** Νά ἕνα παράδειγμα πολύ παραστατικό: «Στίς νότιες ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Ἐλέτς (κυβερνεῖο Ὀριόλ), — γράφει ἓνας συνεργάτης τῆς Διεύθυνσης γεωργίας, — στά μεγάλα τσιφλικάδικα νοικοκυριά, πλάι στήν καλλιέργεια τῆς γῆς ἀπό ἐργάτες πού μισθώνονται γιά ἕνα χρόνο, σημαντικό μέρος τῆς γῆς καλλιεργεῖται ἀπό τούς ἀγρότες ἔναντι τῆς γῆς πού τούς δίνεται μέ νοίκι. Οἱ πρῶν δουλοπάροικοι ἐξακολουθοῦν νά μισθώνουν γῆ ἀπό τούς πρῶν τσιφλικάδες τους καί σ' ἀντάλλαγμα καλλιεργοῦν τή γῆ τους. Τά χωριά αὐτά ἐξακολουθοῦν νά λέγονται „ἀγγαρικό“ τοῦ τάδε τσιφλικᾶ» (Σ. Α. Κορολένκο, «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κλπ.», σελ. 118). Ἡ ἀκόμα: «Στό τσιφλικί μου, — γράφει ἄλλος τσιφλικάς, — ὅλες οἱ δουλιές γίνονται ἀπό τούς πρῶν ἀγρότες μου (8 χωριά, περίπου 600 ἄτομα) πού παίρνουν σ' ἀντάλλαγμα βοσκή γιά τά ζῶα (ἀπό 2000 ὡς 2500 ντεσ.). Οἱ ἐργάτες πού μισθώνονται γιά ἕνα ὀρισμένο χρονικό διάστημα κάνουν μόνο τό πρῶτο ὄργωμα καί τή σπορά μέ σπαρτικές μηχανές» (ibid., σελ. 325. Ἀπό τό νομό Καλούγκας).

νά πληρώνεται ή εργασία σέ είδος πληρώνεται σέ χρήμα). Τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα συνίσταται στή μίσθωση έργατων (γιά ένα χρόνο, γιά όρισμένο χρονικό διάστημα, γιά μιά μέρα κλπ.), πού καλλιεργούν τή γή μέ σύνεργα του ιδιοκτήτη. Τά συστήματα πού αναφέρουμε περιπλέκονται στήν πραγματικότητα μέ τόν πιό πολύμορφο καί παράξενο τρόπο: στά περισσότερα τσιφλικάδικα χτήματα συνδυάζονται καί τά δύο συστήματα, πού εφαρμόζονται σέ διάφορες δουλιές του νοικοκυριού*. Είναί απόλυτα φυσικό ότι ό συνδυασμός τόσο έτερογενών καί μάλιστα αντίθετων συστημάτων οικονομίας όδηγεί, στήν πράξη, σέ μιά όλόκληρη σειρά βαθύτατες καί πολυσύνθετες συγκρούσεις καί αντιφάσεις, είναι πολύ φυσικό ότι κάτω από τήν πίεση αυτών των αντιφάσεων καταστρέφονται μιά όλόκληρη σειρά νοικοκυρέοι κλπ. "Όλα αυτά είναι φαινόμενα πού χαρακτηρίζουν κάθε μεταβατική εποχή.

"Αν θέσουμε τό έρώτημα, ποιά είναι συγκριτικά ή εξάπλωση των δύο συστημάτων, θά χρειαστεί νά πούμε πρώτ' απ' όλα ότι δέν υπάρχουν ακριβή στατιστικά στοιχεία γι' αυτό τό ζήτημα. καί είναι άκόμα ζήτημα αν θά μπορούσαν νά συγκεντρωθούν: γιά τό σκοπό αυτό θά χρειαζόταν νά υπολογιστούν όχι μονάχα όλα τά χτήματα, μά κι όλες οι οικονομικές πράξεις σ' όλα τά χτήματα. Στοιχεία υπάρχουν μόνο κατά προσέγγιση, μέ τή μορφή γενικού χαρακτηρισμού των διάφορων περιοχών, ανάλογα μέ τό αν επικρατεί τό ένα ή τό άλλο σύστημα. Τέτια στοιχεία σέ συνοπτική μορφή γιά όλη τή Ρωσία υπάρχουν στήν έκδοση τής διεύθυνσης γεωργίας, πού τήν αναφέραμε πιό πάνω: «Η έλεύθερη μισθωτή εργασία κλπ.». Ο κ. "Αβενσκι έφτιαξε μέ βάση αυτά τά στοιχεία ένα πολύ παραστατικό σχεδιάγραμμα, πού δείχνει πόσο είναι διαδομένα τά δύο συστήματα («Η επίδραση των σοδιών κλπ.»⁸², I, 170). Παραθέτουμε αυτά τά στοιχεία μέ τή μορφή ενός πίνακα, συμπληρώνοντάς τον μέ τίς πληροφορίες γιά τήν έκταση των καλλιεργούμενων ιδιοχτητων

* «Τά περισσότερα νοικοκυριά τά εκμεταλλεύονται μέ τέτιο τρόπο, ώστε τό κάθε κομμάτι γής, έστω καί τό πιό άσήμαντο, νά καλλιεργείται από ανθρώπους πού έχουν δικά τους σύνεργα, από εργάτες πού μισθώνονται γιά ένα χρόνο κι από άλλους εργάτες, ενώ όλη ή υπόλοιπη γή νά δίνεται στους άρχότες γιά καλλιέργεια ή μισακάρικα ή έναντι γής ή έναντι χρημάτων» («Η έλεύθερη μισθωτή εργασία», *ibid.*, 96). . . «Στά περισσότερα χτήματα υπάρχουν ταυτόχρονα σχεδόν όλοι οι τρόποι μίσθωσης ή πολλοί απ' αυτούς» (δηλαδή μέθοδοι «έφοδιασμού του νοικοκυριού μέ εργατική δύναμη»). «Η άγροτική καί ή δασική οικονομία τής Ρωσίας». Έκδ. τής διεύθυνσης γεωργίας γιά τήν έκθεση του Σικάγου. Πετρούπολη, 1893, σελ. 79.

γαιών στην περίοδο 1883-1887 (σύμφωνα με τη «Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». IV. Ἡ μέση σοδιά στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία στὴν πενταετία 1883-1887. Πετρούπολη, 1888)*.

Ὅμαδες κυβερνεῖων με βάση τὸ ἐπικρατέστερο σύστημα οἰκονομίας πού ἐφαρμόζουσι γαιοχτήμονες	Ἄριθ. κυβερνεῖων		ὄ λο γ ο ί	Σύνολο καλλιεργού- μενων ἐκτάσεων με ἄλλα τὰ δημητριακά καί με πατάτες σὲ ιδιόχτητες γαίες (σὲ χιλ. ντεσ.)
	στή μαυρόχωμη ζώνη	στή μὴ μαυρόχωμη ζώνη		
I. Κυβερνεῖα ὅπου εἶναι ἐπικρατέ- στερο τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα	9	10	19	7 407
II. Κυβερνεῖα ὅπου εἶναι ἐπικρατέ- στερο τὸ μισθὸ σύστημα.	3	4	7	2 222
III. Κυβερνεῖα ὅπου εἶναι ἐπικρατέ- στερο τὸ σύστημα τῆς ξεπληρω- μῆς με δουλιά.	12	5	17	6 281
<i>Σύνολο</i>	24	19	43	15 910

Λοιπὸν, ἂν στὰ καθαρῶς ρωσικὰ κυβερνεῖα εἶναι ἐπικρατέ-
στερη ἡ ξεπληρωμὴ με δουλιά, πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι
σήμερα στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία εἶναι γενικὰ ἐπικρατέστερο τὸ
κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα ἐκμετάλλευσης τοῦ τσιφλικάδικου
νοικοκυριοῦ. Συνάμα, ὁ δικὸς μας πίνακας δὲν ἐκφράζει καθόλου
πλέρια αὐτὴ τὴν ὑπεροχὴ, γιατί στὴν I ὁμάδα τῶν κυβερνεῖων
ὑπάρχουν κυβερνεῖα ὅπου δὲν ἐφαρμόζεται καθόλου ἡ ξεπληρω-
μὴ με δουλιά (λχ. στὰ κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς), ἐνῶ στὴν III
ὁμάδα δὲν ὑπάρχει κανένα κυβερνεῖο καὶ ἴσως οὔτε ἓνα μεγάλο
ἀγρόχτημα πού νὰ τὸ ἐκμεταλλεῖται ὁ νοικοκύρης του, ὅπου

* Ἀπὸ τὰ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἐξαιροῦνται τὰ κυβερ-
νεῖα Ἀρχάγγελου, Βόλογκντα, Ὀλόνετς, Βιάτκας, Πέρμ, Ὁρενμπούργκ
καὶ Ἀστραχάν, ὅπου τὸ 1883-1887 ὑπῆρχαν συνολικὰ 562 χιλ. ντεσ. καλλιεργ-
οῦμενης ἐκτασης ἰδιόχτητων γαιῶν μέσα σ' ἓνα σύνολο ἀπὸ 16 472 χιλ.
ντεσ. τέτιας καλλιεργοῦμενης ἐκτασης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — Στὴν
ὁμάδα I περιλήφθηκαν τὰ παρακάτω κυβερνεῖα: τὰ τρία τῆς περιοχῆς τῆς
Βαλτικῆς, τὰ 4 δυτικὰ (Κόβνο, Βίλνας, Γκρόντο καὶ Μίνσκ), τὰ 3 νοτιο-
δυτικὰ (Κιέβου, Βολινίας καὶ Ποντόλσκ), τὰ 5 νότια (Χερσώνας, Ταυρίδας,
Βεσαραβίας, Αἰκατερινοσλάβ καὶ Ντόν), ἓνα νοτιοανατολικὸ (Σαράτοφ),
ὑστερα, τὰ κυβερνεῖα Πετρούπολης, Μόσχας καὶ Γιαροσλάβ. Στὴ II ὁμάδα:
τὰ κυβερνεῖα Βίτεμπσκ, Μογκιλιόφ, Σμολένσκ, Καλούγκα, Βορόνεζ, Πολ-
τάβας καὶ Χαρκόβου. Στὴν III ὁμάδα περιλήφθηκαν τὰ ὑπόλοιπα κυβερ-
νεῖα. — Γιά μεγαλύτερη ἀκρίβεια θὰ ἔπρεπε νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὴ συν-
ολικὴ καλλιεργοῦμενη ἐκταση τῶν ἰδιόχτητων γαιῶν οἱ καλλιεργοῦμενες
ἐκτάσεις πού ἀνήκουν στοὺς μισθωτῆς, δὲν ὑπάρχουν ὅμως τέτιου εἶδους
στοιχεῖα. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι μιὰ τέτια διόρθωση εἶναι ζήτημα ἂν θὰ ἄλλα-
ζε τὸ συμπέρασμα μας γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήμα-
τος, γιατί στὴ μαυρόχωμη ζώνη μισθώνεται μεγάλο μέρος τῶν ἰδιόχτητων
γαιῶν καὶ στὰ κυβερνεῖα αὐτῆς τῆς ζώνης ἐπικρατεῖ τὸ σύστημα τῆς ξεπλη-
ρωμῆς με δουλιά.

νά μὴν ἐφαρμόζεται ἔστω κι ἐνμέρει τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Νά πῶς ἀπεικονίζεται τό γεγονός αὐτό μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο (*Ρασπόπιν*, «Τά ἰδιόχρητα νοικοκυριά στή Ρωσία σύμφωνα μέ τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστρο». «Γιουριντίσεσκι Βέστνικ», 1887, τεύχη 11-12. Τεύχος 12, σελ. 634):

Νομοί τοῦ κυβερνεῖου Κούρσκ	% τῶν χτημάτων πού παίρνουν ἐργάτες μέ ἐλεύθερη μίσθωση		% τῶν χτημάτων πού χρησιμοποιοῦν ἐργά- τες γῆς	
	μεσαῖα	μεγάλα	μεσαῖα	μεγάλα
Ντιμίτριεφ	53,3	84,3	68,5	85,0
Φατέζ	77,1	88,2	86,0	94,1
Λγκόφ	58,7	78,8	73,1	96,9
Σούντζ	53,0	81,1	66,9	90,5

Τέλος, πρέπει νά σημειώσουμε, ὅτι κάποτε τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά περνᾷ στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα καί συγχωνεύεται μαζί του τόσο πολύ, πού εἶναι σχεδόν ἀδύνατο νά ξεχωρίσεις τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο καί νά τό διακρίνεις. Ὁ ἀγρότης λχ. μισθώνει ἓνα κομματάκι γῆς καί ἀναλαβαίνει τήν ὑποχρέωση νά ξεπληρώσει τό νοῖκι δουλεύοντας ὀρισμένες μέρες (τό φαινόμενο αὐτό εἶναι, ὅπως ξέρουμε, τό πῖο διαδομένο. Βλ. παραδείγματα στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο). Πῶς νά κάνεις διάκριση ἀνάμεσα σ' αὐτόν τόν «ἀγρότη» καί στόν «ἐργάτη γῆς» τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἢ τῆς περιοχῆς τῆς Βαλτικῆς πού παίρνει ἓνα κομματάκι γῆς μέ τήν ὑποχρέωση νά δουλέψει ὀρισμένες μέρες; Ἡ ζωὴ δημιουργεῖ τέτιες μορφές, πού συνδυάζουν μέ θαυμαστή συνέπεια συστήματα οἰκονομίας ἀντίθετα στά βασικά τους γνωρίσματα. Ἔτσι γίνεται ἀδύνατο νά ποῦμε πού τελειώνει ἡ «ξεπληρωμὴ μέ δουλιά» καί πού ἀρχίζει ὁ «καπιταλισμός».

Ἀφοῦ διαπιστώσαμε μέ τόν τρόπο αὐτόν τό βασικό γεγονός, ὅτι ὅλη ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν τοῦ σύγχρονου τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ ἀνάγεται σέ διάφορους συνδυασμούς τῶν δύο συστημάτων, τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ, ἄς περάσουμε τώρα στόν οἰκονομικό χαρακτήρα καί τῶν δύο συστημάτων καί ἄς δοῦμε ποιό ἀπ' αὐτά τά συστήματα ἐκτοπίζει τό ἄλλο, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς ὅλης πορείας τῆς οἰκονομικῆς ἐξέλιξης.

$$X \text{ в } \text{аренду} 7 \text{ млн} = 562 \text{ млн.} + 15.910 = 16472 \text{ (млн } 16472)$$

— 170 —

аренду ¹⁾ владѣльческой пашни *собственными инвентарем владѣльцев* и трудом *постольных или сроковых рабочих* составляет вся западная, южная и частью юго-восточная окраина Европейской Россіи, начиная съ сѣвера, от губерній С.-Петербургской, и захватывая дѣлье губерній: прибалтійскія, литовскія (Ковенскую, Виленскую, Гродненскую, а также и Минскую губернію Вѣлорусской группы), юго-западные (Кіевскую, Волынскую, Подольскую), южные степныя и южныя части губерній Харьковской, Саратовской, Самарской и Уфимской. Въ этомъ сплошного района тѣ же формы примѣненія наемнаго труда являются господствующими во владѣльческихъ хозяйствахъ (вообще немногочисленныхъ) губерній Московской и Ярославской промышленной группы.

Во остальной, большей части Европейской Россіи, — охватываемой съ запада и съ юга описанной полосой распространенія владѣльческихъ хозяйствъ съ собственнымъ инвентаремъ, — господствуетъ почти исключительно, или пользуются значительнымъ распространеніемъ, обработка пашни *крестьянскими орудіями и скотомъ и вѣсомъ издѣльнымъ за деньги*, или въ формѣ *отработковъ*, или же отдача земли въ обработку *исполн.*, — причемъ и здѣсь ибѣется въ виду лишь пашня, не сдаваемая въ аренду. Владѣльческія хозяйства съ собственнымъ инвентаремъ и съ батрацкимъ трудомъ встрѣчаются, впрочемъ, и здѣсь, но рѣже. Въ губерніяхъ среднихъ черноземныхъ (Воронежской, Харьковской и Полтавской), составляющихъ какъ бы переходную область между районами преимущественно владѣльческаго и преимущественно крестьянскаго инвентаря, также, какъ и въ некоторыхъ изъ нечерноземныхъ губерній, та и другая форма коопіирования распространены почти одинаково, (если не считать той части пашни, которая сдается въ аренду). Въ сѣверной черноземной группѣ, въ среднемъ Поволжьи и въ сѣверо-западной части нечерноземной полосы (губерніи Псковская, Новгородская, Тверская), крестьянскій инвентарь и связанныя съ нимъ формы найма пользуются рѣшительнымъ преобладаніемъ.

Разсматривая ближе особенности въ условіяхъ пользования наемными трудомъ въ различныхъ мѣстностяхъ внутри очерченныхъ крупныхъ областей, мы можемъ разбить каждую изъ нихъ на нѣсколько болѣе мелкихъ территориальныхъ районовъ.

Въ области преобладанія хозяйствъ съ инвентаремъ владѣльческимъ могутъ быть выдѣлены районы: степной, юго-западный, сѣверо-западный и прибалтійскій

Степной районъ характеризуется культурою *явственнаго, неусогнчивающейся* уржаевъ. — достигающихъ здѣсь иногда громаднхъ размѣровъ, а иногда не дающихъ почти ничего, — огромными посѣвами пшеницы и очень рѣдкими насажденіемъ. Большая часть земледѣльческихъ работъ выполняется здѣсь *армянскими рабочими*, наемными на *соды* или на *срочъ* (всего чаще съ марта или апрѣля по октябрь или ноябрь). Подонный наемъ встрѣчается *рѣже* и еще *рѣже*

¹⁾ Цифровыя данныя о степени распространенія аренды владѣльческой пашни по отдѣльнымъ уѣздамъ приведены въ статьѣ Н. А. Кабулова

			тыс.	млн.
X 19	млн. с. уржовъ. в.-н. счд	2.407	млн.	2407
12	" степн. "	6.281	"	6281
7	" сибир. "	2.222	"	2222
		<u>15.910</u>		
			94	19

Всего, 416 а. 2. т. 8 1/2 на в.-н. и 2 1/2 на степн. счд.

Πίνακας γιά τή διάδοση τῶν διάφορων συστημάτων οἰκονομίας στή Ρωσία πού ἔφτιαξε ὁ Β. Ι. Λένιν πάνω στή σελίδα 170 τῆς συλλογῆς «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικέες πλευρές τῆς ρωσικῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας», τόμ. Ι, Πετροῦπολη, 1897.

III. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΞΕΠΛΗΡΩΜΗΣ ΜΕ ΔΟΥΛΙΑ

Όπως σημειώσαμε πιο πάνω, τὰ εἶδη τῆς ξεπληρωμῆς μὲ δουλιὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ ποικιλόμορφα. Κάποτε οἱ ἀγρότες μισθώνονται μὲ χρήματα γιὰ νὰ καλλιεργήσουν μὲ δικά τους σύνεργα τῆ γῆ τοῦ γαιοχτήμονα — εἶναι ἡ λεγόμενη «μίσθωση μὲ τό κομμάτι» ἢ «πληρωμὴ κατὰ ντεσιατίνα»*, ἢ «κυκλικὴ» καλλιέργεια**⁸³ (δηλαδή ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας ἀνοιξιᾶτικων καὶ μιᾶς ντεσιατίνας χειμωνιάτικων σπαρτῶν) κτλ. Κάποτε οἱ ἀγρότες δανερίζονται στάρι ἢ χρήματα κι ἀναλαβαίνουν τὴν ὑποχρέωση νὰ ξεπληρώσουν μὲ δουλιὰ εἴτε ὅλο τὸ χρέος, εἴτε τοὺς τόκους τοῦ χρέους***. Στὴ μορφή αὐτὴ φαίνεται πεντακάθαρα τὸ γνῶρισμα πού χαρακτηρίζει τὸ σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μὲ δουλιὰ γενικά, καὶ συγκεκριμένα ὁ ὑποδουλωτικὸς, ὁ τοκογλυφικὸς χαρακτήρας μιᾶς τέτιας μίσθωσης γιὰ δουλιὰ. Κάποτε οἱ ἀγρότες δουλεύουν «γιὰ τὴν ἀγροζημία» (δηλαδή ὑποχρεώνονται νὰ ξεπληρώσουν μὲ δουλιὰ τὸ πρόστιμο πού καθορίζει ὁ νόμος γιὰ τὴν ἀγροζημία), δουλεύουν ἀπλῶς «ἀπὸ φιλότιμο» (σύγκρινε Ἐνγκελγκάρντ, I. c., σελ. 56), δηλαδή δωρεάν, γιὰ ἓνα κέρασμα, γιὰ νὰ μὴ χάσουν ἄλλες εὐκαιρίες γιὰ «μεροκάματα» στὸ γαιοχτήμονα. Τέλος, πολὺ διαδομένη εἶναι ἡ ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ γιὰ γῆ, εἴτε μὲ τὴ μορφή τοῦ μισακάρικου, εἴτε μὲ τὴν ἄμεση μορφή τῆς δουλιᾶς γιὰ τὴ γῆ, γιὰ τὰ λιβάδια κλπ. πού νοικιάστηκαν στοὺς ἀγρότες.

Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ πολὺ συχνὰ ἡ πληρωμὴ γιὰ τὴ μισθωνόμενη γῆ παίρνει τίς πιο ποικίλες μορφές, πού κάποτε μάλιστα συνδυάζονται ὅλες μαζί, ἔτσι πού πλάι στὴ χρηματικὴ πληρωμὴ νὰ ὑπάρχει καὶ ἡ πληρωμὴ μὲ προϊόντα καὶ ἡ «ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ». Νὰ δυὸ παραδείγματα: γιὰ κάθε ντεσιατίνα πρέπει ὁ ἀγρότης νὰ καλλιεργήσῃ 1 1/2 ντεσ. καὶ νὰ δόσῃ 10 αὐγά + 1 κότα + 1 γυναικεῖο μεροκάματο. Γιὰ 43 ντεσ. ἀνοιξιᾶτικες καλλιέργειες, πρέπει νὰ δόσῃ ἀπὸ 12 ρούβλια καὶ γιὰ 51 ντεσ. χειμωνιάτικες ἀπὸ 16 ρούβλια σέ χρήμα κατὰ ντεσ. + ν' ἄλωνίσει ὀρισμένες θημωνιές βρώμη, 7 θημωνιές γκρετσίχα καὶ 20 θη-

* «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Ριαζάν».

** Ἐνγκελγκάρντ, I. c.

*** «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. V, μέρος 1, Μόσχα, 1879, σελ. 186-189. Ἀναφέρουμε τίς πηγές μόνο γιὰ παράδειγμα. Ὅλη ἡ φιλολογία γιὰ τὸ νοικοκυριὸ τῶν ἀγροτῶν καὶ τῶν γαιοκτημόνων περιέχει ἓνα σωρὸ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους.

μωνιές σίκαλη + νά ρίξει από τούς σταύλους του σέ 5 τουλάχιστο ντεσιατίνες τής γής πού μίσθωσε, 300 κάρα κοπριά στήν ντεσιατίνα. (Κάρισεφ, «Γαιομισθώσεις», σελ. 348). Έδω ακόμα καί ή κοπριά τών άγροτών γίνεται συστατικό μέρος του νοικοκυριου του γαιοχτήμονα! Τήν εξάπλωση καί τήν πολυμορφία τής ξεπληρωμής μέ δουλιά τή δείχνουν κιόλας καί οί άφθονες όρολογίες πού υπάρχουν γι' αυτή: ότραμπότκι, ότμπούτσι, ότμπούτκι, μπάρστσινα, μπασαρίγκα, ποσόμπκα, πάνστσινα, πόστουποκ, βίεμκα κτλ. (ibid., 342). Έκτός άπ' αυτό ό άγρότης ύποχρεώνεται κάποτε νά κάνει «όποια δουλιά προστάζει ό γαιοχτήμονας» (ibid., 346), ύποχρεώνεται γενικά «νά ύπακούει» σ' αυτόν, νά τόν «άκούει», νά τόν «βοηθά». 'Η ξεπληρωμή μέ δουλιά «άγκαλιάζει όλο τόν κύκλο τών έργασιών τής ζωής στό χωριό. Μ' αυτήν γίνονται όλες οί άγροτικές δουλιές γιά τήν καλλιέργεια τών χωραφιών καί τή συγκομιδή τών σιτηρών καί του χόρτου, ό έφοδιασμός μέ ξύλα καί ή μεταφορά φορτίων» (346-347), μ' αυτήν επισκευάζονται οί στέγες καί τά τζάκια (354, 348) καί ύποχρεώνονται οί άγρότες νά φέρουν κότες καί αυγά (ibid.). 'Ο έρευνητής του νομου Γντόβσκ του κυβερνειου Πετρούπολης λέει πολύ σωστά, ότι υπάρχουν μορφές ξεπληρωμής μέ δουλιά πού έχουν «τόν παλιό — πριν από τή μεταρύθμιση — χαρακτήρα τής άγγαρείας» (349)*.

Έξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι ή μορφή τής ξεπληρωμής τής γής μέ δουλιά, τό λεγόμενο νοίκι πού ξεπληρώνεται μέ εργασία ή μέ είδος**. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε πώς στή μίσθωση τής γής από τούς άγρότες έκδηλώνονται οί κεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Έδω βλέπουμε μιá «μίσθωση γής», πού άποτελει άπλή έπιβίωση τής οίκονομίας πού στηρίζεται στήν άγ-

* Άξιοσημείωτο είναι ότι όλη ή τεράστια πολυμορφία τών διάφορων μορφών ξεπληρωμής μέ δουλιά στή Ρωσία, τών διάφορων μορφών μίσθωσης τής γής μέ όλων τών ειδών τις συμπληρωματικές πληρωμές κτλ. εξαντλείται *όλοκληρωτικά* μέ κείνες τις βασικές μορφές τών κεφαλαιοκρατικών συστημάτων στή γεωργία, πού τις διαπίστωσε ό Μάρξ στό 47ο κεφάλαιο του III τόμου του «Κεφαλαίου». Στο προηγούμενο κεφάλαιο σημειώσαμε κιόλας ότι οί βασικές αυτές μορφές είναι τρεις: 1) ή γαιοπρόσοδος μέ τή μορφή εργασίας, 2) ή γαιοπρόσοδος σέ προϊόντα ή ή γαιοπρόσοδος σέ είδος καί 3) ή χρηματική γαιοπρόσοδος. Γι' αυτό είναι άπόλυτα φυσικό, ότι ό Μάρξ ήθελε νά πάρει άκριβώς τά ρωσικά στοιχεία γιά νά ντοκουμένταρει τό μέρος πού άφορά τή γαιοπρόσοδο.

** Σύμφωνα μέ τά «Συμπεράσματα τής στατιστικής τών ζέμστρο» (τόμ. II), οί άγρότες πληρώνουν μέ χρήμα τά 76% όλης τής γής πού μισθώνουν, μέ εργασία τά 3-7%, μέ ένα μέρος του προϊόντος τά 13-17%, καί τέλος, μέ μιχτή πληρωμή τά 2-3% τής γής.

γαρεία* και πού μετατρέπεται κάποτε άπαρατήρητα σε κεφαλαιοκρατικό σύστημα εξασφάλισης εργατών γης στο τσιφλίκι, με την παραχώρηση σ' αυτούς μικρών κομματιών γης. Τά στοιχεία της στατιστικής των ζέμιστβο άποδειχουν με άναμφισβήτητο τρόπο τή σχέση αυτή των «μισθώσεων» αυτού του είδους με τό άτομικό νοικοκυριό των έκμισθωτών γης. «Οί γαιοχτήμονες, με την αύξηση των δικών τους καλλιεργειών, βρίσκονται μπροστά στην άνάγκη νά εξασφαλιστούν με εργάτες τόν καιρό πού τους χρειάζονται. Γι' αυτό σε πολλά μέρη μεγαλώνει ή τάση τους νά δίνουν γη στους άγρότες με βάση τήν ξεπληρωμή με δουλιά ή τήν ξεπληρωμή με ένα μέρος του προϊόντος και με δουλιά. . .». Αυτό τό σύστημα τής οικονομίας «. . . είναι άρκετά διαδομένο. Όσο συχνότερα οί έκμισθωτές έκμεταλλεύονται οί ίδιοι τό νοικοκυριό τους, όσο λιγότερη είναι ή προσφορά γης για νοίκιασμα κι όσο πιά μεγάλη είναι ή ζήτησή της τόσο πλατύτερα αναπτύσσεται κι αυτό τό είδος τής μίσθωσης τής γης» (ibid., σελ. 266, σύγκρινε επίσης σελ. 367). Κι έτσι βλέπουμε έδω ένα νοίκιασμα τελείως διαφορετικής μορφής, πού δέν εκφράζει τήν εγκατάλειψη από τό γαιοχτήμονα του νοικοκυριού του, μά τήν ανάπτυξη τής αυτοκαλλιέργειας από τους γαιοχτήμονες, πού δέν εκφράζει τό δυνάμωμα του νοικοκυριού του άγρότη με τήν επέκταση τής γαιοκτησίας του, μά τή μετατροπή του άγρότη σε εργάτη γης. Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε, ότι στο νοικοκυριό του άγρότη ή μίσθωση γης έχει άντιφατική σημασία, γιατί για άλλους σημαίνει τήν ώφέλιμη επέκταση του νοικοκυριού και για άλλους μία συναλλαγή κάτω από τήν επίδραση τής άνάγκης. Τώρα βλέπουμε ότι και στο νοικοκυριό του τσιφλικά ή εκμίσθωση τής γης έχει άντιφατική σημασία: κάποτε σημαίνει τήν παραχώρηση σε άλλο πρόσωπο του νοικοκυριού έναντι πληρωμής γαιοπροσόδου, κάποτε άποτελεί τρόπο έκμετάλλευσης του νοικοκυριού, τρόπο εξασφάλισης εργατικών δυνάμεων για τό χτήμα.

* Ας δοϋμε τώρα πώς άμείβεται ή εργασία στην περίπτωση τής ξεπληρωμής με δουλιά. Τά στοιχεία από διάφορες πηγές συμφωνούν ότι στην περίπτωση τής ξεπληρωμής με δουλιά και τής μίσθωσης με ύποδουλωτικούς όρους ή άμοιβή τής εργασίας

* Σύγκρινε τά παραδείγματα πού αναφέρονται στην ύποσημείωση τής σελ. 134 (σε τοβτο τόν τόμο, σελ. 191. Η Σύντ.). Στίς συνθήκες τής οικονομίας πού στηριζόταν στην άγγαρεία, ο τσιφλικάς έδινε στον άγρότη γη, για νά δουλέψει στο χτήμα του. Είναι φανερό, ότι με τό νά εκμισθωθεί ή γη με βάση τήν ξεπληρωμή με δουλιά ή οικονομική πλευρά του ζητήματος δέν αλλάζει.

είναι πάντα *πιο χαμηλή* από ό,τι στην περίπτωση της κεφαλαιοκρατικής «ελεύθερης» μίσθωσης. Πρώτα, αυτό αποδείχεται από το γεγονός ότι το νοίκι σε είδος, δηλαδή το νοίκι που βασίζεται στην ξεπληρωμή με δουλιά και στο μισακάρικο σύστημα (πού, όπως είδαμε πριν από λίγο, δεν είναι παρά μίσθωση που ξεπληρώνεται με δουλιά και με υποδουλωτικούς δρους) είναι κατά γενικό κανόνα παντού *ακριβότερο* από το νοίκι σε χρήμα και μάλιστα σημαντικά ακριβότερο (ibid., 350), κάποτε διπλάσιο (ibid., 356, νομός Ρξέφ του κυβερνείου Τβέρ). Δεύτερο, το νοίκι σε είδος είναι αναπτυγμένο πολύ περισσότερο στις πιο φτωχές ομάδες των αγροτών (ibid., 261 κ. έ.). Πρόκειται για μίσθωση γης από ανάγκη, για «μίσθωση» από τον αγρότη που δεν είναι πια σε θέση να αντισταθεί στη μετατροπή του μ' αυτό τον τρόπο σε μισθωτό εργάτη γης. Οί ευκατάστατοι αγρότες προσπαθούν να μισθώνουν γη με χρήμα. «Ο μισθωτής έπωφελείται κι από την παραμικρότερη δυνατότητα για να πληρώνει το νοίκι σε χρήμα και να κάνει έτσι μικρότερα τά έξοδα εκμετάλλευσης της ξένης γης» (ibid., 265) κι όχι μόνο να κάνει μικρότερο το νοίκι, προσθέτουμε έμεις, αλλά και για να απαλλαχτεί από την υποδουλωτική μίσθωση. Στο νομό Ροστόβ του Ντόν διαπιστώθηκε μάλιστα κι ένα τέτιο αξιοσημείωτο γεγονός, όπως το πέραςμα από τη χρηματική μίσθωση στη σκόπτσινα⁸⁴ ανάλογα με την αύξηση των ένοικίων, *παρά τη μείωση του μερτικού των αγροτών στη σκόπτσινα* (σελ. 266, ibid.). Τή σημασία του ένοικίου σε είδος, που καταστρέφει όλοκληρωτικά τον αγρότη και τον μετατρέπει σε εργάτη γης, τή δείχνει το γεγονός αυτό πολύ χειροπιαστά*. Τρίτο, ή άμεση σύγκριση

* Η συγκέντρωση των νεότερων στοιχείων για τή μίσθωση γης (κ. Κάρισεφ στο βιβλίο του: «Η επίδραση των σοδιών κτλ.», τόμ. I) επιβεβαίωσε απόλυτα, ότι μόνο ή ανάγκη υποχρεώνει τους αγρότες να παίρνουν τή γη μισακάρικα ή έναντι ξεπληρωμής με δουλιά, ενώ οί ευκατάστατοι αγρότες προτιμούν να μισθώνουν γη με χρήμα (σελ. 317-320), γιατί το νοίκι σε είδος είναι για τόν αγρότη παντού και πάντοτε ασύγκριτα ακριβότερο από το νοίκι σε χρήμα (σελ. 342-346). "Όμως όλα αυτά τά γεγονότα δεν έμπόδισαν τόν κ. Κάρισεφ να προσπαθήσει να δημιουργήσει τήν έντύπωση ότι «ό φτωχός αγρότης . . . αποχτά τή δυνατότητα να ίκανοποιεί καλύτερα τίσ ανάγκες τής διατροφής του με μία όρισμένη αύξηση τής σπαρμένης έκτασής του με ξένη γη πού τήν παίρνει μισακάρικα» (321). Νά σε τί έξωφρενικές σκέψεις οδηγεί τούς ανθρώπους ή προκατειλημμένη συμπάθεια προς τή «φυσική οικονομία!» Έχει αποδειχτεί ότι οί μισθώσεις σε είδος είναι ακριβότερες από τίσ μισθώσεις σε χρήμα, ότι αποτελούν ένα είδος truck-system⁸⁵ στη γεωργία, ότι καταστρέφουν όλοκληρωτικά τόν αγρότη και τόν μετατρέπουν σε εργάτη γης, κι όμως ό οικονομολόγος μας φλουαρεί για βελτίωση τής διατρο-

των τιμών της εργασίας στην περίπτωση της ξεπληρωμής με δουλιά και της κεφαλαιοκρατικής «ἐλεύθερης» μίσθωσης δείχνει ότι τό επίπεδό τους στην «ἐλεύθερη» μίσθωση είναι πιό ύψηλό. Στην έκδοση της διεύθυνσης γεωργίας, πού ἀναφέραμε, «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.», ὑπολογίζεται ὅτι ἡ μέση ἀμοιβή, γιά τήν πλήρη φθινοπωρινή καλλιέργεια μέ σύνεργα τοῦ ἀγρότη μιᾶς ντεσιατίνας σιτηρῶν, πρέπει νά θεωρεῖται 6 ρούβλια (στοιχεῖα γιά τήν κεντρική μαυρόχρωμη ζώνη γιά 8 χρόνια, 1883–1891). Ἐάν ὅμως ὑπολογίσουμε τήν ἀξία τῶν ἴδιων ἐργασιῶν μέ βάση τήν ἐλεύθερη μίσθωση, θάχουμε 6 ρούβλια καί 19 καπίκια μόνο γιά τή δουλιά τοῦ δουλευτή, χωρίς νά ὑπολογίσουμε τή δουλιά τοῦ ἀλόγου (ἡ ἀμοιβή γιά τή δουλιά τοῦ ἀλόγου δέν μπορεῖ νά ὑπολογιστεῖ λιγότερο ἀπό 4 ρούβλια καί 50 καπίκια, l. c., 45). Ὁ συντάχτης θεωρεῖ πολύ σωστά τό φαινόμενο αὐτό «ἐντελῶς ἀντικανονικό» (ibid.). Θά σημειώσουμε μόνο ὅτι στην περίπτωση τῆς καθαρά κεφαλαιοκρατικῆς μίσθωσης ἡ ἐργασία πληρώνεται καλύτερα σέ σχέση μέ ὅλες τίς μορφές ὑποδουλωτικῆς μίσθωσης καί τίς ἄλλες προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις· αὐτό εἶναι γεγονός, πού διαπιστώνεται ὄχι μονάχα γιά τή γεωργία, μά καί γιά τή βιομηχανία, ὄχι μονάχα γιά τή Ρωσία, μά καί γιά τίς ἄλλες χώρες. Νά μερικά πιό ἀκριβῆ καί πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμ-

φῆς! Τό νοίκιασμα μέ τό μισακάριο σύστημα, «πρέπει νά βοηθήσει», βλέπετε, «τή μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ πού ἔχει ἀνάγκη» νά νοικιάζει γῆ (320). «Βοήθεια» ὀνομάζει ἐδῶ ὁ κ. οἰκονομολόγος τή μίσθωση γῆς μέ τοὺς χειρότερους ὄρους, μέ ὄρους τέτιους πού μετατρέπουν τόν ἀγρότη σέ ἐργάτη γῆς! Γεννιέται τό ἐρώτημα: σέ τί διαφέρουν οἱ ναρόντικοι ἀπό τοὺς τσιφλικάδες τῆς Ρωσίας, πού πάντα ἦταν καί πάντα θά εἶναι πρόθυμοι νά δόσουν στή «φτωχῆ μερίδα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» τέτια «βοήθεια»; Καί μέ τήν εὐκαιρία αὐτή νά ἔνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα. Στό νομό Χοτίν τοῦ κυβερνεῖου Βεσαραβίας τό μέσο μεροκάματο τοῦ μισακάρη τό καθορίζουν σέ 60 καπίκια καί τοῦ μεροκαματιάρη τό καλοκαίρι σέ 35–50 καπίκια. «Τό συμπέρασμα εἶναι ὅτι τό μεροκάματο τοῦ μισακάρη εἶναι παρ' ὅλα αὐτά μεγαλύτερο ἀπό τήν ἀμοιβή τοῦ ἐργάτη γῆς» (344). Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ κ. Κάρισεφ. Αὐτό τό «παρ' ὅλα αὐτά» εἶναι πολύ χαρακτηριστικό. Ἄλλά ὁ μισακάρης ἔχει, σέ διάκριση ἀπό τόν ἐργάτη γῆς, καί τά ἐξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ, γιατί πρέπει νά ἔχει ἄλογο καί χάμουρα. Γιατί δέν ὑπολογίστηκαν αὐτά τά ἐξοδα; Ἐάν τό μέσο μεροκάματο στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας τό καλοκαίρι εἶναι 40–77 καπίκια (1883–1887 καί 1888–1892), τό μέσο μεροκάματο ἑνός δουλευτή μέ ἄλογο καί χάμουρα εἶναι 124–180 καπίκια (1883–1887 καί 1888–1892). Δέ «βγαίνει» μάλλον, ὅτι ὁ ἐργάτης γῆς παίρνει «παρ' ὅλα αὐτά» περισσότερα ἀπό τό μισακάρη; Τό μέσο μεροκάματο τοῦ ἐργάτη χωρίς ἄλογο (μέσο γιά ὅλο τό χρόνο) καθορίζεται σέ 67 καπίκια γιά τό κυβερνεῖο Βεσαραβίας, στην περίοδο 1882–1891 (ibid., 178).

στρο για τὸ ζήτημα αὐτὸ («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ νομὸ Σαράτοφ», τόμ. I, μέρος III, σελ. 18-19. Τὰ παίρνομε ἀπὸ τίς «Γαιομισθώσεις» τοῦ κ. Κάρισεφ, σελ. 353):

Νομὸς Σαράτοφ

Μέση τιμὴ (σὲ ρούβλια) γιὰ τὴν καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας

Εἶδη ἐργασιῶν	Ὅταν ἡ συμφωνία γίνεται ἀπ' τὸ χεῖμα καὶ δίνονται προσαποβολικά τὰ 80-100 % τῶν μεροκάματων	Ὅταν τὸ νοίκι τῆς καλλιεργοῦμενης γῆς πληρῶνεται με δουλιά		Κατὰ τὴν ἐλεύθερη μίσθωση, σύμφωνα με τίς μαρτυρίες	
		σύμφωνα με γραφοῦς ὁρους	σύμφωνα με μαρτυρίες τῶν ἐνοικιαστῶν	αὐτῶν πού μι-σθῶνουν	αὐτῶν πού μι-σθῶνονται
Πλήρης καλλιέργεια καὶ συγκομιδὴ με μεταφορὰ καὶ ἀλώνισμα	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Τὸ ἴδιο χωρὶς ἀλώνισμα (ἀνοιξιάτικα)	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Τὸ ἴδιο χωρὶς ἀλώνισμα (χειμωνιάτικα)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Καλλιέργεια	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Συγκομιδὴ (θέρισμα καὶ μεταφορὰ)	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Συγκομιδὴ (χωρὶς μεταφορὰ)	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Κόσισμα (χωρὶς μεταφορὰ)	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

Ἔτσι λοιπόν, στὴν ξεπληρωμὴ με δουλιά (τὸ ἴδιο καὶ στὴν ὑποδουλωτικὴ μίσθωση, πού συνδέεται με τὴν τοκογλυφία) οἱ τιμές τῆς ἐργασίας εἶναι συνήθως περισσότερο ἀπὸ δυὸ φορές χαμηλότερες σὲ σύγκριση με τὴν κεφαλαιοκρατικὴ μίσθωση*. Μιά καὶ μόνο ὁ ντόπιος ἀγρότης, καὶ μάλιστα ἐκεῖνος πού ὀψο-δήποτε «ἔχει γεωργικὸ κλῆρο», μπορεῖ νὰ ἀναλάβει μιὰ ξεπληρωμὴ με δουλιά, τὸ γεγονός τῆς τεράστιας ἐλάττωσης τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας δείχνει ξεκάθαρα τὴ σημασία τοῦ γεωργικοῦ κλήρου σάν ἀμοιβῆς σὲ εἶδος. Ὁ γεωργικὸς κλῆρος σὲ παρόμοιες περιπτώσεις ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερα νὰ χρησιμεύει σάν μέσο πού «ἐξασφαλίζει» στὸ γαιοχτήμονα φτηνὰ ἐργατικά χέ-

* Πῶς ὕστερα ἀπ' αὐτὸ νὰ μὴν ὀνομάσουμε ἀντιδραστικὴ τὴν κριτικὴ τοῦ καπιταλισμοῦ πού κάνει ἓνας λχ. ναρόντικος, σάν τὸν πρίγκιπα Βασίλτσικοφ; Μέσα στὶς ἴδιες τίς λέξεις «ἐλεύθερη μίσθωση» — ἀναφωνεῖ με πάθος ὁ Βασίλτσικοφ — ὑπάρχει ἡ ἀντίφαση, γιατί ἡ μίσθωση προϋποθέτει ἐξάρτηση καὶ ἡ ἐξάρτηση ἀποκλείει τὴν «ἐλευθερία». Φυσικά, ὁ ναρόντικίζων τσιφλικὰς ξεχνᾷ, ὅτι ὁ καπιταλισμὸς βάζει τὴν ἐλεύθερη ἐξάρτηση στὴ θέση τῆς δουλικῆς ἐξάρτησης.

ρια. Ἡ διαφορὰ ὅμως ἀνάμεσα στήν ἐλεύθερη καί τή «μισοελεύθερη»* ἐργασία δέν ἐξαντλεῖται καθόλου μέ τή διαφορὰ πού ὑπάρχει στήν ἀμοιβή. Τεράστια σπουδαιότητα ἔχει ἐπίσης καί τό γεγονός ὅτι ἡ τελευταία αὐτή μορφή ἐργασίας προϋποθέτει πάντα τήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ μισθωμένου ἀπό τό μισθωτή, προϋποθέτει πάντα λίγο-πολύ τή διατήρηση τοῦ «ἐξωοικονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ». Ὁ Ἐνγκελγκάρντ παρατηρεῖ πολύ εὐστοχα, ὅτι ὁ δανεισμός χρημάτων ἔναντι ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τά δάνεια αὐτά εἶναι πιό ἐξασφαλισμένα: μέ δικαστική ἀπόφαση εἶναι δύσκολο νά εἰσπράξεις λεφτά ἀπό τόν ἀγρότη, «ἡ ἐξουσία ὅμως θ' ἀναγκάσει τόν ἀγρότη νά ἐκτελέσει τή δουλιά πού ἔχει ἀναλάβει, ἔστω κι ἂν τό δικό του τό στάρι μείνει ἀθέριστο» (I. c., 216). «Μόνο τά πολλά χρόνια τῆς δουλείας καί τῆς δουλοπαροικιακῆς ἐργασίας γιά τόν ἀφέντη μποροῦσαν νά καλλιεργήσουν μιά τέτια ἀπάθεια» (μόνο φαινομενική) μέ τήν ὁποία ὁ γεωργός ἀφήνει στή βροχή τό στάρι του γιά νά πάει νά μεταφέρει τά ξένα δεμάτια (ibid., 429). Χωρίς τή μιά ἢ τήν ἄλλη μορφή προσκόλλησης τοῦ πληθυσμοῦ στόν τόπο πού ζεῖ, στήν «κοινότητα», χωρίς μιάν ὀρισμένη ἔλλειψη πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἦταν ἀδύνατο νά ὑπάρχει σάν σύστημα ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀναπόφευκτη συνέπεια τῶν γνωρισμάτων τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, πού περιγράψαμε, εἶναι ἡ χαμηλή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας: οἱ μέθοδοι διεύθυνσης ἑνός νοικοκυριοῦ, πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, δέν μποροῦν νά εἶναι παρά οἱ πιό ρουτινιασμένες. Ἡ ἐργασία τοῦ ὑποδουλωμένου ἀγρότη δέν μπορεῖ παρά νά πλησιάζει ποιοτικά τήν ἐργασία τοῦ δουλοπάροικου.

Ὁ συνδυασμός τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος κάνει τό σημερινό καθεστῶς τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ νά μοιάζει πάρα πολύ στήν οἰκονομική του ὀργάνωση μέ τό καθεστῶς πού ἐπικρατοῦσε στήν ὕφαντουργική βιομηχανία μας ὡς τήν ἐμφάνιση τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Ἐκεῖ, ἕνα μέρος τῶν ἐργασιῶν τό ἔκανε ὁ ἔμπορος μέ δικά του ἐργαλεῖα καί μέ μισθωτούς ἐργάτες (στημόνιασμα, βάψιμο καί ἀποπεράτωση τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑφάσματος κτλ.), κι ἐνμέρει μέ τά ἐργαλεῖα τῶν ἀγροτῶν-βιοτεχνῶν, πού δούλευαν γι' αὐτόν μέ δικά του ὕλικά.

* Ἐκφραση τοῦ κ. Κάρισεφ, I. c. Ὁ κ. Κάρισεφ δέν ἐβγαλε τοῦ κάκου τό συμπέρασμα ὅτι τό νοίκιασμα μέ μισακάρικο σύστημα «βοηθᾷ» τήν ἐπιβίωση τῆς «μισοελεύθερης» ἐργασίας.

Ἐδῶ, ἓνα μέρος τῶν ἐργασιῶν ἐκτελεῖται ἀπό μισθωτοῦς ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦν σύνεργα τοῦ ἰδιοχτήτη, κι ἓνα ἄλλο μέρος μέ τήν ἐργασία καί τά σύνεργα τῶν ἀγροτῶν, πού δουλεύουν σέ ξένη γῆ. Ἐκεῖ, μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο συνενωνόταν τό ἐμπορικό κεφάλαιο, καί πάνω στό βιοτέχνη βάραινε, ἐκτός ἀπό τό κεφάλαιο, ἡ σκλαβιά καί ἡ μεσολάβηση τῶν μαστόρων, τό truck-system κτλ. Ἐδῶ, ἀκριβῶς μέ τόν ἴδιο τρόπο συνενώνεται μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό, μέ ὅλες τίς μορφές ἐλάττωσης τῆς ἀμοιβῆς τῆς ἐργασίας κι ἐνίσχυσης τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης τοῦ παραγωγοῦ. Ἐκεῖ, τό μεταβατικό σύστημα διατηρήθηκε ἐπί αἰῶνες, στηριζόμενο στά χειρωναχτικά πρωτόγονα τεχνικά μέσα καί συντρίφτηκε μέσα σέ τρεῖς περίπου δεκαετίες ἀπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἐδῶ, τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ διατηρεῖται σχεδόν ἀπό τότε πού ὑπάρχει ἡ Ρωσία (οἱ γαιοχτήμονες ὑποδούλωσαν τούς σμέρδους ἀκόμα ἀπό τόν καιρό τοῦ «Ρωσικοῦ Δικαίου»⁸⁶), διαιωνίζοντας τή ρουτίνα στά τεχνικά μέσα καί μόνο μετά τή μεταρύθμιση ἀρχίζει γρήγορα νά παραχωρεῖ τή θέση του στόν καπιταλισμό. Κι ἐκεῖ κι ἐδῶ τό παλιό σύστημα σημαίνει μόνο στασιμότητα στίς μορφές τῆς παραγωγῆς (συνεπῶς καί σ' ὅλες τίς κοινωνικές σχέσεις) καί κυριαρχία τοῦ ἀσιατισμοῦ. Κι ἐκεῖ κι ἐδῶ οἱ νέες, κεφαλαιοκρατικές μορφές οἰκονομίας ἀποτελοῦν μεγάλη πρόοδο, παρ' ὅλες τίς ἀντιφάσεις πού τίς χαρακτηρίζουν.

IV. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΞΕΠΛΗΡΩΜΗΣ ΜΕ ΔΟΥΛΙΑ

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα: ποιά σχέση ἔχει τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ μέ τήν οἰκονομία πού ὑπάρχει στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση;

Πρῶτ' ἀπ' ὅλα ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας δέ συμβιβάζεται μέ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ, γιατί τό σύστημα αὐτό στηρίζεται στή φυσική οἰκονομία, στή στάσιμη τεχνική, στήν ἀδιάρηχτη σύνδεση τοῦ τσιφλικῆ καί τοῦ ἀγρότη. Γι' αὐτό τό λόγο τό σύστημα αὐτό δέν εἶναι καθόλου ἐφαρμόσιμο στήν πλήρη του μορφή, καί κάθε βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ὑποσκάφτει τούς ὅρους τῆς ὑπαρξῆς του.

Ἐπειτα πρέπει νά πάρουμε ὑπόψη μας τό παρακάτω περιστατικό. Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε πῶς πάνω βγαίνει, ὅτι τό σύστημα τῆς

ξεπληρωμής με δουλιά στό σύγχρονο τσιφλικάδικο νοικοκυριό θά έπρεπε νά χωριστεί σέ δυό κατηγορίες: 1) στήν ξεπληρωμή με δουλιά, πού μπορεί νά τήν εκτελέσει μόνο ό αγρότης-νοικοκύρης, πού έχει ζώα έργασίας και σύνεργα (λχ. τήν «κυκλική» καλλιέργεια μιås ντεσιατίνας, τό δργωμα κτλ.), και 2) τήν ξεπληρωμή με δουλιά, πού μπορεί νά τήν εκτελέσει κι ό αγρότης προλετάριος, πού δέν έχει καθόλου σύνεργα (λχ. τό θέρισμα, τό κόσισμα, τό άλώνισμα κτλ.). Είναι φανερό, ότι τόσο γιά τό νοικοκυριό του αγρότη όσο και γιά τό τσιφλικάδικο νοικοκυριό οι δυό κατηγορίες τής ξεπληρωμής με δουλιά παίζουν ένα ρόλο διαμετρικά αντίθετο κι ότι ή τελευταία κατηγορία αποτελεί άμεσο πέραςμα στον καπιταλισμό και συγχωνεύεται μαζί του με μιá σειρά έντελως άνεπαίσθητα περάσματα. Συνήθως στή φιλολογία μας μιλούν γιά τήν ξεπληρωμή με δουλιά γενικά, χωρίς νά κάνουν αυτή τή διάκριση. Στό μεταξύ στό προτσές τής εκτόπισης του συστήματος τής ξεπληρωμής με δουλιά από τον καπιταλισμό, ή μεταφορά του κέντρου βάρους από τήν πρώτη κατηγορία τής ξεπληρωμής με δουλιά στή δεύτερη έχει τεράστια σημασία. Νά ένα παράδειγμα από τή «Συλλογή στατιστικών στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχας»: «Στά περισσότερα κτήματα. . . ή καλλιέργεια των αγρών και ή σπορά, δηλαδή οι δουλιές πού από τήν προσεχτική εκτέλεσή τους εξαρτιέται ή σοδιά, γίνονται από μόνιμους εργάτες, ενώ ή συγκομιδή των σιτηρών, δηλαδή ή δουλιά, πού τό σπουδαιότερο σ' αυτήν είναι νά γίνει έγκαιρα και γρήγορα, δίνεται στους γύρω αγρότες πού άμειβονται με χρήματα ή με λιβάδια» (τόμ. V, μέρος 2, σελ. 140). Τά νοικοκυριά αυτά προμηθεύονται τά περισσότερα εργατικά χέρια με τήν ξεπληρωμή με δουλιά, τό κεφαλαιοκρατικό όμως σύστημα υπερέχει, άναμφισβήτητα, και οι «γύρω αγρότες» μετατρέπονται στήν ουσία σέ εργάτες γής, σάν και κείνους τους «μεροκαματιάρηδες με συμβόλαιο» τής Γερμανίας, πού επίσης έχουν γή κι επίσης μισθώνονται γιά ένα όρισμένο χρονικό διάστημα (βλ. πιο πάνω, σελ. 124, ύποσημείωση*). Η τεράστια έλάττωση του άριθμου των άλόγων των αγροτών και ή αύξηση του άριθμου των νοικοκυριών χωρίς άλογο εξαιτίας των σιτοδειών στά 1890-1900** δέν μπορούσε παρά νά έχει μεγάλη

* Σέ τοϋτο τον τόμο, σελ. 176. Η Σύγγρ.

** Η άπογραφή των άλόγων στά 1893-1894 σέ 48 κυβερνεία έδειξε ότι ό άριθμός των άλόγων όλων των κατόχων έλαττώθηκε κατά 9,6% και ό άριθμός των κατόχων κατά 28 321. Στά κυβερνεία: Ταμποφ, Βορόνεζ, Κούρσκ, Ριαζάν, Όριόλ, Τούλα και Νίζνι Νόβγκοροντ ό άριθμός των άλόγων από

επίδραση στην ἐπιτάχυνση αὐτοῦ τοῦ προτσές τῆς ἐκτόπισης τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό*.

Τέλος, σάν τήν κυριότερη αἰτία τῆς παρακαμῆς τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, πρέπει νά ἀναφέρουμε τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Ἡ σύνδεση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά (τῆς πρώτης κατηγορίας) μέ τή μεσαία κυρίως ομάδα τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι ξεκάθαρη καί a priori — ὅπως τό τονίσαμε κιάλας παραπάνω — καί μπορεῖ ν' ἀποδειχτεῖ μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο. Στή συλλογή λχ. γιά τό νομό Ζαντόνσκ τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ, δίνονται στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν νοικοκυριῶν, πού λήρανε δουλιές μέ τό κομμάτι, στίς διάφορες ομάδες τῆς ἀγροτιᾶς. Νά αὐτά τά στοιχεῖα σέ ποσοστά:

Ὅμαδες νοικοκυρέων	% τῶν νοικοκυρέων, πού πήρανε δουλιές μέ τό κομμάτι, στό σύνολο τῶν νοικοκυρέων τῆς ομάδας	% τοῦ συνόλου τῶν νοικοκυρέων πού πήρανε δουλιές μέ τό κομμάτι	
		δλων τῶν νοικοκυρέων	πυ τῶν νοικοκυρέων
Χωρίς ἄλογο	9,9	24,5	10,5
Μέ 1 »	27,4	40,5	47,6
» 2-3 ἄλογα	29,0	31,8	39,6
» 4 »	16,5	3,2	2,3
Σ' ὄλο τό νομό	23,3	100	100

Ἀπό δῶ φαίνεται ξεκάθαρα, ὅτι ἡ συμμετοχή στίς δουλιές μέ τό κομμάτι ἐξασθενεῖ στίς δύο ἀκρινές ομάδες. Τό μεγαλύτερο

τό 1888 ὡς τό 1893 ἐλαττώθηκε κατά 21,2%. Στά ἄλλα ἐφτά μαυρόχωμα κυβερνεῖα ὁ ἀριθμός τῶν ἀλόγων ἀπό τό 1891 ὡς τό 1893 ἐλαττώθηκε κατά 17%. Σέ 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας στά 1888-1891 ὑπῆρχαν 7 922 260 ἀγροτικά νοικοκυριά ἀπό τά ὅποια τά 5 736 436 εἶχαν ἄλογα. Στά 1893-1894 στά κυβερνεῖα αὐτά ὑπῆρχαν 8 288 987 νοικοκυριά κι ἀπ' αὐτά εἶχαν ἄλογα μόνο τά 5 647 233. Συνεπῶς, ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν, πού εἶχαν ἄλογα, ἐλαττώθηκε κατά 89 χιλιάδες κι ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν πού δέν εἶχαν ἄλογο αὐξήθηκε κατά 456 χιλιάδες. Τό ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού δέν εἶχαν ἄλογο αὐξήθηκε ἀπό 27,6% σέ 31,9% («Στατιστική τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». XXXVII. Πετροῦπολη, 1896). Πιό πάνω δεῖξαμε, ὅτι σέ 48 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο ἀπό 2,8 ἑκατομ. πού ἦταν τό 1888-1891 αὐξήθηκε σέ 3,2 ἑκατομ. τό 1896-1900, δηλαδή ἀπό 27,3% σέ 29,2%. Σέ 4 κυβερνεῖα τοῦ Νότου (Βεσαρβίας, Αἰκατερινოსλάβ, Ταυρίδας καί Χερσῶνας) ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν χωρίς ἄλογο ἀπό 305,8 χιλιάδες πού ἦταν τό 1896 αὐξήθηκε σέ 341,6 χιλιάδες τό 1904, δηλαδή ἀπό 34,7% σέ 36,4%. (*Υποσημείωση στή 2η ἐκδόση.)

* Σὺγκρ. ἐπίσης Σ. Α. Κορολένκο, «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία κτλ.», σελ. 46-47, ὅπου, μέ βάση τίς ἀπογραφές τῶν ἀλόγων τοῦ 1882 καί 1888, ἀναφέρει παραδείγματα γιά νά δεῖξει, ὅτι ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν ἀγροτῶν συνοδεύεται ἀπό τήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν ναιοκτημόνων.

ποσοστό τῶν νοικοκυριῶν πού ἀσχολοῦνται σέ δουλιές μέ τό κομμάτι, ἀναλογεῖ στή μεσαία ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἐπειδή οἱ δουλιές μέ τό κομμάτι περιλαβαίνονται συχνά στίς στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο στίς «ἀπολαβές» γενικά, βλέπουμε συνεπῶς ἐδῶ ἓνα παράδειγμα «ἀπολαβῶν» χαρακτηριστικῶν γιά τή μεσαία ἀγροτιά, ἀκριβῶς ὅπως στό προηγούμενο κεφάλαιο εἶδαμε τίς «ἀπολαβές» τίς χαρακτηριστικές γιά τήν κατώτερη καί τήν ἀνώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Τά εἶδη τῶν «ἀπολαβῶν», πού ἐξετάσαμε ἐκεῖ, (οἱ ἐμποροβιομηχανικές ἐπιχειρήσεις καί ἡ πούληση τῆς ἐργατικῆς δύναμης) ἐκφράζουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐνῶ αὐτό τό εἶδος τῶν «ἀπολαβῶν» ἐκφράζει, ἀντίθετα, τήν καθυστέρηση τοῦ καπιταλισμοῦ καί τήν ὑπεροχή τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά (ἂν ὑποθέσουμε ὅτι στό γενικό σύνολο τῶν «ἐργασιῶν μέ τό κομμάτι» εἶναι ἐπικρατέστερες οἱ δουλιές πού τίς περιλάβαμε στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά τῆς πρώτης κατηγορίας).

Ὅσο περισσότερο προχωρεῖ ἡ παρακμή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας καί τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς τόσο ἐντατικότερα πρέπει νά ἐκτοπίζεται ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό. Φυσικά, ἡ εὐπορη ἀγροτιά δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, γιατί μόνο ἡ ἔσχατη ἀνάγκη ὑποχρεώνει τόν ἀγρότη νά καταπιάνεται μέ δουλιές, πού πληρώνονται χειρότερα ἀπ' ὅλες καί εἶναι καταστροφικές γιά τό νοικοκυριό του. Μά καί τό προλεταριάτο τοῦ χωριοῦ δέν εἶναι ἐπίσης κατάλληλο γιά τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, ἂν καί γιά ἄλλους πιά λόγους: ἐπειδή ὁ προλετάριος τοῦ χωριοῦ δέν ἔχει καθόλου νοικοκυριό ἢ ἐπειδή ἔχει ἓνα τιποτένιο κομματάκι γῆς, δέν εἶναι προσκολλημένος σ' αὐτό ὅπως ὁ «μεσαῖος» ἀγρότης καί γι' αὐτό τό λόγο τοῦ εἶναι πολύ πιο εὐκολο νά φύγει ἔξω ἀπό τό χωριό καί νά μισθωθεῖ μέ «ἐλεύθερους» ὄρους, δηλαδή μέ μεγαλύτερη ἀμοιβή καί χωρίς κανέναν ὑποδουλωτικό ὄρο. Ἀπό δῶ ἀπορέει καί ἡ γενική δυσαρέσκεια τῶν μεγαλογαιοκτημόνων μας, ἐπειδή φεύγουν οἱ ἀγρότες καί πᾶνε στήν πόλη γιά «μεροκάματα ἔξω ἀπό τό χωριό» γενικά, ἀπό δῶ ἀπορέουν καί τά παράπονά τους, ὅτι οἱ ἀγρότες δέν εἶναι «ἀρκετά δεμένοι» (βλ. παρακάτω, σελ. 183*). Ἡ ἀνάπτυξη τῆς καθαρὰ κεφαλαιοκρατικῆς μισθωτῆς ἐργασίας ὑποσκάφτει τίς ρίζες τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά**.

* Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 253. Ἡ Σήντ.

** Νά ἓνα παράδειγμα πολύ ζωντανό. Οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο ἐξηγοῦν μέ τόν παρακάτω τρόπο τή σχετική διάδοση τῆς μίσθωσης τῆς γῆς μέ

Είναι πολύ σπουδαίο νά σημειώσουμε ότι αυτή τήν αδιάρηκτη σύνδεση ανάμεσα στήν αποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό — τή σύνδεση πού εἶναι τόσο ξεκάθαρη στή θεωρία — ἀπό καιρό κιάνας τήν ἔχουν σημειώσει οἱ συγγραφεῖς πού ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί πού παρακολούθησαν τίς διάφορες μεθόδους ἐκμετάλλευσης τοῦ νοικοκυριοῦ στά τσιφλικάδικα χτήματα. Στόν πρόλογο τῆς συλλογῆς τῶν ἄρθρων του γιά τή ρωσική ἀγροτική οἰκονομία, πού τά ἔγραψε ἀπό τό 1857 ὡς τό 1882 ὁ καθηγητής Στέμπουτ τονίζει ὅτι. . . «Στό σημερινό

χρῆμα καί μέ εἶδος σέ διάφορα μέρη τοῦ νομοῦ Μπαχμούτ τοῦ κυβερνεῖου Αἰκατερινοσλάβ:

«Τά μέρη, ὅπου εἶναι περισσότερο διαδομένη ἡ μίσθωση τῆς γῆς μέ χρῆμα βρίσκονται στήν περιοχή πού ὑπάρχει βιομηχανία πετροκάρβουνο καί ὀρυχτοῦ ἀλατιοῦ, καί τά μέρη ὅπου εἶναι λιγότερο διαδομένη ὑπάγονται στήν περιοχή τῆς στέπας καί στήν καθαρά γεωργική περιοχή. Οἱ ἀγρότες πηγαίνουν γενικά χωρίς προθυμία στήν ξένη δουλιά καί εἰδικά στά κεφαλαιοκρατικά μεγάλα ἀγροχτήματα, ὅπου ἡ δουλιά εἶναι πιό δύσκολη καί δέν πληρώνεται ἱκανοποιητικά. Ἡ δουλιά στά ἀνθρακορυχεία καί γενικά στά μεταλλεῖα καί στή μεταλλουργία εἶναι βαριά καί βλάπτει τήν ὑγεία τοῦ ἐργάτη, ὅμως γενικά, πληρώνεται καλύτερα καί τόν τραβά μέ τήν προοπτική τῆς ὅτι θά παίρνει χρήματα κάθε μήνα ἢ κάθε βδομάδα, πού συνήθως δέν τά βλέπει ὅταν δουλεύει στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα, γιατί ἐκεῖ ἡ ξεπληρώνει μέ δουλιά „τό μικρό χωραφάκι“, „τό λίγο ἀχυράκι“, „τό λίγο σταράκι“ πού ἔχει πάρει, ἢ γιατί ἔχει πάρει κιάνας τά χρήματα προκαταβολικά γιά τίς αἰώνιες ἀνάγκες του κτλ. Ὅλα αὐτά παρακινοῦν τόν ἐργάτη νά ἀποφεύγει τή δουλιά στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα, πράγμα πού τό κάνει ὅταν τοῦ δίνεται ἡ δυνατότητα νά βγάξει χρήματα ἔξω ἀπό τά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα. Καί τέτια δυνατότητα παρουσιάζεται προπάντων ἐκεῖ ἀκριβῶς ὅπου ὑπάρχουν πολλά ὄρυχεία, πού πληρώνουν „καλά“ τόν ἐργάτη. Ὅταν κερδίσει λίγους „παράδες“ στά ὄρυχεία ὁ ἀγρότης μπορεί νά μισθώσει μ' αὐτοῦς γῆ, χωρίς νά ὑποχρεώνεται νά δουλεύει στά μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἀγροχτήματα κι ἔτσι ἀποκαθίσταται ἡ κυριαρχία τῆς μίσθωσης τῆς γῆς μέ χρῆμα» (ἀπό τά «Συμπεράσματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβ», τόμ. II, σελ. 265). Στίς στέπες ὅμως καί στίς μὴ βιομηχανικές ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ καθιερώνεται ἡ σκόπισσινα καί τό νοῖκι πού ξεπληρώνεται μέ δουλιά.

Ἔτσι λοιπόν, ὁ ἀγρότης εἶναι ἔτοιμος νά φύγει ἀπό τό καθεστῶς τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί νά πάει ἀκόμα καί στά ὄρυχεία! Ἡ ἔγκαιρη πληρωμή σέ μετρητά χρήματα, ἡ ἀπρόσωπη μορφή τῆς μίσθωσης τῆς ἐργασίας καί ἡ κανονική δουλιά τόν «τραβοῦν» τόσο, πού προτιμᾷ ἀκόμα καί τά ὑπόγεια ὄρυχεία ἀπό τή γεωργία, ἀπό τή γεωργία ἐκείνη πού οἱ ναρόντικοί μας ἀγαποῦν νά τήν περιγράψουν τόσο εἰδυλλιακά. Ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς τό ζήτημα, ὅτι ὁ ἀγρότης τήν ἔχει δοκιμάσει στήν πλάτη του καί ξέρεי τί ἀξίζει ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά πού τήν ἐξιδανικεύουν οἱ μεγαλοαγοχτήμονες καί οἱ ναρόντικοί καί πόσο καλύτερες εἶναι ἀπ' αὐτήν οἱ καθαρά κεφαλαιοκρατικές σχέσεις.

κοινοτικό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη γίνεται ἓνα ξεχώρισμα ἀνάμεσα στους νοικοκυρέους-ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ καί στους ἐργάτες γῆς. Οἱ πρῶτοι γίνονται μεγάλοι καλλιεργητές, ἀρχίζουν νά ἔχουν ἐργάτες γῆς καί παύουν συνήθως νά παίρνουν δουλιὰ μέ τό κομμάτι, ἄν δέν ἔχουν κάποια ἀπόλυτη ἀνάγκη νά προσθέσουν ἀκόμα λίγη γῆ στήν καλλιεργούμενὴ τους ἔκταση ἢ νά χρησιμοποιήσουν τὰ λιβάδια γιὰ τὴ βοσκή τῶν ζώων, πράγμα πού στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν μποροῦν νά τό ἐξασφαλίσουν παρά μόνο παίρνοντας δουλιὰ μέ τό κομμάτι. Οἱ δεῦτεροι ὅμως δέν μποροῦν νά πάρουν καμιὰ δουλιὰ μέ τό κομμάτι, γιατί δέν ἔχουν ἄλλο. Ἐκείνοι δὲν ἀπορρίπτουν ἢ ὀλοφάνερον ἀνάγκη τοῦ περάσματος στήν οἰκονομία πού χρησιμοποιεῖ ἐργάτες γῆς καί μάλιστα ὅσο εἶναι δυνατό πύο γρήγορα, γιατί ἀκόμα καί οἱ ἀγρότες πού παίρνουν νά δουλέψουν μιὰ ντεσιατίνα μέ τό κομμάτι, κάνουν ἄσχημα τὴ δουλιὰ τόσο ποιοτικά ὅσο καί ἀπό τὴν ἄποψη τῆς ἐγκαιρῆς ἐκτέλεσῆς της, γιατί ἔχουν ἀδύνατα ἄλλα καί γιατί ἀναλαβαίνουν πολλή δουλιὰ» (σελ. 20).

Ἐκείνη ἡ καταστροφή τῆς ἀγροτικῆς ὁδηγεῖ στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ ἀπό τόν καπιταλισμό, τονίζεται καί στήν τρέχουσα στατιστικὴ τῶν ζέμστρο. Στό κυβερνεῖο Ὅριόλ λχ. παρατηρήθηκε, ὅτι ἡ πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά κατάστρεψε πολλοὺς μισθωτὲς καί οἱ ἰδιοχτῆτες ἀναγκάστηκαν ν' αὐξήσουν τίς ἐκτάσεις πού καλλιεργοῦνται γιὰ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή. «Παράλληλα, μέ τὴν αὐξηση τῶν ἐκτάσεων πού καλλιεργοῦνται γιὰ τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή παρατηρεῖται παντοῦ ἡ τάση νά ἀντικατασταθεῖ ἡ δουλιὰ μέ τό κομμάτι μέ τὴ δουλιὰ τοῦ ἐργάτη γῆς καί νά ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τὴν χρησιμοποίηση τῶν σύνεργων τοῦ ἀγρότη,... ἡ τάση νά τελειοποιήσουν τὴν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν μέ τὴν εἰσαγωγή βελτιωμένων ἐργαλείων,... νά ἀλλάξουν τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, νά ἐφαρμόσουν τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν, νά ἐπεκτείνουν καί νά βελτιώσουν τὴν κτηνοτροφία, νά τῆς προσδώσουν παραγωγικὸ χαρακτήρα» («Ἀγροτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖο Ὅριόλ γιὰ τό 1887/88», σελ. 124-126. Ἀπ' τίς «Κριτικὲς παρατηρήσεις» τοῦ Π. Στροῦβε, σελ. 242-244). Τό 1890 στό κυβερνεῖο Πολτάβας μέ τίς χαμηλὲς τιμές στά σιτηρά διαπιστώθηκε ὅτι «σ' ὄλο τό κυβερνεῖο... περιορίστηκε ἡ γῆ πού μίσθωναν οἱ ἀγρότες... Ἀντίστοιχα σέ πολλά μέρη, παρά τὴ μεγάλη πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά, αὐξήθηκαν οἱ διαστάσεις τῶν αὐτοκαλλιεργούμενων ἀπὸ τοὺς γαιοχτῆμονες ἐκτάσεων» («Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κλπ.», I, 304). Στό κυβερνεῖο Ταμπόφ παρατη-

ρήθηκε μεγάλη αύξηση τῶν τιμῶν γιά τίς δουλιές πού γίνονται μέ ἄλογα: στήν τριετία 1892-1894 οἱ τιμές αὐτές ἦταν κατά 25-30% ὑψηλότερες ἀπό τίς τιμές τῆς τριετίας 1889-1891 («Νόβογε Σλόβο», 1895, τεύχος 3, σελ. 187). Ἡ αύξηση τῆς τιμῆς τῆς δουλιᾶς τῶν ἀλόγων — φυσική συνέπεια τῆς ἐλάττωσης τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀλόγων τῶν ἀγροτῶν — δέν μποροῦσε νά μήν ἐπιδράσει στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα.

Φυσικά, δέ σκοπεύουμε καθόλου ν' ἀποδείξουμε μ' αὐτές τίς μεμονωμένες παρατηρήσεις τή θέση ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά: δέν ὑπάρχουν πλήρη στατιστικά στοιχεῖα γιά τό ζήτημα αὐτό. Μέ τίς παρατηρήσεις αὐτές ἀπλῶς ντοκουμεντάρουμε τή θέση ὅτι ὑπάρχει *σύνδεση* ἀνάμεσα στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν ἐκτόπιση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τόν καπιταλισμό. Τά πολυάριθμα γενικά στοιχεῖα, πού ἀποδείχνουν ἀδιάψευστα τό γεγονός αὐτῆς τῆς ἐκτόπισης, ἀφοροῦν τή χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία καί τή χρησιμοποίηση τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας. Πρίν ὅμως περάσουμε σ' αὐτά τά στοιχεῖα, πρέπει νά θίξουμε τίς ἀντιλήψεις τῶν ναρόντικων οἰκονομολόγων γιά τή σύγχρονη οἰκονομία τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων στή Ρωσία.

V. Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΙΚΩΝ Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ

Κι αὐτοί ἀκόμα οἱ ναρόντικοι δέν ἀρνοῦνται τή θέση, ὅτι τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά εἶναι ἀπλή ἐπιβίωση τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία. Ἀντίθετα, τήν παραδέχονται, ἂν καί ὄχι μέ ἀρκετά γενική μορφή, κι ὁ κ. Ν. —ον («Δοκίμιον» ὑποκ. IX), κι ὁ κ. Β. Β. (πολύ καθαρά στό ἄρθρο: «Τό ἀγροτικό μας νοικοκυριό καί ἡ γεωπονία», «Ὁτέσεστβενιγε Ζαπίσκι», 1882, τεύχος 8-9). Γι' αὐτό προξενεῖ τόσο μεγάλη κατάπληξη τό γεγονός, ὅτι οἱ ναρόντικοι μέ ὄλες τους τίς δυνάμεις ἀποφεύγουν νά παραδεχτοῦν τό ἀπλό καί ξεκάθαρο γεγονός, ὅτι ἡ σημερινή ὀργάνωση τῶν μεγάλων ἀγροκτημάτων ἀποτελεῖται ἀπό τό συνδυασμό τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος, ὅτι, συνεπῶς, ὅσο πιά ἀναπτυγμένο εἶναι τό πρῶτο τόσο ἀσθενέστερο εἶναι τό δεύτερο καί ἀντίστροφα, ὅτι ἀποφεύγουν νά ἀναλύσουν τή σχέση πού ἔχουν τό πρῶτο καί τό δεύτερο σύστημα μέ τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, μέ τήν ἀμοιβή τῆς δουλιᾶς τοῦ

εργάτη, μέ τά βασικά γνωρίσματα τῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση κτλ. "Όταν τοποθετεῖς τό ζήτημα πάνω σ' αὐτή τή βάση, στή βάση τῆς διαπίστωσης ὅτι πραγματικά συντελεῖται ἡ «ἀντικατάσταση», σημαίνει πῶς παραδέχεσαι ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει ἀναπόφευχτα τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί ὅτι ἡ ἐκτόπιση αὐτή εἶναι προοδευτική. Γιά νά ἀποφύγουν αὐτό τό συμπέρασμα οἱ ναρόντικοι δέ δίστασαν ἀκόμα καί νά ἐξιδανικεύσουν τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Αὐτή ἡ τερατώδης ἐξιδανίκευση ἀποτελεῖ βασικό γνώρισμα τῶν ἀντιλήψεων τῶν ναρόντικων γιά τήν ἐξέλιξη τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ. Ὁ κ. Β. Β. ἔφτασε μάλιστα στό σημεῖο νά γράφει, ὅτι «ὁ λαός παραμένει νικητής στόν ἀγῶνα γιά τή μορφή τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας, παρ' ὄλο πού ἡ νίκη του δυνάμωσε ἀκόμα περισσότερο τήν καταστροφή του» («Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», σελ. 288). Ἡ παραδοχή μιᾶς τέτιας «νίκης» εἶναι πιό εὐγλωττη ἀπό τή διαπίστωση μιᾶς ἥττας! Ὁ κ. Ν. —ον εἶδε στήν παραχώρηση γῆς στόν ἀγρότη μέσα στίς συνθήκες τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγορεία καί στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά τήν «ἀρχή» τῆς «συνέ- νωσης τοῦ παραγωγοῦ μέ τά μέσα παραγωγῆς», ξεχνώντας μιᾶ μικρή λεπτομέρεια, ὅτι αὐτή ἡ παραχώρηση γῆς χρησίμευε σάν μέσο γιά νά ἐξασφαλίσει ὁ τσιφλικός ἐργατικά χέρια. Ὅπως τονίσαμε κίόλας, ὁ Μάρξ, περιγράφοντας τό σύστημα τῆς προκεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, ἀνάλυσε ὅλες τίς μορφές τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων πού ὑπάρχουν στή Ρωσία καί ὑπογράμμισε ἔντονα τήν ἀνάγκη τῆς μικρῆς παραγωγῆς καί τῆς πρόσδεσης τοῦ ἀγρότη μέ τή γῆ, τόσο στίς συνθήκες τῆς γαιοπροσόδου μέ τή μορφή ἐργασίας ὅσο καί στίς συνθήκες τῆς γαιοπροσόδου σέ εἶδος ἢ σέ χρῆμα. Μήπως ὁμως μπορούσε νά σκεφεῖ νά ἀναγάγει αὐτή τήν παραχώρηση γῆς στόν ἐξαρτημένο ἀγρότη σέ «ἀρχή» αἰώνιας πρόσδεσης τοῦ παραγωγοῦ στά μέσα παραγωγῆς; Μήπως ξέχασε, ἔστω καί γιά ἓνα λεφτό, ὅτι αὐτή ἡ πρόσδεση τοῦ παραγωγοῦ στά μέσα παραγωγῆς ἦταν ἡ πηγὴ καί ὁ ὅρος τῆς μεσαιωνικῆς ἐκμετάλλευσης, ὅτι αὐτή ἦταν πού καθόριζε τήν τεχνική καί τήν κοινωνική στασιμότητα κι ἀπαιτοῦσε κατανάγκην κάθε μορφή «ἐξωοικονομικοῦ ἐξαναγκασμοῦ»;

Μιά ἐντελῶς ἀνάλογη ἐξιδανίκευση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης κάνουν οἱ κ. κ. Ὁρλόφ καί Καμπλουκόφ στίς «Συλλογές» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τῆς Μόσχας, παρουσιάζοντας σάν ὑποδειγματικό τό νοικοκυριό κάποιας κυρίας Κόστινσκαγια στό νομό Ποντόλσκ (βλ. τόμ. V,

τεῦχος I, σελ. 175–176 καὶ τόμ. II, σελ. 59–62, μέρος II). Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ κ. Καμπλουκόφ τὸ νοικοκυριό αὐτό ἀποδείχνει «ὅτι μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ τὸ ζήτημα μέ τέτιον τρόπο, πού νά ἀποκλείει (sic!) αὐτὴ τὴν ἀντίθεση» (δηλαδή τὴν ἀντίθεση τῶν συμφερόντων τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ τσιφλικᾶ καὶ τοῦ ἀγρότη) «καὶ νά συντελεῖ στὴν ἄνθηση (sic!) τόσο τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη ὅσο καὶ τοῦ γαιοχτήμονα» (τόμ. V, τεῦχος I, σελ. 175–176). Ἀποδείχεται ὁμως ὅτι ἡ ἀνθηρὴ κατάσταση τῶν ἀγροτῶν συνίσταται. . . στὴν ξεπληρωμὴ μέ δουλιὰ καὶ στὴν ὑποδούλωσι. Οἱ ἀγρότες αὐτοὶ δὲν ἔχουν βοσκοτόπια καὶ ἐλεύθερα περᾶσματα γιὰ τὰ βοσκοτόπια (τόμ. II, σελ. 60–61) — πράγμα πού δὲν ἐμποδίζει τοὺς κυρίους ναρόντικους νά τοὺς θεωροῦν «καλοστεκούμενους» νοικοκυρέους — καὶ τὰ μισθώνουν προσφέροντας ἐργασία στὴν ἰδιοχτήτρια τῶν γαιῶν καὶ κάνοντας «ὄλες τίς δουλιές στὸ χτήμα της φροντισμένα, ἐγκαιρα καὶ γρήγορα»*.

Δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει μεγαλύτερη ἐξιδανίκευση τοῦ οικονομικοῦ συστήματος, πού ἀποτελεῖ ἄμεση ἐπιβίωση τῆς ἀγγαρείας!

Οἱ μέθοδοι ὄλων τῶν συλλογισμῶν αὐτοῦ τοῦ εἶδους πού κάνουν οἱ ναρόντικοι εἶναι πολὺ ἀπλές. Φτάνει μόνο νά ξεχάσουμε, ὅτι ἡ παραχώρηση γῆς στὸν ἀγρότη εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς ὅρους τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στὴν ἀγγαρεία ἢ στὴν ξεπληρωμὴ μέ δουλιὰ, φτάνει μόνο νά κάνουμε ἀφαίρεση τοῦ γεγονότος ὅτι αὐτός ὁ δῆθεν «ἀνεξάρτητος» γεωργός εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει γαιοπρόσοδο μέ τὴ μορφή ἐργασίας, προϊόντος ἢ χρήματος, καὶ θά σχηματίσουμε μιὰ «καθαρὴ» ἰδέα τῆς «σύνδεσης τοῦ παραγωγοῦ μέ τὰ μέσα παραγωγῆς». Ὅμως ἡ πραγματικὴ σχέση τοῦ καπιταλισμοῦ μέ τίς προκεφαλαιοκρατικές μορφές ἐκμετάλλευσης δὲν ἀλλάζει καθόλου μέ μιὰ ἀπλὴ ἀφαίρεση αὐτῶν τῶν μορφῶν**.

* Πρβλ. *Βόλγκιν*, στὸ ἔργο πού ἀναφέραμε, σελ. 280–281.

** «Λένε ὅτι ἡ διάδοση τῆς πληρωμῆς τοῦ ἐνοικίου μέ δουλιὰ ἀντὶ μέ χρημα. . . εἶναι πράγμα πισωδρομικό. Μά μήπως ἐμεῖς λέμε ὅτι εἶναι φαινόμενο ἐπιθυμητό, πλεονεκτικό; Ἐμεῖς ποτέ δὲν ἰσχυριστήκαμε, ὅτι εἶναι προοδευτικό φαινόμενο» — δήλωνε ὁ κ. Τσουπρόφ ἐξ ὀνόματος ὄλων τῶν συγγραφέων τοῦ βιβλίου «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν κτλ.» (βλ. Στενογραφημένα πρακτικά τῶν συζητήσεων στὴν Αὐτοκρατορικὴ Ἐλεύθερη οικονομικὴ ἐταιρία στὴν 1 καὶ 2 τοῦ Μάρτη 1897⁸⁷, σελ. 38). Αὐτὴ ἡ δήλωση δὲν εἶναι καὶ τυπικὰ σωστὴ, γιατί ὁ κ. Κάρισεφ (βλ. πῶς πάνω) παρίστανε τὴν ξεπληρωμὴ μέ δουλιὰ σάν «βοήθεια» στὸν ἀγροτικὸ πληθυσμό. Στὴν οὐσία ὁμως τοῦ ζητήματος ἡ δήλωση αὐτὴ ἀντιφάσκει τελειῶς μέ τὸ πραγματικὸ περιεχόμενο ὄλων τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντικων, πού ἐξιδανικεύουν τὴν ξεπλη-

Θά σταθοῦμε λίγο σ' ἓναν ἄλλο, πολύ περίεργο, συλλογισμό τοῦ κ. Καμπλουκόφ. Εἶδαμε ὅτι ἐξιδανικεῦει τὴν ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ· τὸ ἀξιοσημεῖωτο ὅμως εἶναι ὅτι ὅταν χαρακτηρίζει σάν στατιστικός τοὺς *πραγματικούς* τύπους τῶν *καθαρά κεφαλαιοκρατικῶν* νοικοκυριῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Μόσχας, τότε στήν ἔκθεσή του — παρά τὴ θέλησή του καὶ παραμορφωμένα — καθρεφτίζονται ἀκριβῶς ἐκεῖνα τὰ γεγονότα πού ἀποδείχνουν τὴν προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσικὴ γεωργία. Παρακαλοῦμε τὸν ἀναγνώστη νά δώσει προσοχὴ καὶ τοῦ ζητοῦμε ἐκ τῶν προτέρων συγγνώμη γιὰ τὰ κάπως μακροσκελῆ ἀποσπάσματα.

Ἐκτός ἀπὸ τοὺς παλιούς τύπους νοικοκυριῶν μὲ ἐλεύθερη μισθωτὴ ἐργασία, στὸ κυβερνεῖο Μόσχας ὑπάρχει

«ἓνας νέος, πρόσφατος, ἐν τῇ γενέσει του τύπος νοικοκυριῶν, πού ἄφθασαν τελείως κατὰ μέρος κάθε παράδοση καὶ βλέπουν τὰ πράγματα ἀπλά, ὅπως βλέπουν κάθε παραγωγὴ πού πρέπει νά χρησιμεύει σάν πηγὴ εἰσοδήματος. Ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία ἐδῶ δὲν ἐξετάζεται πιά σάν ἀρχοντικὴ ιδιοτροπία, σάν μιὰ ἀσχολία μὲ τὴν ὁποία μορεῖ νά καταπιαστεῖ ὁ καθέ ας. . . Ὅχι, ἐδῶ ἀναγνωρίζεται ἡ ἀνάγκη νά ὑπάρχουν εἰδικές γνώσεις. . . Ἡ βάση τοῦ ὑπολογισμοῦ» (σχετικὰ μὲ τὴν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς) «εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καὶ γιὰ ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη παραγωγῆς» («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. V, μέρος 1, σελ. 185).

Ὁ κ. Καμπλουκόφ δὲν ἀντιλαμβάνεται κἀν ὅτι ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτὸς τοῦ νέου τύπου νοικοκυριῶν, πού «ἐμφανίστηκε πρόσφατα» στὰ 1870–1880, ἀποδείχνει ἀκριβῶς τὴν προοδευτικότητα τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία. Ἰσα-ἴσα ὁ καπιταλισμὸς ἦταν πού μετάρτησε γιὰ πρώτη φορά τὴ γεωργία ἀπὸ «ἀρχοντικὴ ιδιοτροπία» σὲ συνηθισμένη ἐπιχείρηση, ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμὸς ἦταν πού ἀνάγκασε γιὰ πρώτη φορά τοὺς ἀνθρώπους νά

ρωμὴ μὲ δουλιὰ. Ἡ μεγάλη ὑπηρεσία πού πρόσφεραν οἱ κ. κ. Τ. Μπαρονόβσκι καὶ Στρούβε εἶναι ὅτι *τοποθέτησαν* σωστά τὸ ζήτημα (1897) σχετικὰ μὲ τὴ σημασία τῶν χαμηλῶν τιμῶν σιτηρῶν: κριτήριο γιὰ τὴν ἐκτίμησή τους πρέπει νά εἶναι τὸ ἂν οἱ τιμές αὐτές συντελοῦν ἢ ὄχι στὸ νά ἐκτοπίζει ὁ καπιταλισμὸς τὸ σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μὲ δουλιὰ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι προφανῶς ζήτημα πράξης καὶ στήν ἀπάντησή σ' αὐτὸ διαφωνοῦμε κάπως μὲ τοὺς παραπάνω συγγραφεῖς. Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρονται στὸ κείμενο (βλ. κυρίως τὸ ὑποκεφάλαιο VII αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου καὶ τὸ IV κεφάλαιο) θεωροῦμε ἐνδεχόμενον καὶ μάλιστα πιθανόν ὅτι ἡ περίοδος τῶν χαμηλῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν θά χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἐξίσου γρήγορη, ἂν ὄχι ἀκόμα πιο γρήγορη, ἐκτόπιση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μὲ δουλιὰ ἀπὸ τὸν καπιταλισμό, σὲ σχέση μὲ τὴν προγενέστερη ἱστορικὴ περίοδο τῶν ὑψηλῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν.

«βλέπουν τά πράγματα απλά», και τούς έκανε «νά ξεκόψουν από τις παραδόσεις» και νά όπλιστούν με «ειδικές γνώσεις». Πρίν από τόν καπιταλισμό, αυτό ήταν κι άχρηστο κι αδύνατο, γιατί τά μεμονωμένα νοικοκυριά τών τσιφλικάδων, τών κοινοτήτων και τών άγροτικών οίκογενειών «ήταν αυτάρκη», χωρίς νά εξαρτιούνται από άλλα νοικοκυριά, και καμιά δύναμη δέν μπορούσε νά τά άποσπάσει από τή μακραιώνη στασιμότητα. 'Ο καπιταλισμός ήταν ίσα-ίσα ή δύναμη πού δημιούργησε (μέσω τής άγοράς) τόν κοινωνικό ύπολογισμό τής παραγωγής τών ξεχωριστών παραγωγών, και τούς άνάγκασε νά παίρνουν υπόψη τους τις άπαιτήσεις τής κοινωνικής εξέλιξης. Σ' αυτό άκριβώς συνίσταται ό προοδευτικός ρόλος του καπιταλισμού στη γεωργία όλων τών ευρωπαϊκών χωρών.

*'Ας άκούσουμε παρακάτω πώς χαρακτηρίζει ό κ. Καμπλουκόφ τά καθαρώς κεφαλαιοκρατικά μας νοικοκυριά:

«Έπειτα παίρνεται πιά υπόψη ή εργατική δύναμη σαν άπαραίτητος παράγοντας επίδρασης πάνω στη φύση, παράγοντας χωρίς τόν όποιο καμιά όργάνωση του νοικοκυριού δέν μπορεί νά φέρει άποτέλεσμα. Έτσι, ενώ άναγνωρίζουν όλη τή σημασία αυτού του στοιχείου, δέν τό βλέπουν ταυτόχρονα σαν ανεξάρτητη πηγή εισόδων, όπως τήν έβλεπαν στη δουλοπαροικία, ή όπως τή βλέπουν και τώρα στις περιπτώσεις πού βάση τής άποδοτικότητας του χτήματος δέν είναι τό προϊόν τής εργασίας, ή άπόχτηση του όποιου άποτελεί τόν άμεσο σκοπό τής καταβαλλόμενης εργασίας, ούτε ή τάση νά καταβληθεί αυτή ή εργασία στην παραγωγή πιό πολύτιμων προϊόντων και έτσι νά έπωφεληθούν από τά άποτέσματά της, αλλά ή τάση νά έλαττωθεί τό μέρος του προϊόντος πού παίρνει ό εργάτης για τόν έαυτό του, ό πόθος νά μειωθεί τό κόστος τής εργασίας για τό νοικοκύρη, αν είναι δυνατό, στό μηδέν» (186). Γίνεται λόγος για τήν έκμετάλλευση του νοικοκυριού με άντάλλαγμα τήν παραχώρηση ότρέζκι. «Κάτω άπ' αυτές τις συνθήκες για τήν άποδοτικότητα δέ χρειάζεται νά έχει ό νοικοκύρης ούτε γνώσεις, ούτε ιδιαίτερα προσόντα. Όσα βγούν άπ' αυτή τήν εργασία άποτελούν καθαρό εισόδημα του ιδιοκτήτη, ή τουλάχιστο εισόδημα πού βγαίνει χωρίς νά ξοδευτεί σχεδόν καθόλου κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Ένα τέτιο όμως νοικοκυριό δέν μπορεί φυσικά νά πάει καλά και δέν μπορεί νά όνομασθεί νοικοκυριό μέ τήν άποστηρή έννοια τής λέξης, όπως δέν μπορεί νά όνομασθεί νοικοκυριό και ή εκμίσθωση όλων τών χωραφιών. Έδώ δέν ύπάρχει οίκονομική όργάνωση» (186). Και αναφέροντας παραδείγματα εκμίσθωσης τών ότρέζκι έναντι εργασίας ό συγγραφέας συμπεραίνει: «Τό κέντρο του βάρους του νοικοκυριού, ό τρόπος πού βγαίνει τό εισόδημα από τή γη, βρίσκεται στην επίδραση πάνω στον εργάτη κι όχι πάνω στην ύλη και στη δύναμή της» (189).

'Ο συλλογισμός αυτός είναι ένα πάρα πολύ ένδιαφέρον δείγμα για τό πόσο διαστρεβλωμένα παρουσιάζονται τά πραγματικά γεγονότα, όταν εξετάζονται από τή σκοπιά μιās λαθεμένης θεωρίας. 'Ο κ. Καμπλουκόφ συγγεί τήν παραγωγή μέ τήν κοινωνική όρ-

γάνωση τῆς παραγωγῆς. Σέ κάθε κοινωνικό καθεστῶς ἡ παραγωγή συνίσταται στήν «ἐπίδραση» τοῦ ἐργάτη πάνω στήν ὕλη καί στίς δυνάμεις τῆς. Σέ κάθε κοινωνικό καθεστῶς πηγὴ «εἰσοδήματος» γιὰ τὸν κάτοχο γῆς μπορεῖ νά εἶναι μόνο τὸ ὑπερπροϊόν. Καί ἀπὸ τίς δύο ἀπόψεις, τὸ σύστημα τοῦ νοικοκυριοῦ πού στηρίζεται στήν ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ εἶναι ἀπόλυτα ὁμοιο μὲ τὸ κεφαλαιοκρατικό, παρά τὴν ἀντίθετη γνώμη τοῦ κ. Καμπλουκόφ. Ἡ πραγματικὴ ὁμως διαφορὰ τους εἶναι, ὅτι ἡ ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ προϋποθέτει ἀπαραίτητα τὴν πιὸ χαμηλὴ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας· γι' αὐτὸ τὸ λόγο δέν ὑπάρχει ἡ δυνατότητα νά ἀυξηθεῖ ἡ ποσότητα τοῦ ὑπερπροϊόντος γιὰ νά ἀυξηθεῖ ἔτσι τὸ εἰσόδημα. Γιὰ νά γίνει αὐτὸ, δέ μένει παρά ἓνα μόνο μέσο: ἡ χρησιμοποίησις κάθε μορφῆς ὑποδουλωτικῆς μίσθωσης ἐργασίας. Ἀντίθετα, στὸ καθαρὰ κεφαλαιοκρατικό νοικοκυριὸ οἱ μορφές ὑποδουλωτικῆς μίσθωσης ἐργασίας πρέπει νά ἀτονήσουν, γιατί ὁ προλετάριος, πού δέν εἶναι δεμένος στὴ γῆ, εἶναι ἀκατάλληλο ἀντικείμενο γιὰ ὑποδούλωσι. Ἡ ἀύξησις τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας δέν καθίσταται μόνο δυνατὴ, μὰ καί ἀναγκαία, σάν τὸ μοναδικὸ μέσο γιὰ ν' ἀυξήσῃ κανεὶς τὸ εἰσόδημά του καί νά ἀντέξει στὸ σκληρὸ συναγωνισμό. Ἐτσι, ἡ περιγραφή τῶν καθαρὰ κεφαλαιοκρατικῶν μας νοικοκυριῶν, πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ κ. Καμπλουκόφ, πού μὲ τόσο ζῆλο προσπάθησε νά ἐξιδανικεύσῃ τὴν ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ — ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ρωσικὸς καπιταλισμὸς δημιουργεῖ τίς κοινωνικὲς συνθήκες, πού ἀπαιτοῦν κατανάγκη τὴν ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωσις τῆς γεωργίας καί τὴν κατάργησις τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσις, ἐνῶ ἀπεναντίας ἡ ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ ἀποκλείει τὴ δυνατότητα τῆς ὀρθολογιστικῆς ὀργάνωσις τῆς γεωργίας, διαιωνίζει τὴν τεχνικὴ στασιμότητα καί τὴν οἰκονομικὴ ὑποδούλωσις τοῦ παραγωγῶ. Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἐπιπολαιότητα ἀπὸ τὴ συνηθισμένη θριαμβολογία τῶν ναρόντικων ὅτι ὁ καπιταλισμὸς στὴ γεωργία μας εἶναι ἀδύναμος. Τόσο τὸ χειρότερο ἂν εἶναι ἀδύναμος, γιατί αὐτὸ δείχνει μόνο τὴ δύναμη τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν ἐκμετάλλευσῆς, πού εἶναι ἀσύγκριτα πιὸ βαριές γιὰ τὸν παραγωγὸ.

VI. Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΓΚΑΡΝΤ

Μιά ἐντελῶς ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στοὺς ναρόντικους κατέχει ὁ Ἐνγκελγκάρντ. Ἄν θὰ ἐπιχειρούσαμε νά ὑποβάλουμε σέ κριτικὴ τὴ γνώμη τοῦ Ἐνγκελγκάρντ γιὰ τὸ σύστημα τῆς

ξεπληρωμής με δουλιά και για τον καπιταλισμό, τότε θα έπρεπε να επαναλάβουμε όσα είπαμε στο προηγούμενο ύποκεφάλαιο. Θεωρούμε πολύ πιο σκόπιμο να αντιτάξουμε στις ναροντικιστικές απόψεις του Ένγκελγκάρντ την ιστορία του ιδιόχτητου νοικοκυριού του Ένγκελγκάρντ. Η κριτική αυτή θα έχει και θετική σημασία, γιατί η εξέλιξη του νοικοκυριού αυτού καθρεφτίζει, κατά κάποιο τρόπο, σε μικρογραφία, τα βασικά γνωρίσματα της εξέλιξης όλων των μεγάλων νοικοκυριών στη Ρωσία μετά τη μεταρύθμιση.

Όταν ο Ένγκελγκάρντ καταπατήστηκε με το νοικοκυριό, αυτό στηριζόταν στο πατροπαράδοτο σύστημα της ξεπληρωμής με δουλιά και στην οικονομική υποδούλωση, που αποκλείουν ένα «όρθολογιστικά οργανωμένο νοικοκυριό» («Γράμματα από το χωριό», σελ. 559). Η ξεπληρωμή με δουλιά είχε σαν συνέπεια την κακή κτηνοτροφία, την κακή καλλιέργεια της γης, την ομοιομορφία των άπαρχαιωμένων πιά συστημάτων καλλιέργειας (118). «Είδα ότι ήταν αδύνατο να εκμεταλλεύομαι το νοικοκυριό όπως πρώτα» (118). Ο συναγωνισμός των σιτηρών της στέπας έριξε τις τιμές κι έκανε το νοικοκυριό ασύμφορο (83)*. Θα σημειώσουμε ότι εκτός από το σύστημα της ξεπληρωμής με δουλιά στο νοικοκυριό έπαιζε από την αρχή ακόμα κάποιο ρόλο και το κεφαλαιοκρατικό σύστημα: μισθωτοί εργάτες, έστω και σε πολύ μικρό αριθμό, υπήρχαν και στο παλιό νοικοκυριό (άγελ-δάρης κτλ.) κι ο Ένγκελγκάρντ διαβεβαιώνει, ότι το μεροκάματο του εργάτη γης που είχε (ο εργάτης αυτός ήταν ένας από τους αγρότες που του είχε δοθεί κλήρος) ήταν «άφάνταστα χαμηλό» (11) — χαμηλό γιατί «δέν μπορούσαμε να δόσουμε και περισσότερα» λόγω της κακής κατάστασης της κτηνοτροφίας. Η χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας απόκλειε τη δυνατότητα ν' αυξηθεί το μεροκάματο. Κι έτσι άφετηρία στο νοικοκυριό του Ένγκελγκάρντ είναι τα γνωστά πιά σε μās γνωρίσματα όλων των ρωσικών νοικοκυριών: η ξεπληρωμή με δουλιά, ή οικονομική υποδούλωση, ή εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα της εργασίας, ή «άπίστευτα φτηνή» άμοιβή της εργασίας, ή ρουτίνα στη γεωργία.

* Αυτό το γεγονός, ότι ο συναγωνισμός των φτηνών σιτηρών αποτελεί κίνητρο για τη βελτίωση της τεχνικής και συνεπώς για την αντικατάσταση του συστήματος της ξεπληρωμής με δουλιά με την ελεύθερη μίσθωση εργατών, αξίζει να προσεχτεί ιδιαίτερα. Ο συναγωνισμός των σιτηρών της στέπας έκδηλωνόταν και στά χρόνια των υψηλών τιμών στά σιτηρά. Η περίοδος όμως των χαμηλών τιμών δίνει σ' αυτόν το συναγωνισμό ιδιαίτερη δύναμη.

Ποιές είναι λοιπόν οι αλλαγές που έκανε σ' αυτό το καθεστώς ό Έγκελγκάρντ; Περνά στην καλλιέργεια του λιναριού, που είναι ένα έμποροβιομηχανικό φυτό κι απαιτεί πολλά εργατικά χέρια. Δυναμώνει, συνεπώς, ό έμπορευματικός και κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας τής γεωργίας. Πώς όμως νά εξασφαλίσει εργατικά χέρια; Ό Έγκελγκάρντ προσπάθησε στην αρχή νά εφαρμόσει στη νέα (έμπορευματική) γεωργία τό παλιό σύστημα: τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Όμως ή δουλιά δέν πρόκοψε, δούλευαν άσχημα, ή «ξεπληρωμή μέ δουλιά κατά ντεσιατίνα» αποδείχτηκε άνώτερη από τίς δυνάμεις τών άγροτών που άντιδρούσαν μ' όλα τά δυνατά τους στην «κατ' άποκοπήν» και άνελεύθερη δουλιά. «Έπρεπε ν' αλλάξω τό σύστημα. Στο μεταξύ είχα πιά δυναμώσει, άγόρασα δικά μου άλογα, χάμουρα, κάρα, ξύλινα αλέτρια, σβάρνες και μποροῦσα πιά νά έκμεταλλεύομαι τό νοικοκυριό μου μέ εργάτες γής. Αρχισα νά δουλεύω τό λινάρι ένμέρει μέ τούς δικούς μου εργάτες γής, ένμέρει μέ εργάτες που τούς μίσθωνα για όρισμένες δουλιές και τούς πλήρωνα μέ τό κομμάτι» (218). Έτσι τό πέραςμα στο νέο σύστημα οικονομίας και στην έμπορευματική γεωργία άπαιτούσε τήν αντικατάσταση του συστήματος τής ξεπληρωμής μέ δουλιά μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Για νά άνεβάσει τήν παραγωγικότητα τής εργασίας ό Έγκελγκάρντ εφαρμόσε τή δοκιμασμένη μέθοδο τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής: τή δουλιά μέ τό κομμάτι. Οι γυναίκες μισθώνονταν νά δουλεύουν μέ τή θημωνιά, μέ τό πούτι, κι ό Έγκελγκάρντ (όχι χωρίς κάποια άφελή θριαμβολογία) διηγείται για τήν έντιχία που είχε αυτό τό σύστημα. Άνέβηκε τό κόστος τής καλλιέργειας (άπό 25 ρούβλια για τήν ντεσιατίνα ως 35 ρούβλια), μά σέ άντιστάθμισμα αυξήθηκε και τό εισόδημα κατά 10-20 ρούβλια, άνέβηκε ή παραγωγικότητα τής εργασίας τών εργατριών μέ τό πέραςμα από τήν άνελεύθερη δουλιά στην έλεύθερη μισθωτή εργασία (άπό 20 φούντια τή νυχτιά ως 1 πούτι) μά άνέβηκε και τό μεροκάματο τών εργατριών ως 30-50 καπίκια τή μέρα («πρωτοφανές για τά μέρη μας»). Ό ύφασματέμπορας του τόπου παίνευε μέ όλη του τήν ψυχή τόν Έγκελγκάρντ: «μέ τό λινάρι σας δόσατε μεγάλη κίνηση στο έμπόριο» (219).

Η έλεύθερη μισθωτή εργασία, που εφαρμόστηκε πρώτα στην καλλιέργεια του έμπορευσιμου φυτού, άρχισε σιγά-σιγά ν' άγκαλιάζει τίς άλλες γεωργικές εργασίες. Μιά από τίς πρώτες εργασίες που άπόσπασε τό κεφάλαιο από τό σύστημα τής ξεπληρωμής μέ δουλιά ήταν τό άλώνισμα. Είναι γνωστό ότι σ' όλα γε-

νικά τά μεγάλα νοικοκυριά αὐτή ἢ δουλιὰ γίνεται πολὺ συχνὰ κεφαλαιοκρατικά. «Ἐνα μέρος τῆς γῆς — γράφει ὁ Ἐνγκελγκάρντ — τό δίνω στοὺς ἀγρότες γιὰ νὰ τό καλλιεργήσουν μέ τό κυκλικό σύστημα, γιατί διαφορετικά θά μοῦ ἦταν δύσκολο νὰ τά βγάλω πέρα μέ τό θέρισμα τῆς σίκαλης» (211). Ἐπομένως, ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιὰ χρησιμεύει σάν ἄμεσο πέρασμα στόν καπιταλισμό, γιατί ἐξασφαλίζει στό νοικοκύρη τῆ δουλιὰ τῶν μεροκαματιάρηδων τόν καιρό πού ὑπάρχει ἡ μεγαλύτερη σφίξη. Στήν ἀρχή, ἡ καλλιέργεια μέ τό κυκλικό σύστημα περιλάβαινε καί τό ἀλώνισμα, μά καί δῶ ἡ κακή ποιότητα τῆς δουλιᾶς ἐπέβαλε τό πέρασμα στήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία. Ἡ καλλιέργεια μέ τό κυκλικό σύστημα ἄρχισε νὰ δίνεται χωρίς τό ἀλώνισμα. Τό ἀλώνισμα γινόταν ἐνμέρει μέ ἐργάτες γῆς κι ἐνμέρει δινόταν σέ ἕναν ἐργολάβο μέ μιὰ ομάδα μισθωτοῦς ἐργάτες, πού πληρώνονταν κατ' ἀποκοπήν. Τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀντικατάστασης τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἦταν καί δῶ: 1) τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας: προηγούμενα 16 ἄνθρωποι ἀλώνιζαν 900 δεμάτια τῆ μέρα, τώρα 8 ἄνθρωποι ἀλώνιζουν 1100 δεμάτια· 2) αὐξήθηκε ἡ ποσότητα τοῦ καρποῦ πού ἀλωνιζόταν· 3) ἐλαττώθηκε ὁ χρόνος τοῦ ἀλωνίσματος· 4) ἀνέβηκε τό μεροκάματο τοῦ ἐργάτη· 5) αὐξήθηκε τό κέρδος τοῦ νοικοκύρη (212).

Σέ συνέχεια τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἀγκαλιάζει καί τίς ἐργασίες πού ἔχουν σχέση μέ τήν καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους. Ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται τά σιδερένια ἀλέτρια στή θέση τῶν παλιῶν ξύλινων καί ἡ δουλιὰ περνᾷ ἀπό τόν οἰκονομικά ὑποδουλωμένο χωριάτη στόν ἐργάτη γῆς. Ὁ Ἐνγκελγκάρντ μᾶς πληροφορεῖ θριαμβευτικά γιὰ τήν ἐπιτυχία τῆς καινοτομίας, γιὰ τήν ἐδυσνειδησία τῶν ἐργατῶν, ἀποδείχνοντας πολὺ σωστά ὅτι οἱ συνηθισμένες κατηγορίες ἐναντία στοὺς ἐργάτες γιὰ τεμπελιά κι ἀσυνειδησία εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ «δουλοπαροικιακοῦ στίγματος» καί τῆς ἀνελεύθερης δουλιᾶς στόν «ἀφέντη», ὅτι ἡ νέα ὀργάνωση τοῦ νοικοκυριοῦ ἀπαιτεῖ κι ἀπό τό νοικοκύρη νὰ ἔχει ἐπιχειρηματικό πνεῦμα, νὰ ξέρει τοὺς ἀνθρώπους καί νὰ ξέρει πῶς νὰ τοὺς μεταχειρίζεται, νὰ ξέρει τῆ δουλιὰ καί τό μέτρο τῆς, νὰ ξέρει τήν τεχνική καί τήν ἐμπορική πλευρά τῆς γεωργίας, ἀπαιτεῖ δηλαδή τέτια προσόντα πού δέν ὑπῆρχαν καί δέν μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν στοὺς Ὀμπλόμοφ* τοῦ δουλο-

* Ὀμπλόμοφ εἶναι ἥρωας τοῦ ὁμώνυμου μυθιστορήματος τοῦ ρώσου συγγραφέα Γκοντσαρόφ. Τύπος ἀργόσχολου, ἄβουλου, ἀδιάφορου γιὰ τά κοινωνικά ζητήματα. Σημ. μετ.

παροικιακού ή του οικονομικά υποδουλωμένου χωριού. Οί διάφορες αλλαγές στην τεχνική της γεωργίας συνδέονται αδιάρηχτα ή μιά με την άλλη και οδηγούν αναπόφευχτα και στο μετασχηματισμό της οικονομίας. «'Ας υποθέσουμε λχ. ότι αρχίζετε να σπέρνετε λινάρι και τριφύλλι. 'Αμέσως θά χρειαστούν πολλές άλλες αλλαγές και αν δέ γίνουν, ή επιχείρηση δέ θά πάει καλά. Θά χρειαστεί νά αλλαχτούν τά καλλιεργητικά εργαλεία κι αντί ξύλινα αλέτρια νά χρησιμοποιηθούν σιδερένια, αντί ξύλινες σβάρνες, σιδερένιες, πράγμα πού με τή σειρά του θά απαιτήσει άλλα άλογα, άλλους εργάτες, άλλο σύστημα μίσθωσης εργατών κτλ.» (154-155).

'Ετσι, ή αλλαγή της τεχνικής της γεωργίας αποδείχτηκε αδιάρηχτα συνδεμένη με τό γεγονός ότι ό καπιταλισμός έκτοπίζει τό σύστημα της ξεπληρωμής με δουλιά. 'Εκείνο πού έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον έδω είναι ό βαθμιαίος χαρακτήρας αυτής της έκτόπισης: τό σύστημα της οικονομίας συνδυάζει, όπως και πρώτα, τήν ξεπληρωμή με δουλιά και τόν καπιταλισμό, όμως τό κέντρο του βάρους μετατοπίζεται σιγά-σιγά από τήν πρώτη στό δεύτερο. Νά ποιά ήταν ή όργάνωση του μετασχηματισμένου νοικοκυριού του 'Ενγκελγκάρντ:

«'Τώρα έχω πολλές δουλιές, γιατί άλλαξα ύλο τό σύστημα του νοικοκυριού. Σημαντικό μέρος των εργασιών γίνεται από εργάτες γής και μεροκαματιάρηδες. Και οί δουλιές είναι πάρα πολλές και διάφορες: και σπέρνω στάρι στά αποψιλωμένα μέρη, και τό σημυδόδασο ξεριζώνω για νά σπείρω λινάρι, και λιβάδια νοίκιασα στό Δνείπερο, και τριφύλλι έσπειρα, και σίκαλη άφθονη έχω, και λινάρι πολύ. Χρειάζονται χέρια άμέτρητα. Για νά έχεις δουλευτές πρέπει νά φροντίσεις από τά πρίν, γιατί όταν έρθει ό καιρός της δουλιάς, όλοι θά είναι άπασχολημένοι ή στό σπίτι ή σέ άλλα νοικοκυριά. Τή στρατολογία αυτή των εργατικών χεριών τήν κάνω δίνοντας από πιό μπροστά λεφτά και στάρι έναντι εργασίας» (116-117).

'Η ξεπληρωμή με δουλιά και ή οικονομική υποδούλωση παρέμειναν συνεπώς και στό «όρθολογιστικά» όργανωμένο νοικοκυριό, όμως, τό πρώτο, είναι ότι πιάνουν δευτερεύουσα θέση σχετικά με τήν έλεύθερη μίσθωση εργατών και τό δεύτερο, ότι άλλαξε και ή ίδια ή ξεπληρωμή με δουλιά. 'Εμεινε κυρίως ή ξεπληρωμή με δουλιά της δεύτερης κατηγορίας, πού δέν προϋποθέτει άγρότες νοικοκυρέους, αλλά εργάτες γής και μεροκαματιάρηδες.

'Ετσι λοιπόν, τό άτομικό νοικοκυριό του 'Ενγκελγκάρντ δια-

ψεύδει περισσότερο από κάθε άλλο έπιχείρημα τίς ναροντικιστικές θεωρίες του Ένγκελγκάρντ. Βάζοντας για σκοπό του να φτιάξει ένα όρθολογιστικά όργανωμένο νοικοκυριό, δέν μπόρεσε να τό κάνει διαφορετικά μέσα στις συνθήκες τών σημερινών κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων, παρά μέ τήν όργάνωση ενός νοικοκυριού πού χρησιμοποιεί έργάτες γής. Τό ανέβασμα τής τεχνικής τής γεωργίας καί ή έκτόπιση του συστήματος τής ξεπληρωμής μέ δουλιά από τόν καπιταλισμό γινόταν στό νοικοκυριό αυτό ταυτόχρονα, όπως ακριβώς γίνεται ταυτόχρονα καί σέ όλα γενικά τά μεγάλα νοικοκυριά τής Ρωσίας. Τό προτσές αυτό φαίνεται πολύ ανάγλυφα στή χρησιμοποίηση μηχανών στή ρωσική άγροτική οίκονομία.

VII. Η ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΜΗΧΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η έποχή μετά τή μεταρύθμιση χωρίζεται σέ τέσσερις περιόδους ως πρós τήν ανάπτυξη τής παραγωγής γεωργικών μηχανών καί τή χρησιμοποίηση μηχανών στήν άγροτική οίκονομία*. Η πρώτη περίοδος άγκαλιάζει τά τελευταία χρόνια πρίν από τήν άγροτική μεταρύθμιση καί τά πρώτα χρόνια ύστερα απ' αυτήν. Οι τσιφλικάδες ρίχτηκαν μέ τά μούτρα να αγοράσουν μηχανές από τό έξωτερικό, για να τά βγάλουν πέρα χωρίς τή «δωρεάν» δουλιά τών δουλοπάροικων καί να παραμερίσουν τίς δυσκολίες πού παρουσιάζονταν στή μίσθωση έλεύθερων εργατών. Η προσπάθεια αυτή τέλειωσε φυσικά μέ άποτυχία. Ο πυρετός αυτός γρήγορα πέρασε καί από τό 1863-1864 ή ζήτηση μηχανών του έξωτερικού έπεσε. Από τά τέλη τής δεκαετίας 1870-1880 άρχισε ή δεύτερη περίοδος, πού κράτησε ως τό 1885. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται για τήν έξαιρετικά σωστή καί τήν έξαιρετικά γοργή αύξηση τής είσαγωγής μηχανών από

* Βλ. στήν «Ιστορικοστατιστική έπισκόπηση τής βιομηχανίας στή Ρωσία», τόμ. I, Πετρούπολη, 1883 (έκδ. για τήν έκθεση του 1882), τό άρθρο του Β. Τσερνιάγεφ: «Η παραγωγή γεωργικών μηχανών». — Επίσης στον τόμο II, Πετρούπολη, 1886, στήν ομάδα IX. — Στήν «Άγροτική καί δασική οίκονομία τής Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1893, έκδ. για τήν έκθεση του Σικάγου), τό άρθρο του κ. Β. Τσερνιάγεφ: «Γεωργικά έργαλεία καί μηχανές». — Στίς «Παραγωγικές δυνάμεις τής Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1896, έκδ. για τήν έκθεση του 1896), τό άρθρο του κ. Λένιν: «Γεωργικά έργαλεία καί μηχανές» (μέρος I). — Στο «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεύχος 51 του 1896, καί τεύχος 21 του 1897. — Β. Ρασπόπιν, τό άρθρο πού αναφέραμε. Μόνο τό τελευταίο άρθρο βάζει τό ζήτημα σέ πολιτικο-οικονομική βάση, ενώ όλα τά προηγούμενα γράφτηκαν από ειδικούς γεωπόνους.

τό εξωτερικό. Ἡ ἐσωτερικὴ παραγωγή αὐξανόταν ἐπίσης κανονικά, μὰ πιο ἄργα ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή. Ἀπὸ τὸ 1881 ὡς τὸ 1884 ἡ εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν αὐξανόταν ἐξαιρετικὰ γρήγορα, πράγμα πού ὀφείλεται ἐνμέρει στό ὅτι τὸ 1881 καταργήθηκε ἡ ἀτελής εἰσαγωγή χυτοσίδηρου καί σιδήρου γιά τίς ἀνάγκες τῶν ἐργοστασίων πού παράγουν γεωργικές μηχανές. Ἡ τρίτη περίοδος εἶναι ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1885 ὡς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890-1900. Οἱ γεωργικές μηχανές, πού εἰσάγονταν ὡς τότε ἀδασμολόγητες, ἀρχίζουν ἀπὸ τὴ χρονιά αὐτὴ νά δασμολογοῦνται (50 χρυσά καπίκια τὸ πούτι). Ὁ ὑψηλὸς δασμὸς ἐλαττώνει σέ τεράστιο βαθμὸ τὴν εἰσαγωγή μηχανῶν, τὴ στιγμή πού ἡ ντόπια παραγωγή ἀναπτύσσεται ἄργα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ἀγροτικῆς κρίσης, πού ἄρχισε ἀκριβῶς αὐτὴ τὴν περίοδο. Τέλος, ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1890-1900, ἀρχίζει προφανῶς ἡ τέταρτη περίοδος, ὁπότε αὐξάνει καί πάλι ἡ εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν, κι ἀναπτύσσεται ἐξαιρετικὰ γοργά ἡ παραγωγή τους στό ἐσωτερικό.

Παραθέτουμε τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα πού δείχνουν ὅσα ἐκθέσαμε. Ἡ μέση χρονιάτικη εἰσαγωγή γεωργικῶν μηχανῶν ἀπὸ τὸ ἐξωτερικό ἦταν στίς περιόδους:

Περίοδοι	Χιλιάδες πούτια	Χιλιάδες ρούβλια
1869-1872	259,4	787,9
1873-1876	566,3	2 283,9
1877-1880	629,5	3 593,7
1881-1884	961,8	6 318
1885-1888	399,5	2 032
1889-1892	509,2	2 596
1893-1896	864,8	4 868

Γιά τὴν παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν κι ἐργαλείων στή Ρωσία δέν ὑπάρχουν δυστυχῶς τέτια πλήρη καί ἀκριβῆ στοιχεῖα. Ἡ μὴ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση πού παρουσιάζει ἡ στατιστικὴ μας σχετικὰ μὲ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια, τὸ μέρδεμα τῆς παραγωγῆς μηχανῶν γενικά μὲ τὴν παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν εἰδικά, ἡ ἔλλειψη ἑνὸς αὐστηρά καθορισμένου κανόνα γιά τὸν ξεχωρισμὸ τῆς «ἐργοστασιακῆς» καί «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν — ὅλα αὐτὰ δέ μᾶς ἐπιτρέπουν νά δόσουμε πλήρη εἰκόνα γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν στή Ρωσία. Ὅταν συνοψίσουμε τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στίς πηγές πού ἀναφέραμε πιο πάνω, θά ἔχουμε τὴν παρακάτω εἰκόνα γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν στή Ρωσία.

*Παραγωγή, εισαγωγή και χρησιμοποίηση
γεωργικών μηχανών και εργαλείων*

Χρόνος	Στό βασίλειο της Πολωνίας	Στά τρία κυβερνεΐα της Βαλτικής	Στά 4 νότια κυβερνεΐα της στέπας: Ντόν, Αϊκατερινόσλαβ, Ταυριάς και Χερσόνιας	Στά υπόλοιπα κυβερνεΐα της Ευρωπαϊκής Ρωσίας	Συνολικά στά 50 κυβερνεΐα της Ευρωπαϊκής Ρωσίας και στο βασίλειο της Πολωνίας	Εισαγωγή γεωργικών μηχανών από τό εξωτερικό	Χρησιμοποίηση γεωργικών μηχανών
1876	646	415	280	988	2 329	1 628	3 957
1879	1 088	433	557	1 752	3 830	4 000	7 830
1890	498	217	2 360	1 971	5 046	2 519	7 565
1894	381	314	6 183	2 567	9 445	5 194	14 639

Ἄπ' αὐτά τά στοιχεΐα φαίνεται μέ πόση δύναμη ἐκδηλώνεται τό προτσές τῆς ἐκτόπισης τῶν πρωτόγονων γεωργικῶν εργαλείων ἀπό τά βελτιωμένα (συνεπῶς καί τό προτσές τῆς ἐκτόπισης τῶν πρωτόγονων μορφῶν οἰκονομίας ἀπό τόν καπιταλισμό). Μέσα σέ 18 χρόνια ἡ χρησιμοποίηση γεωργικῶν μηχανῶν αὐξήθηκε πάνω ἀπό $3\frac{1}{2}$ φορές κι αὐτό ἐγινε κυρίως μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐγχώριας παραγωγῆς, πού αὐξήθηκε πάνω ἀπό 4 φορές. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ μετατόπιση τοῦ κύριου κέντρου αὐτῆς τῆς παραγωγῆς ἀπό τά κυβερνεΐα τῆς περιοχῆς τοῦ Βιστούλα καί τῆς Βαλτικῆς στά στεπῶδη κυβερνεΐα τῆς Νότιας Ρωσίας. Ἐνῶ στή δεκαετία 1870-1880 τό κύριο κέντρο τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία ἦταν τά κυβερνεΐα τῆς δυτικῆς περιοχῆς, στή δεκαετία 1890-1900 δημιουργήθηκαν ἀκόμα πιό σπουδαιότερες περιοχές τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στά καθαρῶς ρωσικά κυβερνεΐα*.

Σχετικά μέ τά στοιχεΐα πού παραθέσαμε πιό πάνω εἶναι ἀπαραίτητο νά προσθέσουμε, ὅτι παρ' ὄλο πού στηρίζονται σέ ἐπίσημες (καί μοναδικές ἀπ' ὄ,τι ξέρουμε) πληροφορίες γιά τό ζήτημα πού ἐξετάζουμε, ἀπέχουν ὥστόσο πολύ ἀπό τό νά εἶναι πλήρη καί δέν μποροῦν ἀπόλυτα νά συγκριθοῦν κατά διάφορες χρονιές. Γιά τά χρόνια 1876-1879 ὑπάρχουν στοιχεΐα, πού

* Γιά νά κρίνουμε πῶς ἄλλαξαν τά πράγματα στά τελευταΐα χρόνια, θά παραθέσουμε στοιχεΐα ἀπό τήν «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας» (ἐκδ. τῆς Κεντρικῆς Στατιστικῆς Ἐπιτροπῆς, Πετροῦπολη, 1906) γιά τά χρόνια 1900-1903. Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία καθορίζεται ἐδῶ σέ 12 058 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ ἡ εισαγωγή ἀπό τό ἐξωτερικό γιά τό 1902 σέ 15 240 χιλ. ρούβλια καί γιά τό 1903 σέ 20 615 χιλ. ρούβλια. (Ἔπισημείωση στή 2ῃ ἔκδοσιν).

συγκεντρώθηκαν ειδικά για την έκθεση του 1882. Τα στοιχεία αυτά διακρίνονται για τη μεγαλύτερη πληρότητά τους, γιατί ἀγκαλιάζουν όχι μόνο την «ἐργοστασιακή» μά και τη «βιοτεχνική» παραγωγή γεωργικών εργαλείων. Ὑπολογίζανε κατά μέσο ὄρο για τὸ 1876-1879 340 ἐπιχειρήσεις στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσίας μαζί με τὸ Βασίλειο τῆς Πολωνίας, ἐνῶ σύμφωνα με τὰ στοιχεία τῆς «ἐργοστασιακῆς» στατιστικῆς τὸ 1879 δὲν ὑπῆρχαν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία περισσότερα ἀπὸ 66 ἐργοστάσια παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν κι εργαλείων (ὑπολογισμένα σύμφωνα με τὸν «Ὁδηγὸ γιὰ τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια» τοῦ Ὁρλόφ γιὰ τὸ 1879). Ἡ τεράστια διαφορὰ αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν ὀφείλεται στὸ ὅτι ἀπὸ τίς 340 ἐπιχειρήσεις λιγότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο (οἱ 100) θεωροῦνταν ἀτμοκίνητες, ἐνῶ πάνω ἀπὸ τίς μισές (οἱ 196) χειροκίνητες. Οἱ 236 ἐπιχειρήσεις ἀπὸ τίς 340, μιά και δὲν εἶχαν δικὰ τους χυτήρια χυτοσίδηρου, ἔχυναν τὰ ἀπὸ χυτοσίδηρο ἐξαρτήματα σὲ ἄλλα ἐργοστάσια («Ἱστορικο-στατιστικὴ ἐπισκόπηση», l. c.). Στὸ μεταξύ γιὰ τὸ 1890 καὶ τὸ 1894 τὰ στοιχεία πάρθηκαν ἀπὸ τίς «Συλλογές στοιχείων γιὰ τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια τῆς Ρωσίας» (ἐκδ. τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καὶ μανουφακτούρας)*. Τὰ στοιχεία αὐτὰ δὲν ἀγκαλιάζουν ὀλοκληρωτικὰ οὔτε και τὴν «ἐργοστασιακὴ» παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν κι εργαλείων. Τὸ 1890 λχ. ἡ «Συλλογὴ» ὑπολόγιζε, ὅτι στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία ὑπῆρχαν 149 ἐργοστάσια με τέτια παραγωγή, ἐνῶ στὸν «Ὁδηγὸ» τοῦ Ὁρλόφ ἀναφέρονται πάνω ἀπὸ 163 ἐργοστάσια πού κατασκεύαζαν γεωργικὲς μηχανές κι εργαλεῖα. Σύμφωνα με τὰ πρῶτα στοιχεία ὑπολόγιζαν, ὅτι τὸ 1894 ὑπῆρχαν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία 164 ἐργοστάσια αὐτοῦ τοῦ εἶδους («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21, σελ. 544), ἐνῶ στὸν «Κατάλογο γιὰ τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια» ἀναφέρονται γιὰ τὸ 1894/1895 πάνω ἀπὸ 173 ἐργοστάσια, πού κατασκεύαζαν γεωργικὲς μηχανές κι εργαλεῖα. Ὅσο γιὰ τὴ μικρὴ, τὴ «βιοτεχνικὴ» παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν κι εργαλείων, δὲν περιλαμβάνεται καθόλου σ' αὐτὰ τὰ στοιχεία**. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι τὰ

* Στὸ «Βέστνικ Φινάνσοφ» τοῦ 1897, τεῦχος 21, παραβάλλονται αὐτὰ τὰ στοιχεία γιὰ τὸ 1888-1894, μά δὲν ἀναφέρεται ἡ ἀκριβὴς πηγὴ τους.

** Ὅλα τὰ ἐργαστήρια, πού κατασκεύαζαν και ἐπισκεύαζαν γεωργικὰ εργαλεῖα, ὑπολογίζονταν τὸ 1864 σέ 64, τὸ 1871 σέ 112, τὸ 1874 σέ 203, τὸ 1879 σέ 340, τὸ 1885 σέ 435, τὸ 1892 σέ 400 καὶ τὸ 1895 περίπου σέ 400. («Ἡ ἀγροτικὴ καὶ δασικὴ οἰκονομία τῆς Ρωσίας», σελ. 358 καὶ «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 51). Στὸ μεταξύ ἡ «Συλλογὴ» ὑπολόγιζε ὅτι τὸ 1888-1894 ὑπῆρχαν μόνο 157-217 (μέσος ὄρος γιὰ τὰ 7 χρόνια 183) ἐργοστάσια αὐτοῦ τοῦ

στοιχεία για τό 1890 καί 1894 είναι πολύ πίσω από τήν πραγματικότητα. Αυτό τό επιβεβαιώνουν καί οί γνώμες τών ειδίκων, πού υπολόγιζαν ότι στίς αρχές τής δεκαετίας 1890-1900 στή Ρωσία παράγονταν γεωργικές μηχανές κι εργαλεία συνολικής αξίας περίπου 10 εκατομμυρίων ρουβλιών («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία», 359), ἐνῶ στά 1895 παράγονταν γεωργικές μηχανές καί εργαλεία συνολικής αξίας περίπου 20 εκατομμυρίων («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεύχος 51).

Ἐς ἀναφέρουμε μερικά πιά λεπτομερειακά στοιχεία γιά τά εἶδη καί τήν ποσότητα τών γεωργικῶν μηχανῶν κι εργαλείων πού κατασκευάζονταν στή Ρωσία. Ὑπολογίζουν ότι τό 1876 κατασκευάστηκαν 25 835 εργαλεία· τό 1877 — 29 590· τό 1878 — 35 226· τό 1879 — 47 892 γεωργικές μηχανές κι εργαλεία. Πόσο ξεπεράστηκαν σήμερα οί ἀριθμοί αὐτοί, φαίνεται ἀπό τά παρακάτω στοιχεία. Σιδερένια ἀλέτρια παράγονταν στά 1879 περίπου 14¹/₂ χιλιάδες, καί τό 1894 — 75¹/₂ χιλιάδες τό χρόνο. («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 21). Ἐνῶ πρὶν ἀπό πέντε χρόνια τό ζήτημα ότι πρέπει νά παρθοῦν μέτρα γιά νά διαδοθοῦν τά σιδερένια ἀλέτρια στά νοικοκυριά τών ἀγροτῶν ἦταν ἓνα ζήτημα πού ἀπαιτοῦσε λύση, τώρα λύθηκε μόνο του. Ἡ ἀγορά σιδερένιων ἀλετριῶν ἀπό τόν ἓνα ἢ τόν ἄλλο ἀγρότη δέν ἀποτελεῖ πιά κάτι τό ἀσυνήθιστο, μά ἔγινε συνηθισμένο φαινόμενο καί τώρα ἡ χροιάτικη ποσότητα σιδερένιων ἀλετριῶν πού ἀποκτοῦν οἱ ἀγρότες μπορεῖ νά υπολογιστεῖ σέ χιλιάδες*. Ἡ πληθώρα τών πρωτόγονων γεωργικῶν εργαλείων, πού χρησιμοποιοῦνται στή Ρωσία, ἀφήνει ἀκόμα ἓνα πλατύ πεδίο γιά τήν παραγωγή καί τήν πούληση σιδερένιων ἀλετριῶν**. Ἡ πρόοδος στή χρησιμοποίηση σιδερένιων ἀλετριῶν ἔβαλε ἀκόμα καί τό ζήτημα τής χρησιμοποίησης τοῦ ἠλεκτρισμοῦ. Σύμφωνα μέ μιά ἀνακοίνω-

εἶδους. Νά ἓνα παράδειγμα πού δείχνει τή σχέση τής «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν μέ τή «βιοτεχνική»: στό κυβερνεῖο Πέρμ τό 1894 υπολόγιζονταν ότι ὑπῆρχαν μόνο 4 «ἐργοστάσια» μέ συνολική παραγωγή 28 χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ τίς «βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις» αὐτοῦ τοῦ κλάδου ἡ ἀπογραφή τοῦ 1894/1895 τίς υπολόγιζε σέ 94 ἐργαστήρια μέ συνολική παραγωγή 50 χιλιάδες ρούβλια. Στόν ἀριθμό ὅμως τών «βιοτεχνικῶν» συμπεριλήφθησαν κι ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν λχ. 6 μισθωτοῦς ἐργάτες καί συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 8 χιλιάδες ρούβλια. («Δοκίμιο γιά τήν κατάσταση τής βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ κυβερνεῖο Πέρμ». Πέρμ, 1896).

* «Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τής Ρωσίας», ἐκδ. ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων, τόμ. I, Πετροῦπολη, 1892, σελ. 202. Ἡ παραγωγή σιδερένιων ἀλετριῶν ἀπό τοὺς ἀγρότες πέφτει τόν ἴδιο καιρό, γιατί ἐκτοπίζεται ἀπό τήν ἐργοστασιακή.

** «Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τής Ρωσίας», σελ. 360.

ση τῆς «Τοργκόβο-Προμίσλενναγια Γκαζέτα» (1902, ἀρ. φύλλου 6), στό δεύτερο ἠλεκτροτεχνικό συνέδριο «προκάλεσε μεγάλο ἐνδιαφέρον ἢ ἐκθεση τοῦ Β. Α. Ρζέβσκι: „Ὁ ἠλεκτρισμός στήν ἀγροτική οἰκονομία“». Μέ τή βοήθεια μερικῶν θαυμάσιων σέ ἐκτέλεση εἰκόνων ὁ εἰσηγητής ἔδειξε πῶς καλλιεργοῦνται τά χωράφια στή Γερμανία μέ σιδερένιο ἠλεκτρικό ἀλέτρι κι ἀνάφερε ἀριθμούς γιά τήν οἰκονομία πού γίνεται ἀπό τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιών μ' αὐτή τή μέθοδο, ἀριθμούς ἀπό ἓνα σχέδιο καί κάτι ὑπολογισμούς πού ἔκανε ὁ εἰσηγητής μέ πρόταση ἐνός τσιφλικῆ γιά τό χτήμα του, σ' ἓνα ἀπό τά κυβερνεῖα τοῦ Νότου. Σύμφωνα μέ τό σχέδιο ὑπολογίζονταν νά ὀργανωθοῦνται τό χρόνο 540 ντες. κι ἀπ' αὐτές ἓνα μέρος δύο φορές τό χρόνο. Τό βάθος τοῦ ὀργώματος θά εἶναι $4\frac{1}{2}$ -5 βερσόκ*. Ἡ γῆ—καθαρό μαυρόχωμα. Ἐκτός ἀπό τά σιδερένια ἀλέτρια τό σχέδιο προβλέπει τή χρησιμοποίηση μηχανῶν καί γιά ἄλλες γεωργικές δουλιές, καθῶς καί ἄλωνιστική μηχανή καί μύλο. Ὁ τελευταῖος θά εἶναι 25 ἵππων καί θά δουλεύει δύο χιλιάδες ὥρες τό χρόνο. Ἡ ἀξία ὄλου τοῦ ἐξοπλισμοῦ τοῦ κτήματος μαζί μέ 6400 μέτρα ἑναέριο καλώδιο πάχους 50 χιλιοστών καθορίστηκε ἀπό τόν εἰσηγητή σέ 41 000 ρούβλια. Τό ὄργωμα μιᾶς ντεσιατίνας, σέ περίπτωση πού θά χτιστεῖ καί ὁ μύλος, θά στοιχίσει 7 ρούβλια καί 40 καπίκια, χωρίς τό μύλο 8 ρούβλια καί 70 καπίκια. Ἀποδείχτηκε ὅτι σύμφωνα μέ τίς τοπικές τιμές τῶν ἐργατικῶν χεριῶν, τῶν ζῶων κτλ., ἡ οἰκονομία πού γίνεται μέ τίς ἠλεκτρικές ἐγκαταστάσεις στήν πρώτη περίπτωση φτάνει τά 1013 ρούβλια, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση, πού θά καταναλωθεῖ λιγότερη ἐνέργεια χωρίς μύλο, ἡ οἰκονομία φτάνει τά 966 ρούβλια.

Στήν παραγωγή ἄλωνιστικῶν καί λιχνιστικῶν μηχανῶν δέν παρατηρεῖται τέτια ἀπότομη στροφή, γιατί ἡ παραγωγή αὐτή ἔχει σταθεροποιηθεῖ σχετικά πρὶν ἀπό πολὺν καιρό**. Δημιουργήθηκε μάλιστα κι ἓνα εἰδικό κέντρο «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς τέτιων ἐργαλείων—στήν πόλη Σαποζόκ, μέ τά γύρω χωριά της, τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν—καί οἱ ντόπιοι ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας κέρδισαν πολλά λεφτά ἀπ' αὐτό τό «ἐπάγγελμα» (παράβαλε «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 208-210). Στήν παραγωγή θεριστικῶν μηχανῶν παρατηρεῖται μιᾶ ἐξαιρετικά γρήγορη ἐπέκταση. Τό 1879 παράγονταν περίπου 780 κομμά-

* 1 βερσόκ = 4,4 περίπου ἑκατοστόμετρα. Σημ. μετ.

** Τό 1879 παράγονταν περίπου $4\frac{1}{2}$ χιλιάδες ἄλωνιστικές μηχανές καί τό 1894-1895 περίπου $3\frac{1}{2}$ χιλιάδες. Ὁ τελευταῖος ἀριθμός δέν περιλαβαίνει τή βιοτεχνική παραγωγή.

τια τό χρόνο, τό 1893 υπολόγιζαν ότι πουλιοῦνται 7-8 χιλιάδες κομμάτια τό χρόνο καί τό 1894/1895 περίπου 27 χιλιάδες κομμάτια τό χρόνο. Τό 1895 λχ. τό ἐργοστάσιο τοῦ Ντ. Γκριγέβς, στήν πόλη Μπερντιάνσκ τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας, πού εἶναι «τό μεγαλύτερο στό εἶδος του ἐργοστάσιο τῆς Εὐρώπης» («Βέστικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 51, δηλαδή στήν παραγωγή θεριστικῶν μηχανῶν) κατασκεύασε 4464 θεριστικές μηχανές. Τόσο εἶχαν διαδοθεῖ οἱ θεριστικές μηχανές στους ἀγρότες τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας, πού δημιουργήθηκε ἀκόμα κι ἓνα εἰδικό ἐπάγγελμα: τό θέρισμα ξένων σιτηρῶν μέ μηχανές*.

Παρόμοια στοιχεῖα ὑπάρχουν καί γιά τά ἄλλα, τά λιγότερο διαδομένα γεωργικά ἐργαλεῖα. Σπαρτικές μηχανές λχ. πού σκορπᾶνε τό σπόρο στή γῆ κατασκευάζονται ἤδη ἀπό δεκάδες ἐργοστάσια, ἐνῶ οἱ πῖο τελειοποιημένες μηχανές γραμμικῆς σποράς, πού τό 1893 κατασκευάζονταν μόνο ἀπό δύο ἐργοστάσια («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία», 360), κατασκευάζονται τώρα

* Τό 1893 λχ. «στό κτῆμα τοῦ Φάλτς-Φέιν (ιδιοχτήτης 200 000 ντες.) στό Οὐσπένσκ, συγκεντρώθηκαν 700 μηχανές ἀγροτῶν γιά νά προσφέρουν τίς ὑπηρεσίες τους, οἱ μισές ὅμως ἐφυγαν ἀπραχτες, γιατί εἶχαν μισθωθεῖ μόνο οἱ 350» (*Σαχοβσκόι*, «Τά ἀγροτικά πλανόδια ἐπαγγέλματα», Μόσχα, 1896, σελ. 161). Ὅμως σέ ἄλλα κυβερνεῖα τῆς στέπας, κυρίως πέρα ἀπό τό Βόλγα, οἱ θεριστικές μηχανές εἶναι ἀκόμα λίγο διαδομένες. Ὡστόσο, στά τελευταῖα χρόνια κι αὐτά τά κυβερνεῖα τείνουν ἐντονα νά φτάσουν τή Νοβορόσιγια. Ἔτσι, τό 1890 ἀπό τή σιδηροδρομική γραμμή Σιζράν-Βιάσμα εἶχαν μεταφερθεῖ 75 χιλιάδες πούτια γεωργικές μηχανές, ἀτμοκινητήρες καί ἐξαρτήματά τους, τό 1891 — 62 χιλ. πούτια, τό 1892 — 88 χιλ. πούτια, τό 1893 — 120 χιλ. πούτια καί τό 1894 — 212 χιλ. πούτια, δηλαδή μέσα σέ πέντε μόνο χρόνια οἱ μεταφορές ἀδείθησαν σχεδόν τρεῖς φορές. Ὁ σταθμός Οὐχολοβο ἔστειλε τό 1893 περίπου 30 χιλ. πούτια γεωργικές μηχανές τοπικῆς κατασκευῆς, τό 1894 περίπου 82 χιλ. πούτια, ἐνῶ πρῖν ἀπό τό 1892 καί τό 1892 οἱ ἀποστολές γεωργικῶν μηχανῶν ἀπ' αὐτό τό σταθμό δέν ἔφταναν οὔτε τίς 10 χιλ. πούτια τό χρόνο. «Ἀπό τό Οὐχολοβο στέλλονταν κυρίως ἀλωνιστικές μηχανές, πού κατασκευάζονταν στό κεφαλοχώρι Κάνινο, στό χωριό Σμικόβο καί ἐνμέρει στήν πόλη Σαποζόκ, πρωτεύουσα τοῦ ὁμώνυμου νομοῦ τοῦ κυβερνεῖου Ριζάν. Κοντά στό κεφαλοχώρι Κάνινο ὑπάρχουν τρία χυτήρια χυτοσίδηρου πού ἀνήκουν στους Γερμακοφ, Κάρεφ καί Γκόλικοφ καί παράγουν κυρίως ἐξαρτήματα γεωργικῶν μηχανῶν. Μέ τήν τελική ἐπεξεργασία καί τή συναρμολόγηση τῶν μηχανῶν ἀσχολοῦνται σχεδόν πέρα γιά πέρα τά δύο πῖο πάνω χωριά (Κάνινο καί Σμικόβο)». («Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Σιζράν-Βιάσμα, γιά τό 1894». Μέρους IV, Καλούγκα, 1896, σελ. 62-63). Τό ἀξιοσημείωτο σ' αὐτό τό παράδειγμα εἶναι πρῶτα, τό γεγονός τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς προπαντός στά τελευταῖα χρόνια, στά χρόνια τῶν χαμηλῶν τιμῶν στό σιτηρά, καί δεύτερο, τό γεγονός τῆς σύνδεσης τῆς «ἐργοστασιακῆς» καί τῆς λεγόμενης «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς. Ἡ τελευταία εἶναι ἀπλούστατα «ἐξωτερικό παράρτημα» τοῦ ἐργοστασίου.

από έφτά έργοστάσια («Οί παραγωγικές δυνάμεις», I, 51), πού τά προϊόντα τους είνai πολύ διαδομένα επίσης στή Νότια Ρωσία. Η χρησιμοποίηση μηχανών άγκαλιάζει όλους τούς κλάδους τής γεωργικής παραγωγής και όλες τίς έργασίες γιά τήν παραγωγή διάφορων προϊόντων: σέ ειδικές έπισκοπήσεις τονίζεται ότι έχουν διαδοθεί οί λιχνιστικές μηχανές, οί σποροδιαλογείς, τά σιτοκαθαριστήρια (τριώρια), οί σποροστεγνωτήρες, οί χορτοδετικές μηχανές, οί λιναροκόπανοι κλπ. Στήν έκδοση τής διοίκησης τών ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Πσκόφ, «Παράρτημα στήν εισήγηση γιά τήν άγροτική οίκονομία τό 1898» («Σέβερνι Κουριέρ», 1899, τεῦχος 32), διαπιστώνεται ή διάδοση τών μηχανών, κυρίως τών λιναροκοπάνων, μέ τό πέρασμα από τήν καλλιέργεια λιναριοῦ γιά άτομική χρήση στήν καλλιέργεια λιναριοῦ γιά τό εμπόριο. Αὐξάνει ό αριθμός τών σιδερένιων άλετριών. Παρατηρεῖται ότι ή φυγή από τό χωριό επιδρά στήν αύξηση τοῦ αριθμοῦ τών γεωργικῶν μηχανῶν και στό άνέβασμα τοῦ μεροκάματοῦ. Στο κυβερνεῖο τής Σταυρόπολης (στό ἴδιο, άρ. 33) μαζί μέ τήν ένταση τοῦ έποικισμοῦ στό κυβερνεῖο αὐτό, συμβαδίζει και ή έντατική διάδοση τών γεωργικῶν μηχανῶν. Τό 1882 έφταναν στίς 908, τό 1891-1893 ήταν κατά μέσο όρο 29 275, τό 1894-1896 ήταν κατά μέσο όρο 54-874 και τό 1895 ύπολογίζοταν ότι ύπήρχαν 64 χιλιάδες γεωργικά εργαλεία και μηχανές.

Η αυξανόμενη χρησιμοποίηση μηχανῶν προκαλεῖ, φυσικά, και τή ζήτηση τών κινητήρων: δίπλα στίς άτμοκίνητες μηχανές «τόν τελευταῖο καιρό αρχίζουν νά διαδίδονται έντατικά στα νοικοκυριά μας οί πετρελαιοκινητήρες» («Οί παραγωγικές δυνάμεις», I, 56), και, παρ' όλο πού ό πρώτος τέτιος κινητήρας εμφανίστηκε στό έξωτερικό μόλις πριν από 7 χρόνια, ύπάρχουν κióλας στή χώρα μας 7 έργοστάσια πού κατασκευάζουν τέτιους κινητήρες. Στή δεκαετία 1870-1880 στό κυβερνεῖο Χερσώνας ύπολόγιζαν ότι ύπήρχαν μόνο 134 άτμοκινητήρες γιά τήν άγροτική οίκονομία («Υλικά γιά τή στατιστική τών άτμοκινητήρων στή Ρωσική άυτοκρατορία», Πετρούπολη, 1882), τό 1881 περίπου 500 («Ιστορικοστατιστική έπισκόπηση», τόμ. II, μέρος άφιερωμένο στα γεωργικά εργαλεία). Τό 1884-1886 στους τρεις νομούς αὐτοῦ τοῦ κυβερνείου (άπό τούς έξι) βρίσκονταν 435 άτμοκίνητες άλωνιστικές μηχανές. «Σήμερα (τό 1895) ό αριθμός αὐτῶν τών μηχανῶν πρέπει νά είναι τουλάχιστο δύο φορές μεγαλύτερος» (Τεξιακόφ: «Οί άγρεργάτες και ή όργάνωση τής ύγειονομικής επίβλεψής τους στό κυβερνεῖο Χερσώνας». Χερσώνα, 1896, σελ. 71). Τό «Βέστνικ Φινάνσοφ» (1897, τεῦχος 21)

λέει, ότι στο κυβερνείο Χερσώνας οί ατμοκίνητες άλωνιστικές μηχανές «υπολογίζονται περίπου σέ 1150, στην περιοχή του Κουμπάν κυμαίνονται γύρω από τόν ίδιο αριθμό κτλ... Ἡ απόκτηση ατμοκίνητων άλωνιστικῶν μηχανῶν πήρε τόν τελευταῖο καιρό χαρακτήρα ἐπιχειρηματικό... Ὑπῆρχαν περιπτώσεις, πού μέσα σέ δύο-τρεις χρονιές καλῆς σοδιάς ὁ ἐπιχειρηματίας ξοφλοῦσε ὀλοκληρωτικά τήν ἀξία μιᾶς άλωνιστικῆς μηχανῆς μέ ατμοκίνητηρα πού ἄξιζε πέντε χιλιάδες ρούβλια κι ἀμέσως ἐπαιρνε καινούργια μέ τούς ἴδιους ὄρους. Ἔτσι, σέ ὀρισμένα ὄχι καί μεγάλα νοικοκυριά τῆς περιοχῆς τοῦ Κουμπάν μπορείς συχνά νά βρεῖς 5, ἀκόμα καί 10 τέτιες μηχανές. Ἐκεῖ ἔχουν γίνει ἀπαραίτητο ἐξάρτημα κάθε νοικοκυριοῦ κάπως καλά ὀργανωμένου». «Γενικά, στή Νότια Ρωσία χρησιμοποιοῦνται σήμερα πάνω ἀπό δέκα χιλιάδες ατμοκίνητηρες, πού προορίζονται γιά γεωργικούς σκοπούς» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 151)*.

* Ἄν θυμηθοῦμε ὅτι στά 1875—1878 σ' ὄλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπῆρχαν στήν ἀγροτική οἰκονομία μόνο 1351 ατμοκίνητηρες, ἐνῶ τό 1901, σύμφωνα μέ ὄχι πλήρη στοιχεῖα, («Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιά τό 1903») ὑπῆρχαν 12 091, τό 1902—14 609, τό 1903—16 021, τό 1904—17 287 γεωργικοί ατμοκίνητηρες, θά καταλάβουμε τί γιγάντια ἐπανάσταση προκάλεσε στή γεωργία μας ὁ καπιταλισμός στίς τελευταῖες δύο-τρεις δεκαετίες. Μεγάλη ὑπηρεσία γιά τήν ἐπιτάχυνση αὐτοῦ τοῦ προτσές πρόσφεραν τά ζέμστβο. Στίς ἀρχές τοῦ 1897 ἀπο-

* Σύγκρινε τήν ἀνταπόκριση ἀπό τό νομό Περεκὸπ τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας στό «Ρούσκιγε Βέντομοστν» τῆς 19 τοῦ Αὐγούστου 1898 (ἀρ. φύλλου 167). «Χάρη στή μεγάλη διάδοση πού ἔχουν ἀνάμεσα στούς γεωργούς μας οἱ θεριστικές μηχανές καί οἱ ατμοκίνητες καί ἵπποκίνητες άλωνιστικές μηχανές, οἱ γεωργικές δουλιές προχωροῦν πάρα πολύ γρήγορα. Ὁ παλιός τρόπος άλωνίσματος μέ „ἀλωνόπετρες“ ἀνήκει πιά στό παρελθόν... Χρόνο μέ τό χρόνο ὁ γεωργός τῆς Κριμαίας ὄλο καί περισσότερο αὐξάνει τήν καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια, ἔτσι πού ἄθελά του ἀναγκάζεται νά καταφεύγει στή βοήθεια τῶν τελειοποιημένων γεωργικῶν ἐργαλείων καί μηχανῶν. Τῆ στιγμή πού οἱ ἄλωνόπετρες δέν μποροῦν ν' ἄλωνίσουν περισσότερα ἀπό 150—200 πούτια δημητριακά τῆ μέρα, ἡ ατμοκίνητη άλωνιστική μηχανή τῶν 10 ἵππων ἄλωνίζει 2000—2500 πούτια τῆ μέρα, ἐνῶ ἡ ἵπποκίνητη 700—800 πούτια τῆ μέρα. Νά γιατί ἡ ζήτηση γεωργικῶν ἐργαλείων, θεριστικῶν κι ἄλωνιστικῶν μηχανῶν αὐξάνει κάθε χρόνο σέ τέτιο σημεῖο, πού τά ἐργοστάσια καί οἱ φάμπρικες γεωργικῶν ἐργαλείων βρίσκονται, ὄπως συνέβηκε καί φέτος, χωρίς ἀποθέματα καί δέν μποροῦν νά ἱκανοποιήσουν τίς ἀπαιτήσεις τῶν γεωργῶν». Μιά ἀπό τίς σπουδαιότερες αἰτίες γιά τή διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων πρέπει νά θεωρεῖται ἡ πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά, πού ἀναγκάζει τούς νοικοκυρέους τοῦ χωριοῦ νά ἐλαττώσουν τό κόστος παραγωγῆς.

θήκες γεωργικῶν μηχανῶν καὶ ἐργαλείων τῶν ζέμστβο «διέθεταν κιάλας 11 ζέμστβο κυβερνείων καὶ 203 ζέμστβο νομῶν μὲ συνολικό κυκλοφοριακό κεφάλαιο ἕνα ἑκατομμύριο ρούβλια περίπου» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21). Στό κυβερνεῖο Πολτάβας ὁ κύκλος τῶν ἐργασιῶν τῶν ἀποθηκῶν τῶν ζέμστβο ἀπὸ 22,6 χιλ. ρούβλια πού ἦταν τό 1890 αὐξήθηκε σέ 94,9 χιλ. ρούβλια τό 1892 καὶ σέ 210,1 χιλ. ρούβλια τό 1895. Μέσα σέ 6 χρόνια πουλήθηκαν 12,6 χιλ. σιδερένια ἀλέτρια, 500 λιχνιστικές μηχανές καὶ σποροδιαλογεῖς, 300 θεριστικές μηχανές, 200 ἵπποκίνητες ἀλωνιστικές μηχανές. «Οἱ κυριότεροι ἀγοραστὲς ἐργαλείων ἀπὸ τίς ἀποθήκες τῶν ζέμστβο εἶναι οἱ κοζάκοι καὶ οἱ ἀγρότες. Στό μερτικό τους ἀναλογοῦν τὰ 70% ὄλων τῶν σιδερένιων ἀλετριῶν καὶ τῶν ἵπποκίνητων ἀλωνιστικῶν μηχανῶν πού πουλήθηκαν. Ἀγοραστὲς τῶν σπαρτικῶν καὶ θεριστικῶν μηχανῶν ἦταν κυρίως οἱ γαιοχτήμονες καὶ μάλιστα οἱ μεγάλοι, πού ἔχουν πάνω ἀπὸ 100 ντεσ. γῆ» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 4).

Σύμφωνα μὲ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Αἰκατερινοσλάβ γιά τό 1895. «ἡ διάδοσις τῶν βελτιωμένων γεωργικῶν ἐργαλείων στό κυβερνεῖο γίνεται μὲ πολύ γοργούς ρυθμούς». Λχ. στό νομό Βερχενεντιεπρόβσκ εἶχαν:

	τό 1891	τό 1895
Σιδερένια ἀλέτρια, μπούκκερ καὶ ἀλέτρια ρηχοῦ ὀργώματος: οἱ γαιοχτήμονες	5 220	6 752
Σιδερένια ἀλέτρια, μπούκκερ καὶ ἀλέτρια ρηχοῦ ὀργώματος: οἱ ἀγρότες	27 271	30 112
Ἴπποκίνητες ἀλωνιστικές μηχανές: οἱ γαιοχτήμονες	131	290
» » » οἱ ἀγρότες	671	838

(«Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 6).

Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας στά χέρια τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας τό 1895 ὑπῆρχαν 41 210 σιδερένια ἀλέτρια πού τὰ κατεῖχαν τὰ 20,2% τοῦ συνόλου τῶν νοικοκυρέων («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 31). Στό κυβερνεῖο Τβέρ, σύμφωνα μὲ τοὺς εἰδικούς ὑπολογισμοὺς τοῦ 1896, ὑπῆρχαν 51 266 σιδερένια ἀλέτρια πού ἀνῆκαν στά 16,5% τῶν νοικοκυρέων. Στό νομό Τβέρ τό 1890 ὑπῆρχαν μόνο 290 σιδερένια ἀλέτρια, ἐνῶ τό 1896 — 5581 («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ», τόμ. XIII, τεῦχος 2, σελ. 91, 94). Ἀπ' αὐτὰ μποροῦμε νά κρίνουμε μὲ τί γοργό ρυθμό γίνεται ἡ ἐδραίωσις καὶ ἡ βελτίωσις τοῦ νοικοκυριοῦ τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξεως.

VIII. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΜΗΧΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἀφοῦ διαπιστώσαμε ὅτι μετὰ τή μεταρύθμιση ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν καί ἡ χρησιμοποίησή τους στή ρωσική γεωργία ἀναπτύσσονται μέ ἐξαιρετικά γοργό ρυθμό, πρέπει τώρα νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα τῆς κοινωνικο-οικονομικῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ φαινομένου. Ἄπ' ὅσα ἐκθέσαμε πιο πάνω γιά τήν οἰκονομία τῆς γεωργίας τοῦ ἀγρότη καί τοῦ τσιφλικᾶ, βγαίνουν οἱ παρακάτω θέσεις: ἀπό τό ἕνα μέρος, ὁ καπιταλισμός εἶναι ἴσα-ἴσα ὁ παράγοντας πού προκαλεῖ καί διευρύνει τή χρησιμοποίη-ση τῶν μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία· ἀπό τό ἄλλο, ἡ χρη-σιμοποίηση τῶν μηχανῶν στή γεωργία ἔχει κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα, δηλαδή ὁδηγεῖ στή διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων καί στήν παραπέρα ἀνάπτυξή τους.

Ἄς σταθοῦμε στήν πρώτη ἀπ' αὐτές τίς θέσεις. Εἶδαμε, ὅτι τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τό ἀδιάρρηχτα συνδε-μένο μ' αὐτό πατριαρχικό ἀγροτικό νοικοκυριό στηρίζεται ἀπ' αὐτή τή φύση του στή ρουτινιέρικη τεχνική, στή διατήρηση τῶν ἀπαρχαιωμένων μεθόδων παραγωγῆς. Στήν ἐσωτερική συγκρό-τηση αὐτοῦ τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστώτος δέν ὑπάρχει κανένα κίνητρο γιά τήν ἀλλαγὴ τῆς τεχνικῆς. Ἀντίθετα, ὁ κλειστός χαρακτήρας καί ἡ ἀπομόνωση τοῦ νοικοκυριοῦ, ἡ ἀνέχεια καί ἡ ταπείνωση τῆς ἐξαρτημένης ἀγροτικῆς ἀποκλείουν τή δυνατό-τητα τῆς εἰσαγωγῆς τελειοποιήσεων. Θά τονίσουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ ἀμοιβή τῆς ἐργασίας στό οἰκονομικό καθεστῶς πού στηρίζε-ται στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, εἶναι πολύ πιο χαμηλή (ὅπως εἶδαμε) ἀπό ὅ,τι στίς περιπτώσεις πού χρησιμοποιεῖται ἡ ἐλεύ-θερη μισθωτή ἐργασία· καί εἶναι γνωστό, ὅτι τό χαμηλό μερο-κάματο ἀποτελεῖ ἕνα ἀπ' τά κυριότερα ἐμπόδια γιά τήν εἰσαγω-γή μηχανῶν. Καί πραγματικά, τά γεγονότα μᾶς λένε, ὅτι τό πλα-τύ κίνημα γιά τό μετασχηματισμό τῆς γεωργικῆς τεχνικῆς ἄρ-χισε μόνο στήν μετὰ τή μεταρύθμιση περίοδο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ συνα-γωνισμός πού δημιούργησε ὁ καπιταλισμός καί ἡ ἐξάρτηση τοῦ γεωργοῦ ἀπό τήν παγκόσμια ἀγορά ἔκαναν ἀναγκαῖο τό μετα-σχηματισμό τῆς τεχνικῆς καί ἡ πτώση τῶν τιμῶν στά σιτηρά ὄξυνε ἐξαιρετικά αὐτή τήν ἀνάγκη*.

* «Στά τελευταῖα δύο χρόνια, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν χαμηλῶν τιμῶν στά σιτηρά καί τήν ἀνάγκη νά γίνουν μέ κάθε θυσία πιο φτηνές οἱ γεωργικῆς ἐργασίες, ἄρχισαν τόσο γρήγορα νά διαδίδονται οἱ θεριστικῆς μηχανές, ὥστε νά μὴν εἶναι σέ θέσι οἱ ἀποθήκες νά ἱκανοποιοῦν ἐγκαιρα ὅλες τίς ἀπαιτή-σεις» (Τεζιακόφ, I. c., σελ. 71). Ἡ σύγχρονη ἀγροτική κρίση εἶναι κρίση κε-

Γιὰ νά διευκρινίσουμε τή δεύτερη θέση, πρέπει νά ἐξετάσουμε χωριστά τό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ καί τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Ὄταν ὁ τσιφλικᾶς ἀγοράζει μιὰ μηχανή ἢ ἓνα βελτιωμένο ἐργαλεῖο, ἀντικατασταίνει τά σύνεργα τοῦ ἀγρότη (πού ἦταν στή δούλεψή του) μέ δικά του σύνεργα· περνᾶ συνεπῶς ἀπό τό σύστημα τῆς οἰκονομίας, πού στηριζόταν στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, στό κεφαλαιοκρατικό. Ἡ διάδοση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν σημαίνει ὅτι ὁ καπιταλισμός ἐκτοπίζει τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Εἶναι φυσικά δυνατό νά μπαίνει σάν ὄρος, λχ. γιά τήν ἐκμίσθωση γῆς, ἢ ἐξόφληση τοῦ ἐνοικίου μέ μεροδουλι στή θεριστική μηχανή, στήν ἄλωνιστική μηχανή κτλ., αὐτό τό πράγμα ὅμως θά εἶναι πιά ξεπληρωμή μέ δουλιά τῆς δεύτερης κατηγορίας, θά εἶναι ξεπληρωμή μέ δουλιά, πού μετατρέπει τόν ἀγρότη σέ μεροκαματιάρη. Συνεπῶς, οἱ «ἐξαιρέσεις» αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπιβεβαιώνουν ἀπλῶς τό γενικό κανόνα, ὅτι ὁ ἐφοδιασμός τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν μέ βελτιωμένα ἐργαλεῖα σημαίνει μετατροπή τοῦ οικονομικά ὑποδουλωμένου («ἀνεξάρτητου») σύμφωνα μέ τή ναροντικιστική ὁρολογία) ἀγρότη σέ μισθωτό ἐργάτη — ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἀπόκτηση ιδιόχτητων ἐργαλείων παραγωγῆς ἀπό τόν προαγοραστή, πού μοιράζει τή δουλιά στά σπῖτια, σημαίνει μετατροπή τοῦ οικονομικά ὑποδουλωμένου «βιοτέχνη» σέ μισθωτό ἐργάτη. Ὁ ἐφοδιασμός τοῦ τσιφλικᾶδικοῦ νοικοκυριοῦ μέ δικά του ἐργαλεῖα ὀδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ὑπόσκαψη τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς, πού πορίζεται τά μέσα τῆς ζωῆς μέ τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά. Εἶδαμε πῶς πάνω, ὅτι αὐτή ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά εἶναι εἰδικό «ἐπάγγελμα» προπαντός τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς, πού τά σύνεργά της ἀποτελοῦν, συνεπῶς, συστατικό μέρος ὄχι μόνο τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη, μά καί τοῦ τσιφλικᾶ*. Γι' αὐτό ἡ διάδοση τῶν γεωργικῶν μηχανῶν καί

φαιλοκρατική. Ὅπως κι ὅλες οἱ κεφαλαιοκρατικές κρίσεις, ἔτσι κι αὐτή καταστρέφει τοὺς φάρμερ καί τοὺς νοικοκυρέους ἑνός μέρους, μιᾶς χώρας, ἑνός κλάδου τῆς γεωργίας, δίνοντας ταυτόχρονα μιὰ γιγάντια ὄθηση στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σ' ἄλλο μέρος, σ' ἄλλη χώρα, σ' ἄλλους κλάδους τῆς γεωργίας. Στή μὴ κατανόηση αὐτοῦ τοῦ βασικοῦ γνωρίσματος τῆς σημερινῆς κρίσης καί τῆς οικονομικῆς της φύσης βρίσκεται τό κύριο λάθος σ' αὐτό τό θέμα τῶν κυρίων Ν. —ον, Καμπλουκόφ κτλ. κτλ.

* Ὁ κ. Β. Β. ἐκφράζει αὐτή τήν ἀλήθεια (ὅτι ἡ ὑπάρξη τῆς μεσαίας ἀγροτιᾶς καθορίζεται σέ σημαντικὸ βαθμὸ ἀπὸ τή χρησιμοποίησιν τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στᾶ νοικοκυριά τῶν τσιφλικᾶδων), μέ τόν παρακάτω πρωτότυπο τρόπο: «ὁ γαιοχτήμονας, μπορούμε νά ποῦμε, συμμετέχει στὰ ἔξοδα γιά τή συντήρησιν τῶν σύνεργων του (τοῦ ἀγρότη)». «Βγαίνει τό συμπέρασμα — σημειώνει ὑστερ' ἀπ' αὐτό πολὺ σωστά ὁ κ. Σάνιν — ὅτι δὲ δουλεύει ὁ ἐργάτης γιά τό γαιοχτήμονα, ἀλλὰ ὁ γαιοχτήμονας γιά τόν

τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων καί ἡ ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιᾶς εἶναι φαινόμενα πού συνδέονται ἀδιάρηχτα μεταξύ τους. Ὑστερα ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, εἶναι ζήτημα ἂν χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε, ὅτι ἡ διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων στήν ἀγροτιά ἔχει τήν ἴδια σημασία. Ἡ συστηματική χρησιμοποίηση μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία ἐκτοπίζει τόν πατριαρχικό «μεσαιῶ» ἀγρότη μέ τόν ἴδιο ἀμειλιχτο τρόπο, πού ἐκτοπίζει ὁ ἀτμοκίνητος ἀργαλιός τό βιοτέχνη ὑφαντουργό πού δουλεύει μέ τό χέρι.

Τά ἀποτελέσματα τῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν στή γεωργία ἐπιβεβαιώνουν ὅσα εἶπαμε, δείχνοντας ὅλα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς προόδου, μέ ὅλες τίς ἀντιφάσεις πού τή χαρακτηρίζουν. Οἱ μηχανές ἀνεβάζουν σέ τεράστιο βαθμό τή παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή γεωργία. πού παρέμεινε μέχρι σήμερα ἐντελῶς σχεδόν ἔξω ἀπό τήν πορεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Γι' αὐτό τό λόγο καί μόνο τό γεγονός ὅτι αὐξάνει ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στή ρωσική γεωργία φτάνει γιά νά δοῦμε πέρα γιά πέρα πόσο ἀβάσιμος εἶναι ὁ ἰσχυρισμός τοῦ κυρίου Ν. —ον γιά τήν «ἀπόλυτη στασιμότητα» (σελ. 32 τοῦ «Δοκιμίου») τῆς σιτοπαραγωγῆς στή Ρωσία κι ἀκόμα γιά τή «μείωση τῆς παραγωγικότητας» τῆς γεωργικῆς ἐργασίας. Πιο κάτω θά ἐπανέλθουμε σ' αὐτό τόν ἰσχυρισμό, πού ἀντιφάσκει μέ τά παραδεγμένα ἀπ' ὅλους γεγονότα καί πού τόν χρειάστηκε ὁ κ. Ν. —ον γιά νά ἐξιδανικεύσει τό προκεφαλαιοκρατικό καθεστῶς.

Ἐπειτα, οἱ μηχανές ὀδηγοῦν στή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς καί στή χρησιμοποίηση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας στή γεωργία. Ἡ εἰσαγωγή μηχανῶν, ἀπό τό ἓνα μέρος ἀπαιτεῖ ἓνα κεφάλαιο μέ σημαντικές διαστάσεις καί γι' αὐτό τό λόγο εἶναι προσιτή μόνο στούς μεγάλους νοικοκυρέους· ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἡ μηχανή συμφέρει μόνο ὅταν ὑπάρχει μεγάλη ποσότητα προϊόντος γιά ἐπεξεργασία. Ἡ διεύρυνση τῆς παραγωγῆς γίνεται ἀναγκαῖα μέ τήν εἰσαγωγή μηχανῶν. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ διάδοση τῶν θεριστικῶν μηχανῶν, τῶν ἀτμοκίνητων ἄλωνιστικῶν μηχανῶν κτλ. δείχνει τή συγκέντρωση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς — καί πραγματικά θά δοῦμε παρακάτω ὅτι ἡ περιοχὴ τῆς ρωσικῆς γεωργίας, πού ἀνάπτυξε ἰδιαίτερα τή χρησιμοποίη-

ἐργάτη». Α. Σάνιν, «Μερικὲς παρατηρήσεις γιά τή θεωρίαν τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς» στό παράρτημα τῆς ρωσικῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου τοῦ Γκούρβιτς «Ἡ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ». Μόσχα, 1896, σελ. 47.

ση τῶν μηχανῶν (Νοβορόσιγια), διακρίνεται καί γιά τίς πολύ σημαντικές διαστάσεις τῶν νοικοκυριῶν τῆς. Ἐς σημειώσουμε μόνο, ὅτι θάταν λάθος νά φανταστοῦμε τή συγκέντρωση τῆς γεωργίας μόνο μέ τή μορφή τῆς ἐκτατικῆς αὐξησης τῶν καλλιεργειῶν (ὅπως κάνει ὁ κ. Ν.—ον). Στήν πραγματικότητα, ἡ συγκέντρωση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἐκδηλώνεται μέ τίς πιό διαφορετικές μορφές, ἀνάλογα μέ τίς μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας (βλ. γιά τό ζήτημα αὐτό στό ἐπόμενο κεφάλαιο). Ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν πλατιά συνεργασία τῶν ἐργατῶν μέσα στό νοικοκυριό. Εἶδαμε πιό πάνω ἕνα παράδειγμα μεγάλου νοικοκυριοῦ, πού γιά τή συγκομιδή τῶν σιτηρῶν του βάζει σέ κίνηση ταυτόχρονα *ἐκατοντάδες* θεριστικές μηχανές. «Οἱ ἵπποκίνητες ἀλωνιστικές μηχανές, μέ 4-8 ἄλογα, ἀπαιτοῦν ἀπό 14 ὡς 23 καί πλέον ἐργάτες. ἀπό τούς ὁποίους οἱ μισοί εἶναι γυναῖκες καί ἀνήλικα παιδιά, δηλαδή μισοεργάτες. . . Οἱ ἀτμοκίνητες ἀλωνιστικές μηχανές δύναμης 8-10 ἵπων, πού ὑπάρχουν σ' ὄλα τά μεγάλα νοικοκυριά» (τοῦ κυβερνεῖου Χερσώνας), «ἀπαιτοῦν ταυτόχρονα ἀπό 50 ὡς 70 ἐργάτες, ἀπ' τούς ὁποίους οἱ μισοί καί πλέον εἶναι μισοεργάτες, κορίτσια καί παιδιά ἡλικίας ἀπό 12 ὡς 17 χρονῶν» (Τεζιακόφ, I. c., 93). «Τά μεγάλα νοικοκυριά, ὅπου συγκεντρώνονται ταυτόχρονα 500-1000 ἐργάτες, μπορούμε ἀδίσταχτα νά τά ἐξισώσουμε μέ τίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις», σημειώνει πολύ σωστά ὁ ἴδιος συγγραφεύς (σελ. 151)*. Ἔτσι, τόν καιρό πού οἱ ναρόντικοί μας λέγανε ὅτι ἡ «κοινότητα» «θά μπορούσε εὐκολα» νά μπάσει τή συνεργασία στή γεωργία, ἡ ζωῆ τραβοῦσε τό δρόμο τῆς κι ὁ καπιταλισμός, ἀφοῦ ἀποσύνθεσε τήν κοινότητα σέ οικονομικές ὁμάδες μέ ἀντιτιθέμενα συμφέροντα, δημιουργήσε τά μεγάλα νοικοκυριά, πού στηρίζονται στήν πλατιά συνεργασία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν.

Ἄπ' ὅσα εἶπαμε προηγούμενα φαίνεται καθαρά, ὅτι οἱ μηχανές *δημιουργοῦν* τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό: πρῶτα, τήν ἀγορά γιά τά μέσα παραγωγῆς (γιά τά προϊόντα τῆς μηχανουργίας, τῆς μεταλλουργίας κτλ. κτλ.) καί δεύτερο, τήν ἀγορά γιά τήν ἐργατική δύναμη. Ὅπως εἶδαμε, ἡ εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν ὀδηγεῖ στήν ἀντικατάσταση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ἀπό τήν ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία καί στή δημιουργία ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν πού χρησιμοποιοῦν ἐργά-

* Σύγκρινε ἐπίσης τό παρακάτω κεφάλαιο, ὑποκ. 2, ὅπου ἀναφέρονται πιό λεπτομερειακά στοιχεῖα γιά τίς διαστάσεις τῶν κεφαλαιοκρατικῶν γεωργικῶν νοικοκυριῶν σ' αὐτήν τήν περιοχὴ τῆς Ρωσίας.

τες γής. Ἡ μαζική χρησιμοποίηση γεωργικῶν μηχανῶν προϋποθέτει τήν ὑπαρξή πληθώρας μισθωτῶν ἀγρογεργατῶν. Στά μέρη ὅπου εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένος ὁ καπιταλισμός στή γεωργία, τό προτσές αὐτό τῆς *εἰσαγωγῆς* τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, παράλληλα μέ τήν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν, διασταυρώνεται μέ ἓνα ἄλλο προτσές καί, συγκεκριμένα, μέ τήν ἐκτόπιση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν ἀπό τή μηχανή. Ἀπό τό ἓνα μέρος, ἡ δημιουργία τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί τό πέρασμα τῶν γαιοκτημόνων ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά στόν καπιταλισμό *δημιουργοῦν* ζήτηση μισθωτῶν ἐργατῶν, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἐκεῖ ὅπου τό νοικοκυριό ἀπό καιρό πιά στηριζόταν στή μισθωτή ἐργασία, οἱ μηχανές *ἐκτοπίζουν* τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες. Ποιό εἶναι τό γενικό ἀποτέλεσμα τῶν δυο αὐτῶν προτσές γιά ὅλη τή Ρωσία, δηλαδή αὐξάνει ἢ ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἀγρογεργατῶν: Γιά τό ζήτημα αὐτό δέν ὑπάρχουν ἀρκετά καί ἀκριβῆ στατιστικά στοιχεῖα. Δέ χωράει ἀμφιβολία, ὅτι μέχρι σήμερα ὁ ἀριθμός αὐτός αὐξάνει (βλ. στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο). Ὑποθέτουμε ὅτι καί τώρα ἐξακολουθεῖ νά αὐξάνει*: πρῶτο, στοιχεῖα στή γεωργία γιά τήν ἐκτόπιση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν ἀπό τίς μηχανές ὑπάρχουν μόνο γιά τή Νοβορόσιγια, ἐνῶ στίς ἄλλες περιοχές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας (περιοχή τῆς Βαλτικῆς καί Δυτική ἀκρινή περιοχή, ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές, μερικά βιομηχανικά κυβερνεῖα) τό προτσές αὐτό δέν ἔχει ἀκόμα παρατηρηθεῖ σέ πλατιά κλίμακα. Μένει ἀκόμα μιά τεράστια περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, καί σ' αὐτή τήν περιοχή ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν δημιουργεῖ ζήτηση μισθωτῶν ἐργατῶν. Δεύτερο, ἡ αὐξηση τῆς ἐντατικότητας τῆς καλλιέργειας στή γεωργία (ἡ καλλιέργεια λχ. κονδυλόριζων) αὐξάνει σέ τεράστια κλίμακα τή ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας (βλ. κεφ. IV). Ἡ ἐλάττωση τοῦ ἀπόλυτου ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἀγρογεργατῶν (σέ ἀντίθεση μέ τή βιομηχανία) πρέπει νά γίνει, φυσικά, σέ μιά ὀρισμένη βαθμίδα ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ καί, συγκεκριμένα, ὅταν ἡ ἀγροτική οἰκονομία ὅλης τῆς χώρας ὀργανωθεῖ μέ ἀπόλυτα κεφαλαιοκρατικό τρόπο καί γενικευτεῖ ἡ χρησιμοποίηση τῶν μηχανῶν στίς πιό διαφορετικές ἐργασίες τῆς γεωργίας.

* Ὅσο γιά τή Νοβορόσιγια οἱ ντόπιοι ἐρευνητές παρατηροῦν

* Ζήτημα εἶναι ἄν χρειάζεται νά ἐξηγήσουμε ὅτι σέ μιά χώρα μέ μαζική ἀγροτιά ἡ ἀπόλυτη αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἀγρογεργατῶν συμβιβάζεται ἀπόλυτα ὄχι μόνο μέ τή σχετική, ἀλλά καί μέ τήν ἀπόλυτη ἐλάττωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ.

έδω τίς συνηθισμένες συνέπειες τοῦ ὑψηλά ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ. Οἱ μηχανές ἐκτοπίζουν τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες καὶ δημιουργοὺν στή γεωργία τὸν κεφαλαιοκρατικό ἐφεδρικό στρατό. «Καὶ στό κυβερνεῖο Χερσώνας πέρασε ὁ καιρός τῶν μυθικῶν τιμῶν γιά τὰ ἐργατικά χέρια. Χάρη... στήν ἐντατική διάδοσση τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων...» (καί γιά ἄλλες αἰτίες) «οἱ τιμές τῶν ἐργατικῶν χειρῶν ἐλαττώνονται συστηματικά» (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα)... «Ἡ κατανομή τῶν γεωργικῶν ἐργαλείων, ἀπαλλάσσοντας τὰ μεγάλα νοικοκυριά ἀπό τήν ἐξάρτησή τους ἀπ' τοὺς ἐργάτες* καὶ μειώνοντας ταυτόχρονα τή ζήτησση ἐργατικῶν χειρῶν, φέρνει τοὺς ἐργάτες σέ δύσκολη θέση» (Τεξιακόφ, I. c., 66-71). Τό ἴδιο διαπιστώνει κι ἕνας ἄλλος γιατρός τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τῶν ζέμστβο, ὁ κ. Κουντριάβτσεφ στό ἔργο του: «Οἱ ξένοι ἀγρεργάτες στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Ἁγ. Νικολάου τῆς κωμόπολης Καχόβκα τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας καί ἡ ὑγειονομική ἐπίβλεψή τους τό 1895» (Χερσώνα, 1896). — «Οἱ τιμές τῶν ἐργατικῶν χειρῶν... πέφτουν διαρκῶς κι ἕνα σημαντικό μέρος τῶν ξένων ἐργατῶν μένουν χωρίς δουλιὰ, χωρίς μεροκάματο, δηλαδή δημιουργεῖται αὐτό πού λέγεται στή γλώσσα τῆς οικονομικῆς ἐπιστήμης ἐφεδρικός ἐργατικός στρατός, δηλ. τεχνητός ὑπερπληθυσμός» (61). Ἡ πτώσση τῆς τιμῆς τῆς ἐργασίας πού προκαλεῖ αὐτός ὁ ἐφεδρικός στρατός, φτάνει κάποτε στό σημεῖο πού «πολλοί νοικοκυρεοί, ἔχοντας δικές τους μηχανές, προτιμοῦσαν» (τό 1895) «τό μάζεμα τῆς σοδιάς μέ τό χέρι παρά μέ τή μηχανή» (ibid., 66, ἀπό τή «Συλλογή τῶν ζέμστβο τῆς Χερσώνας», 1895, Αὐγουςτος)! Τό γεγονός αὐτό δείχνει παραστατικότερα καί πειστικότερα ἀπό κάθε ἄλλο ἐπιχείρημα ὅλο τό βάθος τῶν ἀντιφάσεων πού χαρακτηρίζουν τήν κεφαλαιοκρατική χρησιμοποίησση τῶν μηχανῶν!

* Ἄλλη συνέπεια τῆς χρήσης τῶν μηχανῶν εἶναι ἡ ἐντατική χρησιμοποίησση τῆς δουλιᾶς τῶν γυναικῶν καί τῶν παιδιῶν. Ἡ διαμορφωμένη κεφαλαιοκρατική γεωργία δημιούργησε γενικά

* Ὁ κ. Πονομαριόφ λέει γι' αὐτό τό ζήτημα τά ἐξῆς: «Οἱ μηχανές, ἀφοῦ ρυθμίσουν τήν τιμή τῆς συγκομιδῆς, ταυτόχρονα κάνουν κατά πάσα πιθανότητα πειθαρχικούς καί τοὺς ἐργάτες» (ἄρθρο στό περιοδικό: «Ἀγροτική οἰκονομία καί δασοκομία» ἀπό τό «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τεῦχος 14). Θυμηθεῖτε πῶς «ὁ Πίνδαρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς φάμπρικας», ὁ δόκτορας Γιούρ (Andrew Ure)⁸⁸ χαιρετοῦσε τίς μηχανές, πού ἀποκαθιστοῦν τήν «τάξη» καί τήν «πειθαρχία» ἀνάμεσα στοὺς ἐργάτες. Ὁ γεωργικός καπιταλισμός στή Ρωσία κατόρθωσε νά δημιουργήσσει ὄχι μονάχα «γεωργικές φάμπρικες», μά καί τοὺς «Πίνδαρους» γιά τίς φάμπρικες αὐτές.

μιάν όρισμένη ιεραρχία εργατών, πού θυμίζει πολύ τήν ιεραρχία των εργοστασιακών εργατών. Έτσι, στά χτήματα τής Νότιας Ρωσίας διακρίνονται: α) *οί πλήρεις εργάτες* — ένήλικοι άντρες πού είναι ίκανοί για κάθε δουλιά, β) *οί μισοεργάτες*, γυναίκες κι άντρες κάτω από 20 χρονών. Οί μισοεργάτες χωρίζονται σέ δύο κατηγορίες: αα) από 12-13 ως 15-16 χρονών είναι μισοεργάτες μέ τή στενή έννοια τής λέξης και ββ) *οί μισοεργάτες μεγάλης δύναμης*: «στήν οικονομική γλώσσα „τρία τέταρτα“ του εργατή»*, από 16 ως 20 χρονών πού μπορούν νά κάνουν όλες τίς δουλιές ενός πλήρους εργατή εκτός από τό κόσισμα. Τέλος, γ) *οί μισοεργάτες μικρής βοήθειας*, παιδιά όχι κάτω από 8 και όχι πάνω από 14 χρονών· εκτελούν χρέη χοιροβοσκου, περιποιούνται τά μοσχάρια, βοτανίζουν και όδηγούν τά ζώα κατά τό όργωμα. Συχνά δουλεύουν μόνο για τήν τροφή και τήν ένδυμασία τους. Ή εισαγωγή των γεωργικών εργαλείων «ρίχνει τήν τιμή τής εργασίας του πλήρους εργατή» και δίνει τή δυνατότητα νά αντικατασταθεί από τή δουλιά των γυναικών και των έφηβων πού είναι πιό φτηνή. Τά στατιστικά στοιχεία για τους ξένους εργάτες δείχνουν ότι ή δουλιά των άντρων εκτοπίζεται από τή δουλιά των γυναικών: τό 1890 στήν κωμόπολη Καχόβκα και στήν πόλη Χερσώνα τά 12,7% από τους εργάτες πού είχαν καταγραφεί ήταν γυναίκες· τό 1894 σ' όλο τό κυβερνείο οί γυναίκες ήταν 18,2% (10 239 από τους 56 464), τό 1895 — 25,6% (13 474 από τους 48 753). Παιδιά τό 1893 καταγράφηκαν 0,7% (από 10 ως 14 χρονών), τό 1895 — 1,69% (από 7 ως 14 χρονών). Στους ντόπιους εργάτες, πού δουλεύουν στά μεγάλα χτήματα του νομού Έλισάβετγκραντ του κυβερνειού Χερσώνας, τά παιδιά αποτελούν τά 10,6% (ibid.).

Οί μηχανές αυξάνουν τήν έντατικότητα τής εργασίας των εργατών. Ο πιό διαδομένος λχ. τύπος θεριστικών μηχανών (αυτονών όπου τά δεμάτια τά ρίχνει στή γή ό εργατής) απόχτησε τό χαρακτηριστικό όνομα «λομπογκρέηκα» ή «τσουμπογκρέηκα»**, γιατί ή δουλιά τής μηχανής αυτής απαιτεί από τον εργατή υπερβολική ένταση των δυνάμεών του: ό εργατής αντικαθιστά τό μηχανισμό πού ρίχνει τά δεμάτια στή γή (σύγκρινε: «Οί παραγωγικές δυνάμεις», I, 52). Έτσι ακριβώς αυξάνει ή έντατικότητα τής εργασίας και στίς άλωνιστικές μηχανές. Ή μη-

* Τεζιακόφ, I, c., 72.

** Πρόκειται για έκφράσεις πού δέ μεταφράζονται και πού έχουν περίπου τήν έννοια ότι «ζεματάνε» αυτούς πού δουλεύουν σ' αυτές τίς μηχανές. Σημ. μετ.

χανή πού χρησιμοποιείται κεφαλαιοκρατικά δημιουργεί και δώ (όπως και παντού) μιá τεράστια ώθηση για τήν παράταση τής εργάσιμης μέρας. Έμφανίζεται και στή γεωργία ή άλλοτε άγνωστη δουλιά τής νύχτας. «Στίς χρονιές τής καλής σοδιάς... ή δουλιά σέ μερικά μεγάλα χτήματα και σέ πολλά νοικοκυριά άγροτών γίνεται άκόμα και τή νύχτα» (Τεζιακόφ, l. c., 126) μέ τεχνητό φωτισμό — μέ δάδες (92). Τέλος, ή συστηματική χρησιμοποίηση μηχανών συνεπάγεται και τά εργατικά άτυχήματα τών άγρεργατών. 'Η δουλιά τών κοριτσιών και τών παιδιών στίς μηχανές προκαλεί, φυσικά, πάρα πολλά άτυχήματα. Τά νοσοκομεία και τά θεραπευτήρια τών ζέμιστρο, λχ. του κυβερνείου Χερσώνας, γεμίζουν τήν περίοδο τών γεωργικών εργασιών «σχεδόν άποκλειστικά μέ νοσηλευόμενους από τραύματα» και άποτελοϋν «ένα είδος νοσοκομεία έκστρατείας για τούς τραυματίες τής τεράστιας στρατιάς τών άγρεργατών πού βγαίνουν συνεχώς έκτός μάχης, θύματα τής άμείλιχτης καταστροφικής δράσης τών γεωργικών μηχανών κι εργαλείων» (ibid., 126). Δημιουργείται ήδη ειδική ιατρική φιλολογία για τά άτυχήματα πού προκαλοϋνται από τίς γεωργικές μηχανές. Γίνονται προτάσεις για τήν έκδοση ύποχρεωτικών κανονισμών σχετικά μέ τή χρησιμοποίηση τών γεωργικών μηχανών (ibid.). 'Η μεγάλη μηχανική βιομηχανία προβάλλει μέ σιδερένια δύναμη και στή γεωργία, όπως και στή βιομηχανία, τήν άπαιτηση του κοινωνικού έλέγχου και τής ρύθμισης τής παραγωγής. Για τίς άπόπειρες πού έγιναν νά εφαρμοστεί ένας τέτιος έλεγχος θά μιλήσουμε παρακάτω.

Θά σημειώσουμε, τελειώνοντας, τήν εξαιρετικά άσυνεπή στάση πού παίρνουν οί ναρόντικοι στό ζήτημα τής χρησιμοποίησης τών μηχανών στήν άγροτική οίκονομία. 'Όταν παραδέχεται ότι είναι ώφέλιμη και προοδευτική ή χρησιμοποίηση τών μηχανών, όταν ύποστηρίζεις όλα τά μέτρα πού τήν αναπτύσσουν και τή διευκολύνουν κι άγνοείς ταυτόχρονα τό γεγονός, ότι οί μηχανές στή ρωσική γεωργία χρησιμοποιοϋνται κεφαλαιοκρατικά, σημαίνει ότι κατρακυλάς στήν άποψη τών μικρών και τών μεγάλων γαιοκτημόνων. Και οί ναρόντικοί μας άγνοοϋν ίσα-ίσα τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τής χρησιμοποίησης τών γεωργικών μηχανών και τών βελτιωμένων εργαλείων, χωρίς νά προσπαθοϋν μάλιστα ν' αναλύσουν, ποιός τύπος από τά νοικοκυριά τών άγροτών και τών τσιφλικάδων χρησιμοποιεί μηχανές. 'Ο κ. Β. Β. άποκαλεί θυμωμένος τόν κ. Β. Τσερνιάγεφ «έκπρόσωπο τής κεφαλαιοκρατικής τεχνικής» («Τά προοδευτικά ρεύματα», 11). Φαίνεται πώς δ κ. Β. Τσερνιάγεφ, ή κάποιος

ἄλλος ὑπάλλληλος τοῦ ὑπουργείου γεωργίας, εἶναι ὁ ὑπεύθυνος πού οἱ μηχανές χρησιμοποιοῦνται στή Ρωσία κεφαλαιοκρατικά! Ὁ κ. Ν.—ον, παρά τή μεγαλόστομη ὑπόσχεσή του ὅτι «δέ θά ἀπομακρυνθεῖ ἀπό τά γεγονότα» («Δοκίμιο», XIV), προτίμησε νά ἀντιπαρέλθει τό γεγονός, ὅτι ἴσα-ἴσα ὁ καπιταλισμός εἶναι ἐκεῖνος πού ἀνάπτυξε τή χρησιμοποίησι τῶν μηχανῶν στή γεωργία μας καί μάλιστα ἐπινόησε τή διασκεδαστική θεωρία ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ μειώνει τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή γεωργία (σελ. 74)! Κριτική αὐτῆς τῆς θεωρίας πού σερβίρεται χωρίς μιά ὁποιαδήποτε ἀνάλυση στοιχείων, οὔτε μπορεῖ, οὔτε χρειάζεται νά γίνει. Περιοριζόμαστε νά ἀναφέρουμε ἓνα μικρό παράδειγμα ἀπό τοὺς συλλογισμούς τοῦ κ. Ν.—ον. «Ἐάν ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας σέ μᾶς διπλασιαζόταν, θά πληρώναμε σήμερα γιά τό ἓνα τσέτβερτ* σταριοῦ ὄχι 12 μά ἔξι ρούβλια — νά αὐτό εἶναι ὄλο» (234). Δέν εἶναι καθόλου ὄλο, ἀξίότιμε κ. οἰκονομολόγε. «Σέ μᾶς» (ὅπως καί σέ κάθε κοινωνία μέ ἐμπορευματική οἰκονομία) τή βελτίωσι τῆς τεχνικῆς τήν ἐπιχειροῦν ὀρισμένοι νοικοκυρεοὶ καί μόνο σιγά-σιγά τή μιμοῦνται οἱ ὑπόλοιποι. «Σέ μᾶς» μόνο οἱ ἐπιχειρηματίες τῆς ὑπαίθρου εἶναι σέ θέση νά βελτιώνουν τήν τεχνική. «Σέ μᾶς» αὐτή ἡ πρόδοσι τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ὑπαίθρου, τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων, συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τήν καταστροφὴ τῆς ἀγροτιᾶς καί τή διαμόρφωσι τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Γι' αὐτό τό λόγο, ἂν ἡ βελτιωμένη στά νοικοκυριά τῶν ἐπιχειρηματιῶν τῆς ὑπαίθρου τεχνική γινόταν κοινωνικά ἀναγκαῖα (μόνο μέ τόν ὄρο αὐτό ἡ τιμὴ θά ἐλαττωνόταν κατά δύο φορές), θά σήμαινε τό πέρασμα σχεδόν ὅλης τῆς γεωργίας στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν, θά σήμαινε τήν πλήρη προλεταριοποίησι ἑκατομμυρίων ἀγροτῶν, θά σήμαινε τήν τεράστια αὔξησι τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ καί τήν αὔξησι τῶν ἐργοστασιῶν (γιά νά ἀνεβῆ ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στή γεωργία μας στό διπλάσι, χρειάζεται νά ἀναπτυχθοῦν σέ τεράστιο βαθμό ἡ μηχανουργία, ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία, οἱ ἀτμοκίνητες μεταφορές, ἡ κατασκευὴ πολλῶν νέων τύπων γεωργικῶν χτιριῶν, καταστημάτων, ἀποθηκῶν, καναλιῶν κτλ. κτλ.). Ὁ κ. Ν.—ον ἐπαναλαβαίνει ἐδῶ ἓνα συνηθισμένο μικρὸ λάθος τῶν συλλογισμῶν του: ὑπερπηδᾷ τά διαδοχικά στάδια πού εἶναι ἀναγκαῖα κατά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ· ὑπερπηδᾷ τό σύνθετο σύμπλεγμα

* Παλιὸ ρωσικὸ μέτρο γιά τὰ σιτηρὰ πού ἰσοδυναμοῦσε μέ 209,9 λίτρες.
Σημ. μετ.

τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν μετασχηματισμῶν, πού συνοδεύει μέ ἀναγκαιότητα τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, κ' ὕστερα παραπονεῖται καί κλαίγεται γιά τόν κίνδυνο ἀπό τά «συντρίμια» πού προξενεῖ ὁ καπιταλισμός.

ΙΧ. Η ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Περνοῦμε τώρα στήν κύρια ἐκδήλωση τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, στή χρησιμοποίηση τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας. Αὐτό τό γνώρισμα τῆς οἰκονομίας τῆς περιόδου μετά τή μεταρρύθμιση ἐκδηλώθηκε πιά ἔντονα στίς νότιες κι ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, ἐκδηλώθηκε μέ τή μαζική μετακίνηση τῶν μισθωτῶν ἀγρογεωργῶν πού εἶναι γνωστή μέ τό ὄνομα «ἐξοδος γιά γεωργικές δουλιές». Γι' αὐτό τό λόγο θ' ἀναφέρουμε στήν ἀρχή στοιχεῖα γι' αὐτή τήν κύρια περιοχή τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία καί ὕστερα θά ἐξετάσουμε καί τά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὅλη τή Ρωσία.

Οἱ τεράστιες μετακινήσεις τῶν ἀγροτῶν μας γιά ἐξεύρεση ἐργασίας μέ μίσθωση ἔχουν ἐπισημανθεῖ πρό πολλοῦ ἀπό τή φιλολογία μας. Γι' αὐτές ἔχει μιλήσει κιόλας ὁ Φλερόβσκι («Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Ρωσία», Πετροῦπολη, 1869), πού προσπάθησε νά καθορίσει τή σχετική ἐξάπλωσή τους στά διάφορα κυβερνεῖα. Τό 1875 ὁ κ. Τσάσλαβσκι ἔκανε μιά γενική ἀνασκόπηση τῶν «ἀγροτικῶν πλανόδιων ἐπαγγελεμάτων» («Συλλογή γνώσεων γιά τό κράτος», τόμ. II) καί τόνισε τήν πραγματική τους σημασία («δημιουργήθηκε. . . ἕνα εἶδος μισοπλανόδιου πληθυσμοῦ. . . ἕνα εἶδος μελλοντικῶν ἐργατῶν γῆς»). Τό 1887 ὁ κ. Ρασπόπιν συνόπισε μιά σειρά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστω γι' αὐτό τό φαινόμενο καί τά θεώρησε ὄχι σάν «ἀπολαβές» τῶν ἀγροτῶν γενικά, μά σάν προτσές δημιουργίας μιᾶς τάξης μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς γεωργίας. Στή δεκαετία 1890-1900 βγήκαν τά ἔργα τῶν κ. κ. Σ. Κορολένκο, Ροῦντενφ, Τεζιακόφ, Κουντριάτσεφ καί Σαχοβσκόι. Χάρη στά ἔργα αὐτά τό φαινόμενο αὐτό μελετήθηκε ἀσυγκρίτως καλύτερα.

Ἡ κυριότερη περιοχή ὅπου πῆγαιναν οἱ μισθωτοί ἐργάτες γεωργίας ἦταν τά κυβερνεῖα Βεσαραβίας, Χερσώνας, Ταυρίδας, Αἰκατερινοσλάβ, Ντόν, Σαμάρας, Σαράτοφ (νότιο τμήμα) καί Ὀρενμπούργκ. Περιοριζόμεστε στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, μά εἶναι ἀπαραίτητο νά σημειώσουμε, ὅτι ἡ κίνηση τραβᾷ ὀλοένα μακρύτερα (ιδίως τόν τελευταῖο καιρό) κι ἀγκαλιάζει καί τό Βόρειο Καύκασο καί τήν περιοχή τῶν Οὐραλίων κτλ. Τά στοιχεῖα

γιά τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία αὐτῆς τῆς περιοχῆς (περιοχὴ παραγωγῆς ἐμπορεύσιμων σιτηρῶν) θ' ἀναφερθοῦν στό ἐπόμενο κεφάλαιο. Ἐκεῖ θ' ἀναφέρουμε κι ἄλλες περιοχές ὅπου πηγαίνουν ἐργάτες γεωργίας. Ἡ κυριότερη περιοχὴ, ἀπ' ὅπου φεύγουν ἐργάτες γεωργίας εἶναι τὰ κεντρικά κυβερνεῖα τῆς μαυρόχρωμης ζώνης: Καζάν, Σιμπίρσκ, Πένζα, Ταμπόφ, Ριαζάν, Τούλα, Ὀριόλ, Κούρσκ, Βορόνεζ, Χαρκόβου, Πολτάβας, Τσερνίκοφ, Κιέβου, Ποντόλσκ καί Βολινίας*. Ἔτσι, ἡ μετακίνηση τῶν ἐργατῶν κατευθύνεται ἀπό τὰ πυκνοκατοικημένα μέρη στὰ ἀραιοκατοικημένα, στὰ μέρη πού ἐποικίζονται ἀπό τὰ μέρη ὅπου ἡ δουλοπαροικία ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη στὰ μέρη ὅπου ἔχει τὴ μικρότερη** ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου τὸ σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη, στὰ μέρη ὅπου τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο κι ὁ καπιταλισμὸς πολὺ ἀναπτυγμένος. Οἱ ἐργάτες φεύγουν συνεπῶς ἀπὸ τὴ «μισοελεύθερη» ἐργασία καί πᾶνε στὴν ἐλεύθερη ἐργασία. Θὰ ἦταν λάθος νά νομίσει κανεὶς ὅτι ἡ φυγὴ αὐτὴ περιορίζεται ἀποκλειστικά στὴ μετακίνηση ἀπὸ τὰ πυκνοκατοικημένα στὰ ἀραιοκατοικημένα μέρη. Ἡ μελέτη τῶν μετακινήσεων τῶν ἐργατῶν (τοῦ κ. Σ. Κορολένκο, 1. c.) ἔδειξε τὸ παράδοξο καί σπουδαῖο φαινόμενο, ὅτι ἀπὸ πολλὰ μέρη ἀπ' ὅπου φεύγουν οἱ ἐργάτες, φεύγουν σέ τόσο μεγάλο ἀριθμὸ, ὥστε σ' αὐτὰ τὰ μέρη νά παρατηρεῖται ἔλλειψη ἐργατῶν, πού συμπληρώνεται μέ τὸν ἐρχομὸ ἐργατῶν ἀπὸ ἄλλα μέρη. Ὡστε ἡ φυγὴ τῶν ἐργατῶν ἐκφράζει ὄχι μόνο τὴν τάση τοῦ πληθυσμοῦ νά κατανεμηθεῖ ἰσόμετρα στό δοσμένο ἔδαφος, μὰ καί τὴν τάση τῶν ἐργατῶν νά πᾶνε ἐκεῖ πού εἶναι καλύτερα. Θὰ καταλάβουμε πέρα γιὰ πέρα αὐτὴ τὴν τάση, ἂν θυμηθοῦμε ὅτι στὴν περιοχὴ ἀπ' ὅπου φεύγουν, δηλ. στὴν περιοχὴ τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ, τὰ μεροκάματα τῶν ἐργατῶν τοῦ χωριοῦ εἶναι πάρα πολὺ χαμηλά, ἐνῶ στὴν περιοχὴ πού πηγαίνουν, δηλ. στὴν περιοχὴ τοῦ καπιταλισμοῦ, τὰ μεροκάματα εἶναι ἀσύγκριτα ψηλότερα***.

Ἔτσι γιὰ τίς διαστάσεις τῆς «ἐξόδου γιὰ γεωργικὲς δουλιές»,

* Στὸ κεφ. VIII, ἐξετάζοντας τὸ προσῆς τῆς μετακίνησης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς Ρωσίας στό σύνολό του, θὰ περιγράψουμε λεπτομερέστατα τὸ χαρακτηριστὴ καί τὴν κατεύθυνση τῆς ἐξόδου τῶν ἐργατῶν στὰ διάφορα μέρη.

** Ὁ Τσάσλαβσκι εἶχε τονίσει κιόλας, ὅτι στὰ μέρη πού πήγαιναν οἱ ἐργάτες τὸ ποσοστὸ τῶν δουλοπαροικῶν ἦταν 4-15%, ἐνῶ στὰ μέρη ἀπ' ὅπου φεύγανε ἦταν 40-60%.

*** Βλ. τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δεκαετία πού ἀναφέρεται στοὺς πίνακες τοῦ κεφ. VIII, ὑποκεφ. IV: ἡ δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴν ἐργατικὴ δύναμη (σέ τοῦτο τὸν τόμο, σελ. 617. Ἡ Σύντ.)

γενικά στοιχεία γι' αυτήν υπάρχουν μόνο στο παραπάνω έργο του κ. Σ. Κορολένκο, ο οποίος υπολογίζει το πλεόνασμα των εργατών (σέ σχέση με την τοπική ζήτηση εργατών) για όλη την Ευρωπαϊκή Ρωσία σέ 6360 χιλιάδες, όπου συμπεριλαμβάνονται καί οι 2137 χιλιάδες των παραπάνω 15 κυβερνείων άπ' όπου γίνεται έξοδος γιά γεωργικές δουλιές, ενώ στά 8 κυβερνεΐα πού πάνε οι εργάτες, ή έλλειψη εργατών υπολογίζεται άπ' αυτόν σέ 2173 χιλιάδες άτομα. Παρ' όλο πού οι μέθοδοι των υπολογισμών του κ. Σ. Κορολένκο απέχουν πολύ από τού νά είναι πάντα ίκανοποιητικές, τά γενικά του συμπεράσματα (όπως θά δοΐμε πολλές φορές πΐό κάτω) πρέπει νά θεωροΐνται περίπου σωστά· ο αριθμός των πλανόδιων εργατών όχι μόνο δέν είναι υπερβολικός, άλλα μάλλον κατώτερος από τήν πραγματικότητα. Δέν υπάρχει άμφιβολία ότι άπ' αυτά τά δυό έκατομμΐρια εργάτες, πού πηγαΐνουν στό νότο, ένα μέρος δέν είναι εργάτες γεωργίας. Όμως ο κ. Σαχοβσκόι (l. c.) υπολογίζει τελείως άθαιρέτα, μέ τό μάτι, ότι οι μισοί άπ' αυτούς είναι βιομηχανικοί εργάτες. Πρώτο, άπ' όλες τίς πηγές ξέρουμε, ότι σ' αυτή τήν περιοχή πήγαιναν κυρίως εργάτες γεωργίας, καί δεύτερο, εργάτες γεωργίας δέν έρχονται μόνο άπ' τά πΐό πάνω κυβερνεΐα. Ο ίδιος ο κ. Σαχοβσκόι όμως δίνει έναν αριθμό, πού έπιβεβαιώνει τούς υπολογισμούς του κ. Σ. Κορολένκο. Συγκεκριμένα, μās πληροφορεί ότι στά 11 μαυρόχωμα κυβερνεΐα (πού περιλαμβάνονται στήν πΐό πάνω περιοχή έξόδου εργατών γεωργίας) τό 1891 είχαν έκδοθει 2 000 703 διαβατήρια καί προσωρινά πιστοποιητικά (l. c., σελ. 24), ενώ σύμφωνα μέ τούς υπολογισμούς του κ. Σ. Κορολένκο ο αριθμός των εργατών πού φεύγουν άπ' αυτά τά κυβερνεΐα είναι μόνο 1 745 913. Συνεπώς, οι αριθμοί του κ. Σ. Κορολένκο δέν είναι καθόλου υπερβολικοί καί συνολικά οι πλανόδιοι εργάτες του χωριού στή Ρωσία πρέπει νάναι προφανώς πάνω από 2 έκατομμΐρια*. Αυτή ή μάζα των «άγρο-

* Υπάρχει ακόμα ένας τρόπος γιά νά έλέγξουμε τόν αριθμό του κ. Σ. Κορολένκο. Από τά βιβλία των κ. κ. Τεζιακόφ και Κουντριάτσεφ, πού αναφέραμε πΐό πάνω, μαθαΐνουμε ότι οι εργάτες του χωριού πού πηγαΐνοντας γιά «μεροκάματο» χρησιμοποιοΐν έστω κι ένμείρει τό σιδηρόδρομο, είναι περίπου τό $\frac{1}{10}$ όλων των εργατών (άν συνδυάσουμε τά στοιχεία των δυό συγγραφέων, θά βροΐμε ότι από τούς 72 635 εργάτες πού ρωτήθηκαν, μόνο οι 7827 πήγαν έστω καί ένα μέρος του δρόμου μέ τό τραΐνο). Στό μεταξύ οι εργάτες πού ταξίδεψαν τό 1891 από τίς τρείς κυριότερες σιδηροδρομικές άρτηρίες στήν κατεύθυνση πού εξετάζουμε δέν ξεπερνουν τίς 200 χιλιάδες (170-189 χιλ.), όπως μās πληροφορεί ο κ. Σαχοβσκόι (l. c., σελ. 71, σύμφωνα μέ τά στοιχεία των σιδηροδρόμων). Συνεπώς, συνολικά οι εργάτες πού πη-

των», πού εγκαταλείπουν τό σπίτι καί τόν γεωργικό τους κλήρο (ὅσοι ἔχουν σπίτι καί κλήρο), δείχνει χειροπιαστά τό γιγάντιο προτσές τῆς μετατροπῆς τῶν μικρῶν γεωργῶν σέ ἀγρότες προλετάριους, τήν τεράστια ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας ἀπό τόν ἀναπτυσσόμενο γεωργικό καπιταλισμό.

Γεννιέται τώρα τό ἐρώτημα, ποιός εἶναι ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τοῦ χωριοῦ στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, καί τῶν πλανόδιων καί τῶν μόνιμα ἐγκαταστημένων; Ἡ μόνη γνωστή σέ μᾶς προσπάθεια νά δοθεῖ ἀπάντηση σ' αὐτό τό ἐρώτημα ἔγινε στό ἔργο τοῦ κ. Ροῦννεφ: «Τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» («Συλλογή τῶν ζέμιστρο τοῦ Σαράτοφ», 1894, τεῦχος 6 καί 11). Αὐτή ἡ ἐξαιρετικά πολύτιμη ἐργασία συνοψίζει τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο γιά 148 νομούς 19 κυβερνεῖων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν «ἐπαγγελματιῶν» ὑπολογιζόταν σέ 2 798 122 ἀπό τοὺς 5 129 863 ἐργαζόμενους ἄντρες (18-60 χρονῶν), δηλαδή ἦταν τά 55% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργαζομένων ἀγροτῶν*. Στά «ἀγροτικά ἐπαγγέλματα» ὁ συγγραφέας περιλαμβάνει μόνο τίς ἀγροτικές δουλιές μέ *μίσθωση* (ἐργάτες γῆς, μεροκαματιάρηδες, τσομπάνους καί ὑπηρετές κτηνοτροφείων). Ὁ καθορισμός τοῦ ποσοστοῦ τῶν ἀγρεργατῶν σέ σχέση μέ τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐνήλικων ἐργαζομένων ἀντρῶν στά διάφορα κυβερνεῖα καί περιοχές τῆς Ρωσίας ὀδηγεῖ τό συγγραφέα στό συμπέρασμα ὅτι στή μαυρόχωμη ζώνη τά 25% περίπου ὄλων τῶν ἐργαζομένων ἀντρῶν ἀσχολοῦνται μέ μισθωτές γεωργικές ἐργασίες, ἐνῶ στή μή μαυρόχωμη ζώνη περίπου τά 10%. Ἀπ' ὅλα αὐτά βγαίνει ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν ἀγρεργατῶν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία εἶναι 3395 χιλιάδες, δηλαδή σέ στρογγυλό ἀριθμό 3 1/2 ἑκατομμύρια (Ροῦννεφ, I. c., σελ. 448. Ὁ ἀριθμός αὐτός ἀποτελεῖ περίπου τά 20% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐνήλι-

γαίνουν στό Νότο, πρέπει νά εἶναι περίπου 2 ἑκατομμύρια. Μέ τήν εὐκαιρία ἄς ποῦμε, ὅτι τό μῆδαμινό ποσοστό τῶν ἐργατῶν τοῦ χωριοῦ πού χρησιμοποιοῦν τό σιδηρόδρομο, δείχνει πῶς εἶναι λαθεμένη ἡ γνώμη τοῦ κ. Ν. —ον, πού θεωροῦσε ὅτι τό βασικό τόνο στήν κίνηση τῶν ἐπιβατῶν στοὺς σιδηροδρόμους μας τόν δίνουν οἱ ἐργάτες γεωργίας. Ὁ κ. Ν. —ον δέν παίρνει ὑπόψη του τό γεγονός ὅτι οἱ μὴ ἐργάτες γεωργίας, μιά καί παίρνουν μεγαλύτερη ἀμοιβή, χρησιμοποιοῦν περισσότερο τοὺς σιδηροδρόμους κι ὅτι ἡ ἐποχὴ ἐξόδου αὐτῶν τῶν ἐργατῶν (λχ. τῶν οἰκοδόμων, τῶν σκαφτιάδων, τῶν χαμάλῃδων καί πολλῶν ἄλλων) εἶναι ἐπίσης ἡ ἀνοίξη καί τό καλοκαίρι.

* Συνεπῶς, στὸν ἀριθμό αὐτὸν δέν ὑπάγεται ἡ μάζα τῶν ἀγροτῶν, γιά τοὺς ὁποίους οἱ γεωργικές δουλιές μέ μίσθωση δέν ἀποτελοῦν τὴν κυριότερη ἀσχολία, ἀλλὰ εἶναι τόσο οὐσιαστικὴ ἀσχολία ὅσο καί τό δικό τους νοικοκυριό.

κων εργαζομένων άντρων). Παράλληλα πρέπει νά σημειώσουμε, ότι, σύμφωνα μέ τή δήλωση τοῦ κ. Ροῦντνεφ, «οἱ δουλιές πού γίνονται μέ μεροκαματιάρηδες καί οἱ γεωργικές δουλιές πού δίνονται μέ τό κομμάτι ὑπαχθήκανε ἀπό τούς στατιστικούς στά ἐπαγγέλματα, μόνο στίς περιπτώσεις πού ἀποτελοῦσαν τήν κυριότερη ἀσχολία κάποιου προσώπου ἢ κάποιας οἰκογένειας» (l. c., 446)*.

Ὁ ἀριθμός αὐτός τοῦ κ. Ροῦντνεφ πρέπει νά θεωρηθεῖ σάν ὁ κατώτερος, πρῶτα γιατί τά στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν πού ἔκαναν τά ζέμιστρο λίγο-πολύ πάλιωσαν κι ἀφοροῦν τή δεκαετία 1880-1890, κάποτε μάλιστα καί τή δεκαετία 1870-1880 καί δεύτερο, γιατί κατά τόν καθορισμό τοῦ ποσοστοῦ τῶν ἀγρογεργατῶν δέν πάρθηκαν καθόλου ὑπόψη οἱ περιοχές ὅπου ὁ γεωργικός καπιταλισμός εἶναι πολύ ἀναπτυγμένος, δηλ. τά κυβερνεῖα τῆς Βαλτικῆς καί τά δυτικά κυβερνεῖα. Ὅμως, μιά καί δέν ἔχουμε ἄλλα στοιχεῖα, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμός τους εἶναι $3\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια.

Ἀποδειχεται, ἐπομένως, ὅτι περίπου τό ἕνα πέμπτο τῶν ἀγροτῶν περιήλθε πιά σέ μιά κατάσταση, ὅπου ἡ «κυριότερη ἀσχολία» τους εἶναι ἡ μισθωτή ἐργασία στους εὔπορους ἀγρότες καί στους τσιφλικάδες. Βλέπουμε ἐδῶ τήν πρώτη ομάδα τῶν επιχειρηματιῶν πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό τήν ἐργατική δύναμη τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. Εἶναι οἱ επιχειρηματίες τῆς ὑπαίθρου, πού ἀπασχολοῦν περίπου τούς μισούς ἀπό τήν κατώτατη ομάδα τῆς ἀγροτιᾶς. Ἔτσι, ἀνάμεσα στό σχηματισμό τῆς τάξης τῶν επιχειρηματιῶν τῆς ὑπαίθρου καί στό πλάταιμα τῆς κατώτερης ομάδας τῆς «ἀγροτιᾶς», δηλαδή στήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν προλετάρων, παρατηρεῖται ἀπόλυτη ἀλληλοεξάρτηση. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς επιχειρηματίες τῆς ὑπαίθρου ἐξέχοντα ρόλο παίξει ἡ ἀγροτική κεφαλαιοκρατία: στους 9 λχ. νομούς τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ ἀπ' τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν

* Στά «ἐπαγγέλματα» ὑπάγονται, ὅπως τονίζει κι ὁ κ. Ροῦντνεφ, ὅλα τά εἶδη τῶν ἀσχολιῶν τῶν ἀγροτῶν, ἐκτός ἀπό τή γεωργία στή δική τους γῆ, τήν ἀγορασμένη καί τή νοικιασμένη. Δέ χωράει ἀμφιβολία, πῶς ἡ πλειοψηφία αὐτῶν τῶν «ἐπαγγελματιῶν» εἶναι μισθωτοί ἐργάτες στή γεωργία καί στή βιομηχανία. Γι' αὐτό ἐπιστοῦμε τήν προσοχή τοῦ ἀναγνώστη στό πόσο κοντά βρίσκονται αὐτά τά στοιχεῖα στόν ἀριθμό τῶν ἀγροτῶν προλετάρων πού καθορίσαμε ἑμεῖς: στό II κεφ. παραδεχτήκαμε, ὅτι οἱ τελευταῖοι ἀποτελοῦν περίπου τά 40% τῶν ἀγροτῶν (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 174-175. Ἡ Σύντ.). Ἐδῶ βλέπουμε ὅτι τά 55% τῶν ἀγροτῶν εἶναι «ἐπαγγελματίες», ἀπ' τούς ὁποίους ἴσως πάνω ἀπό τά 40% ἀσχολοῦνται μέ κάθε λογῆς μισθωτή ἐργασία.

γῆς τὰ 43,4% μισθώνονται ἀπὸ ἀγρότες (Ροῦντεφ, 434). Ἐν παίρναμε αὐτὸ τὸ ποσοστὸ σάν κανόνα γιὰ ὄλους τοὺς ἐργάτες τοῦ χωριοῦ καὶ γιὰ ὄλη τὴ Ρωσία, θὰ ἀποδείχνόταν ὅτι ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ ἕνα-ἐνάμισυ ἑκατομμύριο ἐργάτες γῆς. Ἡ ἴδια ἡ «ἀγροτιά» ἀπ' τὴ μιὰ ρίχνει στὴν ἀγορὰ ἑκατομμύρια ἐργάτες πού γυρεύουν ἐργοδότες καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ζητάει ἕναν ἐπιβλητικὸ ἀριθμὸ μισθωτῶν ἐργατῶν.

X. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Θὰ προσπαθήσουμε τώρα νὰ περιγράψουμε τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῶν νέων κοινωνικῶν σχέσεων, πού διαμορφώνονται στὴ γεωργία μὲ τὴ χρησιμοποίηση τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας καὶ νὰ καθορίσουμε τὴ σημασία τους.

Οἱ ἀγρεργάτες πού καταφθάνουν κατὰ μάζες στὶς νότιες περιοχές, ἀνήκουν στὰ πιο φτωχὰ στρώματα τῆς ἀγροτιάς. Ἀπὸ τοὺς ἐργάτες πού φθάνουν στὸ κυβερνεῖο τῆς Χερσώνας τὰ $\frac{7}{10}$ πηγαίνουν πεζοί, γιατί δέν ἔχουν χρήματα ν' ἀγοράσουν εἰσιτήριο γιὰ τὸ τραῖνο, «πλανιῶνται ἑκατοντάδες καὶ χιλιάδες βέρστια δίπλα στὶς σιδηροδρομικὲς γραμμὲς καὶ στὶς ὄχθες τῶν πλωτῶν ποταμῶν, θαυμάζοντας τὴν ὠραία εἰκόνα πού παρουσιάζουν τὰ τραῖνα πού πετοῦν γοργὰ καὶ τὰ πλοῖα πού πλέουν ἤρεμα» (Τεζιακόφ, 35). Κατὰ μέσον ὄρο οἱ ἐργάτες παίρνουν μαζί τους περίπου 2 ρούβλια*. Συχνὰ δέν τοὺς φτάνουν τὰ λεφτὰ ἀκόμα καὶ γιὰ τὸ διαβατήριο καὶ βγάζουν μὲ 10 καπίκια μιὰ προσωρινὴ ἄδεια γιὰ ἕνα μῆνα. Ἡ πεζοπορία διαρκεῖ 10-12 μέρες καὶ τὰ πόδια τῶν πεζοπόρων πρήζονται ἀπ' αὐτὲς τίς τεράστιες πορεῖες (πού τίς κάνουν κάποτε περπατώντας ξυπόλυτοι στὴν κρύα ἀνοιξιὰτικὴ λάσπη) καὶ γεμίζουν κάλους καὶ πληγές. Τὸ $\frac{1}{10}$ περίπου τῶν ἐργατῶν πηγαίνει μὲ *ντοῦμπες* (μεγάλες βάρκες φτιαγμένες μὲ σανίδια πού παίρνουν 50-80 ἀνθρώπους καὶ εἶναι συνήθως παραφορτωμένες). Οἱ ἐργασίες τῆς ἐπίσης-μης ἐπιτροπῆς (Ζβέγκιντσεφ)⁸⁹ τονίζουν τὸν τεράστιο κίνδυνο πού περικλείνει αὐτὸς ὁ τρόπος μετακίνησης: «Δέν περνᾶ χρο-

* Τὰ λεφτὰ γιὰ τὸ δρόμο τὰ ἐξοικονομοῦν πουλώντας τὰ ὑπάρχοντά τους, ἀκόμα καὶ τὰ οἰκιακὰ σκεῦη τους, ὑποθηκεύοντας τὸν γεωργικὸ τους κλῆρο, ἐνεχυριάζοντας πράγματα, ρούχα κτλ., ἀκόμα καὶ παίρνοντας δάνεια μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ τὰ ξεπληρώσουν μὲ δουλιὰ. Τὰ δάνεια αὐτὰ τὰ παίρνουν «ἀπὸ τοὺς παπάδες, τοὺς τσιφλικάδες καὶ τοὺς ντόπιους κουλάκους» (Σαχοβσκόι, 55).

νιά πού νά μή βουλιάξουν μιά, δυό καί περισσότερες παραφορτωμένες ντουμπες μαζί μέ τούς επιβάτες τους» (ibid., 34). Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν ἐργατῶν ἔχει γεωργικό κληρο, πού εἶναι ὁμως τελείως μηδαμινός. «Στήν οὐσία ὁμως — σημειώνει πολύ σωστά ὁ κ. Τεζιακόφ — ὅλες αὐτές οἱ χιλιάδες τῶν ἀγροεργατῶν εἶναι ἀχτήμονες, προλετάριοι τοῦ χωριοῦ, γιά τούς ὁποίους ὅλη ἡ ζωὴ τους εἶναι σήμερα τά πλανόδια ἐπαγγέλματα. . . Ἡ ἀποκλήρωση τῶν ἀγροτῶν προχωρεῖ γοργά καί αὐξάνει παράλληλα ὁ ἀριθμὸς τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου» (77). Πόσο γρήγορα γίνεται αὐτὴ ἡ αὐξηση μᾶς τὸ δείχνει χειροπιαστά ὁ ἀριθμὸς τῶν καινούργιων ἐργατῶν, δηλαδή ἐκείνων πού πηγαίνουν γιά πρώτη φορά νά μισθωθοῦν. Αὐτοὶ οἱ καινούργιοι ἐργάτες ἀποτελοῦν περίπου τὰ 30%. Ἔτσι κι ἀπ' αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ μποροῦμε νά κρίνουμε γιά τὴν ταχύτητα τοῦ προτσές, πού δημιουργεῖ τὰ στελέχη τῶν *μόνιμων* ἐργατῶν τῆς γεωργίας.

Ἡ μαζικὴ μετακίνηση τῶν ἐργατῶν δημιούργησε ιδιαίτερες μορφές μίσθωσης, πού προσιδιάζουν στὸν πολὺ ἀναπτυγμένο καπιταλισμὸ. Στὶς νότιες καί νοτιοανατολικές περιοχές δημιουργήθηκαν πολλές ἀγορές ἐργατῶν, ὅπου συγκεντρώνονται χιλιάδες ἐργάτες καί ὅπου πηγαίνουν οἱ ἐργοδότες. Τέτιες ἀγορές ἀνοίγονται συχνά στὶς πόλεις, στὰ βιομηχανικά κέντρα, στὰ ἐμπορικά κεφαλοχώρια, στὰ ἐμποροπανηγύρια. Ὁ βιομηχανικὸς χαρακτήρας τῶν κέντρων τραβᾷ ιδιαίτερα τούς ἐργάτες πού μισθώνονται πρόθυμα καί σέ μή γεωργικὲς δουλιές. Στὸ κυβερνεῖο Κιέβου λχ. σάν ἀγορές ἐργατῶν χρησιμεύουν οἱ κωμοπόλεις Σπόλα καί Σμέλα (μεγάλα κέντρα βιομηχανίας ζάχαρης ἀπὸ τεῦτλα) καί ἡ πόλη Μπέλαγια Τσέρκοφ. Στὸ κυβερνεῖο Χερσῶνας σάν ἀγορές ἐργατῶν χρησιμεύουν τὰ ἐμπορικά χωριά (Νοβοουκράινκα, Μπίρζουλα, Μοστοβόγε, ὅπου τίς Κυριακές μαζεύονται πάνω ἀπὸ 9 χιλιάδες ἐργάτες, καί πολλά ἄλλα), οἱ σιδηροδρομικοὶ σταθμοὶ (Ζνάμενκα, Ντολίνσκαγια κτλ.), οἱ πόλεις (Ἐλισαβετγκράντ, Μπομπρινέτς, Βοζνεσένσκ, Ὁδησσός κτλ.). Καί οἱ μικροαστοὶ, οἱ ἀνειδίκευτοὶ ἐργάτες καί οἱ «καντέτου» (τοπικὴ ὀνομασία τῶν ἀλητῶν) τῆς Ὁδησσοῦ πηγαίνουν τὸ καλοκαίρι νά μισθωθοῦν σέ ἀγροτικὲς δουλιές. Στὴν Ὁδησσό οἱ ἐργάτες γῆς μισθώνονται στὴ λεγόμενη πλατεῖα Σερεντίνσκαγια (ἢ «Κοσάρκα»). «Οἱ ἐργάτες τραβοῦν στὴν Ὁδησσό, προσπερνώντας τίς ἄλλες ἀγορές, μέ τὴν ἐλπίδα νά βροῦν ἐδῶ καλύτερο μεροκάματο» (Τεζιακόφ, 58). Ἡ κωμόπολη Κριβόι Ρόγκ εἶναι μιά μεγάλη ἀγορὰ μίσθωσης ἐργατῶν γιά γεωργικὲς δουλιές καί γιά δουλιές στὰ μεταλλεῖα. Στὸ κυβερνεῖο Ταυρίδας

ξεχωρίζει ιδιαίτερα ή αγορά εργατῶν στήν κωμόπολη Καχόβκα, ὅπου παλιότερα συγκεντρῶνταν ὡς 40 000 ἐργάτες, στήν περίοδο 1890-1900 ἀπό 20 ὡς 30 χιλιάδες καί τώρα ἀκόμα λιγότεροι, ἄν κρίνουμε ἀπό μερικά στοιχεῖα. Στό κυβερνεῖο Βεσαρβίας πρέπει νά ἀναφέρουμε τήν πόλη Ἐκερμαν, στό κυβερνεῖο Αἰκατερινοσλάβ τήν πόλη Αἰκατερινοσλάβ καί τό σταθμό Λοζοβάγια, στό κυβερνεῖο Ντόν τήν πόλη Ροστόβ τοῦ Ντόν, ἀπ' ὅπου κάθε χρόνο περνοῦν ὡς 150 χιλιάδες ἐργάτες. Στό Βόρειο Καύκασο τίς πόλεις Αἰκατερινοντάρ καί Νοβοροσίσκ, τό σταθμό Τιχορέτσκαια κτλ. Στό κυβερνεῖο Σαμάρας τό προάστιο Ποκρόβσκαια (ἀπέναντι στό Σαράτοφ), τό κεφαλοχώρι Μπαλάκοβο κτλ. Στό κυβερνεῖο Σαράτοφ τίς πόλεις Χβαλίνσκ καί Βόλσκ. Στό κυβερνεῖο Σιμπέρσκ τήν πόλη Σιζράν. Ἐτσι, ὁ καπιταλισμός δημιούργησε στίς ἀκρινές περιοχές μιά νέα μορφή «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τά ἐπαγγέλματα» καί συγκεκριμένα τό συνδυασμό τῆς γεωργικῆς ἐργασίας καί τῆς μή γεωργικῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ἐνας τέμπος συνδυασμός εἶναι δυνατός σέ μεγάλη κλίμακα μόνο στήν ἐποχή τοῦ τελευταίου, τοῦ ἀνώτερου σταδίου τοῦ καπιταλισμοῦ — τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας, πού ὑποσκάφτει τή σημασία τῆς τέχνης, τῆς «χειροτεχνίας», διευκολύνει τό πέρασμα ἀπό τή μιά ἀσχολία στήν ἄλλη καί ἰσοπεδώνει τίς μορφές τῆς μίσθωσης*.

Καί πραγματικά, οἱ μορφές μίσθωσης σ' αὐτό τό μέρος εἶναι πολύ πρωτότυπες καί πολύ χαρακτηριστικές γιά τήν κεφαλαιοκρατική γεωργία. Καμιά ἀπό τίς μισοπατριαρχικές, μισοὑποδουλωτικές μορφές δουλιᾶς μέ μίσθωση, πού εἶναι τόσο συχνές στήν κεντρική μαυρόχωμη ζώνη δέ χρησιμοποιεῖται ἐδῶ. Παραμένουν μόνο οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στό μισθωτή καί στό μισθωνόμενο, μόνο ἡ ἐμπορική πράξη τῆς ἀγοροπωλησίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ὅπως γίνεται πάντα στίς συνθηκες τῶν ἀναπτυγμένων κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων, οἱ ἐργάτες προτιμοῦν νά μισθώνονται μέ τή μέρα ἢ μέ τή βδομάδα, πράγμα πού τούς ἐπιτρέπει νά ρυθμίζουν μέ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τήν ἀμοιβή τους ἀνάλογα μέ τή ζήτηση τῆς ἐργασίας. «Οἱ τιμές καθορίζονται γιά

* Ὁ κ. Σαχοβσκόι ἀναφέρει καί μίαν ἄλλη μορφή συνδυασμοῦ τῆς γεωργικῆς καί τῆς μή γεωργικῆς δουλιᾶς. Χιλιάδες σχεδίες ταξιδεύουν γιά τίς πόλεις τοῦ κάτω Δνείπερου. Σέ κάθε σχεδία ὑπάρχουν 15-20 ἐργάτες (πού δουλεύουν στή σχεδία) πού στήν πλειοψηφία τους εἶναι λευκορῶσοι καί μεγαλορῶσοι ἀπό τό κυβερνεῖο Ὀριόλ. «Γιά ὅλη τή διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ μέ τή σχεδία πληρώνονται κυριολεκτικά μέ πενταροδεκάρες», γιατί ὑπολογίζουν κυρίως νά προκάνουν νά μισθωθοῦν γιά τό θέρισμα καί τό ἄλωνισμα. Οἱ λογαριασμοί τους αὐτοί πετυχαίνουν μόνο στά «καλά» χρόνια.

τήν περιοχή κάθε αγοράς (σέ άχτίνα 40 βέρστια) μέ μαθηματική άκρίβεια καί είναι πολύ δύσκολο στους μισθωτές νά κατεβάσουν τίς τιμές, γιατί ό μουζίκος πού πάει γιά δουλιιά προτιμᾷ νά παραμείνει στήν αγορά ή νά πάει μακρύτερα, παρά νά μισθωθεί μέ φτηνότερη άμοιβή» (Σαχοβσκόι, 104). Είναι αυτονόητο, ότι οί μεγάλες διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῆς έργασίας προκαλοῦν αναρίθμητες παραβάσεις τῆς συμφωνίας καί φυσικά, όχι μόνο από τό ένα μέρος, όπως βεβαιώνουν συνήθως οί μισθωτές, μά καί από τά δύο μέρη: «άπεργίες γίνονται καί από τά δύο μέρη· οί εργάτες συνεννοοῦνται νά ζητήσουν περισσότερα καί οί μισθωτές νά δόσουν λιγότερα» (ibid., 107)*. Πόσο άπροκάλυπτα βασιλεύει έδῶ στίς σχέσεις τῶν τάξεων «τό άκαρδο χρέημα» φαίνεται από τό παρακάτω λχ. γεγονός: «οί έμπειροί μισθωτές ξέρουν καλά», ότι οί εργάτες «ύποκύπτουν» μόνο διαν φᾶνε ὅλο τό ψωμί τους. «Ένα άφεντικό έλεγε ότι όταν πήγαινε στήν αγορά γιά νά μισθώσει εργάτες... άρχιζε νά τριγυρνᾷ ανάμεσά τους καί μέ τό ραβδί του νά πασπατεύει τούς τορβάδες τους (sic!): όταν οί εργάτες είχαν ψωμί δέν άνοιγε κουβέντα μαζί τους, αλλά έφευγε από τήν αγορά» καί περίμενε ὥσπου «νά βρεῖ στήν αγορά άδειους τορβάδες» (άπό τό «Σέλσκι Βέστνικ», 1890, άρ. 15, ibid., 107-108).

Όπως σέ κάθε αναπτυγμένο καπιταλισμό, παρατηρεῖται καί δῶ, ότι τό μικρό κεφάλαιο καταπιέζει περισσότερο τόν εργάτη. Ό άπλός έμπορικός ύπολογισμός** αναγκάζει τό μεγάλο μισθωτή ν' αφήσει κατά μέρος τίς μικρές πιέσεις, πού φέρνουν μικρό ὄφελος καί άπειλοῦν νά προκαλέσουν μεγάλη ζημιά σέ περίπτωση σύγκρουσης. Γι' αυτό λχ. οί μεγάλοι μισθωτές (πού μισθώνουν από 300-800 εργάτες) προσπαθοῦν νά μήν αφήσουν τούς εργάτες νά φύγουν ύστερα από μιᾷ βδομάδα καί καθορίζουν μόνοι τους τήν τιμή ανάλογα μέ τή ζήτηση πού ὑπάρχει γιά εργασία. Μερικοί μάλιστα εφαρμόζουν τό σύστημα τῆς αύξησης τῆς άμοι-

* «Στή φούρια τῆς δουλιᾶς, όταν είναι καλή ή σοδιά, ό εργάτης θριαμβεύει καί είναι δύσκολο νά τόν πείσεις. Τοῦ προσφέρουν μιᾷ τιμή, αλλά αὐτός οὔτε θέλει ν' ἀκούσει· ένα μονάχα λέει καί ξαναλέει: ἄν δώσεις ὅσα σοῦ ζητῶ, έρχομαι. Κι αὐτό γίνεται όχι γιατί τά εργατικά χέρια είναι λίγα, μά γιατί, όπως λένε οί εργάτες, „τόρα εμεῖς εἴμαστε καβάλα“». (Όπως γράφει ένας έπαρχιακός γραμματέας, Σαχοβσκόι, 125).

«Αν ή σοδιά δημητριακῶν είναι κακή καί οί τιμές τῶν εργατικῶν χεριῶν πέσουν, ό μισθωτής κουλάκος έπωφελεῖται άπ' αὐτό καί σχολάζει τόν εργάτη νωρίτερα, κι ό εργάτης χάνει τήν εποχή πού θά μπορούσε νά δουλέψει έντατικά, ή στήν ἀναζήτηση δουλιᾶς στήν ἴδια τήν περιοχή ή στήν πεζοπορία» — παραδέχεται ένας τσιφλικάς σέ γράμμα του (ibid., 132).

** Σύγκρινε Fr. Engels, «Zur Wohnungsfrage». Vorwort (Φ. Ένγκελς, «Γιά τό ζήτημα τῆς κατοικίας». Πρόλογος. 'Η Σύντ.)⁹⁰.

βῆς σέ περίπτωση πού θ' ἀνέβουν οἱ τιμές τῆς ἐργασίας στήν περιοχή. Κι ὅλες οἱ ἐνδείξεις λένε, ὅτι ἡ αὔξηση αὐτή ξεπληρώνεται μέ τό παραπάνω μέ τήν καλύτερη δουλιὰ καί τήν ἔλλειψη συγκρούσεων (ibid., 130–132: 104). Ἀντίθετα, ὁ μικρός νοικοκύρης δέν περιφρονεῖ τίποτα. «Οἱ μουζικοί χουτόρνικοι καί οἱ γερμανοὶ ἄποικοι παίρνουν ἐργάτες „κατ' ἐπιλογὴν“, τοὺς πληρώνουν 15–20% ἀκριβότερα, μά καί τό ποσό τῆς δουλιᾶς πού „ξεζουμίζουν“ αὐτοὶ οἱ νοικοκυρέοι ἀπό τοὺς ἐργάτες εἶναι κατά πενήντα τὰ ἑκατό μεγαλύτερο» (ibid., 116). Τά «κορίτσια» σ' αὐτόν τόν νοικοκύρη δέν ξέρουν, ὅπως λένε τὰ ἴδια, «οὔτε μέρα οὔτε νύχτα». Οἱ ἄποικοι, ὅταν μισθώνουν κοσατζήδες, βάζουν μέ τήν ἀράδα τοὺς γιούς τους νά κοσίζον στήν τελευταία σειρά (γιά νά παρακινῶν τοὺς ἐργάτες!), κι ἔτσι οἱ παρακινητές πού συναλλάσσονται μπαίνουν στή δουλιὰ τρεῖς φορές τῆ μέρα μέ φρέσκες δυνάμεις, γιά νά παρακινῶν τοὺς ἐργάτες: «ἀπό τήν ἐξαντλημένη μορφή τους εἶναι εὐκόλο νά γνωρίσεις τοὺς ἐργάτες πού δουλεύουν στοὺς γερμανοὺς ἀποίκους». «Γενικά οἱ μουζικοί χουτόρνικοι καί οἱ γερμανοὶ ἀποφεύγουν νά μισθώνουν τοὺς ἐργάτες πού δούλεψαν προηγούμενα σέ χτήματα μεγάλων τσιφλικᾶδων. „Δέ θά ἀντέξετε σέ μᾶς“, τοὺς λένε ἀνοιχτά» (ibid.)*.

Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, συγκεντρώνοντας στό ἴδιο μέρος μάζες ἐργατῶν, ἀλλάζοντας τίς μεθόδους παραγωγῆς, καταστρέφοντας ὅλα τὰ πατροπαράδοτα, πατριαρχικά καλύμματα καί περιβλήματα, πού συγκαλύπτουν τίς σχέσεις ἀνάμεσα στίς τάξεις, καταλήγει πάντα στό νά στρέψει τήν προσοχή τῆς κοινωνίας σ' αὐτές τίς σχέσεις, στίς προσπάθειες νά καθιερωθεῖ κοινωνικός ἔλεγχος καί νά ρυθμιστοῦν αὐτές οἱ σχέσεις. Τό φαινόμενο αὐτό, — πού βρῆκε τήν πιά χτυπητή ἔκφρασή του στήν καθιέρωση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας, — ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται καί στή ρωσική κεφαλαιοκρατική γεωργία, εἰδικά

* Τά ἴδια γνωρίσματα χαρακτηρίζουν τοὺς «κοζάκους» τῆς περιοχῆς Κουμπάν: «Ὁ κοζάκος προσπαθεῖ μέ κάθε τρόπο νά ἐλαττώσει τήν τιμὴ τῶν ἐργατικῶν χεριῶν, ἐνεργώντας ξεχωριστὰ καί κατά ὀλόκληρες κοινότητες» (sic! λυπούμαστε, πού δέν ἔχουμε πιά λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γι' αὐτὴ τὴ νεότερη λειτουργία τῶν «κοινοτήτων»!): «μέ πιέσεις στήν τροφή, στή δουλιὰ καί στοὺς λογαριασμοὺς, μέ τήν κατακράτηση τῶν διαβατηρίων τῶν ἐργατῶν, μέ καταδικαστικὲς ἀποφάσεις τῶν κοινοτήτων, πού ὑποχρεώνουν τοὺς νοικοκυρέους κάτω ἀπ' τήν ἀπειλὴ τοῦ πρόστιμου νά μὴ μισθώνουν ἐργάτες πάνω ἀπὸ τὴν ὀρισμένη ἀμοιβή κτλ.» («Οἱ ξένοι ἐργάτες στό Κουμπάν») τοῦ Α. Μπελομπορόντοφ στό «Σέβερνι Βέστνικ», 1896, Φλεβάρης, σελ. 5).

στήν περιοχή τῆς μεγαλύτερης ἀνάπτυξῆς τῆς. Τό ζήτημα τῆς ὑγειονομικῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν μῆκε στό κυβερνεῖο Χερσώνας ἀκόμα ἀπό τό 1875 στό 2ο συνέδριο τῶν γιατρῶν τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου. Ἀργότερα ξαναμῆκε τό 1888. Τό 1889 καταρτίστηκε τό πρόγραμμα γιά τή μελέτη τῆς κατάστασης τῶν ἐργατῶν. Ἡ ὑγειονομική ἔρευνα, πού ἐγινε (καί πού δέν εἶναι καθόλου πλήρης) τό 1889-1890, ἀνασήκωσε μιὰ ἀκρούλα τοῦ παραπετάσματος πού ἔκρυβε τούς ὄρους δουλιᾶς στά ἀπομακρυσμένα χωριά. Ἀποδείχτηκε λχ. ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις δέν ὑπάρχουν κατοικίες γιά τούς ἐργάτες. Ὅταν ὑπάρχουν καζάρμες, εἶναι φτιαγμένες συνήθως μέ τόν πιό ἀνθυγιεινό τρόπο, «ὄχι πολύ σπάνια» βρίσκει κανεῖς καί μερικές χαμοκέλλες, ὅπου ζοῦν λχ. οἱ τσομπάνοι (πού φυλάγουν τά πρόβατα), καί ὑποφέρουν πάρα πολύ ἀπό τήν ὑγρασία, τή στενότητα χώρου, τό κρύο, τό σκοτάδι καί τήν ἀποπνιχτική ἀτμόσφαιρα. Πολύ συχνά ἡ τροφή τῶν ἐργατῶν δέν εἶναι ἱκανοποιητική. Ἡ ἐργάσιμη μέρα γενικά διαρκεῖ 12¹/₂ ὥς 15 ὥρες, δηλαδή εἶναι πολύ μεγαλύτερη ἀπό τή συνηθισμένη ἐργάσιμη μέρα τῆς μεγάλης βιομηχανίας (11-12 ὥρες). Διακοπές στή δουλιά τόν καιρό τῆς πιό μεγάλης ζέστης γίνονται μόνο «σάν ἐξαίρεση», καί οἱ περιπτώσεις ἐγκεφαλικῶν παθήσεων δέν εἶναι σπάνιες. Ἡ δουλιά στίς μηχανές δημιουργεῖ τόν ἐπαγγελματικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί τίς ἐπαγγελματικές ἀρρώστιες. Στίς ἀλωνιστικές μηχανές λχ. δουλεύουν οἱ «ταῖστές» (πού τροφοδοτοῦν μέ δεμάτια τό τύμπανο τῆς μηχανῆς. Ἡ δουλιά αὐτή εἶναι πολύ επικίνδυνη καί ἡ πιό δύσκολη: ἀπό τό τύμπανο σέ χτυπᾶ τό πρόσωπο ἡ πυκνή σκόνη πού βγαίνει ἀπό τίς καλαμιές) καί οἱ «πασαδόροι» (πού πασάρουν τά δεμάτια. Ἡ δουλιά αὐτή εἶναι τόσο βαριά, ὥστε ν' ἀλλάζουν οἱ ἐργάτες κάθε 1-2 ὥρες). Οἱ γυναῖκες μαζεύουν τά κότσαλα, πού τά κουβαλοῦν τά παιδιά σέ μιὰ ἄκρη, ἐνῶ 3-5 ἐργάτες στιβάζουν τό ἄχυρο σέ θημωνιές. Σ' ὄλο τό κυβερνεῖο ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς ἀλωνιστικές μηχανές πρέπει νά ξεπερνᾷ τίς 200 000 (Τεζιακόφ, 94)*.

Τό συμπέρασμα τοῦ κ. Τεζιακόφ γιά τίς ὑγειονομικές συνθήκες τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν εἶναι τό ἐξῆς: «Γενικά ἡ γνώμη τῶν παλιῶν ἀνθρώπων, πού ἔλεγαν ὅτι ἡ δουλιά τοῦ γεωργοῦ

* Ἄς σημειωθεῖ μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι ἡ δουλιά αὐτή — τό ἀλώνισμα — γίνεται πολύ συχνά μέ ἐλεύθερους μισθωτούς ἐργάτες. Ἀπ' αὐτό μπορεῖ νά κρίνει κανεῖς πόσο μέγας πρέπει νά εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς ἀλωνιστικές μηχανές σ' ὅλη τή Ρωσία!

είναι „ή πιό ευχάριστη κι ωφέλιμη απασχόληση“, δέν πολυτέκει σήμερα, πού τό κεφαλαιοκρατικό πνεύμα βασιλεύει στόν τομέα τής αγροτικής οικονομίας. Μέ τήν εισαγωγή τής μηχανικής καλλιέργειας στή γεωργία οί υγειονομικές συνθήκες τής γεωργικής δουλειάς δέν καλυτέρεψαν, μά άλλαξαν πρός τό χειρότερο. ‘Η μηχανική καλλιέργεια έμπασε στόν τομέα τής αγροτικής οικονομίας τήν ειδίκευση τής εργασίας πού προηγούμενα ήταν έδω πολύ λίγο γνωστή, πράγμα πού είχε σάν αποτέλεσμα νά εμφανιστούν ανάμεσα στόν αγροτικό πληθυσμό οί επαγγελματικές αρρώστιες και νά σημειωθεί πλήθος σοβαρών τραυματισμών από άτυχήματα» (94).

Τό αποτέλεσμα τών υγειονομικών έρευνών ήταν (ύστερα από τή χρονιά τής πείνας και τή χολέρα) νά γίνει προσπάθεια δημιουργίας θεραπευτικών-έπισιτιστικών σταθμών, μέ τήν όργάνωση τής καταγραφής τών εργατών, τής υγειονομικής τους επίβλεψης και φτηνών συσσιτίων. ‘Όσο μικρές κι αν είναι οί διαστάσεις και τά αποτελέσματα αύτης τής όργάνωσης, όσο άσταθής και αν είναι ή ύπαρξή της*, εξακολουθεί νά είναι ένα μεγάλο ιστορικό γεγονός, πού ξεκαθαρίζει τήν τάση του καπιταλισμού στή γεωργία. Μέ βάση τά στοιχεία, πού είχαν συγκεντρώσει οί γιατροί, προτάθηκε στό συνέδριο τών γιατρών του κυβερνητικού Χερσώνας νά αναγνωριστεί ή σπουδαιότητα τών θεραπευτικών-έπισιτιστικών σταθμών, ή ανάγκη νά βελτιωθούν οί υγειονομικές συνθήκες τους, νά επεκταθεί ή δράση τους ώσπου νά πάρουν τό χαρακτήρα γραφείων εύρέσεως εργασίας πού θά ενημερώνουν τούς εργάτες για τίς τιμές τής εργασίας και τίς διακυμάνσεις τους, νά επεκταθεί ή υγειονομική επίβλεψη σ’ όλα τά λίγο-πολύ μεγάλα νοικοκυριά πού έχουν σημαντικό αριθμό εργατικών χεριών — «όπως γίνεται για τίς βιομηχανικές επιχειρήσεις» (σελ. 155), νά έκδοθούν υποχρεωτικοί κανονισμοί για τή χρησιμοποίηση τών γεωργικών μηχανών και για τήν καταγραφή τών άτυχημάτων, νά μπει τό ζήτημα του δικαιώματος τών εργατών για άσφάλιση, και τό ζήτημα τής βελτίωσης τών άτμοκίνητων μεταφορών και τής μείωσης τής τιμής τών εισιτηρίων. Τό πέμπτο συνέδριο τών ρώσων γιατρών αποφάσισε νά επιστήσει τήν προσοχή τών ενδιαφερόμενων ζέμ-

* Από τίς 6 νομαρχιακές συνελεύσεις τών ζέμστρο του κυβερνητικού Χερσώνας — πού ό κ. Τεζιακόφ μάς δίνει τή γνώμη τους για τήν όργάνωση επίβλεψης τών εργατών — οί τέσσερις τάχθηκαν ενάντια σ’ αυτό τό σύστημα. Οί ντόπιοι γαιοκτήμονες κατηγορήσαν τή διοίκηση τών ζέμστρο του κυβερνητικού «ότι κάνει τούς εργάτες άθεράπευτα τεμπέληδες» κτλ.

στβο στή δράση τῶν ζέμιστβο τῆς Χερσῶνας σχετικά μέ τήν ὀργάνωση τῆς Ιατρικῆς καί ὑγειονομικῆς ἐπίβλεψης.

Τελειώνοντας θά ἐπανέλθουμε ἀκόμα μιά φορά στούς ναρόντικους οἰκονομολόγους. Πιό πάνω εἶδαμε, ὅτι ἐξιδανικεῖουν τήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, κλείνοντας τά μάτια μπροστά στό γεγονός, ὅτι σέ σύγκριση μ' αὐτήν ὁ καπιταλισμός εἶναι προοδευτικός. Τώρα πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι ἀποδοκιμάζουν τήν «ἐξοδο» τῶν ἐργατῶν καί συμπαθοῦν «τά μεροκάματα» *στόν τόπο τους*. Νά πῶς ἐκφράζει λχ. ὁ κ. Ν. —ον αὐτή τή συνηθισμένη ἀντίληψη τῶν ναρόντικων: «Οἱ ἀγρότες. . . πηγαίνουν νά ζητήσουν δουλιά. . . Γεννιέται τό ἐρώτημα: πόσο συμφέρει αὐτό ἀπό οἰκονομική ἄποψη; Ὁχι προσωπικά γιά τόν κάθε ἀγρότη, μά πόσο συμφέρει συνολικά γιά ὄλη τήν ἀγροτιά, ἀπό δημοσιο-οικονομική ἄποψη; . . . Θέλουμε νά τονίσουμε ὅτι ἀπό καθαρά οἰκονομική ἄποψη εἶναι ἀσύμφορες οἱ περιπλανήσεις πού γίνονται κάθε χρόνο ὄλο τό καλοκαίρι, σέ κατευθύνσεις πού ἕνας θεός μόνο τίς ξέρει, τή στιγμή πού, θάλεγε κανεῖς, μπορεῖ νά βρεθεῖ ἀρκετή δουλιά δίπλα τους. . .» (23-24).

Ἐμεῖς βεβαιώνουμε, ὅτι παρά τίς θεωρίες τῶν ναρόντικων, οἱ «περιπλανήσεις» τῶν ἐργατῶν δέ δίνουν μονάχα «καθαρά οἰκονομικά» ὀφέλη στούς ἴδιους τοὺς ἐργάτες, μά καί γενικά πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἀποτελοῦν προοδευτικό φαινόμενο, ὅτι ἡ προσοχή τῆς κοινωνίας πρέπει νά στραφεῖ ὄχι στό νά ἀντικαταστήσει τά πλανόδια ἐπαγγέλματα μέ τίς τοπικές «δουλιές δίπλα τους», μά ἀντίθετα, στό νά παραμερίσει ὄλα τά ἐμπόδια πού μπαίνουν στήν ἐξοδο, στό νά τή διευκολύνει ὀλόπλευρα, στό νά φτηνήνουν καί νά καλυτερέσουν ὄλοι οἱ ὄροι τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν κτλ. Στηρίζουμε τή γνώμη μας στά παρακάτω:

1) Ἡ «περιπλάνηση» θά φέρει «καθαρά οἰκονομικά» ὀφέλη στούς ἐργάτες, γιατί πηγαίνουν σέ μέρη ὅπου ὑπάρχουν μεγαλύτερα μεροκάματα, σέ μέρη ὅπου ἡ θέση τους σάν μισθωτῶν εἶναι πιό πλεονεκτική. Ὅσο ἀπλός κι ἄν εἶναι αὐτός ὁ συλλογισμός, πολύ συχνά τόν ξεχνοῦν οἱ ἄνθρωποι πού τοὺς ἀρέσει νά βλέπουν τά πράγματα ἀπό τήν ὑψηλή δῆθεν «δημοσιο-οικονομική» σκοπιά.

2) Ἡ «περιπλάνηση» καταστρέφει τίς ὑποδουλωτικές μορφές μίσθωσης καί τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά.

Θά θυμίσουμε λχ., ὅτι παλιότερα, ὅταν ἡ ἐξοδο δέν ἦταν

καί τόσο αναπτυγμένη, οί γαιοχτήμονες τοῦ Νότου (κι ἄλλοι ἐπιχειρηματίες) χρησιμοποιοῦσαν πρόθυμα τόν ἐξῆς τρόπο μίσθωσης: ἔστελναν τούς ἐπιστάτες τους στά βορεινά κυβερνεῖα καί μίσθωναν (μέσω τῶν ἀρχῶν τοῦ χωριοῦ) τούς ἀγρότες πού καθυστεροῦσαν τήν πληρωμή τῶν φόρων, μέ ὄρους ἐξαιρετικά ἀσύμφορους γιά τούς τελευταίους*. Συνεπῶς, οί ἐργοδότες ἐπωφελοῦνταν ἀπό τήν ἐλευθερία τοῦ συναγωνισμοῦ, ἐνῶ οί μισθωόμενοι ὄχι. Πιο πάνω ἀναφέραμε κιόλας παραδείγματα, πού δείχνουν, ὅτι ὁ ἀγρότης εἶναι ἔτοιμος νά φύγει ἀπό τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τήν οἰκονομική ὑποδούλωση καί νά πάει ἀκόμα καί στά ὄρυχεῖα.

Γι' αὐτό δέν εἶναι παράξενο, ὅτι στό ζήτημα τῆς «περιπλά- νησης» οἱ τσιφλικάδες μας πηγαίνουν χέρι-χέρι μέ τούς ναρόντικους. Πάρτε λχ. τόν κ. Σ. Κορολένκο. Παραθέτοντας στό βιβλίο του μιά σειρά γνῶμες τῶν τσιφλικάδων ἐνάντια στήν «ἐξο- δο» τῶν ἐργατῶν, ἀναφέρει ἕνα σωρό «ἐπιχειρήματα» ἐνάντια στά «πλανόδια ἐπαγγέλματα»: «ἀκολασία», «βίαιος χαρακτή- ρας», «μέθη», «ἀσυνειδησία», «τάση ἐγκατάλειψης τῆς οἰκογέ- νειας, μέ σκοπό τήν ἀπαλλαγή ἀπό τήν οἰκογένεια καί ἀπό τήν ἐπίβλεψη τῶν γονέων», «ἐπιθυμία γιά διασκεδάσεις καί γιά μιά πιο εὐθυμη ζωή» κτλ. Μά νά κι ἕνα ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον ἐπι- χείρημα: «Τέλος, σύμφωνα μέ τήν παροιμία, „πέτρα πού δέν κυλᾷ πιάνει μούσκλη“, κι ὁ ἄνθρωπος πού μένει στόν τόπο του κάνει ὅπωςδήποτε περιουσία καί πασκίζει νά τή διαφυλάξει» (I. c., σελ. 84). Ἡ παροιμία πραγματικά δείχνει πολύ παραστα- τικά πῶς ἐπιδρᾷ στόν ἄνθρωπο ἡ πρόσδεσή του σ' ἕνα μέρος. Ἰδιαίτερη δυσαρέσκεια προκαλεῖ στόν κ. Σ. Κορολένκο τό φαι- νόμενο πού σημειώσαμε πιο πάνω, ὅτι ἀπό μερικά κυβερνεῖα φεύγουν «πάρα» πολλοί ἐργάτες καί ἡ ἔλλειψή τους συμπληρώ- νεται μέ τήν προσέλευση ἐργατῶν ἀπό ἄλλα κυβερνεῖα. Σημειώ- νοντας αὐτό τό γεγονός, σχετικά λχ. μέ τό κυβερνεῖο Βορόνεζ, ὁ κ. Σ. Κορολένκο ἀναφέρει καί μιά ἀπό τίς αἰτίες τοῦ φαινο- μένου καί συγκεκριμένα: τήν πληθώρα τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν ἀποκτήσει δωρεάν κλῆρο. «Εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι οἱ ἀγρότες αὐτοί, ἐπειδή βρίσκονται σέ σχετικά χειρότερη ὕλική κατάστα- ση καί δέ φοβοῦνται γιά τήν πολύ μικρή περιουσία τους, δέν

* Σαχοβσκόι, I. c., σελ. 98. κ. ἐ. Ὁ συγγραφέας ἀναφέρει μάλιστα καί τή διατίμηση τῆς «ἀμοιβῆς» τῶν γραφιάδων καί τῶν δημογερόντων γιά τή συμ- φερτική μίσθωση ἀγροτῶν. — Τεζιακόφ: I. c., σελ. 65. — Τριρόγκοφ: «Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία» καί τό ἄρθρο: «Ἡ οἰκονομική ὑποδούλωση στήν ἀγροτική οἰκονομία».

έκπληρώνουν συχνά τις υποχρεώσεις πού έχουν αναλάβει και γενικά φεύγουν με μεγαλύτερη ευκολία σε άλλα κυβερνεία, ακόμα και στην περίπτωση πού θά μπορούσαν νά βροῦν αρκετή δουλιά στον τόπο τους». «Οί αγρότες αὐτοί, ἐπειδή δέν εἶναι ἀρκετά δεμένοι (sic!) μέ τόν ἀνεπαρκῆ κλῆρο τους, κι ἐπειδή κάποτε δέν ἔχουν ἀκόμα καί σύνεργα, ἐγκαταλείπουν εὐκολότερα τό σπίτι τους καί πᾶνε νά ἀναζητήσουν τήν τύχη τους μακριά ἀπό τό χωριό τους, χωρίς νά φροντίζουν νά βροῦν δουλιά στον τόπο τους, κάποτε μάλιστα ἀδιαφορώντας καί γιά τίς υποχρεώσεις πού ἔχουν αναλάβει, γιατί δέν ἔχουν τίποτα πού νά τούς πάρεις» (ibid.).

«Δέν εἶναι ἀρκετά δεμένοι!» Νά μιά σωστή κουβέντα.

Θάπρεπε νά ἐμβαθύνουν στήν κουβέντα αὐτή ὅσοι λένε ὅτι εἶναι ἀσύμφωρες οἱ «περιπλανήσεις» καί προτιμότερες οἱ τοπικές «δουλιές δίπλα τους»!*

3) Οἱ «περιπλανήσεις» σημαίνουν τή δημιουργία ἑνός μετακινούμενου πληθυσμοῦ. Οἱ περιπλανήσεις εἶναι ἕνας ἀπό τούς σπουδαιότερους παράγοντες πού ἐμποδίζουν τούς αγρότες νά «πιάσουν μούσκλη», ἀπό ἐκεῖνο πού ἔχει στιβάξει πάρα πολύ πάνω τους ἡ ἱστορία. Χωρίς τή δημιουργία μετακινούμενου πληθυσμοῦ δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἡ ἐξέλιξη του, καί θά ἦταν ἀφέλεια νά νομίζει κανεῖς, ὅτι κάποιο σχολειό τοῦ χωριοῦ μπορεῖ νά δώσει στους ἀνθρώπους ἐκεῖνο πού τούς δίνει ἡ προσωπική ἐπαφή μέ τίς διάφορες σχέσεις καί τούς θεσμούς πού ὑπάρχουν τόσο στό Νότο ὅσο καί στό Βορά, τόσο στή γεωργία ὅσο καί στή βιομηχανία, τόσο στήν πρωτεύουσα ὅσο καί στίς ἀπόμακρες ἐπαρχίες.

* Νά ἀκόμα ἕνα παράδειγμα ἐπιζήμιας ἐπίδρασης τῶν ναροντικιστικῶν προλήψεων. Ὁ κ. Τεζιακόφ, πού τό θαυμάσιο ἔργο του συχνά τό ἀναφέραμε, σημειώνει τό γεγονός, ὅτι ἀπό τό κυβερνεῖο Χερσώνας πολλοί ντόπιοι ἐργάτες πηγαίνουν στό κυβερνεῖο Ταυρίδας, παρ' ὅλο πού στό πρῶτο ὑπάρχει μεγάλη ἔλλειψη ἐργατῶν. Τό ὀνομάζει αὐτό «περισσότερο ἀπό περίεργο φαινόμενο»: «χάνουν καί τ' ἀφεντικά, χάνουν καί οἱ ἐργάτες πού ἐγκαταλείπουν τή δουλιά στό σπίτι τους κοντά καί διατρέχουν τόν κίνδυνο νά μή βροῦν δουλιά στήν Ταυρίδα» (33). Ἐμᾶς μᾶς φαίνεται, ἀντίθετα, ὅτι αὐτή ἡ δῆλωση τοῦ κ. Τεζιακόφ εἶναι περισσότερο ἀπό περίεργη. Μήπως οἱ ἐργάτες δέν καταλαβαίνουν τό συμφέρον τους καί δέν ἔχουν τό δικαίωμα νά ζητοῦν τούς πῶ συμφερτικούς ὅρους μίσθωσης; (Στό κυβερνεῖο Ταυρίδας τό μεροκάματο τῶν ἐργατῶν γῆς εἶναι μεγαλύτερο παρά στό κυβερνεῖο Χερσώνας). Μήπως πρέπει πραγματικά νά νομίζουμε ὅτι γιά τό μουζικό εἶναι ὑποχρεωτικό νά ζεῖ καί νά δουλεύει ἐκεῖ ὅπου καταγράφηκε καί «πῆρε γεωργικό κλῆρο»;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ IV

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Ἐπειδὴ ἐξετάσαμε τὴν ἐσωτερικὴν οἰκονομικὴν συγκρότησιν τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη καὶ τοῦ τσιφλικᾶ, πρέπει νὰ περάσουμε στὸ ζήτημα τῶν μεταβολῶν στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή: ἐκφράζουν ἄραγε οἱ μεταβολές αὐτές τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς;

I. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ
ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΜΟΡΦΕΣ
ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

* Ἄς ρίξουμε πρὶν ἀπ' ὅλα μίαν ματιὰ στὰ γενικά στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παραγωγή δημητριακῶν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία. Οἱ σημαντικὲς διακυμάνσεις στὴ σοδιά κάνουν ἐντελῶς ἀκατάλληλα τὰ στοιχεῖα γιὰ ὀρισμένες περιόδους ἢ γιὰ ὀρισμένα χρόνια*. Πρέπει νὰ πάρουμε διάφορες περιόδους καὶ στοιχεῖα γιὰ πολλά χρόνια. Διαθέτουμε τὰ παρακάτω στοιχεῖα: γιὰ τὴν περίοδο 1860–1870 ἔχουμε τὰ στοιχεῖα τῶν χρόνων 1864–1866 («Στρατιωτικὴ-στατιστικὴ συλλογὴ», IV, Πετρούπολη, 1871, στοιχεῖα ἀπὸ τίς ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνεῖων). Γιὰ τὴν περίοδο 1870–1880 ἔχουμε τὰ στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης γεωργίας γιὰ ὀλόκληρη τὴ δεκαετία («Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στὴ Ρωσία», τόμ. I, Πετρούπολη, 1883). Τέλος, γιὰ τὴ δεκαετία 1880–1890 ἔχουμε τὰ στοιχεῖα πέντε χρόνων, γιὰ τὸ 1883–1887 («Στατιστικὴ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατο-

* Καὶ μόνο γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι ἐντελῶς λαθεμένη ἡ μέθοδος τοῦ κ. Ν.—ον, ποῦ βγάζει τὰ πιὸ τολμηρὰ συμπεράσματα μονάχα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα 8 χρόνων μίᾳ δεκαετίας (1871–1878)!

ρίας», IV). 'Η πενταετία αὐτή μπορεῖ ν' ἀντιπροσωπεύει ὅλη τὴν περίοδο τῆς δεκαετίας, γιατί ὁ μέσος ὄρος τῆς σοδιάς στὰ δέκα χρόνια 1880-1889 εἶναι μάλιστα λίγο ἀνώτερος ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τῆς πενταετίας 1883-1887 (βλ. «'Η ἀγροτική καὶ δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», ἔκδοση γιὰ τὴν ἔκθεση τοῦ Σικάγου, σελ. 132 καὶ 142). Ἔπειτα, γιὰ νά κρίνουμε κατὰ ποῦ τραβοῦσε ἡ ἐξέλιξη στὰ 1890-1900, παίρνουμε τὰ στοιχεῖα τῆς δεκαετίας 1885-1894 («Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», I, 4). Τέλος, τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ 1905 («Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας», 1906) εἶναι πέρα γιὰ πέρα κατάλληλα γιὰ νά κρίνουμε τὴ σημερινή περίοδο. Ἡ σοδιά τοῦ 1905 ἦταν μόνο λίγο χαμηλότερη ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τῆς σοδιάς τῆς πενταετίας 1900-1904.

* Ἄς συγκρίνουμε ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα*:

50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας⁹¹

Περίοδοι	Πληθυσμὸς καὶ τῶν δύο πόλων σὲ ἑκατομύρια	Σὲ ἑκατομύρια τσέτβερετ		Καλλι-εργου-μένη ἔκταση	Καθαρὴ συγκο-μιδὴ πατάτας	Σὲ κάθε άτομο ἀναλο-γοῦν τσέτβερετ καθαρῆς συγκομιδῆς		Σιτηρῶν καὶ πατάτας συνολικά
		Καλλιερ-γούμενη ἔκταση	Καθαρὴ συγκο-μιδὴ			Δημη-τριακῶν	Πατάτας	
1864-1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870-1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883-1887	81,7	80,3	255,2	10,8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885-1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3,07
(1900-1904)- -1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

'Απὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ βλέπουμε, ὅτι ὡς τὴ δεκαετία 1890-1900 ἢ μετὰ τὴ μεταρύθμιση ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ ἀναμφισβήτητη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς τόσο τῶν σιτηρῶν ὅσο καὶ τῆς πατάτας. Ἡ παραγωγικότητα τῆς γεωργικῆς ἐργασίας ἀνεβαίνει: πρῶτα, τὸ μέγεθος τῆς καθαρῆς σοδιάς ἀυξάνει πιὸ γρήγορα ἀπὸ τὸ μέγεθος τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης (ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες μερικότερες ἐξαιρέσεις). Δεύτερο, πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι στὸ χρονικὸ διάστημα ποῦ ἀναφέραμε, τὸ κομμάτι τοῦ πληθυσμοῦ ποῦ ἀπασχολοῦνταν μὲ τὴ γεωργικὴ παραγωγή ἐλαττωνόταν συνεχῶς, γιατί ὁ πληθυσμὸς ἀποτραβιόταν ἀπὸ τὴν

* Γιὰ τὴν περίοδο 1883-1887 πήραμε τὸν πληθυσμὸ τοῦ 1885. Ἡ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ ὑπολογίστηκε σὲ 1,2%. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ στοιχεῖα τῶν ἐκθέσεων, ποῦ ὑποβάλλουν οἱ διοικητὲς τῶν κυβερνεῖων καὶ στὰ στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης γεωργίας εἶναι ἀσήμαντη. Γιὰ νά βγοῦν οἱ ἀριθμοὶ γιὰ τὸ 1905 μετατράπηκαν τὰ ποῦτια σὲ τσέτβερετ.

ἀγροτική οικονομία πρὸς τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία, καθὼς ἐπίσης καὶ γιατί οἱ ἀγρότες μετανάστευαν ἔξω ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας*. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ἀναπτύσσεται ἴσα-ἴσα ἡ ἐμπορευματικὴ γεωργία: αὐξάνει ἢ κατ' ἄτομο παραγόμενη ποσότητα σιτηρῶν (ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ὁ σπόρος) καὶ προχωρεῖ ὀλοένα μέσα στὸν πληθυσμὸ ὁ καταμερισμὸς τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας: αὐξάνει ὁ ἐμπορικός καὶ βιομηχανικός πληθυσμὸς· ὁ ἀγροτικός πληθυσμὸς διασπᾶται σὲ ἀγρότες ἐπιχειρηματίες καὶ σὲ ἀγροτικὸ προλεταριάτο· ἀναπτύσσεται ἡ εἰδίκευση τῆς ἴδιας τῆς γεωργίας, ἔτσι πού ἡ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού παράγονται γιὰ πούληση, μεγαλώνει ἀσύγκριτα γρηγορότερα ἀπὸ ὅ,τι ἡ συνολικὴ ποσότητα τῶν σιτηρῶν πού παράγει ἡ χώρα. Ὁ κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας τοῦ προτσῆς φαίνεται παραστατικά ἀπὸ τὴν αὐξηση τοῦ ρόλου τῆς πατάτας μέσα στὸ γενικὸ ὄγκο τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς**. Ἡ ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας σημαίνει, ἀπὸ τὴ μιά μεριά, ἀνάβαση τῆς τεχνικῆς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (εἰσαγωγή τῆς καλλιέργειας τῶν κονδυλόριζων) κι ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῶν γεωργικῶν προϊόντων (παραγωγή οἴνοπνεύματος καὶ ἀμύλου ἀπὸ πατάτα). Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπέκταση αὐτῆ σημαίνει γιὰ τὴν τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ παραγωγή σχετικῆς ὑπεραξίας (λιγότερα ἐξοδα γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, χειροτέρευση τῆς διατροφῆς τοῦ λαοῦ). Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δεκαετία 1885-1894 δει-

* Πέρα γιὰ πέρα λαθεμένη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ κ. Ν. —ον, πού ἰσχυρίζεται, ὅτι «δὲν ἔχουμε κανένα λόγο νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμὸς τους» (ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργικὴ παραγωγή), «ἐντελῶς ἀντίθετα» («Δοκίμιο», σελ. 33, ὑποσημείωση). Βλ. τὸ κεφ. VIII, ὕποκεφ. II.

** Ἀπὸ τὸ 1864-1866 ὡς τὸ 1870-1879 ἡ καθαρὴ σοδιά πατάτας, ὑπολογισμένη κατ' ἄτομο, αὐξήθηκε σ' ὅλες χωρὶς ἐξάιρεση τίς περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἀπὸ τὸ 1870-1879 ὡς τὸ 1883-1887 ἡ αὐξηση ἔγινε σὲ 7 περιοχές ἀπὸ τίς 11 (καὶ συγκεκριμένα: στὴν περιοχὴ τῆς Βαλτικῆς, στὴ δυτικὴν περιοχὴ, στὴ βιομηχανικὴν περιοχὴ, στὴ βορειοδυτικὴν περιοχὴ, στὴ βόρειαν περιοχὴ, στὴ νότιαν περιοχὴ, στὴν περιοχὴ τῆς στέπας, στὴν περιοχὴ τοῦ κάτω Βόλγα καὶ στὴν περιοχὴ πέρα ἀπὸ τὸ Βόλγα).

Σύγκρινε: «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς σύμφωνα μὲ ὕλικα πού πάρθηκαν ἀπὸ τοὺς νοικοκυρούς», μέρος VII, Πετροῦπολη, 1897 (ἐκδ. ὑπουργείου γεωργίας)⁹². Τὸ 1871 στὰ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καλλιεργήθηκαν μὲ πατάτες 790 χιλιάδες ντεσιατινές, τὸ 1881 καλλιεργήθηκαν 1375 χιλ. ντεσ., τὸ 1895—2154 χιλ. ντεσ., δηλαδή μέσα σὲ 15 χρόνια ἔχουμε 55 % αὐξηση. Ἄν πάρουμε τὴ σοδιά τῆς πατάτας τοῦ 1841 γιὰ 100, ἔχουμε γιὰ τὰ κατοπινὰ χρόνια τοὺς παρακάτω ἀριθμούς: 1861 — 120, 1871 — 162, 1881 — 297, 1895 — 530.

χνουν σέ συνέχεια, ὅτι ἡ κρίση τοῦ 1891-1892, πού εἶχε σάν συνέπεια νά ἔνταθεῖ σέ τεράστιο βαθμό ἡ ἀπαλλοτριώση τῆς ἀγροτιάς, ὀδήγησε σέ σημαντική μείωση τῆς παραγωγῆς τῶν σιτηρῶν καί στή μείωση τῆς ἀποδοτικότητας ὄλων τῶν δημητριακῶν καί πατάτας. Τό προτσές ὁμῶς τῆς ἐκτόπισης τῶν σιτηρῶν ἀπό τήν πατάτα συνεχιζόταν μέ τέτια ἔνταση, ὥστε ἡ παραγωγή τῆς πατάτας, ὑπολογισμένη κατ' ἄτομο, ν' αὐξηθεῖ, παρά τή μείωση τῆς ἀπόδοσης. Τέλος, ἡ τελευταία πενταετία (1900-1904) δείχνει ἐπίσης τήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τό ἀνέβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς γεωργικῆς ἐργασίας καί τή χειροτέρευση τῆς κατάστασης τῆς ἐργατικῆς τάξης (μεγάλωμα τοῦ ρόλου τῆς πατάτας).

Ὅπως σημειώσαμε πιο πάνω, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ἐκδηλώνεται στήν εἰδίκευση τῆς γεωργίας. Τά γενικά καί συνοπτικά στοιχεία γιά τήν παραγωγή κάθε εἶδους σιτηρῶν καί πατάτας μποροῦν νά δόσουν (κι αὐτό ὄχι πάντα) μονάχα μιά πολύ γενική ἔνδειξη γι' αὐτό τό προτσές, γιατί σ' αὐτές τίς συνθῆκες οἱ εἰδικές ἰδιομορφίες τῶν διαφόρων περιοχῶν ἐξαλείφονται. Στό μεταξύ ἕνα ἀπό τά πιο χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση εἶναι ἀκριβῶς ἡ εἰδίκευση τῶν διαφόρων γεωργικῶν περιοχῶν. Ἔτσι, ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία» (τόμ. I, Πετρούπολη, 1883), στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε πιο πάνω, ἀναφέρει τίς παρακάτω ἀγροτικές περιοχές: τή λινοπαραγωγική περιοχή, τήν «περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ κτηνοτροφία» κι ὅπου εἰδικότερα «εἶναι σημαντικά ἀναπτυγμένη ἡ γαλακτοκομία», τήν περιοχή ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ καλλιέργεια σιτηρῶν, εἰδικά τήν περιοχή μέ τήν τριμερῆ ἀγρανάπαυση καί τήν περιοχή μέ τή βελτιωμένη ἀγρανάπαυση ἢ μέ τό σύστημα τῆς πολυμεροῦς ἀμειψισποράς (ἕνα μέρος τῆς ζώνης τῆς στέπας, πού «χαρακτηρίζεται μέ τήν παραγωγή τῶν πιο πολύτιμων, τῶν λεγόμενων κόκκινων σιτηρῶν, πού προορίζονται κυρίως γιά ἐξαγωγή στό ἐξωτερικό»), τήν περιοχή τῶν τεύτλων καί τήν περιοχή τῆς πατατοκαλλιέργειας γιά παραγωγή οἴνου-πνεύματος. «Οἱ παραπάνω οἰκονομικές περιοχές δημιουργήθηκαν στό ἔδαφος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας τήν τελευταία σχετικά περίοδο καί χρόνο μέ τό χρόνο ἐξακολουθοῦν ὀλοένα καί περισσότερο ν' ἀναπτύσσονται καί νά διαχωρίζονται» (l. c., σελ. 15)*.

* Σύγκρινε ἐπίσης «Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», σελ. 84-88. Ἐδῶ προστίθεται ἀκόμα καί ἡ καπνοπαραγωγική περιοχή. Στούς χάρτες, πού ἐφτιαζαν οἱ κ. κ. Ντ. Σεμιόνοφ καί Α. Φορτουνάτοφ, οἱ

Συνεπώς, τό καθήκον μας τώρα είναι νά μελετήσουμε αὐτό τό προτσές εἰδίκευσης τῆς γεωργίας. Πρέπει νά ἐξετάσουμε, ἄν παρατηρεῖται ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στίς διάφορες μορφές τῆς, ἄν ταυτόχρονα διαμορφώνεται μιά κεφαλαιοκρατική ἀγροτική οἰκονομία, ἄν τόν καπιταλισμό στή γεωργία τόν χαρακτηρίζουν οἱ ιδιότητες πού ἀναφέραμε πῶς πάνω, ὅταν ἐξετάζαμε τά γενικά στοιχεῖα γιά τό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί τοῦτσιφλικᾶ. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι γιά νά ἐξυπηρετήσουμε τό σκοπό μας, εἶναι ἀρκετό νά περιοριστοῦμε στό χαρακτηρισμό τῶν κυριότερων περιοχῶν τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας.

Προτοῦ ὅμως περάσουμε στά στοιχεῖα τῶν διάφορων περιοχῶν, ἄς σημειώσουμε τά παρακάτω: ὅπως εἶδαμε, οἱ ναρόντικοι οἰκονομολόγοι προσπαθοῦν μέ κάθε τρόπο νά ἀντιπαρέλθουν τό γεγονός, ὅτι ἡ ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀκριβῶς ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας. Εἶναι φυσικό λοιπόν, νά παραγνωρίζουν ἐπίσης καί τό γεγονός, ὅτι ἡ πτώση τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν πρέπει νά δώσει ὠθηση στήν εἰδίκευση τῆς γεωργίας καί στό τράβηγμα στήν ἀνταλλαγῆ τῶν προϊόντων τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Νά ἔνα παράδειγμα. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ γνωστοῦ βιβλίου «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν» ξεκινοῦν ὅλοι ἀπό τήν ὑπόθεση, ὅτι ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν δέν ἔχει σημασία γιά τή φυσική οἰκονομία κι ἐπαναλαβαίνουν αὐτή τήν «ἀλήθεια» ἀμέτρητες φορές. Ἐνας ἀπ' αὐτούς, ὁ κ. Καμπλουκόφ, σημείωσε ὡστόσο ὅτι *στίς γενικές συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶναι λαθεμένη στήν οὐσία τῆς*. «Φυσικά, γράφει, μπορεῖ τά σιτηρά πού προσφέρονται στήν ἀγορά, νά ἔχουν παραχθεῖ μέ μικρότερα ἔξοδα παραγωγῆς ἀπό τά σιτηρά πού καλλιιεργεῖ ὁ ἀγρότης στό νοικοκυριό του καί τότε ἐμφανίζεται κατά κάποιο τρόπο καί γιά τό καταναλωτικό νοικοκυριό τό ἐνδιαφέρον νά περάσει ἀπό τήν καλλιέργεια σιτηρῶν στήν καλλιέργεια ἄλλων εἰδῶν» (ἢ σέ ἄλλες ἀσχολίες — θά προσθέσουμε ἐμεῖς) «καί συνεπῶς καί ἀποχτάει γι' αὐτό σημασία ἡ τιμή τῶν σιτηρῶν στήν ἀγορά, ἀπό τή στιγμή πού ἡ τιμή αὐτή δέ θά συμπίπτει μέ τά δικά του ἔξοδα παραγωγῆς» (I, 98, ὑποσημείωση. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα). «Δέν μποροῦμε ὅμως νά τό πάρουμε ὑπόψη μας αὐτό τό πράγμα», ἀποφαι-

περιοχές σημειώνονται ἀνάλογα μέ τά διάφορα φυτά πού ἐπικρατοῦν στή γεωργική καλλιέργεια, λχ. περιοχή σίκαλης-βρώμης-λίναριοῦ στά κυβερνεῖα Πσκοφ καί Γιαροσλάβλ, περιοχή σίκαλης-βρώμης-πατάτας, στά κυβερνεῖα Γκρόντνο καί Μόσχα κτλ.

νεται ο Καμπλουκόφ. Γιατί όμως; Φαίνεται, για τὸ λόγο: 1) ὅτι τὸ πέρασμα σὲ ἄλλες καλλιέργειες μπορεῖ νά γίνει «μονάχα ὅταν ὑπάρχουν ὀρισμένες συνθήκες». Μὲ τὴν κενὴ αὐτὴ κοινοτοπία (τά πάντα στὸν κόσμον μποροῦν νά γίνουν κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες!) ὁ κ. Καμπλουκόφ προσπερνάει μὲ ὄλη του τὴν ἡσυχία τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐποχὴ μετὰ τὴ μεταρύθμιση δημιούργησε καὶ δημιουργεῖ στὴ Ρωσία ἀκριβῶς τὶς συνθήκες πού προκαλοῦν τὴν εἰδίκευση τῆς γεωργίας καὶ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ γεωργία. . . 2) Γιὰ τὸ λόγο ὅτι «στὸ κλίμα μας εἶναι ἀδύνατον νά βρεθεῖ προϊόν πού νά ἔχει ἴση ἐπισιτιστικὴ σημασία μὲ τὰ σιτηρά». Πολύ πρωτότυπο ἐπιχείρημα, πού ἐκφράζει ἀπλῶς τὴν ὑπεκφυγὴ ἀπὸ τὸ πρόβλημα. Τὴ σχέση ἔχει ἐδῶ ἡ ἐπισιτιστικὴ σημασία τῶν ἄλλων προϊόντων, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν πούληση αὐτῶν τῶν ἄλλων προϊόντων καὶ γιὰ τὴν ἀγορὰ φτηνῶν σιτηρῶν; . . . 3) Γιὰ τὸ λόγο ὅτι «τὰ σιτοπαραγωγικὰ νοικοκυριά καταναλωτικοῦ τύπου ἔχουν πάντα ὀρθολογιστικὴ βάση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τους». Μὲ ἄλλα λόγια: γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ κ. Καμπλουκόφ «μὲ τοὺς συντρόφους του» θεωρεῖ «ὀρθολογιστικὴ» τὴ φυσικὴ οἰκονομία. Ἄκαταμάχητο. ὅπως βλέπετε, ἐπιχείρημα. . .

II. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΙΤΗΡΩΝ

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ ἀγκαλιάζει τὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τὰ κυβερνεῖα τῆς στέπας τῆς Νοβορόσιγιας καὶ τὰ κυβερνεῖα πέρα ἀπὸ τὸ Βόλγα. Ἐδῶ ἡ γεωργία διακρίνεται γιὰ τὸν ἑκτατικὸ χαρακτήρα της καὶ τὴν τεράστια παραγωγὴ σιτηρῶν γιὰ πούληση. Ἄν πάρουμε τὰ 8 κυβερνεῖα: Χερσώνας, Βεσαρβίας, Ταυρίδας, Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Σαράτοφ, Σαμάρας καὶ Ὁρενμπούργκ, θά δοῦμε ὅτι στὰ 1883-1887 ἀναλογοῦσαν ἐδῶ σ' ἓναν πληθυσμὸ 13 877 χιλιάδες 41,3 ἑκατομμύρια τσέτβερτ καθαρὴ σοδιά δημητριακῶν (χώρια ἢ βρώμη), δηλαδὴ περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τέταρτο ὅλης τῆς καθαρῆς σοδιάς τῶν 50 κυβερνεῖων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Περισσότερο ἀπ' ὅλα σπέρνουν ἐδῶ στάρι, πού εἶναι τὸ κυριότερο ἀπὸ τὰ ἐξαγόμενα δημητριακά*. Ἡ γεωργία ἀναπτύσσεται ἐδῶ πιὸ γρήγορα (σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἄλλες περιοχὲς τῆς Ρωσίας), καὶ τὰ κυβερνεῖα αὐτὰ ἀπωθοῦν σὲ δευτέρη μοῖρα τὰ

* Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κυβερνεῖο Σαράτοφ, πού μὲ στάρι καλλιεργοῦνται μόνο τὰ 14,3% τῆς ἑκτασῆς του, στὰ ὑπόλοιπα κυβερνεῖα πού ἀναφέραμε, βλέπουμε πὼς μὲ στάρι καλλιεργοῦνται τὰ 37,6%-57,8% τῶν ἐκτάσεων.

κυβερνεΐα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης πού κατεΐχαν προ-
ηγούμενα τὴν πρώτη θέση:

Περιοχές τῶν κυβερνεΐων	Καθαρή σοδιά τῶν σιτηρῶν κατ' ἄτομο στὶς περιόδους *		
	1864—1866	1870—1879	1883—1887
Τῆς νότιας στέπας	2,09	2,14	3,42
Τοῦ κάτω Βόλγα καὶ πέρα ἀπὸ τὸ Βόλγα	2,12	2,96	3,35
Τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης	3,32	3,88	3,28

Ἔτσι συντελεΐται ἡ μετατόπιση τοῦ κύριου κέντρου τῆς σιτο-
παραγωγῆς: στὴν περίοδο τῶν δεκαετιῶν 1860—1870 καὶ 1870—
1880 τὰ κυβερνεΐα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης ἦταν μπρο-
στά ἀπ' ὅλα, ἐνῶ στὰ 1880—1890 παραχώρησαν τὰ πρωτεΐα τους
στὰ κυβερνεΐα τῆς στέπας καὶ τοῦ Κάτω Βόλγα· ἡ σιτοπαρα-
γωγή τους ἄρχισε νά πέφτει.

Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ γεγονός τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης τῆς
γεωργικῆς παραγωγῆς στὴν περιοχή πού περιγράφουμε ὀφείλε-
ται στό γεγονός ὅτι οἱ ἀκρινές στεπώδεις περιοχές ἦταν μετὰ τὴ
μεταρύθμιση ἀποικία τῆς ἀπὸ καιρὸ πιά κατοικημένης Κεν-
τρικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Οἱ ἄφθονες ἐλεύθερες γαῖες τρα-
βούσαν ἐδῶ ἕναν τεράστιο χεΐμαρο ἀπὸ μέτοικους, πού αὐξαι-
νανε γοργὰ τὶς καλλιεργούμενες ἐκτάσεις**. Ἡ μεγάλη αὐξηση
τῶν καλλιεργημένων ἐκτάσεων γιὰ ἐμπορικούς σκοπούς ἦταν
δυνατὴ μονάχα χάρι στή στενὴ οἰκονομικὴ σχέση αὐτῶν τῶν

* Οἱ πηγές ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω. Οἱ περιοχές τῶν κυβερνεΐων πάρθη-
καν ἀπὸ τὴν «Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση». Τὰ ὄρια τῆς περιοχῆς
τοῦ «Κάτω Βόλγα καὶ τῆς περιοχῆς πέρα ἀπὸ τὸ Βόλγα» δέν καθορίστηκαν
μέ ἐπιτυχία, γιατί στὰ κυβερνεΐα τῆς στέπας μέ τὴν τεράστια παραγωγή
σιτηρῶν περιλήφθηκε καὶ τὸ κυβερνεῖο Ἀστραχάν (ὅπου ἡ παραγωγή
σιτηρῶν δέ φτάνει καὶ γιὰ τὶς ντόπιες ἐπισιτιστικὲς ἀνάγκες) καὶ τὰ κυβερ-
νεΐα τοῦ Καζάν καὶ τοῦ Σιμπίρσκ πού ἀνήκουν περισσότερο στὴν κεντρικὴ
μαυρόχωμη ζώνη.

** Βλ. στὸν κ. Β. Μιχαηλόβσκι («Νόβογε Σλόβο», 1897, Ἰούνης) γιὰ τὴν
τεράστια αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς ἀκρινές περιοχές καὶ γιὰ τὴ μετοί-
κηση πού ἐγίνε πρὸς τὰ ἐκεῖ ἀπὸ τὸ 1885 ὡς τὸ 1897 ἑκατοντάδων χιλιάδων
ἀγροτῶν ἀπὸ τὰ κυβερνεΐα πού βρίσκονταν στὰ ἐνδότερα τῆς χώρας. Γιὰ
τὴν ἐπέκταση τῶν καλλιεργημένων ἐκτάσεων βλεπε τὸ προαναφερόμενο
ἔργο τοῦ Β. Πόστνικοφ, τὶς στατιστικὲς συλλογές τῶν ζέμστρο γιὰ τὸ κυ-
βερνεῖο Σαμάρας καὶ τοῦ Β. Γρηγόριεφ «Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν τοῦ
κυβερνεΐου Ριαζάν». Γιὰ τὸ κυβερνεῖο Οὐφά βλεπε τὴν ἐργασία τοῦ Ρέμε-
ζοφ: «Εἰκόνας ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς ἀγρίας Μπασκίριας», πού περιγράφει ζων-
τανά πῶς οἱ «μέτοικοι» κατὰστρεφαν τὰ δάση πού εἶχαν ναυπηγήσιμη ξυ-
λεία καὶ πῶς μετέβαλαν τοὺς κάμπους πού «ξεκαθάριζαν» ἀπὸ τοὺς «ἀγρι-
ους» μπασκίρους σὲ «ἐργοστάσια σταριοῦ». Αὐτὸ εἶναι ἕνα μικρὸ δείγμα
ἀποικιακῆς πολιτικῆς, πού μπορεῖ νά συγκριθεῖ μέ ὅποιοδήποτε κατόρ-
θωμα τῶν γερμανῶν στὴν Ἀφρική.

ἀποικιών, από τή μιὰ μεριά μέ τήν Κεντρική Ρωσία κι από τήν ἄλλη μέ τίς εὐρωπαϊκές χώρες πού εἰσάγουν σιτηρά. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας στήν Κεντρική Ρωσία καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στίς ἀκρινές περιοχές συνδέονται ἀναπόσπαστα μεταξύ τους καί δημιουργοῦν ἀμοιβαία ἀγορά ἢ μιὰ γιά τήν ἄλλη. Τά βιομηχανικά κυβερνεῖα παίρναν ἀπό τό Νότο σιτηρά, πουλώντας ἐκεῖ τά προϊόντα τῶν ἐργοστασίων τους κι ἐφοδιάζοντας τίς ἀποικίες μέ ἐργατικά χέρια, μέ χειροτέχνες (βλ. τό κεφάλαιο V, ὑποκεφ. III, γιά τή μετοίκηση τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν στίς ἀκρινές περιοχές*) καί μέ μέσα παραγωγῆς (ξύλεια, οἰκοδομικά ὑλικά, ἐργαλεῖα κτλ.). Μονάχα χάρη σ' αὐτό τόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας μπορούσαν οἱ μέτοικοι στίς περιοχές τῆς στέπας νά ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τή γεωργία, πουλώντας μεγάλα ποσά σιτηρῶν στίς ἐσωτερικές καί κυρίως στίς ἐξωτερικές ἀγορές. Μονάχα χάρη στή στενή σύνδεση μέ τήν ἐσωτερική καί τήν ἐξωτερική ἀγορά μπορούσε νά προχωρήσει μέ τόσο γοργό ρυθμό ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Καί ἦταν ἡ ἀνάπτυξη αὐτή ἀκριβῶς κεφαλαιοκρατική, γιατί παράλληλα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας προχωροῦσε μέ τήν ἴδια ταχύτητα τό προτσές τῆς προσέλευσης τοῦ πληθυσμοῦ στή βιομηχανία, τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τῶν πόλεων καί τοῦ σχηματισμοῦ νέων κέντρων τῆς μεγάλης βιομηχανίας (Σύγκρ. παρακάτω, VII καί VIII κεφάλαια)**.

Ὅσο γιά τό ζήτημα ἂν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας συνδέεται σ' αὐτή τήν περιοχή μέ τήν τεχνική πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί μέ τή διαμόρφωση κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων, γι' αὐτό μιλήσαμε κίόλας πιό πάνω. Στό δεύτερο κεφάλαιο εἶδαμε τί μεγάλες καλλιεργημένες ἐκτάσεις ἔχουν οἱ ἀγρότες σ' αὐτά τά μέρη, πόσο ἔντονα ἐκδηλώνονται ἐδῶ οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἀκόμα καί μέσα στήν κοινότητα. Στό

* Σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 347. Ἡ Σύντ.

** Σύγκρ. Μάρξ «Das Kapital», III, 2, 289 — ἓνα ἀπό τά βασικά γνωρίσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀποικίας εἶναι ἡ ἀφθονία ἐλεύθερων γαιῶν, πού εἶναι εὐπρόσιτες στοὺς μέτοικους (ἡ ρωσική μετάφραση τοῦ μέρους αὐτοῦ, σελ. 623, εἶναι πέρα γιά πέρα λαθεμένη)⁹⁰. Βλ. ἐπίσης III, 2, 210, ρωσ. μετάφρ., σελ. 553, — τό τεράστιο περίσσειμα σιτηρῶν στίς ἀγροτικές ἀποικίες ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁλος ὁ πληθυσμός τους ἀπό τήν ἀρχή ἀπασχολεῖται «σχεδόν ἀποκλειστικά μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία καί εἰδικά μέ τά προϊόντα τῆς πού παράγει γιά τήν πλατιά κατανάλωση» καί πού ἀνταλλάσσονται μέ τά προϊόντα τῆς βιομηχανίας. «Οἱ σύγχρονες ἀποικίες παίρνουν μέσω τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς ἔτοιμα προϊόντα, πού κάτω ἀπό ἄλλες συνθήκες θά ἀναγκάζονταν νά τά παράγουν οἱ ἴδιες»⁹¹.

προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε, ότι σ' αυτή τήν περιοχή αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα ή χρησιμοποίηση μηχανών, ότι οί κεφαλαιοκρατικές φάρμες τών άκρινών περιοχών προσελκύουν εκατοντάδες χιλιάδες κι εκατομμύρια μισθωτούς εργάτες, αναπτύσσοντας για πρώτη φορά στή γεωργία τόσο μεγάλα νοικοκυριά, όπου εφαρμόζεται ή πλατιά συνεργασία μισθωτών εργατών κτλ. Τώρα πιά πολύ λίγα μās μένουν νά προσθέσουμε για νά ολοκληρώσουμε αυτή τήν εικόνα.

Στίς άκρινές στεπώδεις περιοχές τά μεγάλα χτήματα διακρίνονται όχι μονάχα για τίς τεράστιες διαστάσεις πού έχουν κάποτε, μά και για τήν παραγωγή τους σέ μεγάλη κλίμακα. Πιό πάνω μιλήσαμε για καλλιεργούμενες έκτάσεις από 8 ως 10 και ως 15 χιλιάδες ντεσιατίνες στό κυβερνείο Σαμάρας. Στό κυβερνείο Ταυρίδας ό Φάλτς-Φέιν έχει 200 000 ντεσιατίνες, ό Μορντβίνοφ 80 000 ντεσ., δύο άλλα πρόσωπα από 60 000 ντεσ. «και πολλοί ιδιοκτήτες έχουν από 10 ως 25 χιλιάδες ντεσιατίνες» (Σαχοβσκόι, 42). Για τίς διαστάσεις τών νοικοκυριών μπορούμε νά σχηματίσουμε μιά ιδέα από τό γεγονός ότι τό 1893 λχ. δούλευαν στού Φάλτς-Φέιν 1100 μηχανές για τό θέρισμα τού χόρτου (άπ' αυτές οί 1000 ήταν τών άγροτών). Τό 1893 στό κυβερνείο Χερσώνας καλλιεργήθηκαν 3,3 εκατομμύρια ντεσιατίνες και άπ' αυτές τό 1,3 εκατομ. ντεσ. άνηκαν σέ μεγάλα νοικοκυριά. Στούς πέντε νομούς τού κυβερνείου (χωρίς τό νομό Όδησσού) υπήρχαν 1237 μεσαία νοικοκυριά (μέ 250-1000 ντεσ. γής τό καθένα), 405 μεγάλα (μέ 1-2 1/2 χιλιάδες ντεσ.) και 226 νοικοκυριά, πού τό καθένα είχε πάνω από 2 1/2 χιλιάδες ντεσιατίνες. Σύμφωνα μέ τά στοιχεία πού συγκεντρώθηκαν τό 1890 για 526 νοικοκυριά, τά νοικοκυριά αυτά είχαν 35 514 εργάτες, δηλ. κατά μέσο όρο 67 εργάτες τό κάθε νοικοκυριό. Άπ' αυτούς 16 ως 30 εργάτες ήταν μισθωμένοι για όλόκληρο τό χρόνο. Τό 1893 σέ 100 λίγο-πολύ μεγάλα νοικοκυριά τού νομού Έλισαβετγκράντ υπήρχαν 11 197 εργάτες (κατά μέσο όρο 112 στό κάθε νοικοκυριό!). Άπ' αυτούς 17,4% ήταν μισθωμένοι για όλόκληρο τό χρόνο, 39,5 % για μιά όρισμένη περίοδο και 43,1% μεροκαματιάρηδες*. Νά τά στοιχεία για τήν κατανομή τής καλλιεργούμενης έκτασης ανάμεσα σ' όλα τά γεωργικά νοικοκυριά τού νομού, τόσο τών μεγαλοχτηματιών όσο και τών άγροτών**:

* Τεζιακόφ, Ι. σ.

** «Υλικά για τήν εκτίμηση τών γαιών τού κυβερνείου Χερσώνας», τόμ. II, Χερσώνα, 1886. Οί ντεσιατίνες πού καλλιεργεί ή κάθε ομάδα καθορίστηκαν μέ τόν πολλαπλασιασμό τής μέσης καλλιεργούμενης έκτασης μέ τόν αριθμό τών νοικοκυριών. Ό αριθμός τών ομάδων περιορίστηκε.

		Πόση καλλιεργούμενη έκταση έχουν περίπου σέ χιλ. ντεσιατίνες	
Νοικοκυριά	πού δέν καλλιεργούν	15 228	—
»	πού έσπειραν ώς 5 ντεσιατίνες	26 963	74,6
»	» » 5-10 »	19 194	144
»	» » 10-25 »	10 234	157
»	» » 25-100 »	2 005	91
»	» » 100-1000 »	372	110
»	» πάνω από 1000 »	10	14
Συνολικά στό νομό		74 006	590,6

Έτσι, λίγο ξεπερνούν τά 3 % (κι αν υπολογιστούν μονάχα όσοι σπέρνουν, τότε φτάνουν τά 4 %) οί νοικοκυρέοι πού συγκεντρώνουν στά χέρια τους πάνω από τό ένα τρίτο δλης τής καλλιεργούμενης έκτασης, πού γιά τήν καλλιέργειά της καί τή συγκομιδή της παραγωγής της χρειάζονται μάζες έργατών, μισθωτών καί μεροκαματιάρηδων.

Τέλος, νά τά στοιχειά γιά τό νομό Νοβοουζένσκ του κυβερνείου Σαμάρας. Στό II κεφάλαιο πήραμε μονάχα τούς ρώσους αγρότες, πού είχαν τά νοικοκυριά τους στά πλαίσια τής κοινότητας. Τώρα προσθέτουμε καί τούς γερμανούς καί τούς «χουτόρνικους» (αγρότες πού έχουν χωριστό από τήν κοινότητα αγρόκτημα). Δυστυχώς δέν έχουμε στή διάθεσή μας στοιχειά γιά τά μεγάλα νοικοκυριά τών γαιοχτημόνων*: [Βλ. τόν πίνακα στή σελ. 264. *Η Σύντ.*]

Όπως φαίνεται, δέν υπάρχει ανάγκη νά σχολιάσουμε αυτά τά στοιχειά. Πιό πάνω είχαμε κιόλας τήν ευκαιρία νά παρατηρήσουμε, ότι ή περιοχή πού περιγράψαμε είναι ή πιό χαρακτηριστική περιοχή του καπιταλισμού στή γεωργία τής Ρωσίας, χαρακτηριστική όχι φυσικά από τήν αγροτο-οικονομική, αλλά από τήν κοινωνικο-οικονομική άποψη. Οί άποικίες αυτές, πού αναπτύχθηκαν πιό έλεύθερα, μās δείχνουν τί σχέσεις θά μπορούσε καί θά έπρεπε ν' αναπτυχθούν καί στήν υπόλοιπη Ρωσία, αν τά πολυάριθμα υπολείμματα του καθεστώτος πριν από τή μεταρύθμιση δέν παρεμπόδιζαν τόν καπιταλισμό. Όσο γιά τίς μορφές του καπιταλισμού στή γεωργία, είναι εξαιρετικά πολυποικίλες, όπως θά φανεί από τά παρακάτω.

* Συλλογή γιά τό νομό Νοβοουζένσκ. — Η γη πού μισθώνεται υπολογίστηκε δλη μαζί: καί του δημοσίου, καί τών μεγαλοχτηματιών καί ή γη τών γεωργικών κλήρων. Νά μία άπαριθμηση τών βελτιωμένων εργαλείων, πού είχαν οί ρώσοι χουτόρνικοι: 609 σιδερένια αλέτρια, 16 άτμοκίνητες καί 89 ίπποκίνητες άλωνιστικές μηχανές, 110 χορτοθεριστικές μηχανές, 64 ίπποκίνητους χορτοσυλλέκτες, 61 λιχνιστικές καί 64 θεριστικές μηχανές. Στόν αριθμό τών μισθωτών έργατών δέν υπολογίστηκαν οί μεροκαματιάρηδες.

Νομός Νοβοουζένσκ του κυβερνείου Σαμάρας	Νοικοκυριά		Νησιώτικες		Καλλιεργούμενη έκταση		Αριθμός ζώων (συνολικά, υπο- λογισμένα σε μεγάλα ζώα)	Τελειοποιημένα γεωργικά έργα	Μισθωτοί έργατες	Σε 1 νοικοκυριό αναλογεί κατά μέσο όρο			Αριθ. ζώων (συνολικά, υπολογισμένα σε με- γάλα ζώα)
	Γη		Νησιώτικες		Καλλιεργούμενη έκταση								
	αγροαίμνη	μισθώμνη	αγροαίμνη	μισθώμνη	αγροαίμνη	μισθώμνη				Νησιώτικες			
Συνολικά στο νομό	51 348	130 422	751 873	816 133	343 260	13 778	8 278	2,5	14,6	15,9	6,7		
Νοικοκυριά με 10 και πε- ρισσότερα ζώα εργασίας	3 958	117 621	580 158	327 527	151 744	10 598	6 055	29	146	82	38		
Πόσοι από τους τελευταίους είναι οι ρώσοι χουτόρνι- κοι με 20 και περισσό- τερα ζώα εργασίας	218	57 083	253 669	59 137	39 520	1 013	1 379	261	1 163	271	181		

III. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ. ΓΕΝΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΑΣ

Περνάμε τώρα σε μίαν άλλη σπουδαιότατη περιοχή του γεωργικού καπιταλισμού της Ρωσίας, και συγκεκριμένα στην περιοχή όπου την επικρατέστερη σημασία δέν την έχουν τα δημητριακά προϊόντα, αλλά τα προϊόντα της κτηνοτροφίας. Η περιοχή αυτή εκτός από τα βαλτικά και τα δυτικά κυβερνεΐα αγκαλιάζει και τα βόρεια κυβερνεΐα, τα βιομηχανικά κυβερνεΐα και τμήματα όρισμένων κεντρικών κυβερνεΐων (Ριαζάν, Όριόλ. Τούλας και Νίζνι Νόβγκοροντ). Η παραγωγή των ζώων προσανατολίζεται εδώ προς τή γαλακτοκομία κι όλος ό χαρακτήρας της γεωργίας προσαρμόζεται στην παραγωγή όσο τό δυνατό περισσότερων κι όσο τό δυνατό πολυτιμότερων για τήν αγορά προϊόντων αυτού του είδους*. «Μπροστά στά μάτια μας συντελείται προφανώς τό πέρασμα από τήν κτηνοτροφία, πού προορίζεται για τό κόπρισμα των χωραφιών στη γαλακτοπαραγωγική κτηνοτροφία· τό πέρασμα αυτό είναι ιδιαίτερα αισθητό στην τελευταία δεκαετία» (άπόσπασμα από τήν προηγούμενη ύποσημείωση του έργου, *ibid.*). Είναι πολύ δύσκολο νά χαρακτηρίσουμε από τήν άποψη αυτή μέ στατιστικά στοιχεία τίς διάφορες περιοχές της Ρωσίας, γιατί εδώ δέν έχει σημασία ό απόλυτος αριθμός των μεγάλων βοοειδών, αλλά ό αριθμός των γαλακτοφόρων ζώων και ή ποιότητά τους. Αν πάρουμε τό σύνολο των ζώων πού αναλογούν σε 100 κατοίκους, θά δοΐμε ότι στη Ρωσία ό πιό μεγάλος αριθμός αντιστοιχεί στις άκρινές στεπώδεις περιοχές και ό πιό μικρός στη μή μαυρόχρωμη ζώνη («Η άγροτική και δασική οικονομία», 274), θά δοΐμε ότι μέ τόν καιρό ό αριθμός αυτός *έλαττώνεται* («Οί παραγωγικές δυνάμεις», III,

* Σε άλλες περιοχές της Ρωσίας ή κτηνοτροφία παίζει άλλο ρόλο. Στο μακρινό Νότο και στα Νοτιοανατολικά λχ. επικράτησε ή πιό έκτακτη μορφή της κτηνοτροφίας και συγκεκριμένα ή κτηνοτροφία για κρεατοπαραγωγή. Βορειότερα, τά βοοειδή άποχτούν τή σημασία εργατικής δύναμης. Τέλος, στην κεντρική μαυρόχρωμη ζώνη τά ζώα γίνονται «μηχανές πού παράγουν κοπριά για λίπασμα». Β. Κοβαλέβσκι και Ι. Λεβίτσκι: «Στατιστική μελέτη της γαλακτοκομίας στη βόρεια και στην κεντρική ζώνη της Ευρωπαϊκής Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1879). Οί συγγραφείς αυτού του έργου, όπως και οί περισσότεροι από τους ειδικούς της άγροτικής οικονομίας, δείχνουν πολύ λίγο ένδιαφέρον για τήν κοινωνικο-οικονομική πλευρά του ζητήματος και για τήν κατανόηση αυτής της πλευράς. Είναι λογουχάρη πέρα για πέρα λάθος νά βγάξει κανείς από τό άνέβασμα της άποδοτικότητας των νοικοκυριών τό άμεσο συμπέρασμα ότι εξασφαλίστηκε «ή εϋημερία και ό έπισιτισμός του λαού» (σελ. 2).

6. Σύγκρ. τήν «Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση», Ι). Συνεπώς, έδω παρατηρείται αυτό άκριβώς πού σημείωσε και ο Ρόσερ, ότι δηλαδή ο αριθμός τών ζώων πού αναλογεί σέ κάθε άτομο είναι μεγαλύτερος στους τόπους τής «έκτατικής κτηνοτροφίας» (*W. Roscher*, «Nationalökonomik des Ackerbaues». 7-te Aufl. Stuttg. 1873, S. 563-564*). Έμας όμως μάς ενδιαφέρει ή έντατική κτηνοτροφία και προπαντός ή γαλακτοπαραγωγική. Γι' αυτό αναγκαζόμαστε νά περιοριστοΰμε στόν κατά προσέγγιση ύπολογισμό, πού έκαναν οί συντάχτες τής παραπάνω «Μελέτης», χωρίς νάχουμε αξιώσεις γιά άκριβη ύπολογισμό τοϋ φαινομένου. Ο ύπολογισμός αυτός δείχνει παραστατικά τή σχέση τών διάφορων περιοχών τής Ρωσίας άνάλογα μέ τό βαθμό ανάπτυξης τής γαλακτοκομίας. Παραθέτουμε [στή σελ. αυτή. Σημ. Μετ.]

Όμάδες κυβερνείων	Ο πληθυσμός και τών δυο φύλων σέ χιλιάδες (1873)	Γαλακτοφόρες αγελάδες σέ χιλιάδες	Ποσότητα		Έμ μήση άποδοτικότητα μιας αγελάδας, κουβάδες	Σέ 100 κατοίκους αναλογούν			Παράγεται τυρί, μούθρα και βούτυρο κατά προσέγγιση και μέ βάση τό 1879	Έμ τυροκομική στά παραγωγή στά 1890
			Γάλα σέ χιλιάδες κουβάδες	Βούτυρο σέ χιλιάδες κούτια		γαλακτοφόρες αγελάδες	γάλα σέ κουβάδες	βούτυρο σέ κούτια		
I. Βαλτικά και δυτικά (9)	8 127	1 101	34 070	297	31	13,6	420	3,6	;	469
II. Βόρεια (10)	12 227	1 407	50 000	461	35	11,4	409	3,7	3 370,7	563
III. Βιομηχανικά (έξω από τή μαυρόχρωμη ζώνη) (7)	8 822	662	18 810	154	28	7,5	214	1,7	1 088	295
IV. Κεντρικά (τής μαυρόχρωμης ζώνης) (8)	12 387	785	16 140	133	20	6,3	130	1,0	242,7	23
V. Νότια μαυρόχρωμα, νοτιοδυτικά, νότια κι ανατολικά στεπώδη (16)	24 087	1 123	20 880	174	18	4,6	86	0,7	—	—
Συνολικά στά 50 κυβερνεία τής Ευρωπαϊκής Ρωσίας	65 650	5 078	139 900	1 219	27	7,7	213	1,8	4 701,4	1 350

* — *B. Ρόσερ*, «Η οικονομία τής γεωργίας». Έκδ. 7η. Στουτγάρδη, 1873, σελ. 563-564. Η Σύντ.

τόν ύπολογισμό αὐτό in extenso*, συμπληρώνοντάς τον μέ μερικoύς μέσους ἀριθμοὺς καί μέ στοιχεῖα γιά τήν τυροκομία τοῦ 1890 πού τά βγάλαμε μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς «γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια».

Ὁ μικρός αὐτός πίνακας δείχνει ἀνάγλυφα (ἄν καί μέ πολύ παλιωμένα στοιχεῖα) τή διαμόρφωση εἰδικῶν περιοχῶν γαλακτοκομίας, τήν ἀνάπτυξη σ' αὐτές τῆς ἐμπορευματικῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας (τήν πούληση τοῦ γάλατος καί τή βιομηχανική του ἐπεξεργασία) καί τήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῶν γαλακτοφόρων ζώων.

Γιά νά κρίνουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας στό πέρασμα τοῦ χρόνου, μπορούμε νά χρησιμοποιήσουμε μονάχα τά στοιχεῖα τῆς βουτυροκομίας καί τῆς τυροκομίας. Ἡ ἐμφάνιση τῆς γαλακτοκομίας στή Ρωσία ἀνάγεται στά τέλη ἀκριβῶς τοῦ 18ου αἰῶνα (1795). Ἡ τσιφλικάδικη τυροκομία, πού ἄρχισε ν' ἀναπτύσσεται στό 19ο αἰῶνα, πέρασε μεγάλη κρίση στή δεκαετία 1860-1870, πού ἐγκαινίασε τήν ἐποχή τῆς τυροκομίας τῶν ἀγροτῶν καί τῆς ἐμπορικῆς τυροκομίας.

Στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν τυροκομεῖα**:

Στά 1866	72	μέ	226	ἐργάτες	καί	παραγωγή	119	χιλ.	ρούβλια
» 1879	108	»	289	»	»	»	225	χιλ.	»
» 1890	265	»	865	»	»	»	1 350	χιλ.	»

Ἐπομένως, σέ 25 χρόνια ἡ παραγωγή ὑπερδεκαπλασιάστηκε. Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά, πού εἶναι ἐλλιπέστατα, δέν μπορούμε νά κρίνουμε παρά μονάχα γιά τή δυναμικότητα τοῦ φαινομένου. Ἄς ἀναφέρουμε μερικά πιά λεπτομερειακά στοιχεῖα. Στό κυβερνεῖο Βόλογκντα ἡ βελτίωση τῆς γαλακτοκομίας ἄρχισε κυ-

* — στό σύνολό του. Ἡ Σύντ.

** Στοιχεῖα ἀπό τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» καί τόν «Ὁδηγό» τοῦ κ. Ὀρλόφ (1η καί 3η ἐκδ.). Γιά τίς πηγές αὐτές βλέπε στό VII κεφάλαιο (σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 478-481. Ἡ Σύντ.). Σημειώνουμε μόνο ὅτι οἱ ἀριθμοὶ πού ἀναφέρονται μειώνουν τήν πραγματική ταχύτητα τῆς ἀνάπτυξης, γιὰτί τό 1879 ἡ ἐννοια «ἐργοστάσιο» χρησιμοποιόταν πιά στενά παρά τό 1866, καί τό 1890 ἀκόμα στενότερα ἀπό τό 1879. Στήν 3η ἐκδοση τοῦ «Ὁδηγοῦ» ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τό χρόνο ἱδρύσεως 230 ἐργοστασίων: ἀπ' αὐτά βγαίνει ὅτι μόνο 26 εἶχαν ἱδρυθεῖ πρὶν ἀπό τό 1870, 68 στά 1870-1880, 122 στά 1880-1890 καί 14 τό 1890. Κι αὐτό δείχνει τή γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς. Ὅσο γιά τό νεότερο «Πίνακα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (Πετρούπολη, 1897), σ' αὐτόν βασιλεύει ἀπόλυτο χάος: σέ δύο-τρία κυβερνεῖα καταγράφηκε ἡ τυροκομική παραγωγή, στά ὑπόλοιπα παραλείφθηκε ἐντελῶς.

ρίως από τό 1872, όταν άρχισε νά λειτουργεί ή σιδηροδρομική γραμμή Γιαροσλάβλ-Βόλογκντα. Από τότε «οί νοικοκυρέοι άρχισαν νά φροντίζουν γιά τήν καλύτερευση τών κοπαδιών τους, νά καλλιεργοϋν κτηνοτροφικά φυτά, ν' άποχτάνε τελειοποιημένα έργαλεία. . . προσπαθοϋσαν νά οργανώσουν τή γαλακτοκομία πάνω σέ καθαρά έμπορική βάση» («Στατιστική μελέτη». 20). Στο κυβερνείο Γιαροσλάβλ τά λεγόμενα «συνεταιριστικά τυροκομεία» τής περιόδου 1870-1880 «προετοίμασαν τό έδαφος» καί «ή τυροκομία έξακολουθεί ν' αναπτύσσεται μέ ιδιωτική πρωτοβουλία, διατηρώντας μόνο τό όνομα „συνεταιριστική“» (25)· τά «συνεταιριστικά» τυροκομεία έμφανίζονται — προσθέτουμε έμεις — στον «Οδηγό γιά τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια» σάν έπιχειρήσεις μέ μισθωτούς έργάτες. Οί συντάχτες του «Δοκιμίου», σύμφωνα μέ *έπίσημα* στοιχεία, υπολογίζουν ότι ή παραγωγή τυριού καί βουτύρου δέν είναι 295 χιλιάδες ρούβλια, αλλά 412 χιλιάδες ρούβλια (αυτό βγαίνει από τούς αριθμούς πού είναι σκόρπιοι σ' όλο τό βιβλίο), ή διόρθωση όμως αυτού του αριθμού άνεβάζει τήν παραγωγή φρέσκου βουτύρου καί τυριού σέ 1600 χιλ. ρούβλια, κι άν προσθέσουμε τό λυωμένο βούτυρο καί τή μζήθρα, ή παραγωγή φτάνει τά 4701,4 χιλ. ρούβλια, χωρίς νά υπολογίζονται οϋτε τά βαλτικά οϋτε τά δυτικά κυβερνεία.

Γιά τήν πιό κατοπινή εποχή θ' αναφέρουμε τίς παρακάτω κρίσεις από τήν προαναφερμένη έκδοση τής διεύθυνσης γεωργίας: «Η έλεύθερη μισθωτή εργασία κτλ.». Γενικά γιά τά βιομηχανικά κυβερνεία διαβάζουμε: «Η ανάπτυξη τής γαλακτοκομίας προκάλεσε όλόκληρη επανάσταση στην κατάσταση τών νοικοκυριών αυτής τής περιοχής», ή ανάπτυξη αυτή «επέδρασε έμμεσα καί στή βελτίωση τής γεωργίας», «ή γαλακτοκομία στην περιοχή αυτή αναπτύσσεται χρόνο μέ τό χρόνο» (258). Στο κυβερνείο Τβέρ «τόσο οί μεγάλοι ιδιοχτήτες όσο καί οί άγρότες έκδηλώνουν μιά τάση βελτίωσης τής συντήρησης τών ζώων». Τό εισόδημα από τήν κτηνοτροφία υπολογίζεται σέ 10 εκατομμύρια ρούβλια (274). Στο κυβερνείο Γιαροσλάβλ «ή γαλακτοκομία αναπτύσσεται χρόνο μέ τό χρόνο. . . Τά τυροκομεία καί τά βουτυροκομεία άρχισαν μάλιστα ν' άποχτούν κάποιο βιομηχανικό χαρακτήρα. . . προαγοράζουν γάλα από τούς γείτονες, άκόμα κι από τούς άγρότες. Υπάρχουν τυροκομεία πού άνήκουν σέ όλόκληρη εταιρία ιδιοχτητών» (285). «Τή γενική κατεύθυνση του ντόπιου μεγάλου νοικοκυριού — γράφει ένας άνταποκριτής από τό νομό Ντανίλοφ του κυβερνείου Γιαροσλάβλ — τή χα-

ρακτηρίζουν σήμερα τά παρακάτω γνωρίσματα: 1) τό πέραςμα από τό σύστημα τῆς τριμεροῦς στήν πενταμερῆ κι ἑφταμερῆ ἀμειψισπορά μέ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν· 2) τό ὄργωμα χέρσων ἐδαφῶν· 3) ἡ εἰσαγωγή τῆς γαλακτοκομίας καί σάν συνέπειά της ἡ πιό αὐστηρή ἐπιλογή τῶν ζώων καί ἡ βελτίωση τῆς συντήρησής τους» (292). Τό ἴδιο λέγεται καί γιά τό κυβερνεῖο Σμολένσκ, ὅπου τό ὕψος τῆς παραγωγῆς τυριοῦ καί βουτύρου φτάνει, σύμφωνα μέ τήν ἐκθεση τοῦ διοικητῆ τοῦ κυβερνεῖου, στίς 240 χιλιάδες ρούβλια γιά τό 1889 (σύμφωνα μέ τή στατιστική 136 χιλιάδες ρούβλια γιά τό 1890). Ἐνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας παρατηρεῖται στά κυβερνεῖα Καλούγκας, Κόβνο, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πσκόφ, Ἐσθονίας καί Βόλογκντα. Ἡ παραγωγή βουτύρου καί τυριοῦ στό τελευταῖο κυβερνεῖο, σύμφωνα μέ τή στατιστική τοῦ 1890, εἶναι 35 χιλιάδες ρούβλια, — σύμφωνα μέ τήν ἐκθεση τοῦ διοικητῆ 108 χιλιάδες ρούβλια. — καί 500 χιλ. ρούβλια σύμφωνα μέ τά τοπικά στοιχεῖα τοῦ 1894 ὅπου ἀναφέρονται 389 ἐργοστάσια. «Αὐτοί εἶναι ἀριθμοί πού μᾶς δίνει ἡ στατιστική. Στήν πραγματικότητα ὅμως ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων εἶναι πολύ μεγαλύτερος, γιατί, σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τοῦ συμβουλίου τοῦ ζέμιστρο τῆς Βόλογκντα, μόνο στό νομό Βόλογκντα ὑπάρχουν 224 ἐργοστάσια». Ἡ παραγωγή ὅμως εἶναι ἀναπτυγμένη σέ 3 νομούς κι ἄρχισε ἐνμέρει νά διεισδύει καί στόν τέταρτο*. Ἐπ' αὐτά μπορεῖ κανεῖς νά κρίνει κατά πόσες φορές πρέπει ν' αὐξήσει τούς ἀριθμούς πού ἀναφέραμε πιό πάνω, γιά νά πλησιάσει τήν πραγματικότητα. Ἡ χοντρική ἐκτίμηση ἑνός εἰδικοῦ ὅτι «σήμερα ὁ ἀριθμός τῶν βουτυροκομείων καί τῶν τυροκομείων εἶναι μερικές χιλιάδες» («Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας», 299), δίνει μιᾶ πιστότερη εἰκόνα τοῦ πράγματος παρά ὁ δῆθεν ἀκριβής ἀριθμός: 265 ἐργοστάσια.

* Ἐτσι λοιπόν, τά στοιχεῖα αὐτά δέν ἀφήνουν καμιᾶ ἀμφιβολία γιά τήν τεράστια ἀνάπτυξη τοῦ ἰδιαίτερου αὐτοῦ εἴδους τῆς ἐμ-

* «Νεντέλια», 1896, ἀρ. φύλλου 13. Ἡ γαλακτοκομία εἶναι τόσο ἐπικερδής, ὥστε νά ριχτοῦν σ' αὐτήν μέ τά μούτρα οἱ ἔμποροι τῶν πόλεων, πού εἰσάγουν ἀνάμεσα στά ἄλλα καί μεθόδους σάν τήν ξεπληρωμή μέ ἐμπόρευμα. Ἐνας ντόπιος γαιοχτήμονας πού ἔχει μεγάλο ἐργοστάσιο ὀργανῶναι συνεταιρισμό καί «καταβάλλει στόν κατάλληλο καιρό χρήματα γιά τό γάλα», γιά ν' ἀπελευθερώσει τούς ἀγρότες ἀπό τήν οἰκονομική ὑποδούλωση στους προαγοραστῆς καί γιά νά «καταχτήσει νέες ἀγορές». Χαρακτηριστικό παράδειγμα, πού δείχνει τήν πραγματική σημασία τῶν συνεταιρισμῶν καί τῆς περιβόητης «ὀργάνωσης τῆς πούλησης», εἶναι ἡ «ἀπελευθέρωση» ἀπό τό ἔμπορικό κεφάλαιο μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου.

πορευματικής γεωργίας. Καί στον τομέα αυτόν την ανάπτυξη του καπιταλισμού τή συνόδευσε ο μετασχηματισμός της ρουτινιασμένης τεχνικής. «Στή Ρωσία — διαβάζουμε λχ. στην έκδοση «Η αγροτική και δασική οικονομία» — στά τελευταία 25 χρόνια έγιναν τόσα πολλά στον τομέα της τυροκομίας όσα ίσως δέν έγιναν σέ καμιά άλλη χώρα» (301). Τό ίδιο βεβαιώνει κι ο κ. Μπλάζιν στό άρθρο του: «Οί επιτυχίες της τεχνικής στή γαλακτοκομία». («Οί παραγωγικές δυνάμεις», III, 38-45). Ο κυριότερος μετασχηματισμός ήταν ότι ή «παμπάλαια» μέθοδος άποβουτύρωσης — ντουρβάνισμα — αντικαταστάθηκε μέ κεντρόφυγες μηχανές (κορυφολόγους)*. Η μηχανή εξάλειψε τήν εξάρτηση της παραγωγής από τή θερμοκρασία του άέρα, αύξησε τήν εξαγωγή βουτύρου από τό γάλα κατά 10 %, ανέβασε τήν ποιότητα του προϊόντος, φτήνηνε τήν παραγωγή βουτύρου (μέ τή μηχανή χρειάζεται λιγότερη δουλιά, λιγότερος χώρος, λιγότερα σκεύη και λιγότερος πάγος), προκάλεσε τή συγκέντρωση της παραγωγής. Έμφανίστηκαν μεγάλα αγροτικά βουτυροκομεία-έργοστάσια, «πού έπεξεργάζονται ως 500 πούτια γάλα τή μέρα, πράγμα πού ήταν αδύνατο νά γίνει μέ τό ντουρβάνισμα» (ibid.). Βελτιώνονται τά εργαλεία παραγωγής (μόνιμα καζάνια, πιεστήρια μέ κοχλία, τελειοποιημένες ύπόγειες άποθήκες), καλείται νά βοηθήσει τήν παραγωγή ή βακτηριολογία, πού δίνει καθαρές καλλιέργειες από τό είδος των βακίλων του γαλακτικού όξέος, πού χρειάζονται για νά προκαλέσουν τή ζύμωση του γάλατος.

Έτσι, στις δυό περιοχές της έμπορευματικής γεωργίας, πού περιγράψαμε, οί τεχνικές τελειοποιήσεις πού προκλήθηκαν από τίς άπαιτήσεις της άγοράς, έγιναν πρίν άπ' όλα στις δουλιές πού ύπόκεινται εύκολότερα σέ άλλαγές και πού έχουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τήν άγορά: στή συγκομιδή, στό άλώνισμα, στό καθάρισμα των σιτηρών, στήν έμπορευματική σιτοπαραγωγή και στή βιομηχανική έπεξεργασία των προϊόντων της κτηνοτροφίας στήν περιοχή της έμπορευματικής κτηνοτροφίας. Για τήν ώρα όμως τό κεφάλαιο βρίσκει συμφερότερο νά αφήσει τή συντήρηση των ζώων στή φροντίδα του μικροπαραγωγού: ως περιποιείται «μέ έπιμέλεια» και «μέ ζήλο» τά ζώα «του» (και ως συγκινεί μέ τήν έπιμέλειά του τον κ. Β. Β., βλέπε «Τά προο-

* Πρίν από τό 1882 στή Ρωσία δέν ύπήρχαν σχεδόν καθόλου κορυφολόγοι. Άπ' τό 1886 και δώ διαδόθηκαν τόσο γρήγορα, πού εκτόπισαν τελικά τον παλιό τρόπο. Στά 1890-1900 έκαναν τήν εμφάνισή τους μάλιστα και σύνθετες βουτυροκομικές μηχανές.

δευτικά ρεύματα», σελ. 73), ἄς ἀναλάβει τὸ βασικὸ ὄγκο τῆς πιὸ βαριάς, τῆς πιὸ κουραστικῆς δουλιᾶς, τὴν περιποίηση τῆς μηχανῆς πού δίνει τὸ γάλα. Τὸ κεφάλαιο ἔχει ὅλες τίς νεότερες τελειοποιήσεις καὶ τοὺς τρόπους ὄχι μόνο νὰ βγάξει τὴν κρέμα ἀπὸ τὸ γάλα, ἀλλὰ καὶ νὰ βγάξει τὴν «κρέμα» κι ἀπ' αὐτὴ τὴν «ἐπιμέλεια», νὰ ἀφαιρεῖ δηλ. τὸ γάλα ἀπὸ τὸ στόμα τῶν παιδιῶν τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς.

IV. ΣΥΝΕΧΕΙΑ. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΤΣΙΦΛΙΚΑΔΙΚΟΥ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΠΟΥ ΠΕΡΙΓΡΑΦΟΥΜΕ

Πιὸ πάνω ἀναφέραμε κιόλας μαρτυρίες γεωπόνων καὶ ἀγροτῶν νοικοκυρέων σχετικὰ μὲ τὸ γεγονός ὅτι στὰ τσιφλικάδικα χτήματα ἢ γαλακτοκομία ὀδηγεῖ στὴν ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση τῆς γεωργίας. Θὰ προσθέσουμε ἐδῶ, ὅτι ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο σχετικὰ μὲ τοῦτο τὸ ζήτημα. ἀνάλυση πού ἐγινε ἀπὸ τὸν κ. Ρασπόπιν*, ἐπιβεβαιώνει ἀπόλυτα τὸ συμπέρασμα αὐτό. Γιὰ τὰ λεπτομερειακὰ στοιχεῖα παραπέμπουμε τὸν ἀναγνώστη στὸ ἄρθρο τοῦ κ. Ρασπόπιν καὶ παραθέτουμε ἐδῶ μονάχα τὸ κύριο συμπέρασμά του. «Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στὴν κατάσταση τῆς κτηνοτροφίας, τῆς γαλακτοκομίας ἀπὸ τὴ μιά μεριά καὶ στὸν ἀριθμὸ τῶν παραμελημένων χτημάτων, στὴν ἐντατικὴ ἐκμετάλλευση τῶν νοικοκυριῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ νομοὶ (τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας) πού ἔχουν τὴν πιὸ ἀναπτυγμένη γαλακτοπαραγωγικὴ κτηνοτροφία καὶ γαλακτοκομία ἔχουν τὸ πιὸ μικρὸ ποσοστὸ παραμελημένων νοικοκυριῶν. τὸ πιὸ μεγάλο ποσοστὸ χτημάτων μὲ πολὺ ἀναπτυγμένη γεωργία. Παντοῦ στὸ κυβερνεῖο Μόσχας οἱ ἀγροὶ περιορίζονται σὲ ἔκταση καὶ μετατρέπονται σὲ λιβάδια καὶ βοσκοτόπια, καὶ ἡ ἀμειψισπορά μόνο μὲ σιτηρά παραχωρεῖ τὴ θέση τῆς στὴν πολυμερῆ ἀμειψισπορά μὲ τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν. Ἐκεῖνα πού παίζουν πιά τὸν πρωτεύοντα ρόλο ὄχι μόνο στὰ μεγάλα ἀγροχτήματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλη τὴ βιομηχανικὴ περιοχὴ τῆς Μόσχας δὲν εἶναι τὰ σιτηρά, ἀλλὰ τὰ κτηνοτροφικὰ φυτὰ καὶ τὰ γαλακτοφόρα ζῶα» (I. c.).

* Κι αὐτὸ τὸ ζήτημα τὸ ἔθεσε ὁ κ. Ρασπόπιν (ἴσως γιὰ πρώτη φορά στὴ φιλολογία μας) σὲ μιά σωστὴ καὶ συνεπῆ ἀπὸ θεωρητικὴ πλευρὰ ἀποψη. Ἐπὶ τὴν ἀρχὴ ἀκόμα παρατηρεῖ ὅτι «ἡ αὐξηση τῆς ἀποδοτικότητος τῆς κτηνοτροφίας» — καὶ εἰδικὰ ἡ ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομίας — ἀκολουθεῖ στὴ χώρα μας τὸν κεφαλαιοκρατικὸ δρόμο καὶ ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς πιὸ σοβαροὺς δείχτες τῆς διεξόδου τοῦ κεφαλαίου στὴ γεωργία.

Ἡ ἔκταση τῆς βουτυροκομικῆς καὶ τῆς τυροκομικῆς παραγωγῆς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία ἐπειδὴ ἀκριβῶς δείχνει τὴν πλέρια ἐπανάσταση στὴ γεωργία πού γίνεται ἐπιχειρηματικὴ καὶ ξεκόβει ἀπὸ τὴ ρουτίνα. Ὁ καπιταλισμὸς θέτει ὑπὸ τὴν κυριαρχία του ἓνα ἀπὸ τὰ προϊόντα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ στὸ βασικὸ αὐτὸ προϊόν προσαρμύζονται ὅλες οἱ ἄλλες πλευρὲς τῆς οἰκονομίας. Ἡ συντήρησις τῶν γαλακτοφόρων ζώων προκαλεῖ τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς τριμεροῦς ἀμειψισπορᾶς στὴν πολυμερῆ ἀμειψισπορά κτλ. Τὰ ἀπορίμματα ἀπὸ τὴν παραγωγή τοῦ τυριοῦ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τροφή τῶν ζώων πού προορίζονται γιὰ πούληση. Μετατρέπεται σὲ ἐπιχείρησις ὄχι μόνον ἡ ἐπεξεργασία τοῦ γάλατος, μὰ ὅλη ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία*. Ἡ ἐπίδρασις τῶν τυροκομειῶν καὶ τῶν βουτυροκομειῶν δὲν περιορίζεται μόνον στὰ νοικοκυριά, ὅπου εἶναι ἐγκαταστημένα, γιὰ τὸ γάλα προαγοράζεται συχνά ἀπὸ τοὺς γύρω ἀγρότες καὶ τσιφλικάδες. Μὲ τὴν προαγορά τοῦ γάλατος τὸ κεφάλαιο ὑποτάσσει καὶ τοὺς μικροὺς γεωργοὺς, κυρίως ὅταν ὀργανώνει τὰ λεγόμενα «κέντρα συγκέντρωσις γάλατος», πού ἡ διάδοσή τους εἶχε πιά διαπιστωθεῖ στὴν περίοδο 1870-1880 (βλ. «Μελέτη» τῶν κ. κ. Κοβαλέβσκι καὶ Λεβίτσκι). Πρόκειται γιὰ ἐπιχειρήσεις, πού ὀργανώνονται σὲ μεγάλες πόλεις ἢ κοντὰ σ' αὐτές, κι ἐπεξεργάζονται πολὺ μεγάλες ποσότητες γάλατος, μεταφερόμενες μὲ τὸ σιδηρόδρομο. Ἀπὸ τὸ γάλα χωρίζεται ἀμέσως τὸ καϊμάκι, πού πουλιέται φρέσκο, ἐνῶ τὸ ἀποβουτυρωμένον γάλα πουλιέται φτηνά σὲ φτωχοὺς ἀγοραστῆς. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν προϊόντα ὀρισμένης ποιότητος, οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές κλείνουν κάποτε μὲ τοὺς προμηθευτῆς συμβόλαια, μὲ τὰ ὁποῖα τοὺς ὑποχρεώνουν νὰ τηροῦν ὀρισμένους κανόνες σχετικὰ μὲ τὴ διατροφή τῶν ἀγελάδων.

* Στὴν ἐργασία του «Ἡ ὑγειονομικὴ ἐρευνα στὶς φάμπρικες καὶ στὰ ἐργοστάσια τοῦ κυβερνεῖου Σμολένσκ» (Σμολένσκ, 1894, τεῦχος I, σελ. 7), ὁ γιατρός Ζμπάνκοφ λέει, ὅτι «ὁ ἀριθμὸς τῶν εργατῶν, πού ἀπασχολοῦνται εἰδικά μὲ τὴν τυροκομία εἶναι πολὺ ἀσημαντος... Πολὺ περισσότεροι εἶναι οἱ βοηθητικοὶ ἐργάτες, πού εἶναι ἀπαραίτητοι ταυτόχρονα καὶ γιὰ τὴν τυροκομία, καὶ γιὰ τὶς γεωργικὰς δουλιὰς. Πρόκειται γιὰ τοὺς βοσκούς, τὶς ἀρμέχτρες τῶν ἀγελάδων κ. ἄ. Σ' ὅλα τὰ ἐργοστάσια [τυροκομίας] οἱ ἐργάτες αὐτοὶ εἶναι δύο, τρεῖς ἀκόμα καὶ τέσσερις φορές περισσότεροι ἀπὸ τοὺς εἰδικούς τυροκόμους». Μὲ τὴν εὐκαιρία ἄς σημειώσουμε, ὅτι σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τοῦ γιατροῦ Ζμπάνκοφ, οἱ συνθηκῆς δουλιὰς εἶναι ἐδῶ πολὺ ἀνθυγιεινῆς, ἡ ἐργάσιμη μέρα εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλη (16-17 ὥρες) κτλ. Ἔτσι καὶ γι' αὐτὴ τὴν περιοχὴ τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας δὲν εἶναι σωστὴ ἡ πατροπαράδοτη ἀντίληψη ὅτι ἡ δουλιὰ τοῦ γεωργοῦ εἶναι εἰδυλιακὴ.

Εύκολα βλέπει κανείς πόσο μεγάλη είναι ή σημασία τέτοιων μεγάλων επιχειρήσεων: από τή μιά μεριά οί επιχειρήσεις αυτές καταχτούν μιά πλατιά αγορά (ή πούληση του άποβουτυρωμένου γάλατος σέ φτωχούς κατοίκους τών πόλεων), από τήν άλλη μεριά πλαταίνουν σέ τεράστιο βαθμό τήν αγορά γιά τούς επιχειρηματίες του χωριού. Οί τελευταίοι δέχονται μιά τεράστια ώθηση γιά τήν επέκταση καί τήν καλύτερευση τής έμπορευματικής γεωργίας. Μπορούμε νά πούμε ότι ή μεγάλη βιομηχανία τούς παροτρύνει, απαιτώντας προϊόντα καθορισμένης ποιότητας, διώχοντας από τήν αγορά (ή παραδίνοντας στά χέρια τών τοκογλύφων) τό μικροπαραγωγό, πού βρίσκεται κάτω από τό «κανονικό» επίπεδο. Πρός τήν ίδια κατεύθυνση πρέπει νά επιδρά καί ή διατίμηση του γάλατος μέ βάση τήν ποιότητα (λχ., μέ βάση τήν περιεκτικότητά του σέ βούτυρο), διατίμηση γιά τήν όποία δουλεύει μέ τόσο ζήλο ή τεχνική, ανακαλύπτοντας διάφορα γαλακτόμετρα κτλ. καί ύπέρ τής όποιας τόσο θερμά συνηγορούν οί ειδικοί (πρβλ. «Οί παραγωγικές δυνάμεις», ΙΙΙ, 9 καί 38). 'Απ' αυτή τήν άποψη ό ρόλος τών κέντρων συγκέντρωσης γάλατος στήν ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι έντελώς ανάλογος μέ τό ρόλο πού παίζουν τά σιλό στήν έμπορευματική σιτοπαραγωγική οίκονομία. Τά σιλό χωρίζοντας τά σιτηρά κατά ποιότητες δέν τά κάνουν προϊόν άποδιδόμενο κατ' είδος, αλλά προϊόν άποδιδόμενο κατά γένος (*res fungibilis**, όπως λένε οί ειδικοί του άστικού δικαίου), δηλαδή γιά πρώτη φορά τά προσαρμόζουν πέρα γιά πέρα στήν ανταλλαγή (πρβλ. τό άρθρο του Μ. Ζέρινγκ γιά τό σιτεμπόριο στίς 'Ενωμένες Πολιτείες τής Βόρειας 'Αμερικης στή συλλογή «'Η γαιοχτησία καί ή άγροτική οίκονομία», σελ. 281 κ. έ.). 'Ετσι, τά σιλό δίνουν μιάν ισχυρή ώθηση στήν έμπορευματική παραγωγή σιτηρών καί επιταχύνουν τήν ανάπτυξη τής τεχνικής της μέ τήν καθιέρωση καί δώ τών διατιμήσεων μέ βάση τήν ποιότητα. 'Ενας τέτιος θεσμός καταφέρνει στό μικροπαραγωγό μονομιάς δύο χτυπήματα. Πρώτο, εισάγει σάν κανόνα, κάνει νόμο τήν άνώτερη ποιότητα τών σιτηρών γιά τούς μεγάλους καλλιεργητές, έξευτελίζοντας μ' αυτό τόν τρόπο έντελώς τίς τιμές τών σιτηρών κατώτερης ποιότητας τής άγροτικής φτωχολογιάς. Δεύτερο, οργανώνοντας κατά τό πρότυπο τής μεγάλης κεφαλαιοκρατικής βιομηχανίας τή διαλογή καί τή διαφύλαξη τών σιτηρών, έλαττώνει τά έξοδα τών μεγάλων καλλιεργητών γιά τή δουλιά αυτή,

* — άντικαταστατά πράγματα⁹⁵. 'Η Σύντ.

διευκολύνει καί άπλοποιεί γι' αὐτούς τήν πούληση τῶν σιτηρῶν καί παραδίνει ἔτσι ὀριστικά στά χέρια τῶν κουλάκων καί τῶν τοκογλύφων τό μικροπαραγωγό πού χρησιμοποιοῦν τόν πατριαρχικό καί πρωτόγονο τρόπο νά πουλάει τά σιτηρά στό παζάρι ἀπό τό κάρο του. Συνεπῶς, ἡ γοργή ἀνάπτυξη πού σημειώνεται τόν τελευταῖο καιρό στήν ἀνέγερση σιλό, σημαίνει στό ζήτημα τῶν σιτηρῶν μιά τέτια ἀκριβῶς μεγάλη νίκη τοῦ κεφαλαίου καί ξεπεσμό τοῦ μικροῦ ἔμπορευματοπαραγωγοῦ, σάν τήν ἐμφάνιση κι ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν «κέντρων συγκέντρωσης γάλατος».

Ἦδη ἀπό τά πιό πάνω στοιχεῖα φαίνεται καθαρά, ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἔμπορευματικῆς κτηνοτροφίας δημιουργεῖ μιά ἐσωτερική ἀγορά*, πρῶτα, γιά τά μέσα παραγωγῆς, δηλαδή γιά συσκευές ἐπεξεργασίας τοῦ γάλατος, γιά χτίρια, γιά σταύλους, γιά τελειοποιημένα γεωργικά ἐργαλεῖα, πού εἶναι ἀπαραίτητα γιά τό πέρασμα ἀπό τή ρουτινιασμένη τριμερῆ ἀμειψισπορά στήν πολυμερῆ ἀμειψισπορά κτλ. καί δεύτερο, γιά τήν ἐργατική δύναμη. Ἡ ὀργανωμένη βιομηχανικά κτηνοτροφία ἀπαιτεῖ ἀσύγκριτα περισσότερους ἐργάτες ἀπό τήν παλιά κτηνοτροφία πού προορίζεται γιά τό «κόπρισμα τῶν χωραφῶν». Καί πραγματικά, ἡ περιοχὴ τῆς γαλακτοκομίας — τά βιομηχανικά καί τά βορειοδυτικά κυβερνεῖα — προσελκύει μάζες ἀγρογεργατῶν. Πάρα πολὺς κόσμος πηγαίνει γιά ἀγροτικές δουλιές στά κυβερνεῖα Μόσχας, Πετρούπολης, Γιαροσλάβλ καί Βλαντίμιρ· μικρότερος, πάντως σημαντικός, ἀριθμὸς πάει στά κυβερνεῖα Νόβγκοροντ, Νίζνι Νόβγκοροντ καί σ' ἄλλα κυβερνεῖα ἔξω ἀπό τή μαυρόχωμη ζώνη. Σύμφωνα μέ τίς ἀπαντήσεις τῶν ἀνταποκριτῶν τῆς διεύθυνσης γεωργίας στό κυβερνεῖο Μόσχας καί σέ ἄλλα κυβερνεῖα, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν μεγάλων νοικοκυριῶν

* Ἡ ἀγορά γιά τήν ἔμπορευματικὴ κτηνοτροφία δημιουργεῖται κυρίως ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, γιά τόν ὅποιο θά μιλήσουμε λεπτομερειακά πιό κάτω (κεφ. VIII, ὑποκεφ. II). Σχετικὰ μέ τό ζήτημα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου θά περιοριστοῦμε στήν παρακάτω παρατήρηση: στήν ἀρχὴ τῆς περιόδου μετὰ τὴ μεταρύθμιση ἡ ἐξαγωγή τυριοῦ ἦταν πολὺ μικρότερη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή, ὅμως στά 1890-1900 σχεδὸν ἐξισώθηκε μ' αὐτὴ (σὴν τετραετία 1891-1894 ἡ εἰσαγωγή ἦταν 41,8 χιλιάδες πούτια καί ἡ ἐξαγωγή 40,6 χιλ. πούτια κατὰ μέσο ὄρο τό χρόνο. Στὴν πενταετία 1886-1890 ἡ ἐξαγωγή ἦταν πιά μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή). Ἡ ἐξαγωγή ἀγελαδινῶ καί πρόβειου βουτύρου ἦταν πάντα πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή. Ὁ ὄγκος αὐτῆς τῆς ἐξαγωγῆς μεγαλώνει γοργά: στά 1866-1870 ἐξάγονταν κατὰ μέσο ὄρο 190 χιλιάδες πούτια τό χρόνο, ἐνῶ στά 1891-1894 ἐξάγονταν 370 χιλ. πούτια («Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», III, 37).

γίνεται κυρίως μέ ἐργάτες πού ἔρχονται ἀπό ἄλλα μέρη. Αὐτό τὸ παράδοξο — νά πηγαίνουν ἀγροεργάτες ἀπὸ γεωργικά κυβερνεῖα (κυρίως ἀπὸ τὰ κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχρωμης ζώνης κι ἐνμέρει ἀπὸ τὰ βόρεια) στὰ βιομηχανικά κυβερνεῖα γιὰ γεωργικὲς δουλιές στὴ θέση τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας πού φεύγουν ἀπὸ κεῖ κατὰ μάζες, — εἶναι ἓνα ἐξαιρετικὰ χαρακτηριστικό φαινόμενο (βλ. σχετικά μ' αὐτό: Σ. Α. Κορολένκο, I. c.). Τὸ φαινόμενο αὐτό δείχνει πιὸ πειστικά ἀπὸ κάθε λογῆς ὑπολογισμούς καὶ κρίσεις ὅτι τὸ ἐπίπεδο τῆς ζωῆς καὶ ἡ κατάσταση τοῦ ἐργαζόμενου λαοῦ στὰ λιγότερο κεφαλαιοκρατικά κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχρωμης ζώνης εἶναι ἀσύγκριτα χαμηλότερα καὶ χειρότερα, παρά στὰ βιομηχανικά κυβερνεῖα πού εἶναι περισσότερο κεφαλαιοκρατικά ἀναπτυγμένα, ὅτι καὶ στὴ Ρωσία γενικεύθηκε πιά τὸ χαρακτηριστικό γιὰ ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες φαινόμενο, ὅτι ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στὴ βιομηχανία εἶναι καλύτερη ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἐργατῶν στὴ γεωργία (γιατί στὴ γεωργία στὴν πίεση τοῦ καπιταλισμοῦ προστίθεται ἡ πίεση τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν ἐκμετάλλευσης). Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς φεύγουν ἀπὸ τὴ γεωργία καὶ πᾶνε στὴ βιομηχανία, ἐνῶ ἀπὸ τὰ βιομηχανικά κυβερνεῖα ὄχι μόνο δέν ὑπάρχει τέτιο ρεῦμα πρὸς τὴ γεωργία (ἀπὸ ἐκεῖ λχ. δέ γίνεται καμιά μετακίνηση), ἀλλὰ καὶ παρατηρεῖται μάλιστα μιά περιφρονητικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς «ἀπολίτιστους» ἐργάτες τοῦ χωριοῦ, πού τοὺς ὀνομάζουν «τσομπάνους» (κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ), «κοζάκους» (κυβερνεῖο Βλαντίμιρ), «σκαφτιάδες» (κυβερνεῖο Μόσχας).

Ἐπειτα ἔχει σημασία νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περιποίηση τῶν ζώων ἀπαιτεῖ περισσότερους ἐργάτες τὸ χειμῶνα παρά τὸ καλοκαίρι. Γι' αὐτὴ τὴν αἰτία, καθὼς καὶ λόγῳ τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων, ἡ ζήτησις ἐργατῶν στὴν περιοχὴ πού περιγράφουμε δέν αὐξάνει μόνο, ἀλλὰ καὶ *κατανέμεται* *πιὸ ἰσόμετρα* *στὴ διάσκηια ὅλου τοῦ χρόνου* καὶ γιὰ διάφορα χρόνια. Τὸ πιὸ σίγουρο ὕλικό γιὰ νά κρίνει κανεὶς τὸ ἐνδιαφέρον αὐτὸ γεγονός εἶναι τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ μισθὸ ἐργασίας, ἂν τὰ πάρουμε γιὰ μιά ὀλόκληρη σειρά χρόνια. Παραθέτουμε αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καὶ περιορίζομαστε στὶς ὀμάδες τῶν μεγαλορωσικῶν καὶ μικρορωσικῶν κυβερνεῖων. Ἀφήνουμε κατὰ μέρος τὰ δυτικά κυβερνεῖα λόγω τῶν ἰδιομορφιῶν τῆς ἐκεῖ ζωῆς καὶ τῆς τεχνητῆς συσσώρευσης τοῦ πληθυσμοῦ (ἰδιαίτερη ζώνη ἐγκατάστασης τῶν ἑβραίων) καὶ τὰ βαλτικά κυβερνεῖα τὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ μονάχα γιὰ νά δόσουμε μιά εἰ-

κόνα τῶν σχέσεων πού δημιουργοῦνται μέσα στίς συνθήκες τοῦ πιό ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ στή γεωργία*.

Ὅμιδες κυβερνεῖων	Οἱ μέσοι ἀριθμοὶ γιά 10 χρόνια (1881—1891)			Οἱ μέσοι ἀριθμοὶ γιά 8 χρόνια (1883—1891)					
	Ἄμοιβή τοῦ ἐργάτη σέ ρούβλια			Ἄμοιβή τοῦ μεροκαματιάρη κατά τή συγκομιδή σέ καπίκια		Ἡ διαφορὰ ἀνά μέσους τοὺς	Ἄμοιβή τοῦ μεροκαματιάρη σέ καπίκια		
	Γιά ὅλο τὸ χρόνο	Γιά τὸ καλοκαίρι	% τῆς καλοκαιρινῆς ἀμοιβῆς πρὸς τὴ χρονιάτικη	κατώτερος μέσος ὄρος	ἀνώτερος μέσος ὄρος		στὴν περιόδο τῆς σπορᾶς	κατὰ μέσον ὄρον τῶν καλοκαίριων συγκομιδῶν	Ἡ διαφορὰ ἀνά μέσους τοὺς
I. Νότιες καὶ ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές	78	50	64%	64	181	117	45	97	52
II. Τὰ κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς μαυρόχωμης ζώνης	54	38	71%	47	76	29	35	58	23
III. Τὰ κυβερνεῖα ἐξω ἀπὸ τῆ μαυρόχωμη ζώνη	70	48	68%	54	68	14	49	60	11
Τὰ βαλτικά κυβερνεῖα	82	53	65%	61	70	9	60	67	7

* Ἀς ἐξετάσουμε αὐτὸν τὸν πίνακα, πού οἱ τρεῖς κυριότερες στήλες του εἶναι μέ πλάγιους ἀριθμοὺς. Ἡ πρώτη στήλη δείχνει τὴ σχέση τῆς καλοκαιρινῆς ἀμοιβῆς πρὸς τὴ χρονιάτικη. Ὅσο μικρότερη εἶναι αὐτὴ ἡ σχέση τόσο πλησιάζει ἡ καλοκαιρινὴ ἀμοιβὴ τὴν ἐξάμηνη, τόσο πιό ἰσόμετρα κατανέμεται ἡ ζήτηση γιά ἐργάτες στή διάρκεια τοῦ χρόνου, τόσο πιό περιορισμένη

* Στὴν I ὁμάδα (περιοχὴ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς σιτοπαραγωγῆς) μῆκαν 8 κυβερνεῖα: Βεσαρβία, Χερσῶνας, Ταυρίδα, Αἰκατερινoslάβ, Ντόν, Σαμάρρα, Σαράτοφ καὶ Ὁρενμπούργκ. Στὴ II ὁμάδα (περιοχὴ τῆς πιό μικρότερης ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ) 12 κυβερνεῖα: Καζάν, Σιμπίρσκ, Πένζα, Ταμπόφ, Ριαζάν, Τούλας, Ὀριόλ, Κούρσκ, Βορόνεζ, Χαρκόβου, Πολτάβας καὶ Τσερνίγκοφ. Στὴν III ὁμάδα (περιοχὴ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γαλακτοκομίας καὶ τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ) μῆκαν 10 κυβερνεῖα: Μόσχας, Τβέρ, Καλοῦγκα, Βλαντίμιρ, Γιαροslάβλ, Κοστρομά, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πετροῦπολης, Νόβγκοροντ καὶ Πσκοφ. Οἱ ἀριθμοὶ πού καθορίζουν τὸ μέγεθος τοῦ μισθοῦ ἐργασίας εἶναι ὁ μέσος ὄρος τῶν ἀριθμῶν πού δίνουν τὰ κυβερνεῖα. Γιά πηγὴ μᾶς χρησιμεύει ἡ ἔκδοσις τῆς διεύθυνσης γεωργίας: «Ἡ ἐλεύθερη μισθωτὴ ἐργασία κτλ.».

είναι ή χειμωνιάτικη άνεργία. Από τήν άποψη αυτή σέ λιγότερο εύνοϊκή θέση βρίσκονται τά κυβερνεΐα τής κεντρικής μαυρόχωμης ζώνης, ή περιοχή όπου επικρατεί τό σύστημα τής ξεπληρωμής μέ δουλιά και ό καπιταλισμός δέν είναι τόσο άναπτυγμένος*. Στά βιομηχανικά κυβερνεΐα, στήν περιοχή τής γαλακτοκομίας ή ζήτηση έργασίας είναι πιό μεγάλη και ή χειμωνιάτικη άνεργία πιό περιορισμένη. Κι άν πάρουμε κάθε χρόνο χωριστά, ή άμοιβή είναι έδω πιό σταθερή, όπως φαίνεται από τή δεύτερη στήλη πού δείχνει τή διαφορά άνάμεσα στήν κατώτερη και στήν άνώτερη άμοιβή στή συγκομιδή. Τέλος, ή διαφορά άνάμεσα στήν άμοιβή τής περιόδου τής σποράς και στήν άμοιβή τής περιόδου τής συγκομιδής είναι ή μικρότερη στή μη μαυρόχωμη ζώνη, δηλαδή ή ζήτηση έργατών είναι πιό ισόμετρη άνάμεσα στήν άνοιξη και στό καλοκαίρι. Άπ' όλες τίς άπόψεις πού άναφέραμε, τά βαλτικά κυβερνεΐα στέκονται άκόμα πιό ψηλά από τά μη μαυρόχωμα κυβερνεΐα, ένω τά κυβερνεΐα τής στέπας, μέ τούς ξένους έργάτες και τίς μεγαλύτερες διακυμάνσεις τής παραγωγής, παρουσιάζουν και τή μέγιστη άστάθεια των μεροκάματων. Έτσι λοιπόν, τά στοιχεΐα για τά μεροκάματα δείχνουν, ότι στήν περιοχή πού περιγράφουμε ό καπιταλισμός στή γεωργία δέ δημιουργεί μόνο ζήτηση μισθωτής έργασίας, αλλά και κατανέμει αυτή τή ζήτηση πιό ισόμετρα σ' όλη τή διάρκεια του χρόνου.

Τέλος, είναι άπαραίτητο νά τονίσουμε άκόμα μιά μορφή εξάρτησης του μικρού γεωργού από τό μεγάλο νοικοκύρη στήν περιοχή πού περιγράφουμε. Πρόκειται για τή συμπλήρωση των τσιφλικάδικων κοπαδιών μέ τήν άγορά ζώων από τούς άγρότες. Οί τσιφλικάδες βρίσκουν συμφερότερο ν' άγοράζουν ζώα από τούς άγρότες πού τά πουλούν από άνάγκη «μέ ζημιά», παρά νά τά διατρέφουν μόνοι τους, άκριβώς όπως οί έμποροί μας στή λεγόμενη βιοτεχνική βιομηχανία προτιμούν συχνά ν' άγοράζουν από τούς βιοτέχνες τό έτοιμο προϊόν σέ τελείως έξευτελιστικές τιμές, παρά νά παράγουν τό προϊόν αυτό στά δικά τους έργαστήρια. Τό γεγονός αυτό πού δείχνει τόν έσχατο ξεπεσμό του μικροπαραγωγού, πού δείχνει ότι στή σύγχρονη κοινωνία ό μικρο-

* Τό ίδιο συμπέρασμα βγάζει και ό κ. Ρούντνεφ: «Σέ μέρη όπου ή δουλιά του χρονιάτικου έργάτη άμείβεται σχετικά καλά, τά μεροκάματα του καλοκαιρινού έργάτη πλησιάζουν περισσότερο στήν εξάμηνη άμοιβή. Άντίθετα, συνεπώς, στα δυτικά κυβερνεΐα και σχεδόν σ' όλα τά πυκνοκατοικημένα κυβερνεΐα τής κεντρικής μαυρόχωμης ζώνης ή δουλιά του έργάτη άμείβεται τό καλοκαίρι πολύ χαμηλά» (l. c., 455).

παραγωγός μπορεί νά διατηρηθεῖ μονάχα μέ τήν ἀπεριόριστη ἐλάττωση τῶν ἀναγκῶν του, τό γεγονός αὐτό μετατρέπεται ἀπό τόν κ. Β. Β. σέ ἐπιχείρημα ὑπέρ τῆς μικρῆς «λαϊκῆς» παραγωγῆς! . . . «Ἐχουμε τό δικαίωμα νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι οἱ μεγάλοι νοικοκυρέοι μας. . . δέν παρουσιάζουν ἀρκετή αὐτοτέλεια. . . Ὁ ἀγρότης ὁμως. . . φανερώνει μεγαλύτερη ἱκανότητα γιά μιά πραγματική καλυτέρευση τοῦ νοικοκυριοῦ». («Τά προοδευτικά ρεύματα», 77). Αὐτή ἡ ἔλλειψη αὐτοτέλειας ἐκδηλώνεται στό ὅτι «οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν γαλακτοκομείων μας. . . ἀγοράζουν (τίς ἀγελάδες) τῶν ἀγροτῶν σέ τιμῆ πού σπάνια φτάνει στό μισό κόστος τῆς διατροφῆς τους, συνήθως δέν ξεπερνάει τό $\frac{1}{3}$, συχνά μάλιστα τό $\frac{1}{4}$ τοῦ κόστους αὐτοῦ» (ibid., 71). Τό ἐμπορικό κεφάλαιο τῶν νοικοκυρέων-κτηνοτρόφων ἔθεσε κάτω ἀπό τόν ἀπόλυτο ἔλεγχό του τούς μικρούς ἀγρότες, τούς ἔκανε ἀγελαδάρηδες του, πού γιά μιά μηδαμινή ἀμοιβή διατρέφουν ζῶα γιά λογαριασμό του, ἔκανε τίς γυναῖκες τους ἀρμέχτρες τῶν ἀγελάδων του*. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἐπό δῶ βγαίνει τό συμπέρασμα, πῶς δέν ἔχει νόημα νά ἐμποδίζεται ἡ μετατροπή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου σέ βιομηχανικό, δέν ἔχει νόημα νά ὑποστηρίζεται ἡ μικρή παραγωγή, πού ὀδηγεῖ στήν πτώση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ παραγωγοῦ κάτω ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ ἐργάτη γῆς. Ὁμως ὁ κ. Β. Β. σκέφτεται διαφορετικά. Ἐνθουσιάζεται

* Νά δυό κρίσεις γιά τό βιοτικό ἐπίπεδο καί τίς συνθήκες ζωῆς τοῦ ρώσου ἀγρότη γενικά. Στά «Μικροζητήματα τῆς ζωῆς» ὁ Μ. Ε. Σαλτικὸφ γράφει γιά τό «μουζικο-νοικοκύρη». . . «Ὁ μουζικός ἔχει ἀνάγκη ἀπ' ὅλα, ὁμως πάνω ἀπ' ὅλα ἔχει ἀνάγκη. . . νά εἶναι ἱκανός νά λυώνει στή δουλιὰ, νά μὴ λυπᾶται τόν προσωπικό του μόχθο. . . Ὁ μουζικός-νοικοκύρης ἀπλούστατα πεθαίνει δουλεύοντας». «Καί ἡ γυναῖκα καί τὰ μεγάλα παιδιά, ὅλοι τυραννιοῦνται χειρότερα ἀπὸ ὅ,τι θά τυραννιοῦνταν σέ ἓνα κάτεργο».

Στό ἄρθρο «Ὁ Λιζάρ» («Σέβερνι Κουριέρ», 1899, τεῦχος 1) ὁ Β. Βερεσάγεφ διηγείται γιά τόν μουζικό Λιζάρ ἀπὸ τό κυβερνεῖο Πσκοφ, πού προπαγάνδιζε τῆ χρησιμοποίηση σταγόνων κτλ. γιά τό «λιγότεμα τῶν ἀνθρώπων». «Ἀργότερα — σημειώνει ὁ συγγραφέας — ἄκουσα πολλές φορές ἀπὸ πολλούς γιατρούς τῶν ζέμιστρο καί κυρίως ἀπὸ μαμας, ὅτι συχνά συμβαίνει νά τούς ὑποβάλλουν τέτιες παρακλήσεις ἀντρες καί γυναῖκες τοῦ χωριοῦ». «Ἡ Ζωῆ πού ἀκολουθεῖ μιά ὀρισμένη κατεύθυνση χρησιμοποίησε ὅλους τούς δρόμους καί τελικά μπῆκε στό ἀδιέξοδο. Δέν ὑπάρχει διέξοδος ἀπ' αὐτό τό ἀδιέξοδο. Καί εἶναι φυσικό νά διαγράφεται καί νά ὀριμάζει ὁλόενα καί περισσότερο ἡ νέα λύση τοῦ ζητήματος».

Ἡ κατάσταση τοῦ ἀγρότη στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία βρίσκεται πραγματικά σ' ἀδιέξοδο καί «φυσικότητα», τόσο στή Ρωσία μέ τήν κοινωνική της διάρθρωση ὅπως καί στή Γαλλία, μέ τόν ἀτομικό μικρό κληρο, ὀδηγεῖ στήν ἀφύσικη. . . ὄχι βέβαια «λύση τοῦ ζητήματος», ἀλλά στό ἀφύσικο μέσο νά ἀναβάλει τήν καταστροφή τοῦ μικροῦ νοικοκυριοῦ. (*Ἵψωση μείωση στή 2η ἐκδόση*).

από τό «ζήλο» (σελ. 73, 1. c.) μέ τόν όποίο ό άγρότης περιποιείται τά ζώα: ένθουσιάζεται από τά «καλά άποτελέσματα πού έχει ή κτηνοτροφία» τής χωριάτισσας, «πού περνάει όλη τή ζωή της μέ τήν άγελάδα και τά πρόβατα» (80). Μάλιστα, ώραία εύτυχία! «Όλη τή ζωή της μέ τήν άγελάδα» (πού τό γάλα της πηγαίνει σέ τελειοποιημένο κορυφολόγο) και σάν άμοιβή για μία τέτια ζωή ή πληρωμή «του ενός τετάρτου τής αξίας» τών έξόδων για τήν περιποίηση αυτής τής άγελάδας! Πραγματικά, πώς νά μήν ταχθείς ύπέρ τής «μικρής λαϊκής παραγωγής»!

V. ΣΥΝΕΧΕΙΑ. Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΑΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΓΑΛΑΚΤΟΚΟΜΙΑΣ

Στίς κρίσεις του τύπου σχετικά μέ τό ζήτημα τής επίδρασης τής γαλακτοκομίας στην κατάσταση τής άγροτιάς συναντάμε συνεχείς αντίφάσεις: από τή μία μεριά τονίζεται ή πρόοδος τής οικονομίας, ή αύξηση τών εισοδημάτων, ή βελτίωση τής τεχνικής στή γεωργία, ό έφοδιασμός μέ καλύτερα έργαλεία. Από τήν άλλη, ή χειροτέρευση τής διατροφής, ή δημιουργία νέων μορφών οικονομικής δουλικής εξάρτησης και ή καταστροφή τών άγροτών. "Υστερα άπ' όσα έχουμε εκθέσει στο II κεφάλαιο δέν πρέπει νά μās ξαφνιαζούν αυτές οι αντίφάσεις: ξέρουμε, ότι οι αντιτιθέμενες κρίσεις άφορούν αντιτιθέμενες ομάδες τής άγροτιάς. Για νά κρίνουμε μέ μεγαλύτερη ακρίβεια αυτό τό ζήτημα, άς πάρουμε τά στοιχεία για τήν κατανομή τών άγροτικών νοικοκυριών ανάλογα μέ τόν αριθμό τών άγελάδων κατά νοικοκυριό*.

* Τά στοιχεία είναι τής στατιστικής τών ζέμιστρο μέ βάση τή «Συνοπτική συλλογή» του κ. Μπλαγκοβέστσενσκι. Περίπου 14 χιλιάδες νοικοκυριά στους 18 αυτούς νομούς δέν κατανεμήθηκαν ανάλογα μέ τόν αριθμό τών άγελάδων πού διαθέτουν: τό σύνολο τών νοικοκυριών δέν είναι 289 079, αλλά 303 262. Ό κ. Μπλαγκοβέστσενσκι παραθέτει κι άλλα τέτια στοιχεία για 2 ακόμα νομούς τών κυβερνειών τής μαυρόχωμης ζώνης. Οι νομοί όμως αυτοί, όπως φαίνεται, δέν είναι χαρακτηριστικοί. Στους 11 νομούς του κυβερνείου Τβέρ («Συλλογή στατιστικών στοιχείων», XIII, 2) τό ποσοστό τών νοικοκυριών μέ γεωργικό κληρο και χωρίς άγελάδες δέν είναι μεγάλο (9,8), στά χέρια όμως τών 21,9% τών νοικοκυριών μέ 3 και περισσότερες άγελάδες συγκεντρώθηκαν τά 48,4% του συνολικού αριθμού τών άγελάδων. Τό ποσοστό τών νοικοκυριών χωρίς άλογο είναι 12,2%, μέ 3 και περισσότερα άλογα είναι μόνο 5,1% κι αυτά έχουν μονάχα τά 13,9% του συνολικού αριθμού τών άλόγων. Άς σημειώσουμε μέ τήν ευκαιρία ότι μικρότερη συγκέντρωση άλόγων (σέ σύγκριση μέ τή συγκέντρωση τών άγελάδων) παρατηρείται και σέ άλλα κυβερνεία πού δέν άνήκουν στή μαυρόχωμη ζώνη.

Όμιλος νοικοκυριών	18 νομοί των κυβερνείων Πετρούπολης, Μόσχας, Τρέρ και Σμολένσκ					Κυβερνείο Πετρούπολης, 6 νομοί				
	Αριθμός νοικοκυριών	%	Αριθμός άγελων	%	Αριθμός άγελων κατά νοικοκυριό	Αριθμός νοικοκυριών	%	Αριθμός άγελων	%	Αριθμός άγελων κατά νοικοκυριό
Νοικοκυριά χωρίς άγελους	59 336	20,5	—	—	—	15 196	21,2	—	—	—
» με 1 άγελίδα	91 737	31,7	91 737	19,8	1	17 579	24,6	17 579	13,5	1
» » 2 άγελους	81 937	28,4	163 874	35,3	2	20 050	28,0	40 100	31,0	2
» » 3 και πάνω	56 069	19,4	208 735	44,9	3,7	18 676	26,2	71 474	55,5	3,8
Συνολικά	289 079	100	464 346	100	1,6	71 501	100	129 153	100	1,8

Έτσι αποδείχεται, ότι η κατανομή των αγελάδων ανάμεσα στους αγρότες στη μη μαυρόχρωμη ζώνη μοιάζει πολύ με την κατανομή των ζώων εργασίας ανάμεσα στους αγρότες των κυβερνείων της μαυρόχρωμης ζώνης (βλ. II κεφάλαιο). Συνάμα η συγκέντρωση των γαλακτοφόρων ζώων στην περιοχή που περιγράφουμε είναι πίο μεγάλη από τή συγκέντρωση των ζώων εργασίας. Αυτό δείχνει ξεκάθαρα ότι η αποσύνθεση τής αγροτιάς συνδέεται στενά προπαντός με τήν τοπική μορφή τής έμφορευματικής γεωργίας. Τήν ίδια σύνδεση δείχνουν, προφανώς, καί τά παρακάτω στοιχεία (πού δυστυχώς δέν είναι αρκετά πλήρη). Αν πάρουμε τά συνολικά στοιχεία τής στατιστικής των ζέμστρο (του κ. Μπλαγκοβέστσενσκι για 122 νομούς 21 κυβερνείων), τότε θά έχουμε κατά μέσο όρο 1,2 αγελάδες κατά νοικοκυριό. Συνεπώς, στη μη μαυρόχρωμη ζώνη ή αγροτιά είναι, όπως φαίνεται, πίο πλούσια σε αγελάδες, παρά στη μαυρόχρωμη ζώνη, καί ή αγροτιά του κυβερνείου Πετρούπολης ακόμα πίο πλούσια από τήν αγροτιά τής μη μαυρόχρωμης ζώνης γενικά. Από τήν άλλη μεριά, τό ποσοστό των νοικοκυριών που δέν έχουν ζώα είναι σε 123 νομούς 22 κυβερνείων 13%, ενώ στους 18 νομούς που πήραμε είναι 17%, καί στους 6 νομούς του κυβερνείου Πετρούπολης είναι 18,8%. Αυτό σημαίνει ότι ή μεγαλύτερη αποσύνθεση τής αγροτιάς (από τήν άποψη που εξετάζουμε) σημειώνεται στο κυβερνείο Πετρούπολης κι έπειτα στη μη μαυρόχρωμη ζώνη γενικά. Αυτό μαρτυρεί ότι ή έμφορευματική γεωργία είναι εκείνη που αποτελεί τόν κυριότερο παράγοντα αποσύνθεσης τής αγροτιάς.

Από τά στοιχεία που παραθέσαμε φαίνεται, ότι στά μισά περίπου αγροτικά νοικοκυριά (όσα δέν έχουν αγελάδα κι όσα έχουν από μία αγελάδα) τά αγαθά τής γαλακτοκομίας μπορούν να έχουν μόνο άρνητική επίδραση. Ο αγρότης που έχει 1 αγελάδα θά πουλάει τό γάλα μόνο από ανάγκη, χειροτερεύοντας τή διατροφή των παιδιών του. Αντίθετα, περίπου τό ένα πέμπτο των νοικοκυριών (με 3 καί περισσότερες αγελάδες) συγκεντρώνουν στά χέρια τους περισσότερο, ίσως, από τή μισή γαλακτοκομία, γιατί ή ποιότητα των ζώων καί ή άποδοτικότητα πρέπει στά νοικοκυριά αυτά να είναι άνώτερες άπ' ό,τι στο «μεσαίο» αγρότη*.

* Είναι άπαραίτητο να έχει κανείς ύπόψη του αυτά τά στοιχεία για τίς αντίθετες ομάδες τής αγροτιάς, όταν συναντά λχ. κρίσεις γενικού χαρακτήρα όπως: «Τό εισόδημα από 20 ως 200 ρούβλια, που ή γαλακτοπαραγωγική κτηνοτροφία δίνει τό χρόνο σ' ένα σπίτι, αποτελεί στόν τεράστιο χώρο των βόρειων κυβερνείων όχι μόνο τόν πίο σοβαρό μοχλό για τήν επέκ-

Μιά ενδιαφέρουσα απόδειξη αὐτοῦ τοῦ συμπεράσματος ἀποτελοῦν τὰ στοιχεῖα μιᾶς περιοχῆς μέ πολύ ἀναπτυγμένη τῆ γαλακτοκομία καί τόν καπιταλισμό γενικά. Πρόκειται γιά τό νομό Πετρούπολης*. Ἡ γαλακτοκομία ἀναπτύχθηκε πολύ πλατιά στό τμήμα τοῦ νομοῦ μέ τὰ παραθεριστικά κέντρα πού κατοικοῦνται κυρίως ἀπό ῥώσους. Ἐδῶ περισσότερο ἀπ' ὅλα ἀναπτύχθηκε ἡ καλλιέργεια τῶν κτηνοτροφικῶν φυτῶν (23,5 % ἀπό τὰ χωράφια τῶν γεωργικῶν κλήρων ἔναντι 13,7 % στό νομό γενικά), ἡ καλλιέργεια βρώμης (52,3 % τῶν καλλιεργούμενων χωραφιών) καί ἡ καλλιέργεια πατάτας (10,1 %). Ἡ γεωργία βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἀγορᾶς τῆς Πετρούπολης, πού ἔχει ἀνάγκη ἀπό βρώμη, πατάτα, σανό, γάλα καί ἐργατική δύναμη τῶν ἀλόγων (I. c., 168). Μέ τῆ «γαλακτοκομία» ἀπασχολοῦνται τὰ 46,3 % τῶν οἰκογενειῶν τοῦ καταγραμμένου πληθυσμοῦ. Τό γάλα πού παράγεται ἀπό τὰ 91 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγελάδων πάει στήν ἀγορά. Τό εἰσόδημα ἀπό τῆ γαλακτοκομία εἶναι 713 470 ρούβλια (203 ρούβλια κατά οἰκογένεια, 77 ρούβλια κατά ἀγελάδα). Ἡ ποιότητα τῶν ζώων καί ἡ περιποίησή τους εἶναι τόσο πιό καλή ὅσο τό μέρος βρίσκεται πλησιέστερα πρὸς τήν Πετρούπολη. Ἡ πούληση τοῦ γάλατος γίνεται μέ δύο τρόπους: 1) στους προαγοραστῆς ἐπί τόπου καί 2) στήν Πετρούπολη στίς «γαλακτοκομικές φάρμες» κτλ. Ὁ τελευταῖος τρόπος πούλησης εἶναι ἀσύγκριτα συμφερότερος, ὁμως «τά περισσότερα νοικοκυριά, πού ἔχουν μιᾶ-δύο, κάποτε καί περισσότερες ἀγελάδες, δέν ἔχουν τῆ δυνατότητα νά στέλνουν τό προϊόν τους ἀπευθείας στήν Πετρούπολη» (240), εἴτε γιατί δέν ἔχουν ἄλογο, εἴτε γιατί ἡ μεταφορά μικρῶν ποσοτήτων δέν συμφέρει κτλ. Ὅσο γιά τούς προαγοραστῆς, σ' αὐτούς ἀνήκουν ὄχι μόνο οἱ εἰδικοί ἔμποροι, ἀλλά καί πρόσωπα πού ἔχουν δική τους γαλακτοκομία. Νά τὰ στοιχεῖα ἀπό 2 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ:

ταση καί τῆ βελτίωση τῆς κτηνοτροφίας, ἀλλά καί ἐπέδρασε στή βελτίωση τῆς γεωργίας, ἀκόμα καί στήν ἐλάτωση τῆς μετοίκησης γιά ἀναζήτηση δουλιᾶς, γιατί ἀνοίγει γιά τόν πληθυσμό δουλιᾶ στό σπίτι — τόσο γιά τήν περιποίηση τῶν ζώων ὅσο καί γιά τήν καλλιέργεια τῶν ὡς τότε ἐγκαταλειμμένων χωραφιών» («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», III, 18). Γενικά ἡ μετοίκηση δέν ἐλαττώνεται, ἀλλά μεγαλώνει. Σέ μερικές περιοχές ὁμως ἡ ἐλάτωση μπορεῖ νά προκληθεῖ ἢ ἀπό τήν αὔξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν εὐπορῶν ἀγροτῶν ἢ ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῆς «δουλιᾶς στό σπίτι», δηλαδή τῆς μισθωτῆς δουλιᾶς πού χρησιμοποιεῖται ἀπό τούς τοπικούς ἀγροτικούς ἐπιχειρηματίες.

* «Υλικά γιά τῆ στατιστική σχετικά μέ τῆ λαϊκή οἰκονομία στό κυβερνεῖο Πετρούπολης», τεῦχος V, μέρος II, Πετρούπολη, 1887.

Δυό έπαρχίες του νομού Πετρούπολης	Αριθμός των οικο- γενειών	Αριθμός των αγελά- δων που έχουν	Κατά οικογένεια	«Εισπρέ- ξεις» αυτών των οικογε- νειών σε ρούβλια	Αναλογούν εισπραξεις	
					Κατά οικο- γένεια	Κατά αγελάδα
Οικογένειες που πουλάνε τό γάλα στους προαγοραστές	441	1129	2,5	14 884	33,7	13,2
Οικογένειες που πουλάνε τό γάλα στην Πετρούπολη	119	649	5,4	29 187	245,2	44,9
<i>Συνολικά</i>	560	1778	3,2	44 071	78,8	24,7

Απ' αυτά μπορούμε νά κρίνουμε πώς κατανέμονται τά αγαθά τής γαλακτοκομίας σ' όλη τήν άγροτιά τής μή μαυρόχωμης ζώνης κι όπου ή συγκέντρωση των γαλακτοφόρων ζώων, όπως είδαμε, είναι ακόμα πιο μεγάλη απ' ό,τι σ' αυτές τις 560 οικογένειες. Υπολείπεται νά προσθέσουμε, ότι τά 23,1% των άγροτικών οικογενειών του νομού Πετρούπολης καταφεύγουν στην έκμίσθωση έργατων (που και δώ, όπως και παντού στή γεωργία, περισσότεροι είναι οι μεροκαματιάρηδες). «Παίρνοντας υπόψη ότι τους εργάτες γής τους μισθώνουν σχεδόν αποκλειστικά οικογένειες που έχουν πλήρες γεωργικό νοικοκυριό» (και τέτιες είναι στο νομό μονάχα τά 40,4 % όλων των οικογενειών), «πρέπει νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ότι τά μισά και πάνω απ' αυτά τά νοικοκυριά δέν τά βγάζουν πέρα χωρίς μισθωτή εργασία» (158).

Έτσι, στίς διαμετρικά αντίθετες άκρες τής Ρωσίας και στίς πιο διαφορετικές περιοχές, στο κυβερνείο Πετρούπολης και στο κυβερνείο Ταυρίδας άς πούμε, οι κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις μέσα στην «κοινότητα» είναι πέρα για πέρα όμοιες. Απ' τους «μουζίκους-γεωργούς» (πρόκειται για έκφραση του κ. Ν.—ον) και δώ και κεί λίγοι γίνονται επιχειρηματίες του χωριού, ή μάζα μετατρέπεται σε άγροτικό προλεταριάτο. Η ιδιομορφία τής γεωργίας βρίσκεται στο ότι ό καπιταλισμός υποτάσσει σε μία περιοχή τον ένα, στην άλλη τον άλλο κλάδο τής άγροτικής οικονομίας και γι' αυτό τό λόγο οικονομικές σχέσεις του ίδιου τύπου εμφανίζονται μέ τις πιο διαφορετικές μορφές άγροτικής έκμετάλλευσης και ζωής.

Αφού διαπιστώσαμε τό γεγονός, ότι και στην περιοχή που περιγράφουμε ή άγροτιά διασπάται σε αντιτιθέμενες τάξεις, εύκολα πιά θά καταλάβουμε τις αντιφατικές γνώμες, που δια-

τυπώνονται συνήθως γιά τό ρόλο τῆς γαλακτοκομίας. Εἶναι πολύ φυσικό ἡ εὐπορη ἀγροτιά νά ἔχει ἓνα κίνητρο στήν ἀνάπτυξη καί στή βελτίωση τῆς γεωργίας, μέ ἀποτέλεσμα τή διάδοση τῆς καλλιέργειας κτηνοτροφικῶν φυτῶν, πού γίνεται ἀπαραίτητο συστατικό μέρος τῆς ἐμπορευματικῆς κτηνοτροφίας. Λχ. στό κυβερνεῖο Τβέρ διαπιστώνουν τήν ἀνάπτυξη τῆς καλλιέργειας κτηνοτροφικῶν φυτῶν, καί στόν πιό πρωτοπόρο νομό τοῦ Κάσιν τό $\frac{1}{6}$ τῶν νοικοκυριῶν καλλιεργεῖ κιόλας τριφύλλι («Συλλογή», XIII, 2, σελ. 171). Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι στίς ἀγορασμένες γαῖες ἡ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν πιάνει μεγαλύτερο μέρος ἀπ' ὅ,τι στούς γεωργικούς κλήρους: εἶναι φυσικό ἡ ἀγροτική ἀστική τάξη νά προτιμᾷ τήν ἀτομική ἰδιοχτησία τῆς γῆς ἀπό τήν κοινοτική κατοχή*. Στήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος II, 1896) βρίσκουμε ἐπίσης ἓνα σωρό στοιχεῖα σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς καλλιέργειας κτηνοτροφικῶν φυτῶν, κι ἐδῶ πάλι κυρίως στά ἀγορασμένα καί νοικιασμένα χωράφια**. Στήν ἴδια ἔκδοση βρίσκουμε στοιχεῖα σχετικά μέ τή διάδοση τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων: σιδερένια ἀλέτρια, ἀλωνιστικές μηχανές, κυλινδρικές σβάρνες κ. ἄ. Μεγάλη ἀνάπτυξη παίρνει ἡ βουτυροκομία, ἡ τυροκομία κτλ. Στό κυβερνεῖο Νόβγκοροντ παράλληλα μέ τή γενική χειροτέρευση κι ἐλάττωση τῆς κτηνοτροφίας τῶν ἀγροτῶν, εἶχε διαπιστωθεῖ, στήν ἀρχή ἀκόμα τῆς δεκαετίας 1880-1890, ἡ καλυτέρευσὴ της σέ μερικά μεμονωμένα μέρη, ὅπου μπορεῖ νά πουλιέται τό γάλα σέ ἱκανοποιητική τιμή, ἡ ὅπου ἀπό καιρό εἶχε εἰσαχθεῖ ἡ μέθοδος τῆς τεχνητῆς διατροφῆς μοσχαραίων (*Μπιτσκόφ*: «Ἡ πείρα ἀπό τήν ἔρευνα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης καί τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν σέ τρεῖς ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Νόβγκοροντ», Νόβγκοροντ, 1882). Ἡ τεχνητή διατροφή μοσχαραίων, πού εἶναι ἐπίσης μιὰ ἀπό τίς

* Οὐσιαστική καλυτέρευση στή συντήρηση τῶν βοοειδῶν σημειώνεται μονάχα ἐκεῖ, ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ πούληση γάλατος στήν ἀγορά (σελ. 219, 224).

** Σελίδες 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 κ. ἄ. Τό φορολογικό μας σύστημα πού ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τή μεταρρύθμιση ἐμποδίζει καί ἐδῶ τήν πρόοδο τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. «Ἐξαιτίας τῆς πληθώρας τῶν ἀγροκτημάτων ἡ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν — γράφει ἓνας ἀνταποκριτῆς — εἶχε εἰσαχθεῖ σ' ὅλη τήν ἐπαρχία, ὅμως τό τριφύλλι πουλιέται γιά τήν ἐξόφληση τῶν καθυστερημένων φόρων» (91). Οἱ φόροι σ' αὐτό τό κυβερνεῖο εἶναι κάποτε τόσο μεγάλοι, ὥστε ὁ νοικοκύρης πού ἐκμισθώνει τή γῆ του εἶναι ὑποχρεωμένος νά πληρώνει ἐπιπρόσθετα ἀπό τήν τσέπη του ἓνα ὀρισμένο ποσό στό νέο κάτοχο τοῦ γεωργικοῦ κλήρου.

μορφές της έμπορευματικής κτηνοτροφίας, άποτελεί γενικά ένα άρκετά διαδομένο έπάγγελμα στά κυβερνεία Νόβγκοροντ και Τβέρ και γενικά κοντά στις πρωτεύουσες (βλ. «Η έλεύθερη μισθωτή έργασία κτλ.», έκδοση της διεύθυνσης γεωργίας). «Τό έπάγγελμα αυτό, — λέει ο κ. Μπισκόφ, — άποτελεί στην ουσία ένα εισόδημα γιά τούς άγρότες πού έτσι ή άλλως είναι εύποροι κι έχουν σημαντικό αριθμό άγελάδων, γιατί μέ μία και μόνο άγελάδα και κάποτε μάλιστα και μέ δυό πού δίνουν λίγο γάλα, δέν είναι νοητή ή τεχνητή διατροφή μοσχαριών» (l. c., 101)*.

Τό πιό διακριτικό γνώρισμα τών οικονομικών έπιτυχιών της άγροτικής άστικής τάξης στην περιοχή πού περιγράφουμε είναι ώστόσο τό γεγονός της μισθωσης έργατών από άγρότες. Οί ντόπιοι γαιοχτήμονες νιώθουν ότι γεννιούνται ανταγωνιστές γι' αυτούς και στις άνακοινώσεις τους προς τή διεύθυνση γεωργίας έξηγούν μάλιστα κάποτε τήν έλλειψη έργατών μέ τό ότι οί εύποροι άγρότες τούς άρπάζουν τούς έργάτες μέσα από τά χέρια τους («Η έλεύθερη μισθωτή έργασία»; 490). Η μισθωση έργατών από άγρότες παρατηρείται στά κυβερνεία Γιαροσλάβλ, Βλαντίμιρ, Πετρούπολης και Νόβγκοροντ (l. c., passim). Ένα σωρό τέτια στοιχεία είναι σκορπισμένα και στην «Έπισκόπηση του κυβερνείου Γιαροσλάβλ».

Όλες όμως αυτές οί πρόσοδοι της εύπορης μειωηφίας πέφτουν βαρύ φορτίο στή μάζα της άγροτικής φτωχολογιάς. Έτσι, λογουχάρη, στην έπαρχία Κοπρίν του νομού Ρίμπινσκ του κυβερνείου Γιαροσλάβλ βλέπουμε νά διαδίδονται τά τυροκομεία μέ τήν πρωτοβουλία του «γνωστού ίδρυτή τών συνεταιριστικών τυροκομείων Β. Ι. Μπλάντοφ»**. «Όταν οί πιό φτωχοί άγρότες, πού έχουν από μία άγελάδα, φέρνουν. . . τό γάλα τους» (στό τυ-

* Άς σημειωθεί μέ τήν ευκαιρία, ότι ή ποικιλία τών «έπαγγελμάτων» της ντόπιας άγροτικής ύποκίνησε τόν κ. Μπισκόφ νά ξεχωρίσει δυό τύπους άγροτών μέ βοηθητικό έπάγγελμα, ανάλογα μέ τό μέγεθος της άπολαβής. Αποδείχτηκε ότι 3251 άτομα (τά 27,4% του πληθυσμού) βγάζουν λιγότερο από 100 ρούβλια και ότι οί συνολικές άπολαβές τους είναι 102 χιλιάδες ρούβλια, δηλ. αναλογούν από 31 ρούβλια στόν καθένα. 454 άτομα (τά 3,8% του πληθυσμού) βγάζουν πάνω από 100 ρούβλια: οί συνολικές άπολαβές τους είναι 107 χιλιάδες ρούβλια, δηλ. αναλογούν από 236 ρούβλια στόν καθένα. Στην πρώτη ομάδα μπήκαν κυρίως κάθε λογής μισθωτοί έργάτες, στή δεύτερη — έμποροι, χορτέμποροι, ξυλέμποροι κλπ.

** «Τά συνεταιριστικά τυροκομεία» της έπαρχίας Κοπρίν φιγουράρουν στόν «Όδηγό γιά τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια», και ή έπιχείρηση τών Μπλάντοφ είναι ή πιό μεγάλη τυροκομική έπιχείρηση: τό 1890 άνήκαν σ' αυτή 25 έργοστάσια σέ έξι κυβερνεία.

ροκομείο), «τό κάνουν φυσικά σέ βάρος τῆς διατροφῆς τους», ἐνῶ οἱ εὐποροὶ βελτιώνουν τὰ ζῶα τους (σελ. 32–33). Ἀνάμεσα στά εἶδη μισθωτῆς ἐργασίας σημειώνεται καί ἡ ἐξοδος γιά δουλιὰ στά τυροκομεῖα. Ἀπό τούς νεαροὺς ἀγρότες σχηματίζεται μιὰ εἰδική κατηγορία μαστόρων-τυροκόμων. Στό νομό Ποσειδωνίγε «ὁ ἀριθμὸς τῶν τυροκομείων καί τῶν βουτυροκομείων μεγαλώνει διαρκῶς ἀπὸ χρόνο σέ χρόνο», ὅμως «εἶναι ἀμφίβολο ἂν τό ὄφελος, πού φέρνουν στό ἀγροτικό νοικοκυριό τὰ τυροκομεῖα καί τὰ βουτυροκομεῖα, θά μπορούσε νά καλύψει τίς ζημιές πού προξενοῦν τὰ τυροκομεῖα καί τὰ βουτυροκομεῖα μας στήν ἀγροτική ζωή». Σύμφωνα μέ τίς ὁμολογίες τῶν ἴδιων τῶν ἀγροτῶν, φτάνουν συχνά στό σημεῖο νά πεινοῦν, γιατί ἅμα ἀνοίξει σ' ἓνα ὀρισμένο τόπο ἓνα τυροκομεῖο, τὰ προϊόντα τοῦ γάλατος πηγαίνουν σ' αὐτά τὰ τυροκομεῖα καί βουτυροκομεῖα καί οἱ ἀγρότες τρέφονται συνήθως μέ νερωμένο γάλα. Ἀναπτύσσεται ἡ πληρωμή μέ εἶδος (σελ. 43, 54, 59 κ. ἄ.), ἔτσι πού πρέπει νά λυπᾶται κανεῖς, γιατί δέν ἐπεκτείνεται καί στή «λαϊκή» μας μικρὴ παραγωγή ὁ νόμος πού ἀπαγορεύει στίς «κεφαλαιοκρατικές» φάμπρικες νά πληρώνουν τῆ δουλιὰ μέ εἶδος*.

Ἔτσι οἱ γνῶμες τῶν ἀνθρώπων, πού ἔχουν ἄμεση ἐπαφή μέ τὰ πράγματα, ἐπιβεβαιώνουν τό συμπέρασμά μας, ὅτι οἱ πρόοδοι τῆς τοπικῆς γεωργίας ἔχουν καθαρὰ ἀρνητικὴ ἐπίδραση πάνω στους περισσότερους ἀγρότες μας. Ἡ πρόοδος τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας χειροτερεύει τὴν κατάσταση τῶν κατώτερων ὁμάδων τῶν ἀγροτῶν καί τούς πετᾶ τελικὰ ἔξω ἀπὸ τίς γραμμές τῶν γεωργῶν. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στή φιλολογία τῶν ναρόντωνι-

* Νά ἓνα χαρακτηριστικὸ σχόλιο τοῦ κ. Στάρι Μασλοντέλ: «Ὅποιος εἶδε καί ξέρει τό σημερινὸ χωριὸ καί θυμηθεῖ τό χωριὸ πρὶν ἀπὸ 40–50 χρόνια, θά μείνει κατάπληχτος ἀπὸ τῆ διαφορά τους. Στά παλιὰ χωριά τὰ σπίτια ὄλων τῶν νοικοκυρέων ἦταν ὁμοίομορφα καί στήν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση καί στήν ἐσωτερικὴ διαρύθμισή τους. Τώρα ὅμως πλᾶι στίς καλύβες ὑπάρχουν μεγάλα ὁμορφοβαμμένα σπίτια, πλᾶι στούς φτωχοὺς ζοῦν πλοῦσιοι, πλᾶι στούς ταπεινοὺς καί καταφρονεμένους, αὐτοὶ πού γλεντοῦν καί πανηγυρίζουν. Παλιότερα συναντούσαμε συχνὰ συνοικισμοὺς, ὅπου δέν ὑπῆρχε κανένας ἀχτήμονας, τώρα ὅμως σέ κάθε χωριὸ δέν ὑπάρχουν λιγότεροι ἀπὸ πέντε καί κάποτε κι ὀλόκληρη δεκάδα ἀχτήμονες. Καί πρέπει νά ποῦμε τὴν ἀλήθεια, ὅτι ἡ βουτυροκομία φταίει πολὺ γι' αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ χωριοῦ. Μέσα σέ 30 χρόνια ἡ βουτυροκομία ἔκανε πολλοὺς νά πλουτίσουν καί νά ἐξωραίσουν τὰ σπίτια τους, πολλοὶ ἀγρότες-προμηθευτὲς γάλατος μεγάλωσαν στήν περίοδο τῆς ἀνάπτυξής τῆς βουτυροκομίας τό βίος τους, ἀπόχτησαν περισσότερα ζῶα, ἀγόρασαν χωράφια συνεταιρικά ἢ ἀτομικά, ὅμως ἀκόμα περισσότεροι ἀπ' αὐτοὺς φτώχυναν, στά χωριά ἔκαναν τὴν ἐμφάνισή τους ἀχτήμονες καί ζητιάνοι» («Ζίζ», 1899, τεῦχος 8, περικοπὴ ἀπὸ τό «Σέβερνι Κράι», 1899, ἀρ. 223). (Ἔγποσημείωση στή 2ῃ ἐκδόση).

κων είχε τονιστεί αυτή ή αντίφαση ανάμεσα στην πρόοδο της γαλακτοκομίας και στη χειροτέρευση της διατροφής των αγροτών (νομίζω για πρώτη φορά απ' τόν Ένγκελγκάρντ). 'Ακριβώς όμως σ' αυτό τό παράδειγμα μπορεί νά δει κανείς μέ πόσο στενό πνεύμα αξιολογούν οί ναρόντικοι τά φαινόμενα πού συντελούνται στην αγροτιά και στη γεωργία. Βλέπουν τήν αντίφαση σέ μία μορφή, σέ μία περιοχή και δέν καταλαβαίνουν ότι ή αντίφαση αυτή προσιδιάζει σ' όλόκληρο τό κοινωνικο-οικονομικό καθεστώς και ότι εκδηλώνεται παντού μέ διάφορες μορφές. Βλέπουν τήν αντιφατική σημασία ενός «ἐπικερδοῦς ἐπαγγέλματος» και συμβουλεύουν ἐπίμονα «νά μπάζουμε» στην αγροτιά κάθε λογῆς ἄλλα «τοπικά ἐπαγγέλματα». Βλέπουν τήν αντιφατική σημασία μιᾶς ἀπό τίς προόδους τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας και δέν καταλαβαίνουν, ότι οί μηχανές, λχ., ἔχουν και στη γεωργία τήν ἴδια ἀπολύτως πολιτικο-οικονομική σημασία πού ἔχουν και στη βιομηχανία.

VI. Η ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΛΙΝΑΡΟΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Σταθήκαμε ἄρκετα στη λεπτομερή περιγραφή τῶν δύο πρώτων τομέων τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, γιατί οί σχέσεις πού παρατηροῦνται ἐκεῖ εἶναι πλατιά διαδομένες κι ἀντιπροσωπευτικές. Στην παραπέρα ἐκθεσή μας θά περιοριστοῦμε σέ πῶ σύντομες παρατηρήσεις σχετικά μέ μερικούς σπουδαιότατους τομείς.

Τό λινάρι εἶναι τό κυριότερο ἀπό τά λεγόμενα «βιομηχανικά φυτά». Ὁ ὅρος αὐτός και μόνο δείχνει, ότι ἐδῶ ἔχουμε νά κάνομε προπαντός μέ τήν ἐμπορευματική γεωργία. Στό «λιναρο-παραγωγικό» λχ. κυβερνεῖο τοῦ Πσκόφ τό λινάρι ἀπό παλιά κióλας ἀποτελεῖ γιά τόν ἀγρότη, σύμφωνα μέ τήν τοπική ἐκφραση, τό «πρῶτο χρῆμα» («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 260). Ἡ παραγωγή λιναριοῦ ἀποτελεῖ ἄπλῶς ἓνα μέσο ἀπόχτησης χρημάτων. Ἡ ἐποχή μετά τή μεταρῦθμιση χαρακτηρίζεται γενικά ἀπό μία ἀναμφισβήτητη ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς. Ἔτσι, στά τέλη τῆς δεκαετίας 1860-1870 ὁ ὄγκος τῆς παραγωγῆς λιναριοῦ στη Ρωσία ὑπολογίζόταν περίπου σέ 12 ἑκατομμύρια πούτια ἴνες (ibid., 260). Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880-1890 ἡ παραγωγή του ἦταν 20 ἑκατομμύρια πούτια ἴνες («Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στη Ρωσία», τόμ. I, Πετροῦπολη, 1883, σελ. 74). Σήμερα στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας συγκεντρώνονται

πάνω από 26 εκατομμύρια πούτια ίνες λιναριού*. Στην καθαυτό λιναροπαραγωγική περιοχή (19 κυβερνεΐα τής μή μαυρόχρωμης ζώνης) ή καλλιεργούμενη μέ λινάρι έκταση σημείωσε τόν τελευταίο καιρό τίς παρακάτω άλλαγές: τό 1893 καλλιεργήθηκαν 756,6 χιλιάδες ντεσιατίνας, τό 1894 — 816,5 χιλιάδες ντεσιατίνας, τό 1895 — 901,8 χιλιάδες ντεσιατίνας, τό 1896 — 952,1 χιλιάδες ντεσιατίνας καί τό 1897 — 967,5 χιλιάδες ντεσιατίνας. Ένώ σ' όλη τήν Εύρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεΐα) είχαμε τό 1896 — 1617 χιλιάδες ντεσιατίνας σπαρμένες μέ λινάρι καί τό 1897 — 1669 χιλιάδες ντεσιατίνας («Βέστνικ Φινάνσοφ», *ibid.*, καί στό τεύχος 7 τοῦ 1898) άντί τίς 1399 χιλιάδες ντεσιατίνας πού είχαμε στίς άρχές τής δεκαετίας 1890-1900 («Οί παραγωγικές δυνάμεις», I, 36). Έτσι άκριβώς καί τά γενικά σχόλια τής οικονομικής φιλολογίας μιλοῦν γιά τήν ανάπτυξη τής έμπορευματικής λιναροπαραγωγής. «Όσον άφορᾶ λχ., τίς δυό πρώτες δεκαετίες πού έπακολούθησαν μετά τή μεταρύθμιση ή «Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση» διαπιστώνει, ότι ή «περιοχή τής καλλιέργειας τοῦ λιναριού γιά βιομηχανικούς σκοπούς μεγάλωσε σέ μερικά κυβερνεΐα» (I. c., 71). Σ' αυτό επέδρασε ιδιαίτερα ή επέκταση τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου. Στίς άρχές τής δεκαετίας 1880-1890 ό κ. Β. Προυγκάβιν έγραφε γιά τό νομό Γιουργεφ τοῦ κυβερνεΐου Βλαντίμρ: «Τά τελευταΐα 10-15 χρόνια διαδόθηκε εδῶ εξαιρετικά πλατιά ή καλλιέργεια τοῦ λιναριού». «Μερικοί νοικοκυρέοι μέ πολυμελείς οίκογένειες πουλάνε κάθε χρόνο λινάρι πού ή άξία του φτάνει τά 300-500 καί περισσότερα

* Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής Κεντρικής στατιστικής έπιτροπής ή μέση παραγωγή γιά τά χρόνια 1893-1897 ήταν 26 291 χιλ. πούτια. Βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 9 καί 1898, τεύχος 6. Τά στατιστικά στοιχεία γιά τήν παραγωγή λιναριού, πού άφοροῦσαν τήν προηγούμενη περίοδο, δέν ήταν καθόλου άκριβή, καί γι' αυτό τό λόγο προτιμήσαμε τούς κατά προσέγγιση ύπολογισμούς τών ειδικών, πού βασίζονται στή σύγκριση τών πίο ποικιλόμορφων πηγών. Όρισμένα χρόνια ό όγκος τής λιναροπαραγωγής κυμαίνεται σημαντικά. Γι' αυτό λχ. έπεσε στά πίο παράξενα λάθη ό κ. Ν. —ον, πού βάλθηκε νά βγάλει τά πίο τολμηρά συμπεράσματα γιά τή «μείωση» τής λιναροπαραγωγής καί τόν «περιορισμό» τής λιναροκαλλιέργειας» («Δοκίμιο», σελ. 236 κ. έ.), μέ βάση τά στοιχεία γιά έξι περίπου χρόνια (βλ. τήν άνάλυση τών λαθών αυτών από τόν Π. Μπ. Στρούβε στίς «Κριτικές παρατηρήσεις», σελ. 233 κ. έ.). Άς προσθέσουμε στά όσα είπαμε στό κείμενο, ότι μέ βάση τά στοιχεία πού παραθέτει ό κ. Ν. —ον τό άνώτατο όριο τών καλλιεργημένων μέ λινάρι εκτάσεων στή δεκαετία 1880-1890 ήταν 1372 χιλιάδες ντεσιατίνας καί ή παραγωγή ίνών 19 245 χιλιάδες πούτια, τή στιγμή πού τό 1896 καί 1897 ή καλλιεργημένη έκταση έφτασε άντίστοιχα σέ 1617 χιλιάδες καί 1669 χιλιάδες ντεσιατίνας καί ή παραγωγή ίνών σέ 31 713 χιλιάδες καί 30 139 χιλιάδες πούτια.

ρούβλια. . . Ἄγοράζουν» (λιναρόσπορο) «στήν πόλη Ροστόβ. . . Οἱ ντόπιοι ἀγρότες διαλέγουν μέ ἐξαιρετική προσοχή τό σπόρο» («Ἡ ἀγροτική κοινότητα, τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καί τό γεωργικό νοικοκυριό τοῦ νομοῦ Γιούργεφ τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμρ». Μόσχα, 1884, σελ. 86-89). Στή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ (τόμ. XIII, μέρος 2) ἀναφέρεται ὅτι «τά σπουδαιότερα ἀνοιξιάτικα σιτηρά, τό κριθάρι καί ἡ βρώμη, παραχωροῦν τίς θέσεις τους στήν πατάτα καί στό λινάρι» (σελ. 151), σέ μερικούς νομούς τό λινάρι πιάνει ἀπό τό $\frac{1}{3}$ ὡς $\frac{3}{4}$ τῶν ἀνοιξιάτικων καλλιέργειῶν, λχ. στούς νομούς Ζουμπτσόφ, Κάσιν κ. ἄ., «ὅπου ἡ λιναροκαλλιέργεια πῆρε ἐκδηλα τό χαρακτήρα κερδοσκοπικοῦ ἐπαγγέλματος» (σελ. 145), κι ἀναπτύσσεται μέ ἐξαιρετική ὀρμή στά νοικιασμένα παρθένα καί χέρσα ἐδάφη. Συνάμα παρατηροῦν, ὅτι σέ μερικά κυβερνεῖα, ὅπου ὑπάρχουν ἀκόμα ἐλεύθερα μέρη (παρθένα ἐδάφη, ἐγκαταλειμμένοι χῶροι καί ἀποψιλωμένα μέρη), ἡ λιναροπαραγωγή ἐπεκτείνεται ἰδιαίτερα, ἐνῶ σέ μερικά κυβερνεῖα ἀνέκαθεν λιναροπαραγωγικά, «ἡ καλλιέργεια τοῦ λιναριοῦ ἢ ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ τήν παλιά της ἔκταση ἢ καί ὑποχωρεῖ μάλιστα μπροστά στίς νέες καλλιέργειες, ὅπως εἶναι λογουχάρη ἡ καλλιέργεια τῶν κονδυλόριζων, τῶν λαχανικῶν κλπ.» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 6, σελ. 376, καί 1897, τεῦχος 29), δηλαδή παραχωρεῖ τή θέση της σέ ἄλλα εἶδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας.

Ὅσο γιά τήν ἐξαγωγή τοῦ λιναριοῦ στό ἐξωτερικό, αὐξήθηκε ἐξαιρετικά γοργά στίς δύο πρώτες δεκαετίες μετά τή μεταρρύθμιση: ἀπό 4,6 ἑκατομμύρια πούτια πού ἦταν κατά μέσο ὄρο στά 1857-1861 σέ 8,5 ἑκατομμύρια πούτια στά 1867-1871 καί σέ 12,4 ἑκατομμύρια πούτια στά 1877-1881. Ἀργότερα ὁμως ἡ ἐξαγωγή φαίνεται σάν νάχει σταματήσει στά προηγούμενα ἐπίπεδα, φτάνοντας τό 1894-1897 κατά μέσο ὄρο στά 13,3 ἑκατομ. πούτια*.

Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς ὀδήγησε φυσικά ὄχι μόνο στήν ἀνταλλαγῆ ἀνάμεσα στή γεωργία καί στή βιομηχανία (πούληση λιναριοῦ κι ἀγορά βιομηχανικῶν προϊόντων), ἀλλά καί στήν ἀνταλλαγῆ ἀνάμεσα στά διάφορα εἶδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας (πούληση λιναριοῦ κι ἀγορά σιτηρῶν). Νά τά στοιχεῖα γιά τό ἐνδιαφέρον αὐτό φαινόμενο, πού δείχνει παραστατικά, ὅτι ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλι-

* Στοιχεῖα γιά τήν ἐξαγωγή λιναριοῦ πρώτης ποιότητας, λιναριοῦ κατώτερης ποιότητας καί στουπιοῦ, βλ. «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», Π. Στρούβε, «Κριτικές παρατηρήσεις» καί «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 26 τοῦ 1897 καί τεῦχος 36 τοῦ 1898.

σμό δέ δημιουργείται μόνο με τό τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία, ἀλλά καί με τήν ειδικευση τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας*.

Κίνηση φορτίων με τό σιδηρόδρομο πρὸς τό («λιναροπα-
ραγωγικό») κυβερνεῖο Πσκόφ καί ἀπό τό κυβερνεῖο αὐτό.
(Μέσος ὁρος σέ χιλ. πούτια).

Περίοδοι	Ἐξαγωγή λιναριοῦ	Εἰσαγωγή σταριοῦ κι ἀλεύρων
1860-1861	255,9	43,4
1863-1864	551,1	464,7
1865-1866	793,0	842,6
1867-1868	1053,2	1157,9
1869-1870	1406,9	1809,3

Πῶς ἐπιδρᾷ ὁμως αὐτή ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαγωγῆς στήν ἀγροτιά, πού ὅπως εἶναι γνωστό εἶναι ὁ κύριος παραγωγός λιναριοῦ**;

«Ὅταν περάσει κανεῖς ἀπό τό κυβερνεῖο Πσκόφ καί παρατηρήσει τήν οἰκονομική του ζωή, δέν μπορεί παρά νά προσέξει, ὅτι πλάι στίς μεγάλες καί πλούσιες μονάδες, πού συναντᾷ κανεῖς κατά ἀραιά διαστήματα, πλάι στά χωριά καί στά κεφαλοχώρια, βρίσκονται ἐξαιρετικά φτωχές μονάδες. Αὐτά τὰ ἀντίθετα ἄκρα ἀποτελοῦν τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς λιναροπαγωγικῆς περιοχῆς». «Ἡ καλλιέργεια λιναριοῦ πῆρε χαρακτήρα τυχεροῦ παιχνιδιοῦ» καί «τό μεγαλύτερο μέρος» τοῦ εἰσοδήματος ἀπό τό λινάρι «μένει στά χέρια τῶν προαγοραστῶν καί κείνων πού ἐκμισθώνουν τή γῆ τους γιά τήν καλλιέργεια λιναριοῦ» (Στρόκιν, 22-23). Τά καταστρεφτικά νοίκια ἀποτελοῦν πραγματική «χρηματική γαιοπρόσοδο» (βλ. πιό πάνω) καί ἡ μάζα τῶν ἀγροτῶν βρίσκεται «σέ πλέρια κι ἀπελπιστική ἐξάρτηση» (Στρόκιν, *ibid.*) ἀπό τούς προαγοραστῆς. Τό ἐμπορικό κεφάλαιο κυριαρχεῖ στήν περιοχή αὐτή ἀπό καιρό*** καί ἡ διαφορά τῆς ἐποχῆς μετὰ τή μεταρύθμιση

* Βλ. Ν. Στρόκιν, «Ἡ λιναροπαγωγή στό κυβερνεῖο Πσκόφ». Πετροῦπολη, 1882. Ὁ συγγραφέας δανείστηκε αὐτά τὰ στοιχεῖα ἀπό τίς «Ἐργασίες» τῆς φορολογικῆς ἐπιτροπῆς.

** Ἀπό τίς 1399 χιλιάδες ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦνται με λινάρι, οἱ 745 400 ντεσιατίνες ἀναλογοῦν στή μὴ μαυρόχρωμη ζώνη, ὅπου μονάχα τὰ 13% ἀνήκουν σέ γαιοχτήμονες. Στή μαυρόχρωμη ζώνη ἀπό τίς 609 600 ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦνται με λινάρι, τὰ 44,4% ἀνήκουν σέ γαιοχτήμονες («Οἱ παραγωγικῆς δυνάμεις», I, 36).

*** Ἀκόμα καί ἡ «Στρατιωτικῆ-στατιστικῆ συλλογή» τονίζει ὅτι «τό καλλιεργούμενο ἀπό τούς ἀγρότες λινάρι εἶναι στήν πραγματικότητα πολὺ συχνὰ ἰδιοχρησία τῶν πουλιῶν» (τοπική ὄνομασία τῶν μικρῶν προαγοραστῶν), «ἐνῶ ὁ ἀγρότης εἶναι μόνο ἐργάτης στό χωράφι του» (595). Σύγκρινε «Ἱστορικοστατιστικῆ ἐπισκόπηση», σελ. 88.

από την προηγούμενη είναι ή γιγάντια συγκέντρωση αυτού του κεφαλαίου, ή υπονόμηση του μονοπωλίου των πρώην μικρών προαγοραστών, ή δημιουργία «γραφείων διαχείρισης του λιναριού», που πήραν στά χέρια τους όλο το εμπόριο του λιναριού. «Η σημασία της λιναροπαραγωγής, λείει ο κ. Στρόκιν για το κυβερνείο Πσκοφ, εκφράζεται. . . στη συγκέντρωση των κεφαλαίων σε μερικά χέρια» (σελ. 31). Μετατρέποντας τη λιναροπαραγωγή σε τυχερό παιχνίδι, το κεφάλαιο κατάστρεψε μάζες μικρών γεωργών, που χειροτέρευαν την ποιότητα του λιναριού, εξαντλούσαν τη γη, έφταναν σε σημείο να εκμισθώνουν τους γεωργικούς τους κλήρους και τελικά πύκνωναν τις γραμμές των «πλανόδιων» εργατών. Η άσημαντη όμως μειοψηφία των εύπορων αγροτών και των εμπόρων απόχτησε τη δυνατότητα — και λόγω του συναγωνισμού ήταν υποχρεωμένη — να κάνει τελειοποιήσεις στά τεχνικά μέσα. Αρχισαν να διαδίδονται οι λιναροσπαστικές μηχανές του Κουτέ, τόσο οι χειροκίνητες (ή τιμή τους φτάνει τά 25 ρούβλια) όσο και οι ήπκοκίνητες (που είναι τρεις φορές ακριβότερες). Τό 1869 στό κυβερνείο Πσκοφ υπήρχαν μονάχα 557 τέτιες μηχανές, ενώ τό 1881 — 5710 (4521 χειροκίνητες και 1189 ήπκοκίνητες)*. «Σήμερα, — διαβάζουμε στην „Ιστορικοστατιστική έπισκόπηση“, — κάθε καλοστεκούμενη αγροτική οικογένεια που ασχολείται μέ τη λιναροπαραγωγή, έχει χειροκίνητη μηχανή Κουτέ, που μάλιστα απόχτησε τό όνομα „λιναροσπαστική μηχανή του Πσκοφ“» (l. c., 82-83). Ποιά σχέση ύπάρχει ανάμεσα στην μειοψηφία αυτή των «καλοστεκούμενων» αγροτών που έχουν προμηθευτεί μηχανές και στην υπόλοιπη αγροτιά, τό είδαμε κιόλας στό II κεφάλαιο. Στην θέση της πρωτόγονης ροκάνας, που καθάριζε πολύ άσχημα τό σπόρο, τό ζέμιστρο του Πσκοφ άρχισε να εισάγει τελειοποιημένα σποροκαθαριστήρια (τριώρια) και «οί πιό εύποροι αγρότες-έπιχειρηματίες» βρίσκουν πιά ότι είναι συμφερότερο ν' αγοράζουν μόνοι τους αυτές τις μηχανές και να τις νοικιάζουν στους λιναροπαραγωγούς («Βέστινικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 29, σελ. 85). Οί πιό μεγάλοι προαγοραστής λιναριού φτιάχνουν στεγνωτήρια, πρέσες, μισθώνουν εργάτες για τη διαλογή και για τό στούμπισμα του λιναριού (βλ. τό παράδειγμα στον κ. Β. Προυγκάβιν, l. c., 115). Τέλος, πρέπει να προστεθεί, ότι ή έπεξεργασία της ίνας του λιναριού άπαιτεί πάρα πολλά εργατικά χέρια: Υπολογίζουν ότι ή καλλιέργεια μιās ντεσιατίνας λιναριού άπαιτεί 26 εργάσιμες μέρες καθαρά γεωργικές και

* Στρόκιν, 12.

77 μέρες για τὸ χάρισμα τῆς ἴνας ἀπὸ τὸ στέλεχος τοῦ φυτοῦ («Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση», 72). Γι' αὐτὸ ἡ ἀνάπτυξη τῆς λιναροπαραγωγῆς ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ μιά μεριά, στὸ σημεῖο ν' ἀπασχολεῖται περισσότερο ὁ γεωργὸς στὴ χειμερινή περίοδο, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, νὰ δημιουργεῖται ζήτηση μισθωτῆς ἐργασίας ἀπὸ τοὺς τσιφλικάδες καὶ τοὺς εὐποροὺς ἀγρότες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν καλλιέργεια λιναριοῦ (βλ. σχετικὸ παράδειγμα στὸ κεφάλαιο III, ὑποκεφάλαιο VI).

Ἔτσι λοιπὸν, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας ὀδηγεῖ καὶ στὸν τομέα τῆς λιναροπαραγωγῆς στὴν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου καὶ στὴν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ προτῆς ἐπιβραδύνεται ἀσφαλῶς σὲ τεράστιο βαθμὸ ἀπὸ τὰ τρομερὰ μεγάλα νοίκια γιὰ τὴ γῆ*, ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἀπὸ τὴν προσκόλληση τῶν ἀγροτῶν στὸ γεωργικὸ κλῆρο κι ἀπὸ τίς μεγάλες δόσεις γιὰ τὴν ἐξόφληση τοῦ κλήρου. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, ὅσο πλατύτερα θὰ ἀναπτύσσεται ἡ ἀγορὰ γῆς ἀπὸ τοὺς ἀγρότες** καὶ ἡ ἐξοδος τῶν ἀγροτῶν γιὰ ἀναζήτηση ἐργασίας***, ὅσο πλατύτερα θὰ διαδίδονται τὰ τελειοποιημένα ἐργαλεῖα καὶ οἱ τελειοποιημένες μέθοδοι γεωργίας τόσο γρηγορότερα τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο θὰ ἐκτοπίζεται ἀπὸ τὸ βιομηχανικὸ κεφάλαιο, τόσο γρηγορότερα θὰ σχηματίζεται ἀπὸ τοὺς κόλπους τῆς ἀγροτιᾶς ἡ κεφαλαιοκρατία τοῦ χωριοῦ καὶ τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα θὰ ἐκτοπίζει τὸ σύστημα τῆς τσιφλικάδικης οἰκονομίας ποὺ βασίζεται στὴν ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ.

* Σήμερα τὰ νοίκια τῶν χωραφῶν γιὰ τὴν καλλιέργεια λιναριοῦ πέφτουν λόγῳ τῆς πτώσεως τῶν τιμῶν τοῦ λιναριοῦ, οἱ ἐκτάσεις ὅμως ποὺ καλλιεργοῦνται μὲ λινάρι, λχ. στὴ λιναροπαραγωγικὴ περιοχὴ Πσκοφ, δὲ μειώθηκαν τὸ 1896 («Βέστικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 29).

** Τὸ κυβερνεῖο Πσκοφ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα στὴ Ρωσία, ὅπου ἀναπτύχθηκε ἡ ἀγορὰ χωραφῶν ἀπομέρους τῶν ἀγροτῶν. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» (ἐκδ. τοῦ γραφείου τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν), ἡ ἀγορασι-ἐνὴ γῆ τῶν ἀγροτῶν ἀποτελοῦσε σ' αὐτὸ τὸ κυβερνεῖο τὰ 23% τῆς κατὰλληλης γιὰ καλλιέργεια ἐκτασεῖς τῶν γεωργικῶν κλῆρων. Αὐτὸ εἶναι τὸ maximum ποὺ ὑπάρχει καὶ στὰ 50 κυβερνεῖα. Σὲ κάθε ἄτομο ἀρσενικοῦ γένους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ποὺ ὑπῆρχε τὴν 1η τοῦ Γενάρη 1892, ἀναλογεῖται 0,7 ντεσ. ἀγορασμένη γῆ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτῆς μονάχα τὰ κυβερνεῖα Νόβγοροντ καὶ Ταυρίδας ξεπερνοῦν τὸ κυβερνεῖο Πσκοφ. *** Ἡ ἐξοδος ἀνδρῶν γιὰ δουλιὰ στὸ κυβερνεῖο Πσκοφ αὐξήθηκε, σύμφωνα μὲ τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα, ἀπὸ τὸ 1865-1875 ὡς τὸ 1896 σχεδὸν στὸ τετραπλάσιο («Τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνεῖου Πσκοφ». Πσκοφ, 1898, σελ. 3).

VII. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Πιο πάνω είχαμε κιόλας την ευκαιρία να σημειώσουμε (κεφ. I, υπ. I) ότι οι συγγραφείς που ασχολούνται με την αγροτική οικονομία, χωρίζοντας τα συστήματα της αγροτικής οικονομίας με βάση το κύριο έμπορεύσιμο προϊόν, ανάγουν σε ιδιαίτερη κατηγορία το σύστημα της βιομηχανικής ή τεχνικής οικονομίας. Η ουσία αυτού του συστήματος βρίσκεται στο ότι το γεωργικό προϊόν, προτού πάει στην κατανάλωση (άτομική ή παραγωγική), υποβάλλεται σε βιομηχανική επεξεργασία. Οι επιχειρήσεις που κάνουν αυτή την επεξεργασία, είτε αποτελούν μέρος των ιδίων αυτών νοικοκυριών που βγάζουν το άκατέργαστο προϊόν, είτε ανήκουν σε ιδιαίτερους βιομήχανους που προαγοράζουν το προϊόν από τους παραγωγούς. Από την άποψη της πολιτικής οικονομίας ή διαφορά ανάμεσα στους δύο αυτούς τύπους δεν είναι ουσιαστική. Η ανάπτυξη της βιομηχανικής επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων έχει πολύ σπουδαία σημασία στο ζήτημα της ανάπτυξης του καπιταλισμού. Πρώτα, η ανάπτυξη αυτή αποτελεί μια από τις μορφές ανάπτυξης της εμπορευματικής γεωργίας και μάλιστα μια τέτια ακριβώς μορφή, που δείχνει με πολύ ανάγλυφο τρόπο τη μετατροπή της γεωργίας σ' έναν από τους βιομηχανικούς κλάδους της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας. Δεύτερο, η ανάπτυξη της βιομηχανικής επεξεργασίας των αγροτικών προϊόντων συνδέεται συνήθως αδιάρηχτα με την τεχνική πρόοδο της αγροτικής οικονομίας: από τη μία μεριά, η ίδια η παραγωγή της πρώτης ύλης για την επεξεργασία απαιτεί συχνά την καλύτερευση της γεωργίας (λογουχάρη, ή καλλιέργεια των κονδυλόριζων). Από την άλλη, τα άπορίμματα από την επεξεργασία αξιοποιούνται συχνά στη γεωργία, ανεβάζοντας την παραγωγικότητά της, αποκατασταίνοντας, έστω και ένμερει, την ισοροπία και την αμοιβαία εξάρτηση ανάμεσα στη γεωργία και στη βιομηχανία, που η παραβίασή τους αποτελεί μια απ' τις πιο βαθιές αντιφάσεις του καπιταλισμού.

Συνεπώς, πρέπει τώρα να περιγράψουμε την ανάπτυξη της βιομηχανικής επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων στη Ρωσία μετά τη μεταρύθμιση.

1) Οίνοπνευματοποιία

Έξετάζουμε εδώ την οίνοπνευματοποιία μονάχα από την άποψη της αγροτικής οικονομίας. Γι' αυτό δεν υπάρχει ανάγκη να

έξιτορήσουμε πόσο γρήγορα πραγματοποιήθηκε ή συγκέντρωση τής οίνοπνευματοποιίας σέ μεγάλα έργοστάσια (ένμέρει έξαιτίας τών άπαιτήσεων του συστήματος του φόρου κατανάλωσης), πόσο γρήγορα προόδευσε ή έργοστασιακή τεχνική πού φτήνηνε τήν παραγωγή, πώς ή αύξηση του φόρου κατανάλωσης ξεπέρασε αυτό τό φτήνεμα και πώς μέ τό ύπέμετρο μέγεθος του φρενάρι τήν ανάπτυξη τής κατανάλωσης και τής παραγωγής.

Παραθέτουμε τά στοιχεία γιά τήν «άγροτική» οίνοπνευματοποιία σ' όλη τή ρωσική αυτοκρατορία*:

Έργοστάσια οίνοπνευματοποιίας τό 1896/97	Άριθμός έργοστασίων	Παραγωγή οίνο- πνεύματος σέ χιλιάδες κουβάδες**
Άγροτικά	1 474	13 521
Μιχτά	404	10 810
Βιομηχανικά	159	5 457
<i>Συνολικά</i>	<i>2 037</i>	<i>29 788</i>

*Έτσι, πάνω από τά $\frac{9}{10}$ όλων τών έργοστασίων οίνοπνευματοποιίας (πού δίνουν περισσότερο από τά $\frac{4}{5}$ όλης τής παραγωγής) συνδέονται άμεσα μέ τήν άγροτική οικονομία. Τά έργοστάσια αυτά, πού άποτελοϋν μεγάλες κεφαλαιοκρατικές έπιχειρήσεις, προσδίδουν τόν ίδιο άκριβώς χαρακτήρα και σ' όλα τά τσιφλικάδικα νοικόκυριά, όπου είναι έγκαταστημένα (τά έργοστάσια οίνοπνευματοποιίας άνήκουν σχεδόν άποκλειστικά στους τσιφλικάδες και κυρίως στους ευγενείς γαιοχτήμονες). Η μορφή τής έμπορευματικής γεωργίας, πού έξετάζουμε, είναι έξαιρετικά άναπτυγμένη στά κυβερνεΐα τής κεντρικής μαυρόχωμης ζώνης, όπου είναι συγκεντρωμένα περισσότερα από τό $\frac{1}{10}$ του συνολικού άριθμού τών έργοστασίων οίνοπνευματοποιίας τής Ρωσικής αυτοκρατορίας (239 τό 1896/97, άπ' τά όποια τά 225 είναι άγροτικά και μιχτά), πού παράγουν πάνω από τό ένα τέταρτο του συνόλου του οίνοπνεύματος (7785 χιλιάδες κουβάδες τό 1896/97, άπ' τους όποιους οί 6828 χιλ. παράγονται στά άγροτικά

* Ο νόμος τής 4 του Ίούνη 1890 καθόρισε τά παρακάτω γνωρίσματα γιά τήν άγροτική οίνοπνευματοποιία: 1) τήν περίοδο τής οίνοπνευματοποιίας και συγκεκριμένα από τήν 1η του Σεπτέμβρη ως τήν 1η του Ίούνη, όταν δέν ύπάρχουν γεωργικές δουλιές· 2) τήν άναλογία άνάμεσα τσην ποσότητα του παραγόμενου οίνοπνεύματος και στον άριθμό τών ντεσιατίων πού καλλιεργήθηκαν στό χτήμα. Μιχτά όνομάζονται τά έργοστάσια οίνοπνευματοποιίας πού έχουν ένμέρει άγροτικό και ένμέρει βιομηχανικό χαρακτήρα (σύγκρινε «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1896, τευχος 25, και 1898, τευχος 10).

** Κουβάς (ρωσικά βεντρό) — μέτρο χωρητικότητας πού ίσοδυναμεί μέ 12 περίπου λίτρες. Σημ. μετ.

καί μιχτά έργοστάσια). Έτσι, στην περιοχή πού κυριαρχεί τό σύστημα τής ξεπληρωμής μέ δουλιά ό έμπορευματικός χαρακτήρας τής γεωργίας έκδηλώνεται πιό συχνά (σέ σύγκριση μέ τίς άλλες περιοχές) μέ τήν παραγωγή βότκας από σιτηρά καί πατάτα. Η παραγωγή οίνοπνεύματος από πατάτα αναπτύχθηκε πολύ γρήγορα στην έποχή μετά τή μεταρύθμιση, όπως φαίνεται από τά παρακάτω στοιχεία, πού άφορούν όλη τή ρωσική αυτοκρατορία *:

Πρώτη ύλη πού χρησιμοποιήθηκε
γιά τήν παραγωγή οίνοπνεύματος, σέ χιλ. πούτια

	Συνολικώς σιτηρά	Από αυτά, πατάτα	% πατάτας
Τό 1867	76 925	6 950	9,1
Μέσος όρος } 1873/74—1882/83	123 066	65 508	53
γιά 10 χρόνια } 1882/83—1891/92	128 706	79 803	62
Τό 1893/94	150 857	115 850	76
» 1896/97	144 038	101 993	70,8

Έτσι, ενώ διπλασιάστηκε ή ποσότητα τών σιτηρών πού οίνοπνευματοποιήθηκε, δεκαπενταπλασιάστηκε ή ποσότητα τής πατάτας πού χρησιμοποιείται γιά τόν ίδιο σκοπό. Τό γεγονός αυτό είναι έμπραχτη έπιβεβαίωση τής θέσης πού διατυπώσαμε πιό πάνω (ύποκεφ. Ι αυτού του κεφαλαίου), ότι ή τεράστια αύξηση τής καλλιέργειας καί τής συγκομιδής τής πατάτας σημαίνει άκριβώς τήν ανάπτυξη τής έμπορευματικής καί κεφαλαιοκρατικής γεωργίας, παράλληλα μέ τήν ανάπτυξη τής τεχνικής τής γεωργίας καί μέ τήν άντικατάσταση τής τριμερούς άγρανάπαισης μέ τήν πολυμερή άμειψισπορά κτλ.**. Η περιοχή μέ τή μεγαλύτερη ανάπτυξη τής οίνοπνευματοποιίας διακρίνεται έπίσης καί γιά τή μεγαλύτερη κατ' άτομο καθαρή συγκομιδή πατάτας (στά ρωσικά κυβερνεΐα, δηλαδή χωρίς νά ύπολογίζονται τά βαλτικά καί τά δυτικά κυβερνεΐα). Έτσι, στά βόρεια κυβερνεΐα τής μαυρόχωμης ζώνης ή συγκομιδή αυτή ήταν γιά τίς περιόδους 1864—1866, 1870—1879 καί 1883—1887 κατ' άτομο 0,44—0,62 καί 0,60 του τσέτβερτ⁹⁶, τόν καιρό πού γιά όλη τήν Εύρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεΐα) οί άντίστοιχοι αριθμοί ήταν: 0,27—

* Πηγές: «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 427, «Οί παραγωγικές δυνάμεις», ΙΧ, 49 καί «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεύχος 14.

** Σύγκρινε Ρασόπιν, Ι. σ. — «Ιστορικοστατιστική έπισκόπηση», Ι. σ., σελ. 14. Τά άπορίματα τής οίνοπνευματοποιίας (άκόμα κι από τά βιομηχανικά κι όχι μόνο από τά γεωργικά έργοστάσια) άξιοποιούνται συχνά γιά τήν ανάπτυξη έμπορευματικής κρεατοπαραγωγικής κτηνοτροφίας. — Σύγκρ. «Στοιχεία άγροτικής οίκονομίας καί στατιστικής», μέρος VII, σελ. 122 καί passim.

0,43 και 0,44 του τσέτβερετ. Ἀκόμα στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880-1890 ἡ «Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση» σημειώνει ὅτι «ἡ περιοχή στὴν ὁποία παρατηρεῖται ἡ μεγαλύτερη ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας ἀγκαλιάζει ὅλα τὰ κυβερνεῖα τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ βόρειου τμήματος τῆς μαυρόχωμης ζώνης, τὰ κυβερνεῖα τῆς περιοχῆς τοῦ Βόλγα καὶ τῆς πέρα ἀπὸ τὸ Βόλγα περιοχῆς, καθὼς καὶ τὰ κεντρικὰ μὴ μαυρόχωμα κυβερνεῖα» (l. c., σελ. 44) *.

Ἡ ἐπέκταση τῆς πατατοκαλλιέργειας ἀπὸ τοὺς τσιφλικάδες καὶ τοὺς εὐποροὺς ἀγρότες σημαίνει τὴν αὐξηση τῆς ζήτησης μισθωτῆς ἐργασίας. Ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας μὲ πατάτα ἀποροφᾷ πολὺ μεγαλύτερη ποσότητα δουλιᾶς ** ἀπ' ὅ,τι ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας μὲ σιτηρά, καὶ ἡ χρησιμοποίηση μηχανῶν λχ. στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς μαυρόχωμης ζώνης εἶναι ἀκόμα πολὺ περιορισμένη. Ἔτσι, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν τῶν ἀπασχολούμενων εἰδικὰ μὲ τὴν παραγωγή οἴνοπνεύματος ἐλαττωνόταν ***, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ ἐκτόπιση τοῦ συστή-

* Μὲ ποιὰ γιγάντια ταχύτητα ἀναπτυσσόταν, προπαντὸς στὰ κεντρικὰ γεωργικὰ κυβερνεῖα, ἡ χρησιμοποίηση τῆς πατάτας γιὰ τὴν οἴνοπνευματοποιεῖα φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω στοιχεῖα. Σὲ 6 κυβερνεῖα — Κούρσκ, Ὀριόλ, Τούλας, Ριαζάν, Ταμπόφ καὶ Βορόνεζ — στὰ χρόνια 1864/65-1873/74 οἴνοπνευματοποιοῦνταν κατὰ μέσο ὄρο 407 χιλιάδες πούτια πατάτα τὸ χρόνο· στὰ 1874/75-1883/84 — 7482 χιλιάδες πούτια· στὰ 1884/85-1893/94 — 20 077 χιλιάδες πούτια. Γιὰ ὅλη τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ εἶναι: 10 633 χιλιάδες πούτια, 30 599 χιλ. πούτια καὶ 69 620 χιλ. πούτια. Στὸ χρονικὸ διάστημα 1867/68-1875/76 τὰ ἐργοστάσια πού χρησιμοποιοῦσαν πατάτα γιὰ τὴν οἴνοπνευματοποιεῖα, ἦταν στὰ κυβερνεῖα πού ἀναφέραμε κατὰ μέσο ὄρο 29 τὸ χρόνο· στὰ 1876/77-1884/85 ἦταν 130· στὰ 1885/86-1893/94 ἦταν 163. Γιὰ ὅλη τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία οἱ ἀντίστοιχοι ἀριθμοὶ εἶναι: 739 — 979 — 1195 (βλ. «Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς», τεῦχος VII).

** Στὴ στατιστικὴ συλλογὴ λχ. τῶν ζέμιστρο τοῦ νομοῦ Μπαλαχνά τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ ὑπολογίζεται, ὅτι ἡ καλλιέργεια μιᾶς ντεσιατίνας πατάτας ἀπαιτεῖ 77,2 μέρες ἐργασίας, ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ 59,2 εἶναι δουλιὰ μιᾶς ἐργάτριας γιὰ τὸ φύτεμα, τὸ τσάπισμα, τὸ βοτάνισμα καὶ τὸ βγάλισμο. Ἐπομένως ἀξάνει περισσότερο ἡ ζήτηση ντόπιων ἀγροτισσῶν γιὰ δουλιὰ μὲ τὴ μέρα.

*** Τὸ 1867 στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία ὑπῆρχαν 52 660 ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων οἴνοπνευματοποιεῖας («Στρατιωτικὴ-στατιστικὴ συλλογὴ». Στὸ κεφάλαιο VII θὰ δεῖξουμε, ὅτι γενικὰ ἡ πηγὴ αὐτὴ ἐξογκώνει σὲ τεράστιο βαθμὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες καὶ στὰ ἐργοστάσια), ἐνῶ τὸ 1890 ἦταν 26 102 (σύμφωνα μὲ τὸν «Ὁδηγὸ» τοῦ Ὀρλόφ). Οἱ ἐργάτες πού ἀσχολοῦνται εἰδικὰ μὲ τὴν οἴνοπνευματοποιεῖα εἶναι λίγοι καὶ μάλιστα λίγο διαφέρουν ἀπὸ τοὺς ἐργάτες γῆς. «Ὅλοι οἱ ἐργάτες τῶν ἐργοστασίων πού εἶναι ἐγκαταστημένα στὰ χωριά — λέει λχ. ὁ γιατρός Ζμπάνκοφ — καὶ πού δὲ λειτουργοῦν μάλιστα συνεχῶς, γιατί οἱ ἐργάτες φεύγουν τὸ καλοκαίρι γιὰ τίς

ματος της ξεπληρωμής με δουλιά από τό κεφαλαιοκρατικό οικονομικό σύστημα με τήν καλλιέργεια τών κονδυλόριζων ανέβαζε τή ζήτηση μεροκαματιάρηδων του χωριού.

2) Παραγωγή ζάχαρης από ζαχαρότευτλα

Ἡ παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα εἶναι ἀκόμα περισσότερο συγκεντρωμένη ἀπ' ὅ,τι ἡ οἰνοπνευματοποιία σέ μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις καί ἀποτελεῖ ἐπίσης ἐξάρτημα τῶν τσιφλικάδικων χτημάτων (καί κυρίως τῶν χτημάτων τῶν εὐγενῶν γαιοχτημόνων). Ἡ κυριότερη περιοχή παραγωγῆς αὐτοῦ τοῦ προϊόντος εἶναι τά νοτιοδυτικά κυβερνεῖα, ἔπειτα τά νότια καί τά κεντρικά κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης. Ἡ ἔκταση πού καλλιεργεῖται μέ ζαχαρότευτλα ἦταν τῆ δεκαετία 1860-1870 περίπου 100 χιλιάδες ντεσιατίνες*, τό 1870-1880 περίπου 160 χιλιάδες ντεσιατίνες**, τό 1886-1895 — 239 χιλιάδες ντεσιατίνες***, τό 1896-1898 — 369 χιλιάδες ντεσιατίνες****, τό 1900 — 478 778 ντεσιατίνες, τό 1901 — 528 076 ντεσιατίνες («Τοργκόβο-προμίσλεναγια Γκαζέτα», 1901, ἀρ. φύλλου 123) καί τό 1905/06 — 483 272 ντεσιατίνες («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1906, τεύχος 12). Συνεπῶς, στήν περίοδο μετά τή μεταρύθμιση ἡ καλλιεργούμενη ἔκταση αὐξήθηκε πάνω ἀπό τό πενταπλάσιο. Ἀσύγκριτα πιό γρήγορα μεγάλωνε ἡ ποσότητα τῶν ζαχαρότευτλων πού πῆγαινε γιά ἐπεξεργασία: στήν περίοδο 1860-1864 πέρασαν ἀπό ἐπεξεργασία σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία κατά μέσο ὄρο 4,1 ἑκατομ. μέρκοβετς⁹⁷ ζαχαρότευτλα, τό 1870-1874 — 9,3 ἑκατομ., τό 1875-1879 — 12,8 ἑκατομ., τό 1890-1894 — 29,3 ἑκατομ., τό 1895/96-1897/98 — 35 ἑκατομ. μέρκοβετς*****. Ἀπό τό 1860 μέχρι σήμερα ἡ ποσότητα ζαχαρότευτλων πού πέρασε ἀπό ἐπεξεργασία αὐξήθηκε παραπάνω ἀπό 8 φορές. Συνεπῶς, ἀνέβηκε σέ τεράστιο βαθμό

γεωργικές δουλιές, διαφέρουν χτυπητά ἀπό τοὺς μόνιμους ἐργάτες τῆς φάμπρικας: φοροῦν ἀγροτικά ρούχα, διατηροῦν τίς συνήθειες τοῦ χωριού καί δέν ἀποχοῦν τόν ἰδιαίτερο ἀέρα πού ἔχει ὁ ἐργάτης τῆς φάμπρικας» (I. c., II, 121).

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οικονομικῶν», τεύχος I. — «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», τόμ. II.

** «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», I.

*** «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», I, 41.

**** «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεύχος 27 τοῦ 1897, καί τεύχος 36 τοῦ 1898. Στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, χωρίς τό Βασίλειο τῆς Πολωνίας, τό 1896-1898 καλλιεργήθηκαν μέ ζαχαρότευτλα 327 χιλιάδες ντεσιατίνες.

***** Ἐκτός ἀπό τίς προηγούμενες πηγές βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεύχος 32.

ή παραγωγή ζαχαρότευτλων κατά ντεσιατίνα, δηλαδή ή παραγωγικότητα τής δουλιάς στά μεγάλα, μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο οργανωμένα, άγροχτήματα*. 'Η χρησιμοποίηση στην άμειψισπορά μερικων κονδυλόριζων σαν τά ζαχαρότευτλα συνδέεται άναπόσπαστα μέ τό πέραςμα σ' ένα πίο τελειοποιημένο σύστημα γεωργίας, μέ τή βελτίωση τής καλλιέργειας τής γής και τής διατροφής των ζώνων κτλ. «'Η καλλιέργεια του έδάφους μέ ζαχαρότευτλα — διαβάζουμε στην «'Ιστοριοστατιστική έπισκόπηση» (τόμ. I) — πού είναι γενικά αρκετά πολύπλοκη και δύσκολη, έφτασε στή χώρα μας σέ πολλά νοικοκυριά πού καλλιεργούν ζαχαρότευτλα σέ ύψηλό επίπεδο τελειότητας και κυρίως στά νοτιοδυτικά κυβερνεΐα και στά κυβερνεΐα πού βρίσκονται γύρω από τό Βιστούλα. Για τήν καλλιέργεια χρησιμοποιούνται σέ διάφορα μέρη διάφορα λίγο-πολύ τελειοποιημένα εργαλεία και αλέτρια' σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις μπήκε σέ χρήση και τό όργανο μέ άτμοκίνητα αλέτρια» (109).

Αυτή ή πρόοδος τής μεγάλης κεφαλαιοκρατικής γεωργίας συνδέεται μέ μία πολύ σημαντική αύξηση τής ζήτησης μισθωτων άγρεργατων, δηλ. εργατων γής και κυρίως μεροκαματιάρηδων, ενώ παράλληλα χρησιμοποιείται πολύ πλατιά ή δουλιά των γυναικων και των παιδιων (σύγκρ. «'Ιστοριοστατιστική έπισκόπηση», II, 32). Στους άγρότες των γειτονικων κυβερνεΐων δημιουργήθηκε μία ιδιαίτερη μορφή έξόδου για άναζήτηση εργασίας — ή έξοδος «πρός τή ζάχαρη» (ibid., 42). 'Υπολογίζουν ότι ή ολοκληρωμένη καλλιέργεια ενός μόργκ (= $\frac{2}{3}$ τής ντεσιατίνας) μέ ζαχαρότευτλα άπαιτεί 40 μέρες εργασίας («'Η έλεύθερη μισθωτή εργασία», 72). 'Η «Συλλογή υλικων για τήν κατάσταση του άγροτικού πληθυσμου» (έκδ. τής 'Επιτροπής ύπουργων) θεωρεί ότι ή καλλιέργεια I ντεσιατίνας μέ ζαχαρότευτλα άπαιτεί μέ μηχανικά μέσα 12 και όταν γίνεται μέ τά χέρια 25 άντρικές μέρες εργασίας, χωρίς να υπολογίζονται οί γυναΐκες και τά άνήλικα (σελ. X-XI). 'Ετσι, όλη ή καλλιέργεια ζαχαρότευτλων στην Ρωσία θά πρέπει ίσως ν' άπασχολεί τουλάχιστο 300 χιλιάδες μεροκαματιάρηδες και μεροκαματιάρισσες του χωριου. 'Από τήν αύξηση όμως του αριθμου των ντεσιατινων πού καλλιεργούνται μέ ζαχαρότευτλα δέν μπορεί άκόμα να σχηματίσει κανείς ολοκληρωμένη εικόνα για τή ζήτηση μισθωτης

* Κατά μέσο όρο στην περίοδο 1890-1894 από τίς 285 χιλιάδες ντεσιατινες, πού καλλιεργούνταν μέ ζαχαρότευτλα στην αυτοκρατορία, οί 118 χιλιάδες ντεσιατινες άνηκαν στά εργοστάσια και οί 167 χιλιάδες ντεσιατινες στους τευτοκαλλιεργητές («'Οί παραγωγικές δυνάμεις», IX, 44).

έργασίας, γιατί μερικές δουλιές της ζαχαροτευτλοκαλλιέργειας πληρώνονται με τό μπέρκοβετς. Νά λχ. τί διαβάζουμε στις «Έκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τής Ρωσίας» (Έκδ. τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, τόμ. II, Πετρούπολη, 1894, σελ. 82).

«Ο γυναικεῖος πληθυσμός καί τής πόλης καί τοῦ νομοῦ» (πρόκειται γιά τήν πόλη Κρόλεβετς τοῦ κυβερνεῖου Τσέρνιγκοφ) «ἐκτιμᾷ πολύ τή δουλιά στά τευτλοχώραφα. Τό φθινόπωρο γιά τό καθάρισμα ἑνός μπέρκοβετς ζαχαρότευτλων πληρώνουν 10 καπίκια. Δυό γυναῖκες καθαρίζουν ἕξι μέ δέκα μπέρκοβετς τή μέρα. Μερικές μάλιστα ἀναλαβαίνουν καί τήν περιποίηση τῶν τεύτλων στήν περίοδο τής ἀνάπτυξής τους: πρῶτο καί δεύτερο τσάπισμα. Τότε γιά ὅλη τήν περιποίηση, καθώς καί γιά τό βγάλσιμο καί τό καθάρισμα, παίρνουν 25 καπίκια γιά ἕνα μπέρκοβετς καθαρισμένα ζαχαρότευτλα». Ἡ θέση τῶν ἐργατῶν στίς φυτεῖες τῶν ζαχαρότευτλων εἶναι ἡ πιό βαριά. Λχ. στά «Ἱατρικά χρονικά τοῦ κυβερνεῖου Χαρκόβου» (1899, Σεπτέμβρης, ἀπόσπασμα ἀπό τή «Ρουσκιγε Βέντομοστι», 1899, ἀρ. φύλλου 254) ἀναφέρονται «μιά σειρά πάρα πολύ θλιβερά γεγονότα γιά τήν κατάσταση τῶν ἐργαζομένων στίς φυτεῖες τῶν τεύτλων». Ἔτσι, ὁ Ποντόλσκι, γιαντρός τῶν ζέμστω ἀπό τό κεφαλοχώρι Κοτέλβα, τοῦ νομοῦ Ἀχτίρκα, γράφει: «Τό φθινόπωρο ἡ ἀρχή τής ἐξάπλωσης τοῦ τύφου παρατηρεῖται συνήθως στή νεολαία πού ἐργάζεται στίς φυτεῖες τῶν τεύτλων τῶν εὐπορῶν ἀγροτῶν. Τά ὑπόστεγα, πού προορίζονται γιά τήν ἀνάπαυση καί τόν ὕπνο τῶν ἐργατῶν, τά ἔχουν οἱ ἰδιοχτῆτες φυτειῶν πολύ βρώμικα. Τό ἄχυρο, ὅπου κοιμῶνται οἱ ἐργάτες, γίνεται κατά τό τέλος τής περιόδου τής δουλιᾶς κυριολεκτικά κοπριά, γιατί ποτέ δέν τό ἀλλάζουν: ἐδῶ ἀκριβῶς ἀναπτύσσεται ἡ ἐστία τής μόλυνσης. Συνέβηκε νά ἔχουμε ταυτόχρονα 4-5 ἀρρώστους ἀπό τύφο, πού μᾶς τοῦς ἔφεραν ἀπό τήν ἴδια φυτεία». Σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ ἴδιου γιαντροῦ «ἡ βασική μάζα τῶν συφιλιδικῶν ἀποτελεῖται ἀπό ἀνθρώπους πού δουλεύουν στά τεύτλα». Μέ ἀπόλυτο δίκιο ὁ κ. Φέινμπεργκ παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ δουλιά στίς φυτεῖες, ἐνῶ δέν ὑστερεῖ ἀπό τή δουλιά στίς φάμπρικες ὡς πρὸς τίς βλαβερές ἐπιδράσεις πού ἔχει τόσο στοὺς ἴδιους τοῦς ἐργάτες ὅσο καί στό γύρω πληθυσμό, εἶναι ἐξαιρετικά καταστρεφτική, γιατί ἀπασχολεῖ μάζες γυναικῶν καί ἀνήλικων καί γιατί οἱ ἐργάτες στεροῦνται ἐδῶ καί τήν πιό στοιχειώδη προστασία τής κοινωνίας καί τοῦ κράτους». Ἐχοντας ὑπόψη τά παραπάνω, ὁ συγγραφέας συμμερίζεται ἀπόλυτα τή γνώμη τοῦ γιαντροῦ Ρομανένκο. πού διατυ-

πώθηκε στό VII ιατρικό συνέδριο τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου, ὅτι «κατά τήν ἔκδοση ὑποχρεωτικῶν διατάξεων πρέπει ἐπίσης νά ληφθεῖ μέριμνα γιά τή θέση τῶν ἐργατῶν στίς φυτεῖες ζαχαρότευτλων. Οἱ ἐργάτες αὐτοί στεροῦνται καί τά πιό ἀπαραίτητα, μήνες ὀλόκληρους ζοῦν στό ὑπαιθρο καί τρῶνε ἀπό κοινό καζάνι».

Ἔτσι, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ζαχαρότευτλων μεγάλωνε τεράστια τή ζήτηση χωρικῶν ἐργατῶν, μετατρέποντας τή γύρω ἀγροτιά σέ ἀγροτικό προλεταριάτο. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν χωρικῶν ἐργατῶν μετριαζόταν σέ ἀσήμαντο μόνο βαθμό ἀπό τή μικρή μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, πού ἀπασχολοῦνταν εἰδικά μέ τήν παραγωγή ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα*

3) Ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀπό πατάτες

Ἀπό τούς κλάδους τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς πού ἀποτελοῦν ἀποκλειστική κατάχτηση τῶν τσιφλικάδικων νοικοκυριῶν, περνοῦμε σέ κλάδους πού εἶναι λίγο-πολύ προσιτοί στήν ἀγροτιά. Ἐδῶ ὑπάγεται κατά πρῶτο λόγο ἡ ἐπεξεργασία τῆς πατάτας (ἐνμέρει καί τοῦ σταριοῦ κι ἄλλων δημητριακῶν) γιά τήν παραγωγή ἀμύλου καί μελάσας. Ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀναπτύχθηκε πολύ γρήγορα στήν ἐποχή μετά τή μεταρρύθμιση ἐξαιτίας τῆς τεράστιας ἀνάπτυξης τῆς ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας, πού εἶχε ἀνάγκη ἀπό ἄμυλο. Ἡ περιοχή ὅπου ἐπεκτάθηκε αὐτή ἡ παραγωγή εἶναι κυρίως τά μὴ μαυρόχρωμα κυβερνεῖα, τά βιομηχανικά κυβερνεῖα καί ἐνμέρει τά βόρεια κυβερνεῖα τῆς μαυρόχρωμης ζώνης. Ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» (τόμ. II) ὑπολογίζει, ὅτι στά μέσα τῆς δεκαετίας 1860—1870 ὑπῆρχαν κάπου 60 ἐργοστάσια, μέ συνολική παραγωγή περίπου 270 χιλιάδες ρούβλια καί στά 1880—224 ἐργοστάσια μέ συνολική παραγωγή 1317 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» ὑπολογίζεται ὅτι τό 1890 ὑπῆρχαν 192 ἐργοστάσια μέ 3418 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 1760 χιλιάδες ρούβλια**. Ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» γράφει

* Τό 1867 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἀπασχολοῦνταν 80 919 ἐργάτες στά ἐργοστάσια γιά τήν παραγωγή καί τό ραφινάρισμα τῆς ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα. («Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I. Ἡ «Στρατιωτικῆ-στατιστική συλλογή» ἐξόγκωσε καί ἐδῶ αὐτό τόν ἀριθμό καί τόν ἀνέβασε σέ 92 χιλιάδες, μετρώντας πιθανόν δύο φορές τούς ἴδιους ἐργάτες). Τό 1890 ὁ ἀντίστοιχος ἀριθμός ἦταν 77 875 ἐργάτες («Ὁδηγός» τοῦ Ὁρλόφ).

** Παίρνομε τά στοιχεῖα τῆς «Ἱστορικοστατιστικῆς ἐπισκόπησης» σάν τά πιό ὁμοιογενῆ καί κατάλληλα γιά σύγκριση. Ἡ «Συλλογή στοιχείων καί

ὅτι «στά τελευταία 25 χρόνια αὐξήθηκε κατὰ $4\frac{1}{2}$ φορές ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων πού παράγουν ἄμυλο, καί κατὰ $10\frac{3}{4}$ φορές ἡ ποσότητα τοῦ παραγόμενου προϊόντος. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ παραγωγικότητα αὐτή δέν καλύπτει καθόλου τή ζήτηση ἀμύλου» (σελ. 116), πράγμα πού τό μαρτυράει ἡ αὐξηση τῆς εἰσαγωγῆς ἀμύλου ἀπό τό ἐξωτερικό. Ἀναλύοντας τά στοιχεῖα κατὰ κυβερνεῖα, ἡ «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση» φτάνει στό συμπέρασμα, ὅτι ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀπό πατάτα ἔχει στή χώρα μας (σέ ἀντίθεση μέ τήν παραγωγή ἀμύλου ἀπό στάρι) ἀγροτικό χαρακτήρα, γιατί εἶναι συγκεντρωμένη στά χέρια τῶν ἀγροτῶν καί τῶν τσιφλικάδων. Ἡ παραγωγή αὐτή «πού ἔχει προοπτική νά ἀναπτυχθεῖ πλατιά» στό μέλλον, «φέρνει καί τώρα στόν ἀγροτικό μας πληθυσμό καλά κέρδη» (126).

Τώρα θά δοῦμε ποιός καρποῦται αὐτά τά κέρδη. Πρῶτα ὅμως ἄς σημειώσουμε, ὅτι στήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς ἀμύλου εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίζουμε δύο προτσές: ἀπό τή μιά μεριά, τήν ἐμφάνιση νέων μικρῶν ἐργοστασίων καί τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγροτῶν, κι ἀπό τήν ἄλλη, τή συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς σέ μεγάλες φάμπρικες μέ ἀτμοκίνητες μηχανές. Τό 1890 λογουχάρη ὑπῆρχαν 77 ἀτμοκίνητα ἐργοστάσια, πού συγκέντρωναν τά 52 % ὅλων τῶν ἐργατῶν καί τά 60 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Ἀπ' αὐτά τά ἐργοστάσια μονάχα 11 εἶχαν ἰδρυθεῖ πρὶν ἀπό τό 1870, 17 στή δεκαετία 1870-1880, 45 στή δεκαετία 1880-1890 καί 2 τό 1890 («Ὁδηγός» τοῦ Ὁρλόφ).

Γιά νά γνωρίσουμε τήν οἰκονομία τῆς παραγωγῆς ἀμύλου ἀπό τούς ἀγρότες, ἄς δοῦμε στίς τοπικές ἐρευνες. Τό 1880/81 στό κυβερνεῖο Μόσχας ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀγκάλιαζε 43 χωριά 4

ὕλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργεῖο ὀικονομικῶν» (1866, ἀρ. 4, Ἀπρίλης) ὑπολόγιζε, σύμφωνα μέ τά ἐπίσημα στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, ὅτι τό 1864 ὑπῆρχαν στή Ρωσία 55 ἐργοστάσια παραγωγῆς ἀμύλου μέ συνολική παραγωγή 231 χιλιάδες ρούβλια. Ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» τά ὑπολογίζει γιά τό 1866 σέ 198 μέ παραγωγή 563 χιλιάδες ρούβλια. Ἐδῶ ὅμως μῆκαν, ἀναμφίβολα, μικρά ἐργαστήρια πού σήμερα δέ θεωροῦνται φάμπρικες. Γενικά ἡ στατιστική αὐτοῦ τοῦ κλάδου παραγωγῆς δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική: τά μικρά ἐργοστάσια κάποτε ὑπολογίζονται καί κάποτε (πολύ συχνότερα) παραλείπονται. Λχ. στο κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὁ «Ὁδηγός» τοῦ Ὁρλόφ ὑπολόγιζε ὅτι τό 1890 ὑπῆρχαν 25 ἐργοστάσια («Κατάλογος» 1894/95 — 20), ἐνώ σύμφωνα μέ τήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος II, 1896) μόνο στό νομό Ροστόβ ὑπῆρχαν 810 ἐργοστάσια παραγωγῆς ἀμύλου καί μελάσας ἀπό πατάτες. Γι' αὐτό οἱ ἀριθμοί πού παραθέτονται στό κείμενο μποροῦν νά χαρακτηρῖσιν μονάχα τήν κίνηση τοῦ φαινομένου καί κάθε ἄλλο παρά τήν πραγματική ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς.

νομών*. Υπολογίζονταν ότι υπήρχαν 130 επιχειρήσεις με 780 εργάτες και με παραγωγή όχι μικρότερη από 137 χιλιάδες ρούβλια. Ο κλάδος αυτός της παραγωγής διαδόθηκε κυρίως μετά τη μεταρύθμιση, ή τεχνική του προόδευε βαθμιαία, σχηματίζονταν μεγαλύτερες επιχειρήσεις, που απαιτούσαν μεγαλύτερο πάγιο κεφάλαιο και διακρίνονταν για την ανώτερη παραγωγικότητα της εργασίας. Οι χειροκίνητοι τρίφτες αντικαταστάθηκαν από άλλους βελτιωμένους, έπειτα παρουσιάστηκε το ίπποκίνητο μηχάνημα και τέλος μπήκε σε χρήση το *τύμπανο*, μία συσκευή που καλυτέρευε και φτήνιζε σε σημαντικό βαθμό την παραγωγή. Νά τά έπεξεργασμένα από μās στοιχεία της απογραφής των νοικοκυριών των «βιοτεχνών» ανάλογα με το μέγεθος των επιχειρήσεων:

Κατηγορίες επιχειρήσεων**	Αριθμός επιχειρήσεων			Αριθμός εργατών			Εργάτες κατά επιχείρηση			Αξία παραγωγής σε ρούβλια		
	Μέλη οικογένειας	Μισθοί	Σύνολο	Μέλη της οικογένειας	Μισθοί	Σύνολο	Μέσος όρος εργασιών βδομάδων	Σύνολο	Κατά επιχείρηση	Κατά εργάτη σε 4 βδομάδες		
Μικρές	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12 636	842	126	
Μεσαίες	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55 890	1 331	156	
Μεγάλες	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61 282	5 571	416	
Συνολικά	68	152	277	429	2	4,1	6,3	5,5	129 808	1 908	341	

* Έτσι, έχουμε εδώ μικρές κεφαλαιοκρατικές επιχειρήσεις, στις όποιες όσο επεκτείνεται ή παραγωγή μεγαλώνει ή χρησιμοποίηση της μισθωτής εργασίας κι ανεβαίνει ή παραγωγικότητα της εργασίας. Οι επιχειρήσεις αυτές φέρνουν στην αγροτική κεφαλαιοκρατία σημαντικά κέρδη, ανεβάζοντας επίσης και την τεχνική της γεωργίας. Η κατάσταση όμως των εργατών στά μικρά αυτά εργοστάσια δέν είναι καθόλου ίκανοποιητική

* «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για το κυβερνείο Μόσχας», τόμ. VII, τεύχος I, Μόσχα, 1882.

** Βλ. παράρτημα στο V κεφάλαιο, έπάγγελμα αρ. 24.

ἐξαιτίας τῶν ἐξαιρετικά ἀνθυγεινῶν ὄρων ἐργασίας καί τῆς μεγάλης ἐργάσιμης μέρας*.

Ἡ γεωργία τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν «ἀμυλοτριβεῖα» βρίσκεται σέ πολύ εὐνοϊκές συνθήκες. Ἡ καλλιέργεια τῆς πατάτας (σέ γεωργικούς κλήρους καί κυρίως σέ νοικιασμένα χωράφια) φέρνει σημαντικά μεγαλύτερο εἰσόδημα παρά ἡ καλλιέργεια σίκαλης καί βρώμης. Γιά νά ἐπεκτείνουν τό νοικοκυριό τους, οἱ ἐργοστασιάρχες νοικιάζουν σέ πλατιά κλίμακα τούς γεωργικούς κλήρους τῆς ἀγροτικῆς φτωχολογιᾶς. Λχ. στό χωριό Τσίμπινο (τοῦ νομοῦ Μπρόνιτσι) 18 κάτοχοι ἀμυλοτριβεῖων (ἀπό τούς 105 νοικοκυρέους πού ζοῦν στό χωριό) μισθώνουν τούς γεωργικούς κλήρους τῶν ἀγροτῶν πού φεύγουν γιά μεροκάματα ἄλλοῦ, καθῶς καί τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο, προσθέτοντας ἔτσι στούς 61 κλήρους τους καί ἄλλους 133 κλήρους πού τούς παίρνουν μέ νοίκι. Στά χέρια τους συγκεντρώνονται συνολικά 194 κλήροι, δηλαδή, τά 44,5 % ὄλων τῶν γεωργικῶν κλήρων πού ὑπάρχουν σ' αὐτό τό χωριό. «Τά ἴδια ἐντελῶς φαινόμενα, — διαβάσουμε στή Συλλογή, — βρίσκουμε καί σέ ἄλλα χωριά, ὅπου εἶναι λίγο-πολύ ἀναπτυγμένη ἡ παραγωγή ἀμύλου» (l. c., 42)**.

Οἱ ἰδιοχτῆτες ἀμυλοτριβεῖων συντηροῦν δυό φορές περισσότερα ζῶα ἀπό τούς ὑπόλοιπους ἀγρότες: κατά μέσο ὄρο στό κάθε νοικοκυριό ἀναλογοῦν 3,5 ἄλογα καί 3,4 ἀγελάδες ἔναντι 1,5 ἄλογο καί 1,7 ἀγελάδα πού ἔχουν οἱ ντόπιοι ἀγρότες γενικά. Ἀπό τούς 68 ἰδιοχτῆτες ἀμυλοτριβεῖων (πού ὑπάρχουν στήν ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν) οἱ 10 ἔχουν ἀγορασμένη γῆ, οἱ 22 μισθώνουν γῆ πού δέν ἀνήκει σέ γεωργικούς κλήρους καί οἱ 23 μισθώνουν γεωργικούς κλήρους. Μέ λίγα λόγια πρόκειται γιά τυπικούς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας.

Ἐντελῶς ἀνάλογες σχέσεις παρουσιάζει ἡ ἀμυλοπαραγωγή στό νομό Γιούργεφ τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ (Β. Προυγκάβιν, l. c., σελ. 104 κ. ἑ.). Καί δῶ οἱ ἰδιοχτῆτες ἀμυλοτριβεῖων παράγουν κυρίως χρησιμοποιοῦντας μισθωτή ἐργασία (ἀπό τούς 128 ἐργάτες πού δουλεύουν σέ 30 ἐργοστάσια οἱ 86 εἶναι μισθωτοί).

* l. c., σελ. 32. Στά μικρά ἐργοστάσια τῶν ἀγροτῶν ἡ διάρκεια τῆς ἐργασίας μέρας εἶναι 13-14 ὥρες, ἐνῶ στά μεγάλα ἐργοστάσια τοῦ ἴδιου κλάδου βιομηχανίας (σύμφωνα μέ τόν Ντεμέντιεφ) ἐπικρατεῖ ἡ 12ωρη ἐργάσιμη μέρα**.

** Σύγκρινε μ' αὐτό τῆ γενική κρίση τοῦ Β. Ὀρλόφ γιά ὄλο τό κυβερνεῖο Μόσχας (τόμ. IV τῆς Συλλογῆς, τεῦχος 1, σελ. 14): οἱ εὐποροὶ ἀγρότες νοικιάζουν συχνά τούς γεωργικούς κλήρους τῆς φτωχολογιᾶς, συγκεντρώνοντας κάποτε στά χέρια τους ἀπό 5-10 νοικιασμένους κλήρους.

καί δῶ οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν ἀμυλοτριβείων βρίσκονται ἀσύγκριτα ψηλότερα ἀπό τή μάζα τῶν ἀγροτῶν, ὡς πρὸς τήν κτηνοτροφία καί τή γεωργία, γιατί χρησιμοποιοῦν τά ὑπολείμματα τῆς πατάτας γιά τροφή τῶν ζώων. Ἀνάμεσα στοὺς ἀγρότες παρουσιάζονται μάλιστα καί πραγματικοὶ φάρμερ. Ὁ κ. Προυγκάβιν περιγράφει τὸ νοικοκυριό ἑνός ἀγρότη, πού ἔχει ἐργοστάσιο ἀμύλου (ἡ ἀξία του εἶναι περίπου 1500 ρούβλια) μέ 12 μισθωτοὺς ἐργάτες. Τὴν πατάτα τὴν παράγει στό νοικοκυριό του, πού τὸ μεγάλωσε νοικιάζοντας γῆ. Ἐφαρμόζει τὴν ἑφταμερῆ ἀμειψισπορά μέ καλλιέργεια τριφυλλιοῦ. Γιά τὴ γεωργία ἔχει 7-8 ἐργάτες, πού τοὺς μισθώνει ἀπὸ τὴν ἀνοιξη ὡς τὸ φθινόπωρο («ἐποχιακοί»). Τά ὑπολείμματα τῆς πατάτας πηγαίνουν γιά τὴ διατροφή ζώων, καί μέ τά νερά πού χρησιμοποιοῦνται γιά τὸ ξέπλυμα τῆς πατάτας ὁ νοικοκύρης σκοπεύει νά ποτίζει τὰ χωράφια του.

Ὁ κ. Β. Προυγκάβιν βεβαιώνει, ὅτι τὸ ἐργοστάσιο αὐτὸ βρίσκεται σέ «ἐντελῶς ἐξαιρετικὲς συνθῆκες». Φυσικά, σέ κάθε κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία ἡ ἀγροτικὴ ἀστική τάξη θ' ἀποτελεῖ πάντα μιὰ ἀσήμαντὴ μειοψηφία τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καί μ' αὐτὴ τὴν ἔννοια θ' ἀποτελεῖ, ἂν θέλετε, μιὰ «ἐξαιρέση». Ὅμως μ' αὐτόν τὸ χαρακτηρισμὸ δέν ἐξαλείφεται τὸ γεγονός, ὅτι καί στὸν τομέα τῆς παραγωγῆς ἀμύλου καί σέ ὅλους τοὺς ἄλλους τομεῖς τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας στή Ρωσία διαμορφώνεται ἡ τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ, πού ὀργανώνουν τὴν κεφαλαιοκρατικὴ γεωργία*.

4) Ἡ ἐλαιοπαραγωγή

Ἡ παραγωγή λαδιοῦ ἀπὸ λινάρι, κανάβι, ἡλιόσπορο κ. ἄ. ἀποτελεῖ ἐπίσης συχνά βιομηχανικὴ ἐπεξεργασία ἀγροτικῶν προϊόντων. Γιά τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς μετὰ τὴ μεταρύθμιση μπορεῖ νά κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ ὅτι τὸ 1864 ἡ συνολικὴ ἀξία τῆς ἐλαιοπαραγωγῆς ἦταν 1619 χιλιάδες ρούβλια, τὸ 1879 ἦταν 6486

* Θὰ σημειώσουμε σάν κάτι τὸ παράδοξο ὅτι καί ὁ κ. Προυγκάβιν (l. c., 107) καί ὁ συντάχτης τῆς περιγραφῆς τῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας (l. c., 45) καί ὁ κ. Β. Β. («Δοκίμιο γιά τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», 127) θεώρησαν σάν «συνεταιρικὴ βάση» (ἡ «ἀρχή») τὸ γεγονός, ὅτι ὀρισμένα ἀμυλοτριβεῖα ἀνήκουν σέ περισσότερους ἀπὸ ἕναν ἰδιοχτῆτες. Οἱ διορατικοὶ ναρόντικοί μας μπόρεσαν καί διέκριναν μιὰ ἰδιαίτερη «ἀρχή» στό συνεταιρισμὸ τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ καί δέν πρόσεξαν καμιὰ νέα κοινωνικο-οικονομικὴ «ἀρχή» στὴν ἴδια τὴν ὑπαρξη καί ἀνάπτυξη τῆς τάξης τῶν ἐπιχειρηματιῶν τοῦ χωριοῦ.

χιλιάδες ρούβλια και τό 1890 ἔφτασε τὰ 12 232 χιλιάδες ρούβλια*. Και σ' αὐτή τήν παραγωγή παρατηρεῖται διπλό προτσές ανάπτυξης: ἀπό τό ἕνα μέρος, ἐμφανίζονται στά χωριά μικρά ἐλαιοτριβεῖα τῶν ἀγροτῶν (κάποτε καί τῶν τσιφλικάδων), πού παράγουν προϊόν γιά πούληση. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἀναπτύσσονται μεγάλα ἀτμοκίνητα ἐργοστάσια, πού συγκεντρώνουν τήν παραγωγή κι ἐκτοπίζουν τὰ μικρά ἐργαστήρια**. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀγροτική ἐπεξεργασία τῶν ἐλαιοκώδων φυτῶν. «Οἱ κάτοχοι τῶν ἐλαιοτριβεῶν γιά τήν παραγωγή καναβόλαδου, — διαβάζουμε στήν «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», (τόμ. II), — ἀνήκουν στούς εὐποροῦς ἐκπροσώπους τῆς ἀγροτιᾶς» πού ἐκτιμοῦν ιδιαίτερα τήν ἐλαιοπαραγωγή, γιατί τούς δίνεται ἡ δυνατότητα ν' ἀποχτήσουν μιά θαυμάσια τροφή γιά τὰ ζῶα (πλακοῦντες). Σημειώνοντας τήν «πλατιά ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς λινελαίου» στό νομό Γιούργεφ τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ, ὁ κ. Προυγκάβιν (l. c.) παρατηρεῖ ὅτι οἱ ἀγρότες «δέν ὠφελοῦνται λίγο» ἀπ' αὐτήν (σελ. 65-66), ὅτι ἡ γεωργία καί ἡ κτηνοτροφία τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν ἐλαιοτριβεῖα στέκουν πολύ ψηλότερα ἀπό τή γεωργία καί τήν κτηνοτροφία τῆς μάζας τῆς ἀγροτιᾶς, μερικοί μάλιστα ἰδιοχτῆτες ἐλαιοτριβεῶν καταφεύγουν καί στή μίσθωση χωρικῶν-ἐργατῶν (l. c, πίνακες, σελ. 26-27, 146-147). Τό ἴδιο ἀκριβῶς ἔδειξε καί ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ Πέρμ γιά τό 1894/95, ὅτι δηλαδή οἱ κάτοχοι ἐλαιοτριβεῶν ἔχουν ἕνα ἀγροτικό νοικοκυριό πολύ ἀνώτερο ἀπό τό νοικοκυριό τῆς μά-

* «Συλλογή στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», 1866, ἀρ. 4. «Ὁδηγός» τοῦ Ὁρλόφ, 1η καί 3η ἐκδοση. Δέν παραθέτουμε στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασίων, γιατί ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια μπερδεύει τὰ μικρά ἀγροτικά μέ τὰ μεγάλα βιομηχανικά ἐλαιοτριβεῖα, πότε ὑπολογίζοντας τὰ πρῶτα, πότε μήν ὑπολογίζοντας τὰ σέ διάφορες περιόδους καί σέ διάφορα κυβερνεῖα. Στή δεκαετία 1860-1870, λχ., ἡ μάζα τῶν μικρῶν ἐλαιοτριβεῶν κατατασσόταν στά «ἐργοστάσια».

** Τό 1890, λχ., ἡ συνολική παραγωγή 383 ἐργοστασίων ἦταν 12 232 χιλ. ρούβλια, ἀπ' αὐτά τὰ 7170 χιλιάδες ρούβλια ἀποτελοῦσαν τήν παραγωγή 11 μόνο ἐργοστασίων. Ἡ νίκη αὐτή τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρηματιῶν ἐναντία στούς ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ προκαλεῖ τή βαθιά δυσαρέσκεια τῶν τσιφλικάδων μας (λχ. τοῦ κ. Σ. Κορολένκο, l. c.) καί τῶν ναρόντικῶν μας (λχ. τοῦ κ. Ν. —ον, σελ. 241-242 τοῦ «Δοκιμίου»). Ἐμεῖς δέ συμεριζόμαστε τίς ἀπόψεις τους. Τά μεγάλα ἐργοστάσια θ' ἀνεβάσουν τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας καί θά κοινωνικοποιήσουν τήν παραγωγή. Αὐτό ἀπό τή μιά μεριά, ἀπό τήν ἄλλη ὅμως ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στά μεγάλα ἐργοστάσια θά εἶναι ἀσφαλῶς καλύτερη ἀπ' ὅ,τι στά μικρά ἀγροτικά ἐλαιοτριβεῖα καί ὄχι μόνο ἀπό ὑλική πλευρά.

ζας (πιό μεγάλες καλλιεργούμενες έκτασεις, πολύ περισσότερα ζώα, καλύτερες σοδιές κ. ά.), κι ότι ή καλύτερευση αυτή τής γεωργίας συνοδεύεται από τή μίσθωση χωρικών-έργατών*. Στο κυβερνείο Βορόνεζ μετά τή μεταρύθμιση έπεκτάθηκε ιδιαίτερα ή *έμπορευματική* καλλιέργεια του ήλιανθου, πού από τους σπόρους του παράγεται στά τοπικά έλαιοτριβεία λάδι. Στή δεκαετία 1870-1880 ή έκταση πού καλλιεργούνταν στή Ρωσία μέ ήλιανθο ύπολογιζόταν περίπου 80 χιλιάδες ντεσιατίνες («Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση», I) και στή δεκαετία 1880-1890 περίπου 136 χιλιάδες ντεσιατίνες, πού κατά τά $\frac{2}{3}$ άνηκαν στους άγρότες. «Άπό τότε όμως, κρίνοντας από μερικά στοιχεία, ή καλλιεργούμενη μ' αυτό τό φυτό έκταση αύξήθηκε σημαντικά — σέ μερικά μέρη κατά 100% ή και άκόμα περισσότερο» («Οί παραγωγικές δυνάμεις», I, 37). «Μόνο στό κεφαλοχώρι Άλεξέγεβκα» (του νομού Μπιριούτσι του κυβερνείου Βορόνεζ), — διαβάζουμε στήν «Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση», μέρος II, — «άριθμούνται περισσότερα από 40 έλαιοτριβεία, αλλά και τό ίδιο τό χωριό Άλεξέγεβκα πλούτισε μόνο μέ τόν ήλιοσπορο και από φτωχό χωριουδάκι έγινε ένα πλούσιο κεφαλοχώρι μέ σπίτια και καταστήματα πού έχουν στέγη από λαμαρίνα» (41). Τί αντίτυπο είχε αυτός ό πλούτος τής άγροτικής κεφαλαιοκρατίας στή μάζα τής άγροτιάς, φαίνεται από τό ότι τό 1890 στό κεφαλοχώρι Άλεξέγεβκα από τίς 2273 γραμμένες στά μητρών οικογένειες (μέ 13386 άτομα και των δυό φύλων) οί 1761 δέν είχαν ζώα έργασίας, οί 1699 δέν είχαν σύνεργα, οί 1480 δέν καλλιεργούσαν τά χωράφια τους και μόνο 33 οικογένειες δέν άσχολούνταν μέ άλλα επαγγέλματα**.

Γενικά, πρέπει νά σημειωθεί, ότι τά έλαιοτριβεία των άγροτών συγκαταλέγονται συνήθως, στις άπογραφές των νοικοκυριών από τά ζέμιστρο, ανάμεσα σ' εκείνες τίς «έμποροβιομηχανικές έπιχειρήσεις», πού γιά τήν κατανομή και τό ρόλο τους μιλήσαμε ήδη στό II κεφάλαιο.

*. Β. Ίλίτ, «Οικονομικές μελέτες και άρθρα». Πετρούπολη, 1899, σελ. 139-140. (Βλ. Άπαντα, 5η ρωσ. έκδ., τόμ. 2, σελ. 351. Η Σίντ.).

** «Συλλογή στατιστικών στοιχείων γιά τό νομό Μπιριούτσι του κυβερνείου Βορόνεζ». — Τά βιοτεχνικά εργαστήρια στό κεφαλοχώρι ήταν 153. Σύμφωνα μέ τόν «Οδηγό» του Όρλόφ γιά τό 1890, στό κεφαλοχώρι αυτό υπήρχαν 6 έλαιοτριβεία μέ 34 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 17 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα όμως μέ τόν «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια» του 1894/95 υπήρχαν 8 έλαιοτριβεία μέ 60 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 151 χιλιάδες ρούβλια.

5) Ἡ καπνοπαραγωγή

Κλείνοντας, θά προσθέσουμε μερικά σύντομα στοιχεία γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς καπνοπαραγωγῆς. Ἀπό τό 1863 ὡς τό 1867 ἡ παραγωγή καπνοῦ στή Ρωσία ἦταν κατά μέσο ὄρο 1923 χιλιάδες πούτια ἀπό 32 161 ντεσιατίνες. Στήν περίοδο 1872—1878 ἦταν 2783 χιλιάδες πούτια ἀπό 46 425 ντεσιατίνες καί στά 1880—1890 — 4 ἑκατομμύρια πούτια ἀπό 50 χιλιάδες ντεσιατίνες*. Ὁ ἀριθμός τῶν καπνοφυτειῶν γιά τίς ἴδιες περιόδους ἦταν 75—95—650 χιλιάδες, πράγμα πού προφανῶς δείχνει, ὅτι αὐξήθηκε σημαντικότερα ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν γεωργῶν, πού τραβήχτηκαν στήν ἐμπορευματική γεωργία αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Ἡ καπνοκαλλιέργεια ἀπαιτεῖ σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν. Γι' αὐτό τό λόγο, ἀνάμεσα στίς διάφορες μετακινήσεις τῶν ἀγροτῶν γιά ἐποχιακές γεωργικές δουλιές, σημειῶνεται καί ἡ μετακίνηση γιά δουλιά στίς καπνοφυτεῖς (κυρίως στά κυβερνεῖα τῆς νότιας παραμεθόριας περιοχῆς, ὅπου ἡ καπνοκαλλιέργεια ἐπεκτάθηκε τόν τελευταῖο καιρό μέ ἐξαιρετική ταχύτητα). Στόν τύπο τονίστηκε κιόλας ὅτι ἡ θέση τῶν ἐργατῶν στίς καπνοφυτεῖς εἶναι πάρα πολύ δύσκολη**.

Σχετικά μέ τήν καπνοπαραγωγή σάν κλάδο τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, ἔχουμε πολύ λεπτομερειακά καί ἐνδιαφέροντα στοιχεία στήν «Ἐπιθεώρηση τῆς καπνοπαραγωγῆς τῆς Ρωσίας» (τεῦχος II καί III. Πετρούπολη, 1894, πού ἐκδόθηκε μέ ἐντολή τῆς διεύθυνσης γεωργίας). Ὁ κ. Β. Σ. Στσερμαπατισόφ, περιγράφοντας τήν καπνοπαραγωγή στήν Μικρορωσία***, παραθέτει ἐξαιρετικά ἀκριβεῖς πληροφορίες γιά τρεῖς νομούς τοῦ κυβερνεῖου Πολτάβας (Πριλούκι, Λόχβιτσα καί Ρομνί). Οἱ πληροφορίες αὐτές, πού τίς συγκεντρώσε ὁ συγγραφέας καί τίς ἐπεξεργάστηκε τό

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I. — «Ἱστοριοστατιστική ἐπισκόπηση», τόμ. I. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», IX, 62. Ἡ καλλιεργούμενη μέ καπνά ἔκταση κυμαίνεται πολύ ἀπό χρόνο σέ χρόνο: λχ., ἡ μέση ἔκταση στά χρόνια 1889—1894 ἦταν 47 813 ντεσιατίνες (4180 χιλιάδες πούτια παραγωγή), ἐνῶ στά χρόνια 1892—1894 ἦταν 52 516 ντεσιατίνες μέ 4878 χιλιάδες πούτια παραγωγή. Βλ. «Σύλλογὴ στοιχείων γιά τὴ Ρωσία», 1896, σελ. 208—209.

** *Μπελομπορόντοφ*, στό προαναφερμένο ἄρθρο τοῦ «Σέβερνι Βέστνικ», 1896, τεῦχος 2. Ἡ «Ρούσκιγε Βέντομοστι», 1897, ἀρ. φύλλου 127 (τῆς 10 τοῦ Μάη) γράφει: Ἡ ἐκδίκαση τῆς ἀγωγῆς τῶν 20 ἐργατριῶν ἐνάντια στόν ἰδιοχτήτη μῆς καπνοφυτείας στήν Κριμαία εἶχε σάν ἀποτέλεσμα «νά ἀποκαλυφθοῦν στό δικαστήριον πολλὰ γεγονότα, πού δίνουν μίαν εἰκόνα τῆς τρομερᾶ δύσκολης κατάστασης τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται σ' αὐτές τίς φυτεῖες».

*** Ὀνομασία τῆς Οὐκρανίας πού χρησιμοποιοῦνταν στήν ἐποχὴ τῆς τσαρικής Ρωσίας. Σήμερα ὁ ὄρος αὐτός δέν χρησιμοποιεῖται. *Σημ. μετ.*

γραφείο στατιστικής τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, ἀγκαλιάζουν καί στούς τρεῖς αὐτούς νομούς 25 089 νοικοκυριά ἀγροτῶν πού φυτεύουν καπνά. Τά νοικοκυριά αὐτά καλλιεργοῦν 6844 ντεσιατίνες καπνό καί 146 774 ντεσιατίνες δημητριακά. Ἡ κατανομή αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν εἶναι ἡ παρακάτω:

Τρεῖς νομοί τοῦ κυβερνείου Πολτάβας (1888)

Ὅμαδες νοικοκυριῶν σύμφωνα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση σιτηρῶν	Ἀριθμός νοικοκυριῶν	Καλλιεργούμενη ἔκταση σέ ντεσιατίνες	
		μέ καπνό	μέ δημητριακά
Λιγότερο ἀπό 1 ντεσιατίνα	2 231	374	448
Ἀπό 1-3 ντεσιατίνες	7 668	895	13 974
» 3-6 »	8 856	1 482	34 967
» 6-9 »	3 319	854	22 820
Παραπάνω ἀπό 9 »	3 015	3 239	74 565
<i>Σύνολο</i>	<i>25 089</i>	<i>6 844</i>	<i>146 774</i>

Βλέπουμε μιά τεράστια συγκέντρωση καί τῆς καπνοκαλλιέργειας καί τῆς σιτοκαλλιέργειας στά χέρια τῶν κεφαλαιοκρατικῶν νοικοκυριῶν. Λιγότερο ἀπό τό ἓνα ὄγδοο τῶν νοικοκυριῶν (3 χιλιάδες ἀπό τίς 25) συγκεντρώνουν πάνω ἀπό τή μισή καλλιεργούμενη μέ δημητριακά ἔκταση (74 χιλιάδες ἀπό τίς 147). Τό κάθε νοικοκυριό ἔχει κατά μέσο ὄρο σχεδόν 25 ντεσιατίνες. Ἡ μισή σχεδόν ἔκταση τῶν καπνοφυτειῶν βρίσκεται στά χέρια αὐτῶν τῶν νοικοκυριῶν (3,2 χιλιάδες ἀπό τίς 6,8 χιλιάδες ντεσιατίνες), ἔτσι πού κατά μέσο ὄρο σέ 1 νοικοκυριό ἀναλογεῖ περισσότερο ἀπό μιά ντεσιατίνα καπνοφυτεία, ἐνῶ σ' ὅλες τίς ὑπόλοιπες ὁμάδες ἡ ἐπιφάνεια τῆς καπνοφυτείας δέν ξεπερνάει τό ἓνα μέχρι δυό δέκατα τῆς ντεσιατίνας κατά νοικοκυριό.

Ἐκτός ἀπ' αὐτό ὁ κ. Στσερμπατσιόφ δίνει στοιχεῖα γιά τήν ταξινόμηση τῶν ἰδίων νοικοκυριῶν, ἀνάλογα μέ τίς καλλιεργούμενες μέ καπνά ἑκτάσεις :

Ὅμαδες καπνοφυτειῶν	Ἀριθμός καπνοφυτειῶν	Καπνοχώραφα σέ ντεσιατίνες	
0,01 ντεσιατ. καί λιγότερο	2 919	30	
Ἀπό 0,01 ὠς 0,10 ντεσιατίνες	9 078	492	
» 0,10 » 0,25 »	5 989	931	
» 0,25 » 0,50 »	4 330	1 246	
» 0,50 » 1,00 »	1 834	1 065	} 4 145
» 1,00 » 2,00 »	615	720	
» 2,00 καί πάνω »	324	2 360	
<i>Σύνολο</i>	<i>25 089</i>	<i>6 844</i>	

Ἐκ τῶν στοιχείων αὐτῶν φαίνεται, ὅτι ἡ συγκέντρωση τῆς καπνοκαλλιέργειας εἶναι σημαντικὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν συγκέντρωση τῆς καλλιέργειας δημητριακῶν. Στὴν ἑξοχὴν περιοχὴ ὁ εἰδικευμένος αὐτὸς ἐμπορευματικὸς κλάδος τῆς γεωργίας εἶναι περισσότερο συγκεντρωμένος στὰ χέρια τῶν κεφαλαιοκρατῶν ἀπ' ὅ,τι ἡ γεωργία γενικὰ. 2773 νοικοκυριά, ἀπὸ τῆς 25 χιλιάδων συνολικῶν, ἔχουν συγκεντρώσει στὰ χέρια τους 4145 ντεσιατίνες καπνοφυτεῖες, ἀπὸ τῆς 6844 ντεσιατίνων πού υπάρχουν συνολικῶν, δηλαδή πάνω ἀπὸ τὰ τρία πέμπτα. Οἱ 324 μεγαλύτεροι καπνοπαραγωγοὶ (τὸ ἕνα δέκατο καὶ κάτι ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν μεγάλων καπνοπαραγωγῶν) ἔχουν 2360 ντεσιατίνες καπνοφυτεῖες, δηλαδή πάνω ἀπὸ τὸ ἕνα τρίτο τῆς συνολικῆς ἑξοχῆς. Κατὰ μέσο ὄρο ἀναλογοῦν στὸ κάθε νοικοκυριό πάνω ἀπὸ 7 ντεσιατίνες καπνοφυτεῖες. Γιὰ νὰ κρίνει κανεὶς τί τύπου πρέπει νὰ εἶναι αὐτὸ τὸ νοικοκυριό, ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ καλλιέργεια τοῦ καπνοῦ ἀπαιτεῖ πάρα πολλὰ ἐργατικά χέρια. Ὁ συγγραφεὺς ὑπολογίζει, ὅτι γιὰ 1 ντεσιατίνα ἀπαιτοῦνται τουλάχιστο δύο ἐργάτες γιὰ μιὰ περίοδο ἀπὸ 4 ὠς 8 καλοκαιρινούς μῆνες. ἀνάλογα μὲ τὴν ποικιλία τοῦ καπνοῦ.

Συνεπῶς, ἕνας ἰδιοκτήτης πού ἔχει φυτέψει ἑπτὰ ντεσιατίνες καπνὸ πρέπει νὰ ἔχει τουλάχιστο 14 ἐργάτες, δηλαδή πρέπει ἀναμφισβήτητα νὰ ὀργανώσει τὸ νοικοκυριό του πάνω στὴ βάση τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Μερικὲς ποικιλίες καπνοῦ ἀπαιτοῦν ὄχι δύο, ἀλλὰ τρεῖς ἐποχιακοὺς ἐργάτες κατὰ ντεσιατίνα κι ἐκτός ἀπ' αὐτὸ καὶ πρόσθετη δουλιὰ μεροκαματιάρηδων. Μὲ λίγα λόγια βλέπουμε πεντακάθαρα, ὅτι ὅσο πιὸ ἐμπορευματικὴ γίνεται ἡ γεωργία τόσο πιὸ ἀναπτυγμένη εἶναι ἡ κεφαλαιοκρατικὴ τῆς ὀργάνωση.

Τὸ γεγονός ὅτι τὰ περισσότερα νοικοκυριά τῶν καπνοπαραγωγῶν εἶναι μικρά καὶ πολὺ μικρά (ἀπὸ 25·089 νοικοκυριά τὰ 11 997 καλλιεργοῦν ὡς ἕνα δέκατο τῆς ντεσιατίνης) δὲν ἀναιρεῖ καθόλου τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ὀργάνωση αὐτοῦ τοῦ κλάδου τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, γιατί στὰ χέρια αὐτῆς τῆς μάζας τῶν πολὺ μικρῶν παραγωγῶν βρίσκεται ἕνα ἀσήμαντο μέρος τῆς παραγωγῆς (τὰ 11 997 νοικοκυριά, δηλαδή σχεδὸν τὰ μισὰ νοικοκυριά, ἔχουν ὅλο κι ὅλο 522 ντεσιατίνες ἀπὸ τῆς 6844 ντεσ., δηλαδή λιγότερο ἀπὸ τὸ ἕνα δέκατο). Τὸ ἴδιο καὶ οἱ «μέσοι» ἀριθμοί, στοὺς ὁποίους τόσο συχνὰ περιορίζονται, δὲ δίνουν μιὰ ἰδέα τοῦ πράγματος (στὸ κάθε νοικοκυριό ἀναλογεῖ κατὰ μέσο ὄρο κάτι παραπάνω ἀπὸ τὸ 1/4 τῆς ντεσιατίνης καπνοῦ).

Σὲ ὁρισμένους νομούς ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς

γεωργίας και ή συγκέντρωση τής παραγωγής είναι ακόμα πιό μεγάλη. Λχ., στό νομό Λόχβιτσα 229 νοικοκυριά από τά 5957 καλλιεργούν πάνω από 20 ντεσιατίνες σιτηρά τό καθένα. Οί νοικοκυρέοι αὐτοί καλλιεργούν 22 799 ντεσιατίνες σιτηρά από ένα σύνολο 44 751 ντεσ., δηλαδή πάνω από τή μισή έκταση. Ὁ κάθε νοικοκύρης καλλιεργεῖ σχεδόν από 100 ντεσιατίνες. Ἀπό τίς 2003 ντεσιατίνες πού καλλιεργοῦνται μέ καπνά, τά νοικοκυριά αὐτά ἔχουν τίς 1126 ντεσιατίνες. Κι ἂν γίνει ή ταξινομήση σύμφωνα μέ τήν έκταση τής καπνοκαλλιέργειας, τότε στό νομό αὐτό από τούς 5957 νοικοκυρέους ἔχουμε 132 μέ δυό και πλέον ντεσιατίνες καπνό τόν καθένα. Ἀπό τίς 2003 ντεσιατίνες καπνό οί 132 αὐτοί νοικοκυρέοι ἔχουν τίς 1441, δηλαδή τά 72 %. Τό καθένα ἀπ' αὐτά τά νοικοκυριά ἔχει ἐπομένως πάνω από δέκα ντεσιατίνες καπνό. Στόν ἄλλο πόλο ἔχουμε στόν ἴδιο νομό Λόχβιτσα 4360 νοικοκυριά (ἀπό τά 5957), πού ἔχουν ὡς $\frac{1}{10}$ τής ντεσιατίνας καπνό, και συνολικά 133 ντεσιατίνες ἀπό τίς 2003, δηλαδή τά 6 %.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ή κεφαλαιοκρατική ὀργάνωση τής παραγωγής συνοδεύεται ἐδῶ ἀπό μία ἰσχυρότατη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου και τής κάθε λογῆς ἐκμετάλλευσης ἐξω ἀπό τή σφαῖρα τής παραγωγής. Οί μικροί καπνοπαραγωγοί δέν ἔχουν ὑπόστεγα γιά τό στέγνωμα τοῦ καπνοῦ, δέν ἔχουν τή δυνατότητα ν' ἀφήσουν τόν καπνό νά ὑποστεί ζύμωση και νά τόν πουλήσουν (ὑστερα ἀπό 3-6 βδομάδες) ἐπεξεργασμένο. Τόν πουλᾶνε ἀνεπεξέργαστο *στή μισή τιμή* στούς προαγοραστές, πού φυτεύουν συχνά και οί ἴδιοι καπνά σέ μισθωμένα χωράφια. Οί προαγοραστές «πιέζουν μέ κάθε τρόπο τούς μικροὺς καπνοκαλλιεργητές» (σελ. 31 τής ἐκδοσης πού ἀναφέραμε). Ἐμπορευματική γεωργία — ἐμπορευματική κεφαλαιοκρατική παραγωγή, αὐτή τή σχέση μποροῦμε ξεκάθαρα νά τήν παρατηρήσουμε και σ' αὐτό τόν κλάδο τής ἀγροτικής οἰκονομίας (ἄρκει μόνο νά ξέρουμε νά διαλέγουμε σωστές μεθόδους).

VIII. Η ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗ ΛΑΧΑΝΟΚΟΜΙΑ ΚΑΙ ΔΕΝΤΡΟΚΟΜΙΑ. ΤΟ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΟ ΤΩΝ ΠΡΟΑΣΤΙΩΝ

Μέ τήν πτώση τής δουλοπαροικίας ή «τσιφλικάδικη δεντροκομία», πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ σέ ἄρκετά σημαντικό βαθμό, «ξέπεσε μονομιᾶς και γρήγορα σχεδόν σ' ὅλη τή Ρωσία» * Ἡ κα-

* «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση», I, σελ. 2.

τασκευή σιδηροδρομικών γραμμών άλλαξε τὰ πράγματα, γιατί έδωσε «τεράστια ώθηση» στην ανάπτυξη τής νέας, τής έμπορευματικής δεντροκομίας και προκάλεσε μιá «όλοκληρωτική στροφή πρós τó καλύτερο» σ' αυτό τόν κλάδο τής έμπορευματικής γεωργίας*. Από τή μιá μεριά ή εισαγωγή φτηνών φρούτων από τó Νότο ύπόσκαπτε τή δεντροκομία στά παλιά κέντρα τής διάδοσής της**, από τήν άλλη, ή έμπορευματική δεντροκομία αναπτυσσόταν λχ. στά κυβερνεία Κόβνο, Βίλνας, Μίνσκ, Γκρόντο, Μογκιλιόφ και Νίζνι Νόβγκοροντ, παράλληλα μέ τήν επέκταση τών άγορών κατανάλωσης***. Ο κ. Β. Πασκέβιτς τονίζει ότι ή μελέτη τής κατάστασης τής δεντροκομίας τó 1893/94 έδειξε ότι τήν τελευταία δεκαετία αναπτύχθηκε σημαντικά σάν έμπορευματικός κλάδος, ότι αύξηθηκε ή ζήτηση κηπουρών κι έργατών κήπων κτλ****. Τά στατιστικά στοιχεία έπιβεβαιώνουν αυτές τίς κρίσεις: αναπτύσσεται ή μεταφορά φρούτων μέ τούς ρωσικούς σιδηροδρόμους*****. Η εισαγωγή φρούτων από τó έξωτερικό, πού είχε αύξηθει τήν πρώτη δεκαετία ύστερα από τή μεταρύθμιση, έλαττώνεται*****.

Είναι αυτονόητο, ότι ή έμπορευματική λαχανοκομία, πού προμηθεύει είδη κατανάλωσης για άσύγκριτα μεγαλύτερες μάζες τού πληθυσμού άπ' ό,τι ή δεντροκομία, αναπτύχθηκε άκόμα πιό γρήγορα και πιό πλατιά. Οί έμπορευματικοί λαχανόκηποι πιάνουν σημαντική έκταση: 1ο, γύρω από τίς πόλεις*****, 2ο, γύρω από τούς έργοστασιακούς και έμποροβιομηχανικούς συνοικισμούς***** καθώς και κατά μήκος τών σιδηροδρομικών γραμμών, 3ο, σέ όρισμένα κεφαλοχώρια πού είναι σκορπισμένα σ' όλη τή Ρωσία και πού έγιναν ξακουστά για τήν παραγωγή

* Ibid.

** Λογουχάρη, στό κυβερνείο Μόσχας. Βλ. Σ. Κορολένκο, «Ελεύθερη μισθωτή εργασία κτλ.», σελ. 262.

*** Ibid., σελ. 335, 344 κτλ.

**** «Οί παραγωγικές δυνάμεις», IV, 13.

***** Ibid., σελ. 31 και «Ιστορικοστατιστική έπισκόπηση», σελ. 31 κ. έ.

***** Στή δεκαετία 1860-1870 εισάγονταν περίπου 1 έκατομμύριο πούτια: τó 1878-1880 — 3,8 έκατομμύρια πούτια: τó 1886-1890 — 2,6 έκατομμύρια πούτια: τó 1889-1893 — 2 έκατομμύρια πούτια.

***** Προτρέχοντας θά πούμε έδω, ότι τó 1863 στην Εύρωπαϊκή Ρωσία υπήρχαν 13 πόλεις μέ πληθυσμό 50 χιλιάδες και πάνω και τó 1897 — 44 πόλεις (βλ. κεφ. VIII, ύπ. II).

***** Βλ. παραδείγματα συνοικισμών αυτού τού τύπου στά κεφάλαια VI και VII.

λαχανικῶν*. Είναι ανάγκη νά σημειωθεῖ ὅτι ζήτηση γιά προϊόντα αὐτοῦ τοῦ εἶδους δέν προβάλλει μόνο ὁ βιομηχανικός, ἀλλά καί ὁ γεωργικός πληθυσμός: ἀρκεῖ νά ἀναφέρουμε ὅτι στοὺς προϋπολογισμοὺς τῶν ἀγροτῶν τοῦ Βορόνεζ τὰ ἐξοδα γιά τὰ λαχανικά φτάνουν τὰ 47 καπίκια κατ' ἄτομο καί ὅτι πάνω ἀπὸ τὸ μισό αὐτοῦ τοῦ ποσοῦ πηγαίνει γιά τὴν ἀγορὰ αὐτῶν τῶν προϊόντων.

Γιά νά γνωρίσουμε τίς κοινωνικο-οικονομικὲς σχέσεις, πού διαμορφώνονται στὴν ἐμπορευματικὴ γεωργία αὐτοῦ τοῦ εἶδους, πρέπει νά προστρέξουμε στὰ στοιχεῖα τῶν τοπικῶν ἐρευνῶν πού ἀναφέρονται στίς πολὺ ἀναπτυγμένες περιοχὲς τῆς λαχανοκομίας. Γύρω ἀπὸ τὴν Πετρούπολη, λχ., εἶναι πλατιά ἀναπτυγμένη ἡ παραγωγή λαχανικῶν μέ θερμοκήπια, πού γίνεται ἀπὸ λαχανοκηπουροὺς πού ἦρθαν ἀπὸ τὸ νομὸ Ροστόβ. Οἱ μεγάλοι λαχανοκηπουροὶ ἔχουν χιλιάδες τζαμλίκια καί οἱ μεσαῖοι ἑκατοντάδες. «Μερικοὶ μεγάλοι λαχανοκηπουροὶ φτιάχνουν γιά τὸ στρατό δεκάδες χιλιάδες πούτια τουρσιά ἀπὸ λάχανο»**. Σύμφωνα μέ τὰ δεδομένα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, στό νομὸ Πετρούπολης 474 νοικοκυριά τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ ἀσχολοῦνται μέ τὴ λαχανοκομία (μέ 400 περίπου ρούβλια εἰσόδημα κατὰ νοικοκυριό) καί 230 μέ τὴ δεντροκομία. Οἱ κεφαλαιοκρατικὲς σχέσεις εἶναι ἀναπτυγμένες πολὺ πλατιά, τόσο μέ τὴ μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου («τόν κλάδο αὐτόν τὸν ἐκμεταλλεύονται ἄγρια οἱ μεταπράτες») ὅσο καί μέ τὴ μορφή μίσθωσης ἐργατῶν. Ἐνάμεσα στοὺς μέτοικους λχ. ὑπάρχουν 115 νοικοκυρεοὶ-λαχανοκηπουροὶ (μέ εἰσόδημα πάνω ἀπὸ 3 χιλιάδες ρούβλια ὁ καθένας) καί 711 λαχανοκηπουροὶ-ἐργάτες (μέ εἰσόδημα ἀπὸ 116 ρούβλια)***.

Χαρακτηριστικοὶ ἐπίσης ἐκπρόσωποι τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης εἶναι καί οἱ λαχανοκηπουροὶ ἀγρότες τῶν περιχώρων τῆς Μόσχας. «Σύμφωνα μέ κατὰ προσέγγιση ὑπολογισμοὺς στὴν

* Στοιχεῖα γιά τέτια κεφαλοχώρια στὰ κυβερνεῖα Βιάτκας, Κοστρομά, Βλαντίμιρ, Τβέρ, Μόσχας, Καλούγκα, Πένζας, Νίζνι Νόβγοροντ καί σέ πολλά ἄλλα, ἀφήνουμε πιά τὸ κυβερνεῖο Γιαροσλάβ, βλ. στὴν «Ἱστορικο-στατιστικὴ ἐπισκόπηση», I, σελ. 13 κ. ἑ. καί στό «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», IV, 38 κ. ἑ. Ἐπίσης σύγκρ. τίς στατιστικὲς συλλογὲς τῶν ζέμστβο γιά τοὺς νομοὺς Σεμιόνοφ, Νίζνι Νόβγοροντ καί Μπαλαχά τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγοροντ.

** «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», IV, 42.

*** «Υλικά γιά τὴ στατιστικὴ σχετικὰ μέ τὴ λαϊκὴ οἰκονομία στό κυβερνεῖο Πετρούπολης», τεύχος V. Στὴν πραγματικότητα οἱ λαχανοκηπουροὶ εἶναι πολὺ περισσότεροί ἀπ' ὅσοι ἀναφέρονται στό κείμενο, γιατί οἱ περισσότεροι ὑπάγονται στὴν κατηγορία τῶν γαιοχτημόνων, ἐνῶ τὰ στοιχεῖα πού ἀναφέρουμε ἀφοροῦν μονάχα τὰ νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν.

ἀγορά τῆς Μόσχας ἔρχονται κάθε χρόνο πάνω ἀπό 4 ἑκατομύρια πούτια λαχανικά καί χορταρικά. Μερικά κεφαλοχώρια κάνουν μεγάλο ἐμπόριο μέ τουρσιά: ἡ ἐπαρχία Νογκατίνσκ πούλαει περίπου ἕνα ἑκατομμύριο κουβάδες λάχανο τουρσί στίς φάμπρικες καί στούς στρατώνες, στέλνοντας λάχανο τουρσί καί ὡς τὴν Κρονστάνδη. . . Ἐμπορευματικοὶ λαχανόκηποι ὑπάρχουν σ' ὄλους τοὺς νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας, κυρίως κοντά στίς πόλεις καί στίς φάμπρικες»*. «Τὸ λιάνισμα τοῦ λάχανου γίνεται ἀπὸ μισθωτοὺς ἐργάτες, πού ἔρχονται ἀπὸ τὸ νομὸ Βολοκολάμσκ» («Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση», I, σελ. 19).

Ἐντελῶς ἴδιες εἶναι καί οἱ σχέσεις στὴ γνωστὴ λαχανοπαραγωγικὴ περιοχὴ τοῦ νομοῦ Ροστόβ τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ, πού ἀγκαλιάζει 55 λαχανοπαραγωγικὰ χωριά, τὸ Πορέτσιγε, τὸ Οὐγκοντίτσι κ. ἄ. Ἐδῶ ὅλη ἡ γῆ, ἐκτός ἀπὸ τίς βοσκές καί τὰ λιβάδια, εἶναι χρόνια τώρα πιασμένη ἀπὸ τοὺς λαχανόκηπους. Μεγάλῃ ἀνάπτυξη ἔχει ἡ βιομηχανικὴ ἐπεξεργασία τῶν λαχανικῶν, ἡ κονσερβοποιία**. Μαζί μέ τὸ προϊόν τῆς γῆς, μετατρέπεται σέ ἐμπόρευμα καί ἡ ἴδια ἡ γῆ καί ἡ ἐργατικὴ δύναμη. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχει «κοινότητα», ἡ ἀνισομετρία στὴ χρησιμοποίησι τῆς γῆς εἶναι πολὺ μεγάλη, λχ., στὸ κεφαλοχώρι Πορέτσιγε: σέ μιά οἰκογένεια μέ 4 ἄτομα ἀναλογοῦν 7 «λαχανόκηποι», σέ ἄλλη μέ 3 ἄτομα — 17. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἐδῶ δέ γίνονται ριζικοὶ ἀναδασμοί. Γίνονται μόνο μερικότεροι ἀναδασμοί, οἱ ἀγρότες μάλιστα «ἀνταλλάζουν θεληματικὰ» τοὺς «λαχανόκηπους» καί τίς «λουρίδες τῆς γῆς» τους («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ», 97-98)***. «Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν. . . γίνεται ἀπὸ μεροκαματιάρηδες καί μεροκαματιάρισσες, πολλοὶ ἀπ' τοὺς ὁποίους ἔρχονται στὴν καλοκαιρινὴ περίοδο τῶν ἐργασιῶν στὸ Πορέτσιγε, τόσο ἀπὸ

* «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», IV, 49 κ. ἑ. Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι τὰ διάφορα χωριά εἰδικεύονται στὴν παραγωγή ὀρισμένων εἰδῶν λαχανικῶν.

** «Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση», I. — «Ὁδηγὸς γιὰ τίς φάμπρικες» τοῦ κ. Ὀρλόφ. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς», μέρος XIV, ἄρθρο τοῦ κ. Στολπιάνσκι. — «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», IV, 46 κ. ἑ. — «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ», τεύχος II, Γιαροσλάβλ, 1896. Ἡ σύγκριση τῶν στοιχείων τοῦ κ. Στολπιάνσκι (1885) καί τοῦ «Ὁδηγοῦ» (1890) δείχνει τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς κονσερβῶν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ.

*** Ἐτσι, ἡ ἔκδοσι πού ἀναφέραμε, ἐπιβεβαίωσε πέρα γιὰ πέρα τὴν «ἀμβιβόλια» πού διατύπωσε ὁ κ. Βόλγκιν, γιὰ τὸ ἄν «ἀναδιανέμεται συχνά ἡ γῆ πού καλλιεργεῖται μέ λαχανικά» (στὸ ἔργο πού ἀναφέραμε, σελ. 172, ὑποσημείωση).

τά γειτονικά χωριά όσο και από τά γειτονικά κυβερνεΐα» (ibid., 99). Σ' ὄλο τό κυβερνεΐο Γιαροσλάβλ ὑπάρχουν 10 322 ἄτομα (ἀπ' αὐτά οἱ 7689 εἶναι ἀπό τό νομό Ροστόβ) πού ἀσχολοῦνται μέ «γεωργικές καί λαχανοκηπουρικές» δουλιές ἔξω ἀπό τόν τόπο τους, δηλαδή πού τίς περισσότερες φορές εἶναι μισθωτοί ἐργάτες αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος*. Τά στοιχεΐα πού ἀναφέραμε πύ πάνω σχετικὰ μέ τόν ἐρχομό χωρικῶν ἐργατῶν στό κυβερνεΐα τῶν πρωτευουσῶν, στό κυβερνεΐο Γιαροσλάβλ κλπ. πρέπει νά συνδυαστοῦν ὄχι μόνο μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς γαλακτοκομΐας, ἀλλά ἐπίσης καί τῆς ἐμπορευματικῆς λαχανοκομΐας.

Στή λαχανοκομΐα ἐπίσης ἀνήκει ἡ καλλιέργεια τῶν λαχανικῶν σέ θερμοκήπια — ἓνας κλάδος πού ἀναπτύσσεται γοργὰ ἀνάμεσα στοὺς εὐπορους ἀγρότες τῶν κυβερνεΐων Μόσχας καί Τβέρ**. Στό πρῶτο κυβερνεΐο ἡ ἀπογραφή τοῦ 1880/81 κατάγραψε 88 ἐπιχειρήσεις μέ 3011 τζαμλίκια. Ἀπασχολοῦνταν 213 ἐργάτες, ἀπ' αὐτοὺς μισθωτοί ἦταν οἱ 47 (22,6%). Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς ἦταν 54 400 ρούβλια. Ἐνας ἰδιοχτῆτης θερμοκηπίου μέσης κατηγορίας ἔπρεπε νά ξοδέψει γιά τή «δουλιὰ» τουλάχιστο 300 ρούβλια. Ἀπό τοὺς 74 νοικοκυρέους, γιά τοὺς ὁποίους δόθηκαν στοιχεΐα κατὰ νοικοκυριό, οἱ 41 ἔχουν ἀγορασμένη γῆ καί ἄλλοι τόσοι μισθώνουν γῆ. Σέ 1 νοικοκύρη ἀναλογοῦν 2,2 ἄλογα. Ἀπ' ὄλα αὐτά εἶναι ξεκάθαρο ὅτι ἡ λαχανοκομΐα μέ θερμοκήπια εἶναι προσιτὴ μονάχα στήν ἀγροτικὴ ἀστικὴ τάξη***.

Στὶς νότιες περιοχές τῆς Ρωσίας στό εἶδος τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας πού ἐξετάζουμε, ὑπάγεται καί ἡ ἐμπορευματικὴ καλλιέργεια μπιστανιῶν. Θά ἀναφέρουμε σύντομες παρατηρήσεις γιά τήν ἀνάπτυξή της σέ μιά ἀπ' τίς περιοχές, πού περιγρά-

* Καὶ ἐδῶ παρατηρεΐται μιά χαρακτηριστικὴ εἰδίκευση τῆς γεωργίας: «Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σέ μέρη ὅπου ἡ λαχανοκομΐα ἐγινε εἰδικὴ ἀπασχόληση ἑνός τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ, τό ἄλλο τμήμα τῶν ἀγροτῶν δὲν καλλιεργεῖ σχεδόν καθόλου κανένα λαχανικό, ἀλλὰ τά ἀγοράζει στὶς ἀγορές καὶ στὰ παζάρια» (Σ. Κορολένκο, 1. σ., 285).

** «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», IV, 50-51. — Σ. Κορολένκο, 1. σ., σελ. 273. — «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεΐο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος 1. — «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεΐο Τβέρ», τόμ. VIII, τεῦχος 1, νομός Τβέρ: ἡ ἀπογραφή 1886-1890 κατάγραψε ἐδῶ σέ 174 ἀγρότες καί 7 μεγάλους ἰδιοχτῆτες πάνω ἀπὸ 4426 τζαμλίκια, δηλαδή, κατὰ μέσο ὄρο περίπου 25 κατὰ νοικοκύρη. «Στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη αὐτό (τό ἐπάγγελμα) ἀποτελεῖ σημαντικὴ βοήθεια, ὅμως μονάχα γιά τοὺς εὐπορους ἀγρότες. . . Ἄν τά θερμοκήπια ἔχουν παραπάνω ἀπὸ 20 τζαμλίκια μισθώνουν ἐργάτες» (σελ. 167).

*** Βλ. στοιχεΐα γ' αὐτό τόν κλάδο στό παράρτημα τοῦ V κεφαλαίου, ἐπάγγελμα ἀρ. 9.

φεται στο ενδιαφέρον άρθρο του «Βέστνικ Φινάνσοφ» (1897, τεύχος 16) για την «έμπορευματική παραγωγή καρπουζιών». Η παραγωγή αυτή εμφανίστηκε στο χωριό Μπίκοβο (του νομού Τσάρεβ του κυβερνείου Άστραχάν) στα τέλη της 7ης και στις αρχές της 8ης δεκαετίας του 19ου αιώνα. Τα προϊόντα της, που πρώτα πήγαιναν μόνο στην περιοχή του Βόλγα, με την κατασκευή των σιδηροδρόμων άρχισαν να στέλλονται και στις πρωτεύουσες. Στη δεκαετία 1880-1890 η παραγωγή «αυξήθηκε τουλάχιστο κατά 10 φορές» χάρη στα τεράστια κέρδη (150-200 ρούβλια κατά ντεσιατίνα) που πραγματοποιούσαν οι οργανωτές αυτής της επιχείρησης. Σάν αληθινοί μικροαστοί, προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να εμποδίσουν την αύξηση του αριθμού των παραγωγών, φυλάγοντας με τη μεγαλύτερη επιμέλεια από τους γείτονες το «μυστικό» της νέας προσοδοφόρας απασχόλησης. Έννοείται, ότι όλες αυτές οι ήρωικές προσπάθειες του «μουζίκου-γεωργού»* να συγκρατήσει το «μοιραίο συναγωνισμό»**, αποδείχτηκαν ανίσχυρες και η παραγωγή διαδόθηκε μακριά και στο κυβερνείο Σαράτοφ και στην περιοχή του Ντόν. Η πτώση των τιμών των σιτηρών στη δεκαετία 1890-1900 έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στην παραγωγή, γιατί «ανάγκαζε τους ντόπιους γεωργούς να ζητούν διέξοδο από τη δύσκολη κατάσταση στο σύστημα της άμεινισποράς»***. Η επέκταση της παραγωγής μεγάλωσε πολύ τη ζήτηση μισθωτής εργασίας (ή καλλιέργεια των μοστανιων απαιτεί πολλή δουλιά, έτσι που η καλλιέργεια μις ντεσιατίνας να στοιχίζει 30-50 ρούβλια), κι ανέβασε ακόμα πιο πολύ το κέρδος των επιχειρηματιών και τη γαιοπρόσοδο. Το 1884 κοντά στο σταθμό «Λόγκ» (στη σιδηροδρομική γραμμή Γκριάζε-Τσαρίτιν) καλλιεργήθηκαν με καρπούζια 20 ντεσιατίνες, το 1890 καλλιεργήθηκαν 500-600 ντεσιατίνες και το 1896 — 1400 με 1500 ντεσιατίνες, ενώ το νοίκι μις ντεσιατίνας γης από 30 καπίκια που ήταν το 1884 ανέβηκε σε 1,5-2 ρούβλια το 1890 και σε 4 με 14 ρούβλια το 1896. Η πυρετώδικη επέκταση της καλλιέργειας αυτής οδήγησε τελικά το 1896 σε υπερπαραγωγή και σε κρίση, που επικύρωσε όριστικά τον κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα αυτού του κλάδου της έμπορευματικής γεωργίας. Οι τιμές των καρπουζιών έπεσαν σε σημείο που να μὴν καλύπτουν τά σιδηροδρομικά μεταφορικά έξοδα. Άφηναν τά καρπούζια στά μπιστάνια άμάζευτα.

* Έκφραση του κ. Ν. —ον για το ρώσο άγρότη.

** Έκφραση του κ. Β. Προυγκάβιν.

*** Η παραγωγή καρπουζιών απαιτεί καλύτερη καλλιέργεια του εδάφους που γίνεται πιο παραγωγικό για κατοπινή καλλιέργεια δημητριακών.

Οί επιχειρηματίες, αφού γεύτηκαν τὰ τεράστια κέρδη, γνώρισαν τώρα καί τίς ζημιές. Τό πιό ἐνδιαφέρον ὅμως εἶναι τό μέσο πού διάλεξαν γιά νά καταπολεμήσουν τήν κρίση: τό μέσο αὐτό εἶναι ἡ κατάκτηση νέων ἀγορῶν καί ἡ ἐλάττωση τῆς τιμῆς τοῦ προϊόντος καί τῶν σιδηροδρομικῶν κομίστρων σέ τέτιο σημεῖο, πού τό προϊόν «ἀπό εἶδος πολυτελείας νά μετατραπῆ σέ εἶδος πλατιάς κατανάλωσης» (καί στούς τόπους παραγωγῆς καί σέ τροφή γιά τὰ ζῶα). «Ἡ ἐμπορευματική καλλιέργεια μπιστανιῶν, — ββαιώνουν οἱ επιχειρηματίες, — βρίσκεται στήν παραπέρα ἀνάπτυξή της. Γιά τήν παραπέρα ἀνάπτυξή της δέν ὑπάρχει κανένα ἐμπόδιο, ἐκτός ἀπό τὰ μεταφορικά ἐξοδα. Ἀντίθετα, ἡ σιδηροδρομική γραμμή Τσαρίτσιν-Τιχορέτσι, πού κατασκευάζεται τώρα, ἀνοίγει γιά τήν ἐμπορευματική καλλιέργεια μπιστανιῶν μιά νέα καί ἀξιοσημειωτή περιοχὴ». Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ μελλοντική τύχη αὐτοῦ τοῦ «ἐπαγγέλματος» ἡ ἱστορία τῆς «κρίσης τῶν καρπουζιῶν» εἶναι πάντως πολύ διδαχτική, γιατί δίνει μιά, μικρὴ βέβαια, ἀλλά πολύ χτυπητὴ, εἰκόνα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας.

Μένει ἀκόμα νά ποῦμε μερικά λόγια γιά τό *νοικοκυριό τῶν προαστίων*. Ἡ διαφορὰ του ἀπό τὰ εἶδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, πού περιγράψαμε πιό πάνω, εἶναι ὅτι σ' αὐτὰ ὄλο τό νοικοκυριό προσαρμόζεται σέ ἓνα κάποιο βασικό προϊόν τῆς ἀγορᾶς. Στά προάστια ὅμως ὁ μικρὸς γεωργὸς ἐμπορεύεται λίγο ἀπ' ὅλα: καί τό σπίτι του, πού τό νοικιάζει σέ παραθεριστές καί σ' ἄλλους νοικάρηδες, καί τήν αὐλή του, καί τό ἄλογό του, καί κάθε λογῆς προϊόντα τοῦ ἀγροτικοῦ καί τοῦ σπιτικοῦ νοικοκυριοῦ του — ψωμί, κτηνοτροφές, γάλα, κρέας, λαχανικά, βατόμουρα, ψάρια, ξύλα κ. ἄ., ἐμπορεύεται τό γάλα τῆς γυναίκας του (τό ἐπάγγελμα τῆς παραμάνας στά προάστια τῶν πρωτευουσῶν), βγάζει λεφτὰ μέ τίς πιό διαφορετικές (πού δέν μπορεῖ κανεὶς πάντα νά τίς κατονομάζει) ὑπηρεσίες στούς ξένους πού ἔρχονται ἀπό τήν πόλη* κτλ. κτλ.**. Ἐδῶ ἡ πλέρια μεταμόρφωση

* Σύγκρ. Οὐσπένσκι, «Τό ἡμερολόγιο τοῦ χωριοῦ».

** Γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα ἀναφερόμαστε στά «Υλικά» γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό τοῦ νομοῦ Πετρούπολης, πού παραθέσαμε πιό πάνω. Τά πιό πολύμορφα εἶδη τοῦ μικρεμπορίου πῆραν ἐδῶ τὴ μορφή διαφόρων «ἐπαγγελμάτων»: τό νοίκιασμα δωματίων σέ παραθεριστές καί σ' ἄλλους νοικάρηδες, ἡ πούληση γάλατος, λαχανικῶν, βατόμουρων, ἡ «ἐκμετάλλευσή τῶν ἀλόγων», τό ἐπάγγελμα τῆς παραμάνας, τό μάζεμα καβουριῶν, τό ψάρεμα κτλ. Ἐντελῶς τὰ ἴδια εἶναι καί τὰ ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν πού ζοῦν στά προάστια τῶν πόλεων τοῦ νομοῦ τῆς Τούλας: βλ. τό ἄρθρο τοῦ κ. Μπορίσοφ, μέρος ΙΧ «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς».

του αρχαίου πατριαρχικού γεωργού από τον καπιταλισμό, ή πλήρως ύποταγή του γεωργού αυτού στην «έξουσία του χρήματος», εκφράζεται εδώ τόσο ξεκάθαρα, ώστε ο ναρόντικος ξεχωρίζει συνήθως τον αγρότη των προαστίων, λέγοντας ότι αυτός «δέν είναι πιά αγρότης». Η διαφορά όμως αυτού του τύπου απ' όλους τους προηγούμενους περιορίζεται μόνο στη μορφή του φαινομένου. Η πολιτικο-οικονομική ουσία της μεταμόρφωσης, πού επιφέρει σ' όλη τη γραμμή ο καπιταλισμός στους μικρούς γεωργούς, είναι παντού και πάντα έντελώς ή ίδια. Όσο γρηγορότερα αναπτύσσεται ο αριθμός των πόλεων, ο αριθμός των εργοστασιακών και έμποροβιομηχανικών συνοικισμών, ο αριθμός των σιδηροδρομικών σταθμών τόσο πιά πλατιά προχωρεί ή μετατροπή του «κοινοτικού» μας αγρότη σ' αυτό τον τύπο του αγρότη. Δέν πρέπει νά ξεχνούμε αυτά πού έχει πεί ήδη ο Άνταμ Σμίθ, ότι δηλ. οί τελειοποιημένες συγκοινωνίες τείνουν νά μετατρέψουν κάθε χωριό σέ προάστιο*. Οί απόμακρες γωνιές και τά απόκεντρα μέρη, πού σήμερα αποτελούν κιόλας εξαίρεση, γίνονται μέρα μέ τή μέρα όλο και πιά σπάνια αρχαιολογικά εύρηματα κι ο γεωργός μεταβάλλεται όλο και πιά γοργά σέ επαγγελματία, ύποταγμένο στους γενικούς νόμους τής έμπορευματικής παραγωγής.

Τελειώνοντας μ' αυτά τήν επισκόπηση των στοιχείων για τήν ανάπτυξη τής έμπορευματικής γεωργίας, θεωρούμε ότι δέν είναι περιττό νά επαναλάβουμε εδώ, ότι τό καθήκον μας ήταν νά εξετάσουμε τίς κυριότερες (σέ καμιά περίπτωση όλες) μορφές τής έμπορευματικής γεωργίας.

ΙΧ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Τό ζήτημα του καπιταλισμού στη ρωσική γεωργία εξετάστηκε στά κεφάλαια II-IV από δυό πλευρές. Στην αρχή εξέτάσαμε τό συγκεκριμένο καθεστώς των κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων στό νοικοκυριό του αγρότη και του τσιφλικά, πού διαμορφώθηκε μετά τή μεταρύθμιση. Άποδείχτηκε ότι ή αγροτιά διασπάζεται μέ τεράστια ταχύτητα στην αριθμητικά άσήμαντη, όμως

* «Good roads, canals and navigable rivers, by diminishing the expense of carriage, put the remote parts of the country more nearly upon a level with those in the neighbourhood of the town». L. c., vol. I., p. 228-229 («Οί καλοί δρόμοι, οί διώρυγες και τά πλωτά ποτάμια, πού ελαττώνουν τά έξοδα μεταφοράς, ανεβάζουν τά απόμακρυσμένα μέρη τής χώρας στό επίπεδο των προαστίων». Στο έργο πού αναφέραμε, τόμ. I, σελ. 228-229. *Η Σύνη.*)

ισχυρή από την οικονομική της θέση, αγροτική αστική τάξη, και στο αγροτικό προλεταριάτο. Με τό προτσές αυτό της «αποαγροτοποίησης» είναι αναπόσπαστα συνδεμένο τό πέρασμα τών γαιοχτημόνων από τό οικονομικό σύστημα της ξεπληρωμής μέ δουλιά στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα. Έπειτα εξετάσαμε τό ίδιο αυτό προτσές από μία άλλη πλευρά: πήραμε γιά άφετηρία τή μορφή μέ τήν όποία μετατρέπεται ή γεωργία σέ έμπορευματική παραγωγή κι εξετάσαμε τίς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις πού χαρακτηρίζουν τήν κάθε βασική μορφή της έμπορευματικής γεωργίας. Άποδείχτηκε ότι μέσα άπ' όλη τήν ποικιλομορφία τών συνθηκών της αγροτικής οικονομίας, περνάνε σάν κόκκινη κλωστή τά ίδια προτσές στο νοικοκυριό και τοῦ άγρότη και τοῦ γαιοχτήμονα.

Άς εξετάσουμε τώρα τά συμπεράσματα πού βγαίνουν άπ' όλα τά στοιχειά πού έκθέσαμε πύό πάνω.

1) Τό βασικό γνώρισμα της εξέλιξης της γεωργίας μετά τή μεταρύθμιση είναι ότι παίρνει όλο και περισσότερο έμπορευματικό επιχειρηματικό χαρακτήρα. Γιά τό νοικοκυριό τών γαιοχτημόνων τό γεγονός αυτό είναι τόσο όλοφάνερο πού δέ χρειάζεται ιδιαίτερες εξηγήσεις. Γιά τή γεωργία όμως πού κάνουν οί άγρότες, τό φαινόμενο αυτό δέ διαπιστώνεται τόσο εύκολα, πρώτα, γιατί ή χρησιμοποίηση μισθωτής έργασίας δέν άποτελεί ένα όπωσδήποτε άπαραίτητο γνώρισμα της μικρής αγροτικής αστικής τάξης. Όπως σημειώσαμε κίόλας πύό πάνω, στην κατηγορία αυτή ύπάγεται κάθε μικρός έμπορευματοπαραγωγός, πού καλύπτει τά έξοδά του μέ τό άυτοτελές νοικοκυριό του, μέ τόν όρο, ότι ή γενική συγκρότηση τοῦ νοικοκυριοῦ του βασίζεται στις κεφαλαιοκρατικές άντιφάσεις πού εξετάσαμε στο II κεφάλαιο. Δεύτερο, ό μικροαστός τοῦ χωριοῦ (και στη Ρωσία όπως και στις άλλες κεφαλαιοκρατικές χώρες) συνδέεται μέσα από μία σειρά μεταβατικές βαθμίδες, μέ τό μικροϊδιοχτήτη «άγρότη» και μέ τόν προλετάριο τοῦ χωριοῦ πού έχει ένα μικρό κομμάτι γης. Αυτό τό γεγονός άποτελεί μία από τίς αίτιες βιωσιμότητας τών θεωριών πού δέ διακρίνουν στην «άγροτιά» τήν αγροτική αστική τάξη και τό αγροτικό προλεταριάτο*.

* Στην άγνοια τοῦ παραπάνω γεγονότος βυσιζεται, άνάμεσα στ' άλλα, ή άγαπημένη θέση τών οικονομολόγων τοῦ ναροντικισμοῦ ότι «ή οικονομία τών ρώσων άγροτῶν είναι τίς περισσότερες φορές καθαρά φυσική οικονομία». («Η επίδραση τών σοδιών και τών τιμών τών σιτηρῶν», I, 52). Άρκει νά πάρει κανείς τούς «μέσους» άριθμούς πού βάζουν μαζί τήν αγροτική αστική τάξη και τό αγροτικό προλεταριάτο και ή θέση αυτή θά παρουσιαστεί σάν άποδειγμένη!

2) Ἀπό τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς γεωργίας, ἢ μετατροπὴ τῆς σέ ἐμπορευματικὴ παραγωγή γίνεται μὲ ἰδιαίτερο τρόπο, πού δέ μοιάζει μὲ τὸ ἀντίστοιχο προτσές πού παρατηρεῖται στὴ βιομηχανία. Ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας διασπᾶται σέ χωριστούς, ἐντελῶς αὐτοτελεῖς κλάδους, πού εἶναι ἀφιερωμένοι ἀποκλειστικά στὴν παραγωγή ἑνός προϊόντος ἢ ἑνός μέρους τοῦ προϊόντος. Ἡ γεωργικὴ ὁμως παραγωγή δέ διασπᾶται σέ ἐντελῶς χωριστούς κλάδους, ἀλλὰ μόνο εἰδικεύεται στὴν παραγωγή, στὴ μιά περίπτωση τοῦ ἑνός, στὴν ἄλλη περίπτωση τοῦ ἄλλου προϊόντος γιὰ τὴν ἀγορά, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες πλευρὲς τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας προσαρμόζονται σ' αὐτὸ τὸ κύριο προϊόν (δηλαδὴ στὸ προϊόν πού προορίζεται γιὰ τὴν ἀγορά). Γι' αὐτὸ οἱ μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας διακρίνονται γιὰ τὴν τεράστια ποικιλία τους, γιατί ἀλλάζουν ὄχι μόνο ἀπὸ περιοχὴ σέ περιοχὴ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νοικοκυριό σέ νοικοκυριό. Γι' αὐτὸ, ὅταν ἐξετάζουμε τὸ ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, δέν ἐπιτρέπεται σέ καμιὰ περίπτωση νά περιοριζόμεστε στὰ γενικά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὅλη τὴ γεωργικὴ παραγωγή*.

3) Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας δημιουργεῖ τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά γιὰ τὸν καπιταλισμό. Πρῶτα, ἡ εἰδίκευση τῆς γεωργίας προκαλεῖ τὴν ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὶς διάφορες γεωργικὲς περιοχές, ἀνάμεσα στὰ διάφορα γεωργικὰ νοικοκυριά, ἀνάμεσα στὰ διάφορα γεωργικὰ προϊόντα. Δεύτερο, ὅσο περισσότερο τραβιέται ἡ γεωργία στὴν ἐμπορευματικὴ κυκλοφορία τόσο γρηγορότερα ἀναπτύσσεται ἡ ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας, πού χρησιμεύουν γιὰ ἀτομικὴ κατα-

* Ἀκριβῶς σέ τέτια στοιχεῖα περιορίζονται, λχ., οἱ συντάχτες τοῦ βιβλίου, πού ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὴν «ἀγροτιά». Ὑποθέτουν ὅτι κάθε ἀγρότης σπέρνει ἀκριβῶς τὰ σιτηρά πού καταναλῶνει, καλλιεργεῖ ὅλα τὰ εἶδη σιτηρῶν πού καταναλῶνει καὶ ὅτι τὰ καλλιεργεῖ ἀκριβῶς στὶς ἀναλογίες πού τοῦ χρειάζονται γιὰ τὴν κατανάλωσή του. Μὲ τέτιες «ὑποθέσεις» (πού ἀντιτίθενται στὰ γεγονότα κι ἀγνοοῦν τὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς μετὰ τὴ μεταρρύθμιση) δέ χρειάζεται κανένας ἰδιαίτερος κόπος γιὰ νά βγάλει κανεὶς τὸ «σμπέρασμο» ὅτι εἶναι ἐπικρατέστερη ἢ φυσικὴ οἰκονομία.

Στὴ φιλολογία τῶν ναρόντικων μπορεῖ νά βρεῖ κανεὶς καὶ τὸν παρακάτω ἔξυπνο συλλογισμό: κάθε ἰδιαίτερη μορφή ἐμπορευματικῆς γεωργίας ἀποτελεῖ «ἐξαίρεση» σέ σύγκριση μὲ ὅλη τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία γενικά. Γι' αὐτὸ κι ὅλη ἡ ἐμπορευματικὴ γεωργία πρέπει, ὅπως λένε, νά θεωρηθεῖ γενικά σάν ἐξαίρεση, ἐνῶ ἡ φυσικὴ οἰκονομία πρέπει ν' ἀναγνωριστεῖ σάν γενικός κανόνας! Στὰ ἐγχειρίδια λογικῆς τοῦ γυμνασίου, στὸ μέρος πού μιλά γιὰ τὰ σοφίσματα, μποροῦν νά βρεθοῦν πολλοὶ συλλογισμοὶ αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

νάλωση του αγροτικού πληθυσμού. Τόσο γρηγορότερα, τρίτο, αναπτύσσεται ή ζήτηση των μέσων παραγωγής, γιατί με τά παμπάλαια «γεωργικά» εργαλεία, χτίρια κτλ. κτλ. ούτε ο μικρός ούτε ο μεγάλος αγρότης επιχειρηματίας μπορούν να ασκήσουν τη νέα, εμπορευματική γεωργία. Τέλος, τέταρτο, δημιουργείται ζήτηση εργατικής δύναμης, γιατί ο σχηματισμός της μικρής αγροτικής αστικής τάξης και τό πέρασμα των γαιοχτημόνων στην κεφαλαιοκρατική οικονομία προϋποθέτουν τό σχηματισμό της κατηγορίας των εργατών γης και των μεροκαματιάρηδων. Μονάχα με τό γεγονός της ανάπτυξης της εμπορευματικής γεωργίας μπορεί να εξηγηθεί τό φαινόμενο της επέκτασης της εσωτερικής αγοράς για τόν καπιταλισμό πού χαρακτηρίζει τήν εποχή μετά τή μεταρύθμιση (ανάπτυξη της κεφαλαιοκρατικής γεωργίας, ανάπτυξη της εργοστασιακής βιομηχανίας γενικά, ανάπτυξη της κατασκευής γεωργικών μηχανών ειδικά, ανάπτυξη των λεγόμενων «γεωργικών επαγγελμάτων» των αγροτών, δηλαδή της μισθωτής εργασίας κλπ.).

4) Ο καπιταλισμός επεκτείνει και δξύνει σέ τεράστιο βαθμό ανάμεσα στό γεωργικό πληθυσμό τίς αντιφάσεις εκείνες, χωρίς τίς οποίες δέν μπορεί γενικά να υπάρξει αυτός ο τρόπος παραγωγής. Παρ' όλα αυτά όμως, ως πρός τήν ιστορική του σημασία, ο γεωργικός καπιταλισμός στή Ρωσία αποτελεί μεγάλη προοδευτική δύναμη. Πρῶτα, ο καπιταλισμός μετάτρεψε τό γεωργό από «άφέντη κληρονομικό-τσιφλικά» από τή μιά μεριά, και από πατριαρχικό, εξαρτημένο αγρότη, από τήν ἄλλη, σέ *επιχειρηματία*, ὅπως εἶναι κάθε ἄλλος νοικοκύρης στή σύγχρονη κοινωνία. Πρίν από τόν καπιταλισμό ἡ γεωργία ἦταν στή Ρωσία ὑπόθεση τῶν κυριῶν, ἄρχοντική ἰδιοτροπία γιά τούς μέν, ὑποχρέωση, ἀγγαρεία γιά τούς ἄλλους, γι' αὐτό και δέν μπορούσε ν' ἀσκηθεῖ διαφορετικά παρά μέ τίς μεθόδους τῆς προαιώνιας ρουτίνας πού ἐπιβάλλουν ἀπαραίτητα τήν ἀπόλυτη ἀπομόνωση τοῦ γεωργοῦ ἀπ' ὅλα ὅσα γίνονται στόν κόσμο ἐξω ἀπ' τά σύνορα τοῦ χωριοῦ του. Τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, τό ζωντανό αὐτό ὑπόλειμμα τοῦ δουλοπαροικιακοῦ συστήματος στή σύγχρονη οικονομία, ἐπιβεβαιώνει λαμπρά αὐτό τό χαρακτηρισμό. Ο καπιταλισμός γιά πρώτη φορά ἔκοψε κάθε σχέση μέ τή φεουδαρχική γαιοχτησία και μετάτρεψε τή γῆ σέ ἐμπόρευμα. Τό προϊόν τοῦ γεωργοῦ μπῆκε στήν πούληση, ἄρχισε νά ἐμφανίζεται σάν κοινωνικό προϊόν, ἀρχικά στήν τοπική, ἔπειτα στήν ἐθνική, τελικά στή διεθνή ἀγορά κι ἔτσι ἔσπασε ὀριστικά ἡ προηγούμενη ἀπομόνωση τοῦ ἀκοινώνητου γεωργοῦ ἀπ' ὄλο τόν ὑπόλοιπο

κόσμο. Θέλοντας και μὴ ὁ ἀγρότης ἀναγκάστηκε, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς καταστροφῆς, νὰ παίρνει ὑπόψη του τὸ σύνολο τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ στὴ χώρα του καὶ στὶς ἄλλες χώρες, πού συνδέονται μὲ τὴν παγκόσμια ἀγορά. Ἀκόμα καὶ τὸ σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μὲ δουλιὰ, πού πρῶτα ἐξασφάλιζε στὸν Ὅμπλομοφ σίγουρο εἰσόδημα, χωρὶς νὰ διακινδυνεύει τίποτα ὁ ἴδιος, χωρὶς καμιά δαπάνη κεφαλαίου, χωρὶς καμιά ἀλλαγὴ στὴν προαίωνια ρουτίνα τῆς παραγωγῆς, ἀποδείχτηκε τώρα ἀνίσχυρο νὰ τὸν σώσει ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμό τοῦ ἀμερικάνου φάρμερ. Νὰ γιατί ἰσχύει ἀπόλυτα καὶ γιὰ τὴν μετὰ τὴ μεταρύθμιση Ρωσία αὐτὸ πού εἰπώθηκε μισὸν αἰῶνα πρὶν γιὰ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ὅτι δηλαδὴ ὁ γεωργικὸς καπιταλισμὸς «ἦταν ἡ κινήτρια δύναμη, πού τράβηξε τὸ εἰδύλλιο στὴν κίνηση τῆς ἱστορίας»*.

Δεύτερο, ὁ γεωργικὸς καπιταλισμὸς ὑπόσκαψε γιὰ πρώτη φορά τὴν προαίωνια στασιμότητα τῆς ἀγροτικῆς μας οἰκονομίας, ἔδωσε τεράστια ὠθηση στὴν ἀλλαγὴ τῆς τεχνικῆς της, στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας. Μερικὲς δεκαετίες «καταστροφῆς τοῦ παλιοῦ» ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ ἔκαναν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη περισσότερα ἀπ' ὅ,τι δλόκληροι αἰῶνες τῆς προηγούμενης ἱστορίας. Ἡ ὁμοιομορφία τῆς ρουτινιασμένης φυσικῆς οἰκονομίας ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὴν πολυμορφία τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας· τὰ πρωτόγονα γεωργικὰ ἐργαλεῖα ἄρχισαν νὰ παραχωροῦν τὴ θέση τους στὰ τελειοποιημένα ἐργαλεῖα καὶ στὶς μηχανές. Ἡ στασιμότητα τῶν παμπάλαιων συστημάτων καλλιέργειας τῆς γῆς ὑποσκάφτηκε ἀπὸ τίς νέες μεθόδους καλλιέργειας. Τὸ προτσές ὄλων αὐτῶν τῶν

* «Misère de la philosophie», (Paris, 1896), p. 223 («Ἡ ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας», (Παρίσι, 1896), σελ. 223. *Ἡ Σύντ.*). Ὁ συγγραφέας ὀνομάζει περιφρονητικὰ ἀντιδραστικὲς ἱερεμιάδες τοὺς ἐνδόμυχους πόθους αὐτῶν πού λαχταροῦν νὰ γυρίσει ἡ καλὴ πατριαρχικὴ ζωὴ, τὰ ἀπλά ἦθη κτλ., πού καταδικάζουν τὴν «ἀπαγωγὴ τῆς γῆς στοὺς ἴδιους νόμους, πού διέπουν ὄλες τίς ἄλλες βιομηχανίες»⁹⁹.

Καταλαβαίνουμε πολὺ καλά, ὅτι δλόκληρο τὸ ἐπιχείρημα, πού ἀναφέρεται στὸ κείμενο, μπορεῖ νὰ φανεῖ στοὺς ναρόντικους ὅτι ὄχι μόνον δέν εἶναι πειστικό, ἀλλὰ εἶναι καὶ ἐντελὸς ἀκατανόητο. Ὁ ἦταν ὁμοῦ πολὺ ἄχαρο καθηκὼν νὰ ἐξετάζουμε λεπτομερειακὰ τέτιες θά. ἀπόψεις, ὅτι ἡ ἀγοραπωλησία τῆς γῆς εἶναι «ἀνώμαλο» φαινόμενο (κ. Τσομπρόφ στὶς συζητήσεις γιὰ τίς τιμές τῶν σιτηρῶν, σελ. 39 τῶν στενογραφημένων πρακτικῶν), ὅτι τὸ ἀναπαλλοτριωτο τῶν γεωργικῶν κλήρων τῶν ἀγροτῶν εἶναι ἕνας θεσμὸς πού μπορεῖ νὰ τὸν ὑποστηρίξει κανεὶς, ὅτι τὸ σύστημα τῆς οἰκονομίας, πού στηρίζεται στὴν ξεπληρωμὴ μὲ δουλιὰ, εἶναι καλύτερο ἢ δέν εἶναι τουλάχιστο χειρότερο ἀπὸ τὸ κεφαλαιοκρατικὸ κτλ. Ὅλη ἡ προηγούμενη ἀνάλυση ἀναίρει τὰ ἐπιχειρήματα ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού παραθέταν οἱ ναρόντικοι γιὰ νὰ δικαιολογήσουν αὐτές τίς γνώμες.

ἀλλαγῶν συνδέεται ἀναπόσπαστα μέ τό φαινόμενο τῆς εἰδίκευσης τῆς γεωργίας, πού ἀναφέραμε πιά πάνω. Ἀπό τήν ἴδια τή φύση του ὁ καπιταλισμός στή γεωργία (ὅπως καί στή βιομηχανία) δέν μπορεῖ ν' ἀναπτύσσεται ἰσόμετρα: ἄλλοῦ (σέ μιᾶ χώρα, σέ μιᾶ περιοχῆ, σ' ἓνα νοικοκυριό) προωθεῖ μιᾶ πλευρά τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας κι ἄλλοῦ μιάν ἄλλη πλευρά κτλ. Μεταμορφώνει τήν τεχνική στή μιᾶ περίπτωση στίς ἄλλα, στήν ἄλλη περίπτωση στίς βῆτα γεωργικές δουλιές, ἀποσπώντας τες ἀπό τό πατριαρχικό ἀγροτικό νοικοκυριό ἢ ἀπό τό πατριαρχικό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Ἐπειδή ὄλο αὐτό τό προτσές συντελεῖται κάτω ἀπό τήν ἐπήρεια τῶν ἰδιότροπων ἀπαιτήσεων τῆς ἀγορᾶς, πού δέν εἶναι μάλιστα κάθε φορά γνωστές στόν παραγωγό, ἡ κεφαλαιοκρατική γεωργία γίνεται σέ κάθε περίπτωση χωριστά (ὄχι σπάνια σέ κάθε περιοχῆ χωριστά, κάποτε μάλιστα σέ κάθε χώρα χωριστά) πιά μονομερῆς, πιά μονόπλευρη σέ σύγκριση μέ τήν προηγούμενη, σέ ἀντιστάθμισμα ὅμως γίνεται γενικά ἀσύγκριτα πιά πολύπλευρη καί πιά ὀρθολογιστική ἀπ' ὄ,τι ἡ πατριαρχική γεωργία. Ὁ σχηματισμός ἰδιαίτερων μορφῶν ἐμπορευματικῆς γεωργίας κάνει δυνατές κι ἀναπόφευχτες τίς κεφαλαιοκρατικές κρίσεις στή γεωργία καί τίς περιπτώσεις κεφαλαιοκρατικῆς ὑπερπαραγωγῆς. Οἱ κρίσεις ὅμως αὐτές (ὅπως κι ὄλες οἱ κεφαλαιοκρατικές κρίσεις γενικά) δίνουν ἀκόμα πιά μεγάλη ὄθηση στήν ἀνάπτυξη τῆς παγκόσμιας παραγωγῆς καί τῆς κοινωνικοποίησης τῆς ἐργασίας*.

Τρίτο, ὁ καπιταλισμός δημιούργησε γιά πρώτη φορά στή Ρωσία τή μεγάλη γεωργική παραγωγή πού βασίζεται στή χρησιμοποίηση μηχανῶν καί στήν πλατιά συνεργασία τῶν ἐργατῶν. Πρίν ἀπό τόν καπιταλισμό ἡ παραγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων γινόταν πάντα μέ μιᾶ ἀναλλοίωτη, θλιβερᾶ μικρῆ μορφή — τόσο στήν περίπτωση πού ὁ ἀγρότης δούλευε γιά τόν ἑαυτό του ὅσο καί στήν περίπτωση πού δούλευε γιά τόν τσιφλικά — καί καμιά «κοινοτική» γαιοκτησία δέν ἦταν σέ θέση νά ἐξαλείψει τόν τεράστιο αὐτό τεμαχισμό τῆς παραγωγῆς. Μ' αὐτό τόν τεμαχισμό τῆς παραγωγῆς συνδεόταν ἀναπόσπαστα ἡ ἀπομόνωση

* Σ' αὐτό τό προτσές οἱ ρωμαντικοί τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί οἱ ρῶσοι ναρόντικοι ὑπογραμμίζουν μέ ζήλο τό μονόπλευρο χαρακτήρα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας, τήν ἀστάθεια καί τίς κρίσεις πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός καί, ξεκινώντας ἀπ' αὐτή τή βάση, ἄρνουνται τήν προοδευτικότητα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κίνησης πρὸς τά μπρός σέ σύγκριση μέ τήν προκεφαλαιοκρατική στασιμότητα.

των ίδιων των γεωργών*. Κολλημένοι στον γεωργικό τους κληρο, στη μικροσκοπική «κοινότητά» τους, ήταν αυστηρά αποχωρισμένοι ακόμα κι από τους αγρότες της γειτονικής κοινότητας, γιατί ανήκαν σε διάφορες κατηγορίες (πρώην κολήγοι, πρώην κρατικοί αγρότες** κτλ.), γιατί διέφεραν ως προς το μέγεθος της γαιοκτησίας τους, γιατί διέφεραν οι συνθήκες κάτω από τις οποίες χειραφετήθηκαν (καί οι συνθήκες αυτές καθορίζονταν κάποτε άπλούστατα από τις προσωπικές ιδιότητες και τις ιδιοτροπίες των τσιφλικάδων). Ο καπιταλισμός έσπασε για πρώτη φορά αυτούς τους καθαρά μεσαιωνικούς φραγμούς και έκανε πολύ καλά πού τους έσπασε. Τώρα πιά οι διακρίσεις ανάμεσα στις ομάδες των αγροτών, ανάμεσα στις κατηγορίες των αγροτών με βάση τον κατεχόμενο γεωργικό κληρο χάνουν σε ασύγκριτο βαθμό τη σημασία τους, σε σχέση με τις οικονομικές διακρίσεις μέσα σε κάθε ομάδα, σε κάθε κατηγορία, σε κάθε κοινότητα. Ο καπιταλισμός καταστρέφει τον τοπικό κλειστό και περιορισμένο χαρακτήρα της παραγωγής, αντικαθιστά το μεσαιωνικό χωρισμό των αγροτών σε μικροομάδες με το χωρισμό σε μεγάλες ομάδες που άγκαλιάζουν όλόκληρο το έθνος, με το χωρισμό τους σε τάξεις, που κατέχουν διαφορετική θέση στο

* Γι' αυτό, παρά τις διάφορες μορφές της γαιοκτησίας, για το ρώσο αγρότη ισχύει πέρα για πέρα αυτό που λέει ο Μάρξ για το μικρό γάλλο αγρότη: «Οι μικροκληρονομήτες γεωργοί αποτελούν μία τεράστια μάζα, που τα μέλη της ζούν κάτω από όμοιες συνθήκες, δίχως όμως να έχουν μεταξύ τους πολλές σχέσεις. Ο τρόπος της παραγωγής τους απομονώνει τον ένα από τον άλλο, αντί να τους φέρνει σε άμοιβαία επικοινωνία. Η απομόνωση αυτή μεγαλώνει πού πολύ εξαιτίας των άσχημων συγκοινωνιακών μέσων της Γαλλίας και της φτώχειας των αγροτών. Το παραγωγικό τους πεδίο (Produktionsfeld), ο μικρός κληρος, δέν επιτρέπει κανέναν καταμερισμό της εργασίας στην καλλιέργειά του, καμιά εφορμογή της έπιστήμης και συνεπώς καμιά ποικιλία ανάπτυξης, καμιά διαφορά ταλέντων, κανένα πλούτο κοινωνικών σχέσεων. Κάθε ξεχωριστή αγροτική οικογένεια είναι σχεδόν αυτόνομη, ή ίδια παράγει άμεσα τό μεγαλύτερο μέρος της κατανάλωσής της κι έτσι άποχτά τά μέσα της συντήρησής της περισσότερο από τήν άνταλλαγή με τή φύση, παρά από τήν έπαφή της με τήν κοινότητα. Ένας μικρός κληρος, ένας αγρότης και μία οικογένεια» δίπλα ένας άλλος μικρός κληρος, ένας άλλος αγρότης και μία άλλη οικογένεια. Μία χούφτα από τέτιες μονάδες κάνουν ένα χωριό, και μία χούφτα χωριά κάνουν ένα νομό. Έτσι ή τεράστια μάζα του γαλλικού έθνους σχηματίζεται από ένα άπλο άθροισμα όμώνυμων μεγεθών, τό ίδιο περίπου όπως ένα σακί με πατάτες κάνει ένα σακί πατάτες» [*Der achtzehnte Brumaire de Louis Bonaparte*, Hmb., 1885, S. 98-99 («Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Άμβούργο, 1885, σελ. 98-99. *Η Σύνη*.)]¹⁰⁰.

** Άγρότες που τά χωράφια που καλλιεργούσαν ήταν του δημοσίου.
Σημ. μετ.

γενικό σύστημα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας*. Ἄν προη-
γούμενα οἱ ἴδιες οἱ συνθῆκες τῆς παραγωγῆς ὑπαγόρευαν τὴν
προσκόλληση τῆς μάζας τῶν γεωργῶν στὸν τόπο διαμονῆς τους,
ἢ ἐμφάνιση διάφορων μορφῶν καὶ ὁ σχηματισμός διάφορων
περιοχῶν τῆς ἐμπορευματικῆς καὶ κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας
δέν μποροῦσε παρά νά ἐπιφέρει τὴν μετακίνηση τεράστιων μα-
ζῶν τοῦ πληθυσμοῦ σ' ὅλη τὴ χώρα. Καὶ χωρὶς τὴν ἐλεύθερη
μετακίνηση τοῦ πληθυσμοῦ (ὅπως σημειώσαμε κιόλας πῶς πάνω)
δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἀνάπτυξη τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς αὐτε-
νέργειας του.

Τέλος, τέταρτο, ὁ γεωργικός καπιταλισμός στὴ Ρωσία γιὰ
πρῶτη φορά κλόνισε συθέμελα τὸ σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς
μέ δουλιὰ καὶ τὴν προσωπικὴ ἐξάρτηση τοῦ γεωργοῦ. Τὸ οἰ-
κονομικὸ σύστημα πού στηρίζεται στὴν ξεπληρωμὴ μέ δουλιὰ
κυριαρχοῦσε ἀδιαίρετα στὴ γεωργία μας ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ «Ρω-
σικοῦ Δικαίου» («Ρούσκαγια Πράβντα») ἴσαμε τὴ σημερινὴ
καλλιέργεια τῶν τσιφλικάδικων χωραφιῶν μέ σύνεργα τῶν ἀγρο-
τῶν. Τὸ σύστημα αὐτὸ συνοδευόταν ἀπαραίτητα ἀπὸ τὴν ἀπο-
βλάκωση καὶ τὸν πρωτογονισμό τοῦ γεωργοῦ, πού ἦταν ταπει-
νωμένος ἀπὸ τὸ «μισοελεύθερο», ἂν ὄχι δουλοπαροικιακὸ, χα-
ρακτῆρα τῆς δουλειᾶς του. Χωρὶς μιὰν ὀρισμένη ἔλλειψη πολι-
τικῶν δικαιωμάτων τοῦ γεωργοῦ (ὅπως: ἡ ὑπαγωγή του στὴν
κατώτερη κοινωνικὴ τάξη, οἱ σωματικὲς ποινές, ἡ ὑποχρέωση
νά δουλεύει σέ δημόσια ἔργα, ἡ πρόσδεσή του στὸν γεωργικὸ
κλῆρο κτλ.) θάταν ἀδιανόητο τὸ σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ
δουλιὰ. Γι' αὐτὸ, ἡ ἀντικατάσταση αὐτοῦ τοῦ συστήματος μέ
τὴν ἐλεύθερη μισθωτὴ ἐργασία ἀποτελεῖ μεγάλη ἱστορικὴ ὑπη-
ρσία τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία**. Συνοψίζοντας

* «Στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία, ἡ ἀνάγκη γιὰ συνεταιρισμό, γιὰ
ἔνωση δέν ἐξασθένησε, ἀλλ' ἀντίθετα, μεγάλωσε σέ ἀνυπολόγιστο βαθμό.
Εἶναι ὅμως ἐντελῶς ἀνόητο νά παίρνεις ἓνα παλιὸ μέτρο γιὰ νά ἱκανοποιή-
σεις αὐτὴ τὴν ἀνάγκη τῆς νέας κοινωνίας. Ἡ νέα αὐτὴ κοινωνία ἀπαιτεῖ
πρῶτα, ἢ ἔνωση νά μὴ εἶναι τοπικὴ, νά μὴ εἶναι ἔνωση μιᾶς κάστας ἢ κα-
τηγορίας. Ἀπαιτεῖ, δεύτερο, ἢ ἔνωση αὐτὴ νά ἔχει σάν ἀφετηρία τῆς τῆ δια-
φορὰ στὴν κατάστασιν καὶ σ' αὐτὰ συμφέροντα πού δημιουργήσε ὁ καπιταλι-
σμός καὶ ἡ ἀποσύνθεσιν τῆς ἀγροτικῆς» [B. Ἰλίν, I. c., 91-92, ὑποσημείωση.
(Bλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 247. Ἡ Σύντ.)].

** Ἀπὸ τὰ ἀναριθμητὰ παράπονα καὶ τοὺς ἀναστεναγμούς τοῦ κ. Ν. —ον
γιὰ τὰ συντρίμια πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός στὴ χώρα μας ἓνα παράπο-
νο ἀξίζει νά προσεχθεῖ ιδιαίτερα: «... Ὅυτε οἱ φαγωμάρες τῶν πριγκιπῶν,
οὔτε ἡ ταταροκρατία ἔθιξαν τίς μορφές τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς» (σελ.
284 τοῦ «Δοκιμίου»), μονάχα ὁ καπιταλισμός ἔδειξε «περιφρόνηση ἀπέναντι
στοῦ δικό του ἱστορικὸ παρελθόν» (283). Ἄγια ἀλήθεια! Μά γι' αὐτὸ ἀκριβῶς
εἶναι προοδευτικὸς ὁ καπιταλισμός στὴ ρωσικὴ γεωργία, γιατί ἔδειξε «πε-

τά όσα έκθέσαμε πίο πάνω σχετικά μέ τόν προοδευτικό ιστορικό ρόλο τοῦ ρωσικοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι κοινωνικοποιεῖ τήν ἀγροτική παραγωγή. Καί πραγματικά, τό γεγονός ὅτι ἡ γεωργία ἀπό προνόμιο τῆς ἀνώτερης κοινωνικῆς τάξης ἢ ἀπό ὑποχρέωση τῆς κατώτερης κοινωνικῆς τάξης μετατράπηκε σέ συνηθισμένη ἐμποροεπιχειρηματική ἀπασχόληση, τό γεγονός ὅτι τό προϊόν τῆς δουλιᾶς τοῦ γεωργοῦ ἄρχισε νά παρουσιάζεται στήν ἀγορά σάν κοινωνικό προϊόν, τό γεγονός ὅτι ἡ ρουτινιασμένη, ὁμοιόμορφη γεωργία μετατρέπεται σέ ἐμπνευματική γεωργία μέ μορφές πολυποίκιλες καί τεχνικά ἀνακαινισμένες, τό γεγονός ὅτι σπάει ἡ τοπική ἀπομόνωση καί ἡ διασπορά τοῦ μικροῦ γεωργοῦ καί τό γεγονός ὅτι οἱ πολύ ποικίλες μορφές τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης καί τῆς προσωπικῆς ἐξάρτησης ἐκτοπίζονται ἀπό τίς ἀπρόσωπες πράξεις τῆς ἀγοραπωλησίας τῆς ἐργατικῆς δύναμης — ὅλα αὐτά εἶναι κρίκοι ἑνός προτσές, πού κοινωνικοποιεῖ τή γεωργική δουλιά καί δξύνει ὀλοένα καί περισσότερο τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀναρχία τῶν διακυμάνσεων τῆς ἀγορᾶς, ἀνάμεσα στόν ἀτομικό χαρακτήρα τῶν ξεχωριστῶν ἀγροτικῶν ἐπιχειρήσεων καί στό συλλογικό χαρακτήρα τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας.

Ἔτσι (τό ξαναλέμε), ὑπογραμμίζοντας τόν προοδευτικό ιστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική γεωργία δέν ξεχνοῦμε καθόλου οὔτε τόν ιστορικά παροδικό χαρακτήρα τοῦ οἰκονομικοῦ αὐτοῦ καθεστώτος, οὔτε τίς βαθιές κοινωνικές ἀντιθέσεις πού τό χαρακτηρίζουν. Ἀπεναντίας, δείξαμε πίο πάνω ὅτι ἴσα-ἴσα οἱ ναρόντικοι, πού ξέρουν μονάχα νά μοιρολογοῦν γιά τήν «καταστροφή τοῦ παλιοῦ» ἀπό τόν καπιταλισμό, ἐκτιμοῦν πολύ ἐπιπόλαια αὐτές τίς ἀντιθέσεις, συγκαλύπτοντας τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ἀγνοώντας τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς χρησιμοποίησης μηχανῶν στή γεωργία μας καί κρύβοντας τή δημιουργία τῆς τάξης τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν γῆς μέ διάφορες φράσεις ὅπως «γεωργικά ἐπαγγέλματα» ἢ «ἀπολαβές».

X. ΟΙ ΘΕΩΡΙΕΣ ΤΩΝ ΝΑΡΟΝΤΝΙΚΩΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ. «Η ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΧΕΙΜΕΡΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ»

Εἶναι ἀνάγκη νά συμπληρώσουμε τά παραπάνω θετικά συμπεράσματα γιά τή σημασία τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ τήν ἀνάλυση ριφρόνηση» ἀπέναντι στίς «παμπάλαιες», τίς «καθαγιασμένες ἀπό τοὺς αἰῶνες» μορφές τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, πού πραγματικά δέν μποροῦσε νά τίς σπάσει καμιά πολιτική θύελλα, ἀκόμα καί οἱ «φαγωμάρες τῶν πριγκηπάτων» καί ἡ «ταταροκρατία».

μερικῶν ιδιαίτερων «θεωριῶν» σχετικῶν μ' αὐτό τό ζήτημα, πού ἔχουν διαδοθεῖ στή φιλολογία μας. Στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ ναρόντικοί μας δέν μπόρεσαν καθόλου νά χωνέψουν τίς βασικές θέσεις τοῦ Μάρξ σχετικά μέ τό γεωργικό καπιταλισμό. Οἱ πιό εἰλικρινεῖς ἀπ' αὐτούς δήλωναν ἀνοιχτά, ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ δέν ἀγκαλιάζει τή γεωργία (ὁ κ. Β. Β. στό ἔργο του «Οἱ κατευθύνσεις μας»), ἐνῶ ἄλλοι (σάν τόν κ. Ν. —ον), προτιμοῦσαν διπλωματικά νά παρακάμπτουν τό ζήτημα γιά τή σχέση πού ἔχουν οἱ δικές τους «θεωρίες» μέ τή θεωρία τοῦ Μάρξ. Μιά ἀπό τίς πιό διαδομένες ἀπ' τίς θεωρίες αὐτές ἀνάμεσα στούς οἰκονομολόγους τῶν ναρόντικων εἶναι ἡ θεωρία τῆς «ἀπελευθέρωσης τῆς χειμερινῆς περιόδου». Ἡ οὐσία της βρίσκεται στά παρακάτω*.

Στό κεφαλαιοκρατικό καθεστῶς ἡ γεωργία γίνεται ἕνας ιδιαίτερος κλάδος παραγωγῆς, πού δέ συνδέεται μέ τοὺς ἄλλους. Στό μεταξύ δέν ἀπασχολεῖ τόν ἀγρότη ὀλόκληρο τό χρόνο, ἀλλά μονάχα 5-6 μῆνες. Γι' αὐτό ἡ μετατροπή τῆς γεωργίας σέ κεφαλαιοκρατική ὀδηγεῖ στήν «ἀπελευθέρωση τῆς χειμερινῆς περιόδου», στόν «περιορισμό τοῦ ἐργάσιμου χρόνου τῶν γεωργικῶν τάξεων σέ ἕνα μέρος τῆς ἐργάσιμης χρονιάς», πράγμα πού ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τή «ριζική αἰτία γιά τή χειροτέρευση τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν γεωργικῶν τάξεων» (Ν. —ον, 229), «γιά τό στένεμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς» καί «τή σπατάλη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων» τῆς κοινωνίας (κ. Β. Β.).

Νά ποιά εἶναι ὅλη-ὅλη ἡ περιβόητη θεωρία, πού θεμελιώνει τά πιό πλατιά ἱστορικοφιλοσοφικά συμπεράσματα μονάχα στή μεγάλη ἀλήθεια, ὅτι στή γεωργία οἱ δουλιές κατανέμονται μέσα στή χρονιά ἐξαιρετικά ἀνισόμετρα! Οἱ ἀπλοϊκές μέθοδοι τῆς νεότερης αὐτῆς προσπάθειας παλινόρθωσης τῶν ρωμαντικῶν θεωριῶν γιά τήν προκεφαλαιοκρατική «λαϊκή παραγωγή» εἶναι νά παίρνεται αὐτό *μόνο* τό γνώρισμα — νά ἀνυψώνεται μέ ἀφηρημένες ὑποθέσεις ὡς τόν παραλογισμό — καί ν' ἀφήνονται στήν ἄκρη ὅλες οἱ ἄλλες ἰδιομορφίες τοῦ πολύπλοκου προτσές πού μετατρέπει τήν πατριαρχική γεωργία σέ κεφαλαιοκρατική.

Γιά νά δείξουμε πόσο ὑπέρμετρα στενή εἶναι ἡ ἀφηρημένη αὐτή θεωρία, θά ἀναφέρουμε σέ συντομία τίς πλευρές αὐτές τοῦ πραγματικοῦ προτσές, πού οἱ ναρόντικοί μας εἴτε δέν τίς βλέπουν καθόλου, εἴτε δέν τίς ἐκτιμοῦν ἀρκετά. Πρῶτο, ὅσο περισ-

* Β. Β. «Δοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας», σελ. 108 κ. ἔ. Ν. —ον. «Δοκίμιο», σελ. 214 κ. ἔ. Τίς ἴδιες ἰδέες βλέπουμε καί στόν κ. Καμπλουκόφ: «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς», Μόσχα, 1897, σελ. 55 κ. ἔ.

σότερο προχωρεί ή ειδικευση τής γεωργίας τόσο περισσότερο ελαττώνεται ο γεωργικός πληθυσμός και μειώνεται τό ποσοστό του σέ σχέση μέ τό σύνολο του πληθυσμου. Οί ναρόντικοι τό ξεχνουñ αυτό, στό μεταξύ όμως, στήν άφαιρέσή τους, άνάγουν τήν ειδικευση τής γεωργίας σέ βαθμό, πού στήν πραγματικότητα δέν τόν φτάνει σχεδόν πουθενά ή γεωργία. Προϋποθέτουñ, ότι ιδιαίτερος κλάδος παραγωγής έγιναν μονάχα οί έργασίες γιά τή σπορά και τή συγκομιδή τών σιτηρών ότι ή καλλιέργεια του έδάφους και ή λίπανσή του, ή έπεξεργασία και ή μεταφορά του προϊόντος, ή κτηνοτροφία, ή δασοκομία, ή έπισκευή τών χτιριών και τών σύνεργων κτλ. κτλ. — όλα αυτά μετατράπηκαν σέ *ιδιαιτέρους* κεφαλαιοκρατικούς κλάδους παραγωγής. 'Η χρησιμοποίηση παρόμοιων αφαιρέσεων στή σύγχρονη πραγματικότητα δέ θά μās δώσει και πολλά πράγματα γιά τήν εξήγησή της. Δεύτερο, ή προϋπόθεση μιās τόσο πλείριας ειδικευσης τής γεωργίας άπαιτεί μιá καθαρά κεφαλαιοκρατική όργάνωση τής γεωργίας, έναν πλήρη χωρισμό τής άγροτιάς σέ φάρμερ-κεφαλαιοκράτες και σέ μισθωτούς εργάτες. Τό νά μιλάμε μέσα σ' αυτές τίς συνθήκες γιά «άγρότη» (όπως κάνει ο κ. Ν. —ον, σελ. 215) είναι τό άποκορύφωμα του παραλογισμού. 'Η καθαρά κεφαλαιοκρατική όργάνωση τής γεωργίας προϋποθέτει μέ τή σειρά της πιό ισόμετρη κατανομή τής δουλιάς μέσα στή χρονιά (έξαιτίας τής άμειψισποράς, τής όρθολογιστικής όργάνωσης τής κτηνοτροφίας κτλ.), τό συνδυασμό σέ πολλές περιπτώσεις τής γεωργίας μέ τήν τεχνική έπεξεργασία του προϊόντος, τή χρησιμοποίηση περισσότερης έργασίας γιά τήν προετοιμασία του έδάφους κτλ.*. Τρίτο, ο καπιταλισμός προϋποθέτει τόν πλή-

* Γιά νά μή μιλάμε άφηρημένα, θά αναφέρουμε μερικά παραδείγματα από τά νοικοκυριά τών γαιοχητημόνων μας, πού ή όργάνωσή τους πλησιάζει πιό πολύ στον καθαρά κεφαλαιοκρατικό τύπο. Παίρνουμε τό κυβερνείο του Όριόλ («Στατιστική συλλογή τών ζέμισθου του νομου Κρόμν», τόμ. IV, τεύχος 2. Όριόλ, 1892). Τό κτήμα του άριστοκράτη Χλιούστιν έχει 1129 ντεσιατίνες, — άπ' αυτές καλλιεργουñται οι 562, — έχει 8 οικήματα και διάφορα βελτιωμένα έργαλεία. Καλλιέργεια κτηνοτροφικών φυτών. Ίπποτροφείο. Ζωοτροφείο. Άποξήραση τών έλών μέ τό άνοιγμα αυλακιών και μέ άποχευτικούς σωλήνες («ή άποξήραση τών έλών γίνεται στό μεγαλύτερό τους μέρος τόν έλεύθερο καιρό», σελ. 146). Ό αριθμός τών εργατών τό καλοκαίρι είναι 50-80 άτομα τή μέρα, τό χειμώνα ως 30 άτομα. Τό 1888 είχε 81 εργάτες, από τους όποιους μόνο οι 25 ήταν γιά τό καλοκαίρι. Τό 1889 δούλευαν εκεί 19 έυλουργοί. — Τό κτήμα του κόμητα Ριμποπιέρ έχει 3000 ντεσιατίνες, άπ' αυτές καλλιεργουñται οι 1293 και 898 νοικιάζονται στους άγρότες. Έφαρμόζεται ή δωδεκαμερής άμειψισπορά. Γίνεται έπεξεργασία τύρφης γιά λίπανση, και έξόρυξη φωσφορίτη. Άπό τό 1889 άρχισε νά λειτουργεί ένας πειραματικός

ρη άποχωρισμό τών γεωργικῶν ἐπιχειρήσεων από τίς βιομηχανικές. Ἀλλά από πού βγαίνει, ὅτι ὁ χωρισμός αὐτός δέν ἐπιτρέπει τό συνδυασμό γεωργικῆς καί βιομηχανικῆς μισθωτῆς ἐργασίας; Αὐτόν τόν συνδυασμό τόν βλέπουμε σέ κάθε ἀναπτυγμένη κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ὁ καπιταλισμός ξεχωρίζει τούς εἰδικευμένους ἐργάτες από τούς ἀπλοῦς, από τούς ἀνειδίκευτους πού περνοῦν από τή μιὰ δουλιά στήν ἄλλη, πότε πιάνουν δουλιά σέ καμιὰ μεγάλη ἐπιχείρηση, πότε πετιοῦνται στίς γραμμές τῶν ἀνέργων*. Ὅσο περισσότερο ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός καί ἡ μεγάλη βιομηχανία τόσο μεγαλύτερες γίνονται γενικά οἱ διακυμάνσεις στή ζήτηση ἐργατῶν, ὄχι μόνο στή γεωργία, ἀλλά καί στή βιομηχανία**. Γι' αὐτό, ὅταν παίρνουμε σάν

ἀγρός από 30 ντεσιατίνες. Ἡ μεταφορά κοπριάς στούς ἀγρούς γίνεται τό χειμῶνα καί τήν ἀνοιξη. Καλλιεργοῦνται κτηνοτροφικά φυτά. Γίνεται συστηματική ἐκμετάλλευση τοῦ δάσους (ἀπασχολοῦνται 200-300 ὕλοτόμοι από τόν Ὀχτώβρη ὡς τό Μάρτη). Συντηροῦνται βοοειδή. Ὑπάρχει γαλακτοκομία. Τό 1888 ὑπήρχαν 90 ὑπάλληλοι, 34 ἀπ' αὐτοῦς μόνο γιά τή θερινή περίοδο. — Τό κτῆμα τοῦ Μένστσικοφ στό κυβερνεῖο Μόσχας («Συλλογή», τόμ. V, τεῦχος 2) ἔχει 23 000 ντεσιατίνες. Ἡ ἐργατική δύναμη ἐξασφαλίζεται ἐναντι τῶν ὀτρῆξί καί μέ τήν ἐλεύθερη μίσθωση ἐργατῶν. Δασοκομία. «Τό καλοκαίρι τά ἄλογα καί οἱ μόνιμοι ἐργάτες ἀπασχολοῦνται μέ τά χωράφια, στή τέλη τοῦ φθινοπώρου κί ἓνα μέρος τοῦ χειμῶνα μεταφέρουν πατάτες καί ἄμυλο στό στεγνωτήριο καί στό ἐργοστάσιο ἄμυλου, μεταφέρουν καυσόξυλα από τό δάσος καί τά πηγαίνουν στό σταθμό· χάρη σ' ὅλα αὐτά ἡ ἐργασία κατανέμεται σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς χρονιάς ἀρκετά ἰσόμετρα» (σελ. 145), πράγμα πού ἀνίμεσα στ' ἄλλα φαίνεται από τά κατάστιχα ὅπου γράφονται οἱ μέρες ἐργασίας κατά μήνα: μέρες ἐργασίας τῶν ἀλόγων κατά μέσο ὄρο 293 τό μήνα, διακυμάνσεις: από 223 (τόν Ἀπρίλη) ὡς 362 (τόν Ἰούνη). Μέρες ἐργασίας τῶν ἀντρῶν, μέσος ὄρος 216. Διακυμάνσεις: από 126 (τό Φλεβάρη) ὡς 279 (τό Νοέμβρη). Μέρες ἐργασίας γυναικῶν, μέσος ὄρος 23. Διακυμάνσεις: από 13 (τό Γενάρη) ὡς 27 (τό Μάρτη). Μοιάζει τάχα αὐτή ἡ πραγματικότητα μέ τήν ἀφαίρεση ὅπου χάνουν τόν καιρό τους οἱ ναρόντικοι;

* Ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική βιομηχανία δημιουργεῖ τήν πλανόδια ἐργατική τάξη. Ἡ τάξη αὐτή σχηματίζεται από τόν ἀγροτικό πληθυσμό, ἀλλά ἀπασχολεῖται κυρίως μέ βιομηχανικές δουλιές. «Ἀποτελεῖ τό ἐλαφρό πεζικό τοῦ κεφαλαίου, πού ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες του, τό ρίχνει πότε στό ἓνα πότε στό ἄλλο σημεῖο. . . Οἱ πλανόδιοι ἐργάτες χρησιμοποιοῦνται σέ διάφορα ἐργα οἰκοδόμησης καί ἀποστράγγισης, στά τουβλοποιεῖα, στά ἄσβεστοποιεῖα, γιά τήν κατασκευή σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κτλ.» («Das Kapital», I², S. 692)¹⁰¹. «Γενικά οἱ ἐπιχειρήσεις αὐτές μεγάλης κλίμακας, ὅπως οἱ σιδηροδρομοί, ἀποσύρουν ἀπό τήν ἀγορά ἐργασίας ὀρισμένη ποσότητα δυνάμεων, πού μποροῦν νά πρῶξουν αὐτόν ἀπό ὀρισμένους κλάδους, ὅπως εἶναι ἡ ἀγροτική οἰκονομία. . .» (ibid., II, B., S. 303)¹⁻².

** Ἀχ., ἡ στατιστική τῆς ὕγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κυβερνεῖο Μόσχας ὑπολόγισε ὅτι στό κυβερνεῖο αὐτό ὑπάρχουν 114 381 ἐργάτες σέ φάμπρικες καί ἐργοστάσια· αὐτός εἶναι ὁ σημερινός ἀριθμός. Ὁ μεγαλύτερος φτάνει τούς 146 338, ὁ μικρότερος τούς 94 214 («γενική συνόψιση» κτλ., τόμ. IV,

προϋπόθεση τόν ανώτερο βαθμό ανάπτυξης του καπιταλισμού, πρέπει να προϋποθέτουμε ότι το πέρασμα των εργατών από τις γεωργικές στις μη γεωργικές ασχολίες γίνεται με τη μεγαλύτερη ευκολία, πρέπει να προϋποθέτουμε ότι δημιουργήθηκε μία γενική εφεδρική στρατιά, από την οποία άντλουν εργατική δύναμη οι κάθε λογής επιχειρηματίες. Τέταρτο. "Αν πάρουμε τους σύγχρονους επιχειρηματίες του χωριού, δέν μπορούμε φυσικά ν' άρνηθούμε, ότι αντιμετωπίζουν πότε-πότε δυσκολίες στον έφοδιασμό του νοικοκυριού τους με εργατικά χέρια. Δέν πρέπει όμως να ξεχνούμε επίσης, ότι διαθέτουν κι ένα μέσο να δένουν τους εργάτες στο νοικοκυριό τους και συγκεκριμένα με τη χορήγηση σ' αυτούς ενός μικρού κομματιού γης κ. ά. 'Ο εργάτης γης ή ο μεροκαματιάρης με γεωργικό κληρο είναι ο τύπος πού ταιριάζει σ' όλες τις κεφαλαιοκρατικές χώρες. "Ένα από τά βασικά λάθη των ναρόντικων είναι, ότι άγνοούν τη διαμόρφωση αυτού του τύπου στη Ρωσία. Πέμπτο. Δέν είναι καθόλου σωστό να μπαίνει τό ζήτημα της άπελευθέρωσης της χειμερινής περιόδου του γεωργού άνεξάρτητα από τό γενικό ζήτημα του κεφαλαιοκρατικού υπερπληθυσμού. 'Η δημιουργία της εφεδρικής στρατιάς των άνέργων είναι κάτι πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλισμό γενικά και οι ιδιομορφίες της γεωργίας καθορίζουν μόνο τις ιδιαίτερες μορφές αυτού του φαινομένου. Γι' αυτό άκριβώς, λχ., ο συγγραφέας του «Κεφαλαίου» θίγει τό ζήτημα της κατανομής της εργασίας στη γεωργία σέ σχέση με τό ζήτημα του «σχετικού υπερπληθυσμού»*, όπως επίσης και σέ ειδικό κεφάλαιο θίγει τό ζήτημα της διαφορής πού υπάρχει ανάμεσα στην «περίοδο εργασίας» και στο «χρόνο της παραγωγής» («Das

μέρος I, σελ. 98). Σέ ποσοστά: 128 % — 100 % — 82 %. Αδξάνοντας γενικά τις διακυμάνσεις του άριθμού των εργατών, ο καπιταλισμός άμβλύνει και άπ' αυτή την πλευρά τις διαφορές ανάμεσα στη βιομηχανία και στη γεωργία.

* Λχ., σχετικά με τις άγροτικές σχέσεις στην Άγγλία ο Μάρξ λέει: «Υπάρχουν πάντα πάρα πολλοί εργάτες γης για τις μέσες ανάγκες της γεωργίας και πάντα πολύ λίγοι για τις έκτακτες ή προσωρινές ανάγκες της γεωργίας» (I², 725), έτσι πού, παρά τό μόνιμο «σχετικό υπερπληθυσμό», τό χωριό δέν είναι άρκετά κατοικημένο. Στο βαθμό πού ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή καταχτά τη γεωργία — λέει ο Μάρξ σέ άλλο σημείο — δημιουργείται περίσσιος άγροτικός πληθυσμός. «Γι' αυτό ένα μέρος του άγροτικού πληθυσμού βρίσκειται πάντα σέ μεταβατική κατάσταση, έτοιμο να μετατραπεί σέ πληθυσμό της πόλης ή της μανουφακτούρας» (δηλ. της βιομηχανίας. Σημ. μετ.) (ibid., 668)¹⁰³. Αυτό τό τμήμα του πληθυσμού ύποφέρει αιώνια από άνεργία ή δουλιά του είναι άκρως άκανόνιστη και πληρώνεται χειρότερα άπ' όλες τις άλλες δουλιές (λχ., ή δουλιά στο σπίτι επί παραγγελία καταστημάτων κτλ.).

Kapital», II, B., κεφάλαιο 13). Περίοδος ἐργασίας ονομάζεται ὁ χρόνος, κατά τόν ὁποῖο τό προϊόν δέχεται τήν ἐπίδραση τῆς ἐργασίας καί χρόνος παραγωγῆς εἶναι ὁ χρόνος κατά τόν ὁποῖο τό προϊόν βρίσκεται στήν παραγωγή, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς περιόδου πού δέ δέχεται τήν ἐπίδραση τῆς ἐργασίας. Ἡ περίοδος ἐργασίας δέ συμπίπτει μέ τό χρόνο παραγωγῆς σέ πάρα πολλούς κλάδους παραγωγῆς, πού ἀνάμεσά τους ἡ γεωργία εἶναι μόνο ὁ πιό χαρακτηριστικός, ὅμως κάθε ἄλλο παρά ὁ μοναδικός*. Σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες στή Ρωσία ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν περίοδο ἐργασίας στή γεωργία καί στό χρόνο παραγωγῆς εἶναι πολύ μεγάλη. «Ὅταν ἡ κεφαλαιοκρατική παραγωγή πραγματοποιεῖ τό χωρισμό τῆς μανουφακτοῦρας ἀπό τή γεωργία, ὁ ἐργάτης τῆς ὑπαίθρου ἀρχίζει νά ἐξαρτιέται ὄλο καί περισσότερο ἀπό τίς καθαρά τυχαῖες πάρεργες ἀσχολίες, καί γιά τό λόγο αὐτό χειροτερεῖ ἡ κατάστασή του. Γιά τό κεφάλαιο. . . ὄλες οἱ διαφορές ἀμβλύνονται στήν κυκλοφορία, γιά τόν ἐργάτη ὅμως ὄχι» (ib., 223-224)¹⁰⁵. Ἐτσι λοιπόν, ἀπό τήν ἄποψη πού ἐξετάζουμε τό ζήτημα, τό μοναδικό συμπέρασμα πού ἀπορέει ἀπό τίς ἰδιομορφίες τῆς γεωργίας, εἶναι ὅτι ἡ θέση τοῦ ἐργάτη τῆς γεωργίας πρέπει νά νάιναι ἀκόμα χειρότερη ἀπό τή θέση τοῦ ἐργάτη τῆς βιομηχανίας. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό ὑπάρχει ἀκόμα μεγάλη ἀπόσταση ὡς τή «θεωρία» τοῦ κ. Ν.—ον, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ ἀπελευθέρωση τῆς χειμερινῆς περιόδου εἶναι ἡ «βασική αἰτία» πού χειροτερεῖ ἡ κατάσταση τῶν «ἀγροτικῶν τάξεων» (!). Ἄν ἡ περίοδος ἐργασίας στή γεωργία μας ἦταν 12 μῆνες, τό προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ θά προχωροῦσε ἀκριβῶς ἔτσι, ὅπως καί τώρα. Ὅλη ἡ διαφορά θά ἦταν, ὅτι ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη τῆς γεωργίας θά πλησίαζε κάπως στήν κατάσταση τοῦ ἐργάτη τῆς βιομηχανίας**.

Ἐτσι ἡ «θεωρία» τῶν κ. κ. Β. Β. καί Ν.—ον δέν πρόσφερε ἀπολύτως τίποτα ἀκόμα καί σχετικά μέ τό γενικό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία γενικά. Ὅσο γιά τίς ἰδιο-

* Ἰδιαίτερα ἀξίζει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ παρατήρηση τοῦ Μάρξ, ὅτι καί στή γεωργία ὑπάρχουν τρόποι «νά κατανεμηθεῖ πιό ἰσόμετρα μέσα στή χρονιά» ἡ ζήτηση ἐργασίας καί συγκεκριμένα μέ τήν παραγωγή πιό ποικιλόμορφων προϊόντων, μέ τήν ἀντικατάσταση τῆς τριμεροῦς ἀγρανάπαυσης μέ τό σύστημα τῆς ἀμειψισποράς, μέ τήν καλλιέργεια κονδυλόριζων, κτήνοτροφικῶν φυτῶν κτλ. Ὅλοι ὅμως αὐτοί οἱ τρόποι «ἀπαιτοῦν αὐξηση τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου πού ἐπενδύεται στήν παραγωγή καί ξοδεύεται γιά μισθοῦς ἐργασίας, λιπάσματα, σπόρο κτλ.» (ibid., σελ. 225-226)¹⁰⁴.

** Λέμε «κάπως», γιατί ἡ κατάσταση τοῦ ἐργάτη τῆς γεωργίας δέ χειροτερεῖ μονάχα ἀπό τή μὴ κανονική δουλιὰ.

μορφίες τῆς Ρωσίας, ὄχι μόνο δέν τίς ἐξηγεῖ, ἀλλά ἀντίθετα τίς σκεπάζει. Ἡ χειμερινή ἀνεργία τῆς ἀγροτικῆς μας δέν ἐξαρτιέται τόσο ἀπό τόν καπιταλισμό ὅσο ἀπό τήν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Πιο πάνω (ὕπ. IV αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου) δεῖξαμε κιόλας, μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τά μεροκάματα, ὅτι ἀπό τά μεγαλορῶσικα κυβερνεῖα τήν πιο μεγάλη χειμερινή ἀνεργία τήν ἔχουν τά κυβερνεῖα μέ τή μικρότερη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί ὅπου ἐπικρατεῖ τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά. Κι αὐτό εἶναι ἐντελῶς εὐνόητο. Τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά παρεμποδίζει τήν ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικότητος τῆς ἐργασίας, παρεμποδίζει τήν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας καί τῆς γεωργίας καί συνεπῶς καί τῆς ζήτησης ἐργατικῆς δύναμης — καί ταυτόχρονα, δένοντας τόν ἀγρότη στόν γεωργικό κληρο, δέν τοῦ ἐξασφαλίζει οὔτε δουλιά στή χειμερινή περίοδο, οὔτε τή δυνατότητα νά ζεῖ ἀπό τή φτωχή γεωργία του.

XI. ΣΥΝΕΧΕΙΑ. — Η ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ. — ΟΙ ΑΝΤΙΑΨΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞ ΓΙΑ ΤΗ ΜΙΚΡΗ ΓΕΩΡΓΙΑ. — Η ΓΝΩΜΗ ΤΟΥ ΕΝΓΚΕΛΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

«Ἡ ἀρχή τῆς κοινότητος ἐμποδίζει τό κεφάλαιο νά καταχτήσῃ τή γεωργική παραγωγή», ἔτσι διατυπώνει ὁ κ. Ν. — ὀν (σελ. 72) τήν ἄλλη διαδομένη θεωρία τῶν ναρόντικων, πού φτιάχτηκε ἐξίσου ἀφηρημένα ὅπως καί ἡ προηγούμενη. Στό II κεφάλαιο παραθέσαμε ὀλόκληρη σειρά ἀπό γεγονότα πού ἀποδείχνουν ὅτι δέν εἶναι σωστή αὐτή ἡ ὑπόθεση πού συνηθίζουν νά κάνουν. Τώρα ὀμως θά προσθέσουμε τά παρακάτω. Εἶναι γενικά λάθος νά νομίζει κανεῖς, ὅτι ἡ ἐμφάνιση τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ ἀπαιτεῖ κάποια ἰδιαίτερη μορφή γαιοκτησίας. «Ἡ μορφή τῆς γαιοκτησίας, πού βρίσκει κατά τή γέννησή του ὀ κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγῆς, δέν ἀνταποκρίνεται στόν τρόπο αὐτό· τή μορφή πού τοῦ ἀντιστοιχεῖ, τή δημιουργεῖ γιά πρώτη φορά ὀ ἴδιος μέ τήν ὑποταγή τῆς γεωργίας στό κεφάλαιο, ὀπότε καί ἡ φεουδαρχική γαιοκτησία καί ἡ ἰδιοκτησία τῶν γεων¹⁰⁶, ἡ ἡ μικρή ἀγροτική ἰδιοκτησία μέ τή γαιοκτησία τῆς κοινότητος * (Markgemeinschaft) μετατρέπονται σέ ὀικονομική μορφή, πού ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτό τόν τρόπο παραγωγῆς, ὀσο διαφορετικές κι ἄν εἶναι ὀι νομικές τους μορφές» («Das Kapital».

* Σέ ἄλλο σημείο ὀ Μάρξ δείχνει ὅτι ἡ «κοινοτική ἰδιοκτησία (Gemeineigentum) ἀποτελεῖ παντοῦ συμπλήρωμα τῆς κομματιασμένης (μικρῆς) γεωργίας» («Das Kapital», III, 2, 341)¹⁰⁷.

III, 2, 156). Έτσι, καμιά ιδιομορφία τῆς γαιοχτησίας δέν μπορεί, ἀπό τήν ἴδια τήν οὐσία τῶν πραγμάτων, ν' ἀποτελέσει ἀνυπέβλητο ἐμπόδιο γιά τόν καπιταλισμό πού παίρνει διάφορες μορφές, ἀνάλογα μέ τίς διάφορες ἀγροτικές, νομικές καί βιοτικές συνθήκες. Ἄπ' αὐτά μπορεί νά δεῖ κανεῖς, πόσο λαθεμένη ἦταν ἡ ἴδια ἡ *τοποθέτηση* τοῦ ζητήματος ἀπό τούς ναρόντικους μας, πού δημιούργησαν ὀλόκληρη φιλολογία γιά τό θέμα: «κοινότητα ἢ καπιταλισμός;». Εἴτε συμβεῖ κάποιος ἐκλαμπρότατος ἀγγλομανῆς νά καθορίσει βραβεῖο γιά τό καλύτερο ἔργο σχετικά μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ συστήματος τῶν φάρμερ στή Ρωσία, εἴτε κάποια ἐπιστημονική ἐταιρία παρουσιάσει ἕνα σχέδιο γιά τήν ἐγκατάσταση τῶν ἀγροτῶν σέ χοῦτορ, εἴτε κάποιος ἀργόσχολος ὑπάλληλος συντάξει ἕνα σχέδιο γιά κλήρους ἀπό 60 ντεσιατίνες τόν καθένα — ὁ ναρόντικος θά σπεύσει νά δεχτεῖ τήν πρόκληση καί νά ριχτεῖ στή μάχη ἐνάντια σ' αὐτά τά «ἀστικά σχέδια» «εἰσαγωγῆς τοῦ καπιταλισμοῦ» καί καταστροφῆς τοῦ Παλλαδίου «τῆς λαϊκῆς παραγωγῆς», τῆς κοινότητας. Ὁ ἀγαθός ναρόντικος οὔτε κἀν φανταζόταν ὅτι τήν ὥρα πού συντάσσονταν καί ἀπορίπτονταν τά κάθε λογῆς σχέδια, ὁ καπιταλισμός τραβούσε τό δρόμο του καί τό κοινοτικό χωριό μετατρέποταν καί μετατράπηκε* σέ χωριό μικρῶν γαιοχτημόνων.

Νά γιατί μᾶς εἶναι πολύ ἀδιάφορο τό ζήτημα τῆς καθαυτοῦ μορφῆς τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας. Ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ μορφή αὐτή τῆς γαιοχτησίας, ἡ σχέση τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης ἀπέναντι στό ἀγροτικό προλεταριάτο οὐσιαστικά δέν πρόκειται ν' ἀλλάξει καθόλου. Τό πραγματικά σοβαρό ζήτημα δέν εἶναι καθόλου ἡ μορφή τῆς γαιοχτησίας, ἀλλά τά ὑπολείμματα τοῦ καθαρά μεσαιωνικοῦ παρελθόντος, πού ἐξακολουθοῦν νά βαραινουν τήν ἀγροτιά: ὁ κλειστός ταξικός χαρακτήρας τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων, ἡ ἀλληλέγγυα εὐθύνη, ἡ ὑπέρογκη φορολογία τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν, πού δέν μπορεί καθόλου νά συγκριθεῖ

* Ἄν μᾶς πῶν ὅτι προτρέχουμε, προβάλλοντας ἕναν τέτιον ἰσχυρισμό, θά τοὺς ἀπαντήσουμε τοῦτο δῶ: μπροστά σ' ἐκεῖνον πού θέλει νά περιγράψει κάποιο ζωντανό φαινόμενο στήν ἀνάπτυξή του, προβάλλει ἀναπόφευχτα κι ἀναγκαστικά τό δίλημμα: ἢ νά προτρέξει ἢ νά μείνει πίσω. Μέση λύση δέν ὑπάρχει. Ἐφόσον ὅλα τά στοιχεῖα δείχνουν, ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης εἶναι ἀκριβῶς τέτιος, ὅτι ἡ ἐξέλιξη αὐτή προχώρησε πιά πολύ μακριά (βλ. κεφάλαιο II) κι ἐφόσον παράλληλα τονίζονται μέ ἀκρίβεια οἱ συνθήκες καί οἱ θεσμοί, πού ἐπιβραδύνουν τή δοσμένη ἐξέλιξη (ὑπέρογκοι φόροι, κλειστός χαρακτήρας τῆς ἀγροτιάς σάν τάξης, ἔλλειψη πλέριας ἐλευθερίας ἀγοραπωλησίας τῆς γῆς, μετακίνησης καί μετοίκησης) — τότε δέν κάνουμε καθόλου λάθος πού προτρέχουμε.

μέ τή φορολογία τῆς γῆς τῶν γαιοχτημόνων, ἡ ἔλλειψη πλείριας ἐλευθερίας ἀγοραπωλησίας τῆς γῆς τῶν ἀγροτῶν, μετακίνησης καί μετοίκησης τῆς ἀγροτιάς*. Ὅλοι αὐτοί οἱ ἀπαρχαιωμένοι θεσμοί, ἐνῶ δέν προφυλάγουν καθόλου τήν ἀγροτιά ἀπό τήν ἀποσύνθεση, ὀδηγοῦν μονάχα στόν πολλαπλασιασμό τῶν διάφορων μορφῶν ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, στήν τεράστια ἐπιβράδυνση ὅλης τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης.

Κλείνοντας πρέπει νά σταθοῦμε ἀκόμα στήν πρωτότυπη ἀπόπειρα τῶν ναρόντικων νά ἐρμηνεύσουν ὀρισμένες γνώμες τοῦ Μάρξ καί τοῦ Ἐνγκελς στόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου» ὑπέρ τῶν ἀντιλήψεών τους, γιά τήν ὑπεροχή τῆς μικρῆς γεωργίας ἀπέναντι στή μεγάλη, γιά τό ὅτι ὁ γεωργικός καπιταλισμός δέν παίζει προοδευτικό ἱστορικό ρόλο. Πολύ συχνά ἀναφέρουν γιά τό σκοπό αὐτό τό παρακάτω χωρίο ἀπό τόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου»:

«Τό δίδαγμα τῆς ἱστορίας, — πού μπορεῖ νά τό βγάλει κανεῖς ἐπίσης ἐξετάζοντας τή γεωργία ἀπό μίαν ἄλλη ἄποψη, — εἶναι ὅτι τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα ἀντιφάσκει στήν ὀρθολογιστική γεωργία, ἢ ὅτι ἡ ὀρθολογιστική γεωργία δέ συμβιβάζεται μέ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα (παρά τό γεγονός ὅτι τό τελευταῖο συντελεῖ στήν τεχνική ἀνάπτυξή της) καί ὅτι ἀπαιτεῖ εἴτε τό χέρι τοῦ μικροῦ ἀγρότη, πού ζεῖ ἀπό τή δουλιά του (selbst arbeitenden), εἴτε τόν ἔλεγχον τῶν συνεταιρισμένων παραγωγῶν» (III, 1, 98. Ρωσ. μετάφρ., 83)¹⁰⁸.

Τί προκύπτει λοιπόν ἀπό τή βεβαίωσθ αὐτή (πού, ἄς σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία, ἀποτελεῖ ἕνα ἐντελῶς μεμονωμένο ἀπόσπασμα, πού μπῆκε στό κεφάλαιο πού πραγματεύεται πῶς ἐπιδραῖ στό κέρδος ἡ ἀλλαγὴ τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλών, κι ὄχι στό VI μέρος, πού πραγματεύεται εἰδικά τή γεωργία); Ὅτι ὁ καπιταλισμός δέ συμβιβάζεται μέ τήν ὀρθολογιστική ὀργάνωση τῆς γεωργίας (ὅπως καί τῆς βιομηχανίας), εἶναι ἀπό καιρό γνωστό καί δέν εἶναι αὐτό γιά τό ὅποιο γίνεται συζήτηση μέ τούς ναρόντικους. Τόν προοδευτικό ὅμως ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία ὁ Μάρξ τόν ὑπογράμμισε ἐδῶ εἰδικά. Ἐπειτα, μένει ἡ παρατήρηση τοῦ Μάρξ γιά τό «μικρό ἀγρότη

* Τό γεγονός ὅτι οἱ ναρόντικοι ὑπερασπίζον μερικούς ἀπ' αὐτούς τούς θεσμούς ἐκφράζει πολύ ἀνάγλυφα τόν ἀντιδραστικό χαρακτήρα τῶν ἀντιλήψεών τους, πού σιγά-σιγά τούς φέρνει πιό κοντά στοὺς μεγάλους γαιοχτήμονες.

πού ζεί από τή δουλιά του». Κανένας από τούς ναρόντικους, πού αναφέρθηκαν σ' αὐτή τήν παρατήρηση, δέν ἔκανε τόν κόπο νά ἐξηγήσει μέ ποιά ἔννοια τήν καταλαβαίνει, δέν ἔκανε τόν κόπο νά συνδυάσει τήν παρατήρηση αὐτή, ἀπό τό ἕνα μέρος μέ τά συμφραζόμενα καί ἀπό τό ἄλλο μέ τή γενική διδασκαλία τοῦ Μάρξ γιά τή μικρή γεωργία. Στό χωρίο αὐτό τοῦ «Κεφαλαίου» πού παραθέσαμε, γίνεται λόγος γιά τό πόσο μεγάλη εἶναι ἡ διακύμανση τῶν τιμῶν τῶν πρώτων ὑλῶν, πῶς οἱ διακυμάνσεις αὐτές παραβιάζουν τίς ἀναλογίες καί τή συστηματική ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, παραβιάζουν τήν ἀντιστοιχία τῆς γεωργίας μέ τή βιομηχανία. *Μονάχα ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη* — ἀπό τήν ἄποψη τῶν ἀναλογιῶν, τῆς συστηματικῆς ὀργάνωσης, τοῦ σχεδιασμοῦ τῆς παραγωγῆς — βάζει στήν ἴδια μοῖρα ὁ Μάρξ τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό μέ τό νοικοκυριό τῶν «συνεταιρισμένων παραγωγῶν». Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη καί ἡ μικρή μεσαιωνική βιομηχανία (χειροτεχνία) μοιάζει μέ τήν οἰκονομία τῶν «συνεταιρισμένων παραγωγῶν» (σύγκρ. «*Misère de la philosophie*», στήν ἔκδοση πού ἀναφέραμε, p. 90)¹⁰⁹, ἐνῶ ὁ καπιταλισμός διαφέρει ἀπ' τά δύο αὐτά συστήματα κοινωνικῆς οἰκονομίας, γιατί παρουσιάζει ἀναρχία στήν παραγωγή. Μέ ποιά λοιπόν λογική μπορεῖ νά βγάλει κανεῖς ἀπό δῶ τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Μάρξ παραδεχόταν τό βιώσιμο τῆς μικρῆς γεωργίας* καί ὅτι δέν παραδεχόταν τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία; Νά τί εἶπε ὁ Μάρξ σχετικά μέ τό ζήτημα αὐτό στό εἰδικό μέρος γιά τή γεωργία καί *σέ εἰδικό ὑποκεφάλαιο γιά τό μικρό ἀγροτικό νοικοκυριό* (κεφ. 47, ὑποκ. V):

«Ἡ μικρή γαιοκτησία ἀποκλείει ἀπό τήν ἴδια τή φύση τῆς τήν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἐργασίας, τίς κοινωνικές μορφές ἐργασίας, τήν κοινωνική συγκέντρωση τῶν κεφαλαίων, τήν κτηνοτροφία σέ μεγάλη κλίμακα. τήν προοδευτική ἐφαρμογή τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ τοκογλυφία καί τό φορολογικό σύστημα θά τήν ὀδηγοῦν παντοῦ στήν καταστροφή. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ κεφαλαίου γιά τήν ἀγορά γῆς ἀφαιρεῖ αὐτό τό κεφάλαιο ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Ὁ ἀπεριόριστος τεμαχισμός τῶν μέσων παραγω-

* Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ Ἔνγκελς λίγο πρὶν ἀπὸ τό θάνατό του καί σέ μιά περίοδο πού εἶχε ἐκδηλωθεῖ πέρα γιά πέρα ἡ γεωργική κρίση ἐξαιτίας τῆς πτώσης τῶν τιμῶν, θεώρησε ἀπαραίτητο νά ὀρθωθεῖ ἀποφασιστικά ἐναντία στοὺς γάλλους «μαθητές», πού ἔκαναν μερικές παραχωρήσεις στή θεωρία γιά τό βιώσιμο τῆς μικρῆς γεωργίας ¹¹⁰

γής και ἡ ἀπομόνωση τῶν ἰδίων τῶν παραγωγῶν. Ἡ τεράστια σπατάλη ἀνθρώπινης δύναμης. Ἡ προοδευτικὴ χειροτέρευση τῶν ὄρων τῆς παραγωγῆς καὶ ἡ ἀνατίμηση τῶν μέσων παραγωγῆς ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο νόμο τῆς μικρῆς ἰδιοχτησίας. Γι' αὐτὸ τὸν τρόπο παραγωγῆς τὰ χρόνια μὲ καλὴ σοδιά ἀποτελοῦν δυστύχημα» (III, 2, 341-342. Ρωσ. μετάφρ., 667)¹¹¹.

«Ἡ μικρὴ ἀγροτικὴ ἰδιοχτησία προϋποθέτει, ὅτι ἡ τεράστια πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ζεῖ στὰ χωριά, ὅτι δὲν ἐπικρατεῖ ἡ κοινωνικὴ, ἀλλὰ ἡ ἀπομονωμένη ἐργασία· ὅτι ἐπομένως ἀποκλείεται ἐδῶ ἡ ποικιλομορφία καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀναπαραγωγῆς, δηλαδή οἱ ὑλικοὶ καὶ οἱ πνευματικοὶ ὄροι γι' αὐτήν, ἀποκλείονται οἱ ὄροι γιὰ μιὰ ὀρθολογιστικὴ καλλιέργεια» (III, 2, 347. Ρωσ. μετάφρ., 672)¹¹².

Ὁ συγγραφέας αὐτῶν τῶν γραμμῶν ὄχι μόνον δὲν ἐκλείσει τὰ μάτια μπρὸς στίς ἀντιφάσεις πού χαρακτηρίζουν τὴ μεγάλη κεφαλαιοκρατικὴ γεωργία, ἀλλὰ ἀντίθετα, τὶς ξεσκεπάζε ἀμείλιχτα. Αὐτὸ ὅμως δὲν τὸν ἐμπόδισε νὰ ἐκτιμῆσει τὸν *ἱστορικό* ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ.

«... Ἐνα ἀπὸ τὰ μεγάλα ἀποτελέσματα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς εἶναι ὅτι, ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, μετατρέπει τὴ γεωργία ἀπὸ ἀπλὴ ἐμπειρικὴ ἀπασχόληση τῆς πιο καθυστερημένης μερίδας τῆς κοινωνίας, πού μεταβιβάζεται μηχανικὰ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, σὲ συνειδητὴ ἐπιστημονικὴ ἐφαρμογὴ τῆς γεωπονίας, στὸ βαθμὸ πού αὐτὸ εἶναι γενικὰ δυνατό μέσα στίς συνθήκες τῆς ἀτομικῆς γαιοχτησίας, ὅτι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, χωρίζει ἐντελῶς τὴ γαιοχτησία ἀπὸ τὶς σχέσεις κυριαρχίας καὶ δουλείας καί, ἀπὸ τὴν ἄλλη, χωρίζει τελείως τὴ γῆ σάν ὄρο παραγωγῆς, ἀπὸ τὴ γαιοχτησία καὶ τὸν γαιοχτήτη. . . Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, ἡ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση τῆς γεωργίας, πού δημιουργεῖ γιὰ πρώτη φορά τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκεῖται ἡ γεωργία κοινωνικά κι ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἀναγωγή σὲ παράλογισμὸ τῆς ἰδιοχτησίας τῆς γῆς — αὐτές εἶναι οἱ μεγάλες ὑπηρεσίες τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ὅπως κι ὅλες τὶς ἄλλες ἱστορικὲς ὑπηρεσίες του τὴν ἐξαγοράζει κι αὐτήν μὲ τὴν πλέρια ἐξαθλίωση τῶν ἄμεσων παραγωγῶν» (III, 2, 156-157. Ρωσ. μετάφρ., 509-510)¹¹³.

Θά νόμιζε κανεὶς, ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὶς τόσο κατηγορηματικὲς δηλώσεις τοῦ Μάρξ, δὲ θά μπορούσαν νὰ ὑπάρχουν δυὸ γνώμες σχετικὰ μὲ τὸ πῶς ἐβλεπε τὸ ζήτημα τοῦ προοδευτικοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ κ. Ν. —ον ὅμως βρῆκε ἀκόμα μιὰ ὑπεκφυγὴ: παράθεσε τὴ γνώμη τοῦ Ἐνγκελς γιὰ τὴ

σημερινή αγροτική κρίση, πού ανατρέπει τάχα τή θέση γιά τόν προοδευτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία*.

Ἄς δοῦμε τί ἀκριβῶς λέει ὁ Ἔνγκελς. Συνοψίζοντας τίς βασικές θέσεις τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ γιά τή διαφορική γαιοπρόσοδο, ὁ Ἔνγκελς διατυπώνει τό νόμο, ὅτι «ὄσο μεγαλύτερο κεφάλαιο τοποθετεῖται στή γῆ, ὄσο ἀνώτερη εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας καί γενικά τοῦ πολιτισμοῦ σέ μιά χώρα τόσο περισσότερο ἀνεβαίνει ἡ γαιοπρόσοδος — καί ὄσον ἀφορᾷ τό κάθε ἄκρ**, καί ὄσον ἀφορᾷ τό σύνολο τῆς γαιοπροσόδου — τόσο πιά κολοσιαῖος εἶναι ὁ φόρος πού πληρώνει ἡ κοινωνία στούς μεγάλους γαιοχτήμονες μέ τή μορφή ὑπερκέρδους» («Das Kapital», III, 2, 258. Ρωσ. μετάφρ., 597)¹¹⁴. «Ὁ νόμος αὐτός, — λέει ὁ Ἔνγκελς, — ἐξηγεῖ τήν καταπληχτική ἀνθεκτικότητα τῆς τάξης τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων», οἱ ὁποῖοι ἐνῶ εἶναι χρεωμένοι ὡς τό λαιμό, ὡστόσο ὕστερα ἀπό κάθε κρίση «στέκουν πάλι στά πόδια τους». Ἡ κατάργηση λχ. τῶν νόμων γιά τά σιτηρά στήν Ἀγγλία, πού ἐλάττωσε τίς τιμές τῶν σιτηρῶν, ὄχι μόνο δέν κατάστρεψε τούς λαντλόρδους, ἀλλά, ἀντίθετα, τούς πλοῦτισε ἐξαιρετικά.

Ἔτσι θά μπορούσε νά φανεῖ, ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι σέ θέση νά ἐξασθενήσει τή δύναμη τοῦ μονοπωλίου πού ἀποτελεῖ ἡ ἔγγεια ἰδιοκτησία.

«Μά τίποτα δέν εἶναι αἰώνιο» — συνεχίζει ὁ Ἔνγκελς. — Τά ὑπερωκεάνεια, οἱ σιδηρόδρομοι τῆς Βόρειας καί Νότιας Ἀμερικῆς, καθῶς καί οἱ σιδηρόδρομοι τῆς Ἰνδίας ἔφεραν στήν ἐπιφάνεια νέους ἀνταγωνιστές. Οἱ ἐκτεταμένοι βορειο-αμερικάνικοι

* Βλ. «Νόβογε Σλόβο», 1896, τεῦχος 5, Φλεβάρης, τό γράμμα τοῦ κ. Ν. — ὀν πρός τή σύνταξη, σελ. 256-261. Ἐδῶ ἀκριβῶς βρίσκεται καί ἡ «περικοπή» σχετικά μέ τό «ἰδιόγραμμα τῆς ἱστορίας». Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι, ὅτι οὔτε ὁ κ. Ν. — ὀν, οὔτε καί κανεῖς ἄλλος ἀπό τούς πολυάριθμους οἰκονομολόγους τῶν ναρόντικων, πού προσπαθοῦσαν νά ἐπικαλεστοῦν τή σύγχρονη αγροτική κρίση γιά ν' ἀνατρέψουν τή θεωρία γιά τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία, δέν τοποθέτησαν οὔτε μιά φορά ἀνοιχτά τό ζήτημα στό ἔδαφος τῆς συγκεκριμένης οἰκονομικῆς θεωρίας. Οὔτε μιά φορά δέν ἐκθέσανε τίς βάσεις, πού ὑποχρέωσαν τόν Μάρξ νά παραδεχτεῖ τόν προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία καί δέν εἶπαν συγκεκριμένα, ποιές ἀκριβῶς ἀπ' αὐτές τίς βάσεις ἀρνοῦνται καί γιά ποιόν ἀκριβῶς λόγο τίς ἀρνοῦνται. Καί σ' αὐτήν ὅπως καί στίς ἄλλες περιπτώσεις, οἱ ναρόντικοι-οἰκονομολόγοι προτιμοῦν νά μῆ μιλοῦν ἀνοιχτά ἐναντία στή θεωρία τοῦ Μάρξ, ἀλλά περιορίζονται σέ ἀόριστους ὑπαινιγμούς σέ βάρος τῶν «ρώσων μαθητῶν». Περιοριζόμενοι σέ τοῦτο τό ἔργο στήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας, ἀναφέραμε πιά πάνω τούς λόγους πού μᾶς ἔκαναν νά κρίνουμε τό δοσμένο ζήτημα ὅπως τό κρίνουμε.

** ἄκρ — μέτρο ἐπιφανείας = 4047 τετραγωνικά μέτρα. Σημ. μετ.

κάμποι, οί στέπες τῆς Ἀργεντινῆς κτλ. πλημμύρισαν τὴν παγκόσμια ἀγορά μὲ φτηνὸ στάρι. «Κι ἐνάντια σ' αὐτὸν τὸ συναγωνισμό — τὸ συναγωνισμό τοῦ παρθένου ἐδάφους τῆς στέπας καὶ τὸ συναγωνισμό τῶν ρώσων καὶ ἰνδῶν ἀγροτῶν, πού συνθλίβονται κάτω ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ἀσθήκωτων φόρων, — ὁ εὐρωπαϊὸς παχτωτῆς κι ἀγρότης δὲν μπορούσαν πιά νὰ σταθοῦν στὰ πόδια τους μὲ τὴν παλιά γαιοπρόσοδο. Ἐνα μέρος τῆς γῆς στὴν Εὐρώπη ἀποδείχτηκε τελικὰ ὅτι δὲν εἶναι σέ θέση νὰ συναγωνιστεῖ τὴν παραγωγή σιτηρῶν, ἢ γαιοπρόσοδος ἐπεφτε παντοῦ, γιὰ τὴν Εὐρώπη ἔγινε γενικός κανόνας ἢ 2η περίπτωση ἡμῶν, ἢ 2η παραλλαγή καὶ συγκεκριμένα: ἢ ἐλαττωνόμενη τιμὴ τῶν σιτηρῶν καὶ ἢ ἐλαττωνόμενη παραγωγικότητα τῶν πρόσθετων ἐπενδύσεων κεφαλαίου. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὁ θρῆνος τῶν γαιοχτημόνων ἀπὸ τὴ Σκωτία ὡς τὴν Ἰταλία καὶ ἀπὸ τὴ Νότια Γαλλία ὡς τὴν Ἀνατολικὴ Πρωσία. Εὐτυχῶς, πολὺ ἀπέχουν ἀκόμα ἀπὸ τὸ νὰ ἔχουν καλλιεργηθεῖ ὅλες οἱ στέπες. Ἐμειναν ἀκόμα ἀρκετές γιὰ νὰ καταστρέψουν ὅλη τὴ μεγάλη εὐρωπαϊκὴ γαιοχτησία, καὶ μαζί τῆς καὶ τὴ μικρῆ» (ib., 260. Ρωσ. μετάφρ., 598, μὲ τὴν παράλειψη τῆς λέξης «εὐτυχῶς») ¹¹⁵.

Ἄν ὁ ἀναγνώστης διάβασε προσεχτικὰ αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα, θὰ κατάλαβε καλά, ὅτι ὁ Ἐνγκελς λέει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο ἀπ' ὅ,τι θέλει νὰ τοῦ προσάψει ὁ κ. Ν. —ον. Σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τοῦ Ἐνγκελς, ἢ σημερινὴ γεωργικὴ κρίση μειώνει τὴ γαιοπρόσοδο καὶ μάλιστα τείνει νὰ τὴν ἐξαλείψει ἐντελῶς, δηλαδὴ ὁ γεωργικὸς καπιταλισμὸς πραγματοποιεῖ τὴν τάση πού τὸν χαρακτηρίζει, πάει νὰ ἐκμηδενίσει τὸ μονοπώλιο τῆς ἰδιοκτησίας τῆς γῆς. Ὁχι, ὁ κ. Ν. —ον μας δὲν ἔχει καθόλου τύχη μὲ τίς «περικοπές» του. Ὁ γεωργικὸς καπιταλισμὸς κάνει ἀκόμα ἓνα νέο, τεράστιο βῆμα πρὸς τὰ μπρός. Ἐπεκτείνει ἀπέραντα τὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγή τῶν γεωργικῶν προϊόντων, τραβώντας στὸν παγκόσμιο στίβο ὀλόκληρη σειρὰ νέες χῶρες. Ἐκτοπίζει τὴν πατριαρχικὴ γεωργία ἀπὸ τὰ τελευταῖα καταφύγια τῆς, ὅπως εἶναι ἡ Ἰνδία ἢ ἡ Ρωσία. Δημιουργεῖ πρωτοφανέρωτη γιὰ τὴ γεωργία καθαρὰ βιομηχανικὴ παραγωγή σιτηρῶν, πού βασιζέται στὴ συνεργασία μάζας ἐργατῶν, ἐφοδιασμένων μὲ τίς πιὸ τελειοποιημένες μηχανές. Ἐπιδεινώνει ἐξαιρετικὰ τὴν κατάσταση τῶν παλιῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Μειώνει τὴ γαιοπρόσοδο, ὑποσκάφτοντας ἔτσι τὰ πιὸ στέρεα, θὰ νόμιζε κανεῖς, μονοπώλια καὶ ἀνάγοντας τὴν ἔγγεια ἰδιοκτησία «σέ παραλογισμό» ὄχι μόνο στὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ στὴν πράξη. Προβάλλει τόσο ἀνάγλυφα τὸ ζήτημα τῆς ἀνάγκης τῆς κοινωνικοποίησης

τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς, ὥστε τὴν ἀνάγκη αὐτὴ ἀρχίζουν νὰ τὴν νιώθουν στὴ Δύση ἀκόμα καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν εὐπορῶν τάξεων*. Κι ὁ Ἑνγκελς, μὲ τὴν κεφάτη εἰρωνεῖα ποῦ τὸν χαρακτηρίζει, *χαιρετίζει* τὰ τελευταῖα βήματα τοῦ παγκόσμιου καπιταλισμοῦ: εὐτυχῶς, λέει, ἔμειναν ἀκόμα ἀρκετές ἀκαλλιέργητες στέπες, γιὰ νὰ τραβήξει ἡ ὑπόθεση τὸν ἴδιο δρόμο. Ὁ ἀγαθὸς ὁμῶς κ. Ν. — οὐ ἀ propro de bottes** ἀναστενάζει γιὰ τὸν παλιὸ «μουζικό γεωργό», γιὰ τὴν «καθαγιασμένη ἀπὸ τοὺς αἰῶνες»... στασιμότητα τῆς γεωργίας μας καὶ τῶν κάθε λογῆς μορφῶν ἀγροτικῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, ποῦ δὲν μπόρεσαν νὰ τίς κλονίσουν «οὔτε οἱ φαγωμάρες τῶν πριγκηπάτων, οὔτε ἡ ταταροκρατία» καὶ ποῦ τώρα — τί φρίκη! — ἄρχισε νὰ τίς κλονίζει μὲ τὸν πιὸ ἀποφασιστικὸ τρόπο αὐτὸς ὁ τερατώδικος καπιταλισμὸς! Ο, sancta simplicitas!***

* Πραγματικά, δὲν εἶναι μῆπως χαρακτηριστικὰ τέτια «σημεῖα τῶν καιρῶν», ὅπως ἡ γνωστὴ Antråg Kanitz (πρόταση τοῦ Κάνιτς. Ἡ Σύντ.) στὸ γερμανικὸ ράιχσταγ¹¹⁶, ἢ τὸ σχέδιο τῶν ἀμερικανῶν φάρμερ νὰ μεταβάλουν ὅλα τὰ σιλό σὲ κρατικὴ ἰδιοχτησία;

** — ἐκτός τόπου καὶ χρόνου. Ἡ Σύντ.

*** — Ὡ, ἀγία ἀφέλεια! Ἡ Σύντ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ
ΣΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Τώρα περνούμε από τή γεωργία στή βιομηχανία. Κι ἐδῶ τό καθήκον μας εἶναι τό ἴδιο ὅπως καί στή γεωργία: πρέπει νά ἀναλύσουμε τίς μορφές τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, δηλαδή νά μελετήσουμε τό δοσμένο σύστημα τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας καί τό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Θ' ἀρχίσουμε ἀπό τίς πιό ἀπλές καί πρωτόγονες μορφές τῆς βιομηχανίας καί θά παρακολουθήσουμε τήν ἀνάπτυξή τους.

I. Η ΟΙΚΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΧΕΙΡΟΤΕΧΝΙΑ

Οἰκοτεχνία ὀνομάζουμε τήν ἐπεξεργασία τῶν πρώτων ὑλῶν μέσα στό ἴδιο τό νοικοκυριό (τῆς ἀγροτικῆς οικογένειας) πού τίς παράγει. Ἡ οἰκοτεχνία ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῆς φυσικῆς οικονομίας, πού ὑπολείμματα τῆς διατηροῦνται σχεδόν πάντα ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μικρή ἀγροτιά. Γι' αὐτό εἶναι φυσικό νά ἀναφέρεται στή ρωσική οἰκονομική φιλολογία πολλές φορές αὐτό τό εἶδος τῆς βιομηχανίας (οἰκιακή παραγωγή εἰδῶν ἀπό λινάρι, κανάβι, ξύλο κτλ. γιά ἀτομική χρήση). Σήμερα ὅμως μπορούμε νά διαπιστώσουμε μιά κάπως πλατιά διάδοση τῆς οἰκοτεχνίας μονάχα σέ μερικές πολύ ἀπόκεντρες περιοχές. Ἄνάμεσα σ' αὐτές λχ. ἦταν μέχρι τελευταῖα ἡ Σιβηρία. Στή μορφή αὐτή δέν ὑπάρχει ἀκόμα ἡ βιοτεχνία σάν ἐπάγγελμα: ἐδῶ τά ἐπαγγέλματα εἶναι δεμένα ἀδιάρρηχτα μέ τή γεωργία σ' ἓνα σύνολο.

Ἡ πρώτη μορφή τῆς βιομηχανίας, πού ἀποσπᾶται ἀπό τήν

πατριαρχική γεωργία, είναι ή χειροτεχνία, δηλαδή ή παραγωγή ειδών επί παραγγελία του πελάτη*. Τά υλικά μπορεί ν' άνήκουν ή στον πελάτη που δίνει την παραγγελία ή στον ίδιο τό χειροτέχνη, ένώ ή πληρωμή της δουλιάς του χειροτέχνη γίνεται ή σε χρήμα ή σε είδος (σιέγαση και συντήρηση του χειροτέχνη, ή άμοιβή του μ' ένα μέρος του προϊόντος, λχ., μέ άλεύρι κτλ.). Η χειροτεχνία, που άποτελεί άπαραίτητο συστατικό μέρος της ζωής της πόλης, είναι σε σημαντικό βαθμό διαδομένη και στά χωριά, όπου χρησιμεύει σαν συμπλήρωμα του νοικοκυριού του άγρότη. Ένα όρισμένο ποσοστό του άγροτικού πληθυσμού τό άποτελούν οί ειδικοί χειροτέχνες, που (πότε άποκλειστικά, πότε παράλληλα μέ τή γεωργία) άσχολούνται μέ τήν κατεργασία δερμάτων, κάνουν τόν τσαγκάρη, τό ράφτη και τό σιδερά, βάφουν τά σπιτικά ύφαντά, έπεξεργάζονται τίς χωριάτικες τσόχες, άλέθουν τό στάρι κτλ. Έπειδή ή κατάσταση της οικονομικής μας στατιστικής δέν είναι καθόλου ίκανοποιητική, δέν ύπάρχουν καθόλου άκριβή στοιχεία για τό βαθμό της διάδοσης της χειροτεχνίας στη Ρωσία, ώστόσο ύπάρχουν σκόρπια στοιχεία γι' αυτή τή μορφή της βιομηχανίας σ' όλες σχεδόν τίς περιγραφές του άγροτικού νοικοκυριού, στίς έρευνες της λεγόμενης «βιοτεχνίας»**, συναντούνται ακόμα και στην έπίσημη στατιστική για τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια***. Οί στατιστικές συλλογές των ζέμιστρο, άπογράφοντας τά έπαγγέλματα του χωριού,

* Kundenproduktion. Σύγκρ. *Karl Bücher*, «Die Entstehung der Volkswirtschaft». Tüb., 1893 (Παραγωγή επί παραγγελία. Σύγκρ. *Κάρλ Μπιούχερ*, «Η γέννηση της λαϊκής οικονομίας». Τύμπινγκεν, 1893. *Η Σύνη*.)¹¹⁷.

** Θά ήταν άδύνατο νά παραθέσουμε έδω περικοπές, για νά έπιβεβαιώσουμε όσα είπαμε: τέτιο πλήθος στοιχείων σχετικά μέ τή χειροτεχνία είναι σκορπισμένο σ' όλες τίς έρευνες για τή βιοτεχνία, άν και — σύμφωνα μέ τήν επικρατέστερη γνώμη — οί χειροτέχνες δέν ύπάγονται στους βιοτέχνες. Θά δομμε ακόμα πολλές φορές πόσο τρομερά άόριστος είναι αυτός ό όρος «βιοτεχνία».

*** Τό χάος που έπικρατεί στη στατιστική αυτή τό δείχνει πολύ παραστατικά τό γεγονός, ότι ή στατιστική δέ βρήκε ίσαμε τώρα μιά μέθοδο για νά ξεχωρίσει τά χειροτεχνικά έργαστήρια από τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια. Στη δεκαετία 1860-1870, λχ., στην κατηγορία των τελευταίων ύπάγονταν τά χωριάτικα βαφεία που ήταν καθαρά χειροτεχνικού τύπου («Έπετηρίδα του ύπουργείου οικονομικών», τόμ. I, σελ. 172-176). Τό 1890 τά μαντάνια (νεροτριβές) των άγροτών τά άνακάτευαν μέ τίς φάμπρικες που κάνανε τσόχες («Οδηγός για τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια» του *Όρλόφ*, έκδοση 3η, σελ. 21) κτλ. Άπ' αυτή τή σύγχυση δέν είναι άπαλλαγμένος κι ό νεότερος «Πίνακας των έργοστασιών» (Πετρούπολη, 1897). Βλ. παραδείγματα στίς «Μελέτες» μας, σελ. 270-271 (βλ. *Άπαντα*, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 9-10. *Η Σύνη*.).

ξεχωρίζουν πότε-πότε σέ ιδιαίτερη ομάδα τούς «χειροτέχνες» (σύγκρ. Ροδντεφ, I. c.), όμως σ' αυτή τήν ομάδα συγκαταλέγονται (σύμφωνα μέ τήν τρέχουσα όρολογία) κι όλοι οί οικοδόμοι έργάτες. Από τήν άποψη τής πολιτικής οικονομίας τό άνακάτεμα αυτό δέν είναι καθόλου σωστό, γιατί ή μάζα τών έργατών οικοδόμων δέν υπάγεται στους άνεξάρτητους χειροτέχνες, πού δουλεύουν επί παραγγελία τών πελατών, αλλά στους μισθωτούς έργάτες πού τούς παίρνουν στή δουλιά έργολάβοι. Φυσικά, δέν είναι κάθε φορά εύκολο νά ξεχωρίσεις τό χειροτέχνη του χωριού από τό μικρό έμπορευματοπαραγωγό ή από τό μισθωτό έργάτη για νά γίνει αυτό χρειάζεται οικονομική άνάλυση τών στοιχείων για τόν κάθε μικρό παραγωγό. Έξαιρετη προσπάθεια άυστηρού ξεχωρισμού τής χειροτεχνίας από τίς υπόλοιπες μορφές τής μικρής βιομηχανίας παρουσιάζει ή ταξινόμηση τών στοιχείων τής βιοτεχνικής άπογραφής του κυβερνείου Πέρμ για τό 1894/95*. Ο αριθμός τών ντόπιων χειροτεχνών του χωριού καθορίστηκε περίπου σέ 1% του άγροτικού πληθυσμού. Στο μεταξύ άποδείχτηκε (όπως κι έπρεπε νά τό περιμένει κανείς) ότι τό μεγαλύτερο ποσοστό χειροτεχνών ύπάρχει στους νομούς, πού έχουν τή μικρότερη άνάπτυξη βιομηχανίας. Σέ σύγκριση μέ τούς μικρούς έμπορευματοπαραγωγούς οί χειροτέχνες διακρίνονται για τούς ίσχυρότατους δεσμούς πού έχουν μέ τή γή: στους 100 χειροτέχνες οί 80,6 είναι γεωργοί (για τούς υπόλοιπους «βιοτέχνες» τό ποσοστό αυτό είναι χαμηλότερο). Η χρησιμοποίηση τής μισθωτής εργασίας παρατηρείται και στους χειροτέχνες, μόνο πού οί παραγωγοί αυτής τής κατηγορίας τή χρησιμοποιούν λιγότερο από τούς υπόλοιπους. Επίσης (σύμφωνα μέ τόν αριθμό τών έργατών πού έχουν) οί διαστάσεις τών εργαστηρίων τών χειροτεχνών είναι πολύ πιά μικρές. Ο μέσος όρος τών άπολαβών του γεωργού χειροτέχνη ύπολογίζεται σέ 43,9 ρούβλια τό χρόνο και του μή γεωργού σέ 102,9 ρούβλια.

Περιοριζόμαστε σ' αυτές τίς σύντομες παρατηρήσεις, γιατί τό καθήκον μας δέν είναι νά έξετάσουμε λεπτομερειακά τή χειροτεχνία. Σ' αυτή τή μορφή τής παραγωγής δέν ύπάρχει άκόμα έμπορευματική παραγωγή. Κυκλοφορία τών έμπορευμάτων ύπάρχει έδώ μονάχα στήν περίπτωση, πού ό χειροτέχνης πληρώνεται σέ χρήμα ή πού πουλάει τό μερίδιο του προϊόντος πού

* Αφιερώσαμε στήν άπογραφή αυτή ένα ιδιαίτερο άρθρο στις «Μελέτες» μας, σελ. 113-199. (Βλ. "Απαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 333-450. Η Σύντ.). Όλα τά στοιχεία σχετικά μέ τούς «βιοτέχνες» του Πέρμ. πού άναφέρονται στό κείμενο, είναι παρμένα άπ' αυτό τό άρθρο.

παίρνει σάν άμοιβή γιά τή δουλιά του, αγοράζοντας πρώτες ύλες καί εργαλεία παραγωγής. Τό προϊόν τής δουλιάς του χειροτέχνη δέν πάει στην αγορά καί δέ βγαίνει σχεδόν από τά πλαίσια τής φυσικής οικονομίας του άγρότη*. Γι' αυτό είναι φυσικό τή χειροτεχνία νά τή χαρακτηρίζει ένα τέτιο άκριβώς πνεύμα ρουτίνας, τεμαχισμού καί στενότητας, όπως καί τή μικρή πατριαρχική γεωργία. Τό μόνο στοιχείο ανάπτυξης, πού χαρακτηρίζει αυτή τή μορφή τής παραγωγής, είναι ή έξοδος τών χειροτεχνών πρός αναζήτηση πόρων ζωής σέ άλλα μέρη. Μιά τέτια έξοδος είχε πάρει άρκετά μεγάλη έκταση στά χωριά μας κυρίως παλιότερα. Τό συνηθισμένο αποτέλεσμα ήταν ότι στά μέρη πού έφταναν οί χειροτέχνες οργανώνονταν αυτότελή χειροτεχνικά εργαστήρια.

II. ΟΙ ΜΙΚΡΟΙ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΑΡΑΓΩΓΟΙ ΣΤΗ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ. ΤΟ ΣΥΝΤΕΧΝΙΑΚΟ ΠΝΕΥΜΑ ΣΤΟΥΣ ΜΙΚΡΟΒΙΟΤΕΧΝΕΣ

Σημειώσαμε κιόλας, ότι ό χειροτέχνης εμφανίζεται στην αγορά, άν κι όχι μέ τό προϊόν πού παράγει. Είναι φυσικό, μία καί ήρθε σ' έπαφή μέ τήν αγορά, νά περάσει μέ τόν καιρό καί στην παραγωγή γιά τήν αγορά, δηλαδή νά γίνει *εμπορευματο-παραγωγός*. Τό πέραςμα αυτό γίνεται βαθμιαία, στην άρχή μέ τή μορφή δοκιμής: πουλιούνται τά προϊόντα πού του έμειναν τυχαία στά χέρια ή πού τά έφτιασε στον έλεύθερο χρόνο του. Τό βαθμιαίο του περάσματος έντείνεται άκόμα καί γιά τό λόγο, ότι ή αγορά κατανάλωσης τών εμπορευμάτων είναι άρχικά έξαιρετικά στενή, έτσι πού ή άπόσταση άνάμεσα στον παραγωγό καί στον καταναλωτή αυξάνει πολύ σιγά καί τό προϊόν περνάει, όπως καί πρώτα, άμεσα από τά χέρια του παραγωγού στά χέρια του καταναλωτή. Κι άκόμα πρέπει νάχουμε υπόψη ότι πρίν από τήν πούληση του προϊόντος προηγείται πότε-πότε ή ανταλλαγή του μέ προϊόντα τής άγροτικής οικονομίας**.

* Τό γεγονός ότι ή χειροτεχνία βρίσκεται πολύ κοντά στη φυσική οικονομία τών άγροτών προκαλεί κάποτε άπομέρους τους άπόπειρες νά οργανώσουν τή χειροτεχνία γιά όλο τό χωριό: οί άγρότες συντηρούν τό χειροτέχνη καί τόν υποχρεώνουν νά δουλεύει γιά όλους τούς κατοίκους του δοσμένου χωριού. Μιά τέτια όργάνωση τής χειροτεχνίας μπορεί νά συναντήσει κανείς σήμερα μονάχα σάν εξαίρεση ή στίς πιό άπόκεντρες άκρινές περιοχές (λχ. σέ μερικά χωριά τής Ύπερκαυκασίας είναι όργανωμένο μ' αυτό τόν τρόπο τό έπάγγελμα του σιδερά. Βλ. «Έκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τής Ρωσίας», τόμ. II, σελ. 321).

** Η ανταλλαγή λχ., σκευών άγγειοπλαστικής μέ σιτηρά κτλ. Όταν τό στάρι ήταν φτηνό, ίσοδύναμο του πήλινου άγγείου υπολογίζονταν μερικές

πτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ἐκφράζεται μέ τήν ἐπέκταση τοῦ ἐμπορίου, μέ τήν ἐμφάνιση εἰδικῶν ἐμπόρων προαγοραστῶν. Σάν ἀγορά κατανάλωσης τῶν προϊόντων δέ χρησιμεύει τό μικρό παζάρι ἢ ἡ μικρή ἐμποροπανήγυρη τοῦ χωριοῦ*, ἀλλά ὀλόκληρη ἢ περιοχὴ, ἔπειτα ὀλόκληρη ἢ χώρα καί κάποτε μάλιστα καί ἄλλες χώρες. Ἡ παραγωγή βιοτεχνικῶν προϊόντων μέ τή μορφή ἐμπορευμάτων βάζει τίς πρῶτες βάσεις τοῦ χωρισμοῦ τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία καί τῆς ἀμοιβαίας ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσά τους. Ὁ κ. Ν. —ον μέ τή σχηματικότητα καί τήν ἀφαίρεση πού τόν διακρίνει, περιορίζεται στή διακήρυξη ὅτι «ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία» εἶναι γνώρισμα τοῦ «καπιταλισμοῦ» γενικά, χωρίς νά κοπιᾶσει νά ἐξετάσει οὔτε τίς διάφορες μορφές αὐτοῦ τοῦ χωρισμοῦ οὔτε τά διάφορα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ. Γι' αὐτό εἶναι σπουδαῖο νά σημειωθεῖ, ὅτι καί ἡ μικρότερη ἀκόμα ἐμπορευματική παραγωγή στά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ ἀρχίζει νά χωρίζει τή βιομηχανία ἀπό τή γεωργία, ἂν καί στίς περισσότερες περιπτώσεις ὁ βιοτέχνης δέ χωρίζεται ἀκόμα σ' αὐτό τό στάδιο ἀνάπτυξης ἀπό τό γεωργό. Στήν παραπέρα ἐκθέσή μας θά δείξουμε πῶς τά ἄλλα, τά πιο ἀναπτυγμένα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ ὀδηγοῦν στό χωρισμό τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων ἀπό τίς γεωργικές, στό χωρισμό τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας ἀπό τούς γεωργούς.

Ὅταν οἱ μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς βρίσκονται ἀκόμα σέ ἐμβρυώδικη κατάσταση, ὁ συναγωνισμός ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες» εἶναι ἀκόμα πολύ ἀδύνατος, ὅσο ὅμως ἐπεκτείνεται ἢ ἀγορά καί ἀγκαλιάζει πλατιές περιοχές, ὁ συναγωνισμός αὐτός γίνεται ὄλο καί πιο ἰσχυρός, καταστρέφοντας τήν πατριαρχική εὐημερία τοῦ μικροῦ παραγωγοῦ, πού στηρίζεται στήν οὐσιαστικά μονοπωλιακή θέση του. Ὁ μικρός ἐμπορευματοπαραγωγός νιώθει ὅτι τά συμφέροντά του ἀπαιτοῦν, σέ ἀντίθεση πρὸς τά συμφέροντα τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας, τή διατή-

φορές τόσο στᾶρι ὅσο χωροῦσε μέσα σ' αὐτό. Σύγκρ. «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 340. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντιμίρ», V, 140. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», I, 61.

* Ἡ μελέτη μιᾶς τέτιας ἀγροτικῆς ἐμποροπανήγυρης ἔδειξε, ὅτι τά 31% ὄλων τῶν συναλλαγῶν τοῦ πανηγυριοῦ (περίπου 15 χιλιάδες ρούβλια ἀπό τίς 50 χιλιάδες) ἦταν συναλλαγές μέ «βιοτεχνικά» προϊόντα. Βλ. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», I, 38. Πόσο στενή εἶναι στήν ἀρχή ἢ ἀγορά κατανάλωσης τῶν προϊόντων τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, φαίνεται, λχ., ἀπό τό γεγονός, ὅτι οἱ τσαγκαράδες τοῦ κυβερνεῖου Πολτάβας πούλανε τά προϊόντα τους μόνο σέ ἀχτίνα 60 περίπου βέρστιο γύρω ἀπό τά χωριά τους. «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 287.

ρηση αὐτῆς τῆς μονοπωλιακῆς θέσης καί γι' αὐτό φοβᾶται τὸ συναγωνισμό. Καταβάλλει κάθε λογῆς προσπάθειες, ἀτομικές καί συλλογικές, νά ἐμποδίσει τὸ συναγωνισμό, νά «μὴν ἐπιτρέψει» στοὺς ἀντιπάλους του νά μποῦν στὴν περιοχὴ του, νά στερεώσῃ τὴν ἐξασφαλισμένη θέση του σάν μικρονοικοκύρη πού ἔχει ἕναν ὀρισμένο κύκλο ἀγοραστῶν. Αὐτός ὁ φόβος μπρὸς στοῦ συναγωνισμό ξεκαθαρίζει τόσο παραστατικά τὴν ἀληθινὴ κοινωνικὴ φύση τοῦ μικροῦ ἐμπορευματοπαραγωγοῦ, πού θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά μιλήσουμε διεξοδικότερα γιὰ τὰ γεγονότα, πού ἔχουν σχέση μ' αὐτὸ τὸ ζήτημα. Πρῶτα, ἄς ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα πού ἀφορᾷ τὴ χειροτεχνία. Οἱ ταμπάκηδες τῆς περιοχῆς τῆς Καλούγκας πηγαίνουν σὲ ἄλλα κυβερνεῖα γιὰ νά κατεργαστοῦν προβιές. Ὑστερα ἀπὸ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ ξεπέφτει. Οἱ τσιφλικάδες, ἐπιτρέποντας στοὺς δουλοπάροικους τους, ἐναντι μεγάλης ἀποζημίωσης, νά «κατεργαστοῦν προβιές», φρόντιζαν μὲ προσοχὴ ὥστε οἱ ταμπάκηδες αὐτῆς τῆς κατηγορίας, νά ξέρουν τὴν «καθορισμένη θέση» τους καί νά μὴν ἀφήνουν τοὺς ἄλλους ταμπάκηδες νά εἰσβάλουν σὲ ξένη περιοχὴ. Ὁργανωμένο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ, ἦταν τόσο ἀποδοτικὸ, πού οἱ «θέσεις» μεταβιβάζονταν γιὰ 500 καί 1000 ρούβλια κι ὁ ἐρχομὸς ἐνός τεχνίτη σὲ μιὰ ξένη περιφέρεια κατέληγε μερικές φορές καί σὲ αἱματηρὲς συγκρούσεις. Ἡ κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας ὑπονόμευσε τὴ μεσαιωνικὴ αὐτὴ εὐημερία. «Ἡ εὐκολία μετακίνησης μὲ τοὺς σιδηροδρόμους βοηθᾷ ἐπίσης σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι τὸ συναγωνισμό»*. Στὰ φαινόμενα τῆς ἴδιας κατηγορίας ὑπάγεται καί ἡ τάση τῶν μικρῶν παραγωγῶν νά κρύβουν τίς τεχνικές ἐφευρέσεις καί βελτιώσεις, νά κρύβουν ἀπὸ τοὺς ἄλλους τὴν ἐπικερδῆ τους ἀσχολία, γιὰ νά μὴν ἐπιτρέψουν τὸν «καταστρεφτικὸ συναγωνισμό», μιὰ τάση πού διαπιστώθηκε σὲ μιὰ ὀλόκληρη σειρά ἐπαγγέλματα καί πού πραγματικά ἔχει χαρακτῆρα γενικοῦ κανόνα. Αὐτοὶ πού δημιουργοῦν ἕνα νέο ἐπάγγελμα ἢ τὰ πρόσωπα πού κάνουν στοῦ παλιό ἐπάγγελμα κάποιες βελτιώσεις, κρύβουν μ' ὅλες τους τίς δυνάμεις ἀπὸ τοὺς συγχωριανούς τους τὴν ἐπικερδῆ τους ἀσχολία, χρησιμοποιοῦν γι' αὐτὸ διάφορες πονηριές (λχ., γιὰ νά παραπλανήσουν τὸν κόσμον, διατηροῦν τίς παλιές ἐγκαταστάσεις στοῦ ἐργαστήρι τους), δὲν ἀφήνουν κανένα νά μπεῖ στὰ ἐργαστήριά τους, δουλεύουν στὴ σοφίτα καί δέ μι-

* «Ἐργασίαι τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», II, 35-36.

λούν για την παραγωγή ούτε και στά ίδια τα παιδιά τους*. Την άργη ανάπτυξη της πινελοκατασκευής στο κυβερνείο Μόσχας, «τήν εξηγοῦν συνήθως μέ τό γεγονός ὅτι οἱ παραγωγοί πού ὑπάρχουν σήμερα δέ θέλουν νά ἔχουν νέους ἀνταγωνιστές. Λένε ὅτι προσπαθοῦν, ὅσο μποροῦν, νά μή δείξουν σέ ξένα πρόσωπα τή δουλιά τους, ἔτσι πού μόνο ὁ παραγωγός κρατάει κοντά του ξένους μαθητευόμενους»**. Γιά τό χωριό Μπεζβόντογε τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, πού εἶναι γνωστό γιά τήν παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν, διαβάζουμε: «Ἀξιοσημείωτο εἶναι, ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Μπεζβόντογε ὡς τά σήμερα» (συγκεκριμένα ὡς τίς ἀρχές τοῦ 1880· ἡ βιοτεχνία αὐτή ὑπάρχει ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1850) «κρύβουν μέ ἐπιμέλεια τήν τέχνη τους ἀπό τοὺς γειτονικούς ἀγρότες. Πολλές φορές ἐπιδίωξαν νά ἀποσπάσουν ἀπό τή διοίκηση τῆς ἐπαρχίας μίαν ἀπόφαση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία θά τιμωρεῖται ὁποῖος θά μάθαινε τήν τέχνη του σέ ἄλλο χωριό. Ἐπίσημα δέν κατόρθωσαν νά τήν ἀποσπάσουν, ὥστόσο ἡ ἀπόφαση αὐτή λές καί βαραίνει ἠθικά στόν καθένα τους καί γιά τό λόγο αὐτό δέν παντρεύουν τίς κόρες τους μέ γαμπρούς ἀπό γειτονικά χωριά κι ὅσο εἶναι δυνατό δέν παίρνουν ἀπό κεῖ νύφες»***.

Οἱ ναρόντικοι οικονομολόγοι ὄχι μονάχα προσπαθοῦσαν νά συγκαλύψουν τό γεγονός, ὅτι ἡ μάζα τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν τοῦ χωριοῦ ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν, ἀλλά καί δημιούργησαν ὀλόκληρο παραμῦθι γιά κάποιο βαθύ ἀνταγωνισμό, πού δῆθεν ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν οικονομική ὀργάνωση τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν τοῦ χωριοῦ καί στή μεγάλη βιομηχανία. Τό ἀβάσιμο αὐτῆς τῆς ἀντίληψης φαίνεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε πιό πάνω. Ἄν

* Βλ. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», II, 81, V, 460 καί IX, 2526. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος 1, 6-7 καί 253· τόμ. VI, τεῦχος 2, 142· τόμ. VII, τεῦχος 1, μέρος 2, γιά τόν ἴδρυτὸ τοῦ «τυπογραφικοῦ ἐπαγγέλματος». — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ», I, 145 καί 149. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 89. — *Γρηγόριεφ*: «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή κλειδαριῶν καί μαχαιριῶν τῆς περιοχῆς Πάβλοβο» (παράρτημα στήν ἔκδοση «Βόλγα». Μόσχα, 1881), σελ. 39. — Ὁ κ. Β. Β. παραθέτει μερικά ἀπ' αὐτά τά γεγονότα στό «Δοκίμιο βιοτεχνικῆς παραγωγῆς» (Πετρούπολη, 1886), σελ. 192 κ. ἑ. Ἄπο δὴ βγάζει τό μοναδικό συμπέρασμα ὅτι οἱ βιοτέχνες δέν ἀποφεύγουν τοὺς νεοτερισμούς. Οὔτε τοῦ περνάει ἀπ' τό μυαλό ὅτι αὐτά τά γεγονότα χαρακτηρίζουν τήν ταξική θέση τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν στή σύγχρονη κοινωνία καί τά ταξικά τους συμφέροντα.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας», VI, 2, 193.

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX, 2404.

ὁ μέγας βιομήχανος δέ σταματάει μπροστά σέ κανένα μέσο γιά νά ἐξασφαλίσει τό μονοπώλιό του, ὁ «βιοτέχνης»-ἀγρότης εἶναι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή γνήσιος ἀδελφός του. Ὁ μικροαστός προσπαθεῖ μέ τά μικρά μέσα πού διαθέτει νά υπερασπίσει στήν οὐσία τά ἴδια ταξικά συμφέροντα, πού γιά τήν υπεράσπισή τους ὁ μέγας ἐργοστασιάρχης ἐπιδιώκει νά ἐξασφαλίσει προστατευτικούς τελωνειακούς δασμούς, πρίμ, προνόμια κ. ἄ.*

III. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΙΩΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΜΕΤΑΡΥΘΜΙΣΗ. ΟΙ ΔΥΟ ΜΟΡΦΕΣ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ ΠΡΟΤΣΕΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

Ἀπ' ὅσα ἐκθέσαμε πιο πάνω ἀπορέουν καί οἱ παρακάτω ἰδιότητες τῆς μικρῆς παραγωγῆς, πού ἀξίζουν νά προσεχτοῦν. Ὅπως ἤδη παρατηρήσαμε, ἡ ἐμφάνιση μιᾶς νέας βιοτεχνίας σημαίνει ἕνα προτσές ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας. Γι' αὐτό τό λόγο ἕνα τέτιο προτσές πρέπει ἀπαραίτητα νά ζετυλίγεται σέ κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ἐφόσον στόν ἕνα ἢ στόν ἄλλο βαθμό διατηροῦνται ἀκόμα σ' αὐτή τήν κοινωνία ἡ ἀγροτιά καί ἡ μισοφυσική γεωργία, ἐφόσον οἱ διάφοροι θεσμοί καί παραδόσεις τοῦ παρελθόντος (ἐξαιτίας τοῦ ὅτι εἶναι κακές οἱ συγκοινωνίες κτλ.) ἐμποδίζουν τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία νά καταλάβει ἄμεσα τή θέση τῆς οἰκοτεχνίας. Κάθε βήμα στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οικονομίας ὁδηγεῖ ἀναπόφευχτα στή δημιουργία ἀπό τούς κόλπους τῆς ἀγροτιάς ὄλο καί νέων βιοτεχνῶν. Τό προτσές αὐτό, μπορούμε νά ποῦμε, προσφέρει καινούργιο ἔδαφος, προετοιμάζει νέους τομεῖς γιά τήν ἐπικείμενη εἰσβολή τοῦ καπιταλισμοῦ στά πιο καθυστερημένα μέρη τῆς χώρας ἢ στούς πιο καθυστερημένους κλάδους παραγωγῆς. Ἡ ἴδια ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώνεται τελείως διαφορετικά σέ ἄλλα μέρη τῆς χώρας ἢ σέ ἄλλους κλάδους τῆς βιομηχανίας: δέν ἐκδηλώνεται, λχ., μέ τήν αὐξηση, ἀλλά μέ τήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων καί τῶν εργατῶν πού παίρνουν δουλιὰ στό σπίτι καί πού τούς ἀποροφάει ἡ φάμπρικα. Εἶναι εὐκολονόητο, ὅτι γιά τή μελέτη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία

* Ὁ μικροαστός, νιώθοντας ὅτι ὁ συναγωνισμός θά τόν καταστρέψει, προσπαθεῖ νά τόν ἐμποδίσει, ὅπως ἀκριβῶς ὁ θεωρητικός του, ὁ ναρόντικος, νιώθει ὅτι ὁ καπιταλισμός καταστρέφει τά προσφιλή του «βάθρα» καί γι' αὐτό τό λόγο προσπαθεῖ νά τόν «ἀποτρέψει», νά τόν ἀπαγορεύει, νά τόν ἐμποδίσει κτλ. κτλ.

μιās δοσμένης χώρας είναι απαραίτητο νά ξεχωρίζουμε πολύ αυστηρά αυτά τὰ προτσές. Τό ἀνακάτεμά τους δέν μπορεί παρά νά ὀδηγήσει σέ πλέρια σύγχυση τῶν ἐννοιῶν*.

Στή Ρωσία τῆς ἐποχῆς μετὰ τή μεταρύθμιση ἢ αὔξηση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν, πού ἐκφράζει τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐκδηλωνόταν καί ἐκδηλώνεται μέ δύο τρόπους: πρῶτο, μέ τή μετοίκηση τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν καί χειροτεχνῶν ἀπό τὰ κεντρικά κυβερνεῖα, πού ἔχουν ἀπό καιρό κατοικηθεῖ καί εἶναι ἀπό οἰκονομική πλευρά πιά ἀναπτυγμένα, πρὸς τίς ἀκρινές περιοχές. Δεύτερο, μέ τήν ἐμφάνιση νέων μικρῶν βιοτεχνιῶν καί τή διάδοση ἀνάμεσα στόν ντόπιο πληθυσμό τῶν βιοτεχνιῶν πού ὑπῆρχαν πρίν.

Τό πρῶτο ἀπ' αὐτὰ τὰ προτσές ἀποτελεῖ μιὰ ἀπό τίς ἐκδηλώσεις τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν παραμεθόριων περιοχῶν, πού τή σημειώσαμε κιόλας πιά πάνω (κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. II). Στά κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ, Βλαντίμιρ, Τβέρ, Καλούγκας κτλ. ὁ ἀγρότης-βιοτέχνης, νιώθοντας τό δυνάμωμα τοῦ συναγωνισμοῦ μαζί μέ τήν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καί τήν ἀπειλητική γιά τή μικρή παραγωγή ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας καί τῆς φάμπρικας, πήγαινε στίς νότιες περιοχές ὅπου εἶναι λίγοι ἀκόμα οἱ «μαστόροι», τὰ κέρδη μεγάλα καί ἡ ζωὴ φτηνή. Στό νέο τόπο ἄνοιγε ἕνα μικρό ἐργαστήρι, πού ἀποτελοῦσε τό θεμέλιο μιᾶς νέας χωρικῆς βιοτεχνίας, πού διαδίδονταν μετὰ στόν τόπο αὐτό καί στά γύρω μέρη. Οἱ κεντρικές περιοχές τῆς χώρας, πού εἶχαν βιοτεχνική παράδοση αἰῶνων, βοηθοῦσαν ἔτσι ν' ἀναπτυχθεῖ ἡ ἴδια παράδοση στίς νέες περιοχές τῆς χώρας, πού ἄρχιζαν νά κατοικοῦνται. Ἔτσι, οἱ κεφα-

* Νά ἕνα ἐνδιαφέρον παράδειγμα, πῶς στό ἴδιο κυβερνεῖο, τήν ἴδια ἐποχὴ καί στήν ἴδια βιοτεχνία συνυπάρχουν τὰ δύο διαφορετικά αὐτὰ προτσές. Τό κλώσιμο μέ τσικρικία (στό κυβερνεῖο Βιάτκας) ἀποτελεῖ συμπλήρωμα τῆς παραγωγῆς ὑφαντῶν στό σπίτι. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας σημαίνει τή γέννηση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, πού ἀγκαλιάζει τήν κατασκευή ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἐργαλεῖα τῆς ὑφαντουργίας. Καί ὅμως βλέπουμε ὅτι στίς ἀπόκεντρες γωνιές τοῦ κυβερνεῖο, στά βόρεια μέρη του, τό τσικρικί εἶναι σχεδὸν ἄγνωστο («Υλικά γιά τήν περιγραφή τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ κυβερνεῖο Βιάτκας», II, 27), ἐνῶ καί ἐκεῖ «ἡ βιοτεχνία αὐτὴ θά μπορούσε νά ἐμφανιστεῖ», δηλαδή θά μπορούσε νά ἀνοίξει τό πρῶτο ρῆγμα στήν πατρι-αρχική φυσική οἰκονομία τῶν ἀγροτῶν. Στό μεταξὺ σέ ἄλλα μέρη τοῦ κυβερνεῖο ἡ βιοτεχνία αὐτὴ ξεπέφτει κιόλας καί οἱ ἐρευνητές θεωροῦν σάν πιθανή αἰτία τοῦ ξεπεσμοῦ τήν «ὀλοένα καί μεγαλύτερη χρησιμοποίηση ἀπὸ τοὺς ἀγρότες βαμβακερῶν ὑφασμάτων τῆς φάμπρικας» (σελ. 26). Συνεπῶς, ἡ ἀνάπτυξη ἐδῶ τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώνεται πιά μέ τήν ἐκτόπιση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν ἀπὸ τὴ φάμπρικα.

λαιοκρατικές σχέσεις (πού, όπως θά τό δοῦμε παρακάτω, χαρακτηρίζουν καί τή μικροβιοτεχνία τοῦ χωριοῦ) μεταφέρονταν σ' ὅλη τή χώρα*.

Περνοῦμε στά γεγονότα, πού ἐκφράζουν τό δεύτερο ἀπό τά προτσές πού ἀναφέραμε πιο πάνω. Ἄς σημειωθεῖ προκαταβολικά ὅτι διαπιστώνοντας τήν ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων καί ἐπιχειρήσεων στά χωριά, δέ θίγουμε γιά τήν ὥρα τό ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσής τους: ἀπό τά παρακάτω θά φανεῖ ὅτι αὐτές οἱ βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις εἴτε ὀδηγοῦν στή γέννηση τῆς ἀπλῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας καί τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, εἴτε ἀποτελοῦν συστατικό μέρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφакτούρας.

Ἡ βιοτεχνία γουναρικῶν στό νομό Ἄρζαμάς τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ ἐμφανίστηκε στήν πόλη Ἄρζαμάς καί ὕστερα πέρασε βαθμιαία στά προάστια, ἀγκαλιάζοντας μιά περιοχή πού διαρκῶς μεγάλωνε. Στήν ἀρχή στά χωριά ὑπῆρχαν λίγοι γουναράδες καί ὁ καθένας τους εἶχε πολλούς μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ ἐργάτες στοίχιζαν φτηνά, γιατί μισθώνονταν γιά νά μάθουν τήν τέχνη. Ἀφοῦ μάθαιναν τήν τέχνη, χώριζαν κι ἄνοιγαν δικά τους μικρά ἐργαστήρια, προετοιμάζοντας ἔτσι ἕνα πιο πλατύ ἔδαφος γιά τήν κυριαρχία τοῦ κεφαλαίου πού ἐξουσιάζει τώρα τό μεγαλύτερο μέρος τῶν βιοτεχνῶν**. Γενικά, ἄς σημειωθεῖ, ὅτι αὐτή ἡ ἀφθονία μισθωτῶν ἐργατῶν στά πρῶτα ἐργαστήρια τῆς βιοτεχνίας πού γεννιέται καί ἡ κατοπινή μετατροπή αὐτῶν τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σέ μικρονοικοκυρέους εἶναι τό πιο διαδομένο φαινόμενο, πού ἔχει χαρακτήρα γενικοῦ κανόνα***

* Βλ., λχ., Σ. Α. Κορολένκο, Ι. σ., γιά τήν κίνηση τῶν ἐργατῶν τῆς βιοτεχνίας πρὸς τίς παραμεθόριες περιοχές, ὅπου ἕνα μέρος τῶν ἐργατῶν ἐγκατασταίνεται μόνιμα. «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος Ι (γιά τήν ἐπικράτηση στό κυβερνεῖο Σταυρόπολης τῶν βιοτεχνῶν πού ἦρθαν ἀπό τά κεντρικά κυβερνεῖα)· τεῦχος ΙΙΙ, σελ. 33-34 (ἡ μετοίκηση τῶν τσαγκαράδων τοῦ χωριοῦ Βιγεζννάγια τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ στίς πόλεις τοῦ Κάτω Βόλγα)· τεῦχος ΙΧ (οἱ βυρσοδέμνες τοῦ χωριοῦ Μποκορόντσκογε τοῦ ἴδιου κυβερνεῖου Ἰδρυσαν πολλά ἐργοστάσια σ' ὅλη τή Ρωσία). «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», ΙV, 136 (οἱ ἀγγειοπλάστες τοῦ Βλαντίμιρ μετέφεραν τήν παραγωγή τους στό κυβερνεῖο Ἀστραχάν). Σύγκρ. τίς «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. Ι, σελ. 125, 210· τόμ. ΙΙ, 160-165, 168, 222 — γενική εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι οἱ περισσότεροι ξενοφερμένοι βιοτέχνες «σ' ὄλο τό Νότο» εἶναι ἀπό τά μεγαλορωσικά κυβερνεῖα.

** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», ΙΙΙ.

*** Τό ἴδιο. λχ., φαινόμενο διαπιστώνεται στή βιοτεχνία κατασκευῆς τεχνητῶν λουλουδιῶν τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», VI, I, 73-99), στήν πιλοποῖα (ibid., VI, τεῦχος Ι),

Είναι φανερό πώς θάταν μεγάλο λάθος νά βγάλει κανείς από δώ τό συμπέρασμα, ότι «παρά τίς διαφορετικές ιστορικές ἀντιλήψεις... δέν καταβροχθίζουν οί μεγάλες ἐπιχειρήσεις τίς μικρές, ἀλλά οί μικρές ἀναπτύσσονται ἀπό τίς μεγάλες»*. Οί μεγάλες διαστάσεις τῶν πρώτων ἐργαστηρίων δέν ἐκφράζουν καθόλου κάποια συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς. Ὅφειλονται στό γεγονός ὅτι τά ἐργαστήρια αὐτά ἀποτελοῦσαν μονάδες καί οί ἀγρότες ἀπό τά γειτονικά χωριά θέλαν νά μάθουν σ' αὐτά τά ἐργαστήρια ἕνα ἐπικερδές ἐπάγγελμα. Ὅσο γιά τό προτσές τῆς διάδοσης τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ χωριοῦ ἀπό τά παλιά κέντρα τους στά γύρω χωριά, τό προτσές αὐτό παρατηρεῖται σέ πάρα πολλές περιπτώσεις. Ἔτσι, λχ., μετά τή μεταρύθμιση ἀναπτύσσονταν (κι ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν χωριῶν πού εἶχε ἀγκαλιάσει ἡ βιοτεχνία, κι ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν βιοτεχνῶν, κι ὡς πρός τόν ὄγκο τῆς παραγωγῆς) οί παρακάτω ἀξιόλογες γιά τή σημασία τους βιοτεχνίες: ἡ παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν ἀπό ἀτσάλι στό Πάβλοβο, ἡ βυρσοδεψία — ὑποδηματοποιία στό χωριό Κίμρι, ἡ παραγωγή πλεχτῶν παπουτσιῶν στήν πόλη Ἀρζαμάς καί στά γύρω χωριά¹¹⁸, ἡ παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν στό χωριό Μπουρμάκινο, ἡ κασκετοποιία στό κεφαλοχώρι Μολβίτινο καί στήν περιφέρειά του, ἡ ὑαλοურγία, ἡ πιλοποιία καί ἡ δαντελοποιία στό κυβερνεῖο Μόσχας, ἡ χρυσοχοῖα στήν περιοχή Κρασνοσέλσκι κτλ.**. Ὁ συντάχτης τοῦ ἄρθρου γιά τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα σέ 7 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Τούλας διαπιστώνει σάν γενικό φαινόμενο «τήν αὔξηση

στή βιοτεχνία γουναρικῶν (ibid., VII, τεῦχος I, μέρος 2), στήν παραγωγή μετάλλινων εἰδῶν ἀπό ἀτσάλι στό Πάβλοβο (Γρηγόριεφ, I. c., 37-38) κ. ἄ.

* Στά «Περωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», σελ. 78-79 ὁ κ. Β. Β. δέν ἀρῆσσε νά βγάλει ἕνα τέτιο συμπέρασμα ἀπό ἕνα γεγονός παρόμοιο χαρακτηριστήρα.

** Α. Σμιρνόφ: «Πάβλοβο καί Βόρσμα», Μόσχα, 1864. — Ν. Λαμπζίν: «Ἐρευνα γιά τήν παραγωγή μαχαιριῶν κτλ.». Πετρούπολη, 1870. — Γρηγόριεφ, I. c. — Ν. Ἄννεσκι. «Ἐκθεση κτλ.», στό τεῦχος I τοῦ «Δελτίου ἀτμοπλοίας καί βιομηχανίας τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ» γιά τό 1891. — «Υλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ, Νίζνι Νόβγκοροντ, 1892. — Α. Ν. Πότερσοφ, ἔκθεση πού ὑποβλήθηκε τό 1895 στό παράρτημα τῆς Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς τῆς Ἑταιρίας πιστώσεων καί ἀποταμίευσης. — «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», II, τεῦχος 3. Πετρούπολη, 1872. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VIII. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, III. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VI, XIII. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖο Μόσχας», VI, τεῦχος I, σελ. 111, ib. 177· VII, τεῦχος II, σελ. 8. — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία», II, ὁμάδα VI, παραγωγή I. — «Βέστικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 42. Σύγκρ. ἐπίσης «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖο Βλαντίμιρ», III, 18-19 κ. ἄ.

του ἀριθμοῦ τῶν χειροτεχνῶν μετά τήν ἀγροτική μεταρύθμιση», «τήν ἐμφάνιση βιοτεχνῶν καί χειροτεχνῶν σέ μέρη πού δέν ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τῆ μεταρύθμιση»*. Τήν ἴδια γνώμη ἔχουν καί οἱ στατιστικοὶ τῆς Μόσχας**. Μποροῦμε νά ἐνισχύσουμε τῆ γνώμη αὐτῆ μέ στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν ἐποχὴ ἐμφάνισης 523 βιοτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων σέ 10 ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας***.

Συνολικός ἀριθμὸς βιοτεχνικῶν	Ἀριθμὸς τῶν βιοτεχνικῶν πού ἰδρύθησαν								
	ἄγνωστο πότε	πρὶν ἀπὸ πολὺν καιρὸ	στὸν 19ο αἰῶνα, στὶς δεκαετίες						
			2η	3η	4η	5η	6η	7η	8η
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

Κατὰ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο καί ἡ βιοτεχνικὴ ἀπογραφή τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ ἀποκάλυψε (σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα γιά τήν περίοδο τῆς δημιουργίας 8884 μικρῶν βιοτεχνικῶν καί χειροτεχνικῶν ἐπιχειρήσεων) ὅτι ἡ ἐποχὴ μετά τῆ μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιά πολὺ γρήγορη ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν βιοτεχνικῶν. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά δοῦμε ἀπὸ πῶς κοντά τὸ πρῶτος αὐτὸ τῆς γέννησης τῶν νέων βιοτεχνικῶν. Ἡ παραγωγή μάλλινων καί μισομέταξων ὑφασμάτων στὸ κυβερνεῖο Βλαντίμιρ ἐμφανίστηκε τελευταία, τὸ 1861. Στὴν ἀρχὴ τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς παραγωγῆς ἦταν πλανόδιο ἐπάγγελμα, ἀργότερα ὅμως ἐμφανίζονται καί στὰ χωριά «μαστόροι» πού διανέμουν τὸ νῆμα. Ἕνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους «φαμπρικάντες» ἐμπορευόταν ἕναν καιρὸ σιμιγδάλι, πού τὸ ἀγόραζε στὶς «στέρες» τοῦ Ταμπόφ καί τοῦ Σαράτοφ. Μέ τήν κατασκευὴ τῶν σιδηροδρόμων οἱ τιμές τῶν σιτηρῶν ἐξισώθηκαν, τὸ σιτεμπόριο συγκεντρώθηκε σέ χέρια ἑκατομμυριούχων κι ὁ ἐμπορὸς μας ἀποφάσισε νά χρησιμοποιοῦσῃ τὸ κεφάλαιό του γιά μιά βιομηχανικὴ ὑφαντουργικὴ ἐπιχείρηση. Μπῆκε σέ μιά φάμπρικα, ἔμαθε τήν τέχνη κι ἔγινε

* «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τῆ βιοτεχνικὴ παραγωγή», IX, 2303–2304.

** «Τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», VII, τευχὸς I, μέρος 2, σελ. 196.

*** Τὰ στοιχεῖα γιά τίς βιοτεχνίες πού φτιάχνουν: βοῦρτσες, καρφίτσες, κόπτσες, καπέλα, ἀμυλόκολα, παπούτσια, ματογυάλια, χάμουρα μέ χάλκινα στολίδια, φράντζες καί ἐπιπλα, ἀρῆθηκαν ἀπὸ τήν ἀπογραφή τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν πού ἀναφέρονται στὰ «Βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας» καί στὸ βιβλίο τοῦ κ. Ἰσαγιεφ, πού ἔχει τὸν ἴδιο τίτλο.

«μαστοράκος»*. Έτσι, η δημιουργία του νέου «επαγγέλματος» στο δοσμένο τόπο προκλήθηκε από το γεγονός, ότι η γενική οικονομική ανάπτυξη της χώρας εκτόπισε το κεφάλαιο από το εμπόριο και το κατεύθυνε στη βιομηχανία**. Ο μελετητής του επαγγέλματος, που αναφέραμε για παράδειγμα, τονίζει ότι η περίπτωση που περιγράφει δεν είναι καθόλου μοναδική: οί αγρότες που ζούσαν από πλανόδια επαγγέλματα «ήταν οί σκαπανείς των κάθε λογής επαγγελμάτων, φέρνανε τίς τεχνικές τους γνώσεις στο πατρικό χωριό, φεύγοντας για δουλιά ξπαιρναν μαζί τους νέες εργατικές δυνάμεις και άναβαν τή φαντασία των πλούσιων χωρικών μέ τίς ιστορίες τους για τά μυθώδη κέρδη που φέρνει τό επάγγελμα στο μαστοράκο που δουλεύει στο σπίτι ή που έχει μαγαζί. Ο πλούσιος μουζικός που έβαζε τά λεφτά του στον κουμπαρά ή που άσχολιόταν μέ τό εμπόριο σιτηρών, άκουγε μέ προσοχή αυτές τίς ιστορίες και ριχνόταν σε βιομηχανικές επιχειρήσεις» (ibidem). Τό επάγγελμα του τσαγκάρη και τό επάγγελμα του κατασκευαστή ύποδημάτων από κετσέ στο νομό Άλεξάντροφ του κυβερνείου Βλαντίμιρ έμφανίστηκαν σε μερικά μέρη μέ τόν έξής τρόπο: οί ιδιοχτήτες των μικρών εργαστηρίων που φτιάχναν τσίτια ή των μικρών επιχειρήσεων που έδιναν δουλιά στα σπίτια, βλέποντας ότι ζέπεφε ή χειροποίητη ύφαντουργία, άνοιγαν εργαστήρια για άλλο είδος παραγωγής και μίσθωναν κάποτε μαστόρους για νά κατατοπιστούν στη δουλιά και νά τή μάθουν τά παιδιά τους***. Στο βαθμό που ή μεγάλη βιομηχανία εκτοπίζει τό μικρό κεφάλαιο από ένα κλάδο παραγωγής, τό κεφάλαιο αυτό κατευθύνεται σ' άλλους κλάδους παραγωγής, που τούς ώθει ν' αναπτυχθούν προς τήν ίδια κατεύθυνση.

Όσοι μελέτησαν τίς βιοτεχνίες του κυβερνείου Μόσχας χαρακτηρίζουν εξαιρετικά άνάγλυφα τίς γενικές συνθήκες της εποχής μετά τή μεταρύθμιση, που προκάλεσαν στο χωριό τήν ανάπτυξη των μικρών βιοτεχνιών. Στην περιγραφή της δαντελοποιίας διαβάζουμε: «Από τή μιά μεριά στο διάστημα αυτό χειροτέρεψαν σημαντικά οί βιοτικές συνθήκες της άγροτιάς κι

* «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 242-243.

** Στην έρευνά του για τά ιστορικά πεπρωμένα της ρωσικής φάμπρικας ό Μ. Ι. Τ.-Μπαρανόβσκι έδειξε, ότι τό εμπορικό κεφάλαιο άποτέλεσε άπαραίτητο ιστορικό όρο για τή δημιουργία της μεγάλης βιομηχανίας. Βλ. τό βιβλίο του: «Η φάμπρικα κτλ.», Πετρούπολη, 1898.

*** «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», II, 25 και 270.

από τήν ἄλλη, αὐξήθηκαν σημαντικά οἱ ἀνάγκες τοῦ τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ πού βρίσκεται σέ πιό εὐνοϊκές συνθήκες»*. Κι ὁ συγγραφέας παρατηρεῖ, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς περιοχῆς πού περιγράφει, ὅτι παράλληλα μέ τήν αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν πού ἔχουν πολλά ἄλογα καί τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ζώων τῶν ἀγροτῶν, αὐξήθηκε κι ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτῶν πού δέν ἔχουν ἄλογο καί δέν ἀσχολοῦνται μέ τή σιτοκαλλιέργεια. Ἔτσι, ἀπό τή μιὰ μεριά, αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν προσώπων πού ἔχουν ἀνάγκη ἀπό «συμπληρωματικά ἔσοδα», πού ψάχνουν νά βροῦν ἕνα βιοποριστικό ἐπάγγελμα, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη, ἡ μειοψηφία τῶν εὐπορων οἰκογενειῶν πλούτιζε, ἔκανε «οἰκονομίες», ἀποχτοῦσε «τή δυνατότητα νά μισθώνει ἕναν καί δύο ἐργάτες, ἢ νά δίνει στους φτωχοῦς ἀγρότες δουλιὰ γιά τό σπιτί». «Φυσικά — ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας — δέν ἀσχολοῦμαστε ἐδῶ μέ τίς περιπτώσεις, πού ἀπό τίς γραμμές τέτιων οἰκογενειῶν ἀναπτύσσονται πρόσωπα, γνωστά μέ τ' ὄνομα κουλάκοι καί βδέλλες, ἀλλά ἐξετάζουμε μόνο τά πιό συνηθισμένα φαινόμενα στους κόλπους τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ».

Ἔτσι λοιπόν, οἱ ντόπιοι ἐρευνητές τονίζουν τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς καί στήν αὐξηση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Κι αὐτό εἶναι ἐντελῶς εὐνόητο. Ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε στό II κεφάλαιο, βγαίνει ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία ἔπρεπε ἀπαραίτητα νά συνοδεύεται μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Ὅσο ζέπεφε τῆ φυσική οἰκονομία τό εἶδος ἐπεξεργασίας τῶν πρώτων ὑλῶν μετατρέπονταν, τό ἕνα πίσω ἀπό τό ἄλλο, σέ ἰδιαίτερους κλάδους βιομηχανίας. Ὁ σχηματισμός τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας καί τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου μεγάλωσε τή ζήτηση γιά τά προϊόντα τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ, καί τούς προμήθευε ταυτόχρονα ἐλεύθερα ἐργατικά χέρια καί χρήματα**.

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, σελ. 8 καί ἐπόμενες.

** Τό βασικό θεωρητικό λάθος τοῦ κ. Ν. — ὄν στους συλλογισμούς του γιά «τήν καπιταλιστικοποίηση τῶν βιοτεχνιῶν» βρίσκεται στό ὅτι ἀγνοεῖ τά πρῶτα βήματα τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ στά διαδοχικά στάδιά του. Ὁ κ. Ν. — ὄν πηδαίει ἀπό τή «λαϊκή παραγωγή» κατευθεῖαν στόν «καπιταλισμό» καί ὕστερα ἀπορεῖ μέ διασκεδαστική ἀφέλεια, γιὰτί ὁ καπιταλισμός του καταντᾷ ἀνεδαφικός, τεχνητός κτλ.

IV. Η ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΠΑΡΑΓΩΓΩΝ. ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΑΠΟΓΡΑΦΩΝ ΤΩΝ ΒΙΟΤΕΧΝΙΚΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ ΣΤΟ ΚΥΒΕΡΝΕΙΟ ΜΟΣΧΑΣ

Τώρα ἄς δοῦμε, ποιές εἶναι οἱ κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις, πού δημιουργοῦνται στή βιοτεχνία ἀνάμεσα στοὺς μικροὺς ἐμπορευματοπαραγωγούς. Τό καθήκον νά καθορίσουμε τό χαρακτήρα αὐτῶν τῶν σχέσεων εἶναι ἴδιο μέ τό καθήκον, πού τέθηκε προηγούμενα στό κεφάλαιο II, σχετικά μέ τοὺς μικροὺς γεωργούς. Ἄντί νά πάρουμε σάν βάση τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ νοικοκυριοῦ, πρέπει τώρα νά πάρουμε τήν ἔκταση τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν, νά ταξινομήσουμε τοὺς μικροὺς βιοτέχνες σύμφωνα μέ τόν ὄγκο τῆς παραγωγῆς τους, νά ἐξετάσουμε τό ρόλο τῆς μισθωτῆς ἐργασίας σέ κάθε ομάδα, τήν κατάσταση τῆς τεχνικῆς τους κτλ.*. Τίς ἀπογραφές τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν, πού εἶναι ἀπαραίτητες γιά μιὰ τέτια ἀνάλυση, τίς ἔχουμε γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας**. Γιά μιὰ ὁλόκληρη σειρά βιοτεχνίες οἱ ἐρευνητές παραθέτουν ἀκριβολογημένα στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή, πότε-πότε καί γιά τίς γεωργικές ἀσχολίες τοῦ κάθε βιοτέχνη χωριστά (τήν ἡμερομηνία ἱδρύσεως τοῦ ἐργαστηρίου, τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, τήν ἀξία τῆς χρονιατικῆς παραγωγῆς,

* Ὁ κ. Βάρξερ περιγράφοντας τή «βιοτεχνική» παραγωγή τοῦ κυβερνεῖου Τσερνίκοφ διαπιστώνει τήν «πολυμορφία τῶν οικονομικῶν μονάδων» (ἀπό τή μιὰ μεριά ὑπάρχουν οἰκογένειες μέ εἰσόδημα 500-800 ρούβλια καί ἀπό τήν ἄλλη «σχεδόν ζητιάνοι») καί κάνει τήν παρακάτω παρατήρηση: «Μέσα σέ τέτιες συνθήκες, τό μόνο μέσο νά δόσουμε τήν εἰκόνα τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῶν βιοτεχνῶν σ' ὅλη τῆς τήν πληρότητα, εἶναι ἡ ἀπογραφή τῶν νοικοκυριῶν καί ἡ ταξινόμησή τους σύμφωνα μέ τήν ὅλη οικονομική τους κατάσταση σέ ὀρισμένες κατηγορίες μέσου τύπου νοικοκυριῶν. Ὅλα τ' ἄλλα θά εἶναι ἡ φαντασία — προϊόν τυχαίων ἐντυπώσεων — ἡ προϊόν ἀριθμητικῶν ὀυλογοισμῶν τοῦ γραφείου βασισμένων σέ διάφορους μέσους ὄρους. . .» («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», μέρος V, σελ. 354).

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI καί VII, «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας» καί Α. Ἰσάγεφ: «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», Μόσχα, 1876-1877, 2 τόμοι. Γιά ἕνα μικρό ἀριθμό βιοτεχνιῶν παρόμοια στοιχεῖα δημοσιεύονται καί στή «Βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ». Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι σέ τοῦτο τό κεφάλαιο περιοριζόμαστε στήν ἐξέταση μονάχα τέτιων βιοτεχνιῶν, ὅπου οἱ μικροί ἐμπορευματοπαραγωγοί δουλεύουν γιά τήν ἀγορά κι ὄχι γιά τοὺς προαγοραστῆς — τουλάχιστο στίς πῖο πολλές περιπτώσεις. Ἡ δουλία γιά λογαριασμό τῶν προαγοραστῶν εἶναι πῖο σύνθετο φαινόμενο, πού θά τό ἐξετάσουμε χωριστά παρακάτω. Οἱ ἀπογραφές τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν πού δουλεύουν γιά τοὺς προαγοραστῆς, δέν εἶναι κατάλληλες γιά νά κρίνουμε τίς σχέσεις πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς μικροὺς ἐμπορευματοπαραγωγούς.

τόν ἀριθμό τῶν ἀλόγων τοῦ βιοτέχνη, τόν τρόπο καλλιέργειας τῆς γῆς του κτλ.). Οἱ ἐρευνητές δέ μᾶς δίνουν ὅμως κανένα πίνακα ταξινόμησης κι ἔπρεπε μόνοι μας νά συντάξουμε τούς πίνακες, χωρίζοντας τούς βιοτέχνες τοῦ κάθε ἐπαγγέλματος σέ κατηγορίες (I — κατώτερη, II — μεσαία καί III — ἀνώτερη) σύμφωνα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν (καί τῶν ἐργατῶν πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας καί τῶν μισθωτῶν) πού ἀναλογοῦν σ' ἓνα ἐργαστήρι, κάποτε σύμφωνα μέ τήν ἔκταση τῆς παραγωγῆς, μέ τόν τεχνικό ἐξοπλισμό του κτλ. Γενικά οἱ βάσεις γιά τήν κατανομή τῶν βιοτεχνῶν σέ κατηγορίες καθορίστηκαν σύμφωνα μ' ὅλα τά στοιχεῖα πού παραθέτονται στήν περιγραφή τῆς ἐπιχειρήσεως. Ἐδῶ χρειάστηκε γιά διαφορετικές βιοτεχνίες νά παίρνουμε διαφορετικές βάσεις γιά τό χωρισμό τῶν βιοτεχνῶν σέ ομάδες. Λχ. στήν κατώτερη ομάδα βιοτεχνῶν χρειάστηκε νά συμπεριλάβουμε πολύ μικρά ἐργαστήρια μέ 1 ἐργάτη, στή μεσαία μέ 2 καί στήν ἀνώτερη μέ 3 καί περισσότερους ἐργάτες. Στίς πιό μεγάλες βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις περιλάβαμε: στήν κατώτερη ομάδα ἐργαστήρια μέ 1-5 ἐργάτες, στή μεσαία μέ 6-10 κτλ. Ἄν δέ χρησιμοποιοῦσαμε διάφορες μεθόδους ταξινόμησης, δέ θά μπορούσαμε νά παρουσιάσουμε γιά κάθε βιοτεχνία στοιχεῖα γιά ἐργαστήρια διαφορετικοῦ μεγέθους. Ὁ πίνακας πού καταρτίστηκε μ' αὐτό τόν τρόπο μπήκε στό παράρτημα (βλ. παράρτημα I). Ἐκεῖ φαίνονται τά κριτήρια πού ἀπετέλεσαν τή βάση γιά νά χωριστοῦν σέ κατηγορίες οἱ βιοτέχνες κάθε ἐπαγγέλματος. Γιά κάθε κατηγορία τοῦ ἐπαγγέλματος ἀναφέρονται οἱ ἀπόλυτοι ἀριθμοί τῶν ἐργαστηρίων, τῶν ἐργατῶν (καί μελῶν τῆς οἰκογένειας καί μισθωτῶν μαζί), τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, καί ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Γιά τό χαρακτηρισμό τῆς γεωργίας τῶν βιοτεχνῶν ὑπολογίστηκε ὁ μέσος ὄρος τῶν ἀλόγων κατά νοικοκύρη τῆς κάθε κατηγορίας καί τό ποσοστό τῶν βιοτεχνῶν πού καλλιεργοῦν τά χωράφια μέ «ἐργάτες», (δηλαδή πού καταφεύγουν στή μίσθωση ἐργατῶν γῆς). Ὁ πίνακας περιλαμβάνει συνολικά 37 βιοτεχνίες μέ 2278 ἐργαστήρια, μέ 11 833 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 5 ἑκατομμύρια ρούβλια. Κι ἄν ἀφαιρέσουμε 4 βιοτεχνίες πού ἀποκλείστηκαν ἀπό τό γενικό ἄθροισμα, γιατί τά στοιχεῖα δέν ἦταν πλήρη ἢ γιατί ἀποτελοῦσαν ἐξαιρέσεις*, ἔχουμε συνολικά 33 βιοτεχνίες μέ 2085

* Γι' αὐτό τό λόγο ἀποκλείστηκε ἀπό τό λογαριασμό ἡ «βιοτεχνία» πορσελάνης πού ἔχει σέ 20 ἐργαστήρια 1817 μισθωτούς ἐργάτες. Χαρακτηριστικό γιά τή σύγχυση τῶν ἐννοιῶν πού ἐπικρατεῖ στή χώρα μας εἶναι, ὅτι οἱ

έργαστήρια, μέ 9427 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 3466 χιλιάδες ρούβλια, κ' ύστερα από τή διόρθωση (γιά 2 βιοτεχνίες) έχουμε περίπου $3\frac{3}{4}$ εκατομμύρια ρούβλια.

Μιά και δέν ύπάρχει κανένας λόγος νά εξετάσουμε τά στοιχεία και γιά τίς 33 βιοτεχνίες, πράγμα πού θάταν πάρα πολύ κουραστικό, διαιρέσαμε τίς βιοτεχνίες αυτές σέ 4 κατηγορίες: 1) 9 βιοτεχνίες μέ μέσο άριθμό εργατών (και μελών οικόγένειας και μισθωτών μαζί) κατά εργαστήρι από 1,6 ως 2,5· 2) 9 βιοτεχνίες μέ μέσο άριθμό εργατών από 2,7 ως 4,4· 3) 10 βιοτεχνίες μέ μέσο άριθμό εργατών από 5,1 ως 8,4 και 4) 5 βιοτεχνίες μέ μέσο άριθμό εργατών από 11,5 ως 17,8. Έτσι σέ κάθε κατηγορία συμπεριλήφθηκαν οί βιοτεχνίες πού πλησιάζουν αρκετά ή μία μέ τήν άλλη από τήν άποψη του άριθμού των εργατών κατά εργαστήρι. Στήν παρατέρα έκθεση θά περιοριστούμε στά στοιχεία γι' αυτές τίς 4 κατηγορίες των βιοτεχνιών. Παραθέτουμε in extenso τά στοιχεία αυτά. [Βλ. τόν πίνακα, σελ. 356. Σημ. μετ.].

Ο πίνακας αυτός συνοψίζει τά κυριότερα στοιχεία γιά τίς σχέσεις των άνωτερων και των κατώτερων κατηγοριών των βιοτεχνών, πού θά μās χρησιμεύσουν γιά τά παρατέρα συμπεράσματα. Τά συνολικά στοιχεία και γιά τίς τέσσερες κατηγορίες μπορούμε νά τά παραστήσουμε μέ ένα διάγραμμα, έντελώς πανομοιότυπο μέ τό διάγραμμα μέ τό όποιο παραστήσαμε στό κεφάλαιο II τήν άποσύνθεση τής άγροτιās πού ασχολείται μέ τή γεωργία. Καθορίζουμε γιά κάθε κατηγορία τό ποσοστό του συνολικού άριθμού των εργαστηρίων, του συνολικού άριθμού των εργατών μελών οικόγένειας, του συνολικού άριθμού των εργατηρίων μέ μισθωτούς εργάτες, του συνολικού άριθμού των εργατών (και μελών οικόγένειας και μισθωτών μαζί), του συνολικού όγκου τής παραγωγής και του συνολικού άριθμού των μισθωτών εργατών και άναγράφουμε τά ποσοστά αυτά (μέ τή μέθοδο πού περιγράψαμε στό II κεφάλαιο) στό διάγραμμα*.

Τώρα άς εξετάσουμε τά συμπεράσματα πού βγαίνουν άπ' αυτά τά στοιχεία.

Αρχίζουμε από τό ρόλο τής μισθωτής εργασίας. Στίς 33 βιοτεχνίες ή μισθωτή εργασία ξεπερνά τήν εργασία των μελών τής οικόγένειας: τά 51 % του συνόλου των εργατών είναι μισθωτοί:

στατιστικοί τής Μόσχας περιέλαβαν κι αυτό τό επάγγελμα στον άριθμό των «βιοτεχνικών» επαγγελματών (βλ. τούς συνοπτικούς πίνακες στό III μέρος του VII τόμου, I. c.).

* Βλ. σέ τουτό τόν τόμο σελ. 359. 'Η Σύντ.

Κατηγορίες των βιοτεχνιών	Απολυτοί αριθμοί * α) των εργασιών των βιοτεχνιών β) των εργασιών των βιοτεχνιών γ) της συνολικής παραγωγής σε ρούβλια	Κατανομή σε % **						% των εργασιών με μισθωτούς εργάτες β) % των μεταβλητών εργατών **						Η μέση συνολική παραγωγή σε ρούβλια α) κατά εργαστήριο β) κατά εργάτη						Μέσος αριθμός εργατών σε 1 εργαστήριο α) μέλων οικογένειας β) μισθωτών γ) σύνολο								
		α)		β)		γ)		α)		β)		γ)		α)		β)		γ)		α)		β)		γ)				
		ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε	ο	ε			
		I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III			
1η (5 βιοτεχνίες)	831	100	57	30	13	12	2	19	40	430	243	527	1 010	224	202	224	1,9	0,2	2,1	1,28	0,02	1,3	2,4	0,2	2,6	3,3	1,2	4,5
2η (5 βιοτεχνίες)	357 890	100	35	37	28	41	25	43	76	1 484	791	1 477	3 291	489	350	399	2,5	1,0	3,5	1,9	0,3	2,2	2,9	0,8	3,7	3,0	6,7	
3η (10 βιοτεχνίες)	804	100	47	34	19	64	35	95	100	2 503	931	2 737	8 063	468	324	411	2,4	3,7	6,1	2,0	0,8	2,8	2,7	3,9	14,9	17,2	2,3	
4η (5 βιοτεχνίες)	5 516	100	15	24	61	84	61	97	100	5 666	1 919	3 952	12 714	401	331	363	2,1	12,7	14,8	2,2	3,5	5,7	2,1	8,7	29,6	31,7	2,1	
Σύνολο όλων των κατηγοριών (33 βιοτεχνίες)	2 085	100	53	32	15	40	21	57	74	1 664	651	1 756	5 029	421	362	421	2,2	2,3	4,5	1,8	0,4	2,2	2,6	2,2	4,8	11,9	2,9	
	9 427	100	26	35	39	51	20	46	75	367	292	362	421															
	3 466 006	100	21	34	45																							

* Τα στοιχεία α) β) γ) δείχνουν, ότι οι αριθμοί, που έχουν τη σημειωμένη στην επικεφαλίδα σημασία, είναι τοποθετημένοι στις στήλες ο ένας κάτω από τον άλλο.

** Προκειται για τα ποσοστά του συνολικού αριθμού των εργασιών και των εργατών στη δοσμένη κατηγορία των βιοτεχνιών ή στη δοσμένη ομάδα.

*** Για δύο βιοτεχνίες αντί την αξία του προϊόντος (= τη συνολική παραγωγή) δόθηκαν στοιχεία για την αξία των πρώτων υλών που υπερβάλλονταν σε επεξεργασία, πράγμα που μειώνει τη συνολική παραγωγή περίπου κατά 300 χιλιάδες ρούβλια.

για τους «βιοτέχνες» μάλιστα του κυβερνείου Μόσχας τό ποσοστό αυτό είναι χαμηλότερο από τό πραγματικό. Ὑπολογίσαμε τά στοιχεῖα γιά 54 βιοτεχνίες του κυβερνείου Μόσχας, γιά τίς ὁποῖες δίνονται ἀκριβεῖς ἀριθμοί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καί βρήκαμε ὅτι ἀπό τούς 29 446 ἐργάτες οἱ 17 566 εἶναι μισθωτοί, δηλαδή τά 59,65 %. Γιά τό κυβερνεῖο Πέρμ τό ποσοστό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἀνάμεσα σ' ὅλους τούς βιοτέχνες καί χειροτέχνες, ὑπολογίστηκε σέ 24,5 % καί ἀνάμεσα μόνο στούς ἐμπορευματοπαραγωγούς σέ 29,4–31,2 %. Οἱ χοντρικοί ὅμως αὐτοί ἀριθμοί ἀγκαλιάζουν, ὅπως θά τό δοῦμε παρακάτω, ὄχι μόνο τούς μικροῦς ἐμπορευματοπαραγωγούς, ἀλλά καί τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Γι' αὐτό, πολύ πῖό ἐνδιαφέρον εἶναι τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ ρόλος τῆς μισθωτῆς ἐργασίας μεγαλώνει παράλληλα μέ τήν ἀύξηση τῶν διαστάσεων τῶν ἐργαστηρίων: αὐτό παρατηρεῖται κι ὅταν συγκρίνουμε τή μιά κατηγορία μέ τήν ἄλλη κι ὅταν συγκρίνουμε διάφορες ὁμάδες τῆς ἴδιας κατηγορίας. Ὅσο μεγαλύτερες εἶναι οἱ διαστάσεις τῶν ἐργαστηρίων τόσο ἀνώτερο εἶναι τό ποσοστό τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, τόσο ἀνώτερο εἶναι τό ποσοστό τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν. Οἱ ναρόντικοι οἰκονομολόγοι περιορίζονται συνήθως στή δήλωση, ὅτι ἀνάμεσα στούς «βιοτέχνες» ὑπερισχύουν τά μικρά ἐργαστήρια, ὅπου δουλεύουν ἀποκλειστικά ἐργάτες πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας, καί γιά ἐπιβεβαίωση παραθέτουν συχνά «μέσου» ἀριθμούς. Ὅπως φαίνεται ἀπό τά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε, οἱ «μέσοι» αὐτοί ἀριθμοί δέν εἶναι οἱ κατάλληλοι γιά νά χαρακτηρίσουμε τό φαινόμενο ἀπό τήν ἄποψη πού τό ἐξετάζουμε καί ἡ ἀριθμητική ὑπεροχή τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων μέ ἐργάτες πού εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειας δέν ἐξαλείφει καθόλου τό βασικό γεγονός, ὅτι ἡ μικρῆ ἐμπορευματική παραγωγή ἔχει τήν τάση νά χρησιμοποιεῖ ὅλο καί περισσότερη μισθωτή ἐργασία, νά δημιουργεῖ κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε διαψεύδουν ἐπίσης καί τόν ἄλλο — ὄχι λιγότερο διαδομένο — ἰσχυρισμό τῶν ναρόντικων καί συγκεκριμένα, ὅτι ἡ μισθωτή ἐργασία στή «βιοτεχνική» παραγωγή χρησιμεύει κυρίως σάν «συμπλήρωμα» τῆς οἰκογενειακῆς ἐργασίας, ὅτι δέν καταφεύγουν σ' αὐτή μέ σκοπό τό κέρδος κτλ.*. Στήν πραγματικότητα ὅμως ἀποδείχεται, ὅτι κι ἀνάμεσα στούς μικροῦς βιοτέχνες — ὅπως ἀκριβῶς κι ἀνάμεσα

* Βλ., λχ., τή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεύχος 1, σελ. 21.

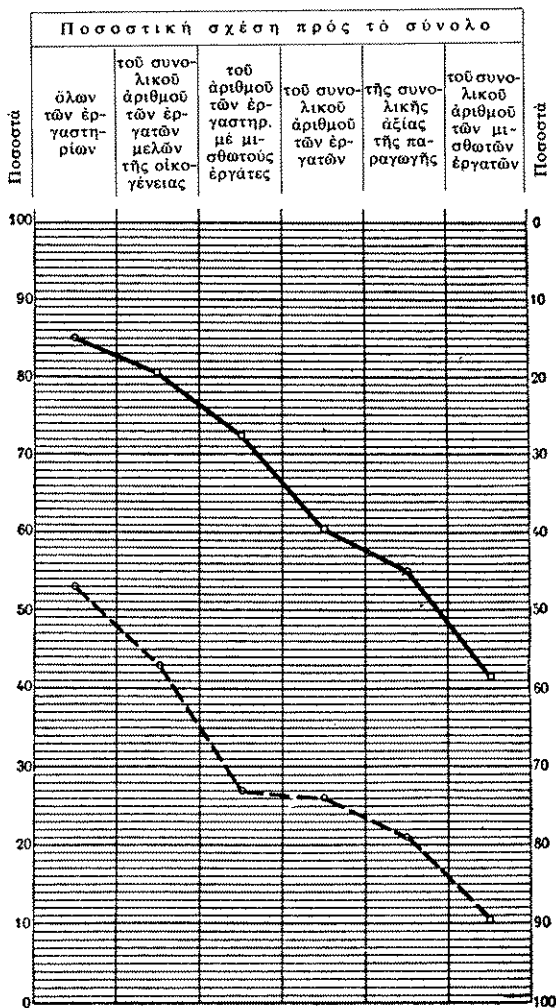
στους μικρούς γεωργούς — ή αόξανόμενη χρησιμοποίηση τής μισθωτής εργασίας συμβαδίζει με τήν αύξηση του αριθμού των εργατών που είναι μέλη τής οικογένειας. Στίς πιό πολλές βιοτεχνίες βλέπουμε, ότι αυξάνει ή χρησιμοποίηση μισθωτής εργασίας όσο προχωρούμε από τήν κατώτερη κατηγορία πρὸς τήν ανώτερη, παρά τό ότι αυξάνει κατά εργαστήρι καί ὁ ἀριθμός των εργατῶν που είναι μέλη τής οικογένειας. Ἡ χρησιμοποίηση τής μισθωτής εργασίας δέ μετριάξει τίς διαφορές ὅσον ἀφορᾶ τόν ἀριθμό των «βιοτεχνῶν» μελῶν τής οικογένειας, ἀλλά ἀντίθετα μεγαλώνει αὐτές τίς διαφορές. Τό διάγραμμα δείχνει παραστατικά τό γενικό αὐτό γνώρισμα των μικροβιοτεχνιῶν: ή ανώτερη κατηγορία συγκεντρώνει τήν τεράστια μάζα των μισθωτῶν εργατῶν, παρ' ὅλο που είναι καλύτερα ἐξασφαλισμένη με ἐργάτες-μέλη τής οικογένειας. *Ἐτσι, ή «οἰκογενειακή συνεργασία» ἀποτελεῖ τή βάση τής κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας*. Φυσικά, είναι αὐτονόητο, ὅτι ὁ «νόμος» αὐτός ἀφορᾶ μόνο τούς πιό μικρούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, μόνο τά ἔμβρυα τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὁ νόμος αὐτός ἀποδείχνει ὅτι ή τάση τοῦ ἀγρότη είναι νά γίνει μικροαστός. Ἀπό τή στιγμή που δημιουργήθηκαν πιά ἐργαστήρια με ἀρκετά μεγάλο ἀριθμό μισθωτῶν εργατῶν, ή σημασία τής «οἰκογενειακῆς συνεργασίας», πρέπει ἀναπόφευχτα ν' ἀρχίσει νά πέφτει. Καί πραγματικά βλέπουμε ἀπό τά στοιχεῖα μας, ὅτι ὁ νόμος που ἀναφέραμε δέν ἰσχύει γιά τίς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις των ἀνώτερων κατηγοριῶν. Ὄταν ὁ «βιοτέχνης» μεταβάλλεται σέ ἀληθινό κεφαλαιοκράτη, που ἀπασχολεῖ 15 ὡς 30 μισθωτούς ἐργάτες, ὁ ρόλος τής εργασίας των μελῶν τής οικογένειάς του στά ἐργαστήριά του πέφτει καί φτάνει ὡς τό σημεῖο νά γίνεται ἀσήμαντος (λχ. στήν ἀνώτατη ὁμάδα τής ἀνώτερης κατηγορίας οἱ ἐργάτες που είναι μέλη των οἰκογενειῶν ἀποτελοῦν μόνο τά 7% τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ των εργατῶν). Με ἄλλα λόγια: ἐφόσον οἱ «βιοτεχνίες» ἔχουν τόσο μικρές διαστάσεις, ὥστε τόν κυρίαρχο ρόλο σ' αὐτές νά τόν παίξει ή «οἰκογενειακή συνεργασία», ή οἰκογενειακή αὐτή συνεργασία ἀποτελεῖ τήν πιό σίγουρη ἐγγύηση γιά τήν ἀνάπτυξη τής κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας. Συνεπῶς, ἐδῶ ἐκδηλώνεται πολύ καθαρά ή διαλεχτική τής ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, που μετατρέπει «τή ζωή που βασίζεται στήν ἐργασία των χειρῶν σου» σέ ζωή, που βασίζεται στήν ἐκμετάλλευση τής ξένης εργασίας.

* Τό ἴδιο συμπέρασμα βγαίνει ἀπό τά στοιχεῖα γιά τούς «βιοτέχνες» τοῦ Πέρμ' βλ. τίς «Μελέτες» μας, σελ. 126-128. (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 351-355. Ἡ Σύντ.).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΠΙΝΑΚΑ

————— Η συνεχής γραμμή δείχνει σε ποσοστά (υπολογίζοντας από πάνω) το μερίδιο της ανώτερης, της τρίτης κατηγορίας των βιοτεχνιών, στο συνολικό αριθμό των εργαστηρίων, των εργατών κτλ. σε 33 βιοτεχνίες.

----- Η διακεκομμένη γραμμή δείχνει σε ποσοστά (υπολογίζοντας από κάτω) το μερίδιο της κατώτερης, της πρώτης κατηγορίας των βιοτεχνιών στο συνολικό αριθμό των εργαστηρίων, των εργατών κτλ. σε 33 βιοτεχνίες.

Περνοῦμε στά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Τά στοιχεῖα γιά τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς, πού ἀναλογεῖ κατά ἐργάτη σέ κάθε ομάδα, δείχνουν, ὅτι μέ τήν αὐξηση τῶν διαστάσεων τῶν ἐργαστηρίων μεγαλώνει ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας. Αὐτό παρατηρεῖται στήν τεράστια πλειοψηφία τῶν βιοτεχνιῶν καί σ' ὅλες, χωρίς ἐξαίρεση, τίς κατηγορίες τῶν βιοτεχνιῶν. Τό διάγραμμα δίνει ἀνάγλυφα τό νόμο αὐτό, δείχνοντας ὅτι στό μερτικό τῆς ἀνώτερης κατηγορίας ἀναλογεῖ μεγαλύτερο ποσοστό τῆς συνολικῆς παραγωγῆς σέ σχέση μέ τά ποσοστά τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν πού ἔχει. Στήν κατώτερη κατηγορία ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἀντίστροφη. Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς, πού ἀναλογεῖ σέ ἕναν ἐργάτη πού δουλεύει στά ἐργαστήρια τῶν ἀνώτερων ομάδων, εἶναι κατά 20-40% ἀνώτερη ἀπό τήν ἀντίστοιχη ἀξία στά ἐργαστήρια τῆς κατώτερης ομάδας. Εἶναι ἀλήθεια, ὅτι τά μεγάλα ἐργαστήρια ἔχουν συνήθως πιο μακρόχρονη περίοδο ἐργασίας καί κάποτε ἐπεξεργάζονται πιο πολύτιμο ὑλικό ἀπ' ὅ,τι τά μικρά, ὅμως καί τά δύο αὐτά περιστατικά δέν μποροῦν νά ἐξαλείψουν τό γεγονός, ὅτι ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας στά μεγάλα ἐργαστήρια εἶναι σημαντικά ἀνώτερη ἀπ' ὅ,τι στά μικρά*. Καί δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά. Τά μεγάλα ἐργαστήρια ἔχουν 3-5 φορές περισσότερους ἐργάτες (καί μέλη οἰκογενειῶν καί μισθωτοῦς μαζί) ἀπό τά μικρά καί ἡ χρησιμοποίηση τῆς συνεργασίας σέ πλατύτερες διαστάσεις δέν μπορεῖ παρά νά ἐπιδρῶ στό ἀνάβασμα τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας. Ἀπό τεχνική ἄποψη τά μεγάλα ἐργαστήρια βρίσκονται σέ καλύτερη κατάσταση: ἔχουν καλύτερες ἐγκαταστάσεις, εἶναι ἐφοδιασμένα μέ καλύτερα ἐργαλεῖα, συσκευές, μηχανές κτλ. Λχ. στή βουρτσοποιία σ' ἕνα «καλά ὀργανωμένο ἐργαστήρι» πρέπει νά ὑπάρχουν ὡς 15 ἐργάτες καί στό ἐργαστήρι πού κατασκευάζει ἄγκιστρα 9-10 ἐργάτες. Στήν παραγωγή παιχιδιῶν ἡ πλειοψηφία τῶν βιοτεχνῶν χρησιμοποιοῖ γιά τό στέγνωμα τοῦ ἐμπορευματοῦ συνηθισμένους φούρνους, οἱ μεγαλύτεροι ἐπιχειρηματίες ἔχουν ἰδιαίτερους φούρνους-στεγνωτήρια καί οἱ ἀκόμα μεγαλύτεροι ἰδιαίτερα χτίρια, στεγνωτήρια. Στήν παραγωγή μετάλλινων παιχιδιῶν ἀπό τοῦς 16 ἐπιχειρηματίες οἱ 8 ἔχουν ἰδιαίτερα

* Στήν παραγωγή ἀμυλόκολας, πού περιλαμβάνεται στοῦς πίνακές μας, ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή διάρκεια τῆς περιόδου ἐργασίας στά ἐργαστήρια διαφόρων διαστάσεων. Ἀποδείχεται (ὅπως εἶδαμε πιο πάνω), ὅτι καί στόν ἴδιο χρόνο ἕνας ἐργάτης, πού δουλεύει σέ ἕνα μεγάλο ἐργαστήρι, παράγει μεγαλύτερη ποσότητα προϊόντων, ἀπ' ὅ,τι ἕνας ἐργάτης πού δουλεύει σέ μικρό ἐργαστήρι.

έργαστήρια, κι αν τούς πάρουμε κατά ομάδες: στην I) 6 επιχειρηματίες έχουν 0, στη II) 5 έχουν 3 και στην III) 5 έχουν 5 εργαστήρια. 142 καθρεφτοποιοί και κορνιζοποιοί έχουν 18 ιδιαίτερα εργαστήρια, κι αν τούς πάρουμε κατά ομάδες στην I) 99 έχουν 3, στη II) 27 έχουν 4 και στην III) 16 έχουν 11 εργαστήρια. Στην παραγωγή συρμάτων διχτυωτών το πλέξιμό τους γίνεται με τα χέρια (I ομάδα) και ή ύφανσή τους με μηχανικά μέσα (II και III ομάδες). Στά ραφεία σέ ένα νοικοκύρη αναλογούν ραπτομηχανές κατά ομάδες: στην I) 1,3 στη II) 2,1 και στην III) 3,4 κτλ. κτλ. Ήξετάζοντας την επιπλοποιία ο κ. Ίσάγεφ παρατηρεί τό εξής: όταν ο επιπλοποιός δουλεύει μόνος του, δηλ. χωρίς άλλον εργάτη, ή δουλιά αυτή παρουσιάζει τά παρακάτω μειονεχτήματα: 1) δέν έχει όλα τά απαραίτητα εργαλεία· 2) στενεύει ο κύκλος τών έμπορευμάτων πού κατασκευάζονται, γιατί στην καλύβα του δέν υπάρχει χώρος για όγκώδη έπιπλα· 3) ή λιανική αγορά ύλικού είναι πολύ άκριβότερη (άκριβότερη κατά 30-35 %)· 4) υποχρεώνεται νά πουλάει τό έμπόρευμα φτηνότερα, ένμέρει γιατί υπάρχει δυσπιστία πρός τό μικρό «βιοτέχνη» κι ένμέρει γιατί έχει ανάγκη από χρήματα*. Είναι γνωστό ότι έντελώς ανάλογα φαινόμενα παρατηρούνται όχι μόνο στην επιπλοποιία, αλλά και στην τεράστια μάζα τών μικρών βιοτεχνιών του χωριού. Τέλος, πρέπει νά προσθέσουμε, ότι ή αύξηση τής αξίας τών ειδών πού παράγονται από έναν εργάτη, δέν παρατηρείται μόνο στίς πιό πολλές βιοτεχνίες όταν προχωρούμε από τήν κατώτερη ομάδα πρός τήν ανώτερη, αλλά επίσης κι όταν προχωρούμε από τίς μικρές βιοτεχνίες πρός τίς μεγάλες. Στην 1η κατηγορία τών βιοτεχνιών ένας εργάτης παράγει κατά μέσο όρο έμπορεύματα πού ή αξία τους είναι 202 ρούβλια, στη 2η και 3η παράγει περίπου 400 ρούβλια και στην 4η περισσότερο από 500 ρούβλια (για τόν παραπάνω λόγο πρέπει νά αύξηθει ό αριθμός 381 περίπου μιάμιση φορά). Τό γεγονός αυτό δείχνει τή σχέση πού υπάρχει ανάμεσα στην αυξανόμενη άκρίβεια τών πρώτων ύλών και στό προτσές τής εκτόπισης τών μικρών εργαστηρίων από τά μεγάλα. Κάθε βήμα στην ανάπτυξη τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας συνοδεύεται αναπόφευχτα από τήν αυξανόμενη άκρίβεια τέτιων

* Ο μικρός παραγωγός αγωνίζεται ενάντια στους δυσμενείς αυτούς όρους, παρατείνοντας τήν εργάσιμη μέρα και δυναμώνοντας τήν έντατικότητα τής εργασίας του (l. c., σελ. 38). Μέσα στίς συνθήκες τής έμπορευματικής οικονομίας ό μικρός παραγωγός κρατιέται και στη γεωργία και στη βιοτεχνία μόνο με τήν έλάττωση τών αναγκών του.

προϊόντων, όπως είναι ή ξυλεία κτλ., κι έτσι επιταχύνεται ή καταστροφή των μικρών εργαστηρίων.

Από όσα έκθέσαμε πιά πάνω βγαίνει, ότι και στά μικρά επαγγέλματα του χωριού τεράστιο ρόλο παίζουν τά σχετικώς μεγάλα κεφαλαιοκρατικά εργαστήρια. Αν και αποτελούν μιά μικρή μειοψηφία στό συνολικό αριθμό των εργαστηρίων, συγκεντρώνουν ώστόσο ένα πολύ μεγάλο ποσοστό του συνόλου των εργατών κι ακόμα πιά μεγάλο ποσοστό τής συνολικής αξίας τής παραγωγής. Έτσι, στίς 33 βιοτεχνίες του κυβερνείου Μόσχας, τά 15% των εργαστηρίων τής ανώτερης κατηγορίας συγκεντρώνουν τά 45% τής συνολικής αξίας τής παραγωγής, ενώ στή μερίδα των 53% των εργαστηρίων τής κατώτερης κατηγορίας, αναλογούν μονάχα τά 21% τής συνολικής αξίας τής παραγωγής. Είναι αυτόνομο, ότι ή κατανομή του καθαρού εισοδήματος των βιοτεχνιών πρέπει νάβαι ασύγκριτα λιγότερο ισόμετρο. Τά στοιχεία τής απογραφής τής βιοτεχνίας του Πέρμ για τό 1894/95 τό δείχνουν παραστατικά. Όταν ξεχωρίσουμε σέ 7 βιοτεχνίες τά πιά μεγάλα εργαστήρια, έχουμε τήν παρακάτω εικόνα για τήν άμοιβαία σχέση που υπάρχει ανάμεσα στά μικρά και στά μεγάλα εργαστήρια*.

Εργαστήρια	Αριθμός εργατηρίων			Αριθμός εργατών		Συνολικό εισόδημα		Μισθός		Καθαρό εισόδημα	
	Αριθμός εργατηρίων	μελών των οικογενειών	μισθοτών	Σύνολο		σύνολο	κατά εργάτη	σύνολο	κατά μισθωτή το εργάτη	σύνολο	κατά εργάτη μέλος τής οικογένειας
				σύνολο	Ρούβλια						
Τό σύνολο των εργατηρίων	735	1 587	837	2 424	239 837	98,9	28 985	34,5	69 027	43	
Τά μεγάλα	53	65	336	401	117 870	293	16 215	48,2	22 529	346	
Τά υπόλοιπα	682	1 522	501	2 023	121 967	60,2	12 770	25,4	46 498	30,5	

Τό άσήμαντο ποσοστό των μεγάλων εργατηρίων (κάτω από τό $\frac{1}{10}$ του συνόλου), που έχουν περίπου τό $\frac{1}{5}$ του συνόλου των

* Βλ. τίς «Μελέτες» μας, σελ. 153 κ. έ. (βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 390 κ.έ. Η Σύντ.), όπου παραθέτονται στοιχεία για κάθε επαγγελμα χωριστά. Άς σημειωθεί, ότι όλα αυτά τά στοιχεία άφορούν τούς βιοτέχνες-γεωργούς που δουλεύουν για τήν άγορά.

ἐργατῶν, συγκεντρώνει σχεδόν τή μισή παραγωγή καί περίπου τὰ $\frac{2}{5}$ τοῦ συνολικοῦ εἰσοδήματος (συνυπολογίζοντας καί τὰ μεροκάματα τῶν ἐργατῶν καί τό εἰσόδημα τῶν ἐπιχειρηματιῶν). Οἱ μικρονοικοκυρέοι ἔχουν καθαρό εἰσόδημα, πού ὑστερεῖ σημαντικά ἀπό τό μεροκάματο τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στά μεγάλα ἐργαστήρια. Σ' ἄλλο μέρος δείξαμε λεπτομερειακά, ὅτι αὐτό τό φαινόμενο δέν ἀποτελεῖ ἐξαιρεση, ἀλλά γενικό κανόνα γιά τίς μικρές βιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ*.

Συνοψίζοντας τά συμπεράσματα, πού βγαίνουν ἀπό τά στοιχεῖα πού ἐξετάσαμε, πρέπει νά ποῦμε, ὅτι ἡ οἰκονομική ὀργάνωση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ ἀποτελεῖ τυπική μικροαστική ὀργάνωση, σάν κι αὐτή ἀκριβῶς πού διαπιστώσαμε προηγουμένα στούς μικροῦς γεωργούς. Ἡ ἐπέκταση, ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ βελτίωση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ δέν μπορεῖ νά γίνει στίς δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες διαφορετικά, παρά μέ τόν ἀποχωρισμό, ἀπό τό ἕνα μέρος, μιᾶς μειοψηφίας ἀπό μικροῦς κεφαλαιοκράτες, κι ἀπό τό ἄλλο, μιᾶς πλειοψηφίας ἀπό μισθωτούς ἐργάτες ἢ ἀπό τέτοιους «ἀνεξάρτητους βιοτέχνες» πού ζοῦν ἀκόμα δυσκολότερα καί χειρότερα ἀπό τοῦς μισθωτούς ἐργάτες. Συνεπῶς, στίς πιό μικρές βιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ παρατηροῦμε πιό ἐκδηλα τά ἔμβρυα τοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ ἴδιου αὐτοῦ καπιταλισμοῦ, πού οἱ διάφοροι οἰκονομολόγοι τύπου Μανίλοφ¹¹⁹ τά παρασταίνουν σάν κάτι τό ἀποσπασμένο ἀπ' τή «λαϊκή παραγωγή». Καί ἀπό τήν ἀποψη τῆς θεωρίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἡ σημασία τῶν γεγονότων πού ἐξετάσαμε, δέν εἶναι μικρή. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ ἔχει τό ἐξῆς ἀποτέλεσμα: οἱ πιό εὐποροὶ βιοτέχνες αὐξάνουν τή ζήτηση μέσων παραγωγῆς καί ἐργατικῆς δύναμης, πού τή βρίσκουν στό ἀγροτικό προλεταριάτο. Ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στούς χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ καί στούς

* Ἀπό τά στοιχεῖα πού παραθέτονται στό κείμενο φαίνεται ὅτι στίς μικρές βιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ τεράστιο, καί μάλιστα κυρίαρχο ρόλο, παίζουν τά ἐργαστήρια μέ ἀξία παραγωγῆς πάνω ἀπό 1000 ρούβλια. Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι τά ἐργαστήρια αὐτά ἡ ἐπίσημη στατιστική μας τά κατέταξε πάντοτε κι ἐξακολουθεῖ νά τά κατατάσσει στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια» [Σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 267, 270 (βλ. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 5 καί 9. Ἡ Σύντ.), καί τό κεφάλαιο VII, ὑποκ. II]. Ἐτσι, ἂν θεωρούσαμε ὅτι ἐπιτρέπεται σ' ἕναν οἰκονομολόγο νά χρησιμοποιεῖ τήν τρέχουσα πατροπαράδοτη ὀρολογία, πέρα ἀπ' τήν ὁποία δέν προχώρησαν οἱ ναρόντινοί μας, θά εἶχαμε δίκιο νά διαπιστώνουμε τόν παρακάτω «νόμο»: ἀνάμεσα στά «βιοτεχνικά» ἐργαστήρια τοῦ χωριοῦ κυρίαρχο ρόλο παίζουν οἱ «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», πού δέν τά περιλαμβάνει ἡ ἐπίσημη στατιστική, λόγω τῆς ἀνεπάρκειάς της.

μικρούς βιοτέχνες όλης τής Ρωσίας θάναι άσφαλώς άρκετά έπιβλητικός, όταν μόνο στό κυβερνείο Πέρμ, λχ., ύπάρχουν περίπου 6500 μισθωτοί έργάτες*.

V. Η ΑΠΛΗ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ

Ή διαμόρφωση σχετικά μεγάλων έργαστηρίων από μικρούς έμπορευματοπαραγωγούς άποτελεί πέρασμα σέ άνώτερη μορφή βιομηχανίας. Ή από τήν κομματιασμένη μικρή παραγωγή ξεπετιέται ή *άπλή κεφαλαιοκρατική συνεργασία*. «Ή κεφαλαιοκρατική παραγωγή άρχίζει στήν πραγματικότητα από τή στιγμή πού τό ίδιο άτομικό κεφάλαιο άπασχολεί ταυτόχρονα ένα μεγαλύτερο αριθμό εργατών, συνεπώς, από τή στιγμή πού τό προτσές τής έργασίας διευρύνεται και προσφέρει περισσότερα προϊόντα. Ή δράση ενός μεγαλύτερου αριθμού εργατών στό ίδιο χρονικό διάστημα, στον ίδιο χώρο (ή, αν θέλετε, στό ίδιο πεδίο έργασίας), γιά τήν παραγωγή του ίδιου είδους έμπορεύματος, κάτω από τίς διαταγές του ίδιου κεφαλαιοκράτη, άποτελεί ιστορικά και λογικά τήν άφετηρία τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Όσο γιά τόν ίδιο τόν τρόπο παραγωγής είναι ζήτημα αν, λχ., ή μανουφακτούρα στίς άρχές της διαφέρει από τή συντεχνιακή χειροτεχνική παραγωγή σέ κάτι άλλο, εκτός από τό μεγαλύτερο αριθμό των εργατών πού άπασχολεί ταυτόχρονα τό ίδιο κεφάλαιο. Τό έργαστήρι του συντεχνιακού μάστορα έχει άπλώς διευρυνθεί» («Das Kapital», I², S. 329)¹²⁰.

Συνεπώς, αυτήν ακριβώς τήν άφετηρία του καπιταλισμού

* Άς προσθέσουμε, ότι και σέ άλλα κυβερνεία εκτός από τά κυβερνεία Μόσχας και Πέρμ οι πηγές διαπιστώνουν έντελώς ανάλογες σχέσεις στους μικρούς έμπορευματοπαραγωγούς. Βλ., λχ., «Τά βιοτεχνικά έπαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», τεύχος II, τίς άπογραφές των νοικοκυριών των τσαγκαράδων και των κετσετζήδων. Ή από τίς «Έργασίες τής έπιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεύχος II — γιά τους καρποποιούς του νομού Μεντίν — τεύχος II — γιά τους ταμπάκηδες του ίδιου νομού πού δούλευαν προβιές — μέρος III — γιά τους γουναράδες του νομού Άρζαμάς — μέρος VI — γιά τους κετσετζήδες του νομού Σεμιόνοφ και γιά τους βυρσοδέφες του νομού Βασίλ κτλ. Σύγκρ. τή «Συλλογή του Νίζνι Νόβγοροντ», τόμ. IV, σελ. 137. Ό Α. Σ. Γκατσίσσκι στά γενικά συμπεράσματα πού βγάξει γιά τίς μικροβιοτεχνίες διαπιστώνει τήν εμφάνιση των μεγάλων έργαστηρίων. Σύγκρ. τήν έκθεση του Άννενσκι γιά τους βιοτέχνες του Πάβλοβο (πού άναφέραμε πύ πάνω), γιά τίς όμάδες οικογενειών μέ βάση τό μέγεθος των βδομαδιατικών άπολαβών κτλ. κτλ. κτλ. Όλα αυτά διαφέρουν από τά στοιχεία των άπογραφών των νοικοκυριών πού έξετάσαμε μόνο κατά τοϋτο, ότι είναι λειψά και φτωχά. Όσο γιά τήν οδσία του ζητήματος, αυτή είναι παντοϋ ή ίδια.

παρατηρούμε στά μικρά μας («βιοτεχνικά») επαγγέλματα του χωριού. Οί διαφορετικές ιστορικές συνθήκες (ή έλλειψη ή ή αδύνατη ανάπτυξη τής συντεχνιακής χειροτεχνίας) αλλάζουν μονάχα τίς μορφές εκδήλωσης αυτών τών ίδιων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Ή διαφορά του κεφαλαιοκρατικού εργαστηρίου από τό εργαστήρι του μικρού βιοτέχνη βρίσκεται αρχικά μονάχα στον αριθμό τών ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών. Γι' αυτό τά πρώτα κεφαλαιοκρατικά εργαστήρια, επειδή μειοψηφούν αριθμητικά, φαίνεται σαν νά χάνονται μέσα στή γενική μάζα τών μικρών εργαστηρίων. Ή χρησιμοποίηση όμως μεγαλύτερου αριθμού εργατών οδηγεί αναπόφευχτα σέ διαδοχικές αλλαγές και στήν ίδια τήν παραγωγή, στό βαθμιαίο μετασχηματισμό τής παραγωγής. Μέσα στίς συνθήκες τής χειρωνακτικής πρωτόγονης τεχνικής οί διαφορές ανάμεσα στους διάφορους εργάτες (ώς πρός τή δύναμη, τή δεξιότητα, τήν τέχνη κτλ.) είναι πάντα πολύ μεγάλες και μονάχα γι' αυτό κιόλας τό λόγο ή θέση του μικρού βιοτέχνη γίνεται εξαιρετικά επισφαλής· ή εξάρτησή του από τίς διακυμάνσεις τής αγοράς παίρνει τίς πιό βαριές μορφές. Όταν όμως στό εργαστήρι υπάρχουν κάμποσοι εργάτες, οί ατομικές διαφορές ανάμεσά τους εξαλείφονται στό ίδιο κιόλας τό εργαστήρι «ή συνολική εργάσιμη μέρα ενός μεγαλύτερου αριθμού ταυτόχρονα απασχολούμενων εργατών, αποτελεί αυτή καθαυτή μιά μέρα μέσης κοινωνικής εργασίας»¹²¹, και γιά τό λόγο αυτό ή παραγωγή και ή κατανάλωση τών προϊόντων του κεφαλαιοκρατικού εργαστηρίου γίνεται ασύγκριτα πιό κανονική και σταθερή. Δίνεται ή δυνατότητα νά αξιοποιηθούν πληρέστερα οί οικοδομές, οί αποθήκες, τά εργαλεία και τά μέσα τής δουλειάς κτλ. Αυτό όμως οδηγεί στήν ελάττωση του κόστους τής παραγωγής στά πιό μεγάλα εργαστήρια*. Γιά νά διευρυν-

* Λχ., γιά τους χρυσικούς¹²² του κυβερνείου του Βλαντίμιρ διαβάζουμε: «Όταν υπάρχει μεγάλος αριθμός εργατών, μπορεί νά γίνει σημαντική ελάττωση τών εξόδων· έδώ πρέπει νά υπαχθούν τά έξοδα γιά φώς, χώρο εργασίας, πετράδια και σύνεργα». («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 188). Στά χαλκωματάδικα του κυβερνείου Πέρμ ένας βιοτέχνης πού δουλεύει μόνος του, χωρίς βοηθό, χρειάζεται ολη τή σειρά τών εργαλείων τής τέχνης του (16 κομμάτια)· οί δύο εργάτες χρειάζονται μιά «πολύ άσημαντη συμπλήρωση». «Γιά εργαστήρια μέ 6-8 εργάτες, ό αριθμός τών εργαλείων πρέπει ν' αυξηθεί στό τριπλάσιο ή στό τετραπλάσιο. Ό τόρνος είναι πάντοτε ένας, έστω και άν πρόκειται γιά εργαστήρι μέ 8 άτομα» («Εργασίες τής επιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», X, 2939). Τό πάγιο κεφάλαιο ενός μεγάλου εργαστηρίου υπολογίζεται σέ 466 ρούβλια, ενός μεσαίου σέ 294 ρούβλια και ενός μικρού σέ 80 ρούβλια, ενώ ή άξια τής παραγωγής σέ 6200 ρούβλια, 3655 ρούβλια και 871 ρούβλια. Έπομένως.

θοῦν οἱ διαστάσεις τῆς παραγωγῆς καί γιά νά ἀπασχοληθοῦν ταυτόχρονα πολλοί ἐργάτες, ἀπαιτεῖται συσσωρευση ἀρκετά σημαντικοῦ κεφαλαίου, πού συχνά σχηματίζεται ὄχι στή σφαῖρα τῆς παραγωγῆς, ἀλλά στή σφαῖρα τοῦ ἐμπορίου κτλ. Τό μέγεθος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου καθορίζει τή μορφή τῆς προσωπικῆς συμμετοχῆς τοῦ ἰδιοχτήτη στήν ἐπιχείρηση: ἄν δηλ. θά εἶναι κι ὁ ἴδιος ἐργάτης, ὅταν τό κεφάλαιό του εἶναι ἀκόμα πολύ μικρό, ἢ ἄν θά παραιτηθεῖ ἀπό τήν προσωπική ἐργασία καί θά εἰδικευτεῖ σέ ἐμπορο-ἐπιχειρηματικά καθήκοντα. Διαβάζουμε, λχ., στήν περιγραφή τῆς ἐπιπλοποιίας ὅτι «μπορεῖ κανεῖς νά καθορίσει τή σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στή θέση τοῦ ἰδιοχτήτη ἑνός ἐργαστηρίου καί στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν του. Δυό-τρεις ἐργάτες ἀφήνουν στόν ἰδιοχτήτη τόσο μικρό περίσσευμα, ὥστε νά δουλεύει κι αὐτός μαζί τους. . . Οἱ πέντε ἐργάτες τοῦ ἀφήνουν κί-ο-λας τόσο περίσσευμα, ὥστε ν' ἀπαλλάσσεται, ὡς ἓνα βαθμό, ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία, νά τεμπελιάζει λίγο καί νά ἐκπληρώνει κυρίως τούς δυό τελευταίους ρόλους τοῦ ἰδιοχτήτη» (δηλαδή τήν ἀγορά τῶν ὑλικῶν καί τήν πούληση τῶν ἐμπορευμάτων). «Μόλις ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν φθάσει τούς 10 ἢ ξεπεράσει τόν ἀριθμό αὐτό, ὁ ἰδιοχτήτης ὄχι μόνο ἐγκαταλείπει τή χειρωνακτική ἐργασία, ἀλλά καί παύει σχεδόν νά ἐπιτηρεῖ ὁ ἴδιος τούς ἐργάτες. . . Ἐδῶ ὁ ἰδιοχτήτης γίνεται πιά μικρός κεφαλαιοκράτης, „πραγματικό ἀφεντικό“» (Ἰσάγεφ, «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», I, 52-53). Τά στατιστικά στοιχεῖα πού ἀναφέραμε ἐπιβεβαιώνουν ξεκάθαρα αὐτό τό χαρακτηρισμό, γιατί δείχνουν πῶς ὅταν μεγαλώνει σημαντικά ὁ ἀριθμός τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ἐλαττώνεται ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας.

Ὁ συγγραφεύς τοῦ «Κεφαλαίου» χαρακτηρίζει μέ τόν παρακάτω τρόπο τή γενική σημασία τῆς ἀπλῆς κεφαλαιοκρατικῆς συνεργασίας στήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας:

«Ἡ κεφαλαιοκρατική μορφή συνεργασίας ἀναπτύσσεται ἱστορικά σέ ἀντίθεση πρὸς τό ἀγροτικό νοικοκυριό καί τήν ἀνεξάρτητη ἐπιχείρηση τοῦ χειροτέχνη, ἀδιάφορο ἄν ἡ ἐπιχείρηση αὐτή ἔχει ἢ δέν ἔχει συντεχνιακή μορφή. . . Ὅπως ἡ κοινωνική παραγωγική δύναμη τῆς ἐργασίας, πού ἀναπτύσσει ἡ συνεργασία,

στά μικρά ἐργαστήρια ἢ ἀξία τῆς παραγωγῆς εἶναι 11 φορές μεγαλύτερη ἀπό τό ποσό τοῦ πάγιου κεφαλαίου, στά μεσαῖα 12 φορές καί στά μεγάλα 14 φορές.

έμφανίζεται σάν παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου, έτσι και ή ίδια ή συνεργασία έμφανίζεται σάν μιά ειδική μορφή του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής, σέ αντίθεση πρός τό προτσές παραγωγής μεμονωμένων ανεξάρτητων εργατών ή άκόμα και μικρονοικοκυρέων. Είηαι ή πρώτη άλλαγή πού ύφίσταται τό πραγματικό προτσές τής εργασίας μέ τήν ύποταγή του στο κεφάλαιο. . . 'Η ταυτόχρονη άπασχόληση ενός μεγάλου άριθμού μισθωτών εργατών στο ίδιο προτσές εργασίας, πού είηαι ή προϋπόθεση αύτης τής άλλαγής, άποτελεί τήν άφετηρία τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. . . Γι' αυτό, άν ό κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής παρουσιάζεται από τή μιά μεριά σάν ιστορική άνάγκη για τή μετατροπή του προτσές εργασίας σέ κοινωνικό προτσές, από τήν άλλη, ή κοινωνική αύτή μορφή του προτσές εργασίας έμφανίζεται σάν μιά μέθοδος πού χρησιμοποιεί τό κεφάλαιο για νά έκμεταλλευτεί πιό κερδοφόρα αυτό τό προτσές μέ τό άνέβασμα τής παραγωγικής του δύναμης.

Στήν άπλή της μορφή πού εξετάσαμε ως τώρα, ή συνεργασία συμπίπτει μέ τήν παραγωγή σέ μεγάλη κλίμακα, δέν άποτελεί όμως μιά σταθερή, χαρακτηριστική μορφή μιās ιδιαίτερης εποχής στην άνάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Τό πολύ-πολύ νά έμφανίζεται περίπου τέτια στις χειροτεχνικές άκόμα άρχές τής μανουφακτούρας. . .» («Das Kapital», I², 344 345)¹²³.

Στήν παρατέρα έκθεση θά δοϋμε πόσο στενά συνδέονται στή Ρωσία τά μικρά «βιοτεχνικά» εργαστήρια, πού έχουν μισθωτούς εργάτες, μέ τίς άσύγκριτα πιό άναπτυγμένες και πιό πλατιά διαδομένες μορφές του καπιταλισμού. Όσο για τό ρόλο αυτών των εργαστηρίων στα μικρά επαγγέλματα του χωριού, άποδείξαμε κιόλας πιό πάνω μέ στατιστικά στοιχεία, ότι τά εργαστήρια αυτά δημιουργούν άρκετά πλατιά κεφαλαιοκρατική συνεργασία στή θέση του προηγούμενου τεμαχισμού τής παραγωγής και άνεβάζουν σέ σημαντικό βαθμό τήν παραγωγικότητα τής εργασίας.

Τό συμπέρασμα μας για τόν τεράστιο ρόλο τής κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας στα μικρά επαγγέλματα του χωριού και για τήν προοδευτική σημασία της βρίσκεται σέ όξύτατη αντίφαση μέ τήν πλατιά διαδομένη θεωρία των ναρόννικων, ότι στα μικρά επαγγέλματα του χωριού επικρατούν κάθε λογής έκδηλώσεις τής «άρχής του συνεταιρισμού». Στήν πραγματικότητα συμβαίνει ίσα-ίσα τό αντίθετο, τό διακριτικό γνώρισμα τής μικρής βιοτεχνίας (και χειροτεχνίας) είηαι ή μεγάλη διασπορά

των παραγωγών. Γιά νά επιβεβαιώσει τήν αντίθετη άποψη ή φιλολογία των ναρόντικων δέν μπορούσε νά προσφέρει τίποτα έκτός άπό τό μάζεμα μεμονωμένων παραδειγμάτων, πού στό τεράστιο ποσοστό τους δέν άφορούν καθόλου τή συνεργασία, αλλά τίς προσωρινές, μικροσκοπικές ένώσεις νοικοκυρέων και νοικοκυράκηδων, γιά τήν κοινή άγορά πρώτων ύλών, γιά τό χτίσιμο ενός κοινού έργαστηρίου κτλ. Παρόμοιοι συνεταιρισμοί δέ θίγουν μάλιστα καθόλου τήν κυρίαρχη σημασία τής κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας*. Γιά ν' άποχτήσουμε σαφή αντίληψη γιά τό πόσο πλατιά εφαρμόζεται στήν πραγματικότητα ή «άρχή του συνεταιρισμού», δέν άρκει νά έπικαλεστούμε παραδείγματα, παρμένα τυχαία άπό δώ και άπό κεί. Γι' αυτό τό πράγμα πρέπει νά πάρουμε στοιχεία κάποιας περιφέρειας πού έρευνήθηκε ολοκληρωτικά και νά έξετάσουμε τή σχετική διάδοση και τή σημασία των άλφα ή των βήτα μορφών συνεργασίας. Τέτια είναι λχ. τά στοιχεία τής «βιοτεχνικής» άπογραφής του 1894/95 στό κυβερνείο Πέρμ. Σ' ένα άλλο σημείο («Μελέτες», σελ. 182-187**) δείξαμε κιόλας τί καταπληχτικό τεμαχισμό των μικρών βιοτεχνών διαπίστωσε αυτή ή άπογραφή και πόσο μεγάλη είναι ή σημασία των ελάχιστων μεγάλων έργαστηρίων. Τό παραπάνω συμπέρασμα γιά τό ρόλο τής κεφαλαιοκρατικής συνεργασίας δέ βασίζεται σέ μεμονωμένα παραδείγματα, αλλά σέ άκριβή στοιχεία των άπογραφών των νοικοκυριών, πού άγκαλιάζουν δεκάδες άπό τά πιό ποικίλα επαγγέλματα σέ διάφορα μέρη.

---

* Θεωρούμε περιττό νά επιβεβαιώσουμε μέ παραδείγματα όσα είπαμε στό κείμενο. Και τέτια παραδείγματα θά μπορούσαμε νά αναφέρουμε πάρα πολλά άπό τό βιβλίο του κ. Β. Β.: «Ο συνεταιρισμός στή βιοτεχνία» (Πετρούπολη, 1895). Ο κ. Βόλγκιν έχει ήδη αναλύσει τήν πραγματική σημασία των παραδειγμάτων πού παραθέτει ο κ. Β. Β. (στό έργο πού αναφέραμε, σελ. 182 κ. έ.) κ. έδειξε τήν έντελώς μηδαμινή σημασία τής «άρχης του συνεταιρισμού» στή «βιοτεχνία» μας. Θά σημειώσουμε μονάχα τόν παρακάτω ισχυρισμό του κ. Β. Β.: «... ή συνένωση μερικών ανεξάρτητων βιοτεχνών σέ μια παραγωγική μονάδα... δέν προκαλείται κατανάγκη από τίς συνθήκες του συναγωνισμού, πράγμα πού άποδείχεται μέ τήν έλλειψη λίγο ή πολύ μεγάλων έργαστηρίων μέ μισθωτούς έργάτες στό μεγαλύτερο μέρος των βιοτεχνιών» (93). Φυσικά, είναι πολύ πιό εύκολο νά προβάλλει κανείς μία τέτια άστήριχτη γενική θέση, παρά νά αναλύσει τά στοιχεία των άπογραφών των νοικοκυριών, πού ύπάρχουν σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα.

** Βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 427-434. *Η Σύντ.*

VI. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΙΣ ΜΙΚΡΟΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ

Όπως είναι γνωστό, οί μικροβιοτεχνίες του χωριού γεννοῦν στίς περισσότερες περιπτώσεις ιδιαίτερους προαγοραστές, πού ἀσχολοῦνται εἰδικά μέ ἐμπορικές πράξεις γιά τήν πούληση τῶν προϊόντων καί τήν ἀγορά πρώτων ὑλῶν καί πού συνήθως ὑποτάσσουν μέ τή μιᾶ ἢ τήν ἄλλη μορφή τούς μικρούς βιοτέχνες. Ἄς δοῦμε ποιά εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτό τό φαινόμενο καί στή γενική συγκρότηση τῶν μικροβιοτεχνιῶν τοῦ χωριού καί ποιά εἶναι ἡ σημασία του.

Ἡ βασική οικονομική πράξη τοῦ προαγοραστή εἶναι ἡ ἀγορά τοῦ ἐμπορεύματος (τοῦ προϊόντος ἢ τῆς πρώτης ὑλης) γιά τή μεταπούλησή του. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ προαγοραστής εἶναι ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἡ ἀφετηρία κάθε κεφαλαίου — βιομηχανικοῦ ἢ ἐμπορικοῦ — εἶναι ἡ δημιουργία διαθέσιμων χρηματικῶν μέσων στά χέρια μερικῶν ἀτόμων (μέ τόν ὄρο διαθέσιμα ἐννοοῦμε τά χρηματικά μέσα πού δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά χρησιμοποιηθοῦν γιά προσωπική χρήση κτλ.). Πῶς συντελεῖται αὐτή ἡ περιουσιακή διαφοροποίηση στό χωριό μας, τό δείξαμε λεπτομερειακά μέ τά στοιχεῖα πού παράθεσα πῶς γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, τῆς ἀσχολούμενης μέ τή γεωργία καί μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐξηγοῦν ἕναν ἀπό τούς ὄρους, πού προκαλοῦν τήν ἐμφάνιση τῶν προαγοραστῶν, καί συγκεκριμένα: τή διασπορά, τήν ἀπομόνωση τῶν μικροπαραγωγῶν, τήν ὑπαρξη οικονομικῆς ἀντιζηλίας καί πάλης μεταξύ τους. Ὁ ἄλλος ὄρος ἀφορᾷ τό χαρακτήρα τῶν λειτουργιῶν πού ἐκπληρώνει τό ἐμπορικό κεφάλαιο, δηλαδή τήν πούληση τῶν προϊόντων καί τήν ἀγορά τῶν πρώτων ὑλῶν. Ὅταν ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι ἀκόμα μηδαμινή, ὁ μικρός παραγωγός περιορίζεται νά πουλάει τά προϊόντα του στή μικρή ντόπια ἀγορά, κάποτε μάλιστα τά πουλάει ἀπευθείας στόν καταναλωτή. Αὐτό εἶναι τό κατώτερο στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, πού μόλις ξεχωρίζει ἀπό τή χειροτεχνία. Ὅσο περισσότερο πλαταίνει ἡ ἀγορά τόσο ἡ σκόρπια λιανική πούληση (πού ἀνταποκρινόταν πέρα γιά πέρα στή μικρή, σκόρπια παραγωγή) γίνεται ἀδύνατη. Στή μεγάλη ἀγορά ἢ πούληση πρέπει νά εἶναι μεγάλη, μαζική. Ἐδῶ ὁ μικρός χαρακτήρας τῆς παραγωγῆς βρίσκεται σέ ἀγεφύρωτη ἀντίθεση μέ τήν ἀνάγκη τῆς μεγάλης, χοντρικῆς πούλησης. Μέσα στίς δοσμένες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, μέσα στήν ἀπομόνωση τῶν μικρῶν παραγωγῶν καί τήν ἀποσύνθεσή τους,

ή αντίθεση αυτή δέν μπορούσε νά ἀρθεῖ διαφορετικά παρά μέ τό ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς εὐπορης μειοψηφίας πῆραν τήν πούληση στά χέρια τους, τή συγκέντρωσαν. Ἀγοράζοντας τά προϊόντα (ἤ τίς πρῶτες ὕλες) σέ πλατιά κλίμακα, οἱ προαγοραστῆς ἐλάττωναν ἔτσι τά ἐξοδα τῆς πούλησης καί μετάτρεπαν τήν πούληση ἀπό λιανική, τυχαία κι ἀκανόνιστη σέ πούληση χοντρική καί κανονική. Κι αὐτό τό καθαρό οἰκονομικό πλεονέχτημα τῆς χοντρικῆς πούλησης ὀδήγησε ἀναπόφευχτα στό γεγονός νά βρεθεῖ ὁ μικρός παραγωγός ἀποκομμένος ἀπό τήν ἀγορά κι ἀνυπεράσπιστος μπροστά στήν ἐξουσία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Ἔτσι, μέσα στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας ὁ μικρός παραγωγός πέφτει ἀναπόφευχτα στήν ἐξάρτηση τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐξαιτίας τῆς καθαρᾶ οἰκονομικῆς ὑπεροχῆς τῆς μεγάλης, τῆς χοντρικῆς πούλησης ἀπέναντι στή σκόρπια λιανική πούληση*. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι στήν πραγματικότητα τό κέρδος τῶν προαγοραστῶν συχνά δέν περιορίζεται μονάχα στή διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στό κόστος τῆς χοντρικῆς καί στό κόστος τῆς λιανικῆς πούλησης, ὅπως ἀκριβῶς τό κέρδος τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη ἀποτελεῖται συχνά ἀπό τίς κρατήσεις ἀπό τό κανονικό μεροκάματο. Ὡστόσο, γιά νά ἐξηγήσουμε τά κέρδη τοῦ βιομήχανου κεφαλαιοκράτη, πρέπει νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ ἐργατική δύναμη πουλιέται στήν πραγματική της ἀξία. Τό ἴδιο καί γιά νά ἐξηγήσουμε τό ρόλο τοῦ προαγοραστῆ, πρέπει νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ ἀγοραπωλησία τῶν προϊόντων γίνεται σύμφωνα μέ τούς γενικούς νόμους τῆς ἀνταλλαγῆς ἐμπορευμάτων. Μονάχα αὐτές οἱ οἰκονομικές αἰτίες τῆς κυριαρχίας τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου μποροῦν νά δόσουν τό κλειδί γιά τήν κατανόηση τῶν πολυποικίλων μορφῶν, πού τό κεφάλαιο παίρνει στήν πραγματικότητα καί πού ἀνάμεσά τους πάντα ὑπάρχει (γι' αὐτό δέ γεννιέται καμιά ἀμφιβολία) καί ἡ πιό

* Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς σημασίας τοῦ ἐμπορευματικοῦ ἢ τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ γενικά, παραπέμπουμε τόν ἀναγνώστη στόν III τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». Βλ. ἰδιαίτερα τό III, I, S. 253-254 (ῥωσ. μετάφρ., 212) γιά τήν οὐσία τοῦ ἐμπορευματικο-ἐμπορικοῦ κεφαλαίου. Στή S. 259 (ῥωσ. μετάφρ., 217) γιά τήν ἐλάττωση τῶν ἐξόδων πούλησης πού προκαλεῖ τό ἐμπορικό κεφάλαιο. Στή S. 278-279 (ῥωσ. μετάφρ., 233-234) γιά τήν οἰκονομική ἀναγκαιότητα τοῦ φαινομένου, ὅτι ἡ «συγκέντρωση στήν ἐμπορική ἐπιχείρηση παρουσιάζεται καί νωρίτερα, παρά στό βιοτεχνικό ἐργαστήρι». Στή S. 308 (ῥωσ. μετάφρ., 259) καί στίς S. 310-311 (ῥωσ. μετάφρ., 260-261) γιά τόν ἱστορικό ρόλο τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, σάν ἀπαραίτητου «δρου γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ τρόπου παραγωγῆς»¹²⁴.

συνηθισμένη κατεργαριά. Όταν όμως ενεργεί κανείς αντίθετα — όπως κάνουν συνήθως οι ναρόντικοι — όταν δηλαδή περιορίζεται να τονίζει τις διαφορές άπάτες των «κουλάκων» και με βάση τις άπάτες αυτές παραμερίζει έντελώς τό ζήτημα τής οικονομικής φύσης του φαινομένου, σημαίνει ότι άσπάζεται τήν άποψη τής αγοραίας οικονομίας*.

Γιά να επιβεβαιώσουμε τή θέση μας ότι ύπάρχει άπαραίτητα αιτιώδης σχέση άνάμεσα στή μικρή παραγωγή για τήν αγορά και στήν κυριαρχία του έμπορικού κεφαλαίου, θά σταθούμε πύ λεπτομερειακά σέ μιά άπό τις καλύτερες περιγραφές πού έγιναν για τό πώς παρουσιάζονται οι προαγοραστές και τί ρόλο παίζουν. Έχουμε ύπόψη μας τήν έρευνα για τή δαντελοποιία του κυβερνείου Μόσχας («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VI, τεύχος II). Νά ποιό είναι τό προτσές τής εμφάνισης των «έμπορισσών»: Στήν περίοδο 1820—1830, δηλαδή τόν καιρό τής εμφάνισης αυτού του επαγγέλματος, κι άργότερα, όταν υπήρχαν ακόμα λίγες δαντελοπλέχτρες, οι κυριότεροι αγοραστές ήταν οι τσιφλικάδες, τ' «άφεντικά». Ο καταναλωτής βρισκόταν τότε κοντά στον παραγωγό. Όσο τό έπάγγελμα διαδιδόταν, οι άγρότες άρχισαν να στέλνουν δαντέλες στή Μόσχα, «μέ κάποια ευκαιρία», λχ., μέ τούς χτενάδες. Έγινε φανερό πολύ γρήγορα ότι είναι ακατάλληλος αυτός ο πρωτόγονος τρόπος πούλησης: «άπό πού και ως πού μπορεί ένας μουζίκος πού δέν άσχολείται μέ τέτιες δουλιές, να πηγαίνει άπό σπίτι σέ σπίτι». Άρχισαν ν' αναθέτουν τήν πούληση σέ μιά άπ' τις δαντελοπλέχτρες πού τήν πλήρωναν για τό χρόνο πού έχανε. «Η ίδια μάλιστα έφερε και τά ύλικά για τό πλέξιμο των δαντελών». Έτσι, ή άσύμφορη μεμονωμένη πούληση όδηγεϊ στό σημείο να ξεχωρίσει τό έμπόριο σάν ιδιαίτερη λειτουργία, πού τήν εκπληρώνει ένα πρόσωπο, πού συγκεντρώνει τά προΐ-

* Η προκαταλημμένη άποψη των ναρόντικων, — πού εξιδανίκευαν τά «βιοτεχνικά» επαγγέλματα και παρουσίαζαν τό έμπορικό κεφάλαιο σάν κάποια θλιβερή παρέκκλιση κι όχι σάν άπαραίτητο εξάρτημα τής μικρής παραγωγής για τήν αγορά, — είχε δυστυχώς τόν αντίτυπό της και στις στατιστικές έρευνες. Έτσι, έχουμε μιά όλόκληρη σειρά άπογραφές των βιοτεχνικών νοικοκυριών (για τά κυβερνεϊά Μόσχας, Βλαντίμιρ και Πέρμ) πού έρευνοϋσαν μέ άκρίβεια τό νοικοκυριό κάθε μικροβιοτέχνη, όμως παραλείπαν τό ζήτημα του *νοικοκυριού* των προαγοραστών, για τό πώς σχηματίζεται τό κεφάλαιό τους και άπό τί καθορίζεται τό μέγεθος αυτού του κεφαλαίου, ποιό είναι τό κόστος τής πούλησης και τής προαγοράς για τόν προαγοραστή κτλ. Σύγκρ. τις «Μελέτες» μας, σελ. 169 (βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 409-410. Η Σύντ.).

όντα από πολλές εργάτριες. Ὁ πατριαρχικός δεσμός αὐτῶν τῶν ἐργατριῶν (συγγενεῖς, γειτόνοι, συγχωριανοί κτλ.) προκαλεῖ στήν ἀρχή ἀπόπειρες γιά συντροφική ὀργάνωση τῆς πούλησης, ἀπόπειρες γιά ἀνάθεση τῆς πούλησης σέ μιὰ ἀπό τίς μαστόρισσες. Ἡ χρηματική ὁμως οἰκονομία ἀνοίγει ἀμέσως ρῆγμα στίς παμπάλαιες πατριαρχικές σχέσεις, ὁδηγεῖ ἀμέσως στά φαινόμενα πού διαπιστώσαμε πιό πάνω μέ βάση τά γενικά στοιχεῖα γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς. Ἡ παραγωγή προϊόντων γιά πούληση μαθαίνει τούς ἀνθρώπους νά ἐκτιμοῦν τό χρόνο μέ τό χρήμα. Γίνεται ἀπαραίτητο ν' ἀποζημιώνεται ἡ μεσίτρα γιά τόν καιρό πού χάνει καί γιά τόν κόπο τῆς. Ἡ μεσίτρα συνηθίζει στή δουλιὰ τῆς κι ἀρχίζει νά τή μετατρέπει σέ ἐπάγγελμα. «Ἀκριβῶς κάτι τέτια ταξίδια, πού ἐπαναλαβαίνονταν κάμποσες φορές, δημιουργήσαν τόν τύπο τῆς ἐμπόρισσας» (I. c., σελ. 30). Τό πρόσωπο πού ταξιδεύει κάμποσες φορές στή Μόσχα, πιάνει ἐκεῖ μόνιμες σχέσεις, πού εἶναι τόσο ἀπαραίτητες γιά τήν κανονική πούληση. «Δημιουργεῖται ἡ ἀνάγκη καί ἡ συνήθεια νά ζεῖ κανεῖς μέ τή μεσιτεία». Ἐκτός ἀπό τήν ἀμοιβή γιά τή μεσιτεία ἡ ἐμπόρισα «προσπαθεῖ νά φουσκώσει τήν τιμή στά ὑλικά, στό χαρτί καί στίς κλωστές», κρατάει γιά τόν ἑαυτό τῆς ὅσα ἔχει εἰσπράξει γιά τίς δαντέλες πάνω ἀπό τήν ὀρισμένη τιμή. Οἱ ἐμπόρισσες δηλώνουν, ὅτι πληρώθηκαν κάτω ἀπό τήν ὀρισμένη τιμή: «θέλεις — δόσε, δέ θέλεις — μή δίνεις». «Οἱ ἐμπόρισσες ἀρχίζουν νά φέρνουν ἐμπορεύματα ἀπό τήν πόλη καί πραγματοποιοῦν ἔτσι σημαντικά κέρδη». Συνεπῶς, ἡ μεσίτρα μετατρέπεται σέ ἀνεξάρτητη ἐμπόρισα, πού ἀρχίζει πιά νά μονοπωλεῖ τήν πούληση καί νά χρησιμοποιεῖ τό μονοπώλιό τῆς γιά νά πάρει τίς τεχνίτρες κάτω ἀπό τήν ἀπόλυτη ἐξουσία τῆς. Πλάι στίς ἐμπορικές πράξεις παρουσιάζονται καί τοκογλυφικές, οἱ ἐμπόρισσες δανερίζουν χρήματα στίς τεχνίτρες, παίρνουν ἀπ' αὐτές ἐμπορεύματα μέ μειωμένες τιμές κτλ. «Τά κορίτσια πληρώνουν γιά τήν πούληση 10 καπίκια στό ρούβλι, ἄν καί καταλαβαίνουν πολύ καλά, ὅτι ἡ ἐμπόρισα τούς παίρνει κι ἄλλα ἀπό πάνω, πουλώντας τή δαντέλα πιό ἀκριβά. Ἄλλά δέν ξέρουν καθόλου νά τά βολέψουν διαφορετικά. Ὅταν τούς ἔλεγα νά πηγαίνουν στή Μόσχα μέ τή σειρά, ἀπαντοῦσαν πῶς θά εἶναι χειρότερα, γιατί δέν ξέρουν σέ ποιόν νά πουλήσουν τήν πρραμάτεια, ἐνῶ ἡ ἐμπόρισα ξέρεי πιά καλά ὅλα τά μέρη. Ἡ ἐμπόρισα πουλάει τό ἔτοιμο ἐμπόρεμά τος καί φέρνει παραγγελίες, ὑλικά, δειγματα (σχέδια) κτλ., ἡ ἐμπόρισα πού τούς δίνει πάντα καί χρήματα προκαταβολή ἢ δανεικά καί μποροῦν μάλιστα νά τῆς που-

λήσουν απευθείας δαντέλες, αν τύχει να βρεθούν σε ανάγκη. Από τη μία μεριά, η εμπόρισα γίνεται ο πιο αναγκαίος, ο πιο απαραίτητος άνθρωπος, από την άλλη, γίνεται σιγά-σιγά ένα πρόσωπο που εκμεταλλεύεται γερά την ξένη εργασία, γίνεται γυναίκα-κουλάκος» (32). Πρέπει να προσθέσουμε, ότι τέτοιοι τύποι δημιουργούνται μέσα από τις γραμμές των ίδιων των μικρών παραγωγών: «Όσες εμπόρισσες κι αν έτυχε να ρωτήσω, όλες έπλεκαν προηγούμενα οί ίδιες δαντέλες, συνεπώς ήταν πρόσωπα που ήξεραν τό επάγγελμα. Οί εμπόρισσες που βγήκαν μέσα από τις ίδιες τις δαντελοϋδες, αρχικά δέν είχαν καθόλου κεφάλαιο και μόνο σιγά-σιγά, στό βαθμό που πλούτιζαν από τή μεσιτεία τους, αρχίζαν να κάνουν εμπόριο και μέ τσίτια και μέ άλλα εμπορεύματα»(31)*. Έτσι, δέν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία, ότι μέσα στις συνθήκες τής εμπορευματικής οικονομίας από τούς κόλπους του μικρού παραγωγού βγαίνουν αναπόφευχτα όχι μόνο οί πιο εύποροι βιοτέχνες γενικά, αλλά και οί εκπρόσωποι του εμπορικού κεφαλαίου ειδικά**. Και όταν πιά έχουν δημιουργηθεί οί τελευταίοι, ή εκτόπιση τής μικρής λιανικής πούλησης από τή μεγάλη χοντρική πούληση γίνεται αναπόφευκτη***. Νά μερικά παραδείγματα για τό πώς οργανώνουν στήν πράξη τήν πούληση οί πιο μεγάλοι νοικοκυρέοι «βιοτέχνες», που είναι ταυτόχρονα και προαγοραστής. Η πούληση εμπορικών αριθμητήρων από τούς βιοτέχνες του κυβερνείου Μόσχας (βλ. τά στατιστικά στοιχεία γι' αυτούς στον πίνακά μας στο παράρτημα I) γίνεται κυρίως στις εμποροπανηγύρεις όλης τής Ρωσίας. Για να εμπορευεται κανείς μόνος του στήν εμποροπανήγυρη, πρέπει απαραίτητα να έχει: 1) αξιόλογο κεφάλαιο, γιατί στις εμποροπανηγύρεις τό εμπόριο γίνεται μόνο χοντρικά· 2) είναι απαραί-

* Η δημιουργία προαγοραστών μέσα από τούς κόλπους των μικρών παραγωγών είναι ένα γενικό φαινόμενο, που οί ερευνητές τό διαπιστώνουν σχεδόν πάντα, μόλις θίξουν τό ζήτημα αυτό. Βλ., λχ., τήν ίδια παρατήρηση για τις «εμπόρισσες που δίνουν δουλιά» σ' αυτούς που ράβουν δερμάτινα γάντια («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Μόσχας», τόμ. VII, τεύχος II, σελ. 175-176) και για τούς προαγοραστής στή βιοτεχνία του Πάβλοβο (Γρηγόριεφ, I. c., 92) και πολλά άλλα.

** Ακόμα κι ο Κόρσακ («Οί μορφές τής βιοτεχνίας») σημείωσε πολύ σωστά τή σχέση ανάμεσα στον επίσημο χαρακτήρα τής λιανικής πούλησης (καθώς και τής λιανικής αγοράς πρώτων ύλων) και στό «γενικό χαρακτήρα τής μικρής σκόρπιας παραγωγής» (σελ. 23 και 239).

*** Συμβαίνει πολύ συχνά οί μεγάλοι βιοτέχνες, για τούς όποιους μιλήσαμε λεπτομερέστερα παραπάνω, να είναι ένμέρει και προαγοραστής. Λχ., ή αγορά των ειδών που παράγουν οί μικροί βιοτέχνες από τούς μεγάλους είναι ένα πολύ διαδομένο φαινόμενο.

τητο νά έχει τόν άνθρωπό του, πού θά προαγόραζε τά είδη στόν τόπο παραγωγής καί θά τά έστελνε στόν έμπορο. Σ' αὐτούς τούς ὄρους ανταποκρίνεται «μόνο ένας έμπορος-αγρότης», γιατί εἶναι συνάμα κι ένας «βιοτέχνης», πού έχει σημαντικό κεφάλαιο, ασχολείται μέ τό μοντάρισμα τῶν ἀριθμητήρων (δηλαδή συναρμολογεί τίς κορνίζες καί τά σφαιρίδια) καί μέ τό εμπόριό τους. Οἱ 6 γιοί αὐτοῦ τοῦ αγρότη «ἀσχολοῦνται ἀποκλειστικά μέ τό εμπόριο», ἔτσι πού γιά τήν καλλιέργεια τοῦ γεωργικοῦ του κλήρου ἀναγκάζεται νά μισθώνει δυό δουλευτές. «Δέν εἶναι παράξενο, — παρατηρεῖ ὁ ἐρευνητής, — ὅτι έχει τή δυνατότητα νά παίρνει μέ τά ἐμπορεύματά του μέρος σ' ὄλες τίς ἐμποροπανηγύρεις, ἐνῶ οἱ σχετικά μικροί ἔμποροι πούλανε συνήθως τό εμπόρευσμά τους κοντά στόν τόπο τους» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», VII, τεῦχος I, μέρος 2, σελ. 141). Σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου έχει τόσο λίγο ἀκόμα διαφοροποιηθεῖ ἀπό τή γενική μάζα τῶν «χωρικῶν-ζευγάδων», πού έχει διατηρήσει ἀκόμα καί τόν γεωργικό του κλήρο καί τήν πατριαρχική μεγάλη οἰκογένεια. Οἱ ματογουαλάδες στό κυβερνεῖο Μόσχας βρίσκονται σέ πλέρια ἐξάρτηση ἀπό τούς βιοτέχνες, στούς ὁποίους πούλουν τά είδη τους (σκελετούς). Οἱ προαγοραστές αὐτοί εἶναι συνάμα καί «βιοτέχνες» πού έχουν τά ἐργαστήριά τους, δίνουν μέ πίστωση στούς φτωχοῦς πρῶτες ὕλες μέ τόν ὄρο νά παραδίνουν τά είδη πού κατασκευάζουν στό «ἀφεντικό» κτλ. Οἱ μικροί βιοτέχνες ἐπιχείρησαν κάποτε νά πούλανε οἱ ἴδιοι τά προϊόντα τους στή Μόσχα, ἀλλά ἀπότυχαν: ἀποδειχτήκε ὅτι ἡ λιανική πούληση γιά 10-15 ρούβλια ἦταν πάρα πολύ ἀσύμφορη (ib., 263). Στήν παραγωγή δαντελῶν τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν οἱ ἐμπόρισσες βγάζουν κέρδος 12-50 % τοῦ μεροκάματου τῶν τεχνιτῶν. Οἱ «μεγάλες» ἐμπόρισσες ἀποκατάστησαν κανονικές σχέσεις μέ τά κέντρα πούλησης καί στέλνουν τό εμπόρευσμα μέ τό ταχυδρομεῖο, κι ἔτσι γλυτώνουν τά ἐξοδα τοῦ ταξιδιοῦ. Πόσο εἶναι ἀπαραίτητη ἡ χοντρική πούληση, φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ ἔμποροι θεωροῦν ὅτι τά ἐξοδα τῆς πούλησης δέ βγαίνουν καί ὅταν ἀκόμα πούλανε ἐμπορεύματα ἀξίας 150-200 ρουβλιῶν. («Έργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VII, 1184). Ἡ πούληση δαντελῶν τοῦ Μπέλεφ εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν παρακάτω τρόπο: στήν πόλη Μπέλεφ ὑπάρχουν τρεῖς κατηγορίες ἐμπορισσῶν: 1) οἱ «μεσίτρες», πού μοιράζουν τίς μικρές παραγγελίες, ἐπισκέπτονται οἱ ἴδιες τίς τεχνίτρες καί παραδίνουν τό εμπόρευσμα στίς μεγάλες ἐμπόρισσες. 2) Οἱ ἐμπόρισσες-

πελάτισσες, πού κάνουν προσωπικά τίς παραγγελίες ή αγοράζουν τό εμπόρευμα από τίς μεσίτρες καί τό πηγαίνουν στίς πρωτεύουσες κτλ. 3) Οί μεγάλες εμπόρισσες (2-3 «φίρμες») διευθύνουν πιά τή δουλιά μέ παραγγελιοδόχους, στους όποιους στέλνουν τό εμπόρευμα καί από τούς όποιους παίρνουν μεγάλες παραγγελίες. Για τίς έπαρχιακές εμπόρισσες «είναι σχεδόν αδύνατο» νά πηγαίνουν τό εμπόρευμά τους στά μεγάλα καταστήματα: «τά καταστήματα προτιμούν νάχουν συναλλαγές μέ χοντρικούς προαγοραατές, πού τούς πουλούν όλόκληρες παρτίδες από δαντέλες μέ τά πιό διαφορετικά σχέδια». Άκριβώς σ' αυτές τίς «προμηθεύτριες» πρέπει οί εμπόρισσες νά παραδίνουν τό εμπόρευμα. «Άπ' αυτές μαθαίνουν όλες τίς λεπτομέρειες του έμπορίου. Αυτές καθορίζουν τίς τιμές μέ μιá λέξη, χωρίς αυτές δέν ύπάρχει σωτηρία» («Έργασίες τής έπιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή», X, 2823-2824). Θά μπορούσαμε νά φέρουμε έδω πάμπολλα τέτια παραδείγματα. Άλλά κι αυτά πού άναφέραμε είναι ύπεραρκετά για νά δει κανείς ότι ή λιανική πούληση είναι άπολύτως αδύνατη, όταν ή παραγωγή γίνεται για τίς μεγάλες άγορές. Όταν οί μικροί παραγωγοί είναι άπομονωμένοι καί καταστραμμένοι*, ή μεγάλη πούληση μπορεί νά όργανωθεί μονάχα από τό μεγάλο κεφάλαιο, πού γι' αυτό τό λόγο καταντάει τούς βιοτέχνες έντελώς άνίσχυρους κι έξαρτημένους. Γι' αυτό μπορούμε νά κρίνουμε πόσο άνόητες είναι οί διαδομένες θεωρίες των ναρόντικων, πού συνιστούν νά βοηθήσουμε τό «βιοτέχνη» μέ τήν «όργάνωση τής πούλησης». Άπό καθαρά θεωρητική πλευρά οί θεωρίες αυτού του είδους άνήκουν στίς μικροαστικές ουτοπίες, πού βασίζονται στή μή κατανόηση τής άδιάρρηκτης σχέσης άνάμεσα στήν *έμπορευματική* παραγωγή καί στήν *κεφαλαιοκρατική* πούληση**. Όσο για τά δεδομένα τής ρωσικής πραγματικότητας, αυτά άγνοοϋνται άπλως άπ' τούς συντάχτες

* Ό κ. Β. Β. βεβαιώνει ότι ό ύποταγμένος στο έμπορικό κεφάλαιο βιοτέχνης «παθαίνει ζημιές, πού στήν οϋσία είναι έντελώς περιττές» («Δοκίμιο για τή βιοτεχνική παραγωγή», 150). Μήπως όμως νομίζει ό κ. Β. Β. ότι ή άποσύνθεση των μικρών παραγωγών είναι «στήν οϋσία» ένα φαινόμενο «έντελως περιττό», δηλαδή στήν οϋσία τής έμπορευματικής οικονομίας, πού στίς συνθήκες της ζει ό μικρός αυτός παραγωγός;

** «Δέ φταίει ό κουλάκος, αλλά ή έλλειψη κεφαλαίων από τήν όποια πάσχουν οί βιοτέχνες» — δηλώνουν οί ναρόντικοι του Πέρμ («Δοκίμιο για τήν κατάσταση τής βιοτεχνικής παραγωγής του κυβερνείου Πέρμ», σελ. 8). Καί τί άλλο είναι ό κουλάκος, άν όχι ένας βιοτέχνης πού έχει κεφάλαιο; Τό κακό άκριβώς είναι, ότι οί ναρόντικοι δέ θέλουν νά ξετάσουν τό προτσές τής άποσύνθεσης των μικρών παραγωγών, πού κάνει νά ξεπηδήσουν μέσα άπ' αυτούς οί έπιχειρηματίες καί οί «κουλάκοι».

παρόμοιων θεωριών: αγνοείται ή διασπορά τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν καί ἡ πλέρια ἀποσύνθεσή τους, αγνοείται ὅτι ἀπό τοὺς κόλπους τους προέρχονταν καί ἐξακολουθοῦν νά προέρχονται οἱ «προαγοραστές», ὅτι στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία μόνο τό μεγάλο κεφάλαιο μπορεῖ νά ὀργανώσει τήν πούληση. Εἶναι εὐκολονόητο ὅτι, ἂν ἀφαιρέσουμε ἀπό τό λογαριασμό ὅλα αὐτά τά γνωρίσματα τῆς δυσάρεστης, ἀλλά ἀναμφισβήτητης πραγματικότητας, δέν εἶναι πιά δύσκολο νά φαντασιοκοποῦμε in's Blaue hinein* **.

Δέν ἔχουμε τή δυνατότητα νά παρασυρθοῦμε ἐδῶ σέ λεπτομερεῖς περιγραφές τοῦ πῶς ἀκριβῶς ἐμφανίζεται τό ἐμπορικό κεφάλαιο στά «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματά μας καί σέ τί προβληματική καί θλιβερή θέση βάζει τό μικρό βιοτέχνη. Ἄλλωστε στό ἐπόμενο κεφάλαιο θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά χαρακτηρί-

* στόν ἀέρα, στά κουτουροῦ. Ἡ Σύντ.

** Στήν Quasi-οικονομική(δῆθεν-οικονομική. Ἡ Σύντ.) θεμελίωση τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντικων ἀνήκουν οἱ σκέψεις γιά τό ἀσήμαντο τοῦ «πάγιου» καί τοῦ «κυκλοφοριακοῦ» κεφαλαίου, πού εἶναι ἀπαραίτητο στόν «ἀνεξάρτητο βιοτέχνη». Ὁ εἰρμός τῶν ἐξαιρετικά διαδομένων αὐτῶν σκέψεων εἶναι ὁ ἑξής: Ὁ ἀγρότης ἔχει μεγάλα ὄφελῃ ἀπό τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καί ἴπ' αὐτό πρέπει νά διαδίδονται. (Δέ σταματᾶμε στή διασκεδαστική αὐτή ἰδέα ὅτι μπορεῖ τάχα νά βοηθήσουμε τή μάζα τῆς ἀγροτιάς πού καταστρέφεται, ἂν μετατρέψουμε μερικούς ἀπ' αὐτούς σέ μικροὺς ἐμπορευματοπαραγωγούς). Γιά νά διαδόσουμε ὁμως τά ἐπαγγέλματα, πρέπει νά ξέρομε πόσο μεγάλα «κεφάλαια» χρειάζεται ὁ βιοτέχνης γιά νά κάνει τή δουλιὰ του. Νά ἕνας ἀπ' τοὺς πολλοὺς ὑπολογισμοὺς αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Γιά τό βιοτέχνη τοῦ Πάβλοβο — μάς διδάσκει ὁ κ. Γρηγόριεφ — τό πάγιο «κεφάλαιο», πού ἀπαιτεῖται, εἶναι 3—5 ρούβλια, 10—13—15 ρούβλια κτλ., ἂν ὑπολογίσουμε τό κόστος τῶν ἐργαλείων τῆς δουλιᾶς. Γιά τό κυκλοφοριακό ὁμως «κεφάλαιο» — 6—8 ρούβλια, ἂν ὑπολογίσουμε τά βδομαδιάτικα ἐξόδα γιά τή διατροφή καί τίς πρῶτες ὕλες. «Ἐπί λοιπόν, τά ποσά τοῦ πάγιου καί τοῦ κυκλοφοριακοῦ κεφαλαίου (sic!) στήν περιοχὴ τοῦ Πάβλοβο εἶναι τόσο ἀσήμαντα, πού εἶναι πολύ εὐκόλο νά ἐφοδιαστῆ κανεὶς ἐκεῖ μέ τά ἀπαραίτητα ἐργαλεῖα καί ὕλικά γιά μιά αὐτοτελεῖ (sic!) παραγωγή» (I. c., 75). Καί πραγματικά, τί μπορεῖ νάναι «πιό εὐκόλο» ἀπ' αὐτό τό συλλογισμό; Μὲ μιά μονοκοντυλιά ὁ προλετάριος τοῦ Πάβλοβο μετατρέπεται σέ «κεφαλαιοκράτη», φτάνει μόνο νά ὀνομάσει κανεὶς «κεφάλαιο» τά βδομαδιάτικα ἐξόδα γιά τή συντήρησή του καί τά ἐργαλεῖα τῆς δεκάρας πού χρειάζεται. Τό πραγματικό ὁμως κεφάλαιο τῶν μεγάλων προαγοραστῶν, πού μονοπώλησαν τήν πούληση, πού μόνο αὐτοὶ μποροῦν de facto (οὐσιαστικά, στήν πράξη. Ἡ Σύντ.) νά εἶναι «αὐτοτελεῖς» καί πού διαχειρίζονται κεφάλαια ἀπό χιλιάδες ρούβλια — αὐτό τό πραγματικό κεφάλαιο ὁ συγγραφέας ἀπλῶς τό ἀγνόησε! Ἄληθεια, πόσο παράξενο εἶναι αὐτοὶ οἱ πλούσιοι κάτοικοι τοῦ Πάβλοβο: ἐπὶ ὀλόκληρες γενεές μάζευαν μέ κάθε λογῆς ψευτιές κι ἐξακολουθοῦν νά μαζεύουν κεφάλαια ἀπό χιλιάδες ρούβλια, ἐνῶ σύμφωνα μέ τίς νεότερες ἀνακαλύψεις ἀποδείχεται ὅτι φτάνουν μερικές δεκάδες ρούβλια «κεφάλαιο», γιά νά γίνουν «αὐτοτελεῖς»!

σουμε τήν κυριαρχία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στό ἀνώτερο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής του, ὅταν τό κεφάλαιο αὐτό (σάν ἐξάρτημα τῆς μανουφακτούρας) ὀργανώνει σέ μαζική κλίμακα τήν κεφαλαιοκρατική ἐργασία στό σπίτι. Ἐδῶ ὅμως θά περιοριστοῦμε νά ἀναφέρουμε τίς βασικές μορφές πού παίρνει τό ἐμπορικό κεφάλαιο στή μικροβιοτεχνία. Ἡ πρώτη καί ἡ πιό ἀπλή μορφή εἶναι ὅταν ὁ ἔμπορος (ἢ ὁ ἰδιοχτήτης ἑνός μεγάλου ἐργαστηρίου) ἀγοράζει τά προϊόντα ἀπό τοὺς μικροὺς ἐμπορευματοπαραγωγούς. Ὄταν ἡ προαγορά εἶναι λίγο ἀναπτυγμένη ἢ ὅταν ὑπάρχει πληθώρα προαγοραστῶν, πού συναγωνίζονται μεταξύ τους, ἡ πούληση τοῦ ἐμπορεύματος στόν ἔμπορο μπορεῖ νά μή διαφέρει ἀπό κάθε ἄλλη πούληση. Στίς περισσότερες ὅμως περιπτώσεις ὁ ντόπιος προαγοραστής εἶναι τό μόνο πρόσωπο, στό ὁποῖο ὁ ἀγρότης μπορεῖ νά πουλάει μόνιμα τά προϊόντα του καί τότε ὁ προαγοραστής ἐπωφελεῖται ἀπό τή μονοπωλιακή του θέση γιά νά κατεβάσει ἀπεριόριστα τήν τιμή πού πληρώνει στόν παραγωγό. Ἡ δεύτερη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στή συνένωσή του μέ τήν τοκογλυφία: ὁ ἀγρότης πού συνεχῶς ἔχει ἀνάγκη ἀπό χρήματα, δανεῖζεται χρήματα ἀπό τόν προαγοραστή κι ἔπειτα δίνει τό ἐμπόρευσμά του γιά τό χρέος. Σ' αὐτή τήν περίπτωση (πού εἶναι πολύ πλατιά διαδομένη) ἡ πούληση τοῦ ἐμπορεύματος γίνεται πάντα μέ βάση τίς τεχνητά μειωμένες τιμές, πού συχνά δέν ἀφήνουν στά χέρια τοῦ βιοτέχνη οὔτε τόσα, ὅσα θά ἔπαιρνε ἕνας μισθωτός ἐργάτης. Ἄλλωστε οἱ σχέσεις πιστωτῆ πρὸς χρεώστη ὀδηγοῦν ἀναπόφευχτα στήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ τελευταίου, στήν οἰκονομική ὑποδούλωση, στό ὅτι ὁ πιστωτής ἐκμεταλλεύεται τίς ἰδιαίτερες περιπτώσεις ἀνάγκης τοῦ χρεώστη κτλ. Ἡ τρίτη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι ἡ πληρωμή τῶν προϊόντων μέ ἐμπόρευμα, πού εἶναι μιά ἀπό τίς συνηθισμένες μεθόδους τῶν προαγοραστῶν τοῦ χωριοῦ. Τό χαρακτηριστικό αὐτῆς τῆς μορφῆς εἶναι ὅτι δέν προσιδιάζει μόνο στίς μικροβιοτεχνίες, ἀλλά σέ ὅλα γενικά τά μή ἀναπτυγμένα στάδια τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ. Μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, πού κοινωνικοποίησε τήν ἐργασία κι ἔκοψε ριζικά κάθε πατριαρχική σχέση, ἐκτόπισε αὐτή τή μορφή οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης, καταργώντας τήν διά νόμου στίς μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις. Τέταρτη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου εἶναι ὅταν ὁ ἔμπορος πληρώνει ἀκριβῶς μ' ἐκεῖνα τά εἶδη ἐμπορευμάτων, πού εἶναι ἀπαραίτητα στό «βιοτέχνη» γιά τήν παραγωγή (πρῶτες ὕλες ἢ βοηθητικά ὕλικά κτλ.). Ἡ πούληση ὕλικῶν γιά τήν παραγωγή

στό μικρό βιοτέχνη μπορεί ν' αποτελέσει κι αὐτοτελῆ πράξη τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, ἐντελῶς παρόμοια μέ τὴν πράξη τῆς προαγορᾶς τῶν προϊόντων. Ὅταν ὁμοῦς ὁ προαγοραστής τῶν προϊόντων ἀρχίζει νά πληρώνει μέ πρῶτες ὕλες, πού χρειάζονται στό «βιοτέχνη», θά πεί ὅτι ἔγινε ἕνα πολύ μεγάλο βῆμα στήν ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων. Ἀφοῦ ἀπόκοψε τό μικρό βιοτέχνη ἀπό τὴν ἀγορά τῶν ἐτοιμῶν προϊόντων, ὁ προαγοραστής τὸν ἀποκόβει τώρα καί ἀπό τὴν ἀγορά τῶν πρώτων ὑλῶν κι ἔτσι ὑποτάσσει ὀριστικά τό βιοτέχνη στήν ἐξουσία του. Ἀπ' αὐτὴ τὴ μορφή μένει πιά ἕνα μόνο βῆμα ὡς ἐκείνη τὴν ἀνώτερη μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου, πού ὁ προαγοραστής μοιράζει ἀπευθείας στους «βιοτέχνες» τίς πρῶτες ὕλες γιὰ νά τίς ἐπεξεργαστοῦν ἐναντι ὀρισμένης ἀμοιβῆς. Ὁ βιοτέχνης γίνεται *de facto* μισθωτὸς ἐργάτης, πού δουλεύει στό σπίτι γιὰ τὸν κεφαλαιοκράτη· ἐδῶ τό ἐμπορικό κεφάλαιο τοῦ προαγοραστή μετατρέπεται σέ βιομηχανικό κεφάλαιο*. Δημιουργεῖται ἡ κεφαλαιοκρατικὴ δουλιά στό σπίτι. Στίς μικροβιοτεχνίες ἡ ἐργασία αὐτὴ εἶναι λίγο-πολύ σποραδική. Ἡ μαζικὴ ὁμοῦς ἐφαρμογὴ τῆς ἀνήκει στό ἐπόμενο ἀνώτερο στάδιο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης.

VII. «Η ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ Η ΓΕΩΡΓΙΑ»

Αὐτὸς εἶναι ὁ συνηθισμένος τίτλος τῶν εἰδικῶν κεφαλαίων στίς περιγραφές τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ. Μιά καί στό πρωταρχικό στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ πού ἐξετάζουμε, ὁ βιοτέχνης δέ διαφοροποιήθηκε σχεδόν ἀκόμα ἀπὸ τὸν ἀγρότη, ἡ σύνδεσή του μέ τὴ γῆ ἀποτελεῖ ἕνα πραγματικά πολύ χαρακτηριστικό φαινόμενο πού χρειάζεται νά ἐξεταστεῖ ιδιαίτερα.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακά μας (βλ. παράρτημα I). Γιὰ νά δοθεῖ ὁ χαρακτήρας τῆς γεωργίας τῶν «βιοτεχνῶν», παρατέθηκαν ἐδῶ πρῶτο τὰ στοιχεῖα γιὰ τό μέσο ἀριθμὸ τῶν ἀλόγων πού ἔχουν οἱ βιοτέχνες κάθε κατηγορίας. Συνοψίζοντας τίς 19 βιοτεχνίες, γιὰ τίς ὁποῖες ἔχουμε παρόμοια στοιχεῖα, βρίσκουμε ὅτι σέ ἕνα βιοτέχνη (νοικοκύρη ἢ μικρονοικοκύρη)

* Ἡ καθαρὴ μορφή τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στήν ἀγορὰ ἐμπορεύματος γιὰ τὴν πούληση τοῦ ἰδίου ἐμπορεύματος μέ κέρδος. Ἡ καθαρὴ μορφή τοῦ βιομηχανικοῦ κεφαλαίου βρίσκεται στήν ἀγορὰ τοῦ ἐμπορεύματος γιὰ τὴν πούλησή του σέ *ἐπεξεργασμένη μορφή*, συνεπῶς, στήν ἀγορὰ πρώτων ὑλῶν κτλ. καί στήν ἀγορὰ ἐργατικῆς δυνάμεως, πού ἐπεξεργάζεται αὐτὲς τίς πρῶτες ὕλες.

ἀναλογοῦν γενικά καί κατά μέσο ὄρο 1,4 ἄλογα καί σύμφωνα μέ τίς κατηγορίες: I) 1,1, II) 1,5 καί III) 2,0. Ἔτσι, ὅσο πιά ψηλά στέκει ὁ νοικοκυρῆς ὡς πρός τήν ἔκταση τῆς βιοτεχνικῆς του ἐπιχείρησης τόσο ψηλότερα στέκει καί σάν γεωργός. Οἱ πιά μεγάλοι βιοτέχνες ἔχουν τό διπλάσιο σχεδόν ἀριθμό ζῶων ἐργασίας ἀπό τοὺς μικροὺς. Ἀλλά καί οἱ πιά μικροὶ βιοτέχνες (I κατηγορία) στέκονται ψηλότερα ἀπό τή μεσαία ἀγροτιά ὡς πρός τήν κατάσταση τῆς γεωργίας τους, γιατί συνολικά τό 1877 ἀναλογοῦσαν στό κυβερνεῖο Μόσχας 0,87 ἄλογα σέ κάθε ἀγροτικό νοικοκυριό*. Συνεπῶς, μόνο οἱ σχετικά εὐποροὶ ἀγρότες μποροῦν νά γίνουν βιοτέχνες-νοικοκυρεῖοι καί μικρονοικοκυρεῖοι. Ὅσο γιά τήν ἀγροτική φτωχολογία, αὐτή προμηθεύει κυρίως ὄχι νοικοκυρεῖους-βιοτέχνες, ἀλλά ἐργάτες-βιοτέχνες (μισθωτοὺς ἐργάτες γιά τοὺς «βιοτέχνες», πλανόδιους ἐργάτες κτλ.). Δυστυχῶς, γιά τήν τεράστια πλειοψηφία τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή γεωργία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, πού ἀσχολοῦνται στίς μικρές βιοτεχνίες. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ἡ πιλοποιία (βλ. τά γενικά στοιχεῖα γι' αὐτή στόν πίνακά μας, στό παράρτημα I). Νά μερικά ἐξαιρετικά διδαχτικά στοιχεῖα σχετικά μέ τή γεωργία τῶν νοικοκυρέων-πιλοποιῶν καί τῶν ἐργατῶν πιλοποιίας:

Ἡ κατά- σταση τῶν πιλο- ποιῶν	Ἀριθμός ζῶων κατά νοικοκυριό				Ἀριθμός ἀτομικῶν γεωργικῶν κληρῶν	Ἀπό τόν ἀριθμό αὐτό		Ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν				Κυβιστεροῦμενοι φῆροι σέ ρούβλια
	Ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν	ἄλογα	ἀγελάδες	πρόβατα		καλλιεργοῦνται	μένουν ἀκαλλιέργητα	πού καλλιεργοῦν τόν κλη- ρο τους		πού δέν ἀσχο- λοῦνται μέ τήν καλλιέργεια	Ἀριθμός τῶν νοικει- ριῶν πού δέν ἔχουν ἄλογα	
								μόνοι τους	μέ μι- σθωτοί			
ἀφεντικά	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	---	1	---	54
ἐργάτες	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2 402

Ἔτσι οἱ βιοτέχνες-νοικοκυρεῖοι ἀνήκουν στοὺς πολύ «καλοστεκοῦμενους» γεωργοὺς, δηλαδή στοὺς ἐκπρόσωπους τῆς ἀγροτικῆς κεφαλαιοκρατίας. ἐνῶ οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες στρατολο-

* Βλ. τή «Συλλογή στατιστικῶν ὑλικῶν γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ». Ἐκδοση τῆς Ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν. Παράρτημα I: Τά στοιχεῖα τῶν ἐρευνῶν τῶν ζέμιστρο γιά τά νοικοκυριά, σελ. 372-373.

γούνται από τη μάζα των καταστραμμένων αγροτών*. Ἀκόμα πιά σπουδαία γιά τό χαρακτηρισμό των σχέσεων πού περιγράφουμε εἶναι τά στοιχεῖα γιά τόν τρόπο τῆς καλλιέργειας τῆς γῆς ἀπό τούς νοικοκυρέους-βιοτέχνες. Οἱ ἐρευνητές τῆς Μόσχας διέκριναν τρεῖς τρόπους καλλιέργειας τῆς γῆς: 1) μέ τήν προσωπική δουλιὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς οἰκογένειας· 2) μέ «μισθωτή» δουλιὰ, δηλαδή μέ τή μίσθωση κάποιου γείτονα, πού μέ τά ζῶα καί τά ἐργαλεῖα του καλλιεργεῖ τή γῆ τοῦ «ξεπεσμένου» νοικοκύρη. Αὐτός ὁ τρόπος καλλιέργειας τῆς γῆς χαρακτηρίζει τούς μὴ εὐπορους νοικοκυρέους, πού ἀρχίζουν νά καταστρέφονται. Ἀντίθετη σημασία ἔχει ὁ τρίτος τρόπος: ἡ καλλιέργεια «μέ ἐργάτη», δηλαδή ἡ μίσθωση ἀπό τό νοικοκύρη ἀγρογερατῶν («ἐργατῶν γῆς»). Αὐτοὶ οἱ ἐργάτες μισθώνονται συνήθως γιά ὄλο τό καλοκαίρι καί στήν περίοδο τῆς μεγαλύτερης ἔντασης τῶν γεωργικῶν ἐργασιῶν ὁ νοικοκύρης στέλνει, συνήθως, γιά βοήθειά τους καί τούς ἐργάτες ἀπό τό ἐργαστήρι του. «Ἔτσι, ὁ τρόπος καλλιέργειας τῆς γῆς μέ ἐργάτες τοῦ „κάμπου“ εἶναι μιὰ ἀρκετά ἐπικερδῆς δουλιὰ». («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», VI, I, 48). Στόν πίνακά μας συνοψίσαμε τά στοιχεῖα γι' αὐτό τόν τρόπο καλλιέργειας τῆς γῆς γιά 16 βιοτεχνίες, πού σέ 7 ἀπ' αὐτές δέν ὑπάρχουν καθόλου νοικοκυρέοι πού νά μισθώνουν «ἐργάτες τοῦ κάμπου». Τό ποσοστό τῶν νοικοκυρέων-βιοτεχνῶν πού μισθώνουν ἐργάτες γῆς εἶναι καί γιά τίς 16 αὐτές βιοτεχνίες 12%, καί κατά κατηγορίες: I) 4,5%, II) 16,7% καί III) 27,3%. Ὅσο πιά εὐκατάστατοι εἶναι οἱ βιοτέχνες τόσο πιά συχνά βρίσκουμε ἀνάμεσά τους ἐπιχειρηματίες τοῦ χωριοῦ. Ἡ ἀνάλυση τῶν στοιχείων γιά τήν ἀγροτιά πού ἀσχολεῖται μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα δείχνει, ἐπομένως, τήν ἴδια εἰκόνα τῆς παράλληλης ἀποσύνθεσης καί στή βιοτεχνία καί στή γεωργία, πού εἶδαμε στό κεφάλαιο II μέ βάση τά στοιχεῖα γιά τούς γεωργούς.

Ἡ μίσθωση «δουλευτάδων τοῦ κάμπου» ἀπό τούς «βιοτέχνες»-νοικοκυρέους ἀποτελεῖ γενικά ἕνα πολύ διαδομένο φαινόμενο σ' ὄλα τά βιομηχανικά κυβερνεῖα. Ὑπάρχουν, λχ., ἐνδείξεις γιά μίσθωση ἐργατῶν γῆς ἀπό τούς πλούσιους ψαθάδες τοῦ κυβερ-

* Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ συντάκτης τῆς περιγραφῆς τῆς πιλοποῖας «δέν πρόσεξε» ἀκόμα καί δῶ τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς καί στή γεωργία καί στή βιοτεχνία. Ὅπως ὄλοι οἱ ναρόντικοι, ἔτσι καί αὐτός, στά συμπεράσματά του περιορίστηκε σέ ὀλότελα κούφιας κοινοτοπίας: «τό βιοτεχνικό ἐπάγγελμα δέν ἐμποδίζει κανένα νά ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία». («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», VI, I, σελ. 231). Ἔτσι, καί στή συγκρότηση τῆς βιοτεχνίας καί στή συγκρότηση τῆς γεωργίας, παρακάμφθηκαν κατ' εὐχὴν οἱ κοινωνικο-οικονομικὲς ἀντιθέσεις.

νείου Νίζνι Νόβγκοροντ. Οί γουναράδες τοῦ ἴδιου κυβερνεῖου μισθώνουν ἐργάτες γῆς, πού ἐρχονται συνήθως ἀπό τά γύρω. καθαρῶς γεωργικά, χωριά. Οἱ «ὑπαγόμενοι στίς κοινότητες τῆς ἐπαρχίας Κίμρι ἀγρότες», πού ἀσχολοῦνται μέ τό ἐπάγγελμα τοῦ τσαγκάρη, «βρίσκουν συμφέρον νά μισθώνουν γιά τήν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν τους ἐργάτες καί ἐργάτριες γῆς πού ἐρχονται μαζικά στό Κίμρι ἀπό τό νομό Τβέρ καί ἀπό τά γειτονικά μέρη». Οἱ διακοσμητές τῶν πιατικῶν τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά στέλνουν στίς γεωργικές δουλιές τούς μισθωτούς ἐργάτες τους, τόν καιρό πού εἶναι ἐλεύθεροι ἀπό τίς ἐπαγγελματικές τους ἀσχολίες*. Οἱ «ἀνεξάρτητοι νοικοκυρεῖοι» (οἱ χρυσοκοί τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ) «ἔχουν ἰδιαίτερους ἐργάτες γιά τά χωράφια τους». Γι' αὐτό συμβαίνει νά ἔχουν καλοδουλεμένα χωράφια παρ' ὄλο πού οἱ ἴδιοι «συνήθως δέν ξέρουν καθόλου οὔτε νά ὀργώνουν οὔτε νά θερίζουν»**. Στό κυβερνεῖο Μόσχας ἐκτός ἀπό τούς βιοτέχνες, γιά τούς ὁποίους δίνουμε στοιχεῖα στόν πίνακά μας, καταφεύγουν στή μίσθωση «δουλευτάδων τοῦ κάμπου» καί πολλοί ἄλλοι, λχ., οἱ καρφίτσάδες, οἱ κετσετζήδες καί οἱ ἀθურματοποιοί στέλνουν τούς ἐργάτες τους καί σέ γεωργικές δουλιές. Οἱ κοσμηματοποιοί¹²⁵, οἱ χρυσοχόοι, αὐτοί πού ἔφτιαναν κουμπιά, πηλίκια καί χάλκινα στολίδια γιά χάμουρα, διατηροῦν ἐργάτες γῆς κτλ.***. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, δηλ. τῆς μίσθωσης ἐργατῶν γῆς ἀπό τούς ἀγρότες-βιοτέχνες, εἶναι πολύ μεγάλη. Δείχνει ὅτι ἀκόμα καί στά μικρά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται τό χαρακτηριστικό γιά ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χῶρες φαινόμενο πού ἐπιβεβαιώνει τόν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ καί συγκεκριμένα: τό ἀνέβασμα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τοῦ πληθυσμοῦ καί τήν αὔξηση τῶν ἀναγκῶν του. Ὁ βιοτέχνης ἀρχίζει νά βλέπει «ἀφ' ὑψηλοῦ» τόν «ἀπολίτιστο» γεωργό μέ τήν πατριαρχική καθυστέρησή του καί προσπαθεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπό τίς βαρύτερες καί χειρότερες ἀμειβόμενες γεωργικές δουλιές. Στίς μικροβιοτεχνίες, ὅπου ὁ καπιταλισμός ἔχει τήν πιό μικρή ἀνάπτυξη, τό φαινόμενο αὐτό ἐκδηλώνεται ἀκόμα πολύ ἀδύναμα. Ὁ ἐργάτης τῆς βιοτεχνίας μόλις ἀρχίζει νά διαφοροποιεῖται ἀπό τόν ἐργάτη γῆς. Στά ἐπόμενα στάδια ἀνάπτυξης τῆς κεφα-

* «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III, 57, 112· VIII, 1354· IX, 1931, 2093, 2185.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», III, 187, 190.

*** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας», I. c.

λαιοκρατικής βιομηχανίας τό φαινόμενο αυτό, όπως θά δοῦμε, παρατηρεῖται σέ μαζική κλίμακα.

Ἡ σοβαρότητα πού ἔχει τό ζήτημα τῆς «σύνδεσης τῆς γεωργίας μέ τό βιοτεχνικό ἐπάγγελμα» μᾶς ἀναγκάζει νά σταθοῦμε διεξοδικότερα στή μελέτη τῶν στοιχείων, πού ἀφοροῦν ἄλλα κυβερνεῖα, ἐκτός ἀπό τό κυβερνεῖο Μόσχας.

Κυβερνεῖο τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἡ γεωργία τῶν περισσότερων ψαθάδων ξεπέφτει. Οἱ ψαθάδες ἐγκαταλείπουν τή γῆ. Περίπου τό $\frac{1}{3}$ τῶν χωραφῶν γιά χειμωνιάτικες καλλιέργειες καί τό $\frac{1}{2}$ τῶν χωραφῶν γιά ἀνοιξιάτικες καλλιέργειες «μένουν ἀκαλλιέργητα». Γιά τούς «εὐπορους μουζικούς» ὅμως «ἡ γῆ δέν εἶναι πιά κακιά μητριά ἀλλά τροφός-μητέρα»: ἔχουν ἀρκετά ζῶα καί κοπριά, μισθώνουν γῆ, προσπαθοῦν ν' ἀποκλείσουν τούς κλήρους τους ἀπό τήν ἀναδιανομή καί τούς περιποιοῦνται καλύτερα. «Τώρα ὁ ἀδελφός μας, ὁ πλούσιος μουζικός, ἔγινε τσιφλικάς, ἐνῶ ὁ ἄλλος μουζικός, ὁ φτωχός, ἔγινε δουλοπάροικός του» («Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», III, 65). Οἱ γουναράδες εἶναι «κακοί ζευγάδες», ἀλλά καί δῶ εἶναι ἀπαραίτητο νά ξεχωρίσουμε τούς πῖο μεγάλους νοικοκυρέους πού «νοικιάζουν τή γῆ ἀπό τούς φτωχοῦς συγχωριανούς τους» κτλ. Νά τά ἀποτελέσματα τῶν τυπικῶν προὔπολογισμῶν τῶν γουναράδων τῶν διάφορων ομάδων: [Βλ. τόν πίνακα στή σελ. 384. *Ἡ Σύντ.*].

Ἐδῶ φαίνεται ὀλοκάθαρα ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῶν γεωργῶν καί τῶν βιοτεχνῶν βαδίζει παράλληλα. Γιά τούς σιδεράδες ὁ ἐρευνητής λέει, ὅτι «τό ἐπάγγελμα αὐτό εἶναι πῖο σπουδαῖο ἀπό τή γεωργία», γιά τούς πλούσιους νοικοκυρέους ἀπό τή μιά, καί γιά τούς «ἀχτήμονες»-ἐργάτες ἀπό τήν ἄλλη (ib., IV, 168).

Στά «Βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς βιοτεχνίας καί τῆς γεωργίας μελετήθηκε ἀσύγκριτα πῖο ἐπισταμένα παρά σέ ὅποιαδήποτε ἄλλη ἐρευνα. Γιά μιά ὀλόκληρη σειρά βιοτεχνίες δόθηκαν ἀκριβῆ στοιχεῖα γιά τή γεωργία ὄχι μονάχα τῶν «βιοτεχνῶν» γενικά (οἱ «μέσοι» ἀριθμοί αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι, ὅπως φαίνεται ἀπ' ὄλα ὅσα ἐκθέσαμε πῖο πάνω, ἐντελῶς πλασματικοί), ἀλλά καί γιά τή γεωργία τῶν διαφόρων κατηγοριῶν καί ομάδων τῶν «βιοτεχνῶν», ὅπως: τῶν μεγάλων ἀφεντικῶν, τῶν μικρῶν ἀφεντικῶν, τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν οἰκιακῶν ἐργαστηρίων καί τῶν ὑφαντουργῶν τῶν βιοτεχνῶν-νοικοκυρέων καί τῆς ὑπόλοιπης ἀγροτιᾶς τῶν νοικοκυρέων πού ἔχουν μόνιμα ἢ πλανόδια ἐπαγγέλματα κτλ. Τό γενικό συμπέρασμα ἀπ' αὐτά τά στοι-

χεϊα, πού έβγαλε ό κ. Χαριζομένοφ, λέει, ότι άν χωρίσουμε τούς «βιοτέχνες» σέ τρείς κατηγορίες: 1) μεγάλους βιοτέχνες· 2) μικρούς και μεσαίους βιοτέχνες· 3) μισθωτούς έργάτες, παρατηρούμε ότι ή γεωργία χειροτερεύει όταν προχωρούμε άπ' τήν πρώτη κατηγορία πρός τήν τρίτη, ότι ελαττώνεται ή έκταση τής γής και του αριθμού των ζώων, ότι μεγαλώνει τό ποσοστό των «ξεπεσμένων» νοικοκυριών κτλ.*. Δυστυχώς, ό κ. Χαριζομένοφ έκτίμησε πολύ στενά και μονόπλευρα τά στοιχεϊα αυτά, χωρίς νά πάρει υπόψη του τό παράλληλο κι άνεξάρτητο προσές τής άποσύνθεσης των άγροτών πού άσχολούνται μέ τή γεωργία. Γι' αυτό και δέν έβγαλε τό συμπέρασμα, πού βγαίνει αναπόφευχτα από τά στοιχεϊα αυτά, ότι δηλαδή και στή γεωργία και στή βιοτεχνία ή άγροτιά διασπάται σέ μικροαστούς και σέ προλεταριάτο του χωριού**. Γι' αυτό στίς περιγραφές των ξεχωριστών βιοτεχνικών επαγγελμάτων ξεπέφτει όχι σπάνια ώς τίς πατροπαράδοτες σκέψεις των ναρόντικων γιά τήν επίδραση γενικά των «επαγγελμάτων» στή «γεωργία» (βλ., λχ., «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», II, 288· III, 91), δηλαδή ώς τήν άγνοια των βαθιών αντιφάσεων στήν ίδια τή συγκρότηση και τής βιοτεχνίας, και τής γεωργίας, πού ό

* Βλ. «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», 1883, τόμ. XIV, τεύχη 11 και 12.

** Πόσο πλησίασε ό κ. Χαριζομένοφ σ' ένα τέτιο συμπέρασμα, φαίνεται από τήν παρακάτω εικόνα τής οικονομικής εξέλιξης μετά τή μεταρύθμιση, πού έδωσε κατά τήν περιγραφή τής μεταξουργίας: «Η δουλοπαροικία ίσοπέδωνε τό οικονομικό επίπεδο τής άγροτιάς, έδενε τά χέρια του πλούσιου άγρότη, υποστήριζε τό φτωχό, εμπόδιζε τό κομμάτιασμα τής οικογένειας. Η φυσική οικονομία στένευε πάρα πολύ τό πεδίο τής έμποροβιοτεχνικής δράσης. Η ντόπια άγορά δέν πρόσφερε αρκετό πεδίο δράσης στο επιχειρηματικό πνεύμα. Ο έμπορος ή ό βιοτέχνης-άγρότης μάζευε χρήμα, είναι άλήθεια, χωρίς νά ριψοκινδυνεύει, όμως τό μάζευε πολύ άργά, βασανιστικά, τό μάζευε και τό έβαζε στον κουμπαρά. Από τό 1860 και ύστερα οι συνθήκες αλλάζουν. Η δουλοπαροικία καταργείται. Η πίστωση και οι σιδηρόδρομοι, δημιουργώντας μιá πλατιά και μακρινή άγορά, προσφέρουν πεδίο δράσης στον άγρότη-έμπορο και στον άγρότη-βιοτέχνη μέ επιχειρηματικό πνεύμα. Όσοι ήταν πάνω από τό μέσο οικονομικό επίπεδο, δυναμώνουν γρήγορα, αναπτύσσουν τό εμπόριο και τή βιοτεχνία, εδρύνουν τήν έμετάλλευση ποσοτικά και ποιοτικά. Όλοι όσοι ήταν κάτω άπ' αυτό τό επίπεδο, ξεπέφτουν, υποχωρούν, μπαίνουν στίς γραμμές των άχτημόνων, των άγροτών χωρίς νοικοκυριό και χωρίς άλογο. Η άγροτιά διασπάται σέ ομάδες κουλάκων, μισοευκατάστατων άγροτών και άχτημόνων προλεταρίων. Τό κουλάκικο στοιχείο τής άγροτιάς γρήγορα παίρνει όλες τίς συνθήκες του πολιτισμένου περιβάλλοντος. Ζεί άρχοντικά και άπ' αυτό τό στοιχείο σχηματίζεται ή τεράστια αριθμητικά τάξη των μισοπολιτισμένων στρωμάτων τής ρωσικής κοινωνίας» (III, 20-21).

Ίδιος έπρεπε νά διαπιστώσει. 'Ο κ. Β. Προυγκάβιν, ένας άλλος έρευνητής τών βιοτεχνιών του κυβερνεΐου Βλαντίμιρ, είναι τυπικός εκπρόσωπος τών αντίλήψεων τών ναρόντικων πάνω σ' αυτό τό ζήτημα. Νά ένα μικρό δείγμα τών συλλογισμών του. 'Η βαμβακουργία του νομού Ποκρόφ «δέν μπορεί γενικά νά θεωρηθεί σάν κακή άρχή (sic!!) στις γεωργικές ασχολίες τών ύφαντουργών» (IV, 53). Τά στοιχεία δείχνουν ότι είναι άσχημη ή κατάσταση τής γεωργίας τής μεγάλης πλειοψηφίας τών ύφαντουργών κι ότι ή γεωργία τών ιδιοκτητών τών οικιακών εργαστηρίων στέκει πολύ ψηλότερα από τό γενικό επίπεδο (βλ. στό ίδιο). 'Από τούς πίνακες φαίνεται, ότι μερικοί ιδιοκτήτες οικιακών εργαστηρίων μισθώνουν και εργάτες γής. Συμπέρασμα: «'Η βιοτεχνία και ή γεωργία πάνε χέρι-χέρι, καθορίζοντας ή μιá τήν ανάπτυξη και τήν άνθιση τής άλλης» (60). Αυτό είναι ένα μικρό δείγμα από τίς φράσεις, μέ τίς όποιες συγκαλύπτεται τό γεγονός, ότι ή ανάπτυξη και ή άνθιση τής αγροτικής κεφαλαιοκρατίας συμβαδίζουν τόσο στή βιοτεχνία όσο και στή γεωργία*.

Τά στοιχεία τής βιοτεχνικής απογραφής στό κυβερνεΐο Πέρμ του 1894/95 παρουσίασαν τά ίδια φαινόμενα: ή γεωργία τών μικρών έμπορευματοπαραγωγών (νοικοκυρέων και μικρονοικοκυρέων) στέκει καλύτερα από τή γεωργία όλων τών άλλων. Βλέπουμε επίσης ότι χρησιμοποιούν εργάτες γής. 'Η γεωργία τών χειροτεχνών στέκει χαμηλότερα και τών βιοτεχνών πού εργάζονται για τούς προαγοραστές, βρίσκεται στή χειρότερη κατάσταση (δυστυχώς δέ συγκεντρώθηκαν στοιχεία για τή γεωργία τών μισθωτών εργατών και τών διαφόρων ομάδων νοικοκυρέων). 'Η απογραφή αποκάλυψε επίσης, ότι οι «βιοτέχνες»-μή γεωργοί ξεχωρίζουν σε σύγκριση μέ όσους ασχολούνται μέ τή γεωργία: 1) για τήν άνώτερη παραγωγικότητα τής εργασίας· 2) για τά ασύγκριτα μεγαλύτερα καθαρά εισοδήματα από τά επαγγέλματα· 3) για τό ύψηλότερο εκπολιτιστικό επίπεδο και τή γραμματοσύνη τους. Όλα αυτά είναι φαινόμενα, πού επιβεβαιώνουν τό συμπέρασμα πού βγάλαμε πιο πάνω, ότι και στό πρώτο ακόμα στάδιο του καπιταλισμού παρατηρείται ή τάση τής βιο-

* Σε τέτιες επίσης φράσεις περιορίζεται σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα και ό κ. Β. Β. στό VIII κεφάλαιο τών «Δοκιμίων για τή βιοτεχνική παραγωγή». «'Η καλλιέργεια σιτηρών στηρίζει τή βιοτεχνία» (205). «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα αποτελούν ένα από τά πιο σίγουρα στηρίγματα τής γεωργίας στα βιομηχανικά κυβερνεΐα» (219). 'Αποδείξεις; — Όσες θέλετε: πάρτε, λχ., τ' άφεντικά-βυρσοδέψες, άμυλοπαραγωγούς, λαδάδες (ib., 224) κτλ. — και θά δείτε ότι ή γεωργία τους στέκει ψηλότερα απ' ό,τι στή μάζα!

μηχανίας ν' ανεβάζει τό βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού (βλ. «Μελέτες», σελ. 138 κ. έ.*).

Τέλος, σέ συνάρτηση μέ τό ζήτημα τής σχέσης τής βιοτεχνίας μέ τή γεωργία βρίσκεται καί τό παρακάτω γεγονός. Τά πιά μεγάλα έργαστήρια έχουν συνήθως πιά μακρόχρονη έργασιμη περίοδο. Λογουχάρη, στην επιπλοποιία του κυβερνειού Μόσχας, στον τομέα που χρησιμοποιείται λευκή ξυλεία ή έργασιμη περίοδος βαστά 8 μήνες (ό μέσος όρος του προσωπικού κατά έργαστήρι = 1,9 έργάτες), στον τομέα που χρησιμοποιείται κυρτή ξυλεία — 10 μήνες (2,9 έργάτες κατά έργαστήρι) και στον τομέα που κατασκευάζονται βαριά έπιπλα — 11 μήνες (4,2 έργάτες κατά έργαστήρι). Στά ύποδηματοποιία του κυβερνειού Βλαντίμιρ ή έργασιμη περίοδος σέ 14 μικρά έργαστήρια είναι 40 εβδομάδες, ενώ σέ 8 μεγάλα (9,5 έργάτες κατά έργαστήρι) έναντι 2,4 που αναλογούν στα μικρά) είναι 48 εβδομάδες κτλ.**.

* Έννοείται ότι τό φαινόμενο αυτό έχει σχέση μέ τό μεγάλο αριθμό των εργατών (μελών τής οίκογένειας, μισθωτών τής βιοτεχνίας και μισθωτών τής γεωργίας), που ασχολούνται στα μεγάλα έργαστήρια και μάς έξηγει τή μεγάλη σταθερότητα αυτών των τελευταίων και τήν τάση τους νά ειδικευτούν σέ ένα έπάγγελμα.

Τώρα άς βγάλουμε συμπεράσματα από τά στοιχεία που εκθέσαμε για «τή βιοτεχνία και τή γεωργία». Στο κατώτερο στάδιο του καπιταλισμού που εξετάζουμε, συνήθως ό βιοτέχνης ακόμα δέ διαφέρει σχεδόν από τον άγρότη. Ό συνδυασμός τής βιοτεχνίας μέ τή γεωργία παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο στο προτσές τής δξυνσης και του βαθαιματος τής άποσύνθεσης τής άγροτιάς: οί εϋποροι και οί εϋκατάστατοι νοικοκυρέοι άνοίγουν έργαστήρια, μισθώνουν έργάτες από τίς γραμμές του άγροτικού προλεταριάτου και συσσωρεύουν χρήματα για έμπορικές και τοκογλυφικές έπιχειρήσεις. Αντίθετα, από τους εκπροσώπους τής άγροτικής φτωχολογιάς βγαίνουν οί μισθωτοί έργάτες, οί βιοτέχνες που δουλεύουν για τους προαγοραστές, και οί κατώτερες ομάδες των βιοτεχνών μικρονοικοκυρέων, που καταπιέζον-

* Βλ. "Απαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 369 κ.έ. "Η Σύνη.

** Οί πηγές αναφέρθηκαν πιά πάνω. Τό ίδιο φαινόμενο παρουσιάζουν οί άπογραφές των νοικοκυριών των καλαθοποιών, κιθαροποιών κι άμυλοπαραγωγών στο κυβερνειό Μόσχας. "Η βιοτεχνική άπογραφή του κυβερνειού Πέρμ έδωσε επίσης στοιχεία που δείχνουν ότι είναι πιά μακρόχρονη ή έργασιμη περίοδος στα μεγάλα έργαστήρια (βλ. «Δοκίμιο για τή βιοτεχνική παραγωγή του κυβερνειού Πέρμ», σελ. 78. Δυστυχώς άκριβή στοιχεία για αυτό τό ζήτημα δέ δίνονται).

ται περισσότερο από την εξουσία του εμπορικού κεφαλαίου. Έτσι, ο συνδυασμός της βιοτεχνίας με τη γεωργία σταθεροποιεί κι αναπτύσσει τις κεφαλαιοκρατικές σχέσεις και τις επεκτείνει από τη βιοτεχνία στη γεωργία κι αντίστροφα*. Ο χωρισμός της βιοτεχνίας από τη γεωργία που χαρακτηρίζει την κεφαλαιοκρατική κοινωνία, εκδηλώνεται στο δοσμένο στάδιο στην πιο έμβρυώδικη μορφή του, ωστόσο εκδηλώνεται, και τό σπουδαιότερο είναι ότι δέν εκδηλώνεται καθόλου έτσι όπως τό φαντάζονται οί ναρόντικοι. Λέγοντας ότι ή βιοτεχνία δέ «ζημιώνει» τη γεωργία, ο ναρόντικός βλέπει τη ζημιά αυτή στην εγκατάλειψη της αγροτικής οικονομίας χάρη της βιοτεχνίας που είναι πιο επικερδής. Τέτια όμως αντίληψη του ζητήματος είναι επινόηση (κι όχι συμπέρασμα που βγαίνει από τά γεγονότα) κι επινόηση κακή, γιατί αγνοεί τις αντιφάσεις που διέπουν όλη την οικονομική συγκρότηση της αγροτιάς. Ο χωρισμός της βιοτεχνίας από τη γεωργία προχωρεί σέ συνάρτηση με την αποσύνθεση της αγροτιάς, προχωρεί ακολουθώντας διάφορους δρόμους, και στους δύο πόλους του χωριού: ή εϋπορη μειοψηφία αποχτάει βιοτεχνικά εργαστήρια, τά επεκτείνει, βελτιώνει τη γεωργία, μισθώνει για τη γεωργία εργάτες γής, αφιερώνει στη βιοτεχνία όλοένα και μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και — σέ όρισμένη βαθμίδα ανάπτυξης της βιοτεχνίας — βρίσκει προσφορότερο νά χωρίσει τη βιοτεχνική επιχείρηση απ' τη γεωργική, δηλαδή νά παραδόσει τη γεωργία σέ άλλα μέλη της οικογένειας ή νά πουλήσει τις οικοδομές, τά ζώα κτλ. και νά περάσει στις γραμμές των μικροαστών, των εμπόρων**. Σ' αυτή την περίπτωση ή δημιουργία επιχειρηματικών σχέσεων στη γεωργία προηγείται από τό χωρισμό της βιομηχανίας από τη γεωργία. Στόν άλλο πόλο του χωριού χωρισμός της βιοτεχνίας από τη γεωργία σημαίνει ότι ή αγροτική φτωχολογία καταστρέφε-

* Λχ., στην έριουργία του κυβερνείου Βλαντίμιρ οί μεγάλοι «φαμπρικάντες» και οί ιδιοχτήτες μικρών εργαστηρίων διακρίνονται για τό ανώτερο επίπεδο γεωργίας. «Όταν ή παραγωγή σταματάει, οί ιδιοχτήτες μικρών εργαστηρίων προσπαθούν ν' αγοράσουν χτήματα, ν' ασχοληθούν με τό αγροτικό νοικοκυριό και εγκαταλείπουν έντελως τό επάγγελμα» («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», II, 131). Αυτό τό παράδειγμα αξίζει νά σημειωθεί, γιατί τέτια γεγονότα δίνουν κάποτε άφορμή στους ναρόντικούς νά βγάλουν τό συμπέρασμα, ότι «οί άγρότες στρέφονται ξανά στη γεωργία», ότι «οί άποδιωγμένοι του κάμπου πρέπει νά ξαναγυρίσουν στη γή» (κ. Β. Β. στό τεύχος 7 του «Βέσνικ Έβρόπι» του 1884).

** «Οί άγρότες έδειξαν ότι τόν τελευταίο καιρό μερικοί εϋποροι νοικοκυρέοι-βιοτέχνες μετακόμισαν στη Μόσχα για νά ασκήσουν εκεί τό επάγγελμά τους». «Η βουρτσοποιία, σύμφωνα με τις έρευνες του 1895», σελ. 5.

ται και μετατρέπεται σε μισθωτούς εργάτες (της βιοτεχνίας και της γεωργίας). Σ' αυτό τον πόλο του χωριού ή φτωχολογιά αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη γη, όχι γιατί είναι συμφέρουσα ή βιοτεχνία, αλλά γιατί πιέζεται από την ανέχεια και την καταστροφή και αναγκάζεται να εγκαταλείψει τη γη και όχι μόνο τη γη, αλλά και την ανεξάρτητη βιοτεχνική εργασία. Έδω τό προτσές του χωρισμού της βιοτεχνίας από τη γεωργία συνίσταται στο προτσές της απαλλοτρίωσης του μικρού παραγωγού.

VIII. «Ο ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΤΕΧΝΙΑΣ ΜΕ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ»

Αυτή είναι η αγαπημένη διατύπωση των ναρόντικων με την όποια οί κ. κ. Β. Β., Ν. —ον και Σία σκέφτονται να λύσουν τό ζήτημα του καπιταλισμού στη Ρωσία. Ο «καπιταλισμός» χωρίζει τη βιοτεχνία από τη γεωργία: «ή λαϊκή παραγωγή» τίς συνδυάζει στο τυπικό και κανονικό νοικοκυριό του αγρότη. Αυτή ή άπλοϊκή άντιδιαστολή περιλαμβάνει ένα μεγάλο μέρος της θεωρίας τους. Τώρα έχουμε τη δυνατότητα να βγάλουμε συμπεράσματα για τό πώς «συνδυάζει» στην πραγματικότητα ή αγροτιά μας «τή βιοτεχνία με τη γεωργία», μιά και πιό πάνω εξετάστηκαν λεπτομερειακά οί χαρακτηριστικές σχέσεις, τόσο της αγροτιάς που άσχολείται με τη γεωργία όσο και της αγροτιάς που άσχολείται με τη βιοτεχνία. Θ' άπαριθμήσουμε τίς διάφορες μορφές «συνδυασμού της βιοτεχνίας με τη γεωργία», που παρατηρούνται στην οίκονομία του νοικοκυριού του ρώσου αγρότη.

1) Η πατριαρχική (φυσική) γεωργία συνδυάζεται με την οίκοτεχνία (δηλ. με την έπεξεργασία πρώτων ύλων για άτομική χρήση) και με την άγγαρεία για τό γαιοχτήμονα.

Τό είδος αυτό συνδυασμού της χωρικής «βιοτεχνίας» με τη γεωργία είναι τό πιό χαρακτηριστικό για τό οίκονομικό καθεστώς του μεσαίωνα και άποτελεί άπαραίτητο συστατικό μέρος αυτού του καθεστώτος*. Άπ' αυτή την πατριαρχική οίκονομία — στην όποία δέν ύπήρχε άκόμα καθόλου ούτε καπιταλισμός, ούτε έμπορευματική παραγωγή, ούτε κυκλοφορία έμπορευμάτων — έμειναν στη Ρωσία μετά τη μεταρύθμιση μονάχα μερικά λείψανα και συγκεκριμένα: ή οίκοτεχνία του αγρότη και ή ξεπληρωμή με δουλιά.

* Στο IV κεφάλαιο του βιβλίου που αναφέραμε πιό πάνω, ο Κόρσακ παραθέτει ιστορικές μαρτυρίες όπως είναι, λχ., οί έξης: «ο ήγούμενος μοίραζε στο χωριό λινάρι για γνέσιμο», οί αγρότες ήταν ύποχρεωμένοι να δουλεύουν για τό γαιοχτήμονα «στο θερό και να του κάνουν διάφορες άλλες μικροδουλιές»¹²⁶.

2) Ἡ πατριαρχική γεωργία συνδυάζεται με τή βιοτεχνία με τή μορφή τῆς χειροτεχνίας.

Ἡ μορφή αὐτή τοῦ συνδυασμοῦ βρίσκεται ἀκόμα πολύ κοντά στήν προηγούμενη καί διαφέρει μονάχα με τό ὅτι ἐμφανίζεται τώρα ἡ κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων — στήν περίπτωση πού ὁ χειροτέχνης πληρώνεται σέ χρῆμα καί παρουσιάζεται στήν ἀγορά γιά νά ἀγοράσει ἐργαλεῖα, πρώτες ὕλες κτλ.

3) Ἡ πατριαρχική γεωργία συνδυάζεται με τή μικρή παραγωγή βιοτεχνικῶν προϊόντων γιά τήν ἀγορά, δηλαδή με τήν ἐμπορευματική παραγωγή τῆς βιοτεχνίας. Ὁ πατριαρχικός ἀγρότης μετατρέπεται σέ μικρό ἐμπορευματοπαραγωγό, πού ὅπως δείξαμε τείνει στή χρησιμοποίηση μισθωτῆς ἐργασίας, δηλαδή στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Ὅρος αὐτῆς τῆς μετατροπῆς εἶναι νά ὑπάρχει ἕνας ὀρισμένος βαθμός ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιάς: εἶδαμε ὅτι οἱ μικροί καί οἱ πολύ μικροί νοικοκυρεοί στή βιοτεχνία ἀνήκουν στίς πύο πολλές περιπτώσεις στήν πλούσια ἢ στήν εὐκατάστατη ὁμάδα τῶν ἀγροτῶν. Καί στή βιοτεχνία ἡ ἀνάπτυξη τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς δίνει με τή σειρά της μιά νέα ὄθηση στήν ἀποσύνθεση τῶν ἀγροτῶν πού ἀσχολοῦνται με τή γεωργία.

4) Ἡ πατριαρχική γεωργία συνδυάζεται με τή μισθωτή ἐργασία στή βιοτεχνία (ὅπως ἐπίσης καί στή γεωργία)*.

Ἡ μορφή αὐτή ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τῆς προηγούμενης: ἐκεῖ, ἐμπόρευμα γίνεται τό προϊόν, ἐδῶ, ἡ ἐργατική δύναμη. Ὅπως εἶδαμε, ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή στή βιο-

* Ὅπως δείξαμε πύο πάνω, στήν οἰκονομική μας φιλολογία καί στήν οἰκονομική μας στατιστική κυριαρχεῖ τέτια σύγχυση ὀρολογίας, ὥστε νά ὑπάγονται στά «ἐπαγγέλματα» τῶν ἀγροτῶν καί ἡ οἰκοτεχνία, καί ἡ ξεπληρωμή με δουλιὰ, καί ἡ χειροτεχνία, καί ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή, καί τό ἐμπόριο, καί ἡ μισθωτή ἐργασία στή βιομηχανία, καί ἡ μισθωτή ἐργασία στή γεωργία κτλ. Νά ἕνα παράδειγμα πού δείχνει πῶς χρησιμοποιοῦν οἱ ναρόντικοι αὐτή τή σύγχυση. Ὁ κ. Β. Β., πού ἐξυμνεῖ τό «συνδυασμό τῆς βιοτεχνίας με τή γεωργία», φέρνει σάν παράδειγμα καί τήν «ὑλοτομία», καί τίς «βαριές χειρωναχτικές δουλιές»: «Ὁ ἀγρότης εἶναι δυνατός καί συννητισμένος στή βαριά δουλιὰ, γι' αὐτό εἶναι ἱκανός γιά κάθε εἶδους βαριά ἐργασία» («Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 26). Ἐνα τέτιο γεγονός ἀναφέρεται, ἀνάμεσα σ' ἕνα σωρό ἄλλα, γιά νά ἐπιβεβαιωθεί τό παρακάτω συμπέρασμα: «βλέπουμε μιά διαμαρτυρία ἐνάντια στήν εἰδίκευση τῶν ἀσχολιῶν», «μιά σταθερότητα στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς, πού δημιουργήθηκε ἀκόμα στήν περίοδο πού ἐπικρατοῦσε ἡ φυσική οἰκονομία» (41). Ἐτσι, ἀκόμα καί ἡ μετατροπή τοῦ ἀγρότη σέ ὑλοτόμο καί σέ ἀνειδίκευτο ἐργάτη πέρασε, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, γιά ἀπόδειξη τῆς σταθερότητας τῆς φυσικῆς οἰκονομίας!

τεχνία συνοδεύεται απαραίτητα από την εμφάνιση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν καὶ τῶν βιοτεχνῶν, πού δουλεύουν γιὰ τοὺς προαγοραστές. Ἡ μορφή αὐτή «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τή βιοτεχνία» χαρακτηρίζει ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες καί μιὰ ἀπό τίς πιό χτυπητές ἰδιομορφίες τῆς ἱστορίας τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση εἶναι ἡ ἐξαιρετικά γρήγορη καί ἐξαιρετικά πλατιά διάδοση αὐτῆς τῆς μορφῆς.

5) Ἡ μικροαστική (ἐμπορευματική) γεωργία συνδυάζεται μέ τά μικροαστικά ἐπαγγέλματα (μικρή ἐμπορευματική παραγωγή στή βιοτεχνία, μικρεμπόριο κτλ.).

Ἡ μορφή αὐτή διαφέρει ἀπό τήν 3η σέ τοῦτο, ὅτι οἱ μικροαστικές σχέσεις δέν ἀγκαλιάζουν ἐδῶ μόνο τή βιοτεχνία, ἀλλά καί τή γεωργία. Ἐπειδή ἡ μορφή αὐτή ἀποτελεῖ τήν πιό χαρακτηριστική μορφή συνδυασμοῦ τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία στήν οἰκονομία τῆς μικροαστικῆς τάξης τοῦ χωριοῦ, γι' αὐτό τό λόγο χαρακτηρίζει ὅλες τίς κεφαλαιοκρατικές χώρες. Μονάχα στοὺς ρώσους ναρόντικους οἰκονομολόγους ἔλαχε ἡ τιμή ν' ἀνακαλύψουν καπιταλισμό *χωρίς* μικροαστική τάξη.

6) Ἡ μισθωτή ἐργασία στή γεωργία συνδυάζεται μέ τή μισθωτή ἐργασία στή βιοτεχνία. Γιὰ τό πῶς ἐκδηλώνεται ὁ συνδυασμός αὐτός τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία καί ποιά εἶναι ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ, μιλήσαμε κιόλας πιό πάνω.

Ἔτσι λοιπόν, οἱ μορφές «συνδυασμοῦ τῆς γεωργίας μέ τή βιοτεχνία» στήν ἀγροτιά μας διακρίνονται γιὰ τήν ἐξαιρετική ποικιλία τους: ὑπάρχουν μορφές πού ἐκφράζουν τό πιό πρωτόγονο οἰκονομικό καθεστῶς μέ τήν κυριαρχία τῆς φυσικῆς οἰκονομίας. Ὑπάρχουν μορφές πού ἐκφράζουν τήν ὑψηλή ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὑπάρχει μιὰ ὁλόκληρη σειρά ἀπό μεταβατικές βαθμίδες, ἀνάμεσα στίς πρῶτες καί στίς δεύτερες. Ὅταν περιορίζεσαι σέ γενικές διατυπώσεις (τέτιες, ὅπως εἶναι «ὁ συνδυασμός τῆς βιοτεχνίας μέ τή γεωργία» ἢ «ὁ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία»), δέν μπορείς νά κάνεις οὔτε ἓνα βῆμα στή διευκρίνιση τοῦ πραγματικοῦ προτσές τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

ΙΧ. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΜΑΣ

Στή χώρα μας, συχνά ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος «τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» παρουσιάζεται μέ τέτιο τρόπο σάν νά εἶχε τήν κυριότερη σημασία τό ζήτημα: *πόσο γρήγορα;*

(δηλαδή πόσο γρήγορα αναπτύσσεται ο καπιταλισμός;). Στην πραγματικότητα όμως ασύγκριτα σπουδαιότερη σημασία έχει το ζήτημα: *πώς ακριβώς*; και το ζήτημα: *από πού*; (δηλαδή ποιά ήταν τό προκεφαλαιοκρατικό οικονομικό καθεστώς στή Ρωσία;). Τά κυριότερα λάθη τῆς οικονομολογίας τῶν ναρόντικων βρίσκονται στή λαθεμένη ἀπάντηση πού δίνουν ἀκριβῶς σ' αὐτά τά δύο ἐρωτήματα, δηλαδή στήν ἐσφαλμένη ἀντίληψη τοῦ τρόπου πού ἀναπτύσσεται ὁ καπιταλισμός στή Ρωσία, στήν ψεύτικη ἐξιδανίκευση τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος. Στό I (ἐνμέρει στό III) καί σέ τοῦτο τό κεφάλαιο ἐξετάσαμε τά πύ πρωτόγονα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ στή μικρή γεωργία καί στά ἄλλα βιοποριστικά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν. Γιά μιά τέτια ἐξέταση ἀναγκαζόμεσταν ἀναπόφευχτα νά τονίζουμε ἐπανειλημμένα τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος. Ἄν προσπαθήσουμε τώρα νά συνοψίσουμε αὐτά τά γνωρίσματα, θά φτάσουμε στό συμπέρασμα, ὅτι τό προκεφαλαιοκρατικό χωριό ἀποτελοῦσε (ἀπό οικονομική πλευρά) ἕνα δίχτυ ἀπό μικρές τοπικές ἀγορές, πού συνδέανε μικροσκοπικές ὁμάδες μικροπαραγωγῶν, κατατεμαχισμένων καί γιατί τό νοικοκυριό τους ἦταν ἀπομονωμένο, καί γιατί ὑπῆρχαν ἀνάμεσά τους ἕνα σωρό μεσαιωνικοί φραγμοί, καί γιατί ὑπῆρχαν ὑπολείμματα μεσαιωνικῆς ἐξάρτησης.

Ὅσο γιά τόν κατατεμαχισμό τῶν μικροπαραγωγῶν, αὐτός προβάλλει μέ τόν πύ ἀνάγλυφο τρόπο στήν ἀποσύνθεσή τους, πού διαπιστώθηκε πύ πάνω καί στή γεωργία καί στή βιοτεχνία. Ὁ κατατεμαχισμός ὅμως δέν περιορίζεται καθόλου σ' αὐτό. Οἱ ἀγρότες, πού εἶναι συνενωμένοι μέσα στήν κοινότητα σέ μικροῦτσικες διοικητικές-φορολογικές καί γαιοχτητικές ἐνώσεις, χωρίζονται σέ ἕνα σωρό ποικιλόμορφες ὑποδιαιρέσεις, σέ ὁμάδες καί κατηγορίες, ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου, ἀνάλογα μέ τό ποσό τῶν οικονομικῶν τους ἐπιβαρύνσεων κτλ. Ἄς πάρουμε, πχ., τή στατιστική συλλογή τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ· ἡ ἀγροτιά χωρίζεται ἐδῶ στίς παρακάτω ὁμάδες: ἀγρότες πού πῆραν κλῆρο δωρεάν, ἰδιοχτῆτες, πλήρεις ἰδιοχτῆτες, κρατικοί ἀγρότες, κρατικοί ἀγρότες μέ κοινοτική ἰδιοχτησία, κρατικοί ἀγρότες μέ ἰδιοχτησία σέ «τσέτβετ»¹²⁷, κρατικοί ἀγρότες πού παλιά ἦταν κολῆγοι τσιφλικάδων, ἀγρότες τῶν χτημάτων τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας, ἐνοικιαστές χτημάτων τοῦ δημοσίου, ἀχτήμονες, ἰδιοχτῆτες πρῶην κολῆγοι τσιφλικάδων, ἀγρότες πού ἔχουν ἐξαγοράσει τό χτήμα τους, ἰδιοχτῆτες πρῶην κολῆγοι σέ χτήματα τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογέ-

γένειας, εγκαταστημένοι ιδιοκτήτες*, έποικοι, πρώην κολήγοι τσιφλικάδων που πήραν κληρο δωρεάν, ιδιοκτήτες πρώην κρατικοί αγρότες, άπελεύθεροι, αγρότες άπαλλαγμένοι από δασίματα, έλεύθεροι ζευγίτες¹²⁸, αγρότες με προσωρινές ύποχρεώσεις, αγρότες που δούλευαν παλιά σε χτήματα που άνηκαν σε φάμπρικες κτλ. κι ακόμα καινούργιοι αγρότες, επήλυδες κτλ. Όλες αυτές οι κατηγορίες διαφέρουν άνάλογα με την ιστορία των αγροτικών σχέσεων, άνάλογα με τό μέγεθος των γεωργικών τους κλήρων και των οικονομικών τους έπιβαρύνσεων κτλ. κτλ. Και μέσα στις ίδιες τις κατηγορίες υπάρχουν ένα σωρό διαφορές: κάποτε ακόμα και οι αγρότες του ίδιου χωριού είναι χωρισμένοι σε δύο τελείως διαφορετικές κατηγορίες: «πρώην του κυρίου Ν. Ν.» και «πρώην της κυρίας Μ. Μ.». Όλο αυτό τό μωσαϊκό ήταν φυσικό κι άναγκαίο στό μεσαιώνα, στην έποχή του μακρινού παρελθόντος. Σήμερα όμως ή διατήρηση στις αγροτικές κοινότητες των κλειστών σχέσεων κάστας άποτελεί ένα κραυγαλέο άναχρονισμό και χειροτερεύει έξαιρετικά την κατάσταση των εργαζόμενων μαζών, χωρίς ταυτόχρονα νά τους άπαλλάσσει καθόλου από τις δυσκολίες των συνθηκών της νέας, της κεφαλαιοκρατικής έποχής. Οι ναρόντικοι κλείνουν συνήθως τά μάτια μπροστά σ' αυτό τό κομμάτισμα, κι όταν οι μαρξιστές διατυπώνουν τή γνώμη ότι ή άποσύνθεση της άγροτιάς είναι προοδευτικό φαινόμενο, οι ναρόντικοι περιορίζονται στά στερεότυπα ξεφωνητά ενάντια στους «όπαδούς της άχτημοσύνης», κι έτσι καλύπτουν τις έντελώς λαθεμένες αντιλήψεις τους για τό προκεφαλαιοκρατικό χωριό. Άρκει μόνο νά φανταστεί κανείς τόν καταπληχτικό καταταμαχισμό των μικρών παραγωγών, που ήταν άναπόφευκτη συνέπεια της πατριαρχικής γεωργίας, για νά βεβαιωθεί για τόν προοδευτικό χαρακτήρα του καπιταλισμού, που γκρεμίζει συθέμελα τις παλιές μορφές της οικονομίας και της ζωής με την αιώνια άκίνησία και ρουτίνα τους, ξεκολλάει από τόν τόπο τους τους άποστεωμένους μέσα στους μεσαιωνικούς φραγμούς αγρότες και δημιουργεί νέες κοινωνικές τάξεις, που κατανάγκην επιδιώκουν τήν έπαφή, τή συνένωση, τή δραστήρια συμμετοχή σ' όλη την οικονομική (κι όχι μόνο τήν οικονομική) ζωή του κράτους κι όλου του κόσμου.

Πάρτε τους αγρότες χειροτέχνες ή μικρούς βιοτέχνες και θά δείτε τό ίδιο. Τά συμφέροντά τους δέ βγαίνουν έξω από τά πλαί-

* Πρώην δουλοπάροικοι που τά άφεντικά τους τους είχαν άπελευθερώσει πριν από τή μεταρύθμιση του 1861. Σημ. μετ.

σια τῆς μικρῆς περιφέρειας τῶν γύρω χωριῶν. Ἐξαιτίας τῶν μηδαμινῶν διαστάσεων τῆς τοπικῆς ἀγορᾶς δέν ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τούς βιοτέχνες τῶν ἄλλων περιφερειῶν, φοβοῦνται σάν τή φωτιά τό «συναγωνισμό», πού καταστρέφει ἀδυσώπητα τόν πατριαρχικό παράδεισο τῶν μικρῶν χειροτεχνῶν καί βιοτεχνῶν, πού τίποτα δέν ταραίζει τή μονοτονία τῆς χαμοζωῆς τους. Σχετικά μ' αὐτούς τούς μικρούς βιοτέχνες ὁ συναγωνισμός κι ὁ καπιταλισμός κάνουν ὠφέλιμο ἱστορικό ἔργο, γιατί τούς βγάζουν ἀπό τήν ἀπομόνωσή τους καί βάζουν μπροστά τους ὅλα τά προβλήματα πού εἶχαν κιόλας τεθεῖ μπροστά στά πιά ἀναπτυγμένα στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἐκτός ἀπό τίς πρωτόγονες μορφές τῆς χειροτεχνίας ἀπαραίτητο ἐξάρτημα τῶν μικρῶν τοπικῶν ἀγορῶν εἶναι καί οἱ πρωτόγονες μορφές τοῦ ἐμπορικοῦ καί τοῦ τοκογλυφικοῦ κεφαλαίου. Ὅσο πιά ἀπόκεντρο εἶναι τό χωριό, ὅσο πιά μακριά βρίσκεται ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν νέων κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων, τῶν σιδηροδρόμων, τῶν μεγάλων ἐργοστασίων, τῆς μεγάλης κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας τόσο πιά δυνατό εἶναι τό μονοπάλιο τῶν ντόπιων ἐμπόρων καί τοκογλύφων, τόσο πιά ἰσχυρή εἶναι ἡ ἐξουσία τους πάνω στούς γύρω ἀγρότες καί τόσο πιά ὠμές μορφές παίρνει ἡ ὑποταγή αὐτή. Ὁ ἀριθμός τῶν μικρῶν αὐτῶν βδελῶν εἶναι τεράστιος (σέ σύγκριση μέ τήν πενιχρή ποσότητα τῶν προϊόντων πού ἔχουν οἱ ἀγρότες) καί γιά τό χαρακτηρισμό τους ὑπάρχει πλούσια συλλογή τοπικῶν ὀνομασιῶν. Θυμηθεῖτε ὄλους αὐτούς τούς πρασόλους, τούς σιμπάι, τούς σισσετίλικους, τούς μαγιακούς, τούς ἰβάσους, τούς μπουλίνους κτλ. κτλ.*. Ἡ ὑπεροχή τῆς φυσικῆς οἰκονομίας, πού κάνει τό χρῆμα σπάνιο καί ἀκριβό στό χωριό, ἔχει σάν ἀποτέλεσμα ὄλοι αὐτοί οἱ «κουλάκοι» ν' ἀποχτοῦν πολύ πιά τεράστια σημασία σέ σύγκριση μέ τό μέγεθος τοῦ κεφαλαίου τους. Ἡ ἐξάρτηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τούς κατόχους τοῦ χρήματος ἀποχτάει ἀναπόφευχτα τή μορφή τῆς οἰκονομικῆς ὑποδούλωσης. Ὅπως δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς ἀναπτυγμένο καπιταλισμό χωρίς μεγάλο ἐμπορικό κεφάλαιο σέ ἐμπόρευμα ἢ σέ χρῆμα, ἔτσι ἀκριβῶς δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ κι ἓνα προκεφαλαιοκρατικό χωριό χωρίς μικρούς ἐμπόρους καί προαγοραστῆς, πού εἶναι οἱ «ἀφέντες» τῶν μικρῶν τοπικῶν ἀγορῶν. Ὁ καπιταλισμός συνδέει μεταξύ τους αὐτές τίς ἀγορές, τίς συνενώνει σέ μιά μεγάλη ἐθνική καί σέ συνέχεια σέ παγκό-

* Διάφορες τοπικές ὀνομασίες τῶν ντόπιων κερδοσκοπῶν. Σημ. μετ.

σμία αγορά, καταστρέφει τις πρωτόγονες μορφές οικονομικής υποδούλωσης και προσωπικής εξάρτησης, βαθαίνει και πλαταίνει τις αντιθέσεις που παρατηρούνται σέ έμβρυακή μορφή και στήν κοινοτική άγροτιά κι έτσι προετοιμάζει τήν άρση τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI

Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΚΑΙ Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΟΥΛΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ

I. Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΣΙΚΑ ΤΗΣ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ

Όπως είναι γνωστό, όταν λέμε μανουφακτούρα έννοοῦμε τὴ συνεργασία πού βασίζεται στὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας. Ὡς πρὸς τὴ γέννησή της ἡ μανουφακτούρα εἶναι ἄμεση συνέχεια τῶν «πρώτων σταδίων τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανία» πού περιγράψαμε πιο πάνω. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, τὰ ἐργαστήρια μὲ λίγο-πολύ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐργατῶν εἰσάγουν βαθμιαία τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας κι ἔτσι ἡ ἀπλή κεφαλαιοκρατικὴ συνεργασία μετεξελίσσεται σὲ κεφαλαιοκρατικὴ μανουφακτούρα. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὶς βιοτεχνίες τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας, πού ἀναφέραμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, δείχνουν παραστατικὰ τὸ προτσές τῆς γέννησης τῆς μανουφακτούρας: τὰ πιο μεγάλα ἐργαστήρια ὄλων τῶν βιοτεχνιῶν τῆς τέταρτης κατηγορίας, μερικῶν βιοτεχνιῶν τῆς τρίτης κατηγορίας καὶ ὀρισμένων μεμονωμένων βιοτεχνιῶν τῆς δεύτερης κατηγορίας ἐφαρμόζουν συστηματικὰ τὸν καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας σὲ πλατιά κλίμακα καὶ γι' αὐτὸ πρέπει νὰ ὑπαχθοῦν στὰ πρότυπα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Παρακάτω θὰ παραθέσουμε πιο λεπτομερειακὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν οἰκονομία μερικῶν ἀπ' αὐτές τὶς βιοτεχνίες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, εἶδαμε πῶς τὸ ἐμπορικὸ κεφάλαιο στὶς μικρὲς βιοτεχνίες, όταν φτάσει στὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής του, μετατρέπει τὸν παραγωγὸ σὲ μισθωτὸ ἐργάτη πού ἐπεξεργάζεται ξένη πρώτη ὕλη καὶ πληρώνεται μὲ τὸ κομμάτι. Ἄν ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη ὀδηγεῖ στὸ συστηματικὸ καταμερισμὸ

της εργασίας στην παραγωγή, πού αλλάζει την τεχνική του μικρού παραγωγού, αν ό «προαγοραστής» ξεχωρίζει όρισμένες μερικότερες πλευρές έπεξεργασίας και τις κάνει με μισθωτούς εργάτες στό εργαστήρι του, αν παράλληλα και σε άναπόσπαστη συνάρτηση με τό μοίρασμα δουλιās στό σπίτι έμφανίζονται μεγάλα εργαστήρια με καταμερισμό της εργασίας (πού άνήκουν συχνά στους ίδιους αυτούς προαγοραστές), τότε έχουμε μπροστά μας ένα διαφορετικό προτσές γέννησης της κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας*.

Ή μανουφακτούρα έχει σοβαρή σημασία στην ανάπτυξη τών κεφαλαιοκρατικών μορφών της βιομηχανίας, γιατί άποτελεί τόν ενδιάμεσο κρίκο ανάμεσα στη χειροτεχνία και στη μικρή έμπορευματική παραγωγή με τις πρωτόγονες μορφές του κεφαλαίου από τή μιά μεριά, και στη μεγάλη μηχανική βιομηχανία (φάμπρικα) από τήν άλλη. Ή μανουφακτούρα έχει μιά συγγένεια με τά μικρά επαγγέλματα, γιατί βάση της παραμένουν τά χειροκίνητα τεχνικά μέσα και γιατί για τό λόγο αυτό τά μεγάλα εργοστάσια δέν μπορούν νά έκτοπίσουν ολοκληρωτικά τά μικρά, δέν μπορούν ν' άποσπάσουν τελείως τό βιοτέχνη από τή γεωργία. «Ή μανουφακτούρα δέν ήταν σε θέση ούτε νά άγκαλιάσει τήν κοινωνική παραγωγή σ' όλη τήν έκτασή της, ούτε νά τή μεταβάλλει ριζικά (in ihrer Tiefe). Φαινόταν σαν άρχιτεκτονικό στολίδι πάνω στό οικονομικό οίκοδόμημα πού στηριζόταν στην πλατιά βάση της χειροτεχνίας της πόλης και της οίκοτεχνίας της ύπαιθρου»**. Ή μανουφακτούρα συγγενεύει με τή φάμπρικα, γιατί δημιουργεί μεγάλη άγορά, μεγάλα εργαστήρια με μισθωτούς εργάτες, μεγάλο κεφάλαιο, πού έχει κάτω από τήν πλήρη έξουσία του τις μάζες τών άπόρων εργατών.

Στή ρωσική φιλολογία είναι τόσο πολύ διαδομένη ή πρόληψη για τήν άπόσπαση της λεγόμενης «εργοστασιακής» παραγωγής από τή «βιοτεχνική», για τόν «τεχνητό» χαρακτήρα της πρώτης και τό «λαϊκό» χαρακτήρα της δεύτερης, ώστε θεωρούμε πολύ σπουδαίο νά έξετάσουμε τά στοιχεία για όλους τούς σπουδαιό-

* Γι' αυτό τό προτσές γέννησης της κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας βλ. στόν Μάρξ, «Das Kapital», III, 318-320, ρωσ. μεταφρ., 267-270¹²⁹.

«Ή μανουφακτούρα δέ γεννήθηκε στους κόλπους τών παλιών συντεχνιών. Άρχηγός του νεότερου εργαστηρίου έγινε ό έμπορος κι όχι ό παλιός μάστορας της συντεχνίας» («Misère de la philosophie», 190)¹³⁰. Τά βασικά γνωρίσματα της έννοιας της μανουφακτούρας, όπως τά διατύπωσε ό Μάρξ, είχαμε τήν ευκαιρία νά τά άπαριθμήσουμε άλλοθι [«Μελέτες», 179. (Βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 422-423. Η Σύντ.)].

** «Das Kapital», I², S. 383¹³¹.

τερους κλάδους τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας καί νά δείξουμε ποιά ἦταν ἡ οἰκονομική ὀργάνωσή τους, μετά τήν περίοδο πού ξεπέρασαν τό στάδιο τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν τοῦ χωριοῦ καί πρίν τούς μεταμορφώσει ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία.

II. Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

* Ἄς ἀρχίσουμε ἀπό τή βιομηχανία πού ἐπεξεργάζεται τίς ἰνώδεις ὕλες.

1) Ὑφαντουργία

Ἡ ὕφανση λινῶν, μάλλινων, βαμβακερῶν, μεταξωτῶν ὕφασμάτων, σειρητιῶν κτλ. εἶχε παντοῦ στή χώρα μας τήν παρακάτω ὀργάνωση (πρίν ἀπό τήν ἐμφάνιση τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας). Ἐπικεφαλῆς αὐτοῦ τοῦ κλάδου παραγωγῆς βρισκόνταν μεγάλα κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια μέ δεκάδες κι ἑκατοντάδες μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ ἰδιοχτῆτες αὐτῶν τῶν ἐργαστηρίων, διαθέτοντας μεγάλα κεφάλαια, ἀγόραζαν μεγάλες ποσότητες πρώτων ὑλῶν, πού ἐνμέρει τίς ἐπεξεργάζονταν στά ἐργαστήριά τους, ἐνμέρει μοίραζαν τό νῆμα καί τό στημόνι στούς μικροῦς παραγωγούς (στούς ἰδιοχτῆτες οἰκιακῶν ἐργαστηρίων, στούς λεγόμενους «ζαγκλόντι»¹³², στούς μικροῦς μαστόρους, στούς ἀγρότες-«βιοτέχνες» κτλ.) πού ὕφαιναν τό ὕφασμα στά σπίτια τους ἢ σέ μικρά ἐργαστήρια καί πληρώνονταν μέ τό κομμάτι. Ἡ δουλιὰ μέ τό χέρι ἀποτελοῦσε τή βάση τῆς παραγωγῆς, συνάμα ἀνάμεσα σέ ὀρισμένους ἐργάτες κατανέμονταν οἱ παρακάτω εἰδικές δουλιές: 1) τό βάψιμο τοῦ νήματος· 2) τό τύλιγμα τοῦ νήματος (σ' αὐτή τή δουλιὰ εἰδικεύονταν συχνά οἱ γυναῖκες καί τά παιδιά)· 3) τό στημόνιασμα (ἐργάτες «στημονιέρηδες»)· 4) ἡ ὕφανση· 5) τό τύλιγμα τοῦ ὕφαιδιου στά μασούρια γιά τούς ὕφαντές (εἶναι ἡ δουλιὰ τῶν μασουράδων πού στό μεγαλύτερο μέρος γίνεται ἀπό παιδιά). Μερικές φορές στά μεγάλα ἐργαστήρια, ὑπάρχουν καί ἰδιαίτεροι ἐργάτες «μιταριαστές» (πού περνᾶνε τίς κλωστές τοῦ στημονιοῦ ἀπό τά μιτάρια καί τό ξυλόχτενο τοῦ ἀργαλειοῦ)*. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας γίνεται συνήθως ὄχι μόνο στίς μερικότερες δουλιές, ἀλλά καί ἀνάλογα μέ τό εἶδος τοῦ ἐμπορευματοῦ, δηλαδή οἱ ὕφαντουργοί

* Βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος III (Μόσχα, 1883), σελ. 63-64.

ειδικεύονται στην παραγωγή όρισμένης ποικιλίας ύφασμάτων. Τό γεγονός ότι μερικές φάσεις τής παραγωγής ξεχωρίζονται και γίνονται στό σπίτι, δέν αλλάζει φυσικά άπολύτως τίποτα στην οικονομική διάρθρωση τής βιομηχανίας αυτού του τύπου. Τά οικιακά έργαστήρια ή τά σπίτια πού δουλεύουν οί ύφαντουργοί, άποτελούν μονάχα έξωτερικά παραρτήματα τής μανουφακτούρας. Τήν τεχνική βάση αυτής τής βιομηχανίας τήν άποτελεί ή παραγωγή μέ τό χέρι, μέ ένα πλατύ και συστηματικό καταμερισμό τής έργασίας. Από οικονομική πλευρά, βλέπουμε ότι σχηματίζονται τεράστια κεφάλαια, πού διαθέτονται για τήν προμήθεια πρώτων ύλων και τήν πούληση τών προϊόντων πού παράγονται σέ πολύ πλατιά (έθνική) αγορά και πού έξουσιάζουν άπόλυτα τή μάζα τών προλετάρτων ύφαντουργών. Λίγα μεγάλα έργαστήρια (μανουφακτούρες μέ τή στενή έννοια) κυριαρχούν πάνω στή μάζα τών μικρών. Ο καταμερισμός τής έργασίας οδηγεί στόν άποχωρισμό από τήν άγροτιά ειδικών μαστόρων, δημιουργούνται μή γεωργικά κέντρα τής μανουφακτούρας, όπως λχ. τό χωριό Ίβάνοβο του κυβερνείου Βλαντίμιρ (άπό τό 1871 όνομάζεται πόλη Ίβάνοβο-Βοζνεσένσκ. Σήμερα είναι κέντρο μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας), τό χωριό Βελίκογε του κυβερνείου Γιαροσλάβλ και πολλά άλλα χωριά τών κυβερνείων Μόσχας, Κοστρομά, Βλαντίμιρ, Γιαροσλάβλ, πού τώρα μετατράπηκαν πιά σέ βιομηχανικούς συνοικισμούς*. Η όργανωμένη μ' αυτό τόν τρόπο βιομηχανία διαιρείται συνήθως στην οικονομική φιλολογία και στή στατιστική μας σέ δύο μέρη: οί άγρότες πού δουλεύουν στό σπίτι, ή σέ όχι πολύ μεγάλα οικιακά έργαστήρια, σέ άτελιέ κτλ. ύπάγονται στή «βιοτεχνία», ένω τά πιά μεγάλα οικιακά έργαστήρια και τά άτελιέ περιλαμβάνονται στις «φάμπρικες και τά έργοστάσια» (και περιλαμβάνονται μάλιστα έντελώς τυχαία, γιατί δέν ύπάρχει κανένας άυστηρά καθορισμένος κανόνας πού νά εφαρμόζεται όμοιόμορφα για τό χωρισμό τών μικρών έργαστηρίων από τά μεγάλα, τών οικιακών έργαστηρίων από τίς μανουφακτούρες, τών έργατών πού δουλεύουν στό σπίτι από τους έργάτες πού δουλεύουν στό έργαστήρι του κεφαλαιοκράτη)**.

* Βλ. τήν άπαρίθμηση τών πιά σπουδαίων συνοικισμών αυτού του τύπου στό έπόμενο κεφάλαιο.

** Παραδείγματα παρόμοιας σύγχυσης θά δοθούν στό έπόμενο κεφάλαιο.

σθωτούς ἐργάτες, εἶναι ἀπό ἐπιστημονική ἄποψη nonsens*.

Ἐὰς ἀποδείξουμε τὰ ὅσα ἐκθέσαμε παραθέτοντας λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά ἕναν ἀπό τούς κλάδους τῆς «βιοτεχνικῆς ὑφαντουργίας», καί συγκεκριμένα γιά τή μεταξουργία τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ**. Ἡ «μεταξουργία» εἶναι μιά χαρακτηριστική κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Ἐπικρατεῖ ἡ παραγωγή μέ τό χέρι. Στό συνολικό ἀριθμό, τὰ περισσότερα ἐργαστήρια εἶναι μικρά (ἀπό 313 ἐργαστήρια τὰ 179, δηλαδή τὰ 57 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ, ἔχουν ἀπό 1-5 ἐργάτες), ὅμως στό μεγαλύτερο μέρος τους δέν εἶναι ἀνεξάρτητα καί ὑστεροῦν πολύ ἀπό τὰ μεγάλα ὡς πρός τή σημασία τους στή συνολική παραγωγή. Τά ἐργαστήρια μέ 20-150 ἐργάτες εἶναι τὰ 8 % τοῦ συνόλου (25), συγκεντρώνουν ὅμως τὰ 41,5 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν καί δίνουν τὰ 51 % τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργατῶν σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα (2823) οἱ μισθωτοί εἶναι 2092, δηλαδή τὰ 74,1 %. «Στήν παραγωγή αὐτή ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί κατά εἶδος ἐμπορεύματος καί στίς μερικότερες δουλιές». Οἱ ὑφαντουργοί σπάνια συνδυάζουν τήν ἱκανότητα νά δουλεύουν καί «βελούδα» καί «τρικό» (τά δύο κυριότερα εἶδη ἐμπορευμάτων αὐτῆς τῆς παραγωγῆς). «Ὁ λεπτομερειακός καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στό ἐργαστήρι ἐφαρμόζεται πολύ αὐστηρά μονάχα στίς μεγάλες φάμπρικες» (δηλαδή στίς μανουφακτούρες), «μέ μισθωτούς ἐργάτες». Ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι νοικοκυρεοί εἶναι μονάχα 123, πού προμηθεύονται μόνοι τους τήν πρώτη ἴβλη καί μόνοι τους πουλοῦν τό προϊόν. Ἐχουν 242 ἐργάτες-μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους καί «δουλεύουν γι' αὐτούς 2498 μισθωτοί ἐργάτες, πού πληρώνονται κυρίως μέ τό κομμάτι», ἔχουν συνεπῶς συνολικά 2740 ἐργάτες ἢ τὰ 97 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν. Ἔτσι ξεκαθαρίζει ὅτι ἡ διανομή τῆς δουλιᾶς στό σπίτι ἀπ' αὐτούς τούς ἰδιοχτῆτες μανουφακτούρας μέσω τῶν «ζαγκλόντι» (τῶν ἰδιοχτητῶν οἰκιακῶν ἐργαστηρίων) δέν ἀποτελεῖ καθόλου μιά ἰδιαίτερη μορφή βιοτε-

* — παραλογισμός. Ἡ Σύντ.

** Βλ. «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», III. Θά ἦταν ἀδύνατο καί περιττό ν' ἀναφέρουμε λεπτομερῆ στοιχεῖα γιά ὅλα τὰ ὑφαντουργικά ἐπαγγέλματα πού περιγράφονται στή φιλολογία γιά τή βιοτεχνία μας. Ἄλλωστε σήμερα στίς πιό πολλές ἀπ' αὐτές τίς βιοτεχνίες κυριαρχεῖ πιά ἡ φάμπρικα. Γιά τή «βιοτεχνική ὑφαντουργία» βλ. ἐπίσης στή «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI καί VII. — «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή». — «Υλικά σχετικά μέ τή στατιστική τῆς δουλιᾶς μέ τό χέρι». — «Ἐκθέσεις καί μελέτες». — Κόρσακ, I, c.

χνίας, αλλά μόνο μία από τις πράξεις του κεφαλαίου μέσα στη μανουφακτούρα. Ο κ. Χαριζομένοφ σημειώνει με τό δίκιο του ότι «ή μάζα των μικρών εργαστηρίων πλάι στο μηδαμινό αριθμό των μεγάλων, κι ό άσήμαντος αριθμός του εργατικού προσωπικού πού αναλογεί κατά μέσο όρο σ' ένα εργαστήρι (7¹/₂ άτομα), κρύβουν τόν άληθινό χαρακτήρα της παραγωγής» (Ι. σ., 39). Η ειδικευση των εργασιών πού χαρακτηρίζουν τή μανουφακτούρα, έκδηλώνεται έδω παραστατικά με τήν απόσπαση των βιοτεχνών από τή γεωργία (παρατάνε τή γή, από τή μιά μεριά οί έξαθλιωμένοι ύφαντουργοί και από τήν άλλη οί μεγάλοι ιδιοχτήτες μανουφακτούρας) και με τή δημιουργία ιδιαίτερου τύπου βιομηχανικού πληθυσμού πού ζει ασύγκριτα «πιό καθαρά» από τούς γεωργούς και κοιτάζει τό μουζικό «άφ' ύψηλου» (Ι. σ. 106). Η στατιστική μας για τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια καταγράφει πάντα μόνο ένα μικρό, τυχαία παρμένο, μέρος τής δοσμένης βιοτεχνίας*.

«Η παραγωγή σειρητιών» στό κυβερνείο Μόσχας άποτελεί μιά κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα με έντελώς άνάλογη όργάνωση**. Ακριβώς όπως και ή παραγωγή ζεφυριών στό νομό Καμίσιν του κυβερνείου Σαράτοφ. Σύμφωνα με τόν «Όδηγό» για τό 1890 ύπήρχαν έδω 31 «φάμπρικες» με 4250 εργάτες και συνολική παραγωγή 265 χιλιάδες ρούβλια, ενώ σύμφωνα με τόν «Κατάλογο» ύπήρχε 1 «γραφείο διανομής δουλιās στό σπίτι» με 33 εργάτες στό εργαστήρι και με συνολική παραγωγή 47 χιλιάδες ρούβλια. (Αυτό σημαίνει, ότι τό 1890 ανάκατεψαν τούς εργάτες πού δούλευαν στό εργαστήρι με τούς έξωτερικούς εργάτες!). Σύμφωνα με τίς τοπικές έρευνες, ή παραγωγή ζεφυριών άπασχολούσε τό 1888 περίπου 7000 άργαλειούς***, με συνολική πα-

* Τό 1866 ή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» μπόρεσε νά μετρήσει στό κυβερνείο Βλαντίμιρ 98 φάμπρικες μεταξουργίας (!) με 98 εργάτες και με συνολική παραγωγή 4000 ρούβλια (!). Σύμφωνα με τόν «Όδηγό» του 1890 ύπήρχαν 35 φάμπρικες με 2112 εργάτες και 936 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή. Σύμφωνα με τόν «Κατάλογο» του 1894/95 ύπήρχαν 98 φάμπρικες με 2281 εργάτες και 1918 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή κι άκόμα 2477 εργάτες «έξω άπ' τίς επιχειρήσεις, δηλ. έξωτερικοί». Δοκιμάστε νά ξεχωρίσετε έδω τούς «βιοτέχνες» από τούς «εργοστασιακούς εργάτες»!

** Σύμφωνα με τόν «Όδηγό» του 1890 έξω από τή Μόσχα ύπήρχαν 10 φάμπρικες σειρητιών με 303 εργάτες και με συνολική παραγωγή 58 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα όμως με τή «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο Μόσχας» (τόμ. VI, τεύχος II) ύπήρχαν 400 εργαστήρια με 2619 εργάτες (άπ' αυτούς τά 72,8 % μισθωτοί) και με συνολική παραγωγή 963 χιλιάδες ρούβλια.

*** Η «Συλλογή έκθέσεων των έπιθεωρητών εργασίας για τό 1903» (Πετρού-

ραγωγή 2 εκατομμύρια ρούβλια, ἐνῶ «ὄλη ἡ παραγωγή βρίσκεται στά χέρια μερικῶν φαμπρικώντηδων», πού γιά λογαριασμό τους ἀκριβῶς δουλεύουν οἱ «βιοτέχνες» καθώς καί παιδιά ἡλικίας 6-7 χρονῶν μέ ἀμοιβή 7-8 καπίκια τή μέρα («Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I)* κτλ.

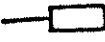
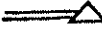
2) Ἄλλοι κλάδοι ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας. Ἡ κετσεδοποιία

Ἄν κρίνει κανεῖς ἀπό τήν ἐπίσημη στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ὁ «καπιταλισμός» εἶναι πολύ λίγο ἀναπτυγμένος στήν κετσεδοποιία: σ' ὄλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὑπάρχουν ὄλο-ὄλο 55 φάμπρικες μέ 1212 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 454 χιλιάδες ρούβλια («Ὁδηγός» γιά τό 1890). Οἱ ἀριθμοί ὅμως αὐτοί ἀγκαλιάζουν μονάχα ἕνα τυχαῖα παρμένο κομμάτι τῆς πλατιά ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας. Τό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ κατέχει τήν πρώτη θέση στήν ἀνάπτυξη τῆς «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς κετσεδῶν καί στό κυβερνεῖο αὐτό τό κύριο κέντρο τῆς βιομηχανίας αὐτῆς εἶναι ἡ πόλη Ἀρζαμάς καί τό προάστιο Βιγεζντάγια Σλομπόντα (πού ἔχει 8 «φάμπρικες» μέ 278 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 120 χιλιάδες ρούβλια. Τό 1897 εἶχαν 3221 κάτοικους καί τό χωριό Κράσνογε 2835). Ἀκριβῶς στά περίχωρα αὐτῶν τῶν κέντρων εἶναι ἀναπτυγμένη ἡ «βιοτεχνία» κετσεδῶν, πού περιλαμβάνει περίπου 243 ἐργαστήρια μέ 935 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 103 847 ρούβλια. («Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», V). Γιά νά δείξουμε παραστατικά τήν οἰκονομική ὀργάνωση τῆς κετσεδοποιίας σ' αὐτή τήν περιφέρεια, θά δοκιμάσουμε νά χρησιμοποιήσουμε τό γραφικό τρόπο, σημειώνοντας μέ εἰδικά σημάδια τούς παραγωγούς πού κατέχουν μιὰ ἰδιαίτερη θέση στή γενική ὀργάνωση τοῦ κλάδου.

πολη, 1906) ἀναφέρει γιά ὄλο τό κυβερνεῖο Σαράτοφ 33 γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι μέ 10 000 ἐργάτες. (Ἰσοσημείωση στή 2η ἔκδοση.)

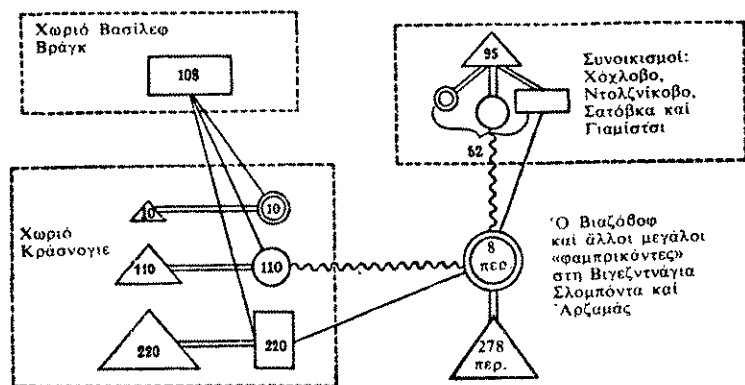
* Κέντρο αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας εἶναι ἡ ἐπαρχία Σοσνόβκα, ὅπου ἡ ἀπογραφή τῶν ζέμιστρο ὑπολόγισε ὅτι τό 1886 ὑπῆρχαν 4626 νοικοκυριά μέ 38 χιλιάδες πληθυσμό καί τῶν δύο φύλων. Βιοτεχνικά ἐργαστήρια ὑπῆρχαν 291. Τά 10% τῶν νοικοκυριῶν σ' ὄλη τήν ἐπαρχία δέν ἔχουν δικά τους σπίτια (ἐναντι 6,2% σ' ὄλο τό νομό), τά 44,5% τῶν νοικοκυριῶν δέν καλλιεργοῦν τά χωράφια τους (ἐναντι 22,8% σ' ὄλο τό νομό). Βλ. «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ», τόμ. XI. — Συνεπῶς, καί δῶ ἡ κεφαλαιοκρατική μανουφακτοῦρα δημιούργησε βιοτεχνικά κέντρα πού ἀποσποῦν τούς ἐργάτες ἀπό τή γῆ.

Γραφική παράσταση τής οργάνωσης στην κτεσεδοποιία

-
 απόλυτα ανεξάρτητοι νοικοκυρέοι, που αγοράζουν τό μαλλί από πρώτο χέρι.
-
 ανεξάρτητοι νοικοκυρέοι, που αγοράζουν τό μαλλί από δεύτερο χέρι (από ποιόν, μās τό δείχνει ή κυματοειδής γραμμή).
-
 μη ανεξάρτητοι παραγωγοί, που δουλεύουν με τό κομμάτι γιά λογαριασμό και με ύλικά τών αφεντικών (γιά ποιόν δουλεύουν, μās τό δείχνει ή συνεχής γραμμή).
-
 μισθωτοί εργάτες (σέ ποιόν μισθώθηκαν μās τό δείχνουν δυο συνεχείς γραμμές).

Οί αριθμοί δείχνουν τόν αριθμό τών εργατών (κατά προσέγγιση) *.

Τά στοιχεία που μπαίνουν στά φτιαγμένα με διακεκομμένες γραμμές τετράγωνα αφορούν τή λεγόμενη «βιοτεχνία» και τά υπόλοιπα — τίς «φάμπρικες και τά εργοστάσια».

Έτσι ξεκαθαρίζει πώς ό χωρισμός τής «φάμπρικο-εργοστασιακής» παραγωγής από τή «βιοτεχνική» είναι τελειώς τεχνητός, πώς έχουμε μπροστά μας μία ένιαία και ολοκληρωμένη συγκρότηση του κλάδου που αντιστοιχεί απόλυτα στην έννοια

* Οί πηγές αναφέρονται στό κείμενο. Ό αριθμός τών εργαστηρίων είναι περίπου δυο φορές μικρότερος απ' τόν αριθμό τών ανεξάρτητων εργατών (52 εργαστήρια στό Βασιλειφ Βράγκ, 5 + 55 + 110 στό χωριό Κράσνογιε και 21 εργαστήρια σέ 4 μικρά χωριά). Αντίθετα, ό αριθμός 8 γιά τήν πόλη Άρζαμάς και τό χωριό Βιεζέντνάγια Σλομπόντα σημαίνει τόν αριθμό που δείχνει «φάμπρικες» κι όχι εργάτες.

της κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας*. Ἐκ τεχνικῆ πλευρά πρόκειται γιά παραγωγή μέ τό χέρι. Ἡ ὀργάνωση τῆς δουλιᾶς εἶναι συνεργασία βασισμένη στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού παρατηρεῖται ἐδῶ σέ διπλή μορφή: καί κατά ἐμπόρευμα (μερικοί συνοικισμοί φτιάχνουν κομμάτια κετσέ, ἄλλοι μπότες ἀπό κετσέ, καπέλα, κετσεδένιους πάτους παπουτσιῶν κτλ.) καί κατά φάσεις παραγωγῆς τοῦ ἐμπορεύματος (λχ. ὄλο τό χωριό Βασίλιεφ Βράγκ *φορμάει* τά καπέλα καί τούς κετσεδένιους πάτους τῶν παπουτσιῶν καί τούς στέλνει στό χωριό Κράσνογε, ὅπου τό ἡμικατεργασμένο προϊόν τό ἐπεξεργάζονται τελικά κτλ.). Ἡ συνεργασία αὐτή εἶναι κεφαλαιοκρατική, γιατί ἐπικεφαλῆς τῆς στέκει τό μεγάλο κεφάλαιο, πού δημιούργησε τίς μεγάλες μανουφακτούρες καί ὑπόταξε (μέ ἓνα πολύπλοκο δίχτυ οἰκονομικῶν σχέσεων) τή μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων. Ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν παραγωγῶν μετατράπηκε κίόλας σέ *ἐργάτες πού φτιάχνουν ἓνα μέρος τοῦ προϊόντος*, πού δουλεύουν γιά τούς ἐπιχειρηματίες μέσα σέ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθηκες**. Τό γεγονός ὅτι αὐτός ὁ κλάδος εἶναι παλιός καί ὅτι οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ἔχουν πέρα γιά πέρα διαμορφωθεῖ σ' αὐτόν, ἔκαναν ὥστε νά ἀποσπαστοῦν οἱ παραγωγοί αὐτοί ἀπ' τή γεωργία: στό χωριό Κράσνογε ἡ γεωργία βρίσκεται σέ πλεῖρια παρακμή καί ὁ βίος τῶν κατοίκων διαφέρει ἀπό τόν βίο τῶν γεωργῶν***.

* Ἐς σημειώσουμε, ὅτι ἡ γραφική παράσταση πού παραθέτουμε, μᾶς δίνει μιά τυπική εἰκόνα ὄλων γενικά τῶν βιοτεχνιῶν τῆς Ρωσίας, πού εἶναι ὀργανωμένες σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας: παντοῦ βλέπουμε νά εἶναι ἐπικεφαλῆς τοῦ κλάδου τά μεγάλα ἐργαστήρια (πού κάποτε κατατάσσονται στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια»), καί νά ἔχουν ἀπόλυτη ἐξουσία πάνω στή μάζα τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων, μέ μιά λέξη, βλέπουμε τήν κεφαλαιοκρατική συνεργασία πού βασιζέται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί στήν παραγωγή μέ τό χέρι. Ἡ μανουφακτούρα δημιουργεῖ, κατά τόν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο, μὴ γεωργικά κέντρα ὄχι μόνο ἐδῶ, ἀλλά καί στούς περισσότερους ἄλλους κλάδους.

** Δουλεύουν γυμνοί σέ θερμοκρασία 22°-24° P. Ὁ ἀέρας εἶναι γεμάτος ἀπό λεπτή καί χοντρή σκόνη ἀπό χνούδι καί κάθε λογῆς βρωμιά τοῦ μαλλιῶ. Τό πάτωμα στίς «φάμπρικες» εἶναι ἀπό χῶμα (προπαντός στά πλυτήρια) κτλ.

*** Δέν εἶναι χωρίς ἐνδιαφέρον νά σημειώσουμε ἐδῶ τήν ἰδιαίτερη ἀργκό τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ Κράσνογε. Εἶναι ἓνα τυπικό γνώρισμα τῆς ἐδαφικῆς ἀπομόνωσης πού χαρακτηρίζει τή μανουφακτούρα. «Στό χωριό Κράσνογε τίς φάμπρικες τίς ὀνομάζουν στή *ματροῖκή* γλώσσα *μαγειρεῖα*. Ἡ *ματροῖκή* γλώσσα ἀνήκει στίς πολυάριθμες διακλαδώσεις τῆς ὀφενικῆς, πού οἱ κυριότερες εἶναι τρεῖς: ἡ κυρίως *ὀφενική*, πού χρησιμοποιεῖται πῶς πολύ στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ, ἡ *γκαλιβονική* στό κυβερνεῖο Κοστρομά καί ἡ

Ἐντελῶς ἀνάλογη εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς κετσεδοποιίας καὶ σέ μιὰ ὁλόκληρη σειρά ἄλλες περιοχές. Τό 1889 στό νομό Σεμιόνοφ τοῦ ὁμώνυμου κυβερνεῖου ἀπασχολοῦνταν μέ τήν παραγωγή κετσέδων σέ 363 κοινότητες 3180 νοικοκυριά μέ 4038 ἐργαζόμενους. Ἀπό τοὺς 3946 ἐργάτες μόνο οἱ 752 δούλευαν γιά τήν ἀγορά, 576 ἦταν μισθωτοὶ ἐργάτες καὶ 2618 δούλευαν γιά λογαριασμό τῶν ἀφεντικῶν καὶ κυρίως μέ ὑλικά τῶν ἀφεντικῶν, 189 νοικοκυριά μοίραζαν δουλιὰ σέ 1805 νοικοκυριά. Τά μεγάλα ἀφεντικά ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτοὺς ἐργάτες, πού ὁ ἀριθμὸς τους φτάνει τοὺς 25 κι ἀγοράζουν μαλλί γιά 10 χιλιάδες περίπου ρούβλια τό χρόνο*. Τοὺς μεγάλους νοικοκυρέους τοὺς ὀνομάζουν *χιλιάρηδες*: ὁ τζίρος τους φτάνει ἀπό 5 ὠς 100 χιλιάδες ρούβλια, ἔχουν δικές τους ἀποθήκες μαλλιῶν καὶ δικά τους μαγαζιά γιά τήν πούληση τῶν προϊόντων**. Στό κυβερνεῖο Καζάν ὁ «Κατάλογος» ἀναφέρει 5 «φάμπρικες» παραγωγῆς κετσέδων μέ 122 ἐργάτες, μέ συνολικὴ παραγωγή 48 χιλιάδες ρούβλια καὶ μέ 60 ἐξωτερικοὺς ἐργάτες. Εἶναι ὀλοφάνερο, ὅτι οἱ τελευταῖοι φιγουράρουν καὶ ἀνάμεσα στοὺς «βιοτέχνες», γιά τοὺς ὁποίους διαβάζουμε ὅτι δουλεύουν συχνά γιά τοὺς «προαγοραστὲς» κι ὅτι ὑπάρχουν ἐργαστήρια, πού ἔχουν ὠς 60 ἐργάτες***. Ἀπό τίς 29 «φάμπρικες» κετσέδων τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά οἱ 28 εἶναι συγκεντρωμένες στό νομό Κίνεσμα κι ἔχουν 593 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καὶ 458 ἐξωτερικοὺς («Κατάλογος», σελ. 68-70. Σέ δύο ἐπιχειρήσεις οἱ ἐργάτες εἶναι μόνον ἐξωτερικοί. Ἀρχίζουν νά ἐμφανίζονται καὶ ἀτμοκινητήρες). Ἀπό τίς «Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς» (XV) ξέρομε ὅτι ἀπό τοὺς 3908 λαναράδες καὶ παραγωγούς κετσέδων αὐτοῦ τοῦ κυβερνεῖου, οἱ 2008 εἶναι συγκεντρωμένοι ἀκριβῶς στό νομό Κίνεσμα. Στὴν πλειοψηφία τους οἱ παραγωγοὶ κετσέδων τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά δέν εἶναι ἀνεξάρτητοι, ἢ εἶναι μισθωτοὶ ἐργάτες πού δουλεύουν σέ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινά ἐργαστήρια****. Στό νομό Καλιάζιν τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ βλέπουμε, ὅτι ἀπό τὴ μιὰ μεριά

ματροϊκή στά κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ καὶ Βλαντίμιρ» («Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», V, σελ. 465). Μονάχα ἡ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία ἐξαλείφει πέρα γιά πέρα τὸν τοπικιστικὸ χαρακτήρα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων καὶ βάζει στὴ θέση τους ἐθνικὲς (καὶ διεθνεῖς) σχέσεις.

* «Ἐλικά γιά τὴν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. XI, Νίζνι Νόβγκοροντ, 1893, σελ. 211-214.

** «Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», VI.

*** «Ἐκθέσεις καὶ μελέτες», III.

**** «Τά βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», II.

υπάρχει ἡ δουλιὰ στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν «φαμπρικάντηδων» («Κατάλογος», 113), κι ἀπό τήν ἄλλη ὅτι ἀκριβῶς αὐτός ὁ νομός εἶναι ἡ φωλιά τῶν «βιοτεχνῶν»-κετσεδοποιῶν. Ἀπό τό νομό αὐτό φεύγουν τό λιγότερο 3000 ἄνθρωποι, πού περνοῦν ἀπό τό χερσότοπο «Ζιμνιάκ»¹³³ (στή δεκαετία 1860–1870 ὑπῆρχε ἐδῶ μιά φάμπρικα γιά τσόχες τοῦ Ἄλεξέγεφ) καί σχηματίζουν «μιά τεράστια ἀγορά ἐργασίας ἀπό λαναράδες καί κετσεδοποιούς»*. Στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ ὑπάρχει καί ἐξωτερική δουλιὰ πού μοιράζουν οἱ «φαμπρικάντες» («Κατάλογος», 115) καί «βιοτέχνες», πού δουλεύουν γιά τούς ἐπιχειρηματίες-ἐμπόρους μέ τό μαλλί πού τούς δίνουν κτλ.

3) Ἡ παραγωγή καπέλων καί κασκέτων, ἡ παραγωγή εἰδῶν ἀπό κανάβι καί ἡ σχοινοποιία

Παραθέσαμε πῶ πάνω στατιστικά στοιχεῖα γιά τήν παραγωγή καπέλων στό κυβερνεῖο Μόσχας**. Ἀπ' αὐτά φαίνεται, ὅτι τά $\frac{2}{3}$ τῆς συνολικῆς παραγωγῆς καί τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν εἶναι συγκεντρωμένα σέ 18 ἐργαστήρια, πού κατά μέσο ὄρο ἔχουν ἀπό 15,6 μισθωτούς ἐργάτες***. Οἱ «βιοτέχνες»-καπελάδες ἐκτελοῦν μονάχα ἕνα μέρος ἀπό τίς δουλιές πού ἀπαιτοῦνται γιά τά καπέλα, φτιάχνουν τά *πιλήματα*, πού τά πουλᾶνε στούς ἐμπόρους τῆς Μόσχας πού ἔχουν δικά τους «καταστήματα ἐπεξεργασίας». Μέ τή σειρά τους, γιά τούς «βιοτέχνες»-καπελάδες ἐργάζονται στό σπίτι οἱ «ψαλιδίστρες» (γυναῖκες πού ψαλιδίζουν τό χνούδι). Ἔτσι βλέπουμε ἐδῶ γενικά μιά κεφαλαιοκρατική συνεργασία, πού βασίζεται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί πού τυλίγεται μ' ἕνα ὀλόκληρο δίχτυ ἀπό πολυποικίλες μορφές οικονομικῆς ἐξάρτησης. Στό κέντρο τῆς βιοτεχνίας αὐτῆς (στό κεφαλοχώρι Κλιόνοβο τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ) ἐκδηλώθηκε ξεκάθαρα ὁ χωρισμός τῶν βιοτεχνῶν (κυρίως τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν) ἀπό τή γεωργία**** καί τό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τοῦ πληθυσμοῦ: ζοῦν «πολύ καθαρότερα», ντύνονται μέ τσίτια, ἀκόμα καί μέ λεπτές τσόχες, ἔχουν σαμοβάρια, ἐγκαταλείπουν τίς παλιές συνήθειες κ. ἄ., καί ἔτσι προκαλοῦν

* «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», II, σελ. 271.

** Βλ. στό I παράρτημα γιά τό V κεφάλαιο, τό ἐπάγγελμα ἀρ. 27.

*** Μερικά ἀπ' αὐτά τά ἐργαστήρια κατατάσσονταν καμιά φορά στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια», βλ., λχ., τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1879, σελ. 126.

**** Βλ. πῶ πάνω, κεφάλαιο V, ὑποκεφάλαιο VII.

τόν πικρό θρήνο τῶν ντόπιων θαυμαστῶν τοῦ παλιοῦ καιροῦ*. Ἡ νέα ἐποχὴ προκάλεσε τὴν ἐμφάνιση ἀκόμα καὶ πλανόδιων καπελάδων.

Μιά καθαυτὸ κεφαλαιοκρατικὴ μανουφακτοῦρα εἶναι ἡ παραγωγὴ κασκέτων στό κεφαλοχώρι Μολβίτινο τοῦ νομοῦ Μπούι, τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά**. «Ἡ κύρια ἀπασχόληση στό κεφαλοχώρι Μολβίτινο καί σέ 36 ἄλλα χωριά εἶναι ἡ παραγωγὴ κασκέτων». Οἱ ἄνθρωποι ἐγκαταλείπουν τὴ γεωργία. Μετά τό 1861 ὁ κλάδος αὐτός ἀναπτύχθηκε πολύ. Οἱ ραπτομηχανές ἄρχισαν νά χρησιμοποιοῦνται πλατιά. 10 ἐργαστήρια δουλεύουν στό Μολβίτινο ὁλόκληρο τό χρόνο κι ἔχουν ἀπό 5-25 τεχνίτες κι ἀπό 1-5 τεχνίτρες. «Τό καλύτερο ἐργαστήρι ἔχει τζίρο περίπου 100 000 ρούβλια τό χρόνο»***. Ἐδῶ γίνεται καί διανομὴ δουλιᾶς στό σπίτι (λχ. τό ὑλικό γιά τόν τεπέ τοῦ κασκέτου τό δουλεύουν οἱ γυναῖκες στά σπίτια). Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας σακατεύει τοὺς ἐργάτες γιατί δουλεύουν μέσα στίς πιό ἀνθυγιεινές συνθήκες κι ἀρρωσταίνουν συνήθως ἀπό φυματίωση. Τό γεγονός ὅτι τό ἐπάγγελμα αὐτό ὑπάρχει ἀπό πολύν καιρό (πάνω ἀπό 200 χρόνια) δημιούργησε ἐξαιρετικά ἐπιδέξιους μαστόρους: οἱ μαστόροι τοῦ Μολβίτινο εἶναι γνωστοί καί στίς πρωτεύουσες καί στίς ἀπόμακρες συνοριακές περιοχές.

Κέντρο παραγωγῆς εἰδῶν ἀπό κανάβι στό νομό Μεντίν τοῦ κυβερνεῖου Καλούγκας εἶναι τό κεφαλοχώρι Πολοτνιάνι Ζαβόντ. Εἶναι ἓνα μεγάλο χωριό, πού οἱ κάτοικοί του (3685 σύμφωνα μέ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1897) εἶναι ἀχτήμονες καί ἀσχολοῦνται πολύ μέ τὴ βιοτεχνία (ἔχει παραπάνω ἀπό 1000 «βιοτέχνες»): εἶναι τό κέντρο τῶν «βιοτεχνιῶν» τοῦ νομοῦ Μεντίν****. Ἡ παραγωγὴ εἰδῶν ἀπό κανάβι εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν παρακάτω τρόπο: οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες (εἶναι τρεῖς, ὁ πιό μέγας λέγεται Γερόχιν) ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτοὺς ἐργάτες καί μέ λίγο-πολύ σημαντικὸ κυκλοφοριακὸ κεφάλαιο γιά τὴν ἀγορὰ τῆς πρώτης ὕλης. Τό κανάβι τό λαναρίζουν στή «φάμπρικα», — τό κλώθουν οἱ κλώστριες στά σπίτια — τό στρίβουν στή φάμπρικα καί στό σπίτι. Τό στημόνι τό φτιάχνουν στή φάμπρικα,

* «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», VI, τεῦχος I, σελ. 282-287.

** Βλ. «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ», IX καί «Ἐκθέσεις καί μελέτες», III.

*** Γιά κάποιο τυχαῖο λόγο τὰ ἐργαστήρια αὐτοῦ τοῦ εἶδους δέν περιλαμβάνονταν ὡς τώρα στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια».

**** «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ», II.

υφαίνουν και στή φάμπρικα και στό σπίτι. Τό 1878 ασχολούνταν μέ τήν παραγωγή ειδών από κανάβι 841 «βιοτέχνες»· ὁ Γερόχιν θεωρεῖται και «βιοτέχνης» και «φαμπρικάντης»· τό 1890 και τό 1894-1895 ἀπασχολοῦσε 94-64 ἐργάτες· σύμφωνα μέ τίς «Ἐκθέσεις και μελέτες» (τόμ. II, σελ. 187), γι' αὐτόν δουλεύουν «ἐκκοντάδες ἀγρότες».

Στό κυβερνεῖο Νίζι Νόβγκοροντ κέντρα σχοινοποιίας εἶναι ἐπίσης τά βιοτεχνικά χωριά Νίζι Ἴζμπίλετς και Βέρχιν Ἴζμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ, πού δέν ασχολοῦνται μέ τή γεωργία*. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ κ. Κάρποφ («Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς», τεῦχος VIII) ἡ περιοχή τοῦ Γκορμπάτοβο-Ἴζμπίλετς εἶναι ἡ μόνη περιοχή γιά τήν παραγωγή σπάγγων και σχοινηδῶν. Ἐνα μέρος ἀπό τοὺς μικροαστοὺς τῆς πόλης Γκορμπάτοφ ἀσχολεῖται ἐπίσης μέ τό ἐπάγγελμα αὐτό, ἀλλά και τά χωριά Βέρχιν Ἴζμπίλετς και Νίζι Ἴζμπίλετς ἀποτελοῦν «σχεδόν μέρος τῆς πόλης Γκορμπάτοφ» και οἱ κάτοικοι ζοῦν σάν μικροαστοί, πίνουν κάθε μέρα τσαί, φοροῦν ἀγοραστά ροῦχα, τρῶνε ἄσπρο ψωμί. Συνολικά ἀσχολοῦνται σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα σχεδόν τά $\frac{2}{3}$ τοῦ πληθυσμοῦ 32 χωριῶν και συγκεκριμένα κάπου 4701 ἐργαζόμενοι (2096 ἄντρες και 2605 γυναῖκες) μέ συνολική παραγωγή περίπου $1\frac{1}{2}$ ἑκατομμῦριο ρούβλια. Ὁ κλάδος αὐτός ὑπάρχει ἐδῶ και 200 περίπου χρόνια και τώρα ξεπέφτει. Ἡ ὀργάνωσή του εἶναι ἡ παρακάτω: ὅλοι δουλεύουν σέ 29 ἐπιχειρηματίες μέ ὕλικά πού τά παραχωροῦν οἱ ἐπιχειρηματίες, πληρώνονται μέ τό κομμάτι, βρίσκονται «σέ ἀπόλυτη ἐξάρτηση ἀπό τοὺς ἐπιχειρηματίες» και δουλεύουν 14-15 ὥρες τό εἰκοσιτετράωρο. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο (1889) στόν κλάδο αὐτόν ἀσχολοῦνται 1699 ἐργάτες ἄντρες (σύν 558 ἀνήλικα κορίτσια και ἀγόρια). Ἀπό τοὺς 1648 ἐργαζόμενους μονάχα 197 ἐργάζονται ἀπευθείας γιά τήν ἀγορά, οἱ 1340 δουλεύουν γιά τοὺς ἐπιχειρηματίες** και οἱ 111 εἶναι μισθωτοί ἐργάτες στά ἐργαστήρια 58 ἀφεντικῶν. Ἀπό τόν ἀριθμό τῶν 1288 νοικοκυριῶν μέ γεωργικούς κλήρους μονάχα τά 727, δη-

* Σύμφωνα μέ τή στατιστική τῶν ζέμιστβο (τεῦχος VII τῶν «Υλικῶν», Νίζι Νόβγκοροντ, 1892) τό 1889 στά δύο αὐτά χωριά ὑπῆρχαν 341 νοικοκυριά στό πρῶτο και 119 στό δεύτερο μέ 1277 και 540 άτομα και τῶν δύο φύλων. Νοικοκυριά μέ γεωργικούς κλήρους ἦταν 253 και 103. Νοικοκυριά πού ἀσχολοῦνταν μέ ἄλλα ἐπαγγέλματα 284 και 91· ἀπ' αὐτά δέν ἀσχολοῦνταν μέ τή γεωργία 257 και 32. Δέν εἶχαν ἄλογα 218 και 51. Ἐκμίσθωναν τοὺς γεωργικούς τοὺς κλήρους 237 και 53.

** Βλ. στή «Συλλογή τοῦ Νίζι Νόβγκοροντ», τόμ. IV, τό ἄρθρο τοῦ παπᾶ Ροσλάβλεφ.

λαδή λίγο περισσότερο από τὰ μισά, καλλιεργούν μόνο τους ὄλα τὰ χωράφια. Ἀπό τούς 1573 ἐργαζόμενους, πού ἔχουν κλήρους, οἱ 306, δηλαδή τὰ 19,4%, δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τή γεωργία. Γιά νά ἐξετάσουμε τό ζήτημα ποιά εἶναι αὐτά τ' ἀφεντικά», πρέπει νά περάσουμε ἀπό τή «βιοτεχνία» στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια». Σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» τοῦ 1894/95 ὑπῆρχαν ἐδῶ δύο φάμπρικες σχοινοποιίας μέ 231 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 1155 ἐξωτερικούς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 423 χιλιάδες ρούβλια. Καί τὰ δύο ἐργαστήρια εἶχαν ἐφοδιαστεί μέ μηχανικούς κινητήρες (πού δέν ὑπῆρχαν οὔτε τό 1879, οὔτε τό 1890) καί, συνεπῶς, βλέπουμε ἐδῶ χειροπιαστά τό πέρασμα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας στήν κεφαλαιοκρατική μηχανική βιομηχανία, τή μετατροπή τῶν «βιοτεχνῶν» πού μοιράζουν πρῶτες ὕλες στά σπίτια καί τῶν προαγοραστῶν σέ πραγματικούς φαμπρικάντες.

Ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ 1894/95 τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ κατάγραψε στό κυβερνεῖο 68 ἀγροτικά ἐργαστήρια παραγωγῆς σχοινῶν καί σπάγγων μέ 343 ἐργάτες (143 ἀπ' αὐτούς εἶναι μισθωτοί) καί μέ συνολική παραγωγή 115 χιλιάδες ρούβλια*. Ἐπικεφαλῆς τῶν μικρῶν αὐτῶν ἐργαστηρίων βρίσκονται οἱ μεγάλες μανουφακτούρες, πού ὑπολογίστηκαν μαζί: 6 νοικοκυρέοι ἔχουν 101 ἐργάτες (91 μισθωτούς) μέ συνολική παραγωγή 81 χιλιάδες ρούβλια**. Τό καθεστῶς τῆς παραγωγῆς στά μεγάλα αὐτά ἐργαστήρια μπορεῖ νά χρησιμεύσει σάν τό πιό χειροπιαστό δείγμα τῆς «ὀργανικῆς μανουφακτούρας» (σύμφωνα μέ τόν Μάρξ)¹³⁴, δηλαδή τέτιας μανουφακτούρας, ὅπου διάφοροι ἐργάτες ἐκτελοῦν διάφορες φάσεις τῆς *διαδοχικῆς* ἐπεξεργασίας τῆς πρώτης ὕλης: 1) τό λιάνισμα τοῦ καναβιοῦ, 2) τό λανάρισμα, 3) τό κλώσιμο, 4) τό τύλιγμα σέ «κουβάρια», 5) τό πίσωμα, 6) τό ξετύλιγμα στό τύμπανο, 7) τό πέρασμα τοῦ νήματος ἀπό τή μηχανή στίς τρύπες τοῦ σανιδιοῦ, 8) τό πέρασμα τοῦ νήματος ἀπό τό μαντεμένιο δαχτυλίδι, καί 9) τό στρίψιμο τῶν κλώνων, τό πλέξιμο τῶν παλαμαριῶν καί τό μάζεμά τους***.

* «Δοκίμιο γιά τήν κατάσταση τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στό κυβερνεῖο Πέρμ», σελ. 158· στό ἄθροισμα τοῦ πίνακα ὑπάρχει λάθος ἢ παρόραμα.

** Ibid., σελ. 40 καί 188 τόν πίνακα. Κατά πᾶσαν πιθανότητα τὰ ἴδια αὐτά ἐργαστήρια ὑπάρχουν καί στόν «Κατάλογο», σελ. 152. Γιά τή σύγκριση τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέ τὰ μικρά ξεχωρίσαμε τούς ἐργαζομένους ἑμπορευματοπαραγωγούς, βλ. «Μελέτες», σελ. 156. (βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 392-393. Ἡ Σύνη.)

*** «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ στήν ἐκθεση τῆς Σιβηρίας καί τῶν Οὐραλίων», τεύχος III, σελ. 47 κ. ἑ.

Ὅπως φαίνεται, ἴδια εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς βιοτεχνίας ἐπεξεργασίας καναβιοῦ καί στό κυβερνεῖο Ὅριόλ: ἀπό τό σημαντικό ἀριθμό τῶν μικρῶν ἀγροτικῶν ἐργαστηρίων ξεχωρίζουν οἱ μεγάλες μανουφακτοῦρες, κυρίως στίς πόλεις, καί συγκαταλέγονται στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια» (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 στό κυβερνεῖο Ὅριόλ ὑπῆρχαν 100 φάμπρικες γιά τό λιάνισμα τοῦ καναβιοῦ μέ 1671 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 795 χιλιάδες ρούβλια). Οἱ ἀγρότες δουλεύουν στήν καναβουργία «γιά τούς ἐμπόρους» (πιθανόν γι' αὐτούς τούς ἴδιους τούς ἰδιοχτῆτες μανουφακτούρας), μέ τό ὑλικό πού τούς δίνουν οἱ τελευταῖοι, καί πληρώνονται μέ τό κομμάτι. Ταυτόχρονα ἡ δουλιὰ καταμερίζεται σέ εἰδικές φάσεις: οἱ «λιανιστές» λιανίζουν τό κανάβι, οἱ «κλώστες» κλώθουν, οἱ «καθαριστές» καθαρίζουν τό νῆμα ἀπό τά ἄγανα, οἱ «ροδάδες» γυρίζουν τόν τροχό. Ἡ δουλιὰ εἶναι πολύ βαριά. Πολλοί παθαίνουν φυματίωση καί «κατεβασία». Ἡ σκόνη εἶναι τέτια πού «ἂν δέ συνηθίσεις, δέν μπορεῖς νά σταθεῖς μέσα οὔτε ἓνα τέταρτο τῆς ὥρας». Δουλεύουν σέ κοινές ἀποθήκες ἀπό τά χαράματα ὡς τό βράδυ, ἀπό τό Μάη ὡς τό Σεπτέμβρη*.

4) Οἱ βιοτεχνίες κατεργασίας ξύλου

Τό πιό χαρακτηριστικό δεῖγμα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας στόν τομέα αὐτόν εἶναι ἡ κατασκευή σεντουκιῶν. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα λχ. τῶν ἐρευνητῶν τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ, «ἡ παραγωγή αὐτή εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: μερικοὶ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες πού ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες, ἀγοράζουν ὑλικά, κατασκευάζουν ἐνμέρει τά εἶδη στά σπίτια τους, ὅμως κυρίως διανέμουν τό ὑλικό σέ μικρά ἐργαστήρια, πού τό καθένα ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς παραγωγῆς, ἐνῶ στά δικά τους ἐργαστήρια συναρμολογοῦν τά μέρη τοῦ σεντουκιῦ καί ὕστερα ἀπό τήν τελική ἐτοιμασία του στέλνουν τό ἐμπόρευμα στήν ἀγορά. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας. . . ἐφαρμόζεται στήν παραγωγή σέ πλατιά κλίμακα: ἡ κατασκευή ὀλόκληρου τοῦ σεντουκιῦ καταμερίζεται σέ 10-12 φάσεις, πού ἡ

* Βλ. τίς συλλογές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμισβο γιά τούς νομούς Ἴρουμπ-τσέβσκ, Καρατσιόφ καί Ὅριόλ τοῦ κυβερνεῖου Ὅριόλ. Ἡ σύνδεση τῆς μεγάλης μανουφακτούρας μέ τά μικρά ἀγροτικά ἐργαστήρια φαίνεται ἐπίσης καί ἀπό τό γεγονός ὅτι καί στά τελευταῖα ἀναπτύσσεται ἡ χρησιμοποίησις τῆς μισθωτῆς ἐργασίας: λχ. στό νομό Ὅριόλ 16 ἀγρότες-ἰδιοχτῆτες κλωστουργεῖων ἔχουν 77 ἐργάτες.

καθεμιά εκτελείται χωριστά από βιοτέχνες που κάνουν μιά φάση της δουλιάς. Η όργάνωση της παραγωγής αυτής βρίσκεται στη συνένωση εργατών που εκτελούν μιά φάση της δουλιάς, ο καθένας (Teilarbeiter, όπως ονομάζονται στο «Κεφάλαιο»), κάτω από τη διεύθυνση του κεφαλαίου»*. Πρόκειται για μιά έτερογενή μανουφακτούρα (heterogene Manufaktur, σύμφωνα με τον Μάρξ¹³⁵), στην οποία οι διάφοροι εργάτες εκτελούν όχι τις διαδοχικές φάσεις για τη μετατροπή της πρώτης ύλης σε προϊόν, αλλά φτιάχνουν διάφορα μέρη του προϊόντος, που αργότερα συναρμολογούνται. Η προτίμηση που δείχνουν οι κεφαλαιοκράτες για τη δουλιά των «βιοτεχνών» στο σπίτι οφείλεται ένμερει στο χαρακτήρα αυτής της μανουφακτούρας που τονίσαμε, κι ένμερει (καί κυρίως) στην πίο φτηνή άμοιβή της δουλιάς των εργατών που δουλεύουν στο σπίτι**. Άς σημειωθεί ότι τά σχετικά μεγάλα εργαστήρια αυτής της βιοτεχνίας συγκαταλέγονται μερικές φορές καί στις «φάμπρικες καί στά έργοστάσια»***.

Μέ τον ίδιο τρόπο είναι οργανωμένη κατά πάσαν πιθανότητα καί η παραγωγή σεντουκιών στο νομό Μοϋρομ του κυβερνείου Βλαντίμιρ, όπου ο «Κατάλογος» αναφέρει 9 «φάμπρικες» (σ' όλες η δουλιά γίνεται μέ τό χέρι) μέ 89 εργάτες στο εργαστήρι καί 114 έξωτερικούς καί μέ συνολική παραγωγή 69 810 ρούβλια.

Άνάλογη είναι η όργάνωση της άμαξοποιίας, λχ., στο κυβερνείο Πέρμ: από τη μάζα των μικρών εργαστηρίων ξεχωρίζουν τά εργαστήρια συναρμολόγησης μέ μισθωτούς εργάτες: οι μικροί βιοτέχνες είναι εργάτες που εκτελούν μιά φάση της δουλιάς καί κατασκευάζουν μέρη των άμαξιών, τόσο μέ δικά τους ύλικά όσο καί μέ ύλικά των «προαγοραστών» (δηλαδή των κατόχων των εργαστηρίων συναρμολόγησης)****. Για τους «βιοτέχνες» άμαξοποιούς του κυβερνείου Πολτάβας διαβάζουμε ότι στο συνοικισμό Άρντόνι υπάρχουν εργαστήρια μέ μισθωτούς εργάτες καί μέ διανομή δουλιάς στο σπίτι (οι πίο μεγάλοι έπι-

* Β. Ίλιν, «Μελέτες», σελ. 176. (Βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 420. Ή Σύντ.)

Βλ. άκριβη στοιχεία της βιοτεχνικής άπογραφής του κυβερνείου Πέρμ για τό ίδιο ζήτημα στο ίδιο έργο, σελ. 177. (Βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 420. Ή Σύντ.)

*** Βλ. τον «Όδηγό» καί τον «Κατάλογο» για τό ίδιο κυβερνείο του Πέρμ, για τό ίδιο χωρίο Νεβιάνσκι Ζαβόντ (που δέν άσχολείται μέ τη γεωργία) που άποτελεί τό κέντρο αυτής της «βιοτεχνίας».

**** Βλ. τις «Μελέτες» μας, σελ. 177-178. (Βλ. Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 420-421. Ή Σύντ.)

χειρηματίες έχουν ως 20 έξωτερικούς εργάτες)*. Στο κυβερνεϊό Καζάν στην παραγωγή άμαξιών για τις πόλεις παρατηρείται καταμερισμός της εργασίας ανάλογα με τό είδος του έμπορεύματος: μερικά χωριά κάνουν μονάχα έλκυθρα, άλλα μονάχα κάρα κτλ. «Τά άμάξια πού προορίζονται για τις πόλεις, ύστερα από την πλέρια συναρμολόγησή τους πού γίνεται στό χωριό (όμως χωρίς τά σιδερένια έξαρτήματα, χωρίς τις ρόδες και τό τιμόνι), φτάνουν στους έμπόρους-παραγγελιοδόχους του Καζάν κι απ' αυτούς τούς τελευταίους πηγαίνουν στους βιοτέχνες-σιδεράδες, για νά μπούν τά σιδερένια έξαρτήματα. Έπειτα, τά είδη αυτά ξαναεπιστρέφουν στά καταστήματα και στά εργαστήρια της πόλης, όπου άποτελειώνονται, δηλαδή ντύνονται και βάφονται. . . Τό Καζάν, όπου νωρίτερα γινόταν ή εφαρμογή των σιδερένιων έξαρτημάτων στά άμάξια πόλης, παράδοσε σιγά-σιγά αυτή τή δουλιά στους βιοτέχνες, πού δουλεύουν φτηνότερα από τούς μαστόρους της πόλης. . .»**. Συνεπώς, τό κεφάλαιο προτιμάει τή διανομή της δουλιάς στό σπίτι, γιατί έτσι πληρώνεται φτηνότερα ή εργατική δύναμη. Όπως φαίνεται από τά στοιχεία πού αναφέραμε, ή οργάνωση της άμαξοποιίας άποτελεί στις περισσότερες περιπτώσεις ένα σύστημα από βιοτέχνες-εργάτες πού εκτελούν μία φάση της δουλιάς και είναι ύποταγμένοι στό κεφάλαιο.

Τό τεράστιο βιοτεχνικό κεφαλοχώρι Βοροντσόβκα του νομού Παβλόβσκ του κυβερνεϊού Βορόνεζ (τό 1897 είχε 9541 κατοίκους) άποτελεί ένα είδος ένιαίας μανουφακτούρας ξύλινων ειδών («Έργασίες της έπιτροπής κτλ.», τεύχος ΙΧ, άρθρο του παπᾶ Μητρ. Ποπόφ). Σ' αυτό τό έπάγγελμα ασχολούνται περισσότερο από 800 σπίτια (κι ακόμα μερικά νοικοκυριά από τό κεφαλοχώρι Άλεξάντροβκα, πού έχει πάνω από 5000 κατοίκους). Κατασκευάζονται τετράτροχα κάρα, δίτροχα άμάξια, ρόδες, σεντούκια κτλ., πού ή άξία τους φτάνει τις 267 χιλιάδες ρούβλια. Οί άνεξάρτητοι νοικοκυρέοι είναι λιγότεροι από τό ένα τρίτο. Οί μισθωτοί εργάτες στά εργαστήρια των νοικοκυρέων είναι σπάνιοι***. Η πλειοψηφία δουλεύει με τό κομμάτι εκτελώντας

* «Έκθέσεις και μελέτες», Ι.

** Ibid., ΙΙΙ.

*** Μεγάλοι ζυλόμποροι είναι 14 άτομα. Έχουν άτμοθάλαμους (ή άξία τους είναι περίπου 300 ρούβλια). Συνολικά στό χωριό υπάρχουν 24 άτμοθάλαμοι και στόν καθένα δουλεύουν από 6 εργάτες. Οί ίδιοι έμποροι διανέμουν τά ύλικά στους εργάτες και τούς υποδουλώνουν με τις χρηματικές προκαταβολές.

παραγγελίες των ντόπιων αγροτών-εμπόρων. Οί εργάτες είναι χρωμένοι στ' αφεντικά κι εξαντλούνται από τή σκληρή δουλιά: ό κόσμος άδυνατίζει. Ό πληθυσμός του κεφαλοχωριού είναι βιοτεχνικού και όχι αγροτικού τύπου, δέν άσχολεϊται σχεδόν καθόλου μέ τή γεωργία (έκτός από τή λαχανοκηπουρική) και έχει μηδαμινούς κλήρους. Τό έπάγγελμα αυτό υπάρχει από πολύν καιρό και άποσπάει τόν πληθυσμό από τή γεωργία, μεγάλωνοντας όλοένα και περισσότερο τήν άπόσταση ανάμεσα στους πλούσιους και στή φτωχολογιά. Ό πληθυσμός τρέφεται λιτά, ντύνεται «πιό κομψά από πρώτα», «όχι όμως ανάλογα μέ τά μέσα πού διαθέτει» — φορεϊ μόνο αγοραστά είδη. «Ό πληθυσμός κυριεύτηκε από επιχειρηματικό και έμπορικό πνεύμα». «Σχεδόν όλοι όσοι δέν ξέρουν τό έπάγγελμα έμπορεύονται μέ κάτι. . . Κάτω από τήν επίδραση τής βιοτεχνίας και του έμπορίου ό αγρότης έγινε γενικά πιό έλεύθερος στους τρόπους του, πράγμα πού τόν έκανε πιό αναπτυγμένο και καπάτσο»*.

Ή περίφημη βιοτεχνία πού φτιάχνει κουτάλια στό νομό Σεμιόνοφ του κυβερνειού Νίζνι Νόβγκοροντ πλησιάζει στήν οργάνωσή της τήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα. Είναι αλήθεια, πώς έδω δέν υπάρχουν μεγάλα εργαστήρια, πού νά ξεχωρίζουν από τή μάζα των μικρών και νά κυριαρχούν πάνω σ' αυτά, αντίθετα όμως βλέπουμε έδω τόν καταμερισμό τής δουλιάς, πού ρίζωσε βαθιά, και τήν πλέρια ύποταγή στό κεφάλαιο τής μάζας των εργατών, πού εκτελούν μιά φάση τής δουλιάς. Ός τήν τελική κατασκευή του τό κουτάλι περνάει τουλάχιστο από 10 χέρια, πρέπει μάλιστα νά σημειωθεί ότι ορισμένες φάσεις τής κάνουν οί προαγοραστές είτε μέ ιδιαίτερους μισθωτούς εργάτες είτε τής διανέμουν σέ ειδικούς εργάτες στό σπίτι (λχ. τό βάψιμο). Μερικά χωριά ειδικεύονται σέ ορισμένες φάσεις τής δουλιάς (λχ. τό χωριό Ντιάκοβο ειδικεύτηκε στό γυάλισμα των κουταλιών, πού γίνεται ύστερα από παραγγελία του προαγοραστή και πληρώνεται μέ τό κομμάτι, τά χωριά Χβόστικοβα, Ντιάνοβα, Ζούζελκι στό βάψιμο των κουταλιών κτλ.). Οί προαγοραστές αγοράζουν χοντρικά ξυλεία στό κυβερνειό Σαμάρας και σέ άλλα.

* Έδω έχει τή θέση του νά σημειώσουμε γενικά τό προτσές, πού ακολουθεί ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στήν *κατεργασία του ξύλου*. Οί επιχειρηματίες ξυλείας δέν τήν πουλάνε σέ ακατέργαστη μορφή, αλλά μισθώνουν εργάτες, τους δίνουν νά έπεξεργάζονται τήν ξυλεία, νά κατασκευάζουν διάφορα ξύλινα είδη και ύστερα πουλάνε αυτά τά προϊόντα. Βλ. τής «Έργασίες τής επιτροπής κτλ.», VIII, σελ. 1268, 1314. Έπίσης τή «Σύλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνειό Όριόλ. Νομός Τρουμπτσέβσκ».

στέλνοντας εκεί συνεργεία μισθωτών εργατών, έχουν αποθήκες πρώτων ύλων κι έτοιμων προϊόντων, δίνουν στους βιοτέχνες για έπεξεργασία τά πιό πολύτιμα είδη τών ύλικών κτλ. 'Η μάζα τών εργατών, πού κάνει μιά φάση τής δουλιᾶς, αποτελεί ένα σύνθετο παραγωγικό μηχανισμό, έντελῶς ύποταγμένο στό κεφάλαιο. «Γιά τούς παραγωγούς κουταλιών είναι άδιάφορο άν δουλεύουν σάν μισθωτοί. συντηροῦνται από τ' άφεντικό καί ζοῦν στό έργαστήρι του ή άν βωλοδέρνουν στίς καλύβες τους, γιατί σ' αυτό τό έπάγγελμα, ὅπως καί σέ άλλα, ὅλα είναι ζυγισμένα, μετρημένα καί ύπολογισμένα. 'Ο παραγωγός κουταλιών δέ θά βγάλει περισσότερα άπ' ὅσα τοῦ είναι άπολύτως άναγκαῖα γιά νά ζήσει»*. Εἶναι πολύ φυσικό, ὅτι μέσα σέ τέτιες συνθήκες οἱ κεφαλαιοκράτες, πού κυριαρχοῦν σ' ὅλη τήν παραγωγή, δέ βιάζονται νά ιδρῦσουν έργαστήρια, καί αὐτός ὁ κλάδος τής παραγωγῆς, πού βασίζεται στή χειροτεχνική δουλιά καί στόν πατροπαράδοτο καταμερισμό τής εργασίας φυτοζωεί, μένοντας παραμελημένος καί στάσιμος. Οἱ δεμένοι μέ τή γῆ «βιοτέχνες» ἔχουν τελειῶς ρουτινιάσει: ὅπως τό 1879 ἔτσι καί τό 1889 ἔξακολουθοῦν άκόμα νά ύπολογίζουν τά χρήματα μέ τόν παλιό τρόπο, σέ χαρτονομίσματα κι ὄχι σέ άσήμι.

'Επικεφαλῆς τοῦ κλάδου παραγωγῆς παιχνιδιῶν στό κυβερνεῖο Μόσχας βρίσκονται ἔπισης τά έργαστήρια τύπου κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας **. 'Από τά 481 έργαστήρια τά 20 ἔχουν πάνω από 10 έργάτες. Στήν παραγωγή εφαρμόζεται πολύ πλατιά ὁ καταμερισμός τής εργασίας καί μέ βάση τό είδος τοῦ ἔμπορεύματος, καί μέ βάση τίς φάσεις τής δουλιᾶς, πράγμα πού άνεβάζει σέ τεράστιο βαθμό τήν παραγωγικότητα τής εργασίας (μέ άποτέλεσμα τό σακάτεμα τοῦ εργάτη). Λχ. τό κέρδος πού βγάλει ένα μικρό έργαστήρι ύπολογίζεται σέ 26 % τής τιμῆς πούλησης, ἔνω τοῦ μεγάλου σέ 58 %***. 'Εννοεῖται ὅτι καί τό πάγιο κεφάλαιο τών μεγάλων νοικοκυρέων εἶναι σημαντικά μεγαλύτερο. 'Υπάρχουν καί τεχνικές ἔγκαταστάσεις (λχ. στεγνωτήρια). Κέντρο αὐτῆς τής παραγωγῆς εἶναι ἡ κωμό-

* «Εργασίες τής επιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος II, 1879. — Βλ. ἔπισης τά «Υλικά» τής στατιστικῆς τών ζέμισθο γιά τό νομό Σεμιόνοφ, τεῦχος XI, 1893.

** Τά στατιστικά στοιχεία πού άναφέραμε (παράρτημα I γιά τό κεφάλαιο V, ἔπαγγέλματα άρ. 2, 7 καί 26) άγκαλιάζουν μικρό μόνο μέρος τών παραγωγῶν παιχνιδιῶν, ὅμως τά στοιχεία αὐτά δείχνουν ὅτι ἔμφανίζονται έργαστήρια μέ 11-18 έργάτες.

*** «Σύλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, σελ. 47.

πολη Σέργκιεφ, μή γεωργικός συνοικισμός (μέ 1055 έργάτες από τούς 1398 τής περιφέρειας και μέ συνολική παραγωγή 311 χιλιάδες ρούβλια από τίς 405 χιλιάδες ρούβλια. Σύμφωνα μέ τήν άπογραφή τοῦ 1897 έχει 15155 κατοίκους). Τονίζοντας τήν ύπεροχή τών μικρών έργαστηρίων κτλ. ο συγγραφέας τής μελέτης αὐτοῦ τοῦ κλάδου έχει τή γνώμη ὅτι εἶναι πιθανότερο νά μετατραπεί ἡ βιοτεχνία αὐτή σέ μανουφακτούρα παρά σέ φάμπρικα, παρ' ὄλο πού θεωρεῖ τή μετατροπή αὐτή λίγο άπιθανή. «Καί στό μέλλον, λέει, οἱ μικροί παραγωγοί θά έχουν πάντα τή δυνατότητα νά συναγωνίζονται μέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη έπιτυχία τή μεγάλη παραγωγή» (l. c., 93). Ὁ συγγραφέας ξεχνά, ὅτι ἡ τεχνική βάση τής μανουφακτούρας, ὅπως και τών μικρών βιοτεχνιῶν, παραμένει πάντα ἡ ἴδια ἡ χειροποίητη παραγωγή· ὅτι ὁ καταμερισμός τής εργασίας δέν μπορεί ποτέ νά άποτελέσει ἕνα τόσο άποφασιστικό πλεονέχτημα, πού νά μπορεί νά έκτοπίσει έντελῶς τούς μικρούς παραγωγούς, κυρίως ὅταν οἱ τελευταῖοι καταφεύγουν σέ τέτια μέσα σάν τήν παράταση τής έργασιμης μέρας κτλ.· ὅτι ἡ μανουφακτούρα δέν εἶναι ποτέ σέ θέση ν' άγκαλιάσει ὄλη τήν παραγωγή, γιατί παραμένει μόνο έποικιδόμημα πάνω στή μάζα τών μικρών έργαστηρίων.

5) Ἡ έπεξεργασία ζωικῶν προϊόντων.

Ἡ βυρσοδεψία και ἡ παραγωγή γουναρικῶν

Οἱ πῖο μεγάλοι τομεῖς τής βυρσοδεψίας άποτελοῦν πολύ χτυπητά παραδειγματα μιᾶς πλέριας συγχώνευσης τής «βιοτεχνίας» και τής έργοστασιακῆς βιομηχανίας, παραδειγματα πολύ άναπτυγμένης (και σέ βάθος και σέ πλάτος) κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Χαρακτηριστικό εἶναι κιόλας τό γεγονός, ὅτι τά κυβερνεῖα πού διακρίνονται γιά τίς διαστάσεις τής «έργοστασιακῆς» βυρσοδεψίας (Βιάτκας, Νίζνι Νόβγκοροντ, Πέρμ και Τβέρ) διακρίνονται και γιά τή μεγάλη άνάπτυξη τών «βιοτεχνιῶν» αὐτοῦ τοῦ κλάδου.

Σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 στό χωριό Μπογκορόντσκογε τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ ὑπῆρχαν 58 «φάμπρικες» μέ 392 έργάτες και μέ συνολική παραγωγή 547 χιλιάδες ρούβλια και σύμφωνα μέ τόν «Κατάλογο» τοῦ 1894/95 ὑπῆρχαν 119 «έργοστάσια» μέ 1499 έργάτες στά έργαστήρια και 205 έξωτερικούς έργάτες και μέ συνολική παραγωγή 934 χιλιάδες ρούβλια (οἱ τελευταῖοι αὐτοί άριθμοί άφοροῦν μόνο τήν κατεργασία τών ζωικῶν προϊόντων, πού εἶναι ὁ

κύριος κλάδος τῆς ντόπιας βιοτεχνίας). Τά στοιχεῖα ὁμως αὐτά ἀφοροῦν μόνο τίς κορυφές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτοῦρας. Τό 1879 ὁ κ. Κάρποφ ὑπολόγιζε ὅτι σ' αὐτό τό χωριό καί στήν περιφέρειά του ὑπῆρχαν περισσότερα ἀπό 296 ἐργαστήρια μέ 5669 ἐργάτες (πάρα πολλοί ἀπ' αὐτούς δούλευαν στά σπίτια γιά τούς κεφαλαιοκράτες) μέ συνολική παραγωγή περίπου 1490 χιλιάδες ρούβλια* στούς παρακάτω κλάδους: στή βυρσοδεψία, στό φτιάξιμο τακουινῶν ἀπό μικρά κομμάτια πετσί, στό πλέξιμο καλαθιῶν (γιά ἐμπορεύματα), στήν κατασκευή σαγμάτων καί λαιμαριῶν γιά τά ἄλογα, στό ράψιμο γαντιῶν καί στήν ἐξαιρετικά πολύτιμη ἀγγειοπλαστική. Ἡ ἀπογραφή τῶν ζέμστβο γιά τό 1889 ἀναφέρει σ' αὐτή τήν περιοχή 4401 βιοτέχνες. Ἀπ' αὐτούς οἱ 1842 εἶναι ἐργάτες, γιά τούς ὁποίους δόθηκαν λεπτομερειακά στοιχεῖα, οἱ 1119 ἀπασχολοῦνται σάν μισθωτοί σέ ξένα ἐργαστήρια καί οἱ 405 δουλεύουν στά σπίτια τους γιά τούς ἐπιχειρηματίες**. «Τό Μπογκορόντσκογε μέ τίς 8 χιλιάδες πληθυσμό του ἀποτελεῖ ἕνα τεράστιο ἐργοστάσιο βυρσοδεψίας πού δουλεύει συνεχῶς***. Πιό σωστά, πρόκειται γιά μιὰ «ὀργανική» μανουφακτούρα, πού εἶναι ὑποταγμένη σέ λίγους μεγάλους κεφαλαιοκράτες, πού προμηθεύονται τίς πρώτες ὕλες, ἐπεξεργάζονται τά δέρματα, παράγουν ἀπ' αὐτά διάφορα εἶδη, μισθώνουν γιά τήν παραγωγή μερικές χιλιάδες ἐντελῶς ἄπορους ἐργάτες καί κυριαρχοῦν πάνω στά μικρά ἐργαστήρια****. Ἡ βιοτεχνία αὐτή ὑπάρχει ἀπό πολύ παλιά, ἀπό τό XVII αἰῶνα. Στήν ἱστορία αὐτῆς τῆς βιοτεχνίας εἶναι ἰδιαίτερα ἀξιομνημόνευτοι οἱ τσιφλικάδες Σερεμέτιεφ (ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα), πού συντέλεσαν σημαντικά στήν ἀνάπτυξή της καί, ἀνάμεσα σι' ἄλλα, προστάτευσαν ἀπό τούς ντόπιους πλουσίους τό δημιουργημένο ἐδῶ ἀπό πολύ παλιά προλεταριάτο. Ὑστερα ἀπό τό 1861 ἡ βιοτεχνία αὐτή ἐξελίχθηκε πολύ· ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα τά μεγάλα ἐργαστήρια σέ βάρος τῶν μικρῶν. Αἰῶνες ἐπαγγελματικῆς

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX.

** «Υλικά γιά τήν ἐκτίμησι τῶν γαιῶν» τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ.

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX.

**** Ἀχ. ἐπικεφαλῆς αὐτῶν πού φτιάχνουν λαιμαριές γιά τά ἄλογα βρίσκονταν 13 μεγάλοι ἐπιχειρηματίες, πού εἶχαν ἀπό 10-30 μισθωτοῦς ἐργάτες κι ἀπό 5-10 ἐξωτερικοῦς ἐργάτες. Οἱ μεγάλοι παραγωγοί γαντιῶν κόβουν τά γάντια στά ἐργαστήριά τους (μέ 2-3 μισθωτοῦς ἐργάτες) καί τά δίνουν γιά ράψιμο ἔξω σέ 10-20 γυναῖκες. Οἱ τελευταῖες χωρίζονται σέ αὐτές πού φτιάχνουν τά δάχτυλα τῶν γαντιῶν καί σ' αὐτές πού τά ράβουν· οἱ πρώτες παίρνουν δουλιὰ ἀπό τούς ἐπιχειρηματίες καί τή μοιράζουν στίς δευτέρες κι ἔτσι τίς ἐκμεταλλεύονται (στοιχεῖα ἀπό τό 1879).

δράσης διαμόρφωσαν μέσα στον πληθυσμό εξαιρετικά επιδέξιους μαστόρους, που διάδοσαν το επάγγελμα σ' όλη τή Ρωσία. Οί κεφαλαιοκρατικές σχέσεις που σταθεροποιήθηκαν, οδήγησαν στο χωρισμό τής βιοτεχνίας από τή γεωργία: δέν είναι μόνο που τó χωριό Μπογκορόντσκογε δέν ασχολείται σχεδόν καθόλου μέ τή γεωργία, αλλά άποσπᾶ από τή γῆ καί τούς γύρω άγρότες, που πηγαίνουν κι έγκαθίστανται σ' αὐτή τήν «πόλη»*. Ὁ κ. Κάρποφ διαπιστώνει ὅτι σ' αὐτό τó χωριό «οί κάτοικοι δέν ἔχουν τίποτε τó άγροτικό πάνω τους», «σέ καμιά περίπτωση δέν μπορείς νά σκεφτεῖς, ὅτι βρίσκεσαι σέ χωριό κι ὄχι σέ πόλη». Τó χωριό αὐτό άφήνει πολύ πίσω του καί τó Γκορμπάτοφ, κι ὄλες τίς άλλες πρωτεύουσες τῶν νομῶν τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ, ἔκτός ἴσως από τó Ἄρζαμάς. Τó χωριό αὐτό «είναι ἕνα από τά σπουδαιότερα ἔμπορικά καί βιοτεχνικά κέντρα τοῦ κυβερνεῖου που παράγει κι ἔμπορεύεται προϊόντα ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν». «Ἡ άχτίνα τῆς βιοτεχνικῆς κι ἔμπορικῆς ἐπιροῆς τοῦ Μπογκορόντσκογε είναι πολύ μεγάλη. Στενότατη σύνδεση μέ τή βιοτεχνία τοῦ Μπογκορόντσκογε ἔχει ἡ βιοτεχνία τῶν περιχώρων του σέ άχτίνα περίπου 10-12 βέρστια. Τά βιοτεχνικά αὐτά περιχώρα είναι ἕνα εἶδος ἐπέκταση τοῦ ἴδιου τοῦ Μπογκορόντσκογε». «Οί κάτοικοι τοῦ Μπογκορόντσκογε δέ μοιάζουν καθόλου τούς συνηθισμένους ἀπολίτιστους μουζικούς: είναι μικροαστοί ἐπαγγελματίες, ἔξυπνος κόσμος, μέ πείρα τῆς ζωῆς, που περιφρονεῖ τόν άγρότη. Οί συνθῆκες ζωῆς καί οί ἠθικές ἀντιλήψεις τῶν κατοίκων τοῦ Μπογκορόντσκογε είναι πέρα γιά πέρα μικροαστικές». Σ' αὐτό πρέπει νά προστεθεῖ, ὅτι τά βιοτεχνικά χωριά τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ διακρίνονται γιά τó σχετικᾶ μεγάλο ποσοστό τῶν κατοίκων τους που ξέρουν γράμματα: ἔτσι τó ποσοστό τῶν ἀντρῶν καί γυναικῶν, που ξέρουν ἢ μαθαίνουν γράμματα, ἀποτελεῖ γιά τά χωριά Πάβλοβο, Μπογκορόντσκογε καί Βόρσμα τά 37,8% καί 20,0%, ἐνῶ γιά τó ὑπόλοιπο μέρος τοῦ νομοῦ 21,5% καί 4,4% (βλ. «Υλικᾶ» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο).

* Τó 1889 από τά 1812 νοικοκυριά (μέ 9241 κατοίκους) τά 1469 δέν καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους (τό 1897 εἶχε 12 342 κατοίκους). Τά χωριά Πάβλοβο καί Μπογκορόντσκογε διαφέρουν από τά ὑπόλοιπα χωριά τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ στό ὅτι πολύ λίγος κόσμος φεύγει από κεῖ. Ἐντίθετα, από ὄλους τούς άγρότες τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ, που φεύγουν από τά σπίτια τους, τά 14,9% ζοῦν στό Πάβλοβο, καί τά 4,9% στό Μπογκορόντσκογε. Ἐπό τó 1858 ὡς τó 1889 ὁ πληθυσμός ὄλου τοῦ νομοῦ αὐξήθηκε κατά 22,1%, ἐνῶ τοῦ χωριοῦ Μπογκορόντσκογε αὐξήθηκε κατά 42%. (βλ. τά «Υλικᾶ» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο).

Ἐντελῶς ἀνάλογες (σέ μικρότερη ὁμῶς κλίμακα) εἶναι οἱ σχέσεις στή βιοτεχνία ἐπεξεργασίας τοῦ δέρματος στά χωριά: Κατούνκι καί Γκοροντέτς τοῦ νομοῦ Μπαλαχνά, Μπολσόγε Μουράσκινο τοῦ νομοῦ Κνιαγκίν, Γιούρινο τοῦ νομοῦ Βασίλ, Τουμπανάγιεβκα, Σπάσκογε, Βατράς καί Λατίσιχα τοῦ ἴδιου νομοῦ. Ἐδῶ ἔχουμε τά ἴδια μὴ γεωργικά κέντρα μέ τὴν «περιφέρεια» τῶν γύρω γεωργικῶν συνοικισμῶν, τά ἴδια πολύμορφα ἐπαγγέλματα καί πολυάριθμα μικρά ἐργαστήρια (καθὼς καί ἐργάτες στό σπίτι), πού εἶναι ὑποταγμένα στους μεγάλους ἐπιχειρηματίες καί πού τά κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήριά τους τά συμπεριλαμβάνουν κάποτε στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια»*. Χωρὶς νά μπαίνουμε σέ στατιστικές λεπτομέρειες, πού δέν περιέχουν τίποτα τό καινούργιο σέ σύγκριση μέ τά ὅσα ἔχουμε ἐκθέσει πῶ πάνω, παραθέτουμε μονάχα τὸν παρακάτω ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα χαρακτηρισμὸ τοῦ χωριοῦ Κατούνκι**:

«Κάποια ἀπλότητα πατριαρχικῆς ἐποχῆς στίς σχέσεις ἀνάμεσα στ' ἀφεντικά καί στους ἐργάτες, πού ἄλλωστε δέ χτυπᾶ στό μάτι μεμιᾶς καί πού δυστυχῶς (;) ἀπὸ χρόνο σέ χρόνο ἐξαφανίζεται ὅλο καί περισσότερο, δείχνει τὸ χειροτεχνικό χαρακτῆρα τῶν ἐπαγγελμάτων (;). Ὁ ἐργοστασιακὸς χαρακτῆρας τόσο τῆς παραγωγῆς ὅσο καί τοῦ πληθυσμοῦ ἀρχίζει νά ἐκδηλώνεται μονάχα τὸν τελευταῖο καιρὸ, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση κυρίως τῆς πόλης, πού οἱ σχέσεις μαζί της διευκολύνθηκαν μέ τὴν ἐμφάνιση τῆς ἀτμοπλοῖας. Σήμερα τό χωριὸ φαίνεται πιά σάν ἀπόλυτα βιομηχανικὸς συνοικισμὸς: ἡ πλῆρια ἔλλειψη κάθε ἴχνους ἀγροτικῆς οἰκονομίας, τὸ πυκνὸ χτίσιμο σπιτιῶν, πού μοιάζει μέ τῆς πόλης, τά πέτρινα παλάτια τῶν πλούσιων καί πλᾶι σ' αὐτὰ οἱ ἄθλιες καλύβες τῶν φτωχῶν, τά μαζεμένα στό κέντρο τοῦ συνοικισμοῦ μακριὰ ξύλινα καί πέτρινα χτίρια τῶν ἐργοστασίων — ὅλα αὐτὰ κάνουν νά διαφέρει χτυπητὰ τό Κατούνκι ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς συνοικισμοὺς καί δείχνει ξεκάθαρα τὸ βιομηχανικὸ χαρακτῆρα τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ. Ἐπίσης καί οἱ ἴδιοι οἱ κάτοικοι θυμίζουν μέ μερικά γνωρίσμα-

* Βλ. «Υλικά» τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο γιὰ τοὺς νομοὺς πού ἀναφέρθηκαν. — «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», IX καί VI. — «Ὁδηγὸς» καί «Κατάλογος». — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», II.

** Τὸ 1889 εἶχε 380 νοικοκυριά (κανένα δέν καλλιεργοῦσε γῆ) μέ 1305 κατοίκους. Σ' ὅλη τὴν ἐπαρχία Κατούνκι τὰ 90,6% τῶν νοικοκυριῶν ἀσχολοῦνται μέ τὴ βιοτεχνία, τὰ 70,1% τῶν ἐργαζομένων ἀσχολοῦνται μόνο μέ τὴ βιοτεχνία (δηλαδὴ δέν ἀσχολοῦνται μέ τὴ γεωργία). Ὅσον ἀφορᾶ τό ποσοστὸ τῶν ἐγγράμματων ἡ ἐπαρχία αὐτὴ στέκει πολὺ ψηλότερα ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τοῦ νομοῦ καί ὑστερεῖ ἀπ' αὐτὴν τὴν ἀποψη μονάχα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία Τερνονρέτσκαγια, πού ἐπίσης δέν εἶναι γεωργικὴ καί ὅπου εἶναι πολὺ ἀναπτυγμένη ἡ ναυπηγία. Τὸ 1887 στό χωριὸ Μπολσόγε Μουράσκινο ὑπῆρχαν 856 νοικοκυριά (ἀπ' αὐτὰ τὰ 853 δέν καλλιεργοῦσαν γῆ) μέ 3473 ἄτομα καί τῶν δυὸ φύλων. Σύμφωνα μέ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1897 τό Γκοροντέτς εἶχε 6330 κατοίκους, τό Μπολσόγε Μουράσκινο 5341, τό Γιούρινο 2189, τό Σπάσκογε 4494 καί τό Βατράς 3012.

τα του χαρακτήρα τους τον τύπο του „εργάτη της φάμπρικας“ που έχει πιά δημιουργηθεί στη Ρωσία: κάποια κομψότητα στην επίπλωση του σπιτιού, στο ντύσιμο, στους τρόπους, γλεντζέδικος στις περισσότερες περιπτώσεις τρόπος ζωής και ελάχιστη φροντίδα για την αυριανή μέρα, τολμηρή, τότε πότε επιτηδευμένη γλώσσα, κάποια περηφάνεια μπροστά στους μουζικούς του χωριού — όλα αυτά τα γνωρίσματά τους είναι κοινά με τα γνωρίσματα του κόσμου της ρωσικής φάμπρικας» *

Η στατιστική για τις «φάμπρικες και τά εργοστάσια» αναφέρει για το 1890 στην πόλη Άρζαμάς του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ το όλο 6 εργοστάσια βυρσοδεψίας με 64 εργάτες («Όδηγός»): αυτό είναι μόνο ένα πολύ μικρό μέρος της κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας, που αγκαλιάζει τις βιοτεχνίες γουναρικών, υποδηματοποιίας κ. ά. Οί ίδιοι εργοστασιάρχες απασχολούν εργάτες που δουλεύουν στα σπίτια τόσο μέσα στην πόλη Άρζαμάς (τό 1878 υπήρχαν περίπου 400 τέτιοι εργάτες) όσο και στους 5 συνοικισμούς γύρω από την πόλη, όπου από τά 360 σπίτια γουναράδων τά 330 δουλεύουν για τους εμπόρους του Άρζαμάς με ύλικά που τους τά δίνουν οί ίδιοι, και μοχθούν 14 ώρες τό εικοσιτετράωρο για 6-9 ρούβλια τό μήνα**. Γι' αυτό ακριβώς οί γουναράδες είναι άνθρωποι με χλωμά πρόσωπα, αδύνατοι, κόσμος που εκφυλίζεται. Στο προάστιο Βιεζντνάγια Σλομπόντα από τά 600 σπίτια τσαγκαράδων τά 500 δουλεύουν για τ' άφεντικά που τους δίνουν κομμένα τά ύλικά για τίς μπότες. Τό έπάγγελμα αυτό είναι παμπάλαιο, ύπάρχει από 200 χρόνια περίπου κι όλοένα μεγαλώνει κι ανάπτυσσεται. Οί κάτοικοι δέν άσχολούνται σχεδόν με τή γεωργία κι όλη ή ζωή τους είναι καθαρά ζωή πόλης, ζούν με «πολυτέλεια». Τό ίδιο άφορā και τους παραπάνω γουναράδικους συνοικισμούς, που οί κάτοικοί τους «βλέπουν με περιφρόνηση τόν άγρότη-γεωργό, που τόν άποκαλούν „άξεστο χωριάτη“» ***.

Έντελώς τό ίδιο βλέπουμε στό κυβερνείο Βιάτκας. Οί νομοί Βιάτκας και Σλομποντίσκόι είναι κέντρα και της «εργοστασιακής» και της «βιοτεχνικής» βυρσοδεψίας και κατασκευής γουναρικών. Στο νομό Βιάτκας τά βιοτεχνικά βυρσοδεψεία είναι συγκεντρωμένα στα περίχωρα της πόλης και «συμπληρώνουν» τήν

* «Εργασίες της επιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή», ΙΧ, σελ. 2567. Στοιχεία για τό 1880.

** Η κατάσταση των εργατών στις φάμπρικες του Άρζαμάς είναι καλύτερη σε σύγκριση με τήν κατάσταση των εργατών γής («Εργασίες της επιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή», ΙΙΙ, σελ. 133).

*** Ibid., σελ. 76.

παραγωγή τῶν μεγάλων ἐργοστασίων*, δουλεύοντας λχ. γιά τούς μεγάλους ἐργοστασιάρχες. Γιά τούς ἴδιους ἐπίσης δουλεύουν τίς περισσότερες φορές οἱ βιοτέχνες σαγματοποιοί καί παραγωγοί κόλλας. Οἱ ἰδιοχτῆτες ἐργοστασίων γουναρικῶν ἀπασχολοῦν ἑκατοντάδες ἐργάτες, πού ράβουν στά σπίτια τους τίς προβιές κ. ἄ. Πρόκειται γιά μιά κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα μέ τμήματα πού κατεργάζονται προβιές, πού φτιάχνουν γοῦνες ἀπό προβιές, σάγματα ἀπό δέρμα κτλ. Ἄκόμα πιά ἐκδηλες εἶναι οἱ σχέσεις πού διαμορφώθηκαν στό νομό Σλομποντσκόι (κέντρο τῶν ἐπαγγελμάτων εἶναι τό προάστιο Ντεμιάνκα). Ἐδῶ βλέπουμε ἕνα μικρό ἀριθμό μεγάλων ἐργοστασιάρχων** νά βρίσκεται ἐπικεφαλῆς τῶν βιοτεχνῶν-βυρσοδεψῶν (870 ἄτομα), τῶν τσαγκαράδων καί τῶν γαντάδων (855 ἄτομα), τῶν τομαράδων (940 ἄτομα), τῶν ραφτάδων (309 ἄτομα ράβουν κοντογούνια ἐπί παραγωγεία τῶν κεφαλαίουχων). Γενικά, αὐτός ὁ τρόπος ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς δερμάτινων εἰδῶν, ὅπως φαίνεται, εἶναι διαδομένος πολύ πλατιά: λχ. ὁ «Κατάλογος» ὑπολογίζει στήν πόλη Σαράπολ τοῦ κυβερνεῖου Βιάτκας 6 ἐργοστάσια βυρσοδεψίας, πού κατασκευάζουν παράλληλα καί εἶδη ὑπόδησης κι ἀπασχολοῦν ἐκτός ἀπ' τούς 214 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 1080 ἐξωτερικούς ἐργάτες (σελ. 495). Τί θ' ἀπογίνονταν οἱ «βιοτέχνες» μας, οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοί τῆς «λαϊκῆς» βιοτεχνίας, πού οἱ λογῆς-λογῆς Μανίλοφ μᾶς τούς παρουσιάζουν μέ ρόδινα χρώματα, ἄν ὅλοι οἱ ρῶσοι ἔμποροι καί φαμπρικάντες ὑπολόγιζαν μέ τόν ἴδιο λεπτομερειακό τρόπο καί μέ τήν ἴδια ἀκρίβεια τούς ἐξωτερικούς ἐργάτες πού ἀπασχολοῦν!***

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος XI, σελ. 3084. (Σύγκρ. τόν «Ὀδηγό» γιά τό 1890). Στήν κατηγορία τῶν βιοτεχνῶν συμπεριλήφθηκε ὁ ἀγρότης-καλλιεργητής Ντολγκούσιν, πού ἔχει ἐργοστάσιο μέ 60 ἐργάτες. Καί τέτιοι βιοτέχνες εἶναι κάμποσοι.

** Σύμφωνα μέ τόν «Ὀδηγό» τοῦ 1890 ὑπάρχουν περίπου 27 νοικοκυρέοι πού ἔχουν πάνω ἀπό 700 ἐργάτες.

*** Βλ. ἐπίσης τόν «Κατάλογο», σελ. 489, σχετικά μέ τό γνωστό «βιοτεχνικό» χωριό Ντουνίλοβο τοῦ νομοῦ Σούγια τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ. Ὁ «Ὀδηγός» τοῦ 1890 ἀναφέρει ἐδῶ 6 ἐργοστάσια γουναρικῶν μέ 151 ἐργάτες, καί σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα ἀπό τίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» (τεῦχος X) στήν περιφέρεια αὐτή ἀπασχολοῦνται περίπου 2200 ἐργάτες γουναράδες καί 2300 ραφτάδες γουναρικῶν. Τό 1877 ὑπολογίζονταν ὡς 5 1/2 χιλιάδες «βιοτέχνες». Πιθανόν στόν ἴδιο νομό νά εἶναι ὀργανωμένη σύμφωνα μέ τόν ἴδιο τύπο ἡ παραγωγή τρίχινων κόσκιων, πού ἀγκαλιάζει περίπου 40 χωριά κι ἀπασχολεῖ κάπου 4000 ἄτομα, τούς λεγόμενους «μυρντάσσι» (ἔτσι τούς λένε σ' ὅλη τήν περιφέρεια)¹³⁶. Μιά παρόμοια ὀργάνωση τῆς βυρσοδεψίας καί ὑποδηματοποιίας στό κυ-

Ἐδῶ πρέπει ἐπίσης ν' ἀναφέρουμε τὸ βιομηχανικὸ κεφαλοχώρι Ρασκάζοβο τοῦ νομοῦ καὶ κυβερνεῖου Ταμπόφ (τὸ 1897 εἶχε 8283 κατοίκους), πού εἶναι κέντρο καὶ «ἐργοστασιακῆς» παραγωγῆς (ἐργοστάσια τσόχας, σαπυνοποιίας, βυρσοδεψίας, οἶνοπνευματοποιίας) καὶ «βιοτεχνικῆς». Πρέπει νά σημειωθεῖ πὼς ἡ τελευταία συνδέεται στενά μέ τήν πρώτη. Ἐδῶ ὑπάρχουν βυρσοδεψεῖα, κετσεδοποιεῖα (κάπου 70 κάτοχοι ἐργαστηρίων ὑπάρχουν ἐργαστήρια μέ 20-30 ἐργάτες), ἐπιχειρήσεις κατασκευῆς κόλλας, ὑποδηματοποιεῖα, καλτσοποιεῖα (δέν ὑπάρχει σπίτι πού νά μή πλέκει κάλτσες ἀπό μαλλί, πού οἱ «προαγορευτές» τὸ μοιράζουν μέ τὸ ζῦγι) κτλ. Κοντά σ' αὐτὸ τὸ κεφαλοχώρι βρίσκεται ὁ συνοικισμὸς Μπέλαγια Πολιάνα (300 νοικοκυριά), γνωστὸς γιὰ τὰ ἴδια ἐπαγγέλματα. Στὸ νομὸ Μορσάνσκ, κέντρο τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων εἶναι τὸ κεφαλοχώρι Ποκρόβσκογε-Βασίλεβσκογε, πού εἶναι ταυτόχρονα καὶ κέντρο τῆς «ἐργοστασιακῆς» βιομηχανίας (βλ. τὸν «Ὁδηγὸ» καὶ τὶς «Ἐκθέσεις καὶ μελέτες», τόμ. III). Στὸ κυβερνεῖο Κούρσκ εἶναι ἀξιοσημεῖωτοι σάν βιοτεχνικοὶ συνοικισμοὶ καὶ σάν κέντρα «βιοτεχνιῶν» τὰ κεφαλοχώρια: Βελίκο-Μιχάηλοβκα (τοῦ νομοῦ Νόβι-Ὁσκόλ, τὸ 1897 εἶχε 11 853 κατοίκους), Μπορίσοβκα (τοῦ νομοῦ Γκράιβορον μέ 18 071 κατοίκους), Τομάροβκα (τοῦ νομοῦ Μπέλγκοροντ μέ 8716 κατοίκους), Μιροπόλιε (τοῦ νομοῦ Σούτζια μέ πάνω ἀπὸ 10 000 κατοίκους. Βλ. τὶς «Ἐκθέσεις καὶ μελέτες», τόμ. I, στοιχεῖα γιὰ τὸ 1888-1889). Στούς ἴδιους συνοικισμοὺς θά βρεῖτε κι «ἐργοστάσια» βυρσοδεψίας (βλ. τὸν «Ὁδηγὸ» γιὰ τὸ 1890). Ὁ κυριότερος «βιοτεχνικός» κλάδος εἶναι ἡ βυρσοδεψία καὶ ἡ ὑποδηματοποιία. Δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ κατὰ τὸ 1860-1870 ἔφτασε τὸ ἀνώτερο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξής του καὶ διαμορφώθηκε σέ «σταθερὴ ὀργάνωση μέ καθαρὰ ἐμπορικὸ χαρακτήρα». Ὅλη τῆ δουλιὰ τῆ μονοπώλησαν οἱ ἐργολάβοι πού ἀγόραζαν δέρματα καὶ τὰ μοίραζαν γιὰ ἐπεξεργασία στοὺς χειροτέχνες. Οἱ σιδηρόδρομοι ἔβαλαν τέλος στὸ μονοπωλιακὸ αὐτὸ χαρακτήρα τοῦ κεφαλαίου καὶ οἱ καπιταλιστὲς-ἐργολάβοι μετὰφεραν τὰ κεφάλαιά τους σέ πιο ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις. Τώρα ἡ βιοτεχνία αὐτὴ εἶναι ὀργανωμένη μέ τὸν παρακάτω τρόπο: ὑπάρχουν περίπου 120 μεγάλοι ἐπιχειρηματίες, ἔχουν ἐργαστήρια μέ μισθωτοὺς ἐργάτες καὶ μοιράζουν δουλιὰ στὰ σπίτια.

Βερνεῖο τοῦ Πέρμ, τὴν περιγράψαμε στὶς «Μελέτες», σελ. 171 καὶ ἐπόμενες. (βλ. Ἄπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 412 καὶ ἐπόμενες. Ἡ Σύντ.).

Οί μικροί άνεξάρτητοι έπιχειρηματίες (πού αγοράζουν όμως τό δέρμα από τούς μεγάλους) είναι κάπου 3000. Αύτοί πού δουλεύουν στά σπίτια (γιά τά μεγάλα άφεντικά) είναι 400 άτομα κι άλλοι τόσοι είναι οί μισθωτοί έργάτες. Έπειτα υπάρχουν και οί μαθητευόμενοι. Συνολικά υπάρχουν πάνω από 4000 τσαγκαράδες. Χώρια άπ' αυτούς υπάρχουν έδω βιοτέχνες-άγγειοπλάστες, βιοτέχνες πού φτιάχνουν είκονοστάσια, άγιογράφοι, ύφαντές τραπεζομάντηλων κτλ.

Πολύ χαρακτηριστική και τυπική κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα είναι ή κατεργασία του δέρματος της βερβερίτσας στό νομό Καργκόπολ του κυβερνειού Όλόνετς — πού την περιέγραψε ένας δάσκαλος-μάστορας, πολύ καλά κατατοπισμένος στά πράγματα, πού έδωσε μιά άληθινή και είλικρινή είκόνα όλης της ζωής του βιοτεχνικού κόσμου στις «Έργασίες της έπιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» (τεύχος IV). Σύμφωνα μέ την περιγραφή του (τό 1878) τό έπάγγελμα αυτό ύπάρχει από τίς άρχές του 19ου αιώνα: 8 άφεντικά έχουν 175 έργάτες και έπιπλέον γι' αυτούς δουλεύουν 1000 περίπου ράφτρες στά σπίτια τους και 35 περίπου οικογένειες* γουναράδων (στά χωριά), δηλ. συνολικά 1300-1500 άτομα, μέ συνολική παραγωγή 336 χιλιάδες ρούβλια. Σάν άξιοπερίεργο πρέπει νά σημειωθεί, ότι όταν ό κλάδος αυτός βρισκόταν στην άκμή του, δέ συμπεριλαμβανόταν στην στατιστική γιά τίς «φάμπρικες και τά έργοστάσια». Στόν «Όδηγό» του 1879 δέν αναφέρεται καθόλου. Όταν όμως άρχισε νά ξεπέφτει τότε μπήκε στην στατιστική. Ο «Όδηγός» του 1890 αναφέρει στην Καργκόπολ και στόν όμώνυμο νομό 7 έργοστάσια μέ 121 έργάτες και μέ συνολική παραγωγή 50 χιλιάδες ρούβλια. κι ό «Κατάλογος» 5 έργοστάσια μέ 79 έργάτες (χώρια 57 έξωτερικούς) και μέ συνολική παραγωγή 49 χιλιάδες ρούβλια*. Τό καθεστώς πού επικρατεί στην κεφαλαιοκρατική αυτή μανουφακτούρα είναι πολύ διδαχτικό, σάν δεϊγμα γιά τό τί γίνεται στις

* Νά τά στοιχειά γιά τούς «βιοτέχνες», πού άφορούν τό 1894. «Μέ τό ράψιμο της κατεργασμένης γούνας της βερβερίτσας άπασχολούνται οί πιό φτωχές μικροαστές της Καργκόπολ και οί άγρότισσες της έπαρχίας Πάβλοβο. Τίς πληρώνουν πολύ λίγο», έτσι πού ή ράφτρα κερδίζει τό μήνα μόνο 2 ρούβλια και 40 καπίκια ως 3 ρούβλια, τά έξοδα συντήρησης είναι δικά της, και γιά μιά τέτια άπολαβή (ή πληρωμή γίνεται μέ τό κομμάτι) πρέπει νά κάθεται 12 ώρες τό είκοσιτετράωρο χωρίς νά σηκώσει κεφάλι. «Η δουλιά έξαντλεί πολύ τίς δυνάμεις λόγω της έξαιρετικής έντασης και προσοχής». Τώρα οί ράφτρες είναι κάπου 200 («Η βιοτεχνική παραγωγή γιά τό κυβερνειό του Όλόνετς», δοκίμιο τών κ. κ. Μπλαγκοβέστσενσκι και Γκαριάζιν. Πετροζαβόντσκ, 1895, σελ. 92-93).

παμπάλαιες έντελώς ιδιότυπες «βιοτεχνίες» πού είναι παραπεταμένες κάπου σέ μιά από τίς πολυάριθμες απόκεντρες περιοχές τής Ρωσίας. Οί μαστόροι δουλεύουν 15 ώρες τό εικοσιτετράωρο μέσα σέ έξαιρετικά άνθυγιεινή άτμόσφαιρα καί κερδίζουν 8 ρούβλια τό μήνα, δηλαδή λιγότερο από 60-70 ρούβλια τό χρόνο. Τό εισόδημα τών άφεντικών είναι περίπου 5000 ρούβλια τό χρόνο. Οί σχέσεις τών άφεντικών πρός τούς έργάτες είναι «πατριαρχικές»: σύμφωνα μέ ένα παμπάλαιο έθιμο τό άφεντικό δίνει δωρεάν κβάς* κι άλάτι, πού οί έργάτες τό ζητιανεύουν από τή μαγείρισσα του άφεντικού. Σέ ένδειξη εύγνωμοσύνης πρός τό άφεντικό (γιατί τούς «δίνει» δουλιά) οί έργάτες πηγαίνουν καί καθαρίζουν δωρεάν τίς ούρες τής βερβερίτσας, επίσης καθαρίζουν τίς γούνες μετά τό τέλος τής δουλιάς. Όλη τή βδομάδα οί μαστόροι ζούν στά έργαστήρια καί τ' άφεντικά πότε-πότε στά άστεία, τούς τραβούν κι από κανένα ξύλο (σελ. 218, 1. c.), τούς αναγκάζουν νά κάνουν κάθε λογής δουλιές — νά άνακατεύουν τό χόρτο, νά καθαρίζουν τό χιόνι, νά κουβαλοϋν νερό, νά ξεπλένουν τά άσπρόρουχα κ. ά. Ή φτήνια τών έργατικών χεριών είναι καταπληχτική καί στήν ίδια τήν Καργκόπολ. Όσο γιά τούς άγρότες τών περιχώρων, «είναι έτοιμοι νά δουλέψουν σχεδόν δωρεάν». Ή παραγωγή γίνεται μέ τό χέρι μέ συστηματικό καταμερισμό τής έργασίας καί μέ μακρόχρονη (8-12χρονη) μαθήτευση. Τήν τύχη τών μαθητευόμενων μπορεί εύκολα νά τή φανταστεί κανείς.

6) ΟΙ ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΚΛΑΔΟΙ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑΣ ΖΩΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ

Ένα έξαιρετικά λαμπρό παράδειγμα κεφαλαιοκρατικής μα-νουφακτούρας άποτελεί ή φημισμένη βιοτεχνία ύποδημάτων του κεφαλοχωριού Κίμρι καί τών περιχώρων του στό νομό Κόρτσεβα του κυβερνειού Τβέρ**.

Ή βιοτεχνία αυτή είναι παμπάλαια.

* Ρωσικό ποτό. Σημ. μετ.

** Βλ. «Στατιστικά χρονικά τής Ρωσικής αυτοκρατορίας», II, τευχος III, Πετρούπολη, 1872. Ύλικά γιά τή μελέτη τής βιοτεχνικής παραγωγής καί τής χειρωνακτικής δουλιάς στη Ρωσία. Έπεξεργασμένα από τον Δ. Μάικοφ. Άρθρο του Β. Α. Πλετινόφ. Ή έργασία αυτή είναι ή καλύτερη ως πρός τή ζωντανή περιγραφή όλης τής όργάνωσης τής βιοτεχνίας. Οί πιο κατοπινές έργασίες δίνουν πολύτιμα στατιστικά στοιχεία καί στοιχεία γιά τίς βιοτικές συνθήκες, όμως δέν έξηγοϋν τόσο ίκανοποιητικά τήν οικονομική συγκρότηση τής σύνθετης αυτής βιοτεχνίας. Σέ συνέχεια, βλ. «Έργασίες τής έπιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τευχος VIII, άρθρο του κ. Ποκρόβσκι καί τίς «Έκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I.

υπάρχει από τό 16ο αιώνα. Μετά τή μεταρύθμιση εξακολουθεῖ νά μεγαλώνει καί ν' ἀναπτύσσεται. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1870-1880 ὁ Πλετνιόφ ὑπολόγισε ὅτι ἡ βιοτεχνία αὐτή ἀγκάλιαζε 4 ἐπαρχίες, ἐνῶ τό 1888 ἀνάφεραν κίόλας 9 ἐπαρχίες. Ἡ βάση τῆς ὀργάνωσης τῆς βιοτεχνίας εἶναι ἡ παρακάτω: Ἐπικεφαλῆς τῆς παραγωγῆς βρίσκονται τ' ἀφεντικά τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, πού δίνουν τά κομμένα δέρματα γιά ράψιμο ἔξω ἀπό τό ἐργαστήρι. Ὁ κ. Πλετνιόφ ἀνάφερε 20 τέτοιους ἰδιοχτῆτες μέ 124 ἐργάτες καί 60 παιδιά καί μέ συνολική παραγωγή 818 χιλιάδες ρούβλια. Ταυτόχρονα ὁ συγγραφέας ὑπολογίζει κατὰ προσέγγιση τούς ἐργάτες πού δούλευαν στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν αὐτῶν σέ 1769 ἐνήλικους καί 1833 παιδιά. Ἐπειτα ἔρχονται οἱ μικροί παραγωγοί μέ 1-5 μισθωτούς ἐργάτες καί μέ 1-3 παιδιά. Οἱ ἐπιχειρηματίες αὐτοί πουλάνε τό ἐμπόρευμά τους κυρίως στό κεφαλοχώρι Κίμρι, στά παζάρια· φτάνουν τούς 224 μέ 460 ἐργάτες καί 301 παιδιά καί μέ συνολική παραγωγή 187 χιλιάδες ρούβλια. Συνεπῶς, ὑπάρχουν συνολικά 244 ἐπιχειρηματίες μέ 2353 ἐργάτες (ἀπ' αὐτούς οἱ 1769 δουλεύουν στό σπίτι) καί μέ 2194 ἐργάτες-παιδιά (ἀπ' αὐτά τά 1833 δουλεύουν στό σπίτι) καί μέ συνολική παραγωγή 1005 χιλιάδες ρούβλια. Ἐπειτα ὑπάρχουν ἀκόμα ἐργαστήρια πού ἐκτελοῦν διάφορες μερικότερες δουλιές: ζύσιμο (καθάρισμα τοῦ δέρματος μέ τό ζυστήρι), κόλλημα τῶν ἀποκομμάτων (συγκόλληση τῶν ἀποκομμάτων πού βγαίνουν ἀπό τό ζύσιμο). Ὑπάρχουν ἐπίσης ἰδιαίτεροι μεταφορεῖς τοῦ ἐμπορεύματος (4 ἀφεντικά μέ 16 ἐργάτες καί μέ 50 περίπου ἄλογα), ἰδιαίτεροι μαραγκοί (φτιάχνουν κάσες) κτλ. *. Ὁ Πλετνιόφ ὑπολογίζει ὅτι ἡ συνολική παραγωγή ὅλης τῆς περιφέρειας φτάνει τά 4,7 ἑκατομμύρια ρούβλια. Τό 1881 ὑπολογίζεται ὅτι ὑπῆρχαν 10 638 βιοτέχνες καί μαζί μέ τούς πλανόδιους 26 000 ἄτομα, μέ συνολική παραγωγή 3,7 ἑκατομμύρια ρούβλια. Σχετικά μέ τούς

* Σύγκρινε «Ἐκθέσεις καί μελέτες»: 7 ὁμάδες βιοτεχνῶν: 1) δερματέμποροι, 2) προαγοραστές παπουτσιῶν, 3) ἰδιοχτῆτες μεγάλων ἐργαστηρίων (5-6 ἄτομα) πού κόβουν τό δέρμα καί διανέμουν τά ὑλικά στά σπίτια, 4) ἰδιοχτῆτες μικρῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες, πού ἐπίσης διανέμουν δουλιὰ στά σπίτια, 5) μοναχικοί παραγωγοί, πού δουλεύουν εἴτε γιά τήν ἀγορά εἴτε γιά τ' ἀφεντικά [sub. (ὑπο. Σύντ.) 3 καί 4]*, 6) μισθωτοί ἐργάτες (μαστόροι, καλφάδες, παιδιά), 7) «καλαποδάδες, κόφτες, καθώς καί ἰδιοχτῆτες κι ἐργάτες τῶν ἐργαστηρίων σταμπαρίσματος, ἐπάλειψης καί συγκόλλησης»¹³⁷ (σελ. 227, l. c.). Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897 τό κεφαλοχώρι Κίμρι εἶχε 7017 κατοίκους.

* [Γιά τούς ὁποίους ἔγινε λόγος στά ὑποκεφ. 3 καί 4].

δρους δουλιᾶς σπουδαῖο εἶναι νά σημειωθεῖ ἢ ὑπερβολικά μεγάλη μέρα ἐργασίας (14-15 ὥρες) καί οἱ ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθήκες δουλιᾶς, ἡ ἀμοιβή μέ ἐμπόρευμα κτλ. Τό κέντρο αὐτῆς τῆς παραγωγῆς, τό κεφαλοχώρι Κίμρι, «μοιάζει περισσότερο μέ μικρή πόλη» («Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 224). Οἱ κάτοικοι εἶναι κακοί γεωργοί, ὀλόκληρο τό χρόνο ἀσχολοῦνται μέ μή γεωργικές δουλιές. Μονάχα οἱ βιοτέχνες τῶν χωριῶν παρατᾶνε τό ἐπάγγελμά τους τόν καιρό τοῦ θέρου. Τά σπίτια στό κεφαλοχώρι Κίμρι εἶναι σάν τῆς πόλης καί οἱ κάτοικοι διακρίνονται γιά τίς συνήθειες κατοίκων πόλης στή ζωή τους (λογουχάρη γιά τήν «κομψότητά» τους). Ὡς τόν τελευταῖο καιρό τό ἐπάγγελμα αὐτό δέν τό ἀνάφερε ἡ «στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», ἴσως γιατί οἱ ἰδιοχτῆτες «αὐτοαποκαλοῦνται πρόθυμα βιοτέχνες» (ib., 228). Στόν «Κατάλογο» μῆηκανε γιά πρώτη φορά 6 ἐργαστήρια ὑποδηματοποιίας τῆς περιοχῆς Κίμρι μέ 15-40 ἐργάτες τό καθένα καί χωρίς ἐξωτερικούς ἐργάτες. Ἐννοεῖται ὅτι ἐδῶ τά κενά εἶναι ἄπειρα.

Στή μανουφακτοῦρα ἀνίκει ἐπίσης καί ἡ παραγωγή κουμπιῶν τῶν νομῶν Μπρόνιτσι καί Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας, ἡ παραγωγή κουμπιῶν ἀπό ὀπλές καί ἀπό κέρατα κριαριῶν. Στήν παραγωγή αὐτή ἀπασχολοῦνται 487 ἐργάτες σέ 52 ἐργαστήρια. Ἡ συνολική παραγωγή φτάνει τίς 264 χιλιάδες ρούβλια. Τά ἐργαστήρια πού ἔχουν λιγότερο ἀπό 5 ἄτομα εἶναι 16. τά ἐργαστήρια μέ 5-10 ἄτομα εἶναι 26 καί μέ 10 καί πάνω ἄτομα 10. Δίχως μισθωτούς ἐργάτες τά βγάζουν πέρα μονάχα 10 παραγωγοί, πού δουλεύουν γιά τούς μεγάλους μέ ὕλικά πού παίρνουν ἀπ' αὐτούς. Ἀπόλυτα ἀνεξάρτητοι εἶναι μόνο οἱ μεγάλοι βιοτέχνες (πού ὅπως φαίνεται ἀπό τούς ἀριθμούς πού παραθέτουμε πρέπει νά ἔχουν ἀπό 17-21 ἐργάτες στό ἐργαστήρι). Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γι' αὐτούς πού φιγουράρουν στόν «Ὁδηγό» σάν «φαμπρικάντες» (βλ. σελ. 291: ὑπάρχουν 2 ἐργαστήρια μέ 4 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή καί 73 ἐργάτες). Πρόκειται γιά «ὀργανική μανουφακτοῦρα». Πρῶτα τά κέρατα τά μαλακώνουν μέ ἀτμό στό λεγόμενο «σιδεράδικο» (ξύλινη καλύβα μέ καμίσι). Ἐπειτα στέλνονται στό *ἐργαστήρι*, κόβονται στήν κοπτική μηχανή, ἀποτυπώνεται πάνω τους τό σχέδιο μέ εἰδική πρέσα καί τέλος δουλεύονται καί γυαλίζονται στίς μηχανές. Στό ἐπάγγελμα ὑπάρχουν μαθητευόμενοι. Ἡ ἐργάσιμη μέρα διαρκεῖ 14 ὥρες. Ἡ πληρωμή γίνεται συνήθως μέ ἐμπόρευμα. Οἱ σχέσεις τῶν ἀφεντικῶν πρὸς τούς ἐργάτες εἶναι πατριαρχικές, συγκεκριμένα: τό ἀφεντικό ὀνομάζει τούς ἐργάτες «παιδιά» καί τό βιβλίό τῶν

πληρωμών ονομάζεται «τό βιβλίο των παιδιών». Τήν ώρα τῆς ἐξόφλησης τό ἀφεντικό μαλώνει τούς ἐργάτες καί ποτέ δέν ἐκπληρώνει πέρα γιά πέρα τίς «παρακλήσεις» τούς σχετικά μέ τήν πληρωμή.

Τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι καί ὁ κλάδος πού παράγει εἶδη ἀπό κέρατα, πού συμπεριλήφθηκε στόν πίνακά μας γιά τίς μικρές βιοτεχνίες (παράρτημα I γιά τό κεφάλαιο V, ἐπαγγέλματα ἀρ. 31 καί 33). Οἱ «βιοτέχνες» πού ἔχουν δεκάδες μισθωτούς ἐργάτες φιγουράρουν καί στόν «Ὁδηγό» σάν «φαμπρικάντες» (σελ. 291). Στήν παραγωγή ἐφαρμοζεται ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Γίνεται καί διανομή δουλιᾶς στό σπίτι (σ' αὐτούς πού ἰσώνουν τά χτένια). Κέντρο αὐτοῦ τοῦ κλάδου στό νομό Μπογκορόντσκι εἶναι τό μεγάλο χωριό Χοτέτσι, ὅπου ἡ γεωργία πέρασε πιά σέ δεύτερη μοίρα (τό 1897 εἶχε 2494 κατοίκους). Ἡ ἐκδοση τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Μπογκορόντσκι τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας τό 1890», λέει πολύ σωστά, ὅτι τό χωριό αὐτό «δέν ἀποτελεῖ τίποτε ἄλλο παρά μία πλατιά μανουφακτούρα πού φτιάχνει χτένια» (σελ. 24, ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μας). Τό 1890 ὑπῆρχαν σ' αὐτό τό χωριό πάνω ἀπό 500 βιοτέχνες, μέ παραγωγή ἀπό 3,5 ὡς 5,5 ἑκατομμύρια χτένια. «Συνήθως ὁ πωλητής τῶν κεράτων εἶναι ταυτόχρονα κι ὁ ἀγοραστής τῶν εἰδῶν πού θά παραχθοῦν, καί ἐκτός ἀπ' αὐτό, ὄχι σπάνια, καί μέγας παραγωγός χτενιδῶν». Πολύ ἄσχημη εἶναι ἡ κατάσταση τῶν παραγωγῶν, πού ἀναγκάζονται νά παίρνουν κέρατα γιά ἐπεξεργασία «μέ τό κομμάτι»: «οὐσιαστικά ἡ κατάσταση τους εἶναι χειρότερη ἀκόμα κι ἀπό τήν κατάσταση τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων». Ἡ ἀνάγκη τούς ὑποχρεώνει νά ἐκμεταλλεύονται ὑπερβολικά τή δουλιά ὅλης τῆς οἰκογένειάς τους, *νά παρατείνουν τήν ἐργάσιμη μέρα* καί νά βάζουν στή δουλιά ἀνήλικους. «Τό χειμῶνα ἡ δουλιά στό Χοτέτσι ἀρχίζει ἡ ὥρα μία μετά τά μεσάνυχτα καί εἶναι δύσκολο νά πει κανεῖς μέ σιγουριά πότε τελειώνει στό σπίτι τοῦ „ἀνεξάρτητου“ βιοτέχνη πού δουλεύει „μέ τό κομμάτι“». Ὁ ἐπικρατέστερος τρόπος πληρωμῆς εἶναι μέ ἐμπόρευμα. «Τό σύστημα αὐτό, πού μέ τόση δυσκολία ξεριζώθηκε πιά ἀπό τίς φάμπρικες, ἐξακολουθεῖ ἀκόμα νά βρίσκεται σέ πλήρη ἰσχὴ στά μικρά βιοτεχνικά ἐργαστήρια» (27). Ὅπως φαίνεται, τέτια εἶναι καί ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς εἰδῶν ἀπό κέρατα στό νομό Κάννικοφ τοῦ κυβερνεῖου Βόλογκντα, στήν περιφέρεια τοῦ κεφαλοχωριοῦ Οὐστιε (τή λεγόμενη «Οὐστιάνστσινα») μέ τά 58 χωριά του. Ὁ κ. Β. Μπορίσοφ («Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική

παραγωγή», τεύχος ΙΧ) γράφει ότι ἐδῶ ὑπάρχουν 388 βιοτέχνες μέ συνολική παραγωγή 45 χιλιάδες ρούβλια. Ὅλοι οἱ βιοτέχνες δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες πού ἀγοράζουν τά κέρατα στήν Πετρούπολη καί τίς χελῶνες ἀπό τό ἐξωτερικό.

Ἐπικεφαλῆς τῆς βουρτσοποιίας στό κυβερνεῖο Μόσχας (βλ. παράρτημα Ι, γιά τό κεφάλαιο V, ἐπάγγελμα ἀρ. 20), βλέπουμε μεγάλα ἐργαστήρια μέ μεγάλο ἀριθμό μισθωτῶν ἐργατῶν καί μέ συστηματικό καταμερισμό ἐργασίας*. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ἐδῶ ἡ ἀλλαγὴ πού ἔγινε ἀπό τό 1879 ὡς τό 1895 στήν ὀργάνωση αὐτοῦ τοῦ κλάδου (βλ. τήν ἐκδοση τῶν ζέμιστρο τῆς Μόσχας: «Ἡ βουρτσοποιία σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τοῦ 1895»). Μερικοί εὐποροὶ βιοτέχνες μετακόμισαν στή Μόσχα γιά νά ἀσκήσουν ἐκεῖ τό ἐπάγγελμά τους. Ὁ ἀριθμός τῶν βιοτεχνῶν αὐξήθηκε κατά 70 % καί ἰδιαίτερα αὐξήθηκε ὁ ἀριθμός τῶν γυναικῶν (+170 %) καί τῶν κοριτσιῶν (+159 %). Ἐλαττώθηκε ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες: τό ποσοστό τῶν ἐργαστηρίων μέ μισθωτούς ἐργάτες ἔπεσε ἀπό 62 % στά 39 %. Αὐτό ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι τ' ἀφεντικά πέρασαν στό σύστημα τῆς *διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι*. Ἡ εἰσαγωγή καί ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ μηχανικοῦ τρυπανιοῦ (πού ἀνοίγει τρύπες στά σανιδάκια), ἐπιτάχυνε καί διευκόλυνε μιὰ ἀπό τίς κυριότερες δουλιές τῆς βουρτσοποιίας. Αὐξήθηκε ἡ ζήτηση γιά «φυτευτές» (βιοτέχνες πού «φυτεύουν» τήν τρίχα στά σανιδάκια) καί ἡ δουλιά αὐτή, πού ἐξειδικευόταν-ὄλο καί περισσότερο, ἔπεφτε στίς πλάτες τῶν γυναικῶν, γιατί ἀποτελοῦσαν πιό φτηνὴ ἐργατικὴ δύναμη. Οἱ γυναῖκες ἄρχισαν νά κάνουν τὴ δουλιά αὐτὴ στό σπίτι καί νά πληρώνονται μέ τό κομμάτι. Ἔτσι ἡ αὐξηση τῆς δουλιᾶς στό σπίτι προκλήθηκε ἐδῶ ἀπό τὴν πρόοδο τῆς τεχνικῆς (μηχανικό τρυπάνι), ἀπό τὴν πρόοδο τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας (ἡ μοναδικὴ δουλιά τῶν γυναικῶν εἶναι νά φυτεύουν τίς τρίχες στά σανιδάκια) καί ἀπό τὴν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης (ἡ ἐργασία τῶν γυναικῶν καί τῶν κοριτσιῶν εἶναι φτηνότερη). Στό παράδειγμα αὐτὸ φαίνεται πολὺ καθαρά ὅτι ἡ δουλιά στό σπίτι δὲν παραμερίζει καθόλου τὴν ἔννοια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφρακτοῦρας, ἀλλ' ἀντίθετα κάποτε ἀποτελεῖ μάλιστα ἔνδειξη τῆς παραπέρα ἀνάπτυξῆς τῆς.

* Ὁ «πριονιστής» πριονίζει τά σανιδάκια γιά τίς βουρτσες. Ὁ «τρυπητής» ἀνοίγει σ' αὐτὰ τρύπες. Ὁ «καθαριστής» καθαρίζει τὴν τρίχα. Ὁ «φυτευτής» «φυτεύει» τὴν τρίχα στίς τρύπες. Ὁ «ξυλουργός» κολλάει τό κοντραπλακέ στίς βουρτσες («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεύχος Ι, σελ. 18).

7) Οί κλάδοι έπεξεργασίας όρυχτῶν

Στόν κλάδο τής άγγειοπλαστικής, παράδειγμα κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας άποτελοϋν οί βιοτεχνίες τής περιφέρειας Γκζέλι (μιās περιοχής μέ 25 χωριά τών νομῶν Μπρόνιτσι καί Μπογκορόντσκ τοϋ κυβερνειού Μόσχας). Τά στατιστικά στοιχεία γι' αυτές τίς βιοτεχνίες μπήκαν στόν πίνακά μας γιά τίς μικρές βιοτεχνίες (παράρτημα I γιά τό κεφάλαιο V, βιοτεχνίες άρ. 15, 28 καί 37). Άπό τά στοιχεία αυτά φαίνεται, ότι, παρ' όλες τίς τεράστιες διαφορές ανάμεσα στις τρεις βιοτεχνίες τοϋ Γκζέλι: παραγωγή πήλινων άγγείων, ειδῶν πορσελάνης καί ζωγραφιστῶν άγγείων, οί ένδιάμεσες βαθμίδες ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες έργαστηρίων στήν κάθε βιοτεχνία σβήνουν αυτές τίς διαφορές καί έχουμε μιá όλόκληρη σειρά έργαστήρια, πού οί διαστάσεις τους μεγαλώνουν βαθμιαία. Νά ό μέσος άριθμός εργατῶν πού αναλογοϋν κατά έργαστήρι τής κάθε κατηγορίας τών τριῶν αὐτῶν έπαγγελμάτων: 2,4—4, 3—8, 4—4, 4—7, 9—13,5—18—69—226,4. Δηλαδή από τό πιό μικρό έργαστήρι ή σειρά φτάνει στό πιό μεγάλο. Δέ χωράει καμιά άμφιβολία ότι τά μεγάλα έργαστήρια άνήκουν στις κεφαλαιοκρατικές μανουφακτούρες (έφόνσον δέν εισήγαγαν μηχανές καί δέν πέρασαν στήν κατηγορία τής φάμπρικας). Σπουδαίο όμως δέν είναι μόνον αυτό, αλλά καί τό γεγονός, ότι τά μικρά έργαστήρια συνδέονται μέ τά μεγάλα. Ότι έδῶ βλέπουμε μιá ένιαία συγκρότηση τής βιοτεχνίας κι όχι χωριστά έργαστήρια πότε τοϋ ενός καί πότε τοϋ άλλου τύπου οικονομικής όργάνωσης. «Τό Γκζέλι άποτελεί ένα ένιαίο οικονομικό σύνολο» (Ίσάγεφ, I. c., σελ. 138), καί τά μεγάλα έργαστήρια τής περιοχής αὐτῆς σχηματίστηκαν άργά καί βαθμιαία, αναπτύχθηκαν από τά μικρά (ib., 121). Ἡ παραγωγή γίνεται μέ τό χέρι*, μέ σημαντική έφαρμογή τοϋ καταμερισμοϋ τής έργασίας: στους άγγειοπλαστες βλέπουμε εργατες πού δουλεύουν στόν τροχό (πού ειδικεύονται άνάλογα μέ τό είδος τών σκευῶν), εργατες πού ψήνουν τό προϊόν κ. ά. καί κάποτε καί ειδικό εργάτη γιά τήν παρασκευή τών χρωμάτων. Ὁ καταμερισμός τής έργασίας

* Ἡ σημειωθεί, ότι σ' αυτό τόν κλάδο, όπως καί στήν ύφαντουργία πού περιγράψαμε πιό πάνω, ή κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα άποτελεεί, κυριολεκτικά, τήν οικονομία τοϋ παρελθόντος. Ἡ έποχή μετά τή μεταρύθμιση χαρακτηρίζεται από τή μετατροπή αὐτῆς τής μανουφακτούρας σέ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ὁ άριθμός τών εργοστασίων τοϋ Γκζέλι, πού χρησιμοποιοϋν άτμοκινητήρες, ήταν τό 1866: 1, τό 1879: 2, τό 1890: 3 (σύμφωνα μέ τά στοιχεία τής «Έπετηρίδας τοϋ ύπουργείου οικονομικῶν», τεϋχος I καί τοϋ «Όδηγοϋ» γιά τό 1879 καί τό 1890).

στά εργοστάσια πορσελάνης είναι πολύ λεπτομερειακός: υπάρχουν εργάτες που αλέθουν τό δρυχτό, εργάτες που δουλεύουν στον τροχό, ταϊστές, καμινευτές, ζωγράφοι κλπ. Αυτοί που δουλεύουν στον τροχό ειδικεύονται μάλιστα σε ιδιαίτερα είδη πιατικών (σύγκρινε Ίσάγεφ, l. c., 140: σε μιά περίπτωση ο καταμερισμός της εργασίας ανεβάζει την παραγωγικότητα της εργασίας κατά 25 %). Τα εργαστήρια ζωγραφικής δουλεύουν για τους εργοστασιάρχες πορσελάνης, είναι συνεπώς μονάχα παραρτήματα της μανουφακτούρας τους, που κάνουν μιά πολύ ειδική δουλιά. Χαρακτηριστικό για την κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα που δημιουργήθηκε είναι, ότι και η φυσική δύναμη γίνεται εδώ ειδικότητα. Έτσι, στην περιοχή του Γκζέλι μερικά χωριά ασχολούνται (σχεδόν στο σύνολό τους), με τό σκάσιμο του άργιλοχώματος. Για τίς βαριές δουλιές, που δέν απαιτούν ιδιαίτερη τέχνη (ή δουλιά του άλεστή) χρησιμοποιούνται σχεδόν αποκλειστικά οί ξενοφερμένοι εργάτες από τά κυβερνεΐα της Τούλας και του Ριαζάν, που ξεπερνούν τους άδύνατους κατοίκους του Γκζέλι σε δύναμη και άντοχή. Συνηθίζεται πολύ ή πληρωμή με έμπορευμα. Ή γεωργία βρίσκεται σε κακή κατάσταση. «Οί κάτοικοι της περιοχής Γκζέλι αποτελούν μιά έκφυλισμένη γενιά» (Ίσάγεφ, 168) — έχουν άδύνατο θώρακα, στενούς ώμους και είναι καχεκτικοί. Οί ζωγράφοι χάνουν νωρίς την όρασή τους κτλ. Ό κεφαλαιοκρατικός καταμερισμός της εργασίας τσακίζει τον άνθρωπο και τον παραμορφώνει. Ή εργάσιμη μέρα βαστά 12-13 ώρες.

8) Οί κλάδοι έπεξεργασίας μετάλλων.

Οί βιοτεχνίες του Πάβλοβο

Οί περίφημες βιοτεχνίες άτσάλινων κλειδαριών και άντικειμένων του Πάβλοβο περιλαβαίνουν μιά όλόκληρη περιοχή του νομού Γκορμπάτοφ του κυβερνεΐου Νίζνι Νόβγκοροντ και του νομού Μοϋρομ του κυβερνεΐου Βλαντίμιρ. Ή προέλευση αυτών των βιοτεχνιών είναι παμπάλαια: ό Σμιρνόφ άναφέρει, ότι στά 1621 ύπήρχαν κióλας στό Πάβλοβο (σύμφωνα με τά βιβλία καταγραφής)¹³⁸ 11 σιδεράδικα. Στά μέσα του 19ου αΐωνα οί βιοτεχνίες αυτές αποτελούσαν κióλας ένα πλατύ δίχτυ με έντελώς διαμορφωμένες κεφαλαιοκρατικές σχέσεις. Μετά τή μεταρύθμιση οί βιοτεχνίες αυτής της περιφέρειας έξακολουθοΐσαν ν' αναπτύσσονται και σε πλάτος και σε βάθος. Σύμφωνα με τή άπογραφή των ζέμστβο του 1889, σε 13 έπαρχίες και σε 119 χωριά του νο-

μου Γκορμπάτοφ ασχολούνται με τό ἐπάγγελμα αὐτό 5953 νοικοκυριά, 6570 ἐργαζόμενοι ἄντρες (54 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτά τὰ χωριά) καί 2741 γέροι, ἀνήλικοι καί γυναῖκες, συνολικά 9311 ἄτομα. Στό νομό Μοῦρομ ὁ κ. Γρηγόριεφ ὑπολόγισε ὅτι τό 1881 ὑπῆρχαν 6 βιοτεχνικές ἐπαρχίες, 66 χωριά, 1545 νοικοκυριά καί 2205 ἐργαζόμενοι ἄντρες (39 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργαζομένων σ' αὐτά τὰ χωριά). Δέ δημιουργήθηκαν μόνο μεγάλα βιοτεχνικά χωριά, πού δέν ασχολοῦνταν μέ τή γεωργία (Πάβλοβο, Βόρσμα), ἀλλά καί οἱ γύρω ἀγρότες ἀποτραβιοῦνταν ἀπό τή γεωργία: ἐκτός ἀπό τό Πάβλοβο καί τή Βόρσμα στό νομό Γκορμπάτοφ ασχολοῦνταν μέ ἐπαγγέλματα 4492 ἐργαζόμενοι, κι ἀπ' αὐτούς οἱ 2357, δηλαδή οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μισούς δέν ασχολοῦνταν μέ τή γεωργία. Ἡ ζωή τέτιων κέντρων, ὅπως τοῦ Πάβλοβο, πῆρε πέρα γιά πέρα τή μορφή τῆς ζωῆς τῶν πόλεων καί δημιούργησε ἀσύγκριτα πιό ἀναπτυγμένες ἀνάγκες, πιό πολιτισμένη κατάσταση, ἐνδυμασία, τρόπο ζωῆς κτλ. ἀπ' ὅ,τι στούς «ἀπολίτιστους» γεωργούς τῶν περιχώρων*.

Περνώντας στό ζήτημα τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης τῶν βιοτεχνιῶν τοῦ Πάβλοβο, πρέπει πρῶτα ἀπ' ὅλα νά διαπιστώσουμε τό ἀδιαμφισβήτητο γεγονός, ὅτι ἐπικεφαλῆς τῶν «βιοτεχνῶν» βρίσκονται οἱ κλασικότερες κεφαλαιοκρατικές μανουφακτοῦρες. Λχ. στήν ἐπιχείρηση τῶν Ζαβιάλοφ (πού ἀκόμα καί στή δεκαετία 1860-1870 ἀπασχολοῦσαν στά ἐργαστήριά τους πάνω ἀπό 100 ἐργάτες καί τώρα εἰσήγαγαν καί ἀτμοκινητήρα) ἕνα σουγιαδάκι περνάει ἀπό 8-9 χέρια: πάνω σ' αὐτό δουλεύουν: ὁ σιδεράς, ὁ λεπιδοποιός, αὐτός πού φτιάχνει τή λαβή (δουλεύει συνήθως στό σπίτι), αὐτός πού βάφει τίς λεπίδες, ὁ ἐργάτης πού τίς λειαίνει, ἡ ἐργάτρια πού τό γυαλίζει, ὁ ἐργάτης πού φτιάχνει τὰ στολιδία, ὁ τροχιστής κι ὁ μαρκαδόρος. Εἶναι μιά πλατιά κεφαλαιοκρατική συνεργασία, πού βασιζέται στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας καί πού ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἐργατῶν, πού φτιάχνουν ἕνα μέρος τῆς δουλιᾶς, δέν ἀπασχολοῦνται στό ἐργαστήρι τοῦ κεφαλαιοκράτη, ἀλλά στό σπίτι τους. Νά τά στοιχεῖα τοῦ κ. Λάμπζιν (1866) γιά τὰ μεγαλύτερα ἐργαστήρια τῶν χωριῶν Πάβλοβο, Βόρσμα καί Βάτσα σ' ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς αὐτῆς τῆς περιφέρειας: 15 ἀφεντικά εἶχαν 500 ἐργάτες στά ἐργαστήριά τους καί 1134 ἐξωτερικούς ἐργάτες. Εἶχαν δηλαδή συνολικά 1634 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή

* Βλ. πιό πάνω γιά τό μεγαλύτερο ποσοστό τοῦ ἐγγράμματος πληθυσμοῦ τῶν χωριῶν Πάβλοβο καί Βόρσμα καί γιά τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν ἀπό τὰ χωριά σ' αὐτά τὰ κέντρα.

351,7 χιλιάδες ρούβλια. Κατά πόσο ένας τέτοιος χαρακτηρισμός των οικονομικών σχέσεων μπορεί σήμερα να ισχύσει για όλη την περιφέρεια, φαίνεται από τα παρακάτω στοιχεία*:

Περιφέρειες	Αριθμός των εργαζομένων, που ασχολούνται με τη βιοτεχνία και δουλεύουν					Κατά προσέγγιση αξία της παραγωγής σε εκατομμύρια ρούβλια
	για την αγορά	για τον επιχειρηματία	σάν μισθωτοί	για τον επιχειρηματία και σάν μισθωτοί	Σύνολο	
Πάβλοβο	3 132	2 819	619	3 438	6 570	} 2
Περιφέρεια του κεφαλοχωριού Σελίτμπα	41	60	136	196	237	
Μουδρομ	500	;	;	2 000	2 500	1
<i>Σύνολο</i>	3 673	—	—	5 634	9 307	3

Έτσι η μορφή οργάνωσης του κλάδου, που περιγράψαμε, επικρατεί σ' όλες τις περιφέρειες. Γενικά περίπου *τά τρία πέμπτα* όλων των εργατών δουλεύουν σε συνθήκες κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Συνεπώς, και δώ βλέπουμε ότι η μανουφακτούρα κατέχει την πρωτοκαθεδρία στη γενική συγκρότηση της παραγωγής** και υποτάσσει μάζες εργατών, χωρίς όμως να είναι σε θέση να ξεριζώσει ολότελα τη μικρή παραγωγή. Η σχετική βιωσιμότητα της τελευταίας εξηγείται πέρα για πέρα, πρώτο με τό ότι μερικοί κλάδοι της βιοτεχνίας του Πάβλοβο δέ μηχανοποιήθηκαν ακόμα καθόλου (λχ. η παραγωγή κλειδαριών)· δεύτερο με τό ότι ο μικρός παραγωγός, για να μην ξεπέσει, άμυνε-

* Τά στοιχεία είναι παρμένα από τά «Υλικά» της στατιστικής των ζέμστρο και από την «Έκθεση» του κ. Άννεσκι, καθώς κι από την έρευνα του Α. Ν. Πότερσοφ (τήν έχουμε αναφέρει πιο πάνω). Για την περιφέρεια του Μουδρομ οί αριθμοί είναι κατά προσέγγιση. Σύμφωνα με την άπογραφή του 1897 ο αριθμός των κατοίκων της Βόρσμα ήταν 4674 και του Πάβλοβο 12 431.

** Τά στοιχεία που αναφέραμε δέν εκφράζουν καθόλου ολοκληρωμένα την πρωτοκαθεδρία αυτή: όσα εκθέτουμε πιο κάτω στο κείμενο, δείχνουν, ότι οί βιοτέχνες που δουλεύουν για την αγορά είναι *πιο πολύ* υποταγμένοι στο κεφάλαιο από τους βιοτέχνες που δουλεύουν για τ' άφεντικά, μά και οί βιοτέχνες που δουλεύουν για τ' άφεντικό είναι *πιο πολύ* υποταγμένοι από τους μισθωτούς εργάτες. Οί βιοτεχνίες του Πάβλοβο δείχνουν πολύ ανάγλυφα την αδιάρηκτη σύνδεση του έμπορικού κεφαλαίου με τό βιομηχανικό, πράγμα που χαρακτηρίζει γενικά την κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα στις σχέσεις της με τους μικρούς παραγωγούς.

ται μέ μέσα πού τόν ρίχνουν πολύ πιά χαμηλά από τό μισθωτό ἐργάτη. Τά μέσα αὐτά εἶναι ἡ παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας, τό κατέβασμα τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου καί ὁ περιορισμός τῶν ἀναγκῶν. «Ἡ ὁμάδα τῶν βιοτεχνῶν πού ἐργάζεται γιά τ' ἀφεντικά, ὑπόκειται σέ μικρότερες διακυμάνσεις τῶν μεροκάματων» (Γρηγόριεφ, I. c., 65): Στοῦ Ζαβιάλοφ, λχ., λιγότερο ἀπ' ὅλους πληρώνεται αὐτός πού φτιάχνει τίς λαβές: «ὁ ἐργάτης αὐτός δουλεύει στό σπίτι καί γι' αὐτό ἱκανοποιεῖται μέ χαμηλότερο μεροκάματο» (68). Οἱ βιοτέχνες πού δουλεύουν «γιά τοὺς φαμπρικόκάντες ἔχουν τή δυνατότητα νά κερδίσουν λίγο περισσότερα ἀπό τίς μέσες ἀποδοχές τοῦ βιοτέχνη, πού πάει τό προϊόν του στήν ἀγορά. Ἡ αὔξηση τοῦ μεροκάματος εἶναι πολύ αἰσθητή στους ἐργάτες πού ζοῦν στίς ἴδιες τίς φάμπρικες» (70)*. Ἡ ἐργάσιμη μέρα στίς «φάμπρικες» εἶναι $14\frac{1}{2}$ -15 ὥρες, maximum 16. «Ἡ ἐργάσιμη ὁμως μέρα τῶν βιοτεχνῶν, πού δουλεύουν στά σπίτια τους, δέν εἶναι ποτέ μικρότερη ἀπό 17 ὥρες, καί κάποτε φτάνει ὡς τίς 18 καί 19 μάλιστα ὥρες τό εικοσιτετράωρο» (ibid.). Δέν εἶναι λοιπόν καθόλου περίεργο, ὅτι ὁ νόμος τῆς 2 τοῦ Ἰούνη 1897¹³⁹ προκάλεσε ἐδῶ τήν ἔνταση τῆς δουλιᾶς στό σπίτι. Ἀπό καιρό πιά ἔπρεπε οἱ «βιοτέχνες» αὐτοί νά καταβάλουν ὅλες τίς φροντίδες καί τίς προσπάθειές τους γιά νά πετύχουν ἀπό τοὺς ἐπιχειρηματίες ν' ἀνοίξουν φάμπρικες! Ἄς θυμηθεῖ ἐπίσης ὁ ἀναγνώστης τήν περίφημη «πληρωμή σέ εἶδος», τήν «ἐξαργύρωση τῶν χαρτονομισμάτων»** καί τήν «ὑποθήκευση τῶν γυναικῶν» τοῦ Πάβλοβο, καθὼς καί ἄλλες παρόμοιες μορφές δουλικῆς ἐξάρτησης καί προσωπικῆς ταπεινώσεως, πού πιέζουν τόν quasi-ἀνεξάρτητο μικρό παραγωγό***. Εὐτυχῶς, ἡ μεγάλη μη-

* Στήν ἐλάττωση τῶν μεροκάματων σπουδαῖο ρόλο παίξει καί ἡ σύνδεση μέ τή γῆ. Οἱ βιοτέχνες τοῦ χωριοῦ «κερδίζουν γενικά λιγότερα ἀπό τοὺς κλειδαράδες τοῦ Πάβλοβο» (Ἄννεσκι, «Ἐκθεση», σελ. 61). Εἶναι ἀλήθεια, πὼς πρέπει νά παρθεῖ ὑπόψη, ὅτι οἱ πῶτοι ἔχουν τό ψομί τους καί ὁμως «εἶναι ζήτημα ἂν μπορεῖ κανεὶς νά παραδεχτεῖ σάν πιά εὐνοϊκή τήν κατάσταση τοῦ ἀπλοῦ βιοτέχνη τοῦ χωριοῦ ἀπὸ τήν κατάσταση τοῦ μεσαίου κλειδαρά τοῦ Πάβλοβο» (61).

** Ὁ προαγοραστής δέν πλήρωνε τοὺς βιοτέχνες χωριστά τόν καθένα, ἀλλά ἔδινε μερικά χοντρά χαρτονομίσματα γιά νά τά μοιραστοῦν μεταξύ τους. Ἐπειδὴ οἱ βιοτέχνες δέν μπορούσαν νά κάνουν τή μοιρασιά, ἀναγκάζονταν νά πληρώνουν στὸν προαγοραστή $1\frac{1}{2}$ -2 καπίκια στό ρούβλι γιά τή μετατροπὴ τῶν χαρτονομισμάτων σέ ψιλὰ γιά νά μποροῦν νά κάνουν τή διανομή. Σημ. μετ.

*** Ὅταν ξεσποῦν κρίσεις συμβαίνει νά δουλεύουν κυριολεκτικά δωρεάν. ν' ἀνταλλάσσουν τό «ἄσπρο μέ τό μαῦρο», δηλαδή τά ἔτοιμα προϊόντα μέ τίς πρῶτες ὕλες κι αὐτό συμβαίνει «ἀρκετά συχνά» (Γρηγόριεφ, ibid., 93).

χανική βιομηχανία που αναπτύσσεται γοργά, δέ συμβιβάζεται τόσο εύκολα με τις χειρότερες αυτές μορφές της έκμετάλλευσης, όπως είναι ή μανουφακτούρα. Προτρέχοντας, παραθέτουμε στοιχεία για την ανάπτυξη της εργοστασιακής παραγωγής σ' αυτή την περιφέρεια*.

Χρόνια	Αριθμός των «φάμπρικων κι εργοστασίων»	Αριθμός των εργατών			Συνολική παραγωγή (σε χιλιάδες ρούβλια)	Αριθμός επιχειρήσεων με άνω κινήσεις	Αριθμός επιχειρήσεων με 15 και πάνω εργάτες
		στις επιχειρήσεις	έξωτερικοί	σύνολο			
1879	31	;	;	1 161	498	2	12
1890	38	περίπου 1 206	περίπου 1 155	2 361	594	11	24
1894/95	31	1 905	2 197	4 102	1134	19	31

* Έτσι βλέπουμε, ότι όλο και μεγαλύτερος αριθμός εργατών τραβιέται στα μεγάλα εργαστήρια που περνούν στη χρησιμοποίηση των μηχανών**.

9) Άλλοι κλάδοι επεξεργασίας μετάλλων

Στην κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα υπάγονται επίσης και οι βιοτεχνίες του κεφαλοχωριού Μπεςβόντνογε του κυβερνείου

* Τα στοιχεία είναι παρμένα από τον «Οδηγό» και τον «Κατάλογο» για όλη την περιφέρεια, που συμπεριλαμβάνει και τα κεφαλοχώρια Σελίτιπα και Βάτσα με τα περίχωρά τους. Δέ χωράει αμφιβολία ότι ο «Οδηγός» του 1890 περιέλαβε και τους εξωτερικούς εργάτες στο συνολικό αριθμό των εργατών που δουλεύουν στις φάμπρικες και στα εργοστάσια. Καθορίσαμε τον αριθμό των εξωτερικών εργατών κατά προσέγγιση και περιοριστήκαμε μόνο να διορθώσουμε τα στοιχεία που αφορούν τα δυο μεγαλύτερα εργαστήρια (τό εργαστήριο Ζαβιάλοφ και τό εργαστήριο Φ. Βαριπάγεφ). Για νά μπορεί νά συγκριθεί ο αριθμός των «φάμπρικων και των εργοστασίων» που αναφέρεται στον «Κατάλογο» με τον αριθμό που παρουσιάζει ο «Οδηγός», είναι απαραίτητο νά πάρουμε μονάχα τά εργαστήρια με 15 και πάνω εργάτες (περισσότερες λεπτομέρειες γι' αυτό βλ. στις «Μελέτες» μας, τό άρθρο «Τό ζήτημα της στατιστικής μας για τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια»). (Βλ. Άπαντα, 4η ρωσ. εκδ., τόμ. 4ος. Η Σύντ.).

** Αντίθετα, σ' ένα κλάδο της βιοτεχνίας του Πάβλοβο, και συγκεκριμένα στην παραγωγή κλειδαριών, ελαττώνεται ο αριθμός των εργατηρίων με μισθωτούς εργάτες. Ο Α. Ν. Πότερσοφ (l. c.) που παρακολούθησε σ' όλες του τίς λεπτομέρειες αυτό τό γεγονός υπέδειξε και την αίτια του: τό συναγωνισμό της φάμπρικας κλειδαριών του κυβερνείου Κόβνο (ή φάμπρικα των αδελφών Σμίθ τό 1890 είχε 500 εργάτες με παραγωγή 500 χιλιάδες ρούβλια. Τό 1894/95 είχε 625 εργάτες με παραγωγή 730 χιλιάδες ρούβλια).

καί τοῦ νομοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Τό κεφαλοχώρι αὐτό εἶναι ἐπίσης ἓνα ἀπό τά βιοτεχνικά κεφαλοχώρια, πού τό μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων του δέν ἀσχολεῖται καθόλου μέ τή γεωργία καί πού ἀποτελεῖ κέντρο μιᾶς βιοτεχνικῆς περιφέρειας μέ κάμποσα χωριά. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῶν ζῆμιστρο τοῦ 1889 («Υλικά», τεῦχος VIII, Νίζνι Νόβγκοροντ, 1895), στήν περιοχή Μπεσβόντογε (581 νοικοκυριά) τά 67,3% τῶν νοικοκυριῶν δέν καλλιεργοῦσαν τά χωράφια τους, τά 78,3% τῶν νοικοκυριῶν δέν εἶχαν ἄλογα, τά 82,4% τῶν νοικοκυριῶν ἀσχολοῦνταν μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, τά 57,7% τῶν νοικοκυριῶν εἶχαν μέλη πού ξέραν γράμματα ἢ πήγαιναν στό σχολεῖο (ἐναντι 44,6% πού ἦταν ὁ μέσος ὄρος γιά ὄλο τό νομό). Στό Μπεσβόντογε κατασκευάζονται διάφορα μέταλλα ἀντικείμενα: ἄλυσιδες, ἀγκίστρια, μέταλλα δίχτυα. Τό 1883 ἡ συνολική παραγωγή ὑπολογιζόταν σέ 2 1/2 ἑκατομμύρια ρούβλια* καί τό 1888/89 σέ 1 1/2 ἑκατομμύριο ρούβλια**. Τό ἐπάγγελμα ἦταν ὀργανωμένο μέ τόν ἀκόλουθο τρόπο: δούλευαν γιά τοὺς ἐπιχειρηματίες μέ ὑλικά πού τοὺς δίναν οἱ ἴδιοι, ἡ δουλιὰ μοιραζόταν σέ μιὰ σειρά ἐργάτες πού ἐκτελοῦσαν μιὰ φάση τῆς καί γινόταν ἐνμέρει στά ἐργαστήρια τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί ἐνμέρει στά σπίτια. Στήν παραγωγή, λχ., τῶν ἀγκιστριῶν οἱ διάφορες φάσεις ἐκτελοῦνταν ἀπό τοὺς «λυγιστές», τοὺς «κόφτες» (αὐτοὶ δουλεύουν σέ ἰδιαίτερο χῶρο) καί τοὺς «τροχιστές» (γυναῖκες καί παιδιά πού ἀκονίζουν τίς μύτες τῶν ἀγκιστριῶν στό σπίτι). Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἐργάτες δουλεύουν γιά τόν κεφαλαιοκράτη μέ τό κομμάτι καί ὁ λυγιστής δίνει ἀπό μέρος του δουλιὰ στους κόφτες καί στους τροχιστές. «Τό τέντωμα τοῦ σιδερένιου σύρματος γίνεται σήμερα μέ ἵπποκίνητα βαροῦλκα. Παλιότερα τό σύρμα τό τέντωναν οἱ τυφλοί, πού συγκεντρώνονταν ἐδῶ σέ μεγάλο ἀριθμό...». Νά μιὰ ἀπό τίς «εἰδικότητες» τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφакτουράς! «Ἀπό τήν ἀποψη τῶν συνθηκῶν δουλιᾶς ἡ παραγωγή αὐτή διαφέρει χτυπητά ἀπ' ὄλες τίς ὑπολοιπες. Οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάζονται νά δουλεύουν μέσα σέ πνιγηρή ἀτμόσφαιρα, ποτισμένη ἀπό τίς βλαβερές ἀναθυμιάσεις τῆς συσσωρευμένης κοπριάς τῶν ἀλόγων***. Πάνω στόν ἴδιο

* «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX. Τό 1897 ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων τοῦ Μπεσβόντογε ἦταν 3296.

** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I. — Ὁ «Κατάλογος» ἀναφέρει γι' αὐτή τήν περιφέρειαν 4 «φάμπρικες» μέ 21 ἐργάτες στά ἐργαστήρια καί 29 ἑξωτερικούς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 68 χιλιάδες ρούβλια.

*** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, σελ. 186.

τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτοῦρας εἶναι ὀργανωμένη στό κυβερνεῖο Μόσχας ἢ παραγωγή συρματοπλεχτων εἰδῶν*, καρφίτσων** καί χρυσῶν κι ἀργυρῶν νημάτων¹⁴⁰***. Στό τελευταῖο αὐτό ἐπάγγελμα ὑπῆρχαν στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1880-1890 66 ἐργαστήρια μέ 670 ἐργάτες (ἀπ' αὐτούς τά 79% ἦταν μισθωτοί) καί μέ συνολική παραγωγή 368 1/2 χιλιάδες ρούβλια. Ἐξάλλου μερικά ἀπ' αὐτά τά κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια συγκαταλέγονταν κάπου-κάπου στίς «φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια»****.

Τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι, κατά πᾶσαν πιθανότητα, ἡ ὀργάνωση τῶν κλάδων πού παράγουν μέταλλα εἶδη στήν ἐπαρχία Μπουρμάκινο (καί στίς γύρω ἐπαρχίες) τοῦ κυβερνεῖου καί τοῦ νομοῦ Γιαροσλάβλ. Ἐμεῖς πάντως βλέπουμε ἐδῶ τόν ἴδιο καταμερισμό τῆς ἐργασίας (σιδεράδες, ἐργάτες στό φυσερό, κλειδαράδες), τήν ἴδια πλατιά ἀνάπτυξη τῆς μισθωτῆς ἐργασίας (ἀπό τά 307 σιδεράδικα τῆς ἐπαρχίας Μπουρμάκινο τά 231 ἔχουν μισθωτούς ἐργάτες), τήν ἴδια κυριαρχία τοῦ μεγάλου κεφαλαίου πάνω σ' ὅλους αὐτούς τούς ἐργάτες πού φτιάχνουν ἕνα μέρος τοῦ προϊόντος (ἐπικεφαλῆς στέκουν οἱ προαγοραστές· γι' αὐτούς δουλεύουν οἱ σιδεράδες καί γιά τούς σιδεράδες οἱ κλειδαράδες), τήν ἴδια συνένωση τῆς πράξης τῆς ἀγορᾶς μέ τήν παραγωγή ἀντικειμένων στά κεφαλαιοκρατικά ἐργαστήρια, μερικά ἀπ' τά ὁποῖα περνοῦν κάποτε στούς πίνακες γιά τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια»*****.

Στό παράρτημα γιά τό προηγούμενο κεφάλαιο δόσαμε στατιστικά στοιχεῖα γιά τούς κλάδους πού παράγουν δίσκους καί χάλκινα ἀντικείμενα***** τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας (τά χάλκινα ἀντικείμενα κατασκευάζονται στήν περιφέρεια πού ὀνομάζεται «Ζαγκάριε»). Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά φαίνεται, ὅτι ἡ μισθωτή ἐργασία παίξει τόν πρῶτο ρόλο σ' αὐτά τά ἐπαγγέλματα, ὅτι ἐπικε-

* Βλ. στό παράρτημα I γιά τό V κεφάλαιο, τό ἐπάγγελμα ἀρ. 29.

** Ibid., ἀρ. 32.

*** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος I, μέρος 2 καί «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ τό 1890».

**** Βλ. λχ. τόν «Κατάλογο», ἀρ. 8819.

***** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος VI, ἐρευνησε τό 1880. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. I (1888-1889), σύγκρ. σελ. 271: «ὅλη σχεδόν ἡ παραγωγή εἶναι συγκεντρωμένη σέ ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες». Σύγκρ. ἐπίσης τήν «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ», τεῦχος II, Γιαροσλάβλ, 1896, σελ. 8, 11. — «Κατάλογος», σελ. 403.

***** Παράρτημα I γιά τό V κεφάλαιο, ἐπάγγελμα ἀρ. 19 καί 30.

φαλῆς τους βρίσκονται μεγάλα ἐργαστήρια, πού ἔχουν κατά μέσο ὄρο ἀπό 18–23 μισθωτούς ἐργάτες καί παραγωγή ἀπό 16 ὡς 17 χιλιάδες ρούβλια. Ἐάν σ' αὐτά προσθέσουμε, ὅτι ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας χρησιμοποιεῖται ἐδῶ σέ πολύ πλατιά κλίμακα *, θά γίνει φανερό, ὅτι ἔχουμε μπροστά μας κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα **. «Οἱ μικρές βιοτεχνικές μονάδες πού ἀποτελοῦν μιά ἀνωμαλία μέσα στίς ὑπάρχουσες συνθήκες τῆς τεχνικῆς καί τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, μποροῦν νά κρατιοῦνται πλάι στά μεγάλα ἐργαστήρια μονάχα μέ τήν παράταση τῆς ἐργάσιμης μέρας ὡς τά ἀκρότατα ὄρια τῆς» (Ἰσάγεφ, l. c., σελ. 33), ὅπως γίνεται λχ. μέ τούς δισκοπαραγωγούς πού δουλεύουν μέχρι 19 ὥρες. Γενικά ἡ ἐργάσιμη μέρα βαστᾷ ἐδῶ 13–15 ὥρες καί γιά τούς μικρούς παραγωγούς 16–17 ὥρες. Πολύ συνηθίζεται ἡ πληρωμή μέ ἐμπόρευμα (καί τό 1876 καί τό 1890)***. Προσθέτουμε, ὅτι ἡ μακρόχρονη ὑπαρξη τοῦ ἐπαγγέλματος (δημιουργήθηκε ὄχι ἀργότερα ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰῶνα), παράλληλα μέ τή μεγάλη εἰδίκευση τῶν ἐργασιῶν, δημιούργησε καί στή δοσμένη περίπτωση ἐξαιρετικά ἐπιδέξιους ἐργάτες: οἱ κάτοικοι τοῦ Ζαγκάριε φημίζονται γιά τή μαστοριά τους. Σ' αὐτό τόν κλάδο παρουσιάστηκαν καί εἰδικότητες πού δέν ἀπαιτοῦν προηγούμενη κατάρτιση καί πού εἶναι προσιτές ἀκόμα καί σέ ἀνήλικους ἐργάτες. «Ἡ δυνατότητα καί μόνο — σημειώνει πολύ σωστά ὁ Ἰσάγεφ — νά γίνεις ἀπευθείας ἐργάτης σέ μικρή ἡλικία καί νά μάθεις ἕνα ἐπάγγελμα χωρίς νά διδαχθεῖς, δείχνει ὅτι ἐξαφανίζεται τό πνεῦμα τῆς χειροτεχνίας πού ἀπαιτεῖ τήν ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Ἡ ἀπλότητα πολλῶν μερικότερων ἐργασιῶν ἀποτελεῖ γνῶρισμα, ὅτι ἡ χειροτεχνία μετατρέπεται σέ μανουφακτούρα» (l. c., 34). Ἐς σημειωθεῖ μόνο ὅτι «τό πνεῦμα τῆς χειροτεχνίας» παραμένει πάντα ὡς ἕνα ὀρισμένο βαθμό στή μανουφακτούρα, γιατί ἡ βάση τῆς εἶναι ἐπίσης ἡ παραγωγή μέ τό χέρι.

* Οἱ χαλκωματάδες χρειάζονται στά ἐργαστήριά τους 5 ἀνθρώπους γιά διάφορες δουλιές. Οἱ παραγωγοί πού φτιάχνουν δίσκους χρειάζονται minimum 3, κι ἕνα «κανονικό ἐργαστήρι» ἀπαιτεῖ 9 ἐργάτες. «Στά μεγάλα ἐργαστήρια» ἐφαρμόζεται «πολύ λεπτομερειακός καταμερισμός τῆς ἐργασίας». «ποῦ ἀποβλέπει στήν αὐξηση τῆς παραγωγικότητας» (Ἰσάγεφ, l. c., 27 καί 31).

** Ὁ «Ὀδηγός» τοῦ 1890 ἀναφέρει γιά τήν περιφέρεια Ζαγκάριε 14 ἐργοστάσια μέ 184 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 37 χιλιάδες ρούβλια. Ἡ σύγκριση αὐτῶν τῶν ἀριθμῶν μέ τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο, πού ἀναφέραμε πιο πάνω, δείχνει ὅτι ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἔπιασε καί σέ τούτη τήν περίπτωση μονάχα τίς κορυφές τῆς πλατιᾶς ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας.

*** Σύγκρ. «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ».

10) Ἡ χρυσοχοΐα, οἱ κλάδοι πού παράγουν σαμοβάρια καί φυσαρμόνικες

Τό κεφαλοχώρι Κράσνογε τοῦ νομοῦ Κοστρομά, τοῦ ὁμώνυμου κυβερνεῖου, εἶναι ἓνα ἀπό τά βιοτεχνικά κεφαλοχώρια πού ἀποτελοῦν συνήθως κέντρα τῆς «λαϊκῆς» μας κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτοῦρας. Τό μεγάλο αὐτό χωριό (τό 1897 εἶχε 2612 κατοίκους) ἔχει πέρα γιά πέρα χαρακτήρα πόλης, οἱ κάτοικοι ζοῦν σάν μικροαστοί καί δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία (ἐκτός ἀπό πολύ λίγες ἐξαιρέσεις). Τό κεφαλοχώρι Κράσνογε εἶναι τό κέντρο τῆς χρυσοχοΐας, πού περιλαμβάνει 4 ἐπαρχίες καί 51 χωριά (μαζί καί τήν ἐπαρχία Σίντοροβο τοῦ νομοῦ Νέρεχτα), καί ἀπασχολεῖ σ' αὐτά τά χωριά 735 νοικοκυριά καί 1706 περίπου ἐργαζόμενους*. «Σάν κυριότεροι ἐκπρόσωποι τοῦ ἐπαγγέλματος, λέει ὁ κ. Τίλλο, πρέπει ἀναμφισβήτητα νά θεωροῦνται οἱ μεγάλοι ἐπιχειρηματίες τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κράσνογε: οἱ ἔμποροι Πουσίλοφ, Μάζοφ, Σορόκιν, Τσουλκόφ καί ἄλλοι. Οἱ ἔμποροι αὐτοί ἀγοράζουν τά ὑλικά — χρυσό, ἀσήμι καί χαλκό — συντηροῦν τούς μαστόρους, ἀγοράζουν τά ἔτοιμα προϊόντα, δίνουν παραγγελίες γιά δουλιά στό σπίτι, χορηγοῦν τά δείγματα τῶν εἰδῶν πού κατασκευάζονται κτλ.» (2043). Οἱ μεγάλοι παραγωγοί ἔχουν καταστήματα — «ραμποτόρνι» (ἐργαστήρια), ὅπου σφυρηλατοῦν καί λυώνουν τά μέταλλα, πού τά μοιράζουν ἔπειτα στούς «βιοτέχνες» γιά ἐπεξεργασία. Ἔχουν τεχνικές ἐγκαταστάσεις — «πρέτσι» (πρέσες, στάμπες γιά τό κόψιμο μικρῶν ἀντικειμένων), «καλούπια» (γιά τό ἀποτύπωμα τῶν σχεδίων), «κύλινδρους» (γιά τήν ἐλασματοποίηση τῶν μετάλλων), μπάγκους κτλ. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐφαρμόζεται πλατιά στήν παραγωγή: «Σχεδόν κάθε προϊόν ὥσπου νά ἐτοιμαστεῖ περνάει ἀπό κάμποσα χέρια, σύμφωνα μέ μιὰ καθορισμένη σειρά. Ἔτσι λχ. γιά νά γίνουν τά σκουλαρίκια, ὁ βιοτέχνης-ἐπιχειρηματίας δίνει πρῶτα τό ἀσήμι στό ἐργαστήρι του, ὅπου ἓνα μέρος τοῦ ἀσημιοῦ τό κάνουν ἐλασμα καί τό ἄλλο σύρμα. Ἐπειτα τό ὑλικό αὐτό δίνεται μέ παραγγελία σέ εἰδικό μάστορα, πού ἂν ἔχει οἰκογένεια μοιράζει τή δουλιά ἀνάμεσα

* «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος ΙΧ, ἀρθρο τοῦ κ. Α. Τίλλο. — «Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. ΙΙΙ (1893). Ὁ κλάδος αὐτός διαρκῶς ἀναπτύσσεται. Σύγκρ. τήν ἀνταπόκριση στή «Ρούσκιγε Βέντομοστι», ἀρ. φύλλου 231 τοῦ 1897. «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεῦχος 42 τοῦ 1898. Ἡ συνολική παραγωγή ξεπερνᾷ τό 1 ἑκατομμύριο ρούβλια. Ἀπ' αὐτά τίς 200 περίπου χιλιάδες ρούβλια τίς παίρνουν οἱ ἐργάτες καί τίς 300 χιλιάδες ρούβλια οἱ προαγοραστές καί οἱ ἔμποροι.

σέ μερικά πρόσωπα: από τή μικρή ἀσημένια πλάκα ένας θά βγάλει μέ τή στάμπα τό σχέδιο ή θά δώσει τό σχήμα στό σκουλαρίκι, ἄλλος θά λυγίσει τό σύρμα καί θά κάνει τό γάντζο πού περνά τό σκουλαρίκι στό αὐτί, ὁ τρίτος θά συγκολλήσει αὐτά τά πράγματα καί, τέλος, ὁ τέταρτος θά γυάλισι τό ἔτοιμο σκουλαρίκι. "Ὅλη ἡ δουλιά δέν εἶναι δύσκολη καί δέν ἀπαιτεῖ σημαντική κατάρτιση, πολύ συχνά μέ τή συγκόλληση καί τό γυάλισμα ἀσχολοῦνται γυναῖκες καί παιδιά 7-8 χρονῶν» (2041)*. Κι ἐδῶ τήν ἐργάσιμη μέρα τή διακρίνει τό γεγονός ὅτι εἶναι ὑπερβολικά μεγάλη καί φτάνει συνήθως τίς 16 ὥρες. Ἡ πληρωμή γίνεται σέ εἶδος.

Τά παρακάτω στατιστικά στοιχεῖα (πού δημοσιεύτηκαν τελευταῖα ἀπό τόν τοπικό ἐπιθεωρητή δειγματοληψίας) δίνουν μιὰ παραστατική εἰκόνα τῆς οικονομικῆς συγκρότησης αὐτοῦ τοῦ ἐπαγγέλματος¹⁴¹:

Ὅμαδες μαστόρων	Ἀριθμός τῶν μαστόρων	%	Ἀριθμός ὄλων τῶν ἐργατῶν (περίπου)	%	Ἡ ποσότητα τῶν προϊόντων (σέ ποῦτια)	%
Πού δέν εἶχαν δηλώσει τά προϊόντα τους	404	} 66,0	1 000	58	} 11	1,3
Πού δήλωσαν προϊόντα ὡς 12 φούντια	81					
Πού δήλωσαν ἀπό 12 ὡς 120 φούντια	194	26,4	500	29	236	28,7
Πού δήλωσαν ἀπό 120 καί πάνω φούντια	56	7,6	206	13	577	70,0
Σύνολο	735	100	1 706	100	824	100

«Τίς δύο πρῶτες ὁμάδες (περίπου τά δύο τρίτα ὄλων τῶν μαστόρων) μπορούμε νά τοῦς θεωρήσουμε μάλλον ἐργάτες φάμπρικας πού δουλεύουν στό σπίτι, παρά βιοτέχνες». Στήν ἀνώτερη ὁμάδα «συναντᾶμε ὄλο καί πιά συχνά τή μισθωτή δουλιά...

* «Κάθε εἶδος, ἀκόμα καί κάθε μέρος τοῦ παραγόμενου προϊόντος, ἔχει ἀνάμεσα στοὺς βιοτέχνες τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κράσονογε τοῦς μαστόρους του καί γι' αὐτό τό λόγο πολύ σπάνια μπορεῖ νά συναντησε κανεῖς περιπτώσεις νά δουλεύουν σ' ἕνα σπίτι δαχτυλίδια καί σκουλαρίκια, βραχιόλια καί ἀγκράφες κτλ. Συνήθως κάθε προϊόν κατασκευάζεται τμηματικά ἀπό εἰδικούς ἐργάτες, πού ζοῦν ὄχι μόνο σέ διαφορετικά σπίτια, ἀλλά ἀκόμα καί σέ διαφορετικά χωριά» («Ἐκθέσεις καί μελέτες», τόμ. III, σελ. 76).

Οί μαστόροι ἀρχίζουν πιά νά αγοράζουν είδη κατασκευασμένα από ἄλλους», στά ἀνώτερα στρώματα τῆς ομάδας «ὑπερισχύει ἡ προαγορά» καί «τέσσερις προαγοραστές δέν ἔχουν καθόλου ἐργαστήρια»*.

Οί κλάδοι πού παράγουν σαμοβάρια καί φυσαρμόνικες στήν πόλη Τούλα καί στά περίχωρά της ἀποτελοῦν πολύ χαρακτηριστικά πρότυπα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Γενικά, τά «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα αὐτῆς τῆς περιφέρειας εἶναι παμπάλαια: ἡ ἀρχή τους κρατάει ἀπό τό XV αἰώνα**. Ἰδιαίτερα ἀναπτύχθηκαν ἀπό τά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολογίζει πῶς ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ δεύτερη περίοδος ἀνάπτυξης τῆς βιοτεχνίας τῆς Τούλας. Τό 1637 χτίστηκε τό πρῶτο ἐργοστάσιο παραγωγῆς χυτοσιδήρου (ἀπό τόν ὀλλανδό Βίνιους). Οἱ ὀπλοποιοί τῆς Τούλας συγκροτοῦσαν ἕνα ἰδιαίτερο προάστιο ἀπό σιδεράδες καί ἀποτελοῦσαν μιά ἰδιαίτερη κάστα μέ ἰδιαίτερα δικαιώματα καί προνόμια. Τό 1696 ἔκανε τήν ἐμφάνισή του στήν Τούλα τό πρῶτο ἐργοστάσιο παραγωγῆς χυτοσιδήρου, πού τό ἔχτισε ἕνας ὀνομαστός σιδεράς τῆς Τούλας, καί ὁ κλάδος αὐτός περνάει στά Οὐράλια καί στή Σιβηρία***. Ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ τρίτη περίοδος στήν ἱστορία τῆς βιοτεχνίας τῆς Τούλας. Οἱ μαστόροι ἄρχισαν νά ἰδρύουν δικά τους ἐργαστήρια, διδάσκοντας τήν τέχνη καί στούς ἀγρότες τῶν περιχώρων. Στά 1810–1820 ἐφανίστηκαν οἱ πρῶτες φάμπρικες σαμοβαριῶν. «Τό 1825 στήν Τούλα ὑπῆρχαν κίολας 43 διάφορες φάμπρικες, πού ἀνήκαν στούς ὀπλοποιούς, ἀλλά καί σχεδόν ὅλες οἱ φάμπρικες πού ὑπάρχουν σήμερα ἀνήκουν στούς ἄλλοτε ὀπλοποιούς καί τώρα ἐμπόρους τῆς Τούλας» (I. c., σελ. 2262). Συνεπῶς, ἐδῶ βλέπουμε τήν ἄμεση διαδοχή καί σύνδεση ἀνάμεσα στούς παλιούς συντεχνιακοῦς μαστόρους καί στά ἀφεντικά τῆς κατοπινῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Τό 1864 οἱ ὀπλοποιοί τῆς Τούλας ἀπελευθερώθηκαν ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση¹⁴² καί συγκαταλέχθηκαν στούς μικροαστούς. Οἱ ἀποδοχές τους ἔπесαν ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου συναγωνισμοῦ τῶν βιοτεχνῶν τοῦ χωριοῦ (γεγονός πού προκάλεσε καί τήν ἀντίστροφη μετακίνηση τῶν

* «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 42.

** Βλ. τό ἄρθρο τοῦ κ. Β. Μπορίσοφ στίς «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος IX.

*** Ὁ σιδεράς τῆς Τούλας Νικήτα Ντεμίντοφ Ἐντούφιεφ κέρδισε τήν εὐνοια τοῦ Μεγάλου Πέτρου, γιατί ἔχτισε ἐργοστάσιο ἀντίκρου στήν πόλη Τούλα καί ἀπόχτησε τό 1702 τό ἐργοστάσιο τοῦ Νεβιάνσκ. Οἱ ἀπόγονοί του εἶναι οἱ Ντεμίντοφ, γνωστοί βιομήχανοι τῆς σιδηρουργίας τῶν Οὐραλιῶν.

βιοτεχνῶν ἀπό τήν πόλη στό χωριό). Οἱ ἐργάτες στράφηκαν στίς βιοτεχνίες πού ἔκαναν σαμοβάρια, κλειδαριές, μαχαίρια καί φουσαρμόνικες (οἱ πρῶτες φουσαρμόνικες τῆς Τούλας ἐμφανίστηκαν τό 1830–1835).

Σήμερα ἡ παραγωγή σαμοβαριῶν εἶναι ὀργανωμένη μέ τόν ἐξῆς τρόπο. Ἐπικεφαλῆς βρίσκονται μεγάλοι κεφαλαιοκράτες, πού ἔχουν ἐργαστήρια μέ δεκάδες κι ἑκατοντάδες μισθωτούς ἐργάτες. Ταυτόχρονα πολλές μερικότερες φάσεις τῆς δουλιᾶς τίς ἀναθέτουν καί σέ ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι — τόσο στήν πόλη ὅσο καί στό χωριό. Οἱ ἐργάτες αὐτοί πού ἀσχολοῦνται μέ μιᾶ ὀρισμένη φάση τῆς ὅλης δουλιᾶς, ἔχουν κάποτε καί οἱ ἴδιοι ἐργαστήρια μέ μισθωτούς ἐργάτες. Φυσικά, πλάι στά μεγάλα ἐργαστήρια ὑπάρχουν καί μικρά, μέ ὅλες τίς διαδοχικές βαθμίδες ἐξάρτησης ἀπό τούς κεφαλαιοκράτες. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τή γενική βάση ὅλης τῆς ὀργάνωσης αὐτῆς τῆς παραγωγῆς. Τό προτσές κατασκευῆς ἑνός σαμοβαριοῦ χωρίζεται στίς ἀκόλουθες φάσεις: 1) κατασκευή τῶν σωλήνων ἀπό χάλκινη λαμαρίνα (ναβόντκα), 2) συγκόλλησή τους, 3) λιμάρισμα τῶν συγκολλήσεων, 4) ἐφαρμογή τῶν βάσεων, 5) σφυρηλάτηση τῶν κομματιῶν (τό λεγόμενο «τιαχτάνιγε»), 6) καθάρισμα τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφάνειας, 7) λείανση τοῦ σαμοβαριοῦ καί τῶν λαιμῶν του, 8) γάνωμα, 9) τρύπημα μέ τήν πρέσα τῶν ὀπῶν ἀερισμοῦ στή βάση καί στό καπάκι, 10) συναρμολόγηση τοῦ σαμοβαριοῦ. Ἐπειτα γίνεται πάλι χωριστά καί τό χύσιμο μικρῶν χάλκινων ἐξαρτημάτων: α) τό μοντελάρια καί β) τό χύσιμό τους σέ καλούπι*. Ὄταν ἡ δουλιά αὐτή μοιράζεται στά σπίτια, ἡ καθεμίᾶ ἀπ' αὐτές τίς φάσεις μπορεῖ ν' ἀποτελέσει ἰδιαίτερο «βιοτεχνικό» ἐπάγγελμα. Ἐνα ἀπ' αὐτά τά «ἐπαγγέλματα» τό περιέγραψε ὁ κ. Μπορίσοφ στό τεῦχος VII τῶν «Ἐργασιῶν τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή». Τό ἐπάγγελμα αὐτό (πρόκειται γιά τήν κατασκευή τῶν σωλήνων τοῦ σαμοβαριοῦ) συνίσταται στό ὅτι οἱ ἀγρότες δουλεύουν μέ τό κομμάτι καί μέ ὕλικά πού παίρνουν ἀπό τόν ἔμπορο καί ἐκτελοῦν μιᾶ ἀπ' τίς μερικότερες φάσεις πού περιγράψαμε. Ὑστερα ἀπό τό 1861 οἱ βιοτέχνες ἔφυγαν ἀπό τήν Τούλα καί πῆγαν καί δούλευαν στό χωριό: ἡ συντήρηση στό χωριό εἶναι φτηνότερη καί τό

* Στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος X, θαυμάσια περιγραφή γιά τήν παραγωγή σαμοβαριῶν στό Σουξόνα τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ δίνει ὁ κ. Μανόχιν. Ἡ ὀργάνωση εἶναι ἡ ἴδια ὅπως καί στό κυβερνεῖο τῆς Τούλας. Βλ. στό ἴδιο, τεῦχος IX, τό ἄρθρο τοῦ κ. Μπορίσοφ γιά τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στήν ἐκθεση τοῦ 1882.

επίπεδο τῶν ἀναγκῶν χαμηλότερο (l. c., σελ. 893). Ὁ κ. Μπορίσοφ μέ τό δίκιο του ἐξηγεῖ αὐτή τήν ἀνθεκτικότητα τοῦ «βιοτέχνη» μέ τό γεγονός ὅτι τά σαμοβάρια ἐξακολουθοῦν νά γίνονται μέ τό χέρι: «ὁ βιοτέχνης τοῦ χωριοῦ θά εἶναι πάντα πιο συμφερτικός γιά τό φαμπρικάντη πού δίνει τίς παραγγελίες, γιατί δουλεύει κατά 10-20% φτηνότερα ἀπό τό βιοτέχνη τῆς πόλης» (916).

Ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολόγιζε γιά τό 1882 τήν παραγωγή σαμοβαριῶν σέ 5 περίπου ἑκατομμύρια ρούβλια καί μέ 4-5 χιλιάδες ἐργάτες (μαζί μέ τούς βιοτέχνες). Ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια περιλαβαίνει καί σ' αὐτή τήν περίπτωση μονάχα ἓνα μικρό μέρος τῆς ὅλης κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Ὁ «Ὁδηγός» γιά τό 1879 ἀναφέρει γιά τό κυβερνεῖο τῆς Τούλας 53 «φάμπρικες» σαμοβαριῶν (σ' ὅλες ἡ δουλιὰ γινόταν μέ τό χέρι) μέ 1479 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 836 χιλιάδες ρούβλια. Ὁ «Ὁδηγός» γιά τό 1890 ἀναφέρει 162 φάμπρικες μέ 2175 ἐργάτες καί μέ παραγωγή 1100 χιλιάδες ρούβλια. Ὡστόσο στόν ὀνομαστικό πίνακα εἶχαν περιληφθεῖ μόνο 50 φάμπρικες (1 ἀτμοκίνητη) μέ 1326 ἐργάτες καί μέ παραγωγή 698 χιλιάδες ρούβλια. Εἶναι φανερό, ὅτι αὐτή τή φορά στίς «φάμπρικες» συμπεριλήφθηκαν ἑκατό περίπου μικρά ἐργαστήρια. Τέλος, ὁ «Κατάλογος» δείχνει ὅτι τό 1894/95 ὑπῆρχαν 25 φάμπρικες (4 ἀτμοκίνητες) μέ 1202 ἐργάτες (+ 607 ἐξωτερικούς) καί μέ συνολική παραγωγή 1613 χιλιάδες ρούβλια. Στά στοιχεῖα αὐτά (γιά τό λόγο πού ἀναφέραμε πιο πάνω καί γιατί στίς προηγούμενες χρονιές συνυπολογίστηκαν οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στά ἐργαστήρια μέ τούς ἐξωτερικούς ἐργάτες) δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν οὔτε ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων οὔτε ὁ ἀριθμός τῶν εργατῶν. Ἀναμφισβήτητη εἶναι μόνο ἡ προοδευτική ἐκτόπιση τῆς μανουφακτούρας ἀπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία: τό 1879 ὑπῆρχαν 2 φάμπρικες μέ 100 καί πάνω ἐργάτες· τό 1890 ὑπῆρχαν 2 (μιά ἀτμοκίνητη) καί τό 1894/95 ὑπῆρχαν 4 (τρεις ἀτμοκίνητες)*.

* Ὅπως φαίνεται, ἀνάλογα γνωρίσματα ὑπάρχουν καί στήν ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς μετάλλινων εἰδῶν τῆς Τούλας καί τῶν περιχώρων. Τό 1882 ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολόγισε ὅτι σ' αὐτό τό ἐπάγγελμα ἀπασχολοῦνταν 2-3 χιλιάδες ἐργάτες, πού παρήγαγαν εἶδη ἀξίας περίπου 2 1/2 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν. Ἡ ὑποταγή αὐτῶν τῶν «βιοτεχνῶν» στό ἐμπορικό κεφάλαιο εἶναι πολύ μεγάλη. Οἱ «φάμπρικες» σιδηρικῶν τοῦ κυβερνεῖου τῆς Τούλας χρησιμοποιοῦν ἐπίσης πότε-πότε καί ἐξωτερικούς ἐργάτες (βλ. τόν «Κατάλογο», σελ. 393-395).

Ἐντελῶς παρόμοια εἶναι ἡ ὀργάνωση τῆς παραγωγῆς φυσαρμόνικων, πού βρίσκεται σέ χαμηλότερο στάδιο οικονομικῆς ἀνάπτυξης*. «Στήν παραγωγή φυσαρμόνικων παίρνουν μέρος πάνω ἀπό 10 χωριστές ειδικότητες». («Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», IX, 236). Ἡ κατασκευή τῶν διάφορων κομματιῶν τῆς φυσαρμόνικας ἤ ἡ ἐκτέλεση ὀρισμένων μερικότερων φάσεων γίνεται ἀπό χωριστά, quasi-ἀνεξάρτητα. «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα. «Τόν καιρό τῆς ἀναδουλιᾶς ὄλοι οἱ βιοτέχνες δουλεύουν γιά τίς φάμπρικες ἤ γιά τά λίγο-πολύ μεγάλα ἐργαστήρια καί παίρνουν τά ὑλικά ἀπό τούς ιδιοχτῆτες τους. Τόν καιρό ὅμως πού ἡ ζήτηση τῶν φυσαρμόνικων μεγαλώνει, παρουσιάζεται ἕνα πλῆθος ἀπό μικρούς παραγωγούς, πού ἀγοράζουν ἀπό τούς χειροτέχνες τά χωριστά κομμάτια, οἱ ἴδιοι συναρμολογοῦν τίς φυσαρμόνικες, τίς πηγαίνουν στά ντόπια μαγαζιά πού ἀγοράζουν τότε φυσαρμόνικες μέ μεγάλη προθυμία» (ibid.). Ὁ κ. Μπορίσοφ ὑπολόγισε ὅτι τό 1882 δούλευαν στόν κλάδο αὐτό 2-3 χιλιάδες ἄνθρωποι καί ὅτι ἡ συνολική παραγωγή ἔφτανε περίπου τά 4 ἑκατομμύρια ρούβλια. Ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἀναφέρει γιά τό 1879 δύο «φάμπρικες» μέ 22 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 5 χιλιάδες ρούβλια. Γιά τό 1890 ἀναφέρει 19 φάμπρικες μέ 275 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 82 χιλιάδες ρούβλια. Γιά τό 1894/95 ἀναφέρει 1 φάμπρικα μέ 23 ἐργάτες (σύν 17 ἐξωτερικούς) καί μέ συνολική παραγωγή 20 χιλιάδες ρούβλια**. Ἀτομικητῆρες δέ χρησιμοποιοῦνται καθόλου. Ὅλα αὐτά τά ἄλματα τῶν ἀριθμῶν δείχνουν ὅτι πάρθηκαν ἐντελῶς τυχαῖα ὑπόψη ὀρισμένα ἐργαστήρια, πού ἀποτελοῦν συστατικά μέρη τοῦ σύνθετου μηχανισμοῦ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας.

* Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς φυσαρμόνικων ἔχει ἐνδιαφέρον καί σάν προτῶς ἐκτόπισης τῶν πρωτόγονων λαϊκῶν μουσικῶν ὀργάνων καί σάν προτῶς δημιουργίας πλατιᾶς ἐθνικῆς ἀγορᾶς: χωρίς τέτια ἀγορά δέ θά μποροῦσε νά ὑπάρχει λεπτομερῆς καταμερισμός δουλιᾶς, καί χωρίς τόν καταμερισμό τῆς δουλιᾶς δέ θά πετυχαίνονταν ἡ φτήνια τοῦ προϊόντος. «Χάρη στή φτήνια (τους) οἱ φυσαρμόνικες ἐκτόπισαν σχεδόν ἀπό παντοῦ τό πρωτόγονο ἔγχορδο λαϊκό μουσικό ὄργανο — τή μπαλαλάικα» («Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», τεῦχος IX, σελ. 2276).

** Ἡ ἀπογραφή πού ἔγινε στήν Τούλα στίς 29 τοῦ Νοέμβρη 1891, κατέμετρε στήν πόλη 36 καταστήματα πού ἐμπορευόνταν φυσαρμόνικες καί 34 ἐργαστήρια παραγωγῆς φυσαρμόνικων (βλ. τό «Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνεῖου Τούλας γιά τό 1895», Τούλα, 1895).

III. Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΣΤΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ, Ο ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΟΥ

Τώρα ας βγάλουμε συμπεράσματα από τὰ στοιχεία πού αναφέραμε κι ας εξετάσουμε αν αυτά χαρακτηρίζουν πραγματικά ένα ιδιαίτερο στάδιο ανάπτυξης του καπιταλισμού στη βιομηχανία μας.

Γενικό γνώρισμα όλων τῶν ἐπαγγελμάτων πού ἐξετάσαμε εἶναι ἡ διατήρηση τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι κι ὁ συστηματικός, πλατιά ἐφαρμοζόμενος καταμερισμός τῆς ἐργασίας. Ἡ διαδικασία τῆς παραγωγῆς ἀναλύεται σέ κάμποσες μερικότερες φάσεις, πού ἐκτελοῦνται ἀπό διάφορους εἰδικούς-μαστόρους. Ἡ κατάρτιση τέτοιων εἰδικῶν ἀπαιτεῖ ἀρκετά μακρόχρονη ἐκπαίδευση καί γι' αὐτό ἡ *μαθήτευση* ἀποτελεῖ φυσικό συνοδό τῆς μανουφακτούρας. Εἶναι γνωστό ὅτι στίς γενικές συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τοῦ καπιταλισμοῦ τό φαινόμενο αὐτό ὀδηγεῖ στίς χειρότερες μορφές προσωπικῆς ἐξάρτησης κι ἐκμετάλλευσης*. Ἡ ἐξαφάνιση τῆς μαθήτευσης συνδέεται μέ μιὰ ὑψηλότερη ἀνάπτυξη τῆς μανουφακτούρας καί μέ τή δημιουργία μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας, ὅταν οἱ μηχανές ἐλαττώνουν στό *minimum* τήν περίοδο τῆς ἐκπαίδευσης ἢ ὅταν ἀπλοποιῶνται τόσο πολύ οἱ ἐπιμέρους φάσεις τῆς παραγωγῆς, ὥστε νά μποροῦν νά τίς κάνουν καί τὰ παιδιά (βλ. πιο πάνω στό παράδειγμα τῆς περιοχῆς τοῦ Ζαγκάριε).

Ἡ διατήρηση τῆς παραγωγῆς μέ τό χέρι, σάν βάση τῆς μανουφακτούρας, ἐξηγεῖ τή σχετική στασιμότητά της, πού χτυπάει ιδιαίτερα στό μάτι ὅταν τή συγκρίνουμε μέ τή φάμπρικα. Ἡ ἀνάπτυξη καί τό βάθαιμα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας γίνεται

* Θά περιοριστοῦμε σ' ἓνα μόνο παράδειγμα. Στό κεφαλοχώρι Μπορίσοβκα τοῦ νομοῦ Γκράϊβορον τοῦ κυβερνεῖου Κούρσκ ὑπάρχει τό ἐπάγγελμα τῆς ἀγιογραφίας, πού ἀπασχολεῖ περίπου 500 ἄτομα. Οἱ μαστόροι τὰ βγάλουν πέρα στίς περισσότερες περιπτώσεις χωρίς μισθωτούς ἐργάτες, χρησιμοποιοῦν ὅμως μαθητευόμενους πού δουλεύουν 14-15 ὥρες τό εἰκοσιτετράωρο. Οἱ μαστόροι αὐτοί, ἀπό φόβο μή χάσουν τή δωρεάν ἐργατική δύναμη τῶν μαθητευομένων, ἀντιμετώπισαν ἐχθρικά τήν πρόταση νά ὀργανωθεῖ σχολή ζωγραφικῆς. («Ἐκθέσεις καί μελέτες», 1, 333). Στή δουλιά στό σπίτι ἡ κατάσταση τῶν παιδιῶν στήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα δέν εἶναι καθόλου καλύτερη ἀπό τήν κατάσταση τῶν μαθητευομένων, γιατί ὁ ἐργάτης πού δουλεύει στό σπίτι εἶναι ἐξανασμένος ὡς τὰ *ne plus ultra* (ὡς τὰ ἔσχατα ὄρια: *Η Σύντ.*) νά παρατείνει τήν ἐργάσιμη μέρα καί νά ἐντείνει ὅλες τίς δυνάμεις τῆς οἰκογένειάς του.

πολύ άργά έτσι πού ή μανουφακτούρα διατηρεί όλόκληρες δεκαετίες (άκόμα κι αιώνες) τήν άρχική της μορφή: είδαμε ότι πάρα πολλά από τά επαγγέλματα πού εξετάσαμε έχουν παμπάλαια προέλευση κι όμως στά περισσότερα άπ' αυτά δέν παρατηρήθηκε ως τόν τελευταίο καιρό καμιά σοβαρή μεταβολή στις μεθόδους παραγωγής.

Όσο γιά τόν καταμερισμό τής έργασίας, δέ θά έπαναλάβουμε έδω τίς πασίγνωστες θέσεις τής θεωρητικής οικονομίας γιά τό ρόλο του στην πορεία τής ανάπτυξης τών παραγωγικών δυνάμεων τής έργασίας. Πάνω στη βάση τής παραγωγής μέ τό χέρι δέν μπορούσε νά δημιουργηθεί άλλη πρόοδος τής τεχνικής, παρά μονάχα μέ τή μορφή του καταμερισμού τής έργασίας*. Άς σημειώσουμε μόνο δυό πολύ σοβαρούς λόγους πού εξηγούν τήν ανάγκη του καταμερισμού τής έργασίας, σάν προκαταρκτικό σταδίου τής μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Πρώτα, μονάχα ή ανάλυση του προτσές τής παραγωγής σέ μία σειρά πιά άπλές, καθαρά μηχανικές φάσεις δίνει τή δυνατότητα νά εισαχθούν μηχανές, πού χρησιμοποιούνται στην άρχή στις πιά άπλές φάσεις και μόνο βαθμιαία καταχτούν τίς πιά σύνθετες φάσεις. Στην ύφαντουργία λχ. ό μηχανικός άργαλειός από καιρό πιά κυριαρχεί στην παραγωγή τών άπλών ύφασμάτων. ένω ή ύφανση τών μεταξωτών εξακολουθεί νά γίνεται κυρίως μέ χειροτεχνικό τρόπο. Στην κατασκευή μετάλλινων ειδών ή μηχανή χρησιμοποιείται πριν άπ' όλα σέ μία από τίς πιά άπλές φάσεις, στη λείανση κτλ. Αύτός όμως ό τεμαχισμός τής παραγωγής σέ άπλουστάτες φάσεις, πού είναι ένα άπαραίτητο προκαταρκτικό βήμα γιά τήν εισαγωγή τής μεγάλης παραγωγής μέ μηχανές, οδηγεί ταυτόχρονα στην ανάπτυξη τών μικρών βιοτεχνιών. Ό πληθυσμός τών περιχώρων άποχτάει τή δυνατότητα νά κάνει τέτιες επιμέρους φάσεις στό σπίτι του ή ύστερα από παραγγελία και μέ υλικά τών επιχειρηματιών πού έχουν μανουφακτούρες (νά στερεώνει τήν τρίχα στις βουρτσες στη μανουφακτούρα τής βουρτσοποιίας, νά ράβει τίς προβιές, τίς γούνες, τά γάντια, τά παπούτσια και άλλες δουλιές στην παραγωγή δερμάτινων ειδών, νά ισώνει τά χτένια στη μανουφακτούρα χτενιών, νά φτιάχνει σωληνες γιά τά σαμβόρια κτλ.), ή ακόμα άγοράζοντας τά υλικά «γιά δικό του λογαριασμό» και κατασκευάζοντας διάφορα κομμάτια του προϊόντος πού τά

* «Η οικιακή μορφή τής μεγάλης παραγωγής και ή μανουφακτούρα αποτελούν αναπόφευκτη κι ως ένα βαθμό ακόμα και επιθυμητή διέξοδο γιά τή μικρή ανεξάρτητη βιοτεχνία, όταν άγκαλιάζει μία τεράστια περιφέρεια» (Χαριζομένοφ, στό «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», 1883, τεύχος 11, σελ. 435).

πουλάει στους επιχειρηματίες που έχουν μανουφακτούρες (πλοιοποιία, άμαξοποιία, παραγωγή φυσαρμόνικων κτλ.). Αυτό φαίνεται παράδοξο: ή ανάπτυξη των μικρών (κάποτε μάλιστα κι «άνεξαρτητών») βιοτεχνιών, σάν έκφραση τής ανάπτυξης τής κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας. Καί όμως είναι γεγονός. Ή «άνεξαρτησία» τέτιων «βιοτεχνιών» είναι έντελώς εικονική. *Χωρίς τή σύνδεση* μέ τίς άλλες μερικότερες έργασίες, μέ άλλα μικρά κομμάτια του προϊόντος, δέ θά μπορούσαν νά δουλέψουν και μερικές φορές τό προϊόν τους δέ θά είχε καμιά άξία χρήσης. Τή σύνδεση όμως αυτή μπορούσε νά τή δημιουργήσει* και τή δημιούργησε μονάχα τό *μεγάλο κεφάλαιο*, που κυριαρχεί (μέ τή μιά ή τήν άλλη μορφή) πάνω στή μάζα των εργατών που κάνουν μιά φάση τής δουλιάς. Ένα από τά βασικά λάθη των ναρόντικων οικονομολόγων βρίσκεται στήν άγνοια ή στή συγκάλυψη του γεγονότος, ότι ό «βιοτέχνης», που έκτελεί μιά φάση τής δουλιάς, άποτελεί συστατικό μέρος τής κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας.

Τό δεύτερο γεγονός, που χρειάζεται νά ύπογραμμιστεί ιδιαίτερα, είναι ότι ή μανουφακτούρα καταρτίζει επιδέξιους εργάτες. Ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία δέ θά μπορούσε τόσο γρήγορα ν' αναπτυχθεί στή μετά τή μεταρύθμιση περίοδο, άν δέν είχε προηγηθεί ή μακρόχρονη εποχή τής κατάρτισης εργατών από τή μανουφακτούρα. Οί έρευνητές λχ: τής «χειροτεχνικής» ύφαντουργίας του νομού Ποκρόφ του κυβερνείου Βλαντίμιρ σημειώνουν τήν έξαιρετική «τεχνική επιδεξιότητα και πείρα» των ύφαντουργών τής έπαρχίας Κουντίκινο (σ' αυτή τήν έπαρχία βρίσκεται τό χωριό Όρέχοβο και τά γνωστά εργοστάσια Μορόζοφ): «πουθενά... δέ συναντούμε τέτια ένταση έργασίας... έδώ εφαρμόζεται πάντοτε αυστηρός καταμερισμός τής έργασίας ανάμεσα στον ύφαντή και τό μασουρά... Τό παρελθόν... καλλιέργησε στους κατοίκους του Κουντίκινο... τέλειες τεχνικές μεθόδους παραγωγής... τήν ίκανότητα νά προσανατολίζονται μέσα σέ κάθε λογής δυσκολίες»**. Σχετικά μέ τή μεταξουργία διαβάζουμε: «δέν πρέπει νά χτίζονται φάμπρικες σ' όποιοδήποτε χωριό και σ' όποιοδήποτε αριθμό», «ή φάμπρικα πρέπει ν' άκολουθεί τόν

* Γιατί μόνο τό κεφάλαιο μπορούσε νά δημιουργήσει αυτή τή σύνδεση; Γιατί, όπως είδαμε, ή έμπορευματική παραγωγή γεννά τόν καταταγματισμό των μικρών παραγωγών και τήν πλέρια άποσύνθεσή τους, γιατί οι μικρές βιοτεχνίες άφησαν κληρονομιά στή μανουφακτούρα τά καπιταλιστικά εργατήρια και τό έμπορικό κεφάλαιο.

** «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», IV, 22.

ύφαντουργό στά χωριά, όπου μέ τήν έξοδο γιά δουλιά» (ή μέ τή δουλιά στό σπίτι — προσθέτουμε έμεις) «διαμορφώθηκε μιά κατηγορία δουλευτάδων πού ξέρουν τήν τέχνη» *. Τέτιες έπιχειρήσεις, όπως είναι τό έργοστάσιο ύποδηματοποιίας τής Πετρούπολης^{143**}, δέ θά μπορούσαν ν' αναπτυχθούν τόσο γρήγορα. αν λχ. στήν περιφέρεια του κεφαλοχωριού Κίμρι δέ δημιουργούνταν στή διάρκεια αιώνων επιδέξιοι εργάτες, πού τώρα πάνε σέ άλλες περιφέρειες γιά νά βρούν δουλιά, κτλ. Γι' αυτό, ανάμεσα σι' άλλα, πολύ σκουδαία σημασία έχει τό γεγονός ότι ή μανουφακτούρα διαμόρφωσε ολόκληρη σειρά από μεγάλες περιφέρειες, πού ειδικεύτηκαν σέ όρισμένους κλάδους παραγωγής και δημιούργησαν μάζες από επιδέξιους εργάτες***.

Ο καταμερισμός τής εργασίας στήν κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρά τσακίζει και σακατεύει τόν εργάτη, μαζί και τόν «βιοτέχνη» πού εκτελεί μιά φάση τής δουλιάς. Δημιουργούνται άριστοτέχνες και σακάτηδες του καταμερισμού τής εργασίας, οι πρώτοι σάν σπάνιες μονάδες, πού προκαλούν τήν κατάπληξη των έρευνητών****, οι δεύτεροι σάν μαζικό φαινόμενο «βιοτεχνών» μέ αδύνατα στήθια, μέ ύπέμετρα αναπτυγμένα χέρια, μέ «μόνοπλευρη καμπούρα»***** κτλ. κτλ.

* Ib., III, 63.

** Τό 1890 είχε 514 εργάτες και 600 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή. Τό 1894/95 είχε 845 εργάτες και 1288 χιλιάδες ρούβλια παραγωγή.

*** Τό φαινόμενο αυτό χαρακτηρίζεται πολύ εύστοχα μέ τόν όρο: «χοντρικά έπαγγέλματα». «Από τόν XVII αιώνα — γράφει ό Κόρσακ — ή χωρική βιοτεχνία άρχισε ν' αναπτύσσεται αισθητότερα: ολόκληρα χωριά, κυρίως γύρω από τή Μόσχα, πού βρίσκονταν κοντά σέ μεγάλους δρόμους, καταπιάστηκαν μέ ένα οποιοδήποτε χειροτεχνικό έπάγγελμα: οι κάτοικοι μερικών χωριών έγιναν βυρσοδέφες, άλλων ύφαντουργοί και άλλων βαφείς, άμαξοποιοί, σιδεράδες κτλ. . . Στά τέλη του περασμένου αιώνα στή Ρωσία αναπτύχθηκαν πάρα πολλά τέτια *χοντρικά έπαγγέλματα*, όπως τά ονομάζουν μερικοί» (I. c., 119-121).

**** Θά περιοριστούμε σέ δυό παραδείγματα: ό περίφημος κλειδαράς του Πάβλοβο Χρόροφ έφτιαξε 24 κλειδαριές από ένα ζολοτνίκ (4,25 γραμμάρια. Σημ. μετ.). Τό μέγεθος των διαφόρων κομματιών αυτών των κλειδαριών ήταν όσο τό κεφαλάκι μιάς καρφίτσας (Λαμπζίν, I. c., 44). Ένας παραγωγός παιχνιδιών του κυβερνείου Μόσχας σχεδόν όλη του τή ζωή άσχολούνταν νά φτιάχνει ζεμένα άλογάκια και έφτασε σέ σημείο νά φτιάξει σέ μιά μέρα 400 κομμάτια. («Συλλογή στατιστικών στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχας». τόμ. VI, τεύχος II, σελ. 38-39).

***** Έτσι χαρακτηρίζει ό κ. Γρηγόριεφ τούς βιοτέχνες του Πάβλοβο. «Συνάντησα έναν άν' αυτούς τούς εργάτες, πού δουλεύει 6 χρόνια στήν ίδια μέγγενη και πού έκανε μέ τό γυμνό του άριστερό πόδι ένα βαθούλωμα στή σανίδα του πατώματος πιό μεγάλο από τό μισό πάχος τής. Μέ πικρή ειρωνεία έλεγε ότι τό άφεντικό έχει σκοπό νά τόν διώξει, όταν θά τρυπήσει τή σανίδα πέρα γιά πέρα» (στό έργο πού αναφέραμε, σελ. 108-109).

IV. Ο ΕΔΑΦΙΚΟΣ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΙ Ο ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Όπως έχουμε κιόλας σημειώσει, μέ τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας γενικά συνδέεται ἄμεσα ὁ ἐδαφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ εἰδίκευση ὀρισμένων περιφερειῶν στήν παραγωγή ἑνός προϊόντος, κάποτε ἑνός εἶδους τοῦ προϊόντος, ἀκόμα κι ἑνός ὀρισμένου μέρους τοῦ προϊόντος. Τό γεγονός ὅτι ἐπικρατεῖ ἡ χειροποίητη παραγωγή, ὑπάρχουν ἕνα σωρὸ μικρά ἐργαστήρια, διατηρεῖ ὁ ἐργαζόμενος τή σύνδεσή του μέ τή γῆ, ὅτι ὁ μάστορας εἶναι κολλημένος σέ μιά ὀρισμένη εἰδικότητα, ὅλα αὐτά καθορίζουν ἀναπόφευχτα τόν κλειστό χαρακτήρα τῶν διαφόρων βιομηχανικῶν περιοχῶν τῆς μανουφακτούρας. Κάποτε ὁ τοπικός αὐτός κλειστός χαρακτήρας φτάνει ὡς τήν πλέρια ἀπόσπαση ἀπό τόν ὑπόλοιπο κόσμο*, μέ τόν ὁποῖο ἔχουν νά κάνουν μόνο οἱ ἔμποροι-ἐπιχειρηματίες.

Στήν παρακάτω περικοπή ὁ κ. Χαριζόμενος δέν ἐκτιμᾷ ἀρκετά τή σημασία τοῦ ἐδαφικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας: «Οἱ τεράστιες ἀποστάσεις τῆς αὐτοκρατορίας ἔχουν σχέση μέ τίς χτυπητές διαφορές τῶν φυσικῶν ὄρων: ἡ μιά περιοχή εἶναι πλούσια σέ δάση κι ἄγρια θηρία, ἡ ἄλλη σέ ζῶα, στήν τρίτη ἀφθονοῦν τό ἀργιλόχωμα καί τό σιδερομετάλλευμα. Οἱ φυσικές αὐτές ιδιότητες καθόρισαν καί τό χαρακτήρα τῆς βιομηχανίας. Οἱ μεγάλες ἀποστάσεις καί οἱ δυσκολίες τῶν συγκοινωνιῶν ἔκαναν ἀδύνατη ἡ ἐξαιρετικά δαπανηρή τή μεταφορά πρώτων ὑλῶν. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ παραγωγή ἔπρεπε ἀναγκαστικά νά συγκεντρωθεῖ σέ περιοχές ὅπου ὑπῆρχαν ἀφθονες πρώτες ὑλες. Ἀπό δῶ ἀκριβῶς πηγάζει καί τό χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς βιομηχανίας μας: ἡ εἰδίκευση τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς κατά τεράστιες καί συμπαγεῖς περιοχές» («Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», I. c.. σελ. 440).

Ὁ ἐδαφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς βιομηχανίας μας, ἀλλά τῆς μανουφακτούρας (καί στή Ρωσία καί στίς ἄλλες χώρες). Οἱ μικρές βιοτεχνίες δέ δημιουργοῦσαν τέτιες πλατιές περιφέρειες, ἡ φάμπρικα ἔσπασε τόν κλειστό τους χαρακτήρα καί διευκόλυνε τή μεταφορά σέ ἄλλα μέρη τῶν ἐπιχειρήσεων καί τῆς μάζας τῶν ἐργατῶν. Ἡ μανουφακτούρα δέ δημιουργεῖ μονάχα συμπαγεῖς περιοχές, ἀλλά καί μπάζει σ' αὐτές τίς περιοχές τήν εἰδίκευση (καταμερι-

* Στήν παραγωγή γουναρικῶν ἀπό βερβερίτσα στό νομό Καργκόπολ καί στήν παραγωγή κουταλιῶν στό νομό Σεμίονοφ.

σμός τῆς ἐργασίας κατά ἐμπόρευμα). Ἡ ὑπαρξη πρώτης ὕλης στό δοσμένο τόπο δέν εἶναι καθόλου ὑποχρεωτική γιά τήν μανουφακτούρα καί εἶναι ἀμφίβολο μάλιστα ἂν αὐτό συμβαίνει συνήθως, γιατί ἡ μανουφακτούρα προϋποθέτει κιόλας ἀρκετά πλατιές ἐμπορικές σχέσεις*.

Μέ τά γνωρίσματα τῆς μανουφακτούρας πού περιγράψαμε, συνδέεται τό περιστατικό, ὅτι αὐτό τό στάδιο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐξέλιξης τό χαρακτηρίζει μιᾶ ἰδιαίτερη μορφή χωρισμοῦ τῆς γεωργίας ἀπό τή βιομηχανία. Τώρα, ὁ τυπικότερος βιοτέχνης δέν εἶναι πιά ὁ ἀγρότης, ἀλλά ὁ «ἐργάτης τοῦ ἐργαστηρίου», πού δέν ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία (στόν ἄλλο πόλο βρίσκεται ὁ ἔμπορος καί τό ἀφεντικό τοῦ ἐργαστηρίου). Στίς περισσότερες περιπτώσεις (ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω) τά κέντρα τῶν ὀργανωμένων σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς μανουφακτούρας βιοτεχνικῶν κλάδων δέν εἶναι γεωργικά: εἴτε πόλεις εἶναι, εἴτε (πολύ συχνότερα) κεφαλοχώρια, πού οἱ κάτοικοί τους δέν ἀσχολοῦνται σχεδόν μέ τή γεωργία καί πού πρέπει νά συγκαταλέγονται στούς συνοικισμούς ἐμπορικο-βιοτεχνικοῦ χαρακτήρα. Ὁ χωρισμός τῆς βιοτεχνίας ἀπό τή γεωργία ἔχει ἐδῶ βαθιές βάσεις, πού ἔχουν τίς ρίζες τους στήν τεχνική τῆς μανουφακτούρας, καί στήν οἰκονομία τῆς, καί στίς βιοτικές (ἢ πολιτιστικές) ἰδιομορφίες τῶν παραγωγῶν. Ἡ τεχνική δένει τόν ἐργάτη σέ μιᾶ εἰδικότητα καί γι' αὐτό, ἀπό τή μιᾶ μεριά, τόν κάνει ἀκατάλληλο γιά τή γεωργία (σωματικά ἀδύνατο κτλ.) καί ἀπό τήν ἄλλη, ἀπαιτεῖ τήν ἀδιάκοπη καί μακρόχρονη ἀπασχόλησή του μέ τήν τέχνη του. Ἡ οἰκονομική συγκρότηση τῆς μανουφακτούρας χαρακτηρίζεται ἀπό μιᾶ ἀσύγκριτα βαθύτερη διαφοροποίηση τῶν βιοτεχνῶν ἀπ' ὅ,τι γίνεται στίς μικροβιοτεχνίες — εἶδαμε ὅμως ὅτι στίς μικροβιοτεχνίες, παράλληλα μέ τήν ἀποσύνθεση στή βιοτεχνία συντελεῖται καί ἡ ἀποσύνθεση στή γεωργία. Στίς συνθήκες τῆς πλερίας ἐξαθλίωσης τῆς μάζας τῶν παραγωγῶν, πού εἶναι ὄρος καί συνέπεια τῆς μανουφακτούρας, τό ἐργατικό προσωπικό τῆς δέ μπορεί νά στρατολογεῖται ἀπό τοῦς λίγο-πολύ εὐπορους γεωργούς. Στίς πολιτιστικές ἰδιομορφίες τῆς μανουφακτούρας ἀνήκουν 1ο, ἡ πολύ μακρόχρονη (μερικές φορές μακροαίωνη) ὑπαρξη τοῦ ἐπαγγέλματος, πού βάζει τήν ἰδιαίτερη σφραγίδα τῆς στόν

* Εἰσαγόμενες πρώτες ὕλες (δηλαδή ὄχι ντόπιες) ἐπεξεργάζονται τά ὕφαντουργεῖα, οἱ βιοτεχνικές ἐπιχειρήσεις τοῦ Πάβλοβο καί τοῦ Γκζέλ, τά βυρσοδεψεῖα τοῦ Πέρμ καί πολλά ἄλλα (σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 122-124). (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 445-449). Ἡ Σύντ.)

πληθυσμό· 2ο, ένα πιά ψηλό βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού*. Για τὸ τελευταῖο περιστατικό θὰ μιλήσουμε παρακάτω λεπτομερέστερα, πρῶτα ὅμως θὰ σημειώσουμε, ὅτι ἡ μανουφακτοῦρα δὲ χωρίζει πέρα γιὰ πέρα τὴ βιομηχανία ἀπὸ τὴ γεωργία. Στὴν ἐποχὴ τῶν χειροκίνητων τεχνικῶν μέσων τὰ μεγάλα ἐργαστήρια δὲν μποροῦν νὰ ἐκτοπίσουν ὀλοκληρωτικά τὰ μικρά, καὶ προπαντὸς ὅταν οἱ μικροὶ βιοτέχνες παρατείνουν τὴν ἐργάσιμη μέρα καὶ κατεβάζουν τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀναγκῶν τους: σὲ τέτιες συνθήκες μάλιστα ἡ μανουφακτοῦρα, ὅπως εἶδαμε, ἀναπτύσσει τὰ μικρὰ ἐπαγγέλματα. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι φυσικὸ νὰ βλέπουμε τίς περισσότερες φορές γύρω ἀπὸ ἓνα μὴ γεωργικὸ κέντρο τῆς μανουφακτοῦρας ὀλόκληρη περιοχὴ ἀπὸ γεωργικοὺς συνοικισμοὺς, πού οἱ κάτοικοί τους ἀσχολοῦνται ἐπίσης μὲ τὴ βιοτεχνία. Συνεπῶς κι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη προβάλλει ἀνάγλυφα ὁ μεταβατικὸς χαρακτήρας τῆς μανουφακτοῦρας, ἀνάμεσα στὴ μικρὴ παραγωγὴ μὲ τὸ χέρι καὶ στὴ φάμπρικα. Ἐν ἀκόμα καὶ στὴ Δύση ἡ περίοδος τῆς μανουφακτοῦρας στὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν μπόρεσε νὰ προκαλέσει τὸν πλείο χωρισμὸ τῶν ἐργατῶν τῆς βιομηχανίας ἀπὸ τὴ γεωργία**, στὴ Ρωσία, ὅπου διατηροῦνται πολλοὶ θεσμοὶ πού δένουν τὸν ἀγρότη μὲ τὴ γῆ, αὐτὸς ὁ χωρισμὸς δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐπιβραδυνθεῖ. Γι' αὐτὸ, τὸ ξαναλέμε, ὅτι τὸ πιά χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς ρωσικῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτοῦρας εἶναι τὸ μὴ γεωργικὸ κέντρο, πού κυριαρχεῖ πάνω στὰ γύρω χωριά καὶ προσελκύει τὸν πληθυσμὸ τους, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μισογεωργοὺς καὶ μισοβιοτέχνες.

Ἐξαιρετικὰ ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐτῶν τῶν μὴ γεωργικῶν κέντρων ἔχει ἓνα ὑψηλότερο πολιτιστι-

* Στὸ «Δοκίμιο γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ» ὁ κ. Β. Β. βεβαιώνει ὅτι «ἐ-
χομε. . . πολὺ λίγες βιοτεχνικὲς γωνιὲς πού ἐγκατάλειψαν ἐντελῶς τὸ ἀγρο-
τικὸ νοικοκυριό» (36) — πιά πάνω δεῖξαμε ὅτι ἀντίθετα τέτιες γωνιὲς ὑπάρ-
χουν πάρα πολλές — καὶ ὅτι «οἱ ἀσθενικὲς ἐκδηλώσεις τοῦ καταμερισμοῦ τῆς
ἐργασίας, πού παρατηροῦμε στὴν πατρίδα μας, πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν ὅχι
τόσο στὸ δυναμισμό τῆς βιοτεχνικῆς προόδου ὅσο στίς ἀμετάβλητες δια-
στάσεις τῆς γαιοκτησίας τῶν ἀγροτῶν. . .» (40). Ὁ κ. Β. Β. δὲν προσέχει
τὸ γεγονός ὅτι αὐτές οἱ «βιοτεχνικὲς γωνιὲς» ξεχωρίζουν χάρη σ' ἓνα ἰδιαί-
τερο καθεστῶς τεχνικῆς, οἰκονομίας καὶ πολιτισμοῦ καὶ ὅτι χαρακτηρίζουν
ἓνα ἰδιαίτερο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Σπουδαῖο εἶναι ὅτι τὰ
περισσότερα «βιοτεχνικὰ χωριά» πήρανε «μικρότερο γεωργικὸ κλῆρο» (39)
— (αὐτὸ ἔγινε τὸ 1861, ὅταν ἡ βιοτεχνικὴ τους ζωὴ ἀριθμοῦσε δεκάδες καὶ
μερικὲς φορές ἑκατοντάδες χρόνια!) — καὶ φυσικά, ἂν δὲν ὑπῆρχε αὐτὴ ἡ
ἀβλεψία τῆς διοίκησης δὲ θὰ ὑπῆρχε κι ὁ καπιταλισμὸς.

** «Das Kapital», I^o, 779-780. ¹¹⁴.

κό επίπεδο. Μεγαλύτερο ποσοστό εγγράμματων, σημαντικά ύψη-
λότερο επίπεδο αναγκών και ζωής, χτυπητός χωρισμός από τόν
«άπολίτιστο», «άξεστο-χωριάτη» — αυτά είναι τά συνηθισμένα
διακριτικά γνωρίσματα τών κατοίκων αυτών τών κέντρων*. Κα-
ταλαβαίνει κανείς τί τεράστια σημασία έχει αυτό τό γεγονός,
πού δείχνει παραστατικά τόν προοδευτικό ιστορικό ρόλο τού
καπιταλισμού και μάλιστα τού καθαρά «λαϊκού» καπιταλισμού,
πού γιά τόν «τεχνητό χαρακτήρα» του είναι άμφίβολο άν θά
άποφάσιζε νά μιλήσει και ό πió φανατικός ναρόντικος, γιατί ή
τεράστια πλειοψηφία τών κέντρων πού χαρακτηρίσαμε, ύπάγε-
ται συνήθως στή «βιοτεχνία»! Ό μεταβατικός χαρακτήρας τής
μανουφακτούρας έκδηλώνεται και δώ, γιατί ή μανουφακτούρα
άπλως άρχίζει τή μεταμόρφωση τής πνευματικής όψης τού πλη-
θυσμού, ένώ τήν ολοκληρώνει μονάχα ή μεγάλη μηχανική βιο-
μηχανία.

* Η σπουδαιότητα αυτού τού γεγονότος μάς άναγκάζει νά συμπληρώσουμε
τά στοιχεία πού παραθέσαμε στό ύποκεφ. Η μέ τά παρακάτω. Ό συνοικισμός
Μπουτουρλίνοβκα τού νομού Μπομπρόφ τού κυβερνείου Βορόνεζ είναι ένα
άπό τά κέντρα τής βυρσοδεψίας. Έχει 3681 οικογένειες, άπ' αυτές οι 2383
δέν άσχολούνται μέ τή γεωργία. Ό αριθμός τών κατοίκων ξεπερνάει τίς 21
χιλιάδες. Οι οικογένειες μέ μέλη πού νά ζέρουν άνάγνωση και γραφή φτά-
γουν τά 53 % έναντι 38 % σ' όλο τό νομό (στατιστική συλλογή τών ζέμστβο
γιά τό νομό Μπομπρόφ). Ό συνοικισμός Ποκρόβσκαγια και τό κεφαλοχώρι
Μπαλάκοβο τού κυβερνείου Σαμάρας έχουν τό καθένα πάνω άπό 15 χιλιά-
δες κατοίκους, άπ' τούς όποιους πάρα πολλοί είναι ξένοι. Τά 50 % και τά
42 % άπ' αυτούς είναι χωρίς άγροτικό νοικοκυριό. Τό ποσοστό τών εγγράμ-
ματων ξεπερνά τό μέσο όρο. Η στατιστική σημειώνει ότι οι έμποροβιο-
τεχνικοί συνοικισμοί διακρίνονται γενικά γιά τό μεγαλύτερο ποσοστό έγ-
γράμματων και γιά τό «μαζικό φαινόμενο οικογενειών χωρίς άγροτικό νοι-
κοκυριό» (στατιστικές συλλογές τών ζέμστβο γιά τούς νομούς Νοβοουζένσκ
και Νικολάγεφ). — Γιά τό ύψηλότερο ιστορικό πολιτιστικό επίπεδο τών «βιοτεχνών»
σύγκρ. άκόμα τίς «Έργασίες τής έπιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή»,
III, σελ. 42· VII, σελ. 914· Σμιρόνφ, I. c., σελ. 59· Γρηγόριεφ, I. c., σελ. 106
κ. έ. Άννεσκι, I. c., σελ. 61. «Σύλλογή τού κυβερνείου Νίζι Νόβγκο-
ροντ», τόμ. II, σελ. 223-239· Έκθέσεις και μελέτες», II, σελ. 243· III, 151.
Έπειτα στίς «βιοτεχνίες τού κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, σελ. 109, μάς μετα-
δίδουν ζωντανά τή συζήτηση πού ό έρευνητής κ. Χαριζομένοφ είχε μέ τόν
άμαξά του — ένα μεταξοφαντουργό. Ό ύφαντουργός αυτός άφού καταφέρ-
θηκε μέ δριμύτητα και όξυτητα ένάντια στήν «άπολίτιστη» ζωή τών άγρο-
τών, στό χαμηλό επίπεδο — τών αναγκών τους, στήν καθυστέρησή τους
κτλ., τελείωσε άναφωνώντας: «Θεέ μου, μά γιά ποιό λόγο ζουν αυτοί οι άν-
θρωποι!» Άπό καιρό έχει παρατηρηθεί, ότι ό ρώσος άγρότης είναι προπαν-
τός φτωχός ως πρός τήν έπίγνωση τής φτώχειας του. Γιά τόν έργάτη τής
κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας (άφήνουμε πιά τή φάμπρικα) πρέπει
νά ποδμε ότι άπ' αυτή τήν άποψη είναι ένας άνθρωπος συγκριτικά πολύ
πλούσιος.

V. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ

Σ' όλες τις βιοτεχνίες που εξετάσαμε και που είναι οργανωμένες σύμφωνα με τον τύπο της μανουφακτούρας, η τεράστια μάζα των εργατών δεν είναι ανεξάρτητη, είναι υποταγμένη στο κεφάλαιο, παίρνει μόνο το μεροκάματο, χωρίς να κατέχει ούτε τις πρώτες ύλες, ούτε το έτοιμο προϊόν. Στην ουσία, η τεράστια πλειοψηφία των εργατών σ' αυτές τις «βιοτεχνίες» είναι *μισθωτοί εργάτες*, αν και η σχέση αυτή δεν παίρνει ποτέ στη μανουφακτούρα την ολοκληρωμένη και καθαρή μορφή που προσιδιάζει στη φάμπρικα. Στη μανουφακτούρα το εμπορικό κεφάλαιο μπλέκεται κατά πάρα πολλούς και διάφορους τρόπους με το βιομηχανικό κεφάλαιο και η εξάρτηση του εργαζόμενου από τον κεφαλαιοκράτη παίρνει ένα σωρό μορφές κι αποχρώσεις, από τη μορφή της μισθωτής εργασίας σε ξένο εργαστήρι και της δουλειάς στο σπίτι για το «άφεντικό», ως την εξάρτηση στο ζήτημα της προμήθειας των πρώτων ύλων ή της πούλησης του προϊόντος. Στις συνθήκες της μανουφακτούρας, πλάι στη μάζα των εξαρτημένων εργατών εξακολουθεί πάντα να διατηρείται ένας λίγο ή πολύ σημαντικός αριθμός από quasi-ανεξάρτητους παραγωγούς. Όλη όμως αυτή η ποικιλόμορφη εξάρτηση δεν κάνει τίποτ' άλλο παρά να κρύβει το βασικό γνώρισμα της μανουφακτούρας, το ότι δηλαδή εδώ η διάσπαση ανάμεσα στους εκπροσώπους της εργασίας και του κεφαλαίου εκδηλώνεται πιά σ' όλη της την ισχύ. Τόν καιρό της απελευθέρωσης των αγροτών ή διάσπαση αυτή στά μεγαλύτερα κέντρα της μανουφακτούρας μας είχε γίνει πιά καθεστώς ύστερα από μερικές γενιές. Σ' όλα τα «επαγγέλματα», που εξετάσαμε πιά πάνω, βλέπουμε από το ένα μέρος μιά μάζα του πληθυσμού, που δεν έχει κανένα άλλο μέσο ζωής, εκτός από τη δουλιά σε εξάρτηση από πρόσωπα της εύπορης τάξης, και από το άλλο μιά μικρή μειοψηφία από εύπορους επιχειρηματίες, που (μέ τη μιά ή την άλλη μορφή) κρατούν στά χέρια τους σχεδόν όλη την παραγωγή της περιφέρειας. Ακριβώς αυτό το βασικό γεγονός προσδίδει στη μανουφακτούρα μας ένα πολύ εκδηλο κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα, σε διάκριση από το προηγούμενο στάδιο. Καί στο προηγούμενο στάδιο υπήρχε εξάρτηση από το κεφάλαιο και μισθωτή εργασία, δεν είχαν όμως αποχτήσει ακόμα κάποια σταθερή μορφή, δεν αγκάλιαζαν ακόμα τη μάζα των παραγωγών, τη μάζα του πληθυσμού, δεν προκαλούσαν τη διάσπαση ανάμεσα στις διάφορες ομάδες προσώπων, που έπαιρναν μέρος στην παραγωγή. Η ίδια

ή παραγωγή διατηρεί ακόμα στο προηγούμενο στάδιο τις μικρές διαστάσεις, — ή διαφορά ανάμεσα στο άφεντικό και στον έργατη είναι σχετικά μικρή, — σχεδόν δέν υπάρχουν μεγάλοι κεφαλαιοκράτες (πού στέκουν πάντα έπικεφαλής τής μανουφακτούρας), δέν υπάρχουν και έργάτες, πού νά είναι δεμένοι μέ μιά φάση τής δουλιās και συνεπώς και μέ τό κεφάλαιο, πού συνενώνει τις μερικότερες αυτές φάσεις τής δουλιās σ' έναν ένιαίο παραγωγικό μηχανισμό.

Νά μιά μαρτυρία ενός παλιού συγγραφέα, πού έπιβεβαιώνει παραστατικά αυτό τό χαρακτηρισμό των στοιχείων πού αναφέραμε πío πάνω: «Στό χωριό Κίμρι, όπως και στά άλλα λεγόμενα πλούσια ρωσικά χωριά, λχ. στό Πάβλοβο, ό μισός πληθυσμός είναι ζητιάνοι πού ζούν μόνο μέ τήν έλεημοσύνη. . . Άν ό έργατης άρρωστήσει και συμβεί μάλιστα νά είναι μόνος, κινδυνεύει τήν άλλη βδομάδα νά μείνει χωρίς ψωμί»*.

Έτσι, ακόμα από τή δεκαετία 1860-1870 άποκαλύφθηκε πέρα για πέρα τό βασικό γνώρισμα πού υπάρχει στην οικονομία τής μανουφακτούρας μας: ή αντίθεση ανάμεσα στον «πλούτο» μιάς δλόκληρης σειράς «ξακουστών» «χωριών» και στην πλέρια προλεταριοποίηση τής τεράστιας πλειοψηφίας των «βιοτεχνών». Μ' αυτό τό γνώρισμα συνδέεται τό περιστατικό, ότι οι πío γνήσιοι έργάτες τής μανουφακτούρας (συγκεκριμένα οι έργάτες του έργαστηρίου πού έκοπαν έντελώς ή σχεδόν έντελώς κάθε σχέση μέ τή γή) τείνουν πιά πρός τό έπόμενο κι όχι πρός τό προηγούμενο στάδιο του καπιταλισμού, βρίσκονται πío κοντά στον έργατη τής μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας παρά στον άγρότη. Τά στοιχεία πού αναφέραμε πío πάνω για τό πολιτιστικό επίπεδο των βιοτεχνών τό δείχνουν αυτό ανάγλυφα. Αυτός ό χαρακτηρισμός όμως δέν μπορεί νά έπεκταθεί σ' όλη τή μάζα του έργατικού προσωπικού τής μανουφακτούρας. Η διατήρηση του πλήθους των μικρών έργαστηρίων και των μικρών νοικοκυρέων, ή διατήρηση τής σύνδεσης μέ τή γή και ή έξαιρετικά πλατιά ανάπτυξη τής δουλιās στο σπίτι — όλα αυτά στην περίοδο τής μανουφακτούρας έχουν σαν άποτέλεσμα νά τείνουν ακόμα πάρα

* Ν. Όβσιάνικοφ. «Οι σχέσεις του άνω μέρους τής περιοχής του Μέσου Βόλγα μέ τήν έμποροπανήγυρη του Νίζνι Νόβγκοροντ». Άρθρο στη «Συλλογή του Νίζνι Νόβγκοροντ», τόμ. II (Νίζνι Νόβγκοροντ, 1869). Ό συγγραφέας στηρίζεται σε στοιχεία για τό χωριό Κίμρι του 1865. Η περιγραφή τής έμποροπανήγυρης συνοδεύεται μ' ένα χαρακτηρισμό για τις κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις στις βιοτεχνίες πού αντιπροσωπεύτηκαν στην έμποροπανήγυρη.

πολλοί «βιοτέχνες» προς την αγροτιά, νά τείνουν νά γίνουν μικρονοικοκυρικοί, νά τείνουν προς τό παρελθόν, κι όχι προς τό μέλλον*, νά βαυκαλίζονται ακόμα μέ κάθε λογής αυταπάτες γιά τή δυνατότητα (μέ τήν ένταση στό έπακρο τής δουλιās, μέ τίς οικονομίες και τήν καταποσύνη), νά γίνουν ανεξάρτητοι νοικοκυρικοί**. Νά μιá εξαιρετικά σωστή εκτίμηση γιά τίς μικροαστικές αυτές αυταπάτες, πού έκανε ένας μελετητής τών «βιοτεχνιών» του κυβερνείου Βλαντίμιρ:

«Η όριστική νίκη τής μεγάλης βιομηχανίας πάνω στή μικρή, ή συνέωση μέσα στους τέσσερους τοίχους ενός εργοστασίου μεταξουργίας τών σκορπισμένων στά πολυάριθμα οικιακά εργαστήρια παραγωγών είναι μόνο ζήτημα χρόνου, κι όσο γρηγορότερα θά έρθει αυτή ή νίκη τόσο καλύτερα θά ναι γιά τούς ύφαντουργούς.

Η σημερινή όργάνωση τής μεταξουργίας χαρακτηρίζεται από τήν αστάθεια κι άπροσδιοριστία τών οικονομικών κατηγοριών, από τήν πάλη τής μεγάλης παραγωγής μέ τή μικρή και μέ τή γεωργία. Η πάλη αυτή παρασέρνει τό μικρονοικοκύρη και τόν ύφαντουργό sé μιá κατάσταση ισχυρής διέγερσης χωρίς νά τούς δίνει τίποτα, τούς άποσπάει από τή γεωργία, τούς βυθίζει στά χρέη και πέφτει πάνω τους μ' όλο τής τό βάρος τόν καιρό τής στασιμότητας τών εργασιών. Η συγκέντρωση τής παραγωγής δέ θά κατεβάσει τό μεροκάματο του ύφαντή, θά κάνει όμως περιττό τό δελέασμα και τό μέθυσμα τών εργατών και τήν προσέγκυση τους μέ προκαταβολές, πού δέν ανταποκρίνονται στό χρονιάτικο εισόδημά τους. Μέ τό αδυνάτισμα του άμοιβαίου συναγωνισμού οί φαμπρικάντες δέ θά έχουν πιά συμφέρον νά ξεοδεούν σημαντικά ποσά γιά νά τυλίγουν τόν ύφαντουργό sé χρέη. Έξάλλου ή μεγάλη παραγωγή αντιδιαστέλλει τόσο ξεκάθαρα τά συμφέροντα του φαμπρικάντη και τών εργαζομένων, τόν πλοδο του ενός και τήν άθλιότητα τών άλλων, ώστε στόν ύφαντουργό δέν μπορεί νά γεννηθεί ή τάση νά γίνει κι ό ίδιος φαμπρικάντης. Η μικρή παραγωγή δέ δίνει στόν ύφαντουργό περισσότερα άπ' ό,τι δίνει ή μεγάλη, όμως δέν έχει τόσο σταθερό χαρακτήρα όσο ή τελευταία και γι' αυτό διαφθείρει πολύ πιό βαθιά τόν εργάτη. Μπροστά στόν ύφαντουργό-βιοτέχνη διαγράφονται κάποιες ψεύτικες προοπτικές, περιμένει τή στιγμή πού θά του δοθεί ή δυνατότητα νά βάλει μπρός τό δικό του άργαλειό. Γιά νά πετύχει αυτό τό ιδανικό, έντείνει όλες τούς τίς προσπάθειες, βυθίζεται sé χρέη, κλέβει, λέει ψέματα, δέ βλέπει πιά τούς συναδέλφους του σάν συντρόφους τής δυστυχίας του, αλλά σάν έχθρους, σάν ανταγωνιστές γιά τόν ίδιο άθλιο άργαλειό πού τόν βλέπει νά προβάλλει στό βάθος ενός μακρινού μέλλοντος. Ό μικρονοικοκύρης δέν καταλαβαίνει τήν οικονομική του κακομοιρία, κολακεύει τούς προαγοραστές και τούς φαμπρικάντες, κρύβει από τούς συντρόφους του τούς τόπους και τούς όρους τής άγοράς τών πρώτων ύλών και τής πούλησης τών έτοιμων προϊόντων. Φανταζόμενος ότι είναι ανεξάρ-

* Ακριβώς όπως και οί ιδεολόγοι τους, οί ναρόντικιοι.

** Γιά όρισμένους μεμονωμένους ήρωες, πού όνειρεύονται τήν ανεξαρτησία δράσης (σάν τόν Ντούσκιν στά «Σκίτσα του Πάβλοβο» του Β. Κορολένκο) μιá τέτια μετατροπή στήν περίοδο τής μανουφακτούρας είναι ακόμα δυνατή, φυσικά όμως όχι γιά τή μάζα τών άπόρων εργατών πού έκτελούν μιá φάση τής παραγωγής.

ητος μικρονοικοκύρης, γίνεται έθελοντικό και θλιβερό όργανο, παιχνίδι στα χέρια των μεγάλων έμπόρων. Πρίν ακόμα καταφέρει να βγει από τη λάσπη, μέση των εγκαταστάσεων 3-4 άργαλειών, αρχίζει κιόλας να μιλά για τη δύσκολη θέση του επιχειρηματία, για την τεμπελία και τα μεθύσια των ύφαντουργών, για την ανάγκη να εξασφαλιστεί ό φαμπρικάντης έτσι πού να μή χάνει τά χρήματα πού του χρωστώνε. Ό μικρονοικοκύρης είναι ό συνηθισμένος τύπος της δουλοπρέπειας στη βιομηχανία, όπως στον καλό παλιό καιρό ό αρχιθαλαμηπόλος κι ό κλειδοκράτορας ήταν ή ζωντανή προσωποποίηση της φεουδαρχικής δουλοπρέπειας. Όταν τά εργαλεία της παραγωγής δέν έχουν αποχωριστεί πέρα για πέρα από τον παραγωγό και ό τελευταίος έχει τη δυνατότητα να γίνει ανεξάρτητος νοικοκύρης, όταν οι φαμπρικάντες, τά μικροαφεντικά και οι μαστόροι γεφυρώνουν τό οικονομικό χάσμα πού υπάρχει ανάμεσα στον προαγοραστή και στον ύφαντουργό, διευθύνοντας κι εκμεταλλεύόμενοι τις κατώτερες οικονομικές κατηγορίες, και ύφιστάμενοι την εκμετάλλευση από τις άνωτερες, τότε ή κοινωνική συνείδηση των παραγωγών συσκοτίζεται και ή φαντασία τους διαφθείρεται από ψευδαισθήσεις. Έμφανίζεται ό συναγωνισμός εκεί όπου πρέπει να υπάρχει ή άλληλεγγύη, ενώ τά συμφέροντα των ούσιαστικά έχθρικών οικονομικών ομάδων συνενώνονται. Η σημερινή όργάνωση της μεταξουργίας, χωρίς να περιορίζεται μονάχα στην οικονομική εκμετάλλευση, βρίσκει τους πράχτορές της ανάμεσα σ' αυτούς πού ύφιστανται την εκμετάλλευση και τούς αναθέτει τό έργο να συσκοτίζουν τη συνείδηση και να διαφθείρουν τις ψυχές των εργαζομένων» («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», τεύχος III, σελ. 124-126).

VI. ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤΗ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑ. Ο «ΠΡΟΑΓΟΡΑΣΤΗΣ» ΚΙ Ο «ΦΑΜΠΡΙΚΑΝΤΗΣ»

Από τά στοιχεία πού παραθέσαμε πίο πάνω, φαίνεται, ότι πλάι στα μεγάλα κεφαλαιοκρατικά εργαστήρια βρίσκουμε πάντα στη δοσμένη βαθμίδα ανάπτυξης του καπιταλισμού ένα πολύ σημαντικό αριθμό μικρών εργαστηρίων. Συνήθως μάλιστα τά μικρά εργαστήρια υπερτερούν αριθμητικά, παίζουν όμως έντελώς δευτερεύοντα ρόλο στο σύνολο της παραγωγής. Η διατήρηση (άκόμα όπως είδαμε πίο πάνω και ή ανάπτυξη) αυτών των μικρών εργαστηρίων αποτελεί απόλυτα φυσικό φαινόμενο μέσα στις συνθήκες της μανουφακτούρας. Στις συνθήκες της παραγωγής με τό χέρι, ή υπεροχή των μεγάλων εργαστηρίων απέναντι στα μικρά δέν είναι αποφασιστική. Ό καταμερισμός της εργασίας, δημιουργώντας απλούστατες επί μέρους φάσεις της παραγωγής, διευκολύνει την εμφάνιση των μικρών εργαστηρίων. Γι' αυτό, *χαρακτηριστική* για την κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα είναι ακριβώς ή ύπαρξη λίγων και σχετικά μεγάλων εργαστηρίων πλάι σε ένα σημαντικό αριθμό μικρών. Υπάρχει άραγε κάποια σχέση ανάμεσα στα πρώτα και στα δεύτερα; Τά στοιχεία πού

έξετάσαμε πιά πάνω δέν αφήνουν καμιά άμφιβολία, ότι ύπάρχει στενότερη σχέση άνάμεσά τους, ότι τά μεγάλα έργαστήρια άναπτύσσονται άκριβώς άπό τά μικρά αυτά, ότι τά μικρά έργαστήρια άποτελοϋν κάποτε μονάχα έξωτερικά τμήματα τής μανουφακτούρας, ότι στην τεράστια πλειοψηφία τών περιπτώσεων ό συνδετικός κρίκος άνάμεσα στά πρώτα και στά δεύτερα είναι τό έμπορικό κεφάλαιο πού άνήκει στους μεγάλους έπιχειρηματίες κι έχει στην έξουσία του τούς μικρούς. 'Ο ιδιοκτήτης του μεγάλου έργαστηρίου είναι *ύποχρεωμένος* νά αγοράζει σέ μεγάλες ποσότητες τίς πρώτες ύλες και νά πουλάει χοντρικά τά προϊόντα. "Όσο πιά σημαντικός είναι ό όγκος τών έμπορικών του συναλλαγών τόσο έλαττώνονται (κατά μονάδα προϊόντος) τά έξοδα γιά τήν προμήθεια τών υλικών και τήν πούληση του έμπορεύματος, γιά τό ξεσκαρτάρισμα του έμπορεύματος, γιά τή συντήρησή του κτλ. κτλ. και έτσι κάνει τήν εμφάνισή της ή λιανική μεταπούληση τών πρώτων υλών στά μικρά άφεντικά και ή αγορά τών προϊόντων τους, πού ό ιδιοκτήτης τής μανουφακτούρας τά μεταπουλάει σάν δικά του*. "Όταν αυτές οι πράξεις πούλησης πρώτων υλών και αγοράς προϊόντων συνδέονται (κι αυτό γίνεται συχνά) μέ τόν εξανδραποδισμό και τήν τοκογλυφία, άν ό μικρός παραγωγός παίρνει τά υλικά μέ πίστωση και δίνει τά είδη πού παράγει άπέναντι στό χρέος του, τότε ό μεγάλος ιδιοκτήτης τής μανουφακτούρας πραγματοποιεί τόσο μεγάλα κέρδη γιά τό κεφάλαιό του, πού δέ θά μπορούσε ποτέ νά τά πραγματοποιήσει άπό τούς μισθωτούς εργάτες. 'Ο καταμερισμός τής εργασίας δίνει νέα ώθηση στην άνάπτυξη τέτιων σχέσεων εξάρτησης τών μικρών παραγωγών άπό τούς μεγάλους: οι τελευταίοι είτε μοι-

* Θά προσθέσουμε σέ όσα είπαμε πιά πάνω ένα ακόμα παράδειγμα. Στην επιλοποία του κυβερνείου Μόσχας (στοιχεία του 1876 άπό τό βιβλίο του κ. Ίσάγεφ) οι μεγαλύτεροι βιοτέχνες είναι οι Ζένιν, πού πρώτοι άρχισαν νά κατασκευάζουν άκριβά έπιπλα και «άνάθρεψαν όλόκληρες γενιές επιδέξιων τεχνιτών». Τό 1845 ίδρυσαν δικό τους προιονιστήριο (τό 1894/95 παραγωγή 12 χιλιάδες ρούβλια, 14 εργάτες, άτμοκινητήρας). "Ας σημειωθεί ότι συνολικά σ' αυτό τό έπάγγελμα ύπήρχαν 708 εργαστήρια, 1979 εργάτες άπ' τούς όποιους οι 846, δηλ. τά 42,7 %, ήταν μισθωτοί, μέ συνολική παραγωγή 459 χιλιάδες ρούβλια. 'Από τίς άρχές τής δεκαετίας 1860-1870 οι Ζένιν άρχίζουν ν' αγοράζουν χοντρικά τά υλικά άπό τό Νίζνι Νόβγοροντ. 'Αγοράζουν τά σανίδια μέ τά βαγόνια πρós 13 ρούβλια τά έκατό κομμάτια και τά πουλάνε στους μικρούς βιοτέχνες πρós 18-20 ρούβλια. Σέ 7 χωριά (όπου ύπήρχαν 116 εργάτες) οι περισσότεροι πουλάνε τά έπιπλα στον Ζένιν, πού έχει στη Μόσχα άποθήκη έπιπλων και κοντραπλακέ μέ τζίρο ως 40 χιλιάδες ρούβλια (ή άποθήκη χτίστηκε τό 1874). Γιά τούς Ζένιν δουλεύουν κάπου 20 μοναχικοί έπαγγελματίες.

ράζουν στά σπίτια ύλικά γιά έπεξεργασία (ή γιά τήν έκτέλεση όρισμένων μερικότερων φάσεων τής παραγωγής), είτε προαγοράζουν από τούς «βιοτέχνες» ένα μέρος του προϊόντος, όρισμένες ποικιλίες του προϊόντος κτλ. Μέ μιά λέξη ή στενότερη και ή πιό αδιάρηκτη σύνδεση ανάμεσα στό έμπορικό και στό βιομηχανικό κεφάλαιο είναι μιά από τίς πιό χαρακτηριστικές ιδιομορφίες τής μανουφακτούρας. Έδώ τόν «προαγοραστή» τόν συγχέουν σχεδόν πάντα μέ τόν ιδιοκτήτη τής μανουφακτούρας (μέ τό «φαμπρικάντη» σύμφωνα μέ τή συνηθισμένη και όχι σωστή όρολογία, πού θεωρεί «φάμπρικα» κάθε λίγο-πολύ μεγάλο έργαστήρι). Γι' αυτό, στήν τεράστια πλειοψηφία τών περιπτώσεων, τά στοιχεία γιά τίς διαστάσεις τής παραγωγής τών μεγάλων έργαστηρίων *δέ μάς δίνουν ακόμα καμιά ιδέα γιά τήν πραγματική τους σημασία* στά «βιοτεχνικά επαγγέλματά» * μας, γιατί οί ιδιοκτήτες τέτιων έργαστηρίων διαχειρίζονται όχι μόνο τή δουλιά τών έργατών στά έργαστήριά τους, αλλά και τή δουλιά τής μάζας τών έργατών πού δουλεύουν στό σπίτι και ακόμα (de facto) και τή δουλιά τής μάζας τών quasi-ανεξάρτητων μικρο-ιδιοκτητών έργαστηρίων, γιά τούς όποιους οί ιδιοκτήτες τών μεγάλων έργαστηρίων είναι «προαγοραστές»**. Έτσι, μέ βάση τά στοιχεία γιά τή ρωσική μανουφακτούρα αποδειχεται πολύ παραστατικά ό νόμος πού έχει διατυπώσει ό συγγραφέας του «Κεφαλαίου», ότι ό βαθμός ανάπτυξης του έμπορικού κεφαλαίου εί-

* Νά ένα παράδειγμα πού ενισχύει τά όσα είπαμε στό κείμενο. Στο χωριό Νέγκινο του νομού Τρουμπτσέβσκ του κυβερνείου Όριόλ υπάρχει ένα έλαιοτριβείο μέ 8 έργάτες και μέ συνολική παραγωγή 2 χιλιάδες ρούβλια («Όδηγός» γιά τό 1890). Όπως φαίνεται, τό μικρό αυτό έργοστάσιο δείχνει ότι ό ρόλος του κεφαλαίου στήν ντόπια έλαιοπαραγωγή είναι πολύ μικρός. Η μικρή όμως ανάπτυξη του βιομηχανικού κεφαλαίου σημαίνει μονάχα τήν τεράστια ανάπτυξη του έμπορικού και του τοκογλυφικού κεφαλαίου. Από τή στατιστική συλλογή τών ζέμιστρο μαθαίνουμε σχετικά μ' αυτό τό χωριό, ότι από τίς 186 οίκογένειες οί 160 είναι έντελώς ύποδουλωμένες στόν ντόπιο έργοστασιάρχη, πού μάλιστα *πληρώνει γιά όλες αυτές τίς οίκογένειες τούς φόρους, τίς δανείζει όλα τά απαραίτητα* (κι αυτό γίνεται πολλά, πάρα πολλά χρόνια συνέχεια) και παίρνει γιά έξοφληση του χρέους τό κανάβι *μέ χαμηλότερη τιμή*. Σέ παρόμοιο ακριβώς έξανδραποδισμό βρίσκεται μιά μάζα άγροτών του κυβερνείου Όριόλ. Έπιτρέπεται άραγε σέ τέτιες συνθήκες νά χαιρέται κανείς γιά τή μικρή ανάπτυξη του βιομηχανικού κεφαλαίου;

** Γι' αυτό μπορεί κανείς νά φανταστεί ποιά θάναί ή εικόνα τής οικονομικής όργάνωσης τών «βιοτεχνικών επαγγελμάτων» αυτό του είδους, άν τούς μεγάλους ιδιοκτήτες μανουφακτούρας τούς βγάλουμε από τήν εξέταση (άφου δέν πρόκειται γιά βιοτεχνική, αλλά γιά έργοστασιακή βιομηχανία!) και τούς «προαγοραστές» τούς παρουσιάσουμε σάν φαινόμενο «ουσιαστικά έντελώς περιττό, πού προκλήθηκε μονάχα από τήν άνοργανωσιά τής πούλησης τών προϊόντων» (κ. Β. Β. «Δοκίμιο γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», 150)!

ναι άντιστρόφως άνάλογος μέ τό βαθμό άνάπτυξης του βιομηχανικού κεφαλαίου¹⁴⁵. Καί πραγματικά, μπορούμε νά χαρακτηρίσουμε όλα τά βιοτεχνικά έπαγγέλματα πού περιγράψαμε στό ύποκεφ. II μέ τόν παρακάτω τρόπο: όσο λιγότερα μεγάλα έργαστήρια υπάρχουν σ' αυτά τόσο περισσότερο είναι αναπτυγμένη ή «προαγορά» καί άντίστροφα. Άλλάζει μονάχα ή μορφή του κεφαλαίου πού κυριαρχεί καί στή μιά καί στήν άλλη περίπτωση καί πού φέρνει συχνά τόν «άνεξάρτητο» βιοτέχνη σέ κατάσταση ασύγκριτα χειρότερη από τήν κατάσταση του μισθωτού έργατη.

Τό βασικό λάθος τής οικονομολογίας των ναρόντικων βρίσκεται ακριβώς στό ότι από τή μιά, άγνοεί ή συγκαλύπτει τή σχέση άνάμεσα στά μεγάλα καί στά μικρά έργαστήρια, κι από τήν άλλη, άνάμεσα στό έμπορικό καί στό βιομηχανικό κεφάλαιο. «Ο φαμπρικάντης τής περιφέρειας Πάβλοβο δέν είναι τίποτα παραπάνω από μιά σύνθετη μορφή προαγοραστή», λέει ο κ. Γρηγόριεφ (l. c., σελ. 119). Αυτό είναι σωστό όχι μόνο για τό Πάβλοβο, αλλά καί για τό μεγαλύτερο μέρος των βιοτεχνικών έπαγγελμάτων, πού είναι οργανωμένα σύμφωνα μέ τόν τύπο τής κεφαλαιοκρατικής μανουφακτούρας. Σωστή είναι καί ή άντίστροφη θέση: ο προαγοραστής στή μανουφακτούρα είναι μιά σύνθετη μορφή «φαμπρικάντη». Έδώ βρίσκεται, άνάμεσα στ' άλλα, μιά απ' τίς ουσιαστικές διαφορές του προαγοραστή τής μανουφακτούρας από τόν προαγοραστή των μικροβιοτεχνιών του χωριού. Όταν όμως σ' αυτό τό γεγονός τής σύνδεσης άνάμεσα στον «προαγοραστή» καί στό «φαμπρικάντη» βλέπει κανείς κάποιο έπιχειρημα υπέρ τής μικρής παραγωγής (όπως νομίζει ο κ. Γρηγόριεφ καί πολλοί άλλοι ναρόντικοι), είναι σαν νά έκβιάζει τά γεγονότα καί βγάξει ένα έντελώς αυθαίρετο συμπέρασμα προς όφελος μιās προκατειλημμένης ιδέας. Όπως είδαμε, μιά όλόκληρη σειρά στοιχεία δείχνουν ότι ή συνένωση του έμπορικού κεφαλαίου μέ τό βιομηχανικό χειροτερεύει σέ τεράστιο βαθμό τήν κατάσταση του άμεσου παραγωγού σέ σύγκριση μέ τήν κατάσταση του μισθωτού έργατη, παρατείνει τήν εργάσιμή του μέρα, ελαττώνει τά κέρδη του, καθυστερεί τήν οικονομική καί τήν πολιτική άνάπτυξη.

VII. Η ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΗ ΔΟΥΛΙΑ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΣΑΝ ΕΞΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΜΑΝΟΥΦΑΚΤΟΥΡΑΣ

Η κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι, — δηλαδή ή έπεξεργασία στό σπίτι των υλικών πού δίνει ο έπιχειρηματίας καί τά

πληρώνει μέ τό κομμάτι, — ὅπως δείξαμε στό προηγούμενο κεφάλαιο, συναντιέται καί στίς μικροβιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ. Παρακάτω θά δοῦμε, ὅτι συναντιέται ἐπίσης (καί μάλιστα σέ πλατιά κλίμακα) πλάι στή φάμπρικα, δηλαδή πλάι στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἔτσι, ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιὰ στό σπίτι συναντιέται σ' ὄλα τά στάδια ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία, ὅμως πιο χαρακτηριστική εἶναι ἀκριβῶς γιά τή μανουφακτούρα. Καί οἱ μικροβιοτεχνίες τοῦ χωριοῦ καί ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία τά βγάζουν πολύ εὐκόλα πέρα καί χωρίς τή δουλιὰ στό σπίτι. Ὅμως τήν περίοδο τῆς μανουφακτούρας πού πέρασε ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ — μέ τή χαρακτηριστική γιά τήν περίοδο αὐτή διατήρηση τῶν δεσμῶν τοῦ ἐργαζόμενου μέ τή γῆ καί τήν ἀφθονία τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων γύρω ἀπό τά μεγάλα — εἶναι δύσκολο, σχεδόν ἀδύνατο, νά τή φανταστεῖ κανεῖς χωρίς τό μοίρασμα δουλιᾶς στά σπίτια *. Καί πραγματικά, ὅπως εἶδαμε, τά ρωσικά στοιχεῖα δείχνουν ὅτι στά ὀργανωμένα σύμφωνα μέ τόν τύπο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας ἐπαγγέλματα, τό μοίρασμα δουλιᾶς στά σπίτια ἐφαρμόζεται σέ πολύ πλατιά κλίμακα. Νά γιατί θεωροῦμε πιο σωστό νά ἐξετάσουμε ἀκριβῶς σ' αὐτό τό κεφάλαιο τίς χαρακτηριστικές ιδιότητες τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι, ἄν καί μερικά ἀπό τά παραδείγματα πού παραθέτουμε πιο κάτω, δέν μποροῦν νά ὑπαχθοῦν εἰδικά στή μανουφακτούρα.

Ἄς σημειώσουμε πρὶν ἀπ' ὄλα, ὅτι ἐκεῖ πού ὑπάρχει τό σύστημα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, ὑπάρχουν καί πολλοί μεσάζοντες ἀνάμεσα στόν κεφαλαιοκράτη καί τόν δουλευτή. Ὁ μέγανος ἐπιχειρηματίας δέν μπορεῖ ὁ ἴδιος νά μοιράζει τά ὑλικά σέ ἑκατοντάδες καί χιλιάδες ἐργάτες, πού μερικές φορές εἶναι σκορπισμένοι σέ διάφορα χωριά. Ἀναγκαστικά ἐμφανίζονται οἱ μεσάζοντες (σέ μερικές μάλιστα περιπτώσεις καί μιά ὀλόκληρη ἱεραρχία ἀπό μεσάζοντες), πού παίρνουν τά ὑλικά χοντρικά καί τά μοιράζουν λιανικά. Δημιουργεῖται ἓνα σωστό sweating system. ἓνα σύστημα ἀπομύζησης τοῦ ἰδρώτα, ἓνα σύστημα τῆς πιο ἐν-

* Καί στή Δυτική Εὐρώπη, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ περίοδος τῆς μανουφακτούρας πού πέρασε ὁ καπιταλισμός χαρακτηρίζεται ἀπό τήν πλατιά ἀνάπτυξη τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, λχ. στοὺς ὑφάντοργικούς κλάδους. Εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι, περιγράφοντας σάν κλασικό παράδειγμα μανουφακτούρας τήν παραγωγή ρολογιῶν, ὁ Μάρξ τονίζει, ὅτι ἡ ἀριθμημένη πλάκα τοῦ ρολοιοῦ, τό ἐλατήριο καί ἡ κάσα τοῦ ρολοιοῦ σπάνια κατασκευάζονται στήν ἴδια τή μανουφακτούρα καί ὅτι γενικά ὁ ἐργάτης πού ἐκτελεῖ μιά φάση τῆς δουλιᾶς δουλεύει συχνά στό σπίτι («Das Kapital», I, 2-te Aufl., S. 353-354)¹⁴⁶.

τατικής εκμετάλλευσης: ὁ «μικρὸς μάστορας» (ἢ ὁ ἰδιοκτήτης ἐργαστηρίου στό σπίτι ἢ ἡ «ἐμπόρισσα» στή δαντελοποιία κτλ. κτλ.) πού βρίσκεται κοντά στόν ἐργαζόμενο, ξέρεי νά ἐπωφεληθεῖ ἀκόμα καί ἀπό τίς ἰδιαίτερες περιπτώσεις ἀνάγκης τοῦ τελευταίου καί ἀνακαλύπτει τέτιες μεθόδους ἐκμετάλλευσης, πού θά ἦταν ἀδιανόητες ἀκόμα καί σέ ἓνα μεγάλο ἐργαστήρι, πού ἀποκλείουν ἀπόλυτα τή δυνατότητα κάθε ἐλέγχου κι ἐποπτείας*.

Δίπλα στό sweating system καί, σάν μιά ἀπ' τίς μορφές του, πρέπει νά βάλουμε, ἴσως, τό truck-system, τήν πληρωμή τοῦ ἐργάτη μέ διάφορα εἶδη, πού ἀπαγορεύεται στίς φάμπρικες καί ἐξακολουθεῖ νά βασιλεύει στά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα, κυρίως στό σύστημα ὅπου μοιράζεται ἡ δουλιά στό σπίτι. Πιο πάνω, ὅταν περιγράψαμε τά διάφορα ἐπαγγέλματα, ἀναφέραμε παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ διαδομένου φαινομένου.

Ἐπειτα, ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι συνοδεύεται ἀναπόφευχτα ἀπό ἐξαιρετικά ἀνθυγιεινές συνθήκες δουλιᾶς. Ὀλοκληρωτική ἐξαθλίωση τοῦ ἐργαζόμενου, ὀλοκληρωτική ἀδυναμία του νά ρυθμίσει μέ ὅποιουσδήποτε κανόνες τοὺς ὅρους τῆς δουλιᾶς του, συνένωση τῆς κατοικίας μέ τό χῶρο ἐργασίας — αὐτοὶ εἶναι οἱ ὅροι πού μετατρέπουν τίς κατοικίες τῶν ἐργατῶν πού ἐργάζονται στό σπίτι, σέ ἀνθυγιεινές ἐστίες καί σέ ἐστίες ἐπαγγελματικῶν ἀσθενειῶν. Στά μεγάλα ἐργαστήρια εἶναι ἀκόμα δυνατό νά γίνεται ἀγῶνας ἐνάντια σέ παρόμοια φαινόμενα, ἡ δουλιά ὅμως στό σπίτι εἶναι ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ πιό «φιλελεύθερη» μορφή κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης.

Ἡ ὑπέρμετρη διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας εἶναι ἐπίσης ἓνα ἀπό τά ἀπαραίτητα γνωρίσματα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι, γιά λογαριασμό τοῦ κεφαλαιοκράτη καί τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν γενικά. Πιο πάνω ἀναφέραμε κιόλας μερικά παραδείγματα γιά νά φανεῖ ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης μέρας στίς «φάμπρικες» σέ σύγ-

* Γι' αὐτό τό λόγο ἐξάλλου, ἡ φάμπρικα ἀγωνίζεται ἐνάντια σ' αὐτοὺς τοὺς μεσάζοντες, λχ. ἐνάντια στοὺς ἐργάτες πού παίρνουν δουλιά «μέ τό κομμάτι» καί μισθώνουν γιά λογαριασμό τους βοηθητικούς ἐργάτες. Σὺγκρινε, Κομπελιάτσκι «Ὁδηγὸς γιά τοὺς φάμπρικάντες κτλ.», Πετρούπολη, 1897, σελ. 24 καί ἐπόμενες. Ὁλη ἡ φιλολογία σχετικὰ μέ τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα εἶναι γεμάτη ἀπὸ γεγονότα πού δείχνουν τὴν ἀπερίοριστη ἐκμετάλλευση τῶν βιοτεχνῶν ἀπὸ τοὺς μεσάζοντες στό καθεστῶς διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι. Γιὰ παράδειγμα παραπέμουμε τὸν ἀναγνώστη στό γενικό συμπέρασμα τοῦ Κόρσακ, I. c., σελ. 258, στίς περιγραφές τῆς «βιοτεχνικῆς» ὑφαντουργίας (πού τίς παραθέσαμε πιό πάνω), καί στίς περιγραφές τῶν γυναικείων ἐπαγγελμάτων στό κυβερνεῖο Μόσχας. («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI καί VII) καί σέ πολλὰ ἄλλα.

κριση μέ τήν ἐργάσιμη μέρα στά «βιοτεχνικά ἐργαστήρια».

Τό τράβηγμα στήν παραγωγή γυναικῶν καί παιδιῶν ἀπό τήν πιά μικρή ἡλικία παρατηρεῖται σχεδόν πάντα στή δουλιά πού γίνεται στό σπίτι. Γιά νά δόσουμε μιά εἰκόνα τοῦ πράγματος, παραθέτουμε μερικά στοιχεῖα ἀπό τήν περιγραφή τῶν γυναικείων ἐπαγγελμάτων στό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέ τό ξετύλιγμα τῆς βαμβακερῆς κλωστής ἀσχολοῦνται 10 004 γυναῖκες. Τά παιδιά ἀρχίζουν νά δουλεύουν ἀπό ἡλικία 5-6 χρονῶν (!), τό μεροκάματο εἶναι 10 καπίκια καί τό χρονιάτικο εἰσόδημα 17 ρούβλια. Ἡ ἐργάσιμη μέρα στά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα φτάνει γενικά τίς 18 ὥρες. Στήν παραγωγή εἰδῶν πλεχτικῆς ἀρχίζουν νά δουλεύουν ἀπό 6 χρονῶν, τό μεροκάματο εἶναι 10 καπίκια, τό χρονιάτικο εἰσόδημα 22 ρούβλια. Συνολικά στά γυναικεῖα βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα ἐργάζονται 37 514 ἐργάτριες, πού ἀρχίζουν νά δουλεύουν ἀπό ἡλικία 5-6 χρονῶν (στά 6 ἐπαγγέλματα ἀπό τά 19, στά ὅποια ὅμως δουλεύουν 32 400 ἐργάτριες), τό μέσο μεροκάματο εἶναι 13 καπίκια καί τό μέσο χρονιάτικο εἰσόδημα 26 ρούβλια καί 20 καπίκια*.

Μιά ἀπό τίς πιά βλαβερές πλευρές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι εἶναι ὅτι ὀδηγεῖ στήν πτώση τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἐργαζόμενου. Ὁ ἐπιχειρηματίας ἀποχτᾷ τή δυνατότητα νά διαλέγει ἐργάτες σέ τέτια ἀπόκεντρα μέρη, ὅπου τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ χαμηλό κι ὅπου ἡ σχέση του μέ τή γῆ τοῦ ἐπιτρέπει νά δουλεύει σχεδόν τζάμπα. Λχ. ὁ ἰδιοχτήτης ἑνός ἀγροτικοῦ ἐργαστηρίου καλτσῶν ἐξηγáει, ὅτι οἱ κατοικίες στή Μόσχα εἶναι πολύ ἀκριβές, ὅτι τίς μαστόρισσες «πρέπει νά τίς ταῖζεις μέ ἄσπρο ψωμί. . . Ἐνῶ στό χωριό μας δουλεύουν στά σπίτια τους καί τρῶνε μαῦρο ψωμί. . . Πῶς μπορεῖ λοιπόν ἡ Μόσχα νά μᾶς συναγωνιστεῖ;»**. Ἡ ἐξαιρετική φτήνια τοῦ μεροκάματος στό ἐπάγγελμα τοῦ ξετυλίγματος τῆς βαμβακερῆς κλωστής ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι γιά τίς γυναῖκες, τίς κόρες τῶν ἀγροτῶν κτλ. ἡ δουλιά αὐτή δέν ἀποτελεῖ παρά ἓνα βοηθητικό εἰσόδημα. «Ἐτσι, τό σύστημα πού ὑπάρχει σ' αὐτή τήν παραγωγή, κατεβάζει ὡς τό κατώτατο ὄριο τό μεροκά-

* Ἡ κυρία Γκορμπουνόβα, πού περιέγραψε τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα, ὑπολογίζει λαθεμένα 18 καπίκια τό μεροκάματο καί 37 ρούβλια καί 77 καπίκια τό χρονιάτικο εἰσόδημα, γιατί χρησιμοποιεῖ μόνο μέσους ἀριθμούς γιά κάθε ἐπάγγελμα καί δέν παίρνει ὑπόψη τῆς τούς διάφορους ἀριθμούς ἐργατριῶν στά διάφορα ἐπαγγέλματα¹⁴⁷.

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος II, σελ. 104.

ματο τῶν προσώπων πού ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τό ἐπάγγελμα αὐτό, καί γιά τά πρόσωπα πού ζοῦν ἀποκλειστικά ἀπό τή δουλιὰ τους στίς φάμπρικες τό κατεβάζει ὑποχρεωτικά κάτω ἀπό τό *minimum* τῶν ἀναγκῶν τους, ἢ ἐμποδίζει τό ἀνέβασμα τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν τους. Καί τό ἓνα καί τό ἄλλο δημιουργοῦν ἐξαιρετικά ἀνώμαλες συνθήκες»*. «Ἡ φάμπρικα ψάχνει νά βρεῖ φτηνό ὑφαντουργό — λέει ὁ κ. Χαριζομένοφ — καί τόν βρίσκει στό χωριό του, μακριά ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα. . . Ἡ ἐλάττωση τοῦ μεροκάματο ὅσο προχωροῦμε ἀπό τά βιομηχανικά κέντρα πρὸς τήν περιφέρεια εἶναι γεγονός ἀναμφισβήτητο»**. Συνεπῶς, οἱ ἐπιχειρηματίες ξέρουν πολύ καλά νά ἐπωφελοῦνται ἀπό τίς συνθήκες πού συγκρατοῦν ἔντεχνα τόν πληθυσμό στά χωριά.

Ἐξίσου βλαβερή πλευρά αὐτοῦ τοῦ συστήματος εἶναι καί ἡ διασπορά τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στά σπίτια. Νά μιᾶ ἀνάγλυφη εἰκόνα αὐτῆς τῆς πλευρᾶς τοῦ ζητήματος, πού δίνουν οἱ ἴδιοι οἱ προαγοραστῆς: «Οἱ πράξεις καί τῶν μὲν καί τῶν δέ» (τῶν μικρῶν καί τῶν μεγάλων προαγοραστῶν πού ἀγοράζουν καρφιά ἀπό τοὺς σιδεράδες τοῦ Τβέρ) «βασίζονται στίς ἴδιες ἀρχές — ἡ ἀγορά τῶν καρφιῶν νά ἐξοφλεῖται ἐνμέρει μὲ χρῆμα, ἐνμέρει μὲ σίδηρο καί γιά νά εἶναι πιό ὑποχωρητικοί οἱ σιδεράδες νά ὑποχρεῶνεται πάντα νά δουλεύουν στά σπίτια τους»***. Αὐτά τά λόγια περικλείουν μιᾶ ἀπλή ἐξήγηση τῆς «ζωτικότητος» τῆς «βιοτεχνίας» μας!

Ἡ διασπορά τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι καί ἡ ἀφθονία τῶν μεσαζόντων ὀδηγοῦν κατὰ φυσική συνέπεια στήν ἀνθιση τῆς ὑποδούλωσης καί στίς κάθε λογῆς μορφές προσωπικῆς ἐξάρτησης, πού συνήθως συνοδεοῦν τίς «πατριαρχικές» σχέσεις στά ἀπόκεντρα χωριά. Τά χρέη τῶν ἐργατῶν πρὸς τ' ἀφεντικά τους εἶναι τό πιό διαδομένο φαινόμενο στά «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα γενικά καί στό σύστημα τῆς δουλιᾶς στό σπίτι εἰδικά****. Συνήθως ὁ ἐργάτης δὲν εἶναι μόνο Lohnskla-

* Ibidem, σελ. 285.

** «Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», III, 63. Σύγκρ. ibidem, 250.

*** «Ἐκθέσεις καί μελέτες», I, 218. Σύγκρ. ibid., 280: δήλωση τοῦ ἐργοστασιάρχη Ἰρόντοφ ὅτι τὸν συμφέρει καλύτερα νά μοιράζει τή δουλιὰ σὲ ὑφαντογούς πού δουλεύουν μὲ τό χέρι στό σπίτι.

**** Παραδείγματα γιά τό πῶς χρεώθηκαν οἱ ἐργάτες στ' ἀφεντικά ἔχουμε στή βουρτσοποιία τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος I, σελ. 32), στή χτενοποιία (ibid., 261), στήν παραγωγή παιχνιδιῶν (VI, τεῦχος II, 44), στήν ἐπεξεργασία πετραδιῶν κτλ. κτλ. Στή μεταξουργία ὁ ὑφαντουργός εἶναι

ve *, αλλά και Schuldklave **. Πιο πάνω αναφέρθηκαν μερικά παραδείγματα για την κατάσταση, στην οποία φέρνει τον εργάτη ή «πατριαρχικότητα» των αγροτικών σχέσεων***.

Περνώντας από την περιγραφή της κεφαλαιοκρατικής δουλειάς στο σπίτι, στις συνθήκες της διάδοσής της, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε πριν απ' όλα τη σχέση αυτού του συστήματος με το δέσιμο των αγροτών στο γεωργικό τους κλήρο. Το γεγονός ότι ο αγρότης δεν έχει την ελευθερία να μετακινείται, ότι είναι αναγκασμένος κάποτε να υφίσταται και χρηματική ζημιά για να απαλλαχτεί από τη γη του (προπαντός όταν οι δόσεις για το ξεχρέωμά της ξεπερνούν το εισόδημά της, έτσι που ο αγρότης που εκμισθώνει τη γη του να πληρώνει κι από την τσέπη του στον ένοικιαστή), ή πατριαρχικότητα των σχέσεων στο χωριό — όλα αυτά επεκτείνουν τεχνητά τον τομέα της εφαρμογής της κεφαλαιοκρατικής δουλειάς στο σπίτι, δένουν τεχνητά τον αγρότη σ' αυτές τις μορφές εκμετάλλευσης που είναι οι χειρότερες. Έτσι, οι άπαρχαιωμένοι θεσμοί και το ποτισμένο πέρα για πέρα με το πνεύμα κάστας αγροτικό καθεστώς ασκούν την πιο βλαβερή επίδραση και στη γεωργία και στη βιομηχανία. διατηρώντας τις τεχνικά καθυστερημένες μορφές παραγωγής. που συνδέονται με τη μεγαλύτερη ανάπτυξη της υποδούλωσης και της προσωπικής εξάρτησης, με την πιο βαριά και την πιο άπελπιστική κατάσταση των εργαζομένων****.

Έπειτα, είναι επίσης αναμφισβήτητο, πώς η δουλιά στο σπίτι για λογαριασμό των κεφαλαιοκρατών έχει σχέση με την αποσύνθεση της αγροτιάς. Η πλατιά διάδοση της δουλειάς στο σπίτι προϋποθέτει δυό όρους: 1) την ύπαρξη πολυάριθμου αγρο-

χρεωμένος ως το λαιμό στον εργοστασιάρχη που πληρώνει γι' αυτόν τους φόρους και γενικά «νοικιάζει τον ύφαντουργό, όπως νοικιάζουν τη γη» κτλ. («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 51-55).

* — μισθωτός δούλος. *Η Σύντ.*

** — δούλος για χρέη. *Η Σύντ.*

*** «Φυσικά — διαβάζουμε για τους σιδεράδες του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ — και δώ το άφεντικό εκμεταλλεύεται τη δουλιά του εργάτη, όμως σε μικρότερες διαστάσεις (;), και μάλιστα κάπως πατριαρχικά, με κοινή συγκατάθεση (!) χωρίς καμιά παρεξήγηση» («Εργασίες της επιτροπής για τη βιοτεχνική παραγωγή», IV, σελ. 199).

**** Φυσικά, σε κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία θά υπάρχει πάντα αγροτικό προλεταριάτο, που νά δέχεται νά παίρνει δουλιά στο σπίτι με τους χειρότερους όρους. Οι άπαρχαιωμένοι όμως θεσμοί πλαταίνουν τον τομέα χρησιμοποίησης της δουλειάς στο σπίτι και δυσκολεύουν τον αγώνα ενάντια της. Άκόμα και ο Κόρσακ τόνιζε το 1861 τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην τεράστια διάδοση στη χώρα μας της δουλειάς στο σπίτι και στο αγροτικό μας καθεστώς (l. c., 305-307).

τικού προλεταριάτου, πού είναι υποχρεωμένο να πουλάει την εργατική του δύναμη και μάλιστα να την πουλάει φτηνά, 2) την ύπαρξη εμπορών αγροτών, πού ξέρουν καλά τις συνθήκες του τόπου και πού θά μπορούσαν ν' αναλάβουν τό ρόλο τών πραχτόρων στό μοίρασμα τής δουλιάς. Ο σταλμένος από τόν έμπορο υπάλληλος δέ θά μπορέσει πάντα νά εκπληρώσει αυτό τό ρόλο (ιδιαίτερα σέ λίγο-πολύ σύνθετα επαγγέλματα) και είναι πρόβλημα αν θά μπορέσει ποτέ νά εκπληρώσει τόσο «άριστοτεχνικά» τό ρόλο αυτό όσο ο ντόπιος αγρότης, ο «συγχωριανός του»*. Οί μεγάλοι επιχειρηματίες δέ θά μπορούσαν, ίσως, νά πραγματοποιήσουν ούτε τίς μισές συναλλαγές τους ως πρός τή διανομή δουλιάς στό σπίτι, αν δέν είχαν στή διάθεσή τους δλόκληρη στρατιά από μικρούς επιχειρηματίες, στους οποίους μπορούν νά εμπιστευθούν έμπορεύμα μέ πίστωση ή γιά πούλημα μέ προμήθεια και οί όποιοι κυνηγούν μέ άπληστία κάθε ευκαιρία γιά νά επεκτείνουν τίς μικρές έμπορικές συναλλαγές τους.

Τέλος, είναι πάρα πολύ σπουδαίο νά τονιστεί ή σημασία πού έχει ή κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι γιά τή θεωρία του υπερπληθυσμού, τόν όποιο δημιουργεί ο καπιταλισμός. Κανείς δέν είπε τόσα πολλά γιά τήν «άπελευθέρωση» τών εργατών από τό ρωσικό καπιταλισμό, όσα οί κ. κ. Β. Β., Ν. —ον και οί υπόλοιποι ναρόντικοι, κι ώστόσο κανείς απ' αυτούς δέν κόπιασε νά αναλύσει τίς συγκεκριμένες μορφές τής «έφεδρικής στρατιάς» τών εργατών, πού δημιουργούνταν και δημιουργούνται στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση. Κανείς από τούς ναρόντικούς δέν πρόσεξε καν τή λεπτομέρεια, ότι οί εργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι άποτελούν σχεδόν τό μεγαλύτερο μέρος τής δικής μας «έφεδρικής στρατιάς» του καπιταλισμού**. Μέ τό μοίρασμα τής

* Είδαμε πιό πάνω, ότι οί μεγάλοι βιοτέχνες-επιχειρηματίες, οί προαγοραστές, οί ιδιοκτήτες οικιακών και άλλων μικρών εργαστηρίων είναι ταυτόχρονα εύποροι γεωργοί. «Ο ιδιοκτήτης ενός μικρού εργαστηρίου — διαβάζουμε λχ. στήν περιγραφή τής παραγωγής σειρητιών στό κυβερνείο Μόσχας («Συλλογή στατιστικών στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχας», τόμ. VI, τεύχος II, σελ. 147) — είναι κι αυτός ένας αγρότης, όπως και ο ύφαντουργός του, μέ τή διαφορά ότι έχει παραπάνω απ' αυτόν ένα σπίτι, ένα άλογο, μία αγελάδα και ίσως έχει τή δυνατότητα νά πίνει τσάι μ' όλη τήν οικογένειά του δυό φορές τή μέρα».

** Τό λάθος αυτό τών ναρόντικων είναι ακόμα πιό χοντρό γιά τό λόγο ότι ή πλειοψηφία τους θέλει ν' ακολουθεί τή θεωρία του Μάρξ, πού υπογράμμισε μέ τίς πιό κατηγορηματικές εκφράσεις τόν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τής «σύγχρονης δουλιάς στό σπίτι» και τόνισε ειδικά ότι οί εργάτες αυτοί πού δουλεύουν στό σπίτι άποτελούν μιά από τίς μορφές του σχετικού υπερπληθυσμού, ο όποιος προσιδιύζει στόν καπιταλισμό («Das Kapital», I^o, S. S. 503 u. ff. 668 u. ff. κεφάλαιο 23, ιδιαίτερα τό ύποκεφ. 4)¹⁴⁸.

δουλιᾶς στό σπίτι οἱ ἐπιχειρηματίες ἀποχτᾶνε τή δυνατότητα νά ἀξοδαίνουν ἀμέσως τίς διαστάσεις τῆς παραγωγῆς ὅσο θέλουν, χωρίς νά ξοδεύουν σημαντικά κεφάλαια καί σημαντικό χρόνο γιά τό χτίσιμο ἐργαστηρίων κτλ. Καί τέτια γρήγορη ἐπέκταση τῆς παραγωγῆς ὑπαγορεύεται πολύ συχνά ἀπό τίς συνθήκες τῆς ἀγορᾶς, ὅταν ἡ αὐξημένη ζήτηση ἔρχεται σάν συνέπεια ἀναζωογόνησης κάποιου μεγάλου κλάδου τῆς βιομηχανίας (λχ. τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν) ἢ σάν ἀποτέλεσμα μερικῶν γεγονότων, ὅπως εἶναι ὁ πόλεμος κτλ.*. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπίτι μετά τή μεταρύθμιση ἀποτελεῖ, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, τήν ἄλλη πλευρά τοῦ προτσές, πού τό ὀνομάσαμε στό II κεφάλαιο σχηματισμό τῶν ἑκατομμυρίων τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου. «Ποῦ πῆγαν λοιπόν τά χέρια πού ἀπαλλάχτηκαν ἀπό τίς δουλιές τοῦ οἰκιακοῦ, τοῦ φυσικοῦ μέ τήν αὐστηρή ἔννοια, νοικοκυριοῦ, πού ἐξυπηρετοῦσε τήν οἰκογένειά του καί τούς ὀλιγάριθμους καταναλωτές τῆς γειτονικῆς ἀγορᾶς; Οἱ φάμπρικες, πού εἶναι γεμάτες ἀπό ἐργάτες καί ἡ γρήγορη ἐπέκταση τῆς μεγάλης οἰκιακῆς παραγωγῆς δίνουν σαφή ἀπάντηση σ' αὐτό» («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», III, 20. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι δική μας). Πόσο μεγάλος πρέπει νᾶναι σήμερα ὁ ἀρι-

* Ἐνα μικρό παράδειγμα. Στό κυβερνεῖο Μόσχας εἶναι πλατιά διαδομένο τό ἐπάγγελμα τοῦ ράφτη (σύμφωνα μέ τή στατιστική τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου, στά τέλη τῆς δεκαετίας 1870-1880 ὑπῆρχαν συνολικά 1123 μόνιμοι ράφτες καί 4291 ξένοι περαστικοί). Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ περισσότεροι ράφτες δουλεύουν γιά τούς μοσχοβίτες ἐμπόρους ἐτοιμῶν ἐνδυμάτων. Τό κέντρο τοῦ ραφτάδικου ἐπαγγέλματος εἶναι ἡ ἐπαρχία Περχούσεβο τοῦ νομοῦ Ζβενίγκοροντ (βλ. τά στοιχεῖα γιά τούς ράφτες τοῦ Περχούσεβο στό παράρτημα I γιά τό V κεφάλαιο, τό ἐπάγγελμα ἀρ. 36). Πολύ καλά πῆγαιναν οἱ δουλιές τῶν ραφτῶν τοῦ Περχούσεβο τόν καιρό τοῦ πολέμου τοῦ 1877. Ἔραβαν στρατιωτικές σκηνές κατά παραγγελία εἰδικῶν ἐργολάβων καί οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων «κέρδιζαν» ἀπό τή δουλιᾶ αὐτή 5-6 ρούβλια τή μέρα, διαθέτοντας 3 ραφτομηχανές καί 10 μεροκαματιάρισσες. Στίς μεροκαματιάρισσες πλήρωναν ἀπό 20 καπίκια τή μέρα. «Λένε ὅτι στή φούρια τῆς δουλιᾶς στό Σάντρινο (τό κυριότερο χωριό τῆς ἐπαρχίας Περχούσεβο) ζοῦσαν πάνω ἀπό 300 μεροκαματιάρισσες ἀπό τό τρίγυρω χωριᾶ» («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας», τόμ. VI, τεῦχος II, I. c., 256). «Τήν ἐποχή αὐτή οἱ ράφτες τοῦ Περχούσεβο, καί ἰδιαίτερα οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν ἐργαστηρίων, κατάφεραν νά κερδίσουν τόσα πολλά, πού σχεδόν ὅλοι ἀπόχτησαν θαυμάσια σπίτια» (ibid.). Οἱ ἑκατοντάδες αὐτές μεροκαματιάρισσες, πού ἀπασχολοῦνται ἴσως μιά φορά στά 5-10 χρόνια, ὅταν ὑπάρχει φούρια δουλιᾶς, πρέπει πάντα νά βρίσκονται σέ ἐπιφυλακή, στίς γραμμές τῆς ἐφεδρικής στρατιᾶς τοῦ προλεταριάτου.

θμός τῶν ἐργατῶν τῆς Ρωσίας, πού οἱ ἐπιχειρηματίες βιοτέχνες τούς δίνουν δουλιά στό σπίτι, θά φανεῖ ἀπό τούς ἀριθμούς πού παραθέτουμε στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο.

VIII. ΤΙ ΕΙΝΑΙ «ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ»;

Στά δύο προηγούμενα κεφάλαια εἶχαμε νά κάνουμε κυρίως μέ τήν παραγωγή, πού στόν τόπο μας συνηθίζουν νά τήν ὀνομάζουν «βιοτεχνική». Τώρα μπορούμε νά ἐπιχειρήσουμε νά δόσουμε μιά ἀπάντηση στήν ἐρώτηση πού μπήκε στήν ἐπικεφαλίδα.

Θ' ἀρχίσουμε ἀπό μερικά στατιστικά στοιχεῖα, γιά νά κρίνουμε ποιές ἀκριβῶς ἀπό τίς μορφές τῆς βιομηχανίας πού ἀναλύσαμε πιά πάνω φιγουράρουν στή φιλολογία στό γενικό σύνολο τῶν «βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων».

Οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας, κλείνοντας τήν ἐρευνά τους γιά τά «ἐπαγγέλματα» τοῦ χωριοῦ συνόψισαν τίς κάθε λογῆς μή γεωργικές ἀσχολίες. Κατέγραψαν 141 329 ἄτομα (τόμ. VII, τεῦχος III) στά τοπικά ἐπαγγέλματα (πού παράγουν ἐμπορεύματα), σ' αὐτά ὅμως συμπεριλήφθηκαν καί οἱ χειροτέχνες (μιά μερίδα ἀπό τούς τσαγκαράδες, τούς τζαμτζήδες καί πολλοί ἄλλοι), οἱ πριονάδες κτλ. κτλ. Τουλάχιστο 87 χιλιάδες ἀπ' αὐτούς εἶναι (σύμφωνα μέ τόν ὑπολογισμό πού κάναμε γιά τά διάφορα βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα) ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι καί πού τούς ἀπασχολοῦν οἱ κεφαλαιοκράτες*. Ἀπό τούς 29 446 ἐργαζόμενους πού ἀσχολοῦνται σέ 54 ἐπαγγέλματα, γιά τά ὁποῖα μπορέσαμε νά συγκεντρώσουμε στοιχεῖα, οἱ 17 566, δηλαδή τά 59,65% εἶναι μισθωτοί ἐργάτες. Γιά τό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ εἶχαμε τά παρακάτω ἀποτελέσματα (σύμφωνα μέ πέντε τεύχη τῶν «Βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ»): συνολικά 18 286 ἐργαζόμενοι σέ 31 ἐπαγγέλματα. Ἀπ' αὐτούς οἱ 15 447 σέ ἐπαγγέλματα στά ὁποῖα κυριαρχοῦσε ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι (ἀπ' αὐτούς ὑπῆρχαν 5504 μισθωτοί ἐργάτες, δηλαδή μισθωτοί, ἄς ποῦμε, δευτέρου βαθμοῦ). Ἐπειτα 150 χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ (ἀπ' αὐτούς οἱ 45 μισθωτοί) καί 2689 μικροί ἐμπορευματοπαραγωγοί (ἀπ' αὐτούς 511 μισθωτοί). Τό σύνολο τῶν ἐργατῶν πού τούς ἀπασχολοῦσαν κεφαλαιοκράτες

* Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ὁ κ. Χαριζομένοφ (στό ἄρθρο πού ἀναφέραμε πιά πάνω) ὑπολόγιζε, ὅτι ἀπό τούς 102 245 ἐργαζόμενους τῶν 42 ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας τά 66% ἀσχολοῦνται σέ ἐπαγγέλματα στά ὁποῖα ἐπικρατεῖ ἀπόλυτα τό οἰκιακό σύστημα τῆς μεγάλης παραγωγῆς.

ισοῦται μέ (15 447 + 45 + 511 =) 16 003, δηλαδή μέ 87,5%*. Γιά τό κυβερνεῖο Κοστρομά (μέ βάση τούς πίνακες τοῦ κ. Τίλλο στίς «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή») ὑπάρχουν 83 633 μόνιμα ἐγκαταστημένοι βιοτέχνες. Ἐπ' αὐτούς οἱ 19 701 εἶναι δασικοί ἐργάτες (ἐπίσης «βιοτέχνες»), 29 564 ἐργάτες πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες στό σπίτι, περίπου 19 954 ἄτομα σέ ἐπαγγέλματα ὅπου κυριαρχοῦν οἱ μικροὶ ἐμπορευματοπαραγωγοὶ καί περίπου 14 414 χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ**. Στούς 9 νομούς τοῦ κυβερνεῖου Βιάτκας (μέ βάση τίς ἴδιες «Ἔργασίες») ὑπάρχουν 60 019 ντόπιοι βιοτέχνες: ἀπ' αὐτούς 9672 εἶναι μυλωνάδες καί λιωτριβάρηδες· 2032 χειροτέχνες καθαροῦ τύπου (βάφουν ὑφάσματα)· 14 928 ἐνμέρει χειροτέχνες καί ἐνμέρει ἐμπορευματοπαραγωγοί, στούς ὁποίους ἐπικρατεῖ πλατιά ἡ ἀνεξάρτητη ἐργασία· 14 424 στά ἐπαγγέλματα πού εἶναι ἐνμέρει ὑποταγμένα στό κεφάλαιο· 14 875 στά ἐπαγγέλματα πού εἶναι ὁλότελα ὑποταγμένα στό κεφάλαιο καί 4088 στά ἐπαγγέλματα ὅπου ἐπικρατεῖ ἀπόλυτα ἡ μισθωτή ἐργασία**. Μέ βάση τά στοιχεῖα τῶν «Ἔργασιῶν» γιά τά ὑπόλοιπα κυβερνεῖα συντάξαμε ἕνα πίνακα τῶν ἐπαγγελεμάτων, πού γιά τήν ὀργάνωσή τους ὑπάρχουν λίγο-πολύ λεπτομερειακά στοιχεῖα. Βρήκαμε 97 ἐπαγγέλματα μέ 107 957 ἐργαζόμενους καί μέ συνολική παραγωγή 21 151 χιλιάδες ρούβλια. Ἐπ' αὐτούς σέ ἐπαγγέλματα ὅπου ἐπικρατεῖ ἡ μισθωτή ἐργασία καί ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιὰ στό σπίτι ἀπασχολοῦνται 70 204 ἐργαζόμενοι (18 621 χιλιάδες ρούβλια). Στά ἐπαγγέλματα πού οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες καί οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες στό σπίτι

* Δυστυχῶς δέν ἔχουμε τή δυνατότητα νά συμβουλευτοῦμε τή νεότερη ἐργασία γιά τή βιοτεχνία στό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ («Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα»). Ἐκδοση τοῦ γραφείου στατιστικῆς τῶν ζεμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ. Γιαροσλάβλ, 1904). Ἄν κρίνουμε ἀπό τήν ἀναλυτική βιβλιοκρισία στή «Ρούσκιγε Βέντομοστι» (1904, ἀρ. 248), πρόκειται γιά μιὰ ἐξαιρετικά πολῦτιμη μελέτη. Στό κυβερνεῖο ὑπάρχουν 18 000 βιοτέχνες (τό 1903 ὑπῆρχαν 33 898 ἐργάτες στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια). Τά ἐπαγγέλματα ξεπέφτουν. Τό $\frac{1}{5}$ τῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι ἐπιχειρήσεις μέ μισθωτούς ἐργάτες. Οἱ μισθωτοὶ ἐργάτες ἀποτελοῦν τό $\frac{1}{4}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν βιοτεχνῶν. Τά 15% ὅλων τῶν βιοτεχνῶν δουλεύουν σέ ἐργαστήρια μέ 5 καί πλέον ἐργάτες. Οἱ μισοὶ βιοτέχνες δουλεύουν γιά τ' ἀφεντικά καί μέ ὑλικά τῶν ἀφεντικῶν. Ἡ γεωργία βρίσκεται σέ παρακμῆ: τό $\frac{1}{8}$ τῶν βιοτεχνῶν δέν ἔχει ἄλογα κί ἀγελάδες, τό $\frac{1}{4}$ καλλιεργεῖ τή γῆ μέ μισθωτοὺς ἐργάτες, τό $\frac{1}{5}$ δέν καλλιεργεῖ χωράφια. Τό εἰσόδημα τοῦ βιοτέχνη εἶναι 1 $\frac{1}{2}$ ρούβλι τῆ βδομάδα! (Ἐγποσημείωση στή 2η ἐκδοση.)

** Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ἀριθμοὶ εἶναι κατά προσέγγιση, γιατί ἡ πηγή δέ δίνει ἀκριβολογημένα στοιχεῖα. Στούς χειροτέχνες τοῦ χωριοῦ συγκαταλέγονται οἱ μυλωνάδες, οἱ σιδεράδες κτλ. κτλ.

ἀποτελοῦν μονάχα μειωσιμότητα, ἔχουμε 26 935 ἐργαζόμενους (1706 χιλιάδες ρούβλια). Καί τέλος, στά ἐπαγγέλματα ὅπου ἐπικρατεῖ σχεδόν πέρα γιά πέρα ἡ ἀνεξάρτητη ἐργασία, ἔχουμε 10 818 ἐργαζόμενους (824 χιλιάδες ρούβλια). Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο γιά 7 βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τῶν νομῶν Γκορμπάτοφ καί Σεμιόνοφ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ, στά ἐπαγγέλματα αὐτά δουλεύουν 16 303 βιοτέχνες, ἀπό τοὺς ὁποίους οἱ 4614 δουλεύουν γιά τήν ἀγορά, οἱ 8520 «γιά τό ἀφεντικό» καί οἱ 3169 σάν μισθωτοί ἐργαζόμενοι. Δηλαδή ὑπάρχουν 11 689 ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται ἀπό κεφαλαιοκράτες. Σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς βιοτεχνικῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1894-1895 στό κυβερνεῖο Πέρμ, ἀπό τοὺς 26 000 βιοτέχνες οἱ 6500 (τά 25 %) εἶναι μισθωτοί ἐργάτες καί οἱ 5200 (τά 20%) δουλεύουν γιά λογαριασμό τοῦ προαγοραστή, δηλαδή τά 45% εἶναι ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται κεφαλαιοκρατικά*.

Ὅσο ἀποσπασματικά κι ἂν εἶναι αὐτά τά στοιχεῖα (ἄλλα δέν εἶχαμε στή διάθεσή μας), ὥστόσο δείχνουν ξεκάθαρα ὅτι γενικά στοὺς «βιοτέχνες» συμπεριλαβαίνονται *πλήθος ἐργάτες πού δουλεύουν γιά κεφαλαιοκράτες*. Λογουχάρη, (σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα πού παραθέσαμε παραπάνω) ὑπολογίζονται *περισσότερου ἀπό 200 χιλιάδες ἄτομα* πού δουλεύουν στό σπιτί γιά κεφαλαιοκράτες. Ὁ ἀριθμός αὐτός δίνεται γιά 50-60 περίπου νομούς, ἀπό τοὺς ὁποίους δέν ἐρευνήθηκαν καθόλου ὄλοι μέ ἓνα κάπως ὀλοκληρωμένο τρόπο. Σ' ὅλη τή Ρωσία οἱ τέτιοι ἐργάτες πρέπει σύμφωνα μέ ὄλες τίς πιθανότητες νά εἶναι *δύο ἑκατομμύρια* **.

* Βλ. τίς «Μελέτες», σελ. 181-182. Ἐδῶ στοὺς «βιοτέχνες» συγκαταλέχτηκαν καί οἱ χειροτέχνες (25%). Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς χειροτέχνες, ἔχουμε 29,3% μισθωτοὺς ἐργάτες καί 29,5% ἐργάτες πού δουλεύουν γιά τόν προαγοραστή (σελ. 122), δηλαδή 58,8% ἐργάτες πού χρησιμοποιοῦνται κεφαλαιοκρατικά. (Βλ. Ἐπαντα, 5ῃ ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 425-426 καί 346. Ἡ Σύντ)

** Λχ., στή βιομηχανία ἐτοιμῶν ἐνδυμάτων εἶναι πολύ ἀνιπτωγμένη ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιὰ στό σπιτί, καί ἡ βιομηχανία αὐτὴ ἀναπτύσσεται γρήγορα. «Ἡ ζήτησις τέτων εἰδῶν πρώτης ἀνάγκης, ὅπως εἶναι τὰ ἔτοιμα ἐνδύματα, αὐξάνει ἀπό χρόνον σέ χρόνον» («Βέστονικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 52, ἐπισκόπησις τῆς ἐμποροπανήγυρης τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ). Μονάχα ἀπό τὴ δεκαετία 1880-1890 αὐτός ὁ κλάδος παραγωγῆς ἀναπτύχθηκε σέ τεράστιο κλίμακα. Σήμερα, μονάχα στή Μόσχα παράγονται ἔτοιμα ρούχα ἀξίας τουλάχιστο 16 ἑκατομμυρίων ρουβλιῶν, μέ ἀριθμὸ ἐργατῶν κάπου 20 χιλιάδες ἄτομα. Ὑπολογίζεται ὅτι σ' ὅλη τή Ρωσία ἡ παραγωγή αὐτῆ φτάνει τὰ 100 ἑκατομμύρια ρούβλια («Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνομῶνων», Πετροῦπολη, 1897, σελ. 136-137). Στὴν Πετροῦπολη ἡ ἀπογραφή τοῦ 1890 κατάγραψε στὴν παραγωγή τῶν ἔτοιμῶν ἐνδυμάτων (ὁμάδα XI. τάξεις 116-118) 39 912 ἄτομα, ὑπολογί-

Κι ἂν σ' αὐτούς προσθέσουμε τούς μισθωτούς ἐργάτες πού δουλεύουν στοὺς «βιοτέχνες», τότε ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού παραθέσαμε πῶς πάνω, δέν εἶναι καθόλου τόσο μικρός, ὅπως νομίζουν καμιά φορά στή χώρα μας. Πρέπει νά παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ ἀριθμὸς 2 ἑκατομμύρια ἐργάτες τῆς βιοτεχνίας, πού δουλεύουν γιά κεφαλαιοκράτες ἔξω ἀπ' τὶς λεγόμενες «φάμπρικες καὶ ἐργοστάσια», εἶναι μάλλον ἀριθμὸς μίνιμουμ*.

Στὴν ἐρώτηση «τί εἶναι βιοτεχνία;» τὰ στοιχεῖα πού παραθέσαμε στὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια μᾶς ἀναγκάζουν ν' ἀπαντήσουμε ὅτι εἶναι μιὰ ἀπόλυτα ἀκατάλληλη γιά τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἔννοια, στὴν ὁποία συνήθως ἀνάγουν ὅλων τῶν εἰδῶν τὶς μορφές βιομηχανίας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν οἰκοτεχνία καὶ τὴ χειροτεχνία καὶ τελειώνοντας μὲ τὴ μισθωτὴ ἐργασία σέ πολὺ μεγάλες μανουφακτοῦρες**. Αὐτὴ τὴ σύγχυση τῶν πῶς ἑτερόκλητων τύπων οἰκονομικῆς ὀργάνωσης, πού κυριαρχοῦσε στὰ περισσότερα ἔργα πού περιγράφαν τὰ «βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα»***,

ζώντας καὶ τὶς οἰκογένειες τῶν παραγωγῶν. Ἀπ' αὐτούς οἱ 19 χιλιάδες εἶναι ἐργάτες καὶ οἱ 13 χιλιάδες μοναχικοὶ βιοτέχνες μὲ τὶς οἰκογενεῖες τους («Πετρούπολη, σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τῆς 15 τοῦ Δεκεμβρίου 1890»). Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1897 συνολικὰ στὴ Ρωσία ὑπολογίζονται 1158 865 ἄτομα πού ἀσχολοῦνταν μὲ τὴν κατασκευὴ ἔτοιμων ἐνδυμάτων. Τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν τους ἦταν 1 621 511: σύνολο 2 780 376 ἄτομα. (*Υποσημείωση στὴ 2η ἔκδοση.*)

(Παρατήρηση: Ἡ («Υποσημείωση στὴ 2η ἔκδοση.») ἀφορᾷ μόνο τὴν τελευταία φράση τῆς ὑποσημείωσης πού ἀρχίζει ἀπὸ τὶς λέξεις: «Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1897. . .» τὸ ἄλλο μέρος τῆς ὑποσημείωσης ὑπάρχει καὶ στὴν πρώτη ἔκδοση. Ἡ Σύντ.).

* Ἄς ὑπενθυμίσουμε ὅτι οἱ «βιοτέχνες» στὴ Ρωσία ὑπολογίζονται τουλάχιστο σέ 4 ἑκατομμύρια ἄτομα (ἀριθμὸς τοῦ κ. Χαριζομένουφ. Ὁ κ. Αντρέγεφ τοὺς ὑπολόγιζε σέ 7 1/2 ἑκατομμύρια ἄτομα, ὅμως οἱ μέθοδοί του εἶναι παρατραβηγμένες)¹⁴⁹. Συνεπῶς, τὰ συνολικὰ στοιχεῖα πού παραθέτουμε στὸ κείμενο ἀφοροῦν μόνο τὸ 1/10 περίπου ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν «βιοτεχνῶν».

** Βλ. «Μελέτες», σελ. 179 καὶ ἐπόμενες. (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 423 καὶ ἐπόμενες. Ἡ Σύντ.).

*** Ἡ ἐπιθυμία νά διατηρηθεῖ ὁ ὅρος «βιοτεχνία» γιά τὸν ἐπιστημονικὸ καθορισμὸ τῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, ὁδήγησε τὴν οἰκονομικὴ φιλολογοῖα μας σέ καθαρὰ σχολαστικὲς σκέψεις κι ὀρισμοὺς αὐτῆς τῆς «βιοτεχνίας». Λέγοντας βιοτέχνες ὁ ἕνας ἐπιστήμονας «ἐννοοῦσε» μονάχα τούς ἐμπορευματοπαραγωγούς, ὁ ἄλλος συμπεριλάβαινε καὶ τούς χειροτέχνες. Ὁ ἕνας θεωροῦσε σάν ἀπαραίτητο γνώρισμα τῆ σύνδεση μὲ τὴ γῆ, ὁ ἄλλος παραδεχόταν ἐξαιρέσεις. Ὁ ἕνας ἀπόκλειε τὴ μισθωτὴ ἐργασία, ὁ ἄλλος τὴν παραδεχόταν ὡς τὸν ἀριθμὸ λχ. τῶν 16 ἐργατῶν κτλ. κτλ. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἀπὸ παρόμοιες σκέψεις (ἀντὶ νά ἐξεταστοῦν οἱ διάφορες μορφές τῆς βιομηχανίας) δέν μπορούσε νά βγεῖ τίποτα τὸ καλὸ. Ἄς σημειώσουμε ὅτι ἡ βιωσιμότητα τοῦ ἰδιαίτερου ὄρου «βιοτεχνία» ὀφείλεται περισσότερο

τή δέχτηκαν χωρίς καμιά κριτική και έντελως άβασάνιστα οί ναρόντικοι οίκονομολόγοι, πού έκαναν ένα γιγάντιο βήμα πρós τά πίσω sé σύγκριση, λχ., μέ ένα τέτιο συγγραφέα, όπως ó Κόρσακ, κι έπωφελήθηκαν από τή σύγχυση τών έννοιών πού κυριαρχούσε γιά νά δημιουργήσουν τίς πιό περιέργες θεωρίες. Τή «βιοτεχνία» τή θεωρούσαν σαν κάτι τό οικονομικά όμοιογενές, σαν κάτι τό αυτοδύναμο, και τήν *αντιπαράθετανε* (sic!) στον «καπιταλισμό», μέ τόν όποιο ύπονοούσαν χωρίς μεγάλες περιστροφές τήν «έργοστασιακή» βιομηχανία. Πάρτε λχ. τόν κ. Ν.—ον. Στή σελίδα 79 τών «Δοκιμιών» θά διαβάσετε τόν τίτλο: «κεφαλαιοκρατικοποίηση (:) τών επαγγελμάτων»* κι άμέσως ύστερα, χωρίς καμιά επιφύλαξη ή εξήγηση, «στοιχεία γιά τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια». . . "Όπως βλέπετε, πρόκειται γιά μιá άπλοικότητα συμπαθητική: «καπιταλισμός» = «φαμπρικο-εργοστασιακή βιομηχανία», και φαμπρικο-εργοστασιακή βιομηχανία = αυτά πού αναγράφονται κάτω άπ' αυτή τήν επικεφαλίδα στις έπίσημες εκδόσεις. Και πάνω στή βάση μιās τόσο βαθιάς «ανάλυσης» βγάζουν από τό λογαριασμό του καπιταλισμού τίς μάξες τών εργατών πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες και τούς κατατάσσουν στους «βιοτέχνες». Πάνω στή βάση μιās τέτιας «ανάλυσης» παρακάμπτεται έντελως τό ζήτημα γιά τίς διάφορες μορφές τής βιομηχανίας στή Ρωσία. Πάνω στή βάση μιās τέτιας «ανάλυσης» δημιουργείται μιá από τίς πιό άνόητες κι επιζήμιες προλήψεις γιά τήν αντίθεση ανάμεσα στή «βιοτεχνία» μας και στή «φαμπρικο-εργοστασιακή» μας βιομηχανία, γιά τήν άπόσπαση τής δευτέρης από τήν πρώτη, γιά τόν «τεχνητό χαρακτήρα» τής «φαμπρικο-εργοστασιακής» βιομηχανίας κτλ.

άπ' όλα στο χωρισμό τής ρωσικής κοινωνίας sé κάστες: ό «βιοτέχνης» είναι βιομήχανος τής κατώτερης κάστας, πού μπορείς νά τόν κηδεμονεύεις και νά πλάθεις άνενόχλητα sé βάρος του φανταστικά σχέδια, χωρίς παράλληλα νά κάνεις διάκριση ανάμεσα στις μορφές τής παραγωγής. Τόν έμπορο όμως και τόν ευγενή (έστω κι άν είναι μικροί παραγωγοί) σπάνια τούς συμπεριλαμβάνουν στους «βιοτέχνες». «Βιοτεχνικά» επαγγέλματα είναι συνήθως τά πάσης φύσεως επαγγέλματα τών *άγροτών* και μόνον τών *άγροτών*.

* Ό όρος αυτός «κεφαλαιοκρατικοποίηση», πού είναι πολύ άγαπητός στους κ. κ. Β. Β. και Ν.—ον, επιτρέπεται νά μπει γιά συντομία σ' ένα άρθρο έφημερίδας, είναι όμως άπόλυτα ακατάλληλος sé μιá οικονομική έρευνα, πού ό άποκλειστικός σκοπός τής είναι νά αναλύσει τίς διάφορες μορφές και τά στάδια του καπιταλισμού, τής σημασία τους, τή σύνδεσή τους, τή διαδοχική ανάπτυξή τους. Μέ τόν όρο «κεφαλαιοκρατικοποίηση» μπορεί νά έννοει κανείς ό,τι θέλει: και τή μίσθωση ενός μόνο «εργατάκου», και τήν προαγορά, και τή φάμπρικα πού δουλεύει μέ άτμό. Γιά δοκιμάστε ύστερα άπ' αυτό νά βρείτε άκρη, άν όλα αυτά τά βάλουμε σ' ένα σωρό!

Όλα αυτά δεν είναι τίποτε άλλο παρά μιά πρόληψη, γιατί κανείς δεν επιχείρησε ποτέ νά ρίξει ἔστω καί μιά ματιά στά στοιχεῖα, πού δείχνουν ὅτι σ' ὄλους τούς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὑπάρχει ἡ πιό στενή καί ἀδιάρηκτη σύνδεση ἀνάμεσα στή «βιοτεχνία» καί στή «φαμπρικο-εργοστασιακή» βιομηχανία.

Σκοπός αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἦταν νά δείξει σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται αὐτή ἡ σύνδεση καί ποιά ἀκριβῶς ἰδιαίτερα γνωρίσματα τεχνικῆς, οἰκονομίας καί πολιτισμοῦ παρουσιάζει ἡ μορφή τῆς βιομηχανίας, πού στή Ρωσία βρίσκεται ἀνάμεσα στή μικρή βιοτεχνία καί στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία.

---

parel“, wie in den meisten übrigen Gewerken, die Umwälzung der Manufaktur, des Handwerks und der Hausarbeit in Fabrikbetrieb, nachdem alle jene Formen, unter dem Einfluss der grossen Industrie gänzlich verändert, zersetzt, entstellt, bereits längst alle Ungeheuerlichkeiten des Fabriksystems ohne seine positiven Entwicklungsmomente reproducirt und selbst übertrieben hatten³⁷⁵⁾.

„gegenwärtig“
N.B.

Diese naturwüchsig vorgehende industrielle Revolution wird künstlich beschleunigt durch die Ausdehnung der Fabrikgesetze auf alle Industriezweige, worin Weiber, junge Personen und Kinder arbeiten. Die zwangsmässige Regulation des Arbeitstags nach Länge, Pausen, Anfangs- und Endpunkt, das System der Ablösung für Kinder, der Anschluss aller Kinder unter einem gewissen Alter u. s. w. ermöglichen einerseits vermehrte Maschinerie³⁷⁶⁾ und Ersatz von Muskeln durch Dampf als Triebkraft³⁷⁷⁾. Andererseits, um im Raum zu gewinnen, was in der Zeit verloren geht, findet Streckung der gemeinschaftlich vernutzten Produktionsmittel statt, der Oefen, Baulichkeiten u. s. w., also in einem Wort grössere Konzentration der Produktionsmittel und entsprechende grössere Konglomeration von Arbeitern. Der leidenschaftlich wiederholte Haupteinwand jeder mit dem Fabrikgesetz bedrohten Manufaktur ist in der That die Nothwendigkeit

³⁷⁵⁾ „Tendency to factory system.“ (l. c. p. LXVII.) „The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc.“ (l. c. n. 405.) „A complete Revolution.“ (l. c. p. XLVI, n. 318.) Zur Zeit der „Child. Empl. Comm.“ von 1840 war die Strumpfwirkerei noch Handarbeit. Seit 1846 wurde verschiedenartige Maschinerie eingeführt, jetzt durch Dampf getrieben. Die Gesamtzahl der in der englischen Strumpfwirkerei beschäftigten Personen beiderlei Geschlechts und aller Altersstufen vom 3. Jahr an betrug 1862 ungefähr 120,000 Personen. Davon, nach Parliamentary Return vom 11. Februar, 1862 doch nur 4083 unter der Botmässigkeit des Fabrikakts.

³⁷⁶⁾ So z. B. in der Töpferei berichtet die Firma Cochrane von der „Britain Pottery, Glasgow“: „To keep up our quantity, we have gone extensively into machines wrought by unskilled labour, and every day convince us that we can produce a greater quantity than by the old method.“ („Reports of Insp. of Fact. 31. Oct. 1863“, p. 13.) „Die Wirkung des Fabrikakts ist zu weiterer Einführung von Maschinerie zu treiben.“ (l. c. p. 13, 14.)

³⁷⁷⁾ So nach Einführung des Fabrikakts in die Töpferei grosse Zunahme der power jiggers statt der handmoved jiggers.

Ἡ σελίδα 499 τῆς δεύτερης ἐκδόσης (1872) τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VII

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΜΗΧΑΝΙΚΗΣ
ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣI. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΦΑΜΠΡΙΚΑΣ
ΚΑΙ Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΓΙΑ ΤΙΣ «ΦΑΜΠΡΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ»¹⁵⁰

Περνώντας στη μεγάλη μηχανική (έργοστασιακή) βιομηχανία, πρέπει πρὶν ἀπ' ὅλα νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ τῆς ἐννοια δὲν ἀντιστοιχεῖ καθόλου στὴ συνηθισμένη, τὴν τρέχουσα σημασία αὐτοῦ τοῦ ὄρου. Στὴ χώρα μας στὴν ἐπίσημη στατιστικὴ καὶ στὴν οἰκονομικὴ φιλολογία γενικά, λέγοντας φάμπρικα ἐννοοῦν κάθε λίγο-πολύ μεγάλη βιομηχανικὴ ἐπιχείρηση μὲ λίγο-πολύ σημαντικὸ ἀριθμὸ μισθωτῶν ἐργατῶν. Ἡ θεωρία ὁμως τοῦ Μάρξ ὀνομάζει μεγάλη μηχανικὴ (έργοστασιακὴ) βιομηχανία μόνο μιὰ ὀρισμένη βαθμίδα, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἀνώτερη βαθμίδα τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανία. Τό βασικὸ καὶ τό πιὸ οὐσιαστικὸ γνῶρισμα αὐτοῦ τοῦ σταδίου εἶναι ἡ χρησιμοποίησις συστήματος μηχανῶν γιὰ τὴν παραγωγή*. Τό πέρασμα ἀπὸ τὴ μανουφακτούρα στὴ φάμπρικα σημαίνει πλέρια τεχνικὴ ἐπανάστασις, πού ἀνατρέπει τὴν ἀποχτημένη στὴ διάρκεια πολλῶν αἰῶνων τέχνη τοῦ χεριοῦ τοῦ μάστορα, καὶ μετὰ τὴν τεχνικὴ αὐτὴ ἐπανάστασις ἔρχεται ἀναπόφευχτα τό πιὸ βίαιον τσάκισμα τῶν κοινωνικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἡ ὀριστικὴ διάσπασις ἀνάμεσα στίς διαφορὰς ομάδες ἀτόμων πού παίρνουν μέρος στὴν παραγωγή, ἡ ὀλοκληρωτικὴ ρήξις μὲ τίς παραδόσεις, ἡ ὄξυνσις καὶ τό πλάταιμα ὄλων τῶν σκοτεινῶν πλευρῶν τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ ταυτόχρονα ἡ μαζικὴ κοινωνικοποίησις τῆς ἐρ-

* «Das Kapital», I, κεφ. 13.

γασίας από τόν καπιταλισμό. Ἔτσι, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία εἶναι ἡ τελευταία λέξη τοῦ καπιταλισμοῦ, ἡ τελευταία λέξη τῶν ἀρνητικῶν καί «θετικῶν στοιχείων» του*.

Ἀπ' ὅλα αὐτά γίνεται σαφές, ὅτι ἴσα-ἴσα τό πέρασμα ἀπό τή μανουφακτούρα στή φάμπρικα ἔχει πολύ σπουδαία σημασία γιά τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅποιος συγγέει τά δύο αὐτά στάδια, στερεῖ τόν ἑαυτό του ἀπό τή δυνατότητα νά καταλάβει τόν ἀναμορφωτικό, τόν προοδευτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ. Αὐτό ἀκριβῶς τό λάθος κάνουν οἱ ναρόντικοι οικονομολόγοι μας πού, ὅπως εἶδαμε, ταυτίζουν μέ ἀφέλεια τόν καπιταλισμό γενικά μέ τή «φαμπρικο-εργοστασιακή» βιομηχανία καί φαντάζονται ὅτι μποροῦν νά λύσουν τό ζήτημα τῆς «ἀποστολῆς τοῦ καπιταλισμοῦ» κι ἀκόμα τό ζήτημα τοῦ «συνενωτικοῦ ρόλου»** του ἀναφέροντας ἀπλῶς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Ἐνα, ἀκόμα πιο μεγάλο λάθος, — ἐκτός βέβαια ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτοί φανέρωσαν (ὅπως θά τό δεῖξουμε ἀναλυτικά πιο κάτω) μιά καταπληχτική ἀμάθεια στά ζητήματα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, — εἶναι ἡ ἐκπληχτικά σχηματική καί στενή ἀντίληψή τους γιά τή θεωρία τοῦ Μάρξ. Πρῶτο, εἶναι γελοῖο νά ἀνάγεται τό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μονάχα σέ ζήτημα στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια. Τό ζήτημα αὐτό δέν εἶναι μονάχα ζήτημα στατιστικῆς, ἀλλά ζήτημα τῶν μορφῶν καί τῶν σταδίων πού περνάει ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μιᾶς δοσμένης χώρας. Μονάχα ὅταν διασαφηνίσουμε τήν οὐσία αὐτῶν τῶν μορφῶν καί τά διακριτικά τους γνωρίσματα, ἔχει νόημα νά περιγράψουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μορφῆς μέ καλά ἐπεξεργασμένα στατιστικά στοιχεῖα. Ἄν ὅμως περιοριστεῖ κανεῖς στά στατιστικά στοιχεῖα τῆς χώρας μας, τότε θά φτάσει ἀναπόφευχτα στό ἀνακάτεμα τῶν πιο διαφορετικῶν μορφῶν τοῦ καπιταλισμοῦ σέ σημεῖο, ὥστε ἐξαιτίας τῶν δέντρων νά μή βλέπει τό δάσος. Δεύτερο, ὅταν ἀνάγει κανεῖς ὅλη τήν ἀποστολή τοῦ καπιταλισμοῦ στήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια», σημαίνει ὅτι δείχνει τόσο βαθιά κατανόηση τῆς θεωρίας ὅσο εἶχε δεῖξει κι ὁ κ. Μιχαηλόβσκι, πού ἀποροῦσε γιά ποιό λόγο οἱ ἄνθρωποι

* Ibid., I², S. 499¹⁶¹.

** Ὁ κ. Ν. —ον στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» τοῦ 1894, τεῦχος 6, σελ. 103 καί 119. — Βλ. ἐπίσης τά «Δοκίμιά» του καί τά «Πεπωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ» τοῦ κ. Β. Β., passim.

συζητούν για την κοινωνικοποίηση της εργασίας από τον καπιταλισμό, όταν όλη αυτή η κοινωνικοποίηση περιορίζεται, λείπει, στο γεγονός ότι μερικές εκατοντάδες ή χιλιάδες εργάτες πριονίζουν, πελεκάνε, κόβουν, ροκανίζουν κτλ. στον ίδιο χώρο*.

Ο σκοπός της παραπέρα έκθεσής μας είναι διπλός: από τη μιά μεριά, θα εξετάσουμε λεπτομερειακά το ζήτημα της κατάστασης που βρίσκεται η στατιστική μας για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια και το ζήτημα της καταλληλότητας των στοιχείων της. Αυτή η αρνητική σε σημαντικό βαθμό δουλιά είναι αναγκαία για το λόγο ότι στη φιλολογία μας κάνουν κυριολεκτικά κατάχρηση των αριθμών αυτής της στατιστικής. Από την άλλη μεριά, θα εξετάσουμε τα στοιχεία που δείχνουν την ανάπτυξη της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας μετά τη μεταρύθμιση.

II. Η ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΜΑΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΦΑΜΠΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑ

Σάν βασική πηγή της στατιστικής για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια στη Ρωσία χρησιμεύουν οι καταστάσεις που στέλνουν κάθε χρόνο οι φαμπρικάντες και οι εργοστασιάρχες στη διεύθυνση έμπορίου και μανουφακτούρας, όπως προβλέπει ο σχετικός νόμος που εκδόθηκε στις αρχές αυτού του αιώνα**. Οι λεπτομερέστερες διατάξεις του νόμου για την υποβολή στοιχείων από τους φαμπρικάντες αποτελούν μόνο ευσεβή πόθο και η στατιστική για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια παραμένει ίσαμε σήμερα με την παλιά της όργάνωση, ακριβώς όπως ήταν πριν από τη μεταρύθμιση, όταν αποτελούσε ένα απλό προσάρτημα των εκθέσεων των διοικητών των κυβερνείων. Δέν υπάρχει ακριβής όρισμός της έννοιας «φάμπρικα κι εργοστάσιο» και γι' αυτό το λόγο τα διοικητικά όργανα των κυβερνείων ακόμα και των νομών χρησιμοποιούν τον όρο αυτό με τον πιο διαφορετικό τρόπο. Δέν υπάρχει κεντρικό όργανο που να καθοδηγεί μία σωστή και ομοιόμορφη συγκέντρωση των στοιχείων και τον έλεγχο τους. Η υπαγωγή των βιομηχανικών επιχειρήσεων στις διάφορες υπηρεσίες (διεύθυνση όρυχείων, διεύθυνση έμπορίου

* «Οτέτσεσβενιγε Ζαπίσκ», 1883, τεύχος 7. Γράμμα του κ. Ποστορόννι στη σύνταξη.

** Βλ. την έμπεριστατωμένη έπισκόπηση των πηγών της στατιστικής μας για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια στα «Στατιστικά χρονικά της Ρωσικής αυτοκρατορίας», σειρά II, τεύχος 6. Πετρούπολη, 1872. Τα «Υλικά για τη στατιστική της εργοστασιακής βιομηχανίας στην Ευρωπαϊκή Ρωσία για το 1868». Έπεξεργασμένα από τον κ. Μπόκ. Είσαγωγή, σελ. I-XXIII.

καί μανουφακτούρας, διεύθυνση τῶν ἔμμεσων φόρων κτλ.) μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο τὴ σύγχυση*.

Στὸ II παράρτημα παραθέτουμε τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐργοστασιακὴ βιομηχανία μας μετὰ τὴ μεταρύθμιση, πού ὑπάρχουν στίς ἐπίσημες ἐκδόσεις καί συγκεκριμένα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ 1863-1879 καί γιὰ τὸ 1885-1891. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀφοροῦν μόνον τούς παραγωγικούς κλάδους πού δέν ὑπόκεινται στὸν εἰδικὸ φόρο κατανάλωσης. Ἐξάλλου ὑπάρχουν στοιχεῖα καί γιὰ διάφορες ἐποχές γιὰ διαφορετικὸ ἀριθμὸ κλάδων (διακρίνονται γιὰ τὴ μεγαλύτερη πληρότητά τους τὰ στοιχεῖα τῆς περιόδου 1864-1865 καί τῆς περιόδου ἀπὸ τὸ 1885 καί ὕστερα). Γι' αὐτὸ τὸ λόγο ξεχωρίσαμε 34 κλάδους, γιὰ τούς ὁποίους ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν περίοδο 1864-1879 καί τὴν περίοδο 1885-1890, δηλαδή γιὰ 22 χρόνια. Γιὰ νὰ κρίνουμε τὴν ἀξία αὐτῶν τῶν στοιχείων, ἄς ἐξετάσουμε πρὶν ἀπ' ὅλα τίς πῖο σπουδαῖες ἐκδόσεις τῆς στατιστικῆς μας γιὰ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια. Θ' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴ δεκαετία 1860-1870.

Οἱ συντάχτες τῆς στατιστικῆς γιὰ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια στὴ δεκαετία 1860-1870 καταλάβαιναν θαυμάσια ὅτι τὰ στοιχεῖα πού ἐπεξεργάζονταν δέν ἦταν καθόλου ἱκανοποιητικά. Σύμφωνα μέ τὴν ὁμόφωνη γνώμη τους, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν καί ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς εἶναι σημαντικά μειωμένα στίς δηλώσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν. «Δέν ὑπάρχει ἀκόμα καί γιὰ τὰ διάφορα κυβερνεῖα ὁμοίομορφος ὀρισμὸς γιὰ τὸ τί πρέπει νὰ θεωρεῖται φάμπρικα καί ἐργοστάσιο, γιατί σέ πολλά κυβερνεῖα συμπεριλαμβάνουν λχ. στὰ ἐργοστάσια καί στίς φάμπρικες τούς ἀνεμόμυλους, τὰ ὑπόστεγα γιὰ τὸ ψήσιμο τούβλων καί τίς μικροβιοτεχνίες, ἐνῶ σέ ἄλλα κυβερνεῖα τὰ βγάζουν ἀπὸ τὸ λογαριασμό. ἔτσι πού ἀκόμα καί τὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων στὰ διάφορα κυβερνεῖα νὰ χάνουν τὴ σημασία τους»**. Ἀκόμα αὐστηρότερες εἶναι οἱ κρίσεις τοῦ Μπουσεν, τοῦ Μπόκ καί τοῦ Τιμιριάζεφ***, πού χῶρια ἀπ' αὐτὸ τονίζουν ὅτι στὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν τῆς φά-

* Βλ. τὸ ἄρθρο «Τὸ ζήτημα τῆς στατιστικῆς μας γιὰ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια» στίς «Μελέτες», ὅπου ἀναλύεται λεπτομερειακὰ ἡ νεότερη ἐκδοσὴ τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας γιὰ τὴν ἐργοστασιακὴ βιομηχανία μας (βλ. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος. Ἡ Σύντ.)

** Π. Σεμιόνοφ, στὸν πρόλογο τῶν «Στατιστικῶν χρονικῶν», I, 1866, σελ. XXVII.

*** «Στατιστικὸς ἄτλας τῶν κυριότερων κλάδων τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ ὀνομαστικὸ πῖνακα τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων», 3 ἐκδόσεις, Πετρούπολη, 1869, 1870 καί 1873.

μπρικας, συμπεριλαμβάνονται εργάτες που απασχολούνται στο σπίτι· ότι μερικοί φαμπρικάντες δηλώνουν μονάχα τους εργάτες που ζούν μέσα στην ίδια τή φάμπρικα κτλ. «Δέν υπάρχει καί δέ θά υπάρχει — λέει ο κ. Μπούσεν — σωστή επίσημη στατιστική τής μανουφακτούρας καί τής εργοστασιακής βιομηχανίας, εφόσον δέ θά έχουν αλλάξει οί κύριες βάσεις συγκέντρωσης τών πρωταρχικῶν υλικῶν»*. «Στούς πίνακες τών φάμπρικων καί εργοστασίων πολλῶν κλάδων παραγωγῆς μῆκαν, προφανῶς ἀπό παρεξήγηση, πολλές καθαρά χειροτεχνικές καί βιοτεχνικές επιχειρήσεις, πού δέν έχουν καθόλου χαρακτήρα εργοστασίου καί φάμπρικας»**. Γι' αὐτό τό λόγο ἡ σύνταξη τής «Ἐπετηρίδας» ἀρνήθηκε μάλιστα νά συνοψίσει τά στοιχεῖα πού δημοσιεύθηκαν, «μῆ θέλοντας νά δώσει στό κοινό λαθεμένους καί ὀλοφάνερα ἐξογκωμένους ἀριθμούς»***. Γιὰ νά δόσουμε στόν ἀναγνώστη μιὰ ἀκριβῆ ἰδέα γιά τήν ἔκταση αὐτῆς τής ὀλοφάνερης ἐξογκωσης, ἄς στραφοῦμε στά στοιχεῖα τής «Ἐπετηρίδας» πού διακρίνεται γιά τά πλεονεχτήματά της ἀπ' ὄλες τίς ὑπόλοιπες πηγές γιατί δίνει ὀνομαστικό κατάλογο τών φάμπρικων καί τών εργοστασίων πού ἡ παραγωγή τους ξεπερνᾶ τά 1000 ρούβλια. Σήμερα (ἀπό τό 1885 καί δῶ) οί επιχειρήσεις μέ μικρότερο ὄγκο παραγωγῆς δέ θεωροῦνται φάμπρικες. Σύμφωνα μ' ἕναν ὑπολογισμό τής «Ἐπετηρίδας» ἀπό τίς μικρές αὐτές επιχειρήσεις 2366 μέ 7327 εργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 987 χιλιάδες ρούβλια μῆκαν στό συνολικό ἀριθμό τών εργοστασίων. Παρ' ὅλα αὐτά, σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα», ὁ συνολικός ἀριθμός τών εργοστασίων σέ 71 κλάδους ἦταν: 6891 μέ 342 473 εργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 276 211 χιλιάδες ρούβλια. Ἐπομένως οί μικρές επιχειρήσεις ἀποτελοῦν τά 34,3% τοῦ συνόλου τών επιχειρήσεων, απασχολοῦν τά 2,1% τοῦ συνόλου τών εργατῶν καί δίνουν 0,3 % τής συνολικῆς παραγωγῆς. Εἶναι αὐτόνοητο, ὅτι εἶναι παράλογο νά λογαριάζονται φάμπρικες καί τόσο μικρές επιχειρήσεις, (σέ κάθε ἐπιχείρηση ἀναλογοῦν κατά μέσο ὄρο καί περισσότερο ἀπό 3 εργάτες καί ἀξία παραγωγῆς λιγότερο ἀπό 500 ρούβλια), κι ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνει οὔτε λόγος γιά μιὰ κάπως πλήρη ἀπογραφή τους. Δέ φτάνει ὅτι επιχειρήσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους συγκαταλέγονταν ἀπό τή στατιστική μας στήν κατηγορία τών εργοστασίων, ἀλλά συνέβαινε μάλιστα νά συνενώνονται ἑκατοντάδες βιοτέχνες ἐντελῶς τεχνητά κι αὐ-

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I, σελ. 140.

** Ibid., σελ. 306.

*** «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργ. οἶκον.» I, σελ. 306.

θαίρετα υπό μορφήν μιᾶς «φάμπρικας». Λχ. ἡ ἴδια «Ἐπετηρίδα» ἀναφέρει στήν παραγωγή σχοιनिῶν τῆς ἐπαρχίας Ἰζμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ μιὰ φάμπρικα «τῶν ἀγροτῶν τῆς ἐπαρχίας Ἰζμπίλετς πού εἶχε 929 ἐργάτες, 308 τσικρίκια καί ἀξία παραγωγῆς 100 400 ρούβλια» (σελ. 149)· ἢ στό χωριό Βόρσμα τοῦ ἴδιου νομοῦ τῆ φάμπρικα τῶν «προσωρινά ὑπόχρεων ἀγροτῶν τοῦ κόμητα Σερεμέτιεφ, μέ 100 σιδεράδικα, 250 μπάγκους μαραγκῶν (στά σπίτια), ἀκομιστήρια μέ 3 ἵπποκίνητους καί 20 χειροκίνητους τροχούς, μέ 902 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 6610 ρούβλια» (σελ. 281). Μπορεῖ κανεῖς νά φανταστεῖ τί ἰδέα γιά τήν πραγματικότητα μᾶς δίνει μιὰ τέτια στατιστική!*

Ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στίς πηγές γιά τή στατιστική τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων στή δεκαετία 1860–1870 κατέχει ἡ «Στρατιωτική - στατιστική συλλογή» (τεῦχος IV, Ρωσία. Πετρούπολη, 1871). Παραθέτει στοιχεῖα γιά ὅλα τά ἐργοστάσια καί τίς φάμπρικες τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, μαζί καί γιά τά ὄρυχεῖα, καί γιά τίς ἐπιχειρήσεις πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης, καί ἀναφέρει γιά τήν Εὐρωπαϊκῆ Ρωσία γιά τό 1866, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, 70 631 φάμπρικες μέ 829 573 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 583 317 χιλιάδες ρούβλια!! Οἱ παράδοξοι αὐτοί ἀριθμοί βγήκαν, πρῶτα, γιατί δέν τοῦς πῆραν ἀπό τίς καταστάσεις τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, ἀλλά ἀπό εἰδικά στοιχεῖα τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς (στό

* Ὅσο γιά τήν ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν καί τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς πού παρουσιάζουν οἱ φάμπρικάντες στίς δηλώσεις τους, οἱ πηγές πού ἀναφέραμε πῶς πάνω γιά τό ζήτημα αὐτό μᾶς προσφέρουν ἐνδιαφέρουσα πείρα ἐλέγχου ἀπό διπλή ἄποψη. Ὁ Τιμιριάζεφ ἔχει παραβάσει τίς δηλώσεις πού ὑπόβαλαν στήν ἐπίσημη στατιστική πάνω ἀπό 100 μεγάλοι ἐργοστασιάρχες μέ τίς δηλώσεις τῶν ἴδιων πού εἶχαν κάνει γιά τήν ἔκθεση τοῦ 1865. Οἱ τελευταῖοι ἀριθμοί ἀποδείχτηκαν μεγαλύτεροι ἀπό τοῦς πρώτους κατά 22% (l. c., I, σελ. IV-V). Τό 1868 ἡ Κεντρική στατιστική ἐπιτροπή ἔκανε γιά δοκιμή μιὰ εἰδική ἐρευνα γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῶν κυβερνεῖων Μόσχας καί Βλαντίμιρ (τό 1868 στά 2 αὐτά κυβερνεῖα ἦταν συγκεντρωμένοι σχεδόν οἱ μισοί ἐργοστασιακοί ἐργάτες καί σχεδόν ὁ μισός ὄγκος παραγωγῆς τῶν ἐργοστασίων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας). Ἄν πάρουμε τοῦς κλάδους, γιά τοῦς ὁποίους ὑπάρχουν στοιχεῖα καί στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν καί στήν Κεντρική στατιστική ἐπιτροπή, ἔχουμε τοῦς παρακάτω ἀριθμούς: σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν ὑπῆρχαν 1749 φάμπρικες μέ 186 521 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 131 568 χιλιάδες ρούβλια, καί σύμφωνα μέ τήν ἐρευνα τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρχαν 1704 φάμπρικες μέ 196 315 ἐργάτες στίς φάμπρικες σὺν 33 485 ἐξωτερικοῦς ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 137 758 χιλιάδες ρούβλια.

μεταξύ, τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δὲν εἶχαν δημοσιευτεῖ σέ καμιά ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς καὶ εἶναι ἄγνωστο ποιός, πῶς καὶ πότε τὰ συγκέντρωσε καὶ τὰ ἐπεξεργάστηκε)*· δεύτερο, γιατί οἱ συντάχτες τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» δέ δίστασαν καθόλου νά συμπεριλάβουν στίς φάμπρικες καὶ τὰ πῖο μικρά ἐργαστήρια («Στρατιωτικῆ-στατιστικῆ συλλογή», σελ. 319) καὶ ταυτόχρονα συμπλήρωναν τὰ βασικά στοιχεῖα μέ ἄλλα ὕλικά: καὶ μέ στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καὶ μανουφακτοῦρας, καὶ μέ στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἐπιμελητείας, καὶ μέ στοιχεῖα τῆς διεύθυνσης πυροβολικοῦ καὶ ναυτικοῦ, καί, τέλος, μέ στοιχεῖα «ἀπό τίς πῖο διαφορετικῆς πηγῆς» (ibid., σελ. XXIII)**. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ κ. κ. Ν.—ον***, Κάρισεφ**** καὶ Καμπλουκόφ*****, χρησιμοποιώντας τὰ στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς», γιά νά τὰ συγκρίνουν μέ τὰ σύγχρονα στοιχεῖα, ἔδειξαν ὅτι ἀγνοοῦν τελείως τίς βασικές πηγῆς τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια κι ὅτι δέ βλέπουν καθόλου μά καθόλου κριτικά τή στατιστική αὐτή.

Στίς συζητήσεις πού ἔγιναν στήν Αὐτοκρατορική Οἰκονομική ἔταιρία, ὕστερα ἀπό τήν εἰσήγηση τοῦ Μ. Ι. Τ.-Μπαρονόβσκι, πού ἔδειξε ὅτι οἱ ἀριθμοί τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» ἦταν ἀπόλυτα λαθεμένοι, μερικά πρόσωπα δήλωσαν

* Εἶναι πολύ πιθανόν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ νά πάρθηκαν ἀπλοῦστατα ἀπό τίς ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνεῖων, πού ὅπως θά δοθεῖ πῖο κάτω, ἐξογκώνουν πάντα σέ τεράστιο βαθμό τόν ἀριθμό τῶν φάμπρικων καὶ τῶν ἐργοστασίων.

** Πόσο πλατιά χρησιμοποιοῦσε ἡ «Στρατιωτικῆ-στατιστικῆ συλλογή» τόν ὄρο φάμπρικα φαίνεται πολύ ἀνάγλυφα ἀπό τὰ παρακάτω: τή στατιστική τῆς «Ἐπετηρίδας» τήν ὀνομάζει: «στατιστική τῶν *μεγάλων* ἐπιχειρήσεων μας» (σελ. 319, ἡ ὑπογράμμισή εἶναι τῶν συντακτῶν). Ὅπως εἶδαμε, τό $\frac{1}{3}$ αὐτῶν τῶν «μεγάλων» ἐπιχειρήσεων ἔχουν παραγωγή ἀξίας λιγότερο ἀπό 1000 ρούβλια!! Παραλείπουμε ἄλλα πῖο λεπτομερῆ στοιχεῖα πού μάς δείχνουν γιά ποῖο λόγο δὲν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιεῖ κανεῖς τοὺς ἀριθμούς τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» γιά τή σύγκρισή μέ τὰ σύγχρονα στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν φάμπρικων καὶ τῶν ἐργοστασίων, μιά καί τό καθῆκον αὐτό τό πραγματοποίησε πιά ὁ κ. Τουγκάν-Μπαρονόβσκι (βλ. τό βιβλίο του «Ἡ φάμπρικα κτλ.», σελ. 336 καὶ ἐπόμενες). Σύγκρ. τίς «Μελέτες» σελ. 271 καὶ 275. (βλ. Ἐπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 10-11 καὶ 14. Ἡ Σύντ.).

*** «Δοκίμιον», σελ. 125 καὶ «Ρούσκογε Μπλοκάτσβο», 1894, τευχος 6.

**** «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», 1889, τευχος 9, καὶ «Υλικά γιά τή ρωσική ἔθνική οἰκονομία», Μόσχα, 1898.

***** «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς», Μόσχα, 1897, σελ. 13.

ὅτι ἀκόμα κι ἂν ὑπάρχει λάθος στὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν, τὸ λάθος εἶναι πολὺ μικρὸ, 10–15 %. Αὐτὰ ἔλεγε λχ. ὁ κ. Β. Β. (βλ. τὰ στενογραφημένα πρακτικὰ τῶν συζητήσεων. Πετρούπολη, 1898, σελ. 1). Στὴ γνώμη τοῦ Β. Β. «προσχώρησε» ὁ κ. Β. Ποκρόβσκι, πού ἀρκέστηκε ἐπίσης σέ μιὰ ἀστήριχτη δήλωση (σελ. 3). Τὰ πρόσωπα αὐτὰ καί οἱ ὁπαδοὶ τους, χωρὶς νά κάνουν καμιὰ προσπάθεια νά ἐξετάσουν κριτικὰ τίς διάφορες πηγές τῆς στατιστικῆς μας γιὰ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια, ξόφλησαν μέ μερικές γενικολογίες γιὰ τὴ μὴ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση τῆς στατιστικῆς πού ἀφορᾷ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια, γιὰ τὸ ὅτι τὸν τελευταῖο καιρὸ τὰ στοιχεῖα τῆς γίνονται δῆθεν πιὸ ἀκριβολογημένα (;;) κτλ. Ἔτσι, ὅπως παρατήρησε πολὺ δικαιολογημένα ὁ Π. Μπ. Στρούβε (σελ. 11), *συγκαλύφθηκε* ἀπλοῦστα τὸ βασικὸ ζήτημα γιὰ τὸ χοντρὸ λάθος τῶν κ. κ. Ν. —ον καί Κάρισεφ. Γι' αὐτὸ θεωροῦμε πὼς δέν εἶναι περιττὸ νά ὑπολογίσουμε τίς ὑπερβολές πού ὑπάρχουν στὰ στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς», πού εὐκολα θά μπορούσε καί θά ἔπρεπε νά τίς προσέξει ὁ καθένας πού χειρίζεται προσεχτικὰ τίς πηγές. Γιὰ 71 κλάδους ὑπάρχουν γιὰ τὸ 1866 παράλληλα στοιχεῖα καί τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν («Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», τεῦχος I) καί ἄγνωστης προέλευσης («Στρατιωτικῆ-στατιστικὴ συλλογὴ»). Ἄν ἐξαίρεσουμε τοὺς μεταλλουργικούς κλάδους, ἡ «Στρατιωτικῆ-στατιστικὴ συλλογὴ» ἐξόγκωσε γιὰ τοὺς κλάδους αὐτοὺς κατὰ 50 χιλιάδες ἄτομα τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σέ φάμπρικες καί ἐργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἐπειτα, γιὰ τοὺς κλάδους γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ «Ἐπετηρίδα» ἔδωσε μόνο χοντρικούς ἀριθμούς γιὰ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία κι ἀπόφυγε νά τοὺς ἐπεξεργαστεῖ λεπτομερειακά, γιατί οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ «ἦταν προφανῶς ἐξογκωμένοι» (σελ. 306 τῆς «Ἐπετηρίδας»), ἡ «Στρατιωτικῆ-στατιστικὴ συλλογὴ» ὑπολόγισε *ἐπιπλέον* κι ἄλλες 95 χιλιάδες ἐργάτες. Στὴν παραγωγή τοῦ βλάν ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν ἔχει ἐξογκωθεῖ *minimium* κατὰ 10 χιλιάδες. Γιὰ νά πειστεῖ κανεὶς γι' αὐτὸ, ἀρκεῖ νά συγκρίνει τὰ στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» κατὰ κυβερνεῖο, καθὼς καί τὰ στοιχεῖα τῆς «Συλλογῆς στοιχείων καί ὑλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», 1866 ἀρ. 4 καί 1867 ἀρ. 6. Ὅσον ἀφορᾷ τὴ μεταλλουργικὴ βιομηχανία, ἡ «Στρατιωτικῆ-στατιστικὴ συλλογὴ» ἐξόγκωσε τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν κατὰ 86 χιλιάδες ἄτομα σέ σύγκριση μέ τὴν «Ἐπετηρίδα», γιατί, ὅπως φαίνεται, περιέλαβε σ' αὐτοὺς κι ἓνα μέρος τῶν ἐργατῶν τῶν ὀρυχείων. Ὅσον ἀφορᾷ

τούς κλάδους ειδών που υπόκεινται στον ειδικό φόρο κατανάλωσης ή εξόγκωση που κάνει ή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» είναι, όπως θα δείξουμε στην επόμενη παράγραφο, περίπου 40 χιλιάδες άτομα. Συνολικά η εξόγκωση φτάνει τις 280 χιλιάδες άτομα. Πρόκειται για έναν κατώτατο κι όχι πλήρη αριθμό, γιατί δεν έχουμε υλικό για να ελέγξουμε τα στοιχεία της «Στρατιωτικής-στατιστικής συλλογής» για όλους τους κλάδους της παραγωγής. Γι' αυτό το λόγο μπορεί να κρίνει κανείς πόσο ενημερωμένα είναι σχετικά με το ζήτημα αυτό τα πρόσωπα, που ισχυρίζονται ότι δεν είναι μεγάλο το λάθος των κ. κ. Ν.—ον και Κάρισεφ!

Στή δεκαετία 1870–1880 έγινε πολύ λιγότερη δουλιά για τη συνόψιση και την επεξεργασία των στοιχείων της στατιστικής που αφορούν τις φάμπρικες και τα εργοστάσια, απ' όση έγινε στή δεκαετία 1860–1870. Στήν «Επετηρίδα του υπουργείου οικονομικών» δημοσιεύτηκαν στοιχεία μονάχα για 40 κλάδους παραγωγής (που δεν υπόκεινται στον ειδικό φόρο κατανάλωσης) για τα χρόνια 1867–1879 (τεύχη VIII, X και XII, βλ. παράρτημα II), πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι οι υπόλοιποι κλάδοι παραγωγής εξαιρέθηκαν με το αιτιολογικό ότι «δεν ήταν καθόλου ικανοποιητικά τα στοιχεία» των κλάδων παραγωγής, «που συνδέονται με την αγροτική ζωή ή ανήκουν στα χειροτεχνικά και βιοτεχνικά επαγγέλματα» (τευχος VIII, σελ. 482· επίσης και στο τευχος X, σελ. 590). Η πιο πολύτιμη πηγή για τη δεκαετία 1870–1880 είναι ο «Όδηγός για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια» του κ. Π. Όρλόφ (έκδοση 1η, Πετρούπολη, 1881, στοιχεία για το 1879, παρμένα από τις ίδιες πάλι καταστάσεις που υποβάλλονται από τους εργοστασιάρχες στη διεύθυνση εμπορίου και μανουφακτούρας). Η έκδοση αυτή δίνει τον ονομαστικό κατάλογο όλων των επιχειρήσεων που ή αξία της παραγωγής τους δεν είναι λιγότερη από 2 χιλιάδες ρούβλια. Οι υπόλοιπες επιχειρήσεις, επειδή είναι μικρές και δεν μπορούν να ξεχωριστούν από τις βιοτεχνικές, δεν καταχωρήθηκαν στον ονομαστικό κατάλογο, αλλά μπήκαν στα συνολικά στοιχεία που παραθέτει ο «Όδηγός». Μιά και δίνονται ιδιαίτερα συνολικά στοιχεία για τις επιχειρήσεις που ή αξία της παραγωγής τους είναι πάνω από 2 χιλιάδες ρούβλια, βγαίνει ότι τα γενικά στοιχεία του «Όδηγού», όπως ακριβώς και οι προηγούμενες εκδόσεις, ανακατεύουν τις μικρές επιχειρήσεις με τις μεγάλες. Πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι στους διάφορους κλάδους παραγωγής και στα διάφορα κυβερνεία είναι διαφορετικός ο αριθμός των μικρών επιχειρήσεων που πε-

ριλαβάζεται (έννοείται, έντελώς τυχαία) στή στατιστική*. Σχετικά μέ τούς κλάδους πού έχουν σχέση μέ τήν αγροτική οικονομία ό «Όδηγός» επαναλαμβάνει (σελ. 396) τήν επιφύλαξη τής «Έπετηρίδας» κι αποφεύγει νά καθορίσει «*άκόμα και κατά προσέγγιση τά σύνολά*» τούς (ή υπογράμμιση είναι τού συγγραφέα), γιατί τά στοιχεία δέν είναι ακριβολογημένα και πλήρη**. Ή γνώμη αυτή (όπως θά δοϋμε παρακάτω είναι απόλυτα σωστή) δέν έμπόδισε ώστόσο νά συμπεριληφθούν στους συνολικούς αριθμούς τού «Όδηγού» όλα αυτά τά πολύ άναξιόπιστα στοιχεία, πού έτσι ανακατεύτηκαν μέ τά στοιχεία πού είναι σχετικώς άξιόπιστα. Παραθέτουμε τά γενικά στοιχεία τού «Όδηγού» γιά τήν Εϋρωπαϊκή Ρωσία, σημειώνοντας, ότι τά στοιχεία αυτά σέ αντίθεση μέ τά προηγούμενα άγκαλιάζουν και τούς κλάδους παραγωγής πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης (ή 2η έκδοση τού «Όδηγού», 1887, δίνει στοιχεία γιά τό 1884· ή 3η, τού 1894, γιά τό 1890):

Χρονία	Άριθμός φάμπρικων και εργοστασίων	Συνολική παραγωγή σέ χιλιάδες ρούβλια	Άριθμός εργατών
1879 ***	27 986	1 148 134	763 152
1884	27 235	1 329 602	826 794
1890	21 124	1 500 871	875 764

Πιο κάτω θά δείξουμε ότι στήν πραγματικότητα δέ μειώθηκε καθόλου ό αριθμός τών φάμπρικων πού αναφέρουν αυτά τά στοιχεία. Έδώ όλο τό ζήτημα είναι ότι σέ διάφορες εποχές, ένας διαφορετικός αριθμός από μικρές επιχειρήσεις συμπεριλαμβάνονταν στίς φάμπρικες. Λχ. τό 1884 υπολογιζόταν ότι μέ συνολική παραγωγή πάνω από 1000 ρούβλια ή καθεμιά υπήρχαν 19 277 επιχειρήσεις, ένώ τό 1890 — 21 124. Τό 1884 ότι μέ συνολική παραγωγή 2 χιλιάδες και πλέον ρούβλια υπήρχαν 11 509 επιχειρήσεις, ένώ τό 1890 — 17 642****.

* Θά αναφέρουμε παραδείγματα στο έπόμενο ύποκεφάλαιο. Έδώ όμως θά αναφερθούμε στή σελίδα 679 και στίς επόμενες τού «Όδηγού». Όποιος θά ρίξει μιá ματιά σ' αυτές, θά πειστεί εύκολα ότι είναι σωστό αυτό πού είπαμε στο κείμενο.

** Στήν 3η έκδοση τού «Όδηγού» (Πετρούπολη, 1894) ή επιφύλαξη αυτή δέν επαναλήφθηκε, και κακώς δέν επαναλήφθηκε, γιατί τά στοιχεία έξακολουθούσαν νά είναι έξίσου μη ίκανοποιητικά.

*** Μερικά στοιχεία πού λείπουν συμπληρώθηκαν κατά προσέγγιση· βλ. «Όδηγός», σελ. 695.

**** Βλ. τήν ταξινόμηση τών φάμπρικων μέ βάση τόν όγκο παραγωγής στή 2η και στήν 3η έκδοση τού «Όδηγού».

Ἀπό τό 1889 ἡ διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτούρας ἀρχισε νά ἐκδίδει σέ ἰδιαίτερες ἐκδόσεις τίς «Συλλογές στοιχείων γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Ρωσίας» (γιά τό 1885 καί γιά τά ἐπόμενα χρόνια). Τά στοιχεία αὐτά βασίζονται στό ἴδιο ὕλικό (στίς καταστάσεις τῶν ἐργοστασιαρχῶν), ἀλλά καί ἐδῶ ἡ ἐπεξεργασία δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητική καί ὑστερεῖ σέ σύγκριση μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων στίς ἐκδόσεις τῆς δεκαετίας 1860–1870, πού ἀναφέραμε πῶ πάνω. Ἡ μόνη βελτίωση εἶναι ὅτι οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις, δηλαδή σέ ὅσες ἡ συνολική παραγωγή εἶναι κάτω ἀπό 1000 ρούβλια, ἀποκλείονται ἀπό τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια καί τά στοιχεία γι' αὐτές τίς μικρές ἐπιχειρήσεις δίνονται χωριστά, δίχως νά κατανέμονται κατά κλάδους*. Φυσικά, ἕνα τέτιο γνώρισμα τῆς «φάμπρικας», δέν εἶναι καθόλου ἀρκετό: μέ τούς σύγχρονους τρόπους συγκέντρωσης στοιχείων δέν μπορεῖ νά γίνεται κἀν λόγος γιά πλέρια ἀπογραφή τῶν ἐπιχειρήσεων πού ἔχουν συνολική παραγωγή πάνω ἀπό 1000 ρούβλια. Ὁ χωρισμός τῶν «ἐργοστασίων» κατά κλάδους πού συνδέονται μέ τήν ἀγροτική οἰκονομία, γίνεται ἐντελῶς τυχαῖα, λχ. οἱ νερόμυλοι καί οἱ ἀνεμόμυλοι σέ ὀρισμένα κυβερνεῖα καί σέ ὀρισμένα χρόνια θεωροῦνται φάμπρικες, ἐνῶ σέ ἄλλα κυβερνεῖα δέ θεωροῦνται**. Ὁ συντάχτης τοῦ ἀρθρου «Τά βασικά συμπεράσματα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885–1887» (στίς «Συλλογές στοιχείων» γι' αὐτά τά χρόνια) πέφτει ἐπανειλημμένα σέ λάθη, γιὰ τοῦ διαφεύγει τό γεγονός ὅτι δέν ὑπάρχει ὁμοιογένεια καί δυνατότητα σύγκρισης τῶν στοιχείων τῶν διάφορων κυβερνεῖων. Τέλος, γιά νά χαρακτηρίσουμε τί «Συλλογές στοιχείων» θά προσθέσουμε ὅτι ὡς τό τέλος τοῦ 1891 οἱ συλλογές αὐτές ἀγκά-

* Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι τά στοιχεία γι' αὐτές τίς μικρές ἐπιχειρήσεις εἶναι ἐντελῶς τυχαῖα: σέ ὀρισμένα κυβερνεῖα καί σέ ὀρισμένα χρόνια τίς ὑπολογίζουν σέ ἑκατοντάδες καί χιλιάδες, σέ ὀρισμένα ἄλλα τίς ὑπολογίζουν σέ δεκάδες καί μονάδες. Λχ. στό κυβερνεῖο Βεσαραβίας ἀπό τό 1887 ὡς τό 1890 τίς ὑπολόγιζαν: 1479 — 272 — 262 — 1684, στό κυβερνεῖο Πένζας, ἀπό τό 1885 ὡς τό 1891 τίς ὑπολόγιζαν: 4 — 15 — 0 — 1127 — 1135 — 2148 — 2264 κτλ. κτλ.

** Σύγκρ. τά παραδείγματα στίς «Μελέτες», σελ. 274 (βλ. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 13–14. Ἡ Σύντ.). Ὁ κ. Τ.-Μπαρνονόβσκι ἔκανε ἕνα μικρό λάθος, βεβαιώνοντας ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν πραγματικῶν ἐργοστασίων ἐλαττώθηκε ἀπό τό 1885 ὡς τό 1891 («Ἡ φάμπρικα», σελ. 350), κι αὐτό γιὰτί σύγκρινε τό μέσο ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀναλογοῦν κατά φάμπρικα σέ διάφορους κλάδους παραγωγῆς καί σέ διαφορετικές περιόδους (ib., 355). Τά στοιχεία τῆς «Συλλογῆς» εἶναι ἐντελῶς χαῶδη καί δέν μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν γιά τέτια συμπεράσματα, χωρίς μιᾶ ἰδιαίτερη ἐπεξεργασία.

λιαζαν μονάχα τούς κλάδους πού δέν υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης, ενώ από τό 1892 περιλάβαιναν όλους τούς κλάδους, μαζί και τά δρυχεία και τούς κλάδους πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης. Ταυτόχρονα δέν ξεχωρίζονται ειδικά τά στοιχεία πού θά μπορούσαν νά συγκριθοῦν μέ τά προηγούμενα στοιχεία και δέν ἐξηγεῖται καθόλου ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο οἱ μεταλλευτικές ἐπιχειρήσεις μῆκαν στό γενικό σύνολο τῶν φάμπρικων και τῶν ἐργοστασίων (λχ. ἡ στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας δέν ἔδινε ποτέ τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς τῶν δρυχείων, ἀλλά μονάχα τήν ποσότητα τοῦ προϊόντος. Πῶς καθόριζαν οἱ συντάχτες τῶν «Συλλογῶν στοιχείων» τόν ὄγκο τῆς παραγωγῆς, εἶναι ἄγνωστο).

Στή δεκαετία 1880–1890 ἀνάγεται ἀκόμα μιά πηγή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία μας, πού ἀξίζει τόν κόπο νά προσεχτεῖ γιά τίς ἀρνητικές τῆς ιδιότητες και γιά τό λόγο προπαντός ὅτι τά στοιχεία τῆς τά χρησιμοποιήσε ὁ κ. Κάρισεφ*. Εἶναι ἡ «Συλλογή στοιχείων τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1884/85» (Πετρούπολη, 1887. Ἐκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς), πού δείχνει σέ ἕναν πίνακά τῆς «τή συνολική παραγωγή τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία» (πίνακας XXXIX). Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων και τῶν ἐργατῶν δόθηκε γιά ὅλη τή Ρωσία, χωρίς νά γίνει ἡ κατανομή τῆς κατά κυβερνεῖα. Πηγή τῶν πληροφοριῶν εἶναι «τά στοιχεία τῶν ἐκθέσεων τῶν κ. κ. διοικητῶν τῶν κυβερνεῖων» (σελ. 311). Τά στοιχεία περιλαβαίνουν ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς κι αὐτούς πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης καθώς και τά δρυχεία, ἐπίσης γιά ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς ὑπολογίζεται ὁ «μέσος» ἀριθμός ἐργατῶν και ἡ συνολική ἀξία τῆς παραγωγῆς κατά ἐργοστάσιο γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. Αὐτούς ἀκριβῶς τούς «μέσους ἀριθμούς» καταπιάστηκε ν' ἀναλύσει ὁ κ. Κάρισεφ. Γιά νά κρίνουμε τή σημασία τους, ἄς συγκρίνουμε τά στοιχεία τῆς «Συλλογῆς» και τίς «Συλλογές στοιχείων» (γιά μιά τέτια σύγκριση, πρέπει ἀπό τά πρωταρχικά στοιχεία τῆς παραγωγῆς νά βγάλουμε ἔξω τούς κλάδους τῆς μεταλλουργίας και τούς κλάδους πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλω-

* Ν. Α. Κάρισεφ. «Στατιστική ἐπισκόπηση γιά τή διάδοση τῶν κυριότερων κλάδων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στή Ρωσία», «Γιουρντινιτεσκι Βέστνικ», 1889, τεῦχος 9, Σεπτέμβρης. Πλάι στή νεότερη ἐργασία τοῦ κ. Κάρισεφ, πού τήν ἔχουμε ἐξετάσει στίς «Μελέτες», τό ἄρθρο αὐτό χρησιμεύει σάν δείγμα γιά τό πῶς δέν πρέπει νά χρησιμοποιεῖ κανεῖς τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες και τά ἐργοστάσια.

σης, τήν άλιεία καί «άλλους». Μένουν 53 κλάδοι. Τά στοιχεία άφοροϋν τήν Εϋρωπαϊκή Ρωσία):

Πηγές	Άριθμός		Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια
	φάμπρικων	έργατων	
«Συλλογή στοιχείων για τή Ρωσία»	54 179	559 476	569 705
«Συλλογή στοιχείων τής διεϋθ. έμπορίου καί μανουφακτούρας»	14 761	499 632	672 079
	+ 39 418	+ 59 844	— 102 374
	+ 267%	+ 11.9%	— 15,2%

Έτσι, οί έκθέσεις τών διοικητών τών κυβερνειών θεώρησαν σάν «φάμπρικες» δεκάδες χιλιάδες μικρές άγροτικές καί βιοτεχνικές έπιχειρήσεις! Φυσικά, οί έπιχειρήσεις αυτές περιλαβόνταν στίς φάμπρικες έντελώς τυχαία, μόνο σε όρισμένους κλάδους παραγωγής, σε όρισμένα κυβερνεία καί νομούς. Νά μερικά παραδείγματα άριθμού έργοστασιών σε όρισμένους κλάδους παραγωγής σύμφωνα με τή «Συλλογή» καί τίς «Συλλογές στοιχείων»: γουναράδικα 1205 καί 259, βυρσοδεψεία 4079 καί 2026, παραγωγή ψαθών καί ζεμπιλιδών 562 καί 55, παραγωγή άμυλόκολλας καί μελάσας 1228 καί 184, άλευρόμυλοι 17 765 καί 3940, έλαιοτριβεία 9341 καί 574, παραγωγή κατραμιού 3366 καί 328, τουβλοποιία 5067 καί 1488, άγγειόπλαστική καί μωσαϊκά 2573 καί 147. Μποροϋμε νά φανταστοϋμε τί είδους «στατιστική» θά βγει, όταν τήν «έκταση τών έπιχειρήσεων»* στήν έργοστασιακή βιομηχανία μας τήν κρίνουμε από τούς «μέσους άριθμούς» πού βασίζονται σε παρόμοιους ύπολογισμούς τών «φάμπρικων»! Κι όμως ό κ. Κάρισεφ κρίνει άκριβώς με τέτιο τρόπο, κατατάσσοντας στή μεγάλη βιομηχανία μονάχα τούς κλάδους παραγωγής, στους όποιους ό πιό πάνω «μέσος άριθμός» τών έργατων κατά έργοστάσιο (για όλη τή Ρωσία) είναι πάνω από έκατό. Με μία τόσο πρωτοφανή μέθοδο βγαίνει τό συμπέρασμα ότι «ή μεγάλη βιομηχανία, όταν τήν παίρνουμε στίς παραπάνω διαστάσεις», δίνει μόνο τό $\frac{1}{4}$ τής συνολικής παραγωγής!! (σελ. 47 του άρθρου

* Παράγραφος IV του άρθρου του κ. Κάρισεφ. Άς σημειώσουμε ότι για νά γίνει σύγκριση με τή «Συλλογή» θά μπορούσαμε νά πάρουμε αντί για τή «Συλλογή στοιχείων», τόν «Όδηγό» του κ. Όρλόφ, πού από τή 2η έκδοσή του (για τό 1884) αναφέρει άποσπάσματα κι ό κ. Κάρισεφ.

πού αναφέραμε)*. Παρακάτω θά δείξουμε ότι στην πραγματικότητα οί φάμπρικες μέ 100 καί περισσότερους ἐργάτες συγκεντρώνουν σέ ἀξία πάνω ἀπό τή μισή συνολική παραγωγή τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μας.

* Ἀς σημειώσουμε μέ τήν εὐκαιρία, ὅτι τά στοιχεῖα τῶν τοπικῶν στατιστικῶν ἐπιτροπῶν τῶν κυβερνεῖων (πού χρησιμοποιοῦνται γιά τίς ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν τῶν κυβερνεῖων) τά χαρακτηρίζει πάντα μιά ἀπόλυτη ἀσάφεια τῶν ἐννοιῶν «φάμπρικα καί ἐργοστάσιο» καί μιά συμπτωματική ἀπογραφή τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων. Λχ. στό κυβερνεῖο Σμολένσκ μερικοί νομοί συμπεριλαμβάνουν γιά τό 1893/94 στίς φάμπρικες δεκάδες μικρά ἐλαιοτριβεῖα καί ἄλλοι νομοί οὔτε ἓνα. Μέ βάση τήν ἴδια συμπτωματική ἀπογραφή σέ διάφορους νομούς κτλ. ἀναφέρονται γιά ὄλο τό κυβερνεῖο 152 «ἐργοστάσια» παραγωγῆς κατραμιοῦ (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890 κανένα) κτλ.**. Στή δεκαετία 1890-1900 ἡ τοπική στατιστική ἀνάφερε γιά τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ 3376 φάμπρικες κι ἐργοστάσια (ἐναντι 472 σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890), συμπεριλαμβάνοντας (σέ μερικούς νομούς) ἑκατοντάδες μύλους, σιδεράδικα, μικρές ἐπιχειρήσεις πού ἐπεξεργάζονται τήν πατάτα κτλ.***

Πολύ πρόσφατα, στή στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ἔγιναν μεταρρυθμίσεις, πού ἄλλαξαν τό πρόγραμμα συγκέντρωσης τῶν στοιχείων, πού ἄλλαξαν τήν ἔννοια «φά-

* «Ἐτσι τά $\frac{3}{4}$ τῆς τελευταίας» (τῆς συνολικῆς χρονιάτικῆς παραγωγῆς) «βγαίνουν ἀπό ἐπιχειρήσεις μικροῦ σχετικῶς τύπου. Οἱ ρίζες αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μποροῦν νά βρίσκονται σέ πολλά οὐσιαστικῆς σπουδαιότητος στοιχεῖα τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἐδῶ πρέπει νά συμπεριληφθεῖ, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, τό σύστημα γαιοχτησίας πού ἐπικρατεῖ στή μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, ἡ βιωσιμότητα τῆς κοινότητος (sic!) πού προβάλλει στή χώρα μας κάθε δυνατό ἐμπόδιο στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπαγγελματικῆς τάξης τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας καί τοῦ ἐργοστασίου. Μαζί του συνδυάζεται (!) καί ἡ διάδοση τῆς οἰκιακῆς μορφῆς ἐπεξεργασίας τῶν προϊόντων, ἀκριβῶς στήν ἴδια ἐκείνη (μέση) ζώνη τῆς Ρωσίας, ὅπου εἶναι συγκεντρωμένες οἱ περισσότερες φάμπρικες καί τά περισσότερα ἐργοστάσια μας» (ibid., ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ κ. Κάρισεφ). Κακόμοιρη «κοινότητα»! Αὐτή καί μόνη πρέπει νά φέρνει τίς εὐθύνες γιά ὅλα, ἀκόμα καί γιά τά στατιστικά λάθη τῶν σοφῶν θαυμαστῶν τῆς!

** Στοιχεῖα ἀπό τό βιβλίον τοῦ κ. Ντ. Ζμπάνκοφ: «Ἡ ὑγειονομική ἔρευνα στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνεῖου Σμολένσκ» (Σμολένσκ, τεύχος I, 1894).

*** «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ», τεύχος II, Γιαροσλάβλ, 1896. Σύγκρ. ἐπίσης ἀπό τό «Ἡμερολόγιον τοῦ κυβερνεῖου Τούλας γιά τό 1895» (Τούλα, 1895) μέρος VI, σελ. 14-15: τήν «Ἐκθεση γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τοῦ 1893».

μπρικά κι έργοστάσιο» (μπήκαν νέα κριτήρια: ή ύπαρξη μηχανικού κινητήρα ή 15 τουλάχιστο εργατών), κι ανατέθηκε στην επιθεώρηση εργασίας νά συμμετέχει στή συγκέντρωση και στον έλεγχο των στοιχείων. Γιά περισσότερες λεπτομέρειες παραπέμπουμε τόν αναγνώστη στό άρθρο τής συλλογής μας «Μελέτες»* πού αναφέραμε πιά πάνω, όπου αναλύθηκε λεπτομερειακά ό «Κατάλογος γιά τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια» (Πετρούπολη, 1897)**, πού συντάχτηκε σύμφωνα μέ τό νέο πρόγραμμα. Στό άρθρο αυτό δείχνουμε, ότι παρά τή μεταρύθμιση είναι σχεδόν ανεπαίσθητη ή βελτίωση στή στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια. Ότι ή έννοια «φάμπρικά κι έργοστάσιο» έμεινε έντελώς άκαθόριστη κι ότι τά στοιχεία έξακολουθούν νά είναι συχνά έντελώς τυχαία και γι' αυτό πρέπει νά χρησιμοποιούνται μέ τή μεγαλύτερη προσοχή***. Μονάχα μιά σωστή, οργανωμένη μέ ευρωπαϊκό τρόπο βιομηχανική απογραφή μπορεί νά βγάλει τή βιομηχανική στατιστική μας από τή χαώδικη κατάστασή της****.

* Βλ. "Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος. Η Σύντ.

** Σύμφωνα μέ τούς ύπολογισμούς του κ. Κάρισεφ, ή συνόπιση των στοιχείων του «Καταλόγου» σχετικά μέ τήν Ευρωπαϊκή Ρωσία είναι ή παρακάτω: 14 578 φάμπρικες μέ 885 555 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 1 345 346 χιλιάδες ρούβλια.

*** Στίς συλλογές εκθέσεων των επιθεωρητών εργασίας, πού εκδίδονται από τό ύπουργείο έμπορίου και βιομηχανίας (γιά τά χρόνια 1901-1903), υπάρχουν στοιχεία γιά τόν αριθμό των φάμπρικων και των εργοστασίων, καθώς και των εργατών πού δουλεύουν σ' αυτά (γιά 64 κυβερνεϊα τής Ρωσίας), μέ τό χωρισμό των φάμπρικων και των εργοστασίων σέ ομάδες μέ βάση τόν αριθμό των εργατών (ώς 20, 21-50, 51-100, 101-500, 501-1000 και πάνω από 1000). Πρόκειται γιά ένα μεγάλο βήμα πρós τά μπρός τής στατιστικής μας γιά τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια. Τά στοιχεία γιά τά μεγάλα εργοστήρια (μέ 21 και πάνω εργάτες) είναι ίσως κάπως πιά αξιόπιστα. Τά στοιχεία γιά τίς «φάμπρικες» μέ αριθμό εργατών κάτω από 20 είναι έντελώς τυχαία και δέν αξίζουν τίποτα. Λχ. γιά τό 1903 στό κυβερνεϊο Νίζνι Νόβγκοροντ αναφέρονται 266 φάμπρικες μέ αριθμό εργατών κάτω από 20. Οί φάμπρικες αυτές έχουν 1975 εργάτες, δηλαδή κατά μέσο όρο λιγότερους από 8 εργάτες ή καθεμιά. Στό κυβερνεϊο Πέρμ αναφέρονται 10 τέτιες φάμπρικες μέ 159 εργάτες! Φυσικά, αυτό είναι γελοίο. Συνολικά γιά τό 1903 και γιά 64 κυβερνεϊα αναφέρονται: 15 821 φάμπρικες μέ 1 640 406 εργάτες, κι αν αφαιρέσουμε τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια μέ αριθμό εργατών κάτω από 20, θάχουμε 10 072 φάμπρικες κι εργοστάσια μέ 1 576 754 εργάτες. (Υποσημείωση στή 2η έκδοση.)

**** Βλ. «Βέσνικ Φινάνσοφ», τεύχος 35 του 1896. Έκθέσεις γιά τίς εισηγήσεις και τίς συζητήσεις στό συνέδριο του Νίζνι Νόβγκοροντ. Ό κ. Μιχαηλόβσκι έδωσε μιά πολύ ανάγλυφη εικόνα τής χαώδικης κατάστασης τής στατιστικής γιά τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια, περιγράφοντας τήν περιπλάνηση του έρωτηματολογίου «ώς τόν κατώτερο άστυνομικό υπάλληλο, πού

Ἐκ τῆς ἀνάλυσης τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια βγαίνει, ὅτι στή μεγάλη πλειοψηφία τῶν περιπτώσεων δέν ἐπιτρέπεται νά χρησιμοποιεῖ κανεῖς τὰ στοιχεῖα τῆς χωρίς εἰδική ἐπεξεργασία τους καί ὅτι ὁ κύριος σκοπός αὐτῆς τῆς ἐπεξεργασίας πρέπει νά εἶναι ὁ χωρισμός τοῦ σχετικῶς χρήσιμου ἀπό τό ἐντελῶς ἄχρηστο ὕλικό. Στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο θά ἐξετάσουμε ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη τὰ στοιχεῖα γιά τοὺς κυριότερους κλάδους τῆς παραγωγῆς, τώρα ὅμως θά βάλουμε τήν ἐρώτηση: αὐξάνουν ἄραγε ἢ ἐλαττώνονται οἱ φάμπρικες στή Ρωσία; Ἡ κύρια δυσκολία αὐτῆς τῆς ἐρώτησης εἶναι ὅτι στόν τρόπο πού χρησιμοποιεῖται ἡ ἔννοια «φάμπρικα» στή στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια ἐπικρατεῖ ἓνα τρομερό χάος. Γι' αὐτό τό λόγο οἱ ἀρνητικές ἀπαντήσεις σ' αὐτή τήν ἐρώτηση, πού δίνονται κάποτε σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια (λχ. ἀπό τόν κ. Κάρισεφ), δέν μποροῦν νά ἔχουν καμιά σημασία. Εἶναι ἀνάγκη πρὶν ἀπ' ὅλα νά καθοριστεῖ κάποιο ἀκριβές κριτήριό τῆς ἔννοιας «φάμπρικα», χωρίς αὐτό τόν ὄρο θά ἦταν ἀνοησία νά περιγράψουμε τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μέ στοιχεῖα γιά ἐπιχειρήσεις, στίς ὁποῖες συγκαταλέγονταν διάφοροι μικροὶ μύλοι, ἐλαιοτριβεῖα, τουβλοποιεῖα, κτλ. κτλ., πού ὁ ἀριθμός τους κυμαινόταν ἀπό τή μιά ἐποχή στήν ἄλλη. Ἄν πάρουμε σάν τέτιο κριτήριό τήν ὑπαρξη στίς ἐπιχειρήσεις τουλάχιστον 16 ἐργατῶν, τότε θά δοῦμε ὅτι τό 1866 ὑπῆρχαν στήν Εὐρωπαϊκῆ Ρωσία τό πολύ-πολύ 2,5-3 χιλιάδες τέτιες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις, τό 1879 περίπου 4,5 χιλιάδες, τό 1890 περίπου 6 χιλιάδες, τό 1894/95 περίπου 6,4 χιλιάδες καί τό 1903 περίπου 9 χιλιάδες*. Συνεπῶς, ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων στή Ρωσία μετά τή μεταρρύθμιση αὐξάνει καί μάλιστα ἀρκετά γρήγορα.

τελικά τό παραδίνει ἐπὶ ἀποδείξει, βέβαια, στίς βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις πού τίς θεωρεῖ ἀξίες προσοχῆς, καί πιά συχνά στίς ἐπιχειρήσεις, ὅπου εἶχε στείλει ἐρωτηματολόγιο καί τόν περασμένο χρόνο», — περιγράφοντας τόν τρόπο πού συμπληρώνεται τό φύλλο αὐτό μέ ἀπαντήσεις, πού εἶτε γράφονται, «ὅπως τόν περασμένο χρόνο» — (ἀξίζει νά ρίξει κανεῖς μιά ματιά στίς «Συλλογές στοιχείων» τῆς διεύθυνσης τοῦ ἐμπορίου καί τῆς μανουφакτούρας σχετικῶς μέ μερικοὺς κλάδους παραγωγῆς μερικῶν κυβερνεῖων, γιά νά πειστεῖ ὅτι αὐτό εἶναι σωστό), — εἶτε γράφονται ἐντελῶς χωρίς κανένα νόημα κτλ.

* Τὰ στοιχεῖα ἀφοροῦν ὅλους τοὺς κλάδους παραγωγῆς (δηλαδή μαζί κι ὅσους ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης) ἐκτός ἀπό τὰ ὄρυχεῖα. Γιά τὰ χρόνια 1879, 1890 καί 1894/95 ὑπολογίσαμε ἐμεῖς τὰ στοιχεῖα τοῦ «Ὁδηγοῦ» καί τοῦ «Καταλόγου». Ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ «Καταλόγου» ἀποκλείστηκαν τὰ τυπογραφεῖα, πού προηγούμενα δέν τὰ περιλάβαινε ἡ στατι-

III. Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Πιο πάνω σημειώσαμε ήδη, ότι για να κρίνουμε την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας με βάση τα στοιχεία της στατιστικής για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια είναι απαραίτητο να ξεχωρίσουμε το σχετικά χρήσιμο υλικό που υπάρχει σ' αυτή τη στατιστική από το απόλυτα άχρηστο. Για το σκοπό αυτό ως εξετάσουμε τους κυριότερους κλάδους παραγωγής της βιομηχανίας μας έπεξεργασίας.

1) Ύφαντουργικοί κλάδοι

Επικεφαλής της έριουργίας βρίσκεται η βιομηχανία τσόχας, που το 1890 είχε συνολική παραγωγή αξίας πάνω από 35 εκατομμύρια ρούβλια κι άπασχολούσε 45 χιλιάδες εργάτες. Τα ιστορικοστατιστικά στοιχεία γι' αυτόν τον κλάδο δείχνουν μιά σημαντική ελάττωση του αριθμού των εργατών, και συγκεκριμένα από 72 638 που ήταν το 1866 σε 46 740 το 1890*. Για να εκτιμήσουμε αυτό το φαινόμενο, πρέπει να πάρουμε υπόψη, ότι ως τη δεκαε-

στική για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια (βλ. «Μελέτες», σελ. 273). (Βλ. Άπαντα, 4η ρωσ. εκδ., τόμ. 4ος, σελ. 12. Η Σύντ.) Άπό 6891 έπιχειρήσεις το 1866 έχουμε, με βάση τα στοιχεία της «Έπετηρίδας» που περιλαβαίνει 71 κλάδους παραγωγής, 1861 έπιχειρήσεις με 16 και πλέον εργάτες. Το 1890 οι 71 αυτοί κλάδοι άγκάλιαζαν περίπου τα $\frac{4}{5}$ όλων των έπιχειρήσεων που είχαν πάνω από 16 εργάτες. Το κριτήριο που πήραμε εμείς για τον καθορισμό της έννοιας «φάμπρικα» το θεωρούμε ακριβέστερο, γιατί το γεγονός, ότι οι έπιχειρήσεις με 16 και πλέον εργάτες υπάρχουν στις φάμπρικες, ήταν έξω από κάθε άμφισβήτητη για τα πιο διαφορετικά προγράμματα της έργοστασιακής στατιστικής μας και για όλους τους κλάδους παραγωγής. Δέ χωράει άμφιβολία, ότι η στατιστική για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια δέν μπορούσε ποτέ και δέν μπορεί και τώρα να καταγράψει όλες τις έπιχειρήσεις με 16 και πλέον εργάτες (βλ. παραδείγματα στο κεφάλαιο VI, ύποκ. II), όμως δέν έχουμε κανένα λόγο να νομίζουμε, ότι ωριότερα υπήρχαν περισσότερες παραλείψεις από τώρα. Για το 1903 τα στοιχεία είναι από τη «Συλλογή εκθέσεων των έπιθεωρητών εργασίας». Σε 50 κυβερνεία της Εδρωπαϊκής Ρωσίας υπήρχαν 8856 φάμπρικες και εργοστάσια που είχαν πάνω από 20 εργάτες.

* Για όλες τις περιπτώσεις, που δέν υπάρχουν ιδιαίτερες έπιφυλάξεις, παίρνουμε για το 1866 τα στοιχεία της «Έπετηρίδας» και για το 1879 και το 1890 τα στοιχεία των «Όδηγών». Η «Ιστορικοστατιστική έπιθεώρηση» (τόμ. II) δίνει στοιχεία για τη χρονιάτικη παραγωγή τσόχας από το 1855 ως το 1879. Νά ο μέσος αριθμός των εργατών κατά πενταετίες, από την πενταετία 1855-1859 ως την πενταετία 1875-1879: 107433, 96131, 92117, 87960 και 81458.

τία 1860-1870 ή παραγωγή τής τσόχας είχε μία ιδιαίτερη, πρωτότυπη όργάνωση: ήταν συγκεντρωμένη σέ σχετικά μεγάλες έπιχειρήσεις, πού παρ' όλα αυτά δέν είχαν καμιά σχέση μέ τήν κεφαλαιοκρατική έργοστασιακή βιομηχανία, αλλά βασίζονταν στή δουλιά τών δουλοπάροικων ή τών προσωρινά υπόχρεων άγροτών. Γι' αυτό τό λόγο στίς έπισκοπήσεις τής «έργοστασιακής» βιομηχανίας τής δεκαετίας 1860-1870 θά δείτε ότι οί φάμπρικες παραγωγής τσόχας είναι χωρισμένες 1) σέ φάμπρικες τών τσιφλικάδων ή τών εύγενών και 2) σέ φάμπρικες τών έμπόρων. Οί πρώτες παρήγαν κυρίως τσόχα γιά τό στρατό, οί παραγγελίες μάλιστα τοῦ δημοσίου κατανέμονταν εξίσου ανάμεσα στίς φάμπρικες μέ βάση τόν αριθμό τών μηχανών. Η ύποχρεωτική δουλιά καθόριζε τήν καθυστέρηση τής τεχνικής αυτών τών έπιχειρήσεων και τή χρησιμοποίηση απ' αυτές ενός άσύγκριτα μεγαλύτερου αριθμού εργατῶν σέ σχέση μέ τίς φάμπρικες τών έμπόρων πού βασίζονταν στήν ελεύθερη μισθωτή εργασία*. Η μεγαλύτερη μείωση τοῦ αριθμοῦ τών εργατῶν στή βιομηχανία τής τσόχας παρατηροῦνταν προπαντός στά κυβερνεϊά όπου οί φάμπρικες ανήκαν στους τσιφλικάδες. Έτσι, σέ 13 τέτια κυβερνεϊά (πού αναφέρονται στήν «έπισκόπηση τής μανουφακτούρας») ό αριθμός τών εργατῶν ελαττώθηκε από 32 921 σέ 14 539 (1866 και 1890), ενώ σέ 5 κυβερνεϊά όπου οί φάμπρικες ανήκαν στους έμπόρους (Μόσχας, Γκρόντο, Λιβονίας, Τσερνίγκοφ και Πετρούπολης) έπεσε από 31 291 σέ 28 257. Από δώ βγαίνει ξεκάθαρα, ότι στήν περίπτωση αυτή έχουμε νά κάνουμε μέ δυό αντίθετα ρεύματα, πού όμως και τά δυό εκφράζουν τήν ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, και συγκεκριμένα: από τό ένα μέρος τόν ξεπεσμό τών τσιφλικάδικων επιχειρήσεων πού χρησιμοποιοῦσαν τήν εργασία χωρικών αγορασμένων μαζί μέ τό χωριό τους κι από τό άλλο, τήν ανάπτυξη καθαρά κεφαλαιοκρατικῶν εργοστασίων από τά εργαστήρια τών έμπόρων. Ένας σημαντικός αριθμός από εργατες στή βιομηχανία τσόχας τής δεκαετίας 1860-1870 δέν ήταν καθόλου εργατες φάμπρικας μέ τήν κυριολεχτική σημασία αυτοῦ τοῦ όρου: ήταν έξαρτημένοι άγρότες, πού δούλευαν γιά

* Βλ. τήν «Έπισκόπηση τών διαφόρων κλάδων τής μανουφακτούρας στή Ρωσία», τόμ. I, Πετρούπολη, 1862, ιδιαίτερα τίς σελίδες 165 και 167. Σύγκρ. επίσης τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 357 και έπόμενες. Σήμερα θά συναντήσεις σπάνια στους καταλόγους τών φαμπρικάντηδων τσόχας τά ξακουστά όνόματα τών εύγενών, πού στά 1860-1870 άποτελοῦσαν τή συντριπτική πλειοψηφία.

τούς τσιφλικάδες*. Ἡ βιομηχανία τσόχας ἀποτελεῖ παράδειγμα τοῦ πρωτότυπου φαινομένου τῆς ρωσικῆς ἱστορίας πού συνίσταται στή χρησιμοποίηση τῆς ἐργασίας τοῦ δουλοπάροικου στή βιομηχανία. Μιά καί περιοριζόμαστε ἐδῶ στήν ἐποχή μετά τή μεταρύθμιση, μᾶς ἀρκοῦν οἱ παραπάνω σύντομες παρατηρήσεις γιά τό πῶς καθρεφτίζεται τό φαινόμενο αὐτό στή στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια**. Γιά νά κρίνουμε τήν ἀνάπτυξη ἀκριβῶς τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας στό δοσμένο κλάδο, θ' ἀναφέρουμε ἀκόμα καί τά παρακάτω στοιχεῖα ἀπό τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων: στήν περίοδο 1875-1878 στήν Εὐρωπαϊκῆ Ρωσία στήν παραγωγή μάλλινων νημάτων καί στήν τσοχοποιία ὑπῆρχαν 167 μηχανοκίνητες ἐπιχειρήσεις μέ 209 ἀτμοκινητήρες συνολικῆς δύναμης 4632 ἵππων, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν 197 ἐπιχειρήσεις μέ 341 ἀτμοκινητήρες συνολικῆς δύναμης 6602 ἵππων. Ἐπομένως, ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀτμοῦ δέν προόδευε πολύ γρήγορα, γεγονός πού ὀφείλεται ἐνμέρει στίς παραδόσεις τῶν τσιφλικάδικων ἐργοστασίων καί ἐνμέρει στήν ἐκτόπιση τῆς τσόχας ἀπό φτηνότερα λεπτά μάλλινα καί μαλλοβάμβακα ὑφάσματα***. Στήν περίοδο 1875-1878 ὑπῆρχαν στήν ὑφαντουργία μάλλινων ὑφασμάτων 7 μηχανοκίνητες ἐπιχειρή-

* Νά δυό παραδείγματα ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμισβο. Γιά τή φάμπρικα παραγωγῆς τσόχας τοῦ Ν. Π. Γκλανκόφ στό νομό Βόλσκ τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ (τό 1866 εἶχε 306 ἐργάτες), διαβάζουμε στή στατιστική συλλογή τῶν ζέμισβο γι' αὐτό τό νομό (σελ. 275), ὅτι ἀνάγκαζαν τοὺς ἀγρότες νά δουλεύουν στή φάμπρικα τοῦ ἀφέντη. «Δούλευαν στή φάμπρικα ὥσπου νά παντρευτοῦν κι ἔπειτα περιέρχονταν στήν κατάσταση τοῦ δουλοπάροικου». Στό χωριό Ριάσι τοῦ νομοῦ Ρανενμπούργκ τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν ὑπῆρχε τό 1866 μιά φάμπρικα τσόχας μέ 180 ἐργάτες. Οἱ ἀγρότες ἐκτελοῦσαν τίς ἀγγαρεῖες δουλεύοντας στή φάμπρικα πού ἔκλεισε τό 1870 («Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν», τόμ. II, τεῦχος I, Μόσχα, 1882, σελ. 330).

** Βλ. *Νισσέλοβιτς*, «Ἱστορία τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας», μέρος I καί II. Πετρούπολη, 1883-1884. — *Α. Σεμιόνοφ*, «Μελέτη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων γιά τό ἐξωτερικό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία τῆς Ρωσίας», Πετρούπολη, 1858-1859, 3 μέρη. — *Β. I. Σεμέβσκι*, «Οἱ ἀγρότες ἐπί βασιλείας τῆς Αἰκατερίνης Β'», Πετρούπολη, 1881. — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχα. Κεφάλαιο ὑγειονομικῆς στατιστικῆς», τόμ. IV, μέρος I (γενική περίληψη). Μόσχα, 1890, τό ἄρθρο τοῦ *Α. Β. Πογκόζεφ*, «Οἱ φάμπρικες τῶν ἐγγενῶν τοῦ κυβερνεῖου Μόσχα πού χρησιμοποιοῦσαν σάν ἐργάτες τοὺς ἀγρότες πού τοὺς ἀγόραζαν μαζί μέ τό χωριό τους». — *Μ. Τ. Μπαράνσκι*, «Ἡ ρωσικῆ φάμπρικα», Πετρούπολη, 1898, τόμ. I.

*** Σόγκρ. «Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνομήνων», Πετρούπολη, 1897, σελ. 60.

σεις μέ 20 ατμοκινητήρες συνολικής δύναμης 303 ίππων, ενώ τό 1890 ύπήρχαν 28 μηχανοκίνητες έπιχειρήσεις μέ 61 ατμοκινητήρες συνολικής δύναμης 1375 ίππων*.

Από τούς κλάδους έπεξεργασίας τοῦ μαλλιού ἄς σημειώσουμε ἄκόμα τήν παραγωγή ειδῶν ἀπό κετσέ, πού δείχνει πολύ ἀνάγλυφα ὅτι δέν μπορεῖ νά συγκρίνει κανεῖς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια γιά διάφορες περιόδους: τό 1866 ἀναφέρουν 77 φάμπρικες μέ 295 έργάτες καί τό 1890 — 57 μέ 1217 έργάτες. Ἀπό τίς πρώτες οἱ 60 έπιχειρήσεις εἶναι μικρές μέ συνολική παραγωγή κάτω ἀπό 2 χιλ. ρούβλια, μέ 137 έργάτες ἢ καθεμιά, ἀπό τίς δεύτερες ἢ 1 έπιχειρήση μέ 4 έργάτες. 39 μικρές έπιχειρήσεις ὑπολογίστηκαν τό 1866 στό νομό Σεμιόνοφ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ, ὅπου καί τώρα εἶναι ἀναπτυγμένη πολύ ἡ παραγωγή κετσέδων, πού ὡστόσο ὑπάγονταν στή «βιοτεχνική» κι ὄχι στήν «έργοστασιακή» παραγωγή (βλ. κεφάλαιο VI, Ὑποκεφ. II, 2**).

Ἐπειτα, πολύ σημαντική θέση ἀνάμεσα στούς ὑφαντουργικούς κλάδους κατέχει ἡ έπεξεργασία βαμβακιού, πού ἀπασχολεῖ σήμερα πάνω ἀπό 200 χιλιάδες έργάτες. Ἐδῶ παρατηροῦμε ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα λάθη τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια, καί συγκεκριμένα τό λάθος ὅτι ἀνακατεῦει τούς έργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι γιά τούς κεφαλαιοκράτες μέ τούς έργοστασιακούς έργάτες. Ἐδῶ (ὅπως καί σέ πολλές ἄλλες περιπτώσεις) ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας συντελέστηκε μέ τό τράβηγμα στή φάμπρικα τῶν εργατῶν πού δούλευαν στό σπίτι. Εἶναι αὐτονόητο πόσο παραμορφωμένο θά παρουσιαστεῖ τό προτσές αὐτό, ἂν θά περιληφθοῦν στίς «φάμπρικες» τά γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς στό σπίτι καί τά οἰκιακά εργαστήρια, ἂν οἱ έργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι θά ἀνακατευτοῦν μέ τούς έργάτες τῆς φάμπρικας! Τό 1866 (σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα») ὑπήρχαν περίπου 22 χιλιάδες έργάτες πού δούλευαν στό σπίτι καί πού περιλήφθηκαν στούς έργοστασιακούς έργάτες (κι ὁ ἀριθμός αὐτός δέν εἶναι καθόλου πλή-

* Καί σ' αὐτή τήν περίπτωση καί στίς παρακάτω τά στοιχεῖα γιά τούς ατμοκινητήρες τά πήραμε ἀπό τά «Υλικά γιά τή στατιστική τῶν ατμοκινητήρων στή Ρωσική αὐτοκρατορία», ἐκδ. τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς, Πετροῦπολη, 1882. Γιά τό 1890 τά πήραμε ἀπό τή «Συλλογή στοιχείων γιά τήν έργοστασιακή βιομηχανία» καί τόν ἀριθμό τῶν μηχανοκίνητων ἐπιχειρήσεων ἀπό τόν «Ὁδηγό».

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο. σελ. 402. Ἡ Σύντ.

ρης, γιατί για τό κυβερνείο Μόσχας ή «Έπετηρίδα» παράλειψε— όπως φαίνεται από καθαρά τυχαίους λόγους — τίς παρατηρήσεις για τή «δουλιά στά χωριά», πού είναι τόσο άφθονες για τό κυβερνείο Βλαντίμιρ). Τό 1890 (σύμφωνα μέ τόν «Όδηγό») ύπήρχαν μόνο 9 χιλιάδες τέτιοι έργάτες. Είναι φανερό, ότι οί άριθμοί τής στατιστικής για τίς φάμπρικες καί τά έργοστάσια (τό 1866 δούλευαν 59 χιλιάδες έργάτες στά βαμβακουργεία καί τό 1890 — 75 χιλιάδες) παρουσιάζουν πύ μικρή τήν αύξηση τών έργοστασιακών εργατών πού πραγματικά έχει συντελεστεί*. Δίνουμε στοιχεΐα πού δείχνουν πόσο διαφορετικά ήταν τά εργαστήρια πού περιλαμβάνονταν κατά καιρούς στίς «φάμπρικες» βαμβακουργίας**:

Ά ν α λ υ τ ι κ ά

Χρόνια	Συνολικός άριθμός τών «φάμπρικων» βαμβακουργίας	φάμπρικες	γραφεία διανομής δουλιās στό σπίτι	οικιακά εργαστήρια
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

Έτσι ή μείωση του άριθμού τών «φάμπρικων» πού δείχνει ή «στατιστική» σημαίνει στην πραγματικότητα, ότι οί φάμπρικες έκτοπίζουν τά γραφεία διανομής δουλιās καί τά οικιακά εργαστήρια. Θά τό δείξουμε αυτό μέ τό παράδειγμα δυό φάμπρικων :

* Σύγκρ. Τ.-Μπαράνοβσκι, l. c., σελ. 420. — Ό Σεμιόνοφ ύπολόγισε κατ'ά προσέγγιση ότι τό 1859 ύπήρχαν συνολικά 385 857 χειροτέχνες ύφαντουργοί πού δούλευαν στά χωριά για λογαριασμό τών κεφαλαιοκρατών (l. c., III, 273) καί σ' αυτό τόν άριθμό πρόσθεσε άκόμα 200 χιλιάδες έργάτες, πού άπασχολούνται στά χωριά «για άλλες φάμπρικες» (σελ. 302, *ibid.*). Όπως είδαμε πύ πάνω, σήμερα ό άριθμός τών εργατών πού δουλεύουν στό σπίτι για τούς κεφαλαιοκράτες είναι άσύγκριτα σημαντικότερος.

** Στά οικιακά εργαστήρια ύπάγονται εργαστήρια μέ άξία παραγωγής λιγότερο άπό 2000 ρούβλια. Στά στοιχεΐα τής ειδικής έρευνας, πού έκανε τό 1868 ή Κεντρική στατιστική έπιτροπή, στίς φάμπρικες καί στά έργοστάσια τών κυβερνείων Μόσχας καί Βλαντίμιρ, τονίζεται έπανεπιλημμένα ότι ή άξία παραγωγής τών μικρών ύφαντουργικών εργαστηρίων είναι άπλως ή πληρωμή για τή δουλιά. Στά γραφεία διανομής ύπάγονται οί επιχειρήσεις πού μοιράζουν δουλιά στά σπίτια. Για τό 1866 ό άριθμός αυτών τών επιχειρήσεων δέν είναι καθόλου πλήρης, γιατί ύπάρχουν όλοφάνερες παραλείψεις για τό κυβερνείο Μόσχας.

Χρόνια	Ἡ φάμπρικα τοῦ I. M. Τερέντιεφ στὴν πόλη Σούγια						Ἡ φάμπρικα τοῦ I. N. Γκαρέλιν στὴν πόλη Ἰβάνοβο Βοζνεσένσκ					
	Ἀριθμὸς μηχανικῶν ἀργαλειῶν	Ἀριθμὸς ἐργατῶν			Ἀξία παραγωγῆς σὲ χιλιάδες ρούβλια	Ἀριθμὸς μηχανικῶν ἀργαλειῶν	Ἀριθμὸς μηχανικῶν ἀργαλειῶν	Ἀριθμὸς ἐργατῶν			Ἀξία παραγωγῆς σὲ χιλιάδες ρούβλια.	
		στὴν ἐπιχείρηση	ἐξωτερικοὶ	σύνολο				στὴν ἐπιχείρηση	ἐξωτερικῆ	σύνολο		
1866	Μηχανές χειροκίνητες	—	205	670	875	130	Γραφεῖο διανομῆς	—	·	1 917	1 917	158
1879	μηχανές ἀτμοκίνητες	648	920	—	920	1 346	Μηχανές ἀτμοκίνητες	893	1 274	—	1 274	2 137
1890	»	1 502	1 043	—	1 043	1 244	»	1 141	1 483	—	1 483	2 058
1894/95	»	·	1 160	—	1 160	1 878	»	2 134	—	2 134	2 933	

Συνεπῶς, γιὰ νὰ κρίνει κανεὶς τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας στὸν κλάδο αὐτό, τὸ καλύτερο πού ἔχει νὰ κάνει εἶναι νὰ πάρει ὑπόψη του τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μηχανικῶν ἀργαλειῶν. Τῆ δεκαετία 1860—1870 εἶχαμε περίπου 11 χιλιάδες* μηχανικοὺς ἀργαλειούς, τὸ 1890 περίπου 87 χιλιάδες. Συνεπῶς, ἡ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία ἀναπτύχθηκε μὲ τεράστια ταχύτητα. Στὴν περίοδο 1875—1878 ὑπῆρχαν στὰ βαμβακοκλωστήρια καὶ στὰ ὑφαντουργεῖα βαμβακερῶν ὑφασμάτων 148 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μὲ 481 ἀτμοκίνητῆρες συνολικῆς δύναμης 20 504 ἵππων καὶ τὸ 1890 — 168 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις μὲ 554 ἀτμοκίνητῆρες συνολικῆς δύναμης 38 750 ἵππων.

* «Στρατιωτικὴ-στατιστικὴ συλλογὴ», 380. — «Ἐπισκόπησις τῆς μανουφακτοῦρας», τόμ. II, Πετροῦπολη, 1863, σελ. 451. — Τὸ 1898 ὑπῆρχαν στὴ βαμβακοουργία 100 630 μηχανικοὶ ἀργαλειοὶ (πιθανόν γιὰ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία). «Οἱ ἐπιτυχίαι τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας», σελ. 33.

Τό ίδιο ακριβώς λάθος κάνει ή στατιστική μας και για την παραγωγή λινών ύφασμάτων, γιατί παρουσιάζει λαθεμένα ότι μικρυνε ο αριθμός των εργοστασιακών εργατών (τό 1866 ήταν 17 171 και τό 1890: 15 497). Στην πραγματικότητα από τους 16 900 άργαλειούς που είχαν οι παραγωγοί λινών ύφασμάτων τό 1866, μονάχα 4749 ήταν στά εργοστάσια και οι υπόλοιποι 12 151 στά οικιακά εργαστήρια*. Συνεπώς, τό 1866 στον αριθμό των εργοστασιακών εργατών περιλήφθηκαν περίπου 12 χιλιάδες εργάτες που δούλευαν στό σπίτι και τό 1890 μονάχα 3 περίπου χιλιάδες (ό ύπολογισμός έγινε μέ βάση τόν «Όδηγό»). Και ο αριθμός των μηχανικών άργαλειών αυξήθηκε από 2263 που ήταν τό 1866 (ό ύπολογισμός έγινε μέ βάση τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή») σέ 4041 τό 1890 και τά άδράχια από 95 495 σέ 218 012. Στά κλωστούφαντουργεία λιναριού στην τετραετία 1875-1878 υπήρχαν 28 έκμηχανισμένες επιχειρήσεις μέ 47 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 1604 ίππων και τό 1890 υπήρχαν 48 έκμηχανισμένες επιχειρήσεις μέ 83 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 5027 ίππων**.

Τέλος, σχετικά μέ τους κλάδους τής ύφαντουργίας πρέπει νά αναφερθοϋν άκόμα και τά βαφεία και τά εργαστήρια σταμαρίσματος και φινιρίσματος. Σ' αυτούς τους κλάδους ή στατιστική για τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια άνακατεύει τίς φάμπρικες μέ τά πιό μικρά χειροτεχνικά εργαστήρια, που έχουν 1-2 εργάτες και συνολική παραγωγή άξιας μερικές έκατοντάδες ρούβλια***. Έννοείται, ότι από τό γεγονός αυτό δημιουργείται άρκετά μεγάλη σύγχυση, που κρύβει τή γοργή ανάπτυξη τής μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Νά μερικά στοιχεία γι' αυτή τήν ανάπτυξη: στην περίοδο 1875-1878 στους κλάδους που πλένουν, βάφουν, λευκαίνουν και έπεξεργάζονται τελικά τό μαλλί, υπήρχαν 80 έκμηχανισμένες επιχειρήσεις μέ 255 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 2634 ίππων, ενώ τό 1890 υπήρχαν 189 έκμηχανισμένες επιχειρήσεις μέ 858 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 9100 ίππων.

* «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 367-368, στοιχεία τής στρατιωτικής έπιμελητείας.

** Τό 1879 στη μεταξουργία υπήρχαν 495 μηχανικοί άργαλειοί και 5996 χειροκίνητοι («Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση»), ενώ τό 1890 οι μηχανικοί άργαλειοί ήταν 2899 και οι χειροκίνητοι πάνω από 7 1/2 χιλ.

*** Τό 1879 λχ. υπήρχαν 729 φάμπρικες σ' αυτούς τους κλάδους. Άπ' τίς φάμπρικες αυτές οι 466 είχαν 977 εργάτες και συνολική παραγωγή άξιας 170 χιλιάδες ρούβλια. Μπορεί κανείς και σήμερα νά βρεί πολλές παρόμοιες «φάμπρικες», στις περιγραφές λχ. των βιοτεχνικών έπαγγελματιών των κυβερνείων Βιάτκας και Πέρμ.

2) Κλάδοι έπεξεργασίας ξύλου

Στόν τομέα αυτόν τά πιό έγκυρα στοιχεία είναι τά στοιχεία γιά τά πριονιστήρια, παρ' όλο πού κι έδω συνυπολογίζονταν παλιότερα τά μικρά έργαστήρια*. 'Η τεράστια ανάπτυξη αυτού του κλάδου μετά τή μεταρύθμιση (τό 1866: 4 έκατομμύρια ρούβλια και τό 1890: 19 έκατομμύρια ρούβλια), πού συνοδεύτηκε από μιά σημαντική αύξηση του αριθμού των έργατων (4 και 15 χιλιάδες) και του αριθμού των άτμοκίνητων έπιχειρήσεων (26 και 430), παρουσιάζει μεγάλο ένδιαφέρον, γιατί δείχνει ανάγλυφα τήν ανάπτυξη τής βιομηχανίας ξύλου. 'Η παραγωγή πριονιστής ξυλείας είναι μονάχα ένας από τους κλάδους τής βιομηχανίας ξύλου, πού συνοδεύει άπαραίτητα τά πρώτα βήματα τής μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας.

"Όσο γιά τους υπόλοιπους κλάδους αυτής τής βιομηχανίας — έπιπλοποιία, παραγωγή ψάθινων ειδών, κατραμιού και πίσσας — τά στοιχεία τής έργοστασιακής στατιστικής βρίσκονται σέ έξαιρετικά χαώδικη κατάσταση. Ένας αυθαίρετος αριθμός από τίς μικρές έπιχειρήσεις, πού είναι τόσο άφθονες σ' αυτούς τους κλάδους παραγωγής, παλιότερα κατατάσσονταν στίς «φάμπρικες» και όρισμένες φορές έξακολουθεί νά κατατάσσεται και σήμερα ακόμη εκεί**.

3) Έπιχειρήσεις παραγωγής χημικών προϊόντων, έπεξεργασίας ζωικών προϊόντων και κεραμικής

Τά στοιχεία, ιδιαίτερα γιά τήν παραγωγή χημικών προϊόντων, είναι σχετικώς άκριβή. Νά μερικά στοιχεία γιά τήν ανάπτυξη της: τό 1857 καταναλώθηκαν στή Ρωσία χημικά προϊόντα αξίας 14 έκατομμυρίων ρουβλιών (3,4 έκατομμύρια ρούβλια τής ντό-

* Σύγκρ. «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 389. «Έπισκόπηση τής манουфакτούрас», I, 309.

** Λχ. από τίς 91 φάμπρικες παραγωγής ψάθινων ειδών πού ύπήρχαν τό 1879, οι 39 είχαν συνολική παραγωγή αξίας λιγότερο από 1000 ρούβλια. (Σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 155). (Βλ. "Απαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 392. 'Η Σύντ.). Στήν παραγωγή κατραμιού και πίσσας τό 1890 ύπήρχαν 140 εργοστάσια μέ συνολική παραγωγή αξίας πάνω από 2 χιλιάδες ρούβλια τό καθένα. Γιά τό 1879 αναφέρονται 1033 εργοστάσια, από τά όποια τά 911 είχαν συνολική παραγωγή αξίας λιγότερο από 2 χιλιάδες ρούβλια. Γιά τό 1866 άνάφεραν 669 εργοστάσια (γιά όλη τήν αυτοκρατορία), ένώ ή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» άνάφερε 3164! (Σύγκρ. τίς «Μελέτες», σελ. 156 και 271). (Βλ. "Απαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 393 και 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 10. 'Η Σύντ.).

πια παραγωγής και 10,6 εκατομμύρια ρούβλια από εισαγωγές): τό 1880 καταναλώθηκαν χημικά προϊόντα αξίας $36\frac{1}{4}$ εκατομμυρίων ρουβλιών ($7\frac{1}{2}$ εκατομμύρια ρούβλια τής ντόπιας παραγωγής και $28\frac{3}{4}$ από εισαγωγές), τό 1890 είχαμε κατανάλωση 42,7 εκατομμύρια ρούβλια (16,1 εκατομμύρια ρούβλια τής ντόπιας παραγωγής και 26,6 από εισαγωγές)*. Τά στοιχεία αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον επειδή ή βιομηχανία χημικών προϊόντων έχει εξαιρετικά σπουδαία σημασία, γιατί παρασκευάζει βοηθητικά ύλικά γιά τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, δηλαδή άντικείμενα *παραγωγικής* (και όχι άτομικής) κατανάλωσης. Σχετικά μέ τήν παραγωγή ποτάσας και νιτρικών άλάτων σημειώνουμε ότι και πάλι οί αριθμοί τών έργουστασιών δέν είναι άκριβείς, γιατί συνυπολογίστηκαν και τά μικρά έργαστήρια**.

Ή βιομηχανία έπεξεργασίας λίπους χαρακτηρίζεται από μιά άναμφισβήτητη πτώση μετά τή μεταρύθμιση. Έτσι, ή παραγωγή σπερματσέτων και ή παραγωγή ραφιναρισμένου λίπους ύπολογιζόταν τό 1866-1868 σέ 13,6 εκατομμύρια ρούβλια, ένώ τό 1890 σέ 5 εκατομμύρια ρούβλια***. Ή πτώση αυτή όφείλεται στην αύξανόμενη χρησιμοποίηση τών όρυκτελαίων γιά τό φωτισμό, πού έκτοπίζουν τά παμπάλαια σπερματσέτα.

Στή βυρσοδεψία (τό 1866 ύπήρχαν 2308 ταμπάκια μέ 11 463 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 14,6 εκατομμύρια ρούβλια. Τό 1890 ύπήρχαν 1621 ταμπάκια μέ 15 564 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 26,7 εκατομμύρια ρούβλια) ή στατιστική άνακατεύει διαρκώς τά έργουστάσια και τά μικρά έργαστήρια. Τό σχετικά μεγάλο κόστος τών ύλικών, πού καθορίζει τή μεγάλη αξία τής συνολικής παραγωγής και τό γεγονός ότι ό κλάδος αυτός άπαιτεί έναν πολύ μικρό αριθμό εργατών, κάνει πολύ δύσκολο τό διαχωρισμό τών βιοτεχνικών από τίς έργουστασιακές έπιχειρήσεις. Τό 1890 στό συνολικό αριθμό τών έργουστασιών

* «Έστρωτική-στατιστική συλλογή», «Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση» και «Οί παραγωγικές δυνάμεις», ΙΧ, 16. Τό 1866 ό αριθμός τών εργατών ήταν 5645, τό 1890 — 25 471. Τήν περίοδο 1875-1878 ύπήρχαν 38 έκμηχανισμένες έπιχειρήσεις μέ 34 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 332 ίππων και τό 1890 — 141 έκμηχανισμένες έπιχειρήσεις μέ 208 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 3319 ίππων.

** Σύγκρ. τόν «Όδηγό» γιά τό 1879 και τό 1890 γιά τήν παραγωγή ποτάσας. Ή παραγωγή νιτρικών άλάτων συγκεντρώθηκε τώρα σ' ένα έργουστάσιο στην Πετρούπολη, ένώ στις δεκαετίες 1860-1870 και 1870-1880 γινόταν παραγωγή νιτρικών άλάτων από «μπούρτα» (μπούρτα είναι σωρός κοπριάς).

*** Και δώ στις δεκαετίες 1860-1870 και 1870-1880 θεωρούταν σαν έργουστάσια ένα σωρό μικρές έπιχειρήσεις.

(1621) περιλήφθηκαν μονάχα 103 μέ συνολική παραγωγή αξίας κάτω από 2 χιλιάδες ρούβλια· τό 1879 — 2008 σέ ένα σύνολο από 3320*. Τό 1866 από 2308** έργοστάσια τά 1042 είχαν συνολική παραγωγή κάτω από 1000 ρούβλια (τά 1042 αυτά έργοστάσια είχαν 2059 εργάτες και συνολική παραγωγή 474 χιλιάδες ρούβλια). Έπομένως, ό αριθμός τών έργοστασίων μεγάλωνε, παρά τό γεγονός ότι ή στατιστική γιά τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια δείχνει ότι μίκραινε. "Όσο γιά τά μικρά βυρσοδευεία, και σήμερα άκόμα είναι πάρα πολλά: λχ. ή έκδοση του ύπουργείου οικονομικών «Η έργοστασιακή βιομηχανία και τό έμπόριο τής Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1893) ύπολογίζει ότι ύπάρχουν περίπου $9\frac{1}{2}$ χιλιάδες βιοτεχνικές έπιχειρήσεις μέ 21 000 εργάτες και μέ συνολική παραγωγή 12 έκατομμύρια ρούβλια. Οί «βιοτεχνικές» αυτές έπιχειρήσεις είναι σημαντικά μεγαλύτερες από τίς έπιχειρήσεις πού στή δεκαετία 1860—1870 ύπάγονταν στίς «φάμπρικες και τά έργοστάσια». Έφόσον οί μικρές έπιχειρήσεις ύπάγονται στίς «φάμπρικες και τά έργοστάσια» σέ αριθμό πού ποικίλλει από κυβερνεϊό σέ κυβερνεϊό και από χρόνο σέ χρόνο, πρέπει νά είμαστε πολύ έπιφυλακτικοί γιά τά στατιστικά στοιχεία αυτού του κλάδου. Η στατιστική τών άτμοκινητήρων αναφέρει ότι στήν περίοδο 1875—1878 ύπήρχαν σ' αυτό τόν κλάδο παραγωγής 28 έκμηχανισμένες έπιχειρήσεις μέ 33 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 488 ίππων, ένώ τό 1890 ύπήρχαν 66 έκμηχανισμένες έπιχειρήσεις μέ 82 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 1112 ίππων. Τά 66 αυτά έργοστάσια συγκέντρωναν 5522 εργάτες (πάνω από τό $\frac{1}{3}$ του συνόλου) μέ συνολική παραγωγή 12,3 έκατομμύρια ρούβλια (46 % όλης τής παραγωγής)· έπομένως, ή συγκέντρωση τής παραγωγής είναι πολύ σημαντική και ή παραγωγικότητα τής εργασίας στίς πίο μεγάλες έπιχειρήσεις είναι άσύγκριτα άνώτερη από τό μέσο όρο***.

* Τό 1875 ό καθηγητής Κιττάρι στό «Χάρτη τής βυρσοδευίας στή Ρωσία» πού έβγαλε, αναφέρει 12 939 έργοστάσια μέ συνολική παραγωγή $47\frac{1}{2}$ έκατομμύρια ρούβλια, ένώ ή στατιστική γιά τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια αναφέρει 2764 έργοστάσια μέ συνολική παραγωγή $26\frac{1}{2}$ έκατομμύρια ρούβλια («Ιστοριοστατιστική έπισκόπηση»). Σέ έναν άλλο κλάδο παραγωγής αυτού του τομέα, στή γουναρική, παρατηρείται τό ίδιο άνακάτεμα τών έργοστασίων μέ τίς μικρές έπιχειρήσεις: σύγκρ. τούς «Όδηγούς» του 1879 και του 1890.

** Η «Έστρατιωτική-στατιστική συλλογή» τά βρήκε μάλιστα 3890 έργοστάσια!!

*** Άν κατανειόμουμε τά έργοστάσια, πού αναφέρονται στόν «Όδηγό» του 1890, σύμφωνα μέ τό χρόνο τής ίδρυσής τους, θά δοίμε ότι από τά 1506 έργοστάσια 97 ίδρύθηκαν άγνωστο πότε, 331 πριν από τό 1850, 147 στή δε-

Οί κλάδοι τῆς κεραμικῆς χωρίζονται σέ δύο ομάδες σύμφωνα μέ τό χαρακτήρα τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια: σέ μερικούς δέν βλέπουμε νά ἀνακατεύεται σχεδόν καθόλου ἡ μεγάλη παραγωγή μέ τή μικρή. Γι' αὐτό τό λόγο τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς εἶναι σχετικά ἀξιόπιστα. Ἐδῶ ὑπάγονται: ἡ ὑαλουργία, ἡ παραγωγή εἰδῶν πορσελάνης, φαγεντιανῶν, ἀλάβαστρου καί ἡ τσιμεντοποιία. Ἰδιαίτερα ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τοῦ τελευταίου κλάδου παραγωγῆς, πού δείχνει τήν ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανικῶν κλάδων παραγωγῆς οἰκοδομικῶν ὑλικῶν: τό 1866 ἡ συνολική παραγωγή ὑπολογιζόταν σέ 530 χιλιάδες ρούβλια («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή»), τό 1890 σέ 3826 χιλιάδες ρούβλια. Τό 1875-1878 ὑπῆρχαν 8 ἐκμηχανισμένες ἐπιχειρήσεις καί 39 τό 1890. Ἀντίθετα, στούς κλάδους τῆς ἀγγειοπλαστικῆς καί τῆς τουβλοποιίας παρατηρεῖται σέ τεράστια κλίμακα ἡ κατάταξη τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασίων καί γι' αὐτό τό λόγο τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικά, εἶναι πάρα πολύ ἐξογκωμένα γιά τίς δεκαετίες 1860-1870 καί 1870-1880. Λχ. στήν ἀγγειοπλαστική τό 1879 ὑπολογίζονταν 552 ἐπιχειρήσεις μέ 1900 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 538 χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890: 158 ἐπιχειρήσεις μέ 1978 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 919 χιλιάδες ρούβλια. Ἄν ἐξαιρέσουμε τίς μικρές ἐπιχειρήσεις (μέ παραγωγή μικρότερη ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια), ἔχουμε: τό 1879: 70 ἐπιχειρήσεις μέ 840 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 505 χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890: 143 ἐπιχειρήσεις μέ 1859 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 857 χιλιάδες ρούβλια. Δηλαδή, ἀντί ἐλάττωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν «φάμπρικων» καί στασιμότητα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν, πού δείχνει ἡ στατιστική, ἔχουμε στήν πραγματικότητα σημαντική αὐξηση καί τοῦ ἑνός καί τοῦ ἄλλου. Στήν τουβλοποιία τά ἐπίσημα στοιχεία γιά τό 1879 εἶναι: 2627 ἐπιχειρήσεις μέ 28 800 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 6963 χιλιάδες ρούβλια καί τό 1890 — 1292 ἐπιχειρήσεις μέ 24 334 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 7249 χιλιάδες ρούβλια, καί ἂν ἀφαιρέσουμε τίς μικρές ἐπιχειρήσεις (μέ παραγωγή ἀξίας κάτω ἀπό 2 χιλιάδες ρούβλια), τότε ἔχουμε γιά τό 1879 — 518 ἐπιχειρήσεις μέ 19 057 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 5625 χιλιάδες ρούβλια καί γιά τό 1890 — 1096 ἐπιχει-

καετία 1850-1860, 239 στή δεκαετία 1860-1870, 320 στή δεκαετία 1870-1880, 351 στή δεκαετία 1880-1890 καί 21 τό 1890. Κάθε ἐπόμενη δεκαετία ἰδρύνονταν περισσότερα ἐργοστάσια ἀπό ὅ,τι τήν προηγούμενη.

ρήσεις με 23 222 έργατες και με συνολική παραγωγή 7240 χιλιάδες ρούβλια*.

4) Κλάδοι μεταλλουργίας

Πηγή της σύγχυσης στη στατιστική για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια των κλάδων της μεταλλουργίας είναι πρώτα, το γεγονός ότι μπήκαν οι μικρές επιχειρήσεις στην κατηγορία των εργοστασίων (ιδιαίτερα στις δεκαετίες 1860–1870 και 1870–1880)** και δεύτερο, και κυρίως, η «ύπαγωγή» των δρυχείων όχι στη διεύθυνση εμπορίου και μανουφακτούρας, αλλά στη διεύθυνση δρυχείων. Τα στοιχεία του ύπουργείου οικονομικών εξαιρούν συνήθως «καταρχήν» τις μεταλλευτικές επιχειρήσεις, όμως ποτέ δεν υπήρχαν (και είναι ζήτημα αν θά μπορούσαν να δημιουργηθούν) οποιοδήποτε ομοιόμορφοι και σταθεροί κανόνες για τον ξεχωρισμό των μεταλλευτικών επιχειρήσεων από τα άλλα εργοστάσια. Γι' αυτό το λόγο οι στατιστικές εκδόσεις του ύπουργείου οικονομικών για τις φάμπρικες και τα εργοστάσια περιλαμβάνουν πάντα ένμέρει και μεταλλευτικές επιχειρήσεις, μόνο πού η κλίμακα αυτής της ανάμιξης διαφέρει από κυβερνεϊό σε κυβερνεϊό και από χρόνο σε χρόνο***. Τα γενικά στοιχεία για το πώς αναπτύχθηκε μετά τη μεταρύθμιση ή χρησιμοποίηση των ατμοκινητήρων στη μεταλλουργία, θά τα δόσουμε παρακάτω, όταν θά εξετάσουμε τη μεταλλευτική βιομηχανία.

* Τα μικρά εργαστήρια σ' αυτούς τους κλάδους παραγωγής ύπάγονται σήμερα στα βιοτεχνικά. Σύγκρ. για παράδειγμα τόν πίνακα των μικρών επαγγελματιών (παράρτημα I) ή τις «Μελέτες», σελ. 158–159. (Βλ. "Απαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 394–396. "Η Σύντ.). "Η «Έπετηρίδα του ύπουργείου οικονομικών» (μέρος I) άπόφυγε νά συνοψίσει τά αποτελέσματα γι' αυτούς τους κλάδους παραγωγής, γιατί τά στοιχεία ήταν όλοφάναρα έξογκωμένα. Άπό τότε ή πρόοδος της στατιστικής συνίσταται στό ότι μεγάλωσαν τό θάρρος και ή άδιαφορία σέ ό,τι άφορά τήν ποιότητα του ύλικού.

** Λχ. στη δεκαετία 1860–1870 σέ μερικά κυβερνεϊα δεκάδες σιδεράδικα κατατάσσονταν στα «σιδηρουργικά εργοστάσια». Βλ. «Συλλογή στοιχείων και ύλικών της διεύθυνσης του ύπουργείου οικονομικών», 1866, τεύχος 4, σελ. 406 και 1867, τεύχος 6, σελ. 384. — «Στατιστικά χρονικά», σειρά II, μέρος 6. — Σύγκρ. επίσης τό παράδειγμα πού αναφέραμε πίο πάνω (ύποκ. II) ότι ή «Έπετηρίδα» του 1866 συμπεριέλαβε τους μικρούς βιοτέχνες της περιφέρειας Πάβλοβο στην κατηγορία των «φαμπρικώντηδων».

*** Βλ. παραδείγματα στις «Μελέτες», σελ. 269 και σελ. 284 (βλ. "Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 7–8 και 24."Η Σύντ.).όπου δίνεται ή άνάλυση του λάθους, στό όποίο έπεσε ό κ. Κάρισεφ, γιατί άγνοούσε αυτό τό περιστατικό. "Ο «Όδηγός» του 1879 παίρνει ύπόψη του λχ. τά μεταλλουργικά εργοστάσια του Κουλεμπάκι και της Βίξα ή τά παραρτήματά τους (σελ. 356 και 374), πού όποκλείστηκαν από τόν «Όδηγό» του 1890.

5) Κλάδοι τῆς ἐπισιτιστικῆς βιομηχανίας

Σχετικά μέ τό ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἀξίζει νά προσεχτοῦν ἰδιαίτερα οἱ κλάδοι αὐτοί τῆς παραγωγῆς, γιατί τό μῆρδεμα τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια φτάνει ἐδῶ στό κατακόρυφο. Στό σύνολο ὅμως τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μας οἱ κλάδοι αὐτοί κατέχουν ἀξίολογη θέση. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό» τοῦ 1890, ἀπό τό σύνολο τῶν 21 124 ἐργοστασίων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ 875 764 ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 1501 ἑκατομμύρια ρούβλια, στό μερτικό τῶν κλάδων αὐτῶν ἀναλογοῦσαν 7095 φάμπρικες μέ 45 χιλιάδες ἐργάτες καί συνολική παραγωγή 174 ἑκατομμύρια ρούβλια. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι οἱ κυριότεροι κλάδοι αὐτῆς τῆς βιομηχανίας — οἱ ἀλευρόμυλοι, τά μπληγουράδικα καί τά ἐλαιοτριβεῖα — ἐπεξεργάζονται ἀγροτικά προϊόντα. Στή Ρωσία οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις, πού ἀσχολοῦνται μ' αὐτή τήν ἐπεξεργασία, ἀριθμοῦνται κατά ἑκατοντάδες καί χιλιάδες σέ κάθε κυβερνεῖο κι ἐπειδή δέν ὑπάρχει κανένας γενικά καθιερωμένος κανόνας πού νά ξεχωρίζει τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» ἀπ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις, ἡ στατιστική περιλαμβάνει ἐντελῶς τυχαῖα αὐτές τίς μικρές ἐπιχειρήσεις. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ ἀριθμός τῶν «φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων» κάνει τεράστια ἄλματα ἀπό χρόνο σέ χρόνο καί ἀπό κυβερνεῖο σέ κυβερνεῖο. Νά λχ. οἱ ἀριθμοί τῶν ἐργοστασίων στήν ἀλευροβιομηχανία γιά διάφορα χρόνια καί μέ βάση διάφορες πηγές: τό 1865 — 857 («Συλλογή στοιχείων καί ὕλικῶν τῆς διεύθυνσης τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν»), τό 1866 — 2176 («Ἐπετηρίδα»), τό 1866 — 18 426 («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή»)· τό 1885 — 3940 («Συλλογές στοιχείων») καί 17 765 («Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία»)· τό 1889, 1890 καί 1891 — 5073, 5605 καί 5201* («Συλλογές στοιχείων»)· τό 1894/95 — 2308 («Κατάλογος»). Ἀπό τούς 5041 μύλους, πού ἀναφέρονται γιά τό 1892 («Συλλογές στοιχείων») οἱ 803 ἦταν ἀτμόμυλοι, οἱ 2907 νερόμυλοι, οἱ 1323 ἀνεμόμυλοι καί οἱ 8 ἵπποκίνητοι μύλοι! Σέ μερικά κυβερνεῖα καταμετροῦσαν μόνο τούς ἀτμόμυλους, σέ ἄλλα καί τούς νερόμυλους (σέ ἀριθμό πού κυμαίνεται ἀπό 1 ὡς 425), καί σέ ἄλλα (στά λιγότερα) καί τούς ἀνεμόμυλους (ἀπό 1 ὡς 530) καί τούς ἵπποκίνητους μύλους. Μπορεῖ κανεῖς νά φανταστεῖ ποιά μπορεῖ νά εἶναι ἡ σημασία μᾶς τέτιας στατιστικῆς καί τῶν συμπερασμάτων πού βασιζοῦνται σέ μιά καλό-

* Κι ἐκτός ἀπ' αὐτό ὑπῆρχαν 32 957 «μικροί μύλοι», πού δέν περιλήφθηκαν στίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια».

πιστη χρησιμοποίηση των στοιχείων της! * Είναι φανερό ότι για να κρίνουμε την ανάπτυξη της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας, πρέπει πρώτα να καθιερώσουμε ένα συγκεκριμένο κριτήριο για τον καθορισμό της έννοιας «φάμπρικα». Σάν τέτιο κριτήριο παίρνουμε την ύπαρξη ατμοκινητήρα: οί ατμόμυλοι είναι χαρακτηριστικός συνοδός της εποχής της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας**.

*Έτσι έχουμε την παρακάτω εικόνα για την ανάπτυξη της *εργοστασιακής παραγωγής* σ' αυτό τον κλάδο***:

50 κυβέρνηση της Ευρωπαϊκής Ρωσίας

Χρόνια	αριθμός ατμόμυλων	αριθμός εργατών	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια
1866	126	;	;
1879	205	3 621	21 353
1890	649	10 453	67 481
1892	803	11 927	80 559

Γιά τον ίδιο ακριβώς λόγο δέν είναι ικανοποιητική ή στατιστική της έλαιουργίας. Λχ. τό 1879 ύπολογίζονταν 2450 εργοστάσια μέ 7207 εργάτες καί συνολική παραγωγή 6486 χιλιάδες ρούβλια, ένω τό 1890 ύπολογίζονταν 383 εργοστάσια μέ 4746 εργάτες, καί μέ συνολική παραγωγή 12 232 χιλιάδες ρούβλια. *Η έλάττωση όμως αυτού του αριθμού των εργοστασίων καί των εργατών είναι μόνο φαινομενική. *Αν τά στοιχεία για τό 1879 καί τό 1890 τά κάνουμε κατάλληλα για σύγκριση, δηλαδή αν εξαιρέσουμε τά εργαστήρια μέ αξία παραγωγής κάτω από 2 χιλιάδες ρούβλια (πού δέ μπήκαν στους όνομαστικούς πίνακες), για τό 1879 θά έχουμε 272 εργοστάσια μέ 2941 εργάτες καί συνολική παραγωγή 5771 χιλιάδες ρούβλια καί για τό 1890 379 εργοστάσια μέ 4741 εργάτες καί συνολική παραγωγή 12 232 χιλιάδες ρούβλια. Τό ότι ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία ανα-

* Βλ. παραδείγματα παρόμοιων συμπερασμάτων του κ. Κάρισεφ στο άρθρο των «Μελετών», που περικοπή του αναφέραμε πιο πάνω. (Βλ. *Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, *Η Σύντ.).

** Φυσικά, οί μεγάλοι νερόμυλοι έχουν επίσης τό χαρακτήρα της φάμπρικας, όμως δέν έχουμε στοιχεία για να τους ξεχωρίσουμε από τους μικρούς νερόμυλους. Μέ βάση τον «Όδηγό» του 1890 ύπολόγισαμε 250 νερόμυλους μέ δέκα καί πάνω εργάτες. Οί νερόμυλοι αυτοί είχαν συνολικά 6378 εργάτες.

*** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», «Όδηγοί» καί «Συλλογή στοιχείων». Σύμφωνα μέ τον «Κατάλογο» του 1894/95 στην Ευρωπαϊκή Ρωσία ύπήρχαν 1192 ατμόμυλοι. *Η στατιστική των ατμοκινητήρων ανέφερε για την Ευρωπαϊκή Ρωσία καί για την περίοδο 1875-1878 — 294 ατμόμυλους.

πτύχθηκε σ' αυτό τόν κλάδο τουλάχιστο τόσο γοργά όσο και στην άλευροβιομηχανία, αυτό φαίνεται λχ. από τή στατιστική τών άτμοκινητήρων: στην περίοδο 1875-1878 ύπήρχαν 27 έργοστάσια μέ 28 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 521 ίππων, ένω τό 1890 ύπήρχαν 113 έκμηχανισμένες έπιχειρήσεις μέ 116 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 1886 ίππων.

Οί υπόλοιποι κλάδοι αυτού του τομέα είναι σχετικά μικροί. Θά σημειώσουμε, ότι στην παραγωγή λχ. μουστάρδας και στην έπεξεργασία άλιευτικών προϊόντων ή στατιστική τής δεκαετίας 1860-1870 άναφέρει έκατοντάδες τέτιες μικρές έπιχειρήσεις, πού δέν έχουν καμιά σχέση μέ τίς φάμπρικες και σήμερα δέν κατατάσσονται σ' αυτές. Τί είδους διορθώσεις χρειάζονται τά στοιχεία τής στατιστικής μας για τίς φάμπρικες και τά έργοστάσια για τίς διάφορες χρονιές, φαίνεται από τά παρακάτω: έκτός από τόν κλάδο τής άλευροβιομηχανίας, ό «Όδηγός» του 1879 άναφέρει στόν τομέα αυτό 3555 έργοστάσια μέ 15 313 έργάτες και ό «Όδηγός» του 1890: 1842 έργοστάσια μέ 19 159 έργάτες. Τό 1879 λογαριάστηκαν σάν έργοστάσια σέ 7 κλάδους* 2487 μικρές έπιχειρήσεις (μέ συνολική παραγωγή κάτω από 2 χιλιάδες ρούβλια τό καθένα), μέ 5176 έργάτες και μέ συνολική παραγωγή 916 χιλιάδες ρούβλια, ένω τό 1890 λογαριάστηκαν έπτά έπιχειρήσεις μέ δέκα έργάτες και μέ συνολική παραγωγή δυό χιλιάδες ρούβλια! Συνεπώς, για νά μπορούν νά συγκριθούν τά στοιχεία πρέπει στή μιά περίπτωση ν' άφαιρεθοούν πέντε χιλιάδες έργάτες και στην άλλη — δέκα άτομα!

6) Κλάδοι παραγωγής προϊόντων πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης και οί υπόλοιποι κλάδοι

Σέ μερικούς κλάδους, πού τά προϊόντα τους υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης, παρατηρούμε ότι από τό 1860 και δώ έλαττώνεται ό άριθμός τών έργατών στίς φάμπρικες και στά έργοστάσια, όμως ή έλάττωση αυτή δέν είναι καθόλου τόση όση ισχυρίζεται ό κ. Ν. —ον**, πού πιστεύει τυφλά κάθε τυπωμένο άριθμό. Έδώ πρόκειται για τό γεγονός, ότι για τούς περισσότερους κλάδους πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης, ή μοναδική πηγή πληροφοριών είναι ή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», πού όπως ξέρουμε, έξογκώνει σέ τεράστιο

* Έλαιουργία, παραγωγή άμυλόκολλας, μελάσας, βύνης, ειδών ζαχαροπλαστικής, κονσερβών και ξιδιού.

** «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», 1894, τεύχος 6, σελ. 104-105.

βαθμό τὰ συνολικά στοιχεία τῆς στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια. Δυστυχῶς διαθέτουμε λίγα ὑλικά γιά νά ἐλέγξουμε τὰ στοιχεία τῆς. Στήν οἰνοπνευματοποιία ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει γιά τό 1866: 3836 ἐργοστάσια μέ 52 660 ἐργάτες (γιά τό 1890: 1620 ἐργοστάσια μέ 26 102 ἐργάτες). Ἐξάλλου ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων δέ συμφωνεῖ μέ τὰ στοιχεία τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, πού γιά τό 1865/66 ἀνάφεραν 2947 ἐργοστάσια σέ λειτουργία καί γιά τό 1866/67 — 3386*. Ἄν κρίνουμε ἀπ' αὐτά, θά δοῦμε πῶς ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἔχει ἐξογκωθεῖ κατά 5-9 χιλιάδες ἄτομα. Στήν παραγωγή βότκας ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει 4841 ἐργοστάσια μέ 8326 ἐργάτες (γιά τό 1890: 242 ἐργοστάσια μέ 5266 ἐργάτες). Ἄπ' αὐτά τὰ ἐργοστάσια τὰ 3207 μέ 6873 ἐργάτες ἦταν στό κυβερνεῖο τῆς Βεσσαραβίας. Χτυπάει στό μάτι τό ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός εἶναι παράλογος. Καί πραγματικά, ἀπό τὰ στοιχεία τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν** ξέρουμε ὅτι ὁ πραγματικός ἀριθμός τῶν ἐργοστασίων παραγωγῆς βότκας στό κυβερνεῖο Βεσσαραβίας ἦταν 10-12 καί σέ ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 1157. Συνεπῶς, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐξογκωμένος *minimum* κατά 6 χιλιάδες. Αἰτία τῆς ἐξογκώσεως εἶναι, ὅτι οἱ «στατιστικοί» τῆς Βεσσαραβίας περιέλαβαν, ὅπως φαίνεται, στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασιαρχῶν καί τοὺς ἰδιοχτῆτες ἀμπελιῶν (βλ. παρακάτω γιά τήν καπνοβιομηχανία). Στήν παραγωγή μύρας καί ποτῶν ἀπό μέλι ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει 2374 ἐργοστάσια μέ 6825 ἐργάτες (τό 1890: 918 ἐργοστάσια μέ 8364 ἐργάτες), ἐνῶ ἡ «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» ἀναφέρει στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία γιά τό 1866: 2087 ἐργοστάσια. Κι ἐδῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν εἶναι ἐξογκωμένος***. Στούς κλάδους παραγωγῆς καί ραφιναρίσματος ζάχαρης ἀπό ζαχαρότευτλα ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἐξογκώνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν κατά 11 χιλιάδες ὑπολογίζοντας 92 126 ἄτομα ἀντί 80 919 σύμφωνα μέ τὰ στοιχεία τῆς «Ἐπετηρίδας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν» (τό 1890: 77 875

* «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I, σελ. 76 καί 82. Ὁ ἀριθμός ὄλων τῶν ἐργοστασίων (συμπεριλαμβανομένων κι αὐτῶν πού δέ λειτουργοῦσαν) ἦταν 4737 καί 4646.

** «Ἐπετηρίδα», I, σελ. 104.

*** Λχ., στό κυβερνεῖο Σιμπιρσκ ἡ «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» ἀναφέρει 218 ἐργοστάσια (!) μέ 299 ἐργάτες καί μέ συνολική παραγωγή 21,6 χιλιάδες ρούβλια. (Σύμφωνα μέ τήν «Ἐπετηρίδα», σ' αὐτό τό κυβερνεῖο ὑπῆρχαν 7 ἐργοστάσια). Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά μικρές οἰκιακές ἐπιχειρήσεις ἢ ἐπιχειρήσεις τοῦ χωριοῦ.

εργάτες). Στην καπνοβιομηχανία ή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» υπολογίζει 5327 φάμπρικες (!) με 26 116 εργάτες (τό 1890: 281 φάμπρικες με 26 720 εργάτες). 'Απ' αυτές οι 4993 φάμπρικες με 20 038 εργάτες είναι στο κυβερνείο Βεσσαραβίας. Στην πραγματικότητα τό 1866 σ' όλη τή Ρωσία ύπήρχαν 343 καπνεργοστάσια και στο κυβερνείο Βεσσαραβίας 13*. 'Ο αριθμός τών εργατών έξογκώθηκε περίπου κατά 20 χιλιάδες και οι ίδιοι μάλιστα οι συντάχτες τής «Στρατιωτικής-στατιστικής συλλογής» παρατήρησαν, ότι «οί φάμπρικες πού αναφέρονται για τό κυβερνείο Βεσσαραβίας. . . δέν είναι άλλο τίποτα παρά καπνοφυτείες» (σελ. 414). "Όπως φαίνεται, ό κ. Ν.—ον θεώρησε περιττό νά ρίξει μιά ματιά στο κείμενο τής στατιστικής έκδοσης πού χρησιμοποιεί. Γι' αυτό τό λόγο δέν πρόσεξε τό λάθος κι άρχισε νά μιλά με σοβαρότατο ύφος για τήν «άσήμαντη αύξηση του αριθμού τών εργατών στα καπνεργοστάσια» (στο άρθρο πού αναφέραμε, σελ. 104)!! 'Ο κ. Ν.—ον παίρνει άπλως τούς συνολικούς αριθμούς τών εργατών στους κλάδους πού ύπόκεινται στον ειδικό φόρο κατανάλωσης από τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» και από τόν «'Οδηγό» του 1890 (186 053 και 144 332) και υπολογίζει τό ποσοστό τής ελάττωσης. . . «Μέσα σε 25 χρόνια ελαττώθηκε σημαντικά ό αριθμός τών άπασχολούμενων εργατών, μειώθηκε κατά 22,4%». . . «'Εδώ» (δηλαδή στους κλάδους παραγωγής προϊόντων πού ύπόκεινται στον ειδικό φόρο κατανάλωσης) «βλέπουμε ότι δέν μπορεί ούτε λόγος νά γίνει για αύξηση, άπλως ό αριθμός τών εργατών ελαττώθηκε κατά τό 1/4 του προηγούμενου μεγέθους» (ibid.). Πραγματικά, τί τό «άπλούστερο»! Παίρνεις τόν πρώτο τυχόντα αριθμό και βγάζεις τό ποσοστό! Τήν άσήμαντη όμως λεπτομέρεια, ότι οι αριθμοί τής «Στρατιωτικής-στατιστικής συλλογής» είναι έξογκωμένοι κατά σαράντα περίπου χιλιάδες εργάτες μπορείς και νά μή τήν προσέξεις.

7) Συμπεράσματα

'Η κριτική τής στατιστικής μας για τίς φάμπρικες και τά εργοστάσια πού κάναμε στα δύο τελευταία ύποκεφάλαια, μās οδηγεί στα παρακάτω βασικότατα συμπεράσματα.

* «'Επετηρίδα του ύπουργείου οικονομικών», σελ. 61. Σύγκρ. «'Επισκόπηση τής μανουφακτούρας» (τόμ. II, Πετρούπολη, 1863), όπου δίνονται λεπτομερή στοιχεία για τό 1861: 534 φάμπρικες με 6937 εργάτες, και στο κυβερνείο Βεσσαραβίας 31 φάμπρικες με 73 εργάτες. 'Ο αριθμός τών καπνεργοστασιών κυμαίνεται πολύ από χρόνο σε χρόνο.

1. *Μετά τή μεταρρύθμιση αναπτύσσεται γοργά στή Ρωσία ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων.*

Τό ἀντίθετο συμπέρασμα, πού προκύπτει ἀπό τούς ἀριθμούς τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, εἶναι λαθεμένο. Αὐτό γίνεται γιατί σέ μᾶς συμπεριλαμβάνουν στίς φάμπρικες καί μικρές χειροτεχνικές, βιοτεχνικές καί ἀγροτικές ἐπιχειρήσεις, καί ὅσο πιο πολύ ἀπομακρυνόμαστε ἀπό τή σημερινή περίοδο τόσο περισσότερες εἶναι οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις πού περιλαμβάνονται στίς φάμπρικες.

2. *Ἡ στατιστική μας, ὅταν δίνει στοιχεῖα γιά τήν παλιότερη περίοδο ἐξογκώνει τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τίς διαστάσεις τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς.* Αὐτό γίνεται: πρῶτα, γιατί παλιότερα περιλαμβάνονταν στήν κατηγορία τῶν ἐργοστασίων περισσότερες μικρές ἐπιχειρήσεις. Γι' αὐτό τό λόγο εἶναι ἐξαιρετικά ἀναξιόπιστα τά στοιχεῖα γιά τούς κλάδους παραγωγῆς, πού ἐφάπτονται μέ τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα*. Δεύτερο, αὐτό συμβαίνει γιατί παλιά περιλαμβάνονταν στούς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες περισσότεροι ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν, ἀπ' ὅ,τι τώρα.

3. Στή χώρα μας ἐπικρατεῖ ἡ συνήθεια νά νομίζουν ὅτι μιὰ καί παίρνει κανεῖς ἀριθμούς τῆς ἐπίσημης στατιστικῆς γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, οἱ ἀριθμοὶ αὐτοὶ πρέπει νά θεωροῦνται κατάλληλοι γιά σύγκριση μέ ἄλλους ἀριθμούς τῆς ἴδιας στατιστικῆς, ὅτι πρέπει νά θεωροῦνται λίγο-πολύ ἀξιόπιστοι μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου. Ἄπ' ὅσα ὅμως ἐκθέσαμε πιο πάνω προκύπτει ἡ ἀντίθετη θέση: δηλαδή ὅτι κάθε σύγκριση τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια γιά διάφορες ἐποχές καί γιά διάφορα κυβερνεῖα πρέπει νά θεωρεῖται ἀναξιόπιστη μέχρις ἀποδείξεως τοῦ ἐναντίου.

---

* Ἄν παίρναμε τά συνολικά στοιχεῖα γιά ὅλους τούς κλάδους παραγωγῆς καί γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα, ἡ ἐξόγκωση, πού προέρχεται ἀπό τήν παραπάνω αἰτία, δέ θά ἦταν μεγάλη, γιατί οἱ μικρές ἐπιχειρήσεις δίνουν μικρό ποσοστό τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν καί τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Ἐννοεῖται, ὅτι γι' αὐτό προϋποτίθεται σύγκριση στοιχείων πού παίρνονται ἀπό ὅμοιες πηγές (δέν μπορεῖ οὔτε κἀν λόγος νά γίνει γιά σύγκριση τῶν στοιχείων τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν μέ τά στοιχεῖα πού δίνουν στίς ἐκθέσεις τους οἱ διοικητές τῶν κυβερνεῖων ἢ μέ τά στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς»).

IV. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΛΛΕΥΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ *

Στήν πρώτη περίοδο ανάπτυξης τῆς Ρωσίας μετά τή μεταρρύθμιση τό κύριο κέντρο τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας ἦταν τά Οὐράλια. Τά Οὐράλια, πού σχηματίζουν μιά περιοχή πού ὡς τόν τελευταῖο ἀκόμα καιρό ξεχώριζε ἔντονα ἀπό τήν Κεντρική Ρωσία, παρουσιάζουν ταυτόχρονα μιά πρωτότυπη συγκρότηση στή βιομηχανία. Ἡ «ὀργάνωση τῆς δουλιᾶς» στά Οὐράλια βασιζόταν ἀπό τά παλιά τά χρόνια στή δουλοπαροικία πού καί τώρα ἀκόμα, ὡς τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, γίνεται αἰσθητή σέ πολύ σπουδαίους τομεῖς τῶν σχέσεων πού ἐπικρατοῦν στή μεταλλουργική βιομηχανία. Ἐκεῖνα τά χρόνια ἡ δουλοπαροικία ἀποτελοῦσε τή βάση τῆς πύο μεγάλης ἀνθισσης τῶν Οὐραλίων καί τῆς κυριαρχίας τους ὄχι μόνο στή Ρωσία, ἀλλά ἐνμέρει καί στήν Εὐρώπη. Στό 18ο αἰώνα τό σίδερο ἦταν ἓνα ἀπό τά κυριότερα ἐξαγόμενα εἶδη τῆς Ρωσίας. Τό 1782 ἔγινε ἐξαγωγή περίπου 3,8 ἑκατομμύρια πούτια σίδερο. Τήν περίοδο 1800-1815 ἐξαχθῆκανε 2-1½ ἑκατομμύρια πούτια. Στά 1815-1838 περίπου 1½ ἑκατομμύρια πούτια. «Στά 1820-1830 ἡ Ρωσία ἔβγαζε ἀκόμα χυτοσίδηρο 1½ φορά περισσότερο ἀπό τή Γαλλία. 4½ φορές περισσότερο ἀπό τήν Πρωσσία καί 3 φορές περισ-

* Πηγές: *Σεμίονοφ*, «Μελέτη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων γιά τό ἐμπόριο καί τή βιομηχανία τῆς Ρωσίας», τόμ. III, Πετρούπολη, 1859, σελ. 323-339. — «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», τμήμα γιά τή μεταλλευτική βιομηχανία. — «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», μέρος I, Πετρούπολη, 1869. — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλευτική βιομηχανία, τῆς περιόδου 1864-1867». Πετρούπολη, 1864-1867 (ἔκδ. τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ σώματος τῶν μηχανικῶν-μεταλλειολόγων). — *Ι. Μπογκολιούμσκι*, «Ἡ πείρα ἀπό τή στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». Πετρούπολη, 1878. — «Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία». Πετρούπολη, 1883, τόμ. I (ἄρθρο τοῦ Κέππεν). — «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας στά 1890». Πετρούπολη, 1892. — Στό ἴδιο γιά τό 1901 (Πετρούπολη, 1904) καί γιά τό 1902 (Πετρούπολη, 1905). — *Κ. Σαλκόβσκι*, «Ἡ παραγωγικότητα τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας τό 1877». Πετρούπολη, 1879. — «Ἡ μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας». Ἐκδοση τῆς διεύθυνσης τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας γιά τήν ἔκθεση τοῦ Σικάγου. Πετρούπολη, 1893 (συνταγμένη ἀπό τόν Κέππεν). — «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία στά 1890». Ἐκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς. Πετρούπολη, 1890. Τό ἴδιο γιά τό 1896. Πετρούπολη, 1897. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας». Πετρούπολη, 1896, μέρος VII. — «Βέσνικ Φινάνσοφ» τοῦ 1896-1897. — Συλλογές τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμιστρο γιά τοὺς νομούς Αἰκατερινμπούργκ καί Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ κ. ἄ.

σότερο από τό Βέλγιο». Ἀλλά ἡ ἴδια ἐκείνη δουλοπαροικία πού βοήθησε τά Οὐράλια ν' ἀνέβουν τόσο ψηλά στήν ἐποχή τῆς ἐμβρυακῆς ἀνάπτυξης τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καπιταλισμοῦ, ἔγινε ἡ αἰτία τῆς παρακμῆς τῶν Οὐραλίων στήν ἐποχή τῆς ἀνθισης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς σιδηροβιομηχανίας προχωροῦσε στά Οὐράλια πολύ ἀργά. Τό 1718 ἡ Ρωσία ἔβγαζε περίπου $6\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια πούτια χυτοσίδηρο, τό 1767 περίπου $9\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια πούτια, τό 1806 — 12 ἑκατομμύρια πούτια, στή δεκαετία 1830—1840: 9—11 ἑκατομ. πούτια, στή δεκαετία 1840—1850: 11—13 ἑκατομ. πούτια, στή δεκαετία 1850—1860: 12—16 ἑκατ. πούτια, στή δεκαετία 1860—1870: 13—18 ἑκατομ. πούτια, τό 1867: $17\frac{1}{2}$ ἑκατ. πούτια. Μέσα σέ 100 χρόνια ἡ παραγωγή δέν μπόρεσε νά διπλασιαστεῖ καί ἡ Ρωσία ἔμεινε πολύ πίσω ἀπό τίς ἄλλες εὐρωπαϊκές χῶρες, στίς ὁποῖες ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία προκάλεσε γιγάντια ἀνάπτυξη τῆς μεταλλουργίας.

Ἡ κύρια αἰτία τῆς στασιμότητας τῶν Οὐραλίων ἦταν ἡ δουλοπαροικία. Οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεταλλείων καί τῶν μεταλλουργείων ἦταν καί τσιφλικάδες κι ἐργοστασιάρχες, καί βασιζαν τήν κυριαρχία τους ὄχι στό κεφάλαιο καί στό συναγωνισμό, ἀλλά στό μονοπώλιο* καί στό δικαίωμα ἰδιοκτησίας πού εἶχαν. Οἱ ἐργοστασιάρχες τῶν Οὐραλίων εἶναι καί σήμερα πολύ μεγάλοι γαιοχτῆμονες. Τό 1890 τά 262 σιδηρουργικά ἐργοστάσια, πού ὑπῆρχαν σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία, εἶχαν στήν ἰδιοκτησία τους 11,4 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες γῆ (ἀπ' αὐτά τά 8,7 ἑκατομμύρια ντεσιατίες ἦταν δάση). Ἀπό τά 11,4 αὐτά ἑκατομμύρια τά 10,2 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες ἀνήκαν στά 111 ἐργοστάσια τῶν Οὐραλίων (δάση 7,7 ἑκατομμύρια ντεσιατίνες). Συνεπῶς, κατά μέσο ὄρο κάθε ἐργοστάσιο τῶν Οὐραλίων κατέχει τεράστια λατιφούντια, περίπου ἀπό ἑκατό χιλιάδες ντεσιατίνες γῆ τό καθένα. Κι ὡς τώρα δέν ὀλοκληρώθηκε ἀκόμα ἡ διανομή κλήρων στούς ἀγρότες ἀπ' αὐτά τά λατιφούντια. Μέσο γιά τήν ἀπόκτηση ἐργατικῶν χεριῶν στά Οὐράλια δέν εἶναι μόνο ἡ μίσθωση, ἀλλά καί ἡ *ξεπληρωμή μέ δουλιά*. Ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο, λχ., γιά τό νομό Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ ἀναφέρει χιλιάδες ἀγροτικά νοικοκυριά πού νέμονται τή γῆ, τούς βοσκότοπους,

* Ὃταν ἔγινε ἡ ἀπελευθέρωση τῶν ἀγροτῶν, οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεταλλείων στά Οὐράλια ἐπέμεναν πολύ καί πέτυχαν νά διατηρηθεῖ ὁ νόμος, πού ἀπαγορεύει στίς περιοχές ὅπου λειτουργοῦν τά ἐργοστάσια τό ἀνοιγμα ἐπιχειρήσεων πού χρησιμοποιοῦσαν φωτιά στήν παραγωγή. Βλ. μερικές λεπτομέρειες στίς «Μελέτες», σελ. 193—194. (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἔκδ., τόμ. 2ος, σελ. 441—443. Ἡ Σύντ.).

τό δάσος κτλ. τῶν ἐργοστασίων ἢ δωρεάν, ἢ μέ ἐλαττωμένη ἀμοιβή. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι ἡ δωρεάν αὐτὴ νομὴ στοιχίζει στήν πραγματικότητα πολὺ ἀκριβὰ, γιατί γίνεται αἰτία νά ἐλαττώνεται ἐξαιρετικά τὸ μεροκάματο. Τὰ ἐργοστάσια ἀποχτοῦν «δικούς τους» δεμένους μέ τὸ ἐργοστάσιο καί φτηνοὺς ἐργάτες*. Νά πῶς χαρακτηρίζει τίς σχέσεις αὐτές ὁ κ. Β. Ντ. Μπελόφ:

Ἡ δύναμη τῶν Οὐραλίων — διηγείται ὁ κ. Μπελόφ — βρίσκεται στὸν ἐργάτη, πού τὸν ἀνάθρεψε μιὰ «πρωτότυπη» ἱστορία. «Ὁ ἐργάτης σέ ἄλλες φάμπρικες καί ἐργοστάσια τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἀκόμα καί τῆς Πετρούπολης εἶναι ξένος πρὸς τὰ συμφέροντα αὐτῶν τῶν ἐργοστασίων: σήμερα εἶναι ἐδῶ, αὔριο ἄλλοῦ. Δουλεῦει ἡ φάμπρικα, δουλεῦει κι αὐτός. Ὅταν τὰ κέρδη τὰ διαδεχθοῦν οἱ ζημιές, παίρνει τὸ ντορβά του καί φεύγει τόσο γρήγορα κι εὐκόλα ὅσο γρήγορα κι εὐκόλα ἦρθε. Ὁ ἐργάτης αὐτός κι ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ ἐργοστασίου εἶναι δυὸ αἰώνιοι ἐχθροί. . . Τελείως διαφορετικὴ εἶναι ἡ θέση τοῦ ἐργάτη στὰ ἐργοστάσια τῶν Οὐραλίων: Ὁ ἐργάτης ἐκεῖ εἶναι ντόπιος κάτοικος, πού ἔχει κοντὰ στοῦ ἐργοστάσιο καί τὴ γῆ του καί τὸ νοικοκυριό του καί, τέλος, τὴν οἰκογένειά του. Μέ τὴν προκοπὴ τοῦ ἐργοστασίου συνδέεται στενά κι ἀδιάρρηχτα καί ἡ δική του προκοπὴ. Πάει καλά τὸ ἐργοστάσιο, τότε πάει κι αὐτός καλά: πάει ἄσχημα, τότε κι αὐτός πάει ἄσχημα, ὅμως δέν μπορεῖ νά φύγει (sic!): ἐδῶ δέν πρόκειται μονάχα γιὰ ἕναν ντορβά (sic!). Νά φύγει — σημαίνει νά καταστρέψει ὅλη τὴν τὴ ζωὴ, νά ἐγκαταλείψει καί τὴ γῆ, καί τὸ νοικοκυριό, καί τὴν οἰκογένεια. . . Κι ἔτσι εἶναι ἔτοιμος νά ὑποφέρει χρόνια ὀλόκληρα, νά δουλεῦει μέ μισὸ μεροκάματο ἢ, πράγμα πού εἶναι τὸ ἴδιο, νά μένει τὸν μισὸ ἐργάσιμο χρόνο του χωρὶς δουλιὰ, γιὰ νά δώσει τὴ δυνατότητα σέ ἕναν ἄλλο ντόπιό ἐργάτη νά κερδίσει ἕνα κομμάτι ψωμί. Μέ δυὸ λόγια εἶναι ἔτοιμος νά ἔρθει σέ ὅποιαδήποτε συμφωνία μέ τὸ ἀφεντικό του, ἀρκεῖ νά μείνει ἐδῶ, δίπλα στοῦ ἐργοστάσιο. . . Ἐτσι, ἀνάμεσα στους ἐργάτες τῶν Οὐραλίων καί στὰ ἐργοστάσια ὑπάρχει ἀδιάρρηχτος δεσμός: οἱ σχέσεις τους εἶναι οἱ ἴδιες, ὅπως ἦταν καί προηγουμένα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωσή τους ἀπὸ τὴ δουλοπαροικία. Ἄλλαξε μόνο ἡ μορφή αὐ-

* Ὁ ἐργάτης τῶν Οὐραλίων «εἶναι μισὸς γεωργός, ἔτσι πού ἡ δουλιὰ στὰ μεταλλεῖα ἀποτελεῖ γερὸ στήριγμα στοῦ νοικοκυριό του, παρ' ὅλο πού πληρώνεται λιγότερο ἀπ' ὅ,τι στίς ἄλλες μεταλλουργικὲς περιοχές» («Βέστικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 8). Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ ὄροι τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν ἀγροτῶν τῶν Οὐραλίων ἀπὸ τὴ δουλοπαροικιακὴ ἐξάρτηση προσαρμόστηκαν ἀκριβῶς στὴ δουλιὰ τῶν ἀγροτῶν στὰ μεταλλεῖα. Ὁ πληθυσμὸς πού δούλευε στὰ μεταλλουργικὰ ἐργοστάσια χωρίζονταν σέ μαστόρους, πού ἐπειδὴ δέν εἶχαν γῆ ἦταν ὑποχρεωμένοι ὅλο τὸ χρόνο νά δουλεύουν στοῦ ἐργοστάσιο, καί σέ ἀγρογάτες, πού εἶχαν κλῆρο καί ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἐκτελοῦν βοηθητικὲς δουλιές. Πάρα πολὺ χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ὄρος πού διατηρήθηκε ὡς τὰ σήμερα γιὰ τοὺς ἐργάτες τῶν Οὐραλίων, καί συγκεκριμένα ὅτι «χρεώνονται» μέ δουλιὰ. Ὅταν λχ. διαβάξεις στὴ στατιστικὴ τῶν ζέμιστρο «στοιχεῖα γιὰ μιὰ ἐργατικὴ ομάδα, πού εἶναι ὑποχρεωμένη νά δουλεῦει σέ ἕνα τμήμα τοῦ ἐργοστασίου Ἄρτινσκ», ἄθελά σου ρίχνεις μιὰ ματιὰ στοῦ ἐξόφυλλο γιὰ νά δεῖς τὴ χρονολογία: πρόκειται πραγματικά γιὰ τὸ χίλια ὀχτακόσια ἐνενηντὸ τέσσερα ἢ μήπως γιὰ κάποιο χίλια ὀχτακόσια σαράντα τέσσερα: ¹⁵²

των των σχέσεων και τίποτα παραπάνω. 'Η παλιά άρχή της δουλοπαροικίας αντικαταστάθηκε από τή μεγάλη άρχή της άμοιβαίας ώφέλειας*.

'Η μεγάλη αυτή άρχή της άμοιβαίας ώφέλειας έκδηλώνεται πρώτα-πρώτα στή μεγάλη έλάττωση του μεροκάματου. «Στό Νότο. . . ό εργάτης στοιχίζει δυό, άκόμα και τρεις φορές άκριβότερα άπ' ό,τι στά Ουράλια», σύμφωνα λχ. μέ τά στοιχεία πού άφορούν κάμποσες χιλιάδες εργάτες, στό Νότο χρειάζονται 450 ρούβλια (γιά έναν εργάτη τό χρόνο), ένώ στά Ουράλια 177 ρούβλια. Στό Νότο «οί εργάτες μέ τήν πρώτη εύκαιρία πού βρίσκουν ύποφερτό μεροκάματο σέ άγροτικές δουλιές στόν τόπο τους, ή γενικά κάπου άλλου, φεύγουν από τά εργοστάσια, τά όρυχεΐα και τά μεταλλεία» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 17, σελ. 265). Στά Ουράλια όμως δέν μπορείς νά όνειρευέσαι γιά ύποφερτό μεροκάματο.

Τό χαμηλό μεροκάματο και η ύποδούλωση του εργάτη των Ουραλίων συνδέονται φυσικά κι άναπόσπαστα μέ τήν τεχνική καθυστέρηση των Ουραλίων. Στά Ουράλια κυριαρχεί ή παραγωγή χυτοσίδηρου μέ καύσιμη ύλη τό ξύλο και μέ ύψικάμινους άρχαίου τύπου, πού λειτουργούν μέ κρύο ή μέ κάπως ζεστό άέρα. Τό 1893 στά Ουράλια 37 από τίς 110 ύψικάμινους λειτουργούσαν μέ κρύο άέρα, ένώ στό Νότο 3 μόνο από τίς 18. Μιά ύψικάμιнос, πού χρησιμοποιεί όρυκτή καύσιμη ύλη, παρήγαγε κατά μέσο όρο 1,4 εκατομμύρια πούτια σίδερο τό χρόνο, ένώ ή ύψικάμιнос πού χρησιμοποιεί ξύλα παρήγαγε 217 χιλιάδες πούτια. Τό 1890 ό κ. Κέππεν έγραφε: «Οί πρωτόγονες μέθοδοι παραγωγής σίδερου έχουν άκόμα γερές ρίζες στά εργοστάσια των Ουραλίων, ένώ στά άλλα μέρη της Ρωσίας έκτοπίζονται πιά έντελώς από τή μέθοδο άνάδευσης»¹⁵³ 'Η χρησιμοποίηση των άτμοκινητήρων στά Ουράλια είναι πολύ μικρότερη άπ' ό,τι στό Νότο. Τέλος, πρέπει νά άναφερθεί και ή άπομόνωση των Ουραλίων, ή άπόσπασή τους από τό κέντρο της Ρωσίας έξαιτίας των τεράστιων άποστάσεων και της έλλειψης σιδηροδρομικής γραμμής. Μέχρι τελευταΐα ή μεταφορά των προϊόντων από τά Ουράλια στή Μόσχα γινόταν μία φορά τό χρόνο, κυρίως μέ τήν πρωτόγονη «ποτάμια μεταφορά μέ σχεδίες»**.

* «Εργασίες της έπιτροπής γιά τήν έρευνα της βιοτεχνικής παραγωγής», τεύχος XVI, Πετρούπολη, 1887, σελ. 8-9 και έπομενες. Πιο κάτω ό ίδιος συγγραφέας μιλάει γιά μία «ύγιή λαϊκή» βιομηχανία!

** Σύγκρ. τήν περιγραφή αυτής της ποτάμιας μεταφοράς στό διήγημα του κ. Μάμιν-Σιμπιριάκ «Οί μαχητές». Στά έργα αυτού του συγγραφέα προβάλλει άνάγλυφα ή ιδιαίτερη ζωή των Ουραλίων, — παραπλήσια μέ τή ζωή πού

Ἔτσι λοιπόν, τὰ ἰσχυρότατα κατάλοιπα τοῦ καθεστῶτος πού ἐπικρατοῦσε πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση, ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά, τὸ δέσιμο τῶν ἐργατῶν μέ τὰ ἐργοστάσια, ἡ χαμηλὴ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας, ἡ καθυστέρηση τῆς τεχνικῆς, τὸ χαμηλό μεροκάματο, ἡ κυριαρχία τῆς παραγωγῆς μέ τὸ χέρι, ἡ πρωτόγονη καὶ ληστρική ἐκμετάλλευση τοῦ φυσικοῦ πλούτου τῆς περιοχῆς, τὸ μονοπώλιο, ὁ περιορισμός τοῦ συναγωνισμοῦ, ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ ἀπόσπαση ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐμπορικὴ καὶ βιομηχανικὴ κίνηση τῆς ἐποχῆς συνθέτουν τὴ γενικὴ εἰκόνα τῶν Οὐραλίων.

Ἡ Νότια περιοχή τῆς μεταλλευτικῆς καὶ μεταλλουργικῆς βιομηχανίας*, εἶναι ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις διαμετρικὰ ἀντίθετη ἀπὸ τὰ Οὐράλια. Ὅσο τὰ Οὐράλια εἶναι παλιὰ καὶ τὸ καθεστῶς πού ἐπικρατεῖ ἐκεῖ «καθαγιασμένο ἀπὸ τοὺς αἰῶνες» τόσο ὁ Νότος εἶναι νεαρός καὶ βρίσκεται στὴν περίοδο τῆς διαμόρφωσης. Ἡ καθαρὰ κεφαλαιοκρατικὴ βιομηχανία, πού ἀναπτύχθηκε ἐδῶ στὶς τελευταῖες δεκαετίες, δὲ γνωρίζει οὔτε παραδόσεις, οὔτε κάστες, οὔτε ἐθνότητες, οὔτε τὴν ἀπομόνωση ὀρισμένου πληθυσμοῦ. Στὴ Νότια Ρωσία συνέρεαν καὶ συρρέουν τεράστιες μάζες ξένων κεφαλαίων, μηχανικῶν κι ἐργατῶν καὶ στὴ σημερινὴ ἐποχὴ τῆς πυρετώδικης δουλιᾶς (1898) μεταφέρονται ἐκεῖ ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ ὀλόκληρα ἐργοστάσια**. Τὸ διεθνὲς κεφάλαιο δὲ δυσκολεύτηκε νὰ περάσει πάνω ἀπὸ τὰ τελωνειακὰ τεῖχη καὶ νὰ ἐγκατασταθεῖ σὲ «ξένο» ἔδαφος: *ubi bene, ibi patria****. . . Παραθέτουμε μερικὰ στατιστικὰ στοιχεῖα πού δείχνουν πῶς ὁ Νότος ἐκτοπίζει τὰ Οὐράλια¹⁵⁴.

ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρύθμιση, — μέ ἕναν πληθυσμὸ προσκολλημένο στὰ ἐργοστάσια χωρὶς δικαιώματα, ἀγράμματο καὶ καταφρονημένο, μέ τὴν «ἀφελὴ κι ἄθωα ἀκολασία» τῶν «κυριῶν», μέ τὴν ἔλλειψη τοῦ μεσαίου ἐκείνου στρώματος τῶν ἀνθρώπων (ραζνοτσίντσι, διανόηση) πού εἶναι τόσο χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν κεφαλαιοκρατικὴ ἀνάπτυξη ὄλων τῶν χωρῶν, χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε ἡ Ρωσία.

* Στὴ στατιστικὴ γιὰ τὴ μεταλλευτικὴ καὶ μεταλλουργικὴ βιομηχανία λέγοντας «Νότια καὶ Νοτιοδυτικὴ Ρωσία» ἔννοοῦν τὰ κυβερνεῖα Βολίνσκ, Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Κιέβου, Ἀστραχάν, Βεσσαραβίας, Ποντόσκ, Ταυρίδας, Χαρκόβου, Χερσώνας καὶ Τσερνίγκοφ. Σ' αὐτὰ ἀκριβῶς τὰ κυβερνεῖα ἀναφέρονται οἱ ἀριθμοὶ πού παραθέσαμε. Ὅλα ὅσα ἀναφέρονται πιο κάτω γιὰ τὸ Νότο, θὰ μπορούσαν νὰ εἰπωθοῦν (μέ μικρὲς παραλλαγές) καὶ γιὰ τὴν Πολωνία, πού ὡς πρὸς τὴ μεταλλευτικὴ καὶ μεταλλουργικὴ βιομηχανία ἀποτελεῖ μὴν ἄλλη, ἀξιόλογη περιοχή στὴ μετὰ τὴ μεταρύθμιση περίοδο.

** «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τευχὸς 16: Ἡ ἐταιρία Νικόπολη-Μαριούπολη παράγγειλε στὴν Ἀμερικὴ καὶ μετέφερε ἀπὸ κεῖ στὴ Ρωσία ἕνα ἐργοστάσιο παραγωγῆς σωλῆνων.

*** ὅπου γῆς καὶ πατρίς. Ἡ Σύντ.

Χρόνια	Παραγωγή χυτοσίδηρου σε χιλιάδες πούτια						Εξόρυξη πετροκάρβουνου συνολικά στην αυτοκρατορία σε έκτομ. πούτια
	Συνολικά στην αυτοκρατορία	%	Στά Ουράλια	%	Στό Νότο	%	
1867	17 028	100	11 084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24 579	100	16 157	65,7	1 596	6,5	110,1
1887	37 389	100	23 759	63,5	4 158	11,1	276,8
1897	114 782	100	41 180	35,8	46 349	40,4	683,9
1902	158 618	100	44 775	28,2	84 273	53,1	1 005,21

Ἀπό τοὺς ἀριθμοὺς αὐτοὺς φαίνεται καθαρά τί τεχνική ἐπάνασταση γίνεται σήμερα στή Ρωσία καί τί τεράστια ἰκανότητα ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων κατέχει ἡ μεγάλη κεφαλαιοκρατική βιομηχανία. Ἡ κυριαρχία τῶν Οὐραλίων ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν κυριαρχία τῆς καταναγκαστικῆς ἐργασίας, τῆς τεχνικῆς καθυστέρησης καί τῆς στασιμότητος*. Ἀντίθετα, τώρα βλέπουμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργ-

* Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι οἱ ἰδιοχτῆτες τῶν μεταλλείων καί τῶν μεταλλουργείων τῶν Οὐραλίων παρουσιάζουν κάπως διαφορετικά τά πράγματα. Νά πόσο εὐγλωττα παραπονιόυνταν στά περσινά συνέδρια: «Οἱ ἱστορικές ὑπηρεσίες τῶν Οὐραλίων εἶναι γνωστές σ' ὅλους. Διακόσια ὀλόκληρα χρόνια ὅλη ἡ Ρωσία ὄργωνε καί θέριζε, σφυρηλατοῦσε, ἔσκαβε καί ὑλοτομοῦσε μέ ἐργαλεῖα τῶν ἐργοστασίων τους. Φοροῦσε στά στήθια σταυροὺς ἀπό τό χαλκό τῶν Οὐραλίων, ταξίδευε πάνω σέ ἄξονες τῶν Οὐραλίων, πυροβολοῦσε μέ ὄπλα φτιαγμένα ἀπό τό ἀτσάλι τῶν Οὐραλίων, ἐψηνε τηγανίτες σέ τηγάνια τῶν Οὐραλίων, στίς τσέπες τῆς κουδοῦνιζαν οἱ πεντάρες τῶν Οὐραλίων. Τά Οὐράλια ἱκανοποιοῦσαν τήν κατανάλωση ὄλου τοῦ ρωσικοῦ λαοῦ...» (πού σχεδόν δέν κατανάλωνε σίδηρο. Γιά τό 1851 ὑπολόγισαν ὅτι ἡ κατανάλωση χυτοσίδηρου στή Ρωσία ἦταν περίπου 14 φούντια κατά κάτοικο, τό 1895—1,13 πούτια καί τό 1897 — 1,33 πούτια) «... κατασκευάζοντας προϊόντα σύμφωνα μέ τίς ἀνάγκες καί τά γούστα του. Τά Οὐράλια σπαταλοῦσαν ἀπλόχερα (:) τό φυσικό τους πλοῦτο, χωρίς νά κυνηγοῦν τή μόδα, χωρίς νά παρασέρνονται καί νά φτιάχνουν σιδηροτροχιές, σκάρες γιά τά τζάκια καί μνημεῖα. Καί γι' αὐτές τίς μακραιώνες ὑπηρεσίες τους μιά ὥραία μέρα βρέθηκαν ξεχασμένα καί παραμελημένα» («Βέστικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 32: «Συμπεράσματα τῶν συνεδρίων τῶν μεταλλευτῶν τῶν Οὐραλίων»). Πραγματικά, τί περιφρόνηση στά «καθαγιασμένα ἀπό τοὺς αἰῶνες» βάρθα! Ἐδῶ φταίει πάντα ὁ ἴδιος ὁ ὑπουργός καπιταλισμός, πού ἔφερε τέτια «ἀστάθεια» στήν ἐθνική μας οἰκονομία. Πόσο καλύτερα θάταν ἂν ζοῦσαμε, ὅπως παλιά, «χωρίς νά παρασερνόμαστε καί νά φτιάχνουμε σιδηροτροχιές», ψήνοντας τηγανίτες σέ τηγάνια τῶν Οὐραλίων!

γικής βιομηχανίας προχωρεί στη Ρωσία γρηγορότερα από ό,τι στη Δυτική Ευρώπη, ένμέρει μάλιστα γρηγορότερα κι απ' τη Βόρεια Αμερική. Τό 1870 ή Ρωσία παρήγαγε τά 2,9% τής παγκόσμιας παραγωγής χυτοσίδηρου (22 έκατομμύρια πούτια από τά 745), ένώ τό 1894 — τά 5,1 % (81,3 έκατομμύρια πούτια από τά 1584,2) («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 22). Στά τελευταία 10 χρόνια (1886—1896) ή παραγωγή χυτοσίδηρου στη Ρωσία τριπλασιάστηκε (από 32¹/₂ έφτασε τά 96¹/₂ έκατομμύρια πούτια), ένώ ή Γαλλία, λχ., πραγματοποίησε τό ίδιο βήμα σέ 28 χρόνια (1852—1880), οί Ένωμένες Πολιτείες μέσα σέ 23 χρόνια (1845—1868), ή Άγγλία μέσα σέ 22 χρόνια (1824—1846), ή Γερμανία μέσα σέ 12 χρόνια (1859—1871). (Βλ. «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 50). Η ανάπτυξη του καπιταλισμού σέ νεαρές χώρες επιταχύνεται σημαντικά χάρη στό παράδειγμα και στη βοήθεια των γηραιών χωρών. Φυσικά, ή τελευταία δεκαετία (1888—1898) είναι μιά περίοδος εξαιρετικά πυρετώδικης ανάπτυξης, που, όπως και κάθε κεφαλαιοκρατική άνθιση, οδηγεί αναπόφευχτα στην κρίση. Η κεφαλαιοκρατική όμως ανάπτυξη γενικά δέν μπορεί νά προχωρεί διαφορετικά παρά μόνο μέ άλματα.

Η χρησιμοποίηση μηχανών στην παραγωγή και ή αύξηση του αριθμού των εργατών προχωρούσε στό Νότο πολύ γρηγορότερα απ' ό,τι στα Ουράλια*:

Χρόνια	Χρησιμοποιούνταν στη μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία άτμοκινητήρες και ίπποδύναμη						Αριθμός των εργατών τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας (έκτός απ' τους εργάτες που άσχολούνται στην εξόρυξη άλατιού)		
	συνολικά στη Ρωσία		στά Ουράλια		στό Νότο		Συνολικά στη Ρωσία	στά Ουράλια	στό Νότο
	άτμοκινητήρες	ίπποδύναμη	άτμοκινητήρες	ίπποδύναμη	άτμοκινητήρες	ίπποδύναμη			
1877	895	27 880	268	8 070	161	5 129	256 919	145 455	13 865
1893	2 853	115 429	550	21 330	585	30 759	444 646	238 630	54 670

* Έτσι, ή ίπποδύναμη των άτμοκινητήρων αύξήθηκε στα Ουράλια μόνο κατά 2¹/₂ φορές, ένώ στό Νότο κατά έξι φορές, ό

* Ο κ. Μπογκολιούσκι υπολογίζει, ότι τό 1868 στη μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία χρησιμοποιούνταν 526 άτμοκινητήρες συνολικής δύναμης 13575 ίππων.

ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στά Ουράλια κατά $1\frac{2}{3}$ φορές, ἐνῶ στό Νότο σχεδόν κατά τέσσερες φορές*. Συνεπῶς, ἡ κεφαλαιοκρατική μεγάλη βιομηχανία εἶναι ἴσα-ἴσα πού αὐξάνει γρήγορα τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν παράλληλα μέ τήν τεράστια αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας τους.

Δίπλα στό Νότο πρέπει νά ἀναφέρουμε καί τόν Καύκασο, πού τόν χαρακτηρίζει ἐπίσης μιά καταπληχτική ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας στήν περίοδο μετά τή μεταρύθμιση. Ἡ ἐξόρυξη πετρελαίου, πού στή δεκαετία 1860–1870 δέν ἔφτανε οὔτε τό ἕνα ἑκατομμύριο πούτια (557 χιλιάδες τό 1865), τό 1870 ἔφτανε σέ 1,7 ἑκατομμύρια πούτια, τό 1875 — σέ 5,2 ἑκατομμύρια πούτια, τό 1880 — σέ 21,5 ἑκατομ. πούτια, τό 1885 — σέ 116 ἑκατομ πούτια, τό 1890 — σέ 242,9 ἑκατομ. πούτια, τό 1895 — σέ 384,0 ἑκατομ. πούτια καί τό 1902 — σέ 637,7 ἑκατομ. πούτια. Ὅλο σχεδόν τό πετρέλαιο ἐξορύσσεται στό κυβερνεῖο Μπακοῦ καί ἡ πόλη Μπακοῦ «ἀπό μιά ἀσήμαντη πολιτεία ἔγινε πρώτης τάξης βιομηχανικό κέντρο τῆς Ρωσίας μέ 112 χιλιάδες κατοίκους»**. Ἡ τεράστια ἀνάπτυξη τῶν κλάδων ἐξόρυξης καί ἐπεξεργασίας πετρελαίου προκάλεσε στή Ρωσία μιά ἐντατική κατανάλωση φωτιστικοῦ πετρελαίου πού ἐκτόπισε πέρα γιά πέρα τό ἀμερικάνικο πετρέλαιο (ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης, γιατί φτήνηνε τό προϊόν μέ τήν ἐργοστασιακή ἐπεξεργασία), καί μιά ἀκόμα μεγαλύτερη κατανάλωση τῶν ὑπολειμμάτων ἀπό τήν ἐπεξεργασία τοῦ πετρελαίου σάν καύσιμης ὕλης ἀπό τίς φάμπρικες, τά ἐργοστάσια καί τούς σιδηροδρόμους (ἀνάπτυξη τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης)***. Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού

* Ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν τῆς σιδηροβιομηχανίας ἔφτανε τό 1886 στά Ουράλια σέ 145 910 ἄτομα καί τό 1893 — σέ 164 126, στό Νότο ἔφτανε σέ 5956 καί σέ 16 467. Ἔχουμε δηλ. αὐξηση κατά $\frac{1}{3}$ (περίπου) καί κατά $2\frac{3}{4}$ φορές. Γιά τό 1902 δέν υπάρχουν στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀτμοκινητῶν καί τό ὕψος τῆς ἱπποδύναμής τους. Ὁ ἀριθμός ὅμως τῶν ἐργατῶν στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία (ἐκτός ἀπό τούς ἐργάτες πού δουλεύουν στήν ἐξόρυξη ἀλατιοῦ) ἦταν τό 1902 γιά ὅλη τή Ρωσία 604 972. Ἀπ' αὐτούς 249 805 δούλευαν στά Ουράλια καί 145 280 στό Νότο.

** «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 21. Τό 1863 τό Μπακοῦ εἶχε 14 χιλιάδες κατοίκους, τό 1885 — 45,7 χιλιάδες.

*** Τό 1882 πάνω ἀπό τά 62 % τῶν ἀτμομηχανῶν θερμαίνονταν μέ ξύλα, ἐνῶ τό 1895/96 θερμαίνονταν μέ ξύλα τά 28,3 %, μέ πετρέλαιο τά 30 % καί μέ πετροκάρβουνο τά 40,9 %. («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, 62). Ἡ βιομηχανία πετρελαίου ἀφοῦ κατάκτησε τήν ἐσωτερική ἀγορά, ρίχτηκε στήν ἀναζήτηση ἐξωτερικῶν ἀγορῶν καί ἡ ἐξαγωγή πετρελαίου στήν Ἀσία αὐξάνει πολύ γρήγορα («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 32), κι αὐτό παρά τίς a priori προφητείες μερικῶν ρώσων οικονομολόγων, πού ἀγαποῦν νά μιλοῦν γιά τήν ἔλλειψη ἐξωτερικῶν ἀγορῶν γιά τό ρωσικό καπιταλισμό.

δουλεύουν στή μεταλλευτική βιομηχανία του Καυκάσου αύξηθηκε επίσης πολύ γρήγορα, και συγκεκριμένα από 3431 πού ήταν τό 1877 έφτασε τίς 17 603 τό 1890, δηλαδή *πενταπλασιάστηκε*.

Γιά νά δόσουμε μιά εικόνα τής συγκρότησης τής βιομηχανίας στό Νότο, άς πάρουμε τά στοιχειά γιά τήν εξόρυξη πετροκάρβουνου στό λεκανοπέδιο του Ντονέτς (έδω τό μέσο μέγεθος τών άνθρακορυχείων είναι μικρότερο από τίς ύπόλοιπες περιοχές τής Ρωσίας). Ταξινομώντας τά άνθρακορυχεία ανάλογα μέ τόν αριθμό τών έργατών, έχουμε τήν παρακάτω εικόνα * [βλ. τόν πίνακα στήν επόμενη σελ. 516. *Σημ. μετ.*].

Έτσι, σ' αυτή τήν περιοχή (καί μόνο σ' αυτήν) ύπάρχουν εξαιρετικά μικρά, άγροτικά άνθρακορυχεία πού, παρά τό σεβαστό αριθμό τους, παίζουν έναν έντελώς μηδαμινό ρόλο στή συνολική παραγωγή (104 μικρά άνθρακορυχεία δίνουν μονάχα τά 2 % τής συνολικής άνθρακοπαραγωγής) καί διακρίνονται γιά τήν εξαιρετικά χαμηλή παραγωγικότητα τής έργασίας. Αντίθετα, τά 37 μεγαλύτερα άνθρακορυχεία άπασχολούν περίπου τά $\frac{3}{5}$ του συνολικού αριθμού τών έργατών καί δίνουν παραπάνω από τά 70 % τής συνολικής εξόρυξης κάρβουνου. Η παραγωγικότητα τής έργασίας άνεβαίνει παράλληλα μέ τήν ανάπτυξη τών διαστάσεων τών άνθρακορυχείων, άκόμα κι άνεξάρτητα από τή χρησιμοποίηση μηχανών (σύγκρ. λχ. τήν V καί τήν III ομάδα τών άνθρακορυχείων ώς πρός τή δύναμη τών άτμοκινητήρων σέ ίππους καί τό μέγεθος τής παραγωγής πού άναλογεί σ' έναν έργάτη). Η συγκέντρωση τής παραγωγής στό λεκανοπέδιο του Ντονέτς μεγαλώνει διαρκώς: έτσι, στήν τετραετία 1882-1886 από τούς 512 προμηθευτές κάρβουνου οί 21 πουλούσαν πάνω από 5000 βαγόνια (δηλαδή 3 έκατομμύρια πούτια) ό καθένας κι όλοι μαζί 229,7 χιλιάδες βαγόνια από τίς 480,8 χιλιάδες βαγόνια πού πουλήθηκαν συνολικά, δηλαδή λιγότερα από τά μισά. Όμως στήν τετραετία 1891-1895 ύπήρχαν 872 προμηθευτές, από τούς όποιους οί 55 πούλησαν πάνω από 5000 βαγόνια ό καθένας, κι όλοι μαζί 925,4 χιλιάδες βαγόνια από τίς 1178,8 χιλιάδες βαγόνια πού πουλήθηκαν συνολικά, δηλαδή πάνω από τά $\frac{8}{10}$ του συνολικού αριθμού **.

Τά στοιχειά πού εκθέσαμε γιά τήν ανάπτυξη τής μεταλλευτι-

* Τά στοιχειά τά πήραμε από τόν κατάλογο τών άνθρακορυχείων τής «Συλλογής στοιχείων γιά τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία του 1890».

** Από τά στοιχειά του Ν. Σ. Άβντακόφ: «Σύντομη στατιστική έπισκόπηση τής άνθρακοβιομηχανίας του Ντονέτς». Χάρκοβο, 1896.

	Στό Λεκανοπέδιο του Νρονέτις				'Αναλογούν κατά άνθρακορυχείο					
	'Αριθμός		έξοψη κάρβουνα σε χιλιάδες πούτια	άρθμος άτιοκινιτήρων		έργάτες	κάρβουνο πούτια σε χιλιάδες πούτια	άτιοκινιτήρες		
	άνθρακορυχείων	πηγαδιών και γάλαριών		έργατων	μηχανές			δύναμη σε ίππους	Ποσες χιλ. πούτια κάρβουνο αναλογούν σε 1 έργατη	
I. Άνθρακωρυχεία που έχουν ώς 10 έργατες	27	31	172	178	—	6,4	6,6	—	1,0	
II. » » 10- 25 »	77	102	1 250	3 489	8	68	16,2	45,3	0,8	
III. » » 25- 100 »	119	339	5 750	28 693	62	766	48,3	241,1	0,5	
IV. » » 100- 500 »	29	167	6 973	59 130	87	1 704	240,4	2 038,9	3	
V. » » 500-1000 »	5	67	3 698	23 164	24	756	739,6	4 632,8	4,8	
VI. » » 1000 και πάνω έργατες	3	16	5 021	53 605	29	1 724	1 673,7	17 868,3	9,6	
	9	40	(2296)	15 008	18	808				
'Ορυχεία με άγνωστο αριθμό έργατων	269	762	25 167	183 267	228	5 826	93,5	681,3	0,9	21,6
Σύνολο										7,3

Ο μύδες άνθρακορυχείων,
άναλογα με τον άριθμό
των έργατων

'Ορυχεία με άγνωστο αριθμό έργατων

Σύνολο

κῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας παρουσιάζουν ιδιαίτερη σπουδαιότητα ἀπό δύο ἀπόψεις: 1) δείχνουν πολύ παραστατικά τήν οὐσία τῆς ἀλλαγῆς τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων, πού συντελεῖται στή Ρωσία σ' ὅλους τοὺς τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, 2) ἐπιβεβαιώνουν τή θεωρητική θέση, ὅτι στήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική κοινωνία ἀναπτύσσονται ἐξαιρετικά γοργά οἱ κλάδοι τῆς βιομηχανίας πού παράγουν μέσα παραγωγῆς, δηλαδή ἀντικείμενα ὄχι ἀτομικῆς ἀλλά παραγωγικῆς κατανάλωσης. Ἡ διαδοχή τῶν δύο συστημάτων τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας ἐκδηλώνεται πολύ ἀνάγλυφα στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία, γιατί οἱ χαρακτηριστικοί ἐκπρόσωποι καί τῶν δύο συστημάτων εἶναι ἐδῶ δύο ιδιαίτερες περιοχ. :: στή μιά περιοχή μπορεῖ νά δεῖ κανεῖς τήν παλιά προκεφαλαιοκρατική ἐποχή μέ τήν πρωτόγονη καί ρουτινιασμένη τεχνική της, μέ τήν προσωπική ἐξάρτηση τοῦ προσκολλημένου στόν τόπο του πληθυσμοῦ, μέ τή στεθερότητα τῶν φεουδαρχικῶν παραδόσεων καί μονοπωλίων κτλ., στήν ἄλλη περιοχή τήν ὀλοκληρωτική ρήξη μέ κάθε παράδοση, τήν τεχνική ἐπανάσταση καί τή γοργή ἀνάπτυξη τῆς καθαρᾶ κεφαλαιοκρατικῆς μηχανικῆς βιομηχανίας*. Ἀπό τό παράδειγμα αὐτό φαίνεται πολύ καθαρά τό λάθος τῶν ναρόντικων οἰκονομολόγων. Ἀρνοῦνται τόν προοδευτικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, τονίζοντας ὅτι οἱ ἐπιχειρηματίες μας στή γεωργία καταφεύγουν πρόθυμα στήν ξεπληρωμή μέ δουλιά, καί στή βιομηχανία στή διανομή δουλιάς στό σῆμα, ὅτι στή μεταλλευτική βιομηχανία ἐπιδιώκουν τό δέσιμο τοῦ ἐργάτη μέ τό μεταλλεῖο, τή νομοθετική ἀπαγόρευση τοῦ συναγωνισμοῦ τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων κτλ. κτλ. Χτυπᾷ στά μάτια ἡ ἔλλειψη λογικῆς σ' αὐτές τίς σκέψεις καί ἡ κατάφωρη ἀντίθεσή τους μέ τήν ἱστορική προοπτική. Πραγματικά, ἀπό ποῦ βγαίνει, ὅτι αὐτή ἡ τάση τῶν ἐπιχειρηματιῶν μας νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τά πλεονεχτήματα τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μεθόδων οἰκονομίας πρέπει νά καταλογιστεῖ στόν καπι-

* Τελευταῖα καί τά Οὐράλια ἀρχίζουν νά μεταμορφώνονται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν νέων συνθηκῶν ζωῆς καί ἡ μεταμόρφωση αὐτή θά προχωρήσει ἀκόμα γρηγορότερα, ὅταν οἱ σιδηρόδρομοι θά τά συνδέσουν στενότερα μέ τή «Ρωσία». Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή πολύ σπουδαία σημασία θά ἔχει ἡ προβλεπόμενη σιδηροδρομική σύνδεση τῶν Οὐραλίων μέ τό Νότο γιά τήν ἀλλαγῆ τῶν μεταλλευμάτων τῶν Οὐραλίων μέ τό πετροκάρβουνο τοῦ Ντονέτς. Ἰσαμε σήμερα τά Οὐράλια κι ὁ Νότος δέ συναγωνίζονται σχεδόν μεταξύ τους, γιατί δουλεύουν γιά διαφορετικές ἀγορές καί γιατί ζοῦν κυρίως ἀπό τίς κρατικές παραγγελίες. Οἱ ἄφθονες ὁμως βροχές τῶν κρατικῶν παραγγελιῶν δέν εἶναι αἰώνιες.

ταλισμό μας κι όχι στά ύπολείμματα του παρελθόντος, πού επιβραδύνουν την ανάπτυξη του καπιταλισμού, ύπολείμματα πού σέ πολλές περιπτώσεις διατηρούνται μέ τή δύναμη του νόμου; Μπορεί τάχα νά παραξενεύεται κανείς επειδή λχ. οί ιδιοχτήτες τών όρυχείων του Νότου θέλουν νά είναι οί εργάτες δεμένοι στην επιχείρησή τους και νά απαγορευτεί νομοθετικά ό συναγωνισμός τών μικρών επιχειρήσεων, όταν σέ μίαν άλλη περιοχή τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας τό δέσιμο αυτό τών έργατῶν κι αυτές οί απαγορεύσεις υπάρχουν από πολύ παλιά και διατηρούνται ίσαμε σήμερα, όταν σέ μίαν άλλη περιοχή εργοστασιάρχες μέ μιά κατώτερη τεχνική, μέ έναν εργάτη πίο φτηνό και πίο πειθήνιο κερδίζουν από τήν παραγωγή του χυτοσίδηρου χωρίς μεγάλες φασαρίες «ένα καπίκι στό καπίκι και κάποτε μάλιστα έναμιση καπίκι στό καπίκι»*; Αντίθετα, δέ θάπρεπε άραγε νά παραξενεύεται κανείς, ότι μέσα σέ τέτιες συνθήκες βρίσκονται άνθρωποι ίκανοί νά εξιδανικεύουν τό προκεφαλαιοκρατικό οικονομικό καθεστώς τής Ρωσίας, άνθρωποι πού κλείνουν τά μάτια μπρός στην πίο επιταχτική κι ώριμη ανάγκη νά συντριβοϋν όλοι οί άπαρχαιωμένοι θεσμοί, πού έμποδίζουν τήν ανάπτυξη του καπιταλισμού**;

* Από τήν άλλη μεριά, τά στοιχεία για τήν ανάπτυξη τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας είναι σπουδαία, γιατί δείχνουν χειροπιαστά τή γρηγορότερη ανάπτυξη του καπιταλισμού και τής έσωτερικής αγοράς για άντικείμενα παραγωγικής κατανάλωσης σέ σύγκριση μέ τήν ανάπτυξη τής παραγωγής άντικειμένων άτομικής κατανάλωσης. Τό περιστατικό αυτό τό άγνοεί λχ. ό κ. Ν.—ον πού ύποστηρίζει, ότι «πιθανόν πολύ γρήγορα θά πραγματοποιηθεί» ή ίκανοποίηση όλης τής έσωτερικής ζήτησης σέ προϊόντα τής μεταλλευτικής βιομηχανίας («Δοκίμιο», 123). Στην κεφαλαιοκρατική όμως κοινωνία ό όγκος κατανάλωσης μετάλλων, πετροκάρβουνου κτλ. (κατά κάτοικο) δέ μένει και δέν μπορεί νά μείνει άμετάβλητος, άλλ' αυξάνει αναγκαστικά. Κάθε καινούργιο βέρσι σιδηροδρομικού δικτύου, κάθε νέο εργαστήρι, κάθε άλέτρι πού αγοράζεται από

* Άρθρο του Έγκοϋνοφ στις «Έκθέσεις κι έρευνες για τή βιοτεχνική παραγωγή», τόμ. III, σελ. 130.

** Λογούχρη ό κ. Ν.—ον κατεύθυνε όλα τά παράπονα του άποκλειστικά ένάντια στον καπιταλισμό (βλ. άνάμεσα στ' άλλα για τους ιδιοχτήτες τών όρυχείων του Νότου) στά «Δοκίμια», σελ. 211 και 296) κι έτσι διαστρέβλωσε πέρα για πέρα τή σχέση πού ύπάρχει άνάμεσα στο ρωσικό καπιταλισμό και στο προκεφαλαιοκρατικό καθεστώς τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής μας βιομηχανίας.

τόν πλούσιο τοῦ χωριοῦ, *ἀνεβάζει* τή ζήτηση τῶν προϊόντων τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας. Ἐάν ἀπό τό 1851 ὡς τό 1897 ἡ κατανάλωση λχ. τοῦ χυτοσίδηρου στή Ρωσία ἀνέβηκε ἀπό 14 φούντια κατά κάτοικο σέ $1\frac{1}{3}$ πούτια, ἡ ποσότητα αὐτή πρόκειται ἀσφαλῶς νά αὐξηθεῖ ἀκόμα πολύ, γιά νά πλησιάσει τή ζήτηση τοῦ χυτοσίδηρου στίς προχωρημένες χῶρες (στό Βέλγιο καί στήν Ἀγγλία εἶναι περισσότερο ἀπό 6 πούτια κατά κάτοικο).

V. ΑΥΞΑΝΕΙ ΑΡΑΓΕ Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΙΣ ΜΕΓΑΛΕΣ ΚΕΦΑΛΑΙΟΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ;

Ἐπειδὴ ἐξετάσαμε τά στοιχεῖα γιά τήν ἐργοστασιακή καί τή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία, μποροῦμε τώρα νά ἐπιχειρήσουμε νά δόσουμε ἀπάντηση στήν ἐρώτηση αὐτή πού τόσο πολύ ἀπασχολοῦσε τοὺς ναρόντικους οἰκονομολόγους καί στήν ὁποία ἀπαντοῦσαν ἀρνητικά (οἱ κ. κ. Β. Β., Ν —ον. Κάρισεφ, Καμπλουκόφ ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τῆς Ρωσίας αὐξάνει — ἂν αὐξάνει — μέ πιό ἄργό ρυθμὸ ἀπὸ τὸν πληθυσμὸ). Ἐὰς σημειώσουμε πρῶτα, ὅτι τὸ ἐρώτημα πρέπει νά τεθεῖ ἔτσι: αὐξάνει ἄραγε ὁ ἐμποροβιομηχανικὸς πληθυσμὸς σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ; (γι' αὐτὸ θά μιλήσουμε πιό κάτω) ἢ διαφορετικά: αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν στή μεγάλη μηχανική βιομηχανία; Δέν μπορεῖ νά ἰσχυρίζεται κανεὶς, ὅτι στήν ἀναπτυσσόμενη κεφαλαιοκρατική κοινωνία πρέπει ν' αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν στά μικρά βιοτεχνικά ἐργαστήρια ἢ στή μανουφακτοῦρα, γιὰτί ἡ φάμπρικα ἐκτοπίζει συνεχῶς τίς πιό πρωτόγονες μορφές βιομηχανίας. Τά στοιχεῖα ὅμως τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια, ὅπως τὸ δείξαμε λεπτομερειακὰ πιό πάνω, δέν ἀφοροῦν καθόλου πάντα τῇ *φάμπρικα* μέ τήν ἐπιστημονική σημασία αὐτοῦ τοῦ ὄρου.

Γιὰ νά ἐξετάσουμε τά στοιχεῖα σχετικὰ μέ τὸ ζήτημα πού μᾶς ἐνδιαφέρει, πρέπει νά ἔχουμε 1) πληροφορίες γιά ὅλους τοὺς κλάδους παραγωγῆς καί 2) πληροφορίες γιά ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Μονάχα μ' αὐτοὺς τοὺς ὄρους ὑπάρχει ἐγγύηση ὅτι τά στοιχεῖα θά εἶναι λίγο-πολύ κατάλληλα γιά σύγκριση. Παίρνουμε τὴν περίοδο ἀπὸ τό 1865 ὡς τό 1890 — μιά εἰκοσιπεντάχρονη περίοδο μετὰ τῇ μεταρύθμιση. Ἐὰς συνοψίσουμε τά στατιστικὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν. Ἡ στατιστικὴ γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δίνει γιά τό 1865 τίς πιό ὀλοκληρωμένες

πληροφορίες. Αναφέρει για την Ευρωπαϊκή Ρωσία 380 638 εργοστασιακούς εργάτες σ' όλους τους κλάδους παραγωγής, εκτός από την οινοπνευματοποιία, τη ζυθοποιία, την παραγωγή ζάχαρης από ζαχαρότευτλα και την καπνοβιομηχανία*. Για να καθορίσουμε τον αριθμό των εργατών στους κλάδους αυτούς αναγκαζόμαστε να πάρουμε τα μόνα υπάρχοντα στοιχεία της «Στρατιωτικής-στατιστικής συλλογής». Αυτά όμως τα στοιχεία όπως αποδείχτηκε πιο πάνω, πρέπει να διορθωθούν. Προσθέτοντας 127 935 εργάτες των κλάδων που αναφέραμε**, έχουμε το 1865 στην Ευρωπαϊκή Ρωσία συνολικά 508 573*** εργοστασιακούς εργάτες (στους κλάδους που υπόκεινται και στους κλάδους που δεν υπόκεινται στον ειδικό φόρο κατανάλωσης). Για το 1890 ο αντίστοιχος αριθμός θάβαι 839 730 εργάτες****. Η αύξηση είναι 65 %, δηλαδή πιο σημαντική από την αύξηση του πληθυσμού. Είναι όμως απαραίτητο να χει κανείς υπόψη του, ότι στην πραγματικότητα η αύξηση ήταν αναμφισβήτητα μεγαλύτερη απ' ό,τι δείχνουν οι αριθμοί αυτοί: πιο πάνω αποδείξαμε λεπτομερειακά ότι τα στοιχεία της στατιστικής για τις φάμπρικές και τα εργοστάσια για τη δεκαετία 1860-1870 είναι έξογκωμένα, γιατί είχαν συμπεριληφθεί μικρές βιοτεχνικές, χειροτεχνικές και αγροτικές επιχειρήσεις, καθώς κι εργάτες που δούλευαν στο σπίτι. Δυστυχώς δεν μπορούμε να διορθώσουμε πέρα για πέρα όλες αυτές τις υπερβολές, γιατί λείπουν τα υλικά και προτιμούμε να αποφύγουμε μιά μερική διόρθωση, πολύ περισσότερο που πιο κάτω θα παραθέσουμε πιο ακριβολογημένα στοιχεία για τον αριθμό των εργατών στις μεγάλες φάμπρικές.

* «Συλλογή στοιχείων και υλικών της διεύθυνσης του υπουργείου οικονομικών», 1867, τεχός 6. Πιο πάνω είπαμε ότι για να γίνει σύγκριση με τα σύγχρονα στοιχεία, πρέπει να παρθούν στοιχεία μόνο της ίδιας πηγής, δηλαδή τα στοιχεία του υπουργείου οικονομικών.

** Στη ζυθοποιία 6825 άτομα. Και δώ είναι έξογκωμένος ο αριθμός, δεν υπάρχουν όμως στοιχεία για να διορθωθεί. Στην παραγωγή ζάχαρης από ζαχαρότευτλα 68 334 (σύμφωνα με την «Επετηρίδα του υπουργείου οικονομικών»), στην καπνοβιομηχανία 6116 (διορθωμένος) και στην παραγωγή οινοπνεύματος 46 660 (διορθωμένος).

*** Ο κ. Τ.-Μπαρανόβσκι αναφέρει για το 1866 τον αριθμό του κ. Βεσνιακόφ, 493 371 άτομα («Η φάμπρικα», σελ. 339). Δεν ξέρουμε με ποιόν τρόπο βγήκε ο αριθμός αυτός, που ή διαφορά του από τον αριθμό που αναφέρουμε έμεις είναι πολύ άσημαντη.

**** Σύμφωνα με τον «Οδηγό» του 1890. Από το σύνολο των 875 764 εργατών πρέπει να αφαιρεθούν οι εργάτες που αναφέρονται και στη στατιστική της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας και συγκεκριμένα: 291 στην παραγωγή ασφάλτου, 3468 στις άλυκες και 32 275 στη βιομηχανία σιδηροτροχιών.

Περνάμε στη στατιστική της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας. Τό 1865 ο αριθμός των εργατών της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας δόθηκε μονάχα για την παραγωγή χαλκού και σιδήρου, καθώς και για τα χρυσορυχεία και τα ορυχεία πλατίνας· ο αριθμός αυτός για την Ευρωπαϊκή Ρωσία είναι 133 176 άτομα*. Τό 1890 στους ίδιους κλάδους παραγωγής υπήρχαν 274 748 εργάτες**, δηλαδή πάνω από τό διπλάσιο. Ο τελευταίος αυτός αριθμός δίνει για τό 1890 τά 80,6% του συνολικού αριθμού των εργατών της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας της Ευρωπαϊκής Ρωσίας. Έφόσον δεχτήκαμε ότι οι παραπάνω κλάδοι αγκάλιαζαν τό 1865 επίσης τά 80,6% του συνολικού αριθμού των εργατών της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας***, τότε ο συνολικός αριθμός των εργατών της βιομηχανίας αυτής είναι: για τό 1865 165 230 άτομα και για τό 1890 340 912 άτομα. Αυξήθηκε δηλαδή κατά 107%.

Έπειτα, στους εργάτες των μεγάλων κεφαλαιοκρατικών επιχειρήσεων ανήκουν και οι σιδηροδρομικοί. Τό 1890 στην Ευρωπαϊκή Ρωσία, μαζί με την Πολωνία και τον Καύκασο, υπήρχαν 252 415 σιδηροδρομικοί****. Ο αριθμός των σιδηροδρομι-

* Βλ. για τον αριθμό των εργατών των μεταλλείων και μεταλλουργιών στη δεκαετία 1860-1870: «Στατιστικά χρονικά», I, 1866. — «Επετηρίδα του υπουργείου οικονομικών», I. — «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία» για τά χρόνια 1864-1867, Πετρούπολη 1864-1867, έκδοση της Έπιστημονικής Επιτροπής της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας.

** «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία τό 1890», Πετρούπολη, 1892. Σύμφωνα μ' αυτή τή «Συλλογή» συνολικά στην Ευρωπαϊκή Ρωσία υπάρχουν 342 166 εργάτες, και αν αφαιρέσουμε τούς εργάτες που δουλεύουν σε διυλιστήρια πετρελαίου (τούς έχει υπολογίσει ο «Οδηγός»), και αν επίσης διορθώσουμε μερικά μικρά λάθη μένουν 340 912 άτομα.

*** Ανάμεσα στους υπόλοιπους κλάδους της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας υπάρχουν κλάδοι, όπου ο αριθμός των εργατών ανέβηκε, πιθανόν λίγο (έξορυξη άλατιου), υπάρχουν κλάδοι όπου ο αριθμός των εργατών θά έπρεπε νά έχει μεγαλώσει πάρα πολύ (πετροκάρβουνο, λατομεία), υπάρχουν και κλάδοι που δέν υπήρχαν καθόλου στη δεκαετία 1860-1870 (λχ. ή έξορυξη ύδραργύρου).

**** «Στατιστική επίσκεψη των σιδηροδρόμων και των έσωτερικών υδάτινων συγκοινωνιών». Πετρούπολη, 1893, σελ. 22. Έκδοση του υπουργείου συγκοινωνίας. Δυστυχώς δέν είχαμε στοιχεία για νά ξεχωρίσουμε μονάχα την Ευρωπαϊκή Ρωσία. Θεωρούμε σάν σιδηροδρομικούς όχι μόνο τούς μόνιμους αλλά και τούς έκτακτους (10 447 άτομα) και τούς μεροκαματιάρηδες (74 504). Η χρονιάτικη συντήρηση του έκτακτου εργάτη κοστίζει κατά μέσο όρο 192 ρούβλια και του μεροκαματιάρη 235 ρούβλια. Ο μέσος όρος του

κῶν γιά τό 1865 εἶναι ἄγνωστος, μπορεῖ ὅμως νά καθοριστεῖ μέ ἄρκετή προσέγγιση, γιατί ὁ ἀριθμός τῶν σιδηροδρομικῶν, πού ἀναλογεῖ σ' ἕνα βέρστι τοῦ διχτύου, κυμαίνεται πολύ λίγο. Ἐν ὑπολογίσουμε 9 ἐργάτες στό βέρστι, γιά τό 1865 ἔχουμε 32 076 σιδηροδρομικούς*.

Ἄς συνοψίσουμε τούς ὑπολογισμούς μας.

Ἄριθμός ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις
(σέ χιλιάδες)

Χρόνια	Στήν ἐργοστασιακή βιομηχανία	Στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία	Στούς σιδηροδρόμους	Σύνολο
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1 432

Ἔτσι, ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις αὐξήθηκε μέσα σέ 25 χρόνια περισσότερο ἀπό τό διπλάσιο, δηλαδή ἀναπτύχθηκε ὄχι μόνο πολύ πιά γρήγορα ἀπό τόν πληθυσμό γενικά, μά πιά γρήγορα καί ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων**. Συνεπῶς, εἶναι ἐκτός ἀμφιβολίας, ὅτι οἱ ἐργάτες τραβιούνται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τή γεωργία καί τά μικρά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στίς μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις***.

μεροκάματο εἶναι 78 καπίκια. Ἐπομένως καί οἱ ἑκτακτοί ἐργάτες καί οἱ μεροκαματιάρηδες ἀπασχολοῦνται τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου καί γι' αὐτό τό λόγο δέν εἶναι σωστό νά τούς παραλείψουμε, ὅπως κάνει ὁ κ. Ν —οῦ («Δοκίμια», 124).

* Τό 1866 σ' ἕνα βέρστι σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ἀναλογοῦσαν 9,0 ἐργάτες, τό 1890 — 9,5, τό 1893 — 10,2, τό 1894 — 10,6, τό 1895 — 10,9 ἔτσι ὁ ἀριθμός αὐτός ἔχει ξεκάθαρη τάση ἀνάσους. Βλ. «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία» στά χρόνια 1890 καί 1896 καί τό «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεῦχος 39. Τονίζουμε ὅτι σέ τοῦτο τό ὑποκεφάλαιο ἔχουμε νά κάνουμε ἀποκλειστικά μέ σύγκριση τῶν στοιχείων τοῦ 1865 καί τοῦ 1890. Γι' αὐτό τό λόγο εἶναι ἐντελῶς ἀδιάφορο, ἂν πάρουμε τόν ἀριθμό τῶν σιδηροδρομικῶν γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία ἢ μόνο γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία, ἂν πάρουμε 9 ἄτομα κατά βέρστι ἢ λιγότερα ἢν πάρουμε ὅλους τούς κλάδους τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας ἢ μονάχα ἐκείνους γιά τούς ὁποίους ἔχουμε στοιχεῖα γιά τό 1865.

** Τό 1863 στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ὁ ἀστικός πληθυσμός ἦταν 6,1 ἑκατομμύρια καί τό 1897—12,0 ἑκατομμύρια.

*** Τά νεότερα στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις εἶναι τά παρακάτω : Γιά τό 1900 ὑπάρχουν στοιχεῖα σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν τῶν ἐργαζομένων στίς ἐπιχειρήσεις πού δέν ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης. Γιά τό 1903 ὑπάρχουν στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τίς ἐπιχειρήσεις τίς ὑποκείμενες στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης. Γιά τό 1902 ὑπάρχουν στοιχεῖα σχετικά μέ τούς ἐργάτες τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας. Ὁ

Αυτά λένε τά στοιχεία της ίδιας στατιστικής, όπου τόσο συχνά την επικαλούνται και τόσο πολύ την κακοποιούν οι ναρόντικοί μας. Τό άποκορύφωμα όμως της κακοποίησης της στατιστικής είναι ή παρακάτω πραγματικά πρωτοφανέρωτη μέθοδος: Παίρνουν τή σχέση του άριθμού τών *έργοστασιακών έργατών* προς *όλο τόν πληθυσμό* (!) και ξεκινώντας από τόν άριθμό πού βρίσκουν (περίπου 1%) άρχίζουν νά φλυαρούν και νά λένε ότι είναι έντελώς μηδαμινή ή «φούχτα» * αυτή τών έργατών! Ό κ. Καμπλουκόφ λχ. άφου έπανάλαβε αυτό τόν ύπολογισμό του ποσοστού τών «έργοστασιακών έργατών στη Ρωσία»** σέ σχέση μέ τόν πληθυσμό, συνεχίζει: «Στή Δύση όμως (!!) ό άριθμός τών έργατών πού άπασχολούνται στη βιομηχανία έπεξεργασίας. . .» (δέν είναι άραγε ξεκάθαρο σέ κάθε γυμνασιόπαιδο ότι δέν είναι καθόλου τό ίδιο πράγμα: «έργοστασιακοί έργάτες» και «έργάτες πού άπασχολούνται στη βιομηχανία έπεξεργασίας»); . . «παρουσιάζει μιá έντελώς διαφορετική σχέση προς όλο τόν πληθυσμό», και συγκεκριμένα από 53 % στην Άγγλία ως 23 % στη Γαλλία. «Δέν είναι δύσκολο νά δει κανείς, ότι ή διαφορά σχετικά μέ τήν τάξη τών έργοστασιακών έργατών(!), εκεί και σέ μās, είναι τόσο μεγάλη, πού δέν μπορεί νά γίνεται λόγος γιά συνταύτιση της πορείας της ανάπτυξης μας μέ τήν πορεία της ανάπτυξης της Δυτικής Εύρώπης». Κι αυτά τά γράφει ένας καθηγητής πού είναι ειδικός στά ζητήματα της στατιστικής! Μέ πρωτοφάνερη τόλμη κάνει μονοκοπανιάς δυό πλαστογραφήσεις: 1) τούς έργοστασιακούς έργάτες τούς ύποκαθιστά μέ τούς έργάτες πού άπασχολούνται στη βιομηχανία έπεξεργασίας· 2) τούς τελευταίους πάλι τούς ύποκαθιστά μέ τόν πληθυσμό πού άπασχολείται στη βιομηχανία έπεξεργασίας. Άς εξηγήσουμε στους έπιστήμονες στα-

άριθμός τών σιδηροδρομικών μπορεί νά καθοριστεί, αν ύπολογιστούν 11 άτομα κατά βέρσι (στοιχεία γιά τήν 1 του Γενάρη 1904). Βλ. τήν «Έπετηρίδα της Ρωσίας», 1906, και τή «Συλλογή στοιχείων γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία» τό 1902.

Συγκεκριαλιώνοντας τά στοιχεία αυτά έχουμε: τό 1900-1903 σέ 50 κυβερνεία της Εύρωπαϊκής Ρωσίας 1 261 571 έργοστασιακούς έργάτες, 477 025 έργάτες της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας — 468 941 σιδηροδρομικούς. Σύνολο 2 207 537. Σ' όλη τή Ρωσική αυτοκρατορία υπήρχαν 1 509 516 έργοστασιακοί έργάτες, 626 929 έργάτες της μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας και 655 929 σιδηροδρομικοί. Σύνολο 2 792 374. Όσα είπαμε στό κείμενο επιβεβαιώνονται πέρα γιά πέρα κι άπ' αυτούς τούς άριθμούς. (*Υποσημείωση στη 2η έκδοση.)

* Ν. —ον, I. c., 326 κ. ά

** «Διαλέξεις γιά τήν οικονομία της άγροτικής παραγωγής», Μόσχα, 1897, σελ. 14.

τιστικούς μας τή σημασία αὐτῶν τῶν διακρίσεων. Στή Γαλλία, σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1891, ὑπῆρχαν 3,3 ἑκατομμύρια ἐργάτες πού ἀπασχολοῦνταν στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας — λιγότερο ἀπό τό ἕνα δέκατο τοῦ πληθυσμοῦ (36,8 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ ἔχει κατανεμηθεῖ ἀνάλογα μέ τίς ἀσχολίες του καί 1,3 ἑκατομμύρια δέν ἔχει κατανεμηθεῖ ἀνάλογα μέ τίς ἀσχολίες του). Πρόκειται γιά τοὺς ἐργάτες ὄλων τῶν βιομηχανικῶν καί βιοτεχνικῶν ἐργαστηρίων κι ἐπιχειρήσεων κι ὄχι μονάχα τῶν ἐργοστασιακῶν. Ὁ πληθυσμός ὅμως πού ἀπασχολοῦνταν στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας ἦταν 9,5 ἑκατομμύρια (περίπου τά 26 % ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ). Στόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν εἶχαν προστεθεῖ ἐδῶ οἱ ἐπιχειρηματίες κτλ. (1 ἑκατομμύριο), ἔπειτα οἱ ὑπάλληλοι — 0,2 ἑκατομμύρια, τά μέλη τῶν οἰκογενειῶν — 4,8 ἑκατομμύρια καί οἱ ὑπηρετές — 0,2 ἑκατομμύρια *. Γιά νά ἀπεικονίσουμε τίς ἀντίστοιχες σχέσεις στή Ρωσία, ἀναγκαζόμαστε νά πάρουμε γιά παράδειγμα χωριστά κέντρα, γιατί δέν ἔχουμε στατιστική τῶν ἀσχολιῶν ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ. Παίρνουμε δύο κέντρα — μιὰ πόλη κι ἕνα χωριό. Στήν Πετρούπολη ἡ στατιστική γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια γιά τό 1890 ἀναφέρει 51 760 ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες (σύμφωνα μέ τόν «Ὁδηγό»), ἐνῶ σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῆς Πετρούπολης τῆς 15 τοῦ Δεκεμβρίου 1890 στή βιομηχανία ἐπεξεργασίας ἀπασχολοῦνταν 341 991 ἄτομα καί τῶν δύο φύλων, πού κατανέμονταν ἔτσι **:

Ἀριθμός προσώπων καί τῶν δύο φύλων

	Ἀνεξάρτητοι (δηλαδή αὐτοσυντήρητοι)	Μέλη οἰκο- γενειῶν καί ὑπηρετές	Σύνολο
Ἐπιχειρηματίες	13 853	37 109	50 962
Διοίκηση (ὑπάλληλοι)	2 226	4 574	6 800
Ἐργάτες	148 111	61 098	209 209
Μοναχικοὶ παραγωγοὶ	51 514	23 506	75 020
Σύνολο	215 704	126 287	341 991

* «The Statesman's Yearbook», 1897, page 472 («Πολιτική ἐπετηρίδα», 1897, σελ. 472. Ἡ Σύντ.).

** «Ἡ Πετρούπολη σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1890». Πετρούπολη, 1893. Πήραμε τό σύνολο τῶν ομάδων II-XV τῶν επαγγελματικῶν ἀσχολιῶν. Συνολικά σέ ἐπαγγέλματα ἀπασχολοῦνταν 551 700 ἄνθρωποι, ἀπό τοὺς ὁποίους 200 748 ἄνθρωποι στό ἐμπόριο, στίς μεταφορές καί στίς ταβέρνες. Μέ τή λέξη «μοναχικοὶ» ἐννοοῦνται μικροπαραγωγοὶ πού δέν ἔχουν μισθοτούς ἐργάτες.

*Άλλο παράδειγμα: στό χωριό Μπογκορόντσκογε του νομού Γκορμπάτοφ του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ (πού όπως είδαμε δέν ασχολείται μέ τή γεωργία κι άποτελεί «ένα είδος ένιαίου έργοστασίου βυρσοδεψίας»), σύμφωνα μέ τόν «Όδηγό» του 1890, υπάρχουν 392 *έργοστασιακοί έργάτες*, ενώ ό πληθυσμός πού άσχολείται στην παραγωγή, σύμφωνα μέ τήν άπογραφή τών ζέμστρο του 1889, είναι περίπου 8 χιλιάδες άτομα (όλος ό πληθυσμός είναι 9241 άτομα, πάνω άπό τά $\frac{9}{10}$ τών οικογενειών άσχολούνται μέ βιοτεχνικά έπαγγέλματα). *Άς σκεφτοΰν πάνω σ' αΰτούς τούς άριθμούς οί κ. κ. Ν.—ον, Καμπλουκόφ και Σία!

Προσθήκη στη δεύτερη έκδοση. Σήμερα διαθέτουμε τά συνοπτικά στοιχεία τής γενικής άπογραφής του 1897 τά σχετικά μέ τή στατιστική τών άσχολιών όλου του πληθυσμού. Παραθέτουμε τά στοιχεία για όλη τή Ρωσική αυτοκρατορία έπεξεργασμένα από μās * (σε έκατομύρια):

Άσכולίες	Άνεξάρτητοι	Μέλη οικογενειών	Σύνολο πληθυσμού
	και τών δυό φύλων		
α) Δημόσιοι υπάλληλοι και στρατός	1,5	0,7	2,2
β) Κλήρος και έλεύθερα έπαγγέλματα	0,7	0,9	1,6
γ) Εισοδηματίες και συνταξιούχοι	1,3	0,9	2,2
δ) Άνθρωποι πού έχουν στερηθεί τήν προσωπική έλευθερία, πόρνες, άκαθόριστοι, άγνωστοι	0,6	0,3	0,9
<i>Σύνολο του μή παραγωγικού πληθυσμού . . . . .</i>	<i>4,1</i>	<i>2,8</i>	<i>6,9</i>
ε) Έμπόριο	1,6	3,4	5,0
στ) Συγκοινωνίες και επικοινωνίες	0,7	1,2	1,9
ζ) Ίδιωτικοι υπάλληλοι, ύπηρέτες, μεροκαματιάρηδες	3,4	2,4	5,8
<i>Σύνολο του μισοπαραγωγικού πληθυσμού . . . . .</i>	<i>5,7</i>	<i>7,0</i>	<i>12,7</i>
η) Άγροτική οικονομία	18,2	75,5	93,7
θ) Βιομηχανία	5,2	7,1	12,3
<i>Σύνολο του παραγωγικού πληθυσμού</i>	<i>23,4</i>	<i>82,6</i>	<i>106,0</i>
<i>Σύνολο</i>	<i>33,2</i>	<i>92,4</i>	<i>125,6</i>

* «Γενική συνόψιση για όλη τήν αυτοκρατορία τών άποτελεσμάτων άπό τήν έπεξεργασία τών στοιχείων τής πρώτης γενικής άπογραφής του πληθυσμού τής 28 του Γενάρη 1897». Έκδοση τής Κεντρικής στατιστικής έπιτροπής, τόμ. II, πίνακας XXI, σελ. 296. Τis ομάδες τών άσχολιών τis ταξινόμησα έτσι: α) 1, 2 και 4, β) 3 και 5-12, γ) 14 και 15, δ) 16 και 63-65, ε) 46-62, στ) 41-45, ζ) 13, η) 17-21, θ) 22-40.

Είναι περιττό νά ποῦμε ὅτι τὰ στοιχεῖα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν ἀπόλυτα ὅσα εἶπαμε πῶς πάνω, ὅτι δηλ. εἶναι ἀνόητη ἡ μέθοδος τῶν ναρόντικων νά συγκρίνουν τόν ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν μέ ὅλο τόν πληθυσμό.

Πρὶν ἀπό ὅλα ἔχει σημασία νά ταξινομήσουμε τὰ στοιχεῖα, πού παραθέσαμε γιά τήν κατανομή ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τίς ἀσχολίες του, γιά νά δόσουμε μιὰ εἰκόνα τοῦ καταμερισμοῦ τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας σάν βάσης ὅλης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς καί τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁλος ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας πρέπει νά χωριστεῖ σέ τρεῖς μεγάλες ὑποδιαιρέσεις: I. Ἀγροτικός πληθυσμός. II. Ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός. III. Μή παραγωγικός πληθυσμός (σωστότερα, πληθυσμός πού δέν παίρνει μέρος στήν οἰκονομική δραστηριότητα). Ἀπό τίς ἐννιά ὁμάδες (α-θ), πού ἀναφέραμε, μονάχα μιὰ ὁμάδα δέν μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ ἄμεσα καί ὀλοκληρωτικά σέ καμιά ἀπό τίς τρεῖς βασικές αὐτές ὑποδιαιρέσεις. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιά τήν ὁμάδα ζ: ἰδιωτικοί ὑπάλληλοι, ὑπηρετές, μεροκαματιάρηδες. Τήν ὁμάδα αὐτή πρέπει νά τήν κατανεῖμουμε κατὰ προσέγγιση ἀνάμεσα στόν ἐμπορικοβιομηχανικό καί στόν ἀγροτικό πληθυσμό. Στόν πρῶτο περιλάβαμε ἐκεῖνο τό τμήμα αὐτῆς τῆς ὁμάδας, πού φέρεται ὅτι ζεῖ στίς πόλεις (2,5 ἑκατομμύρια) καί στό δεύτερο ὅσους ζοῦν στίς ἐπαρχίες (3,3 ἑκατομμύρια). Στήν περίπτωση αὐτή θά ἔχουμε τήν παρακάτω εἰκόνα τῆς κατανομῆς ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας:

Ἀγροτικός πληθυσμός τῆς Ρωσίας	97,0	ἑκατομ.
Ἐμπορικοβιομηχανικός	21,7	»
Μή παραγωγικός	6,9	»

Σύνολο 125,6 ἑκατομ.

Ἀπό τήν εἰκόνα αὐτή φαίνεται ξεκάθαρα, ὅτι ἀπό τή μιὰ μεριά ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία καί, συνεπῶς, ἡ ἐμπορευματική παραγωγή στέκει στή Ρωσία πολύ γερά στά πόδια της. Ἡ Ρωσία εἶναι κεφαλαιοκρατική χώρα. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, φαίνεται ὅτι ἡ Ρωσία καθυστερεῖ ἀκόμα πολύ στήν οἰκονομική της ἀνάπτυξη σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες κεφαλαιοκρατικές χῶρες.

Παρακάτω. Ὑστερα ἀπό τήν ἀνάλυση πού κάναμε σέ τοῦτο τό ἔργο, ἡ στατιστική τῶν ἀσχολιῶν ὄλου τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσίας μπορεῖ καί πρέπει νά χρησιμοποιηθεῖ γιά νά καθορίσουμε κατὰ προσέγγιση σέ ποιές βασικές κατηγορίες χωρίζεται ὁλος ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας ὡς πρός τήν ταξική του θέση,

δηλαδή ως προς τή θέση του στό κοινωνικό καθεστώς τής παραγωγής.

Ἡ δυνατότητα ἑνός τέτιου — φυσικά, μόνο κατά προσέγγιση — καθορισμοῦ προσφέρεται, γιατί ξέρουμε τό γενικό χωρισμό τής ἀγροτιᾶς σέ βασικές οικονομικές ομάδες. Ὅλη ὅμως τή μάζα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τής Ρωσίας μπορούμε ἀπόλυτα νά τήν πάρουμε γιά ἀγροτιά, μιά καί ὁ ἀριθμός τῶν τσιφλικάδων στό γενικό σύνολο εἶναι ἐντελῶς μηδαμινός. Ἄλλωστε μιά σημαντική μερίδα τσιφλικάδων ὑπολογίστηκαν σάν εισοδηματίες, δημόσιοι ὑπάλληλοι, ἀνώτεροι ἀξιωματοῦχοι κτλ. Στήν ἀγροτική ὅμως μάζα τῶν 97 ἑκατομμυρίων εἶναι ἀπαραίτητο νά διακρίνουμε τρεῖς βασικές ομάδες: τήν κατώτερη ομάδα — τά προλεταριακά καί τά μισοπρολεταριακά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ, τή μεσαία ομάδα — τούς πιο φτωχοὺς μικρονοικοκυρέους, καί τήν ἀνώτερη ομάδα — τούς εὐποροὺς μικρονοικοκυρέους. Τά βασικά οικονομικά γνωρίσματα αὐτῶν τῶν ομάδων, σάν διαφορετικῶν ταξικῶν στοιχείων, τά ἀναλύσαμε λεπτομερειακά πιο πάνω. Ἡ κατώτερη ομάδα εἶναι ὁ φτωχός πληθυσμός, πού ζεῖ κυρίως, ἢ κατὰ τό μισό, ἀπό τήν πούληση τής ἐργατικῆς του δύνάμης. Ἡ μεσαία ομάδα εἶναι οἱ πιο φτωχοὶ μικρονοικοκυρέοι, γιατί ὁ μεσαῖος ἀγρότης καί στήν καλύτερη ἴσως χρονιά μόλις καί μετά βίας τά βγάζει πέρα, ἢ κύρια ὅμως πηγή ἀπό τήν ὁποία ζεῖ εἶναι ἐδῶ τό «αὐτοτελές» (φυσικά, τό δῆθεν αὐτοτελές) μικρό νοικοκυριό. Τέλος, ἡ ἀνώτερη ομάδα εἶναι οἱ εὐποροὶ μικρονοικοκυρέοι πού ἐκμεταλλεύονται ἕνα λίγο-πολύ σημαντικό ἀριθμό ἐργατῶν γῆς καί μεροκαματιάρηδων, μέ γεωργικό κλῆρο καί τούς κάθε λογῆς μισθωτοὺς ἐργάτες γενικά.

Τό κατὰ προσέγγιση ποσοστό αὐτῶν τῶν ομάδων στό σύνολο εἶναι: 50%, 30% καί 20%. Πιο πάνω παίρναμε πάντοτε τό ποσοστό τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οἰκογενειῶν ἢ τῶν νοικοκυριῶν. Τώρα θά πάρουμε τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ. Ἀπό τήν ἀλλαγὴ αὐτὴ μεγαλώνει ἡ κατώτερη καί μικραίνει ἡ ἀνώτερη ομάδα. Ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀλλαγὴ ἐγινε στή Ρωσία τήν τελευταία δεκαετία, πράγμα πού ἀποδειχεται ἀναντίρητα ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀγροτιά χάνει τά ἄλογά της καί καταστρέφεται, ὅτι αὐξάνει ἡ ἀθλιότητα καί ἡ ἀνεργία στά χωριά κτλ.

Ἐπομένως, ἔχουμε περίπου 48,5 ἑκατομμύρια ἀπό τόν ἀγροτικό πληθυσμό πού εἶναι προλετάριοι καί μισοπρολετάριοι, περίπου 29,1 ἑκατομμύρια πού εἶναι φτωχοὶ μικρονοικοκυρέοι μαζί μέ τίς οἰκογένειές τους καί περίπου τά 19,4 ἑκατομμύρια τοῦ πληθυσμοῦ ἀνήκουν στά εὐπορα μικρονοικοκυριά.

Ἐπειτα γεννιέται τὸ ἐρώτημα, πῶς πρέπει νά κατανεμηθεῖ ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός κι ὁ μὴ παραγωγικός πληθυσμός. Στόν τελευταῖο ὑπάρχουν στοιχεῖα πού εἶναι καθαρά μεγαλοαστικά: ὅλοι οἱ εἰσοδηματίες («πού ζοῦν ἀπό τὸ εἰσόδημα τοῦ κεφαλαίου καί τῆς ἀκίνητης περιουσίας» — πρώτη ὑποδιαίρεση τῆς 14ης ὁμάδας στή στατιστική μας — εἶναι 0,9 ἑκατομμύρια), ἔπειτα μιὰ μερίδα τῆς ἀστικῆς διανοήσης, ἀνώτεροι δημόσιοι ὑπάλληλοι — στρατιωτικοί καί πολιτικοί κτλ. Συνολικά ἐδῶ ἀνήκουν κάπου $1\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια. Στόν ἄλλο πόλο ἀνάμεσα στόν ἴδιο μὴ παραγωγικό πληθυσμό βρίσκονται οἱ κατώτεροι βαθμοῦχοι τοῦ στρατοῦ, τοῦ στόλου, τῆς χωροφυλακῆς, τῆς ἀστυνομίας (περίπου 1,3 ἑκατομ.), οἱ ὑπῆρέτες καί οἱ πολυάριθμοι κατώτεροι ὑπάλληλοι (συνολικά κάπου $\frac{1}{2}$ ἑκατομμύριο), σχεδόν $\frac{1}{2}$ ἑκατομμύριο ζητιάνοι, ἀλλῆτες κτλ., κ.ο.κ. Ἐδῶ μπορούμε μόνο κατά προσέγγιση νά κατανεῖνουμε τίς ὁμάδες πού πλησιάζουν περισσότερο στοὺς βασικούς οἰκονομικούς τύπους: περίπου 2 ἑκατομμύρια στόν προλεταριακό καί μισοπρολεταριακό πληθυσμό (ἐν μέρει λοῦμπεν προλεταριάτο), περίπου 1,9 ἑκατομμύριο στοὺς πῖο φτωχοὺς μικρονοικοκυρέους καί 1,5 περίπου ἑκατομμύριο στοὺς εὐποροὺς μικρονοικοκυρέους, συμπεριλαβαίνοντας καί τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὑπαλλήλων, τῶν ὀργάνων τῆς διοικήσεως, τῆς ἀστικῆς διανοήσης κτλ.

Τέλος, στόν ἐμπορικοβιομηχανικό πληθυσμό πλειοψηφεῖ, ἀναμφισβήτητα, τὸ προλεταριάτο καί ὑπάρχει τὸ πῖο βαθύ χάσμα ἀνάμεσα στό προλεταριάτο καί στή μεγαλοαστική τάξη. Ἡ ἀπογραφή ὁμως δέ δίνει κανένα στοιχεῖο γιὰ τὴν κατανομή αὐτοῦ τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἀφεντικά, σέ μοναχικούς παραγωγούς, σέ ἐργάτες κτλ. Δέ μᾶς μένει παρά νά πάρουμε γιὰ δείγμα τὰ παραπάνω στοιχεῖα γιὰ τὸ βιομηχανικό πληθυσμό τῆς Πετρούπολης, τὸν κατανεμημένο σύμφωνα μέ τὴ θέση του στήν παραγωγή. Μέ βάση αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μπορούν περίπου τὰ 7% νά ὑπαχθοῦν στήν κατηγορία τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης, τὰ 10% στήν κατηγορία τῆς εὐπορης μικροαστικῆς τάξης, τὰ 22% στοὺς πῖο φτωχοὺς μικροἰδιοχτῆτες καί τὰ 61% στό προλεταριάτο. Ἡ μικρὴ παραγωγή στή βιομηχανία εἶναι φυσικά σ' ὅλη τὴ Ρωσία περισσότερο βιώσιμη ἀπ' ὅ,τι στήν Πετρούπολη, ὁμως, στό μεταξύ, δέν κατατάσσουμε στήν κατηγορία τοῦ μισοπρολεταριακοῦ πληθυσμοῦ τίς μάζες τῶν μοναχικῶν παραγωγῶν καί τῶν βιοτεχνῶν πού δουλεύουν στό σπίτι γιὰ λογαριασμό τῶν ἀφεντικῶν. Συνεπῶς, γενικά, οἱ σχέσεις πού πήραμε δέ θά διαφέρουν ἴσως καί πολὺ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα. Εἶχαμε λοιπὸν τότε γιὰ τὸν ἐμπο-

ρικοβιομηχανικό πληθυσμό τά εξής αποτελέσματα: περίπου 1,5 εκατομμύριο μεγάλη αστική τάξη, περίπου 2,2 εκατομμύρια εύπορους, περίπου 4,8 εκατομμύρια μικροπαραγωγούς που βρίσκονται σε ανέχεια και περίπου 13,2 εκατομμύρια προλεταριακά και μισοπρολεταριακά στρώματα του πληθυσμού.

*Αν πάρουμε μαζί τον αγροτικό, τον εμπορικοβιομηχανικό και τό μή παραγωγικό πληθυσμό, θά έχουμε γιά ὄλο τόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας τήν παρακάτω περίπου κατανομή ὡς πρός τήν ταξική του θέση.

	*Όλος ὁ πληθυσμός καί τῶν δύο φύλων	
Μεγάλη αστική τάξη, τσιφλικάδες, ἀνώτεροι βαθμοφόροι καί ἄλλοι.....	περίπου	3,0 ἑκατομ.
Εὐποροί μικροϊδιοχτῆτες	»	23,1 »
Φτωχοί μικροϊδιοχτῆτες	»	35,8 »
Προλετάριοι* καί μισοπρολετάριοι	»	63,7 »
	Σύνολο περίπου	125,6 ἑκατομ.

Δέν ἀμφιβάλλουμε, ὅτι ἀπό τήν πλευρά τῶν καντέτων οἰκονομολόγων καί πολιτικῶν μας καί αὐτῶν πού καντετοφέρνουν θά ἀκουστοῦν φωνές ἀγανάκτησης ἐναντία σέ μιά τέτια «ἀπλοϊκή» ἀντίληψη γιά τήν οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Γιατί εἶναι πολύ βολικό, καί πολύ συμφερτικό νά συγκαλύπτεις μέσα σέ μιά λεπτομερειακή ἀνάλυση τό βάθος τῶν οἰκονομικῶν ἀντιφάσεων καί ταυτόχρονα νά παραπονιέσαι ὅτι εἶναι «χοντροκομμένη» ἡ σοσιαλιστική ἄποψη πάνω στό *σύνολο* αὐτῶν τῶν ἀντιφάσεων. Φυσικά, μιά τέτια κριτική τοῦ συμπεράσματός μας στό ὁποῖο καταλήξαμε, δέν ἔχει ἐπιστημονική ἀξία.

Ἐποῦν ἀφορᾶ τό *βαθμό προσέγγισης* στήν πραγματικότητα αὐτῶν ἢ ἐκείνων τῶν ἀριθμῶν, μωροῦν νά ὑπάρξουν φυσικά ὀρισμένες ἐπιμέρους διαφωνίες. Ἐπ' αὐτή τήν ἄποψη εἶναι ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ τό ἔργο τοῦ κ. Λοσίτσκι: «Μελέτες γιά τόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897» («Μίρ Μπόζι», 1905, τεῦχος 8). Ὁ συγγραφέας χρησιμοποίησε τά ἄμεσα στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς σχετικά μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τῶν ὑπηρετῶν. Μέ βάση αὐτά τά στοιχεῖα καθόρισε τόν προλεταριακό πληθυσμό τῆς Ρωσίας σέ 22 εκατομμύρια, τούς ἀγρότες καί τούς χτηματίες σέ 80 εκατομμύρια, τούς ἐπιχειρηματίες καί τούς ὑπαλλήλους στό ἐμπόριο καί στή βιομηχανία σέ 12 περίπου εκατομμύρια καί τόν πληθυσμό χωρίς βιοποριστικό ἐπάγγελμα περίπου σέ 12 εκατομμύρια.

* Οἱ προλετάριοι εἶναι τουλάχιστον 22 εκατομμύρια. Βλ. πιό κάτω.

Σύμφωνα μ' αὐτά τὰ στοιχεῖα ὁ ἀριθμὸς τοῦ προλεταριάτου πλησιάζει πολὺ μέ τὰ συμπεράσματά μας*. Ἐὰν ἀρνοῦνταν κανεῖς ὅτι ἀνάμεσα στήν ἀγροτική φτωχολογία, πού ἐξαρτιέται ἀπὸ τὰ «μεροκάματα», καθὼς καὶ στοὺς βιοτέχνες κτλ. ὑπάρχει μιὰ τεράστια μάζα μισοπρολεταριακοῦ πληθυσμοῦ, θά σήμαινε ὅτι περιφρονεῖ ὅλα τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Ἄρκει νὰ θυμηθεῖ κανεῖς ὅτι μόνο στήν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία ὑπάρχουν $3\frac{1}{4}$ ἑκατομμύρια ἀγροτικὲς οἰκογένειες πού δὲν ἔχουν ἄλογο καὶ 3,4 ἑκατομμύρια ἀγροτικὲς οἰκογένειες πού ἔχουν ἀπὸ ἓνα ἄλογο, ἀρκεῖ νὰ θυμηθεῖ τὸ σύνολο τῶν στοιχείων τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο σχετικά μέ τὴ μίσθωση τῆς γῆς, μέ τίς «ἀπολαβές», τοὺς προϋπολογισμοὺς κτλ. γιὰ νὰ μὴ ἀμφιβάλλει ὅτι ὑπάρχει ἓνας τεράστιος ἀριθμὸς μισοπρολεταριακοῦ πληθυσμοῦ. Ἐὰν δεχτοῦμε, ὅτι ὁ προλεταριακὸς καὶ μισοπρολεταριακὸς πληθυσμὸς μαζί ἀποτελοῦν τὴ μισὴ ἀγροτιὰ τότε μάλλον μικραίνουμε, σέ καμιὰ ὅμως περίπτωση δὲν ἐξογκώνουμε αὐτὸν τὸν ἀριθμὸ. Στὸ μὴ ἀγροτικὸ ὅμως πληθυσμὸ τὸ ποσοστὸ τῶν προλεταριακῶν καὶ μισοπρολεταριακῶν στρωμάτων εἶναι ἀναμφισβήτητα ἀκόμα πιὸ μεγάλο.

Ἐπειτα, ἂν θέλεις νὰ ἔχεις μιὰ ἐνιαία οἰκονομικὴ εἰκόνα καὶ νὰ μὴ χαθεῖς στίς λεπτομέρειες πρέπει στοὺς εὐποροὺς μικρονοικοκυρέους νὰ περιλάβεις ἀπαραίτητα μιὰ σημαντικὴ μερίδα ἀπὸ τὸ διοικητικὸ προσωπικὸ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, τοὺς ἰδιωτικοὺς ὑπαλλήλους, τὴν ἀστικὴ διανόηση, τοὺς δημόσιους ὑπαλλήλους κτλ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐνεργήσαμε ἴσως ὑπερβολικὰ δισταχτικὰ, πού κατατάξαμε στήν κατηγορία αὐτὴ ἓνα πολὺ μεγάλο ἀριθμὸ τους: θά ἔπρεπε μάλλον νὰ ἀυξήσουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν πολὺ φτωχῶν μικροῖδιοκτητῶν καὶ νὰ ἐλαττώσουμε τὸν ἀριθμὸ τῶν εὐπόρων. Ἄλλὰ οἱ κατατάξεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν ἔχουν φυσικὰ ἀξίωση γιὰ ἀπόλυτη στατιστικὴ ἀκρίβεια.

Ἡ στατιστικὴ πρέπει νὰ ἀπεικονίζει τίς διαπιστωμένους ἀπὸ μιὰ ὀλόπλευρη ἀνάλυση κοινωνικο-οικονομικὲς σχέσεις, κι ὄχι νὰ μεταβάλλεται σέ αὐτοσκοπὸ, ὅπως συμβαίνει πολὺ συχνὰ στὸν τόπο μας. Ὅταν κρύβεις τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων πού ὑπάρχουν στὸν πληθυσμὸ τῆς Ρωσίας, εἶναι σάν νὰ παραποιεῖς ἀνοιχτὰ τὴν εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς μας πραγματικότητος.

* Ἐδῶ δὲν ἔχει τὴ θέση του νὰ μποῦμε σέ λεπτομέρειες σχετικά μέ τὴ στατιστικὴ τῶν ἐργατῶν καὶ τῶν ὑπηρετῶν πού χρησιμοποίησε ὁ κ. Λοσίτσκι. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ σφάλμα τῆς στατιστικῆς αὐτῆς εἶναι ὅτι μειώνει σέ πολὺ σημαντικὸ βαθμὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν.

VI. Η ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΤΩΝ ΑΤΜΟΚΙΝΗΤΗΡΩΝ

Ἡ χρησιμοποίηση τῶν ἀτμοκινητῆρων στήν παραγωγή ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τὰ πιό χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Γι' αὐτό ἔχει ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε τὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα. Γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀτμοκινητῆρων στά χρόνια 1875-1878 μᾶς δίνουν πληροφορίες τά «Υλικά γιά τή στατιστική τῶν ἀτμοκινητῆρων στή Ρωσική αὐτοκρατορία» (Πετρούπολη, 1882. Ἐκδοση τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς)*. Γιά τό 1892 ἔχουμε τούς ἀριθμούς ἀπό τή «Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία», πού ἀγκαλιάζουν ὅλους τούς κλάδους τῆς ἐργοστασιακῆς καί τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας. Νά ἡ σύγκριση αὐτῶν τῶν στοιχείων:

Ἀριθμός ἀτμοκινητῆρων στή βιομηχανία

	1875—1878			1892		
	Ἀτμο- λέβητες	Ἀτμο- μηχανές	Δύναμη σέ ἵπ- πους	Ἀτμο- λέβητες	Ἀτμο- μηχανές	Δύναμη σέ ἵπ- πους
Εὐρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεῖα)	7 224	5 440	98 888	11 272	10 458	256 469
Πολωνία	1 071	787	14 480	2 328	1 978	81 346
Καύκασος	115	51	583	514	514	5 283
Σιβηρία καί Τουρκεστάν	100	75	1 026	134	135	2 111
Συνολικά στήν αὐτοκρατορία	8 510	6 353	114 977	14 248	13 085	345 209

Μέσα σέ 16 χρόνια ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμοκινητῆρων στή Ρωσία, ἄν ὑπολογίσουμε τή δύναμή τους σέ ἵππους, *τριπλασιάστηκε*, ἐνῶ στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἀυξήθηκε *κατά 2 1/2 φορές*. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀτμομηχανῶν ἀυξήθηκε λιγότερο, γιατί ὁ μέσος ὄρος τῆς ἵπποδύναμης μᾶς ἀτμομηχανῆς ἀνέβηκε σημαντικά, καί συγκεκριμένα στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία ἀπό 18 ἵππους σέ 24 ἵππους καί στό βασίλειο τῆς Πολωνίας ἀπό 18 ἵππους σέ 41 ἵππους. Ἐπομένως, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία ἀναπτύχθηκε

* Ἀπό τίς 13 ὁμάδες τῶν κλάδων παραγωγῆς ἀφαιροῦμε γιά τή σύγκριση μέ τό 1892 τίς ὁμάδες: I (ἀγροτική οἰκονομία), XII (τυπογραφία καί λιθογραφία) καί XIII («ἄδραγαγεῖα» κτλ.). Οἱ κινητοί ἀτμοκινητῆρες ὑπολογίστηκαν μαζί μέ τίς ἀτμομηχανές.

στή δοσμένη περίοδο πολύ γρήγορα. Στά χρόνια 1875-1878 τήν πρώτη θέση σέ δύναμη ἵπων τήν κατείχαν τά παρακάτω κυβερνεῖα: Πετρούπολης (17 808 ἵπποι), Μόσχας (13 668), Κιέβου (8363), Πέρμ (7348), Βλαντίμιρ (5684), — στά 5 αὐτά κυβερνεῖα ὑπῆρχαν συνολικά ἀτμοκινητήρες δύναμης 52 871 ἵπων, δηλ. περίπου τά $\frac{3}{5}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἐπειτα ἀκολουθοῦσαν τά κυβερνεῖα Ποντόλσκ (5481), Πετροκόφ (5071) καί Βαρσοβίας (4760). Τό 1892 ἡ σειρά αὐτή ἀλλάζει ὡς ἐξῆς: Πετροκόφ (59 063), Πετρούπολης (43 961), Αἰκατερινοσλάβ (27 839), Μόσχας (24 704), Βλαντίμιρ (15 857), Κιέβου (14 211). Τά 5 αὐτά κυβερνεῖα εἶχαν κινητήρια δύναμη 126 572 ἵπων, δηλ. σχεδόν τή μισή ἵπποδύναμη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. Ἀκολουθοῦν τά κυβερνεῖα Βαρσοβίας (11 310) καί Πέρμ (11 245). Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν χειροπιαστά τό σχηματισμό δυό νέων βιομηχανικῶν κέντρων: στήν Πολωνία καί στό Νότο. Στό κυβερνεῖο Πετροκόφ ἡ ἵπποδύναμη αὐξήθηκε κατά 11,6 φορές, στά κυβερνεῖα Αἰκατερινοσλάβ καί Ντόν μαζί* ἡ ἵπποδύναμη αὐξήθηκε ἀπό 2834 σέ 30 932 ἵππους, δηλ. κατά 10,9 φορές. Τά βιομηχανικά αὐτά κέντρα, πού ἀναπτύχθηκαν τόσο γρήγορα, προωθήθηκαν ἀπό τίς τελευταῖες στίς πρῶτες θέσεις κι ἐκτόπισαν τά παλιά βιομηχανικά κέντρα. Ἄς σημειώσουμε, πώς κι ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα φαίνεται ὅτι ἀναπτύσσεται πολύ γρήγορα ἡ βιομηχανία πού κατασκευάζει ἀντικείμενα *παραγωγικῆς* κατανάλωσης, καί συγκεκριμένα ἡ μεταλλευτική καί ἡ μεταλλουργική βιομηχανία. Στά χρόνια 1875-1878 οἱ δυό αὐτοί κλάδοι χρησιμοποιοῦσαν 1040 ἀτμοκινητήρες συνολικῆς δύναμης 22 966 ἵπων (στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία), ἐνῶ τό 1890 χρησιμοποιοῦσαν 1960 ἀτμοκινητήρες συνολικῆς δύναμης 74 204 ἵπων, δηλ. μέσα σέ 14 χρόνια εἶχαμε μιά αὐξηση μεγαλύτερη ἀπό τήν αὐξηση τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀτμοκινητήρων ὅλης τῆς βιομηχανίας πού σημειώθηκε μέσα σέ 16 χρόνια. Ἡ βιομηχανία πού κατασκευάζει μέσα παραγωγῆς καταλαμβάνει ὅλο καί μεγαλύτερο ποσοστό στό σύνολο τῆς βιομηχανίας**.

* Τά δυό αὐτά κυβερνεῖα τά πήραμε μαζί, γιατί ἀλλάξαν τά σύνορά τους ὕστερα ἀπό τό 1878.

** Τό πόσο προχώρησε ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἀτμοκινητήρων στή Ρωσία μετά τό 1892, φαίνεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι τό 1904, σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας, σέ 64 κυβερνεῖα ὑπῆρχαν 27 579 ἀτμολέβητες ἐργοστασίων καί συνολικά 31 887 ἀτμολέβητες, ἐκτός ἀπό κείνους πού εἶχε ἡ ἀγροτική οἰκονομία. (*Υποσημείωσις στή 2η ἐκδοσις.*)

VII. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΩΝ

Ἐπειδή, ὅπως ἀποδείξαμε πῶς πάνω, τὰ στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς μας γιά τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια δέν εἶναι ἱκανοποιητικά, ἀναγκαστήκαμε νά καταφύγουμε σέ πῶς σύνθετους ὑπολογισμούς, γιά νά καθορίσουμε πῶς ἀναπτύχθηκε στή Ρωσία ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία μετά τή μεταρύθμιση. Διαλέξαμε τὰ στοιχεῖα γιά τό 1866, 1879, 1890 καί 1894/95 πού ἀφοροῦσαν τίς πῶς μεγάλες φάμπρικες καί συγκεκριμένα: αὐτές πού εἶχαν 100 καί πλέον ἐργάτες στήν ἐπιχείρηση*. Οἱ ἐξωτερικοί ἐργάτες εἶναι ἀσπηρά χωρισμένοι μονάχα στά στοιχεῖα τοῦ «Καταλόγου» γιά τό 1894/95. Γι' αὐτό δέν ἀποκλείεται τὰ στοιχεῖα γιά τὰ προηγούμενα χρόνια (κυρίως γιά τό 1866 καί τό 1879) νά παρέμειναν καί πάλι κάπως ἐξογκωμένα, παρ' ὅλες τίς διορθώσεις, γιά τίς ὁποῖες μιλάμε στήν ὑποσημείωση.

Παραθέτουμε στοιχεῖα γι' αὐτά τὰ μεγάλα ἐργοστάσια: [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 534. Σύντ.]

Θ' ἀρχίσουμε τήν ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ πίνακα ἀπό τὰ στοιχεῖα γιά τὰ χρόνια 1866 — 1879 — 1890. Ὁ συνολικός ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐργοστασίων ἄλλαξε στά χρόνια αὐτά ἔτσι: 644 — 852 — 951 ἢ σέ ποσοστά: 100 — 132 — 147. Συνεπῶς, μέσα σέ 24 χρόνια ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων ἐργοστασίων αὐξήθηκε σχεδόν μιάμιση φορά. Ἄν πάρουμε πάλι τὰ στοιχεῖα γιά ὀρισμένες κατηγορίες μεγάλων ἐργοστασίων, θά δοῦμε ὅτι ὅσο πῶς μεγάλα εἶναι

* Πηγές: «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν», I (στοιχεῖα μονάχα γιά 71 κλάδους παραγωγῆς) «Ὀδηγοί», 1η καί 3η ἔκδοση — τὰ στοιχεῖα ἀφοροῦν ὅλους τοὺς κλάδους παραγωγῆς, ὅπως καί στόν «Κατάλογο». Γιά τή σύγκριση ὅμως τῶν στοιχείων τοῦ «Καταλόγου» καί τοῦ «Ὀδηγοῦ» πρέπει νά ἀφαιρεθεῖ ἀπό τόν κλάδους, πού μλῆκαν στούς πίνακες τοῦ τελευταίου, ἡ παραγωγή σιδηροτροχιῶν. Ἀποκλείστηκαν οἱ ἐπιχειρήσεις ὅπου στήν κατηγορία τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν συνυπολογίστηκαν καί οἱ ἐργάτες πού δουλεύουν στό σπίτι. Μερικές φορές οἱ ὑποσημειώσεις τῶν πῶς πάνω ἐκδόσεων ἀναφέρουν ρητὰ τό συνυπολογισμό αὐτό τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στό σπίτι. Κάποτε αὐτό φαίνεται ἀπό τή σύγκριση τῶν στοιχείων γιά διάφορα χρόνια: σύγκρ. λχ. τὰ στοιχεῖα γιά τή βομβοκουργία τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ στά χρόνια 1879, 1890 καί 1894/95. (Σύγκρ. κεφάλαιο VI, ὑποκεφ. II, 1.) — Ὁ *Sinzheimer* («Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland». Stuttg., 1893) [*Ζίντσαϊμερ* («Γιά τὰ ὅρια τῆς διάδοσης τῆς μεγάλης ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς στή Γερμανία». Στουτγάρδη, 1893). Σύντ.] θεωρεῖ μεγάλες βιομηχανικές ἐπιχειρήσεις ὅσες ἔχουν 50 καί πάνω ἐργάτες. Ἡ βάση αὐτή δέ μᾶς φαίνεται καθόλου μικρή, ἐπειδή ὅμως τὰ ρωσικά στοιχεῖα παρέχουν δυσκολίες στή γενίκευση, ἀναγκαστήκαμε νά περιοριστοῦμε μονάχα στίς πῶς μεγάλες φάμπρικες.

Μεγάλα έργα στα στην Εγγεωπατική Ρωσία στα χρόνια

Ομάδες εργοστασίων σύμφωνα με τον αριθμό των εργατών που έχουν	1866				1879				1890				1894/95				
	Αριθμός εργατών		Ληνοακή παραγωγή σε χιλ. ποβάια		Αριθμός εργατών		Ληνοακή παραγωγή σε χιλ. ποβάια		Αριθμός εργατών		Ληνοακή παραγωγή σε χιλ. ποβάια		Αριθμός εργατών		Ληνοακή παραγωγή σε χιλ. ποβάια		
	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	σύνολο	π' αβία έχουν	
A) Μέ 100-499 εργατές	512	204	99 830	641	354	141 727	201 542	712	455	156 699	186 289	712	455	156 699	186 289	712	455
B) » 500-999 »	90	68	48 359	130	119	91 887	117 830	140	140	94 305	148 546	140	140	94 305	148 546	140	140
Γ) » 1000 και πάνω εργ.	42	35	52 877	81	76	156 760	170 533	99	99	213 333	253 130	99	99	213 333	253 130	99	99
Σύνολο*	644	307	231 729	852	549	390 374	489 905	951	694	464 337	587 965	951	694	464 337	587 965	951	694
A) Μέ 100-499 εργατές				981	534	219 735	289 006	1 133	769	252 656	355 258	1 133	769	252 656	355 258	1 133	769
B) » 500-999 »				166	145	115 586	142 648	183	183	121 553	190 265	183	183	121 553	190 265	183	183
Γ) » 1000 και πάνω εργ.				91	83	174 322	198 272	115	115	248 937	313 065	115	115	248 937	313 065	115	115
Σύνολο**				1 238	762	509 643	629 926	1 431	1 067	623 146	858 588	1 431	1 067	623 146	858 588	1 431	1 067
A) Μέ 100-499 εργατές				979	532	219 436	288 759	1 131	767	252 063	352 526	1 131	767	252 063	352 526	1 131	767
B) » 500-999 »				164	144	113 936	140 791	182	182	120 936	186 115	182	182	120 936	186 115	182	182
Γ) » 1000 και πάνω εργ.				86	78	163 044	177 537	108	108	226 207	276 512	108	108	226 207	276 512	108	108
Σύνολο***				1 229	754	496 416	607 087	1 421	1 057	599 206	815 153	1 421	1 057	599 206	815 153	1 421	1 057

* Τα στοιχεία για τὸ 1866—1879—1890 ἀναφέρονται σὲ 71 κλάδους παραγωγῆς, γὰ τὸς ὁποίους ὑπάρχουν στοιχεία γὰ τὸ 1866.

** Τα στοιχεία γὰ τὸ 1879—1890 ἀναφέρονται σ' ὅλους τὸς κλάδους, τὸσο γι' αὐτοὺς ποὺ ὑπὸκεινται στὸν εἰδικὸ φόρο κατανάλωσης ὄσο καὶ γὰ ὄσους δὲν ὑπὸκεινται σ' αὐτόν.

*** Τα στοιχεία γὰ τὸ 1879—1890—1894/95 ἀναφέρονται σ' ὅλους τὸς κλάδους, μὲ ἐξαίρεση μόνο τὴν παραγωγή σιτηροτροχιῶν (χαλυβορυγίται).

τά έργοστάσια τόσο γρηγορότερα μεγαλώνει ό αριθμός τους (Α: 512 — 641 — 712 έργοστάσια, Β: 90 — 130 — 140, Γ: 42 — 81 — 99). Αυτό δείχνει τήν αναπτυσσόμενη συγκέντρωση τής παραγωγής.

Ό αριθμός τών έκμηχανισμένων επιχειρήσεων μεγαλώνει γρηγορότερα από τό συνολικό αριθμό τών εργοστασίων. Σέ ποσοστά ή αύξηση αυτή έκφράζεται έτσι: 100 — 178 — 226. Όλο καί μεγαλύτερος αριθμός τών μεγάλων επιχειρήσεων αρχίζει νά χρησιμοποιεί άτμοκινητήρες. Όσο πιά μεγάλα είναι τά εργοστάσια τόσο περισσότερες είναι οι έκμηχανισμένες επιχειρήσεις ανάμεσά τους. Άν ύπολογίσουμε τό ποσοστό αυτών τών επιχειρήσεων σέ σύγκριση μέ τό γενικό αριθμό τών εργοστασίων τής δοσμένης κατηγορίας, έχουμε τούς παρακάτω αριθμούς: Α) 39% — 53% — 63 %, Β) 75% — 91% — 100%, Γ) 83% — 94% — 100%. Η χρησιμοποίηση τών άτμοκινητήρων συνδέεται στενά μέ τή διεύρυνση τών διαστάσεων τής παραγωγής, μέ τή διεύρυνση τής συνεργασίας στήν παραγωγή.

Ό αριθμός τών εργατών σ' όλα τά μεγάλα εργοστάσια άλλαξε σέ ποσοστά έτσι: 100—168—200. Μέσα σέ 24 χρόνια ό αριθμός τών εργατών διπλασιάστηκε, δηλ. ξεπέρασε τήν αύξηση του συνολικού αριθμού τών «εργοστασιακών εργατών». Ό μέσος αριθμός τών εργατών κατά μεγάλο εργοστάσιο ήταν στά αντίστοιχα χρόνια: 359—458—488 άτομα καί κατά κατηγορίες: Α) 213—221—220, Β) 665—706—673, Γ) 1495—1935—2154. Έπομένως, αυξάνει διαρκώς τό ποσοστό τών εργατών πού συγκεντρώνουν τά μεγάλα εργοστάσια. Τό 1866 στά εργοστάσια μέ 1000 καί πλέον εργάτες δούλευαν τά 27% του συνόλου τών εργατών τών μεγάλων εργοστασίων, τό 1879 τά 40 % καί τό 1890 τά 46 %.

Η μεταβολή στή συνολική παραγωγή όλων τών μεγάλων εργοστασίων έκφράζεται σέ ποσοστά έτσι: 100—243—292, καί κατά κατηγορίες: Α) 100—201—187, Β) 100—245—308, Γ) 100—323—479. Συνεπώς, ή συνολική παραγωγή όλων τών μεγάλων εργοστασίων αυξήθηκε σχεδόν στό τριπλάσιο, καί μάλιστα όσο πιά μεγαλύτερα ήταν τά εργοστάσια τόσο γρηγορότερα προχωρούσε αυτή ή αύξηση. Άν όμως συγκρίνουμε τήν παραγωγικότητα τής εργασίας γιά κάθε χρόνο χωριστά στίς διάφορες κατηγορίες, θά δούμε κάτι άλλο. Θά δούμε ότι τό μέσο μέγεθος τής συνολικής παραγωγής, πού αναλογεί σ' έναν εργάτη σ' όλα τά μεγάλα εργοστάσια, θά είναι: 866 ρούβλια—1250—1260, καί κατά κατηγορίες: Α) 901—1410—1191, Β) 800—1282—1574, Γ) 841—1082—1188. Συνεπώς, δέν παρατηρείται αύξηση τής συνολικής παραγωγής

(πού ἀναλογεῖ σ' ἓναν ἐργάτη) γιὰ κάθε χρόνο χωριστά, ὅταν προχωροῦμε ἀπὸ τὴν κατώτερη κατηγορία στὴν ἀνώτερη. Αὐτὸ γίνεται γιὰτί στίς διάφορες κατηγορίες συμβαίνει νά ὑπάρχουν σέ διαφορετικὴ ἀναλογία ἐργοστάσια διαφόρων κλάδων, πού διακρίνονται γιὰ τὸ διαφορετικὸ κόστος τῶν πρώτων ὑλῶν κι ἐπομένως καί γιὰ τὸ διαφορετικὸ μέγεθος τῆς χρονιάτικης παραγωγῆς πού ἀναλογεῖ σ' ἓναν ἐργάτη*.

Θεωροῦμε περιττὸ νά ἐξετάσουμε ἐξίσου ἀναλυτικὰ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν περίοδο 1879—1890 καί γιὰ τὰ χρόνια 1879—1890—1894/95, γιὰτί αὐτὸ θά σήμαινε, ἐξαιτίας μερικῶν ποσοστῶν πού πολὺ λίγο διαφέρουν ἀπὸ τὰ προηγούμενα, νά ἐπαναλάβουμε ὅλα ὅσα εἶπαμε πρὶ πάντων.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ στὴ «Συλλογὴ ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας» παραθέτονται στοιχεῖα γιὰ τὴν κατανομὴ τῶν ἐργοστασίων σέ ομάδες, σύμφωνα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού ἔχουν. Νά τὰ στοιχεῖα αὐτὰ γιὰ τὸ 1903.

Ὅμαδες ἐργοστασίων	Σε 64 κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας		Σε 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπ. Ρωσίας 10-	
	Ἀριθμὸς ἐργοστασίων	Ἀριθμὸς ἐργατῶν	Ἀριθμὸς ἐργοστασίων	Ἀριθμὸς ἐργατῶν
Με λιγότερους ἀπὸ 20 ἐργάτες	5 749	63 652	4 533	51 728
» 21— 50 »	5 064	158 602	4 253	134 194
» 51— 100 »	2 271	156 789	1 897	130 642
» 101— 500 »	2 095	463 366	1 755	383 000
» 501—1000 »	404	276 486	349	240 440
» πάνω ἀπὸ 1000 »	238	521 511	210	457 534
<i>Σύνολο</i>	15 821	1 640 406	12 997	1 397 538

Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα μποροῦν νά συγκριθοῦν μὲ τὰ παραπάνω μονάχα στὴν περίπτωσι πού θ' ἀποδεχτοῦμε κάποια, μηδαμινὴ βέβαια, ἀνακρίβεια. Πάντως τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μεγάλων (μὲ πάνω ἀπὸ 99 ἢ μὲ πάνω ἀπὸ 100 ἐργάτες) ἐργοστασίων κι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σ' αὐτὰ ἀξάνει γρήγορα. Αὐξάνει ἐπίσης καί ἡ συγκεντρωσι τῶν ἐργατῶν — κι ἐπομένως καί τῆς παραγωγῆς — στὰ μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ μεγάλα αὐτὰ ἐργοστάσια**.

* Λχ. γιὰ τὸ 1866 μῆκαν στὴν κατηγορία A 17 ἐργοστάσια πού ραφινάρουν ζάχαρη, στὰ ὅποια σ' ἓναν ἐργάτη ἀναλογοῦν περίπου 6 χιλιάδες ρούβλια χρονιάτικη παραγωγή, ἐνῶ στὰ ὑφαντουργικὰ ἐργοστάσια (πού μῆκαν στίς ἀνώτερες κατηγορίες) ἢ χρονιάτικη παραγωγή πού ἀναλογεῖ σ' ἓναν ἐργάτη εἶναι 500—1500 ρούβλια.

** Οἱ δύο τελευταῖες παράγραφοι πού ἀρχίζουν ἀπὸ τίς λέξεις: «Τὸν τελευταῖο καιρὸ. . .», προστέθηκαν στὴ δευτέρη ἐκδοσι τῆς «Ἀνάπτυξης τοῦ κα-

Συγκρίνοντας τὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ μεγάλα ἐργοστάσια μὲ τὰ στοιχεῖα γιὰ ὅλες τὶς «φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια» τῆς ἐπίσημης στατιστικῆς μας, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ 1879 τὰ μεγάλα ἐργοστάσια, ἐνῶ ἀποτελοῦσαν τὰ 4,4% ὄλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων», συγκέντρωναν τὰ 66,8% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καὶ τὰ 54,8% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Στὰ 1890 τὰ μεγάλα ἐργοστάσια ἀποτελοῦσαν τὰ 6,7% ὄλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων», συγκέντρωναν τὰ 71,1% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καὶ τὰ 57,2% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Στὰ 1894/95 τὰ μεγάλα ἐργοστάσια ἀποτελοῦσαν τὰ 10,1% ὄλων τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων», συγκέντρωναν τὰ 74% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καὶ τὰ 70,8% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς. Τὸ 1903 τὰ μεγάλα ἐργοστάσια, πού εἶχαν πάνω ἀπὸ 100 ἐργάτες, ἀποτελοῦσαν στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία τὰ 17% ὄλων τῶν φάμπρικων κι ἐργοστασίων καὶ συγκέντρωναν τὰ 76,6% ὄλων τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν*. Ἔτσι, τὰ μεγάλα ἐργοστά-

πιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» (1908). Ἀργότερα, στὰ περιθώρια ἐνός ἀντίτυπου τῆς ἐκδόσης αὐτῆς ὁ Β. Ι. Λένιν ἔκανε ἰδιόχειρα τὴν παρακάτω προσθήκη (χάρη σαφηνείας ἐπαναλαμβάνουμε τὰ ὀνόματα τῶν ὁμάδων τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, βάζοντάς τα σὲ ἀγκύλες):

Ἄριθμός ἐργοστασίων		ἐργατῶν	Ἰστιάσεις ἐργοστασίων
5 403	—	63 954	[Μὲ λιγότερους ἀπὸ 20 ἐργάτες]
4 569	—	152 408	[Μὲ 21 — 50 »]
2 112	—	150 888	[» 51 — 100 »]
2 169	—	496 329	[» 101 — 500 »]
433	—	280 639	[» 501 — 1000 »]
299	—	663 891	[Πάνω ἀπὸ 1000 »]
14 985		— 1 808 109	[Σ ὄ λ ο]

Ἔργοστάσια πού ἔχουν 100 καὶ πλέον ἐργάτες

1908		1903	
ἐργοστάσια	ἐργάτες	ἐργοστάσια	ἐργάτες
2 901	— 1 440 859	2 737	— 1 261 363

Βλ. φωτοτυπία στὴ σελ. 539. Ἡ Σύντ.

* Συνοπτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐργοστασιακὴ μας βιομηχανία καὶ μὲ βάση τοὺς «Ὀδηγούς» καὶ τὸν «Κατάλογο» ἀναφέρθηκαν πρὶό πάνω, στό ὑποκεφ. Π [σύγκρ. «Μελέτες», σελ. 276. (Βλ. Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 15. Ἡ Σύντ.)]. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι ἡ αὐξηση τοῦ ποσοστοῦ τῶν μεγάλων ἐργοστασίων στό συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν «φάμπρικων κι ἐργοστασίων» δείχνει πρὶν ἀπ' ὅλα ὅτι στὴ στατιστικὴ μας ἡ τελευταία αὐτὴ ἔννοια διαρκῶς στενεύει.

σια, κυρίως όσα δουλεύουν μέ άτμό, μ' όλο πού ό άριθμός τους είναι άσήμαντος, συγκεντρώνουν τό μεγαλύτερο και συνεχώς αύξανόμενο ποσοστό του άριθμού των έργατών και τής συνολικής παραγωγής όλων των «φάμπρικων κι εργοστασίων». Είδαμε ήδη μέ τί τεράστια ταχύτητα αναπτύσσονται τά μεγάλα αυτά εργοστάσια μετά τή μεταρύθμιση. Τώρα άς αναφέρουμε κι άλλα στοιχεία για έξίσου μεγάλες επιχειρήσεις στή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία*.

*Οί μεγάλες βιομηχανικές επιχειρήσεις στήν Εύρωπαϊκή Ρωσία
τό 1890*

'Ομάδες φάμπρικων, εργοστασίων, μεταλλείων, άνθρακορυχείων κτλ. σύμφωνα μέ τόν άριθμό των έργατών πού έχουν	Στή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία			Στήν εργοστασιακή και στή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία		
	'Αριθμός επιχειρήσεων		άριθμός έργατών	άριθμός επιχειρήσεων		άριθμός έργατών
	σύνολο	άπ' αυτές έχουν άτμοκινητήρες		σύνολο	άπ' αυτές έχουν άτμοκινητήρες	
A) Μέ 100-499 εργάτες	236	89	58 249	1 369	858	310 906
B) » 500-999 »	73	38	50 607	256	221	172 160
Γ) » 1000 και πάνω »	71	49	149 098	186	164	398 035
<i>Συνολικά</i>	380	176	257 954	1 811	1 243	881 101

Στή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία ή συγκέντρωση των έργατών στίς μεγάλες επιχειρήσεις είναι ακόμα μεγαλύτερη (άν και τό ποσοστό των επιχειρήσεων πού χρησιμοποιούν στήν παραγωγή άτμοκινητήρες είναι χαμηλότερο). Από τους 305 χιλιάδες εργάτες οί 258 χιλιάδες, δηλαδή τά 84,5% των έργατών τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας είναι συγκεντρωμένοι στίς επιχειρήσεις μέ 100 και πάνω εργάτες. Σχεδόν οί μισοί εργάτες τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας (145 χιλιάδες άπό τους 305 χιλιάδες) άπασχολούνται στίς όλιγάριθμες μεγάλες επιχειρήσεις, πού έχουν άπό 1000 και πάνω εργάτες. Και άπό τό συνολικό άριθμό

* Τά στοιχεία ύπολογίστηκαν μέ βάση τή «Σύλλογή στατιστικών στοιχείων για τή μεταλλευτική και μεταλλουργική βιομηχανία τό 1890», άποκλείστηκαν όμως τά εργοστάσια πού μπήκαν στόν «Όδηγό». Από τόν άποκλεισμό αυτό τό σύνολο των έργατών τής μεταλλευτικής και μεταλλουργικής βιομηχανίας στήν Εύρωπαϊκή Ρωσία θά έλαττωθεί κατά 35 χιλιάδες (340 — 35 = 305 χιλιάδες).

100 — 201 — 187; В) 100 — 245 — 308; С) 100 — 320 — 477. Слѣд., сумма производства всѣхъ крупныхъ фабрикъ возрасла почти втрое, причемъ чѣмъ крупнѣе фабрики, тѣмъ быстрее шло это возрастаніе. Но если мы сравним производительность труда за каждый отдѣльный годъ по различнымъ разрядамъ, то увидимъ нѣсколько иное. Средняя величина суммы производства, приходящаяся на одного рабочаго во всѣхъ крупныхъ фабрикахъ, будетъ: 866 руб.—1.250—1.260, а по разрядамъ: А) 901—1.410—1.191; В) 800—1.282—1.574; С) 841—1.082—1.188. Слѣд., за каждый отдѣльный годъ не наблюдается повышенія суммы производства (приходящейся на одного рабочаго) отъ низшаго разряда къ высшему. Происходить это отъ того, что въ разные разряды попадаютъ въ неравномъ отношеніи фабрики разныхъ производствъ, отличающіеся различной стоимостью сырого матеріала, а, слѣдовательно, и различной величиной годового производства на одного рабочаго *).

Разбирать столь же подробно данныя за 1879—1890 гг. и за 1879—1890—1894—5 гг. мы находимъ лишнимъ, такъ какъ это значило бы повторять по поводу нѣсколько иныхъ процентныхъ отношеній все сказанное выше.

Въ последнее время въ „Сводѣ отчетовъ фабричныхъ инспекторовъ“ приводятся данныя о распредѣленіи фабрикъ и заводовъ на группы по числу рабочихъ. Вотъ эти данныя за 1903-й годъ:

Въ 1903 г. (60,1 р. вкл.)		Въ 64 губ. Россіи.		Въ 50 губ. Евр. Росс.		
губ.	рабоч.	Группы ф.з. за- веденій.	Число заведе- ній.	Число ра- бочихъ.	Число заведе- ній.	Число ра- бочихъ.
5.401 -	87957	Менѣе 20 рабоч.	5.749	63.652	4.533	51.728
4.583 -	152108	21—50	5.084	158.082	4.253	134.194
2.112 -	152118	51—100	2.271	156.789	1.897	130.642
2.159 -	492.229	101—500	2.095	463.368	1.755	383.000
433 -	220839	501—1000	404	276.486	349	240.440
229 -	663.391	Свыше 1000	238	521.511	210	457.534
<u>29285 - 1.808.109</u>		Всего . . .	15.821	1.640.406	12.997	1.397.538

Данныя эти могутъ быть сравниваемы съ вышеприведенными лишь при допущеніи нѣкоторой невѣрности, правда, ничтожной. Во всякомъ случаѣ эти данныя показываютъ, что число крупныхъ

* Напр., за 1866 г. въ разрядъ А вошло 17 сахарофаинадныхъ заводовъ, въ которыхъ на 1 рабочаго приходится около 6 тыс. руб. годового производства, тогда какъ на текстильныхъ фабрикахъ (вошедшихъ въ высшіе разряды) приходится 500—1.500 р. годового производства на одного рабочаго.

1908 { 1903
и 1904 г. вкл. } 1903
2.901 - 1.440.859 2.737 - 1.261.503

Η σελίδα 405 του βιβλίου «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία»
(έκδοση του 1908) με παρατηρήσεις του Β. Ι. Λένιν.

Σμίκρονση

τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (τό 1890 ἦταν 1180 χιλιάδες) *τά τρία τέταρτα* (τά 74,6%) εἶναι συγκεντρωμένοι στίς ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν πάνω ἀπό 100 ἐργάτες. Σχεδόν οἱ μισοί (570 χιλιάδες ἀπό τίς 1180 χιλιάδες) εἶναι συγκεντρωμένοι στίς ἐπιχειρήσεις πού ἔχουν ἀπό 500 καί πάνω ἐργάτες*.

Νομίζουμε ὅτι δέν εἶναι περιττό νά θίξουμε ἐδῶ τό ζήτημα πού ἀνακίνησε ὁ κ. Ν.—ον, ὅτι σέ σύγκριση μέ τήν περίοδο 1865–1880 στήν περίοδο 1880–1890 «ἐπιβραδύνθηκε» ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί ἡ αὔξηση τοῦ «ἐργοστασιακοῦ πληθυσμοῦ»**. Ἀπό τή λαμπρή αὐτή ἀνακάλυψη ὁ κ. Ν.—ον κατάφερε, μέ τήν πρωτότυπη λογική πού τόν χαρακτηρίζει, νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι τάχα «τά γεγονότα ἐπιβεβαιώνουν πέρα γιά πέρα» τόν ἰσχυρισμό πού προβάλλει στό «Δοκίμιό» του, ὅτι «ὁ καπιταλισμός, ὅταν φτάσει σ' ἕναν ὀρισμένο βαθμό τῆς ἀνάπτυξής του, περιορίζει τήν ἴδια τήν ἐσωτερική ἀγορά του». Πρῶτα, εἶναι ἐξωφρενικό ἀπό τήν «ἐπιβράδυνση τῆς αὔξεσης» νά συμπεράνετε τόν περιορισμό τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς. Μιά καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν αὐξάνει γρηγορότερα ἀπό τόν πληθυσμό (κι αὐτό εἶναι γεγονός σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ ἴδιου τοῦ κ. Ν.—ον: ἀπό τό 1880 ὡς τό 1890 ἡ αὔξηση αὐτή εἶναι 25 %), σημαίνει ὅτι ὁ πληθυσμός ἀποτραβιέται ἀπό τή γεωργία καί ἡ ἐσωτερική ἀγορά ἀναπτύσσεται ἀκόμα καί γιά τά εἶδη ἀτομικῆς κατανάλωσης. (Ἀφήνουμε πιά τήν ἀγορά μέσων παραγωγῆς). Δεύτερο, σέ μιᾶ κεφαλαιοκρατική χώρα πρέπει πάντοτε σέ μιᾶ ὀρισμένη βαθμίδα τῆς ἀνάπτυξής της νά γίνεται μιᾶ «ἐλάττωση τῆς αὔξεσης» πού ἐκφράζεται σέ ποσοστά, γιατί σέ ποσοστά τά μικρά μεγέθη μεγαλώνουν πάντα γρηγορότερα ἀπό τά μεγάλα. Ἀπό τό γεγονός, ὅτι τά πρῶτα βήματα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ γίνονται πολύ γρήγορα, μπορεί

* Ἡ βιομηχανική ἀπογραφή τοῦ 1895 ἀναφέρει ὅτι σέ ὅλη τή βιομηχανία τῆς Γερμανίας, μαζί καί στό ἀνοιγμα ὀρυχείων πού στή Ρωσία δέν καταγράφεται, ὑπάρχουν 248 ἐπιχειρήσεις μέ 1000 καί πάνω ἐργάτες. Σ' αὐτές τίς ἐπιχειρήσεις ἐργάζονταν 430 286 ἐργάτες. Συνεπῶς, τά μεγάλα ρωσικά ἐργοστάσια εἶναι μεγαλύτερα ἀπό τά γερμανικά.

** «Ρούσκογε Μπογκάτσιβο», 1894, ἀρ. φύλλου 6, σελ. 101 κ. ἐ. Τά στοιχεῖα γιά τά μεγάλα ἐργοστάσια πού ἀναφέραμε, μαρτυροῦν ἐπίσης ὅτι τό ποσοστό αὔξεσης στήν περίοδο 1879–1890 εἶναι μικρότερο σέ σύγκριση μέ τήν περίοδο 1866–1879.

νά βγάλει κανείς μονάχα τὸ συμπέρασμα ὅτι μιὰ νεαρή χώρα τείνει νά φτάσει τίς πιό παλιές. Δέν εἶναι ὅμως σωστό νά παίρνει κανείς τήν αὐξηση σέ ποσοστά τῆς ἀρχικῆς περιόδου σάν μέτρο γιά τίς κατοπινές περιόδους. Τρίτο, τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῆς «ἐλάττωσης τῆς αὐξησης» καθόλου δέν ἀποδειχεται ἀπό τή σύγκριση τῶν περιόδων πού πῆρε ὁ κ. Ν.—ον. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας δέν μπορεῖ νά προχωρεῖ παρά μονάχα κυκλικά. Γι' αὐτό τὸ λόγο, γιά τή σύγκριση διαφόρων περιόδων εἶναι ἀπαραίτητο νά παίρνονται στοιχεῖα γιά πολλά χρόνια*, ὥστε νά μποροῦν νά φαίνονται καθαρά τά χρόνια τῆς μεγάλης ἀνθισης, τῆς ἀνόδου καί τά χρόνια τῆς κάμψης. Ὁ κ. Ν.—ον δέν τὸ ἔκανε αὐτό καί γι' αὐτό ἔπεσε σέ μεγάλο λάθος, γιατί δέν πρόσεξε ὅτι τὸ 1880 ἦταν χρόνος μεγάλης ἀνόδου. Καί κάτι περισσότερο, ὁ κ. Ν.—ον δέ δίστασε ἀκόμα καί νά «ἐπινοήσει» ἕναν ἀντίθετο ἰσχυρισμό. «Πρέπει ἀκόμα νά σημειώσουμε — λέει ὁ κ. Ν.—ον — ὅτι ὁ ἐνδιάμεσος» (ἀνάμεσα στό 1865 καί 1890) «χρόνος 1880 ἦταν χρόνος κακῆς σοδιάς, γι' αὐτό ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού καταγράφηκαν αὐτό τὸ χρόνο ἦταν κατώτερος ἀπό τόν κανονικό»! (ibid., σελ. 103–104). Ἐφτανε νά ρίξει μιὰ ματιὰ ὁ κ. Ν.—ον στό κείμενο τῆς ἴδιας ἐκδοσης ἀπό τήν ὁποία πῆρε τούς ἀριθμούς γιά τὸ 1880 («Ὁδηγός», 3η ἐκδοση), γιά νά μπορέσει νά διαβάσει ἐκεῖ ὅτι τὸ 1880 διακρίνεται γιά τὸ «ἄλμα» στή βιομηχανία, ἰδιαίτερα στή βυρσοδεψία καί στήν παραγωγή μηχανῶν (σελ. IV), ὅτι αὐτό ἔγινε γιατί αὐξήθηκε ἡ ζήτηση εἰδῶν μετὰ τόν πόλεμο καί γιατί αὐξήθηκαν οἱ κρατικές παραγγελίες. Ἄρκει νά ξεφυλλίσει κανείς τόν «Ὁδηγό» γιά τὸ 1879, γιά νά δεῖ παραστατικά τήν ἔκταση αὐτοῦ τοῦ ἄλματος**. Ὅμως ὁ κ. Ν.—ον γιά τὸ χατίρι τῆς ρωμαντικῆς θεωρίας του δέ διστάζει νά διαστρεβλώσει ἀνοιχτά τά γεγονότα.

* Ὅπως ἔκανε λχ. ὁ κ. Τ.-Μπαρανόβσκι στήν ἐργασία του «Ἡ φάμπρικα», σελ. 307 καί διάγραμμα. Ἀπό τὸ διάγραμμα φαίνεται καθαρά ὅτι τὸ 1879, καί ἀκόμα περισσότερο τά χρόνια 1880 καί 1881 ἦταν χρόνια μεγάλης ἀνόδου.

** Βλ. λχ. τήν παραγωγή τσόχας, ὅπου γίνεται ἐντατική παραγωγή στρατιωτικῆς τσόχας τῆ βυρσοδεψία, ὅπου ἔχουμε τεράστια ἀναζωογόνηση τὰ δερμάτινα εἶδη: μιὰ μεγάλη φάμπρικα παράγει εἶδη ἀξίας 2,5 ἑκατομμυρίων ρουβλίων «γιά τὸ ὑπογραφεῖο στρατιωτικῶν» (σελ. 288). Τὰ ἐργοστάσια Ἰζέβσκι καί Σεστρόρέτσκ κατασκευάζουν εἶδη πυροβολικοῦ ἀξίας 7 1/2 ἑκατομμυρίων ρουβλίων ἐναντι 1 1/4 ἑκατομμυρίων ρουβλίων τὸ 1890. Στήν χαλκουργία εἶναι ἀξιοπρόσεχτη ἡ κατασκευή εἰδῶν γιά τὸ στρατό καί στρατιωτικῶν συσκευῶν (σελ. 388–389). Τὰ πυριτιδοποιεῖα δουλεύουν μέ πλήρη ἔνταση κτλ.

VIII. Η ΕΔΑΦΙΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

Γιά νά χαρακτηρίσουμε τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, ἔκτος ἀπό τό ζήτημα τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς στίς μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις, ἔχει σημασία καί τό ζήτημα τῆς συγκέντρωσης τῆς παραγωγῆς σέ διάφορα κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, καθῶς καί τό ζήτημα τῶν διαφόρων τύπων τῶν βιομηχανικῶν κέντρων. Δυστυχῶς, ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια ὄχι μόνο δέ δίνει ἱκανοποιητικό καί συγκρίσιμο ὕλικό, ἀλλά καί τό ἐπεξεργάζεται κατά ἓνα τρόπο πού δέν εἶναι καθόλου ἱκανοποιητικός. Λχ. στίς σύγχρονες ἐκδόσεις ἡ ἔδαφική κατανομή τῆς βιομηχανίας δίνεται μόνο κατά ὀλόκληρα κυβερνεῖα (κι ὄχι κατά πόλεις καί νομούς, ὅπως αὐτό ἔχει γίνει στίς καλύτερες ἐκδόσεις τῆς δεκαετίας 1860-1870, πού ἀναπαράστανιν μάλιστα τήν ἔδαφική κατανομή τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας σέ χάρτες). Γιά νά δοθεῖ ὅμως μιά ἀκριβῆς εἰκόνα τῆς ἔδαφικῆς κατανομῆς τῆς μεγάλης βιομηχανίας, εἶναι ἀπαραίτητο νά παρθοῦν τά στοιχεῖα κατά χωριστά κέντρα, δηλαδή κατά χωριστές πόλεις, ἐργοστασιακοῦς συνοικισμοῦς ἢ ὁμάδες ἐργοστασιακῶν συνοικισμῶν, πού βρίσκονται σέ κοντινή ἀπόσταση ὁ ἓνας ἀπό τόν ἄλλο. Τά κυβερνεῖα ὅμως ἡ οἱ νομοί εἶναι πολύ μεγάλες ἔδαφικές μονάδες*. Γι' αὐτό τό λόγο θεωρήσαμε ἀπαραίτητο νά ὑπολογίσουμε μέ βάση τοῦς «Ὁδηγούς» γιά τό 1879 καί τό 1890 τά στοιχεῖα πού δείχνουν τή συγκέντρωση τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας μας στά κυριό-

* «... Στήν περιοχὴ τῶν νομῶν (τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας) οἱ φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια δέν κατανέμονται καθόλου ἰσόμετρα: σέ νομούς μέ μεγάλη βιομηχανική ἀνάπτυξη πλάι σέ τοποθεσίες, πού λόγω τῆς λίγο-πολύ σημαντικῆς συσσωρεύσεως τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων, μποροῦν νά ὀνομαστοῦν πραγματικά βιομηχανικά κέντρα, ὑπάρχουν ὀλόκληρες ἐπαρχίες πού δέν ἔχουν σχεδόν καμιὰ ἐργοστασιακὴ βιομηχανία, καί ἀντίθετα σέ νομούς γενικά φτωχοῦς σέ φάμπρικες καί ἐργοστάσια ὑπάρχουν περιφέρειες στίς ὁποῖες ἀναπτύχθηκε σέ λίγο-πολύ σημαντικό βαθμὸ ἡ μιά ἢ ἡ ἄλλη βιοτεχνία καί ὅπου πλάι στίς καλύτερες τῶν βιοτεχνῶν καί στά οἰκιακά ἐργαστήρια ζεπετάχτηκαν καί μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις μ' ὄλες τίς χαρακτηριστικὲς ιδιότητες τῆς μεγάλης παραγωγῆς» («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας». Τμῆμα ὕγειονομικῆς στατιστικῆς, τόμ. IV, μέρος I, Μόσχα, 1890, σελ. 141). Ἡ ἐκδοσὴ αὐτὴ πού εἶναι ἡ καλύτερη στή σύγχρονη φιλολογία τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς, μᾶς δίνει μιά εἰκόνα γιά τήν ἔδαφική κατανομή τῆς μεγάλης βιομηχανίας μέ ἓνα λεπτομερειακὰ συνταγμένο χάρτη. Γιά νά δοθεῖ μιά ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς ἔδαφικῆς κατανομῆς τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας, ὑπολείπεται μόνο ἡ ταξινόμηση τῶν κέντρων ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμὸ τῶν ἐργοστασίων, τῶν ἐργατῶν καί τῆς συνολικῆς παραγωγῆς.

τερα κέντρα. Στόν πίνακα πού βάλαμε στό παράρτημα (παράρτημα III) μπήκαν στοιχεία γιά 103 έργοστασιακά κέντρα τής Εύρωπαϊκής Ρωσίας, πού συγκεντρώνουν περίπου τούς μισούς έργοστασιακούς εργάτες*.

Ο πίνακας μās δείχνει τρείς κύριους τύπους έργοστασιακών κέντρων στή Ρωσία: 1) Πόλεις. Βρίσκονται στήν πρώτη θέση καί ξεχωρίζουν γιά τήν πιό μεγάλη συγκέντρωση καί εργατῶν καί βιομηχανικῶν επιχειρήσεων. Ίδιαίτερα διακρίνονται ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη οἱ μεγάλες πόλεις. Τό 1890 οἱ πρωτεύουσες συγκέντρωναν περίπου 70 χιλιάδες έργοστασιακούς εργάτες (ὑπολογίζοντας μαζί καί τά προάστια τῶν πρωτευουσῶν), ἡ Ρίγα 16 χιλιάδες, τό Ίβάνοβο Βοζνεσένσκ 15 χιλιάδες, τό Μπογκορόντσκ 10 χιλιάδες εργάτες τό 1890, οἱ ὑπόλοιπες πόλεις λιγότερο ἀπό 10 χιλιάδες. Φτάνει νά ρίξει κανεῖς μιά πεταχτή ματιά στούς επίσημους ἀριθμούς τῶν έργοστασιακῶν εργατῶν σέ μερικές μεγάλες πόλεις (Ὁδησσός — 8,6 χιλιάδες τό 1890, Κίεβο — 6 χιλιάδες, Ροστόβ τοῦ Ντόν — 5,7 χιλιάδες κτλ.), γιά νά πειστεῖ, ὅτι οἱ ἀριθμοί αὐτοί εἶναι σέ γελοῖο βαθμό μικροί. Τό παράδειγμα τής Πετρούπολης, πού ἀναφέραμε πιό πάνω, δείχνει πόσες φορές θάμασταν ὑποχρεωμένοι νά μεγαλώσουμε αὐτούς τούς ἀριθμούς, γιά νά βροῦμε τό συνολικό ἀριθμό τῶν βιομηχανικῶν εργατῶν σέ παρόμοια κέντρα. Πλαί στίς πόλεις εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀναφέρουμε καί τά προάστια. Συχνά τά προάστια τῶν μεγάλων πόλεων ἀποτελοῦν ἀξιόλογα βιομηχανικά κέντρα, ὅμως μέ βάση τά στοιχεία μας μπορούσαμε νά ξεχωρίσουμε μονάχα ἓνα τέτιο κέντρο: τά προάστια τής Πετρούπολης, ὅπου τό 1890 ὑπῆρχαν 18,9 χιλιάδες εργάτες. Μερικοί συνοικισμοί τοῦ νομοῦ Μόσχας πού μπήκαν στόν πίνακά μας εἶναι οὐσιαστικά ἐπίσης προάστια**.

* Στόν πίνακα μπήκαν μόνο οἱ επιχειρήσεις πού εἶχαν συνολική παραγωγή ἀξίας τουλάχιστο 2 χιλιάδες ρούβλια καί ἀπό τούς μύλους μόνο οἱ ἀτόμυλοι. Οἱ ἐξωτερικοί εργάτες ἀποκλείστηκαν ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχαν ἐνδείξεις ὅτι εἶχαν περιληφθεῖ στόν ἀριθμό τῶν έργοστασιακῶν εργατῶν. Τέτιο ἀποκλεισμοί σημειώνονται μέ ἀστερίσκο (*). Ἡ ἄνοδος τής βιομηχανίας τό 1879 δέν μπορεῖ παρά νά φαίνεται καί σ' αὐτά τά στοιχεία.

** «. . . Τό μεγάλο χωριό Τσερκίζοβο, πού βρίσκεται κοντά στή Μόσχα, εἶναι, ὅπως λέν οἱ ντόπιοι κάτοικοι, μιά μεγάλη φάμπρικα κι ἀποτελεῖ στήν κυριολεκτική σημασία τής λέξης συνέχεια τής Μόσχας. . . Ἐπίσης ἐκεῖ δίπλα, πέρα ἀπό τήν πύλη Σεμίνοβσκαγια. . . βρίσκεται ἓνα ἄλλο πλήθος ἀπό διάφορες φάμπρικες. . . Καί σέ κοντινή ἀπόσταση ἀπό κεῖ βλέπουμε τό χωριό Ἰσμαήλοβο μέ τίς ὑφαντουργικές του επιχειρήσεις καί μέ τήν τεράστια μανουφακτούρα τοῦ Ἰσμαήλοβο». Ὅλα αὐτά βρίσκονται στά βόρεια τής Μόσχας. Στά νότια τής Μόσχας «πέρα ἀπό τήν πύλη Σερπουχόβσκαγια

Δεύτερος τύπος κέντρων είναι τὰ βιομηχανικά χωριά, πού είναι πάρα πολλά στά κυβερνεΐα Μόσχα, Βλαντίμιρ καί Κοστρομά (ἀπό τό σύνολο τῶν 63 πιό σπουδαίων κέντρων τῆς ὑπαΐθρου, πού μπῆκαν στόν πίνακά μας, τὰ 42 βρίσκονται σ' αὐτά τὰ κυβερνεΐα). Ἐπικεφαλῆς αὐτῶν τῶν κέντρων στέκει ἡ κωμόπολη Ὀρέχοβο-Ζούγεβο (στόν πίνακα μπῆκαν χωριστά τό Ὀρέχοβο καί τό Ζούγεβο, ὅμως ἀποτελοῦν ἕνα κέντρο). Ὡς πρός τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν ὑστερεΐ μονάχα ἀπό τίς πρωτεύουσες (τό 1890 εἶχε 26,8 χιλιάδες ἐργάτες)*. Στά τρία κυβερνεΐα πού ἀναφέραμε, καθὼς καί στά κυβερνεΐα Γιαροσλάβ καί Τβέρ, τὰ περισσότερα ἀπό τὰ βιομηχανικά κέντρα τῆς ὑπαΐθρου σχηματίζονται ἀπό τίς μεγάλες ὑφαντουργικές φάμπρικες (κλωστοῦφαντουργεΐα βαμβακερῶν εἰδῶν, παραγωγή λινῶν ὑφασμάτων, ἐριουργία κτλ.). Παλιότερα στά χωριά αὐτά ὑπῆρχαν σχεδόν πάντα γραφεΐα πού μοίραζαν δουλιά στα σπίτια, δηλαδή κέντρα κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτοῦρας, πού ὑπότασσε τῇ μάζα τῶν γύρω ὑφαντουργῶν πού δούλευαν σέ χειροκίνητους ἀργαλειούς. Στίς περιπτώσεις πού ἡ στατιστική δέν ἀνακατεῦει τοὺς ἐργάτες πού δουλεύουν στα σπίτια μέ τοὺς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες, τὰ στοιχεΐα γιά τὴν ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν κέντρων δείχνουν ἀνάγλυφα τὴν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας πού προσελκύει χιλιάδες ἀγρότες ἀπὸ τὴ γύρω περιοχὴ καί τοὺς μετατρέπει σ' ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες. Ἐπειτα, ἕνας σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων σχηματίζεται ἀπὸ μεγάλες μεταλλευτικές καί μεταλλουργικές ἐπιχειρήσεις (τῆς Κολόμνα στό χωριὸ Μπόμπροβο, τοῦ Γιούζοβο, τοῦ Μπριάνσκ κτλ.). Τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ ἀνήκουν στὴ μεταλλευτικὴ καί μεταλλουργικὴ βιομηχανία καί γι' αὐτό τό λόγο δέν μπῆκαν στόν πίνακά μας. Τὰ ἐργοστάσια ζάχαρης ἀπὸ ζαχαρότευτλα πού βρίσκονται στα χωριά καί στίς κωμοπόλεις τῶν νοτιοδυτικῶν κυβερνεΐων σχηματίζουν ἐπίσης ἀρκετὰ βιομηχανικά κέντρα τῆς ὑπαΐθρου. Γιά παράδειγμα πήραμε ἕνα ἀπ' τὰ μεγαλύτερα, τὴν κωμόπολη Σμέλα τοῦ κυβερνεΐου Κίεβου.

βρίσκουμε πρὶν ἀπ' ὅλα τὴν τεράστια μανουφακτοῦρα τοῦ Ντανίλοβσκ, πού μόνη τῆς ἀποτελεΐ μιὰ ὀλόκληρη κωμόπολη. . . Πιὸ πέρα, σέ μικρὴ ἀπόσταση τό ἕνα ἀπὸ τό ἄλλο, βρίσκεται μιὰ ἄλλη ὀλόκληρη ἀλυσίδα ἀπὸ μεγάλα τουβλοποιεΐα» κτλ. («Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων» πού ἀναφέραμε, IV, μέρος I, σελ. 143-144). Συνεπῶς, στὴν πραγματικότητα, ἡ συγκέντρωση τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας εἶναι πιὸ σημαντικὴ ἀπ' ὅ,τι τὴν παρουσιάσαμε στόν πίνακά μας.

* Τό 1879 τοὺς ὑπολόγιζαν μόνο σέ 10,9 χιλιάδες. Φαίνεται χρησιμοποιοῦνταν διάφορες μέθοδοι ἀπογραφῆς.

Τρίτο είδος βιομηχανικῶν κέντρων εἶναι τὰ «βιοτεχνικά» χωριά, στὰ ὁποῖα οἱ μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις ὑπολογίζονται ὄχι σπάνια σάν «φάμπρικές κι ἐργοστάσια». Πρότυπα τέτιων κέντρων χρησιμεύουν στὸν πίνακά μας τὰ χωριά Πάβλοβο, Βόρσμα, Μπογκορόντσκογε καὶ Ντουμπόβκα. Μιά σύγκριση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν σέ τέτια κέντρα μέ ὄλον τὸν πληθυσμό πού ἀσχολεῖται μέ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα ἔγινε πῶ πάνω γιά τό χωριό Μπογκορόντσκογε*.

* Ἄν ταξινομήσουμε τὰ κέντρα τοῦ πίνακά μας ἀνάλογα μέ τὸν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἔχει κάθε κέντρο καὶ ἀνάλογα μέ τό είδος τῶν κέντρων (πόλεις καὶ χωριά), ἔχουμε τὰ παρακάτω στοιχεῖα [βλ. τὸν πίνακα στή σελ. 547. Σύντ.].

Ἄπό τὸν πίνακα αὐτὸν φαίνεται ὅτι τό 1879 σέ 103 κέντρα ἦταν συγκεντρωμένοι 356 χιλιάδες ἐργάτες (σέ ἓνα σύνολο ἀπό 752 χιλιάδες) καὶ τό 1890 451 χιλιάδες (ἀπό ἓνα σύνολο 876 χιλιάδες). Συνεπῶς, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε κατὰ 26,8%, τή στιγμή πού στίς μεγάλες φάμπρικές γενικά (μέ 100 καὶ πλέον ἐργάτες) ἡ αὐξηση ἦταν μόνο 22,2%, ἐνῶ ὁ γενικός ἀριθμὸς τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν αὐξήθηκε στό ἴδιο διάστημα μόνο κατὰ 16,5%. Ἔτσι, οἱ ἐργάτες τραβιοῦνται πρὸς τὰ μεγαλύτερα κέντρα. Τό 1879 ὑπῆρχαν μονάχα 11 κέντρα πού εἶχαν πάνω ἀπό 5 χιλιάδες ἐργάτες, ἐνῶ τό 1890 ὑπῆρχαν κιάς 21 τέτια κέντρα. Ἰδιαίτερα χτυπάει στό μάτι ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κέντρων πού ἔχουν 5-10 χιλιάδες ἐργάτες. Αὐτό ἔγινε γιά δύο λόγους: 1) λόγω τῆς ἐξαιρετικῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στό Νότο (Ὁδησσός, Ροστόβ τοῦ Ντόν κτλ.) καὶ 2) ἐξαιτίας τῆς ἀνάπτυξης τῶν βιομηχανικῶν χωριῶν στὰ κεντρικά κυβερνεῖα.

Ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στὰ ἀστικά καὶ στὰ ἀγροτικά βιομηχανικά κέντρα δείχνει ὅτι τὰ τελευταῖα εἶχαν τό 1890 *περίπου τό ἓνα τρίτο* τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν στὰ σπουδαιότερα κέντρα (152 χιλιάδες ἀπό τίς 451). Γιά ὄλη τή Ρωσία ἡ ἀναλογία αὐτὴ πρέπει νά εἶναι μεγαλύτερη, δηλαδή περισσότερο ἀπό τό ἓνα τρίτο τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν πρέπει νά βρίσκονται ἔξω ἀπό τίς πόλεις. Πραγματικά, ὅλα τὰ ἀξιόλογα ἀστικά κέντρα μπῆκαν στὸν πίνακά μας, ἐνῶ, ἐκτός ἀπ' αὐτὰ πού ἀναφέραμε, ὑπάρχουν πάρα πολλὰ κέντρα τῆς ὑπαίθρου πού ἔχουν ἀπό μερικὲς ἑκατοντάδες ἐργάτες (χωριά μέ ἐργοστάσια ὑαλοργίας, τουβλοποιίας, οἰνοπνευματοποιίας, ζάχαρης κτλ.). Ἐπίσης καὶ

* Βλ. σέ τοῦτο τὸν τόμο, σελ. 525. Ἡ Σύντ.

Τά σπουδαιότεμα κέντρα τής έργουστασιακής βιομηχανίας στην Ευρωπαϊκή Ρωσία

	1879				1890						
	Αριθμός κέντρων		Αριθμός φάμπρικων κι έργοστασιών	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ποβύλια	Αριθμός έργων	Αριθμός φάμπρικων κι έργοστασιών		Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ποβύλια	Αριθμός έργων		
	Σε πόλεις	Σε χωρία				Σε πόλεις	Σε χωρία				
Όμάδες κέντρων άναλογα μέ τον άριθμό των έργων κι άνάλογα μέ τό είδος των κέντρων											
Κέντρα πού έχουν 10 000 έργατες και πάνω...	4	5	1 393	279 398	158 670	6	1	7	1 644	361 371	206 862
Κέντρα πού έχουν 5-10 χιλ. έργατες	6	6	148	65 974	49 340	10	4	14	931	151 029	90 229
Κέντρα πού έχουν 1-5 χιλ. έργατες	22	37	59	174 171	133 712	17	48	65	804	186 422	144 255
Σύνολο κέντρων μέ 1000 έργατες και πάνω	32	38	70	519 543	341 722	33	53	86	3 379	698 822	441 346
Κέντρα πού έχουν λιγότερους από 1000 έρ- γάτες	8	20	28	17 144	14 055	6	10	16	259	8 159	9 898
Κέντρα χωρίς έργατες	---	5	5	---	---	1	---	1	---	---	---
Σύνολο	40	63	103	536 687	355 777	40	63	103	3 638	706 981	451 244
Πόλεις (και προάστια)	40	---	40	421 310	257 181	40	---	40	3 327	535 085	298 651
Συνοικισμοί (κεφαλοχώρια και κομπολιές)...	---	63	63	115 377	98 596	---	63	63	311	171 896	152 593

οί εργάτες τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας εἶναι ἐγκαταστημένοι κυρίως ἔξω ἀπό τίς πόλεις. Γι' αὐτό τό λόγο μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι ἀπό τό συνολικό ἀριθμό τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καί τῶν ἐργατῶν τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὄχι λιγότεροι (ἴσως καί περισσότεροι) ἀπό τούς μισούς βρίσκονται ἔξω ἀπό τίς πόλεις. Τό συμπέρασμα αὐτό ἔχει σπουδαία σημασία, γιατί δείχνει ὅτι ἀριθμητικά ὁ βιομηχανικός πληθυσμός τῆς Ρωσίας ξεπερνάει σημαντικά τόν πληθυσμό τῶν πόλεων*.

* Ἄν ἐξετάσουμε τό ζήτημα τῆς σχετικῆς γρήγορης ἀνάπτυξης τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στή ἀστικά καί στή ἀγροτικά βιομηχανικά κέντρα, θά δοῦμε ὅτι ἀπό τήν ἄποψη αὐτή τά τελευταῖα προπορεύονται ἀναμφισβήτητα. Ὁ ἀριθμός τῶν ἀστικῶν βιομηχανικῶν κέντρων μέ 1000 καί πάνω ἐργάτες ἀυξήθηκε στή δοσμένη περίοδο πάρα πολύ λίγο (ἀπό 32 σέ 33), ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων ἀυξήθηκε πάρα πολύ (ἀπό 38 σέ 53). Σέ 40 ἀστικά βιομηχανικά κέντρα ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν ἀυξήθηκε μονάχα κατά 16,1% (ἀπό 257 σέ 299 χιλιάδες), ἐνῶ σέ 63 ἀγροτικά βιομηχανικά κέντρα ἀυξήθηκε κατά 54,7% (ἀπό 98 $\frac{1}{2}$ σέ 152 $\frac{1}{2}$ χιλιάδες). Ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργατῶν, πού ἀναλογεῖ σέ ἕνα ἀστικό βιομηχανικό κέντρο, ἀυξήθηκε μόνο ἀπό 6,4 χιλιάδες σέ 7,5 χιλιάδες, ἐνῶ σέ ἕνα ἀγροτικό βιομηχανικό κέντρο ἀυξήθηκε ἀπό 1,5 χιλιάδα σέ 2,4 χιλιάδες. Ἔτσι, ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία, ὅπως φαίνεται, ἔχει τήν τάση νά ἐπεκτείνεται μέ ἰδιαίτερη ταχύτητα ἔξω ἀπό τίς πόλεις — νά δημιουργεῖ νέα βιομηχανικά κέντρα καί νά τά ἀναπτύσσει γρηγορότερα ἀπ' ὅ,τι τά ἀστικά κέντρα — νά διεισδύει βαθιά στίς ἀπόκεντρες ἀγροτικές γωνιές, τίς ἀποσπασμένες θάλαγε κανεῖς ἀπό τόν κόσμο τῶν μεγάλων κεφαλαιοκρατικῶν ἐπιχειρήσεων. Τό ἐξαιρετικά σπουδαῖο αὐτό γεγονός μᾶς δείχνει 1) μέ τί ταχύτητα μεταμορφώνει ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία τίς κοινωνικο-οικονομικές σχέσεις. Αὐτό πού παλιότερα διαμορφωνόταν στή διάρκεια αἰῶνων, πραγματοποιεῖται τώρα μέσα σέ καμιά δεκαριά χρόνια. Φτάνει λχ. νά συγκρίνει κανεῖς τό σχηματισμό ὀρισμένων μή γεωργικῶν κέντρων, σάν τά «βιοτεχνικά χωριά», πού ἀναφέραμε στό προηγούμενο κεφάλαιο: Μπογκορόντσκογε, Πά-

* Ἡ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἔγινε στίς 28 τοῦ Γενάρη 1897, ἐπιβεβαίωσε πέρα γιά πέρα αὐτό τό συμπέρασμα. Ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία ὑπολογίστηκε σέ 16 828 395 άτομα καί τῶν δύο φύλων. Ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός ὅμως, ὅπως δείξαμε πῶς πάνω εἶναι 21,7 ἑκατομμύρια. (Ἰσοσημείωση στή 2η ἔκδοση.)

βλοβο, Κίμρι, Χοτέιτσι, Βελίκογε κτλ., με τό προτσές τής δημιουργίας τών νέων κέντρων από τό σύγχρονο έργοστάσιο, πού τραβάει μεμιάς κατά χιλιάδες τόν άγροτικό πληθυσμό στους βιομηχανικούς συνοικισμούς*. Δίνεται τεράστια ώθηση στον κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας. Τήν παλιά μόνιμη έγκατάσταση και τήν κλειστή ζωή του πληθυσμού τή διαδέχεται σάν άπαραίτητος όρος τής οικονομικής ζωής ή κινητικότητα του πληθυσμού. 2) Ή μετακίνηση έργοστασίων στο χωριό δείχνει, ότι ο καπιταλισμός υπερνικάει τά έμπόδια πού του βάζει ο κλειστός χαρακτήρας κάστας πού διακρίνει τήν άγροτική κοινότητα και έπωφελεΐται μάλιστα απ' αυτόν τόν κλειστό χαρακτήρα. "Αν τό χτίσιμο έργοστασίων στά χωριά παρουσιάζει όχι λίγες δυσκολίες, σέ άντιστάθμισμα όμως έξασφαλίζει φτηνούς εργάτες. 'Αφού δέν αφήνουν τό μουζικό νά πάει στο έργοστάσιο, πηγαίνει τό έργοστάσιο στο μουζικό**. 'Ο μουζικός δέν είναι τελείως έλεύ-

* «Από τό 1887 ως τό 1896 ο πληθυσμός τής κωμόπολης Κριβόι Ρόγκ αυξήθηκε από 6000 σέ 17 000 άτομα. Τό έργοστάσιο του Κάμενσκογε τής εταιρίας Ντιεπρόβσκογε αύξησε τόν πληθυσμό από 2000 σέ 18 000 κατοίκους. Κοντά στο σιδηροδρομικό σταθμό Ντρουζκόβκα, όπου άκόμα τό 1892 υπήρχαν μονάχα οί οικοδομές του σταθμού, σήμερα δημιουργήθηκε ένας συνοικισμός με 6000 άτομα στο έργοστάσιο του Γκνάντσεβο δουλεύουν 3500 άτομα κοντά στο σταθμό Κονσταντινόβκα, όπου οικοδομήθηκαν πολλά έργοστάσια, δημιουργείται ένας καινούργιος κατοικημένος τόπος. Στη Γιούζοβκα σχηματίστηκε μιά πόλη με 29 000 κατοίκους. . . Στο Νίζνι Ντιεπρόβσκ, κοντά στο Αικατερινοσλάβ, σέ μιά έρημη, άμμάδη τοποθεσία όπου σήμερα υπάρχουν πολλά έργοστάσια, δημιουργήθηκε ένας νέος συνοικισμός από 6000 κατοίκους. Τό έργοστάσιο τής Μαριούπολης προσελκύει νέον πληθυσμό πού φτάνει τούς 10 000 κατοίκους κτλ. Στά άνθρακορυχεία σχηματίζονται κατοικημένα κέντρα» («Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897, τεύχος 50). Σύμφωνα με τις πληροφορίες τής «Ρούσκιγε Βέντομοστι» (1897, άρ. φύλλου 322, τής 21 του Νοέμβρη) ή συνέλευση του ζέμιστρο του νομού Μπαχμούτ ζήτησε νά μετατραπούν οί έμπορικοί συνοικισμοί με πληθυσμό 1000 κατοίκους σέ κωμοπόλεις, και με πληθυσμό 5000 σέ πόλεις. . . «Στή χώρα μας παρατηρείται πρωτοφανέρωτη ανάπτυξη τών έμπορικων και βιομηχανικων συνοικισμων. . . Συνολικά αριθμοϋνται κιάλας κάπου 30 συνοικισμοί, πού δημιουργοϋνται κι αναπτϋσσονται με καθαρά άμερικάνικη ταχύτητα. . . Στο Βολίντσεβο, όπου χτίζεται και στις πρώτες μέρες του Νοέμβρη θά μπει σέ λειτουργία ένα τεράστιο μεταλλουργικό έργοστάσιο με 2 ύψικάμινους, για τήν παραγωγή χάλυβος, έλασμάτων και σιδηροτροχιών, υπάρχουν 5-6 χιλιάδες κάτοικοι πού χτίζουν στήν ως τά χτές άκατοίκητη σχεδόν στέπα. Με τή συρροή του εργατικού πληθυσμού παρατηρείται και συρροή έμπόρων, χειροτεχνών, γενικά μικρών βιοτεχνών, πού ύπολογίζουν νά πουλήσουν εύκολα και γρήγορα στον εργατικό πληθυσμό κάθε λογής έμπορεύματα».

** «Τό έργοστάσιο ψάχνει νά βρει φτηνό ύφαντουργό και τόν βρίσκει στο χωριό του. Τό έργοστάσιο είναι ύποχρεωμένο νά ακολουθεΐ τόν ύφαντουργό» («Τά βιοτεχνικά έπαγγέλματα του κυβερνεΐου Βλαντίμιρ», ΙΙΙ, σελ. 63).

θερος (λόγω τῆς ἀλληλέγγυας εὐθύνης καί τῶν περιορισμῶν πού ὑπάρχουν στό ζήτημα τῆς ἐξόδου του ἀπό τήν κοινότητα) γιά νά ψάξει νά βρεῖ τόν πιό συμφερτικό ἐργοδότη, ἐνῶ ὁ ἐργοδότης ξέρει πολύ καλά νά βρίσκει τόν πιό φτηνό ἐργάτη. 3) Ὁ ἀξιόλογος ἀριθμός τῶν ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί ἡ γοργή ἀνάπτυξή τους δείχνει πόσο ἀστήριχτη εἶναι ἡ γνώμη γιά τήν ἀπόσπαση τῆς ρωσικῆς φάμπρικας ἀπό τή μάζα τῆς ἀγροτιᾶς, γιά τήν ἀσθενῆ ἐπίδρασή της πάνω στήν τελευταία. Ἡ ἰδιomorφία τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς ἐργοστασιακῆς μας βιομηχανίας δείχνει, ἀντίθετα, ὅτι ἡ ἐπίδρασή της εἶναι πολύ πλατιά κι ὅτι καθόλου δέν περιορίζεται μέσα στους τέσσερες τοίχους τῶν ἐπιχειρήσεων *. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ὁμως ἡ παραπάνω ἰδιomorφία τῆς ἐδαφικῆς κατανομῆς τῆς ἐργοστασιακῆς μας βιομηχανίας, δέν μπορεῖ ἐπίσης νά μή ἐπιβραδύνει προσωρινά τήν ἀναμορφωτική ἐπίδραση πού ἀσκεῖ ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία πάνω στόν πληθυσμό πού ἀπασχολεῖ. Μετατρέποντας μονομιᾶς τόν καθυστερημένο μουζικό σέ ἐργάτη, ἡ φάμπρικα μπορεῖ γιά ἓνα ὀρισμένο χρονικό διάστημα νά ἐξασφαλίσει τά πιό φτηνά, τά πιό ἀνεξέλιχτα καί τά πιό ὀλιγαρκῆ «χέρια». Εἶναι ὁμως ὀλοφάνερο, ὅτι αὐτή ἡ ἐπιβράδυνση μπορεῖ νά εἶναι μόνο λιγόχρονη κι ὅτι ἐξαγοράζεται μέ μιά ἀκόμα μεγαλύτερη ἐπέκταση τοῦ πεδίου, ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ ἐπίδραση τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας.

ΙΧ. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΔΑΣΙΚΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΥΛΩΝ

Ἐνας ἀπό τούς ἀπαραίτητους ὄρους ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας (καί ἀπό τούς ἐξαιρετικά χαρακτηριστικούς συνοδοιπόρους τῆς ἀνάπτυξῆς της) εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, πού δίνει καύσιμες ὕλες καί ὕλικά γιά τά οἰκοδομικά ἔργα καί τῆς βιομηχανίας πού παράγει οἰκοδομικά ὕλικά. Ἐ ἀρχίσουμε ἀπό τή δασική βιομηχανία.

Ἡ ὕλοτομία καί ἡ πρώτη ἐπεξεργασία τοῦ ξύλου γιά ἀτομική χρῆση ἀποτελοῦν μιά πανάρχαια ἀσχολία τῆς ἀγροτιᾶς, πού παν-

* Θά ὑπενθυμίσουμε τό γεγονός πού ἀναφέραμε πιό πάνω (κεφάλαιο III, ὑποκεφ. IV, σελ. 146, ὑποσημείωση) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 207-208. Ἡ Σύντ.), δηλ. τήν ἐπίδραση τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας στό νομό Μπαχμούτ τοῦ κυβερνεῖου Αἰκατερινοσλάβ πάνω στό τοπικό γεωργικό καθεστώς. — Ἐπίσης εἶναι χαρακτηριστικά τά συνηθισμένα παράπονα τῶν γαιοκτημόνων, ὅτι οἱ φάμπρικες «χαλοῦν» τόν πληθυσμό.

του σχεδόν βρίσκεται μέσα στο γενικό κύκλο των εργασιών του γεωργού. Όταν όμως λέμε δασική βιομηχανία, εννοούμε αποκλειστικά την παραγωγή ξυλείας για πούλψη. Η εποχή μετά τη μεταρρύθμιση χαρακτηρίζεται για τη μεγάλη ανάπτυξη αυτής της βιομηχανίας: η ζήτηση ξυλείας αναπτυσσόταν γρήγορα, και σαν είδους ατομικής κατανάλωσης (ανάπτυξη των πόλεων, αύξηση του μη γεωργικού πληθυσμού στα χωριά, τό γεγονός ότι με τη χειραφέτησή τους οι αγρότες έχασαν τό δάσος τους) και, κυρίως, σαν είδους παραγωγικής κατανάλωσης. Η ανάπτυξη του έμπορίου, της βιομηχανίας, της ζωής των πόλεων, της πολεμικής τέχνης, των σιδηροδρόμων κτλ. κτλ. — όλα αυτά οδήγησαν στην τεράστια αύξηση της ζήτησης ξυλείας για κατανάλωση όχι από τους ανθρώπους, αλλά από τό κεφάλαιο. Στα βιομηχανικά λχ. κυβερνεΐα οι τιμές των καυσόξυλων ανέβαιναν «όχι από μέρα σε μέρα, αλλά από ώρα σε ώρα»: «στά τελευταΐα 5 χρόνια» (ώς τό 1881) «ή τιμή των καυσόξυλων αύξήθηκε στο διπλάσιο και πάνω»*. «Η τιμή της ξυλείας άρχισε νά ανεβαίνει με γιγάντια βήματα»**. Στο κυβερνεΐο Κοστρομά «από τότε πού οι φάμπρικες άρχισαν νά κάνουν τεράστια κατανάλωση καυσόξυλων, ή τιμή τους διπλασιάστηκε μέσα σε 7 χρόνια»*** κτλ. Η έξαγωγή ξυλείας στο έξωτερικό ανέβηκε από 5947 χιλιάδες ρούβλια πού ήταν τό 1856 σε 30 153 χιλιάδες ρούβλια τό 1881 και σε 39 200 χιλιάδες ρούβλια τό 1894, δηλαδή αύξήθηκε με αναλογία 100 : 507:659****. Στην περίοδο 1866—1868 μεταφέρονταν κατά μέσο όρο τό χρόνο από τους έσωτερικούς ύδάτινους δρόμους της Εύρωπαϊκής Ρωσίας 156 εκατομμύρια πούτια ξυλεία για οικοδομές και καυσόξυλα*****, ενώ στην περίοδο 1888—1890 μεταφέρονταν κατά μέσο όρο τό χρόνο 701 εκατομμύρια πούτια *****, δηλαδή ό όγκος των μεταφορών αύξήθηκε περισσότερο από τό τετραπλάσιο. Με τους σιδηροδρόμους μεταφέρονταν στά χρόνια 1888—1890 κατά μέσο όρο 290 εκατομμύρια πούτια *****, ενώ στά 1866—

* «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνεΐου Βλαντίμιρ», I, 61.

** Ibid., IV, 80.

*** Ζμπάνκοφ, «Η επίδραση των πλανόδιων επαγγελμάτων στην κίνηση του πληθυσμού». Κοστρομά, 1887, σελ. 25.

**** «Οι παραγωγικές δυνάμεις». Τό έξωτερικό έμπόριο της Ρωσίας, σελ. 39. Η έξαγωγή ξυλείας τό 1902 ήταν 55,7 εκατομμύρια ρούβλια και τό 1903—66,3 εκατομμύρια ρούβλια. (Υποσημείωση στη 2η έκδοση.)

***** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 486—487.

***** «Στατιστική έπισκόπηση των σιδηροδρόμων και των έσωτερικών ύδάτινων συγκοινωνιών». Πετρούπολη, 1893 (έκδοση του ύπουργείου συγκοινωνίας), σελ. 40.

***** Ibid., σελ. 26.

1868 πιθανώς όχι περισσότερα από 70 εκατομμύρια πούτια *. Δηλαδή όλη ή μεταφορά της ξυλείας στη δεκαετία 1860-1870 ήταν περίπου 226 εκατομμύρια πούτια, ενώ τό 1888-1890 ήταν 991 εκατομμύρια πούτια τό χρόνο, επομένως αύξήθηκε πάνω από τό τετραπλάσιο. Έτσι, είναι αναμφισβήτητη ή τεράστια ανάπτυξη της δασικής βιομηχανίας, προπαντός στην εποχή μετά τή μεταρύθμιση.

Τί είδους είναι λοιπόν ή οργάνωση αυτής της βιομηχανίας; Είναι καθαρά κεφαλαιοκρατική. Οί επιχειρηματίες — «έκμεταλλευτές δασών» αγοράζουν τό δάσος από τούς γαιοκτήμονες καί μισθώνουν εργάτες για τό κόψιμο τών δέντρων, για τό πρίονισμα τών κορμών, για τήν πλωτή μεταφορά της ξυλείας κτλ. Λχ. στό κυβερνείο Μόσχας οί στατιστικοί τών ζέμιστρο υπολόγιζαν ότι υπάρχουν μόνο 337 έκμεταλλευτές δασών από τούς 24 χιλιάδες αγρότες, πού ασχολοῦνταν μέ δασικά επαγγέλματα **. Στο νομό Σλομποντσόι του κυβερνείου Βιάτκας υπάρχουν 123 έκμεταλλευτές δασών, («Οί μικροί είναι στην πλειοψηφία τους εργολάβοι τών μεγάλων» — οί τελευταίοι είναι μόνο 10) καί οί εργάτες πού απασχολοῦνταν μέ τήν ξύλευση 18 865 μέ εισόδημα από 19¹/₂ ρούβλια κατά εργάτη ***. Ό κ. Σ. Κορολένκο υπολόγισε ότι σ' όλη τήν Ευρωπαϊκή Ρωσία ασχολοῦνται μέ δασικές δουλιές κάπου 2 εκατομμύρια αγρότες ****, καί είναι αμφίβολο αν ο αριθμός είναι έξογκωμένος, όταν λχ. σέ 9 νομούς του κυβερνείου Βιάτκας (από τούς 11) υπάρχουν περίπου 56 430 δασικοί εργάτες καί σ' όλο τό κυβερνείο Κοστρομά περίπου 47 χιλιάδες *****. Οί δασικές δουλιές είναι από τίς δουλιές πού αμείβονταν χειρότερα. Οί όροι υγιεινής είναι απαίσιοι καί ή υγεία τών εργατῶν φθείρεται πάρα πολύ. Οί εργάτες πού είναι πεταγμένοι στά άπάτητα δάση μένουν χωρίς καμιά προστασία, καί σ' αυτόν τόν κλάδο της βιομηχανίας βασιλεύουν πέρα για πέρα ή οικονομική ύποδούλωση, τό truck-system κι άλλα παρό-

* Υπολογίζοντας κατά προσέγγιση τό ¹/₅ περίπου όλων τών σιδηροδρομικών φορτίων («Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», σελ. 511· σύγκρ. σελ. 518-519).

** «Σύλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο Μόσχας», τόμ. VII, τεῦχος I, μέρος 2. Συχνά στη χώρα μας στίς δασικές επιχειρήσεις δέν ξεχωρίζουν άωστηρά τό άφεντικό από τούς εργάτες καί όνομάζουν καί τούς δεύτερους έκμεταλλευτές δασών.

*** «Έργασίες της έπιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή», XI, 397.

**** «Η έλεύθερη μισθωτή εργασία».

***** Υπολογίστηκε μέ βάση τίς «Έργασίες της έπιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή».

μοια πού συνοδεύουν τις «πατριαρχικές» ασχολίες της αγροτιάς. Γιά τήν επιβεβαίωση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος θά ἀναφέρουμε μερικές γνώμες τοπικῶν ἐρευνητῶν. Οἱ στατιστικοί τῆς Μόσχας ἀναφέρουν, ὅτι εἶναι «ὑποχρεωτική ἢ προμήθεια τῶν τροφίμων ἀπό τήν καντίνα τῆς ἐπιχείρησης», πού συνήθως μειώνει σέ σημαντικό βαθμό τό μεροκάματο τῶν ὑλοτόμων. Οἱ ὑλοτόμοι τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά «ζοῦν στά δάση ὁμαδικά, σέ πρόχειρες κακοφτιαγμένες καλύβες πού δέν ἔχουν σόμπες καί θερμαίνονται μέ τζάκια. Κακή τροφή πού ἀποτελεῖται ἀπό μιά ἄθλια σούπα καί ψωμί πού σέ μιά βδομάδα γίνεται σάν πέτρα, ἀηδιαστική ἀτμόσφαιρα... πάντα μισοβρεμένα ροῦχα... ὅλα αὐτά πρέπει νά ἔχουν καταστροφική ἐπίδραση στήν ὑγεία τῶν ὑλοτόμων». Ὁ κόσμος στίς «δασικές» ἐπαρχίες ζεῖ «πολύ πιά βρώμικα» παρά στίς ἐπαρχίες μέ πλανόδια ἐπαγγέλματα (δηλαδή στίς ἐπαρχίες, ὅπου κυριαρχοῦν τά πλανόδια ἐπαγγέλματα)*. Γιά τό νομό Τιχβίν τοῦ κυβερνεῖου Νόβγκοροντ διαβάζουμε: «Ἡ γεωργία ἀποτελεῖ δευτερεύουσα πηγή εἰσοδήματος, παρά τό γεγονός ὅτι σ' ὅλα τά ἐπίσημα στοιχεῖα θά βρεῖτε ὅτι ὁ κόσμος ἀσχολεῖται μέ τήν καλλιέργεια τῆς γῆς... Ὅλα ὅσα παίρνει ὁ ἀγρότης γιά τίς βασικές ἀνάγκες του, τά κερδίζει δουλεύοντας στόν ἐπιχειρηματία, δηλαδή κόβοντας ξυλεία καί μεταφέροντάς τήν ἀπό τό ποτάμι. Γρήγορα ὅμως θά ἔρθει ἡ κρίση: ὕστερα ἀπό 5-10 χρόνια δέ θά ὑπάρχουν πιά δάση...». «Αὐτός πού ἀσχολεῖται μέ δασικά βιοποριστικά ἐπαγγέλματα εἶναι μάλλον μπουρλάκος**». Τό χειμῶνα τόν περνάει στό γιατάκι του σέ κάποια ἀπόμερη γωνιά τοῦ δάσους... καί τήν ἀνοιξη, ἐπειδή ξέμαθε τίς δουλιές τοῦ σπιτιοῦ, τραβάει στό ποτάμι γιά τή μεταφορά ξυλείας. Μονάχα ἡ ἐποχή τοῦ θέρου καί τοῦ κοσίσματος τοῦ χόρτου τόν ἀναγκάζουν νά ἐγκατασταθεῖ κάπου μόνιμα...». Οἱ ἀγρότες εἶναι «αἰώνιοι σκλάβοι» στούς ἐκμεταλλευτές δασῶν***. Οἱ ἐρευνητές τῆς Βιάτκας

* L. c., σελ. 19-20, 39. Σύγκρ. τήν ἐντελῶς ἀνάλογη γνώμη στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», XII, 265.

** — ἐργάτες πού μέ ἄλλους συντρόφους του τραβᾶει μέ τό παλαμάρι τό πλοῖο ἀντίθετα πρὸς τό ρεῦμα τοῦ ποταμοῦ. Σημ. μετ.

*** «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VIII, σελ. 1372-1373, 1474. «Χάρη στίς ἀνάγκες τῆς δασικῆς βιομηχανίας ἀναπτύχθηκαν στό νομό Τιχβίν τά σιδεράδικα, τά βυρσοδεवेῖα, τά γωνναράδικα καί ἐνμέρει τά τσαγκαράδικα. Τά πρῶτα προμηθεύουν τοὺς γάντζους, τά δευτέρω τίς μπότες, τά κοντογοῦνια καί τά γάντια». Ἀνάμεσα στ' ἄλλα βλέπουμε ἐδῶ ἓνα παράδειγμα πῶς ἡ παραγωγή μέσων παραγωγῆς (δηλαδή ἡ ἀνάπτυξη τῆς I ὑποδιαίρεσης στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία) προωθεῖ τήν παραγωγή εἰδῶν κατανάλωσης (δηλαδή τῆ II ὑποδιαίρεσης). Δέν ἀκολουθεῖ ἡ παραγωγή τήν κατανάλωση, ἀλλά ἡ κατανάλωση τήν παραγωγή.

σημειώνουν, ότι η μίσθωση για τις δασικές εργασίες κανονίζεται συνήθως να συμπέσει τον καιρό της εΐσπραξης των φόρων, ότι η αγορά των ζωοτροφιών από τό αφεντικό μειώνει πολύ τά έξοδα των εργατών... «Τόσο οί ύλοτόμοι όσο και οί ξυλοκόποι παίρνουν περίπου 17 καπίκια για μία καλοκαιρινή μέρα και περίπου 33 καπίκια τή μέρα όταν διαθέτουν και άλλογο. Αύτή ή τιποτένια πληρωμή δέν είναι αρκετή άμοιβή για τόν κόπο τους. άν πάρει κανείς ύπόψη ότι ή δουλιά αύτή γίνεται μέσα στίς πίο άνθυγιεινές συνθήκες» * κτλ. κτλ.

Έτσι λοιπόν, οί δασικοί εργάτες άποτελοϋν ένα σοβαρό συστατικό μέρος του άγροτικού προλεταριάτου, πού έχει τιποτένια κομματάκια γής και είναι άναγκασμένο να πουλάει τήν εργατική του δύναμη μέ τούς πίο άσύμφορους όρους. Η άσχολία αύτή δέν είναι καθόλου κανονική και σταθερή. Γι' αυτό τό λόγο οί δασικοί εργάτες συγκροτοϋν τή μορφή εκείνη του έφεδρικού στρατού (ή του σχετικού ύπερπληθυσμού τής κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας), πού ή θεωρία τήν όνόμασε *λανθάνουσα* ** : μία όρισμένη (πού όπως είδαμε δέν είναι μικρή) μερίδα του άγροτικού πληθυσμού πρέπει πάντα να είναι έτοιμη να αναλάβει μία τέτια δουλιά, πρέπει πάντα να έχει τήν άνάγκη αύτης τής δουλιάς. Αύτός είναι ό όρος ύπαρξης και άνάπτυξης του καπιταλισμού. "Όσο καταστρέφονται τά δάση μέ τή ληστρική τους εκμετάλλευση από τούς εκμεταλλευτές δασών (και τό προτσές αυτό προχωρεί μέ τεράστια ταχύτητα) τόσο πίο αισθητή γίνεται ή άνάγκη ν' αντικατασταθοϋν τά ξύλα από τό πετροκάρβουνο, τόσο πίο γρήγορα άναπτύσσεται ή άνθρακοβιομηχανία πού μόνο αύτή είναι σέ θέση ν' άποτελέσει σταθερή βάση για τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Η σύγχρονη φάμπρικα άπαιτεί να ύπάρχει φτηνή καύσιμη ύλη, πού να μπορεί να τήν προμηθεύεται σ' όποιαδήποτε ώρα, σ' όποιεσδήποτε ποσότητες και σέ καθορισμένη τιμή πού να μή κυμαίνεται πολύ. Η δασική βιομηχανία δέν είναι σέ θέση να ίκανοποιήσει αύτή τήν άπαίτηση***. Γι' αυτό ή ύπεροχή

* «Εργασίες τής έπιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή», XI, 399-400, 405, 147. Σύγκρ. τίς πολυάριθμες παρατηρήσεις τής συλλογής των ζέμιστρο για τό νομό Τρουμπτσέβσκ του κυβερνείου Όριόλ, ότι «ή γεωργία παίζει δευτερεύοντα ρόλο», ένώ ό κύριος ρόλος άνήκει στα άλλα επαγγέλματα, κυρίως στό δασικό επαγγελμα (αΐ συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό νομό Τρουμπτσέβσκ). Όριόλ, 1887, ιδιαίτερα τίς σημειώσεις σχετικά μέ τούς εργατικούς συνοικισμούς).

** «Das Kapital», I², S. 668.¹⁵⁶

*** Να μία έπιβεβαίωση αυτού του πράγματος από τά στοιχεία τής «Έκθεσης των μελών τής έπιτροπής έρευνας τής εργοστασιακής βιομηχανίας στό

της δασικής βιομηχανίας πάνω στην άνθρακοβιομηχανία στο ζήτημα της προμήθειας καύσιμης ύλης ανταποκρίνεται σ' ένα λίγο αναπτυγμένο στάδιο του καπιταλισμού. Όσο για τις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής, η δασική βιομηχανία βρίσκεται σε σχέση με την άνθρακοβιομηχανία περίπου στη θέση που έχει η κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα, όταν συγκριθεί με τη μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Η δασική βιομηχανία σημαίνει την πιο πρωτόγονη κατάσταση της τεχνικής, που εκμεταλλεύεται το φυσικό πλούτο με πρωτόγονους τρόπους. Η άνθρακοβιομηχανία οδηγεί σε μία πλήρη επανάσταση στην τεχνική και στην πλατιά χρησιμοποίηση των μηχανών. Στη δασική βιομηχανία ο παραγωγός παραμένει αγρότης, ενώ στην άνθρακοβιομηχανία μετατρέπεται σε εργοστασιακό εργάτη. Η δασική βιομηχανία αφήνει σχεδόν απόλυτα ανέπαφο όλο το παλιό πατριαρχικό καθεστώς της ζωής, τυλίγει τους ριγμένους στις πιο απόμερες γωνιές του δάσους εργάτες με τις χειρότερες μορφές οικονομικής ύποδούλωσης, εκμεταλλεζόμενη το γεγονός ότι είναι άστοιχειώτοι, άπροστάτευτοι και διασκορπισμένοι. Η άνθρακοβιομηχανία δημιουργεί κινητικότητα του πληθυσμού, σχηματίζει μεγάλα βιομηχανικά κέντρα και οδηγεί αναπόφευχτα στον κοινωνικό έλεγχο της παραγωγής. Με μία λέξη, η αλλαγή που περιγράφουμε, έχει την ίδια προοδευτική σημασία που είχε η αντικατάσταση της μανουφακτούρας από τη φάμπρικα*.

Βασιλείο της Πολωνίας» (Πετρούπολη, 1888, μέρος Ι). Το πετροκάρβουνο στην Πολωνία είναι δύο φορές φτηνότερο απ' ό,τι στη Μόσχα. Η καύσιμη ύλη που δαπανάται για 1 πούτι νήμα στην Πολωνία κοστίζει κατά μέσο όρο 16-37 καπίκια, ενώ στην περιοχή της Μόσχας 50-73 καπίκια. Στην περιοχή της Μόσχας κάνουν αποθέματα καύσιμης ύλης για 12-20 μήνες, ενώ στην Πολωνία τό πολύ για 3 μήνες, και τις περισσότερες φορές για 1-4 βδομάδες.

* Θίγοντας τό ζήτημα της αντικατάστασης της δασικής βιομηχανίας από την άνθρακοβιομηχανία («Δοκίμιο», 211, 243), ο κ. Ν. —ον περιορίστηκε όπως συνήθως, μονάχα σε αναστεναγμούς. Ο ρωμαντικός μας προσπαθεί να μη προσέξει τη μικρή λεπτομέρεια, ότι πίσω από την κεφαλαιοκρατική άνθρακοβιομηχανία βρίσκεται η επίσης κεφαλαιοκρατική δασική βιομηχανία, που χαρακτηρίζεται από σύγκριτα χειρότερες μορφές εκμετάλλευσης. Αντί γι' αυτό είπε πάρα πολλά σχετικά με τον «αριθμό των εργατών»! Κάπου λέει (211): Τι σημασία έχουν κάποιες 600 χιλιάδες άγγλοι άνθρακορύχοι μπρός στά έκτομμύρια των άνεργων αγροτών; Σ' αυτό θ' άπαντήσουμε: Δέ χωράει καμία άμφιβολία, ότι ο καπιταλισμός δημιουργεί σχετικά υπερπληθυσμό, όμως ο κ. Ν. —ον δέν κατάλαβε καθόλου τη σύνδεση αυτού του φαινομένου με τις άνάγκες της μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας. Η σύγκριση του αριθμού των αγροτών, που άπασχολούνται προσωρινά κι όχι συστηματικά με διάφορες δουλιές, με τον αριθμό των ειδικών άνθρακορύχων, που άσχολούνται μονάχα με την έξόρυξη πετροκάρβουνου, είναι μία πέρα για πέρα

Ἀρχικά ἡ οἰκοδομική ἀνῆκε ἐπίσης στὸν κύκλο τῶν οἰκιακῶν ἐργασιῶν τοῦ ἀγρότη — κι ἐξακολουθεῖ νά ἀνήκει καί σήμερα, ἐφόσον διατηρεῖται τὸ μισοφυσικό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη. Ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη ὀδηγεῖ στή μετατροπὴ τῶν ἐργατῶν-οἰκοδόμων σέ εἰδικούς-τεχνίτες, πού δουλεύουν ἐπὶ παραγγελία τῶν πελατῶν. Αὐτὴ ἡ ὀργάνωση τοῦ οἰκοδομικοῦ κλάδου εἶναι ἀρκετὰ ἀναπτυγμένη ἀκόμα καί σήμερα στὰ χωριά καί στίς μικρές πόλεις. Συνήθως ὁ τεχνίτης διατηρεῖ τοὺς δεσμούς του μέ τὴ γῆ καί δουλεύει γιὰ ἓνα πολὺ στενὸ κύκλο μικρῶν πελατῶν. Μέ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ γίνεται ἀδύνατη ἡ διατήρηση αὐτῆς τῆς συγκρότησης τοῦ κλάδου. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, τῶν ἐργοστασιῶν, τῶν πόλεων καί τῶν σιδηροδρόμων ἀπαιτεῖ ἐντελῶς διαφορετικὰ οἰκοδομικά ἔργα, πού δέ μοιάζουν οὔτε στὴν ἀρχιτεκτονική τους, οὔτε στό μέγεθός τους μέ τὰ παλιὰ χτίρια τῆς πατριαρχικῆς ἐποχῆς. Τὰ νέα οἰκοδομικά ἔργα ἀπαιτοῦν ἐξαιρετικά ποικιλόμορφα καί ἀκριβὰ ὕλικά, ἀπαιτοῦν τὴ συνεργασία μάζας ἐργατῶν ἀπὸ τίς πιὸ διαφορετικὲς εἰδικότητες, ἀπαιτοῦν πολὺν καιρὸ γιὰ τὴν ἐκτέλεσή τους. Ἡ ἔδαφικὴ κατανομή τῶν καινούργιων αὐτῶν οἰκοδομικῶν ἔργων καθόλου δέν προσαρμόζεται στὴν πατροπαράδοτη ἔδαφικὴ κατανομή τοῦ πληθυσμοῦ: χτίζονται στίς μεγάλες πόλεις ἢ στὰ προάστια, σέ ἀκατοίκητα μέρη, κατὰ μῆκος τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν πού κατασκευάζονται κ.ο.κ. Ὁ ντόπιος τεχνίτης μετατρέπεται σέ πλανόδιο ἐργάτη πού τὸν μισθώνει ὁ ἐπιχειρηματίας-ἐργολάβος, πού εἰσχωρεῖ βαθμιαῖα ἀνάμεσα στὸν καταναλωτὴ καί στὸν παραγωγὸ καί μετατρέπεται σέ πραγματικὸ κεφαλαιοκράτη. Ἡ ἀλματικὴ ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας, ἡ ἐναλλαγὴ τῶν μακρόχρονων περιόδων ἀναδουλιᾶς μέ περιόδους «οἰκοδομικοῦ ὄργασμοῦ» (σάν κι αὐτὴ πού περνοῦμε σήμερα, τὸ 1898) δίνει τεράστια ὄθηση στὴν ἐπέκταση καί στό βάθαιμα τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων στὸν οἰκοδομικὸ κλάδο.

Τέτια εἶναι, σύμφωνα μέ τὰ στοιχεῖα τῆς ρωσικῆς οἰκονομικῆς φιλολογίας, ἡ ἐξέλιξη τοῦ κλάδου πού ἐξετάζουμε μετὰ τὴ μεταρύθμιση*. Ἡ ἐξέλιξη αὐτὴ στὸν ἔδαφικὸ καταμερισμὸ τῆς

παράλογη μέθοδος. Ὁ κ. Ν. —ον χρησιμοποιεῖ παρόμοιες μεθόδους μονάχα γιὰ νά συγκαλύψει τὸ γεγονός τῆς γρήγορης ἀνάπτυξης στὴ Ρωσία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικες καί στὰ ὄρυχεία, καί ὅλου τοῦ ἐμπροκιοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ γενικά, πού ἀνατρέπει τὴ θεωρία του.

* Ὅπως εἶχαμε κιόλας τὴν εὐκαιρία νά σημειώσουμε πιὸ πάνω, ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δυσχεραίνεται, γιατί στὴ φιλολογία μας τοὺς ἐργάτες οἰκοδόμους γενικά τοὺς ὀνομάζουν συχνὰ «τεχνίτες» καί σ' αὐτὴ τὴν

έργασίας φαίνεται πολύ ανάγλυφα από τό σχηματισμό διάφορων έκτεταμένων περιοχών, όπου ο έργατικός πληθυσμός ειδικεύεται στό ένα ή στό άλλο είδος οίκοδομικών έργασιών*. Μιά τέτια ειδικεύση τών περιοχών προϋποθέτει κιόλας τό σχηματισμό μεγάλων αγορών γιά οίκοδομικές έργασίες καί, σέ συνδυασμό μ' αυτό, τό σχηματισμό κεφαλαιοκρατικών σχέσεων. Γιά παράδειγμα αναφέρουμε τά στοιχεία μιās τέτιας περιοχής. 'Ο νομός Ποκρόβσκ του κυβερνείου Βλαντίμιρ φημίζεται άνέκαθεν γιά τούς μαραγκούς του, πού στήν αρχή άκόμα του αιώνα ξεπερνούσαν τό μισό πληθυσμό. Μετά τή μεταρύθμιση ο κλάδος αυτός έξακολουθεί ν' αναπτύσσεται**. «Στήν περιοχή τών μαραγκών, τό στοιχείο πού άντιστοιχεί στους ιδιοκτήτες μικρών εργαστηρίων καί στους έργοστασιάρχες είναι οί εργολάβοι», πού συνήθως προέρχονται από τά πιά επίδέξια μέλη του συνεταιρισμού τών μαραγκών. «Δέν είναι σπάνιες οί περιπτώσεις, πού ένας εργολάβος μέσα σέ 10 χρόνια βγάξει 50-60 χιλιάδες ρούβλια καθαρό κέρδος ή κι άκόμα περισσότερα. Μερικοί εργολάβοι έχουν 300-500 μαραγκούς κι έγιναν πιά πραγματικοί κεφαλαιοκράτες. . . Δέ λένε άδικα οί ντόπιοι άγρότες ότι „δέν υπάρχει πιά επικερδής έπιχείρηση από τό νά έμπορεύεσαι μαραγκούς“»***. Είναι δύσκολο νά χαρακτηρίσει κανείς πιά παραστατικά τήν ουσία τής σημερινής όργάνωσης αυτού του επαγγέλματος! «Τό έπάγγελμα του μαραγκού έβαλε βαθιά τή σφραγίδα του σ' όλη τήν άγροτική ζωή του τόπου. . . 'Ο άγρότης-μαραγκός ξεσυνηθίζει σιγά-σιγά τή γεωργία κ' ύστερα τήν έγκα-

κατηγορία περιλαβαίνουν πέρα γιά πέρα λαθεμένα καί τούς μισθωτούς εργάτες. — Γιά τήν άνάλογη άνάπτυξη τής όργάνωσης του οίκοδομικού κλάδου στη Δύση βλ. λχ. *Webb*, «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus», Stuttgart, 1895, S. 7 (Οδέμπ., «Ιστορία του βρετανικού τρέιντ-γιουνιονισμού», Στουτγάρδη, 1895, σελ. 7. 'Η Σύντ.)¹⁵⁷.

* Λχ. στό κυβερνείο Γιαροσλάβλ ο νομός Ντανίλοφ φημίζεται ιδιαίτερα γιά τούς τεχνίτες πού φτιάχνουν χτιστές δόμτες, γιά τούς σοβατζήδες καί τούς χτίστες του, οί διάφορες μάλιστα έπαρχίες αυτού του νομού βγάζουν κυρίως μαστόρους γιά ένα άπ' αυτά τά επαγγέλματα. 'Ιδιαίτερα πολλούς μοχιατζήδες βγάξει ή περιοχή πέρα από τό Βόλγα, του νομού Γιαροσλάβλ, μαραγκούς βγάξει ή κεντρική περιοχή του νομού Μολόγκα κτλ. («Επισκόπηση του κυβερνείου Γιαροσλάβλ», τεύχος II. Γιαροσλάβλ, 1896, σελ. 135 κ. ά.).

** Στά τέλη τής δεκαετίας 1850-1860 από τήν περιφέρεια 'Αργκούνοβο (ή έπαρχία 'Αργκούνοβο είναι κέντρο του επαγγέλματος αυτού) έβγαιναν περίπου 10 000 μαραγκοί. Στη δεκαετία 1860-1870, από τά 548 χωριά του νομού Ποκρόβσκ τά 503 κατοικούνταν από μαραγκούς («Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», IV, σελ. 161 καί έπόμενες).

*** *Ibid.*, σελ. 165. 'Η ύπογράμμιση είναι δική μας.

ταλείπει έντελώς». Ἡ ζωὴ στὶς πρωτεύουσες ἔβαλε στὸ μαραγκὸ τῆ σφραγίδα τοῦ πολιτισμοῦ: ζεῖ ἀσύγκριτα πιὸ καθαρά ἀπὸ τοὺς γύρω ἀγρότες καὶ ξεχωρίζει έντονα γιὰ τὴν «ἐξυπνάδα» του καὶ γιὰ τὸ «σχετικὰ ὑψηλὸ ἐπίπεδο πνευματικῆς ἀνάπτυξης»*.

Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἀποσπασματικὰ στοιχεῖα, ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία πρέπει νὰ εἶναι πολὺ σημαντικὸς. Τὸ 1896 ὑπῆρχαν στὸ κυβερνεῖο Καλούγκας 39 860 ἐργάτες οἰκοδόμοι, ντόπιοι καὶ πλανόδιοι. Σύμφωνα μέ τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα τὸ 1894/95 ὑπῆρχαν στὸ κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ 20 170 πλανόδιοι ἐργάτες. Στὸ κυβερνεῖο Κοστρομά ὑπῆρχαν περίπου 39¹/₂ χιλιάδες πλανόδιοι ἐργάτες. Σέ 9 νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου Βιάτκας (ἀπὸ τοὺς 11) ὑπῆρχαν περίπου 30¹/₂ χιλιάδες πλανόδιοι ἐργάτες (στὴ δεκαετία 1880–1890). Σέ 4 νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ (ἀπὸ τοὺς 12) ὑπῆρχαν 15 585 ἐργάτες, πού εἴτε δούλευαν στὸν τόπο τους εἴτε πῆγαιναν καὶ δούλευαν σέ ξένες περιφέρειες. Στὸ νομὸ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ ὑπῆρχαν 2221 ἐργάτες ντόπιοι καὶ πλανόδιοι. Σύμφωνα μέ τὰ ἐπίσημα στοιχεῖα στὰ 1875–1876 ἔφευγαν γιὰ δουλιὰ ἀπὸ τὸ κυβερνεῖο Ριαζάν κάθε χρόνο ὄχι λιγότεροι ἀπὸ 20 χιλιάδες μονάχα μαραγκοί. Στὸ νομὸ Ὅριόλ τοῦ κυβερνεῖου Ὅριόλ ὑπῆρχαν 2 χιλιάδες ἐργάτες οἰκοδόμοι. Σέ 3 νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου Πολτάβας (ἀπὸ τοὺς 15) ὑπῆρχαν 1440. Στὸ νομὸ Νικολάγεφ τοῦ κυβερνεῖου Σαμάρας ὑπῆρχαν 1339**. Ἄν κρίνουμε ἀπ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα, ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν-οἰκοδόμων στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία δέν πρέ-

* Ibid., σελ. 166. Ἡ ἴδια γνώμη διατυπώνεται καὶ σέ ἄλλες πηγές: Βλ. Ζμπάνκοφ: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στὴν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά τὸ 1866–1883». Κοστρομά, 1887. — «Τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα ἀπὸ τίς πόλεις στὴν ἐπαρχία τοῦ νομοῦ Σολιγκάλιτς τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά». «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», 1890, τεύχος 9. — «Μπάμπγια στορονά», Κοστρομά, 1891. — «Σχέδιο γενικοῦ προγράμματος γιὰ τὴν ἐρευνα τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων». — «Τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Σμολένσκ τὸ 1892–1895», Σμολένσκ, 1896. — «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στὴν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ», «Βράτς», 1895, τεύχος 25. — Βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα πού ἀναφέραμε: «Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ», «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», «Στατιστικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Καλούγκας γιὰ τὸ 1896», Καλούγκα, 1897. «Ἀγροτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ γιὰ τὸ 1896», Νίζνι Νόβγκοροντ, 1897, κι ἄλλες ἐκδόσεις τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστροβο.

** Ἐκτός ἀπὸ τίς πηγές πού ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη ὑποσημείωση εἶναι καὶ οἱ συλλογές τῶν ζέμστροβο. Ὁ κ. Β. Β. («Δοκίμιο γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή», 61) παραθέτει στοιχεῖα γιὰ 13 νομοὺς τῶν κυβερνεῖων Πολτάβας, Κούρσκ καὶ Ταμπόφ. Οἱ ἐργάτες-οἰκοδόμοι (ὁ κ. Β. Β. ἄδικα τοὺς θεω-

πει νά είναι μικρότερος από 1 εκατομμύριο άτομα*. Ο αριθμός αυτός πρέπει μάλλον νά θεωρηθεί κατώτατος αριθμός, γιατί όλες οι πηγές μαρτυρούν ότι ο αριθμός των εργατών οικοδόμων μεγαλώνει γοργά μετά τή μεταρύθμιση**. Οί οικοδόμοι αποτελούν ένα διαμορφωμένο βιομηχανικό προλεταριάτο, πού οί δεσμοί του μέ τή γή είναι πιά σήμερα πολύ αδύνατοι*** κι αδυνατίζουν χρόνο μέ τό χρόνο ακόμα περισσότερο. Σύμφωνα μέ τήν κατάστασή τους οί εργάτες οικοδόμοι διαφέρουν χτυπητά από τούς εργάτες ύλοτόμους και πλησιάζουν περισσότερο τούς εργοστασιακούς εργάτες. Δουλεύουν σέ μεγάλες πόλεις και σέ μεγάλα βιομηχανικά κέντρα, πού ὅπως είδαμε άνεβάζουν σημαντικά τό έκπολιτιστικό τους επίπεδο. Ἐάν ἡ παρακμάζουσα δασική βιομηχανία χαρακτηρίζει τίς ὑποανάπτυκτες μορφές τοῦ καπιταλισμοῦ πού συμβιβάζεται ακόμα μέ τό πατριαρχικό καθεστώς τῆς ζωῆς, ὁ ἀναπτυσσόμενος οἰκοδομικός κλάδος χαρακτηρίζει τό ἀνώτερο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁδηγεῖ στό σχηματισμό νέας τάξης βιομηχανικῶν εργατῶν και σημαίνει τή βαθιά ἀποσύνθεση τῆς παλιᾶς ἀγροτιᾶς.

X. ΕΞΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΦΑΜΠΡΙΚΑΣ

Ἐξάρτημα τῆς φάμπρικας ὀνομάζουμε τίς μορφές τῆς μισθωτῆς ἐργασίας και τῆς μικρῆς βιομηχανίας, πού ἡ ὑπαρξή τους

ρεῖ ὅλους «μικρούς βιοτέχνες») εἶναι συνολικά 28 644, δηλ. ἀπό 2,7% ὡς 22,1% τοῦ συνολικοῦ ἐνήλικου ἀρσενικοῦ πληθυσμοῦ τῶν νομῶν. Ἐάν πάρει κανεῖς τό μέσο ποσοστό (8,8%) γιά μέτρο, τότε θά εἶχαμε γιά ὅλη τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 1 1/3 εκατομμύριο ἐργάτες-οἰκοδόμους (ἄν ὑπολογίσουμε 15 εκατομμύρια ἐνήλικους ἄντρες ἐργάτες). Καί τά κυβερνεῖα πού ἀναφέρουμε κατέχουν μεσαία θέση ἀνάμεσα στά κυβερνεῖα ὅπου τά οἰκοδομικά ἐπαγγέλματα εἶναι περισσότερο διαδομένα και στά κυβερνεῖα ὅπου εἶναι λιγότερο διαδομένα.

* Ἡ ἀπογραφή τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897 («Γενική συνῶψιση», 1905) ὑπολογίζει ὅτι σ' ὅλη τήν αὐτοκρατορία ὑπῆρχαν στὸν οἰκοδομικό κλάδο 717 χιλιάδες αὐτοσυντήρητα ἄτομα (πού βγάζουν μόνου τους τό ψωμί τους) σὺν 469 χιλιάδες γεωργοί, πού ἔχουν τό ἐπάγγελμα τοῦ οἰκοδόμου σὺν βοηθητικό ἐπάγγελμα. (Ἐποσημείωση στή 2η ἐκδοσή.)

** Σάν κριτήριο γιά τήν ἔκταση τοῦ οἰκοδομικοῦ κλάδου, μποροῦν νά χρησιμεύουν ἐνμέρει τά στοιχεῖα γιά τήν ἀξία τῶν οἰκοδομῶν πού ἀσφαλιζονται ἀπό πυρκαγιές. Τό 1884 ἡ ἀξία αὐτή ἀνερχόταν σέ 5968 εκατομμύρια ρούβλια, τό 1893 σέ 7854 εκατομμύρια ρούβλια («Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XII, 65). Δηλ. ἡ χρονιατική αὐξηση εἶναι 188 εκατομμύρια ρούβλια.

*** Ἀχ. ἀπό τό κυβερνεῖο Γίαρσλάβλ φεύγουν προσωρινά γιά δουλιὰ τά 11-20% τοῦ πληθυσμοῦ, δηλαδή τά 30-56% τῶν ἐργαζομένων ἀντρῶν. Τά 68,7% αὐτῶν πού φεύγουν γιά δουλιὰ, ἀπουσιάζουν ὀλόκληρο χρόνο («Ἐπισκόπησις τοῦ κυβερνεῖου Γίαρσλάβλ»). Εἶναι φανερό, ὅτι ὅλοι αὐτοί εἶναι «ἀγρότες μόνο στήν ἐπίσημη ὀνομασία τους» (σελ. 117).

συνδέεται άμεσα με τή φάμπρικα. Έδω πριν άπ' όλα ανήκουν (ένμέρει) οί ύλοτόμοι και οί οίκοδόμοι, γιά τούς όποιους μιλήσαμε κίόλας και πού άλλοτε περιλαβαίνονται άμεσα στό βιομηχανικό πληθυσμό τών βιομηχανικών κέντρων και άλλοτε ανήκουν στόν πληθυσμό τών γύρω χωριών*. Έπειτα, έδω υπάγονται και οί έργάτες πού δουλεύουν στους τυρφοβάλτους, όπου ή έξόρυξη τής τύρφης γίνεται κάποτε από τούς ίδιους τούς ιδιοκτήτες τών φάμπρικων**, υπάγονται επίσης και οί άγωγιάτες, οί φορτοεκφορτωτές, οί συσκευαστές του έμπορεύματος και γενικά οί λεγόμενοι άνειδίκευτοι έργάτες, πού άποτελούν πάντα άρκετό τμήμα του πληθυσμού τών βιομηχανικών κέντρων. Στήν Πετρούπολη, λχ., ή άπογραφή τής 15 του Δεκέμβρη 1890 κατάγραψε 44 814 άτομα (και τών δυό φύλων) στην κατηγορία τών «μεροκαματιάρηδων και τών άνειδίκεπτων έργατών», επίσης 51 χιλιάδες άτομα (και τών δυό φύλων) στόν κλάδο μεταφορών, από τούς όποιους οί 9¹/₂ χιλιάδες άσχολούνται ειδικά με τή μεταφορά φορτίων και δεμάτων. Επίσης μερικές βοηθητικές έργασίες γιά τή φάμπρικα γίνονται από τούς μικρούς «αυτοτελείς» βιοτέχνες. Στά βιομηχανικά κέντρα ή στά περιχώρά τους παρουσιάζονται μερικά επαγγέλματα, όπως είναι ή κατασκευή βαρελιών γιά τά έλαιουργεία και τά οίνοπνευματοποιεία***, τό πλέξιμο καλαθιών γιά τό άμπαλάρισμα τών γυαλικών****, ή κατασκευή κιβωτίων γιά τή συσκευασία ειδών κιγκαλερίας και μικρών μεταλλικών άντικειμένων, ή κατασκευή ξύλινων έξαρτη-

* Λχ. στό κυβερνείο Ριαζάν «μονάχα στή φάμπρικα του Χλούντοφ» (τό 1894/95 είχε 4849 έργάτες, και ή παραγωγή της ήταν 6 εκατομμύρια ρούβλια) «άπασχολούνται τό χειμώνα με τή μεταφορά καυσόξυλων κάπου 7000 άλογα, πού τά πιά πολλά ανήκουν στους άγρότες του νομού Έγκόριεβσκ»¹⁵⁸ («Έργασίες τής έπιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», VII, σελ. 1109-1110).

** Χάος βασιλεύει και στή στατιστική τής παραγωγής τύρφης. Συνήθως δέν τήν συμπεριλαβαίνουν στην «έργοστασιακή» παραγωγή (σύγκρ. Κομπελιάτσκι «Όδηγός», σελ. 15), μερικές όμως φορές τή συμπεριλαβαίνουν. Ό «Κατάλογος» λχ. άναφέρει 12 όρυχεία τύρφης με 2201 έργάτες στό κυβερνείο Βλαντίμιρ και μόνο σ' αυτό τό κυβερνείο, παρά τό γεγονός ότι εκμετάλλευση τύρφης γίνεται και σε άλλα κυβερνεία. Σύμφωνα με τόν Σβίρσκι («Οί φάμπρικες και τά εργοστάσια του κυβερνείου Βλαντίμιρ») στό κυβερνείο Βλαντίμιρ άσχολούνται τό 1890 με τήν εκμετάλλευση τύρφης 6038 άτομα. Συνολικά στή Ρωσία ό αριθμός τών εργατών πού δουλεύουν στην εκμετάλλευση τής τύρφης, πρέπει νά είναι πολλές φορές μεγαλύτερος.

*** «Έργασίες τής έπιτροπής γιά τή βιοτεχνική παραγωγή», μέρος VI.

**** Ibid., μέρος VIII, στό κυβερνείο Νόβγκοροντ.

μάτων για τὰ ἐργαλεῖα τοῦ ξυλουργοῦ καὶ τοῦ σιδεραῦ*, ἡ βιοτεχνία πού φτιάχνει πρόκες για τὰ τσαγκαράδικα, ἡ παραγωγή «τανίνης» για τὰ βυρσοδεψεῖα κτλ.**, τὸ πλέξιμο ψάθα για τὸ τύλιγμα τῶν ἐργοστασιακῶν προϊόντων (στό κυβερνεῖο Κοστρομά καὶ σέ ἄλλα), ὁ κλάδος πού φτιάχνει τὰ «ξυλαράκια» για τὰ σπῖρτα (στά κυβερνεῖα Ριαζάν, Καλούγκας καὶ σέ ἄλλα), τὸ κόλλημα χάρτινων κουτιῶν για τὰ καπνεργοστάσια (στά περὶχωρα τῆς Πετρούπολης)***, ἡ παραγωγή πριονιδιοῦ για τὰ ἐργοστάσια ξιδιοῦ****, ἡ ἐπεξεργασία τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ νήματος στά μικρά νηματουργεῖα (στό Λότζ), πού ἀναπτύχθηκε λόγω τῆς ζήτησης ἀπὸ τίς μεγάλες φάμπρικες***** κτλ. κτλ. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ μικροὶ βιομήχανοι, ἀκριβῶς ὅπως καὶ οἱ παραπάνω μισθωτοὶ ἐργάτες, ἀνήκουν ἢ στό βιομηχανικό πληθυσμὸ τῶν βιομηχανικῶν κέντρων, ἢ στό μισογεωργικό πληθυσμὸ τῶν γύρω χωριῶν. Ἐπειτα, ὅταν ἡ φάμπρικα περιορίζεται στὴν παραγωγή μισοεπεξεργασμένων προϊόντων, γεννᾶ κάποτε μικρὲς βιοτεχνίες πού ἀσχολοῦνται μέ τὴν παρατέρα ἐπεξεργασία τῶν προϊόντων. Ἀχ. ἡ μηχανοποίητη παραγωγή νήματος ἔδωσε ὠθηση στὴ χειροτεχνική ὕφανση, γύρω ἀπ' τὰ μεταλλορυχεῖα καὶ μεταλλουργεῖα ἐμφανίζονται «βιοτέχνες» πού παράγουν μετάλλινα εἶδη κτλ. Τέλος, καὶ ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιὰ στό σπιτί ἀποτελεῖ ὄχι σπάνια ἐξάρτημα τῆς φάμπρικας*****. Ἡ ἐποχὴ τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας χαρακτηρίζεται για τὴν πλα-

* Ibid., μέρος ΙΧ, στίς περιφέρειες τῶν πόλεων τοῦ νομοῦ Τούλας.

** Στό κυβερνεῖο Πέρμ, κοντά στὴν πόλη Κουγκούρα, στό κυβερνεῖο Τβέρ, στό χωριὸ Κίμρι καὶ σ' ἄλλα κυβερνεῖα.

*** Βλ. «Ἐκθεση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστρο τοῦ νομοῦ Πετρούπολης για τὸ 1889». Ἐκθεση τοῦ κ. Βόινοφ σχετικά για τὸ V ἱατρικό τμήμα.

**** «Ἐκθέσεις καὶ μελέτες», Ι, σελ. 360.

***** «Ἐκθέσεις για τὴν ἔρευνα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στό βασιλεῖο τῆς Πολωνίας». Πετρούπολη, 1888, σελ. 24.

***** Σύμφωνα μέ τὸν «Κατάλογο» ὑπολογίσαμε 16 φάμπρικες, πού ἔχουν ἡ καθεμίᾳ 1000 καὶ πλέον ἐργάτες κι ἀπασχολοῦν συνολικά ἄλλους 7857 ἐξωτερικούς ἐργάτες. Σέ 14 φάμπρικες μέ 500-999 ἐργάτες ὑπῆρχαν 1352 ἐξωτερικοὶ ἐργάτες. Ἡ καταγραφή στόν «Κατάλογο» σχετικά μέ τίς ἐξωτερικές δουλιές εἶναι ἐντελῶς τυχαία καὶ παρουσιάζει ἕνα σωρὸ ἐλλείψεις. Ἡ «Συλλογὴ ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας» ὑπολογίζει ὅτι τὸ 1903 ὑπῆρχαν 632 γραφεῖα διανομῆς δουλιᾶς μέ 65 115 ἐργάτες. Φυσικά τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δέν εἶναι καθόλου πλήρη, εἶναι ὅμως χαρακτηριστικό, ὅτι ἡ τεράστια πλειοψηφία αὐτῶν τῶν γραφείων καὶ τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν βρίσκεται στά κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας (στὴν περιοχὴ τῆς Μόσχας 503 γραφεῖα μέ 49 345 ἐργάτες. Στό κυβερνεῖο Σαράτοφ — λεπτά βαμβακερά ὑφάσματα— 33 γραφεῖα μέ 10 000 ἐργάτες). (Ὑποσημείωση στὴ 2η ἐκδοση.)

τιά ανάπτυξη, σ' όλες τις χώρες, τῆς κεφαλαιοκρατικῆς δουλιᾶς στό σπιτί σέ τέτιους κλάδους τῆς βιομηχανίας ὅπως εἶναι τό ράψιμο ἔτοιμων ἐνδυμάτων. Πιό πάνω ἔχω πει κιόλας πόσο διαδομένη εἶναι ἡ δουλιά αὐτή στή Ρωσία, ποιές εἶναι οἱ συνθήκες πού τή χαρακτηρίζουν καί γιατί θεωροῦμε ὅτι εἶναι πιό σωστό νά τήν περιγράψουμε στό κεφάλαιο γιά τή μανουφακτούρα.

Γιά μιá κάπως πλήρη περιγραφή τοῦ ἐξαρτήματος τῆς φάμπρικας, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πλήρης στατιστική τῶν ἀσχολιῶν τοῦ πληθυσμοῦ ἢ μονογραφίες ὅλης τῆς οικονομικῆς ζωῆς τῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί τῶν περιοχῶν τους. Ἀλλά καί τ' ἀποσπασματικά στοιχεῖα, στά ὁποῖα ἀναγκαστήκαμε νά περιοριστοῦμε, δείχνουν πόσο λαθεμένη εἶναι ἡ διαδομένη στή χώρα μας γνώμη ὅτι ἡ ἐργοστασιακή βιομηχανία χωρίζεται ὀπό τά ἄλλα εἶδη τῆς βιομηχανίας καί οἱ ἐργάτες τῆς φάμπρικας ἀπό τόν πληθυσμό πού δέ δουλεύει μέσα στούς τέσσερες τοίχους τῆς φάμπρικας. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, ὅπως κι ὄλων γενικά τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, δέν μπορεῖ νά γίνει διαφορετικά, παρά πολύ βαθμιαῖα, μέσα ἀπό ἕνα πλῆθος μεταβατικές μορφές πού συμπλέκονται μεταξύ τους καί μέσα ἀπό φαινομενικές ἐπιστροφές στό παρελθόν. Λχ. ἡ ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν μπορεῖ (ὅπως εἶδαμε) νά ἐκφράζει τήν πρόοδο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτούρας. Σήμερα βλέπουμε ὅτι καί ἡ φάμπρικα μπορεῖ μερικές φορές νά συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῶν μικροβιοτεχνιῶν. Ἐπίσης καί ἡ δουλιά γιά τόν «προαγοραστή» εἶναι ὀρισμένες φορές ἐξάρτημα καί τῆς μανουφακτούρας καί τῆς φάμπρικας. Γιά νά ἐκτιμηθεῖ σωστά ἡ σημασία παρόμοιων φαινομένων εἶναι ἀπαραίτητο νά καθορίσουμε τή σχέση τους μ' ὄλη τή συγκρότηση τῆς βιομηχανίας στό δοσμένο στάδιο τῆς ἀνάπτυξῆς της καί μέ τίς βασικές τάσεις αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης.

XI. Ο ΠΛΗΡΗΣ ΧΩΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Τόν πλήρη χωρισμό τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία τόν πραγματοποιεῖ *μονάχα* ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Τά ρωσικά στοιχεῖα ἐπιβεβαιώνουν πέρα γιά πέρα αὐτή τή θέση, πού τή διαπίστωσε ὁ συγγραφέας τοῦ «Κεφαλαίου» γιά τίς ἄλλες χώρες*, μά πού ἀγνοεῖται συνήθως ἀπό τοὺς ναρόντικους οἱ-

* «Das Kapital», I, S. 779-780.¹⁶⁹

κονομολόγους. Στο «Δοκίμιό» του ο κ. Ν. —ον μιλάει κι εκεί πού πρέπει κι εκεί πού δέν πρέπει γιά τό «χωρισμό τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία», χωρίς ὅμως νά σκεφτεῖ νά ἀναλύσει μέ ἀκριβῆ στοιχεῖα, πῶς ἀκριβῶς ἀναπτύσσεται αὐτό τό προτσές καί ποιές μορφές παίρνει. Ὁ κ. Β. Β., τονίζοντας τή σύνδεση τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη μας μέ τή γῆ (στήν περίοδο τῆς *μανουφакτούρας*: ὁ συγγραφέας μας δέ θεωρεῖ ἀπαραίτητο νά διακρίνει τά διάφορα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ, παρ' ὅλο πού προσποιεῖται ὅτι ἀκολουθεῖ τή θεωρία τοῦ συγγραφέα τοῦ «Κεφαλαίου»!), μιλάει μέ στόμφο μ' αὐτή τήν ἀφορμή γιά τήν «ἐπαίσχυντη (sic!) ἐξάρτηση» τῆς «κεφαλαιοκρατικῆς μας (ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα) παραγωγῆς» ἀπό τόν ἐργάτη-γεωργό κτλ. («Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», 114 κ. ἄ.). Φαίνεται ὅτι ὁ κ. Β. Β. δέν ἄκουσε τίποτα, ἢ καί ἂν ἄκουσε ξέχασε! ὅτι ὄχι μονάχα στή «χώρα μας», ἀλλά καί παντοῦ στή Δύση ὁ καπιταλισμός δέν μποροῦσε πρὶν ἀπό τή μεγάλη μηχανική βιομηχανία νά κόψει ὀριστικά τοὺς δεσμούς τοῦ ἐργάτη μέ τή γῆ. Τέλος, ὁ κ. Καμπλουκόφ τώρα τελευταῖα σερβίρει στοὺς φοιτητές τήν παρακάτω καταπληχτική διαστρέβλωση τῶν γεγονότων: «Ἐνῶ στή Δύση ἡ δουλιὰ στίς φάμπρικες ἀποτελεῖ γιά τόν ἐργάτη τό μοναδικό πόρο συντήρησης, στή χώρα μας, ἐκτός ἀπό λίγες σχετικὰ ἐξαιρέσεις, (sic!!!), ὁ ἐργάτης θεωρεῖ τή δουλιὰ στή φάμπρικα δευτερεύουσα ἀπασχόληση, *περισσότερο τόν τραβάει ἢ τήν*»*.

Τό πρόβλημα αὐτό πραχτικά τό ἐπεξεργάστηκε ἡ ὑγειονομική στατιστική τῆς Μόσχας καί προπαντός ὁ κ. Ντεμέντιεφ στό ἔργο του γιά τή «σύνδεση τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας μέ τή γεωργία»**. Τά συστηματικά συγκεντρωμένα στοιχεῖα, πού ἀγκαλιάζουν περίπου 20 χιλιάδες ἐργάτες, ἔδειξαν, ὅτι μονάχα 14,1 % τῶν ἐργατῶν τῆς φάμπρικας φεύγουν γιά γεωργικές δουλιές. Ὅμως πολύ πιό σπουδαῖο εἶναι τό γεγονός, πού ἀποδείχτηκε μέ τόν πιό λεπτομερειακό τρόπο στό ἔργο πού ἀναφέραμε, ὅτι *ἴσα-ἴσα ἡ μηχανική παραγωγή ἀποσπᾶει τοὺς ἐργάτες ἀπό τή γῆ*. Ἀπό μιά ὀλόκληρη σειρά ἀριθμούς, πού δημοσιεύονται γιά

* «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς (sic!) παραγωγῆς», ἔκδοση γιά τοὺς φοιτητές. Μόσχα, 1897, σελ. 13. Μήπως ὁ σοφός στατιστικός νομίζει ὅτι μπορεῖ ν' ἀνάγει στίς «σχετικὰ λίγες ἐξαιρέσεις» τά 85% ὄλων τῶν περιπτώσεων (βλ. πιό κάτω στό κείμενο);

** «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας». Τμῆμα ὑγειονομικῆς στατιστικῆς, τόμ. IV, μέρος II, Μόσχα, 1893. Ἀναδημοσιεύτηκε στό γνωστό βιβλίον τοῦ κ. Ντεμέντιεφ «Ἡ φάμπρικα κτλ.».

νά επιβεβαιώσουν αυτή τή θέση, παίρνουμε τούς παρακάτω πίνακες πού είναι οί πιά παραστατικοί* :

Φάμπρικες καί ἐργοστάσια	Ποσοστό τῶν ἐργατῶν πού φεύγουν γιά ἀγροτικές δουλιές	
Χειροκίνητα βαμβακουργεῖα μέ βαφεῖα	72,5	} Παραγωγή μέ τό χέρι
Μεταξουργεῖα	63,1	
Ἐργοστάσια πορσελάνης καί φαγεντιανῶν	31,0	
Χειροκίνητα ἐργοστάσια σταμπαρίσματος τσιτιῶν καί γραφεῖα διανομῆς στημονιοῦ	30,7	
Τσοχοποιία (πλήρης παραγωγή)	20,4	} Παραγωγή μέ μηχανές
Βαμβακοκλωστήρια καί ὑφαντουργεῖα μηχανοκίνητα	13,8	
Μηχανοκίνητα ὑφαντουργεῖα μέ τμήμα σταμπαρίσματος τσιτιῶν καί φινιρίσματος	6,2	
Μηχανουργικό ἐργοστάσιο	2,7	
Μηχανοκίνητα ἐργοστάσια σταμπαρίσματος τσιτιῶν καί φινιρίσματος	2,3	

Προσθέσαμε στόν πίνακα τοῦ συγγραφέα μιά στήλη διαίρεσης τῶν 8 κλάδων παραγωγῆς σέ κλάδους πού ἡ δουλιὰ γίνεται μέ τό χέρι καί σέ κλάδους πού ἡ δουλιὰ γίνεται μέ μηχανές. Ὅσο γιά τόν 9ο κλάδο παραγωγῆς, δηλ. τήν τσοχοποιία, σημειώνουμε ὅτι ἡ δουλιὰ σ' αὐτόν γίνεται ἐνμέρει μέ τό χέρι καί ἐνμέρει μέ μηχανές. Καί νά πού βλέπουμε ὅτι ἀπό τούς ὑφαντουργούς πού δουλεύουν σέ φάμπρικες μέ χειροκίνητους ἀργαλειούς περίπου τά 63 % φεύγουν γιά ἀγροτικές δουλιές, ἐνῶ ἀπό τούς ὑφαντουργούς πού δουλεύουν σέ φάμπρικες μέ μηχανοκίνητους ἀργαλειούς, *δέ φεύγει κανείς*, κι ἀπό τούς ἐργάτες τῶν τμημάτων τῆς τσοχοποιίας πού δουλεύουν μέ μηχανές, φεύγουν τά 3,3 %. «Συνεπῶς, ἡ σπουδαιότερη αἰτία, πού ἀναγκάζει τούς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες νά διακόπτουν τή σύνδεσή τους μέ τή γῆ, εἶναι τό πέρασμα ἀπό τή χειροποίητη παραγωγή στή μηχανοποιημένη. Παρά τό γεγονός ὅτι ἀκόμα ὑπάρχει σχετικὰ ἄρκετά σημαντικός ἀριθμός ἀπό φάμπρικες μέ χειροποίητη παραγωγή, εἶναι ἐντελῶς μηδαμινός ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν σ' αὐτές, σέ σύγκριση μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦνται στίς φάμπρικες μέ μηχανοποιημένη παραγωγή. Αὐτός εἶναι ἀκρι-

* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων», I. c., σελ. 292. «Ἡ φάμπρικα», 2η ἐκδ., σελ. 36.

βώς ο λόγος που έχουμε τόσο άσημαντο ποσοστό εργατών που φεύγουν για γεωργικές δουλιές, και συγκεκριμένα τά 14,1% όλων γενικά των ενήλικων εργατών και τά 15,4% των ενήλικων εργατών που προέρχονται αποκλειστικά από τις τάξεις των αγροτών*.

*Ας υπενθυμίσουμε ότι τά στοιχεία της υγειονομικής έρευνας στις φάμπρικες του κυβερνείου Μόσχας έδωσαν τους παρακάτω αριθμούς: τά 22,6% όλων των εργοστασίων έχουν μηχανικούς κινητήρες (απ' αυτά τά 18,4% έχουν ατμοκινητήρες). Οί φάμπρικες αυτές συγκεντρώνουν τά 80,7% όλων των εργατών. Φάμπρικες μέ χειροποίητη παραγωγή είναι τά 69,2%, έχουν όμως μόνο τά 16,2% των εργατών. Σέ 244 φάμπρικες μέ μηχανικούς κινητήρες δουλεύουν 92 302 εργάτες (σε 1 φάμπρικα 378 εργάτες), ενώ σε 747 φάμπρικες μέ χειροποίητη παραγωγή δουλεύουν 18 520 εργάτες (σε 1 φάμπρικα 25 εργάτες)**.

Πιο πάνω δείξαμε πόσο σημαντική είναι ή συγκέντρωση όλων των εργοστασιακών εργατών της Ρωσίας στις πιο μεγάλες επιχειρήσεις, που τις περισσότερες φορές λειτουργούν μέ μηχανές κι έχουν κατά μέσο όρο ή καθεμιά πάνω από 448 εργάτες. Ο κ. Ντεμέντιεφ μελέτησε λεπτομερειακά ποιά επίδραση έχουν ο τόπος της γέννησης του εργάτη, ή διαφορά ανάμεσα στους ντόπιους και στους ξενοφερμένους, ή διαφορά ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες (μικροαστοί και αγρότες) πάνω στο ζήτημα της απόσπασης από τή γή και διαπίστωσε ότι όλες αυτές οι διαφορές σβήνουν μπροστά στην επίδραση του βασικού παράγοντα: του περάσματος από τή χειροποίητη στή μηχανοποιημένη παραγωγή***.

«Όποιες αίτιες κι αν συντέλεσαν στή μεταμόρφωση του πρώην γεωργού σε εργοστασιακό εργάτη, οί ειδικοί αυτοί εργάτες υπάρ-

* Συλλογή, σελ. 280. «Η φάμπρικα», σελ. 26.

** Συλλογή, τόμ. IV, μέρος I, σελ. 167, 170 και 177.

*** Στην «Η υγειονομική έρευνα στις φάμπρικες και στα εργοστάσια του κυβερνείου Σμολένσκ» (Σμολένσκ, 1894-1896) ο κ. Ζμπάνκοφ καθορίζει κατά προσέγγιση μόλις σε 10-15% τον αριθμό των εργατών που φεύγουν για γεωργικές δουλιές, μόνο από τή мануфактура του Γιάρτσεβο (τόμ. II, σελ. 307 και 445. Το 1893/94 στή мануфактура του Γιάρτσεβο δούλευαν 3106 εργάτες από τους 8810 εργάτες που δούλευαν συνολικά στις φάμπρικες και στα εργοστάσια του κυβερνείου Σμολένσκ). Οί μη μόνιμοι εργάτες στή φάμπρικα αυτή ήταν τά 28% των άντρων (σ' όλες τις φάμπρικες τά 29%) και τά 18,6% των γυναικών (σ' όλες τις φάμπρικες τά 21%. Βλ. τόμ. II, σελ. 469). Είναι άπαράτητο να σημειωθεί ότι στους μη μόνιμους εργάτες ύπολογίζονται: 1) εκείνοι που δουλεύουν στή φάμπρικα λιγότερο από ένα χρόνο, 2) οί εργάτες που φεύγουν για καλοκαιρινές δουλιές και 3) εκείνοι που «από οποιαδήποτε αίτια διέκοψαν γενικά τή δουλιά στο εργοστάσιο για μερικά χρόνια» (II, σελ. 445).

χουν πιά. Αυτοί λέγονται μὲν ἀγρότες, ἀλλὰ ἡ μόνη σχέση τους μὲ τὸ χωριό εἶναι οἱ φόροι πού καταβάλλουν ὅταν ἀλλάζουν τίς ταυτότητές τους, γιατί στήν πραγματικότητα δέν ἔχουν στό χωριό οὔτε νοικοκυριό, οὔτε πολλές φορές καί σπίτι, πού συνήθως εἶναι πουλημένο. Ἐκόμα καί τὸ δικαίωμά τους στή γῆ τὸ διατηροῦν, μποροῦμε νά ποῦμε μόνο νομικά, καί οἱ ταραχές πού ἔγιναν σέ πολλές φάμπρικες τὸ 1885-1886 ἔδειξαν, ὅτι οἱ ἴδιοι αὐτοὶ ἐργάτες θεωροῦν τὸν ἑαυτό τους ἐντελῶς ξένο πρὸς τὸ χωριό, ἀκριβῶς ὅπως μὲ τὴ σειρά τους οἱ ἀγρότες τοῦ χωριοῦ θεωροῦν αὐτούς τούς ἀπόγονους τῶν συγχωριανῶν τους σάν ξενοφερμένους. Συνεπῶς, ἔχουμε μπροστά μας μιὰ διαμορφωμένη πιά τάξη ἐργατῶν, πού δέν ἔχουν δική τους στέγη, πού οὐσιαστικά δέν ἔχουν καμιὰ ἰδιοκτησία, μιὰ τάξη πού τίποτε δέν τὴ δεσμεύει καί πού ζεῖ μεροδουλι-μεροφάγι. Καί ἡ τάξη αὐτὴ δέ σχηματίστηκε μέσα σέ μιὰ μέρα. Ἐχει κιόλας τὴν ἐργοστασιακὴ τῆς γενεαλογία κι ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἀριθμεί στή φάμπρικα τὴν τρίτη πιά γενεά»*. Τέλος, σχετικά μὲ τὸ ζήτημα τῆς ρήξης ἀνάμεσα στίς φάμπρικες καί στή γεωργία ἐνδιαφέρον ὑλικό μᾶς δίνει ἡ τελευταία στατιστικὴ γιὰ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια. Στὸν «Κατάλογο γιὰ τίς φάμπρικες καί τὰ ἐργοστάσια» (στοιχεῖα γιὰ τὸ 1894/95) δημοσιεύονται στοιχεῖα γιὰ τὸ πόσες μέρες τὸ χρόνο λειτουργεῖ κάθε φάμπρικα. Ὁ κ. Κάσπεροφ ἔσπευσε νά χρησιμοποιήσῃ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὑπὲρ τῶν θεωριῶν τῶν ναρόντικων καί ὑπολόγισε ὅτι «κατὰ μέσο ὄρο μιὰ φάμπρικα στή Ρωσία λειτουργεῖ 165 μέρες τὸ χρόνο», καί ὅτι «τὰ 35 % ἀπὸ τίς φάμπρικές μας δουλεύουν λιγότερο ἀπὸ 200 μέρες τὸ χρόνο»**. Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι, ἐπειδὴ δέν ἔχει καθοριστεῖ ἡ ἔννοια «φάμπρικα», οἱ χοντρικοὶ ἀριθμοὶ αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἔχουν σχεδὸν καμιὰ ἀξία, μιὰ καί δέν ἀναφέρεται τί ἀριθμὸς ἐργατῶν ἀσχολεῖται καί πόσες μέρες τὸ χρόνο. Κάναμε τὸν ὑπολογισμό τῶν ἀντίστοιχων στοιχείων τοῦ «Καταλόγου» σχετικά μὲ τίς μεγάλες φάμπρικες (μὲ 100 καί πάνω ἐργάτες), πού ἀπασχολοῦν, ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω (ὑποκεφ. VII), περίπου τὰ $\frac{3}{4}$ τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν. Ἀποδείχτηκε, ὅτι ὁ μέσος ἀριθμὸς τῶν ἐργάσιμων ἡμερῶν τὸ χρόνο εἶναι κατὰ ομάδες

* Συλλογὴ, σελ. 296. «Ἡ φάμπρικα», σελ. 46.

** «Στατιστικὰ συμπεράσματα γιὰ τὴ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας». Εἰσήγηση τοῦ Μ. Ι. Τ.-Μπαράνοβσκι, μέλους τῆς Αὐτοκρατορικῆς οἰκονομικῆς ἐταιρίας, καί οἱ συζητήσεις πάνω σ' αὐτὴν τὴν εἰσήγηση στίς συνεδριάσεις τοῦ III τμήματος. Πετροῦπολη, 1898, σελ. 41.

έργοστασίων: Α) 242, Β) 235, Γ) 273* και για όλες τις μεγάλες φάμπρικες 244. Κι αν καθορίσουμε τό μέσο ἀριθμό τῶν ἐργασιμῶν ἡμερῶν, πού ἀναλογοῦν σ' ἕναν ἐργάτη, θά ἔχουμε 253 ἐργασίμες μέρες τό χρόνο σάν μέσο ἀριθμό γιά τόν ἐργάτη τῆς μεγάλης φάμπρικας. Ἀπό τά 12 τμήματα, στά ὁποῖα χωρίζει ὁ «Κατάλογος» τούς κλάδους παραγωγῆς, μονάχα σέ ἕνα τμήμα ὁ μέσος ἀριθμός τῶν ἐργασιμῶν ἡμερῶν εἶναι γιά τις κατώτερες ὁμάδες μικρότερος ἀπό 200, καί συγκεκριμένα στό ΧΙ τμήμα (προϊόντα ἐπισιτισμοῦ): Α) 189, Β) 148, Γ) 280. Στίς φάμπρικες τῶν ὁμάδων Α καί Β αὐτοῦ τοῦ τμήματος δουλεύουν 110 588 ἐργάτες = 16,2 % τοῦ συνόλου τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στίς μεγάλες φάμπρικες (655 670). Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι στό τμήμα αὐτό συνενώνονται ἐντελῶς ἕτερογενεῖς κλάδοι παραγωγῆς, λχ. ἡ παραγωγή ζάχαρης καί ἡ καπνοβιομηχανία, ἡ οἶνοπνευματοποιία καί ἡ ἀλευροποιία κτλ. Στά ὑπόλοιπα τμήματα ὁ μέσος ἀριθμός ἐργασιμῶν ἡμερῶν κατά φάμπρικα εἶναι ὁ παρακάτω: Α) 259, Β) 271, Γ) 272. Ἔτσι, ὅσο πῶς μεγάλες εἶναι οἱ φάμπρικες τόσο περισσότερες μέρες λειτουργοῦν στή διάρκεια τοῦ χρόνου. Συνεπῶς, τά γενικά στοιχεῖα γιά όλες τις μεγάλες φάμπρικες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἐπιβεβαιώνουν τά συμπεράσματα τῆς ὑγειονομικῆς στατιστικῆς τῆς Μόσχας κι ἀποδείχνουν, ὅτι ἡ φάμπρικα δημιουργεῖ τήν τάξη τῶν μόνιμων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν.

Ἔτσι λοιπόν, τά στοιχεῖα γιά τούς ἐργοστασιακοὺς ἐργάτες τῆς Ρωσίας ἐπιβεβαιώνουν ἀπόλυτα τή θεωρία τοῦ «Κεφαλαίου», ὅτι ἀκριβῶς ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία προκαλεῖ πλήρη καί ἀποφασιστική ἀνατροπή στίς συνθηκες ζωῆς τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, χωρίζοντάς τον ὀριστικά ἀπό τή γεωργία καί ἀπό τις πανάρχαιες παραδόσεις τῆς πατριαρχικῆς ζωῆς πού συνδέονται μαζί της. Καταστρέφοντας ὁμως τις πατριαρχικές καί τις μικροαστικές σχέσεις, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δημιουργεῖ, ἀπό τό ἄλλο μέρος, τις συνθηκες πού φέρνουν κοντά τούς μισθωτοὺς ἐργάτες τῆς γεωργίας μέ τούς ἐργάτες τῆς βιομηχανίας: πρῶτο, μεταφέρει γενικά στό χωριό τόν ἐμποροβιομηχανικό τρόπο ζωῆς, πού ἀναπτύχθηκε ἀρχικά στά μὴ γεωργικά κέντρα· δεύτερο, δημιουργεῖ τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ καί μεγάλες ἀγορές μίσθωσης τόσο τῶν γεωργικῶν ὅσο καί τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν· τρίτο, εἰσάγοντας μηχανές στή γεωργία ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία φέρνει στό χωριό ἐπιδέξιους

* Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἡ ὁμάδα Α περιλαβαίνει φάμπρικες μέ 100-499 ἐργάτες, ἡ Β μέ 500-999 καί ἡ Γ μέ 1000 καί πάνω ἐργάτες.

ἐργάτες βιομηχανίας, πού διακρίνονται γιά τό πιό ψηλό βιοτικό επίπεδό τους.

ΧΙΙ. ΤΑ ΤΡΙΑ ΣΤΑΔΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

Τώρα ἄς συνοψίσουμε τά βασικά συμπεράσματα, στά ὁποῖα μᾶς ὀδηγοῦν τά στοιχεῖα γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μας*.

Τά κύρια στάδια αὐτῆς τῆς ἀνάπτυξης εἶναι τρία: ἡ μικρή ἐμπορευματική παραγωγή (μικρά, κυρίως βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ χωριοῦ), ἡ κεφαλαιοκρατική μανουφακτούρα καί ἡ φάμπρικα (μεγάλη μηχανική βιομηχανία). Τά γεγονότα ἀναιροῦν ἀπόλυτα τή διαδομένη στή χώρα μας ἄποψη ὅτι δέν ὑπάρχει σχέση ἀνάμεσα στήν «ἐργοστασιακή» βιομηχανία καί στή «βιοτεχνία». Ἀντίθετα, ὁ χωρισμός τους εἶναι καθαρά τεχνητός. Ἡ σύνδεση καί ἡ διαδοχικότητα τῶν μορφῶν βιομηχανίας πού ἀναφέραμε, εἶναι ἀμεσότατη καί στενότατη. Τά γεγονότα δείχνουν πεντακάθαρα, ὅτι ἡ βασική τάση τῆς μικρῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ, εἰδικά ὁ σχηματισμός τῆς μανουφακτούρας, καί ἡ μανουφακτούρα μετεξελίσσεται μπροστά στά μάτια μας μέ τεράστια ταχύτητα σέ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Ἴσως μιά ἀπό τίς πιό χτυπητές ἐκδηλώσεις τῆς στενῆς κι ἄμεσης σχέσης ἀνάμεσα στίς διαδοχικές μορφές τῆς βιομηχανίας ἀποτελεῖ τό γεγονός, ὅτι ἕνα σωρό μεγάλοι καί πολύ μεγάλοι ἐργοστασιάρχες ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ πιό μικροί μεταξύ τῶν μικρῶν βιοτεχνῶν καί ἔβρασαν ὅλες τίς βαθμίδες ἀπό τή «λαϊκή παραγωγή» ὡς τόν «καπιταλισμό». Ὁ Σάββας Μορόζοφ ἦταν δουλοπάροικος ἀγρότης (ἐξαγόρασε τή λευτεριά του τό 1820), ἔκανε βοσκός, ἀμαξάς, ὑφαντουργός-ἐργάτης, ὑφαντουργός-βιοτέχνης πού πῆγαινε πεζός στή Μόσχα νά πωλήσει τό ἐμπόρεμά του στούς προαγοραστές, ἔπειτα ἰδιοχτήτης ἑνός μικροῦ ἐργαστηρίου, — ἑνός γραφείου διανομῆς δουλιᾶς στά σπίτια, — καί, τέλος, ἰδιοχτήτης φάμπρικας. Πέθανε τό 1862 ὅταν μαζί μέ τούς πολυάριθμους γιούς του εἶχε 2 μεγάλες φάμπρικες. Τό 1890 στίς 4 φάμπρικες πού ἀνήκανε στούς ἀπόγονούς του, δούλευαν 39 χιλιάδες ἐργάτες πού παρήγαν εἶδη πού ἡ ἀξία τους ἔφτανε τά 35 ἑκατομύρια ρούβλια**. Στή μεταξουργία

* Ἐπειδή, ὅπως τονίστηκε στόν πρόλογο, περιοριζόμαστε στήν ἐποχή μετά τή μεταρρύθμιση, ἀφήνουμε κατά μέρος τίς μορφές βιομηχανίας πού βασίζονταν στή δουλιά τοῦ δουλοπάροικου πληθυσμοῦ.

** «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ», IV, 5-7. —

του κυβερνείου Βλαντίμιρ μιά όλόκληρη σειρά μεγάλοι έργο-στασιάρχεις εξελίχτηκαν από ύφαντουργοί-εργάτες και ύφαν-τουργοί-βιοτέχνες*. Οί μεγαλύτεροι έργοστασιάρχεις του Ίβάνοβο Βοζνεσένσκ (οί Κουβάγεφ, οί Φόκιν, οί Ζούμπκοφ, οί Κοκούσκιν, οί Μπομπρόφ και πολλοί άλλοι) άναδείχτηκαν από βιοτέχνες**. Όλες οί φάμπρικες χρυσοϋφαντων ύφασμάτων της Μόσχας ήταν χειροτεχνικά οικιακά εργαστήρια***. Ό έργο-στασιάρχεις Ζαβιάλοφ της περιφέρειας του Πάβλοβο άκόμα και τό 1864 «θυμόταν ζωηρά τόν καιρό πού ό ίδιος ήταν άπλός εργάτης στό μάστορα Χαμπάροφ»****. Ό έργοστασιάρχεις Βα-ριπάγεφ ήταν μικρός βιοτέχνης*****. Ό Κοντράτοφ ήταν βιο-τέχνης και πήγαινε πεζός στό Πάβλοβο μεταφέροντας στό κα-λάθι τά προϊόντα πού κατασκεύαζε*****. Ό φαμπρικάντης Άσμόλοφ ήταν άγωγιάτηςπραματευτάδων, μετά μικρέμπορος, ιδιοχτήτης μικρού καπνομάγαζου, και, τέλος, ιδιοχτήτης φάμπρι-κας μέ τζίρο πολλών έκατομμυρίων*****. Κτλ. κτλ. Θά ήταν ένδιαφέρον νά δοϋμε πώς θά καθόριζαν οί ναρόντικοι οικονο-μολόγοι σ' αϋτές και σέ παρόμοιες περιπτώσεις τήν άρχή του «τεχνητού» καπιταλισμού και τό τέλος της «λαϊκής» παραγωγής.

Οί τρεις βασικές μορφές της βιομηχανίας, πού άναφέραμε πιο πάνω, διακρίνονται πρίν άπ' όλα από τή διαφορετική συγ-κρότηση της τεχνικής. Η μικρή έμπορευματική παραγωγή χα-ρακτηρίζεται από κάτι έντελώς πρωτόγονα χειροκίνητα τεχνικά μέσα, πού έμειναν άμετάβλητα σχεδόν, από άμνημόνευτα χρό-νια. Ό μικρός παραγωγός παραμένει άγρότης, πού κληρονομεί από παράδοση τίς μεθόδους έπεξεργασίας της άκατέργαστης ύλης. Η μανουφακτούρα εισάγει τόν καταμερισμό της έργασίας, πού μεταμορφώνει οϋσιαστικά τήν τεχνική και μετατρέπει τόν άγρό-τη σέ εργάτη έργοστασίου, σέ «εργάτη πού έκτελεί μιά φάση της δουλειάς». Παραμένει όμως ή παραγωγή μέ τό χέρι, και 'γι'

«Όδηγός» του 1890. — Σισμαριόφ: «Σύντομη μελέτη της βιομηχανίας στην περιοχή των σιδηροδρόμων του Νίζνι Νόβγκοροντ και του Σούια-Ίβάνοβο». Πετρούπολη, 1892, σελ. 28-32.

* «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», ΙΙΙ, σελ. 7, και έπόμενες.

** Σισμαριόφ, 56-62.

*** «Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο Μόσχας». τόμ. VII, τεϋχος ΙΙ. Μόσχα, 1883, σελ. 27-28.

**** Α. Σμιρνόφ, «Πάβλοβο και Βόρσμα», σελ. 14.

***** Λαμπζίν, Ι. σ., σελ. 66.

***** Γρηγόριεφ, Ι. σ., σελ. 36.

***** «Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση», τόμ. ΙΙ, σελ. 27.

αὐτό τό λόγο ἡ πρόοδος τῶν μεθόδων παραγωγῆς χαρακτηρίζεται ἀναπόφευχτα ἀπό μιᾶ μεγάλη βραδύτητα. Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας διαμορφώνεται αὐθόρμητα καί μεταβιβάζεται ἐπίσης μέ τήν παράδοση, ὅπως καί ἡ ἀγροτική δουλιὰ. Μονάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία φέρνει ριζική ἀλλαγὴ, παραμερίζει τὴ χειροτεχνία, μεταμορφώνει τὴν παραγωγὴ πάνω σέ νέες, ὀρθολογιστικές ἀρχές, χρησιμοποιεῖ συστηματικά τὰ δεδομένα τῆς ἐπιστήμης στήν παραγωγὴ. Ὡς τὴν ἐποχὴ πού ὁ καπιταλισμός δέν εἶχε ὀργανώσει στή Ρωσία τὴ μεγάλη μηχανική βιομηχανία, καί σέ κείνους τοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας ὅπου δέν τὴν ἔχει ἀκόμα ὀργανώσει, διαπιστώνουμε σχεδόν πλέρια στασιμότητα τῆς τεχνικῆς, βλέπουμε νά χρησιμοποιεῖται ὁ ἴδιος μπάγκος τοῦ χειροτέχνη, ὁ ἴδιος νερόμυλος ἢ ἀνεμόμυλος, πού χρησιμοποιοῦνταν στήν παραγωγὴ πρὶν ἀπὸ αἰῶνες. Ἀντίθετα, στοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού τοὺς ἔχει ὑποτάξει ἡ φάμπρικα βλέπουμε μιᾶ πλέρια τεχνικὴ ἐπανάσταση καί μιᾶ ἐξαιρετικά γοργὴ πρόοδο τῶν μεθόδων τῆς μηχανοποιημένης παραγωγῆς.

Ἀνάλογα μέ τὴ διαφορετικὴ συγκρότηση τῆς τεχνικῆς παρατηροῦμε καί διαφορετικὰ στάδια ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Ἡ μικρὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ καί ἡ μανουφακτοῦρα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ὑπεροχὴ τῶν μικρῶν ἐπιχειρήσεων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ξεχωρίζουν λίγες μόνο μεγάλες. Ἡ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία ἐκτοπίζει ὀριστικά τίς μικρὲς ἐπιχειρήσεις. Οἱ κεφαλαιοκρατικές σχέσεις διαμορφώνονται καί στά μικρὰ ἐπαγγέλματα (μέ τὴ μορφή ἐργαστηρίων μέ μισθωτοὺς ἐργάτες καί μέ τὴ μορφή ἐμπορικοῦ κεφαλαίου), ὅμως ἐδῶ δέν εἶναι ἀκόμα ἀρκετὰ ἀναπτυγμένες καί δέν παίρνουν τὴ μορφή ὀξυμένων ἀντιθέσεων ἀνάμεσα στίς ὀμάδες τῶν ἀνθρώπων πού συμμετέχουν στήν παραγωγὴ. Ἐδῶ δέν ὑπάρχουν ἀκόμα οὔτε μεγάλα κεφάλαια, οὔτε πλατιά προλεταριακά στρώματα. Στὴ μανουφακτοῦρα βλέπουμε νά διαμορφώνονται καί τὰ δύο. Τό χάσμα ἀνάμεσα στὸν κάτοχο τῶν μέσων παραγωγῆς καί στὸν ἐργαζόμενο παίρνει πιά σημαντικές διαστάσεις. Ἀναπτύσσονται «πλούσιοι» βιομηχανικοὶ συνοικισμοί, πού ἡ μάζα τῶν κατοίκων τους ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐντελῶς ἄπορους ἐργαζόμενους. Ἐνας μικρὸς ἀριθμὸς ἐμπόρων, πού διαχειρίζεται τεράστια ποσὰ γιὰ τὴν ἀγορὰ τῶν πρώτων ὑλῶν καί τὴν πούληση τῶν προϊόντων, καί μιᾶ μάζα ἐργατῶν πού ἐκτελοῦν μιᾶ φάση τῆς δουλιᾶς καί ζοῦν μεροδούλιμεροφάγι — νά ἡ γενικὴ εἰκόνα τῆς μανουφακτοῦρας. Ἡ ἀφθονία ὅμως τῶν μικρῶν ἐργαστηρίων, ἡ διατήρηση τῆς σύνδεσης

μέ τη γή, ή διατήρηση τών παραδόσεων στην παραγωγή και σ' όλη τήν όργάνωση τής ζωής, όλα αυτά δημιουργούν μιά μάζα από ένδιάμεσα στοιχεία ανάμεσα στά δυό άκρα τής μανουφακτούρας και καθυστερούν τήν ανάπτυξη αυτών τών άκρων. Στη μεγάλη μηχανική βιομηχανία όλα αυτά τά εμπόδια χάνονται. Τά άκρα τών κοινωνικών αντιθέσεων φτάνουν στην άνωτερη ανάπτυξη. Λές και συγκεντρώνονται σ' ένα μέρος όλες οι σκοτεινές πλευρές του καπιταλισμού: ή μηχανή, όπως είναι γνωστό, δίνει τεράστια ώθηση στην άπεριόριστη παράταση τής εργασιμής μέρας, τραβιούνται στην παραγωγή οι γυναίκες και τά παιδιά, δημιουργείται (και στίς συνθήκες τής εργοστασιακής παραγωγής πρέπει νά δημιουργείται) μιά έφεδρική στρατιά από άνεργους κτλ. Η κοινωνικοποίηση όμως τής εργασίας, πού πραγματοποιεί τό εργοστάσιο σε τεράστια κλίμακα, και ή αλλαγή τών αισθημάτων και τών αντιλήψεων του πληθυσμού πού άπασχολεί (ειδικότερα ή καταστροφή τών πατριαρχικών και τών μικροαστικών παραδόσεων), προκαλούν αντίδραση: σε διάκριση από τά προηγούμενα στάδια ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία άπαιτεί έπιταχτικά τή σχεδιασμένη ρύθμιση τής παραγωγής και τόν κοινωνικό έλεγχο πάνω της (μιά από τίς έκδηλώσεις αυτής τής τάσης είναι ή εργατική νομοθεσία)*.

Ο ίδιος ό χαρακτήρας τής ανάπτυξης τής παραγωγής αλλάζει στα διάφορα στάδια του καπιταλισμού. Στίς μικροβιοτεχνίες ή ανάπτυξη αυτή άκολουθεί τήν ανάπτυξη τής άγροτικής οικονομίας. Η άγορά είναι έξαιρετικά στενή, ή άπόσταση από τόν παραγωγό ως τόν καταναλωτή μικρή, οι μηδαμινές διαστάσεις τής παραγωγής προσαρμόζονται εύκολα στην ντόπια ζήτηση, πού οι διακυμάνσεις της είναι μικρές. Γι' αυτό τό λόγο σε τούτο τό στάδιο τή βιομηχανία τή χαρακτηρίζει μεγάλη σταθερότητα. Η σταθερότητα όμως αυτή ίσοδυναμεί με στασιμότητα τής τεχνικής και με διατήρηση τών πατριαρχικών κοινωνικών σχέσεων, πού μπερδεύονται με κάθε λογής ύπολείμματα τών μεσαιωνικών παραδόσεων. Η μανουφακτούρα δουλεύει για τή μεγάλη άγορά, κάποτε για όλο τό έθνος, και γι' αυτό ή παραγωγή άποχτᾶ ένα χαρακτήρα αστάθειας, πού προσιδιάζει στον καπιταλισμό και πού φτάνει τό κατακόρυφό της στην έποχή τής φάμπρικας. Η ανάπτυξη τής μεγάλης μηχανικής βιομηχανίας δέν μπο-

* Για τή σύνδεση τής εργατικής νομοθεσίας με τίς συνθήκες και σχέσεις πού γεννάει ή μεγάλη μηχανική βιομηχανία, βλ. τό II κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του βιβλίου του κ. Τ.-Μπαρονόβσκι «Η ρωσική φάμπρικα» και κυρίως τό άρθρο του «Νόβογε Σλόβο» του Ίούλη 1897.

ρεί νά προχωρεί παρά μέ ἄλματα, μέ περιοδικές ἐναλλαγές τῶν περιόδων ἀνθίσης καί κρίσης. Ἡ ἄλματική αὐτή ἀνάπτυξη τῆς φάμπρικας δυναμώνει σέ τεράστιο βαθμό τήν καταστροφή τῶν μικρῶν παραγωγῶν. Ἡ φάμπρικα πότε τραβάει κατά μάζες τούς ἐργάτες, στήν ἐποχή τῆς πυρετώδικης δουλιᾶς, καί πότε τούς πετάει στό δρόμο. Ὅρος ὑπαρξης καί ἀνάπτυξης τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας γίνεται ἡ δημιουργία μιᾶς τεράστιας ἐφεδρικής στρατιᾶς ἀπό ἀνέργους ἑτοιμους νά κάνουν ὁποιαδήποτε δουλιά. Στό II κεφάλαιο δείξαμε ἀπό ποιά στρώματα τῆς ἀγροτιᾶς στρατολογεῖται αὐτή ἡ στρατιά καί στά ἐπόμενα κεφάλαια σημειώσαμε τίς κυριότερες κατηγορίες ἀσχολιῶν, γιά τίς ὁποῖες τό κεφάλαιο κρατάει σέ ἐπιφυλακή αὐτές τίς ἐφεδρεῖες. Ἡ «ἀστάθεια» τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας προκαλοῦσε καί προκαλεῖ πάντα τά ἀντιδραστικά παράπονα τῶν ἀνθρώπων, πού ἐξακολουθοῦν νά βλέπουν τά πράγματα μέ τά μάτια τοῦ μικροπαραγωγῶ καί ξεχνοῦν ὅτι μονάχα αὐτή ἡ «ἀστάθεια» εἶναι ἐκείνη πού ἀντικατάστησε τήν προηγούμενη στασιμότητα μέ τή γρήγορη ἀλλαγή τῶν μεθόδων παραγωγῆς κι ὄλων τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Μιά ἀπό τίς ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς εἶναι ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία καί ἡ ἀπελευθέρωση τῶν κοινωνικῶν σχέσεων στή βιομηχανία ἀπό τίς παραδόσεις τοῦ φεουδαρχικοῦ καί τοῦ πατριαρχικοῦ καθεστώτος, πού βαραίνουν τήν ἀγροτική οἰκονομία. Στή μικρή ἐμπορευματική παραγωγή ὁ βιοτέχνης δέν ξεχώρισε ἀκόμα ἐντελῶς ἀπό τόν ἀγρότη. Στίς περισσότερες περιπτώσεις παραμένει γεωργός καί ἡ σύνδεση αὐτή τῆς μικρῆς βιοτεχνίας μέ τή μικρή γεωργία εἶναι τόσο βαθιά, πού παρατηροῦμε τόν ἐνδιαφέροντα νόμο τῆς παράλληλης ἀποσύνθεσης τῶν μικροπαραγωγῶν καί στή βιοτεχνία, καί στή γεωργία. Ἡ διαμόρφωση τῆς μικρῆς ἀστικής τάξης καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν συντελεῖται παράλληλα καί στούς δύο τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, προετοιμάζοντας ἔτσι καί στούς δύο πόλους τῆς ἀποσύνθεσης τήν ἀπόσπαση τοῦ βιοτέχνη ἀπό τή γεωργία. Στή μανουφακτοῦρα αὐτή ἡ ἀπόσπαση ἔχει κιόλας γίνει σέ πολύ σημαντικό βαθμό. Δημιουργοῦνται μιᾶ ὀλόκληρη σειρά βιομηχανικά κέντρα πού δέν ἀσχολοῦνται μέ τή γεωργία. Κύριος ἐκπρόσωπος τῆς βιομηχανίας δέν εἶναι πιά ὁ ἀγρότης, ἀλλά ὁ ἔμπορος καί ὁ ἰδιοχτήτης τῆς μανουφακτοῦρας ἀπό τή μιᾶ μεριά, κι ὁ «ἐργάτης τοῦ ἐργοστασίου» ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ βιομηχανία καί οἱ σχετικά ἀναπτυγμένες ἐμπορικές σχέσεις μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο ἀνεβάζουν τό βιοτικό ἐπίπεδο τοῦ πλη-

θυσμού και τόν πολιτισμό του. 'Ο έργατης τής μανουφακτούρας κοιτάζει κιόλας άφ' ύψηλου τόν άγρότη-γεωργό. 'Η μεγάλη μηχανική βιομηχανία ολοκληρώνει αυτή τή μεταλλαγή, χωρίζει όριστικά τή βιομηχανία από τή γεωργία, δημιουργεί, όπως είδαμε, μιά ιδιαίτερη τάξη του πληθυσμού, έντελώς ξένη προς τήν παλιά άγροτιά, πού ξεχωρίζει άπ' αυτήν γιατί έχει διαφορετικό τρόπο ζωής, διαφορετικές οικογενειακές σχέσεις, άνωτερο επίπεδο άναγκών, τόσο υλικών όσο και πνευματικών*. Στίς μικροβιοτεχνίες και στή μανουφακτούρα βλέπουμε νά υπάρχουν πάντα υπολείμματα πατριαρχικών σχέσεων και πολυποίκιλων μορφών προσωπικής εξάρτησης, πού στίς γενικές συνθήκες τής κεφαλαιοκρατικής οικονομίας χειροτερεύουν πάρα πολύ τήν κατάσταση τών έργαζομένων, τούς ταπεινώνουν και τούς διαφθείρουν. 'Η μεγάλη μηχανική βιομηχανία, συγκεντρώνοντας σ' έναν τόπο τίς μάζες τών έργατών, πού σμίγουν συχνά από διάφορες άκρες τής χώρας, δέ συμβιβάζεται πιά καθόλου μέ τά υπολείμματα τών πατριαρχικών σχέσεων και τής προσωπικής εξάρτησης και χαρακτηρίζεται από μιά άληθινά «περιφρονητική στάση άπέναντι στο παρελθόν». Κι άκριβώς αυτή ή ρήξη μέ τίς άπαρχαιωμένες παραδόσεις ήταν ένας από τούς ουσιαστικούς όρους πού δημιούργησαν τή δυνατότητα και προκάλεσαν τήν άνάγκη τής ρύθμισης τής παραγωγής και του έλέγχου της από τήν κοινωνία. Μιλώντας ειδικά γιά τήν άλλαγή πού έπέφερε ή φάμπρικα στίς συνθήκες ζωής του πληθυσμού, είναι άπαραίτητο νά σημειώσουμε ότι τό τράβηγμα τών γυναικών και τών άνήλικων** στήν παραγωγή είναι στή βάση του προοδευτικό φαινόμενο. Είναι άδιαφιλονίκητο, ότι ή κεφαλαιοκρατική φάμπρικα δημιουργεί γι' αυτές τίς κατηγορίες του εργατικού κόσμου μιά έξαιρετικά δύσκολη κατάσταση, ότι γι' αυτές τίς κατηγορίες είναι

* Γιά τόν τύπο του «έργοστασιακού εργατή» σύγκρ. πίο πάνω τό κεφάλαιο VI, ύποκ. II, 5, σελ. 317 (σε τουτό τόν τόμο σελ. 418-419: *Η Έννετ.*). — Έπίσης τή «Συλλογή τών στατιστικών στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχας», τόμ. VII, τεύχος III, Μόσχα, 1883, σελ. 58 (ό έργοστασιακός εργατής είναι φιλόσοφος και «έξυπνος»). — Τή «Συλλογή του Νίτζι Νόβγοροντ», I, σελ. 42-43· τόμ. IV, σελ. 335. — «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Βλαντίμιρ», III, 113-114 κ. ά. — Τό «Νόβογε Σλόβο», 1897, 'Οχτώβρης, σελ. 63. — Σύγκρ. επίσης τά προαναφερόμενα έργα του κ. Ζμπάνκοφ, πού χαρακτηρίζουν τούς εργατές οι όποιοι φεύγουν στίς πόλεις γιά έμποροβιομηχανικές δουλιές.

** Σύμφωνα μέ τά στοιχεία του «'Οδηγού» τό 1890 δούλευαν στίς φάμπρικες και στά εργοστάσια τής Εύρωπαϊκής Ρωσίας συνολικά 875 764 εργατές, από τούς όποιους οι 210 207 (24%) ήταν γυναίκες, 17 793 (2%) άγόρια και 8216 (1%) κορίτσια.

ἐξαιρετικά ἀναγκαῖος ὁ περιορισμὸς καὶ ἡ ρύθμιση τῆς ἐργασί-
μης μέρας, ἡ ἐξασφάλιση ὑγιεινῶν ὄρων ἐργασίας κτλ. Ὡστόσο
θὰ ἦταν ἀντιδραστικές καὶ οὐτοπικές οἱ τάσεις ν' ἀπαγορευτεῖ
ἐντελῶς ἡ δουλιὰ τῶν γυναικῶν καὶ τῶν ἀνήλικων στὴ βιομη-
χανία ἢ νὰ ὑποστηριχθεῖ τὸ πατριαρχικὸ καθεστῶς ζωῆς, πού
ἀπόκλειε αὐτὴ τὴν ἐργασία. Καταστρέφοντας τὴν πατριαρχικὴ
ἀπομόνωση αὐτῶν τῶν κατηγοριῶν τοῦ πληθυσμοῦ, πού πρω-
τύτερα δέν ἔβγαιναν ἔξω ἀπὸ τὸ στενὸ κύκλο τῶν οἰκιακῶν καὶ
οἰκογενειακῶν σχέσεων, τραβώντας τες στὴν ἄμεση συμμετοχὴ
στὴν κοινωνικὴ παραγωγή, ἡ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία
προωθεῖ τὴν ἀνάπτυξή τους, δυναμώνει τὴν αὐτοτέλειά τους,
δηλαδή δημιουργεῖ τέτιες συνθῆκες ζωῆς πού στέκουν ἀσύγ-
κριτα πιὸ ψηλά ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ ἀκίνησιὰ τῶν προκεφα-
λαιοκρατικῶν σχέσεων*.

* «Ἡ φτωχὴ γυναίκα-ὑφάντρα πηγαίνει στὴ φάμπρικα μὲ τὸν πατέρα
καὶ τὸν ἄντρα της, δουλεύει διπλά τους κι ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτούς. Εἶναι κι
αὐτὴ προστάτης τῆς οἰκογένειας, ὅπως κι ὁ ἄντρας». «Στὴ φάμπρικα... ἡ
γυναίκα εἶναι ἐντελῶς αὐτοτελὴς παραγωγός, ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν ἄντρα
της». Ὁ ἀριθμὸς τῶν γυναικῶν πού μάθαιναν ἀνάγνωση καὶ γραφὴ μεγάλω-
σε στίς φάμπρικες πολὺ γρήγορα. («Τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερ-
νεῖου Βλαντιμίρ», III, 113, 118, 112 κ. ἄ.). Πολὺ δικαιολογημένο εἶναι τὸ
παρακάτω συμπέρασμα τοῦ κ. Χαριζομένου: ἡ βιομηχανία ἐξαλείφει τὴν
«οἰκονομικὴ ἐξάρτηση τῆς γυναίκας ἀπὸ τὴν οἰκογένεια... κι ἀπὸ τὸν ἄν-
τρα... Στὴν ξένη φάμπρικα ἡ γυναίκα ἐξισώνεται μὲ τὸν ἄντρα, πρόκειται
γιὰ τὴν ἰσότητα τοῦ προλετάριου... Ἡ κεφαλαιοκρατικοποίηση τῆς βιομη-
χανίας παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴν πάλη τῆς γυναίκας γιὰ τὴν ἀνεξαρτη-
σία της στὴν οἰκογένεια». «Ἡ βιομηχανία δημιουργεῖ γιὰ τὴν γυναίκα μιὰ
νέα καὶ ἐντελῶς ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ τὸν ἄντρα θέση» («Γιου-
ριντίτσεςκι Βέστνικ», 1883, τεῦχος 12, σελ. 582 καὶ 596). Στὴ «Συλλογὴ στα-
τιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας» (τόμ. VII, μέρος II, Μόσχα,
1882, σελ. 152, 138-139) οἱ ἐρευνητὲς συγκρίνουν τὴ θέση τῆς ἐργάτριας
στὴν παραγωγὴ καλτσῶν μὲ τὸ χέρι καὶ στὴν παραγωγὴ καλτσῶν μὲ μηχανή.
Στὴν παραγωγὴ καλτσῶν μὲ τὸ χέρι τὸ μεροκάματο εἶναι περίπου 8 καπίκια,
στὴν παραγωγὴ καλτσῶν μὲ μηχανὴ εἶναι 14-30 καπίκια. Στὴ μηχανοποιη-
μένη παραγωγὴ ἡ κατάστασις τῆς ἐργάτριας περιγράφεται ἔτσι: «... Μπρο-
στὰ μας ἔχουμε πιά μιὰ κοπέλα ἐλεύθερη, πού δέν τὴν περιορίζει κανένα
ἐμπόδιο, χειραφετημένη ἀπὸ τὴν οἰκογένεια καὶ ἀπὸ καθεὶ πού ἀποτελεῖ
τὸν ὄρο ὑπαρξῆς τῆς γυναίκας-ἀγρότισσας, μιὰ κοπέλα πού κάθε στιγμὴ
μπορεῖ νὰ πηγαίνει ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος στὸ ἄλλο, ἀπὸ τὸ ἓνα ἀφεντικὸ στὸ
ἄλλο, καὶ μπορεῖ κάθε στιγμὴ νὰ βρεθεῖ χωρὶς δουλιὰ, χωρὶς ἓνα κομμάτι
ψωμί... Στὴ χειροποίητὴ παραγωγὴ ἡ πλέκτρα ἔχει τὸ πιὸ πενιχρὸ μεροκά-
ματο, ἓνα μεροκάματο πού δὲ θὰ ἔφτανε νὰ καλῶνει τὰ ἔξοδα τῆς διατροφῆς,
ἓνα μεροκάματο πού μπορεῖ νὰ τῆς φτάσει μονάχα μὲ τὴν προϋπόθεσις ὅτι
σάν μέλος μιᾶς οἰκογένειας νοικοκυρέων μὲ γεωργικὸ κληρὸ, ἀπολαβαίνει
ἓνα μέρος ἀπὸ τὰ προϊόντα αὐτῆς τῆς γῆς. Ὅταν ἡ παραγωγὴ εἶναι μηχανο-
ποιημένη ἢ μαστόρισσα ἔχει, ἐκτός ἀπὸ τὴν τροφή καὶ τὸ τσάι, καὶ τὸ μερο-

Τά δυό πρώτα στάδια ανάπτυξης τῆς βιομηχανίας χαρακτηρίζονται ἀπό τή μόνιμη διαμονή τοῦ πληθυσμοῦ σ' ἓνα μέρος. Παραμένοντας ἀγρότης ὁ μικρός βιοτέχνης εἶναι δεμένος στό χωριό του μέ τό γεωργικό νοικοκυριό. Στίς συνθήκες τῆς μανουφακτοῦρας ὁ ἐργάτης παραμένει συνήθως προσκολλημένος στή μικρή, κλειστή βιομηχανική περιφέρεια, πού δημιουργεῖται ἀπό τή μανουφακτοῦρα. Ἡ ἴδια ἡ συγκρότηση τῆς βιομηχανίας στό πρώτο καί στό δεύτερο στάδιο τῆς ἀνάπτυξής της δέν περιέχει τίποτα πού θά μπορούσε νά παραβιάσει τή μόνιμη διαμονή τοῦ πληθυσμοῦ σ' ἓνα μέρος καί τήν ἀπομόνωση τοῦ παραγωγῶ. Οἱ σχέσεις ἀνάμεσα σέ διάφορες βιομηχανικές περιφέρειες εἶναι σπάνιες. Ἡ μεταφορά τῆς βιομηχανίας σέ ἄλλα μέρη γίνεται μονάχα μέ τή μετακίνηση μερικῶν μικροπαραγωγῶν, πού δημιουργοῦν νέες μικροβιοτεχνίες στίς ἀκρινές περιοχές τοῦ κράτους. Ἀντίθετα, ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δημιουργεῖ ἀναγκαστικά τήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ. Οἱ ἐμπορικές σχέσεις ἀνάμεσα στίς διάφορες περιφέρειες πλαταίνουν σέ τεράστιο βαθμό. Οἱ σιδηρόδρομοι διευκολύνουν τή μετακίνηση. Ἡ ζήτηση ἐργατῶν μεγαλώνει γενικά, καί στό σύνολο, πότε ἀνεβαίνοντας στήν ἐποχή τῆς πυρετώδικης δουλιᾶς, πότε πέφτοντας στήν ἐποχή τῶν κρίσεων, ἔτσι πού τό πέρασμα τῶν ἐργατῶν ἀπό τή μιᾶ ἐπιχείρηση στήν ἄλλη καί ἡ μετακίνησή τους ἀπό τή μιᾶ ἄκρη τῆς χώρας στήν ἄλλη γίνεται ἀναγκαιότητα. Ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία δημιουργεῖ μιᾶ σειρά νέα βιομηχανικά κέντρα, πού μέ πρωτοφανέρωτη ταχύτητα ἀναπτύσσονται κάποτε καί σέ ἀκατοίκητα μέρη, φαινόμενο πού δέ θά ἦταν πορευτό χωρίς μαζικές μετακινήσεις ἐργατῶν. Πιο κάτω θά μιλήσουμε γιά τήν ἔκταση καί τή σημασία τῶν λεγόμενων πλανόδιων μή γεωργικῶν ἐπαγγελμάτων. Τώρα ὅμως θά περιοριστοῦμε σέ σύντομες παρατηρήσεις μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς ὑγειονομικῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας. Ἡ ἐξέταση 103 175 βιομηχανικῶν ἐργατῶν ἑνός νομοῦ ἔδειξε ὅτι οἱ ἐργάτες, πού γεννήθηκαν στό νομό αὐτό καί δουλεύουν στίς φάμπρικες τοῦ νομοῦ τους, εἶναι 53 238 ἄτομα, δηλαδή τά 51,6 % τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ. Συνεπῶς, σχεδόν οἱ μισοί ἐργάτες μετοίκησαν ἀπό τόν ἓνα νομό στόν ἄλλο. Οἱ ἐργάτες πού γεννήθηκαν στό κυ-

---

κάματο πού τῆς ἐπιτρέπει νά ζεῖ ἔξω ἀπό τήν οἰκογένεια καί νά μή χρησιμοποιεῖ πιά τό εἰσόδημα τῆς οἰκογένειας ἀπό τή γῆ. Ἐπίσης τό μεροκάματο τῆς μαστόρισσας στή μηχανοποιημένη παραγωγή εἶναι μέ τίς ὑπάρχουσες συνθήκες πιο ἐξασφαλισμένο».

βερνείο Μόσχας βρέθηκαν 66 038, δηλ. τὰ 64 %*. Περισσότερο ἀπὸ τὸ ἓνα τρίτο τῶν ἐργατῶν ἤρθαν ἀπὸ ἄλλα κυβερνεῖα (κυρίως ἀπὸ τὰ κυβερνεῖα τῆς κεντρικῆς βιομηχανικῆς ζώνης, πού συνορεύουν μέ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας). Ἐπίσης ἡ σύγκριση τῶν διαφόρων νομῶν δείχνει ὅτι οἱ πιό βιομηχανικοὶ νομοὶ διακρίνονται γιὰ τὸ μικρότερο ποσοστὸ ντόπιων ἐργατῶν τους: λχ. στοὺς νομοὺς Μοζάισκ καὶ Βολοκολάμσκ, πού δέν εἶναι καὶ τόσο ἀναπτυγμένοι βιομηχανικά, τὰ 92–93 % τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν γεννήθηκαν στὸν ἴδιο νομὸ πού δουλεύουν. Στούς βιομηχανικά πολὺ ἀναπτυγμένους νομοὺς Μόσχας, Κολόμνας καὶ Μπογκορόντσκ τὸ ποσοστὸ τῶν ντόπιων ἐργατῶν πέφτει στὰ 24 %—40 %—50 %. Ἀπὸ τὸ γεγονός αὐτὸ οἱ ἐρευνητὲς βγάζουν τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ἡ σημαντικὴ ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς παραγωγῆς στὸ νομὸ εὐνοεῖ τὴ συρροή ξένων στοιχείων στὸ νομὸ αὐτὸ»**. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ δείχνουν ἐπίσης (προσθέτουμε ἐμεῖς) ὅτι ἡ μετακίνηση τῶν ἐργατῶν βιομηχανίας χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια γνωρίσματα πού διαπιστώσαμε σχετικὰ μέ τὴ μετακίνηση τῶν γεωργικῶν ἐργατῶν. Συγκεκριμένα, καὶ οἱ ἐργάτες τῆς βιομηχανίας δέ φεύγουν μονάχα ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου ὑπάρχει πλεόνασμα ἐργατῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ μέρη ὅπου ὑπάρχει ἔλλειψη ἐργατῶν. Λχ. στὸ νομὸ Μπρόνιτσι πηγαίνουν 1125 ἐργάτες ἀπὸ τοὺς ἄλλους νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας κι ἀπὸ ἄλλα κυβερνεῖα καὶ ταυτόχρονα φεύγουν 1246 ἐργάτες σέ πιό βιομηχανικοὺς νομοὺς: τῆς Μόσχας καὶ τοῦ Μπογκορόντσκ. Συνεπῶς, οἱ ἐργάτες δέ φεύγουν μόνο γιατί δέ βρίσκουν «εὐκόλα δουλιές στὸν τόπο τους», ἀλλὰ καὶ γιατί ἐπιδιώκουν νά πάνε ἐκεῖ ὅπου εἶναι καλύτερα. Ὅσο στοιχειῶδες κι ἂν εἶναι αὐτὸ τὸ γεγονός, δέν πειράζει νά τὸ ὑπενθυμίσουμε ἀκόμα μιά φορά στοὺς ναρόντικους-οἰκονομολόγους, πού ἐξιδανικεύουν τίς ντόπιες δουλιές καὶ κατακρίνουν τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα, παραγνωρίζοντας τὴν προοδευτικὴ σημασία τῆς κινητικότητος τοῦ πληθυσμοῦ πού δημιουργεῖ ὁ καπιταλισμός.

Τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα πού περιγράψαμε πιό πάνω καὶ πού κάνουν τὴ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία νά ξεχωρίζει ἀπὸ τίς προηγούμενες μορφές τῆς βιομηχανίας, μπορεῖ νά τὰ συνοψίσουμε μέ τίς λέξεις: κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας.

* Στὸ λιγότερο βιομηχανικὰ ἀναπτυγμένο κυβερνεῖο Σμολένσκ ἡ ἐξέταση πέντε χιλιάδων ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἔδειξε, ὅτι τὰ 80 % τῶν ἐργατῶν εἶχαν γεννηθεῖ στὸ ἴδιο τὸ κυβερνεῖο Σμολένσκ (Ζμπάνκοφ, I. c., II, 442).

** «Σύλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας», τμήμα ὑγειονομικῆς στατιστικῆς, τόμ. IV, μέρος I (Μόσχα, 1890), σελ. 240.

Πραγματικά, καί ἡ παραγωγή γιά τήν τεράστια ἔθνικὴ καί διεθνή ἀγορά, καί ἡ ἀνάπτυξη στενῶν ἐμπορικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς διάφορες περιοχές τῆς χώρας καί στίς διάφορες χώρες, γιά τήν ἀγορά πρῶτων ὑλῶν καί βοηθητικῶν ὑλικῶν, καί ἡ τεράστια τεχνικὴ πρόοδος, καί ἡ συγκέντρωση τῆς παραγωγῆς καί τοῦ πληθυσμοῦ σέ κολοσσιαῖες ἐπιχειρήσεις, καί τὸ σπᾶσιμο τῶν ξεφτισμένων παραδόσεων τοῦ πατριαρχικοῦ τρόπου ζωῆς, καί ἡ δημιουργία κινητικότητας τοῦ πληθυσμοῦ, καί τὸ ἀνέβασμα τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀναγκῶν, καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐργαζόμενου — ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προτσές πού ὀλοένα καί περισσότερο κοινωνικοποιεῖ τήν παραγωγή τῆς χώρας καί μαζί της κι ὅσους συμμετέχουν στήν παραγωγή*.

* Κατὰ τὴ γνώμη μας, τὰ στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε στά τρία τελευταῖα κεφάλαια δείχνουν, ὅτι ἡ ταξινόμηση τῶν κεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν καί σταδίων τῆς βιομηχανίας, πού ἔκανε ὁ Μάρξ, εἶναι πιό σωστὴ καί πιό περικτικὴ ἀπὸ τὴ διαδομένη σήμερα ταξινόμηση, πού ἀνακατεῦει τὴ μανουφακτοῦρα μὲ τὴ φάμπρικα καί ξεχωρίζει τὴ δουλιὰ γιὰ λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ σάν μιὰ ἰδιαίτερη μὀρφὴ βιομηχανίας (Χέλντ, Μπιούχερ). Ὅταν ἀνακατεῦεις τὴ μανουφακτοῦρα μὲ τὴ φάμπρικα, εἶναι σάν νά παίρνεις γιά βάση τῆς ταξινόμησης καθαρὰ ἐξωτερικὰ γνωρίσματα, καί νά παραβλέπεις τίς οὐσιαστικὲς ἰδιομορφίες τῆς τεχνικῆς, τῆς οἰκονομίας καί τῶν συνθηκῶν ζωῆς, πού κάνουν νά ξεχωρίζει ἡ μανουφακτοῦρικὴ ἀπὸ τὴν μηχανικὴ περίοδο τοῦ καπιταλισμοῦ. Ὅσο γιά τὴν κεφαλαιοκρατικὴ δουλιὰ στὸ σπιτί, παίζει ἀναμφισβήτητα πολὺ σπουδαῖο ρόλο στὸ μηχανισμό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας. Εἶναι ἐπίσης ἀναμφισβήτητο ὅτι ἡ δουλιὰ γιὰ λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ, προπαντός γιὰ τὸν προμηχανικὸ καπιταλισμό, τὴ βρίσκουμε ὅμως (κι ὄχι σέ μικρὴ ἔκταση) στίς πιό διαφορετικὲς περιόδους ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Δέν μπορεῖ νά καταλάβει κανεὶς τὴ σημασία τῆς δουλιὰς γιὰ λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ, ἂν δέν τὴ συνδέσει μ' ὅλη τὴ συγκρότηση τῆς βιομηχανίας στὴ δοσμένη περίοδο ἢ στὸ δοσμένο στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ. Κι ὁ ἀγρότης πού πλέκει καλάθια ἐπὶ παραγγελία τοῦ μπακάλη τοῦ χωριοῦ καί ὁ χεροῦλᾶς τοῦ Πάβλοφ πού φτιάχνει στὸ σπιτί του λαβὲς μαχαίριῶν ἐπὶ παραγγελία τοῦ Ζαβιάλοφ, καί ἡ ἐργάτρια πού ράβει ρούχα, παπούτσια, γάντια, πού κολλάει κουτάκια ἐπὶ παραγγελία τῶν μεγάλων ἐργοστασιαρχῶν ἢ ἐμπόρων — ὅλοι αὐτοὶ δουλεύουν γιὰ λογαριασμό τοῦ προαγοραστῆ, ὅμως ἡ κεφαλαιοκρατικὴ δουλιὰ στὸ σπιτί ἔχει σ' ὅλες αὐτές τίς περιπτώσεις διαφορετικὸ χαρακτῆρα καί διαφορετικὴ σημασία. Φυσικὰ, δέν ἀρνούμαστε καθόλου τὴ συμβολὴ λχ. τοῦ Μπιούχερ στὴν ἐξέταση τῶν προκεφαλαιοκρατικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας, θεωροῦμε ὅμως λαθεμένη τὴν ταξινόμηση πού κάνει γιὰ τίς κεφαλαιοκρατικὲς μορφές τῆς βιομηχανίας. — Δέν μποροῦμε νά συμφωνήσουμε μὲ τίς ἀπόψεις τοῦ κ. Στροῦβε (βλ. «Μίρ Μπόζι», 1898, τεῦχος 4), ἐφόσον δέχεται τὴ θεωρία τοῦ Μπιούχερ (στὸ μέρος πού ἀναφέραμε) καί τὴν ἐφαρμόζει στὴ ρωσικὴ «βιοτεχνία». (Ἐπὶ τότε πού γράφτηκαν αὐτές οἱ γραμμές — 1899 — ὁ κ. Στροῦβε πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει τὸν κύκλο τῆς ἐπιστημονικῆς καί πολιτικῆς ἀνάπτυξής του. Ἀπὸ ταλαντευόμενος ἀνάμεσα στὸν Μπιούχερ καί στὸν Μάρξ, ἀνάμεσα στὴ φιλελεύθερη

Ὡς πρὸς τὴν σχέσιν ἀνάμεσα στὴ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία τῆς Ρωσίας καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ γιὰ τὸν καπιταλισμό, τὰ στοιχεῖα πού ἐκθέσαμε πρὶν ἀνω ὀδηγοῦν στὸ παρακάτω συμπέρασμα. Ἡ γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στὴ Ρωσία δημιουργεῖ τεράστια καὶ ὀλοένα ἀναπτυσσόμενη ἀγορὰ γιὰ τὰ μέσα παραγωγῆς (οἰκοδομικὰ ὑλικά, καύσιμη ὕλη, μέταλλα κτλ.), ἀυξάνει πολὺ γρήγορα τὸ ποσοστὸ τοῦ πληθυσμοῦ πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν παραγωγὴ ἀντικειμένων παραγωγικῆς καὶ ὄχι ἀτομικῆς κατανάλωσης. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀγορὰ γιὰ εἶδη ἀτομικῆς κατανάλωσης ἀυξάνει γρήγορα, γιὰτὶ ἀναπτύσσεται ἡ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία πού τραβάει ὀλοένα καὶ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴν γεωργία στίς ἐμπορικοβιομηχανικὲς δουλιές. Ὅσο γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορὰ γιὰ τὰ βιομηχανικὰ προϊόντα, τὸ προτσές τοῦ σχηματισμοῦ αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς τὸ ἐξετάσαμε λεπτομερειακὰ στὰ πρῶτα κεφάλαια αὐτῆς τῆς ἐργασίας.

καὶ στὴ σοσιαλιστικὴ οἰκονομία, ἔγινε καθαρῶτατος φιλελεύθερος ἀστός. Ὁ συντάχτης αὐτῶν τῶν γραμμῶν εἶναι περήφανος γιὰτὶ βοήθησε, στὸ μέτρο τῶν δυνάμεών του, νὰ καθαριστεῖ ἡ σοσιαλδημοκρατία ἀπὸ παρόμοια στοιχεῖα. (Υποσημείωση στὴ 2ῃ ἔκδοσιν.)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ VIII

Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

Τώρα μᾶς μένει νά συνοψίσουμε τά στοιχεῖα, πού ἐξετάσαμε στά προηγούμενα κεφάλαια καί νά προσπαθήσουμε νά δόσουμε μιά ἰδέα γιά τήν ἀμοιβαία ἐξάρτηση τῶν διαφόρων τομέων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατική ἀνάπτυξή τους.

I. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΩΝ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἐμπορευματική κυκλοφορία προηγείται ἀπό τήν ἐμπορευματική παραγωγή κι ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς δρους (ὄχι ὁμως καί τό μοναδικό) γιά τήν ἐμφάνιση αὐτῆς τῆς τελευταίας. Σέ τούτη τήν ἐργασία περιορίσαμε τό καθήκον μας στήν ἐξέταση τῶν στοιχείων τῆς ἐμπορευματικῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς, καί γι' αὐτό δέ σκοπεύουμε νά σταθοῦμε λεπτομερειακά στό σοβαρό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση. Γιά νά δόσουμε μιά γενική εἰκόνα γιά τήν ταχύτητα τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς ἀρκοῦν οἱ παρακάτω σύντομες παρατηρήσεις.

Τό ρωσικό σιδηροδρομικό δίκτυ ἀξήθηκε ἀπό 3819 χιλιόμετρα, πού ἦταν τό 1865, σέ 29 063 χλμ. τό 1890*, δηλαδή μεγάλωσε πάνω ἀπό τό ἑπταπλάσιο. Ἡ Ἀγγλία ἔκανε τό ἀντίστοιχο βῆμα σέ πῶς μακρόχρονη περίοδο (τό 1845 εἶχε 4082 χιλιόμετρα καί τό 1875—26 819 χιλιόμετρα. δηλ. ὑπῆρχε αὐξηση στό

* «Uebersichten der Weltwirtschaft», I. c. («Ἀνασκοπήσεις τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας», στό ἴδιο σημείο. *Η Σύνη.*). Τό 1904 ὑπῆρχαν 54 878 χιλιόμετρα σιδηροδρομικές γραμμές στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία (μαζί μέ τό βασίλειο τῆς Πολωνίας, τόν Καύκασο καί τή Φιλανδία) καί 8351 στήν Ἀσιατική Ρωσία. (*Ὑπόσημείωση στή 2η ἔκδοση.*)

ἐξαπλάσιο), ἡ Γερμανία — σέ πιό σύντομη χρονική περίοδο (τό 1845 εἶχε 2143 χιλιόμε. καί τό 1875 — 27 981 χιλιόμετρα, δηλ. ὑπῆρχε αὐξηση στό δωδεκαπλάσιο). Τά βέρστια τῶν σιδηροδρομικῶν γραμμῶν πού κατασκευάζονταν σ' ἓνα χρόνο, κυμαίνονταν πολύ ἀπό περίοδο σέ περίοδο: λχ. στήν πενταετία 1868–1872 κατασκευάστηκαν σιδηρόδρομοι μήκους 8806 βέρστια, ἐνῶ στήν πενταετία 1878–1882 μονάχα 2221*. Ἀπό τήν ἔκταση αὐτῶν τῶν διακυμάνσεων μπορεῖ νά κρίνει κανεῖς τί τεράστια ἐφεδρική στρατιά ἀνέργων χρειάζεται ὁ καπιταλισμός πού πότε ἐπεκτείνει, πότε ἐλαττώνει τή ζήτηση ἐργατῶν. Στήν ἀνάπτυξη τῆς κατασκευῆς σιδηροδρομικῶν γραμμῶν τῆς Ρωσίας ὑπῆρχαν δύο περίοδοι τεράστιας ἀνόδου: τά τέλη τῆς δεκαετίας 1860–1870 (καί ἡ ἀρχή τῆς δεκαετίας 1870–1880) καί τό δεύτερο μισό τῆς δεκαετίας 1890–1900. Ἀπό τό 1865 ὡς τό 1875 ἡ μέση χρονιάτικη αὐξηση τοῦ ρωσικοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου ἦταν 1500 χιλιόμετρα καί ἀπό τά 1893 ὡς τά 1897, περίπου 2500 χιλιόμετρα.

Ἡ μεταφορά φορτίων μέ τούς σιδηροδρόμους ἦταν: τό 1868 — 439 ἑκατομμύρια πούτια, τό 1873 — 1117 ἑκ. πούτια, τό 1881 — 2532 ἑκ. πούτια, τό 1893 — 4846 ἑκ. πούτια. Τό 1896 — 6145 ἑκ. πούτια καί τό 1904 — 11 072 ἑκ. πούτια. Μέ ὄχι μικρότερη ταχύτητα ἀναπτυσσόταν καί ἡ κίνηση τῶν ἐπιβατῶν: τό 1868 — 10,4 ἑκ. ἐπιβάτες, τό 1873 — 22,7, τό 1881 — 34,4, τό 1893 — 49,4, τό 1896 — 65,5 καί τό 1904 — 123,6**.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ὑδάτινων μεταφορῶν παρουσιάζεται ὡς ἐξῆς (στοιχεῖα γιά ὅλη τή Ρωσία)*** [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 581. Σημ. μετ.].

Τό 1881 μεταφέρθηκαν ἀπό τούς ἐσωτερικούς ὑδάτινους δρόμους τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 899,7 ἑκατομμύρια πούτια φορτίο, τό 1893 — 1181,5 ἑκ. πούτια καί τό 1896 — 1553 ἑκ. πούτια. Ἡ ἀξία αὐτῶν τῶν φορτίων ἦταν 186,5 ἑκατομμύρια ρούβλια, 257,2 ἑκ. ρούβλια καί 290 ἑκ. ρούβλια.

Τό 1868 ὁ ἐμπορικός στόλος τῆς Ρωσίας ἀποτελοῦνταν ἀπό

* Β. Μιχαηλόβσκι, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς Ρωσίας». «Ἔργασίες τῆς Αὐτοκρατορικής ἐλευθέρης οἰκονομικῆς ἐταιρείας», 1898, τεῦχος 2.

** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 511. — Κορ Ν. — ον, «Δοκίμιο», παράρτημα. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, 67 σελ. — «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 43. — «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας», 1905, Πετροῦπολη, 1906.

*** «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 445. — «Οἱ παραγωγικές δυνάμεις», XVII, σελ. 42. — «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1898, τεῦχος 44.

Χρόνια	Άτμόπλοια		Αριθμός μη άτμοκινήτων	Χωρητικότητα των πλοίων σε έκατομ. πούτια			Άξια των πλοίων σε έκατομ. ρούβλια			Αριθμός ναυτεργατών		
	Αριθμός	Δύναμη σε ίππους		άτμο- πλοίων	μη άτμο- κινήτων	Σύνολο	άτμο- πλοίων	μη άτμο- κινήτων	Σύνολο	στά άτμόπλοια	στά μη άτμο- κίνητα	Σύνολο
1868	646	47 313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1 246	72 105	20 095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18 766	94 099	112 865
1890	1 824	103 206	20 125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25 814	90 356	116 170
1895	2 539	129 759	20 580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32 689	85 608	118 297

51 άτμόπλοια χωρητικότητας 14,3 χιλιάδες λάστ¹⁶⁰, κι από 700 ίστιοφόρα, χωρητικότητας 41,8 χιλιάδων λάστ, και τό 1896 από 522 άτμόπλοια χωρητικότητας 161,6 χιλιάδων λάστ*.

Η ανάπτυξη τής έμπορικής ναυσιπλοίας σ' όλα τά λιμάνια τών έξωτερικών θαλασσών ήταν ή παρακάτω. Στην πενταετία 1856-1860 ό αριθμός τών πλοίων πού εισπλέανε και άποπλέανε ήταν κατά μέσο όρο 18 901 τό χρόνο, χωρητικότητας 3783 χιλιάδων τόννων και στά 1886-1890 κατά μέσο όρο 23 201 πλοία (+ 23 %), χωρητικότητας 13 845 χιλιάδων τόννων (+ 266%). Συνεπώς, ή χωρητικότητα αύξήθηκε κατά 3²/₃ φορές. Μέσα σε 39 χρόνια (άπό τό 1856 ως τό 1894) ή χωρητικότητα αύξήθηκε κατά 5,5 φορές. Αν παράλληλα χωρίσουμε τά ρωσικά και τά ξένα πλοία, θά δοϋμε ότι ό αριθμός τών πρώτων αύξήθηκε σ' αυτά τά 39 χρόνια κατά 3,4 φορές (άπό 823 σε 2789) και ή χωρητικότητά τους κατά 12,1 φορές (άπό 112,8 χιλιάδες τόννους σε 1368,0 χιλιάδες τόννους), ενώ ό αριθμός τών ξένων αύξήθηκε κατά 16 % (άπό 18 284 σε 21 160) και ή χωρητικότητά τους κατά 5,3 φορές (άπό 3448 χιλιάδες τόννους σε 18 267 χιλιάδες τόννους)**. Ας σημειωθεί, ότι ή έκταση τής χωρητικότητας τών πλοίων, πού εισπλέανε και άποπλέανε κυμαίνεται επίσης πάρα πολύ άπό χρόνο σε χρόνο (λχ. τό 1878 ήταν 13 έκατομμύρια τόννοι και τό 1881 — 8,6 έκατ. τόννοι), και άπό τίς διακυμάνσεις αυτές μπορεί νά κρίνει κανείς ένμέρει για τίς διακυμάνσεις πού δημιουργοϋνται στη ζήτηση άνειδίκευτων εργατών, λιμενεργα-

* «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή», 758 και «Έπετηρίδα του ύπουργείου οικονομικών», I, 363. — «Οί παραγωγικές δυνάμεις», XVII, 30.

** «Οί παραγωγικές δυνάμεις». Τό έξωτερικό έμπόριο τής Ρωσίας. σελ. 56 και έπόμενες.

των κτλ. Καί δὴ ὁ καπιταλισμός ἀπαιτεῖ τὴν ὑπαρξὴν μάζας ἀνθρώπων πού ἔχουν πάντα ἀνάγκη ἀπὸ δουλιὰ καί πού εἶναι ἔτοιμοι, μέ τὴν πρώτη ζήτηση, νά τὴν ἀναλάβουν, ὅσο προσωρινή κι ἂν εἶναι.

Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου φαίνεται ἀπὸ τὰ παρακάτω στοιχεῖα*:

Χρόνια	Ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τῆς Ρωσίας χωρὶς τὴ Φιλανδία, σέ ἑκατομμύρια	Σύνολο ἀξίας ἐξαγωγῶν καὶ εἰσαγωγῶν μαζί, σέ ἑκατομμύρια χάρτινα ρούβλια	Ἀξία ὄλου τοῦ ὄγκου τῶν συναλλαγῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου κατὰ κάτοικο, σέ ρούβλια
1856-1860	69,0	314,0	4,55
1861-1865	73,8	347,0	4,70
1866-1870	79,4	554,2	7,00
1871-1875	86,0	831,1	9,66
1876-1880	93,4	1 054,8	11,29
1881-1885	100,6	1 107,1	11,00
1886-1890	108,9	1 090,3	10,02
1897-1901	130,6	1 322,4	10,11

Γενικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν ἔκταση τῶν τραπεζιτικῶν συναλλαγῶν καί τῆς συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου μᾶς δίνουν τὰ παρακάτω στοιχεῖα. Τὸ συνολικὸ ποσό τῶν πληρωμῶν τῆς Κρατικῆς Τράπεζας ἀυξήθηκε ἀπὸ 113 ἑκατομμύρια ρούβλια τὸ 1860-1863 (170 ἑκατομμύρια ρούβλια τὸ 1864-1868) σέ 620 ἑκατομμύρια ρούβλια τὸ 1884-1888, καί τὸ ποσό τῶν καταθέσεων σέ τρέχοντα λογαριασμό ἀπὸ 335 ἑκατομμύρια ρούβλια, πού ἦταν τὸ 1864-1868, σέ 1495 ἑκατομμύρια ρούβλια τὸ 1884-1888**. Οἱ συναλλαγές τῶν πιστωτικῶν-ἀποταμιευτικῶν ἐταιριῶν καί τῶν ταμιευτηρίων (ἀγροτικῶν καί βιομηχανικῶν) ἀυξήθηκαν ἀπὸ 2³/₄ ἑκατομμύρια ρούβλια πού ἦταν τὸ 1872 (τὸ 1875 ἦταν 21,8 ἑκ. ρούβλια) σέ 82,6 ἑκατομμύρια ρούβλια τὸ 1892 καί σέ 189,6 ἑκατομμύρια ρούβλια τὸ 1903***. Τὰ χρεῖ τῶν κατόχων γῆς ἀυξήθηκαν ἀπὸ τὸ 1889 ὡς τὸ 1894 μέ τὴν παρακάτω κλίμακα: ἡ ἀξία τῆς ὑποθηκευμένης γῆς ἀνέβηκε ἀπὸ 1395 ἑκατομμύρια ρούβλια σέ 1827 ἑκατομμύρια ρούβλια καί τὸ συνολικὸ ποσό τῶν δανείων ἀπὸ 791 ἑκατομμύρια ρούβλια σέ 1044 ἑκατ. ρούβλια****. Οἱ συναλλαγές τῶν ταμιευτηρίων ἀναπτύχθηκαν ἰδιαίτερα στίς δεκαετίες 1880-1890 καί 1890-1900. Τὸ 1880 ὑπῆρχαν 75 ταμιευτήρια, τὸ 1897—4315 (ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ 3454 ἦταν τῶν

* Ibid., σελ. 17. «Ἐπετηρίδα τῆς Ρωσίας» γιὰ τὸ 1904. Πετρούπολη, 1905.

** «Συλλογὴ στοιχείων γιὰ τὴ Ρωσία», 1890, CIX.

*** «Συλλογὴ στοιχείων γιὰ τὴ Ρωσία», 1896, πίνακας CXXVII.

**** Ibidem.

ταχυδρομείων και τηλεγραφείων). Τό 1880 οί καταθέσεις ήταν 4,4 εκατομμύρια ρούβλια και τό 1897 — 276,6 εκατομμύρια ρούβλια. Τό υπόλοιπο στό τέλος του χρόνου ήταν 9,0 εκατομμύρια ρούβλια τό 1880 και 494,3 εκατομ. ρούβλια τό 1897. Από τήν άποψη τής χρονιάτικης αύξησης του κεφαλαίου ξεχωρίζουν ιδιαίτερα τά χρόνια τής πείνας, 1891 και 1892 (52,9 και 50,5 εκατομμύρια ρούβλια), και τά δύο τελευταία χρόνια (τό 1896: 51,6 εκ. ρούβλια και τό 1897: 65,5 εκ. ρούβλια)*.

Οί νεότερες πληροφορίες δείχνουν ακόμα πιό μεγάλη ανάπτυξη των ταμειωτηρίων. Τό 1904 υπήρχαν σ' όλη τή Ρωσία 6557 ταμειωτήρια, ο αριθμός των καταθετών ήταν 5,1 εκατομμύρια και τό συνολικό ποσό των καταθέσεων 1105,5 εκατομμύρια ρούβλια. Μέ τήν ευκαιρία αυτή πρέπει νά πούμε, ότι στή χώρα μας και οί παλιοί ναρόντικοι και οί νέοι όπορτουμιστές του σοσιαλισμού έδειχναν πολλές φορές (γιά νά μεταχειριστούμε ήπια έκφραση) μεγάλη άφέλεια όταν μιλούσαν γιά τήν ανάπτυξη των ταμειωτηρίων, θεωρώντας τήν σάν ένδειξη τής «λαϊκής» εϋημερίας. Γι' αυτό τό λόγο δέ θάναι ίσως περιττό νά συγκρίνουμε τήν κατανομή των καταθέσεων σ' αυτά τά ταμειωτήρια στή Ρωσία (1904) και στή Γαλλία (1900 — πληροφορίες άπ' τό «Bulletin de l' Office du travail», 1901, άρ. 10).

Στή Ρωσία:

Ποσά καταθέσεων	Αριθμός καταθετών σέ χιλιάδες	%	Σύνολο καταθέσεων σέ εκατομμύρια ρούβλια	%
ώς 25 ρούβλια	1 870,4	38,7	11,2	1,2
25-100 »	967,7	20,0	52,8	5,4
100-500 »	1 380,7	28,6	308,0	31,5
πάνω από 500 »	615,5	12,7	605,4	61,9
Σύνολο	4 834,3	100	977,4	100

Στή Γαλλία:

Ποσά καταθέσεων	Αριθμός καταθετών σέ χιλιάδες	%	Σύνολο καταθέσεων σέ εκατομμύρια φράγκα	%
ώς 100 φράγκα	5 273,5	50,1	143,6	3,3
100- 500 »	2 197,4	20,8	493,8	11,4
500-1000 »	1 113,8	10,6	720,4	16,6
πάνω από 1000 »	1 948,3	18,5	2 979,3	68,7
Σύνολο	10 533,0	100	4 337,1	100

Πόσο ύλικό ύπάρχει έδω γιά τούς ναρόντικούς, τούς ρεβιζιονιστές και τούς καντέτους άπολογητές! Άνάμεσα στ' άλλα

* «Βέστονικ Φινάνσοφ», 1898, τεύχος 26.

είναι ένδιαφέρον τό γεγονός, ότι στή Ρωσία οί καταθέσεις έχουν κατανεμηθεί επίσης σέ 12 ομάδες, ανάλογα μέ τά βιοποριστικά επαγγέλματα και τίς ασχολίες τών καταθετών. Διαπιστώνεται ότι οί περισσότερες καταθέσεις αναλογούν στή γεωργία και στά επαγγέλματα του χωριού — 228,5 εκατομμύρια ρούβλια, και οί καταθέσεις αυτές αυξάνουν έξαιρετικά γρήγορα. Τό χωριό εκπολιτίζεται, και τό έπάγγελμα τής καταστροφής του μουζίκου γίνεται όλοένα και πιο επικερδές.

Ας γυρίσουμε όμως στό άμεσο θέμα μας. Βλέπουμε ότι τά στοιχειά μαρτυρούν για τήν τεράστια ανάπτυξη τής έμπορευματικής κυκλοφορίας και τής συσσώρευσης κεφαλαίων. Πώς δημιουργήθηκε σ' όλους τους τομείς τής έθνικης οικονομίας ένα ευνοϊκό πεδίο για τήν επένδυση κεφαλαίων και πως τό έμπορικό κεφάλαιο μετατράπηκε σέ βιομηχανικό κεφάλαιο, δηλαδή στράφηκε προς τήν παραγωγή και δημιούργησε κεφαλαιοκρατικές σχέσεις ανάμεσα σ' αυτούς που παίρνουν μέρος στήν παραγωγή, τό δείξαμε πιο πάνω.

II. Η ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ

Πιο πάνω είπαμε κίόλας, ότι ή αύξηση του βιομηχανικού πληθυσμού σέ βάρος του γεωργικού είναι ένα φαινόμενο, άπαραίτητο για κάθε κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Επίσης εξετάσαμε πως γίνεται διαδοχικά ό χωρισμός τής βιομηχανίας από τή γεωργία, και τώρα μας μένει μόνο νά συνοψίσουμε τά στοιχειά σχετικά μ' αυτό τό ζήτημα.

1) Η ανάπτυξη των πόλεων

Η πιο παραστατική έκφραση του προτσές που εξετάζουμε είναι ή ανάπτυξη των πόλεων. Νά τά στοιχειά γι' αυτή τήν ανάπτυξη στήν Ευρωπαϊκή Ρωσία (50 κυβερνεία) στήν έποχή μετά τή μεταρύθμιση*:

* Για τό 1863 οί αριθμοί είναι από τά «Στατιστικά χρονικά» (I, 1866) και τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». Οί αριθμοί για τόν πληθυσμό των πόλεων των κυβερνείων Όρενμπούργκ και Ουφά είναι διορθωμένοι μέ βάση τους πίνακες των πόλεων. Γι' αυτό, τό σύνολο του πληθυσμού των πόλεων στή χώρα μας είναι 6105,1 χιλιάδες κι όχι 6087,1 χιλιάδες, όπως δείχνει ή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή». — Για τό 1885 πήραμε τά στοιχεία τής «Συλλογής στοιχείων για τή Ρωσία του 1884/85». — Για τό 1897 πήραμε τους αριθμούς τής απογραφής τής 28 του Γενάρη 1897 («Πρώτη γενική απογραφή του πληθυσμού τής ρωσικής αυτοκρατορίας τό 1897»), έκδ. τής Κεν-

Χρόνια	Πληθυσμός της Ευρωπαϊκής Ρωσίας σε χιλιάδες			Ποσοστό του άρσενικού κληρονομού				Αριθμός πόλεων που έχουν πληθυσμό				Πληθυσμός μεγάλων πόλεων που έχουν (σε χιλιάδες)				Πληθυσμός των 14 πόλεων που το 1863 ήταν οι μεγαλύτερες (σε χιλιάδες)
	Σύνολο	Στις πόλεις	Στις επαρχίες	Πάνω από 200 χιλ.	100-200 χιλιάδες	50-100 χιλιάδες	Σύνολο μεγάλων πόλεων	Πάνω από 200 χιλιάδες	100-200 χιλιάδες	50-100 χιλιάδες	Σύνολο					
1863	61 420,5	6 105,1	55 315,4	9,94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1 693,5	1 741,9			
1885	81 725,2	9 964,8	71 760,4	12,19	3	7	21	31	1 854,8	998,0	1 302,7	4 155,5	3 103,7			
1897	94 215,4	12 027,1	82 188,3	12,76	5	9	30	44	3 238,1	1 177,0	1 982,4	6 397,5	4 266,3			

Ἔτσι λοιπόν, τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων διαρκῶς μεγαλώνει, δηλαδή ὁ πληθυσμός ἀποτραβιέται ἀπό τή γεωργία στίς ἐμποροβιομηχανικές ἀσχολίες*. Οἱ πόλεις μεγαλώνουν δύο φορές γρηγορότερα ἀπ' ὅ,τι αὐξάνει ὁ ὑπόλοιπος πληθυσμός: ἀπό τό 1863 ὡς τό 1897 ὄλος ὁ πληθυσμός αὐξήθηκε κατά 53,3 %, ὁ ἀγροτικός κατά 48,5 κι ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων κατά 97,0 %. Ὁ κ. Β. Μιχαηλόβσκι ὑπολόγισε ὅτι μέσα σέ 11 χρόνια (1885—1897) «ἡ εἰσροή τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στίς πόλεις» ἦταν «τουλάχιστο» $2\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια ἄτομα**, δηλαδή ξεπερνοῦσε τίς 200 000 τό χρόνο.

Ἐπίσης ὁ πληθυσμός τῶν πόλεων πού ἀποτελοῦν μεγάλα βιομηχανικά κι ἐμπορικά κέντρα αὐξάνει πολύ πιό γοργά ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων γενικά. Ἀπό τό 1863 ὡς τό 1897 ὑπερτριπλασιάστηκε ὁ ἀριθμός τῶν πόλεων μέ 50 καί πάνω χιλιάδες κατοίκους (13 καί 44). Τό 1863 μονάχα τά 27 % περίπου τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (1,7 ἑκατομμύρια ἀπό τά 6,1) ἦταν συγκεντρωμένα σέ τέτια μεγάλα κέντρα. Τό 1885 περίπου τά 41 % (4,1 ἑκατομμύρια ἀπό τά 9,9)***, ἐνῶ τό 1897 ξεπερνοῦσε κιόλας τό μισό πληθυσμό, περίπου τά 53 % (6,4 ἑκατομμύρια ἀπό τά 12). Ἔτσι, ἄν στή δεκαετία 1860—1870 ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ καθοριζόταν κυρίως ἀπ' τόν πληθυσμό τῶν ὄχι πολύ μεγάλων πόλεων, στή δεκαετία 1890—1900 οἱ μεγάλες πόλεις εἶχαν ἀποχτήσει ἀπόλυτη ὑπεροχή. Ὁ πληθυσμός τῶν 14 πόλεων, πού τό 1863 ἦταν οἱ πιό μεγάλες, αὐξήθηκε ἀπό 1,7 ἑκα-

τρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς. Πετρούπολη 1897 καί 1898, τεῦχος 1 καί 2). Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897, ὁ μόνιμος πληθυσμός τῶν πόλεων εἶναι 11 830 500 ἄτομα, δηλαδή τά 12,55 % τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ. Πήραμε τόν ὑπάρχοντα πληθυσμό τῶν πόλεων. Ἄς ὑπενθυμῆθῃ, ὅτι δέν μπορούμε νά ἐγγυηθοῦμε γιά τήν πλήρη ὁμοιογένεια καί δυνατότητα σύγκρισης τῶν στοιχείων γιά τά χρόνια 1863—1885—1897. Γι'αὐτό τό λόγο περιοριζόμαστε στή σύγκριση τῶν πιό γενικῶν μόνο σχέσεων καί ξεχωρίζουμε τά στοιχεία γιά τίς μεγάλες πόλεις.

* «Ὁ ἀριθμός τῶν ἀστικῶν συνοικισμῶν μέ ἀγροτικό χαρακτήρα εἶναι ἐξαιρετικά μικρός καί ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων σ' αὐτούς εἶναι σέ σύγκριση μέ τό γενικό ἀριθμό τῶν κατοίκων τῶν πόλεων ἐντελῶς ἀσήμαντος» (κ. Γρηγόριεφ στό βιβλίο «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν», τόμ. II, σελ. 126).

** «Νόβογε Σλόβο», 1897, Ἰούνης, σελ. 113.

*** Ὁ κ. Γρηγόριεφ παραθέτει ἕναν πίνακα (l. c., 140) πού δείχνει, ὅτι τό 1885 τά 85,6 % τοῦ συνόλου τῶν πόλεων εἶχαν λιγότερους ἀπό 20 000 κατοίκους. Σ' αὐτές ζοῦσαν τά 38 % τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Τά 12,4 % τοῦ συνόλου τῶν πόλεων (82 πόλεις ἀπό τίς 660) εἶχαν λιγότερους ἀπό 2000 κατοίκους. Σ' αὐτές ζοῦσε μονάχα τό 1,1 % τοῦ συνολικοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ (110 χιλιάδες ἀπό τίς 9962 χιλιάδες).

Στοιχεία καταγραφής
 της Ελλάδας, 80 ε.
 > 200 οικ., 100-200 α., 50-100 μ.

Κιλ.	247.432	Αχαΐα	112.001	Μακεδ.	66.143
Πατρ.	~~777.227~~	Καβ.	708.796	Στερεο	72.221
	282.943	Πελοπ.	152.568	Μ. Ηπει.	52.949
Αιολ.	1.035.654	Ριζομ.	112.889	Μεσογ.	65.452
		Σαμωθ.	121.216	Βοιωτ.	84.746
Αιγ.	1.267.023	Κερκ.	131.508	Σελήνη	62.927
		Κισμ.	137.109	Κισμ.	52.005
Ορ.	405.041	Καρθ.	111.048	Μυρ.	52.965
		Μυρ.	174.846	Ευβοι.	52.728
		Κέρκ.		Κέρκ.	73.543
5 νομοί		Κέρκ.		Κέρκ.	64.505
		Κέρκ.		Κέρκ.	52.836
3.238.103	9 νομοί	Κέρκ.		Κέρκ.	91.494
		Κ.Κ.		Κ.Κ.	95.124
		Ορ.		Ορ.	78.740
		Πατρ.		Πατρ.	62.858
1.176.981		Ριζομ.		Ριζομ.	61.851
		Σαμωθ.		Σαμωθ.	55.488
		Πατρ.		Πατρ.	53.060
		Κέρκ.		Κέρκ.	58.648
		Κέρκ.		Κέρκ.	97.672
		Κέρκ.		Κέρκ.	52.532
		Κέρκ.		Κέρκ.	55.367
		Κέρκ.		Κέρκ.	50.710
		Κέρκ.		Κέρκ.	52.472
		Κέρκ.		Κέρκ.	62.219
		Κέρκ.		Κέρκ.	92.060
		Κέρκ.		Κέρκ.	61.841
		Κέρκ.		Κέρκ.	64.578
		Κέρκ.		Κέρκ.	70.610

30 νομοί

1.982.486

44 νομοί

$\Sigma = 6.297.570$

Ταξινόμηση των πόλεων της Ευρωπαϊκής Ρωσίας,
 που έκανε ο Β. Ι. Λένιν με βάση τα στοιχεία της απογραφής
 του πληθυσμού τό 1897

τομμύρια σέ 4,3 εκατομμύρια, δηλ. κατά 153 %, ενώ ο συνολικός αστικός πληθυσμός αύξηθηκε μονάχα κατά 97 %. Συνεπώς, ή τεράστια ανάπτυξη τών μεγάλων βιομηχανικών κέντρων κι ο σχηματισμός ολόκληρης σειράς νέων κέντρων είναι ένα από τά πιό χαρακτηριστικά συμπτώματα τής μετά τή μεταρύθμιση εποχής.

2) Ἡ σημασία τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ

Ὅπως δείξαμε κίολας πιό πάνω (κεφάλαιο I, ὑποκ. II)*, ή θεωρία συνάγει τό νόμο τής αὔξεσης τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ ἀπό τό γεγονός ὅτι στή βιομηχανία τό μεταβλητό κεφάλαιο αὐξάνει ἀπόλυτα (αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου σημαίνει αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τών ἐργατῶν βιομηχανίας κι αὔξηση ὄλου τοῦ ἐμπορικοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ), ἐνῶ στή γεωργία «τό μεταβλητό κεφάλαιο, πού ἀπαιτεῖται γιά τήν καλλιέργεια ἑνός δοσμένου κομματιοῦ γῆς ἐλαττῶνεται ἀπόλυτα». «Συνεπῶς, — προσθέτει ὁ Μάρξ, — ή αὔξηση τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου στή γεωργία εἶναι δυνατή μονάχα ὅταν καλλιεργεῖται νέα γῆ, αὐτό ὁμως πάλι προϋποθέτει τήν ἀκόμα μεγαλύτερη αὔξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ»¹⁶¹. Ἀπό δῶ βγαίνει καθαρά ὅτι τό φαινόμενο τής αὔξεσης τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ νά τό παρακολουθοῦμε στήν καθαρή του μορφή μονάχα ὅταν ἔχουμε μπροστά μας μιά κατοικημένη πιά περιοχή, ὅπου ὅλη ή γῆ εἶναι κίολας κατελιημένη. Ὁ πληθυσμός μιᾶς τέτιας περιοχῆς πού ὁ καπιταλισμός τόν ἐκτοπίζει ἀπό τή γεωργία, δέν ἔχει ἄλλη διέξοδο ἀπό τή μετανάστευση ή σέ βιομηχανικά κέντρα ή σέ ἄλλες χῶρες. Τά πράγματα ὁμως ἀλλάζουν οὐσιαστικά, ὅταν ἔχουμε μπροστά μας μιά περιοχή, ὅπου δέν ἔχει ἀκόμα καταληφθεῖ ὅλη ή γῆ, πού δέν κατοικεῖται ἀκόμα ὀλοκληρωτικά. Σέ μιά τέτια περιοχή ὁ πληθυσμός πού ἐκτοπίζεται ἀπό τή γεωργία τής κατοικημένης περιφέρειας μπορεῖ νά περάσει στίς ἀκατοίκητες περιφέρειες τής περιοχῆς καί νά καταπιαστεῖ μέ τήν «καλλιέργεια νέας γῆς». Θά ἔχουμε τότε αὔξηση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ, καί ή αὔξηση αὐτή μπορεῖ νά προχωρεῖ (γιά ἕνα ὀρισμένο χρονικό διάστημα) ἐξίσου γρήγορα, ἂν ὄχι γρηγορότερα, ἀπό τήν αὔξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ. Σ' αὐτή τήν περίπτωση ἔχουμε μπροστά μας δύο διαφορετικά προτσές: 1) τήν ἀνάπτυξη τοῦ κα-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 24. Ἡ Σύντ.

πιταλισμού στην παλιά, την κατοικημένη χώρα ή σε ένα μέρος της χώρας, 2) την ανάπτυξη του καπιταλισμού στη «νέα γη». Το πρώτο προτσές εκφράζει την παραπέρα ανάπτυξη των διαμορφωμένων πιά κεφαλαιοκρατικών σχέσεων· το δεύτερο — το σχηματισμό νέων κεφαλαιοκρατικών σχέσεων σε νέες περιοχές. Το πρώτο προτσές σημαίνει την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε βάθος, το δεύτερο — σε πλάτος. Είναι ολοφάνερο ότι το ανάκαταμα αυτών των προτσές πρέπει αναπόφευχτα να οδηγήσει σε λαθεμένη αντίληψη του προτσές, πού άποσπάει τόν πληθυσμό από τή γεωργία και τόν τραβά στίς έμποροβιομηχανικές άσχολιές.

Ἡ Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση μᾶς δείχνει άκριβῶς τήν ταυτόχρονη έκδῆλωση τῶν δυό προτσές. Στήν άρχή τῆς έποχῆς μετά τή μεταρύθμιση, στή δεκαετία 1860—1870, οί νότιες και οί άνατολικές άκρινές περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἦταν σε σημαντικό βαθμό άκατοίκητο έδαφος, όπου κατευθυνόταν ένα τεράστιο ρεύμα από έποικους πού προέρχονταν από τήν κεντρική γεωργική Ρωσία. Ἐκριβῶς αὐτός ο σχηματισμός του νέου γεωργικοῦ πληθυσμοῦ στά καινούργια έδάφη σκέπαζε ὡς ένα όρισμένο βαθμό τήν παράλληλη άπόσπαση του πληθυσμοῦ από τή γεωργία στή βιομηχανία. Γιά νά ἔχει κανείς ανάγλυφη εικόνα τῆς ιδιομορφίας αὐτῆς τῆς Ρωσίας, πού δίνουν τά στοιχεῖα γιά τόν άστικό πληθυσμό, χρειάζεται νά χωρίσει τά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας σε χωριστές ομάδες. Παραθέτουμε τά στοιχεῖα γιά τόν άστικό πληθυσμό 9 περιοχῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας γιά τό 1863 και γιά τό 1897 [βλ. τόν πίνακα στή σελ. 591. Ἡ Σύντ.].

Στό ζήτημα πού μᾶς ενδιαφέρει τή μεγαλύτερη σημασία τήν ἔχουν τά στοιχεῖα τριῶν περιοχῶν: 1) τῆς μή γεωργικῆς βιομηχανικῆς περιοχῆς (11 κυβερνεῖα τῶν δυό πρώτων ομάδων μαζί και τά 2 κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν)*. Πρόκειται γιά τήν περιοχή, άπ' όπου ἦταν πολύ μικρή ἡ μετακίνηση σε άλλες περιοχές. 2) Τῆς κεντρικῆς γεωργικῆς (13 κυβερνεῖα — 3η ομάδα). Ἡ μετακίνηση από τήν περιοχή αὐτή ἦταν πολύ μεγάλη, ένμέ-

* Ὅτι σωστά τοποθετήσαμε μαζί μέ τά μή γεωργικά κυβερνεῖα τά κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν, άποδειχεται από τό γεγονός, ότι ο πληθυσμός τῶν πρωτευουσῶν συμπληρώνεται κυρίως μέ άνθρωπους πού ἤρθαν άπ' αὐτά τά κυβερνεῖα. Σύμφωνα μέ τήν άπογραφή τῆς Πετρούπολης τῆς 15 τοῦ Δεκέμβρη 1890, τό κυβερνεῖο Πετρούπολης εἶχε συνολικά 726 χιλιάδες άγρότες και μικροαστοῦς. Οί 544 χιλιάδες άπ' αὐτούς (δηλαδή τά τρία τέταρτα) ἦταν άγρότες και μικροαστοί τῶν 11 κυβερνεῖων, από τά όποια συγκροτήσαμε τήν 1η περιοχή.

	Αριθμός κυβερνήσεων	Πληθυσμός σε χιλιάδες								% του άστικού πληθυσμού		% της αύξησης του πληθυσμού από το 1863 ως το 1897		
		1863				1897				1863	1897	Σύνολο	Άστικός	
		Σύνολο	Στά χωριά	Στις πόλεις	Σύνολο	Στά χωριά	Στις πόλεις	1863	1897					
Ομάδες κυβερνήσεων της Ευρωπαϊκής Ρωσίας														
I. Τών δύο πρωτευουσών.....	2	2 738,4	1 680,0	1 058,4	4 541,0	1 989,7	2 551,3	38,6	56,2	65	18	141		
II. Βιομηχανικά και μη γεωργικά....	9	9 890,7	9 165,6	725,1	12 751,8	11 647,8	1 104,0	7,3	8,6	29	26	52		
<i>Κυβερνεία τών πρωτευουσών, μη γεωργικά, και βιομηχανικά....</i>	11	12 629,1	10 845,6	1 783,5	17 292,8	13 637,5	3 655,3	14,1	21,1	36	25	105		
III. Κεντρικά γεωργικά, μικροαστικά και τού Μέσου Βόλγα.....	13	20 491,9	18 792,5	1 699,4	28 251,4	25 464,3	2 787,1	8,3	9,8	38	35	63		
IV. Τής Νοβορόστιας, τού Κάτω Βόλγα και Ανατολικά.....	9	9 540,3	8 472,6	1 067,7	18 386,4	15 925,6	2 460,8	11,2	13,3	92	87	130		
<i>Σύνολο τών πρώτων τεσσάρων ομάδων.....</i>	33	42 661,3	38 110,7	4 550,6	63 930,6	55 027,4	8 903,2	10,5	13,9	49	44	95,6		
V. Βαλτικά.....	3	1 812,3	1 602,6	209,7	2 387,0	1 781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188		
VI. Δυτικά.....	6	5 548,5	4 940,3	608,2	10 126,3	8 931,6	1 194,7	10,9	11,8	82	81	96		
VII. Νοτιο-δυτικά.....	3	5 483,7	4 982,8	500,9	9 605,5	8 693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82		
VIII. Τών Ουραλίων.....	2	4 359,2	4 216,5	142,7	6 086,0	5 794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105		
IX. Τού Μακρινού Βορρά.....	3	1 555,5	1 462,5	93,0	2 080,0	1 960,0	120,0	5,9	5,8	33	34	29		
Σύνολο	50	61 420,5	55 315,4	6 105,1	94 215,4	82 188,2	12 027,2	9,94	12,76	53,3	48,5	97,0		

Τά κυβερνεία ποῦ μῆκαν στίς ὁμάδες εἶναι: I) Πετρούπολη καὶ Μόσχα; II) Βλαντιμρ, Κυλοῦγκας, Κοστρόμα, Νίζνι Νόβγκοροντ, Νόβγκοροντ, Πσκοφ, Σμιόλενσκ, Τβέρ καὶ Γιαροσλάβλ; III) Βορονέζ, Καζάν, Κοῦρσκ, Ὀριόλ, Πένζας, Πολτάρβας, Ριαζάν, Σεράτοφ, Σιμπέρσκ, Τσιμκόφ, Τούλας, Χάρκοβου καὶ Τσερνίγκοφ; IV) Ἀστραχάν, Βεσαρβίας, Ντόν, Αἰκατερινοσλάβ, Ὀρενμπούργκ, Σεμάριας, Ταυρίδας, Χερσώνας καὶ Ουφά; V) Κουρλανδίας, Λιβονίας καὶ Ἑσθονίας; VI) Βίλνους, Βίτεπσκ, Γκρόντο, Κοβνο, Μίνσκ καὶ Μογκλιόφ; VII) Βολνίας, Ποντόλσκ καὶ Κιέβου; VIII) Βιάτκας καὶ Πέερ; IX) Ἀρχάγγελου, Βόλογκντα καὶ Ὀλόντες.

ρει στην προηγούμενη περιοχή, κυρίως όμως στην επόμενη. 3) Των γεωργικών άκρινων περιφερειών (9 κυβερνεΐα της 4ης ομάδας). Είναι η περιοχή που έποικίστηκε μετά τη μεταρύθμιση. Τό ποσοστό του άστικού πληθυσμού σ' όλα αυτά τά 33 κυβερνεΐα, όπως φαίνεται από τόν πίνακα, πολύ λίγο διαφέρει από τό ποσοστό του άστικού πληθυσμού όλης της Εύρωπαϊκής Ρωσίας.

Στήν πρώτη, τή μή γεωργική ή τή βιομηχανική περιοχή, βλέπουμε μία πολύ γρήγορη αύξηση του ποσοστού του άστικού πληθυσμού: από 14,1 % σέ 21,1 %. Η αύξηση του άγροτικού πληθυσμού είναι έδω πολύ μικρή, σχεδόν δυό φορές μικρότερη άπ' όλη τή Ρωσία γενικά. Αντίθετα, η αύξηση του άστικού πληθυσμού είναι σημαντικά άνώτερη από τό μέσο όρο (105 % έναντι 97 %). Αν θά θέλαμε νά κάνουμε μία σύγκριση άνάμεσα στη Ρωσία καί στις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικές χώρες (όπως γίνεται συχνά στή χώρα μας), τότε πρέπει νά συγκρίνουμε τίς χώρες αυτές μονάχα μ' αυτή τήν περιοχή, γιατί μόνο αυτή βρίσκεται σέ παρόμοιες περίπου συνθήκες μέ τίς βιομηχανικές κεφαλαιοκρατικές χώρες.

Στή δεύτερη περιοχή, τήν κεντρική γεωργική, βλέπουμε μία διαφορετική εικόνα. Έδω τό ποσοστό του άστικού πληθυσμού είναι πολύ μικρό καί αυξάνει πιο άργά από τό μέσο όρο. Από τό 1863 ως τό 1897 η αύξηση τόσο του άστικού πληθυσμού όσο καί του άγροτικού είναι έδω σημαντικά μικρότερη από τό μέσο όρο όλης της Ρωσίας. Τό φαινόμενο αυτό οφείλεται στό γεγονός ότι άπ' αυτή τήν περιοχή ένα τεράστιο ρεύμα μεταναστών τραβούσε προς τίς άκρινές περιφέρειες. Σύμφωνα μέ τούς υπολογισμούς του κ. Β. Μιχαηλόβσκι, από τό 1885 ως τό 1897 έφυγαν από δώ 3 περίπου εκατομμύρια άτομα, δηλαδή περισσότερο από τό ένα δέκατο του πληθυσμού*.

Στήν τρίτη περιοχή, στις άκρινές περιφέρειες, βλέπουμε ότι τό ποσοστό του άστικού πληθυσμού αυξήθηκε κάπως λιγότερο από τό μέσο όρο (από 11,2 % σέ 13,3 %, δηλαδή σέ άναλογία 100:118, ενώ ό μέσος όρος ήταν από 9,94 % σέ 12,76 %, δηλαδή σέ άναλογία 100:128). Στο μεταξύ η αύξηση του άστικού πληθυσμού έδω όχι μόνο δέν ήταν κατώτερη, αλλά ήταν πολύ άνώτερη: από τό μέσο όρο (+130 % έναντι +97 %). Συνεπώς, τό τράβηγμα του πληθυσμού από τή γεωργία στη βιομηχανία προχωρούσε

* L. c., σελ. 109. «Στή νεότερη ιστορία της Δυτικής Εύρώπης τό κίνημα αυτό δέν έχει τό όμοΐό του» (110-111).

μέ πολύ έντονους ρυθμούς. Τό τράβηγμα όμως αυτό τό συγκαλύπτει ή τεράστια αύξηση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ ἐξαιτίας τῆς μετανάστευσης: στήν περιοχή αὐτή ὁ ἀγροτικός πληθυσμός αὐξήθηκε κατά 87 % ἔναντι 48,5 % πού εἶναι ὁ μέσος ὀρος γιά ὅλη τή Ρωσία. Σέ ὀρισμένα κυβερνεῖα αὐτή ἡ συγκάλυψη τοῦ προτσές τῆς ἐκβιομηχάνισης τοῦ πληθυσμοῦ φαίνεται ἀκόμα πιά καθαρά. Στό κυβερνεῖο λχ. Ταυρίδας τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ τό 1897 παρέμεινε τό ἴδιο πού ἦταν καί τό 1863 (19,6 %), στό κυβερνεῖο μάλιστα Χερσώνας τό ποσοστό αὐτό ἐλαττώθηκε (ἀπό 25,9 % σέ 25,4 %), παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί στά δύο αὐτά κυβερνεῖα ἐλάχιστα ὕστεροῦσε ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν πρωτευουσῶν (+131 % καί +135 % ἔναντι +141 % στά δύο κυβερνεῖα τῶν πρωτευουσῶν). Συνεπῶς, ἡ δημιουργία νέου γεωργικοῦ πληθυσμοῦ στά νέα ἐδάφη ὀδηγεῖ, μέ τή σειρά τῆς, σέ ἀκόμα μεγαλύτερη αύξηση τοῦ μή γεωργικοῦ πληθυσμοῦ.

3) Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανικῶν καί ἐμπορικο-βιομηχανικῶν κωμοπόλεων καί κεφαλοχωριῶν

Ἐκτός ἀπό τίς πόλεις, σημασία βιομηχανικῶν κέντρων ἔχουν: 1) Τά προάστια, πού δέ συμπεριλαμβάνονται πάντα στίς πόλεις καί πού πιάνουν ὄλο καί μεγαλύτερη περιοχή τῶν περιχώρων τῶν μεγάλων πόλεων· 2) οἱ βιομηχανικές κωμοπόλεις καί τά βιομηχανικά κεφαλοχώρια. Πολλά τέτια βιομηχανικά κέντρα * ὑπάρχουν προπαντός στά βιομηχανικά κυβερνεῖα, ὅπου τό ποσοστό τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι ἐξαιρετικά μικρό **. Ὁ παραπάνω πίνακας μέ τά κατά περιοχές στοιχεῖα γιά τόν ἀστικό πληθυσμό δείχνει ὅτι τό 1863 σέ 9 βιομηχανικά κυβερνεῖα τό ποσοστό αὐτό ἦταν 7,3 % καί τό 1897 — 8,6 %. Τό ζήτημα εἶναι ὅτι ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός αὐτῶν τῶν κυβερνεῖων δέν εἶναι συγκεντρωμένος στίς πόλεις, ἀλλά κυρίως στούς βιομηχανικούς συνοικισμούς. Στά κυβερνεῖα Βλαντίμιρ, Κοστρομά, Νίζνι Νόβγκοροντ καί σ' ἄλλα δέν εἶναι λίγες οἱ «πόλεις» πού ἔχουν λιγότερους ἀπό 3000, 2000 ἢ καί ἀκόμα λιγότερους ἀπό χίλιους κατοίκους, ἐνῶ ὑπάρχουν μιά ὀλόκληρη σειρά «χωριά» πού ἔχουν

* Βλ. γι' αὐτά πιά πάνω τό κεφάλαιο VII, ὕποκεφ. VIII καί τό III παράρτημα τοῦ VII κεφαλαίου.

** Γιά τή σημασία αὐτοῦ τοῦ περιστατικοῦ, πού εἶχε τονιστεῖ ἀκόμα ἀπό τόν Κόρσακ, σύγκρ. τίς σωστές παρατηρήσεις τοῦ κ. Βόλγκιν (l. c., σελ. 215-216).

2—3—5 χιλιάδες μόνο εργοστασιακούς εργάτες. Ὁ συντάχτης τῆς «Ἐπισκόπησης τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ» (τεῦχος II, 1⁴¹) μέ τό δίκιο του λέει, ὅτι μετά τή μεταρύθμιση «οἱ πόλεις ἔρχισαν νά μεγαλώνουν ἀκόμα πιά γρηγόρα καί ὅτι σ' αὐτές προστέθηκε ἡ ἀνάπτυξη τῶν λαϊκῶν συνοικισμῶν νέου τύπου. ἑνός τύπου ἐνδιάμεσου ἀνάμεσα στήν πόλη καί στό χωριό — τῶν βιομηχανικῶν κέντρων». Πιά πάνω ἀναφέραμε κιόλας στοιχεῖα γιά τήν τεράστια ἀνάπτυξη αὐτῶν τῶν κέντρων καί γιά τόν ἀριθμό τῶν συγκεντρωμένων σ' αὐτά εργοστασιακῶν εργατῶν. Εἶδαμε ὅτι τέτια κέντρα εἶναι πολλά σ' ὅλη τή Ρωσία, ὄχι μόνο στά βιομηχανικά κυβερνεῖα, ἀλλά καί στό Νότο. Τά Οὐράλια ἔχουν τό μικρότερο ποσοστό ἀστικοῦ πληθυσμοῦ: στά κυβερνεῖα Βιάτκας καί Πέρμ ἦταν 3,2% τό 1863 καί 4,7% τό 1897. Νά ὁμως ἕνα παράδειγμα τοῦ σχετικοῦ μεγέθους τοῦ «ἀστικοῦ» καί τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ. Στό νομό Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ ὁ ἀστικός πληθυσμός εἶναι 6400 (1897), ἐνῶ ἡ ἀπογραφή τῶν ζέμστβο, πού ἐγινε στά 1888—1891, ὑπολογίζει στό βιομηχανικό τμήμα τοῦ νομοῦ 84 700 κατοίκους, ἀπό τοὺς ὁποίους οἱ 56 χιλιάδες δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μέ τή γεωργία καί μόνο 5600 συντηροῦνται κυρίως ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῶν ζέμστβο, στό νομό Αἰκατερινμπούργκ ὑπάρχουν 65 χιλιάδες ἀχτήμονες καί 81 χιλιάδες πού ἔχουν μόνο λιβάδι. Αὐτό σημαίνει, ὅτι ὁ βιομηχανικός πληθυσμός δύο μόνο νομῶν, πού ζεῖ ἔξω ἀπό τίς πόλεις, εἶναι μεγαλύτερος ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων ὅλου τοῦ κυβερνεῖου (τό 1897 ἦταν 195,6 χιλιάδες!).

Τέλος, ἐκτός ἀπό τοὺς βιομηχανικούς συνοικισμούς, σημασία βιομηχανικῶν κέντρων ἔχουν ἀκόμα καί τά ἐμπορικοβιομηχανικά κεφαλοχώρια, πού ἡ βρίσκονται ἐπικεφαλῆς τῶν μεγάλων βιοτεχνικῶν περιφερειῶν ἡ ἀναπτύχθηκαν γρηγόρα μετά τή μεταρύθμιση χάρη στό γεγονός ὅτι εἶναι χτισμένα στίς ὄχθες τῶν ποταμῶν ἡ κοντά στοὺς σιδηροδρομικούς σταθμούς κτλ. Παραδείγματα τέτιων κεφαλοχωριῶν ἀναφέραμε κάμποσα στό κεφάλαιο VI, ὑποκεφ. II, ὅπου εἶδαμε μάλιστα πῶς ὅπως οἱ πόλεις ἔτσι καί τά κεφαλοχώρια αὐτοῦ τοῦ εἴδους τραβοῦν τόν πληθυσμό ἀπό τά χωριά καί διακρίνονται συνήθως γιά τό ὅτι ἔχουν μεγαλύτερο ποσοστό κατοίκων πού ξέρουν ἀνάγνωση καί γραφή*. Σάν παράδειγμα παραθέτουμε ἀκόμα καί τά στοιχεῖα

* Πόσο σημαντικός εἶναι στή Ρωσία ὁ ἀριθμός τῶν κεφαλοχωριῶν, πού εἶναι ταυτόχρονα πολύ μεγάλα κέντρα πληθυσμοῦ, μπορεῖ νά κρίνει κανεῖς

γιά τὸ κυβερνεῖο Βορόνεζ, γιά νά δείξουμε τή συγκριτικὴ σημασία τῶν ἀστικῶν καὶ τῶν μὴ ἀστικῶν ἐμπορικοβιομηχανικῶν κατοικημένων σημείων. Ἡ «Συνοπτικὴ συλλογὴ» γιά τὸ κυβερνεῖο Βορόνεζ δίνει ἓνα συνδυασμένο πίνακα πού ταξινομεῖ τοὺς *συνοικισμοὺς* 8 νομῶν τοῦ κυβερνεῖου¹⁶². Στούς νομοὺς αὐτοὺς ὑπάρχουν 8 πόλεις μὲ 56 149 κατοίκους (1897). Ἀπὸ τοὺς συνοικισμοὺς ὁμως ξεχωρίζουν 4 μὲ 9376 οἰκογένειες καὶ 53 732 κατοίκους, δηλαδή εἶναι πολὺ μεγαλύτεροι ἀπὸ τίς πόλεις. Σ' αὐτοὺς τοὺς συνοικισμοὺς ὑπάρχουν 240 ἐμπορικὲς καὶ 404 βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν οἰκογενειῶν τὰ 60 % δέν ἀσχολοῦνται καθόλου μὲ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, τὰ 21 % τὴν καλλιεργοῦν μὲ μισθωτοὺς ἐργάτες ἢ τὴ δίνουν μισακάρικα, τὰ 71 % δέν ἔχουν οὔτε ζῶα ἐργασίας οὔτε γεωργικὰ σύνεργα, τὰ 63 % ἀγοράζουν ψωμί ὅλη τὴ χρονιά καὶ τὰ 86 % ἀσχολοῦνται μὲ τὴ βιοτεχνία. Ὅταν κατατάσσουμε ὅλο τὸν πληθυσμὸ τῶν κέντρων αὐτῶν στὴν κατηγορία τοῦ ἐμπορικοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ ὄχι μόνον δέ μεγαλοποιῶμε, ἀλλὰ καὶ μειώνουμε τὸν ἀριθμὸ τοῦ τελευταίου, γιὰ τὸν 8 αὐτοὺς

ἀπὸ τὰ παρακάτω (ἂν καὶ παλιωμένα) στοιχεῖα τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς»: στὴ δεκαετία 1860-1870 ὑπῆρχαν σὲ 25 κυβερνεῖα τῆς Ἑυρωπαϊκῆς Ρωσίας 1334 συνοικισμοὶ πού εἶχαν πάνω ἀπὸ 2 χιλιάδες κατοίκους. Ἀπ' αὐτοὺς οἱ 108 εἶχαν 5 ὡς 10 χιλιάδες κατοίκους, οἱ 6 — ἀπὸ 10 ὡς 15 χιλιάδες, 1 — ἀπὸ 15 ὡς 20 χιλιάδες καὶ 1 — πάνω ἀπὸ 20 χιλιάδες (σελ. 169). Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ ὀδήγησε σ' ὅλες τίς χώρες, κι ὄχι μόνον στὴ Ρωσία, στὸ σχηματισμὸ νέων βιομηχανικῶν κέντρων πού δὲ συγκαταλέγονται ἐπίσημα στίς πόλεις. «Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὸ χωριὸ ἐξαλείφονται: γύρω ἀπὸ τίς ἀναπτυσσόμενες βιομηχανικὲς πόλεις αὐτὸ γίνεται γιὰτί οἱ βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις καὶ οἱ ἐργατικὲς κατοικίες μεταφέρονται στὰ προάστια καὶ στὰ περὶχωρα τῆς πόλης. Στὰ γύρω τῶν μικρῶν πόλεων πού παρακμάζουν, αὐτὸ γίνεται γιὰτί οἱ τελευταῖες αὐτὲς ἀρχίζουν νά μοιάζουν μὲ τοὺς γύρω συνοικισμοὺς καὶ γιὰτί ἀναπτύσσονται μεγάλοι βιομηχανικοὶ συνοικισμοί. . . Οἱ διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ ἀστικά κι ἀγροτικά κατοικημένα σημεία ἐξαλείφονται χάρι στὸς πολυἀριθμοὺς μεταβατικοὺς σχηματισμοὺς. Ἡ στατιστικὴ τὸ παραδέχτηκε αὐτὸ ἀπὸ καιρὸ, ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴν ἱστορικο-νομικὴ ἔννοια τῆς πόλης καὶ βάζοντας στὴ θέση τῆς τῆ στατιστικῆς ἔννοια, πού κάνει διάκριση ἀνάμεσα στὰ κατοικημένα σημεία μονάχα ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κατοικῶν τους» (*Bücher*, «Die Entstehung der Volkswirtschaft»). Tüb. 1893. S. 296-297 καὶ 303-304). Ἡ ρωσικὴ στατιστικὴ κι ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἔμεινε πολὺ πίσω ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ. Στὴ Γερμανία καὶ στὴ Γαλλία («Statesman's Yearbook», p. 536, 474) στίς πόλεις ὑπάρθοναί καὶ συνοικισμοί, πού ἔχουν πάνω ἀπὸ 2000 κατοίκους, στὴν Ἀγγλία net urban sanitary districts (οἱ ὑγειονομικὲς περιφέρειες τύπου πόλεων. *Σύντ.*), δηλαδή καὶ τὰ βιομηχανικὰ κεφαλοχώρια καὶ λοιπά. Συνεπῶς, τὰ ρωσικὰ στοιχεῖα γιά τὸν «ἀστικὸ» πληθυσμὸ δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν καθόλου μὲ τὰ εὐρωπαϊκὰ.

νομούς υπάρχουν συνολικά 21 956 νοικοκυριά που δέν ασχολοῦνται καθόλου με τήν καλλιέργεια τῆς γῆς. Καί ὅμως, στό γεωργικό κυβερνεῖο που ἐξετάζουμε, ὁ ἐμπορικοβιομηχανικός πληθυσμός που ζεῖ ἔξω ἀπό τίς πόλεις δέν εἶναι λιγότερος ἀπό τόν πληθυσμό τῶν πόλεων.

4) Πλανόδια μή γεωργικά ἐπαγγέλματα

Ἄλλά κι ἂν προστεθοῦν στίς πόλεις τά βιομηχανικά καί τά ἐμπορικοβιομηχανικά κεφαλοχώρια καί κωμοπόλεις, πάλι δέν ἐξαντλεῖται ὁλος ὁ βιομηχανικός πληθυσμός τῆς Ρωσίας. Ἡ ἔλλειψη ἐλευθερίας μετακίνησης καί ὁ κλειστός χαρακτήρας τῆς ἀγροτικῆς κοινότητας ἐξηγοῦν πέρα γιά πέρα τήν ἀξιοσημείωτη ἰδιομορφία τῆς Ρωσίας, ὅτι δηλαδή στό βιομηχανικό πληθυσμό της πρέπει νά ὑπαχθεῖ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ, που βγάξει τό ψωμί του δουλεύοντας στά βιομηχανικά κέντρα καί που περνᾷ ἕνα μέρος τοῦ χρόνου στά κέντρα αὐτά. Πρόκειται γιά τά λεγόμενα πλανόδια μή γεωργικά ἐπαγγέλματα. Σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη ἄποψη οἱ «ἐπαγγελματίες» αὐτοί εἶναι ἀγρότες-γεωργοί που ἔχουν μόνο «συμπληρωματικές ἀπολαβές», καί οἱ περισσότεροι ἐκπρόσωποι τῆς οἰκονομικῆς διδασκαλίας τῶν ναρόντικων υἰοθέτησαν χωρίς περιστροφές αὐτή τήν ἄποψη. Ὑστερα ἀπ' ὅλα ὅσα ἐκθέσαμε πῶς πάνω, δέ χρειάζεται ν' ἀποδείξουμε λεπτομερειακά πόσο ἀβάσιμη εἶναι αὐτή ἡ ἄποψη. Πάντως, ὅσο διαφορετικές κι ἂν εἶναι οἱ γνώμες γι' αὐτό τό φαινόμενο, δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ἐκφράζει τό *τραβήγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στίς ἐμπορικοβιομηχανικές ἀσχολίες* *. Πόσο ἀλλάζει ἀπό τό γεγονός αὐτό ἡ εἰκόνα γιά τό μέγεθος τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ, που μᾶς δίνουν οἱ πόλεις, μπορεῖ νά τό δεῖ κανεῖς ἀπό τό παρακάτω

* Ὁ κ. Ν. —ον δέν πρόσεξε καθόλου πῶς ἐκδηλώνεται στή Ρωσία τό προσές τῆς ἐκβιομηχάνισης τοῦ πληθυσμοῦ! Ὁ κ. Β. Β. πρόσεξε καί παραδέχτηκε, ὅτι ἡ αὔξηση τῶν ἀσχολούμενων μέ ἐπαγγέλματα πλανόδια ἐκφράζει τήν ἀπόσπαση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία («Τά πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», 149). Ὡστόσο ὄχι μόνο δέν πῆρε ὑπόψη του αὐτό τό προσές στό σύνολο τῶν ἀντιλήψεων του γιά τά «πεπρωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ», ἀλλά καί προσπάθησε νά τό συγκαλύψει μέ θρηνολογήματα γιά τό ὅτι «ὑπάρχουν ἄνθρωποι, που ὅλα αὐτά τά βρίσκουν πολύ φυσικά» (γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία; Καί μπορεῖ τάχα ὁ κ. Β. Β. νά φανταστεῖ τόν καπιταλισμό χωρίς αὐτό τό φαινόμενο;) «καί που τούς εἶναι σχεδόν ἀρεστά» (ibid.). Ἀρεστά, κ. Β. Β., χωρίς κανένα «σχεδόν»!

παράδειγμα. Στο κυβερνείο Καλούγκας τό ποσοστό τοῦ ἀστικού πληθυσμοῦ εἶναι πολύ μικρότερο ἀπό τόν μέσο ὄρο τῆς Ρωσίας (8,3% ἔναντι 12,8%). Νά ὁμως πού ἡ «Στατιστική ἐπισκόπηση» αὐτοῦ τοῦ κυβερνεῖου γιά τό 1896 ὑπολογίζει, ἐπί τῆ βάσει τῶν ταυτοτήτων τούς μῆνες πού ἀπουσίασαν συνολικά ἀπό τόν τόπο τους οἱ πλανόδιοι ἐργάτες. Ἀπό τόν ὑπολογισμό αὐτό βγαίνει ὅτι ἀπουσίασαν 1491,6 χιλιάδες μῆνες. Ἄν διαιρέσουμε τόν ἀριθμό αὐτό μέ τό 12, θά ἔχουμε 124,3 χιλιάδες ἀπόντες τό χρόνο, δηλαδή «περίπου τά 11% τοῦ συνολικοῦ πληθυσμοῦ» (l. c., 46)! Προσθέστε τόν πληθυσμό αὐτό στόν πληθυσμό τῶν πολεων (τό 1897 ἦταν 97,9 χιλιάδες), καί θά δεῖτε πώς τό ποσοστό τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πολύ σημαντικό.

Φυσικά, ὀρισμένη μερίδα ἀπό τούς πλανόδιους δουλευτές, πού δέν εἶναι ἀγρεργάτες, συγκαταλέγεται στόν ὑπάρχοντα πληθυσμό τῶν πόλεων, ἢ περιλαμβάνεται στόν πληθυσμό τῶν μή ἀστικῶν βιομηχανικῶν κέντρων, γιά τά ὁποῖα ἔχουμε ἤδη μιλήσει. Ὅμως μονάχα μία μερίδα, γιατί, ἐπειδή ἡ ζωή τοῦ πληθυσμοῦ αὐτοῦ ἔχει νομαδικό χαρακτήρα, δύσκολα μπορεῖ νά τόν ὑπολογίσει κανεῖς μέ βάση τήν ἀπογραφή ὀρισμένων κέντρων. Ἐπειτα οἱ ἀπογραφές τοῦ πληθυσμοῦ γίνονται συνήθως τό χειμῶνα, ἐνῶ ἡ μεγαλύτερη μερίδα τῶν πλανόδιων ἐργατῶν φεύγει ἀπό τό σπίτι τήν ἀνοιξη. Νά τά σχετικά στοιχεῖα γιά μερικά ἀπό τά σπουδαιότερα κυβερνεῖα πού ἔνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τους φεύγει γιά μή γεωργικές δουλιές*.

* «Ἄδειες διαμονῆς πού ἐκδόθηκαν τό 1880 καί τό 1885 γιά τόν ἀγροτικό πληθυσμό τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας». — «Στατιστική ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ γιά τό 1897». — *Ζηπάνκοφ*: «Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ», Σμολένσκ, 1896. — *Τοῦ ἴδιου*: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων κτλ.». Κοστρομά, 1887. — «Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνεῖου Πσκοφ». Πσκοφ, 1898. — Τά λάθη στά ποσοστά τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας δέν μποροῦσαν νά διορθωθοῦν, γιατί δέν ὑπῆρχαν ἀπόλυτα στοιχεῖα. Γιά τό κυβερνεῖο Κοστρομά ὑπάρχον στοιχεῖα μόνο κατά νομούς καί μόνο σέ ποσοστά: γι' αὐτό ἀναγκαστήκαμε νά πάρουμε τούς μέσους ὄρους τῶν στοιχείων κατά νομό. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού χωρίζουμε ἰδιαίτερα τά στοιχεῖα τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά. Σχετικά μέ τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβ ὑπολογίζουν, ὅτι ἀπό τούς πλανόδιους ἐργάτες τά 68,7% ἀπουσιάζουν ὀλόκληρο χρόνο, τά 12,6% — τό φθινόπωρο καί τό χειμῶνα, καί τά 18,7% — τήν ἀνοιξη καί τό καλοκαίρι. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τά στοιχεῖα γιά τό κυβερνεῖο Γιαροσλάβ («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβ». Τεύχος II. Γιαροσλάβ, 1896) δέν μποροῦν νά συγκριθοῦν μέ τά προηγούμενα, γιατί βασίζονται σέ μαρτυρίες τῶν παπῶν κτλ. κι ὄχι στά στοιχεῖα πού ἀφοροῦν τίς ταυτότητες.

Κατανομή σέ ποσοστά του αριθμού των άδειών διαμονής πού έκδόθηκαν

Εποχές του χρόνου	Κυβερνείο Μόσχας (1885)		Κυβερνείο Τβέρ (1897)	Κυβερνείο Σμολένσκ (1895)	Κυβερνείο Πακόφ (1895) Ταυτότητες	Κυβερνείο Κοστρομά (1880)			
	Γιά άντρες	Γιά γυναίκες	Γιά άντρες καί γυναίκες		Γιά άντρες	Γιά γυναίκες	Γιά άντρες		Ταυτότητες καί προσωρινές άδειες για γυναίκες
							Ταυτότητες	Προσωρινές άδειες	
Χειμώνας	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Άνοιξη	32,4	32,7	38,0	34,8	30,3	27,8	43,8	40,6	39,4
Καλοκαίρι	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Φθινόπωρο	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
Σύνολο	100,1	99,9	100	100	100	100	100	100	100

Παντού οί περισσότερες ταυτότητες έκδόθηκαν τήν άνοιξη. Έπομένως ένα μεγάλο μέρος από τούς εργάτες πού άπουσιάζουν προσωρινά δέν περιλαμβάνεται στην άπογραφή των πόλεων*. Άλλά και τούς προσωρινούς αυτούς κατοίκους των πόλεων έχουμε περισσότερο δικαίωμα νά τούς κατατάξουμε στον άστικό παρά στον άγροτικό πληθυσμό: «Μιά οίκογένεια πού τά μέσα συντήρησής της για όλο τό χρόνο ή για τό μεγαλύτερο μέρος του χρόνου τά κερδίζει από τή δουλιά της στην πόλη, έχει πολύ περισσότερους λόγους νά θεωρεί σαν τόπο μόνιμης εγκατάστασής της τήν πόλη, πού τής εξασφαλίζει τά μέσα συντήρησης, παρά τό χωριό, μέ τό όποιο έχει μονάχα συγγενικούς και φορολογικούς δεσμούς»**. Τί τεράστια σημασία έχουν και ώς σήμερα ακόμη αυτοί οί φορολογικοί δεσμοί, φαίνεται λχ. από τό γεγονός, ότι από τούς κατοίκους του κυβερνείου Κοστρομά πού άσκουν πλανόδια επαγγέλματα «οί νοικοκυρέοι σπάνια παίρνουν γι' αυτή (για τή γη) τόσα, πού νά καλύπτουν ένα μικρό μέρος των φόρων, αλλά συνήθως τήν έκμισθώνουν μέ μόνη ύποχρέωση των ένοικιαστών νά τή φράξουν, ενώ όλους τούς φόρους τούς πληρώνει ό ίδιος ό νοικοκύρης». (Ντ. Ζμπάνκοφ: «Μπάμπγια στορονά», Κοστρομά, 1891, σελ. 21). Και στην «Έπισκόπηση του κυβερ-

* Είναι γνωστό, λχ., ότι τό καλοκαίρι ό πληθυσμός στά προάστια της Πετρούπολης αυξάνει σέ πολύ σημαντικό βαθμό.

** «Στατιστική επίθεώρηση του κυβερνείου Καλούγκας για τό 1896». Καλούγκα, 1897, σελ. 18 στό II μέρος.

νείου Γιαροσλάβλ» (τεύχος II, Γιαροσλάβλ, 1896) βρίσκουμε συχνά να λέγεται ότι οι πλανόδιοι έργατες αισθάνονται την ανάγκη να λυτρωθούν από τό χωριό κι από τόν γεωργικό κλήρο (σελ. 28, 48, 149, 150, 166 κ. ά.)*.

Πόσοι λοιπόν είναι οι πλανόδιοι έργατες πού ασχολούνται μέ μή γεωργικά επαγγέλματα; Οι έργατες πού ασχολούνται μέ κάθε λογής πλανόδια επαγγέλματα είναι τό λιγότερο 5-6 εκατομμύρια. Πραγματικά, τό 1884 στην Εύρωπαϊκή Ρωσία είχαν έκδοθει 4,67 εκατομμύρια ταυτότητες και προσωρινές άδειες μετακίνησης**, και τά έσοδα από τίς ταυτότητες αύξήθηκαν από

* «Τά πλανόδια επαγγέλματα. . . είναι ή μορφή πού συγκαλύπτει τό άσταμάτητο προτσές τής ανάπτυξης τών πόλεων. . . Ή κοινοτική γαιοχτησία και οι διάφορες ιδιομορφίες τής οικονομικής και τής διοικητικής ζωής τής Ρωσίας δέν επιτρέπουν στους άγρότες να γίνονται μέ τόση εύκολία κάτοικοι τών πόλεων, μέ όση γίνονται στη Δύση. . . Τά νομικά νήματα διατηρούν τή σύνδεσή του (του άγρότη πού φεύγει για να βρει δουλιά) μέ τό χωριό, στην ουσία όμως, ως προς τίς ασχολίες του, τίς συνήθειες και τά γούστα του, ό άγρότης προσαρμόστηκε άπόλυτα στην πόλη κι όχι σπάνια βλέπει τή σύνδεση αυτή μέ τό χωριό σαν ένα βάρος» («Ρούσκαγια Μίσλ», 1896, τεύχος II, σελ. 227). Αυτό είναι πολύ σωστό, όμως δέν είναι άρκετό για ένα δημοσιολόγο. Γιατί ό συγγραφέας δέν τάχθηκε άποφασιστικά ύπέρ τής άπόλυτα έλευθερης μετακίνησης, ύπέρ τής έλευθερίας έξόδου του άγρότη από τήν κοινότητα; Οι φιλελεύθεροι μας έξακολουθούν άκόμα να φοβούνται τούς ναρόντικους μας. *Αδικα όμως.

Και για σύγκριση όρίστε ένα συλλογισμό του κ. Ζμπάνκοφ πού συμπαθεί τό κίνημα τών ναρόντικων: «Ή έξοδος από τίς πόλεις είναι, μπορούμε να ποιμε, άλεξικέρανο (sic!) ένάντια στην έντατική ανάπτυξη τών πρωτευουσών και τών μεγάλων πόλεων μας και στην αύξηση του χωρίς γή προλεταριάτου τών πόλεων. Τόσο από ύγειονομική όσο κι από κοινωνικο-οικονομική άποψη ή επίδραση αυτή του πλανόδιου βιοπορισμού πρέπει να θεωρηθεί ώφέλιμη: όσο ή λαϊκή μάζα δέν έχει άποσπαστεί πέρα για πέρα από τή γή, πού άποτελεί για τούς πλανόδιους έργατες κάποιο άποκούμπι» («άποκούμπι» από τό όποιο για να απαλλαγούν πληρώνουν λεφτά!) «οι έργατες αυτοί δέν μπορούν να γίνουν τυφλό όργανο τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, και παράλληλα διατηρείται και ή έλπίδα για τήν όργάνωση γεωργικο-βιομηχανικών κοινότητων» («Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», 1890, τεύχος 9, σελ. 145). Μήπως δέν είναι πραγματικά κέρδος ή διατήρηση τών μικροαστικών έλπίδων; Κι όσο για τό «τυφλό όργανο», και ή πείρα τών Εύρώπης και όλα τά γεγονότα, πού παρατηρούνται στη Ρωσία, δείχνουν ότι ό χαρακτηρισμός αυτός ταιριάζει ύπείρωσ περισσότερο στον έργατη πού διατήρησε τή σύνδεσή του μέ τή γή και μέ τίς παραρτηρικές σχέσεις, παρά στον έργατη πού διέκοψε τίς σχέσεις αυτές. Οι άριθμοί και τά στοιχεία του ίδιου του κ. Ζμπάνκοφ δείχνουν ότι ό «Πετροπολίτης» πού φεύγει για να βρει δουλιά είναι και πιό έγγράμματος και πιό πολιτισμένος και πιό άναπτυγμένος από τό μόνιμο κάτοικο κάποιου «δασικού» νομού του κυβερνείου Κοστρομά.

** Δ. Βέσιμ, «Ή σημασία τών πλανόδιων επαγγελμάτων κτλ.», «Ντιέλο», 1886, τεύχος 7 και 1887, τεύχος 2.

τό 1884 ως τό 1894 πάνω από τό ένα τρίτο (από 3,3 σέ 4,5 εκατομμύρια ρούβλια). Τό 1897 σ' ὄλη τή Ρωσία εἶχαν ἐκδοθεῖ 9495,7 χιλιάδες ταυτότητες καί προσωρινές ἀδειες μετακίνησης (ἀπ' αὐτές οἱ 9333,2 χιλιάδες ἐκδόθηκαν στά 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας). Τό 1898 ἐκδόθηκαν 8259,9 χιλιάδες (στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία 7809,6 χιλιάδες) *. Ὁ ἀριθμός τῶν περίσσιων (σέ σύγκριση μέ τήν ντόπια ζήτηση) ἐργατῶν ὑπολογίζεται ἀπό τόν κ. Σ. Κορολένκο γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία σέ 6,3 εκατομμύρια. Πιο πάνω εἶδαμε (κεφάλαιο III, ὑποκ. IX, σελ. 174) **, ὅτι σέ 11 γεωργικά κυβερνεῖα ὁ ἀριθμός τῶν ταυτοτήτων πού εἶχαν ἐκδοθεῖ ξεπέρασε τόν ὑπολογισμό τοῦ κ. Σ. Κορολένκο (2 εκατομμύρια ταυτότητες ἔναντι 1,7 εκατομμυρίων). Τώρα μποροῦμε νά προσθέσουμε τά στοιχεῖα γιά 6 μή γεωργικά κυβερνεῖα: ὁ κ. Κορολένκο ὑπολογίζει ὅτι σ' αὐτά ὑπάρχουν 1287,8 χιλιάδες περίσσιοι ἐργάτες, ἐνῶ ὁ ἀριθμός τῶν ταυτοτήτων πού εἶχαν ἐκδοθεῖ εἶναι 1298,6 χιλιάδες ***. Ἔτσι λοιπόν, σέ 17 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (11 κυβερνεῖα τῆς μαυρόχωμης ζώνης σὺν 6 τῆς μή μαυρόχωμης) ὁ κ. Σ. Κορολένκο ὑπολόγισε 3 εκατομμύρια περίσσιους ἐργάτες (πάνω ἀπό τήν ντόπια ζήτηση). Καί στή δεκαετία 1890-1900 στά 17 αὐτά κυβερνεῖα ἐκδόθηκαν 3,3 εκατομμύρια ταυτότητες καί προσωρινές ἀδειες μετακίνησης. Τό 1891 τά 17 αὐτά κυβερνεῖα ἔδιναν τά 52,2% τῶν συνολικῶν ἐσόδων ἀπό τίς ταυτότητες. Ἐπομένως, ὁ ἀριθμός τῶν *πλανόδιων ἐργατῶν θά ξεπερνάει, κατά πᾶσαν πιθανότητα, τά 6 εκατομμύρια*. Τέλος, τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο (πού τά περισσότερα ἔχουν παλιώσει) ὀδήγησαν τόν κ. Οὐβάροφ στό συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀριθμός πού δίνει ὁ κ. Σ. Κορολένκο πλησιάζει τήν ἀλήθεια καί ὅτι ὁ ἀριθμός 5 εκατομμύρια *πλανόδιοι ἐργάτες «εἶναι πάρα πολύ πιθανός»*****.

Τώρα γεννιέται τό ἐρώτημα: πόσος εἶναι ὁ ἀριθμός τῶν πλα-

* «Στατιστική τῶν κλάδων παραγωγῆς, πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλησης κτλ. γιά τό 1897-1898», Πετρούπολη, 1900. Ἐκδοση τῆς γενικῆς διεύθυνσης φόρων κατανάλησης.

** Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 240-242. *Ἡ Σύντ.*

*** Τά κυβερνεῖα: Μόσχας (1885, παλιωμένα στοιχεῖα), Τβέρ (1896), Κοστρομά (1892), Σμολένσκ (1895), Καλούγκας (1895) καί Πσκοφ (1896). Οἱ πηγές ἀναφέρθηκαν πιο πάνω. Τά στοιχεῖα εἶναι γιά ὅλες τίς ἀδειες ἀπουσίας, καί τῶν ἀνδρῶν καί τῶν γυναικῶν.

**** «Δελτίο τῆς κοινωνικῆς ὑγιεινῆς, τῆς ἱατροδικαστικῆς καί τῆς πρακτικῆς ἱατρικῆς», 1896, Ἰούλης. *Μ. Οὐβάροφ*: «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελματῶν στήν ὑγειονομική κατάσταση τῆς Ρωσίας». Ὁ κ. Οὐβάροφ συνόψισε τά στοιχεῖα γιά 126 νομούς 20 κυβερνεῖων.

νόδιων εργατών που ασχολούνται με δουλιές γεωργικές και μη γεωργικές; Ο κ. Ν. —ον ισχυρίζεται πολύ τολμηρά και έντελως λαθεμένα, ότι «στην τεράστια πλειοψηφία τους τα πλανόδια επαγγέλματα των αγροτών είναι προπαντός γεωργικά» («Δοκίμια», σελ. 16). Ο Τσάσλαβσκι, που τον επικαλείται ο κ. Ν. —ον, εκφράζεται πολύ πιο προσεχτικά χωρίς να παραθέτει κανένα στοιχείο και περιορίζεται σε γενικούς συλλογισμούς σχετικά με την έκταση των περιοχών, από τις οποίες φεύγουν οι εργάτες και της μιάς και της άλλης κατηγορίας. Όσο για τα στοιχεία, που δίνει ο κ. Ν. —ον για την κίνηση των επιβατών στους σιδηροδρόμους, δεν αποδειχουν απολύτως τίποτα, γιατί και οι εργάτες που δεν ασχολούνται με τη γεωργία φεύγουν από τα σπίτια τους επίσης κυρίως την άνοιξη και μάλιστα αυτοί χρησιμοποιούν τους σιδηροδρόμους σε ασύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό από τους άγερργάτες*. Αντίθετα, νομίζουμε, ότι η πλειοψηφία (αν και όχι η «τεράστια») των πλανόδιων εργατών είναι πιθανόν μη άγερργάτες. Η γνώμη αυτή βασίζεται 1) στα στοιχεία για την κατανομή των εσόδων από τις ταυτότητες και 2) στα στοιχεία του κ. Βέσιν. Ακόμα ο Φλερόβσκι, ξεκινώντας από τα στοιχεία της χρονιάς 1862/63 για την κατανομή των εσόδων από τα «διάφορα τέλη» (πάνω από το ένα τρίτο προέρχονταν από τα έσοδα ταυτοτήτων), έβγαλε το συμπέρασμα ότι οι παρισσότεροι αγρότες που φεύγουν για να βρουν δουλιά είναι από τα κυβερνεϊα των πρωτευουσών και τα μη γεωργικά κυβερνεϊα**. Αν πάρουμε τα 11 μη γεωργικά κυβερνεϊα, που τα ενώσαμε πιο πάνω σε μία περιοχή (2ο έδαφιο αυτού του ύποκεφαλαίου) και από τα όποια φεύγουν στην τεράστια πλειοψηφία τους μη άγερργάτες, θά δοιμε ότι τό 1885 σ' αυτά τα κυβερνεϊα ζοιισαν μονάχα τό 18,7% του πληθυσμοιου όλης της Εύρωπαικής Ρωσίας (τό 1897 — τό 18,3%), ένώ τό ποσοστό των εσόδων από την έκδοση ταυτοτήτων ήταν τό 1885 42,9% (τό 1891 ήταν 40,7%)***. Έργάτες που δεν ασχολοιονται με τη γεωργία βγάζουν άκόμα και πολλά άλλα κυβερνεϊα, και γι' αυτό τό λόγο πρέπει να πιστείοιμε, ότι άπ' αυτούς που φεύ-

* Σύγκρ. πιο πάνω, σελ. 174 (σε τοιτο τον τόμο, σελ. 241-242. Η Σύντ.) την ύποσημείωση.

** «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στη Ρωσία». Πετρούπολη, 1869, σελ. 400 κ. έ.

*** Τα στοιχεία για τα έσοδα από τις ταυτότητες είναι παρμένα από τη «Συλλογή στοιχείων για τη Ρωσία» για τα χρόνια 1884/85 και 1896. Τό 1885 τα έσοδα από τις ταυτότητες στην Εύρωπαική Ρωσία ήταν 37 ρούβλια σε 1000 κατοίκους και στα 11 μη γεωργικά κυβερνεϊα ήταν 86 ρούβλια σε 1000 κατοίκους.

γουν γιά δουλιά λιγότεροι από τούς μισούς είναι άγερργάτες. Ὁ κ. Βέσιν κατανέμει 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (πού ἐκδίδουν τά 90 % ὄλων τῶν ἀδειῶν ταξιδίου) σέ ομάδες ἀνάλογα μέ τίς διάφορες κατηγορίες τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων πού ἐπικρατοῦν στά κυβερνεῖα αὐτά καί μᾶς δίνει τά παρακάτω στοιχεῖα *:

Ὅμαδες κυβερνεῖων	Ἀριθμός ἀδειῶν ταξιδίου τό 1884 (σέ χιλιάδες)			Παθήσιμος τό 1885 σέ χιλιάδες	Πόσες ἀδειες ἀναλογοῦν σέ 1000 κατοίκους
	Ταυτό- τητες	Προσωρι- νές ἀδειες	Σύνολο		
I. 12 κυβερνεῖα στά ὅποια ὑπερτερεῖ ἡ ἐξοδος γιά μή γεωργικές δουλιές	967,8	794,5	1 762,3	18 643,8	94
II. 5 κυβερνεῖα ἐνδιάμεσα...	423,9	299,5	723,4	8 007,2	90
III. 21 κυβερνεῖα στά ὅποια ὑπερτερεῖ ἡ ἐξοδος γιά γεωργικές δουλιές	700,4	1 046,1	1 746,5	42 518,5	41
<i>38 κυβερνεῖα</i>	2 092,1	2 140,1	4 232,2	69 169,5	61

«Οἱ ἀριθμοί αὐτοί δείχνουν, ὅτι τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένα στήν πρώτη ομάδα παρά στήν τρίτη... Ἐπειτα, ἀπό τούς ἀριθμούς πού ἀναφέραμε φαίνεται ὅτι ἀνάλογα μέ τίς διακρίσεις τῶν ομάδων κυμαίνεται καί ἡ διάρ-
κεια τῆς ἀπουσίας γιά βιοπορισμό. Ἐκεῖ πού ἐπικρατοῦν τά μή

* Τίς δύο τελευταῖες στήλες τοῦ πίνακα τίς προσθέσαμε ἑμεῖς. Στήν I ὁμά-
δα μπῆκαν τά κυβερνεῖα: Ἀρχάγγελου, Βλαντίμιρ, Βόλογκντα, Βιάτκας,
Καλούγκα, Κοστρομά, Μόσχας, Νόβγκοροντ, Πέρμ, Πετρούπολης, Τβέρ
καί Γιαροσλάβ. Στή II ὁμάδα: Καζάν, Νίζνι Νόβγκοροντ, Ριαζάν, Τούλας
καί Σμολένσκ. Στήν III ὁμάδα: Βεσαρβίας, Βολνίας, Βορόνεζ, Αἰκατερι-
νοσλάβ, Ντόν, Κιέβου, Κούρσκ, Ὁρενμπούργκ, Ὁριόλ, Πένζας, Ποντόλσκ,
Πολτάβας, Σαμάρας, Σαράτοφ, Σμπέρσκ, Ταυρίδας, Ταμπόφ, Οὐφά, Χάρ-
κοβου, Χερσώνας καί Τσερνίγκοφ. — Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι σ' αὐτήν τήν ταξι-
νόμηση ὑπάρχουν λάθη πού μεγαλοποιοῦν τή σημασία τῶν πλανόδιων ἀγρο-
τικῶν ἐπαγγελμάτων. Τά κυβερνεῖα Σμολένσκ, Νίζνι Νόβγκοροντ καί Τού-
λας πρέπει νά μποῦν στήν I ὁμάδα (σύγκρ. «Ἀγροτική ἐπισκόπηση τοῦ
κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ γιά τό 1896», κεφάλαιο XI. — «Ἡμερολόγιο
τοῦ κυβερνεῖου Τούλας γιά τό 1895», μέρος VI, σελ. 10: ὁ ἀριθμός τῶν πλαν-
όδιων ἐργατῶν ὑπολογίζεται σέ 188 χιλιάδες, ἐνώ ὁ κ. Σ. Κορολένκο ὑπο-
λόγιζε μονάχα 50 χιλιάδες περισσιους ἐργάτες! — Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι
6 βόρειοι νομοί ἐξω ἀπό τή μαυρόχρωμη ζώνη δίνουν 107 χιλιάδες πλανό-
διους ἐργάτες). Τό κυβερνεῖο Κούρσκ πρέπει νά μπεῖ στή II ὁμάδα (Σ. Κορο-
λένκο, l. c.: ἀπό τούς 7 νομούς φεύγουν κυρίως γιά χειροτεχνικές δουλιές,
ἐνώ ἀπό τούς ὑπόλοιπους 8 — μονάχα γιά γεωργικές). Δυστυχῶς ὁ κ. Βέσιν
δὲ δίνει στοιχεῖα κατὰ κυβερνεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν ἀδειῶν ἀπουσίας.

γεωργικά πλανόδια επαγγέλματα ή διάρκεια της άπουσίας είναι πολύ πιά σημαντική» («Ντιέλο», 1886, τεύχος 7, σελ. 134).

Τέλος ή στατιστική, πού άναφέραμε πιά πάνω γιά τούς κλάδους παραγωγής πού υπόκεινται στόν ειδικό φόρο κατανάλωσης κτλ., μάς δίνει τή δυνατότητα νά κατανεύμουμε τόν άριθμό τών άδειών διαμονής πού έκδόθηκαν καί στά 50 κυβερνεΐα τής Ευρωπαϊκής Ρωσίας. Άν κάνουμε τίς παραπάνω διορθώσεις στην ταξινόμηση πού έκανε ό κ. Βέσιν, καί κατανεύμουμε στις ίδιες αυτές τρεις ομάδες τά υπόλοιπα 12 κυβερνεΐα πού λείπουν από τόν πίνακα του 1884 (στην I ομάδα τά κυβερνεΐα Όλονέτς καί Πσκόφ, στη II ομάδα τά Βαλτικά καί τά Βορειο-δυτικά κυβερνεΐα, δηλαδή 9 κυβερνεΐα, καί στην III ομάδα τό κυβερνεΐο Άστραχάν), θά έχουμε τήν παρακάτω εικόνα:

Όμάδες κυβερνεΐων	Άριθμός όλων τών άδειών διαμονής πού είχαν έκδοθει τό	
	1897	1898 *
I. 17 κυβερνεΐα, στά όποια ύπερτερεί ή έξοδος γιά μή γεωργικές δουλιές . . .	4 437 392	3 369 597
II. 12 κυβερνεΐα ένδιάμεσα	1 886 733	1 674 231
III. 21 κυβερνεΐα, στά όποια ύπερτερεί ή έξοδος γιά γεωργικές δουλιές	3 009 070	2 765 762
<i>Συνολικά σέ 50 κυβερνεΐα</i>	9 333 195	7 809 590

Σύμφωνα μ' αυτά τά στοιχεία τά πλανόδια επαγγέλματα είναι πολύ πιά άναπτυγμένα στην I ομάδα παρά στην III.

Συνεπώς, δέν ύπάρχει άμφιβολία, ότι ή κίνηση του πληθυσμού στη μή γεωργική ζώνη τής Ρωσίας είναι άσύγκριτα μεγαλύτερη από ό,τι στη γεωργική. Οί πλανόδιοι δουλευτές σέ μή γεωργικές δουλιές πρέπει νά είναι περισσότεροι από τούς πλανόδιους άγρουργάτες καί δέν είναι λιγότεροι από τρία έκατομμύρια.

Όλες οι πηγές μαρτυρούν ότι μεγαλώνει τεράστια καί συνεχώς τό κύμα έξόδου γιά τήν άνεύρεση δουλιās. Τά έσοδα από τήν έκδοση ταυτοτήτων αυξήθηκαν από 2,1 έκατομμύρια ρούβλια τό 1868 (1,75 έκατ. ρούβλια τό 1866) σέ 4,5 έκατομμύρια ρούβλια

* Μέ τήν εδκαιρία αυτή πρέπει νά ποθμε ότι ό συγγραφέας πού άνάλυσε αυτά τά στοιχεία (I. c., κεφάλαιο VI, σελ. 639) έξηγει τήν ελάττωση τής έκδοσης ταυτοτήτων πού παρατηρήθηκε τό 1898 μέ τήν ελάττωση τής έξόδου τών εργατών γιά καλοκαιρινές δουλιές πρός τά νότια κυβερνεΐα, εξαιτίας τής κακής σοδιάς καί τής διάδοσης τών γεωργικών μηχανών. Η εξήγηση αυτή δέν άξίζει τίποτα, γιατί λιγότερο άπ' όλες ελαττώθηκε ό άριθμός τών άδειών διαμονής πού έκδόθηκαν στην III ομάδα καί περισσότερο άπ' όλες στην I ομάδα. Μπορούν άραγε νά συγκριθοún οι μέθοδοι καταγραφής του 1897 καί του 1898; (*Υποσημείωση στη 2η έκδοση.*)

τό 1893/94, δηλαδή αυξήθηκαν πάνω από τό διπλάσιο. Στο κυβερνείο Μόσχας ο αριθμός τών ταυτοτήτων και τών προσωρινών άδειών που έκδόθηκαν αυξήθηκε από τό 1877 ως τό 1885 κατά 20 % (για τούς άντρες) και κατά 53 % (για τίς γυναίκες). Στο κυβερνείο Τβέρ από τό 1893 ως τό 1896 αυξήθηκε κατά 5,6 %, στο κυβερνείο Καλούγκας από τό 1885 ως τό 1895 κατά 23 % (και οί μήνες άπουσίας κατά 26 %), στο κυβερνείο Σμολένσκ από 100 χιλιάδες που ήταν τό 1875 αυξήθηκε σε 117 χιλιάδες τό 1885 και σε 140 χιλιάδες τό 1895. Στο κυβερνείο Πσκόφ από 11 716 τό 1865-1875 σε 14 944 τό 1876 και σε 43 765 τό 1896 (για τούς άντρες). Τό 1868 στο κυβερνείο Κοστρομά έκδόθηκαν 23,8 ταυτότητες και προσωρινές άδειες για κάθε 100 άντρες και 0,85 για κάθε 100 γυναίκες, ενώ τό 1880 έκδόθηκαν 33,1 και 2,2. Κτλ. κτλ.

Όπως τό τράβηγμα του πληθυσμού από τή γεωργία στις πόλεις έτσι και ή έξοδος του πληθυσμού για μή γεωργικές δουλιές αποτελεί προοδευτικό φαινόμενο. Άποσπᾶ τόν πληθυσμό από τίς παραπεταμένες, καθυστερημένες, ξεχασμένες από τήν ιστορία απόκεντρες γωνίες και τόν παρασύρει στή δίνη τής σύγχρονης κοινωνικής ζωής. Άνεβάζει τό μορφωτικό επίπεδο του πληθυσμού* και τό βαθμό τής συνειδησής του**, του καλλιεργεί πολιτισμένες συνήθειες κι άνάγκες***. Οί άγρότες τραβιούνται προς

* Ζμπάνκοφ: «Η επίδραση τών πλανόδιων επαγγελμάτων κτλ.», σελ. 36 κ. έ. Τό ποσοστό τών άντρών που ξέρουν άνάγνωση και γραφή στους νομούς του κυβερνείου Κοστρομά, όπου τά πλανόδια επαγγέλματα είναι αναπτυγμένα, είναι = μέ 55,9 %· στους βιομηχανικούς νομούς = μέ 34,9 %· στους νομούς μέ μόνιμη έγκατάσταση (δασικούς) = μέ 25,8 %· τό ποσοστό τών γυναικῶν είναι: 3,5% — 2,0% — 1,3%, τών μαθητευομένων: 1,44% — 1,43% — 1,07 %. Στους νομούς όπου τά πλανόδια επαγγέλματα είναι αναπτυγμένα. τά παιδιά σπουδάζουν άκόμα και στήν Πετρούπολη.

** «Οί έγγράμματοι Πετρουπολίτες ξέρουν νά θεραπεύονται πολύ καλύτερα και πιό ένσυνείδητα» (ibid., 34), έτσι που οί μολυσματικές άρρώστιες δέν προξενούν σ' αυτούς τέτιες καταστροφές, όπως στις «λίγο πολιτισμένες» επαρχίες (ή ύπογράμμιση είναι του συγγραφέα).

*** «Οί νομοί όπου τά πλανόδια επαγγέλματα είναι αναπτυγμένα ξεπερνούν σημαντικά τίς γεωργικές και τίς δασικές περιοχές από τήν άποψη τών άνέσεων τής ζωής. . . Τά ρούχα τών Πετρουπολιτών είναι πολύ πιό καθαρά, πιό κομψά και πιό ύγιεινά. . . Τά παιδιά διατηρούνται πιό καθαρά και γι' αυτό έχουν πιό σπάνια ψώρα κι άλλες δερματικές άρρώστιες» (ibid., 39. Σύγκρ. «Τά πλανόδια επαγγέλματα στο κυβερνείο Σμολένσκ», σελ. 8). «Τά χωριά, άπ' όπου φεύγουν σε άλλες περιοχές για δουλιά, διαφέρουν χτυπητά από τά χωριά μέ μόνιμη διαμονή τών γεωργῶν: ή κατοικία, τά ρούχα, όλες οί συνήθειες και οί διασκεδάσεις θμιίζουν περισσότερο τή μικροαστική παρά τήν άγροτική ζωή» («Τά πλανόδια επαγγέλματα στο κυβερνείο Σμολένσκ».

τά πλανόδια επαγγέλματα από «λόγους ανώτερης τάξης», δηλαδή από τη μεγάλη επιφανειακή μόρφωση και από τό λούσο του Πετροπολίτη. Πάνε εκεί «όπου είναι καλύτερα». «Η δουλιά και ή ζωή τής Πετρούπολης θεωρείται πιό εύκολη από τη δουλιά και τη ζωή του χωριού»*. «Όλους τούς κατοίκους του χωριού τούς λέν *άπελέκητους*, και τό περίεργο είναι ότι δέν προσβάλλονται καθόλου γι' αυτό τό χαρακτηρισμό. Και οί ίδιοι οί χωριάτες λέν πώς είναι *άπελέκητοι* και παραπονιούνται για τούς γονείς τους πού δέν τούς στείλαν στην Πετρούπολη νά μάθουν γράμματα. Άλλωστε πρέπει νά πούμε ότι κι αυτοί οί *άπελέκητοι* κάτοικοι του χωριού δέν είναι καθόλου τόσο *άπελέκητοι* όσο οί κάτοικοι τών καθαρά γεωργικών περιοχών: άποχτούν άθελά τους τήν έξωτερική εμφάνιση και τίς συνήθειες τών Πετροπολιτών, τό φώς τής πρωτεύουσας πέφτει έξ άντανακλάσεως και σ' αυτούς»**. Στο κυβερνείο Γιαροσλάβλ (έκτός από τά παραδείγματα πλουτισμού) ύπάρχει «και μιá άλλη αίτία πού διώχνει τόν καθένα από τό σπίτι του. Είναι ή κοινή γνώμη, πού στόν άνθρωπο πού δέν έζησε στην Πετρούπολη ή κάπου άλλου, άλλ' άσχολεϊται μέ τη γεωργία ή μέ κάποιο άλλο χειροτεχνικό επάγγελμα, του κολλάει για όλη του τη ζωή τό παρατσούκλι του τσομπάνου και ένας τέτιος άνθρωπος δύσκολα μπορεί νά βρει νύφη». («Επισκόπηση του κυβερνείου Γιαροσλάβλ», II, σελ. 118). Τό ταξίδι στις πόλεις ανεβάζει τήν προσωπικότητα του άγρότη σάν πολίτη και τόν άπελευθερώνει από τίς άπειρες πατριαρχικές και προσωπικές σχέσεις εξάρτησης και από τίς σχέσεις τής κάστας, πού τόσο ισχυρές είναι στά χωριά***. . . «Πρωταρχικός παράγοντας, πού ενισχύει τήν έξοδο από τό χωριό είναι ή ανάπτυξη τής αυτοσυνείδησης του άτομου μέσα στο λαϊκό περιβάλλον. Η άπελευθέρωση από τη δουλοπαροικιακή εξάρτηση, ή μακρόχρονη πιά έπαφή τής πιό δραστήριας μερίδας του άγροτικού πληθυσμού μέ τη ζωή τής πόλης, ξύπνησαν από καιρό στην άγροτιά του Γιαροσλάβλ τήν επιθυμία νά υπερασπίσει τό „έγώ“ της, νά βγει άπ'

σελ. 3). Στις έπαρχίες του κυβερνείου Κοστρομά, πού είναι άναπτυγμένα τά πλανόδια επαγγέλματα, «θά βρήτε στα μισά σπίτια χαρτί, μελάνι, μολύβια και πέννες» («Μπάμπγια στορονά», 67-68).

* «Μπάμπγια στορονά», 26-27,15.

** Ibid., σελ. 27.

*** Λχ. ένας ακόμα λόγος πού κάνει τούς άγρότες του κυβερνείου Κοστρομά νά γράφονται μικροαστοί είναι και ό φόβος «ένδεχόμενης σωματικής ποινής πού για τόν κομψευόμενο Πετροπολίτη είναι πολύ πιό τρομερό πράγμα παρά για τόν άπελέκητο χωρικό» (ibid., σελ. 58).

τή δυστυχία καί τήν ἐξάρτηση, στίς ὁποῖες τήν καταδίκασαν οἱ συνθῆκες τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς καί νά ζήσει μιά ζωή εὐκατάστατη, ἀνεξάρτητη, τιμημένη... Ὁ ἀγρότης, πού ζεῖ ἀπό δουλιές ἔξω ἀπό τήν περιφέρειά του, νιώθει τόν ἑαυτό του πιά ἐλεύθερο καί πιά ἰσότιμο μέ τά πρόσωπα τῶν ὑπόλοιπων τάξεων, καί γι' αὐτό ἡ νεολαία τοῦ χωριοῦ τραβιέται ὀλοένα καί περισσότερο πρὸς τίς πόλεις» («Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβλ», II, 189-190).

Ἡ ἀναζήτηση δουλιᾶς στίς πόλεις χαλαρώνει τήν παλιά πατριαρχική οἰκογένεια, βάζει τή γυναῖκα σέ πιά ἀνεξάρτητη, ἰσοτιμη μέ τόν ἄντρα θέση. «Σέ σύγκριση μέ τά μέρη ὅπου ὁ πληθυσμός εἶναι μόνιμα ἐγκαταστημένος, ἡ οἰκογένεια τοῦ Σολιγκάλιτσκ καί τοῦ Τσουχλόμα» (νομοί τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά, ὅπου τά πλανόδια ἐπαγγέλματα εἶναι περισσότερο ἀναπτυγμένα) «εἶναι πολύ λιγότερο στέρεη ὄχι μόνο μέ τήν ἔννοια τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας τοῦ πρεσβύτερου, ἀλλά καί στίς σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς καί στά παιδιά, στὸν ἄντρα καί στή γυναῖκα. Φυσικά, ἀπό παιδιά πού ἀπὸ 12 χρονῶν πηγαίνουν στήν Πετρούπολη δέν μπορεῖ νά περιμένει κανεὶς μεγάλη ἀγάπη πρὸς τοὺς γονεῖς καί ἀφοσίωση στήν πατρική στέγη. Ἄθελά τους γίνονται κοσμοπολίτες: „ὅπου γῆς καί πατρίς“»*. «Συνηθισμένη νά τὰ βγάξει πέρα χωρὶς τήν ἐξουσία καί τή βοήθεια τοῦ ἄντρα, ἡ γυναῖκα τοῦ Σολιγκάλιτσκ δέ μοιάζει καθόλου τήν καθυστερημένη ἀγρότισσα τῆς γεωργικῆς ζώνης: εἶναι ἀνεξάρτητη, αὐτοτελής... Οἱ ξυλοδαρμοί καί ἡ κακομεταχείριση τῶν γυναικῶν εἶναι ἐδῶ σπάνιες ἐξαιρέσεις... Γενικά, ἡ ἰσότητά τῆς γυναίκας μέ τόν ἄντρα ἐκδηλώνεται σχεδόν παντοῦ καί πάντοτε»**.

Τέλος — last but not least*** — ἡ ἐξοδος τοῦ μῆ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ ἀνεβάζει τὰ μεροκάματα, ὄχι μόνο τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν πού φεύγουν ἀλλὰ καὶ ἐκείνων πού μένουν.

Τό γεγονός αὐτό ἐκφράζεται πολύ ἀνάγλυφα στό γενικό φαινόμενο ὅπου τὰ μῆ γεωργικά κυβερνεῖα, πού διακρίνονται γιὰ τὰ μεγαλύτερα μεροκάματά τους ἀπὸ τὰ γεωργικά, νά προσελκύουν ἀπὸ τὰ τελευταῖα τοὺς ἀγρεργάτες****. Νά μερικά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸ κυβερνεῖο Καλούγκας:

* Ibid., 88.

** «Γιουριντίσεσκι Βέστνικ», 1890, τεύχος 9, σελ. 142.

*** — τελευταῖο στή σειρά, ὅμως ὄχι καί στή σημασία. Ἡ Σύντ.

**** Σύγκρινε κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. IV (σέ τοῦτο τὸν τόμο σελ. 274-275. Ἡ Σύντ.).

Όμιλος νομών ανάλογα με το βαθμό ανάπτυξης των πλανόδιων επαγγελμάτων	Ποσοστό των ανθρώπων πλανόδιων εργατών σ' όλο τον άντρικό πληθυσμό	Μηνιαίο εισόδημα σε ρούβλια	
		Εκείνου που πάει και δουλεύει σε άλλες περιφέρειες	Του εργάτη γης που μισθώνεται για ένα χρόνο
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

«Οί αριθμοί αυτοί εξηγούν πέρα για πέρα... τά φαινόμενα: 1) ότι τά πλανόδια επαγγέλματα επιδρούν στην αύξηση του μεροκάματου στην αγροτική παραγωγή και 2) ότι προσελκύουν τις καλύτερες δυνάμεις του πληθυσμού»*. Άνεβαίνει όχι μόνο τό ονομαστικό, αλλά και τό πραγματικό μεροκάματο. Στην ομάδα των νομών, όπου σε κάθε 100 εργαζόμενους τουλάχιστον οί 60 φεύγουν άλλοι για δουλιά, ή μέση χρονιάτικη άμοιβή ενός εργάτη γης είναι 69 ρούβλια ή 123 πούτια σίκαλη, σε νομούς με 40-60 % πλανόδιους εργάτες — 64 ρούβλια ή 125 πούτια σίκαλη, σε νομούς με λιγότερο από 40 % πλανόδιους εργάτες — 59 ρούβλια ή 116 πούτια σίκαλη**. Στίς ίδιες ομάδες των νομών τό ποσοστό των ανταποκρίσεων με παράπονα για έλλειψη εργατών μειώνεται κανονικά: 58%—42%—35%. Τό μεροκάματο είναι μεγαλύτερο στη βιομηχανία επεξεργασίας παρά στη γεωργία κκ. «σύμφωνα με τή γνώμη πάρα πολλών κ. κ. ανταποκριτών, τά επαγγέλματα συντελοούν στην ανάπτυξη νέων αναγκών στό άγροτικό περιβάλλον (τσάι, τσίτι, μπότες, ρολόγι κτλ.), ανεβάζουν τό γενικό επίπεδο των άγροτών κι έτσι επιδρούν στό ανέβασμα του μεροκάματου»***. Νά ένα χαρακτηριστικό σχόλιο ενός ανταποκριτή: «Υπάρχει πάντα μεγάλη έλλειψη» (εργατών) «καί ή αίτία είναι ότι ό πληθυσμός των προαστίων κακόμαθε, δουλεύει και ύπηρετεί στά μηχανοστάσια των σιδηροδρόμων. Τό γεγονός ότι ή Καλούγκα βρίσκεται κοντά και τά παζάρια πού γίνονται εκεί συγκεντρώνουν πάντα τούς κατοίκους των περιχώρων πού πάνε για νά πουλήσουν αυγά, γάλα κτλ., κ' ύστερα τό ρίχνουν σε γενικό μεθύσι στίς ταβέρνες. Αίτία είναι, ότι όλος ό πληθυσμός κυνηγά τούς μεγάλους μισθούς και τό καθιστό. Νά ζεί κανείς σάν χωρικός εργάτης θεωρείται ντροπή, γι' αυτό τραβούν για τίς πόλεις, όπου άποτελοούν τό προλεταριάτο και τούς άλητες, ενώ τό χωριό ύποφέρει από έλλειψη ικανών και γερών εργατών»****.

* «Στατιστική έπισκόπηση του κυβερνείου Καλούγκας για τό 1896», μέρος II, σελ. 48.

** Ibid., μέρος I, σελ. 27.

*** Ibid., σελ. 41.

**** Ibid., σελ. 40. Ή ύπογράμμιση είναι του συγγραφέα.

Τέτια ἐκτίμηση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων μποροῦμε μέ ὄλο τό δίκιο μας νά τήν ὀνομάσουμε *ναροντικιστική*. Ὁ κ. Ζμπάνκοφ λχ. τονίζοντας ὅτι δέ φεύγουν οἱ περίσσιοι, ἀλλά οἱ «ἀπαραίτητοι» δουλευτάδες, πού ἀντικατασταίνονται ἀπό ξενοφερμένους γεωργούς, βρίσκει «ὀλοφάνερο» ὅτι «τέτιες ἀμοιβαίες ἀντικαταστάσεις εἶναι πολύ ἀσύμφορες»*. Γιά ποιόν, κ. Ζμπάνκοφ; «Ἡ ζωὴ στίς πρωτεύουσες καλλιεργεῖ πολλές πολιτισμένες *συνήθειες κατώτερης ποιότητας* καί τήν τάση γιά πολυτέλεια καί κομψότητα, πράγμα πού ἀποροφάει ἄδικα (sic!!) πολλά χρήματα»**. Τίς περισσότερες φορές τά ἔξοδα γι' αὐτή τήν κομψότητα κτλ. «δέν εἶναι παραγωγικά» (!)***. Ὁ κ. Χέρτσενσταϊν φωνάζει ἀνοιχτά γιά τόν «ἐπιδειχτικό πολιτισμό», τίς «ἀτέλειωτες ἀκολασίες», τό «ἀσυλλόγιστο ξεφάντωμα», τό «φοβερό μεθύσι καί τή φτηνὴ διαφθορά» κτλ****. Ἀπό τό γεγονός τῆς μαζικῆς ἐξόδου γιά δουλιὰ οἱ στατιστικοὶ τῆς Μόσχας βγάζουν τό συμπέρασμα ὅτι εἶναι ἄμεσα ἀπαραίτητο νά παρθοῦν «μέτρα, πού θά ἐλάττωναν τήν ἀνάγκη τῆς ἐξόδου γιά δουλιὰ»****. Ὁ κ. Κάρισεφ γράφει γιά τά πλανόδια ἐπαγγέλματα: «Μονάχα ἡ αὐξηση τῆς χρησιμοποίησης τῆς γῆς ἀπό τήν ἀγροτιά σέ διαστάσεις πού νά εἶναι ἀρκετές γιά τήν ἱκανοποίηση τῶν κυριότερων (!) ἀναγκῶν τῆς οἰκογένειας, μπορεῖ νά λύσει τό

* «Μπάμπγια στορονά», 39 καί 8. «Δέ θά ἀσκήσουν ἄραγε οἱ πραγματικοὶ αὐτοὶ γεωργοί» (οἱ ξενοφερμένοι) «μέ τό παράδειγμα τῆς εὐπορης ζωῆς τους τέτια ἐπίδραση, ὥστε νά ζυπνήσουν τοὺς ντόπιους κατοίκους, πού δέ βλέπουν τὴ βάση τῆς ὑπαρξῆς τους στὴ γῆ, ἀλλά στίς ἀπολαβές ἀπὸ τά πλανόδια ἐπαγγέλματα;» (σελ. 40). «Ἄλλωστε — λέει ὁ συγγραφέας μέ θλίψη — ἀναφέραμε πῶς πάνω ἓνα παράδειγμα ἀντίστροφης ἐπίδρασης». Νά αὐτὸ τό παράδειγμα. Οἱ κάτοικοι τοῦ Βόλογκνα ἀγόρασαν γῆ καί ζοῦσαν «πολύ εὐκατάστατα». «Στὴν ἐρώτηση πού ἔκανα σ' ἓναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς ἀγρότες, γιατί, ἂν καί εἶναι εὐκατάστατος ἄφησε τό γιό του νά πάει στὴν Πετρούπολη, πῆρα τὴν παρακάτω ἀπάντηση: „εἶναι ἀλήθεια ὅτι δέν εἶμαστε φτωχοί, ὅμως στὸ χωριό μας ἡ ζωὴ εἶναι πολύ ἀπολίτιστη κι αὐτοὺς βλέποντας τοὺς ἄλλους θέλω νά μορφοθεῖ κι ὁ ἴδιος, ἐξάλλου καί στὸ σπῖτι μας αὐτὸς ἦταν γραμματιζούμενος“» (σελ. 25). Δυστυχισμένοι ναρόντικοι! Πῶς νά μὴ στεναχωριοῦνται, ὅταν καί ἡ περίπτωση ἀκόμα τῶν εὐπορῶν μουζικῶν-γεωργῶν, πού ἀγοράζουν γῆ, δέν μπορεῖ «νά συνεφέρει» τὴ νεολαία, πού θέλοντας «νά μορφοθεῖ», φεύγει ἀπὸ τόν «γεωργικὸ κλῆρο πού τῆς ἐξασφαλίζει τὴ ζωὴ»!

** «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων κτλ.», σελ. 33. Ἡ ὑπογράμμιση εἶναι τοῦ συγγραφέα.

*** «Γιουριντίσεσκι Βέστνικ», 1890, τεῦχος 9, σελ. 138.

**** «Ρούσκαγια Μίσλ» (ὄχι «Ρούσκι Βέστνικ», ἀλλά «Ρούσκαγια Μίσλ»), 1887, τεῦχος 9, σελ. 163.

***** «Ἄότιες διαμονῆς κτλ.», σελ. 7.

5.

Συνοπτικός πίνακας των στατιστικών στοιχείων για τα μικρά βιοτεχνικά επαγγέλματα της υπαίθρου του κυβερνείου Μόσχας

- 1) Η παύλα στα τετράγωνα μπαίνει στη θέση του μηδενικού. Το κενό τετράγωνο σημαίνει: «δεν υπάρχουν στοιχεία».
- 2) Τα επαγγέλματα μπήκαν με τη σειρά της αύξησης του αριθμού των εργατών (και των μελών της οικογένειας και των μισθωτών μαζί) που αναλογούν κατά μέσο όρο σ' ένα εργαστήρι για όλο το επάγγελμα.
- 3) Στα επαγγέλματα αρ. 31 κι αρ. 33 αναφέρεται η αξία της επεξεργαζόμενης πρώτης ύλης, που αποτελεί τα 50-57% της αξίας των προϊόντων, δηλαδή της συνολικής αξίας της παραγωγής.
- 4) Ο μέσος αριθμός των αλόγων που αναλογούν σε 1 νοικοκύρη, με βάση τα στοιχεία για 19 επαγγέλματα, είναι 1,4, και κατά ομάδες: I) 1,1, II) 1,5, III) 2,0.
- 5) Το ποσοστό των νοικοκυρέων που καλλιεργούν τη γη με έργατες, σύμφωνα με τα στοιχεία για 16 επαγγέλματα, είναι 12%, και κατά ομάδες: I) 4,5 %, II) 16,7 %, III) 27,3 %.

Αριθμός επαγγέλματος	Όνομασία επαγγέλματος	Συνολικός αριθμός εργαστηρίων				Συνολικός αριθμός εργατών				Συνολική παραγωγή σε ρούβλια				Αριθμός εργαστηρίων με μισθωτούς εργατές				Αριθμός μισθωτών εργατών				Μέσος αριθμός αλόγων κατά νοικοκύρη				% των νοικοκυρέων που καλλιεργούν τη γη με έργατες				Ποιά εργαστήρια συμπεριλήφθηκαν στις ομάδες			Αριθμός επαγγέλματος		
		Σύνολο	Κατά ομάδες			Σύνολο	Κατά ομάδες			Σύνολο	Κατά ομάδες			Σύνολο	Κατά ομάδες			Σύνολο	Κατά ομάδες			Σύνολο	Κατά ομάδες			I	II	III							
			I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III										
1	Άμαξοποιία	76	40	25	11	127	40	50	37	30 100	9 500	10 500	10 100	4	—	1	3	7	—	1	6	1,2	0,9	1,3	1,9	1	—	—	9	μέ 1 εργατή	μέ 2 έργατες	μέ 3 έργατες και πάνω	1		
2	Παραγωγή παιχνιδιών (τορναδόροι)	47	22	17	8	83	22	34	27	13 500	2 900	5 300	5 300	7	—	4	3	10	—	4	6	1,2	0,8	1,3	2,0	—	—	—	—	τό ίδιο, όπως στον αριθ.	—	—	—	2	
3	Ματογαλοποιία	27	12	8	7	49	12	16	21	11 550	3 000	4 300	4 250	1	—	—	1	2	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	
4	Ξυλουργική	274	196	66	12	576	277	213	86	96 800	48 650	33 850	14 360	16	—	5	11	48	—	7	41	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	
5	Καλαθοποιία	121	35	52	34	285	35	104	126	40 860	4 100	16 250	20 510	—	—	—	—	—	—	—	—	0,9	1	0,8	1	—	—	—	—	—	—	—	—	5	
6	Κιθαραποιία	29	9	12	8	61	9	24	28	16 000	2 025	5 900	8 075	—	—	—	—	—	—	—	—	1,1	1,1	1,1	1,1	—	—	—	—	—	—	—	—	6	
7	Παραγωγή παιχνιδιών (στό Σέρκιεφσκι Ποσάντ)	41	28	8	5	95	48	24	23	27 330	13 130	8 000	6 200	5	—	3	2	9	—	4	5	0,7	0,6	0,5	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—	7	
8	Καθρεφτοποιία	142	99	27	16	332	134	89	109	67 356	19 170	18 180	30 000	32	3	13	16	34	3	20	61	1,4	1,1	1,5	2,5	9,9	—	7,4	7,5	—	—	—	—	8	
9	Θερμοκήπια	74	29	36	9	188	50	100	38	54 400	11 900	30 090	12 410	34	5	21	8	42	6	23	13	2,2	1,7	2,5	2,7	—	—	—	—	—	—	—	—	9	
Συνολικά στα 9 επαγγέλματα (αριθ. 1-9)		331	470	251	110	1 776	627	654	495	357 890	114 375	132 370	111 145	99	3	47	44	202	9	59	134	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
10	Βυρσοδευία (επεξεργ. δερμάτων με λίπος χωρίς τανίνη)	10	4	3	3	27	9	9	9	29 890	2 450	6 040	21 400	8	2	3	3	13	2	6	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	
11	Βυρσοδευία (μεγάλα δέρματα)	22	7	11	4	63	10	31	22	78 911	6 942	34 135	37 834	6	—	3	3	16	—	8	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	
12	Κατασκευή πινέλων	15	8	4	3	42	16	12	14	19 700	7 000	6 600	6 100	1	—	1	—	2	—	2	—	0,8	0,7	1,2	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—	12	
13	Σιδηρουργία	42	9	24	9	133	18	72	43	25 700	3 100	13 900	8 700	28	3	17	8	32	3	17	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	
14	Βερνικοποιία	40	22	9	9	130	44	25	61	37 400	7 400	5 100	24 900	13	3	1	9	43	3	2	38	1,2	0,8	1,0	2,3	—	—	—	—	—	—	—	—	14	
15	Άγγειοπλαστική	121	72	33	16	452	174	144	134	224 800	81 500	71 800	71 500	60	28	16	16	149	33	29	87	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	
16	Γουναράδικα	28	14	8	6	105	37	32	36	9 167	3 261	2 821	3 085	—	—	—	—	—	—	—	—	1,2	1,2	0,9	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	16	
17	Παραγωγή κασκέτων	25	8	10	7	92	13	35	44	40 450	7 500	14 750	18 200	4	—	1	3	9	—	2	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	
18	Άγγιστροποιία	45	22	16	7	198	54	77	67	59 250	12 150	19 200	18 900	22	6	9	7	70	7	24	39	1,1	0,9	1,0	2,1	27,9	9,1	31,2	71,4	—	—	—	—	18	
Συνολικά στα 9 επαγγέλματα (αριθ. 10-18)		348	166	118	64	1 242	375	437	430	516 268	131 303	174 346	210 619	142	42	51	49	334	48	90	196	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
19	Χαλκουργία	139	70	58	11	716	138	348	230	441 700	44 500	219 200	178 000	86	19	56	11	428	22	204	202	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	
20	Βουρσοποιία	150	81	59	10	835	264	426	145	223 000	62 300	122 400	48 300	94	32	52	10	343	47	188	108	1,2	1	1,5	1,8	39	20	54	91	—	—	—	—	20	
21	Υποδηματοποιία	64	39	14	11	362	116	99	147	291 490	87 740	82 990	120 760	41	16	14	11	217	47	68	102	1,5	1,3	1,6	2,1	12	8	21	19	—	—	—	—	21	
22	Τουβλοποιία	233	167	43	23	1 402	476	317	609	357 000	119 500	79 000	158 500	105	43	39	23	835	92	186	557	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	
23	Εαγματοποιία	32	17	10	5	194	49	57	88	70 300	16 200	18 600	35 500	26	11	10	5	135	19	36	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	
24	Παραγωγή αμυλόκολλας	68	15	42	11	429	75	261	93	129 808	12 636	55 890	61 282	68	15	42	11	277	45	165	67	3,4	2,7	3,2	5,3	—	—	—	—	—	—	—	—	24	
25	Βυρσοδευία (μικρά δέρματα)	11	2	5	4	75	4	25	46	77 570	800	28 450	48 320	9	—	5	4	69	—	23	46	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	
26	Παραγωγή παιχνιδιών (μετάλλινα παιχνίδια)	16	6	5	5	117	10	38	69	56 400	3 800	18 600	34 000	13	3	5	5	94	3	32	59	1,2	0,6	2	1,2	25	—	20	60	—	—	—	—	26	
27	Πιλοποιία	54	16	20	18	450	35	113	302	127 650	8 950	32 500	86 200	45	7	20	18	372	9	83	280	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	27	
28	Ζωγραφική	37	12	14	11	313	53	111	149	229 000	39 500	81 500	108 000	32	7	14	11	220	21	74	125	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28
Συνολικά στα 10 επαγγέλματα (αριθ. 19-28)		804	425	270	109	4 393	1 220	1 795	1 878	2 013 918	395 926	739 130	678 862	519	153	257	109	2 990	306	1 059	1 626	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
29	Κατασκευή σαρματοκόσκινων	10	5	3	2	115	26	28	61	69 300	7 300	15 000	47 000	7	2	3	2	58	3	12	43	1,3	1	2,3	3	60	20	100	100	—	—	—	—	29	
30	Κατασκευή δίσκων σερβιρισματος	29	7	12	10	340	15	67	258	102 530	4 130	22 400	76 000	23	2	11	10	284	2	44	238	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	
31	Παραγωγή ειδών από κέρατα (στό νομό Ντιμίτροφ)	22	12	5	5	365	52	76	217	201 400	24 400	44 000	133 000	15	5	5	5	302	31	66	205	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	
32	Παραγωγή καρπιτσών	10	6	3	1	163	53	35	75	54 800	16 900	9 900	28 000	10	6	3	1	134	35	25	73	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	32	
33	Παραγωγή ειδών από κέρατα (στό νομό Μπογκορόντσκι)	31	9	11	11	553	80	164	309	149 900	22 100	43 100	84 700	31	9	11	11	518	66	150	302	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33
Συνολικά στα 5 επαγγέλματα (αριθ. 29-33)		102	39	34	29	1 516	226	370	920	577 930	74 830	134 400	388 706	86	24	33	29	1 206	137	298	861	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Συνολικά σε 33 επαγγέλματα		2 085	1 100	673	319	9 42																													

σοβαρότατο αυτό πρόβλημα της έθνικης μας οικονομίας»*.

Καί σέ κανένα άπ' αὐτούς τούς εὐαίσθητους κυρίους δέν ἔρχεται στό νοῦ, ὅτι προτοῦ συζητήσουν γ' αὐτή «λύση τῶν σοβαρότατων προβλημάτων», εἶναι ἀπαραίτητο νά φροντίσουν γιά τήν πλήρη ἐλευθερία μετακίνησης τῶν ἀγροτῶν, γιά τήν ἐλευθερία νά ἐγκαταλείψουν τή γῆ καί νά βγοῦν ἀπό τήν κοινότητα, γιά τήν ἐλευθερία νά ἐγκατασταθοῦν (χωρίς «ἐξαγορά») σ' ὅποια ἀστική ἢ ἀγροτική κοινότητα τοῦ κράτους τούς ἀρέσει!

Ἔτσι λοιπόν, ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία φαίνεται στή Ρωσία ἀπό τήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων (πού ἐνμέρει ἐπισκιάζεται ἀπό τόν ἐσωτερικό ἐποικισμό), τῶν προαστίων, τῶν βιομηχανικῶν καί τῶν ἐμπορικοβιομηχανικῶν κεφαλοχωριῶν καί κωμοπόλεων, καθῶς καί ἀπό τήν ἔξοδο γιά μή γεωργικές δουλιές. Ὅλα αὐτά τά προτῆς πού ἀναπτύχθηκαν καί ἀναπτύσσονται γοργά καί σέ πλάτος καί σέ βάθος μετά τή μεταρύθμιση, ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο συστατικό μέρος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης κι ἔχουν βαθιά προοδευτική σημασία σέ σχέση μέ τούς παλιούς τρόπους ζωῆς.

III. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΗΣ ΜΙΣΘΩΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Ἴσως τή μεγαλύτερη σημασία στό ζήτημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ νά τήν ἔχει ὁ βαθμός διάδοσης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας. Ὁ καπιταλισμός εἶναι τό στάδιο ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, στό ὁποῖο καί ἡ ἐργατική δύναμη γίνεται ἐμπόρευμα. Ἡ βασική τάση τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι νά χρησιμοποιοῦ στήν παραγωγή ὅλες τίς ἐργατικές δυνάμεις τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας μονάχα ὕστερα ἀπό ἀγοραπωλησία τους ἀπό μέρους τῶν ἐπιχειρηματιῶν. Πιο πάνω προσπαθήσαμε νά ἐξετάσουμε λεπτομερειακά πῶς ἐκδηλωνόταν ἡ τάση αὐτή στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση, καί τώρα πρέπει νά βγάλουμε τά συμπεράσματα ἀπό τό ζήτημα αὐτό. Πρῶτα θά συνοψίσουμε ὅλα τά στοιχεῖα πού ἀναφέρθηκαν στά προηγούμενα κεφάλαια γιά τόν

* «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», 1896, τεῦχος 7, σελ. 18. Ἔτσι λοιπόν τίς «κυριότερες» ἀνάγκες πρέπει νά τίς καλύψει ὁ γεωργικός κλῆρος καί τίς ὑπόλοιπες ἀνάγκες — προφανῶς «οἱ τοπικές ἀπολαβές», πού θά ἐξασφαλίζονται ἀπό τό «χωριό», πού «ὑποφέρει ἀπό ἔλλειψη ἱκανῶν καί γερῶν ἐργατῶν»!

ἀριθμό αὐτῶν πού πουλοῦν τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη καὶ ὕστερα (στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο) θά δεῖξουμε πόσοι εἶναι αὐτοὶ πού ἀγοράζουν τὴν ἐργατικὴ δύναμη.

Τοὺς πουλητὲς τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις τοὺς προμηθεύει ὁ ἐργατικὸς πληθυσμὸς τῆς χώρας, πού συμμετέχει στὴν παραγωγὴ τῶν ὑλικῶν ἀξιών. Ὑπολογίζουν ὅτι ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς εἶναι περίπου $15\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια ἐνήλικοι ἄρρενες ἐργάτες *. Στό II κεφάλαιο δεῖξαμε ὅτι ἡ κατώτερη ὁμάδα τῆς ἀγροτικῆς δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά τὸ ἀγροτικὸ προλεταριάτο. Συνάμα τονίσαμε (σελ. 122, ὑποσημείωση**) ὅτι οἱ μορφές πούλησης τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις ἀπ' αὐτὸ τὸ προλεταριάτο θά ἐξετασθοῦν πιό κάτω. Τώρα ἄς συνοψίσουμε τίς κατηγορίες τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, πού ἀναφέραμε στὴν προηγούμενη ἐκθεση: 1) Μισθωτοὶ ἐργάτες γῆς. Ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι περίπου $3\frac{1}{2}$ ἑκατομμύρια (στὴν Εὐρωπαϊκῆ Ρωσία). 2) Ἐργοστασιακοὶ ἐργάτες, ἐργάτες ὀρυχείων καὶ σιδηροδρομικοὶ — περίπου $1\frac{1}{2}$ ἑκατομμύριο. Συνολικὰ πέντε ἑκατομμύρια ἐξ ἐπαγγέλματος μισθωτοὶ ἐργάτες. Παρακάτω, 3) ἐργάτες οἰκοδόμοι — περίπου 1 ἑκατομμύριο. 4) Ἐργάτες δασικῆς βιομηχανίας (ὕλοτομία καὶ πρώτη ἐπεξεργασία τῶν κορμῶν, πλωτὴ μεταφορὰ τους κτλ.), στό σκάψιμο καὶ στίς ἀναχωματώσεις, στὴν κατασκευὴ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, στίς φορτοεκφορτώσεις τῶν ἐμπορευμάτων καὶ γενικὰ σέ κάθε λόγῃς «ἀνειδίκευτες» δουλιές στὰ βιομηχανικὰ κέντρα. Οἱ ἐργάτες αὐτοὶ εἶναι περίπου 2 ἑκατομμύρια***. 5) Ἐργάτες πού δουλεύουν γιὰ λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν στό σπίτι, καθῶς κι ἐργάτες πού δουλεύουν μέ μισθὸ στὴ βιομηχανία ἐπεξε-

* Ὁ ἀριθμὸς πού δίνει ἡ «Συλλογὴ τῶν στατιστικῶν ὑλικῶν κτλ.» (ἐκδοση τῆς γραμματείας τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν, 1894), εἶναι 15 546 618 άτομα. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς βγήκε μέ τὸν παρακάτω τρόπο. Συνήθως θεωρεῖται ὅτι ὁ ἀστικός πληθυσμὸς εἶναι ἴσος μέ τὸν πληθυσμὸ πού δέν παίρνει μέρος στὴν παραγωγὴ ὑλικῶν ἀξιών. Ὁ ἐνήλικος ἀγροτικὸς ἀντρικός πληθυσμὸς εἶναι ἐλαττωμένος κατὰ 7% ($4\frac{1}{2}$ % πού ἐκπληρῶνουν τὴ στρατιωτικὴ θητεία καὶ $2\frac{1}{2}$ % πού βρίσκονται στὴν ὑπηρεσία τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος).

** Βλ. σέ τοῦτο τὸν τόμο, σελ. 174. Ἡ Σὺντ.

*** Πιό πάνω εἶδαμε ὅτι μονάχα οἱ ἐργάτες τῆς δασικῆς βιομηχανίας ὑπολογίζονται 2 ἑκατομμύρια. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν στὰ δύο τελευταῖα εἶδη ἐργασίας πού ἀναφέραμε, πρέπει νὰ εἶναι μεγαλύτεροι ἀπὸ τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν πλανόδιων ἐργατῶν πού δέν ἀσχολοῦνται μέ γεωργικὲς δουλιές, γιατί ἓνα μέρος τῶν ἐργατῶν οἰκοδόμων, τῶν ἀνειδίκευτων καὶ κυρίως τῶν ἐργατῶν τῆς δασικῆς βιομηχανίας ἀνήκει στοὺς μόνιμους ἐργάτες κι ὄχι στοὺς πλανόδιους. Εἶδαμε ὅμως ὅτι οἱ πλανόδιοι ἐργάτες πού δέν ἀσχολοῦνται μέ γεωργικὲς δουλιές δέν εἶναι λιγότεροι ἀπὸ 3 ἑκατομμύρια.

γασίας, ή όποία δέ θεωρείται «έργοστασιακή βιομηχανία». Οί έργάτες αὐτοί είναι περίπου 2 έκατομμύρια.

*Έτσι, υπάρχουν συνολικά περίπου δέκα έκατομμύρια μισθωτοί έργάτες. *Αν εξαιρέσουμε άπ' αὐτούς περίπου τό $\frac{1}{4}$ πού είναι γυναίκες καί παιδιά*, μένουν $7\frac{1}{2}$ έκατομμύρια ένήλικοι άντρες μισθωτοί έργάτες, δηλαδή περίπου τό μισό τοῦ συνολικοῦ ένήλικου άρσενικοῦ πληθυσμοῦ τῆς χώρας, πού συμμετέχει στήν παραγωγή υλικῶν αξιῶν**. Ένα μέρος τῆς τεράστιας αὐτῆς μάζας τῶν μισθωτῶν εργατῶν ξέκοψε έντελῶς άπό τή γῆ καί ζεϊ άποκλειστικά άπό τήν πούληση τῆς εργατικῆς τῆς δύναμης. Σ' αὐτούς υπάγεται ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν έργοστασιακῶν (άναμφίβολα καί τῶν εργατῶν όρυχείων καί τῶν σιδηροδρομικῶν) εργατῶν, έπειτα ένα όρισμένο μέρος τῶν οίκοδόμων, τῶν ναυτεργατῶν καί τῶν άνειδίκευτων. Τέλος, μιά όχι μικρή μερίδα εργατῶν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς μανουφακτοῦρας καί οί κάτοικοι τῶν μή γεωργικῶν κέντρων, πού δουλεύουν στό σπίτι γιά λογαριασμό τῶν κεφαλαιοκρατῶν. Ἡ ἄλλη, ἡ μεγάλη μερίδα δέν ξέκοψε άκόμα άπό τή γῆ, καλύπτει ένμέρει τά έξοδά της μέ τά προϊόντα τοῦ γεωργικοῦ της νοικοκυριοῦ πάνω στό μικροσκοπικό κομματάκι γῆς πού ἔχει καί σχηματίζει συνεπῶς τόν τύπο τοῦ μισθωτοῦ εργατή πού ἔχει καί κλῆρο καί πού προσπαθήσαμε νά τόν περιγράψουμε λεπτομερειακά στό II κεφάλαιο. Στήν προηγούμενη έκθεση δείξαμε κιόλας, ότι ὅλη αὐτή ἡ τεράστια μάζα τῶν μισθωτῶν εργατῶν σχηματίστηκε, κυρίως, μετά τῆ μεταρύθμιση κι ότι εξακολουθεῖ νά μεγαλώνει γρήγορα.

Πρέπει νά τονίσουμε τῆ σημασία τοῦ συμπεράσματός μας στό ζήτημα τοῦ σχετικοῦ υπερπληθυσμοῦ (ἡ τοῦ μεγέθους τῆς έφεδρικής στρατιάς τῶν άνέργων) πού δημιουργήσε ὁ καπιταλισμός. Τά στοιχεῖα γιά τό γενικό άριθμό ὄλων τῶν μισθωτῶν εργατῶν σ' ὄλους τούς κλάδους τῆς έθνικῆς οίκονομίας δείχνουν έξαιρετικά χειροπιαστά τό βασικό λάθος τῆς οίκονομολογίας τῶν ναρόντικων σχετικά μ' αὐτό τό ζήτημα. *Όπως μάς δόθηκε ἡ εὔ-

* *Όπως εἶδαμε, στήν έργοστασιακή βιομηχανία οί γυναίκες καί τά παιδιά είναι λίγο παραπάνω άπό τό $\frac{1}{4}$ τοῦ συνολικοῦ άριθμοῦ τῶν εργατῶν. Στή μεταλλευτική, οίκοδομική καί δασική βιομηχανία κτλ. δουλεύουν πολύ λίγες γυναίκες καί παιδιά. *Αντίθετα, στήν κεφαλαιοκρατική δουλιά στό σπίτι δουλεύουν ἴσως περισσότερες άπό τούς άντρες γυναίκες καί παιδιά.

** Γιά νά άποφευχθοῦν οί παρεξηγήσεις, λέμε ότι δέν ἔχουμε καθόλου αξιῶσεις νά θεωρηθεῖ ότι τά στοιχεῖα αὐτά είναι άπολύτως άκριβῆ άπό στατιστική άποψη, αλλά θέλουμε μόνο νά δείξουμε πάνω-κάτω ότι είναι πολλές οί μορφές τῆς μισθωτῆς εργασίας καί πολυάριθμοι οί άντιπρόσωποί της.

καιρία νά δείξουμε ἄλλοῦ («Μελέτες», σελ. 38-42*), τὸ λάθος αὐτὸ εἶναι ὅτι οἱ ναρόντικοι-οἰκονομολόγοι (οἱ κ. κ. Β. Β., Ν. —ον κ. ἄ.), πού φλυαροῦσαν πολὺ γιὰ τὸ ὅτι ὁ καπιταλισμὸς «ἀπελευθερώνει» τοὺς ἐργάτες, δὲ σκέφτηκαν κἀν νά ἀναλύσουν τίς συγκεκριμένους μορφές τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ υπερπληθυσμοῦ στὴ Ρωσία, εἶναι ἀκόμα τὸ γεγονός ὅτι δὲν κατάλαβαν καθόλου πὼς χρειάζεται νά ὑπάρχει μιὰ τεράστια μάζα ἐφεδρικῶν ἐργατῶν γιὰ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ μας. Μὲ φτηνὴ φιλολογία καὶ περιέργους ὑπολογισμοὺς σχετικὰ μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν «ἐργοστασιακῶν» ἐργατῶν** προσπαθοῦσαν νά μετατρέψουν ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς ὁρους ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ ἀπόδειξη ὅτι ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἕνα λάθος, κάτι τὸ ἀπραγματοποίητο, τὸ ἀνεδαφικὸ κτλ. Καὶ πραγματικά, ὁ ρωσικὸς καπιταλισμὸς δὲ θά μπορούσε ν' ἀναπτυχθεῖ ὡς τὸ σημερινὸ ὕψος, δὲ θά μπορούσε νά ὑπάρξει οὔτε ἕνα χρόνον, ἂν ἡ ἀπαλλοτρίωση τῶν μικροπαραγωγῶν δὲ δημιουργοῦσε τὴ μάζα τῶν ἑκατομμυρίων μισθωτῶν ἐργατῶν, πού νά εἶναι ἔτοιμοι στὴν πρώτη πρόσκληση νά ἱκανοποιήσουν τὸ ἀνώτατο ὄριο ζήτησης ἐργατῶν ἀπὸ μέρους τῶν ἐπιχειρηματιῶν στὴ γεωργία, στὴ δασικὴ βιομηχανία, στὴν οἰκοδομικὴ, στὸ ἐμπόριον, στὴ βιομηχανία ἐπεξεργασίας, στὴ μεταλλευτικὴ βιομηχανία, στὶς μεταφορὰς κτλ. Λέμε: τὸ ἀνώτατον ὄριον ζήτησης, γιὰ τὸ καπιταλισμὸς μπορεῖ ν' ἀναπτύσσεται μονάχα μὲ ἄλλατα κι ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς τῶν παραγωγῶν, πού εἶναι ὑποχρεωμένοι νά πουλοῦν τὴν ἐργατικὴ τους δύναμη, πρέπει νά εἶναι πάντοτε ἀνώτερος ἀπὸ τὸ μέσον ὄριον ζήτησης ἐργατῶν ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸν. Ἐν ὑπολογίζουμε τώρα ὅλους τοὺς μισθωτοὺς ἐργάτες τῶν διαφόρων κατηγοριῶν, δὲ θέλουμε νά ποῦμε μ' αὐτὸ καθόλου, ὅτι ὁ καπιταλισμὸς εἶναι σὲ θέσιν ν' ἀπασχολεῖ συνεχῶς ὅλους αὐτοὺς τοὺς

* Βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 179 - 184. Ἡ Σύντ.

** Ὑπενθυμίζουμε τίς σκέψεις τοῦ κ. Ν. —ον γιὰ τὴ «φοῦχτα» τῶν ἐργατῶν, καθὼς καὶ τὸν παρακάτω ἀληθινὰ κλασικὸν ὑπολογισμὸν τοῦ κ. Β. Β. («Δοκίμιον θεωρητικῆς οἰκονομίας», σελ. 131). Σὲ 50 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ὑπάρχουν 15 547 χιλιάδες ἐνήλικοι ἐργάτες ἄντρες πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀγροτιά. Ἀπ' αὐτούς 1020 χιλιάδες (863 χιλιάδες στὴν ἐργοστασιακὴ βιομηχανία + 160 χιλιάδες σιδηροδρομικοὶ) «ἀπασχολοῦνται ἀπὸ τὸ κεφάλαιον», οἱ ὑπόλοιποι εἶναι «γεωργικὸς πληθυσμὸς». Ὅταν «κεφαλαιοκρατικοποιηθῆι πέρα γιὰ πέρα ἡ βιομηχανία ἐπεξεργασίας», ἡ «κεφαλαιοκρατικὴ ἐργοστασιακὴ βιομηχανία» θά ἀπασχολεῖ δύο φορές περισσότερα χέρια (13,3% ἀντὶ 7,6% καὶ τὰ ὑπόλοιπα 86,7% τοῦ πληθυσμοῦ «θά μένουν κοντὰ στὴ γῆ καὶ θά εἶναι τὸ μισὸν χρόνον ἀνεργοί»). Κάθε σχόλιον θά ἐξασθένιζε, ἀσφαλῶς, τὴν ἐντύπωση πού προκαλεῖ τὸ λαμπρὸ αὐτὸ δείγμα οἰκονομικῆς ἐπιστήμης καὶ οἰκονομικῆς στατιστικῆς.

ἐργάτες. Τέτια μονιμότητα ἀπασχόλησης δέν ὑπάρχει καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, ὅποια κατηγορία μισθωτῶν ἐργατῶν κι ἂν πάrouμε. Ἀπό τά ἑκατομμύρια τῶν περιπλανώμενων ἐργατῶν καί τῶν ἐργατῶν πού παραμένουν μόνιμα στόν τόπο τους, ἓνα ὀρισμένο μέρος μένει πάντα στήν ἐφεδρεία τῶν ἀνέργων καί ἡ ἐφεδρεία αὐτή πότε ἀνεβαίνει σέ τεράστιο βαθμό στά χρόνια τῆς κρίσης, ἢ ὅταν παρακμάζει τοῦτος ἢ ἐκεῖνος ὁ κλάδος τῆς βιομηχανίας σέ ὀρισμένη περιφέρεια, ἢ ὅταν σημειώνεται ἐξαιρετικά γοργή διεύρυνση τῆς μηχανοποιημένης παραγωγῆς, πού ἐκτοπίζει τούς ἐργάτες, πότε κατεβαίνει ὡς τό κατώτερο ὄριο, προκαλώντας ἀκόμα τήν «ἐλλειψη» ἐργατῶν, γιά τήν ὅποια ὄχι σπάνια παραπονιούνται οἱ ἐπιχειρηματίες ὀρισμένων βιομηχανικῶν κλάδων σέ ὀρισμένα χρόνια καί σέ ὀρισμένες περιοχές τῆς χώρας. Εἶναι ἀδύνατο νά καθορίσουμε ἔστω καί κατά προσέγγιση τόν ἀριθμό τῶν ἀνέργων γιά ἓνα μέσο χρόνο, γιατί λείπουν ὀλότελα τά κάπως ἀξιόπιστα στατιστικά στοιχεῖα. Δέ χωράει ὅμως ἀμφιβολία, ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτός πρέπει νά εἶναι πολύ μέγας: αὐτό τό μαρτυροῦν καί οἱ τεράστιες διακυμάνσεις τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας, τῆς γεωργίας καί τοῦ ἔμπορίου, γιά τίς ὁποῖες μιλήσαμε ἐπανειλημμένα πῶ πάνω. καί τά συνηθισμένα ἑλλείμματα στους προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν τῶν κατώτερων ὁμάδων, πού διαπιστώνονται ἀπό τή στατιστική τῶν ζέμιστο. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀγροτῶν, πού σπρώχνονται στίς γραμμές τοῦ βιομηχανικοῦ καί τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου καί ἡ αὔξηση τῆς ζήτησης γιά μισθωτή ἐργασία, εἶναι δύο πλευρές τοῦ ἴδιου νομίσματος. Ὅσο γιά τίς μορφές τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, οἱ μορφές αὐτές παρουσιάζουν ἐξαιρετική ποικιλία στήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία, πού ἀπό ὅλες τίς πλευρές περιβάλλεται ἀπό τά ὑπολείμματα καί τούς θεσμούς τοῦ προκεφαλαιοκρατικοῦ καθεστώτος. Θά ἦταν μέγας λάθος ν' ἀγνοοῦμε αὐτή τήν ποικιλομορφία, καί στό λάθος αὐτό πέφτουν ὅσοι σκέφτονται σάν τόν κ. Β. Β., πού λέει ὅτι ὁ καπιταλισμός «ξεχώρισε γιά τόν ἑαυτό του μιά γωνίτσα μ' ἓνα-ἑνάμιση ἑκατομμύριο ἐργάτες καί δέ βγαίνει ἀπό τή γωνίτσα αὐτή»*. Στή θέση τοῦ καπιταλισμοῦ ἐμφανίζεται πιά νάχα ἡ μεγάλη μηχανική βιομηχανία. Πόσο ὅμως αὐθαίρετα καί τεχνητά ξεχωρίζεται ἐδῶ τό $1\frac{1}{2}$ ἑκατομμύριο τῶν ἐργατῶν σέ μιά ἰδιαίτερη «γωνίτσα», πού λές καί δέ συνδέεται καθόλου μέ τούς ὑπόλοιπους τομεῖς τῆς μισθωτῆς ἐργασίας! Στήν πραγματικότητα ὅμως ἡ σύν-

* «Νόβογε Σλόβο», 1896. τεῦχος 6, σελ. 21.

δεση αὐτὴ εἶναι πολὺ στενὴ καὶ γιὰ νὰ τὴ χαρακτηρίσουμε φτάνει νὰ ἀναφέρουμε δυὸ βασικὰ γνωρίσματα τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος. 1) Βάση αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ χρηματικὴ οἰκονομία. «Ἡ ἐξουσία τοῦ χρήματος» ἐκδηλώνεται παντοδύναμη καὶ στὴ βιομηχανία, καὶ στὴ γεωργία, καὶ στὴν πόλη, καὶ στό χωριό, ὅμως μονάχα στὴ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία ὀλοκληρώνεται ἡ ἀνάπτυξή της, ἐκτοπίζει πέρα γιὰ πέρα τὰ ὑπολείμματα τῆς πατριαρχικῆς οἰκονομίας, συγκεντρώνεται σὲ μικρὸ ἀριθμὸ γιγάντιων ἰδρυμάτων (τράπεζες), συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ μεγάλη κοινωνικὴ παραγωγή. 2) Βάση τοῦ σύγχρονου οἰκονομικοῦ καθεστῶτος εἶναι ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης. Πάρτε καὶ τοὺς πιὸ μικροὺς ἀκόμα παραγωγούς στὴ γεωργία ἢ στὴ βιομηχανία καὶ θὰ δεῖτε, ὅτι ἀποτελοῦν ἐξαίρεση οἱ περιπτώσεις τῶν ἀτόμων πού εἶτε δέ μισθώνονται οἱ ἴδιοι, εἶτε δέ μισθώνουν ἄλλους. Ὅμως καὶ ἐδῶ πάλι μονάχα στὴ μεγάλη μηχανικὴ βιομηχανία οἱ σχέσεις αὐτές φτάνουν στὴν πλήρη ἀνάπτυξή τους καὶ στὸν πλήρη ἀποχωρισμὸ ἀπὸ τίς προηγουμένες μορφές οἰκονομίας. Γι' αὐτὸ ἡ «γωνίτσα», πού φαίνεται σὲ κάποιον ναρόντικο τόσο ἀσήμαντη, ἐνσαρκώνει στὴν πραγματικότητα τὴν πεμπτοσύνη τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν σχέσεων, καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐτῆς τῆς «γωνίτσας», δηλαδὴ τὸ προλεταριάτο, ἀποτελεῖ στὴν κυριολεξία μονάχα τὴν πρώτη γραμμὴ, τὴν πρωτοπορία ὅλης τῆς μάζας τῶν ἐργαζομένων καὶ τῶν καταπιεζομένων*. Γι' αὐτὸ, μονάχα ὅταν ἐξετάσεις ὅλο τὸ σύγχρονο οἰκονομικὸ καθεστῶς κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν σχέσεων πού δημιουργήθηκαν σ' αὐτὴ τὴ «γωνίτσα», θὰ ἀποχτήσεις τὴ δυνατό-

* Γιὰ τίς σχέσεις τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας μὲ τοὺς ὑπόλοιπους μισθωτοὺς ἐργάτες, μπορούμε mutatis mutandis (τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν. *Ἡ Σύντ.*) νὰ ποῦμε τὸ ἴδιο, πού λέει τὸ ζεύγος Οὐέμπ γιὰ τίς σχέσεις τῶν τρέιντ-γιουνιονιστῶν στὴν Ἀγγλία μὲ τοὺς μὴ τρέιντ-γιουνιονιστές. «Τὰ μέλη τῶν τρέιντ-γιούνιονς ἀποτελοῦν περίπου τὰ 4% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ. . . Τὰ τρέιντ-γιούνιονς ἀριθμοῦν στὶς γραμμὲς τους περίπου τὰ 20% τῶν ἐνήλικων ἀντρῶν-ἐργατῶν πού ζοῦν ἀπὸ τὴ σωματικὴ ἐργασία». Ὅμως «Die Gewerkschaftler. . . zählen in der Regel die Elite des Gewerbes in ihren Reihen. Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhältniss zu ihrer numerischen Stärke» (S. & B. Webb: «Die Geschichte des britischen Trade Unionismus», Stuttgart, Dietz, 1895, S. S. 363, 365, 381) [«Στὶς γραμμὲς τῶν τρέιντ-γιούνιονς. . . ἀνήκουν, κατὰ κανόνα, οἱ πιὸ ἐπιτελεχτεὶς ὁμάδες τῶν ἐργατῶν κάθε κλάδου. Γι' αὐτὸ, ἡ ἠθικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ ἐπιρροή τους πάνω στὴν ὑπόλοιπη μάζα τῶν συναδέλφων τους εἶναι ἐντελῶς δυσανάλογη μὲ τὴν ἀριθμητικὴ δύναμή τους» (Σ. καὶ Μπ. Οὐέμπ: «Ἱστορία τοῦ βρετανικοῦ τρέιντ-γιουνιονισμοῦ», Στουτγάρδη, Ντίτς, 1895, σελ. 363, 365, 381). *Ἡ Σύντ.*].

τητα νά καταλάβεις τίς βασικές άμοιβαίες σχέσεις πού ύπάρχουν άνάμεσα στίς διάφορες ομάδες ανθρώπων πού συμμετέχουν στην παραγωγή κι έπομένως νά έξετάσεις τή βασική κατεύθυνση τής ανάπτυξης του δoσμένου καθεστώτος. Άντίθετα, όποιος δέ γυρίζει νά δει αύτή τή «γωνίτσα» και έξετάζει τά οικονομικά φαινόμενα μέ τό πρίσμα των σχέσεων τής μικρής πατριαρχικής παραγωγής, αυτός γίνεται στην πορεία τής Ιστορίας ή άφελής όνειροπόλος ή θεωρητικός τής μικροαστικής τάξης και των μεγάλων γαιοχτημόνων.

IV. Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΥΝΑΜΗ

Γιά νά συνοψίσουμε τά στοιχεία, πού άναφέραμε παραπάνω αναλύοντας αυτό τό ζήτημα, θά περιοριστούμε στην εικόνα πού μās δίνει ή μετακίνηση των έργατων στην Εύρωπαϊκή Ρωσία. Τήν εικόνα αύτή μās τή δίνει ή έκδοση τής διεύθυνσης γεωργίας* πού βασίζεται στίς καταθέσεις των νοικοκυρέων. Η εικόνα τής μετακίνησης των έργατων θά μās δώσει μιá γενική ιδέα γιά τό πώς συγκεκριμένα διαμορφώνεται ή έσωτερική αγορά γιά τήν εργατική δύναμη. Χρησιμοποιώντας τό ύλικό τής έκδοσης, πού άναφέραμε, προσπαθήσαμε μόνο νά ξεχωρίσουμε τή μετακίνηση των γεωργικών και των μή γεωργικών έργατων, παρ' όλο πού δέ γίνεται ή διάκριση αύτή στό χάρτη πού επισυνάπτεται στην πιό πάνω έκδοση και δείχνει τή μετακίνηση των έργατων.

Οί κυριότερες μετακινήσεις των γεωργικών έργατων είναι οί παρακάτω: 1) Άπό τά κεντρικά γεωργικά κυβερνεϊά στίς νότιες και στίς άνατολικές άκρινές περιοχές. 2) Άπό τά βόρεια κυβερνεϊά τής μαυρόχωμης ζώνης στά νότια κυβερνεϊά τής μαυρόχωμης ζώνης άπ' όπου οί εργάτες φεύγουν μέ τή σειρά τους στίς άκρινές περιοχές (σύγκρ. κεφάλαιο III, ύποκεφ. IX και ύποκεφ. X)**. 3) Άπό τά κεντρικά γεωργικά κυβερνεϊά στά βιομηχανικά

* «Στοιχεία άγροτικής οικονομίας και στατιστικές σύμφωνα μέ τά ύλικά πού πάρθηκαν από τους νοικοκυρέους. Τεύχος V. Η έλεύθερη μισθωτή εργασία στα μεγάλα χτήματα και οί μετακινήσεις των έργατων, σε σύνδεση μέ τήν οικονομική-στατιστική έπισκόπηση τής Εύρωπαϊκής Ρωσίας από άγροτική και βιομηχανική άποψη». Συντάχτηκε από τον Σ. Α. Κορολένκο. Έκδοση τής διεύθυνσης γεωργίας και άγροτικής βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1892.

** Βλέπε σε τουτο τον τόμο, σελ. 239 και σελ. 244. Η Σύντ.

κυβερνεΐα (σύγκρ. κεφάλαιο IV, ύποκεφ. IV)*. 4) Από τά κεντρικά καί νοτιοδυτικά γεωργικά κυβερνεΐα στήν περιοχή πού ύπάρχουν φυτεΐες ζαχαρότευτλων (έδω έρχονται ένμέρει έργάτες άκόμα καί από τή Γαλικία).

Οί κυριότερες μετακινήσεις τών *μή γεωργικῶν έργατῶν* εΐναι: 1) Στίς πρωτεύουσες καί στίς μεγάλες πόλεις κυρίως από τά μή γεωργικά, όμως σέ σημαντικό βαθμό καί από τά γεωργικά κυβερνεΐα. 2) Στή βιομηχανική περιοχή, στίς φάμπρικες τών κυβερνεΐων Βλαντίμιρ, Γιαροσλάβλ καί τών άλλων κυβερνεΐων τής ίδιας περιοχής. 3) Μετακίνηση πρὸς τά νέα κέντρα βιομηχανίας ἢ πρὸς τούς νέους κλάδους της, πρὸς τά μή έργοστασιακά βιομηχανικά κέντρα κτλ. Έδω ύπάγεται ἡ μετακίνηση: α) πρὸς τά έργοστάσια παραγωγῆς ζάχαρης στά νοτιοδυτικά κυβερνεΐα, β) στή νότια μεταλλευτική περιοχή, γ) στίς δουλιές τών λιμανιῶν (στήν Όδησό, στό Ροστόβ τοῦ Ντόν, στή Ρίγα κτλ.), δ) στήν έπεξεργασία τύρφης στό κυβερνεΐο Βλαντίμιρ καί σέ άλλα κυβερνεΐα, ε) στή μεταλλευτική καί μεταλλουργική βιομηχανία τών Οὐραλίων, στ) στήν άλεια (στό Άστραχάν, στή Μαύρη Θάλασσα καί στήν Άζοφική θάλασσα κτλ.), ζ) στά ναυπηγεΐα, στή ναυσιπλοΐα, στήν ύλοτομία καί στήν πλωτή μεταφορά ξυλείας κτλ., η) στά σιδηροδρομικά έργα κτλ.

Αὐτές εΐναι οί κυριότερες μετακινήσεις τών έργατῶν, πού τίς σήμειώνουν οί άνταποκριτές-έργοδότες, σάν μετακινήσεις πού άσκοδν λίγο ἢ πολύ οὐσιαστική επίδραση στούς όρους μίσθωσης τών έργατῶν σέ διάφορες περιφέρειες. Για νά έχουμε σαφέστερη άντίληψη για τή σημασία αὐτῶν τών μετακινήσεων θά τίς αντιπαραβάλουμε μέ τά στοιχεΐα για τά μεροκάματα σέ διάφορες περιφέρειες άπ' όπου φεύγουν ἢ στίς όποιες πηγαΐνουν έργάτες. Άν περιοριστοῦμε σέ 28 κυβερνεΐα τής Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καί τά χωρίσουμε σέ 6 ομάδες, άνάλογα μέ τό χαρακτήρα τής μετακίνησης τών έργατῶν, τότε θά έχουμε τά παρακάτω στοιχεΐα**:

* Στο ίδιο, σελ. 274-275. *Η Σύνη.*

** Έξαιροῦμε τά ύπόλοιπα κυβερνεΐα, για νά μή περιπλέξουμε τήν έκθεση μέ στοιχεΐα, πού δέν προσφέρουν τίποτα τό καινούργιο σχετικά μέ τό ζήτημα πού εξετάζουμε. Άλλωστε τά ύπόλοιπα κυβερνεΐα ἢ βρίσκονται έξω από τή σφαΐρα τών κυριότερων, τών μαζικῶν μετακινήσεων τών έργατῶν (Οὐράλια, Βορράς), ἢ διακρίνονται για τίς έθνογραφικές καί διοικητικο-νομικές ιδιομορφίες τους (κυβερνεΐα Βαλτικῆς, κυβερνεΐα μόνιμης έγκατάστασης τών έβραΐων, κυβερνεΐα Λευκορωσίας κτλ.). Τά στοιχεΐα εΐναι παρμένα από τήν έκδοση πού αναφέραμε πιό πάνω. Οί άριθμοί πού αναφέρονται στά μεροκάματα εΐναι οί μέσοι άριθμοί κατά κυβερνεΐα. Η καλοκαι-

Ο πίνακας αυτός μᾶς δείχνει παραστατικά τή βίση τοῦ προ-
τσές πού δημιουργεῖ τήν ἐσωτερική ἀγορά ἐργατικῆς δύναμης,
κι ἐπομένως καί τήν ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό. Δυό
βασικές περιοχές, οἱ πῖο ἀναπτυγμένες ἀπό κεφαλαιοκρατική
ἀποψη, τραβοῦν τίς μάζες τῶν ἐργατῶν: ἡ περιοχή τοῦ γεωργικοῦ
καπιταλισμοῦ (νότιες καί ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές) καί ἡ
περιοχή τοῦ βιομηχανικοῦ καπιταλισμοῦ (τά κυβερνεῖα τῶν πρω-
τευουσῶν καί τά βιομηχανικά κυβερνεῖα). Τά χαμηλότερα μερο-
κάματα δίνονται στίς περιοχές ὅπου παρατηρεῖται ἐξοδος ἐργα-
τῶν, δηλ. στά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα, πού διακρίνονται
γιά τή μικρότερη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ τόσο στή γεωργία
ὅσο καί στή βιομηχανία*, ἐνῶ στίς περιοχές πού ἔρχονται ἐρ-
γάτες τά μεροκάματα αὐξάνουν γιά ὅλα τά εἶδη δουλιᾶς, μεγα-
λώνει ἐπίσης τό ποσοστό τῆς χρηματικῆς ἀμοιβῆς στό σύνολο
τοῦ μισθοῦ, δηλαδή ἡ χρηματική οἰκονομία δυναμώνει σέ βάρος
τῆς φυσικῆς. Οἱ ἐνδιάμεσες περιοχές, πού βρίσκονται ἀνάμε-
σα στίς περιοχές μέ τή μεγαλύτερη συρροή ἐργατῶν (καί μέ
τά μεγαλύτερα μεροκάματα) καί στίς περιοχές ἐξόδου ἐργατῶν
(καί μέ τά κατώτερα μεροκάματα), δείχνουν τήν ἀμοιβαία ἀντι-
κατάσταση τῶν ἐργατῶν, πού τονίσαμε πῖο πάνω: οἱ ἐργάτες
φεύγουν σέ τέτιο ἀριθμό, πού στίς περιοχές τῆς ἐξόδου δημι-
ουργεῖται ἔλλειψη ἐργατῶν, καί ἡ ἔλλειψη αὐτή τραβάει ξένους
ἐργάτες ἀπό τά πῖο «φτηνά» κυβερνεῖα.

Στήν οὐσία τό διμερές προτσές, πού παρουσιάζουμε στόν πί-
νακά μας, τῆς προσέλευσης τοῦ πληθυσμοῦ ἀπό τή γεωργία στή
βιομηχανία (ἐκβιομηχάνιση τοῦ πληθυσμοῦ) καί τῆς ἀνάπτυ-

ρινῆ ἀμοιβῆ τοῦ μεροκαματιάρη εἶναι ἡ μέση ἀμοιβή γιά τρεῖς περιόδους:
τῆς σποράς, τῆς περιόδου πού θερίζουν τό χόρτο καί τῆς συγκομιδῆς. Στίς
περιοχές (1-6) μῆταν τά παρακάτω κυβερνεῖα: 1) Ταυρίδας, Βεσαραβίας
καί Ντόν, 2) Χερσώνας, Αἰκατερινοσλάβ, Σαμάρας, Σαράτοφ καί Ὁρεν-
μπούργκ, 3) Σιμπίρσκ, Βορόνεζ καί Χάρκοβου, 4) Καζάν, Πένζας, Ταμπόφ,
Ριαζάν, Τούλας, Ὀριόλ καί Κούρσκ, 5) Πσκόφ, Νόβγκοροντ, Καλούγκας,
Κοστρομά, Τβέρ καί Νίζνι Νόβγκοροντ, 6) Πετρούπολης, Μόσχας, Γιαρο-
σλάβ καί Βλαντίμιρ.

* Ἔτσι, οἱ ἀγρότες φεύγουν κατά μάζες ἀπό τίς περιοχές ὅπου ἐπικρατοῦν
περισσότερο οἱ πατριαρχικές οἰκονομικές σχέσεις, ὅπου ἔχει διατηρηθεῖ
περισσότερο τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιᾶ καί οἱ πρωτόγονες
μορφές βιομηχανίας, πρὸς τίς περιοχές πού διακρίνονται γιά τήν πλήρη
ἀποσύνθεση τῶν «βάθρων». Φεύγουν ἀπό τή «λαϊκή παραγωγή», χωρὶς νά
δίνουν σημασία στίς φωνές τῆς «κοινωνίας», πού ἀκοοῦνται ζωπίσω τους
ἐν χορῶ. Καί στή χορωδία αὐτή ξεχωρίζουν πολύ καθαρά δυό φωνές: «Δέν
εἶναι ἀρκετά δεμένοι μέ τή γῆ!» μουγκρίζει ἀπειλητικά ὁ μαυροεκατονταρ-
χίτης Σομακέβιτς¹⁰³. «Δέν ἔχουν ἀρκετό γεωργικό κλῆρο» — τόν διορ-
θώνει εὐγενικά ὁ καντέτος Μανίλοφ.

ξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας μέ χαρακτήρα ἐμπορικο-βιομηχανικό (ἐκβιομηχάνιση τῆς γεωργίας), συνοψίζει ὅλα ὅσα ἔχουμε ἐκθέσει πῶς πάνω γιά τό ζήτημα τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἡ ἐσωτερική ἀγορά γιά τόν καπιταλισμό δημιουργεῖται ἀκριβῶς μέ τήν παράλληλη ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία καί στή βιομηχανία*, μέ τό σχηματισμό τῆς τάξης τῶν ἐπιχειρηματιῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία καί στή βιομηχανία, ἀπό τή μιά μεριά, καί τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν στή γεωργία καί στή βιομηχανία ἀπό τήν ἄλλη. Τά κύρια ρεύματα τῆς μετακίνησης τῶν ἐργατῶν δείχνουν τίς κύριες μορφές αὐτοῦ τοῦ προτσές, χωρίς ὅμως νά δείχνουν καθόλου ὅλες τίς μορφές του. Μέ ὅσα ἐκθέσαμε προηγουμένα δεῖξαμε, ὅτι οἱ μορφές αὐτοῦ τοῦ προτσές εἶναι διαφορετικές στό νοικοκυριό τοῦ ἀγρότη καί στό νοικοκυριό τοῦ τσιφλικᾶ, διαφορετικές σέ διάφορες περιοχές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας, διαφορετικές στά διάφορα στάδια τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας κτλ.

Μέχρι ποῖο βαθμό διαστρέβλωσαν καί μπέρδεψαν αὐτό τό προτσές οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ναροντικιστικῆς οἰκονομολογίας μας, τό δείχνει πεντακάθαρα τό ὑποκεφ. VI τοῦ δευτέρου μέρους τοῦ «Δοκιμίου» τοῦ κ. Ν. —ον, πού ἔχει τό βαρυσήμαντο τίτλο: «Ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνακατανομῆς τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ». Νά πῶς φαντάζεται ὁ κ. Ν. —ον αὐτή τήν «ἀνακατανομή»: «Στήν κεφαλαιοκρατική. . . κοινωνία κάθε αὐξηση τῆς παραγωγικότητας τῆς ἐργασίας ἔχει σάν συνέπεια τήν „ἀπελευθέρωση“ ἀντίστοιχου ἀριθμοῦ ἐργατῶν, πού ἀναγκάζονται νά ψάχνουν γιά κάποια ἄλλη δουλιά. Μιά καί αὐτό συμβαίνει σ' ὅλους τοὺς κλάδους τῆς παραγωγῆς, καί μιά πού αὐτή ἡ „ἀπελευθέρωση“ συντελεῖται σ' ὅλη τήν ἔκταση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας, δέν τοὺς μένει ἄλλη διέξοδος, παρά νά στραφοῦν σ' ἐκεῖνο τό μέσο παραγωγῆς, πού γιά τήν ὥρα δέν τό ἔχουν ἀκόμα στερηθεῖ, δηλαδή στή γῆ» (σελ. 126). . . «Οἱ ἀγρότες μας

* Ἡ θεωρητική οἰκονομία ἀπό καιρό ἔχει διαπιστώσει τήν ἀπλή αὐτή ἀλήθεια. Δέ θά ἐπικαλεστοῦμε τόν Μάρξ, πού τόνισε ρητά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή γεωργία σάν προτσές πού δημιουργεῖ «ἐσωτερική ἀγορά γιά τό βιομηχανικό κεφάλαιο» («Das Kapital», I², S. 776, κεφάλαιο 24, σημείωση 5)¹⁶⁴, θά ἀναφερθοῦμε στόν Ἄντ. Σμῖθ. Στό κεφάλαιο XI τοῦ I βιβλίου καί στό κεφάλαιο IV τοῦ III βιβλίου «Τά πλούτη τῶν λαῶν» ὁ Ἄνταμ Σμῖθ τόνισε τά πῶς χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας καί σημείωσε τόν παράλληλο χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ προτσές μέ τό προτσές ἀνάπτυξης τῶν πόλεων καί τῆς βιομηχανίας.

δέν έχουν στερηθεί τή γῆ, γι' αὐτό τό λόγο σ' αὐτήν ἀκριβῶς κατευθύνουν τίς δυνάμεις τους. Ὄταν ἀπολύονται ἀπό τή φάμπρικα, ἢ ὅταν ἀναγκάζονται νά ἐγκαταλείψουν τίς βοηθητικές οἰκιακές τους ἀσχολίες, δέ βλέπουν ἄλλη διέξοδο παρά νά καταπιαστούν μέ τήν ἐντατική ἐκμετάλλευση τῆς γῆς. Ὅλες οἱ στατιστικές συλλογές τῶν ζέμστβο διαπιστώνουν τό γεγονός ὅτι ἡ καλλιεργούμενη ἐπιφάνεια τῆς γῆς ἐπεκτείνεται. . .» (128).

Ὅπως βλέπετε, ὁ κ. Ν. —ον γνωρίζει ἕναν ἐντελῶς εἰδικό καπιταλισμό, πού δέν ὑπῆρξε πουθενά καί ποτέ, καί πού κανένας οἰκονομολόγος-θεωρητικός δέν μπόρεσε νά τόν συλλάβει. Ὁ καπιταλισμός τοῦ κ. Ν. —ον δέν ἀποτραβάει τόν πληθυσμό ἀπό τή γεωργία στή βιομηχανία, δέ διασπάει τοὺς γεωργούς σέ ἀντιτιθέμενες τάξεις. Ἐντελῶς ἀντίθετα. Ὁ καπιταλισμός «ἀπελευθερώνει» τοὺς ἐργάτες ἀπό τή βιομηχανία καί δέν «τούς» μένει ἄλλο τίποτα παρά νά στραφοῦν πρός τή γῆ, γιατί «οἱ ἀγρότες μας δέ στεροῦνται τή γῆ»!! Βάση αὐτῆς τῆς «θεωρίας», πού «ἀνακατανέμει» μέ πρωτότυπο τρόπο καί μέ ποιητική ἀταξία ὅλα τά προτσές τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἀνάπτυξης, εἶναι οἱ γενικές ἀπλοϊκές μέθοδοι τῶν ναρόντικων, πού ἐξετάσαμε διεξοδικά προηγούμενα: τό ἀνακάτεμα τῆς ἀγροτικῆς ἀστικῆς τάξης καί τοῦ ἀγροτικοῦ προλεταριάτου, ἡ ἄγνοια τῆς ἀνάπτυξης τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί ἡ ὑποκατάσταση τῆς ἀνάλυσης τῶν διαδοχικῶν μορφῶν καί τῶν πολυποίκιλων ἐκδηλώσεων τοῦ καπιταλισμοῦ στή βιομηχανία μέ παραμύθια γιά τήν ἀπόσπαση τῶν «λαϊκῶν» «βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων» ἀπό τήν «κεφαλαιοκρατική» «ἐργοστασιακή βιομηχανία».

V. Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΑΚΡΙΝΩΝ ΠΕΡΙΟΧΩΝ.

ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ἢ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ;

Στό πρῶτο κεφάλαιο δείξαμε πόσο λαθεμένη εἶναι ἡ θεωρία πού συνδέει τό ζήτημα τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό μέ τό ζήτημα τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ προϊόντος (σελ. 25* καί ἐπόμενες). Ἡ ἀνάγκη ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό δέν ὀφείλεται καθόλου στό γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά πραγματοποιήσῃ τό προϊόν στήν ἐσωτερική ἀγορά, ἀλλά στό γεγονός, ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν εἶναι σέ θέση νά ἐπαναλάβῃ τά ἴδια προτσές παραγωγῆς στίς προηγούμενες διαστάσεις, μέσα σέ ἀμετάβλητες συνθήκες (ὅπως αὐτό γινόταν στά προκε-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 54 καί ἐπόμενες. Ἡ Σύντ.

φαλαιοκρατικά καθεστῶτα), ὅτι ὀδηγεῖ ἀναπόφευχτα στήν ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς, πού ξεπερνάει τά παλιά στενά πλαίσια τῶν προηγούμενων οἰκονομικῶν μονάδων. Μέσα στίς συνθήκες τῆς ἀνισόμετρης ἀνάπτυξης πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλισμό, ὁ ἕνας κλάδος παραγωγῆς ξεπερνάει τοὺς ἄλλους καί προσπαθεῖ νά βγεῖ ἐξω ἀπό τά σύνορα τῆς παλιάς περιοχῆς τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων. Ἄς πάρουμε λχ. τὴν ὑφαντουργία στήν ἀρχή τῆς ἐποχῆς μετὰ τὴ μεταρύθμιση. ὄντας ἀρκετά ἀναπτυγμένη ἀπὸ κεφαλαιοκρατικὴ ἄποψη (μανουφακτούρα, πού ἄρχισε νά περνάει σέ φάμπρικα), κατάχτησε ὀλοκληρωτικὰ τὴν ἀγορά τῆς Κεντρικῆς Ρωσίας. Τά μεγάλα ὅμως ἐργοστάσια, πού ἀναπτύσσονταν τόσο γρήγορα, δέν μπορούσαν πιά νά ἱκανοποιηθοῦν μέ τίς παλιές διαστάσεις τῆς ἀγορᾶς. Ἄρχισαν νά ἀναζητοῦν ἀγορές πιο μακρινές, ἀνάμεσα στό νέο πληθυσμό πού μετοίκησε στή Νοβορόσιγια, στή νοτιοανατολικὴ περιοχὴ πέρα ἀπὸ τὸ Βόλγα, στό Βόρειο Καύκασο, ἔπειτα στή Σιβηρία κτλ. Ἡ τάση τῶν μεγάλων ἐργοστασίων νά βγοῦν ἐξω ἀπὸ τά πλαίσια τῶν παλιῶν ἀγορῶν εἶναι ἀναμφισβήτητη. Σημαίνει ἄραγε αὐτό, ὅτι στίς περιοχές πού ἀποτελοῦσαν αὐτές τίς παλιές ἀγορές, δέν μπορούσε γενικά νά καταναλωθεῖ μεγαλύτερη ποσότητα ὑφαντουργικῶν προϊόντων; Σημαίνει ἄραγε αὐτό ὅτι λχ. τά βιομηχανικά καί τά κεντρικά γεωργικά κυβερνεῖα δέν μπορούν πιά γενικά ν' ἀποροφοῦν μεγαλύτερη ποσότητα ἐργοστασιακῶν προϊόντων; Ὁχι. Ξέρουμε, ὅτι ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καί ἡ αὐξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ ἐξακολουθοῦσαν καί ἐξακολουθοῦν νά διευρύνουν τὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά καί σ' αὐτὴ τὴν παλιὰ περιοχὴ. Ἡ διεύρυνση ὅμως αὐτῆ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς παρεμποδίζεται ἀπὸ πολλὰ περιστατικά (κυρίως ἀπὸ τὴ διατήρηση τῶν ἀπαρχαιωμένων θεσμῶν πού ἐπιβραδύνουν τὴν ἀνάπτυξη τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ). Καί οἱ ἐργοστασιάρχες, φυσικά, δέν πρόκειται νά περιμένουν τότε οἱ ἄλλοι κλάδοι τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας στήν κεφαλαιοκρατικὴ τους ἀνάπτυξη θά φτάσουν τὴν ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργικῆς βιομηχανίας. Οἱ ἐργοστασιάρχες χρειάζονται ἄμεσα ἀγορές κι ἂν ἡ καθυστέρηση τῶν ἄλλων κλάδων τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας στενεύει τὴν ἀγορά στήν παλιὰ περιοχὴ, θά ψάξουν νά βροῦν ἀγορά σέ ἄλλη περιοχὴ ἢ σέ ἄλλες χώρες ἢ στίς ἀποικίες τῆς παλιάς χώρας.

Ἄλλὰ τί σημαίνει ἀποικία ἀπὸ πολιτικο-οικονομικὴ ἄποψη; Πιο πάνω τονίσαμε κιόλας, ὅτι, σύμφωνα μέ τόν Μάρξ, τά βασικά γνωρίσματα αὐτῆς τῆς ἔννοιας εἶναι τά παρακάτω: 1) ὑπαρξή

μή κατειλημμένων, ἐλευθέρων γαιῶν, εὐπρόσιτων στούς μετανάστες, 2) ὕπαρξη διαμορφωμένου παγκόσμιου καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, παγκόσμιας ἀγορᾶς, χάρις στήν ὁποία οἱ ἀποικίες μποροῦν νά εἰδικεύονται στή μαζική παραγωγή ἀγροτικῶν προϊόντων, παίρνοντας σέ ἀντάλλαγμα ἔτοιμα βιομηχανικά εἶδη «πού κάτω ἀπό ἄλλες συνθῆκες θά ἦταν ὑποχρεωμένες νά τά παράγουν μόνες τους» (βλ. πῶς πάνω, σελ. 189*, ὑποσημείωση, κεφάλαιο IV, ὑποκεφ. II). Ὅτι οἱ νότιες κι ἀνατολικές ἀκρινές περιοχές τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἐποικίστηκαν μετά τή μεταρύθμιση, χαρακτηρίζονται ἀκριβῶς ἀπό τά γνωρίσματα πού ἀναφέραμε κι ἀποτελοῦν ἀπό οἰκονομική ἀποψη ἀποικίες τῆς Κεντρικῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, τό εἶπαμε ἐκεῖ πού ἔπρεπε**. Ἀκόμα περισσότερο ἡ ἔννοια ἀποικία ταιριάζει σέ ἄλλες ἀκρινές περιοχές, λχ. στόν Καύκασο. Ἡ οἰκονομική «κατάχτηση» τοῦ Καύκασου ἀπό τή Ρωσία ἔγινε πολύ ἀργότερα ἀπό τήν πολιτική κατάχτησή του, μά κι ὡς σήμερα δέν ὀλοκληρώθηκε ἀκόμα ἡ κατάχτηση αὐτή. Μετά τή μεταρύθμιση ἀπό τή μιὰ μεριά ἄρχισε νά ἐποικίζεται ἐντατικά ὁ Καύκασος*** καί νά καλλιεργεῖται πλατιά ἡ γῆ του ἀπό τοὺς ἐποικοὺς (ἰδιαίτερα ὁ Βόρειος Καύκασος), πού παρήγαν στάρι, καπνό κτλ. γιά πούληση καί πού τραβοῦσαν μάζες μισθωτῶν χωρικῶν ἐργατῶν ἀπό τή Ρωσία. Ἀπό τήν ἄλλη ἐκτοπιζόνταν τά ντόπια προαιώνια «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα, πού ζέπεφταν ἀπό τό συναγωνισμό τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων πού ἔρχονταν ἀπό τή Μόσχα. Ξεπεφετε ἡ παμπάλαια παραγωγή ὄπλων ἀπό τό συναγωνισμό τῶν προϊόντων πού ἔρχονταν ἀπό τήν Τούλα καί ἀπό τό Βέλγιο, ζέπεφετε ἡ χειροτεχνική ἐπεξεργασία τοῦ σίδερου ἀπό τό συναγωνισμό τῶν ρωσικῶν προϊόντων πού εἰσάγονταν, τό ἴδιο καί ἡ χειροτεχνική ἐπεξεργασία τοῦ χαλκοῦ, τοῦ χρυσοῦ καί τοῦ ἀσημιοῦ, τοῦ ἀργιλοχώματος, τοῦ λίπους καί τῆς σόδας, τῶν δερ-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 261. Ἡ Σύντ.

** «... Ἀποκλειστικά χάρις σ' αὐτές, χάρις σ' αὐτές τίς λαϊκές μορφές παραγωγῆς καί σθηριγμένη σ' αὐτές, ἐποικίστηκε καί κατοικήθηκε ὅλη ἡ Νότια Ρωσία» (κ. Ν. —ον, «Δοκίμιο», 284). Πόσο ἐξαιρετικά πλατιά καί περιοριστική εἶναι ἡ ἔννοια αὐτή: «λαϊκές μορφές παραγωγῆς»! Καλύπτει δ,τι θέλετε: καί τήν πατριαρχική ἀγροτική γεωργία, καί τήν ξεπληρωμή μέ δουλιὰ, καί τήν πρωτόγονη χειροτεχνία, καί τή μικρὴ ἐμπορευματικὴ παραγωγή, καθὼς καί τίς χαρακτηριστικὲς κεφαλαιοκρατικὲς σχέσεις μέσα στήν ἀγροτικὴ κοινότητα, πού εἶδαμε πῶς πάνω σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα γιά τὰ κυβερνεῖα Ταυρίδας καί Σαμάρας (κεφάλαιο II) κτλ. κτλ.

*** Σύγκρ. τὰ ἀρθρα τοῦ κ. Π. Σεμόνοφ στό «Βέστνικ Φινάνσοφ», 1897. τεῦχος 21 καί Β. Μιχαηλόβσκι στό «Νόβογε Σλόβο», Ἰούνης, 1897.

μάτων κτλ.*. Όλα αυτά τα είδη παράγονταν πιά φτηνά στις ρωσικές φάμπρικες, πού έστελναν στον Καύκασο τα προϊόντα τους. Ξέπεφτε ή κατασκευή κύπελων από κέρατα, γιατί παράκμαζε τό φεουδαρχικό καθεστώς στη Γεωργία και μαζί του παράκμαζαν και τά ιστορικά του συμπόσια, ξέπεφτε ή παραγωγή γούνινων σκούφων, γιατί ή ευρωπαϊκή ένδυμασία άντικαθιστούσε τήν άσιατική, ξέπεφτε ή παραγωγή άσκιών και κανατιών για τά ντόπια κρασιά, πού άρχισαν για πρώτη φορά νά πουλιούνται (συμβάλλοντας έτσι στην άνάπτυξη τής βαρελοποιίας) και νά καταχτούν μέ τή σειρά τους τή ρωσική άγορά. Έτσι, ό ρωσικός καπιταλισμός τραβούσε τόν Καύκασο στην παγκόσμια έμπορευματική κυκλοφορία, ισοπέδωνε τίς τοπικές του ιδιομορφίες — τά ύπολείμματα τής παλιās πατριαρχικής κλειστής ζωής — και δημιουργούσε άγορά για τά έργοστάσια του. Η χώρα αυτή, πού στις άρχές τής περιόδου μετά τή μεταρύθμιση ήταν άραιοκατοικημένη ή κατοικούνταν από όρεσίβιο πληθυσμό πού ζούσε στό περιθώριο τής παγκόσμιας οικονομίας, άκόμα και στό περιθώριο τής ιστορίας, μετατρέπόταν σε χώρα πετρελαιοβιομηχάνων, οίνεμπόρων, σιτοβιομηχάνων και καπνοβιομηχάνων και ό κ. Κουπόν έβγαλε χωρίς έλεος από τόν περήφανο κάτοικο του βουνοδύ τήν ποιητική έθνική στολή του και του φόρεσε τή στολή του ευρωπαίου λακέ (Γκλ. Ουσπένσκι)¹⁶⁵. Παράλληλα μέ τό προτσές του έντατικού έποικισμού του Καύκασου και τής έντατικής άνάπτυξης του γεωργικού πληθυσμού του, προχωρούσε και τό προτσές (καλυμμένο πίσω απ' αυτήν τήν άνάπτυξη) πού τραβούσε τόν πληθυσμό από τή γεωργία στη βιομηχανία. Ο άστικός πληθυσμός του Καύκασου από 350 χιλιάδες πού ήταν τό 1863, αυξήθηκε σε 900 χιλιάδες τό 1897 (ό συνολικός πληθυσμός του Καύκασου αυξήθηκε από τό 1851 ως τό 1897 κατά 95 %). Είναι περιττό νά προσθέσουμε, ότι τό ίδιο γινόταν και γίνεται και στην Κεντρική Άσία και στη Σιβηρία κτλ.

Έτσι, γεννιέται μόνο του τό έρώτημα: πού βρίσκονται λοιπόν τά σύνορα άνάμεσα στην έσωτερική και στην έξωτερική άγορά; Άν παίρναμε τά πολιτικά σύνορα του κράτους, θάταν μία πολύ μηχανική λύση, άν μπορούσε νά ύποτεθεί αυτό λύση. Άν ή Κεντρική Άσία είναι έσωτερική άγορά και ή Περσία έξωτερική, τότε σε ποιά κατηγορία νά κατατάξουμε τή Χίβα και τή Μπουχάρα; Άν ή Σιβηρία είναι έσωτερική άγορά και ή Κίνα έξωτε-

* Βλ. τά άρθρα του Κ. Χατίσοφ στό II τόμο: «Εκθέσεις και μελέτες για τή βιοτεχνική παραγωγή» και του Π. Όστριακόφ στό τεύχος V: «Έργασίες τής έπιτροπής για τή βιοτεχνική παραγωγή».

ρική, τότε σέ ποιά κατηγορία νά κατατάξουμε τή Μαντζουρία; Τά ἐρωτήματα αὐτοῦ τοῦ εἴδους δέν ἔχουν σπουδαία σημασία. Τό σπουδαῖο εἶναι ὅτι ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει καί νά ἀναπτύσσεται χωρίς νά ἐπεκτείνει συνεχῶς τή σφαῖρα τῆς κυριαρχίας του, χωρίς νά ἐποικίζει νέες χῶρες, χωρίς νά τραβάει τίς μὴ κεφαλαιοκρατικές παλιές χῶρες στή δίνη τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας. Καί αὐτή ἡ ιδιότητα τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώθηκε μέ τεράστια δύναμη καί ἐξακολουθεῖ νά ἐκδηλώνεται στή Ρωσία μετά τή μεταρύθμιση.

Συνεπῶς, τό προτσές τοῦ σχηματισμοῦ ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό παρουσιάζει δύο πλευρές, καί συγκεκριμένα: τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ βάθος, δηλαδή τήν παραπέρα ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς βιομηχανίας σ' ἓνα συγκεκριμένο, καθορισμένο καί κλειστό χῶρο, καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ πλάτος, δηλαδή τήν ἐπέκταση τῆς σφαίρας κυριαρχίας τοῦ καπιταλισμοῦ σέ νέα ἐδάφη. Σύμφωνα μέ τό σχέδιο αὐτῆς τῆς ἐργασίας περιοριστήκαμε σχεδόν ἀποκλειστικά στήν πρώτη πλευρά τοῦ προτσές καί γι' αὐτό θεωροῦμε πολύ ἀπαραίτητο νά τονίσουμε ἐδῶ ὅτι ἡ ἄλλη πλευρά ἔχει ἐξαιρετικά σπουδαία σημασία. Μιά κάπως ὀλοκληρωμένη μελέτη τοῦ προτσές τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν καί τῆς ἐπέκτασης τοῦ ρωσικοῦ ἐδάφους, ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ, θά ἀπαιτοῦσε μιά ἰδιαίτερη ἐργασία. Ἐδῶ ἀρκεῖ νά σημειώσουμε, ὅτι ἡ Ρωσία βρίσκεται σέ ἐξαιρετικά εὐνοϊκές συνθήκες σέ σύγκριση μέ τίς ἄλλες κεφαλαιοκρατικές χῶρες, γιατί ἔχει ἄφθονες ἐλεύθερες καί κατάλληλες γιά ἐποικισμό γαῖες στίς ἀκρινές περιοχές της *. Στήν Εὐρωπαϊκῆ Ρωσία — ἀφήνουμε πιά τήν Ἀσια-

* Τό περιστατικό, πού ἀναφέρεται στό κείμενο, ἔχει ἐπίσης καί μιά ἄλλη πλευρά. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ σέ βάθος στό παλιό, ἀπό καιρό κατοικημένο ἔδαφος, ἐπιβραδύνεται ἐξαιτίας τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν. Ἡ ἄρση τῶν ἀντιφάσεων, οἱ ὁποῖες εἶναι γνῶρισμα καί γέννημα τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀναβάλλεται προσωρινά γιά τό λόγο, ὅτι ὁ καπιταλισμός μπορεῖ εὐκόλα ν' ἀναπτύσσεται σέ πλάτος. Ἀχ. ἡ ταυτόχρονη ὑπαρξη τῶν πύο προοδευτικῶν μορφῶν τῆς βιομηχανίας καί τῶν μισομεσαιωνικῶν μορφῶν τῆς γεωργίας ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα μιά ἀντίφαση. Ἄν ὁ ρωσικός καπιταλισμός δέν εἶχε πού νά ἐπεκταθεῖ ἔξω ἀπό τά ὄρια τοῦ ἐδάφους, πού κατεῖχε ὅταν ἦδη ἄρχιζε ἡ μετά τή μεταρύθμιση περίοδος, τότε ἡ ἀντίφαση αὐτή ἀνάμεσα στήν κεφαλαιοκρατική μεγάλη βιομηχανία καί στούς ἀρχαίκοις θεσμούς πού ὑπάρχουν στήν ἀγροτική ζωῆ (προσκόλληση τῶν ἀγροτῶν στή γῆ κτλ.), θά ἔπρεπε νά ὀδηγήσει γρήγορα στήν πλέρια κατάργηση αὐτῶν τῶν θεσμῶν, στό πλέριο ξεκαθάρισμα τοῦ δρόμου γιά τόν ἀγροτικό καπιταλισμό στή Ρωσία. Ἡ δυνατότητα ὅμως (γιά τόν ἐργοστασιάρχη) νά

τική — έχουμε ακρινές περιοχές, πού εξαιτίας τών τεράστιων αποστάσεων και τών ἄσχημων μέσων συγκοινωνίας είναι ἀκόμα πολύ λίγο συνδεμένες ἀπό οἰκονομική ἄποψη μέ τήν Κεντρική Ρωσία. Ἐς πάρουμε, λχ., τό «μακρινό Βορρά» — τό κυβερνεῖο Ἐρχάγγελου. Οἱ ἀπέραντες ἐκτάσεις γῆς καί ὁ φυσικός πλοῦτος πού ὑπάρχει ἐδῶ ἀξιοποιοῦνται σέ πολύ ἀσήμαντο βαθμό. Ἐνα ἀπό τά κύρια τοπικά προϊόντα, ἡ ξυλεία, πῆγαινε ὡς τόν τελευταῖο καιρό κυρίως στήν Ἄγγλία. Συνεπῶς, ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη, ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀποτελοῦσε ἐξωτερικὴ ἀγορά γιά τήν Ἄγγλία, χωρίς νά εἶναι ἐσωτερικὴ ἀγορά γιά τὴ Ρωσία. Φυσικά, οἱ ρῶσοι ἐπιχειρηματίες ζήλευαν τοὺς ἄγγλους, καί τώρα, μέ τήν κατασκευὴ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς ὡς τόν Ἐρχάγγελο, πανηγυρίζουν γιὰτὶ προβλέπουν μιὰ «ἄνοδο τοῦ ἠθικοῦ καί μιὰ ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα σέ διάφορους τομεῖς τῆς βιομηχανίας στήν περιοχὴ αὐτὴ»*.

VI. Η «ΑΠΟΣΤΟΛΗ» ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Τελειώνοντας, μᾶς μένει ἀκόμα νά συνοψίσουμε τό ζήτημα πού στή φιλολογία πῆρε τό ὄνομα «ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ, δηλαδή τό ζήτημα τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου του στήν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ προοδευτικοῦ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ρόλου συμβιβάζεται ἀπόλυτα (ὅπως προσπαθήσαμε νά τό δείξουμε λεπτομερειακά σέ κάθε βῆμα τῆς ἀποδεικτικῆς ἐκθεσῆς μας) μέ τήν πλέρια ἀναγνώριση τῶν ἀρνητικῶν καί σκοτεινῶν πλευρῶν τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ τήν πλέρια ἀναγνώριση τῶν βαθιῶν καί ὀλόπλευρων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων, πού χαρακτηρίζουν ἀναπόφευχτα τόν καπιταλισμό καί ἀποκαλύπτουν τόν ἱστορικὰ παροδικό χαρακτήρα τοῦ οἰκονομικοῦ αὐτοῦ καθεστώτος. Ἰσα-ἴσα οἱ ναρόντικοι, πού πασχίζουν μ' ὄλα τά δυνατά τους νά δημιουργήσουν τήν ἐντύπωση ὅτι, τάχα, ἀν ἀναγνωρίζεις τόν ἱστορικό προοδευτικό χαρακτήρα τοῦ καπιταλισμοῦ σημαίνει ὅτι εἶσαι ἀπολογητὴς του, Ἰσα-ἴσα οἱ ναρόντικοι πέφτουν στό λάθος νά μὴ ἐκτιμοῦν ὅσο πρέπει (καί κάποτε νά ἀποσιωποῦν) τίς πῖο βαθιές ἀντιθέσεις τοῦ ρω-

ψάχνει καί νά βρίσκει ἀγορά στίς ἀκρινές ἐποικιζόμενες περιοχές καί ἡ δυνατότητα (γιά τόν ἀγρότη) νά φεύγει σέ νέες γαῖες, ἀδυνατίζουν τήν ὀξύτητα αὐτῆς τῆς ἀντίφασης καί ἐπιβραδύνουν τήν ἄρση της. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιβράδυνση τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ ἰσοδυναμεῖ μέ τήν προετοιμασία ἀκόμα μεγαλύτερης κι ἀκόμα πλατύτερης ἀνάπτυξῆς του στό προσεχές μέλλον.

* «Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις», ΧΧ, 12.

σικοῦ καπιταλισμοῦ, συγκαλύπτοντας τὴν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς, τὸν κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς γεωργίας μας, τὸ σχηματισμὸ τῆς τάξης τῶν γεωργικῶν καὶ βιομηχανικῶν μισθωτῶν ἐργατῶν μὲ γεωργικό κληρο, συγκαλύπτοντας τὴν πλήρη ὑπεροχὴ τῶν κατώτερων καὶ τῶν χειρότερων μορφῶν τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν περίφημη «χειροτεχνική» βιομηχανία.

Τὸν προοδευτικό ἱστορικό ρόλο τοῦ καπιταλισμοῦ μπορούμε νὰ τὸν συνοψίσουμε μὲ δύο σύντομες θέσεις: ἀνέβασμα τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας καὶ κοινωνικοποίησης τῆς. Τὰ δύο ὅμως αὐτὰ γεγονότα ἐκδηλώνονται σὲ πολὺ διαφορετικά προτσές στοὺς διάφορους τομεῖς τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας φαίνεται πολὺ ἀνάγλυφα μονάχα στὴν ἐποχὴ τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας. Ὡς τὸ ἀνώτερο αὐτὸ στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ διατηροῦνταν ἀκόμα ἡ χειροποίητη παραγωγή καὶ ἡ πρωτόγονη τεχνική, πού προόδευε ἐντελῶς αὐθόρμητα καὶ μὲ ἐξαιρετικὴ βραδύτητα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ἡ ἐποχὴ μετὰ τὴ μεταρύθμιση ξεχωρίζει ἔντονα ἀπὸ τίς προηγούμενες ἐποχές τῆς ρωσικῆς ἱστορίας. Ἡ Ρωσία τοῦ ξύλινου ἀλετριοῦ καὶ τῆς ἄλωνόβεργας, τοῦ νερόμυλου καὶ τοῦ χειροκίνητου ἀργαλειοῦ ἄρχισε γρήγορα νὰ μετατρέπεται σὲ Ρωσία τοῦ σιδηρένιου ἀλετριοῦ καὶ τῆς ἄλωνιστικῆς μηχανῆς, τοῦ ἀτμόμυλου καὶ τοῦ ἀτμοκίνητου ἀργαλειοῦ. Δὲν ὑπάρχει κανένας κλάδος τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας, ὅπου νὰ ἐπικρατεῖ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγή καὶ νὰ μὴ παρατηρεῖται ἡ ἴδια πλέρια μεταμόρφωση τῆς τεχνικῆς. Τὸ προτσές αὐτῆς τῆς μεταμόρφωσης δὲν μπορεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ καπιταλισμοῦ νὰ ξετυλίγεται διαφορετικά, παρά μέσα ἀπὸ μιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἀνισομέρειες καὶ δυσαναλογίες: τίς περιόδους τῆς ἄνθισης τίς διαδέχονται περίοδοι κρίσης· ἡ ἀνάπτυξη ἑνὸς κλάδου βιομηχανίας ὁδηγεῖ στὴν παρακμὴ ἑνὸς ἄλλου, ἡ πρόοδος τῆς γεωργίας ἀγκαλιάζει σὲ μιὰ περιοχὴ τὴ μιὰ, σὲ ἄλλη περιοχὴ τὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας ξεπερνάει τὴν ἀνάπτυξη τῆς γεωργίας κτλ. Πολλὰ λάθη τῶν ναρόντικων συγγραφέων ἀπορέουν ἀπὸ τίς προσπάθειές τους νὰ ἀποδείξουν, ὅτι ἡ δυσανάλογη, ἡ ἄλματικὴ, ἡ πυρετώδικη αὐτὴ ἀνάπτυξη δὲν εἶναι ἀνάπτυξη*.

* «Ἐς δοῦμε, . . . τί μπορεῖ νὰ μᾶς φέρει ἡ παραπέρα ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ στὴν περίπτωσιν ἀκόμα πού θὰ κατορθώναμε νὰ βουλιάσουμε τὴν Ἀγγλίαν στὴ θάλασσα καὶ νὰ πάρουμε ἐμεῖς τὴ θέσιν τῆς» (κ. Ν. —, ον,

* Άλλη ιδιομορφία τῆς ἀνάπτυξης ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ τῶν κοινωνικῶν παραγωγικῶν δυνάμεων εἶναι ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῶν μέσων παραγωγῆς (τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης) ξεπερνάει πολὺ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀτομικῆς κατανάλωσης: δείξαμε ἐπανειλημμένα πῶς ἐκδηλώνεται αὐτὸ στὴ γεωργία καὶ στὴ βιομηχανία. Ἡ ιδιομορφία αὐτὴ ἀπορῆι ἀπὸ τοὺς γενικοὺς νόμους τῆς πραγματοποίησης τοῦ προϊόντος στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία καὶ ἀνταποκρίνεται πέρα γιὰ πέρα στὴν ἀνταγωνιστικὴ φύση αὐτῆς τῆς κοινωνίας*.

Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας ἀπὸ τὸν καπιταλισμὸ ἐκ-

«Δοκίμιον», 210). Στὴ βαμβακουργία τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ἀμερικῆς, πού καλύπτουν τὰ $\frac{2}{3}$ τῆς παγκόσμιας κατανάλωσης, ἀσχολοῦνται συνολικὰ κατὰ παραπάνω ἀπὸ 600 χιλιάδες ἐργάτες. «Καὶ βγαίνει ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωση πού θὰ κερδίζαμε τὸ σημαντικότερο μέρος τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς. . . ὁ καπιταλισμὸς καὶ πάλι δὲ θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκμεταλλευτεῖ ὅλη τὴ μάζα τῶν ἐργατικῶν δυνάμεων, πού τώρα τοὺς στερεῖ συνεχῶς τὴν ἀπασχόληση. Πραγματικά, τὶ σημαίνουν κάποιες 600 χιλιάδες ἀγγλοὶ κι ἀμερικανοὶ ἐργάτες σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἑκατομύρια ἀγρότες, πού κάθονται ὀλόκληρους μῆνες χωρὶς καμιὰ ἀπασχόληση;» (211).

«Ὡς τώρα ὑπῆρχε ἱστορία, τώρα ὁμως δὲν ὑπάρχει πιά». Ὡς τώρα κάθε βῆμα στὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴν ὑφαντουργικὴ βιομηχανία τὸ συνόδευε ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας καὶ τοῦ γεωργικοῦ καπιταλισμοῦ, τὸ τράβηγμα τοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὴ γεωργία στὴ βιομηχανία, ἡ στροφὴ «ἐκατομυριῶν ἀγροτῶν» πρὸς τίς οἰκοδομικές, δασικές καὶ κάθε λογῆς ἄλλες μὴ γεωργικὲς δουλιές μὲ μισθό, ἡ μετατόπιση μαζῶν λαοῦ στὶς ἀκρινὲς περιοχές καὶ ἡ μετατροπὴ τῶν ἀκρινῶν αὐτῶν περιοχῶν σὲ ἀγορὰ γιὰ τὸν καπιταλισμὸ. Ἡ ἀλλὰ ὅλα αὐτὰ γίνονταν μόνον μέχρι σήμερα, τώρα ὁμως δὲ γίνεται τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά!

* Ἡ παραγνώριση τῆς τήρας ὀσμῆς τῶν μέσων παραγωγῆς καὶ ἡ ἀβασάνιστη χρησιμοποίηση τῆς «στατιστικῆς» προκάλεσαν τὸν παρακάτω ἰσχυρισμὸ τοῦ κ. Ν. —ον, πού δὲν ἀντέχει σὲ καμιὰ κριτικὴ: «. . . στὴν καλύτερη περίπτωση, ὅλη (!) ἡ κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ ἐκτὸν τομέα τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας δὲν παράγει παραπάνω ἀπὸ 400-500 ἑκατομύρια ρούβλια νέες ἀξίες» («Δοκίμιον», 328). Ὁ κ. Ν. —ον βασίζει τὸν ὑπολογισμὸ αὐτὸ στὰ στοιχεῖα γιὰ τίς εἰσπράξεις τοῦ φόρου τῶν 3% καὶ τοῦ πρόσθετου φόρου, χωρὶς νὰ σκεφτεῖ ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἶδους μποροῦν ν' ἀγκαλιάσουν «ὅλη τὴν κεφαλαιοκρατικὴ παραγωγὴ στὸν τομέα τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας». Ἐκτός ἀπ' αὐτὸ, παίρνει τὰ στοιχεῖα πού (σύμφωνα μάλιστα μὲ τὰ λόγια του) δὲν ἀγκαλιάζουν τὴ μεταλλουργικὴ βιομηχανία κι ὥστόσο περιλαμβάνει στὶς «νέες ἀξίες» μόνον τὴν ὑπεραξία καὶ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο. Ὁ θεωρητικὸς μας ξέχασε, ὅτι στοὺς κλάδους τῆς βιομηχανίας πού παράγουν εἶδη ἀτομικῆς κατανάλωσης καὶ τὸ σταθερὸ κεφάλαιο ἀποτελεῖ γιὰ τὴν κοινωνία νέα ἀξία πού ἀνταλλάσσεται μὲ τὸ μεταβλητὸ κεφάλαιο καὶ τὴν ὑπεραξία τῶν κλάδων βιομηχανίας πού παράγουν μέσα παραγωγῆς (μεταλλουργικὴ, οἰκοδομικὴ, δασικὴ βιομηχανία, κατασκευὴ σιδηροδρομικῶν γραμμῶν κτλ.). Ἄν ὁ κ. Ν. —ον δὲν ἀνακάλυπτε τοὺς καθαρὰ «ἐργοστασιακοὺς» ἐργάτες μὲ τὸ σύνολο τῶν ἐργατῶν πού ἀπασχολοῦν οἱ κεφαλαιοκράτες στὴ βιομηχανία ἐπεξεργασίας, εὐκόλα θὰ ἔβλεπε ὅτι οἱ ὑπολογισμοὶ του εἶναι λαθεμένοι.

δηλώνεται στά παρακάτω προτσές. Πρώτο, ή ίδια ή ανάπτυξη τής έμπορευματικής παραγωγής έξαλείφει τόν ιδιάζοντα στή φυσική οίκονομία τεμαχισμό τών μικρών οίκονομικών μονάδων, καί συνενώνει τίς μικρές τοπικές άγορές σέ μιά τεράστια έθνική (κι άργότερα παγκόσμια) άγορά. Ή παραγωγή γιά λογαριασμό τοῦ άτομου μετατρέπεται σέ παραγωγή γιά όλη τήν κοινωνία, κι όσο πιό άναπτυγμένος είναι ό καπιταλισμός τόσο πιό ισχυρή γίνεται ή αντίφαση ανάμεσα στό συλλογικό αυτό χαρακτήρα τής παραγωγής καί στόν άτομικό χαρακτήρα τής ιδιοποίησης. Δεύτερο, στή θέση τοῦ παλιού τεμαχισμού τής παραγωγής ό καπιταλισμός δημιουργεί μιά πρωτοφανέρωτη συγκέντρωσή της καί στή γεωργία καί στή βιομηχανία. Αὐτή είναι ή πιό χτυπητή καί ή πιό άνάγλυφη, όμως καθόλου ή μοναδική, έκδήλωση τής ιδιομορφίας τοῦ καπιταλισμοῦ πού έξετάζουμε. Τρίτο, ό καπιταλισμός παραμερίζει τίς μορφές προσωπικής εξάρτησης, πού άποτελοῦσαν άναπόσπαστο μέρος τών προνεέστερων οίκονομικών συστημάτων. Ἀπό τήν άποψη αὐτή στή Ρωσία έκδηλώνεται πολύ έντονα ό προοδευτικός χαρακτήρας τοῦ καπιταλισμοῦ, γιατί ή προσωπική εξάρτηση τοῦ παραγωγοῦ ὑπῆρχε στή χώρα μας (ένμέρει εξακολουθεῖ νά ὑπάρχει κι ώς τά σήμερα) όχι μόνο στή γεωργία, αλλά καί στή βιομηχανία έπεξεργασίας («φάμπρικες» μέ έργασία τών δουλοπάροικων), καί στή μεταλλουργική βιομηχανία, καί στήν άλιεία* κτλ. Σέ σύγκριση μέ τήν έργασία τοῦ εξαρτημένου ή τοῦ εξανδραποδισμένου άγρότη, ή έργασία τοῦ εργάτη πού μισθώνεται έλεύθερα άποτελεῖ σ' όλους τούς τομείς τής έθνικής οίκονομίας ένα προοδευτικό φαινόμενο. Τέταρτο, ό καπιταλισμός δημιουργεί άπαραίτητα τήν κινητικότητα τοῦ πληθυσμοῦ, πού δέν τή χρειάζονταν τά προηγούμενα συστήματα τής κοινωνικής οίκονομίας

* Αχ. σ' ένα από τά κύρια κέντρα τής ρωσικής άλιείας, στίς άκτές τοῦ Μουρμάνσκ ή «πανάρχαια» καί πραγματικά «καθαγιασμένη από τούς αιδώνες» μορφή τών οίκονομικών σχέσεων ήταν τό «ποκρούτ»¹⁶⁸, πού διαιμορφώθηκε πέρα γιά πέρα από τό 17ο κιόλας αἰώνα καί δέν άλλαξε σχεδόν ώς τόν τελευταίο καιρό. «Οί σχέσεις τών ψαράδων τοῦ ποκρούτ πρὸς τά άφεντικά τους δέν περιορίζονται μόνο στό χρόνο τής άπασχόλησής τους μέ τήν άλιεία: αντίθετα, άγκαλιάζουν όλη τή ζωή τών εργατῶν-ψαράδων, πού βρίσκονται σέ αἰώνια οίκονομική εξάρτηση από τ' άφεντικά τους» («Συλλογή ὕλικῶν γιά τούς συνεταιρισμούς στή Ρωσία». Τεύχος 2. Πετρούπολη, 1874, σελ. 33). Εὐτυχῶς, όπως φαίνεται, τόν καπιταλισμό καί σ' αυτό τόν κλάδο τόν χαρακτηρίζει μιά «περιφρονητική στάση άπέναντι στό ιστορικό του παρελθόν». «Τό μονοπάλιο. . . αντικατασταίνεται από τήν κεφαλαιοκρατική οργάνωση τοῦ έπαγγέλματος μέ έλεύθερους μισθωτούς εργάτες» («Οί παραγωγικές δυνάμεις», V, σελ. 2-4).

καί δέν μποροῦσε νά ὑπάρχει στά συστήματα αὐτά σέ κάπως πλατιά κλίμακα. Πέμπτο, ὁ καπιταλισμός ἐλαττώνει συνεχῶς τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ, πού ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία (δπου κυριαρχοῦν πάντα οἱ πιό καθυστερημένες μορφές τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων), μεγαλώνει τόν ἀριθμό τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων. Ἐκτο, ἡ κεφαλαιοκρατική κοινωνία δυναμώνει τήν ἀνάγκη τοῦ πληθυσμοῦ νά ἐνωθεῖ καί νά ὀργανωθεῖ καί προσδίδει στίς ἐνώσεις αὐτές ἕναν ἰδιαίτερο χαρακτήρα, σέ σχέση μέ τίς ἐνώσεις τῶν προηγούμενων ἐποχῶν. Καταστρέφοντας τίς στενές τοπικές συντεχνίες τῆς μεσαιωνικῆς κοινωνίας, δημιουργώντας ἕναν ἄγριο συναγωνισμό, ὁ καπιταλισμός διασπάει ταυτόχρονα ὅλη τήν κοινωνία σέ μεγάλες ὁμάδες, πού κατέχουν διαφορετική θέση στήν παραγωγή καί δίνει τεράστια ὠθηση γιά συνένωση στούς κόλπους τῆς καθεμιάς ἀπ' αὐτές τίς ὁμάδες*. Ἐβδομο, ὅλες οἱ πιό πάνω ἀλλαγές τοῦ παλιοῦ οικονομικοῦ καθεστώτος πού προκαλεῖ ὁ καπιταλισμός, ὀδηγοῦν ἀναπόφευχτα καί στήν ἀλλαγὴ τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τοῦ πληθυσμοῦ. Ὁ ἀλματικός χαρακτήρας τῆς οικονομικῆς ἀνάπτυξης, ἡ γοργή ἀλλαγὴ τῶν τρόπων παραγωγῆς καί ἡ τεράστια συγκέντρωσή της, ἡ ἐξέλιψη ὄλων τῶν μορφῶν προσωπικῆς ἐξάρτησης καί πατριαρχικῶν σχέσεων, ἡ κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ ἐπίδραση τῶν μεγάλων βιομηχανικῶν κέντρων κτλ. — ὅλα αὐτά, δέν μποροῦν παρά νά ὀδηγήσουν σέ βαθιὰ ἀλλαγὴ τοῦ ἴδιου τοῦ χαρακτήρα τῶν παραγωγῶν καί μᾶς δόθηκε κίόλας ἡ εὐκαιρία νά σημειώσουμε τίς ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τῶν ρώσων ἐρευνητῶν.

Ἐπανερχόμενοι στή ναροντικιστική οικονομολογία, πού μέ τούς ἐκπροσώπους της ἤμασταν συνεχῶς ὑποχρεωμένοι νά πολεμοῦμε, μποροῦμε νά συνοψίσουμε τίς αἰτίες τῆς διαφωνίας μας μέ τόν παρακάτω τρόπο. Πρῶτα, δέν μποροῦμε νά μῆ ποῦμε ὅτι εἶναι ἀπόλυτα λαθεμένη ἡ ἀντίληψη τῶν ναρόντικων γιά τό προτσές σχετικὰ μέ τό πῶς ἀκριβῶς συντελεῖται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, καθὼς καί ἡ ἀντίληψή τους γιά τό καθεστῶς οικονομικῶν σχέσεων πού προηγήθηκε ἀπό τόν καπιταλισμό στή Ρωσία. Ἐπίσης, θεωροῦμε πολύ σπουδαῖο, ἀπό τήν ἄποψή μας, τό γεγονός ὅτι οἱ ναρόντικοι ἀγνοοῦν τίς κεφαλαιοκρατικές ἀντιθέσεις στό καθεστῶς τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ ἀγρότη (τόσο τοῦ γεωργικοῦ ὅσο καί τοῦ μῆ γεωργικοῦ). Ἐπει-

* Σύγκρ. «Μελέτες», σελ. 91, ὑποσημείωση 85, σελ. 198. (Βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 247 καί 448 - 450. Ἡ Σύντ.).

τα, όσο για τή βραδύτητα ή τήν ταχύτητα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, ὅλα ἐξαρτιοῦνται ἀπό τό στάδιο μέ τό ὁποῖο συγκρίνουμε αὐτή τήν ἀνάπτυξη. Ἐάν συγκρίνουμε τήν προκεφαλαιοκρατική ἐποχή στή Ρωσία μέ τήν κεφαλαιοκρατική (καί μιά τέτια ἀκριβῶς σύγκριση εἶναι ἀπαραίτητη γιά τή σωστή λύση τοῦ ζητήματος), τότε θ' ἀναγκαστοῦμε νά παραδεχτοῦμε ὅτι ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς οἰκονομίας στόν καπιταλισμό εἶναι ἐξαιρετικά γοργή. Ἐάν ὁμως συγκρίνουμε τή δοσμένη ταχύτητα ἀνάπτυξης μέ τήν ταχύτητα πού θά μπορούσε νά ὑπάρχει μέ τό σύγχρονο ἐπίπεδο τεχνικῆς καί πολιτισμοῦ γενικά, τότε πραγματικά θά ἀναγκαστοῦμε νά παραδεχτοῦμε, ὅτι ἡ σημερινή ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία εἶναι ἀργή. Καί δέν μπορεῖ νά μή εἶναι ἀργή, γιατί σέ καμιά κεφαλαιοκρατική χώρα δέ διασώθηκαν τόσο πολλοί θεσμοί τοῦ παρελθόντος, πού δέ συμβιβάζονται μέ τόν καπιταλισμό, πού συγκρατοῦν τήν ἀνάπτυξή του, πού χειροτερεύουν ἀπεριόριστα τήν κατάσταση τῶν παραγωγῶν, οἱ ὁποῖοι «ὑποφέρουν καί ἀπό τόν καπιταλισμό, καί ἀπό τήν ἀνεπαρκῆ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ»¹⁶⁷. Τέλος, ἡ πύ βαθιά, ἴσως, αἰτία τῆς διαφωνίας μας μέ τούς ναρόντικους βρίσκεται στή διαφορά τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων σχετικά μέ τά κοινωνικο-οικονομικά προτσές. Μελετώντας τά προτσές αὐτά ὁ ναρόντικος βγάζει συνήθως τά ἄλφα ἢ τά βήτα ἠθικο-διδασχτικά συμπεράσματα· δέ βλέπει τίς διαφορες ομάδες πού παίρνουν μέρος στήν παραγωγή σάν δημιουργούς τῶν ἄλφα ἢ τῶν βήτα μορφῶν ζωῆς· δέ βάζει σκοπό του νά παρουσιάσει τό σύνολο τῶν κοινωνικο-οικονομικῶν σχέσεων, σάν ἀποτέλεσμα τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ομάδες, πού ἔχουν διαφορετικά συμφέροντα καί διαφορετικούς ἱστορικούς ρόλους... Ἐάν ὁ γράφων αὐτές τίς γραμμές κατόρθωσε νά δώσει κάποιον ὕλικό γιά τή διασάφηση αὐτῶν τῶν ζητημάτων, μπορεῖ νά θεωρήσει ὅτι ὁ κόπος του δέν πῆγε χαμένος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ (για το κεφάλαιο VII, σελ. 361*)

Συλλογή στατιστικών στοιχείων για την έργοστασιακή βιομηχανία της Εδρωπαικής Ρωσίας

Χρόνια	Στοιχεία για διάφορους κλάδους παραγωγής, για τους οποίους έχουμε πληροφορίες για διάφορες περιόδους			Στοιχεία για 34 κλάδους παραγωγής		
	Αριθμός εργοστασίων	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια	Αριθμός έργων	Αριθμός εργοστασίων	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια	Αριθμός έργων
1863	11 810	247 614	357 835	—	—	—
1864	11 984	274 519	353 968	5 782	201 458	272 385
1865	13 686	286 842	380 638	6 175	210 825	290 222
1866	6 891	276 211	342 473	5 775	239 453	310 918
1867	7 082	239 350	315 759	6 934	235 757	313 759
1868	7 238	353 229	331 027	7 091	249 310	329 219
1869	7 488	287 565	343 308	7 325	283 452	341 425
1870	7 853	318 525	356 184	7 691	313 517	354 063
1871	8 149	334 605	374 769	8 005	329 051	372 608
1872	8 194	357 145	402 365	8 047	352 087	400 325
1873	8 245	351 530	406 964	8 103	346 434	405 050
1874	7 612	357 699	411 057	7 465	352 036	399 376
1875	7 555	368 767	424 131	7 408	362 931	412 291
1876	7 419	361 616	412 181	7 270	354 376	400 749
1877	7 671	379 451	419 414	7 523	371 077	405 799
1878	8 261	461 558	447 858	8 122	450 520	432 728
1879	8 628	541 602	482 276	8 471	530 287	466 515
1885	17 014	864 736	615 598	6 232	479 028	436 775
1886	16 590	866 804	634 822	6 088	464 103	442 241
1887	16 723	910 472	656 932	6 103	514 498	472 575
1888	17 156	999 109	706 820	6 089	580 451	505 157
1889	17 382	1 025 056	716 396	6 148	574 471	481 527
1890	17 946	1 033 296	719 634	5 969	577 861	493 407
1891	16 770	1 108 770	738 146	—	—	—

* Βλ. σε αυτό τον τόμο, σελ. 475. 'Η Σύντ.

Παρατηρήσεις

1) Ἐδῶ συνοψίζονται τὰ στοιχεῖα γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση, πού μπορέσαμε νά βροῦμε σέ ἐπίσημες ἐκδόσεις, καί συγκεκριμένα: στό «Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». Πετρούπολη, 1866. I.—Στή «Συλλογή στοιχείων καί ὄλικῶν τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν». 1866, τεῦχος 4, Ἀπρίλης, καί 1867, τεῦχος 6, Ἰούνης. — Στήν «Ἐπετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν». Τεῦχος I, VIII, X καί XII.—Στή «Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας», ἐκδόση τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτοῦρας γιά τό 1885–1891. Ὅλα αὐτά τὰ στοιχεῖα βασίζονται σέ μιά καί τήν ἴδια πηγή καί συγκεκριμένα στίς καταστάσεις πού ἔστειλαν οἱ φαμπρικάντες καί οἱ ἐργοστασιάρχες στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Γιά τή σημασία αὐτῶν τῶν στοιχείων καί τήν ἀξία τους μιλήσαμε λεπτομερειακά στό κείμενο τοῦ βιβλίου.

2) Οἱ 34 κλάδοι παραγωγῆς, γιά τοὺς ὁποίους δόθηκαν στοιχεῖα γιά τὰ χρόνια 1864–1879 καί 1885–1890, εἶναι οἱ παρακάτω: βαμβακονηματοουργία, βαμβακοῦφαντουργία, λιναρονηματοουργία, σταμπάρισμα τῶν βαμβακερῶν ὑφασμάτων, παραγωγή σπάγκων καί σχοινιδῶν ἀπό κανάβι, ἐριονηματοουργία, τσοχοποιία, ἐριουργία, μεταξουργία καί κορδελοποιία, παραγωγή χρυσοῦφαντων ὑφασμάτων, παραγωγή σειριτιῶν, παραγωγή χρυσῶν νημάτων καί φύλλων χρυσοῦ, παραγωγή πλεχτῶν εἰδῶν, βαφική, φινίρισμα, παραγωγή μουσαμάδων καί τό λουστράρισμά τους, παραγωγή χαρτιοῦ γιά γράψιμο, παραγωγή χαρτιοῦ ταπεσαρίας, παραγωγή ἐλαστικῶν εἰδῶν, χημική παραγωγή καί παραγωγή χρωμάτων, παραγωγή καλλυντικῶν, παραγωγή ξιδιοῦ, ἐκμετάλλευση τῶν μεταλλικῶν νερῶν, παραγωγή σπίρτων, παραγωγή βουλοκεριοῦ καί βερνικῶν, βυρσοδεψία, παραγωγή καστοριοῦ καί δέρματος μαροκέν, παραγωγή κόλλας, παραγωγή στεατίνης, παραγωγή σαπουνιοῦ καί σπερματσέτων, κηριῶν, παραγωγή γυαλιοῦ, κρυστάλλων καί καθρεφτῶν, παραγωγή πορσελάνης καί φαγεντιανῶν, μηχανουργία, παραγωγή χυτοσίδηρου, παραγωγή χαλκοῦ καί ὀρείχαλκου, παραγωγή σύρματος, καρφιῶν καί ὀρισμένων μικρῶν μετάλλινων εἰδῶν.

ΠΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ (γιά τό κεφάλαιο VII, σελ. 409*)
Τά σπουδαιότερα κέντρα τῆς ἐγυστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία

Κυβερνεῖο	Νομός	Πόλη ἢ χωριό	1879		1890		Ἀριθμός κατοικῶν σφύρανα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897
			Ἀριθμός ἐργοστασίων	Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν	Ἀριθμός ἐργατῶν	
Μόσχος	Μόσχος	πόλη Μόσχα	618	61 931	806	114 788	1 035 664
»	»	κεφαλ. Ντανίλοφσκαγια	3	1 837	6	10 370	3 958
»	»	χωριό Τσερκίζοβο	1	125	12	449	322
»	»	χ. Τσιμίλοβο	—	—	1	1 604	3 416
»	»	χ. Πούσκίνο	2	1 281	1	620	3 151
»	»	κεφαλ. Μπαλάστια	1	1 050	1	3 045	2 687
»	»	χ. Ρεούτοβο	1	2 900	1	2 180	3 256
Βερέια	»	χ. Νάρα-φομίνσκογε	3	2 235	3	2 445	1 133
Μπρόνιτσι	»	χ. Τρόιτσκο-Ράμενσκογε	1	2 893	1	4 773	5 098
Κλίβιν	»	χ. Σόλνετανγια Γκορά	1	60	2	1 384	6 865
»	»	χ. Νεκράσινα	1	1 300	1	3 212	2 794
»	»	χ. Ούζορι	4	214	5	4 950	5 574
Κολόμα	»	χ. Κομότολι Σανγκί	3	1 775	1	1 598	1 850
»	»	χ. Μπρόμποβο	4	4 558	1	4 608	3 396
Ντμίτροφ	»	π. Ντμίτροφ μέ τά περὶχωρα	2	3 600	3	4 167	3 565
»	»	χ. Μουρόνσβεβο	1	1 774	1	2 076	1 816
Σέρπουχοφ	»	π. Σέρπουχοφ μέ τά περὶχωρα	21	9 780	23	11 265	5 885
»	»	χ. Νεφέντοβα	—	—	1	2 735	2 000
Μπαγκορόντσικ	»	π. Μπαγκορόντσικ καί τό χωριό Γκαουχοβο κοντά σ' αὐτήν	16	9 548	16	8 880	10 405
»	»	αντικριστός Παβλοβο	15	2 623	13	1 760	9 309
»	»	χ. Τσόνκινο	1	2 006	1	2 007	9 991
»	»	χ. Κρεστοβο-Συβίξενσκογε	4	740	5	1 415	2 085
»	»	χ. Ζούεβο	10	2 059	9	5 876	9 908
		Συνολικά στό κυβερνεῖο χωρὶς τήν πόλη Μόσχα	92	60 101	108	81 419	63 268

Παρατήρηση. Συνολικά «στό κυβερνεῖο» σημαίνει συνολικά στά κέντρα τοῦ κυβερνεῖου πού ἀναφέραμε. Παρατήρηση στή 2η ἔκδοσι. Προσθέτομε γιά σύγκριση τά ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ 1897 τοῦ πληθυσμοῦ. Δυστυχῶς, στήν ἔκδοσι τῆς Κεντρικῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς «Πόλεις καί χωριά μέ 2000 καί πάνω κατοίκους, στοὺς νομούς» δέν ὑπάρχουν καθόλου λεπτομερετικά στοιχεία.

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 544, Σύντ.

Κυβερνητικό	Νομός	Πόλη ή χωριό	1879				1890				Αριθμός κατασκευασθέντων με την άδεια το 1897
			Αριθμός εργοστασίων	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια	Αριθμός εργατών	Αριθμός εργοστασίων	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια	Αριθμός εργατών			
Καλοζγκας	Ζίζντρα Μεντίν	χ. Λιουβίνβο χωριά Τρότσκογε και Κόντροβο	1	2 488 1 047	3 118 1 019	1	529 1 330	1 050 1 285	7 784		
Οριόλ	Μπριάνσκ »	κοντά στο σταθμό Μπάζετσκαγια χ. Σέργκιεβο-Ραντitsκογε	1	6 970 1 000	3 265 1 012	1	8 485 257	4 500 400	19 054 2 808		
Τούλας	Τούλας	π. Τούλα	95	3 671	3 661	248	8 648	6 418	111 048		
Βλαντίμιρ	Ποκρόφ » » » Σούγιου » » » Μελένκι » Βιάζνικι	κωμόκ. Νικόλαογε κοντά στο σταθμό Ορέχοβο χ. Νιουζνίβο χ. Λίκινο πολιτ. Κιρ-αϊτς π. Σουγιου π. Ήλιανοβο-Βοζνεσένσκ χ. Ταϊκοβο χ. Κοχμα χ. Μελένκι π. Γκούβς π. Βιάζνικι και τὸ χ. Γιάρτσεβο	2 1 1 11 38 49 4 9 16 2 8	7 316 425 317 1 025 5 161 20 867 5 913 3 232 1 597 2 284	10 946 1 400 389 1 437 4 879* 9 943 3 524* 2 413 2 769 3 438	3 1 2 9 32 52 4 6 15 2	22 160 600 1 184 628 6 857 26 403 4 642 2 769 2 509 3 748	26 852 1 400 1 155 825 5 473 15 387 3 581 1 666* 5 241	{ 25 233 7 219 3 412 ..... 4 799 53 949 5 780 3 337 8 904 12 007		
»	»	χ. Γκούβα	1	—	3 017	6	3 012	3 331	7 398		
»	»	χ. Καραμάνοβο	1	5 530	4 248	1	2 390	1 961	3 378		
»	»	χ. Στρούνινο	2	3 522	1 688	1	5 000	3 879	.....		
Περνισλαβά	Κορόφ	π. Περνισλαβά	8	2 671	2 154	6	2 703	2 157	8 662		
»	»	π. Κορόφ με τὰ περιχώρα	4	1 760	1 723	5	1 940	1 332	14 570		
»	»	χ. Γκούρκι	1	1 350	838	1	1 632	1 332	.....		
»	»	χ. Κολόμπεβο	1	676	575	2	895	885	.....		
»	»	χ. Σούπτινο	1	2 200	1 819	1	—	2 000	5 486		
»	»	χ. Σταφρόβο	3	1 834	1 335	2	567	871	.....		
Μοδρόμ	Γιοφόνγεβ-Πόλακι	π. Μοδρόμ	26	1 406	1 407*	27	943	1 274*	12 589		
»	»	π. Γιοφόνγεβ-Πόλακι	12	1 062	1 138*	7	1 183	1 126*	5 637		
Στὸ κυβερνήειο			201	73 027	60 780	186	96 715	87 727	.....		

Παράτηρησις. Ὁ ὁστερίσκο σημαίνει, ὅτι ἀπὸ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν ἀποκλείσθησαν οἱ ἐξωτερικοὶ ἐργάται.

Κυβερνεία	Νομός	Πόλη ή χωριό	1879			1890			Αριθμός κατοικιών σύμφωνα με την απογραφή το 1897
			Αριθμός εργασιών	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια	Αριθμός εργατών	Αριθμός εργασιών	Συνολική παραγωγή σε χιλιάδες ρούβλια	Αριθμός εργατών	
Λιβονίας	Ρίγα	π. Ρίγα	151	19 094	11 962	226	26 568	16 306	256 197
Γιαροσλάβ	»	π. Γιαροσλάβ με τα περίχωρα συνοικισμός Νόρα	49	5 245	4 206	47	12 996	9 779	70 610
		»	1	2 500	2 304	2	1 980	1 639	2 134
		»	1	910	956	6	2 169	2 992	4 534
		Σ' όλο το κυβερνείο	51	8 655	7 466	55	17 145	14 410	---
Χαρόβου	Χαρόβου	π. Χαρόβου	102	4 225	2 171	122	5 494	3 406	174 846
Σαράτοφ	»	π. Σαράτοφ	103	4 495	1 983	89	7 447	2 224	137 109
		π. Τσαρίτιν	25	272	218	57	1 086	751	55 967
		»	21	157	110	26	221	270	16 255
		Σ' όλο το κυβερνείο	149	4 924	2 311	172	8 754	3 245	---
Σαμάρας	Σαμάρας	π. Σαμάρα	(:)	18	10	48	4 560	1 377	91 672
Χερσώνος	Όδησού	π. Όδησός	159	13 750	3 763	306	29 407	8 634	405 041
Ντόν	Νοβοσερκάσκ	π. Νάχιτσεβάν	34	873	732	45	3 472	3 098	29 312
		π. Νοβοσερκάσκ	15	278	128	28	965	467	52 005
Αικατερινοσλάβ	Μπαχμούτ	π. Ροστόβ του Ντόν	26	4 898	2 750	92	13 605	5 756	119 886
		π. Αικατερινοσλάβ	33	1 003	469	63	4 841	3 628	121 216
		κωμόπολη Γιουζόφσκι	1	2 000	1 300	3	8 988	6 332	28 076
		χ. Κήμενσκογιε	---	---	---	1	7 200	2 400	16 878
		Στά δύο κυβερνεία	109	9 052	5 379	232	39 071	21 681	---
		Συνολικά στα 103 κέντρα που αναφέραμε	2 831	536 687	355 777	3 638	706 981	451 244	---

ΑΚΡΙΤΗ ΚΡΙΤΙΚΗ

(ΑΠ' ΑΦΟΡΜΗ ΤΟ ΑΡΘΡΟ ΤΟΥ κ. Π. ΣΚΒΟΡΤΣΟΦ
 «Ο ΦΕΤΙΧΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΟΣ»
 ΣΤΟ 12ο ΤΕΥΧΟΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΝΑΟΥΤΣΟΓΕ
 ΟΜΠΟΖΡΕΝΙΓΕ» ΤΟΥ 1899)¹⁶⁸

Γράφτηκε τό Γενάρη— Μάρτη τοῦ 1900

*Δημοσιεύτηκε στό περιοδικό
 «Ναούτσονγε Όμποζρένιγε»
 τό Μάη καί Ίούνη τοῦ 1900
 στά τεύχη 5 καί 6*

Ύπογραφή: Βλαντίμιρ Ίλιν

*Δημοσιεύεται
 σύμφωνα μέ τό κείμενο τοῦ
 «Ναούτσονγε Όμποζρένιγε»*

«Ὁ Ζεὺς μηνίει». . . Εἶναι ἀπὸ καιροῦ πιά γνωστό ὅτι ἓνα τέτιο θέαμα εἶναι πολὺ διασκεδαστικό κι ὅτι ἡ ὄργη τοῦ τρομεροῦ τερπικέραυνου προκαλεῖ στὴν πραγματικότητα μόνο τὰ γέλια. Μιά πρόσθετη ἐπιβεβαίωση τῆς παλιᾶς αὐτῆς ἀλήθειας μᾶς ἔδωσε ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ, πού ἐξαπέλυσε βροχή ἀπὸ τίς πιό ἐπιλεγμένες «ὄργιλες» ἐκφράσεις ἐνάντια στό βιβλίο μου γιά τὸ προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τὸ ρωσικό καπιταλισμό.

I

«Γιὰ νὰ περιγράψει κανεὶς τὸ προτσές στό σύνολό του — μέ διδάσκει μεγαλόπρεπα ὁ κ. Σκβορτσόφ — εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἐκθέσει τὴν ἀντίληψή του γιά τὸν κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγῆς. Τὸ νὰ περιοριστεῖ ὁμως νὰ δώσει μονάχα πληροφορίες γιά τὴ θεωρία τῆς πραγματοποίησης εἶναι ἐντελῶς περιττό». Τώρα, γιατί σ' ἓνα βιβλίο, πού ἀφιερώνεται στὴν ἀνάλυση τῶν δεδομένων τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, εἶναι «περιττό» νὰ δώσει πληροφορίες γιά τὴ θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, αὐτὸ παραμένει μυστικό τοῦ τρομεροῦ μας Δία, πού λέγοντας «ἐκθεση τῆς ἀντίληψής του» «ἐννοεῖ». . . τὴν ἀντιγραφὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ «Κεφάλαιο», πού τὰ μισὰ δὲν ἔχουν καμιά σχέση μέ τὴν ὑπόθεση. «Μποροῦμε νὰ ἐπικρίνουμε τὸ συγγραφέα γιά *διαλεκτική ἀντίφαση*» (πρόκειται γιά ἓνα δεῖγμα τῆς δξύνοιας τοῦ κ. Σκβορτσόφ!) «γιατί, ἐνῶ ἔταξε σκοπὸ τοῦ νὰ ἐξετάσει τὸ ζήτημα» (πῶς δημιουργεῖται ἡ *ἐσωτερικὴ ἀγορά* γιά τὸ ρωσικό καπιταλισμό), «στό τέλος τῶν πληροφοριῶν γιά τὴ θεωρία φτάνει στό συμπέρασμα, ὅτι δὲν ὑπάρχει καθόλου τέτιο ζήτημα». Ὁ κ. Σκβορτσόφ εἶναι τόσο εὐχαριστημένος ἀπ' αὐτὴ τὴν παρατήρησή του, πού τὴν ἐπαναλαβαίνει κάμποσες φορές, χωρὶς νὰ δεῖ, ἢ χωρὶς νὰ θέλει νὰ δεῖ, ὅτι ἡ παρατήρησή του βασίζεται

πάνω σ' ένα χοντρό λάθος. Στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου έχω πει ότι «δέν υπάρχει καθόλου ζήτημα έσωτερικής αγοράς σάν ξεχωριστό, αυτότελές ζήτημα, πού νά μή έξαστιέται από τό ζήτημα του βαθμού ανάπτυξης του καπιταλισμού» (σελ. 29)*. "Ε, λοιπόν, μήπως δέ συμφωνάει μ' αυτά ό κριτικός; "Οχι, συμφωνάει γιατί μιά σελίδα προηγούμενα χαρακτηρίζει τή διαπίστωση μου «δίκαιη». Κι αν είναι έτσι, τότε γιά ποιό λόγο δημιουργεί θόρυβο και προσπαθεί νά άπορίσει από τό συμπέρασμα μου τό πιό ουσιαστικό μέρος του; Κι αυτό παραμένει μυστικό. Στο τέλος του εισαγωγικού θεωρητικού κεφαλαίου τόνισα ρητά τό θέμα πού μέ ενδιαφέρει: «τό έρώτημα, πώς διαμορφώνεται ή έσωτερική αγορά γιά τό ρωσικό καπιταλισμό, καταλήγει σέ τοῦτο τό έρώτημα: μέ ποιόν τρόπο και πρós ποιά κατεύθυνση αναπτύσσονται οί διάφορες πλευρές τής ρωσικής έθνικης οικονομίας; ποιά είναι ή σχέση και ή αλληλεξάρτηση ανάμεσα σ' αυτές τίς διάφορες πλευρές;» (σελ. 29)*. Μήπως ό κριτικός νομίζει, ότι τά ζητήματα αυτά δέν αξίζουν νά έξεταστοῦν; "Οχι, προτιμάει νά παρακάμψει τό θέμα, μέ τό όποιο καταπιάστηκα, και υποδειχνει άλλα θέματα. μέ τά όποια κατ' έπιταγήν του Δία έπρεπε νά ασχοληθῶ. Θά έπρεπε, κατά τή γνώμη του, «νά περιγράψω τήν αναπαραγωγή και τήν κυκλοφορία τόσο του μέρους εκείνου του προϊόντος πού παράγει ή γεωργία και ή βιομηχανία μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο, όσο και του μέρους εκείνου πού τό παράγουν οί αυτότελείς παραγωγοί-άγρότες... νά δείξω τή σχέση ανάμεσά τους, δηλαδή τό μέγεθος του σταθερού και του μεταβλητού κεφαλαίου και τής υπεραξίας σέ καθεμιά από τίς παραπάνω υποδιαιρέσεις τής κοινωνικής εργασίας» (2278). Μά όλα αυτά είναι άπλούστατα μιά ήχηρή και χωρίς κανένα περιεχόμενο φράση! Προτου έπιχειρήσουμε νά περιγράψουμε τήν αναπαραγωγή και τήν κυκλοφορία του προϊόντος, πού παράγεται μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο στη γεωργία, είναι ανάγκη νά διευκρινίσουμε προηγούμενα πώς ακριβώς και σέ ποιό βαθμό γίνεται κεφαλαιοκρατική ή γεωργία των άγροτων ή των τσιφλικάδων, αυτής ή τής άλλης περιοχής κτλ. Χωρίς αυτή τή διευκρίνιση (μέ τήν όποία και ασχολήθηκα στό βιβλίο μου) ή περιγραφή πού διακηρύχνει ό κ. Σκβορτσόφ δέ θά είναι παρά μιά σειρά κοινοτοπίες. Προτου μιλήσουμε γιά τό μέρος του προϊόντος, πού τό παράγει μέ κεφαλαιοκρατικό τρόπο ή βιομηχανία, πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε τί ακριβώς βιομηχανία υπάρχει στη

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 59. 'Η Σύνη.

Ρωσία καί σέ ποιά βαθμό γίνεται κεφαλαιοκρατική. Ἄκριβῶς αὐτό προσπάθησα νά κάνω μέ τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων λχ. γιά τή βιοτεχνική παραγωγή. Ὁ τρομερός κριτικός τά παρσιωπᾶ ὄλα αὐτά μεγαλοπρεπῶς καί μέ καλεῖ μέ ὕφος περισπούδαστο νά κάνω βῆμα σημειωτόν καί νά προσπεράσω τό ζήτημα μέ μερικές κοινοτοπίες — πού δέ λένε τίποτα — γιά τήν κεφαλαιοκρατική βιομηχανία! Τό ζήτημα, ποιοί ἀκριβῶς ἀγρότες στή Ρωσία εἶναι «αὐτοτελεῖς παραγωγοί». ἀπαιτεῖ ἐπίσης μιά συγκεκριμένη μελέτη, πού προσπάθησα νά κάνω στό βιβλίο μου. Ἄν ὁ κ. Σκβορτσόφ εἶχε σκεφτεῖ αὐτό τό ζήτημα δέ θά ἔλεγε τέτια κουροφέξαλα, ὅτι δῆθεν τίς κατηγορίες τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου, τοῦ μεταβλητοῦ κεφαλαίου καί τῆς ὑπεραξίας, μπορεῖ κανεῖς, χωρίς νά διστάσει, νά τίς μεταφέρει στήν οἰκονομία τῶν «αὐτοτελῶν παραγωγῶν-ἀγροτῶν». Μέ λίγα λόγια ἡ ἐπεξεργασία τοῦ θέματος πού προτείνει ὁ κ. Σκβορτσόφ εἶναι δυνατή μονάχα ὕστερα ἀπό τό ξεκαθάρισμα τῶν ζητημάτων πού σημείωσα. Μέ τό πρόσχημα ὅτι διορθώνει τήν τοποθέτηση τοῦ ζητήματος πού ἔκανα ἐγώ, ὁ τρομερός κριτικός κάνει πίσω, ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης καί ἱστορικά ἰδιαίτερης πραγματικότητας στήν ἀπλή ἀντιγραφή τοῦ Μάρξ.

Στό μεταξύ, δέν μπορεῖ κανεῖς νά προσπεράσει ἀπαρατήρητα τό παρακάτω φέρσιμο τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ. πού χαρακτηρίζει θαυμάσια τίς μεθόδους τοῦ κριτικοῦ μας. Ὁ καθηγητής Ζόμπарт (λέει ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ) ἀναφέρει, ὅτι οἱ ἐξαγωγές τῆς Γερμανίας ὕστεροῦν σέ σχέση μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς γερμανικῆς βιομηχανίας. «Τά στοιχεῖα αὐτά — ἐξηγεῖ ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ — ἐπιβεβαιώνουν ἀκριβῶς τήν ἀντίληψή μου γιά τίς ἀγορές». Ἄλήθεια, δέν εἶναι ὠραῖο αὐτό; Μέ τούς συλλογισμούς του ὁ κ. Σκβορτσόφ μᾶς θυμίζει τή γνωστή παροιμία: ἀπό τήν Πόλη ἔρχομαι καί στήν κορφή κανέλα. Ἐδῶ γίνεται συζήτηση γιά τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης — κι αὐτός μᾶς λέει ὅτι ὁ καπιταλισμός, ὅπως καί ἡ φεουδαρχία, ζεῖ ἀπό τήν πρόσθετη ἐργασία! Ἄν σ' αὐτά τά ἀμίμητα φερσίματα προσθέσουμε μιά σειρά τρομερά ξεφωνητά, θά ἔχουμε ὅλη τήν «κριτική» τοῦ κ. Σκβορτσόφ.

Μά ἄς κρίνει μόνος του ὁ ἀναγνώστης: γιά νά δείξει ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ ὅτι «δέν καταλαβαίνω», παραθέτει στίς σελίδες 2279 καί 2280 περικοπές ἀπό διάφορα μέρη τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ἀρπάζει μεμονωμένες λέξεις ἀπό μεμονωμένες φράσεις καί ἀναφωνεῖ: «Ἡ εὐρεση, ἡ ἀνταλλαγῆ, ἡ θεωρία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, ἡ εὐρεση τῆς ἀντικατάστασης καί τέλος ἡ ἀναπλήρωση!

Δέ νομίζω ότι μιιά τέτια άκρίβεια στους όρισμούς δείχνει ότι ό κ. Ίλιν έχει σαφή αντίληψη τής „θαυμάσιας“ θεωρίας τής πραγματοποίησης του Μάρξ!;». Μά έδώ πρόκειται άκριβώς για μιιά «κριτική» που τήν κοροΐδευε κάποτε ό Τσερνισέβσκι: παίρνει ό άνθρωπος στά χέρια του τίς «περιπέτειες του Τσίτσι-κοφ» κι άρχίζει νά «κριτικάρει»: «Τσί-τσι-κοφ, τσχι-τσχι. . . Άχ, τί άστεϊό! Εύρεση, άνταλλαγή. . . Δέ νομίζω πώς είναι σαφές. . .»¹⁶⁹. Άχ τί έξουθενωτική κριτική!

Στή σελίδα 14* του βιβλίου μου λέω, ότι ό χωρισμός του προϊόντος σύμφωνα μέ τή φυσική του μορφή δέν ήταν άπαραίτητος στην άνάλυση τής παραγωγής του άτομικού κεφαλαίου, όμως είναι άπολύτως άπαραίτητος στην άνάλυση τής αναπαραγωγής του κοινωνικού κεφαλαίου, γιατί στή δεύτερη περίπτωση (καί μόνο στή δεύτερη περίπτωση) πρόκειται άκριβώς για τήν άναπλήρωση τής φυσικής μορφής του προϊόντος. Ό κ. Σκβορτσόφ ισχυρίζεται, ότι έγώ «δέν κατάλαβα» τόν Μάρξ, μου άπαγγέλλει άυστηρή κατηγορία για τήν «έλεύθερη μετάφραση», θεωρεί «άπαραίτητο νά παραθέσει λεπτομερείς περικοπές από τό „Κεφάλαιο“» (πού λένε μάλιστα αυτό άκριβώς που είχα έκθέσει κι έγώ) και έπιτίθεται ένάντια στά παρακάτω λόγια μου: «Τώρα όμως», δηλαδή στην άνάλυση τής αναπαραγωγής του κοινωνικού και όχι του άτομικού κεφαλαίου, «τό ζήτημα είναι άκριβώς τουτο: από πού οι έργάτες και οι κεφαλαιοκράτες θά πάρουν τά είδη τής κατανάλωσής τους; Άπό πού θά πάρουν οι δεύτεροι τά μέσα παραγωγής; μέ ποιόν τρόπο τό παραγμένο προϊόν θά καλύψει όλη αυτή τή ζήτηση και θά δώσει τή δυνατότητα νά εύρυνθει ή παραγωγή;». Ό κ. Σκβορτσόφ ύπογραμμίζει αυτή τήν περικοπή και γράφει: «Στίς περικοπές που ύπογράμμισα βρίσκεται πραγματικά ή θεωρία τής πραγματοποίησης του κ. Ίλιν, κι όχι του Μάρξ· ή θεωρία αυτή δέν έχει καμιά σχέση μέ τή θεωρία του Μάρξ» (2282). Μεγάλη κουβέντα! Άς δοϋμε όμως ποιές είναι οι άποδείξεις: Φυσικά, οι άποδείξεις είναι περικοπές από τόν Μάρξ, κι άνάμεσά τους και ή παρακάτω: «Τό ζήτημα, όπως αυτό προβάλλει (sic!)* άμεσα μπροστά μας, είναι τουτο: πώς τό

* Βλ. σέ τουτο τόν τόμο, σελ. 39. *Η Σύντ.*

** Μέ τήν εύκαιρία λίγα λόγια για τίς μεταφράσεις. Παραθέτοντας τήν παρακάτω φράση από τό βιβλίο μου: «. . . λές και μόνο ή άπόλυτη καταναλωτική ικανότητα τής κοινωνίας άποτελεί τό όριο τής ανάπτυξης τους (των παραγωγικών δυνάμεων)» (19) (βλ. σέ τουτο τόν τόμο, σελ. 47. *Η Σύντ.*), ό κ. Σκβορτσόφ μου κάνει άυστηρή σύσταση: «Ό κ. Ίλιν. . . δέν πρόσεξε ότι είναι κακή ή μετάφρασή του, ένώ τό πρωτότυπο γράφει απλά και καθαρά: „als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze

κεφάλαιο, πού ξοδεύτηκε στην παραγωγή, αντικατασταίνει την αξία του με τό χρονιάτικο προϊόν και πώς περιπλέκεται ή κίνηση αυτής της αντικατάστασης με την κατανάλωση της υπεραξίας από τους κεφαλαιοκράτες και του εργατικού μεροκάματου από τους εργαζόμενους;» Συμπέρασμα: «Νομίζω ότι απόδειξα αρκετά, ότι η θεωρία της πραγματοποίησης, πού ο κ. Ίλιν την παρουσιάζει σαν θεωρία του Μάρξ, δέν έχει καμιά σχέση με την ανάλυση πού έκανε ο Μάρξ» κτλ. Δέ μου μένει παρά νά ρωτήσω ακόμα μιά φορά: αλήθεια, δέν είναι ώραίο αυτό; Ποιά είναι ή διαφορά ανάμεσα σ' αυτά πού λέω εγώ και σ' αυτά πού λέν οι περικοπές του Μάρξ, παραμένει μυστικό του τρομερού κριτικού. Τό μόνο ξεκάθαρο είναι, ότι τό θανάσιμο άμάρτημά μου βρίσκεται στην «ελεύθερη μετάφραση», ή, ίσως στό ότι αναλύω τόν Μάρξ «μέ δικά μου λόγια», όπως εκφράζεται ο κ Σκβορτσόφ σ' ένα άλλο μέρος του άρθρου (2287). Για φαντάσου! Αναλύει τόν Μάρξ «μέ δικά του λόγια»! 'Ο «πραγματικός» μαρξισμός είναι νά μάθει κανείς τό «Κεφάλαιο» απέξω και νά παραθέτει άποσπάσματα εκεί πού πρέπει και εκεί πού δέν πρέπει. . . à la* κ. Νικολάι—ον.

'Ορίστε λοιπόν ένα παραστατικό παράδειγμα, πού επιβεβαιώνει την τελευταία αυτή παρατήρηση. Είπα, ότι ο καπιταλισμός «εμφανίζεται μόνο σαν αποτέλεσμα της πλατιά αναπτυγμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας», και σέ άλλο σημείο, ότι «ο καπιταλισμός είναι εκείνο τό στάδιο ανάπτυξης της εμπορευματικής παραγωγής, όπου και ή εργατική δύναμη γίνεται εμπόρευμα». 'Ο τρομερός Ζεύς βροντά κι αστράφτει: «Σέ ποιές συνθήκες εμφανίζεται ο καπιταλισμός. . . τό ξέρει ο κάθε λίγο-πολύ έγγραμματος αναγνώστης» (sic!), «ο αστικός όρίζοντας του κ.

bilde» (2286). Τό γιατί είναι κακή αυτή ή (πέρα για πέρα σωστή) μετάφραση ο κριτικός δέν τό εξηγεί. Για νά χαρακτηρίσουμε όμως την άυστηρότητά του, άρκει νά αναφέρουμε μερικές δικές του μεταφράσεις. Σελ. 2284: «'Αν όμως παρουσιάσουμε την κανονική χρονιάτικη αναπαραγωγή στή δοσμένη έκταση, παρουσιάζουμε έτσι ταυτόχρονα. . .» (στό πρωτότυπο: *ist damit auch unterstellt*) σελ. 2285: «Πρόκειται πριν άπ' όλα για την άπλη αναπαραγωγή. Σέ συνέχεια θά παρουσιάσουμε» (στό πρωτότυπο: *Ferner wird unterstellt*) «ότι τά προϊόντα δέν ανταλλάσσονται μόνο μέ βάση την αξία τους» κτλ. 'Ετσι ο άγαθός κ. Σκβορτσόφ είναι αναμφίβολα σταθερά πεπεισμένος ότι τό *unterstellen* σημαίνει παρουσιάζω και ότι τό *wird unterstellt* είναι ο μέλλοντάς του.

'Αφήνω πιά τό ύφος του τρομερού κριτικού, πού μās σερβίρει φράσεις σαν κι αυτήν: «τώρα ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής ίσούται μέ τή γεωργική βιομηχανία» (2293).

* — σαν τόν. 'Η Σύνη.

Ἰλίν» καί ἄλλα μαργαριτάρια πού στολίζουν τήν πολεμική τοῦ ὀργισμένου κ. Σκβορτσόφ. Ἀκολουθοῦν περικοπές ἀπό τόν Μάρξ: ἡ πρώτη λέει ἀκριβῶς αὐτό πού εἶπα κι ἐγώ (ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀποτελεῖ βασικό ὄρο τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς), ἡ δεύτερη λέει ὅτι ὁ τρόπος τῆς κυκλοφορίας ἀπορέει ἀπό τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῆς παραγωγῆς κι ὄχι ἀντίθετα («Das Kapital», II. B., 93)¹⁷⁰. Ὁ κ. Σκβορτσόφ φαντάζεται ὅτι μέ τήν τελευταία αὐτή περικοπή ἀνάτρεψε ὀριστικά τόν ἀντίπαλό του. Στήν πραγματικότητα ὅμως ὑποκατάστησε τό ζήτημα πού ἐγώ ἔθεσα μ' ἓνα ἄλλο καί ἀπόδειξε τήν ἱκανότητά του νά παραθέτει περικοπές πού δέν ἔχουν τή θέση τους. Γιά ποιό πράγμα μιλοῦσα στό μέρος γιά τό ὅποιο μέ κατηγορεῖ; Γιά τό ὅτι ὁ καπιταλισμός εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐμπορευματικῆς κυκλοφορίας, δηλαδή γιά τήν ἱστορική σχέση ἀνάμεσα στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή καί στήν κυκλοφορία τῶν ἐμπορευμάτων. Καί γιά ποιό πράγμα μιλάει ἡ περικοπή τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» πού παράθεσε (τοῦ τόμου πού εἶναι ἀφιερωμένος στό ζήτημα τῆς κυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου); Γιά τή σχέση τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μέ τήν κεφαλαιοκρατική κυκλοφορία. Στό σημεῖο αὐτό (S. 92. II. B.)¹⁷¹ ὁ Μάρξ κάνει πολεμική ἐνάντια στούς οικονομολόγους πού ἀντιδιέστειλλαν τή φυσική οἰκονομία, τή χρηματική οἰκονομία καί τήν πιστωτική οἰκονομία, σάν τρεῖς χαρακτηριστικές οικονομικές μορφές κίνησης τῆς κοινωνικῆς παραγωγῆς· ὁ Μάρξ λέει, ὅτι αὐτό δέν εἶναι σωστό, γιατί καί ἡ χρηματική καί ἡ πιστωτική οἰκονομία ἐκφράζουν μονάχα τρόπους κυκλοφορίας, πού χαρακτηρίζουν τίς διάφορες βαθμίδες ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς καί κλείνει μέ τήν παρατήρηση γιά τόν «ἀστικό ὀρίζοντα» *αὐτῶν τῶν οικονομολόγων*. Ὁ κ. Σκβορτσόφ νομίζει, πῶς «ἄληθινός» μαρξισμός εἶναι νά ἀρπάζει κανεῖς τήν τελευταία λέξη τοῦ Μάρξ καί νά τήν ἐπαναλαβαίνει ἀκόμα κι ἐνάντια σ' ἓναν ἀντίπαλο, πού οὔτε καν σκέφτηκε νά μιλήσει γιά τή σχέση ἀνάμεσα στή φυσική, στή χρηματική καί στήν πιστωτική οἰκονομία. Ἀφήνουμε στόν ἀναγνώστη νά κρίνει ποιά ἀπό τίς δύο πλευρές ἔδειξε ἐδῶ «ὅτι δέν μπορεῖ νά καταλάβει» καί σέ ποιό εἶδος φιλολογίας ὑπάγονται αὐτές οἱ ἐπιθέσεις. Κάτω ἀπό τό θόρυβο τῶν τρομερῶν ξεφωνητῶν ὁ κ. Σκβορτσόφ δέ χρησιμοποίησε μονάχα τό «στοιχεῖο τῆς ὑποκατάστασης», ἀλλά καί παράκαμψε ὀλότελα τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς μέ τήν ἐμπορευματική κυκλοφορία. Πρόκειται γιά ἓνα πολύ σπουδαῖο ζήτημα. στό ὅποιο ἐπανέρχομαι

στό βιβλίο μου κάμποσες φορές, υπογραμμίζοντας τόν ιστορικό ρόλο του εμπορικού κεφαλαίου σάν πρόδρομου τής κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Ο κ. Σκβορτσόφ δίνει τήν έντύπωση ότι δέν έχει καμιά αντίρρηση στό ζήτημα αυτό (άν κρίνει κανείς από τό γεγονός ότι τό παρασιωπά). Κι άν τά πράγματα έχουν έτσι, τότε τί νόημα έχει ό θόρυβος πού σήκωσε έναντια στά λόγια μου, ότι ό καπιταλισμός είναι αποτέλεσμα τής εμπορευματικής κυκλοφορίας; Μήπως τό εμπορικό κεφάλαιο δέν εκφράζει τήν ανάπτυξη του εμπορίου, δηλαδή τής εμπορευματικής κυκλοφορίας χωρίς τήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή; Κι αυτές οι έρωτήσεις παραμένουν ξανά και ξανά μυστικό του όργανισμένου Δία.

Γιά νά τελειώσω μέ τήν «κριτική» του κ. Σκβορτσόφ, πού στρέφεται έναντια στό θεωρητικό μέρος του έργου μου, μένει νά εξετάσω ακόμα μερικά τρομερά ξεφωνητά και χοντρά λάθη, από τά όποια είναι γεμάτο τό άρθρο «Φετιχισμός του εμπορεύματος».

Στό βιβλίο μου λέω: «Η ανάγκη τής εξωτερικής αγοράς για μία κεφαλαιοκρατική χώρα καθορίζεται. . . από τό γεγονός ότι ό καπιταλισμός εμφανίζεται μόνο σάν αποτέλεσμα τής πλατιά αναπτυγμένης εμπορευματικής κυκλοφορίας, πού ξεπερνάει τά όρια του κράτους. Γι' αυτό δέν μπορούμε νά φανταστούμε τό κεφαλαιοκρατικό έθνος χωρίς εξωτερικό εμπόριο, ούτε και ύπάρχει τέτιο έθνος. Όπως βλέπει ό αναγνώστης, ή αίτια αυτή έχει χαρακτήρα ιστορικό» (26)*. Και ό τρομερός Ζεύς «κριτικάρει»: «Έγώ, σάν αναγνώστης, δέ βλέπω ότι ή αίτια αυτή έχει χαρακτήρα ιστορικό. Πρόκειται για έντελώς άστήριχτη παρατήρηση» (2284) κτλ. Άν ή εμπορευματική κυκλοφορία είναι άπαραίτητος ιστορικός πρόδρομος του καπιταλισμού, μήπως χρειάζεται ακόμα νά εξηγήσουμε γιατί «ή αίτια αυτή έχει χαρακτήρα ιστορικό»;

Γιά τήν άφηρημένη θεωρία του καπιταλισμού ύπάρχει μόνο ό αναπτυγμένος και πέρα για πέρα διαμορφωμένος καπιταλισμός, τό πρόβλημα όμως τής προέλευσής του παραμερίζεται.

«Γιά τήν πραγματοποίηση του προϊόντος στην κεφαλαιοκρατική κοινωνία. . . ό κ. Ίλιν. . . προστρέχει στη βοήθεια τής εξωτερικής αγοράς» (2286). Είναι ζήτημα άν χρειάζεται νά εξηγήσω στον αναγνώστη, πού διάβασε τίς «Μελέτες» μου και τήν «Άνάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», ότι και πάλι πρόκειται για μία ταχυδαχτυλουργία, πού σκαρώθηκε μέ τήν ίδια μέθοδο, όπως και οι προηγούμενες. Ένα απόσπασμα από τόν Μάρξ:

* Βλ. σέ τουτο τόν τόμο, σελ. 55. Η Σίντ.

«. . . τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο ἀντικατασταίνει μονάχα τὰ ἐγχώρια ἐμπορεύματα μὲ ἐμπορεύματα ἄλλης καταναλωτικῆς ἢ φυσικῆς μορφῆς. . .»¹⁷². Καὶ τὸ συμπέρασμα: «Κάθε ἐγγράμματός, ἐκτός ἀπὸ τῆς προσωπικότητος πού σκέφτονται κριτικά, θὰ καταλάβει ὅτι ὁ Μάρξ λέει ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο ἀπὸ τῆ θεωρίας τοῦ κ. Ἰλίν, ὅτι δὲ χρειάζεται νὰ ζητᾶμε νὰ βροῦμε στὴν ἐξωτερικὴ ἀγορὰ „τὸ ἰσοδύναμο γιὰ τὸ μέρος τοῦ προϊόντος πού προορίζεται γιὰ πούληση“, „ἕνα ἄλλο μέρος τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ προϊόντος, πού εἶναι ἱκανὸ ν' ἀντικαταστήσει τὸ πρῶτο“» (2284). ὦ, μεγαλοπρεπέστατε κ. Σκβορτσόφ!

«Ὁ κ. Ἰλίν κάνοντας ἀφαίρεση ἀπὸ τὰ οὐσιαστικά γνωρίσματα τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κοινωνίας καὶ μετατρέποντάς τιν ἐτσι σὲ σχεδιασμένη παραγωγή — ἡ ἀναλογία στὴν ἀνάπτυξη χωριστῶν κλάδων παραγωγῆς σημαίνει ὁπωσδήποτε σχεδιασμένη παραγωγή — πραγματοποιεῖ ἐπιτέλους μὲ ἐπιτυχία τὴν ἴδια ποσότητα προϊόντων στό ἐσωτερικὸ τῆς χώρας» (2286). Ἡ νέα αὐτὴ μέθοδος «κριτικῆς» βασίζεται στό ὅτι μοῦ ἀποδίδει τὴ σκέψη, ὅτι δῆθεν ὁ καπιταλισμὸς ἐξασφαλίζει μόνιμη ἀναλογία. Ἡ μόνιμη, συνειδητὰ διατηρούμενη ἀναλογία θὰ σήμαινε πραγματικά σχεδιασμένη ἀνάπτυξη, ὄχι ὅμως ἡ ἀναλογία, πού «καθορίζεται μόνο σάν μέσο μέγεθος ὕστερα ἀπὸ μιά σειρά συνεχεῖς διακυμάνσεις» (ἀκριβῶς αὐτὸ τονίζω στό μέρος πού παραθέτει ὁ κ. Σκβορτσόφ). Λέω ἀπερίφραστα, ὅτι ἡ ἀναλογία (ἢ ἡ ἀντιστοιχία) «προϋποτίθεται» ἀπὸ τὴ θεωρία, στὴν πράξη ὅμως «δι-αρκῶς παραβιάζεται», ὅτι γιὰ νὰ ἀντικατασταθεῖ μιά κατανομή τοῦ κεφαλαίου ἀπὸ μιά ἄλλη, πού δημιουργεῖ μιά νέα ἀναλογία «εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κρίση» (ὅλες οἱ λέξεις, πού τῆς ὑπογραμμίζω, βρίσκονται ἐπίσης στὴν ἴδια σελίδα 26*, ἀπὸ τὴν ὁποία πῆρε τὴν περικοπὴ ὁ κ. Σκβορτσόφ). Καὶ τώρα γεννιέται τὸ ἐρώτημα: τί μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς γιὰ ἕναν κριτικὸ, πού ἀποδίδει στὸν ἀντίπαλό του τὴ μετατροπὴ τοῦ καπιταλισμοῦ σὲ σχεδιασμένη παραγωγή ἀναφερόμενος στὴν ἴδια σελίδα καὶ στὴν ἴδια παράγραφο, ὅπου αὐτὸς ὁ ἀντίπαλος λέει, ὅτι γιὰ τὸν καπιταλισμὸ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κρίση, γιὰ νὰ δημιουργεῖ μιά συνεχῶς παραβιαζόμενη ἀναλογία;;

II

Περνάμε στό δεύτερο μέρος τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Σκβορτσόφ, πού εἶναι ἀφιερωμένο στὴν κριτικὴ τῶν συγκεκριμένων στοι-

* Βλ. σὲ τοῦτον τὸν τόμο, σελ. 56. Ἡ Σύντ.

χείων, πού παραθέτονται καί ἀναλύονται στό βιβλίο μου. Θά βροῦμε ἄραγε τουλάχιστον ἐδῶ μιὰ κάπως σοβαρή κριτική στόν τομέα τῶν ζητημάτων, μέ τά ὁποῖα ἀπασχολήθηκε εἰδικά ὁ κ. Σκβορτσόφ;

Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀναφέρει τά λόγια μου, ὅτι ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἀποτελεῖ τή βάση τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας καί τό βασικό προτσές τῆς δημιουργίας τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς καί προσθέτει: «ἐνῶ ἀπλῶς ὁ „καταμερισμός τῆς ἐργασίας“, δηλ. ὁ μὴ κοινωνικός, ὅπως πρέπει κανεῖς νά ὑποθέσει, ἀποτελεῖ τή βάση τῆς μανουφακτοῦρας. . .». Μ' αὐτή τήν «ἀπόπειρα εἰρωνείας» ὁ κριτικός φανερώνει, ὅτι δέν καταλαβαίνει τή στοιχειώδη διαφορά πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν κοινωνία καί στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στό ἐργαστήρι: Ὁ πρῶτος δημιουργεῖ (στίς συνθήκες τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας — ἕναν ὄρο πού τόν τονίζω ρητά, ἔτσι πού ἡ ὑπόμνηση τοῦ κ. Σκβορτσόφ, γιά τόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στήν ἰνδική κοινότητα ἀνάγεται στή θλιβερή ἀδυναμία αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα νά παραθέτει περικοπές ἀπό τόν Μάρξ πού δέν ἔχουν καμιὰ σχέση μέ τό ζήτημα) τούς ἀπομονωμένους ἐμπορευματοπαραγωγούς, πού παράγουν σάν αὐτοτελεῖς καί ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπό τόν ἄλλο διάφορα προϊόντα πού μπαίνουν στήν ἀνταλλαγῆ· ὁ δεύτερος δέν ἀλλάζει τίς σχέσεις τῶν παραγωγῶν πρός τήν κοινωνία καί μεταβάλλει μονάχα τή θέση τους στό ἐργαστήρι. Γι' αὐτόν ἀκριβῶς τό λόγο, ἀπ' ὅ,τι μπορῶ νά κρίνω, μιλάει καί ὁ Μάρξ κάποτε γιά «κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας»*, καί κάποτε ἀπλῶς γιά καταμερισμό τῆς ἐργασίας. Ἄν ὁ κ. Σκβορτσόφ σκέφτεται διαφορετικά, θά ἔπρεπε νά ἐκθέσει καί νά ἐξηγήσει τή γνώμη του κι ὄχι νά ἐκτοξεύει τρομερές ἀλλά χωρίς κανένα νόημα παρατηρήσεις.

«Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας δέν εἶναι καθόλου χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς μανουφακτοῦρας, γιατί καί στή φάμπρικα ὑπάρχει καταμερισμός τῆς ἐργασίας».

Πολύ ὠραία, κ. Σκβορτσόφ! Ἄλλά μήπως ἐγώ ξεχωρίζω τή

* Στό δωδέκατο κεφάλαιο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου», πού ἀφιερώνεται στό ζήτημα τῆς μανουφακτοῦρας, ὑπάρχει ἕνα ἰδιαίτερο ὑποκεφάλαιο μέ τόν τίτλο: «Καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στή μανουφακτοῦρα καί καταμερισμός τῆς ἐργασίας μέσα στήν κοινωνία». Στήν ἀρχή αὐτοῦ τοῦ ὑποκεφαλαίου ὁ Μάρξ λέει: «Ἄς θίξουμε τώρα σύντομα τή σχέση ἀνάμεσα στόν καταμερισμό τῆς ἐργασίας στή μανουφακτοῦρα καί στόν κοινωνικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού ἀποτελεῖ τή γενική βάση κάθε ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς» («Das Kapital», I², S. 362)¹⁷³. Ἀλήθεια, πόσο διδαχτικό θά ἦταν νά ἀντιπαραθέσει κανεῖς σ' αὐτό τά λόγια τοῦ ὀργισμένου Δία μας;

μανουφακτούρα από τή φάμπρικα μονάχα ἀπ' αὐτό τό γνώρισμα; Ἐάν ὁ κριτικός ἤθελε κάπως σοβαρά νά ἐξετάσει ἄν καταλαβαί-
νω σωστά «τά χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς μανουφακτού-
ρας», (αὐτό εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον καί κάθε ἄλλο παρά ἀπλό
ζήτημα, ὅπως θά μπορούσε νά νομίσει κανεῖς μέ τήν πρώτη μα-
τιά), θά μπορούσε μήπως νά ἀποσιωπήσει τό γεγονός, ὅτι στό
ἴδιο ὑποκεφάλαιο γιά τό ὅποιο γίνεται λόγος, λέω ρητά: «Τά
βασικά γνωρίσματα τῆς ἔννοιας τῆς μανουφακτούρας, σύμφωνα
μέ τόν Μάρξ, εἶχαμε τήν εὐκαιρία νά τά ἀπαριθμήσουμε ἄλλοῦ—
«Μελέτες», 179 *» (297 **, ὑποσημείωση 1); Στίς «Μελέτες»
ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας φηγοῦράει ἀπλῶς σάν ἓνα γνώρι-
σμα ἀνάμεσα σέ μιά ὁλόκληρη σειρά ἄλλα γνωρίσματα. Συνε-
πῶς ὁ ἀναγνώστης τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Σκβορτσόφ θά μπορούσε
νά σχηματίζει μιά ἐντελῶς διαστρεβλωμένη ἰδέα γιά τίς ἀπόψεις
μου, καί δέ θά μπορούσε νά σχηματίζει ἀπολύτως καμιά ἰδέα
γιά τίς ἀπόψεις τοῦ ἴδιου τοῦ κριτικοῦ.

Παρακάτω. Ἐάν δέν κάνω λάθος, στό βιβλίο μου γίνεται γιά
πρώτη φορά ἡ προσπάθεια νά παρουσιαστεῖ μιά ὁλόκληρη σειρά
ἀπό τά λεγόμενα «βιοτεχνικά» ἐπαγγέλματα σάν στάδιο τῆς
μανουφακτούρας τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ, καί φυσικά δέν
κάνω καθόλου τή σκέψη νά θεωρῶ τό ζήτημα αὐτό ἀπόλυτα λυ-
μένο (κυρίως γιατί τό ἐξετάζω ἀπό ὀρισμένη εἰδική ἄποψη).
Γι' αὐτό περίμενα προκαταβολικά τήν κριτική τῶν ἀπόψεών μου
καί τήν περίμενα τόσο πῶς δικαιολογημένα καί μέ τόσο μεγαλύ-
τερο ἐνδιαφέρον, γιατί μερικοί ρῶσοι μαρξιστές εἶχαν κιόλας δια-
τυπώσει κάπως διαφορετικές ἀπόψεις (βλ. σελ. 437*** τῆς «Ἀνά-
πτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ», ὑποσημείωση). Πῶς λοιπόν εἶδε τό
ζήτημα αὐτό ὁ κ. Π. Σκβορτσόφ; Ὁλόκληρη ἡ «κριτική» του
καταλήγει στή μεγαλόπρεπη ὡς πρός τή λακωνική δριμύτητά της
συμβουλή νά μή περιορίζομαι στή «μηχανική ἀπαρίθμηση τοῦ
ἀριθμοῦ τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν, τῆς ἀξίας τῆς παραγωγῆς στόν
τάδε καί στόν δεῖνα χρόνο, στόν ἕναν ἢ στόν ἄλλο τομέα τῆς
παραγωγῆς» (2278). Ἐάν ἡ συμβουλή αὐτή δέν ἀφορᾷ τό μέρος
τοῦ βιβλίου μου, πού ἀφιερώνεται στό ζήτημα τῆς στατιστικῆς
γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια (ὁ κ. Σκβορτσόφ δέ λέει
γι' αὐτό οὔτε λέξη), τότε πρέπει ν' ἀφορᾷ ἀκριβῶς τό κεφάλαιο
γιά τή μανουφακτούρα, πού τό μεγαλύτερο μέρος του καταλαμ-
βάνεται ἀπό ἀποδειχτικά στοιχεῖα. Ὁ τρομερός κριτικός δέν

* Ἐπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 2ος, σελ. 421 - 423. Ἡ Σύντ.

** Βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 397. Ἡ Σύντ.

*** Βλ. σέ τοῦτον τόν τόμο, σελ. 577-578. Ἡ Σύντ.

ἀποκαλύπτει τό μυστικό πῶς θά μπορούσε νά τά βγάλει πέρα κανείς χωρίς αὐτά τά στοιχεῖα, καί γι' αὐτό ἐξακολουθῶ νά ἔχω τή γνώμη, ὅτι εἶναι προτιμότερο νά μοῦ διατυπωθεῖ ἡ κατηγορία ὅτι ἡ ἔκθεσή μου εἶναι ξερή, παρά νά δόσω στόν ἀναγνώστη τήν ἀφορμή νά νομίζει, ὅτι ἡ ἄποψή μου βασίζεται στίς «περικοπές» τοῦ «Κεφαλαίου» κι ὄχι στή μελέτη τῶν ρωσικῶν δεδομένων. Μήπως τό ὅτι ὁ κ. Σκβορτσόφ βρίσκει τήν ἀπαρίθμηση πού κάνω «μηχανική», σημαίνει ὅτι θεωρεῖ λαθεμένα τά συμπεράσματα πού ἔβγαλα ἀπ' αὐτά τά στοιχεῖα στό 2ο μισό τοῦ VI κεφαλαίου καί πού τά ἐπανάλαβα στό VII κεφάλαιο, ὑποκεφ. XII; Μήπως σημαίνει πῶς δέν συμφωνάει ὅτι τά στοιχεῖα αὐτά μᾶς δείχνουν μιά ἰδιαίτερη συγκρότηση στά ἐπαγγέλματα πού τά χαρακτηρίζει μιά ἰδιαίτερη ὀργάνωση: 1) τεχνικῆς, 2) οἰκονομίας καί 3) πολιτισμοῦ; Γιά τό ζήτημα αὐτό ὁ τρομερός Ζεὺς δέν εἶπε οὔτε μιά λεξούλα στήν «κριτική» του, ἀπό τήν ὁποία, ἂν βγάλουμε τά γεμάτα ὀργή ξεφωνητά, δέ μένει ἀπολύτως κανένα περιεχόμενο. Μά αὐτό δέν εἶναι ἄρκετό, ἀξιότιμε κ. Σκβορτσόφ!

Ἄς περάσουμε στό ζήτημα τοῦ ρόλου τῶν χρηματικῶν φόρων τῶν ἀγροτῶν στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας. Ἐγώ ὑποστήριξα ὅτι κάποτε οἱ χρηματικοὶ φόροι ἀποτελοῦσαν σοβαρό παράγοντα γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀνταλλαγῶν, σήμερα ὅμως ἡ ἐμπορευματική οἰκονομία ἔχει σταθεῖ πιά τόσο γερά στά πόδια της, πού ἡ σημασία αὐτῆ τῶν φόρων «περνᾶ σέ πολύ δευτερεύουσα μοῖρα». Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἐπιτίθεται ἐναντία σ' αὐτή τήν ἄποψη μ' ἓνα σωρό φοβερὰ καί τρομερά λόγια, ὅπως λχ. «φειτιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος», συνενώνει τά πάντα, «παντοδυναμία», ἰσχύς τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς κτλ., ὅμως — ἀλίμονο! — τά μεγάλα λόγια καλύπτουν μόνο τήν ἀδυναμία τοῦ τρομεροῦ κριτικοῦ νά ἀνατρέψει τό συμπέρασμα πού ἔβγαλα. «Ἄκόμα καί ὁ κ. Κάουτσκι — γράφει ὁ κ. Σκβορτσόφ — πού σέ πολλά σημεία μοιάζει τοῦ κ. Ἰλίν». . . (δυστυχημένε «κ. Κάουτσκι», «ὅμοιε» μέ τό «φειτιχιστή τοῦ ἐμπορεύματος», πού ἀποδείχεται ὅτι δέν καταλαβαίνει καθόλου τό «Κεφάλαιο» κι ἀπαράλλακτε μέ τόν συνθλιμμένο ἀπό τόν «ἀστικό ὀρίζοντα» κ. Ἰλίν! Θά συνέλθεις ἄραγε ἀπό τό χτύπημα πού σοῦ κατάφερε ὁ «πραγματικός» μαρξιστής;). . . «καί πού λέει ὅτι ἡ μετατροπή σέ χρηματικές ὑποχρεώσεις τῶν ἀγροτικῶν ὑποχρεώσεων σέ εἶδος ἀνεβάζει τίς χρηματικές ἀνάγκες τῶν ἀγροτῶν» (2288). Πολύ ὥραϊα, τρομερέ κ. κριτικέ, ἀλλ' αὐτό δέν ἔχει καμιᾶ σχέση μέ τό ζήτημα, ποῖο ρόλο παίζει ὁ φόρος στά *χρηματικά ἔξοδα τῶν ἀγροτῶν*. σέ σύγκριση μέ τά ἔξοδα γιά τίς ὑπόλοιπες ἀπαιτήσεις καί ἀνάγ-

κες. Αυτό τό ζήτημα ὁ Κάουτσκι οὔτε κἀν τό θίγει καί ὁ κ. Σκβορτσόφ ἐκδηλώνει γιά ἄλλη μιά φορά τό θαυμάσιο ταλέντο του νά παραθέτει περικοπές πού δέν ἔχουν τή θέση τους. «Τό βασικό ζήτημα — προβάλλει ὁ κ. Σκβορτσόφ τή δευτέρα ἀντίρρησή του — πού δέν ἐξηγεῖται ἀκόμα καί ἀπό τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν, συνίσταται στό ζήτημα: ἀπό ποῦ θά βρεῖ ὁ ἀγρότης πού δέν ἔχει ἄλογο τά 25 ρούβλια γιά νά πληρώσει τό φόρο» (τά 25 τοῖς ἑκατό τῶν χρηματικῶν ἐξόδων, δηλαδή τά 25 ἀπό τά 100 ρούβλια, τά μετάρψε ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀπλούστατα σέ 25 ρούβλια!) «καί ὁ ἀγρότης πού ἔχει ἄλογο — τά 10 ρούβλια; — καί δέ συνίσταται καθόλου στό ζήτημα τί μέρος τοῦ εισοδήματος (;) ἀποτελοῦν οἱ φόροι σ' ὄλα τά χρηματικά ἐξοδα τῶν ἀγροτῶν» (2290). Συμβουλευῶ τόν κ. Σκβορτσόφ νά βγάλει δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας γιά τή θαυμαστή ἀνακάλυψη: νεότερος καί εὐκολότερος τρόπος «ἐπιστημονικῆς κριτικῆς», πού συντριβεῖ ὀριστικά τόν ἀντίπαλο. Σέ μιά σελίδα ἀπό τίς κάμποσες ἑκατοντάδες σελίδες τοῦ βιβλίου του, ὁ ἀντίπαλός σας ἀναφέρει ἀνάμεσα στ' ἄλλα τί ποσοστό ἀπό τά συνολικά χρηματικά ἐξοδα πάει γιά τούς φόρους; ἀρκεῖ μόνο νά ἀναφέρετε περικοπή ἀπό αὐτό τό μέρος, νά ἀποδόσετε στόν ἀντίπαλο ἕνα ἄλλο ζήτημα καί θ' ἀποδείξετε περίλαμπρα ὅτι ὁ ἀντίπαλός σας εἶναι «φειχιστής τοῦ ἐμπορεύματος», πού δέ σκέφτεται — τό τέρας! — ἀπό ποῦ θά βρεῖ τά 25 ρούβλια ὁ φτωχός, ὁ χωρίς ἄλογο ἀγρότης! Ἐπειτα μπορείτε νά παραλείψετε τίς ἄλλες σελίδες αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, ὅπου γίνεται λόγος γιά τή σχέση τῶν φόρων μέ τό εισόδημα, γιά τή σύνθεση καί τήν πηγὴ τῶν εισοδημάτων καί θ' ἀποδείξετε ἔτσι τόν «ἀστικό ὀρίζοντα» τοῦ ἀντιπάλου. Χωρίς ἀστεῖα, κ. Σκβορτσόφ, ζητήστε δίπλωμα εὑρεσιτεχνίας!

Νά ἀκόμα ἕνα δείγμα τοῦ πῶς χρησιμοποιοεῖ ὁ κ. Σκβορτσόφ αὐτή τήν ἀνακάλυψη. Παρακαλῶ τόν ἀναγνώστη νά προσέξει: τέτια μαργαριτάρια «ἐπιστημονικῆς κριτικῆς» εἶναι μοναδικά στό εἶδος τους.

Πρόκειται καί πάλι γιά τήν ἴδια 101η σελίδα*, ὅπου γίνεται λόγος γιά τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν πού ἀναφέρονται στή φορολογία τῶν ἀγροτῶν. Ἀφοῦ ἔδειξα τό ρόλο πού παίζουν οἱ φόροι στά χρηματικά ἐξοδα τῶν ἀγροτῶν, συνεχίζω: «Ἄν ὅμως πάρουμε ὄχι τό ρόλο τῶν φόρων στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀνταλλαγῆς, ἀλλά τή σχέση τους πρὸς τό εισόδημα, θά δοῦμε ὅτι ἡ σχέση αὐτή εἶναι ὑπερβολικά ὑψηλή. Πόσο πολύ βαραίνουν

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 152-153. Ἡ Σύγρ.

τό σύγχρονο αγρότη οί παραδόσεις τής έποχής πρίν από τή μεταρύθμιση, φαίνεται πολύ ανάγλυφα από τούς ύφιστάμενους άκόμα φόρους πού καταβροχθίζουν τό ένα έβδομο τών συνολικών έξόδων του μικρού γεωργου ή άκόμα και του εργατή γής μέ γεωργικό κλήρο. Έκτός άπ' αυτό και ή κατανομή τών φόρων μέσα στην κοινότητα είναι καταπληχτικά άνισόμετρα: όσο πίο εύκατάστατος είναι ό αγρότης τόσο μικρότερο είναι τό ποσοστό του φόρου πού άναλογεί στά γενικά του έξοδα. 'Ο αγρότης πού δέν έχει άλογο πληρώνει σέ σύγκριση μέ τά έσοδά του, σχεδόν τρεις φορές περισσότερο από τόν αγρότη πού έχει πολλά άλογα (βλ. πίο πάνω τόν πίνακα γιά τήν κατανομή τών έξόδων). . » Σέ κάθε άναγνώστη, πού προσέχει έστω και λίγο αυτά πού διαβάζει, έπρεπε νά γεννηθεί τό φυσιολογικό έρώτημα: γιατί μιλά γιά τήν κατανομή τών φόρων μέσα στά πλαίσια τής κοινότητας, τή στιγμή πού οί προϋπολογισμοί άφορουν τά άγροτικά νοικοκυριά όχι μόνο διαφόρων κοινοτήτων, αλλά και διαφόρων νομών: ίσως ή άνισομετρία τής κατανομής νά είναι έδώ συμπτωματική, ίσως νά έξαρτιέται από τή διαφορετική φορολογία μιás ντεσιατίνας γεωργικού κλήρου στους διάφορους νομούς ή στις διάφορες κοινότητες, από τις όποιες πήραμε τά νοικοκυριά γιά τή σύνταξη τών χαρακτηριστικών προϋπολογισμών; Κι άκριβώς, γιά νά βγάλω από τή μέση τήν αναπόφευχτη αυτή άντίρηση, έξηγώ άμέσως ύστερα άπ' όσα είπα: «. . . Μιλούμε γιά τήν κατανομή τών φόρων μέσα στην κοινότητα, γιατί άν ύπολογίσουμε τό ύψος τών φόρων και τών άλλων δοσιμάτων πού πέφτουν σέ μιá ντεσιατίνα γεωργικού κλήρου, τό ύψος τους θά άποδειχθεί σχεδόν ίσο. . . ». *Αν ό κριτικός θάθελε νά έλέγξει αυτά τά λόγια, θά του έφτανε μόνο νά συγκρίνει τόν πίνακα τής σελ. 96* (τό ύψος τών φόρων και τών άλλων δοσιμάτων κατά νοικοκυριό) μέ τόν πίνακα τής σελ. 102** (τί γεωργικός κλήρος άναλογεί σέ I νοικοκυριό), και θά μπορούσε εύκολα νά πειστεί ότι πραγματικά, σύμφωνα μέ τά στοιχεία τών προϋπολογισμών, παρά τό γεγονός ότι τά νοικοκυριά, γιά τά όποια συντάχτηκε ό προϋπολογισμός, άνήκουν σέ διάφορες κοινότητες και σέ διάφορους μάλιστα νομούς, τό ύψος τών φόρων και τών δοσιμάτων, πού άναλογεί σέ I ντεσιατίνα γεωργικού κλήρου είναι σχεδόν ίσο.

Και τώρα καμαρώστε τις μεθόδους μέ τις όποιες συντρίβει ό κ.

* Βλ. σέ τοϋτο τόν τόμο, σελ. 147. 'Η Σύντ.

** Βλ. στον ίδιο τόμο, σελ. 153. 'Η Σύντ.

κριτικός τόν αντίπαλό του. Ἀρπάζει ξεκομμένα τίς λέξεις πού υπογράμμισα, σχετικά μέ τόν υπολογισμό τῶν φόρων πού ἀναλογοῦν σέ 1 ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου, *δέν προσέχει* (sic!) ὅτι οἱ λέξεις αὐτές ἀφοροῦν *μονάχα τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν*, ἀποδίδει στίς λέξεις αὐτές τό νόημα ὅτι τό ὕψος τῶν φόρων, πού ἀναλογεῖ σέ μία ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου εἶναι σχεδόν ἴσο γενικά γιά ὅλη τή ρωσική ἀγροτιά καί ἀπό τό τελευταῖο αὐτό «συμπέρασμα» ἀποκαλύπτει μέ ὕφος νικητῆ τήν ἄγνοιά μου γιά τίς στατιστικές ἐκδόσεις τῶν ζέμστρο καί παραθέτει δύο πίνακες γιά τήν ἐπιβεβαίωση τοῦ (πασίγνωστου) γεγονότος, ὅτι σέ διάφορες κοινότητες, ἐπαρχίες καί νομούς τό ὕψος τοῦ φόρου πού ἀναλογεῖ σέ 1 ντεσιατίνα γεωργικοῦ κλήρου, δέν εἶναι καθόλου ἴσο. Ἄφου ἔκανε αὐτή τήν ταχυδαχτυλογορία, ὁ κριτικός προσθέτει: «πραγματικά μέσα στήν κοινότητα πού πῆρε κλῆρο ἴσου μεγέθους, τό ὕψος τῶν πληρωμῶν δέν εἶναι σχεδόν ἀλλά ἀσφαλῶς ἴσο. Ὅλο τό ζήτημα εἶναι ὅτι ὁ κ. Ἰλίν οὐσιαστικά δέν ξέρει γιά ποιά κοινότητα μιλάει. Γιά νά τελειώσουμε μέ τήν κακή χρησιμοποίηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμστρο ἀπό μέρος τοῦ κ. Ἰλίν» κτλ. . . (2292). Εἶμαι πολύ περίεργος νά μάθω, ἂν μπορεῖ νά βρεθεῖ στήν ἐπιστημονική φιλολογία ἄλλο δεῖγμα τέτιας ποιότητος κριτικῆς.

Ἄφου γνωρίσαμε τίς μεθόδους μέ τίς ὁποῖες ὁ κ. Σκβορτσόφ «ἀπόδειξε», ὅτι τά στοιχεῖα τοῦ προϋπολογισμοῦ πού ἀναφέρω εἶναι ἐντελῶς «ἀκατάλληλα», μπορούμε, ὅπως εἶναι φανερό, νά παρσκάμψουμε τίς δυνατές (καί ἀδύνατες) ἐκφράσεις, πού μ' αὐτές ὁ κριτικός ἐκφράζει τή δυσαρέσκεία του γι' αὐτή τή χρησιμοποίηση τῶν στοιχείων τοῦ προϋπολογισμοῦ. Ἀπαιτώντας πολυάριθμα στοιχεῖα γιά τοὺς προϋπολογισμούς, ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀσφαλῶς μιλάει ξανά γιά κάτι πού δέν ἔχει σχέση μέ τήν ὑπόθεση πού ἐξετάζουμε, γιατί οἱ περιγραφές τῶν *συγκεκριμένων* νοικοκυριῶν πού χρησιμοποίησα ποτέ *δέν εἶναι καί δέν μποροῦν* ποτέ *νά εἶναι* πολυάριθμες. Τή φιλολογία σχετικά μέ τοὺς προϋπολογισμούς τῶν συγκεκριμένων νοικοκυριῶν τήν ἀναφέρω στήν ἀρχή τοῦ ὑποκεφαλαίου πού κριτικάρεται καί, φυσικά, θά χρωστοῦσα μόνο εὐγνωμοσύνη στόν κριτικό, ἂν συμπλήρωνε ἢ διόρθωνε τίς παρατηρήσεις μου. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὁμως ξέρει «νά κριτικάρει», χωρίς νά θίγει τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης! Τήν προσπάθειά μου νά ἀποδείξω τόν ἀντιπροσωπευτικό χαρακτήρα τῶν προϋπολογισμῶν, συγκρίνοντας τό μέσο ἀριθμό τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, τή μέση ἔκταση τῆς καλλιεργούμενης γῆς, τῆς μισθωμένης γῆς καί τόν ἀριθμό τῶν ζώων, πού ἀναλογοῦν σ' ἓνα

νοικοκυριό χωρίς ἄλογο καί σ' ἓνα νοικοκυριό μέ ἓνα ἄλογο, μέ βάση τά στοιχεῖα τῶν προϋπολογισμῶν καί τά «πολυάριθμα στοιχεῖα» (σελ. 102* τοῦ βιβλίου μου), ὁ τρομερός κριτικός τήν ὀνομάζει ἀπλούστατα «ἀστεία», γιά ποιό ὁμως λόγο — ἄγνωστο. Μήπως γιά τόν ἴδιο λόγο, πού κάποιος «κριτικός» θεωροῦσε γελοία τή λέξη Τσίτσικοφ; Οἱ προϋπολογισμοί «δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί γιά τό λόγο ὅτι ἡ πούληση σιτηρῶν τό φθινόπωρο καί ἡ ἀγορά τήν ἀνοιξη συνέβαιναν πολύ σπάνια στό κυβερνεῖο Βορόνεζ, ἐνώ σ' ὅλη τή Ρωσία» ἡ πούληση αὐτή εἶχε δῆθεν ἀποδειχτεῖ ἀπό τόν κ. Νικ. —ον (2291). Ἄδικα δέ λένε ὅτι *les beaux esprits se rencontrent***· Ὁ «πραγματικός» μαρξιστής κ. Πάβελ Σκβορτσόφ, βρίσκοντας ἀντίφαση ἀνάμεσα στούς ἰσχυρισμούς τοῦ «πραγματικοῦ» μαρξιστῆ κ. Νικολάι —ον καί στά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστβο, λύνει τό ζήτημα ἀδίσταχτα, σύμφωνα μέ τήν ἀποψη ὅτι τά στοιχεῖα δέν εἶναι ἀντιπροσωπευτικά κι ὄχι μέ τήν ἀποψη ὅτι τά λόγια τοῦ κ. Νικ —ον δέν εἶναι σωστά ἢ ὅτι εἶναι πολύ γενικά. Ἐπειτα: τί σχέση ἔχει τό ζήτημα τῆς πούλησης σιτηρῶν τό φθινόπωρο καί τῆς ἀγορᾶς σιτηρῶν τήν ἀνοιξη μέ τή συζήτηση γιά τόν ἀντιπροσωπευτικό χαρακτήρα τῶν προϋπολογισμῶν, πού δέν τούς χρησιμοποίησα καθόλου γιά τήν ἐξέταση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος;

III

Ἐστερα ἀπό τήν ἀχαρη δουλιά νά ἐξηγῶ ὅσα μοῦ ἀποδίδει, εἶναι εὐχάριστο νά συναντήσεις ἐπιτέλους μιὰ πραγματική ἀντίρηση, ἔστω κι ἂν διατυπώνεται μ' ἐκεῖνα τά τρομερά ξεφωνητά («φετιχισμός», «πλήρης ἄγνοια»), πού ὁ κ. Σκβορτσόφ τά θεωρεῖ ὅπως φαίνεται πολύ πειστικά, ἔστω κι ἂν τίς ἴδιες τίς ἀντιλήψεις τοῦ κριτικοῦ ἀναγκαζόμαστε μάλλον νά τίς μαντεύουμε παρά νά τίς βλέπουμε καθαρά διατυπωμένες. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἔχει ἀπόλυτα δίκιο ὅταν λέει, ὅτι ἡ ἀποψή μου «περνάει σάν κόκκινο νῆμα μέσα ἀπ' ὅλο τό ἔργο».

Γιά νά ὑπογραμμίσω ἐντονότερα τή διαφωνία μας, ἀντιπαράθετω δύο ἄκρες ἐκφράσεις τῶν ἀντίθετων ἀντιλήψεων: ὁ κ. Σκβορτσόφ νομίζει πιθανόν (αὐτό τουλάχιστον ἀπορεῖ ἀπό τίς ἀντιρήσεις του), ὅτι ὅσο λιγότερη γῆ θάπαιρναν οἱ ἀγρότες κατά τήν ἀπελευθέρωση κι ὅσο ἀκριβότερα θά τήν ἔπαιρναν τόσο γρη-

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 154. Ἡ Σύντ.

** — τά μεγάλα πνεύματα συναντιοῦνται. Ἡ Σύντ.

γορότερα θά προχωρούσε ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία. Έγώ νομίζω τό αντίθετο: όσο περισσότερη γή θάπαιωναν οί αγρότες κατά τήν απελευθέρωση και όσο φτηνότερα θά τήν έπαιωναν τόσο πιο γρηγορα, πιο πλατιά και πιο ελεύθερα θά προχωρούσε ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, τόσο ψηλότερο θά ήταν τό βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού, τόσο πλατύτερη θάταν ή έσωτερική αγορά, τόσο γρηγορότερα θά προχωρούσε ή χρησιμοποίηση μηχανών στην παραγωγή, μέ δυό λόγια, τόσο περισσότερο θά έμοιαζε ή οικονομική ανάπτυξη της Ρωσίας μέ τήν οικονομική ανάπτυξη της Αμερικής. Θά περιοριστώ νά αναφέρω δυό περιστατικά, πού επιβεβαιώνουν, κατά τή γνώμη μου, τήν ορθότητα της τελευταίας αυτής γνώμης: 1) Από τήν ανεπάρκεια του γεωργικού κλήρου και από τό βάρος της φορολογίας, σέ μία πολύ σημαντική περιοχή της χώρας μας δέν αναπτύχθηκε καθόλου ό καπιταλισμός, αλλά τό σύστημα της ξεπληρωμής μέ δουλιά στά τσιφλικάδικα νοικοκυριά, δηλαδή μία άμεση επιβίωση της δουλοπαροικίας*, 2) Ίσα-Ίσα στις άκρινές μας περιοχές, όπου ή δουλοπαροικία ήταν έντελώς άγνωστη ή πολύ αδύνατη, όπου οί αγρότες υποφέρουν λιγότερο από τήν ανεπάρκεια γής, από τό σύστημα της ξεπληρωμής μέ δουλιά, και από τό βάρος των φόρων, εκεί αναπτύχθηκε περισσότερο ό καπιταλισμός στη γεωργία. Η αντιπαράθεση αυτή είναι απαραίτητη άκριβώς για τήν άνάλυση «των όρων του περάσματος από τόν ένα κοινωνικό σχηματισμό στον άλλο», πού για τήν άγνοιά τους μέ κατηγορεί τόσο τρομερά και τόσο άστήριχτα ό κ. Σκβορτσόφ.

Η έξαιρετική σχηματικότητα των αντιλήψεων του κ. Σκβορτσόφ για τά οικονομικά προτσές, πού ξετυλίγονται στο άγροτικό μας νοικοκυριό, φανερόνεται και από τίς παρατηρήσεις του για τίς μεταναστεύσεις και για τήν καταστροφή των μεσαιωνικών φραγμών από τόν καπιταλισμό. Μήπως είχα άδικο όταν σύγ-

* Αναφέρω μέ τήν ευκαιρία ότι τήν τελευταία αυτή θέση (ότι τό σύστημα της ξεπληρωμής μέ δουλιά είναι επιβίωση της δουλοπαροικίας) τήν εκθέτω άνοιχτά στο βιβλίο μου. Ο κ. Σκβορτσόφ δέ μιλάει γι' αυτό, αλλά πιάνεται από τήν παρατήρησή μου, ότι ή ξεπληρωμή μέ δουλιά επικρατεί στην ουσία από τόν καιρό του «Ρούσκαγια Πράβντα» και μάλιστα: έδω υπάρχουν άπ' όλα και περικοπές από τόν Κλιουτσέβσκι, και έσωτερικές αγορές στο ΧII αιώνα, και φετιχισμός του έμπορεύματος, και ό ισχυρισμός ότι για μένα «ή έμπορευματική παραγωγή άποτελεί θαυματουργή άρχή, πού εξηγάει τά πάντα στην Ιστορία (sic!) άρχίζοντας από τό „Ρούσκαγια Πράβντα“» (sic!!). Προφανώς έδω έχουμε τήν ίδια κριτική τύπου «τοχι-τοχι» μέ τήν όποία νομίζω ότι πάρα πολύ άσχολήθηκα στην άρχή του άρθρου μου.

κρίνα τόν κ. Πάβελ Σκβορτσόφ μέ τόν κ. Νικολάι—ον; Καί οἱ δύο τους «λύνουν» τό πρόβλημα τῶν μετοικήσεων μέ μιά ἐξαιρετικά ἀπλή καί δλότελα ἀρνητική παρατήρηση ἐναντία στίς ἀπόψεις, πού «ἀποδίδουν σημασία» στίς μετοικήσεις. Ἐνα τέτιο συμπέρασμα ὅμως μπορεῖ νά τό βγάλει ὁ πιό πρωτόγονος. . . συγγνώμην, «πραγματικός» μαρξισμός, πού ἱκανοποιεῖται μέ ἐντελῶς ἀφηρημένες. . . κοινοτοπίες. Τί σημαίνει «νά ἀποδίδει κανεῖς σημασία» στίς μετοικήσεις; Ἄν πάρουμε τίς λέξεις αὐτές στήν κυριολεξία τους, τότε πῶς μπορεῖ ἕνας οἰκονομολόγος πού βρίσκεται στά λογικά του καί ἔχει καλή μνήμη νά μή δίνει σημασία στίς μετοικήσεις πού γίνονται κάθε χρόνο; Ἄν πάρουμε τίς λέξεις αὐτές μέ τήν εἰδική ἔννοια τοῦ *καπιταλισμοῦ*, τότε ὁ κ. Σκβορτσόφ πρῶτα, διαστρεβλώνει τή σκέψη μου, γιατί στό σημεῖο πού παραθέτει, ἐγώ λέω ξεκάθαρα ἀκριβῶς τό ἀντίθετο. Δεύτερο, ἕνας οἰκονομολόγος πού θεωρεῖ καθήκον του νά μελετήσῃ τίς ἰδιομορφίες τοῦ οἰκονομικοῦ καθεστώτος καί τῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας (κι ὄχι μόνο νά παραθέτῃ πολυάριθμες περικοπές τοῦ Μάρξ, καί μάλιστα πολύ συχνά περικοπές πού εἶναι ἐκτός τόπου), πρέπει ἀπαραίτητα νά βάλῃ τό ἐρώτημα: ποιά ἀκριβῶς ἐπίδραση ἔχουν οἱ μετοικήσεις στή Ρωσία; Χωρίς νά μελετῶ εἰδικά τό ζήτημα αὐτό, σημείωσα στή θέση πού ἀναφέρει ὁ κ. Σκβορτσόφ, ὅτι τά συμπεράσματά μου γιά τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς βρίσκονται σέ πλήρη ἄρμονία μέ τό συμπέρασμα τοῦ κ. Γκούρβιτς*. Ἐκτός ἀπ' αὐτό, καί σέ ἄλλα σημεῖα τοῦ βιβλίου θίγω πολλές φορές τό ζήτημα τῶν μετοικήσεων. Ἴσως αὐτή ἡ ἀποψή μου νά μή εἶναι σωστή, ὅμως ὁ κ. Σκβορτσόφ δέν προσφέρει ἀπολύτως τίποτα γιά τή διόρθωση ἢ τή συμπλήρωσή της, κρύβοντας ἐντελῶς τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης μέ τρομερά ξεφωνητά. Ἀκόμα, οἱ παρατηρήσεις μου δίνουν στόν κ. Σκβορτσόφ ἀφορμή νά βγάλει τό συμπέρασμα ὅτι «ὁ φετιχιστής τοῦ ἐμπορεύματος πιστεῖ τῶρα στή θαυματουργή δύναμη τοῦ φετίχ του» (sic!). Ἐδῶ πιά μπορεῖ νά πεί κανεῖς ὅτι σι' ἀλήθεια μέ «σύντριψε»! Ὡστόσο, ἀξιότιμε κ. κριτικέ, ἀφοῦ ἀπορίπτετε τίς ἀπόψεις μου, τότε γιατί δέν ἀνακοινώσατε στό κοινό τίς δικές σας *πραγματικές* ἀπόψεις, γιατί δέν ἀναλύσατε τά στοιχεῖα ἔστω καί γιά ἕνα μόνο νομό; Αὐτό θά ἦταν τόσο φυ-

* Μέ τήν εὐκαιρία, γιά τόν κ. Γκούρβιτς. Μέ τήν ἀδικαιολόγητη καί ὑπεροπτικά περιφρονητική στάση του ἀπέναντι σιά «συμπεράσματα» αὐτοῦ τοῦ συγγραφέα — πού εἶναι γνωστός στή μαρξιστική φιλολογία σάν συγγραφέας δύο βιβλίων καί σάν συνεργάτης περιοδικῶν — ὁ κ. Σκβορτσόφ φανερώνει μονάχα ὅτι ἔχει μεγάλη ἰδέα γιά τόν ἑαυτό του.

σικό για ένα πρόσωπο πού ασχολείται ειδικά με τή στατιστική τών ζέμστβο! Έμένα, ἄς μοῦ ἐπιτραπεί νά διατηρήσω αὐτή τή γνώμη, ἀνεξάρτητα ἀπό τά τόσα τρομερά λόγια τοῦ κ. Σκβορτσόφ (φειτιχισμός, θαυματουργή δύναμη), πού — ποιός ἀμφιβάλλει; — μπορούν νά τρομάξουν τόν καθένα*.

Τέλος, τό τελευταῖο ζήτημα γιά τό ὁποῖο *μπορεῖ* νά μιλάει κανεῖς μέ τόν κ. Σκβορτσόφ ἐπί τῆς οὐσίας τῆς ὑπόθεσης, εἶναι τό ζήτημα τῆς ταξινόμησης τών στατιστικῶν στοιχείων τών ζέμστβο γιά τήν ἀγροτιά. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ἀσχολιόταν ειδικά, κι ἄν δέν κάνουμε λάθος, ἀσχολεῖται καί τώρα μέ τή στατιστική τών ζέμστβο: θά μπορούσε λοιπόν νά περιμένει κανεῖς ἀπ' αὐτόν ὑποδείξεις, πού νά βασίζονται σέ γεγονότα καί νά ἐξηγοῦν τό ἐπίμαχο καί ἐξαιρετικά ἐνδιαφέρον αὐτό ζήτημα. «Ἀπορίπτουμε a limine — ἔγραφα — τήν ταξινόμηση ἀνάλογα μέ τό

* Ἀπό τά λόγια μου: «Πρὶν ἀπό τόν καπιταλισμό ἡ γεωργία ἦταν στή Ρωσία ὑπόθεση τών τσιφλικάδων, ἀρχοντική ἰδιοτροπία γιά τοὺς μὲν, ὑποχρέωση, βάρος γιά τοὺς ἄλλους» (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 320. *Ἡ Σύντ.*), σύμφωνα μέ τή γνώμη τοῦ κ. Σκβορτσόφ, «ἀποδειχναί ὅτι ἓνας ὀλόκληρος κοινωνικός σχηματισμός, ὁ φεουδαρχικός τρόπος παραγωγῆς, ἦταν μονάχα μιὰ ἀρχοντική ἰδιοτροπία». Ὅχι, κ. Σκβορτσόφ, δέν «ἀποδειχναί» καθόλου αὐτό, γιατί ἐκεῖ πού ἔπρεπε τόνισα ὅτι «ἡ δουλοπαροικιακή οἰκονομία ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ ἄρτιο καί ὀλοκληρωμένο σύστημα» (129) (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 188. *Ἡ Σύντ.*), ἐνῶ ἐδῶ χαρακτήρισα μονάχα ἓνα ἀπὸ τά γνωρίσματα αὐτοῦ τοῦ συστήματος. Ὅτι στό τσιφλικάδικο νοικοκυριὸ ὑπῆρχε τό στοιχεῖο τῆς «ἀρχοντικῆς ἰδιοτροπίας», μπορεῖ εὐκόλα νά το δεῖ ὁ καθένας, πού θά θυμηθεῖ τοὺς γνωστούς τύπους τῶν «Ὀμπλόμοφ τοῦ δουλοπαροικιακοῦ ἢ τοῦ ὑποδουλωμένου χωριοῦ» (σελ. 152) (βλ. σελ. 218. *Ἡ Σύντ.*). Αὐτὸ τό δείχνουν καί οἱ στατιστικοὶ τῶν ζέμστβο, στοὺς ὁποίους ἀνήκει καί ἡ ἔκφραση: «ἀρχοντική ἰδιοτροπία» (148) (βλ. σελ. 213. *Ἡ Σύντ.*). Αὐτὸ τό ἀποδειχνοῦν ἀκόμα καί τά στοιχεῖα πού ἀναφέρονται σέ μιὰ ὀρισμένη περίοδο ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς ἀγροτικῶν μηχανῶν στή Ρωσία: ἡ ἀπόπειρα τῶν τσιφλικάδων νά παραγγέλλουν ἀπὸ τό ἐξωτερικὸ καί ἐργάτες καί μηχανές (σελ. 130 καί 153) (βλ. σελ. 190 καί σελ. 220. *Ἡ Σύντ.*) δέν ἦταν τίποτε ἄλλο, παρὰ «ἀρχοντική ἰδιοτροπία». — «Ὁ κ. Πλὶν δέ λέει δυστυχῶς πότε καί πού ὁ καπιταλισμός μεταμόρφωσε τόν ἀρχοντα-τσιφλικά» (ὁ κ. Π. Σ. ἀδίκῃ νομίζει, ὅτι ἡ κατηγορία αὐτὴ ὑπάρχει μονάχα στὴν ἐποχὴ «πρὶν ἀπὸ τό σχηματισμὸ τῆς δουλοπαροικίας», ὑπάρχει καί στὴν ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας) «καί τόν ἐξαρτημένο ἀγρότη καί τοὺς ἔκανε ἐπιχειρηματίες» (2293). Γιά τό ζήτημα αὐτὸ μιλάω στό II καί στό III καί ἰδιαίτερα στό IV κεφάλαιο τοῦ βιβλίου μου, ὅπου γίνεται λόγος ἀκριβῶς γιά τή μετατροπὴ τῆς γεωργίας σέ ἐμπορικοβιομηχανικὴ ἐπιχείρηση. Πολὺ πιθανόν οἱ παρατηρήσεις μου σχετικὰ μ' αὐτὸ τό πρῶτόν νά χρειάζονται νά συμπληρωθοῦν καί νά διορθωθοῦν. Δέν ἀμφιβάλλω ὅτι κάθε σοβαρὸς καί κατατοπισμένος κριτικὸς θά μπορούσε νά τό κάνει αὐτό. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὅμως δυστυχῶς σκέπασε ἐντελῶς τὴν οὐσία τῆς ὑπόθεσης μόνο μέ τρομερὰ ξεφωνητὰ. Ἀλλὰ αὐτὸ δέν ἀρκεῖ!

μέγεθος του γεωργικού κλήρου και χρησιμοποιούμε αποκλειστικά την ταξινόμηση ανάλογα με την οικονομική κατάσταση (ανάλογα με τα ζώα εργασίας, με την καλλιεργούμενη έκταση)» και παρακάτω τόνιζα, ότι η ταξινόμηση ανάλογα με τον γεωργικό κλήρο, που έχει ασύγκριτα μεγαλύτερη διάδοση στη στατιστική μας των ζέμστρο, είναι έντελως ακατάλληλη για το λόγο, ότι η ζωή ανατρέπει την ισοπέδωση των γεωργικών κλήρων (μέσα στα πλαίσια της κοινότητας): αρκεί να θυμηθεί κανείς τέτια πασιγνώστα και απολύτως αδιαφιλονίκητα γεγονότα, όπως είναι η εκμίσθωση των γεωργικών κλήρων, η εγκατάλειψή τους, η αγορά και η μίσθωση γης, και η συνένωση της γεωργίας με τις εμπορικοβιομηχανικές επιχειρήσεις και με τη μισθωτή εργασία. «Η οικονομική στατιστική πρέπει απαραίτητα να βάλει σαν βάση της ταξινόμησης τις διαστάσεις και τους τύπους των νοικοκυριών» (60)*. Η «κριτική» του κ. Σκβορτσόφ συνίσταται στα παρακάτω: «Ο κ. Ίλιν είναι δυσαρεστημένος από την ταξινόμηση των στατιστικών στοιχείων για την αγροτιά με βάση τον γεωργικό κλήρο. Υπάρχουν δυο τρόποι (sic!) ταξινόμησης των στατιστικών στοιχείων. Ο ένας, ο ιστορικός, κατά τον οποίο συγκεντρώνονται σ' ένα σύνολο οι κοινότητες (!) που έχουν την ίδια έκταση γεωργικού κλήρου για κάθε άτομο γραμμένο στους φορολογικούς καταλόγους και ο άλλος, ο αντικειμενικός, κατά τον οποίο συγκεντρώνονται σ' ένα σύνολο τα αγροτικά νοικοκυριά με την ίδια έκταση γεωργικού κλήρου, ανεξάρτητα από την κοινότητα όπου ανήκουν. Η ιστορική ταξινόμηση έχει σοβαρή σημασία, ακριβώς γιατί δείχνει παραστατικά μέσα σε ποιές συνθήκες έγινε το πέρασμα της αγροτιάς από τη φεουδαρχική κοινωνία στην κεφαλαιοκρατική. . . » κτλ. σχετικά μ' αυτό το θέμα που εξετάσαμε επίσης πιο πάνω. . . «Η ταξινόμηση, που προτείνει ο κ. Ίλιν, μπερδεύει οριστικά την ιστορική κατανόηση των συνθηκών του περάσματος της αγροτιάς μας από τον ένα κοινωνικό σχηματισμό στον άλλο. Η πρόταση του κ. Ίλιν αφορά μάλλον την απογραφή των επαγγελματιών (sic!) όπως γίνεται στη Γερμανία» (2289). Πρόκειται για ένα δείγμα κριτικής του κ. Σκβορτσόφ στον τομέα της ειδικότητάς του και πάνω σ' ένα ζήτημα, για το οποίο δεν μπορεί κανείς, παρ' όλη την επιθυμία του, «να παραθέσει περικοπές» από τον Μάρξ. Και γιεννιέται το ερώτημα: τί σχέση έχουν αυτά τα επιχειρήματα για την «ιστορική» ταξινόμηση των *κοινοτήτων* όταν εγώ μιλάω για το

* Βλ. σε αυτό τον τόμο, σελ. 97. Η Σύγγ.

χωρισμό σέ ομάδες τῶν στοιχείων κατά νοικοκυριό; Μέ ποιό θαυματουργό τρόπο μπορεί ἡ ταξινόμηση τῶν σημερινῶν κατά νοικοκυριό στοιχείων «νά μεπρδέψει ὀριστικά» τά ἀπό καιρό διαπιστωμένα ἱστορικά στοιχεία γιά τίς κοινότητες; Γιατί ὁ κ. Σκβορτσόφ ἔχει τό δικαίωμα νά χρησιμοποιεῖ στό δοσμένο ζήτημα τή λέξη «ἱστορική», μόνο στό βαθμό πού γυρίζει τίς πλάτες του στήν ἱστορία: ἂν ἡ ταξινόμηση τῶν κοινοτήτων ἀνάλογα μέ τήν ἔκταση τοῦ κλήρου πού ὑπάρχει γιά κάθε ἄτομο γραμμένο στούς φορολογικούς καταλόγους ἀνήκει στήν ἱστορία τῶν ὄσων ἐγιναν πρὶν ἀπό 40 χρόνια, τότε κι αὐτό πού συντελεῖται τώρα μπροστά στά μάτια μας μέ ὄλο καί μεγαλύτερη ταχύτητα, εἶναι ἐπίσης ἱστορία. Παρακάτω. Εἶναι ἐντελῶς ἀνεξήγητο πῶς ἓνας ἄνθρωπος, πού ἀσχολεῖται μέ τή στατιστική τῶν ζέμστρο καί πού μιλάει γιά ὄλα τά πράγματα μονάχα μέ ὕφος προφήτη, μπορεί νά γράφει ὅτι «ὑπάρχουν δύο ταξινομήσεις» (τῶν κοινοτήτων ἀνάλογα μέ τόν κλῆρο καί τῶν νοικοκυριῶν ἀνάλογα μέ τόν κλῆρο), ὅταν ὄλοι ξέρουν, ὅτι *ὑπάρχουν πάρα πολλά εἶδη ταξινομήσεων*: καί ἀνάλογα μέ τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, καί ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ζῶων ἐργασίας, καί ἀνάλογα μέ τά ἐργατικά χέρια, καί ἀνάλογα μέ τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν γῆς, καί ἀνάλογα μέ τήν κατοχή σπιτιοῦ κτλ.; Πῶς μπορεί ὁ κ. Σκβορτσόφ τόσο κατηγορηματικά καί *χωρίς ἔχθος αἰτιολογίας* νά κηρύχτει «ἀντικειμενική» μόνο τήν ταξινόμηση μέ βάση τόν γεωργικό κλῆρο, ἐνῶ τό ἐπίμαχο ζήτημα εἶναι ἀκριβῶς ἂν ἡ ταξινόμηση αὐτή εἶναι *ἀντικειμενική*; Γιά πολλούς νομούς δείχνω ὅτι ἡ κατανομή τῆς γῆς τῶν γεωργικῶν κλήρων ἀνάμεσα στά νοικοκυριά χαρακτηρίζεται ἀκόμα καί σήμερα ἀπό μιά σχετικά πολύ σημαντική «ἰσοπέδωση» (σέ 20% εὐκατάστατα νοικοκυριά μέ 26–30% τοῦ πληθυσμοῦ ἀναλογοῦν τά 29–36 % τῶν γεωργικῶν κλήρων σέ διάφορους νομούς ἢ ομάδες νομῶν), ἐνῶ ἡ κατανομή τῶν *ἀντικειμενικῶν* δειχτῶν τῆς οικονομίας, τῶν ζῶων ἐργασίας, τῆς καλλιεργούμενης ἔκτασης, τῶν βελτιωμένων ἐργαλείων κτλ. εἶναι παντοῦ καί πάντα χωρίς ἐξαιρέση, *ἀσύγκριτα λιγότερο*, ἰσοπεδωτική. Ὁ κ. Σκβορτσόφ καταφέρνει νά κριτικάρει — καί νά κάνει μάλιστα σκόνη — τίς θέσεις μου, χωρίς νά θίγει οὔτε μέ μιά λέξη τήν οὐσία τῆς ὑπόθεσης.

Εἶναι αὐτονόητο, ὅτι μιά καί δέν εἶμαι στατιστικός στήν εἰδικότητα, δέν εἶχα καμιά ἀξίωση νά λύσω τό ζήτημα τῆς ταξινόμησης. Νομίζω ὅμως ὅτι γιά τά βασικά ζητήματα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο (καί τό ζήτημα τῶν μεθόδων ταξινόμησης

τῶν στοιχείων γιά τά νοικοκυριά εἶναι βασικό ζήτημα, ὅπως τό τονίζω στό μέρος πού παραθέτει ὁ κ. Σκβορτσόφ) ἔχουν δικαίωμα καί εἶναι μάλιστα ὑποχρεωμένοι νά μιλοῦν ὄχι μόνο οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο, ἀλλά καί ὄλοι οἱ οἰκονομολόγοι. Δέν μπορεῖ νά φανταστεῖ κανεῖς ἕναν οἰκονομολόγο, πού μελετάει τήν οἰκονομική πραγματικότητα τῆς Ρωσίας, πώς θά μπορούσε νά τά βγάλει πέρα χωρίς τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Κι ἂν ἡ στατιστική τῶν ζέμστβο θά ἀκολουθεῖ δικό της δρόμο καί ἡ δουλιά τῶν οἰκονομολόγων ἕναν ἄλλο δικό της δρόμο, τότε οὔτε ἡ μιά οὔτε ἡ ἄλλη θά πετύχουν ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα. Ὅτι ἡ ταξινομήση μέ βάση τόν γεωργικό κληρο, δέν εἶναι ἱκανοποιητική ἀντικειμενική ταξινομήση, τό παραδέχτηκαν πιά ἐνμέρει καί οἱ ἴδιοι οἱ στατιστικοί τῶν ζέμστβο, πού ἔκαναν μιά σειρά ταξινομήσεις μέ βάση τά ζῶα ἐργασίας καί τήν καλλιεργούμενη ἔκταση, πού τίς χρησιμοποίησα στό βιβλίο μου. Ἄκριβῶς τώρα, πού ἡ σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος ὑπογραμμίζεται ἰδιαίτερα σχεδόν ἀπ' ὄλους τοὺς μαρξιστές καί δέν τήν ἀρνοῦνται καί οἱ οἰκονομολόγοι τῶν ἄλλων κατευθύνσεων, θά ἦταν πολύ ἀπαραίτητο νά ἐπανεξεταστεῖ τό ζήτημα αὐτό. Ὁ κ. Σκβορτσόφ ὅμως ἀντί κριτική σερβίρει σπουδαιοφανεῖς μὲν, ἀλλά κενές φράσεις σάν κι αὐτή: «χρειάζεται μιά συνόψιση τῶν συλλογῶν τῶν ζέμστβο μέ λεπτομερειακό ὑπολογισμό τῆς παραγωγῆς καί τῆς ἀναπαραγωγῆς τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, ἔτσι πού ὅποιος θέλει νά μπορεῖ νά πάρει στά χέρια του μιά τέτλια συλλογή καί νά ἐλέγξει τά „συμπεράσματα“ τῶν κ. κ. Ἰλίν, Πόστνικοφ καί Γκούρβιτς» (2292). Φυσικά, «χρειάζεται μιά συνόψιση», ὅμως γιά νά μή μένουν τά λόγια αὐτά κούφια λόγια καί γιά νά μπορέσει πραγματικά ἡ συνόψιση νά δώσει ἀπάντηση στά κυριότερα προβλήματα, πού προβάλλει τό σημερινό οἰκονομικό καθεστῶς τῆς Ρωσίας καί ἡ ἐξέλιξη αὐτοῦ τοῦ καθεστώτος, εἶναι ἀπαραίτητο νά τεθεῖ καί νά ἐξεταστεῖ ὀλόπλευρα τό βασικό ζήτημα γιά τίς μεθόδους τῆς συνόψισης, νά ἐξεταστεῖ ἀπαραίτητα στή γενική φιλολογία καί ὄχι μονάχα στοὺς κύκλους τῶν στατιστικῶν τῶν ζέμστβο καί πολύ περισσότερο μέσα στοὺς τέσσερες τοίχους τοῦ ἑνός ἢ τοῦ ἄλλου γραφείου στατιστικῆς τῶν ζέμστβο. Αὐτό τό ζήτημα τό ἔβαλα στό βιβλίο μου καί προσπάθησα νά χαράξω τή λύση του. Φυσικά, δέ θά κρίνω ἐγώ τήν ὀρθότητα τῆς λύσης, ἔχω ὅμως τό δικαίωμα νά βγάλω τό συμπέρασμα, ὅτι ὁ κ. Σκβορτσόφ, παρ' ὄλο τό τρομερό ὕφος του, δέν εἶπε ἀπολύτως τίποτα γιά τό ζήτημα αὐτό, ἀλλά παρουσιάστηκε χωρίς κανένα λόγο συνήγορος τῆς ρουτίνας, συνήγορος μιάς

ἀποψης πού ἀκόμα καί τό 1885 ἦταν παλιά (βλ. τήν ὑποσημείωση 2 στή σελ. 58* τῆς «Ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ», ὅπου ἀναφέρω περικοπές ἀπό τό ἄρθρο τοῦ κ. Β. Β. «Ὁ νέος τύπος τῶν τοπικῶν στατιστικῶν ἐκδόσεων», ὅπου ἀναγνωρίζει ὅτι «πρέπει τά ἀριθμητικά στοιχεῖα νά μή ἀναφέρονται σέ ἕνα τέτιο συνονθύλευμα ποικιλόμορφων ἀγροτικῶν οἰκονομικῶν ὁμάδων, ὅπως εἶναι τό χωριό ἢ ἡ κοινότητα, μά στίς ἴδιες αὐτές τίς ὁμάδες», καί βάζω τήν ἐρώτηση, γιατί ὁ ἴδιος ὁ κ. Β. Β. δέ χρησιμοποίησε προσωπικά οὔτε μιά φορά τά στοιχεῖα γι' αὐτές τίς ποικιλόμορφες ὁμάδες;).

Τελειώνοντας θά πῶ μερικά λόγια γιά τήν «ὀρθοδοξία», πού δέν εἶναι περιττά, γιατί ἡ ἐμφάνιση τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ στό ρόλο τοῦ «ἀληθινοῦ» μαρξιστῆ κάνει πολύ ἐπιταχτικό τόν ὅσο τό δυνατό ἀκριβέστερο καθορισμό τῆς θέσης του, ἄν ἐπιτρέπεται νά ἐκφραστοῦμε ἔτσι. Χωρίς καθόλου νά θέλω νά βάλω στήν ἴδια μοίρα τόν κ. Σκβορτσόφ μέ τόν κ. Μπ. Ἀβίλοφ, ὡστόσο θεωρῶ ἀπαραίτητο νά θίξω ἕνα σημεῖο ἀπό τό ἄρθρο τοῦ τελευταίου πού δημοσιεύτηκε στό ἴδιο τεύχος τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσογε Ὀμποζρένιγε». Στό τέλος τοῦ Postscriptum** ὁ κ. Μπ. Ἀβίλοφ λέει: «Ὁ κ. Ἰλίν (εἶναι) ὑπέρ τῆς „ὀρθοδοξίας“. Μοῦ φαίνεται ὅμως ὅτι γιά τήν ὀρθοδοξία, δηλαδή γιά τήν ἀπλή ἐρμηνεῖα τοῦ Μάρξ, ὑπάρχει ἀκόμα μεγάλη ἀπόσταση. . .» (σελ. 2308). Νομίζω ὅτι οἱ λέξεις πού ὑπογράμμισα εἶναι μάλλον παραδρομή τῆς γλώσσας, γιατί εἶπα ἀπολύτως συγκεκριμένα, ὅτι λέγοντας ὀρθοδοξία δέν ἐννοῶ καθόλου τήν ἀπλή ἐρμηνεῖα τοῦ Μάρξ. Στό ἴδιο ἀκριβῶς ἄρθρο, πού ἔχει ὑπόψη του ὁ κ. Μπ. Ἀβίλοφ, ὕστερα ἀπό τίς λέξεις: «Ὁχι, ἄς μείνουμε καλύτερα „κάτω ἀπό τή σημαία τῆς ὀρθοδοξίας“», λέγεται: «Ἄς μή πιστεύουμε ὅτι ἡ ὀρθοδοξία ἐπιτρέπει νά παίρνει κανεῖς ὁ,τιδήποτε δογματικά, ὅτι ἡ ὀρθοδοξία ἀποκλείει τήν κριτική ἐφαρμογή καί τήν παραπέρα ἀνάπτυξη, ὅτι ἐπιτρέπει νά συγκαλύπτονται τά ἱστορικά ζητήματα μέ ἀφηρημένα σχήματα. Ἄν ὑπάρχουν ὀρθόδοξοι μαθητές, πού ἔπесαν σέ τέτια πραγματικά βαριά ἁμαρτήματα, τό σφάλμα πέφτει ὀλοκληρωτικά σ' αὐτούς τούς μαθητές καί διόλου στήν ὀρθοδοξία, πού χαρακτηρίζεται ἀπό διαμετρικά ἀντίθετες ἰδιότητες» («Ναούτσογε Ὀμποζρένιγε»,

* Βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 96. Ἡ Σύντ.

** — ὕστερόγραφο. Ἡ Σύντ.

1899, τεύχος 8, σελ. 1579*)¹⁷⁴. *Έτσι είπα άπερίφραστα, ότι τό νά παραδεχόμαστε ό,τιδήποτε άνεξέταστα, τό νά άποκλείουμε τήν κριτική έφαρμογή και άνάπτυξη, άποτελεί βαρύ άμάρτημα και για νά έφαρμόζουμε και για νά άναπτύσσουμε δέ φτάνει, προφανώς, ή «άπλή έρμηνεία». *Η διαφωνία άνάμεσα στους μαρξιστές, πού είναι υπέρ του λεγόμενου «νέου κριτικού ρεύματος» και σ' αὐτούς, πού είναι υπέρ τής λεγόμενης «όρθοδοξίας» είναι, ότι και οί μέν και οί δέ θέλουν από διάφορες κατευθύνσεις νά έφαρμόζουν και νά άναπτύσσουν τόν μαρξισμό: μερικοί θέλουν νά μείνουν συνεπείς μαρξιστές, άναπτύσσοντας τίς βασικές θέσεις του μαρξισμού άνάλογα μέ τίς συνθήκες πού αλλάζουν και τίς τοπικές ιδιομορφίες τών διάφορων χωρών και έπεξεργαζόμενοι παραπέρα τή θεωρία του διαλεκτικού ύλισμου και τής πολιτικο-οικονομικής διδασκαλίας του Μάρξ. Οί άλλοι άπορίπτουν μερικές λίγο-πολύ ούσιαστικές πλευρές τής διδασκαλίας του Μάρξ, λχ., στή φιλοσοφία δέν τάσσονται στό πλευρό του διαλεκτικού ύλισμου, αλλά στό πλευρό του νεοκαντιανισμού και στήν πολιτική οίκονομία στό πλευρό αὐτών πού άποδίδουν σέ μερικές διδασκαλίες του Μάρξ ένα «χαρακτήρα σκοπιμότητας» κτλ. Γι' αὐτό οί πρώτοι κατηγοροῦν τούς δεύτερους για έκλεκτικισμό, και, κατά τή γνώμη μου, τούς κατηγοροῦν άπολύτως δικαιολογημένα. Οί δεύτεροι όνομάζουν τούς πρώτους «όρθόδοξους», και όταν χρησιμοποιεί κανείς αὐτή τήν έκφραση, δέν πρέπει ποτέ νά ξεχνάει ότι δόθηκε στους αντίπαλους κατά τήν ώρα τής πολεμικής, ότι οί «όρθόδοξοι» δέν άπορίπτουν τήν κριτική γενικά, αλλά μόνο τήν «κριτική» τών έκλεκτικῶν (πού θά είχαν τό δικαίωμα νά όνομάζονται όπαδοί τής «κριτικής», μόνο στό βαθμό πού ή διδασκαλία του Κάντ και τών όπαδῶν του όνομάζεται στήν ιστορία τής φιλοσοφίας «κριτικισμός», «κριτική φιλοσοφία»). Στο ίδιο άρθρο άνάφερα και τούς συγγραφείς (σελ. 1569 ύποσημείωση, και σελ. 1570 ύποσημείωση**), πού κατά τή γνώμη μου είναι οί εκπρόσωποι τής συνεπούς και τής ένιαίας και όχι τής έκλεκτικής άνάπτυξης του μαρξισμού και πού έκαναν για τήν άνάπτυξη αὐτή — και στόν τομέα τής φιλοσοφίας, και στόν τομέα τής πολιτικής οίκονομίας, και στόν τομέα τής ιστορίας και τής πολιτικής — άσύγκριτα περισσότερα, λχ. από τόν Ζόμπαρτ ή τόν Στάμμελρ***, πού ή άπλή επανάληψη τών έκ-

* Βλ. *Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 77. *Η Σύντ.

** Βλ. *Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 65 και 66. *Η Σύντ.

*** Σύγκρινε τίς σωστές παρατηρήσεις του Γ. Κοβνοφ ενάντια στόν Στάμμελρ. *Ένα μέρος του άρθρου του Κοβνοφ μεταφράστηκε στό περιοδικό

λεκτικῶν ἀπόψεων τους θεωρεῖται σήμερα ἀπό πολλούς ἕνα μεγάλο βῆμα πρὸς τὰ μπρός. Δέ νομίζω πὼς πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τελευταῖα οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς ἐκλεκτικῆς κατεύθυνσης συσπειρώθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν Ἐντ. Μπέρνσταϊν. Θά περιορισθῶ σ' αὐτές τὶς σύντομες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν «ὀρθοδοξία» μου καὶ γιατί αὐτὸ δέν ἀφορᾷ ἄμεσα τὸ θέμα τοῦ ἄρθρου μου, καὶ γιατί δέν ἔχω τὴ δυνατότητα ν' ἀναπτύξω διεξοδικότατα τὶς ἀπόψεις τῶν πρώτων καὶ πρέπει νὰ παραπέμψω τοὺς ἐνδιαφερόμενους στὴ γερμανικὴ φιλολογία. Στὸ δοσμένο ζήτημα οἱ ρωσικὲς διαφωνίες ἀποτελοῦν μόνο ἀπόηχο τῶν γερμανικῶν, καὶ χωρὶς νὰ γνωρίσει κανεὶς τὶς τελευταῖες, δέν μπορεῖ ν' ἀποχτήσει ἀπόλυτα ἀκριβῆ ἰδέα γιὰ τὴν οὐσία τῶν διαφωνιῶν*.

«Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε» τὸ 1899. Ἐπειτα σύγκρινε τὸν Μπ. Λβόφ: «Ὁ κοινωνικὸς νόμος» (στὸ ἴδιο) καὶ τὴ μετάφραση τοῦ ἄρθρου τοῦ κ. Σάντι Γκοῦντερ, πού ὑποσχέθηκε νὰ δώσει τὸ «Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε» τὸ 1900.

* Ἀκριβῶς σέ τέτιο ἐκλεκτικισμό καταλήγει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ «καινούργια» «κριτικὴ» κατεύθυνση, πού «ἀρχίζει νὰ διαγράφεται» τελευταῖα στὴ φιλολογία μας (βλ. τὰ ἄρθρα τοῦ Στροῦβε στὸ «Ζίζν», 1899, τεῦχος 10 καὶ 1900, τεῦχος 2 καὶ τοῦ Τ.-Μπαρὰνόβσκι στὸ «Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε», 1899, τεῦχος 5, 1900, τεῦχος 3). Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς παραπάνω συγγραφεῖς ἄρχισε «νὰ διαγράφει» τὴν τάση του γιὰ ἐκλεκτικισμό ἐδῶ καὶ περισσότερο ἀπὸ πέντε χρόνια στίς «Κριτικὲς παρατηρήσεις» του, καὶ ἄμεσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή τους ἔγινε (ὡς εὐαρεσθηθεὶ νὰ θυμηθεῖ ὁ Στροῦβε) μιὰ προσπάθεια «ν' ἀνοίξουν τὰ μάτια» τοῦ κοινοῦ σχετικὰ μὲ τὸ ἀνακάτεμα τοῦ μαρξισμοῦ μὲ τὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη¹⁷⁵ πού ὑπάρχει στίς ἀπόψεις του. Γι' αὐτὸ εἶναι περίεργο ν' ἀκοῦς ἀπὸ τὸν Στροῦβε τὴν παρακάτω φράση: «Ἀποδείχτηκε ἴσαμε τώρα ὄχι μόνο ἀνώφελο, ἀλλὰ καὶ ἐπιζήμιο νὰ κλείνει κανεὶς ἀπλῶς τὰ μάτια μπρὸς στὴ λεγόμενη (ἀσφαλῶς ἄδικοι *λεγόμενι*; Β. Ι.) „ἀστικὴ“ κριτικὴ τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ καὶ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἐπανάληψη καὶ τὴν παράφρασή της» («Ζίζν», τεῦχος 2, 305). «Νὰ κλείνει κανεὶς ἀπλῶς τὰ μάτια» ὄχι μόνο στὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη, ἀλλὰ καὶ στίς πιὸ ἀνόητες θεωρίες, ἀκόμα καὶ ἴσαμε τὸν ἀκρότατο σκοταδισμό, εἶναι φυσικὰ ὀπωσδήποτε ἐπιζήμιο. Πρόκειται γιὰ μιὰ χιλιοειπωμένη κοινοτοπία. Ὅμως ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ μὴ κλείνει τὰ μάτια στὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη, νὰ τὴν παρακολουθεῖς, νὰ τὴ χρησιμοποιεῖς, ἀντικρύζοντάς την *κριτικὰ* καὶ χωρὶς νὰ κάνεις παραχωρήσεις στὸ ζήτημα τῆς ἐσωτερικῆς συνοχῆς καὶ τῆς καθαρότητος τῆς κοσμοθεωρίας, κι ἄλλο πράγμα εἶναι νὰ καταθέτεις τὰ ὄπλα μπρὸς στὴν ἀστικὴ ἐπιστήμη καὶ νὰ ἐπαναλαβαίνεις λχ. κάτι κουβέντες γιὰ τὴ «μονομέρεια» τοῦ Μάρξ κτλ., πού ἔχουν ἐντελῶς καθορισμένο νόημα καὶ σημασία. Ἐπειτα, ἂν πρόκειται ν' ἀρχίσουμε νὰ μιᾶμε γιὰ «ἐπαναλήψεις καὶ παραφράσεις», τότε μήπως ἡ ἐπανάληψη καὶ ἡ παράφραση τοῦ Μπέμ-Μπάμπερκ καὶ τοῦ Βίτσερ, τοῦ Ζόμπαρτ καὶ τοῦ Στάμμλερ ἀξίζουν αὐτές καθαυτές α *priori* περισσότερὴ προσοχὴ ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη καὶ παράφραση τοῦ

Μάρξ; Είναι δυνατό ό Στρούβε πού κατάφερε (στή ρωσική φιλολογία, προσέξτε το) νά δεί τή ζημιά (sic!) από τήν επανάληψη του Μάρξ, νά μή έχει προσέξει καί νά μή προσέχει τή ζημιά από τήν άκριτη επανάληψη των μοντέρνων διορθώσεων πού γίνονται από τή μοντέρνα άστική «έπιστήμη»; Πόσο έπρεπε ν' απομακρυνθεί από τον μαρξισμό, γιά νά φτάσει σε μιά παρόμοια άποψη καί σε τέτιο άσυγχώρητο «κλείσιμο των ματιών» μπροστά στό σημερινό «κλονισμό τής σκέψης»; Στο τέλος του άρθρου του ό Στρούβε διατυπώνει ειδική εϋχή νά έκφράσω τή γνώμη μου σχετικά μέ τά ζητήματα πού θέτει ή λεγόμενη «κριτική». Πάνω σ' αυτό θά τονίσω, ότι τώρα μέ άπασχολεί ιδιαίτερα τό ζήτημα τής σύγχρονης έκλεκτικής κατεύθυνσης στή φιλοσοφία καί στήν πολιτική οίκονομία καί ότι δέ χάνω άκόμα τήν έλπίδα νά παρουσιάσω άργότερα μιά συστηματική άνάλυση αϋτής τής κατεύθυνσης¹⁷⁸. Νά κυνηγώ όμως κάθε χωριστό «βασικό λάθος» καί «βασική άντινομία». . . του έκλεκτικισμού, μου φαίνεται (ας μου τό συγχωρέσουν οι αξιότιμοι «κριτικοί»!) άπλούστατα χωρίς ένδιαφέρον. Γι' αυτό περιορίζομαι τώρα νά εϋχηθώ μέ τή σειρά μου: νά διαγραφεί ή νέα «κριτική κατεύθυνση» μέ πλήρη σαφήνεια χωρίς νά περιορίζεται μονάχα στους ύπαινιγμούς. Όσο γρηγορότερα γίνει αυτό τόσο καλύτερα θάναι, γιατί τόσο λιγότερη θά είναι ή σύγχυση καί τόσο πió ξεκάθαρα θά καταλαβαίνει τό κοινό τή διαφορά άνάμεσα στον μαρξισμό καί στή νέα «κατεύθυνση» τής άστικής κριτικής του Μάρξ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

¹ Τό βιβλίο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶναι ἀποτέλεσμα τεράστιας ἐρευνητικῆς δουλιᾶς, πού βάσταξε πάνω ἀπό τρία χρόνια. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἄρχισε νά δουλεύει ἐντατικά γιά τό γράψιμο τοῦ βιβλίου του στή φυλακή, λίγο ὕστερα ἀπό τή σύλληψή του γιά τήν ὑπόθεση τῆς ὀργάνωσης τῆς Πετρούπολης «Ἐνωση ἀγώνα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς ἐργατικῆς τάξης» καί τελείωσε τή συγγραφή του στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε. Τή συγκέντρωση ὅμως στοιχείων γιά τό βιβλίο του τήν εἶχε ἀρχίσει πολύ πρὶν καταπιστεῖ μέ τή συγγραφή του.

Στό πρῶτο κιάλας γράμμα του ἀπό τή φυλακή, στίς 2 τοῦ Γενάρη 1896, ὁ Λένιν γράφει: «Ἐχω ἕνα σχέδιο, πού μέ ἀπασχολεῖ πολύ ἀπό τή μέρα τῆς σύλληψής μου, κι ὅσο περνάει ὁ καιρός τόσο μ' ἀπασχολεῖ περισσότερο. Ἀπό καιρό ἀκόμα εἶχα ἀρχίσει νά ἀσχολοῦμαι μ' ἕνα οἰκονομικό ζήτημα (μέ τό ζήτημα τῆς πούλησης τῶν ἐμπορευμάτων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στό ἐσωτερικό τῆς χώρας), συγκέντρωσα ὀρισμένη βιβλιογραφία, ἔκανα ἕνα σχέδιο ἐπεξεργασίας τῶν σχετικῶν στοιχείων, ἔγραψα μάλιστα καί κάτι, σκοπεύοντας νά ἐκδόσω τήν ἐργασία μου ἄχωριστό βιβλίο, ἀν ξεπεράσει τίς διαστάσεις ἐνός ἀρθροῦ περιοδικοῦ. Δέ θά ἤθελα καθόλου ν' ἀφήσω αὐτή τήν ἐργασία, ἀλλά τώρα, ὅπως φαίνεται, πρέπει νά διαλέξω ἕνα ἀπό τά δυό: ἢ νά τή γράψω ἐδῶ, ἢ νά τήν ἐγκαταλείψω πέρα γιά πέρα» (Ἀπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 37ος, σελ. 18).

Ἡ «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» προοριζόταν γιά τό νόμιμο τύπο, καί γι' αὐτό τό λόγο ὁ Λένιν ἔπρεπε νά δώσει στό ἔργο του μιά τέτια μορφή κι ἕναν τέτιο τίτλο, ὥστε ἡ τσαρική λογοκρισία νά μή παρεμποδίσει τήν ἐκδοση. «Ἐνας τίτλος πιό σεμνός καί πιό βαρῦς εἶναι ἐνδεδειγμένος γιά τή λογοκρισία» — ἔγραφε ὁ Λένιν σ' ἕνα γράμμα του ἀπό τήν ἐξορία (στόν ἴδιο τόμο, σελ. 136).

Ὅταν ἄρχισε τή δουλιά γιά τήν «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ὁ Λένιν ἔπαιρνε ὑπόψη του, ὅτι γιά τό βιβλίο θά χρειαστεῖ μιά μεγάλη, ἐπισταμένη ἐρευνητική δουλιά, μελέτη κι ἐπεξεργασία ἐνός τεράστιου ὄγκου στοιχείων. Σκιαγραφώντας τό σκελετό ἢ τό σχῆμα τοῦ μελλοντικοῦ βιβλίου, ὁ Λένιν ἔγραφε:

«Ὁ κατάλογος τῶν βιβλίων χωρίζεται σέ δυό μέρη, ὅπως χωρίζεται καί τό ἔργο μου: Α. — Γενικό θεωρητικό μέρος. Τό μέρος αὐτό ἀπαιτεῖ λιγότερα βιβλία, ἔτσι πού ἐλπίζω ἐν πάση περιπτώσει νά τό γράψω, ἀπαιτεῖ ὅμως περισσότερη προπαρασκευαστική δουλιά. Β. — Ἐφαρμο-

γή των θεωρητικῶν θέσεων στά δεδομένα τῆς Ρωσίας. Τό μέρος αὐτό ἀπαιτεῖ πάρα πολλά βιβλία. Τῆ μεγαλύτερη δυσκολία θά παρουσιάσουν: 1) οἱ ἐκδόσεις τῶν ζεμιστρο. Ἄλλωστε ἔχω ἕνα μέρος τους, ἕνα ἄλλο μέρος θά μπορούσαμε νά τό παραγγεῖλουμε (μικρές μονογραφίες) κι ἕνα μέρος νά τό προμηθευτοῦμε μέσω γνωστῶν μας στατιστικῶν 2) οἱ κυβερνητικές ἐκδόσεις: ἐργασίες ἐπιτροπῶν, ἐκθέσεις καί πραχτικά συνεδριῶν κτλ. Ἐδῶ πρόκειται γιά σοβαρό ζήτημα· τά ὑλικά αὐτά θά εἶναι δυσκολότερο νά τά προμηθευτοῦμε. Ὅρισμένα ὑπάρχουν στή βιβλιοθήκη τῆς ΕΟΕ (Ἐλευθέρης οἰκονομικῆς ἐταιρίας· βλ. σημείωση 87. Σύντ.), νομίζω μάλιστα τά περισσότερα» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 37ος, σελ. 19).

Τά βασικά στάδια καί οἱ συνθήκες τῆς δουλιᾶς γιά τή συγγραφή τοῦ βιβλίου φωτίζονται λεπτομερειακά στήν ἀλληλογραφία τοῦ Λένιν μέ τους δικούς του, στίς ἀναμνήσεις τῶν δικῶν του καί τῶν συνεργατῶν του. Ἡ Α. Ι. Ουλιάνοβα-Ἐλιζάροβα σημειώνει ὅτι ὁ Λένιν δούλευε πάρα πολύ στή φυλακή: «Ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ἀποφάσισε νά χρησιμοποιήσει τίς βιβλιοθήκες τῆς Πετροῦπολης γιά νά μαζέψει στοιχεῖα γιά τήν ἐργασία πού ἔβαλε σάν σκοπό νά γράψει, στοιχεῖα πού, ὅπως ἤξερε, δέ θά βρεῖ στήν ἐξορία. Καί καταπίαστηκε ἐντατικά μέ τή δουλιά, μελετώντας στή φυλακή πάρα πολλές πηγές καί κρατώντας πάρα πολλές σημειώσεις. Τοῦ κουβαλοῦσα μέ τό τσουβάλι τά βιβλία ἀπό τή βιβλιοθήκη τῆς Ἐλευθέρης οἰκονομικῆς ἐταιρίας, τῆς Ἀκαδημίας τῶν ἐπιστημῶν κι ἀπό ἄλλες ἐπιστημονικές βιβλιοθήκες» («Προλετάρσκαγια Ρεβολιούτσιγια», τεῦχος 3, 1924, σελ. 113).

Ὁ Λένιν δούλευε γιά τό βιβλίο του καί στό δρόμο γιά τήν ἐξορία. Στό γράμμα του τῆς 15 τοῦ Μάρτη 1897 λέει, ὅτι στό δρόμο ἔριξε μιά ματιᾶ «στά βιβλία πού ἔχει δανειστεῖ γιά λίγον καιρό» κι ἐτοιμάζεται ἀπό τό Κρασνογιάρσκ νά τά στείλει πίσω. Ὅσον καιρό μένει ὁ Λένιν στό Κρασνογιάρσκ ἐπισκέπτεται τή δημοτική βιβλιοθήκη τῆς πόλης καί τήν ἀτομική βιβλιοθήκη τοῦ ἔμπορα Γιούντιν καί ἀξιοποιεῖ ὅλα τά χρήσιμα γιά τή δουλιά του βιβλία καί περιοδικά.

Στήν ἐξορία, ὁ Λένιν ἐξακολοθεῖ νά δουλεύει ἐντατικά γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ἀπό τή στιγμή πού φτάνει στήν ἐξορία ὁ Λένιν δείχνει μεγάλη φροντίδα νά βρεθοῦν καί νά τοῦ σταλοῦν τά βιβλία πού του χρειάζονται. Γι' αὐτό τό ζήτημα γράφει ἐπαπειλημένα στά γράμματα πού στέλνει στούς δικούς του καί στούς γνωστούς του. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1897 ὁ Λένιν ἀρχίζει νά παίρνει ταχτικά τά ἀναγκαῖα ὑλικά καί νά μελετᾶ τίς καινούργιες πηγές, ἰδιαίτερα τίς πολυάριθμες στατιστικές συλλογές. Πολλά βιβλία τοῦ ἔφερε τήν ἀνοιξη τοῦ 1898 ἡ Ν. Κ. Κρούσκαγια, πού μετεκτοπίστηκε ἀπό τήν Οὐφά στό χωριό Σουσένσκογε.

Στά τρία χρόνια τῆς δουλιᾶς του γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὁ Λένιν μελέτησε καί ἐπεξεργάστηκε κριτικά ὅλη τήν οἰκονομική φιλολογία πού ἀφοροῦσε τή Ρωσία. Στό βιβλίο του ὁ Λένιν ἀναφέρει ἢ παραθέτει περικοπές ἀπό 500 καί πλεον ἐντυπα: βιβλία, συλλογές, ἔρευνες, ἐπισκοπήσεις, ἄρθρα. Στήν πραγματικότητα τά ἔργα πού μελέτησε καί χρησιμοποίησε ὁ Λένιν, ἀλλά δέν μῆταν στόν κατάλογο τῶν πηγῶν πού ἀναφέρει ὁ ἴδιος, εἶναι κατά πολύ περισσότερα. Ἄλλά κι αὐτός ὁ κατάλογος δίνει μιά εἰκόνα τῆς κολοσσιαίας δουλιᾶς, πού ἔκανε ὁ Λένιν στήν πορεία τῆς μελέτης τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ρωσικοῦ καπιταλισμοῦ.

«Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶχε τελειώσει στό πρόχειρο τόν Αὐγουστο τοῦ 1898. Ἀλλά καί ὕστερα ἀπ' αὐτό ὁ Λένιν ἐξακολουθοῦσε νά δουλεύει ἐντατικά τό βιβλίον. Ἡ τελική ἐπεξεργασία τοῦ χειρογράφου χρειάστηκε σημαντικό χρονικό διάστημα. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν χειρογράφων ἔληξε στά τέλη τοῦ Γενάρη τοῦ 1899.

Ὁ Λένιν ἄκουγε μέ προσοχή τίς παρατηρήσεις τῶν συντρόφων του καί τῶν δικῶν του, πού διάβασαν τό ἔργο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἀπό τό χειρόγραφο ἀκόμα. Κάθε κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἦταν ἀντιγραμμένο σέ χωριστό μικρό τετράδιο, πού ἐκτός ἀπό τή Ν. Κ. Κρούσκαγια τό διάβαζαν καί τό συζητοῦσαν καί οἱ ἄλλοι σοσιαλδημοκράτες, πού βρίσκονταν τότε ἐξορία στήν περιοχή τοῦ Μινουσίνσκ. «Ἡμασταν, ἄς ποῦμε, οἱ „πρῶτοι ἀναγνώστες“ τοῦ ἔργου „Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία“, — ἀναφέρει στίς ἀναμνήσεις του ὁ Γ. Μ. Κρζιζανόβσκι, πού ἦταν τότε ἐξόριστος κοντά στό χωριό Σουσένσκογε, — μελετούσαμε προσεχτικά ὅ,τι μᾶς ἔστελναν, καί μαζί μέ τίς παρατηρήσεις μας τά ἐπιστρέψαμε στόν Βλαντίμιρ Ἰλίτς. Ὁ Βλαντίμιρ Ἰλίτς ἔπαιρνε σοβαρά ὑπόψη του αὐτές τίς παρατηρήσεις».

Ὁ Λένιν δίνει λεπτομερεῖς ὑποδείξεις γιά τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου, τό σχῆμα του καί τά τυπογραφικά στοιχεῖα, σημειώνοντας, ὅτι μέ τό σχῆμα πού διάλεξε ὁ ἴδιος «ὄλο τό ἔργο θά χωρέσει σέ 30 τυπογραφικά φύλλα, σέ 500 περίπου σελίδες (οἱ πιά πολλές σελίδες θά ἦταν, ἴσως, παραπανίσιες καί κουραστικές γιά τόν ἀναγνώστη)» (στό ἴδιο, σελ. 130). Φρόντιζε νά εἶναι τό βιβλίον κατανοητό καί προσιτό, οἱ πίνακες καί τά διαγράμματα νά εἶναι καθαρή καί χειροποίητή ἐπιβεβαίωση τῶν συμπερασμάτων τοῦ συγγραφέα. Στίς ἀρχές τοῦ Μάρτη ὁ Λένιν πῆρε τά πρῶτα δεκαεξασέλιδα τοῦ βιβλίου κι ἔμεινε «ἐξαιρετικά ἱκανοποιημένος» ἀπ' αὐτά, ὅπως γράφει σ' ἕνα γράμμα του πρὸς τοὺς δικούς του.

Τό βιβλίον «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» κυκλοφόρησε μέ τό ψευδώνυμο «Βλαντίμιρ Ἰλίν» στά τέλη τοῦ Μάρτη 1899. Στήν ἐφημερίδα «Ρούσκιε Βέντομοστι» στίς 15 τοῦ Ἀπρίλη 1899 εἶχε δημοσιευτεῖ ἀγγελία γιά τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου: «*Βλαντίμιρ Ἰλίν*. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό προτῆς διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Τιμή 2 ρ. 50 κ. Σελίδες 480».

Ὁ Λένιν πῆρε τό βιβλίον στίς ἀρχές τοῦ Μᾶη. «Ἀπό τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ βιβλίου εἶμαι πολύ ἱκανοποιημένος, — γράφει ὁ Λένιν. — Ἐκδόθηκε ὑπέροχα. . .»

Τό βιβλίον «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» βγήκε σέ 2400 ἀντίτυπα, τира́з πού ἐξαντλήθηκε πολύ γρήγορα. Τό βιβλίον κυκλοφοροῦσε κυρίως στοὺς κύκλους τῆς σοσιαλδημοκρατικῆς διανοήσεως, στή σπουδάζουσα νεολαία, ὅπως καί στοὺς ἐργατικούς ὁμίλους μέσω τῶν προπαγανδιστῶν.

Ὁ ἀστικός τύπος προσπάθησε νά παρασιωπήσει τό ἐπιστημονικό ἔργο τοῦ Λένιν. Μόνο τό φθινόπωρο τοῦ 1899 ἐμφανίστηκαν οἱ πρῶτες βιβλιοκρισίες. Σέ μιά ἀπό τίς βιβλιοκρισίες ὁ Λένιν ἔδωσε συντριπτική ἀπάντηση στό ἄρθρο τοῦ «Ἀκριτῆ κριτικῆ», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ναούτσονγε Ὁμποζρένιγε», τεῦχος Μᾶη-Ἰούνη 1900 (βλ. σέ τοῦτο τόν τόμο, σελ. 639-665).

Τό 1908 βγήκε ἡ δευτέρα ἐκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (βλ. σημ. 6). Στά χρόνια τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας (σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς 1 τοῦ Ὀχτώβρη 1957) τό βιβλίον τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ἐκδόθηκε 75 φορές, μέ

συνολικό τιράζ 3 372 000 αντίτυπα σέ 20 γλώσσες τῶν λαῶν τῆς ΕΣΣΔ. Ἀκόμη, τό βιβλίον βγήκε στά ἀγγλικά, στά γαλλικά, στά ἰσπανικά, στά κινέζικα, στά τσέχικα, στά οὐγγρικά, στά ἰαπωνέζικα, στά τούρκικα καί σ' ἄλλες ξένες γλώσσες.

Ἐνα μέρος ἀπό τά προπαρασκευαστικά ὕλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού χαρακτηρίζουν τόν ὄγκο καί τίς μεθόδους τῆς ἐρευνας τοῦ Λένιν στήν πορεία τῆς προετοιμασίας τοῦ ἔργου αὐτοῦ, δημοσιεύθηκε στή Λενινιστική συλλογή, τόμ. XXXIII, καί μῆκε καί στόν 4ο τόμο τούτης τῆς ἐκδόσεως, στόν ὁποῖο θά μποῦν κι ἄλλα προπαρασκευαστικά ὕλικά τοῦ ἔργου αὐτοῦ.

Τό βιβλίον δημοσιεύεται σύμφωνα μέ τή δεύτερη ἐκδοση (τοῦ 1908), πού θεωρήθηκε καί συμπληρώθηκε ἀπό τόν Λένιν· πάρθηκαν ἐπίσης ὑπόψη ὅλες οἱ παρατηρήσεις τοῦ συγγραφέα σχετικά μέ τήν πρώτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου τό 1899. — 1.

- ² Τό Φλεβάρη ἢ στίς ἀρχές τοῦ Μάρτη τοῦ 1899 ὁ Λένιν ἔλαβε στήν ἐξορία τό βιβλίον «Die Agrarfrage» («Τό ἀγροτικό πρόβλημα») τοῦ Κ. Κάουτσκι, πού τότε ἦταν ἀκόμα μαρξιστής. Τήν ἐποχὴ ἐκείνη τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» εἶχε πιά στοιχειοθετηθεῖ κι ὁ Λένιν ἀποφάσισε νά ἀναφερθεῖ στό ἔργο τοῦ Κάουτσκι στόν πρόλογο. Στίς 17 (29) τοῦ Μάρτη 1899 ὁ Λένιν ἔστειλε τό Postscriptum τοῦ προλόγου. «Ἄν δέν εἶναι ἀργά, — ἔγραφε στό γράμμα του, — πολύ θά ἠθελα νά δημοσιευθεῖ. . . Καί στήν περίπτωση ἀκόμα πού ἔχει στοιχειοθετηθεῖ ὁ πρόλογος, ἴσως νά εἶναι δυνατό νά στοιχειοθετηθεῖ καί τό Postscriptum». Ἡ προσθήκη στόν πρόλογο ἔπεσε στά χέρια τῆς λογοκρισίας καί ἐκεῖ ἀλλοιώθηκε. Σχετικά μ' αὐτό ὁ Λένιν γράφει στό γράμμα του τῆς 27 Ἀπρίλη 1899: «Ἄκουσα ὅτι τό Ρ. Σ. στόν πρόλογο ἄργησε, ὅτι ἔπεσε στά χέρια τῆς προληπτικῆς λογοκρισίας καί, ὅπως φαίνεται, „δεινοπάθησε“» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 34ος, σελ. 16). Πόσο δεινοπάθησε δέν μπορεῖ νά κρίνει κανεῖς γιατί λείπει τό χειρόγραφο.

Ὁ Λένιν ἀναφέρεται στό βιβλίον τοῦ Κάουτσκι γιά νά ὑπογραμμίσει ὅτι εἶναι ἴδιοι οἱ βασικοὶ νόμοι ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στήν ἀγροτική οἰκονομία τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί τῆς Ρωσίας, παρ' ὅλες τίς ἰδιομορφίες πού παρουσιάζει τό προτσές αὐτό στίς διάφορες χῶρες. — 7.

- ³ Ὁ τρίτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ βγήκε στά γερμανικά τό 1894 (ὁ πρόλογος τοῦ Ἐνγκελς στήν πρώτη ἐκδοση τοῦ τρίτου τόμου ἔχει ἡμερομηνία 4 τοῦ Ὀκτώβρη 1894). Τό 1896 ὁ τρίτος τόμος τοῦ «Κεφαλαίου» βγήκε στά ρωσικά σέ μετάφραση τοῦ Ν. Φ. Ντανιελσόν. — 7.
- ⁴ Στή δεύτερη ἐκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (1908) ἡ ἀρίθμηση τῶν παραγράφων ἄλλαξε, γιατί ὁ Λένιν ἔκανε στό βιβλίον μιά σειρά συμπληρώσεις. Τό μέρος ὅπου παραπέμπει ὁ Λένιν βρίσκεται σέ τούτη τήν ἐκδοση στό κεφ. II, ὑποκεφ. XII. — (Γ), σελ. 164-166. — 8.
- ⁵ Στήν Ἐταιρία γιά τήν ἐνίσχυση τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου στίς 17 τοῦ Φλεβάρη 1899 συζητήθηκε τό θέμα: «Μπορεῖ ἄραγε νά συμβιβαστεῖ ὁ ναροντικισμός μέ τόν μαρξισμό;». Στή συζήτηση πῆραν μέρος ἐκπρόσωποι τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ καί οἱ «νόμιμοι

μαρξιστές»: Β. Π. Βοροντσόφ, Π. Μπ. Στρούβε, Α. Α. Ίσάγεφ, Μ. Μ. Φιλίπκοφ, Α. Στάνγκε, Μ. Ι. Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, Ν. Β. Λεβίτσκι. Ὁ Βοροντσόφ στήν ὀμιλία του ἰσχυρίστηκε ὅτι οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «νεότερης τάσης τοῦ μαρξισμοῦ στή Δύση» βρίσκονται πῶς κοντά στοὺς ρώσους ναρόντικους, παρά στοὺς ρώσους μαρξιστές. Σύντομο ρεπορτάζ γι' αὐτή τὴ συνεδρίαση δημοσιεύτηκε στίς 19 τοῦ Φλεβάρη (3 τοῦ Μάρτη) 1899 στήν ἀντιδραστικὴ ἐφημερίδα «Νόβογε Βρέμια» τῆς Πετροῦπολης. — 9.

- 6 Ἡ δεύτερη ἐκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» βγήκε τὸ 1908. Ἡ ἀγγελία γιὰ τὴν ἐκδοσὴ του δημοσιεύτηκε τὸ Μάρτη τοῦ 1908 στὸ τεῦχος 10 τοῦ περιοδικοῦ «Κνίζναγια Λέτοπις». Γιὰ τὴν δεύτερη ἐκδοση ὁ Λένιν ξανακοίταξε τὸ κείμενο, διόρθωσε τὰ παροράματα, ἔκανε πολυάριθμες συμπληρώσεις κι ἔγραψε νέο πρόλογο γιὰ τὴν δεύτερη ἐκδοση, τὸν Ἰούλη τοῦ 1907. Στὴν δεύτερη ἐκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» ὁ Λένιν ἔλλαξε τὶς ἐκφράσεις «μαθητές», «ὄπαδοι τῶν ἐργαζομένων», πού τὶς εἶχε χρησιμοποιοῦναι ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας, καὶ τὶς ἀντικατάστησε μὲ τὶς πραγματικὲς ὀνομασίες: μαρξιστές, σοσιαλιστές· οἱ ὑπαιτιγμοὶ περὶ «νέας θεωρίας» ἀντικαταστάθηκαν μὲ παραπομπές στὸν Μάρξ καὶ στὸ μαρξισμό.

Ὁ Λένιν ἔκανε στὸ βιβλίο του σημαντικὲς συμπληρώσεις μὲ βάση τὰ νέα στατιστικὰ στοιχεῖα. Στὴν ἀνάλυση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀπογραφῶν τῶν ἀλόγων γιὰ τὸ στρατό, πού ἔγιναν στὰ 1896–1900 ἀφιερώνεται τὸ νέο (XI) ὑποκεφάλαιο τοῦ δευτέρου κεφαλαίου. Ὁ Λένιν παραθέτει συμπληρωματικὰ στοιχεῖα, πού ἐπιβεβαιώνουν τὰ προηγούμενα συμπεράσματα τὸν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία, καὶ ἰδίαιτερα νέα ὄλικά ἀπὸ τὴν στατιστικὴ τῶν ἐργοστασίων· ἀναλύει τ' ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ πού ἔγινε τὸ 1897, καὶ δίνει καθαρότερα τὴν εἰκόνα τῆς ταξικῆς διάρθρωσης τῆς Ρωσίας (βλ. κεφάλαιο VII, ὑποκεφ. V, σελ. 525–530, «Προσθήκη στή δεύτερη ἐκδοση»).

Στὴν δεύτερη ἐκδοση συνοψίζονται ἐπίσης τὰ ἀποτελέσματα τῆς πάλης ἐναντίον στοὺς «νόμιμους μαρξιστές» πάνω στὰ βασικὰ ζητήματα, πού τίθονται στήν «Ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Στὴν δεύτερη ἐκδοση τοῦ βιβλίου ὁ Λένιν ἔκανε 24 νέες ὑποσημειώσεις (σελ. 7, 30, 47, 153–154, 156, 160, 180, 205–206, 222, 278, 286, 401–402, 466, 467–468, 487, 522–523, 532, 548, 551, 559, 561, 577–578, 579, 603), πρόσθεσε 2 νέα ὑποκεφάλαια (σελ. 141–144 καὶ 525–530), ἔνα νέο πῖνακα (σελ. 536–537), ἔγραψε 8 παραγράφους νέο κείμενο κι ἔκανε 3 μεγάλες προσθήκες σὲ παλιὲς παραγράφους (σελ. 307–310, 224–226, 227, 298–300) κι 75 περίπου μικρὲς προσθήκες καὶ διορθώσεις.

Ὁ Λένιν δὲ σταμάτησε νὰ δουλεῦναι τὸ βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καὶ μετὰ τὴν κυκλοφορία τῆς δευτέρας ἐκδοσης. Αὐτὸ τὸ δείχνουν οἱ προσθήκες πού ἔγραψε ὁ Λένιν τὸ 1910 ἢ τὸ 1911 στὴν σελ. 405 τοῦ βιβλίου τῆς δευτέρας ἐκδοσης γιὰ τὸ χωρισμὸ τῶν ἐργοστασίων σὲ ὁμάδες, ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐργατῶν πού εἶχαν τὸ 1908 (βλ. τὴν φωτοτυπία στὴν σελ. 539 τοῦ τόμου τοῦτου).

Στὸν πρόλογο τῆς δευτέρας ἐκδοσης ὁ Λένιν λέει ὅτι μορεῖ ἀργότερα νὰ ξαναδουλέψει τὸ ἔργο του καὶ τονίζει, ὅτι τότε θὰ χρειάζοταν νὰ τὸ χωρίσει σὲ δύο τόμους: τὸν πρῶτο τόμο θὰ τὸν ἀφιέρωνε στήν ἀνάλυση τῆς προεπαναστατικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας καὶ τὸ δεύτερο τόμο

— στή μελέτη τῶν συμπερασμάτων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπανάστασης.

Στή μελέτη τῶν συμπερασμάτων καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905–1907 ἀφιερώνονται πολλά ἔργα τοῦ Λένιν, μαζί καί «Τό ἀγροτικό πρόγραμμα τῆς σοσιαλδημοκρατίας στήν πρώτη ρωσική ἐπανάσταση τοῦ 1905–1907», πού γράφτηκε στά τέλη τοῦ 1907 (βλ. Ἐπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, σελ. 195–396). — 13.

⁷ Ὁ Κ. Μάρξ παραθέτει τήν ἔκφραση τοῦ Χάινε σχετικά μέ τοὺς μιμητές του: «Ἐσπείρα δόντια δρακόντων καί θέρισα φύλλους» στό IV κεφάλαιο τοῦ II τόμου τοῦ ἔργου του «Ἡ γερμανική ἰδεολογία» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Ἐπαντα, τόμ. 3ος, ρωσ. ἐκδ. 1955, σελ. 514). — 14.

⁸ Τό Κόμμα τῶν ὀχτωβριστῶν (ἢ «Ἐνωση τῆς 17 τοῦ Ὀχτώβρη») ἐμφανίστηκε στή Ρωσία μετά τή δημοσίευση τοῦ διαγγέλματος τῆς 17 τοῦ Ὀχτώβρη 1905, μέ τό ὁποῖο ὁ τρομοκρατημένος ἀπό τήν ἐπανάσταση τσάρος ὑποσχόταν στό λαό «ἀκατάλυτες ἀρχές πολιτικῆς ἐλευθερίας». Τό κόμμα αὐτό ἐκπροσωποῦσε καί ὑπεράσπιζε τά συμφέροντα τῶν μεγαλοβιομηχάνων καί τῶν μεγαλοτσιφλικῶν, πού ἐκμεταλλεύονταν τά χτήματά τους μέ καπιταλιστικό τρόπο· ἐπικεφαλῆς τοῦ κόμματος ἦταν ὁ γνωστός βιομήχανος καί κάτοχος ἀκινήτων στή Μόσχα Α. Ι. Γκουτσκόφ κι ὁ μεγαλοτσιφλικός Μ. Β. Ροτζιάνκο. Οἱ ὀχτωβριστές ὑποστήριζαν πέρα γιά πέρα τήν ἐσωτερική καί τήν ἐξωτερική πολιτική τῆς τσαρικής κυβέρνησης. Ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1906 οἱ ὀχτωβριστές ἔγιναν κυβερνητικό κόμμα. — 15.

⁹ Καντέτοι — μέλη τοῦ συνταγματικοῦ δημοκρατικοῦ κόμματος, τοῦ κύριου κόμματος τῆς ἱμπεριαλιστικῆς ἀστικής τάξης στή Ρωσία. Τό κόμμα τῶν καντέτων δημιουργήθηκε τόν Ὀχτώβρη τοῦ 1905· ἀποτελοῦνταν ἀπό ἐκπροσώπους τῆς φιλελευθερομοναρχικῆς ἀστικής τάξης, ἀπό τσιφλικάδες παράγοντες τῶν ζέμστρο καί ἀπό ἀστούς διανοοῦμενους πού κρύβονταν πίσω ἀπό φτηνή «δημοκρατική» φρασεολογία γιά νά τραβήξουν μέ τό μέρος τους τήν ἀγροτιά. Ἐπιφανεῖς παράγοντες τῶν καντέτων ἦταν: ὁ Π. Ν. Μιλιουκόφ, ὁ Σ. Α. Μούροτσεφ, ὁ Β. Α. Μακλάκοφ, ὁ Α. Ι. Σινγκάρεφ, ὁ Π. Μπ. Στρούβε, ὁ Φ. Ι. Ροντίτσεφ καί ἄλλοι. Οἱ καντέτοι ἦταν ὀπαδοί τῆς διατήρησης τοῦ μοναρχικοῦ καθεστώτος, θεωροῦσαν σάν κύριο σκοπό τους τήν καταπολέμηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος κι ἐπέδωκαν νά μοιραστοῦν τήν ἐξουσία μέ τόν τσάρο καί τοὺς τσιφλικάδες-ἀφέντες δουλοπάροικων. Στά χρόνια τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου οἱ καντέτοι ὑποστήριζαν ἐνεργά τήν καταχτητική ἐξωτερική πολιτική τῆς τσαρικής κυβέρνησης. Στήν περίοδο τῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης τοῦ Φλεβάρη προσπάθησαν νά σώσουν τή μοναρχία. Στήν ἀστική Προσωρινή κυβέρνηση οἱ καντέτοι ἀκολούθησαν ἀντιλαϊκή, ἀντεπαναστατική πολιτική, ἀρεστή στους ἀμερικανούς, ἀγγλους καί γάλλους ἱμπεριαλιστές. Μετά τή νίκη τῆς Μεγάλης Ὀχτωβριανῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης οἱ καντέτοι ἦταν ἀδιάλλαχοι ἐχθροί τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας, πῆραν μέρος σ' ὄλες τίς ἐνοπλες ἀντεπαναστατικές ἐνέργειες κι ἐκστρατείες τῶν εἰσβολέων. Οἱ καντέτοι, πού ὕστερα ἀπό τή συντριβή τῶν εἰσβολέων καί τῶν λευκοφρουρῶν καταφύγαν στό ἐξωτερικό συνέχισαν καί ἀπό κει τήν ἀντισοβιετική ἀντεπαναστατική δράση τους. — 16.

¹⁰ Στις 3 του Ιούνη 1907 διαλύθηκε η II Κρατική δούμα και ψηφίστηκε ο νέος νόμος που όριζε εκλογές για την III Κρατική δούμα, εξασφάλισε στους τσιφλικάδες και στους κεφαλαιοκράτες την πλειοψηφία στη Δούμα. Η τσαρική κυβέρνηση παρεσπόνδισε και παραβίασε το ίδιο το διάγγελμα της της 17 του Οχτώβρη 1905, κατέλυσε τα συνταγματικά δικαιώματα, πέρασε από δίκη τη σοσιαλδημοκρατική ομάδα της II Δούμας και την καταδίκασε σε καταναγκαστικά έργα. Το λεγόμενο πραξικόπημα της 3 του Ιούνη σήμαινε την προσωρινή νίκη της άντεπανάστασης. — 16.

¹¹ «*Λαϊκοί σοσιαλιστές*» (ή «*ένέσοι*») — μέλη του λαϊκού σοσιαλιστικού κόμματος εργασίας, που άποσπάστηκε από τη δεξιά πτέρυγα των σοσιαλιστών-έπαναστατών (εσέρων) τό 1906. Οί ένέσοι εξέφραζαν τά συμφέροντα των κουλάκων, ήταν υπέρ της μερικής έθνικοποίησης της γής με άποζημίωση των τσιφλικάδων και διανομή της στους άγρότες με βάση τη λεγόμενη εργασιακή νόρμα. Οί ένέσοι ήταν υπέρ του συνασπισμού με τούς καντέτους. Ο Λένιν τούς έλεγε «σοσιαλκαντέτους», «μικροαστούς όπορτουμιστές», «εσέρους μενσεβίκους», που ταλαντεύονταν άνάμεσα στους καντέτους και στους εσέρους, και ύπογράμμισε ότι τό κόμμα αυτό «πολύ λίγο διαφέρει από τούς καντέτους, γιατί παραμερίζει από τό πρόγραμμά του και τη δημοκρατία και τη διεκδίκηση όλης της γής». Έπικεφαλής του κόμματος ήταν ό Α. Β. Πεσεχόνοφ, ό Ν. Φ. Άννεσκι, ό Β. Α. Μιακότιν κι άλλοι. Μετά την άστικοδημοκρατική έπανάσταση του Φλεβάρη τό κόμμα των λαϊκών σοσιαλιστών συγχωνεύτηκε με τούς τρουνοβίκους, ύποστήριξε ένεργά τη δράση της άστικής Προσωρινής κυβέρνησης και έστειλε άντιπροσώπους του να πάρουν μέρος σ' αυτήν. Μετά την Όχτωβριανή σοσιαλιστική έπανάσταση οί ένέσοι πήραν μέρος στις άντεπαναστατικές συνωμοσίες και στην ένοπλη δράση κατά της Σοβιετικής έξουσίας. Τό κόμμα αυτό διαλύθηκε στην περίοδο του έμφυλιου πολέμου. — 16.

¹² *Τρουνοβίκοι (εργασιακή ομάδα)* — ομάδα μικροαστών δημοκρατών στην Κρατική δούμα της Ρωσίας, άποτελούμενη από άγρότες και διανοούμενους ναροντικιστικής κατεύθυνσης. Η ομάδα των τρουνοβίκων σχηματίστηκε τόν Άπρίλη του 1906 από άγρότες βουλευτές της I Κρατικής δούμας.

Οί τρουνοβίκοι πρόβαλαν τό αίτημα της κατάργησης όλων των καστικών κι έθνικών περιορισμών, του έκδημοκρατισμού της αυτοδιοίκησης των πόλεων και των ζέμιστβο, της έφαρμογής του καθολικού εκλογικού δικαιώματος στις εκλογές Κρατικής δούμας. Τό άγροτικό πρόγραμμα των τρουνοβίκων ξεκινούσε από τις ναροντικιστικές άρχές της έξισωτικής γαιοχρησίας: δημιουργία ενός παλλαϊκού φόντου από τις γαίες του δημοσίου, τις γαίες της αυτοκρατορικής οικογένειας που βρίσκονταν στα χέρια της ίδιας είτε στη διαχείριση του γραφείου της αυτού μεγαλειότητας, τις μοναστηριακές γαίες, όπως και τις άλλες ιδιόχτητες γαίες, άν ή έκταση του χτήματος ξεπερνούσε την καθορισμένη εργασιακή νόρμα: για τις άπαλλοτριούμενες ιδιόχτητες γαίες προβλεπόταν άποζημίωση. Ο Β. Ι. Λένιν τό 1906 τόνιζε, ότι ό άντιπροσωπευτικός τύπος του τρουνοβίκου είναι ό άγρότης, που «δέν του είναι ξένες οί τάσεις για συναλλαγή με τη μοναρχία, οί τάσεις να την άράξει στο δικό του κομμάτι γής μέσα στα πλαίσια του άστικού καθεστώτος, αλλά τη στιγμή αυτή δίνει την κύρια δύναμή του στον άγώνα ένάντια στους τσιφλικάδες

γιά γῆ, στὸν ἀγώνα ἐναντία στὸ δουλοπαροικιακὸ κράτος γιά δημοκρατία» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 11ος, σελ. 201).

Στὴν Κρατικὴ δοῦμα οἱ τρουντοβίκοι ταλαντεύονταν ἀνάμεσα στοὺς καντέτους καὶ στοὺς μπολσεβίκους. Οἱ ταλαντεύσεις αὐτὲς προέρχονταν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ταξικὴ φύση τῶν μικρονοικοκυρέων-ἀγροτῶν. Ἐπειδὴ οἱ τρουντοβίκοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐκπροσωποῦν τὶς ἀγροτικὲς μάζες, οἱ μπολσεβίκοι στὴ Δοῦμα ἀκολουθοῦσαν ταχτικὴ συνεννόησης μὲ τοὺς τρουντοβίκους πάνω σὲ ὀρισμένα ζητήματα γιά ἓνα κοινὸ ἀγώνα ἐναντία στοὺς καντέτους καὶ στὴν τσαρική ἀπολυταρχία. Τὸ 1917 ἡ «ὀμάδα τῶν τρουντοβίκων» συγχαυνεύτηκε μὲ τὸ κόμμα τῶν «λαϊκῶν σοσιαλιστῶν» καὶ ὑποστήριξε ἐνεργᾶ τὴν Προσωρινὴ Ἀστικὴ Κυβέρνηση. Μετὰ τὴν Ὀχτωβριανὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση οἱ τρουντοβίκοι πέρασαν στὶς γ.αμμές τῆς ἀστικῆς ἀντεπανάστασης. — 16.

¹³ *Μολτσαλνισμός* — συνάνημο τῆς δουλοπρέπειας, τῆς κολακείας ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μολτσαλιν — ἐνὸς προσώπου τῆς κωμῳδίας τοῦ Α. Σ. Γκριμπογιέντοφ «Τὸ πολὺ μυαλὸ βλάφτει». — 16.

¹⁴ Στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ ἔργου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» (1899) τὸ κεφάλαιο αὐτὸ εἶχε τὸν τίτλο «Ἐνημέρωση μὲ τὴ θεωρίαν». — 21.

¹⁵ Κ. Μάρξ. «Τὸ κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 650.

Στὶς παραπομπές του στὸ «Κεφάλαιο» τοῦ Μάρξ ὁ Λένιν χρησιμοποιεῖ σ' ὅλο τὸ βιβλίον τὴ γερμανικὴ ἐκδοσὴ (γιά τὸν πρῶτον τόμον τῆ δευτέρης ἐκδοσῆς τοῦ 1872, γιά τὸ δεῦτερον τόμον τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1885 καὶ γιά τὸν τρίτον τόμον τὴν ἐκδοσὴ τοῦ 1894) καὶ ὅλες τὶς περικοπὲς τὶς δίνει σὲ δική του μετάφραση. Στὸ ἀρχεῖον τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ φυλάγονται τρεῖς τόμοι τῆς γερμανικῆς ἐκδοσῆς τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ μὲ σημειώσεις καὶ ὑπογραμμίσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν, ποὺ ἐνμέρει ἀνατυπώθηκαν στὸν 4ο τόμον τούτης τῆς ἐκδοσῆς τῶν Ἄπάντων τοῦ Β. Ι. Λένιν. — 22.

¹⁶ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 650. — 24.

¹⁷ Ἀπὸ δὴ καὶ πέρα οἱ σελίδες τοῦ πρώτου τόμου τῆς γερμανικῆς ἐκδοσῆς τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ ἀναφέρονται στὴ δευτέρη ἐκδοσὴ του. Στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὁ Β. Ι. Λένιν τὸ καθορίζει ὁ ἴδιος μὲ τὸ σημάδι: «I²». Βλ. στὴ σελ. 170 καὶ σὲ ἄλλα μέρη αὐτοῦ τοῦ τόμου. — 27.

¹⁸ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 749 καὶ 750-751. — 27.

¹⁹ Ἡ σημείωση αὕτη ἐνδιαφέρει μόνο τοὺς ρώσους ἀναγνώστες γιὰ τοὺς ἐξηγεῖ γιά ποιὸ λόγον ὁ Β. Ι. Λένιν χρησιμοποίησε (στὰ ρωσικά) δυὸ τύπους γιά τὴν ἀπόδοσιν τοῦ ὄρου «ὑπεραξία»: πρὶν ἀπὸ τὸ 1890-1900 τὸν ὄρον «σβερχστόμοστ» καὶ στὶς ἐργασίες του μετὰ τὸ 1890-1900 τὸν ὄρον «πριμπάβοτσοναγια στόμοστ». Στὰ ἑλληνικά καὶ στὶς δυὸ περιπτώσεις ἢ μετάφραση ἀποδόθηκε μὲ τὸν ὄρον «ὑπεραξία», ποὺ δὲν χρειάζεται καμιά σημείωση. *Σημ. μετ.* — 28.

- ²⁰ Στο ρωσ. πρωτότυπο αναγράφεται ή λέξη «νεβστούπνο» πού έχει ποικίλο νόημα και γιαυτό έχει αριθμητικό δείκτη παραπομπής σέ έρμηνευτική σημείωση, όπου εξηγείται μέ ότι στό δοσμένο σημείο ή σημασία τής λέξης αὐτῆς είναι «άβάσιμα». Στήν έλληνική όμως μετάφραση μπήκε ή άπλή και εύκολονόητη λέξη «άβάσιμα», πού δέ θέλει καμιά έρμηνεία. *Σημ. μετ.* — 29.
- ²¹ 'Από δά και πέρα ή επεξήγηση «*Σημείωση στή 2η Έκδοση*» άνήκει στόν Β. Ι. Λένιν. Οί σημειώσεις αυτές γράφτηκαν κατά τήν προετοιμασία τής δεύτερης έκδοσης τοῦ βιβλίου (1908). Οί σημειώσεις τής σύνταξης σέ τούτη τήν έκδοση συνοδεύονται παντοῦ από τή λέξη «*Η Σύντ.*».— 30.
- ²² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ ΙΙ, 1955, σελ. 471. — 33.
- ²³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 373. — 35.
- ²⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 595.
'Η έκφραση «*παραπέμπω από τόν Πόντιο στόν Πιλάτο*» * σημαίνει επανάληψη ενός και τοῦ ίδιου πράγματος, γιατί και τά δυό αὐτά όνόματα άνήκουν στό ίδιο πρόσωπο. 'Ο Πόντιος Πιλάτος (Pontius Pilatus) ήταν ρωμαίος επίτροπος (γενικός διοικητής) τής 'Ιουδαίας στά χρόνια 26-36 μ. Χ. — 35.
- ²⁵ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 596. — 36.
- ²⁶ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 206-208. — 36
- ²⁷ Βλ. Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 362-363. — 37.
- ²⁸ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 394. — 39.
- ²⁹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 349-524. — 41.
- ³⁰ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 316. — 42.
- ³¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 439. — 45.
- ³² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙ, 1955, σελ. 314. — 46.
- ³³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 254-255. — 46.
- ³⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 260. — 47.
- ³⁵ Τό βιβλίο τοῦ 'Εντ. Μπέρνσταϊν «Οί προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ και τά καθήκοντα τής σοσιαλδημοκρατίας», πού άναθεωροῦσε τόν επαναστατικό μαρξισμό μέ τό πνεῦμα τοῦ άστικού ρεφορμισμού, βγήκε τό 1899 και τό πήρε ό Λένιν στήν έξορία όταν είχε κυκλοφορήσει πιά ή πρώτη

* Αὐτό στά έλληνικά λέγεται «άπό τόν Άννα στόν Καϊάφα». *Σημ. μετ.*

έκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», γι'αυτό τό λόγο οἱ κριτικές παρατηρήσεις τοῦ Λένιν γιά τίς ὀπορτουни-στικές θέσεις τοῦ Μπέρνσταϊν μπορούσαν νά περιληφθοῦν μόνο στή δευτέρα ἐκδοση τοῦ βιβλίου του.

Ἐν τῷ Λένιν λέει ὅτι ὁ Μπέρνσταϊν ἀπόχτησε «δόξα Ἡρόστρατου».

Ἐν τῷ *Ἡρόστρατος* ἦταν κάτοικος τῆς ἀρχαίας πόλης Ἐφέσου τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· σύμφωνα μέ τήν παράδοση τό 356 π. Χ. ἔκαψε τό ναό τῆς Ἀρτέμιδας τῆς Ἐφέσου, πού θεωροῦνταν ἕνα ἀπό τά «ἑπτὰ θαύματα τοῦ κόσμου», μόνο καί μόνο γιά νά ἀπαθανάτισει τό ὄνομά του. Ἡρόστρατους ὀνομάζουν τοὺς φιλόδοξους, ὄσους ἐπιδιώκουν νά ἀποκτήσουν δόξα μέ ὁποιοδήποτε τρόπο, ἀκόμα καί μέ ἔγκλημα. — 47.

³⁶ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 498. — 47.

³⁷ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 316. — 48.

³⁸ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 857.

Ἡ παρατήρηση τοῦ Λένιν σχετικά μέ τά λάθη στή ρωσική μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» ἀναφέρεται στή μετάφραση τοῦ Ν. Φ. Ντανιελσόν (1896). — 50.

³⁹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, πρόλογος τοῦ Ἐνγκελς, σελ. 16. — 52.

⁴⁰ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 854-855. — 54.

⁴¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 858. — 54.

⁴² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 857-860. — 54.

⁴³ *Στατιστικά στοιχεία ἀπό τίς ἀπογραφές τῶν ζέμστρο τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν* — Ἐρευνες τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν ἀπό τά στατιστικά ὄργανα τῶν ζέμστρο. Οἱ ἀπογραφές αὐτές, πού ἐξυπηρετοῦσαν κυρίως φορολογικές ἀνάγκες, πῆραν μεγάλη ἔκταση στά 1880-1890. Οἱ ἀπογραφές τῶν νοικοκυριῶν ἔδιναν πλούσια στοιχεία, πού δημοσιεύονταν σέ στατιστικές συλλογές κατὰ νομό καί κατὰ κυβερνεῖο. Οἱ στατιστικοί ὁμοῦ τῶν ζέμστρο, πού περισσότεροί τους ἦταν ναρόντικοι, συχνά ἐπεξεργάζονταν μεροληπτικά καί ταξινομοῦσαν ἐσφαλμένα τά στατιστικά στοιχεία, καί μείωναν ἔτσι σέ μεγάλο βαθμό τή σημασία τους. «Αὐτό εἶναι τό πῶ ἀδύνατο σημεῖο τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο μας, πού ἔχει νά παρουσιάσει μιᾶ περίφημη ἐργασία σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐπιμέλεια καί τή λεπτομέρεια» — ἔγραφε ὁ Λένιν. Στίς στατιστικές συλλογές καί ἐπισκοπήσεις τῶν ζέμστρο πίσω ἀπό τό σωρό τῶν ἀριθμῶν ἐξαφανίζονταν οἱ οἰκονομικοί τύποι τῶν φαινομένων, πίσω ἀπό τίς στήλες τῶν μέσων ἀριθμῶν χάνονταν οἱ οὐσιαστικές διαφορές καί τά γνωρίσματα τῶν διάφορων ομάδων τῆς ἀγροτικῆς, πού σχηματίστηκαν στήν πορεία τῆς ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἐν τῷ Β. Ι. Λένιν μελετοῦσε ὀλόπλευρα, ἔλεγε προσεχτικά καί ἐπεξεργάζονταν τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο. Ἐκανε δικούς του ὑπολογισμούς, σύντασσε δελτία καί πίνακες, ἀνέλυε μαρξιστικά καί ταξι-

νομοῦσε ἐπιστημονικά τὰ συγκεντρωμένα στοιχεῖα γιὰ τὰ ἀγροτικά νοικοκυριά. Χρησιμοποιώντας τὸ πλούσιο ὕλικό τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο, ὁ Λένιν ξεσκέπαζε τὰ ἐπινοημένα σχήματα τῶν ναρόντικων κι ἔδινε τὴν πραγματικὴ εἰκόνα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Τὰ ὕλικά τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστβο ὁ Λένιν τὰ χρησιμοποίησε πλατιά στὶς ἐργασίες του καὶ ἰδιαίτερα στὸ βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία». — 61.

⁴⁴ Τὸ βιβλίο τοῦ Β. Ε. Πόστνικοφ «Τὸ ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» ἀναλύθηκε διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Λένιν σ' ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα του: «Νέες οἰκονομικὲς ἀλλαγές στὴν ἀγροτικὴ ζωὴ», πού μπήκε στὸν πρῶτο τόμο αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως. Στὸν ἴδιο τόμο δημοσιεύτηκαν οἱ παρατηρήσεις τοῦ Λένιν πάνω στὸ βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ. — 61.

⁴⁵ *Γῆ τῶν κλήρων* — ἡ γῆ πού ἀφέθηκε στοὺς ἀγρότες γιὰ καλλιέργεια μετὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας στὴ Ρωσία τὸ 1861· ἡ γῆ ἀποτελοῦσε κοινοτικὴ ἰδιοκτησία καὶ μοιραζόταν στοὺς ἀγρότες γιὰ καλλιέργεια μὲ περιοδικούς ἀναδασμούς. — 64.

⁴⁶ Ὁ πλήρης τίτλος τῆς πηγῆς αὐτῆς εἶναι «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Ταυρίδας. Στατιστικοὶ πίνακες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. Παράρτημα τοῦ πρῶτου τόμου τῆς συλλογῆς». Συμφερόπολη, 1885. — 65.

⁴⁷ *Καταγραμμένα ἄτομα* — πρόκειται γιὰ τὸν ἀρσενικό πληθυσμὸ τῆς Ρωσίας στὴν ἐποχὴ τῆς δουλοπαροικίας, πού ἦταν ὑποχρεωμένοι να πληρώνει κεφαλικὸ φόρο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἡλικία καὶ τὴν ἱκανότητα γιὰ δουλιὰ (κυρίως ἀγρότες καὶ μικροαστοί). Ὁ ἀριθμὸς τῶν καταγραμμένων ἀτόμων ὑπολογιζόταν μὲ εἰδικές ἀπογραφές (τίς λεγόμενες «ρεβίζιγια»), πού ἄρχισαν νὰ γίνονται στὴ Ρωσία ἀπὸ τὸ 1718· τὸ 1857-1859 εἶχε γίνει ἡ τελευταία, ἡ δέκατη «ἀπογραφὴ». Μὲ βάση τὴν ἀπογραφὴ γινόταν σὲ μιὰ σειρά περιοχῆς ἀναδασμὸς τῆς γῆς μέσα στὶς ἀγροτικὲς κοινότητες. — 95.

⁴⁸ Τὰ στοιχεῖα πού ἔχει ὁ παρακάτω πίνακας ἀναφέρονται στὸ νομὸ Κρασνοουφίμσκ· βλ. «Ὑλικά γιὰ τὴ στατιστικὴ τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ», μέρος III, 1894. — 102.

⁴⁹ Γιὰ τίς παρατηρήσεις τοῦ Λένιν στὰ περιθώρια αὐτῶν τῶν συλλογῶν πού περιέχουν προκαταρκτικούς ὑπολογισμούς, βλ. τὴ ρωσ. ἐκδ. τῆς Λενιστικῆς συλλογῆς, τόμ. XXXIII, σελ. 144 - 150 καὶ στὰ προπαρασκευαστικά ὕλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία». — 119.

⁵⁰ *Στρατιωτικὲς ἀπογραφές τῶν ἀλόγων*, — δηλαδὴ καταγραφὴ τῶν ἀλόγων, πού εἶναι κατάλληλα γιὰ τὸ στρατό σὲ περίπτωσι ἐπιστράτευσης, — γίνονταν στὴν τσαρική Ρωσία, κατὰ κανόνα, κάθε ἕξι χρόνια. Ἡ πρώτη

ἀπογραφή ἔγινε τὸ 1876 σὲ 33 κυβερνεῖα τῆς Δυτικῆς ζώνης. Ἡ δευτέρα ἀπογραφή ἔγινε τὸ 1882 σ' ὅλη τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ρωσίαν· τὰ ἀποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν τὸ 1884 στὸ βιβλίον «Ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τὸ 1882». Τὸ 1888 ἡ ἀπογραφή ἔγινε σὲ 41 κυβερνεῖα καὶ τὸ 1891 στὰ ὑπόλοιπα 18 κυβερνεῖα καὶ στὸν Καύκασο. Ἡ ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων πού συγκεντρώθηκαν ἔγινε ἀπὸ τὴν Κεντρικὴν στατιστικὴν ἐπιτροπὴν, πού τὰ δημοσίευσε στὶς συλλογές: «Στατιστικὴ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XX. Ἡ στρατιωτικὴ ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τὸ 1888» (Πετρούπολη, 1891) καὶ «Στατιστικὴ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XXXI. Ἡ στρατιωτικὴ ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τὸ 1891» (Πετρούπολη, 1894). Ἡ ἐπόμενη ἀπογραφή ἔγινε τὸ 1893-1894 σὲ 38 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας· τὰ ἀποτελέσματά της δημοσιεύτηκαν στὸ βιβλίον «Στατιστικὴ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. XXXVII. Ἡ στρατιωτικὴ ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τὸ 1893 καὶ τὸ 1894» (Πετρούπολη, 1896). Τὰ στοιχεῖα τῆς στρατιωτικῆς ἀπογραφῆς τῶν ἀλόγων τὸ 1899-1901 σὲ 43 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, σ' ἓνα κυβερνεῖο τοῦ Καυκάσου καὶ στὴ στέπα τῶν Καλμούχων τοῦ κυβερνεῖου Ἀστραχάν ἀπέτελεσαν τὸν LV τόμο τῆς «Στατιστικῆς τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας» (Πετρούπολη, 1902). Οἱ στρατιωτικὲς ἀπογραφές τῶν ἀλόγων εἶχαν χαρακτῆρα πραγματικῆς ἔρευνας τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν. Τὰ στοιχεῖα αὐτῶν ἀπογραφῶν ὁ Λένιν τὰ χρησιμοποίησε στὸ βιβλίον του γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιάς. — 137.

⁵¹ Λεπτομερειακὴ ἀνάλυση τῶν στοιχείων τῆς συλλογῆς τοῦ Ν. Α. Μπλαγκοβόστσενσκι ἔκανε ὁ Λένιν σὲ ἰδιαιτέρο τετράδιο καὶ σὲ παρατηρήσεις στὰ περιθώρια τῆς συλλογῆς αὐτῆς, πού δημοσιεύτηκαν στὴ Λενινιστικὴ συλλογὴ, τόμ. XXXIII, καὶ στὰ προπαρασκευαστικά ὄλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία». — 137.

⁵² Ἔτσι τιτλοφορεῖται μιά ἀπὸ τίς ἐργασίες τοῦ φιλελεύθερου ναρόντικου Β. Π. Βοροντόφ (B. B.) πού κυκλοφόρησε τὸ 1892. — 140.

⁵³ Οἱ «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας», πού ἀναφέρονται ἐδῶ καὶ παρακάτω, ἀποτελοῦν μιά δεκαεξάτομη ἔκδοση, πού ἔβγαине σὲ τεύχη ἀπὸ τὸ 1879 ὥς τὸ 1887. Ἡ «Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας» (πού λέγεται γιὰ συντομία «Ἐπιτροπὴ βιοτεχνίας») σχηματίστηκε τὸ 1874 πλάι στὸ Συμβούλιο γιὰ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ μανουφακτοῦρα μὲ πρόταση τοῦ πρώτου πανρωσικοῦ συνεδρίου βιομηχάνων, πού ἔγινε τὸ 1870, ὅπως καὶ τοῦ δευτέρου πανρωσικοῦ συνεδρίου τῶν γαιοχτημόνων. Ἡ ἐπιτροπὴ ἀποτελέστηκε ἀπὸ ἀντιπροσώπους τῶν ὑπουργείων τῶν οικονομικῶν, τῶν ἐσωτερικῶν καὶ τῶν δημοσίων κτημάτων, τῆς Ρωσικῆς γεωγραφικῆς ἐταιρίας, τῆς Ἐλευθέρης οικονομικῆς ἐταιρίας, τῆς Ἀγροτικῆς ἐταιρίας Μόσχας, τῆς Ρωσικῆς ἐταιρίας τεχνικῶν μελετῶν καὶ τῆς Ἐταιρίας ἐνίσχυσης τῆς βιομηχανίας καὶ τοῦ ἐμπορίου τῆς Ρωσίας. Τὰ ὄλικά πού δημοσιεύτηκαν στὶς «Ἔργασίες» τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς, συγκεντρώθηκαν κυρίως ἀπὸ τοὺς κατὰ τόπους συνεργάτες της. Ὁ Λένιν, πού

- μελέτησε λεπτομερειακά όλες τις «Έργασίες» τής επιτροπής, άντλησε άπ' αυτές πολυάριθμα στοιχεία και δεδομένα, πού χαρακτηρίζουν τήν άνάπτυξη τών κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στή βιοτεχνία. — 146.
- ⁵⁴ Στή στήλη αυτή ό Λένιν περιλαμβάνει και τά έσοδα άπό τή δενδροκομία και τήν κτηνοτροφία. — 148.
- ⁵⁵ 'Ο Β. Ι. Λένιν έχει ύπόψη του τις συζητήσεις πάνω στην εισήγηση του καθηγητή Α. Ι. Τσουπρόφ στο θέμα: «Η επίδραση τών σοδιών και τών τιμών τών σιτηρών στις διάφορες πλευρές τής οικονομικής ζωής», πού έγινε στην Έλεύθερη οικονομική έταιρία τήν 1 του Μάρτη 1897. — 151.
- ⁵⁶ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 825. — 152.
- ⁵⁷ *‘Αλλιλέγγυα εδθώνη* — ύποχρεωτική συλλογική εδθώνη τών άγροτών κάθε άγροτικής κοινότητας για τήν έγκαιρη και πλήρη καταβολή τών χρηματικών όφειλών και τήν εκπλήρωση κάθε είδους ύποχρέωσης προς όφελος του κράτους και τών τσιφλικάδων (φορολογίες, όσσεις έξαγοράς, έπιστράτευση νεοσυλλέκτων κτλ.). Αυτή ή μορφή οικονομικής ύποδούλωσης τών άγροτών, πού διατηρήθηκε και μετά τήν κατάργηση τής δουλοπαροικίας στή Ρωσία καταργήθηκε μόλις τό 1906. — 153.
- ⁵⁸ Πρόκειται για τήν άγροτική μεταρύθμιση του Στολίπιν πού μέ τους κουλάκους πήγαινε νά δημιουργήσει ένα σταθερό στήριγμα στο χωριό. 'Η τσαρική κυβέρνηση δημοσίευσε στις 9 (22) του Νοέμβρη 1906 τό διάταγμα για τή διαδικασία τής έξόδου τών άγροτών άπό τήν κοινότητα και τή μετατροπή του γεωργικού κλήρου σε άτομική ιδιοκτησία. 'Αφού επικυρώθηκε μέ όρισμένες τροποποιήσεις άπό τήν Κρατική δούμα και τό Συμβούλιο Έπικρατείας τό διάταγμα αυτό όνομάστηκε νόμος τής 14 του 'Ιούνη 1910. Σύμφωνα μ' αυτό τό νόμο του Στολίπιν (πού όνομάστηκε έτσι άπό τό όνομα του προέδρου του 'Υπουργικού συμβουλίου Π. Α. Στολίπιν) ό άγρότης μπορούσε νά βγει άπό τήν κοινότητα, νά πάρει τόν γεωργικό του κλήρο σαν άτομική του ιδιοκτησία, μπορούσε νά πουλήσει τόν κλήρο του. 'Η άγροτική κοινότητα ήταν ύποχρεωμένη νά δώσει στους άγρότες πού βγαίνουν άπ' αυτήν κλήρο συγκεντρωμένο σ' ένα μέρος (χοΰτορ, ότρούμπ). 'Η μεταρύθμιση του Στολίπιν δυνάμωσε τό προσές τής άνάπτυξης του καπιταλισμού στην άγροτική οικονομία, τής διαφοροποίησης τής άγροτιάς και δξυνε τήν ταξική πάλη στο χωριό.
- 'Ο Β. Ι. Λένιν άνέλυσε τό χαρακτήρα και τή σημασία του στολιπινισμού σε μιά σειρά έργα του, ιδιαίτερα στο «Άγροτικό πρόγραμμα τής σοσιαλδημοκρατίας στην πρώτη ρωσική επανάσταση του 1905-1907» (βλ. "Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 13ος, σελ. 195-396). — 154.
- ⁵⁹ 'Ο Λένιν άναλύει τά στοιχεία του Ντρέξλερ στο έργο του «Τό άγροτικό πρόβλημα και οι „κριτικοί“ του Μάρξ», κεφ. ΧΙ. «Η κτηνοτροφία στο μικρό και στο μεγάλο νοικοκυριό» (βλ. "Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 13ος, σελ. 161-173). — 156.
- ⁶⁰ Οι έκφράσεις «ένα τέταρτο του άλόγου» και «ζωντανό στατιστικό κλάσμα», άνήκουν στο συγγραφέα Γκλέμπ Ούσπένσκι. Βλ. τά δοκίμιά του

«Ζωντανοί ἄριθμοί» στή συλλογή ἔργων τοῦ Γ. Οὐσπένσκι, ρωσ. ἐκδ., τόμ. 7ος, 1957, σελ. 483-497. — 156.

⁶¹ Ἡ πείνα τοῦ 1891, πού ἐπληξε μέ ἰδιαίτερη δύναμη τὰ ἀνατολικά καί τὰ νοτιοανατολικά κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας, ὡς πρὸς τὴν ἑκτασὴ τῆς ξεπερνοῦσε ὅλες τίς προηγουμένες ἀνάλογες θεομηνίες στή χώρα. Προκάλεσε τὴ μαζικὴ καταστροφὴ τῶν ἀγροτῶν κι ἐπιτάχυνε ταυτόχρονα τὸ προτσές τῆς δημιουργίας ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς, τὴν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Γιά τὸ ζήτημα αὐτὸ ἔγραψε ὁ Ἐνγκελς στὸ ἄρθρο του «Ὁ σοσιαλισμὸς στή Γερμανία» (βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Ἐπαντα, ρωσ. ἐκδ., τόμ. 16ος, μέρος II, 1936, σελ. 239-254). Ὁ Ἐνγκελς ἐθίξε τὸ θέμα αὐτὸ καί στὰ γράμματά του πρὸς τὸν Νικολάι—ον μέ ἡμερομηνία 29 τοῦ Ὀχτώβριου 1891, 15 τοῦ Μάρτη καί 18 τοῦ Ἰουνίου 1892 («Γράμματα τοῦ Κ. Μάρξ καί τοῦ Φ. Ἐνγκελς πρὸς τὸν Νικολάι—ον μέ προσθήκη μερικῶν περικοπῶν ἀπὸ γράμματά τους σὲ ἄλλα πρόσωπα». Πετρούπολη, 1908). Βλ. Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, ρωσ. ἐκδ., τόμ. 28ος, 1940, σελ. 367-370. — 163.

⁶² Στὴ θεωρία τῶν ναρόντικων γιά τὴ «λαϊκὴ παραγωγή» ὁ Λένιν ἔκανε ἤδη κριτικὴ στὸ βιβλίο του «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες» (βλ. τὸν 1ο τόμο τούτης τῆς ἐκδόσης, τρίτο μέρος τοῦ βιβλίου). — 163.

⁶³ Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τὸ ἄρθρο τοῦ Φ. Α. Στσερπὶνα δημοσιεύθηκαν στή Λενινιστικὴ συλλογὴ, τόμ. XXXIII, καί περιλήφθηκαν στὸν 4ο τόμο τούτης τῆς ἐκδόσης. — 167.

⁶⁴ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 508-509. — 170.

⁶⁵ *Ἐπιτροπὴ Βαλοῦγεφ* — «Ἐπιτροπὴ γιά τὴ μελέτη τῆς κατάστασης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στή Ρωσία», πού εἶχε ἐπικεφαλῆς τὸν Π. Α. Βαλοῦγεφ, ὑπουργὸ τοῦ τσάρου. Τὸ 1872-1873 ἡ ἐπιτροπὴ συγκέντρωσε πλοῦσιο ὕλικὸ γιά τὴν κατάσταση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στή Ρωσία μετὰ τὴ μεταρρύθμιση: ἐκθέσεις τῶν διοικητῶν κυβερνεῖων, δηλώσεις καί καταθέσεις τσιφλικῶν, προεστῶν κι εὐγενῶν, διάφορων διοικήσεων τῶν ζέμστω, ἐπαρχιακῶν διοικήσεων, σιτεμπόρων, παπάδων τῶν χωριῶν, κουλᾶκων, στατιστικῶν καί ἀγροτικῶν ἑταιριῶν καί διάφορων ἰδρυμάτων, συνδεμένων μέ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Τὰ ὕλικά αὐτὰ δημοσιεύθηκαν στὸ βιβλίο «Ἐκθεση τῆς ὑπὸ τῆς αὐτοῦ αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος συσταθείσης ἐπιτροπῆς γιά τὴ μελέτη τῆς σημερινῆς κατάστασης τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί τῆς ἀγροτικῆς παραγωγικότητος στή Ρωσία» (Πετρούπολη, 1873). — 170.

⁶⁶ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 802.
Ἡ παρατήρηση τοῦ Λένιν ὅτι ὁ ὅρος «Arbeitsrente» δέν ἀποδίδεται καλά μέ τὴν ἔκφραση «γαιοπρόσδοδος ἐργασίας» ἀφορᾷ τὴ μετάφραση τοῦ Ν. Φ. Ντανιελσόν (1896). — 171.

⁶⁷ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 808-809. — 172.

⁶⁸ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 810. — 172.

- ⁶⁹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 812. — 173.
- ⁷⁰ «Ντάρστβεννικοί» ἢ ἀγρότες ντάρστβεννικοί — μιά μερίδα πρώην δουλοπαρόικων ἀγροτῶν πού κατά τή μεταρύθμιση τοῦ 1861, ἔπειτα ἀπό «συμφωνία» μέ τόν τσιφλικά, πήραν δωρεάν (χωρίς ἐξαγορά) ἕναν ἄθλιο κλῆρο, πού ἀποτελοῦσε μόνο τό ἕνα τέταρτο τοῦ λεγόμενου «ἀνώτερου» ἢ «νόμιμου», δηλ. τοῦ γεωργικοῦ κλήρου πού καθόριζε ὁ νόμος γιά μιά δοσμένη περιοχή. Ὅλο τό ὑπόλοιπο μέρος τῶν πρώην γεωργικῶν κληρῶν τό ἀρπαξε ὁ τσιφλικάς πού καί μετά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας κρατοῦσε ὑποχείριους τούς «ντάρστβεννικούς» του, πού τούς εἶχε ἀφαιρέσει τή γῆ τους μέ τή βία. Τόν «δωρεάν» κλῆρο ὁ λαός τόν ἔλεγε «τεταρτάκι», κλῆρο «γιά ἕνα ὄρφανό», «γιά μιά γάτα» καί «κλῆρο τοῦ Γκαγκάριν» (ἀπό τό ὄνομα τοῦ πρίγκηπα Π. Π. Γκαγκάριν, πού πρότεινε τό σχέδιο νόμου γιά τούς «δωρεάν» κληρῶν). — 176.
- ⁷¹ «Τριχογνέβνικοί» — μιά ἀπό τίς κατηγορίες τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, πού εἶχαν ἀγροτικό κλῆρο κι ἕνα φτωχό νοικοκυριό: ἦταν μεροκαματιάρηδες πού ἀναγκάζονταν νά δουλεύουν μέ δουλικούς ὄρους γιά τό ψωμί ἢ γιά 20–30 ρούβλια σ' ὄλο τό καλοκαίρι 3 μέρες τῆ βδομάδα στό νοικοκυριό τοῦ κουλάκου ἢ τοῦ τσιφλικά. Αὐτός ὁ τύπος ἀγρεργάτη μέ κλῆρο ἦταν πολύ διαδομένος στά βορειοδυτικά κυβερνεῖα τῆς τσαρικῆς Ρωσίας. — 176.
- ⁷² Περιοχή Ὑστζέισκ — ἡ περιοχή Βαλτικῆς τῆς τσαρικῆς Ρωσίας, πού ἀπαρτιζόταν ἀπό τά κυβερνεῖα τῆς Ἑσθονίας, τῆς Κουρλανδίας καί τῆς Λιβονίας. Σήμερα ἡ περιοχή αὐτή ἀποτελεῖ τά ἐδάφη τῶν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατιῶν τῆς Λεττονίας καί τῆς Ἑσθονίας. — 177.
- ⁷³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 170–171. — 181.
- ⁷⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 340–344, 607–611, 622–623. — 181.
- ⁷⁵ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 608. — 181.
- ⁷⁶ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 344. — 181.
- ⁷⁷ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 340–341. — 181.
- ⁷⁸ Τά πρῶτα ἔξι ὑποκεφάλαια τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ δημοσιεύτηκαν ἀρχικά μέ τή μορφή ἀρθροῦ στό περιοδικό «Νατσάλο», τεῦχος 3, Μάρτη τοῦ 1899 (σελ. 96–117) μέ τόν τίτλο «Ἡ ἐκτόπιση τῆς οἰκονομίας πού βασίζεται στήν ἀγγραεία ἀπό τήν καπιταλιστική οἰκονομία στή σύγχρονη ρωσική γεωργία». Τό ἀρθρο συνοδεύεταν ἀπό τήν παρακάτω σημείωση τῆς σύνταξης: «Τό ἀρθρο αὐτό ἀποτελεῖ ἀπόσπασμα ἀπό μιά μεγάλη μελέτη τοῦ ἀρθρογράφου γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — 187.
- ⁷⁹ Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς, Ἐπαντα, ρωσ. έκδ., τόμ. 16ος, μέρος Ι, 1937, σελ. 287. — 189.

- ⁸⁰ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. εκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 803. — 189.
- ⁸¹ Προσωρινά *ὑπόχρεοι ἀγρότες* ἦταν οἱ πρῶν δουλοπάροικοι ἀγρότες, πού καί μετά τήν κατάργηση τῆς δουλοπαροικίας τό 1861 ἦταν ὑποχρεωμένοι σέ ἀντάλλαγμα γιά τή χρήση τοῦ γεωργικοῦ κλήρου νά ἐκπληρῶνουν ὀρισμένες ὑποχρεώσεις (δοσίματα σέ εἶδος ἤ σέ χρῆμα κι ἀγγαρεῖες) ἀπέναντι στούς τσιφλικάδες. Τό «καθεστῶς τῶν προσωρινῶν ὑποχρεώσεων» διαρκοῦσε ὥσπου νά ἐξαγοράσουν οἱ ἀγρότες, μέ τή συγκατάθεση τῶν τσιφλικάδων, τό γεωργικό τους κλῆρο καί νά τόν κάνουν δικό τους. Τό πέρασμα στήν ἐξαγορά ἐγίνε ὑποχρεωτικό γιά τοὺς τσιφλικάδες μόνο μέ τό διάταγμα τοῦ 1881, πού καθόρισε τή λήξη τῶν «ὑποχρεωτικῶν σχέσεων» τῶν ἀγροτῶν πρὸς τοὺς τσιφλικάδες ἀπό τήν 1 τοῦ Γενάρη 1883. — 190.
- ⁸² Τῆ συλλογή «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας» (δύο τόμους) ὁ Λένιν τήν ἔλαβε στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε τό 1897 καί μελέτησε ἐπισταμένα τά στοιχεῖα τῆς τόν καιρό πού δούλευε τό ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Αὐτό τό δείχνουν οἱ πολυάριθμες παρατηρήσεις τοῦ Λένιν στά περιθώρια τῆς συλλογῆς. Οἱ σημειώσεις τοῦ Λένιν πάνω στό ἀναφερόμενο βιβλίο δημοσιεύθηκαν στή Λενινιστική συλλογή, τόμ. XXXIII, καί περιλήφθηκαν καί στόν 4ο τόμο τούτης τῆς ἐκδόσης. Ξεσκεπάζοντας τήν ἐντελῶς ἀβάσιμη μέθοδο τῶν στατιστικῶν «μέσων ὄρων», πού συγκαλύπτουν τήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγοτιάς, ὁ Λένιν ἐλέγχει ἐπισταμένα καί χρησιμοποιοῖ τό συγκεκριμένο ὕλικό, πού ὑπάρχει στή συλλογή. Ἔτσι, στίς σελ. 153 καί 170 τοῦ πρώτου τόμου ὁ Λένιν φτιάχνει ἓνα συνοπτικό πίνακα γιά τή διάδοση πού ἔχουν σέ ὀρισμένα κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας τά διάφορα συστήματα οἰκονομίας (τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα, τό σύστημα ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί τό μικτό). Τά ὕλικά αὐτά μέ μικρές συμπληρώσεις ἀπό ἄλλες πηγές μπήκαν στόν παρακάτω πίνακα. — 192.
- ⁸³ *Κυκλική καλλιέργεια* — μιά ἀπό τίς μορφές ξεπληρωμῆς μέ δουλιά καί μίσθωσης τσιφλικάδικης γῆς μέ ἐπαχθεῖς ὄρους ἀπό τοὺς ἀγρότες στή Ρωσία, τῆς ἐποχῆς μετά τή μεταρύθμιση. Μέ τή μορφή αὐτῆ τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιά ὁ ἀγρότης ἀναλάβαινε τήν ὑποχρέωση γιά λεπτά πού πήρε, γιά χειμερινό δάνειο ἢ γιά γῆ πού μίσθωσε, νά καλλιεργήσει γιά τόν τσιφλικά, μέ δικά του ἐργαλεῖα καί μέ δικά του ἄλογα, ἓνα «κύκλο», δηλ. μιά ντεσιατίνα ἀνοιξιιάτικα, μιά ντεσιατίνα φθινοπωρινά, καί ὀρισμένες φορές νά κοσῖσει καί μιά ντεσιατίνα λιβάδι. — 197.
- ⁸⁴ *Σκόπισσινα* λεγόταν στίς νότιες περιοχές τῆς Ρωσίας ἡ ὑποδουλωτικὴ μίσθωση μέ εἶδος, ὅταν ὁ μισθωτῆς κατέβαλλε στό γαιοχτήμονα «ἀπό τή θημωνιά» ἓνα καθορισμένο μέρος τῆς σοδιάς (τῆ μισή, κάποτε καί περισσότερο) καί ἐπιπλέον ἓνα μέρος τῆς δουλιάς του πήγαινε συνήθως στόν τσιφλικά σάν διάφορες «ξεπληρωμές μέ δουλιά». — 200.
- ⁸⁵ *Truck-system* — σύστημα πληρωμῆς τοῦ μεροκάματου στοὺς ἐργάτες μέ ἐμπορεύματα καί προϊόντα ἀπό καντίνες τῶν ἐργοστασίων, πού ἀνήκαν στοὺς ἐργοστασιάρχες. Ἀντὶ νά πληρῶνουν τό μεροκάματο σέ χρῆμα τ' ἀφεντικά ἀνάγκαζαν τοὺς ἐργάτες νά παίρνουν ἀπ' αὐτές τίς καντίνες

είδη κατανάλωσης κακής ποιότητας και σέ άνεβασμένες τιμές. Τό σύστημα αυτό, πού άποτελεί πρόσθετο μέσο έκμετάλλευσης τών έργατών, ήταν πολύ διαδομένο στις βιοτεχνικές περιοχές τής Ρωσίας. — 200.

- ⁸⁶ *Σμέρδοι* — χωρικοί τής παλιάς Ρωσίας (ΙΧ—ΧΙΙ αιώνα), πού βρίσκονταν σέ φεουδαρχική έξάρτηση και δούλευαν άγγαρεία στό νοικοκυριό του πρίγκηπα ή άλλων κοσμικών και κληρικών φεουδαρχών και τούς πλήρωναν γεώμορα.

«Ρούσκαγια Πράβντα» — ό πρώτος γραφτός κώδικας νόμων και διαταγμάτων τών ήγεμόνων τής παλιάς Ρωσίας τού ΧΙ—ΧΙΙ αιώνα. Τά άρθρα τού «Ρούσκαγια Πράβντα» άποσκοπούσαν στην προστασία τής φεουδαρχικής ιδιοκτησίας και τής ζωής τών φεουδαρχών. Τά άρθρα αυτά μαρτυρούν ότι γίνονταν σκληρή ταξική πάλη τής ύποδουλωμένης άγροτιάς τής παλιάς Ρωσίας έναντια στους έκμεταλλευτές. — 204.

- ⁸⁷ Τά στενογραφημένα πραχτικά γιά τίς συζητήσεις τής 1 και τής 2 τού Μάρτη 1897 δημοσιεύτηκαν στις «Έργασίες τής Έλεύθερης οικονομικής έταιρίας», 1897, τεύχος 4.

ΑΕΟΕ — Αύτοκρατορική Έλεύθερη οικονομική έταιρία — ή πρώτη στη Ρωσία έπιστημονική οικονομική έταιρία πού ιδρύθηκε τό 1765 στην Πετρούπολη κι όπως άναφερόταν στό καταστατικό, είχε σκοπό «τή διάδοση στό κράτος γνώσεων ώφέλιμων γιά τή γεωργία και τή βιομηχανία». Η έταιρία είχε τρία τμήματα: 1) άγροτικής οικονομίας, 2) τεχνικών γεωργικών καλλιεργειών και άγροτεχνικής και 3) άγροτικής στατιστικής και πολιτικής οικονομίας. Η ΕΟΕ περιλάβαινε έπιστήμονες προερχόμενους άπό τούς φιλελεύθερους εύγενείς και τήν άστική τάξη διεξήγε έρευνα μέ έρωτηματολόγια, όργάνωνε άποστολές γιά τή μελέτη τών διάφορων κλάδων τής έθνικής οικονομίας και διάφορων περιοχών τής χώρας· έβγαζε κατά περιόδους τίς «Έργασίες τής ΕΟΕ», όπου δημοσιεύονταν τά άποτελέσματα τών έρευνών και οι στενογραφημένες εισηγήσεις και συζητήσεις πού γίνονταν στα τμήματα τής έταιρίας. Οι έργασίες τής ΕΟΕ αναφέρονται επανειλημμένα άπό τόν Β. Ι. Λένιν στα έργα του. — 212.

- ⁸⁸ *Πίνδαρος* — λυρικός ποιητής τής άρχαίας Ελλάδας, πού έξύμνησε στους στίχους του τούς φημισμένους νικητές τών άθλητικών άγώνων. Τό όνομα Πίνδαρος δίνεται σ' όλους τούς «ύμνωδούς» πού ξεπερνούν κάθε μέτρο. Πίνδαρο τής κεφαλαιοκρατικής φάμπρικας όνομάζει ό Μάρξ τόν άπολογητή του καπιταλισμού δόκτορα Γιούρ (βλ. Κ. Μάρξ «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 423 και τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 401). — 235.

- ⁸⁹ *Η Έπιτροπή Ζβέγκιντσεφ* σχηματίστηκε τό 1894 δίπλα στη διεύθυνση τών ζέμιστρο του ύπουργείου έσωτερικών γιά νά έπεξεργαστεί τά μέτρα σχετικά μέ τό «διακανονισμό τών πλανόδιων επαγγελματών και τή ρύθμιση τής κίνησης τών άγρεργατών». — 244.

- ⁹⁰ Κ. Μάρξ και Φ. Ένγκελς. Άπαντα, ρωσ. έκδ., τόμ. Ι6ος, μέρος Ι, 1937, σελ. 274. — 247.

- ⁹¹ Στην πρώτη έκδοση του βιβλίου «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» (1899) ό πίνακας αυτός είχε τήν παρακάτω μορφή: — 255.

Περίοδος	Πληθυσμός		Χιλιάδες									
			Καλλιεργούμενη έκταση δλων τών δημοτριακών, δηλαδή δλων τών σιτηρών σὺν τῆς πατάτας			Καθαρή συγκομιδὴ						
	σέ χιλιάδες	σέ % %	σέ % %	σέ % %	σέ % %	σέ % %	σέ % %	σέ % %				
1864—66	61 400	100		72 225	100		152 851	100				
1870—79	69 853	114	100	75 620	104	100	211 325	138	100			
1883—87	81 725	132	117	100	80 293	111	106	100	255 178	166	120	100
1885—94	86 282	140	123	105	92 616	128	122	115	265 254	173	126	104

⁹² Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Λένιν σχετικά μ' αὐτὴ τὴ συλλογὴ καὶ οἱ προκαταρκτικοὶ ὑπολογισμοὶ δημοσιεύθηκαν στὴ Λενινιστικὴ Συλλογὴ, τόμ. XXIII καὶ περιλήφθηκαν στὰ προπαρασκευαστικὰ ὑλικά τοῦ βιβλίου « Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία». — 266.

⁹³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 769—770. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν γιά τὴ ρωσικὴ μετάφραση ἀναφέρονται στὴν ἐκδοση τοῦ 1896, πού προετοιμάστηκε ἀπὸ τὸν Ν. Φ. Ντανιελσόν. — 261.

⁹⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 683—684. — 261.

⁹⁵ «Ἀντικαταστατὰ πράγματα» («res fungibilis») — παλιός νομικός ὄρος, χρησιμοποιούμενος ἀκόμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου. «Ἀντικαταστατὰ πράγματα» ὀνομάζονται ἐκεῖνα τὰ πράγματα, πού στίς συμβάσεις καθορίζονται μὲ ἀπλή ἔνδειξη τοῦ ἀριθμοῦ τους ἢ τοῦ μέτρου τους («τόσα πούτια σίκαλη», «τόσα τοῦβλα»). — 273.

Τσιβιλιστές — νομικοὶ ἀσχολούμενοι μὲ τὸ ἀστικό δίκαιο (ἡ λέξη τσιβιλιστές — λατινικά «civilis») στὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀποδόθηκε: εἰδικοί τοῦ ἀστικοῦ δικαίου. Σημ. μετ.) — 273.

⁹⁶ Τσένβετ — παλιό ρωσικό μέτρο χωρητικότητας γιά τὰ στερεά ἴσο μὲ 209,91 λ. καὶ γιά τὰ ὑγρά ἴσο μὲ 3,0748 λ. — 295.

⁹⁷ Μπέροκοβετς — παλιό ρωσικό μέτρο βάρους, ἴσο μὲ 10 πούτια (1 πούτι = 16,3 κιλά. Σημ. μετ.) — 297.

⁹⁸ Βλ. Ε. Μ. Ντεμέντιφ, «Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στὸν πληθυσμὸ καὶ τί παίρνει ἀπ' αὐτόν», Μόσχα, 1893, σελ. 88—97. — 303.

τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας

τσέτβερετ								Σε κάθε άτομο του πληθυσμοῦ ἀναλογούν τσέτβερετ καθαρῆς συγκομιδῆς		
Καλλιεργούμενη ἔκταση πατάτας				Καθαρή συγκομιδὴ				δημη- τριακῶν	πατάτας	σιτηρά συνολικῶς
σε %		%		σε %		%				
6 918	100			16 996	100			2,21	0,27	2,48
8 757	126	100		30 379	178	100		2,59	0,43	3,02
10 847	156	123	100	36 164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
16 552	239	187	152	44 348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

⁹⁹ Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, 2η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 173. — 321.

¹⁰⁰ Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς. Διαλεκτὰ ἔργα σέ δύο τόμους. Ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1949, σελ. 292-293. — 323.

¹⁰¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο». ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 669. — 328.

¹⁰² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 313. — 328.

¹⁰³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 698, 648. — 329.

¹⁰⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 239-240. — 330.

¹⁰⁵ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 238. — 330.

¹⁰⁶ Ἰδιοκτησία τῶν γενῶν — ἰδιοκτησία πού ἀνήκε σ' ὄλο τό γένος στους Κελτικούς λαούς. — 331.

¹⁰⁷ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 630 καὶ 820. — 331.

¹⁰⁸ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 127. — 333.

¹⁰⁹ Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, 2η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 4ος, σελ. 100-101. — 334.

¹¹⁰ Πρόκειται γιά τό ἄρθρο τοῦ Φ. Ἐνγκελς «Τό ἀγροτικό ζήτημα στή Γαλλία καὶ στή Γερμανία», πού δημοσιεύτηκε στό τεῦχος 10 τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ περιοδικοῦ «Die Neue Zeit», τό 1894-1895 (βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, Ἐπαντα, ρωσ. ἐκδ., τόμ. 16ος, μέρος II, 1936, σελ. 439-461). Γάλλοι «μαθητές» εἶναι ἡ καμουφλαρισμένη, ἐξαιτίας τῆς λογοκρισίας, ὀνομασία τῶν μαρξιστῶν (ἢ τῶν «γάλλων σοσιαλιστῶν μαρξιστικῆς κατεύθυνσης», ὅπως τούς λέει ὁ Ἐνγκελς στό ἀναφερόμενο ἔργο). — 334.

- ¹¹¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 820. — 335.
- ¹¹² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 826. — 335.
- ¹¹³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 630–631. — 335.
- ¹¹⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 737. — 336.
- ¹¹⁵ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 738–739. — 337.
- ¹¹⁶ *Antrag Kanitz* — πρόταση του Κάνιτς, αντιπροσώπου των γαιοκτημόνων, που υποβλήθηκε τό 1894–1895 στό γερμανικό ράιχσταγ γιά νά αναλάβει ή κυβέρνηση τήν αγορά δλων των σιτηρών που εισάγονται από τό έξωτερικό, και νά τά πουλάει ύστερα ή ίδια σέ μέση τιμή. Ή πρόταση ατή απορρίφθηκε από τό ράιχσταγκ. — 338.
- ¹¹⁷ Ο Λένιν άξιολογεί τήν έρευνα και τήν ταξινόμηση των σταδίων και των μορφών ανάπτυξης τής βιομηχανίας που κάνει ο Μπιούχερ, στό κεφάλαιο VII του βιβλίου «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», στην ύποσημείωση τής σελ. 551. Τό μέρος του βιβλίου του Μπιούχερ, τό αφιερωμένο στην προέλευση τής έθνικης οικονομίας, ο Λένιν τό μετάφρασε στα ρωσικά, όπως φαίνεται, άνάμεσα στό πρώτο δεκαπενθήμερο του Γενάρη 1896 και στό Νοέμβρη του 1897, όταν βρισκόταν φυλακή στην Πετρούπολη και έξορία στό χωριό Σουσένσκογε· ή μετάφραση δέν είχε δημοσιευτεί. — 340.
- ¹¹⁸ Στα μέσα του ΧΙΧ αιώνα στην πόλη Άρζαμάς και στα περίχωρά της ήταν πλατιά αναπτυγμένη ή παραγωγή πλεχτών υποδημάτων από ποικιλόχρωμο μαλλί, μέ κεντήματα. Στη δεκαετία 1860–1870 στό Άρζαμάς, στό μοναστήρι Νικόλσκογε και στό χωριό Βίγεζνταγια Σλομπόνα παράγονταν κάθε χρόνο μέχρι δέκα χιλιάδες και πλέον ζευγάρια πλεχτών υποδημάτων που πουλιούνταν στην έμποροπανήγυρη του Νίζνι Νόβγκοροντ και στέλλονταν και στη Σιβηρία, στον Καύκασο και σ' άλλες περιοχές τής Ρωσίας. — 349.
- ¹¹⁹ *Μανίλοφ* — ένας από τους ήρωες του μυθιστορήματος του Ν. Β. Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές», που έγινε προσηγορικό του τύπου του άβουλου όνειροπόλου, του κούφιου φαντασιοκόπου, του άργόσχολου φλύαρου. — 364.
- ¹²⁰ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 328. — 365.
- ¹²¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 329. — 366.
- ¹²² *Χρυσικοί* — αυτοί που άσκοδσαν τό έπάγγελμα του χρυσοχόου, έφτιαναν από διάφορα μέταλλα (χρυσό, άσήμι, κασσίτερο, χαλκό κτλ.) λεπτές ταινίες που χρησιμοποιούνταν τότε πλατιά γιά τή διακόσμηση διάφορων ειδών, καθώς και εικόνων και άλλων άντικειμένων έκκλησιαστικής χρήσης. — 366.
- ¹²³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 341–342. — 368.

- ¹²⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 281, 286-287, 306, 336-339. — 371.
- ¹²⁵ Οί *κοσμηματοποιοί*, πού δούλευαν στόν κλάδο αὐτό φτιάχναν ψεύτικα κοσμήματα ἀπό χρωματιστό γυαλί: χάντρες, σκουλαρίκια κτλ. — 382.
- ¹²⁶ Στό ἀναφερόμενο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ Κόρσακ «Οἱ μορφές τῆς βιοτεχνίας κτλ.» στή σελ. 101 ἀνάμεσα στά ἱστορικά ντοκουμέντα ἀναφέρεται καί τό συμβόλαιο χρέους πού συντάξε ὁ μητροπολίτης Κυπριανός γιά τό μοναστήρι Κωνσταντίνος καί Ἑλένη τό 1391, ὅπου ἀπαριθμοῦνται οἱ ὑποχρεώσεις τῶν ἀγροτῶν: οἱ ἀγρότες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά κάνουν διάφορες ἀγροτικές ἐργασίες στά χωράφια τῶν μοναστηριῶν (νά ὀργάνουν καί νά σπέρνουν τά μοναστηριακά χωράφια, νά μαζεύουν τή σοδιά, νά θερίζουν τό χόρτο, νά ἀλωνίζουν τή σίκαλη, νά ψήνουν τό ψωμί, νά παράγουν μύζα, νά ψαρεύουν κτλ.), καθώς καί νά ἐκπληρώνουν διάφορες ἄλλες ὑποχρεώσεις, λογουχάρη, «νά γνέθουν τό λινάρι, πού θά δόσει ὁ ἡγούμενος στό χωριό». Ἐκτός ἀπ' αὐτό, ἀνάμεσα στίς ὑποχρεώσεις, πού ἐπιβάλλονταν ἀπό τόν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς στούς ἀγρότες, ἦταν, ὅπως λέγανε τότε, «ὁ θεός καί ἡ χουσμειά», δηλ. «μικροδουλιές καί μικροῦπηρεσίες». — 389.
- ¹²⁷ «Κρατικοί ἀγρότες μέ ἰδιοκτησία σέ τσέτβεστ» εἶναι μιὰ κατηγορία ἀγροτῶν τῆς τσαρικήσ Ρωσίας, πού ἀνῆκαν ἄλλοτε στό κράτος, ἀπόγονοι κατώτερων ἀξιοματικῶν καί ὑπαλλήλων πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ τό XV-XVII αἶωνα σάν ἐποικοί στίς ἀκρινές περιοχές τοῦ κράτους τῆς Μόσχας. Οἱ ἐποικοί αὐτοί (κοζάκοι, μόνιμοί στρατιωτικοί, φαντάροι) ἦταν ἐπιφορτισμένοι μέ τή φρούρηση τῶν συνόρων καί παίρναν γιά προσωρινή ἢ κληρονομική χρήση μικρά κομμάτια γῆς, πού μετριοῦνταν σέ τσέτβεστ (μισή ντεσιατίνα) (μιὰ ντεσιατίνα = 10 920 τ.μ. Σημ. μετ.). Ἀπό τό 1719 οἱ ἐποικοί αὐτοί τοῦ δημοσίου ἀρχισαν νά ὀνομάζονται μονονοικοκυρεοί. Οἱ μονονοικοκυρεοί εἶχαν παλιότερα διάφορα προνόμια, εἶχαν τό δικαίωμα νά ἔχουν στήν ἐξουσία τους ἀγρότες. Στή διάρκεια τοῦ XIX αἶωνα οἱ μονονοικοκυρεοί ἐξομοιωθήκαν βαθμιαῖα, ὅσον ἀφορᾷ τά δικαιώματα, μέ τούς ἄλλους ἀγρότες. Μέ τό διάταγμα τοῦ 1866 ἡ γῆ τῶν μονονοικοκυρεῶν (γῆ τῶν τσέτβεστ) ἀναγνωρίστηκε σάν ἀτομική τους ἰδιοκτησία καί περνοῦσε κληρονομικά στά μέλη τῆς οἰκογένειας τῶν πρώην μονονοικοκυρεῶν (τῶν ἀγροτῶν μέ ἰδιοκτησία σέ τσέτβεστ). — 392.
- ¹²⁸ Ἑλευθεροί ζευγίτες — κατηγορία ἀγροτῶν πού ἀπαλλάχθηκαν ἀπό τή δουλοπαροικιακή ἐξάρτηση, σύμφωνα μέ τό νόμο τῆς 20 τοῦ Φλεβάρη 1803, πού ἐπέτρεπε στούς τσιφλικάδες νά ἀφήνουν τούς ἀγρότες ἐλευθεροῦς καί νά τούς δίνουν γῆ, μέ ὄρους καθοριζόμενους ἀπό τούς ἴδιους τούς τσιφλικάδες. — 393.
- ¹²⁹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 346-348. — 397.
- ¹³⁰ Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Ἄπαντα, 2η ρωσ. έκδ., τόμ. 4ος, σελ. 155. — 397.
- ¹³¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 376. — 397.

- ¹³² «Ζαγκλόντι» — έτσι λέγανε ορισμένες φορές τους ιδιοκτήτες οίκιακων εργαστηρίων που νοίκιαζαν τα εργαστήρια αυτά στους εργοστασιάρχες για εγκατάσταση χειροκίνητων άργαλειών· στά εργαστήρια αυτά δούλευαν και οι ίδιοι. 'Ο ζαγκλόντι, δηλ. ο ιδιοκτήτης του εργαστηρίου, σύμφωνα με τό συμβόλαιο που έκλεινε με τόν εργοστασιάρχη, θέρμαινε τό εργαστήριο, τό έπισκεύαζε, προμήθευε στους ύφαντουργούς πρώτες ύλες για τήν παραγωγή νήματος, έστελνε τήν έτοιμη παραγωγή στό άφεντικό και όρισμένες φορές έκτελοϋσε και χρέη έπιστάτη τών εργατών. — 398.
- ¹³³ Τό «Ζιμνιά» βρισκόταν σέ απόσταση 5 χιλιομέτρων από τό χωριό Κόζλοβα του νομού 'Αλεξάντροβσκ του κυβερνείου Βλαντίμιρ. — 406.
- ¹³⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 349-358. — 409.
- ¹³⁵ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 349-358. — 411.
- ¹³⁶ «Μαρντάσσο» — κάτοικοι τής περιοχής Μαρντάς που βρίσκεται στό βορειοανατολικό μέρος του νομού Σούγια του κυβερνείου Βλαντίμιρ, ή όποια άποτελοϋνταν από τίς έπαρχίες Ντουνιλόβσκαγια και Γιουρτσάκ-όβσκαγια. — 420.
- ¹³⁷ Πρόκειται για εργαστήρια ύποδηματοποιίας: στά εργαστήρια σταμπάρισματος γινόταν τό τεξάρισμα τών παπουτσιών όπως και τό καθάρισμα του δέρματος με τό ζυστήρι· τά άποξέσματα που μέναν ύστερα από τό καθάρισμα του δέρματος πήγαιναν για κατασκευή συγκολλημάτων. Στά εργαστήρια συγκόλλησης ή άποξεσμάτων συγκολλοϋσαν τά άποξέσματα και τό προϊόν αυτό χρησιμοποιόταν για τακούνια και πάτους. — 424.
- ¹³⁸ Βιβλία καταγραφής — βασικά ντοκουμέντα για τή φορολογική επιβάρυνση τών κατοίκων τών πόλεων, τών κομποπόλεων και τών χωριών· άνέγραφαν τό είδος τών γαιών, τήν οικονομική κατάσταση τών κατοίκων, περιέγραφαν τους δρόμους, τά προάστια, τά μοναστήρια, τά όχυρά κτλ. 'Η καταγραφή γινόταν επί τόπου από τους «καταγραφείς», δηλ. από ειδικές έπιτροπές που στέλνονταν από τό κέντρο. Τά πιό παλιά βιβλία καταγραφής άνάγονται στά τέλη του XV αιώνα, τά πιό πολλά όμως από τά διασωθέντα άνάγονται στό XVII αιώνα. — 429.
- ¹³⁹ Μέ τό νόμο τής 2 του 'Ιούνη 1897 ή εργάσιμη μέρα για τίς βιομηχανικές έπιχειρήσεις και τά μηχανουργεία τών σιδηροδρόμων καθορίστηκε σέ 11 1/2 ώρες (10 ώρες για τή νυχτερινή εργασία). Πρίν άπ' αυτό τό νόμο ή εργάσιμη μέρα στη Ρωσία ήταν άπεριόριστη και έφτανε τίς 14-15 ώρες και περισσότερο. 'Η τσαρική κυβέρνηση άναγκάστηκε νά έκδόσει τό νόμο τής 2 'Ιούνη 1897 κάτω από τήν πίεση του εργατικού κινήματος, που καθοδηγούνταν από τή λενινιστική «Ένωση άγώνα για τήν άπελευθέρωση τής εργατικής τάξης». Λεπτομερειακή άνάλυση του νόμου και κριτική του έγινε από τόν Λένιν στήν μπροσούρα «'Ο νέος εργοστασιακός νόμος» (βλ. "Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 275 - 329). — 432.
- ¹⁴⁰ Χρυσοαγγυρονηματοουργία — παραγωγή λεπτών άργυρών ή χρυσών νημάτων για τίς χρυσοποικιλτικές εργασίες. — 435.

- ¹⁴¹ 'Ο επόμενος πίνακας συντάχθηκε με βάση έναν πιο λεπτομερειακό πίνακα, που είχε δημοσιευτεί στο «Βέστνικ Φινάνσοφ», τεύχος 42, 1898. — 438.
- ¹⁴² "Ως τό 1864 οί όπλοποιοί τής Τούλας ήταν δουλοπάροικοι, δημόσιοι (κρατικοί) όπλοποιοί καί ζούσαν σέ ιδιαίτερους συνοικισμούς (δημόσιος συνοικισμός τών σιδεράδων κτλ.). Χωρίζονταν σέ συνεργεία πού κατασκεύαζαν κάνες, κοντάκια, κινητά ούραϊα, συσκευές κτλ. Για τήν εκτέλεση τών βοηθητικών εργασιών είχαν προσκολληθεί στά εργοστάσια τής Τούλας δουλοπάροικοι άγρότες μερικών χωριών. Οί άγρότες αυτοί έφτιαχναν για τούς όπλοποιούς ξυλοκάρβουνα, φύλαγαν τά δάση πού άνήκαν στά εργοστάσια, δούλευαν στίς αυλές τών εργοστασιών. Τόν καιρό τής άπελευθέρωσης από τή δουλοπαροικία στήν Τούλα ύπήρχαν συνολικά περίπου 4 χιλιάδες μαστόροι όπλοποιοί, από τούς όποιους 1276 δούλευαν στά εργοστάσια καί 2362 στά σπίτια τους· μαζί μέ τίς οικόγένειές τους οί όπλοποιοί ξεπερνούσαν τίς 20 χιλιάδες άτομα. — 439.
- ¹⁴³ Πρόκειται για τή φάμπρικα «Εταιρία ύποδηματοβιομηχανίας Πετρούπολης» (βλ. «Κατάλογο για τίς φάμπρικες καί τά εργοστάσια», Πετρούπολη, 1897, άρ. 13 450, σελ. 548-549). — 446.
- ¹⁴⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 751-752. — 449.
- ¹⁴⁵ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. ΙΙΙ, 1955, σελ. 340-341. — 457.
- ¹⁴⁶ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 349-350. — 458.
- ¹⁴⁷ Μ. Κ. Γκορμπουνόβα. «Τά γυναικεία επαγγέλματα στο κυβερνείο Μόσχας», μέρος ΙV («Συλλογή στατιστικών στοιχείων για τό κυβερνείο Μόσχας. Τμήμα οικονομικής στατιστικής», τόμ. VII, μέρος ΙΙ, Μόσχα, 1882). Είσαγωγή, σελ. ΙΧ. — 460.
- ¹⁴⁸ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. Ι, 1955, σελ. 484 καί επόμενες, 648 καί επόμενες. — 463.
- ¹⁴⁹ Βλ. Ε. Ν. Αντρέγιεφ. «Η βιοτεχνική παραγωγή στή Ρωσία μέ βάση τίς έρευνες τής „Επιτροπής για τή μελέτη τής βιοτεχνικής παραγωγής στή Ρωσία" καί άλλες πηγές». Πετρούπολη, 1885, σελ. 69 καί τήν μπροσούρα του ίδιου «Η βιοτεχνική παραγωγή στή Ρωσία», Πετρούπολη, 1882, σελ. 12. — 468.
- ¹⁵⁰ Για τό χαρακτηρισμό τής ανάπτυξης τής μεγάλης βιομηχανίας τής Ρωσίας μετά τή μεταρύθμιση ό Λένιν έπεξεργάστηκε επιστημονικά πολυάριθμα στοιχεία τής εργοστασιακής στατιστικής εκείνης τής εποχής (έπίσημους οδηγούς, χωριστές μονογραφίες, έρευνες καί συλλογές, διάφορες εκθέσεις, πού δημοσιεύτηκαν στά περιοδικά καί στίς εφημερίδες, εισηγήσεις καί άλλες πηγές). Αυτό τό δείχνουν οί σημειώσεις του Λένιν πάνω σέ βιβλία καί άλλα ύλικά, πού δημοσιεύτηκαν στο δεύτερο μέρος τής Λενινιστικής συλλογής, τόμ. XXXIII, όπωσ καί στον τόμο τών προ-

παρασκευαστικών υλικών * τούτης τής έκδοσης. Ὁ Λένιν ἀξιολογεί τὶς βασικὲς πηγές τῆς ἐργοστασιακῆς στατιστικῆς καὶ στὸ ἄρθρο του «Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς στατιστικῆς μας γιὰ τὶς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια» (βλ. Ἔπαντα, 4η ρωσ. ἔκδ., τόμ. 4ος, σελ. 1-31). — 473.

¹⁵¹ Κ. Μάρξ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἔκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 480. — 474.

¹⁵² Πρόκειται γιὰ τὰ «Υλικά γιὰ τὴ στατιστικὴ τοῦ νομοῦ Κρασοουφίμσκ τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ», βιβλίον V, μέρος I (Ἐργοστασιακὴ περιοχὴ). Καζάν, 1894. Στὴ σελ. 65 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὑπάρχει ἕνας πίνακας, πού ἔχει τὸν τίτλο «Στοιχεῖα γιὰ μιὰ ἐργατικὴ ὁμάδα πού εἶχε χρεωθεῖ, δουλεύοντα σ' ἕνα συνεργεῖο τοῦ ἐργοστασίου Ἄρτίνσκι τὸ 1892». — 509.

¹⁵³ Ὁ Λένιν παραθέτει περικοπὴ ἀπὸ τὸ βιβλίον «Ἡ μεταλλουργικὴ βιομηχανία τῆς Ρωσίας». Ἐκδοσὴ τῆς Διεύθυνσης μεταλλείων. Ἡ παγκόσμια ἔκθεσις «Κολόμβος» πού ἐγίνε τὸ 1893 στὸ Σικάγο. Πετροῦπολη, 1893, σελ. 52. — 510.

¹⁵⁴ Στὴν πρώτη ἔκδοσι τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξι τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» στὸν πίνακα ὑπῆρχαν στοιχεῖα γιὰ τὸ 1890 καὶ τὸ 1896 πού παραλείφθηκαν στὴ δευτέρη ἔκδοσι. Ἐκτός ἀπ' αὐτὰ, τὰ στοιχεῖα τῆς πρώτης ἔκδοσις γιὰ τὸ 1897 διαφέρουν κάπως ἀπὸ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἴδιο χρόνον, πού παραθέτονται στὴ δευτέρη ἔκδοσι. Τὸ ἀντίστοιχο μέρος τοῦ πίνακα στὴν πρώτη ἔκδοσι ἔχει ἔτσι:

Χρονιά	Παραγωγή χυτοσίδηρου σέ χιλ. πούτια						Συνολικὴ ἐξόρυξι πετρώκάρβουνοῦ στὴν αὐτοκρατορία σέ ἑκατομ. πούτια
	Συνολικά στὴν αὐτοκρατορία	%	Στὰ Οὐράλια	%	Στὸ Νότο	%	
1890	56 560	100	28 174	49,7	13 418	23,7	367,2
1896	98 414	100	35 457	36,6	39 169	39,7	547,2
1897	113 982	100	40 850	35,8	46 350	40,6	—

Σχετικὰ μὲ τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ 1897 στὴν πρώτη ἔκδοσι μπαίνει ἡ παρακάτω ὑποσημείωσις, πού ἐπίσης παραλείφθηκε στὴ δευτέρη ἔκδοσι: «Τὸ 1898 ἡ παραγωγή χυτοσίδηρου στὴν αὐτοκρατορία ὑπολογίζεται σέ 133 ἑκατομμύρια πούτια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 60 ἑκατομ. πούτια στὸ Νότο καὶ 43 ἑκατομ. πούτια στὰ Οὐράλια («Ρούσκιγε Βέντομοσσι», 1899, ἀρ. φύλλου 1)». — 511.

¹⁵⁵ Τὸν πίνακα αὐτὸν ὁ Λένιν τὸν συμπλήρωσε ἀργότερα μὲ ἀντίστοιχα στοιχεῖα γιὰ τὸ 1908 (βλ. τὴ φωτοτυπία στὴ σελ. 539). Τὰ στοιχεῖα πού ἔχει ἡ ἐπισημείωσις τοῦ Λένιν πάρθηκαν ἀπὸ τὴ «Συλλογὴ ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιὰ τὸ 1908» (σελ. 50-51), πού βγήκε τὸ 1910. Συνεπῶς, ἡ προσθήκη τοῦ Λένιν ἀνάγεται στὸ 1910 ἢ στὸ 1911. Αὐτὸ δείχνει, ὅτι ὁ Λένιν καὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐξακολουθοῦσε νὰ δουλεῖ τὸ βιβλίον του. Στὰ προπαρασκευαστικὰ ὑλικά τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξι τοῦ

- καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» περιλήφθηκαν ἐξ ὁλοκλήρου οἱ σημειώσεις τοῦ Λένιν στό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», ἐκδοσὴ τοῦ 1908. — 536.
- ¹⁵⁶ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 648. — 554.
- ¹⁵⁷ Τόν καιρό πού βρισκόταν στήν ἐξορία στό χωριό Σουσένσκογε ὁ Β. I. Λένιν μαζί μέ τή Ν. Κ. Κρούπσκαγια μετάφρασε ἀπό τά ἀγγλικά τόν πρῶτο τόμο καί θεώρησε τή μετάφραση τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ βιβλίου τοῦ Σ. καί τῆς Β. Οὔέμπ «Ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τοῦ ἀγγλικοῦ τρεῖντιουνιο-νισμοῦ». Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ βιβλίου τῶν Οὔέμπ — «μετάφραση ἀπό τά ἀγγλικά τοῦ Βλαντίμιρ Ἴλιν», δηλ. τοῦ Λένιν, κυκλοφόρησε στήν Πετροῦ-πολη τό 1900 ἀπό τόν ἐκδοτικό οἶκο τῆς Ο. Ν. Πόποβας· ὁ δεύτερος τόμος βγήκε τό 1901. — 557.
- ¹⁵⁸ «Φάμπρικα Χλοῦντοφ» εἶναι ἡ «Ἐταιρία βαμβακονηματουργίας τοῦ Ἐγκόροβσκ, τῶν ἀδελφῶν Α. καί Γ. Χλοῦντοφ» (ἡ φάμπρικα βρισκόταν στήν πόλη Ἐγκόροβσκ τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν). Τά στοιχεῖα πού στήν ὑποσημείωσή του βάζει ὁ Λένιν σέ παρένθεση (γιά τόν ἀριθμό τῶν ἐργατῶν καί τήν ἀξία τῆς παραγωγῆς), πάρθηκαν ἀπό τόν «Κατάλογο γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (Πετροῦπολη. 1897, ἀρ. 763, σελ. 36). — 560.
- ¹⁵⁹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 751-752. — 562.
- ¹⁶⁰ Λάστ — μονάδα μέτρησης τοῦ ἐκτοπίσματος τῶν ἐμπορικῶν πλοίων στή Ρωσία, πού χρησιμοποιοῦνταν ὡς τίς ἀρχές τοῦ XX αἰῶνα· τό ἐκτόπισμα τοῦ λάστ σέ ὄγκο ἰσοῦται μέ 5,663 κ. μ. καί σέ βάρος μέ 2 τόνους περίπου. — 581.
- ¹⁶¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, 1955, σελ. 650. — 589.
- ¹⁶² Στήν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ βιβλίου ὕστερα ἀπό τίς λέξεις αὐτές ὑπάρχει ἡ παρακάτω ὑποσημείωση: «Πίνακ. ἀρ. XXX. Αὐτή τῆ „Συνοπτική συλλογή“ (Βορόνεζ 1897) τήν πήραμε ὅταν πιά τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ βιβλίου εἶχε πάει γιά τύπωμα». — 595.
- ¹⁶³ Σομπακέβιτς — ἥρωας τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Ν. Β. Γκόγκολ «Νεκρές ψυχές», πού προσωποποιεῖ ἕναν τύπο ἀπολίτιστου καί ἀπληστου τσιφλικᾶ. — 618.
- ¹⁶⁴ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 748. — 619.
- ¹⁶⁵ «Κύριος Κουπόν» — παραστατική ἐκφραση πού εἶχε καθιερωθεῖ στή φιλολογία τῆς περιόδου 1880-1900 καί συμβόλιζε τό κεφάλαιο καί τοὺς κεφαλαιοκράτες. Τήν ἐκφραση «Ὁ κύριος Κουπόν» τήν ἔβαλε σέ κυκλοφορία ὁ συγγραφέας Γκλέμπ Οὐσπένσκι στά δοκιμιά του «Βαριά ἀμαρτήματα» (πρωτοδημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Ρούσκαγια Μίσλ» 1888, τεύχος 12, σελ. 174). Βλ. ἐπίσης τό δοκίμιο τοῦ Γκλέμπ Οὐσπένσκι «Στόν Καύκασο». Πλήρης συλλογὴ ἔργων του, τόμ. 8, 1957, σελ. 164-165. — 623.
- ¹⁶⁶ «Ποκρούτ» — μορφή οἰκονομικῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων μέσου στοὺς συνεταιρισμούς, πού ἀλιεύουν κήτη καί ψάρια στά βόρεια τῆς Ρωσίας.

Ἡ ἴδια ἢ λέξη «ποκρούτ» σημαίνει τή μίσθωση ἑνός ἀνθρώπου στό συνεργεῖο ἢ τή μερίδα πού ἔπαιρνε ἀπό τό ψάρεμα ὁ κάθε συντάιρος. Στό συνεταιρισμό αὐτοῦ τοῦ εἶδους τά μέσα πού χρειάζονταν γιά τό ψάρεμα, ἀνῆκαν στό ἀφεντικό, ἀπό τό ὅποιο οἱ ἐργάτες ἦταν ἀπόλυτα ἐξαρτημένοι. Τό ἀφεντικό ἔπαιρνε συνήθως τά $\frac{2}{3}$ τοῦ ἀλιεύματος καί οἱ ἐργάτες μόνο τό $\frac{1}{3}$. Οἱ ἐργάτες ἦταν ἀναγκασμένοι νά δίνουν τή μερίδα τους στό ἀφεντικό σέ χαμηλές τιμές καί νά ξοφλοῦν τό λογαριασμό τους μέ ἐμπορεύματα, πράγμα πού ἦταν πολύ ἀσύμφορο γιά τούς ἐργάτες. — 628.

¹⁸⁷ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 7. — 630.

¹⁸⁸ Τό ἄρθρο «*Ἀκριτη κριτική*» ἀποτελεῖ ἀπάντηση τοῦ Β. I. Λένιν στήν ἐχθρική κριτική τοῦ «νόμιμο μαρξιστή» Π. Ν. Σκβορτσόφ, γιά τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ὁ Β. I. Λένιν ἄρχισε νά γράφει τό ἄρθρο τό Γενάρη τοῦ 1900 στό χωριό Σουσένσκογε κατά τίς τελευταῖες βδομάδες τῆς ἐξορίας του· αὐτό τό ἀναφέρει ἡ Ν. Κ. Κρούπσκαγια σέ ἕνα γράμμα τῆς πρὸς τή Μ. Α. Ουλιάνοβα μέ ἡμερομηνία 19 τοῦ Γενάρη 1900. Τό ἄρθρο τέλειωσε τό Μάρτη τοῦ 1900, ὅταν εἶχε γυρίσει πιά ὁ Λένιν ἀπό τήν ἐξορία· δημοσιεύθηκε στό περιοδικό «Ναούτσονγε Ὀμποζρένιγε» τό Μάη-Ἰούνη τοῦ 1900. Τό ἄρθρο αὐτό ἦταν ἡ τελευταία ἐργασία τοῦ Λένιν, πού δημοσιεύθηκε στό νόμιμο τύπο τῆς Ρωσίας πρὶν ἀπό τήν ἀναχώρησή του στό ἐξωτερικό.

«*Ναούτσονγε Ὀμποζρένιγε*» («Ἐπιστημονική Ἐπιθεώρηση») — ἐπιστημονικό καί κοινωνικοπολιτικό περιοδικό, πού ἔβγαине στήν Πετρούπολη ἀπό τό 1894 ὡς τό 1903, στήν ἀρχή κάθε βδομάδα καί κατοπινά κάθε μήνα. Τό περιοδικό δέν εἶχε καθορισμένη κατεύθυνση, ἀλλά «ἀκολουθώντας τή μόδα», ὅπως ἔλεγε ὁ Λένιν, διέθετε τίς σελίδες του στοὺς μαρξιστές. Στό περιοδικό αὐτό εἶχαν δημοσιευτεῖ οἱ ἐργασίες τοῦ Λένιν: «Καί πάλι γιά τό ζήτημα τῆς θεωρίας τῆς πραγματοποίησης» (1899), «Ἀκριτη κριτική» (1900) καί ἄλλες. Στό περιοδικό συνεργάζονταν ὁ Γκ. Β. Πλεχάνοφ, ὁ Ντ. I. Μεντελέγεφ, ὁ Κ. Ε. Τσιολκόβσκι. — 639.

¹⁸⁹ Οἱ λέξεις πού εἶναι σέ εἰσαγωγικά («Τσί-τσι-κοφ...» κτλ.), ἀποτελοῦν παράφραση ἑνός χωρίου τοῦ ἔργου τοῦ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι «Δοκίμια γιά τή ρωσική λογοτεχνία τῆς περιόδου τοῦ Γκόγκολ»: «... Μιά πνευματώδης ἀνάλυση τῶν „Νεκρῶν ψυχῶν“ θά μπορούσε νά γραφεῖ ὡς ἑξῆς. Ἄφου ἀναγράψει κανεῖς τόν τίτλο τοῦ βιβλίου: „Οἱ περιπέτειες τοῦ Τσίτσικοφ ἢ Νεκρῶν ψυχῶν“ ν' ἀρχίσει ἀπευθείας ἔτσι: „Οἱ κρυάδες τοῦ Τσχι! τσχι! κοφ — μή νομίζεις, ἀναγνώστη, ὅτι φταρνίστηκα... κτλ. κτλ. Πρὶν ἀπό εἴκοσι περίπου χρόνια ὑπῆρχαν ἀναγνώστες πού τό θεωροῦσαν αὐτό πνευματώδες“» (Ν. Γ. Τσερνισέβσκι. «Δοκίμια γιά τή ρωσική λογοτεχνία τῆς περιόδου τοῦ Γκόγκολ». Πετρούπολη. 1892, σελ. 64). — 644.

¹⁹⁰ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 113-114. — 646.

¹⁹¹ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 112-113. — 646.

¹⁹² Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. II, 1955, σελ. 471. — 648.

¹⁹³ Κ. Μάρξ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 358. — 649.

- ¹⁷⁴ Τό άρθρο τοῦ Λένιν «Καί πάλι γιά τή θεωρία τῆς πραγματοποίησης», δημοσιεύθηκε μέ τήν ὑπογραφή «B. Λίν» στό περιοδικό «Ναούτσονγε Όμποζρένιγε», τεύχος 8, Αὐγουστος 1899 (βλ. Ἄπαντα, 5η ἐκδ., τόμ. 4ος). σελ. 68 - 88). — 663.
- ¹⁷⁵ «Προσπάθεια „ν' ἀνοίξουν τά μάτια“ τοῦ κοινοῦ σχετικά μέ τό ἀνακάτεμα τοῦ μαρξισμού μέ τήν ἀστική ἐπιστήμη» — κριτική τοῦ στρουβισμού, τοῦ «νόμιμου μαρξισμού», πού ἔκανε ὁ B. I. Λένιν στήν ἐργασία του «Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμού καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στρούβε (Ἡ ἀντανάκλαση τοῦ μαρξισμού στήν ἀστική φιλολογία). Ἄπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Π. Στρούβε: „Κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας“». Πετρούπολη. 1894. Ἡ ἐργασία αὐτή περιλαμβάνεται στόν πρῶτο τόμο, τόσο τῆς σημερινῆς ὥσο καί τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων τῶν Ἄπάντων τοῦ B. I. Λένιν. Στήν ἐργασία ξεσκεπάζεται ἡ πραγματική φύση τῶν «νόμιμων μαρξιστῶν» σάν ἀστῶν δημοκρατῶν πού προσπαθοῦσαν νά χρησιμοποιήσουν τή σημαία τοῦ μαρξισμού καί τό ἐργατικό κίνημα πρὸς τό συμφέρον τῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ Λένιν ἐπισήμανε ὅτι ὁ στρουβισμός, «ὁ νόμιμος μαρξισμός» ἀποτελεῖ τό ἔμβρυο τοῦ διεθνoῦς ἀναθεωρητισμοῦ πού πήρε ἀργότερα τή μορφή τοῦ μπερνσταϊνισμού καί τοῦ καουτσκιτισμοῦ. Τά ἐπόμενα χρόνια ὁ Λένιν ἔδειξε τή νομοτελειακή ἐξέλιξη τῶν στρουβιστῶν σέ ἀνοιχτούς ὑπερασπιστές τοῦ καπιταλισμοῦ· πολλοί ἀπό τοὺς «νόμιμους μαρξιστές» ἔγιναν κατόπιν καντέτοι, μέλη τοῦ κύριου κόμματος τῆς ρωσικῆς ἀστικῆς τάξης. Ὁ Λένιν ἔκανε ἀκατάπανστα ἀδιάλλακτη πάλι ἐναντία σ' ὄλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ἀστικῆς «κριτικῆς τοῦ μαρξισμού», πού ἀποσκοποῦσε στήν ἐξύμνηση καί στήν υπεράσπιση τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. — 664.
- ¹⁷⁶ «Συστηματική ἀνάλυση τῆς κατεύθυνσης αὐτῆς» ἔκανε ὁ B. I. Λένιν στό ἔργο του «Υλισμός κι ἐμπειριοκριτικισμός». Αὐτό τό σπουδαιότατο φιλοσοφικό ἔργο γράφτηκε ἀπό τόν Λένιν τό 1908 καί ἐκδόθηκε σέ χωριστό βιβλίο στή Μόσχα τό 1909. — 665.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΗΓΩΝ
ΠΟΥ ΑΝΑΦΕΡΕΙ Ή ΠΑΡΑΘΕΤΕΙ
ΠΕΡΙΚΟΠΕΣ ΤΟΥΣ Ο Β.Ι.ΛΕΝΙΝ

- A. M. Τό κυβερνείο τῆς Σταυρούπολης.* (Τοῦ ἀνταποκριτῆ μας). — «Σέβερνι Κουριέρ», Πετρούπολη, 1899, ἀρ. φύλλου 33, 3 (15) τοῦ Δεκέμβρη, σελ. 4, στή στήλη: Ἐκ τῆν ἐπαρχία. — 227.
- Ἀβίλοφ, Μπ. Β. Ἡ «νέα» θεωρία τῶν ἀγορῶν.* — «Ναούτσνογε Ὀμποζρέ-νιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 12, σελ. 2296-2308. — 662, 664.
- Ἀβντακόφ, Ν. Σ. Σύντομη στατιστικὴ ἐπισκόπηση, τῆς ἀνθρακοβιομηχανίας τοῦ Ντονέτς.* (Σὲ ἀνάμνηση τῆς Πανρωσικῆς καλλιτεχνικῆς-βιομηχανικῆς ἐκθεσῆς τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ). Χάρκοβο, 1896. 32 σελ. — 515.
- *Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῶν δασμῶν γιὰ τὸν εἰσαγόμενον χυτοσίδηρο.* (Ἐκθεση τῆς ἐπιτροπῆς ποῦ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὸ XXII συνέδριο τῶν βιομηχάνων μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς Νότιας Ρωσίας). — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 50, σελ. 812-820. — 513, 549.
- Ἀγροτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ γιὰ τὸ 1892.* Μέρος I-III. Νίζνι Νόβγκοροντ, ἐκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, 1893. — 170.
- * *Ἀγροτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ γιὰ τὸ 1896.* Νίζνι Νόβγκοροντ, ἐκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, 1897, VIII, 214, 242 σελ. — 558, 602.
- Ἀγροτικὴ ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ γιὰ τὸ 1887/88.* Ὀριόλ, ἐκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Ὀριόλ, 1888, 319 σελ. — 209.
- «Ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ Δασοκομία», («Σέλσκογε Χοζιάστβο ἰ Λεσοβόντστβο»)*, Πετρούπολη, 1896, τεῦχος 2, σελ. 289-315. — 235.
- * *Ἄννενσκι, Ν. Φ. Ἐκθεση σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς κατάστασης τῶν βιοτεχνῶν τῆς περιοχῆς Πόβλοβο.* — «Νιζεγκορότσκι Βέστνικ Παραχόντστβα ἰ Προμίσλεννοστι», 1891, τεῦχος 1, σελ. 10-16· τεῦχος 2, σελ. 40-45· τεῦχος 3, σελ. 58-62. — 349, 365, 431, 432, 450.

* Μὲ ἀστερίσκο σημειώνονται τὰ βιβλία στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν. Τὰ βιβλία αὐτὰ φυλάγονται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἰνστιτούτου μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ τῆς ΚΕ τοῦ ΚΚΣΕ.

- * — *Ἡ ἀξία τῆς παραγωγῆς σιτηρῶν στά μεγάλα χτήματα.* — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσομπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1897, σελ. 157–235. — 192.
- Ἐντρέγεφ, Ε. Ν. *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στή Ρωσία.* Πετρούπολη, 1882. 31 σελ. — 468.
- *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στή Ρωσία μέ βάση τίς ἔρευνες τῆς «Ἐπιτροπῆς γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία» καί ἄλλες πηγές.* Πετρούπολη, 1885, ΙΙ, 97 σελ. — 468.
- Ἀποθηκευμένα προϊόντα, πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν οἰνοπνευματοποιία τό 1896/7. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλ», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 14, σελ. 25–27. — 295.
- Ἀρνολντ, Φ. Κ. *Τό δασικό ἐμπόρευμα.* — Στό βιβλίο: Ἐπισκόπηση τῶν διάφορων κλάδων παραγωγῆς τῆς μανουφακτούρας στή Ρωσία. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1862, σελ. 251–325. — 496.
- Β. Β. — βλ. Βοροντσόφ, Β. Π.
- Βάρζερ, Β. Ε. *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στούς νομούς Τσερνίγκοφ, Μπορζέτσκα καί Νοβοζιμπκοφ.* — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος V. Πετρούπολη, 1880, σελ. 327–364. — 353.
- Βασίλιεφ, Π. Α. καί Σέρεφ, Α. Α. *Ἡ ἐξιοργία.* — Στό βιβλίο: Ἐπισκόπηση τῶν διάφορων κλάδων τῆς μανουφακτούρας στή Ρωσία. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1862, σελ. 145–250. — 490.
- Βασίλτσικοφ, Α. *Ἡ γαιοχתיσία καί ἡ γεωργία στή Ρωσία καί στά ἄλλα εἰσρωπαικά κράτη.* Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1876. V, L, 565 σελ. — 170, 202.
- Βερεσάγεφ, Β. Αιζάρ. Διήγημα. — «Σέβερνι Κουριέρ», Πετρούπολη, 1899, τεύχος Ι, 1 (13) τοῦ Νοέμβρη, σελ. 9–10. — 278.
- Βερεσταύγκιν, Ν. Β. *Οἱ ὅροι ἀνάπτυξης τῆς κτηνοτροφίας στή Ρωσία.* — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινομήση πού ἔγινε στήν ἐκθεση. Προετοιμάστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 9–20, στό μέρος: ΙΙΙ. Τά οἰκόσιτα ζῶα. (Ἐπιμελῆς οἰκονομικῶν. Ὁργανωτική ἐπιτροπή τῆς Πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἐκθέσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 273, 281–282.
- Βέρνερ, Κ. Α. *Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας.* Καταρτίστηκε ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τοῦ ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Κ. Α. Βέρνερ. Συμφερόπολη, 1889. 678 σελ. (Στήν ἐκδοση:

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ταυρίδας. Τόμ. ΙΧ). — 74.

* *Βερχόβτσεφ, Α.* Ἐπισκόπηση τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς μάλλινων νημάτων καί τσόχων εἰδῶν. — Στό βιβλίο: Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνομῶνων. Πετρούπολη, 1897, σελ. 59-62. (Υπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτοῦρας. Πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἐκθεση τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 491.

Βέσω, Α. Π. Ἡ σημασία τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων γιά τή ζωή τῆς ρωσικῆς ἀγοραῖας. — «Ντιέλο», Πετρούπολη, 1886, τεῦχος 7, σελ. 127-155· 1887, τεῦχος 2, σελ. 102-124. — 599, 602-603.

— Ἡ ἐλαιουργική παραγωγή. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. ΙΙ. Ἡ ἐργοστασιακή, ἡ χειροτεχνική καί ἡ βιομηχανική παραγωγή. Πετρούπολη, 1886, σελ. 32-44. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἐκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — 305, 306.

— Ἡ καρποβιομηχανία. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στή Ρωσία. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. ΙΙ. Ἡ ἐργοστασιακή, ἡ χειροτεχνική καί ἡ βιοτεχνική παραγωγή. Πετρούπολη, 1886, σελ. 1-31. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἐκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — 569.

Βεσνιακόφ, Β. Ι. Ἡ ρωσική βιομηχανία καί οἱ ἀνάγκες τῆς. — «Βέστνικ Ἐβρόπι», Πετρούπολη, 1870, τεῦχος 10, σελ. 508-528. — 520.

«Βέστνικ Ἐβρόπι», Πετρούπολη, 1870, τεῦχος 10, σελ. 508-528. — 521.

— 1884, τεῦχος 7, σελ. 319-356. — 23, 66-67, 68-69, 71, 72-73, 74, 76, 143, 388.

«Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896-1897. — 507.

— 1896, τεῦχος 14, σελ. 34-35. — 235.

— 1896, τεῦχος 25, σελ. 986-992. — 294.

— 1896, τεῦχος 31, σελ. 192-194. — 229.

— 1896, τεῦχος 35, σελ. 569-587. — 487.

— 1896, τεῦχος 51, σελ. 972-976. — 220, 221-222, 223-224, 226.

— 1897, τεῦχος 4, σελ. 212-214. — 229.

— 1897, τεῦχος 6, σελ. 318-320. — 229.

— 1897, τεῦχος 8, σελ. 404-407. — 509.

- 1897, τεύχος 9, σελ. 593-597. — 288.
- 1897, τεύχος 16, σελ. 195-197, 205-209. — 314-316, 511.
- 1897, τεύχος 17, σελ. 263-266. — 510.
- 1897, τεύχος 21, σελ. 537-552, 552-558. — 220, 221-222, 223, 224, 227, 229, 514, 622.
- 1897, τεύχος 22, σελ. 615-619. — 513.
- 1897, τεύχος 26, σελ. 856-861. — 289.
- 1897, τεύχος 27, σελ. 16. — 297.
- 1897, τεύχος 29, σελ. 84-87. — 289, 291-292.
- 1897, τεύχος 32, σελ. 209-220, 224-228. — 512, 514.
- 1897, τεύχος 39, σελ. 508-509. — 522.
- 1897, τεύχος 50, σελ. 812-820. — 513, 549.
- 1897, τεύχος 52, σελ. 926-941. — 467.
- 1898, τεύχος 6, σελ. 376-378. — 288, 289.
- 1898, τεύχος 7, σελ. 409-412. — 288.
- 1898, τεύχος 10, σελ. 620-624. — 294.
- 1898, τεύχος 14, σελ. 25-27. — 295.
- 1898, τεύχος 26, σελ. 779-780. — 582-583.
- 1898, τεύχος 32, σελ. 194-195. — 297.
- 1898, τεύχος 36, σελ. 335-348, 349-352. — 289, 297.
- 1898, τεύχος 42, σελ. 204-206. — 349, 437, 439.
- 1898, τεύχος 43, σελ. 302-304. — 580.
- 1898, τεύχος 44, σελ. 379-382. — 580.
- 1906, τεύχος 12, σελ. 502-505. — 297.

[*Βιβλιοκρισία*]: *Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα*. Στατιστική Συλλογή γιά τό κυβερνείο Γιαροσλάβλ. Έκδοση τοῦ γραφείου στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ. Γιαροσλάβλ, 1904. Σελ. 465+60.— «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1904. ἀρ. φύλλου 248, 6 τοῦ Σεπτέμβρη, σελ. 3, στή στήλη: Βιβλιογραφικά σημειώματα. — 466.

- Βιζλιάγεφ, Π. Α.* Τό άγροτικό νοικοκυριό. Τβέρ, έκδοση τών ζέμιστβο του κυβερνείου Τβέρ, 1897, X, 313 σελ. (Στήν έκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνείο Τβέρ. Τόμ. XIII. Τεύχος 2).—121-122, 229, 279-280, 284-285, 289.
- *Μελέτες γιά τή ρωσική άγροτική πραγματικότητα.* Πετρούπολη, περιοδικό «Χοζιάιν», 1901, IV, 173 σελ. (Βιβλία του Χοζιάιν, άρ. 21). — 143, 144.
- Βόινοφ, Α. Ι.* Ἡ παραγωγή χαρτονένιων κουτιῶν από ύγεινομική άποψη. (Άπό τήν έκθεση πρὸς τή συνέλευση τών ζέμιστβο του νομου Πετρούπολης γιά τά χρόνια 1889-1891). Πετρούπολη, 1891. 21 σελ. — 561.
- Βόλγκιν, Α.* — βλ. Πλεχάνοφ, Γ. Β.
- [*Βοροντσόφ, Β. Π.*] *Β. Β.* [Δήλωση τῆς 17 του Φλεβάρη 1899 σχετικά μέ τήν εισηγήση του Α. Ε. Ὁμπολένσκι «Λέν μπορεῖ άραγε νά συμφιλιωθεί ὁ ναορντιζισμός μέ τό μαρξισμό;»]. — «Νόβογε Βρέμια», Πετρούπολη, 1899, άρ. φύλλου 8255, 19 του Φλεβάρη (3 του Μάρτη), σελ. 3, στό άρθρο: Στο σύνδεσμο βοήθειας τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας καί του έμπορίου. — 9.
- *Λοκίμια γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας.* Πετρούπολη, 1886, III, 233 σελ. — 304, 344-345, 376, 386, 390, 392, 449, 456, 558-559.
- *Λοκίμια γιά τίς σύγχρονες κατευθύνσεις.* Οἱ παραγωγικές τάξεις καί ἡ διανοήση τῆς Ρωσίας. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 6, Μάρτη, σελ. 1-34. — 613-615.
- *Λοκίμιο θεωρητικῆς οἰκονομίας.* Πετρούπολη, 1895, σελ. 321. — 28-30, 33-34, 326, 612.
- *Ἡ άγροτική κοινότητα.* Α. Φορτουνάτοφ: Γενική έπισκόπηση τῆς στατιστικῆς τών ζέμιστβο γιά τό άγροτικό νοικοκυριό. Μόσχα, 1892. XLVI, 600, VI σελ. (Στήν έκδοση: Συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς έρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς τών ζέμιστβο. Τόμ. I). — 153.
- *Νέος τύπος τοπικῶν στατιστικῶν εκδόσεων.* Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνείο Ταυρίδας. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τών χωριῶν του νομου Μελιτόπολης. Παράρτημα του I τόμου τῆς συλλογῆς. — «Σέβερνι Βέστνικ», Πετρούπολη, 1885, τεύχος 3, Νοέμβρης, σελ. 186-193. — 96.
- *Οἱ κατευθύνσεις μας.* Πετρούπολη, 1893. VI, 215 σελ. — 326.
- *Ἡ καταμερισμός τῆς γεωργικῆς καί τῆς βιομηχανικῆς εἰσφοράς στή Ρωσία.* — «Βέστνικ Ἐβρόπκ», Πετρούπολη, 1884, τεύχος 7, σελ. 319-356. — 23, 66, 68-69, 71, 72-73, 74, 76, 143, 388.
- *Ἡ συνεταιρισμός στή βιοτεχνία.* Πετρούπολη, 1895, 200 σελ. (Ἡ μικρή παραγωγή στή Ρωσία. I). — 369.

- *Σχέδιο οικονομικής ἀνάθρωσης τῆς Ρωσίας*. «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1894, τεύχος 2, σελ. 53-73. — 76.
- * — *Τά πεπωμένα τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία*. Πετρούπολη, 1882, 312 σελ. — 182, 184, 211, 349, 474, 563, 596.
- *Τά προοδευτικά ρεύματα στό ἀγροτικό νοικοκυριό*. Πετρούπολη, 1892. VI, 261 σελ. — 79, 82, 103, 107, 135, 140, 179, 237, 270-271, 278-279.
- *Τί γίνεται στό μεγάλο νοικοκυριό*; — «Σέβερνι Βέστνικ», Πετρούπολη, 1886, τεύχος 2, σελ. 26-57. — 231.
- *Τό ἀγροτικό μας νοικοκυριό καί ἡ γεωπονία*. — «Ότέσσεστβενιγε Ζαπίσκι», Πετρούπολη, 1882, τεύχος 8, σελ. 143-169. Τεύχος 9, σελ. 1-35. — 210.
- *Τό πλεόνασμα ἀπό τόν ἐφοδιασμό τῆς ἀγορᾶς μέ ἐμπορεύματα*. «Ότέσσεστβενιγε Ζαπίσκι», Πετρούπολη, 1883, τεύχος 5, σελ. 1-39. — 28.
- «Βράτς», Πετρούπολη, 1895, τεύχος 25, σελ. 703-705. — 558, 573.
- Γενική συνόψιση γιά ὅλη τήν αὐτοκρατορία τῶν ἀποτελεσμάτων ἀπό τήν ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων τῆς πρώτης γενικῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897*. II. Πετρούπολη, 1905. VI, LIX, 417 σελ. Στά ρωσικά καί στά γαλλικά. — 468, 525-526, 548, 559.
- Γιαγκοντίσκι, I. Π. Τό ἐπάγγελμα τοῦ βυροπόδηι στήν κωμόπολη Τουμπανάβεβκα καί στά γειτονικά μ' αὐτή χωριά καί κωμοπόλεις τοῦ νομοῦ Βασίλσκι τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 639-660. — 365, 418.
- *Τά ἐπαγγέλματα στό χωριό Μπεζβόντι τοῦ νομοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2401-2419. — 345, 434.
- Γιάλτα, 5 τοῦ Μάη*. — «Ρούσκιγε Βέντομοστν», Μόσχα, 1897, ἀρ. φύλλου 127, 10 τοῦ Μάη, σελ. 1, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — 307.
- Γιανσόν, Γ. Ε. Συγκριτική στατιστική τῆς Ρωσίας καί τῶν κρατῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης*. Τόμ. II. Ἡ βιομηχανία καί τό ἐμπόριο. Μέρος I. Στατιστική τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας. Πετρούπολη, 1880. XII, 663 σελ. — 69, 159.
- Γιά τά μέτρα ἐνθάρρωσης τῆς ἀγροτικῆς οἰνοπνευματοποιίας*. 4 τοῦ Ἰουνῆ 1890. — «Συλλογή Νόμων καί Διαταγμάτων τῆς Κυβέρνησης, ἐκδιδόμενα ἀπό τή Διευθύνουσα Σύγκλητο», Πετρούπολη, 1890, τεύχος 57, 15 τοῦ Ἰουνῆ, ἀρθρο 524, σελ. 1192-1195. — 294.
- Γιά τή διάρκεια καί τήν κατανομή τοῦ χρόνου ἐργασίας στίς βιομηχανικές*

ἐπιχειρήσεις. 2 τοῦ Ἰούνη 1897. — «Συλλογή Νόμων καὶ Διαταγμάτων τῆς Κυβέρνησης, ἐκδιδόμενη ἀπὸ τῆ Διευθύνουσα Σύγκλητος», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 62, 13 τοῦ Ἰούνη, ἄρθρο 778, σελ. 2135-2139. — 432.

Γιὰ τοὺς πλανόδιους ἐργάτες. — «Σέλσκι Βέστνικ», Πετρούπολη, 1890, τεῦχος 15, 8 τοῦ Ἀπρίλη, σελ. 154-156. — 247.

«*Γιουριντίτσκι Βέστνικ*», («*Νομικὸς Ἀγγελιοφόρος*»), Μόσχα, 1883, τεῦχος 11, σελ. 414-441· τεῦχος 12, σελ. 543-597. — 385, 386, 444, 447, 465, 468, 574.

— 1887, τεῦχος 11, σελ. 460-486· τεῦχος 12, σελ. 629-647. — 194, 220, 239, 271-272, 295.

— 1889, τεῦχος 9, σελ. 38-67. — 479, 484, 485.

— 1890, τεῦχος 9, σελ. 130-148. — 558, 573, 599, 606, 608.

Γκατσίσκι, Α. Σ. Μπλόλντινο καὶ Κοτσκούροβο. (Ἀπὸ τό σημειωματάριο). — Στὸ βιβλίο: Συλλογὴ τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδ. τῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσκι. Τόμ. IV. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1871, σελ. 321-336. — 573.

— *Δοκίμια γιὰ τὴ βιομηχανικὴ δραστηριότητα τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ σὲ σύνδεση μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Οὐραλίων-Σιβηρίας*. — Στὸ βιβλίο: Συλλογὴ τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδ. τῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσκι. Τόμ. IV. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1871, σελ. 127-166. — 365.

Γκόγκολ, Ν. Β. Νεκρές ψυχές. — 364, 420, 618, 644, 655.

Γκολίτσιν, Φ. Σ. Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ στὰ κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ καὶ Βλαντίμιρ. Μελέτες ποὺ ἐγίναν τὸ 1888-1889 — Στὸ βιβλίο: Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 166-200. (Ἰπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 434.

* *Γκολουμπιόφ, Α. Ἡ παραγωγὴ ζάχαρος ἀπὸ ζαχαρότευτλα*. — Στὸ βιβλίο: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στὴ Ρωσία. Μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Ἡ ἐργοστασιακὴ, ἡ χειροτεχνικὴ καὶ ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ. Πετρούπολη, 1886, σελ. 3-45 (Πανρωσικὴ βιομηχανικὴ-καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 298.

— *Ἡ παραγωγὴ μεταξωτῶν καὶ χρυσοφάντων ὑφασμάτων*. — Στὸ βιβλίο: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας στὴ Ρωσία. Μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Ἡ ἐργοστασιακὴ, ἡ χειροτεχνικὴ καὶ ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ. Πετρούπολη, 1886, σελ. 185-212 (Πανρωσικὴ βιομηχανικὴ-καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 495.

Γκόλτς, Τ. Οἱ ἀγροεργάτες. Στὸ βιβλίο: Ἡ γαιοχτησία καὶ ἡ ἀγροτικὴ οἰκο-

νομία. Ἄρθρα ἀπὸ τὸ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, σελ. 228—238. — 176, 205.

Γκοντσαρόφ, Ι. Α. Ὁμπλόμοφ. — 218, 321, 658.

Γκορμπουνόβα, Μ. Κ. Τὰ γυναικεῖα ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Μόσχας. Τεύχος IV. Μόσχα, ἐκδ. τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο Μόσχας, 1882, ΧΧΧΙΙ, 299 σελ. (Στὴν ἐκδοσὴ: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VII. Τεύχος II). — 349, 374, 460, 574.

— Ἡ δαντελοποιία. — Στὸ βιβλίο: Τὰ ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Μόσχας. Τεύχος II. Συντάχθηκε ἀπὸ τὸν Ι. Μπογκολέποφ. Μόσχα, ἐκδ. τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖο Μόσχας, 1880, σελ. 1—91 (Στὴν ἐκδοσὴ: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας. Τμῆμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI. Τεύχος II). — 351—352, 372—374, 459.

Γκοῦντερ, Σ. Ὁ ἱστορικός ὕλισμός καὶ ὁ πρακτικός ἰδεαλισμός. Μετάφραση Μ. Κ. — «Ναούτσονγε Ὀμποζρένιγε», [Πετροῦπολη], 1900, τεύχος 10, σελ. 1759—1774. — 664.

Γκούρβιτς, Ι. Α. Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν στὴ Σιβηρία. Ἐρευνα. Μόσχα, 1888. X, 149 σελ. — 180, 657.

— Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ. Μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά τοῦ Α. Α. Σάνιν μετὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ μετὰ πρόλογο τοῦ συγγραφέα. Μόσχα, 1896, σελ. 395. — 179, 232, 657.

Γκοίμι, Ο. Α. Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κунного, τοῦ гоннара καὶ τοῦ ψαρά. — Στὸ βιβλίο: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μετὰ τὴν ταξινόμησις ποῦ ἐγίνε στὴν ἐκθεσὴ. Γράφτηκε μετὰ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετροῦπολη, [1896], σελ. 1—13, στὸ μέρος: V. Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κунного, τοῦ гоннара καὶ τοῦ ψαρά. (Ἐπιμετρεῖο οἰκονομικῶν. Ὁργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς Πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθεσῆς τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 628.

Γκομπογέντοφ, Α. Σ. Τὸ πολὺ μυαλό βλάπτει. — 16.

* Γρηγόριεφ, Β. Ν. Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ κλειδαριῶν καὶ μαχαιριῶν τῆς περιοχῆς Πάβλοβο. — (Στὸ νομὸ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ καὶ στὸ νομὸ Μούδρομ τοῦ κυβερνεῖο Βλαντίμιρ). — Στὸ βιβλίο: Ραγκόζιν, Β. Ὑλικά γιὰ τὴ μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στὸ λεκανοπέδιο τοῦ Βόλγα. Παράρτημα στὴν ἐκδοσὴ «Ὁ Βόλγας». Μόσχα, 1881, σελ. XI—XVI, 1—124. — 344—345, 348, 349, 374, 377, 430, 432, 446, 450, 457, 569.

— Ἡ ἐπίδρασις τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στὸν ἀστικό πληθυσμὸ τῆς Ρωσίας. Στὸ βιβλίο: Ἡ ἐπίδρασις τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σὲ μερικὲς πλευρὲς τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Μετὰ

τὴν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καὶ Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1897, σελ. 117-135. — 586.

— *Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνείου Ριαζάν*. Μελέτη, πού τιμήθηκε ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικό Πανεπιστήμιο τῆς Μόσχας μὲ τὸ μισὸ βραβεῖο Γ. Φ. Σαμάριν. Μὲ προλεγόμενα τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καὶ Α. Ι. Κοσελιόφ. Μόσχα, περιοδικὸ «Ρούσκαγια Μίσλ», 1885, XVI, 194 σελ. — 260.

* «*Δελτίο ἀτμοπλοΐας καὶ βιομηχανίας τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ*», («*Νιζεγκορότσκι Βέστνικ Παραγόντισβα ἰ Προμίσλεννοστι*»), 1891, τεῦχος 1, σελ. 10-16· τεῦχος 2, σελ. 40-45· τεῦχος 3, σελ. 58-62. — 349, 365, 431-432, 450.

«*Δελτίο τῆς Κοινωνικῆς Ὑγιεινῆς, τῆς Ἱατροδικαστικῆς καὶ τῆς Πρακτικῆς Ἱατρικῆς*», («*Βέστνικ Ὀμπαστέσβενοῖ Γκιγκιένι Σουντέμπνοῖ ἰ Πρακτίτσεσκοῖ Μεντισίνι*»), Πετρούπολη, 1896, τόμ. XXXI, βιβλίον 1, ἴουλης, σελ. 1-49. — 600.

* *Δοκίμιο γιὰ τὴν κατάστασιν τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τοῦ κυβερνείου Πέρμ*. Πέρμ, 1896. 609 σελ.· XVI φύλ. μὲ χαρτογραφίας καὶ διαγράμματα, 1 χάρτης. (Ἐπισκόπησι τῆς περιοχῆς Πέρμ). — 224, 372, 376, 387, 409, 495.

Ἐγκοῦνοφ, Α. Ν. *Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Πέρμ σὲ σχέση μὲ τὴ μεταλλευτικὴ βιομηχανία*. (Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν γιὰ τὸ 1892 τοῦ Α. Ν. Ἐγκοῦνοφ). — Στὸ βιβλίον: Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Ρωσίας. Τόμ. III. Πετρούπολη, 1895, σελ. 128-173. (Ὑπουργεῖο γεωργίας καὶ δημοσίων κτημάτων. Τμήμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ ἀγροτικῆς στατιστικῆς). — 419-450, 518.

Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Ρωσίας. Τόμ. I-III. Πετρούπολη, 1892-1895. 3 τόμ. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 400.

— Τόμ. I. 1892. II, VIII, 523 σελ. — 224, 225, 342-343, 345, 347-348, 349, 402, 412, 421, 423-424, 434, 435, 443, 461, 561.

— Τόμ. II. 1894. II, IV, 392 σελ. — 299, 342, 347-348, 408, 418, 450, 623.

— Τόμ. III. 1895. IV, 228 σελ. — 349, 405, 407, 412, 421, 437, 438, 449-450, 518.

Ἐκθέσεις τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς ἔρευνας τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στὸ Βασίλειον τῆς Πολωνίας. Μέρος I. Ἐκθεσὶς τοῦ καθηγητῆ Ι. Ι. Γιανζούλ. Μέρος II. Ἐκθεσὶς τοῦ Ν. Π. Ίλιν καὶ τοῦ Ν. Π. Λανγκοβόι. Πετρούπολη, 1888. 419 σελ. — 554-555, 561.

[Ἐκθεσὶς τῆς Δημαρχίας Μόσχας γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν ζώων πού σφάχτηκαν στὰ δημοτικά σφαγεῖα τῆς Μόσχας]. — «Μοσκόβσκιγε Βέντομοστν»,

1901, ἀρ. φύλλου 55, 25 τοῦ Φλεβάρη (10 τοῦ Μάρτη), σελ. 4. στή στήλη: Ἡ ζωὴ τῆς Μόσχας. — 160.

* *Ενγκελγκάρντ, Α. Ν.* Ἀπὸ τό χωριό. 11 γράμματα. 1872–1882. Πετρούπς η, 1885, σελ. 563. — 131, 164, 188, 197, 203, 215–220.

* *Επετηρίδα τῆς Ρωσίας γιά τὰ χρόνια 1904–1905.* Πετρούπολη, 1905–1906. 2 τόμ. (Κεντρική διεύθυνση στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν). Στά ρωσικά καί στά γαλλικά.

— 1904. (Χρόνος πρῶτος). 1905. VI, 404 σελ. — 582.

— 1905. (Χρόνος δεύτερος). 1906. 876 σελ. — 222, 255, 259–260, 522–523, 580.

* *Επετηρίδα τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν.* Τεύχος I, VIII, X, XII. Πετρούπολη, 1869–1882. 4 τόμ.

*— Τεύχος I. Τοῦ 1869. Προετοιμάστηκε μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Μπ. Μπουσεν. 1869. III, V, 618 σελ. — 297, 300, 307, 340, 428, 477–479, 480–481, 482, 489, 492–494, 500, 501, 504, 505, 507, 520, 521, 533–535, 581–582, 631–632.

— Τεύχος VIII. Μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. 1877. III, V, 535 σελ. — 481, 631–632.

— Τεύχος X. Μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. 1879. 658 σελ. — 481, 631–632.

— Τεύχος XII. Μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. 1882. VII, 623 σελ. — 481, 631–632.

* *Ἐπισκόπηση τοῦ κυβερνείου τοῦ Γιαροσλάβλ.* Μέρος II. Τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ. Μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Ρ. Σβιρσέβσκι. Γιαροσλάβλ, ἐκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ, 1896, IX, 193, 29 σελ. — 284, 285–286, 301, 313–314, 435, 486, 557, 558, 559, 594, 597, 598–599, 605–606.

* *Ἐπισκόπηση τῶν διάφορων κλάδων τῆς μανουφακτούρας στή Ρωσία.* Τόμ. I–II. Πετρούπολη, 1862–1863. 2 τόμ.

— Τόμ. I. 1862. 428, 79 σελ. — 490, 496.

— Τόμ. II. 1863. 523 σελ. — 494, 505.

* *Ἐπισκόπηση τῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνείου Ριαζάν.* — Στό βιβλίο: Ἔργασίς τῆς ἐπιτροπῆς γιά τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VII. Πετρούπολη, 1881, σελ. 1085–1126. — 560.

«Ἔργασίς τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας». Πετρούπολη 46 Ἀπαντα Λένιν. Τόμος 3.

- πολη, 1897, τεύχος 4, Ἰούλης-Αύγουστος, σελ. 1-95. — 151, 212, 321.
- *— 1898, τεύχος 1, Γενάρης-Φλεβάρης, σελ. 1-41. — 479, 566.
- 1898, τεύχος 2, Μάρτης-Ἀπρίλης, σελ. 117-147. — 580.
- *— 1898, τεύχος 5, Σεπτέμβρης-Ὀκτώβρης, σελ. 1-107. — 479, 481, 566.
- * *Εργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας*. Τεύχη I-XVI. Πετρούπολη, 1879-1887. 16 τόμ. — 145-146, 400, 466, 552, 553-554.
- Τεύχος I. [Δράση τῆς ἐπιτροπῆς]. 1879. 248 σελ. — 343, 347-348.
- Τεύχος II. [Κυβερνεῖα Καλοῦγκακ καί Νίζνι Νόβγοροντ]. 1879. 128, 28, 101-120 σελ. — 344, 365, 407, 414.
- Τεύχος III. [Κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγοροντ]. 1880. 29-134, 121-177, 11 σελ. — 347-348, 365, 381-382, 383, 384, 419, 450.
- Τεύχος IV. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγοροντ καί Ὀλόνετς]. 1880. IV, 97-119, 135-317, 179-226, 20 σελ. — 383, 422-423, 462.
- Τεύχος V. [Κυβερνεῖα Τσερνίκοφ, Τβέρ, Μόσχας καί Νίζνι Νόβγοροντ]. 1880. IV, 319-487, 227-309, 21-63 σελ. — 344-345, 353, 402, 404-405, 623.
- Τεύχος VI. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγοροντ καί Γιαροσλάβλ]. 1880. IV, 121-174, 489-776, 311-364, 65-95 σελ. — 349, 365, 405, 418, 435, 560.
- Τεύχος VII. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγοροντ, Γιαροσλάβλ, Τούλας, Ριζάν καί Νόβγοροντ]. 1881. II, 777-1225, 365-391, 97-128, 6 σελ. — 375, 439-442, 450, 560.
- Τεύχος VIII. [Κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγοροντ, Τούλας, Τβέρ, Νόβγοροντ καί Χερσώνας]. 1882. II, 175-245, 1227-1907, 129-149 σελ. — 349, 382, 408, 413, 423, 553, 560.
- Τεύχος IX. [Κυβερνεῖα Κοστρομά, Τούλας καί Νίζνι Νόβγοροντ]. 1883. II, 247-271, 1909-2592, 393-458, 151-252 σελ. — 316, 344-345, 347-348, 350, 382, 407, 412-413, 416-419, 426-427, 434, 437-438, 439, 440, 442, 466-467, 560-561.
- Τεύχος X. [Κυβερνεῖα Τβέρ, Γιαροσλάβλ, Τούλας, Βλαντίμιρ καί Πέρμ]. 1883. II, 273-300, 2593-3056 σελ. — 145-146, 366, 376, 420, 440.
- Τεύχος XI. [Κυβερνεῖο Βιάτκας]. 1884. II, 301-346, 1-453 (3057-3509) σελ. — 420, 466, 552, 554, 558.
- Τεύχος XII. [Κυβερνεῖο Βιάτκας]. 1884. II, 347-368, 455-876 (3511-3932) σελ. — 553, 558.

- Τεύχος XIII. [Κυβερνείο Κοστρομά]. 1885. IV, 369-397, 1-433 (3933-4365) σελ. — 349.
- Τεύχος XIV. [Κυβερνείο Κοστρομά]. 1885. III, 399-513, 1-145, 1-232 (4367-4598) σελ.— 313.
- Τεύχος XV. [Κυβερνείο Κοστρομά]. 1886. II, 515-538, 1-141, 1-277 (4599-4875) σελ. — 405.
- Τεύχος XVI. [Κυβερνείο Βιάτκας]. 1887. I, 539-605, 1-101, 1-251 (4877-5127) σελ. — 509-510.

³ *Εργασίες τῆς φορολογικῆς ἐπιτροπῆς*. Μέρος 3. — 290.

⁴ *Ερμόλοφ, Α. Σ. Συντήματα γεωργίας καὶ ἀμειρισπορές*. — Στό βιβλίον: Ἡ ἀγροτική καὶ δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μὲ 47 χάρτες καὶ διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοσις τῆς διεύθυνσης γεωργίας καὶ ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 81-96. — 257.

⁵ *Ἐσωτερικά Νέα*. — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 31, σελ. 192-194, στή στήλη: Ἐμπόριο καὶ βιομηχανία. — 229.

⁶ *Ἐσωτερικά Νέα*. — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 4, σελ. 212-214, στή στήλη: Ἐμπόριο καὶ βιομηχανία. — 229.

⁷ *Ἐσωτερικά Νέα*. — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 6, σελ. 318-320, στή στήλη: Ἐμπόριο καὶ βιομηχανία. — 229.

⁸ *Ἐσωτερικὴ ἀνασκόπηση*. Νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα. — «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1896, τεύχος 11, σελ. 224-228. — 599.

⁹ *Εφμένκο, Α. Οἱ συνεταιρισμοὶ τοῦ κυβερνείου Ἀρχάγγελου*. — Στό βιβλίον: Συλλογὴ ὕλικῶν γιὰ τοὺς συνεταιρισμοὺς στή Ρωσία. Ἐκδοσις τοῦ τμήματος Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὶς ἀγροτικές, πιστωτικές-ἀποταμιευτικές καὶ βιομηχανικές ἐταιρίες. Μέρος 2, Πετρούπολη, 1874, σελ. 1-174. — 628.

Ζέρινγκ, Μ. Τὸ σιτεμπόριο στίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. — Στό βιβλίον: Ἡ γαιοχρησία καὶ ἡ ἀγροτική οἰκονομία. Ἄρθρα ἀπὸ τὸ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφρασις ἀπὸ τὰ γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, σελ. 281-286. — 273.

«Ζιζν», Πετρούπολη, 1899, τεύχος 8, σελ. 377. — 286.

— 1899, τεύχος 10, σελ. 175-179. — 664.

— 1900, τεύχος 2, σελ. 297-306. — 664.

Ζμπάνκοφ, Ντ. Ν. Ἡ ἐπίδοσις τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση

τοῦ πληθυσμοῦ. — «Βράτς», Πετρούπολη, 1895, τεῦχος 25, σελ. 703-705. — 558, 573.

*— Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν κίνηση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τοῦ 1866-1883. (Μέ διαγράμματα καί ἐπεξηγήσεις τῶν διαγραμμάτων). — Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Πιρόγοφ. Τεῦχος VII. Κοστρομά, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, 1887, σελ. 1-117. — 551, 552, 558, 573, 597-598, 603-605, 608.

*— Ἡ ὕγειονομική ἔρευνα στίς φάμπρικες καί στά ἐργοστάσια τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ. Τεῦχος I-II. Σμολένσκ, ἔκδ. τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ, 1894-1896.

* Τεῦχος I. 1894. 290 σελ. — 272, 486, 565.

* Τεῦχος II. 1896. III, 477, 66 σελ. — 296-297, 565, 576.

— Μπάμπγια στορονά. Στατιστική ἔθνογραφική μελέτη. Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Πιρόγοφ. Τεῦχος VIII. Κοστρομά, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, 1891, σελ. 1-136. — 558, 573, 598, 604-605, 608.

— Σχέδιο γενικοῦ προγράμματος γιά τήν ἔρευνα τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων. (Συντάχθηκε ἐπειτα ἀπό πρόταση τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ συλλόγου Νομικῶν τῆς Μόσχας). Μόσχα, 1891, 16 σελ. — 558, 573.

— Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα ἀπό τίς πόλεις στήν ἐπαρχία στό νομό Σολιγκάλιτς, τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. — «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1890, τεῦχος 9, σελ. 130-148. Στή σελίδα τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου τά ἀρχικά τοῦ συγγραφέα γράφτηκαν κατά λάθος: Ντ. I. — 558, 573, 599, 606, 608.

— Τά πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ τό 1892-1895. (Παράρτημα στά ὕλικά γιά τή διάδοση τῆς σύφιλης καί τῶν ἀφροδισίων νοσημάτων στό κυβερνεῖο Σμολένσκ). Σμολένσκ, ἔκδοση τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου Σμολένσκ, 1896, 87, 70 σελ. — 558, 573, 597-598, 603-605.

Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ παράρτημα ἀπό 47 χάρτες καί διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893. II, XXVI, 649 σελ. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — 192, 220, 221-222, 223, 224, 226, 255, 257, 259-260, 265, 269.

Ἡ βιομηχανία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, VIII, 328 σελ. — 49, 52.

- Ἡ βιοτεχνική παραγωγή ἀσημένιων ἀντικειμένων στό κυβερνεῖο Κοστρομά.* (Ἀπό ἔκθεση ἐλεγκτοῦ τῆς περιεκτικότητάς τους σέ ἀσήμι). — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 42, σελ. 204–206. — 349, 437, 439.
- Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνεῖου Πέρομ στήν ἐπιστημονική βιομηχανική ἔκθεση τῆς Σιβηρίας καί τῶν Οὐραλίων, πού ἔγινε στό Αἰκατερινμπούργκ τό 1887.* — Βλ. Κρασνοπιόροφ, Ε. Ι.
- * *Ἡ βουρτσσοποιία σύμφωνα μέ τήν ἔρευνα τοῦ 1895.* [Καταρτίστηκε ἀπό τόν Σ. Φ. Ροῦντνεφ]. — Στό βιβλίο: Στατιστική ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας γιά τό 1895. Μόσχα, 1896, σελ. 1–13, παράρτημα. — 388, 427.
- Ἡ γαιοχτησία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία.* Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, II, 383 σελ. — 175, 176, 205, 273.
- Ἡ γαλακτοκομία.* — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διαφόρων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινομήση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 34–38, στό μέρος: III. Οἰκόσιτα ζῶα. (Ἐργασίαι οἰκονομικῶν. Ὁργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 274.
- Ἡ δόραση τῶν κρατικῶν ταμιευτηρίων τό 1897.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 26, σελ. 779–780. — 582–583.
- Ἡ ἔκταση τῶν φυτειῶν ζαχαρότευτλων τό 1897.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 27, σελ. 16. — 297.
- Ἡ ἐλεύθερη μισθωτή ἐργασία.* . . — Βλ. Κορολένκο, Σ. Α.
- Ἡ ἐμπορευματική παραγωγή καρπουζιῶν στή νοτιοανατολική περιοχὴ καί οἱ ἀνάγκες τῆς.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 16, σελ. 205–209. — 315–316.
- Ἡ ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ τό 1897.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 52, σελ. 926–941. — 467.
- * *Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικῆς πλευρῆς τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας.* Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ: Τόμ. I–II. Πετρούπολη, 1897, 2 τόμ.
- *— Τόμ. I. VIII, LXIV, 533 σελ. — 80, 82, 92–93, 165, 192, 200–201, 209, 212, 258–259, 318, 319.
- *— Τόμ. II. VIII, 381, 99 σελ. — 145, 167, 168, 258–259, 586.

- Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στίς διάφορες πλευρὰς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.* Εἰσήγηση τοῦ καθηγητῆ Α. Ι. Τσουπρόφ καὶ συζήτηση πάνω σ' αὐτὴν στὸ III τμῆμα τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐλευθερίας οἰκονομικῆς ἐταιρίας στήν 1 καὶ στίς 2 τοῦ Μάρτη 1897 (Στενογραφημένα πραχτικά). — «Ἔργασίαι τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλευθερίας Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας», Πετροῦπολη, 1897, τεῦχος 4, Ἰούλης-Αύγουστος, σελ. 1-95. — 151, 212, 321.
- Ἡ ἐργοστασιακὴ βιομηχανία καὶ τὸ ἐμπόριον τῆς Ρωσίας.* Μὲ γενικὸν χάρτη τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Πετροῦπολη, ἔκδοσις τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καὶ μανουφακτούρας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν, 1893. 747 σελ. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεσις Κολόμβου τὸ 1893 στὸ Σικάγο). — 498.
- Ἡ καπινοπαραγωγή.* (Καταρτίσθηκε ἀπὸ τὴν διεύθυνση ἐμπορίου καὶ μανουφακτούρας). — Στὸ βιβλίον: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμὸς τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμησιν ποῦ ἔγινε στήν ἔκθεσιν. Καταρτίσθηκε μὲ τὴν γενικὴν ἐπιμέλειαν τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετροῦπολη, [1896], σελ. 62-64, στὸ μέρος: IX. Ἡ ἐργοστασιακὴ παραγωγή. (Ἐργοστασιακὴ οἰκονομικῶν. Ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 307.
- Ἡ κατασκευὴ γεωργικῶν ἐργαλείων καὶ γεωργικῶν μηχανῶν στὴ Ρωσία.* — Στὸ βιβλίον: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπησις τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μὲ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καὶ τῆς βιοτεχνίας. Πετροῦπολη, 1886, σελ. 60-70, στὸ μέρος: IX. Μηχανές, συσκευές καὶ ὄχηματα. (Ἡ πανρωσικὴ βιομηχανικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἔκθεσις τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 227.
- Ἡ κατάστασις τῆς πετρελαιοπαραγωγῆς στίς περιοχὰς Βακοῦ καὶ Βατοῦμι τὸ 1896.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1897, τεῦχος 32, σελ. 209-220. — 511.
- Ἡ κατάστασις τῶν φυτειῶν ζαχαροτέυτων τὴν 1 τοῦ Ἰοῖνη 1898.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1898, τεῦχος 36, σελ. 349-352. — 297.
- Ἡ κωμόπολις Κράσνογε τοῦ νομοῦ Καστρομά.* — «Ρούσκιγε Βέντομοστ», Μόσχα, 1897, ἀρ. φύλλου 231, 22 τοῦ Αὐγούστου, σελ. 2. — 437.
- Ἡμερολόγιον τοῦ κυβερνείου Τοῦλας γιὰ τὸ 1895.* Καταρτίσθηκε μὲ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ Β. Γ. Φερέ. Τοῦλα, ἔκδοσις τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Τοῦλας, 1895. 472 σελ. — 442, 486, 602.
- Ἡ μεταλλουργικὴ βιομηχανία τῆς Ρωσίας τὸ 1895.* — «Βέστικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1897, τεῦχος 8, σελ. 404-407. — 509.
- Ἡ παραγωγή ἀλευριοῦ καὶ ἡ ἐπεξεργασία σιτηρῶν.* (Γράφθηκε ἀπὸ τὴν διεύ-

θωση ἔμπορίου καὶ μανουφακτούρας). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διαφορῶν κλάδων ἔργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινομήση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Συντάχθηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 147–157, στό μέρος: IX. Ἡ ἔργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὅργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἐκθέσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 228.

Ἡ παραγωγή καί τό ἔμπόριο λιναριοῦ στήν περιοχὴ τοῦ Πσκόφ τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 29, σελ. 84–87. — 289, 291.

Ἡ Πετρούπολη σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τῆς 15 τοῦ Δεκεμβροῦ 1890. Μέρος I. Πληθυσμός. Τεύχη 1–2. Πετρούπολη, 1891–1892. 2 τόμ.

— Τεύχος I. Πληθυσμός καί σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ κατά φύλο, ἡλικία, οἰκογενειακή κατάσταση, μόρφωση, θρησκεία, κοινωνική προέλευση καί μητρική γλώσσα. 1891. II, XXX, 93 σελ. Στά ρωσικά καί στά γαλλικά. — 468, 590.

— Τεύχος 2. Κατανόμῃ τοῦ πληθυσμοῦ κατά ἐπάγγελμα. 1892. II, 75 σελ. — 524, 528, 541, 560.

Ἡ σιδηροβιομηχανία στή Δυτικὴ Ἑσθῶν καί στίς Ἐνωμένες Πολιτεῖες τῆς Βόρειας Ἀμερικῆς. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 22, σελ. 615–619. — 513.

Ἡ σπαρμένη ἔκταση μέ ζαχαρότευτλα τό 1901. — «Τοργκοβο-προμίσλεναγια Γκαζέτα», («Ἐμπορο-βιομηχανική ἔφημερίδα»), Πετρούπολη, 1901, ἀρ. φύλλου 123, 3 (16) τοῦ Ἰουῆν, σελ. 2. — 297.

Ἡ συγκέντρωση ἰνῶν λιναριοῦ καί καναβιοῦ τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεῦχος 9, σελ. 593–597. — 288.

Ἡ συγκέντρωση ἰνῶν λιναριοῦ καί καναβιοῦ τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 6, σελ. 376–378. — 288, 289.

Ἡ συγκέντρωση σπόρων λιναριοῦ καί καναβιοῦ τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 7, σελ. 409–412. — 288.

Ἡ χημικὴ βιομηχανία. (Καταρτίστηκε ἀπό τή διεύθυνση ἔμπορίου καί μανουφακτούρας). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διαφορῶν κλάδων ἔργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινομήση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 1–16, στό μέρος: IX. Ἡ ἔργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν.

Ἵργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 497.

* *Ἡ χωρικὴ οἰνοπνευματοποιία τὸ 1896/7*. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοσσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 10, σελ. 620-624. — 294.

«*Ἱστορικά Χρονικά τοῦ Κυβερνείου Χαρκόβου*», («*Βρατσέμπναγια Χρόνικα Χάρκοβσκοῦ Γκουμπέριου*»), Χάρκοβο, 1899, τεῦχος 9 (27), Σεπτέμβρης, σελ. 580-584. — 299.

Ἰλίν, Β. Ἰλίν, Βλαντίμιρ — βλ. Λένιν Β. Ι.

* *Ἰσάγεφ, Α. Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας*. Τόμ. Ι-ΙΙ. Μόσχα, ἔκδοσις τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, 1876. 2 τόμ. — 350, 353.

Τόμ. Ι. Τεῦχος 1. Ι. Ξυλουργικά προϊόντα. 1. Ἐπιπλοποιία. ΧΙ, 94· 3 φύλλα μέ πίνακες. — 362, 367, 387, 455.

Τόμ. ΙΙ. 1. Κλάδοι ἐπεξεργασίας μετάλλου. 2. Ἀγγειοπλαστική. ΙΙΙ, 200. IV σελ. — 428-429, 436.

— *Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ σιδερά καὶ κλειδαρά στὸ νομὸ Γιαροσλάβλ*. — Στὸ βιβλίον: Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 695-755. — 436.

* *Ἱστοριοστατιστικὴ ἐπισκόπησις τῆς βιομηχανίας στὴ Ρωσία*. Μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. Ι-ΙΙ. Πετρούπολη, 1883-1886. 2 τόμ. (Πανρωσικὴ βιομηχανικὴ-καλλιτεχνικὴ ἐκθέσις τοῦ 1882 στὴ Μόσχα).

* — Τόμ. Ι. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καὶ οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία καὶ ἡ βιομηχανία ἄλατος. 1883. 545 σελ. — 220, 221-223, 254-255, 257, 260, 266, 288-289, 290, 292, 295, 297, 298, 306, 307, 310, 312, 313, 507.

* — Τόμ. ΙΙ. Τὰ προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καὶ τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, V, XVI, 935 σελ. — 220, 221-223, 227, 297, 298, 300-301, 306, 349, 489, 495, 496-497, 569.

Καϊγκορόντοφ, Ντ. Ν. Τὰ ξυλουργικά ἐπαγγέλματα στά κυβερνεῖα Καζάν, Νίζνι Νόβγκοροντ, Κοστρομά καὶ Νόβγκοροντ. Ἔρευνες τοῦ 1889-1890. — Στὸ βιβλίον: Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1892, σελ. 354-398. (Ἰπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 561.

Καλαντάφ, Α. Α. Ἡ γαλακτοκομία. — Στὸ βιβλίον: Ἡ ἀγροτικὴ καὶ δασικὴ οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ 47 χάρτες καὶ διαγράμματα. Πετρούπολη. ἔκδοσις τῆς διεύθυνσης γεωργίας καὶ ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουρ-

γειου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 296-305. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεση Κολόμβου τό 1893 στό Σικάγο). — 269.

Κάμενεφ, Ν. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα σέ ἑπτὰ ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Τούλας : Χρουστσέβσκαγια, Σεβριονκόβσκαγια, Πάβλοβσκαγια, Ἀρίσενσκαγια, Ζαϊτσέβσκαγια, Μοσκόβσκαγια καί Ντενίσοβσκαγια. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος ΙΧ. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2292-2365. — 350.

Καμπλονκόφ, Ν. Α. Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς πού ἔγιναν στό Πανεπιστήμιο Μόσχα στά 1895/6. Μόσχα, 1897. 228 σελ. (Ἐκδοση γιά τούς φοιτητές). — 326, 479, 519, 523, 563.

* — Ἡ σημασία τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν γιά τούς ἰδιώτες γαιοχτῆτες στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία. — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1897, σελ. 97-144. — 258-259.

— *Μελέτη τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν γαιοχτημόνων.* Μόσχα, ἔκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχα, 1879. V, 200, 103 σελ. (Στήν ἔκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχα. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. V. Τεύχος Ι). — 197, 211-215.

— *Τό ζήτημα τῶν ἐργατῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία.* Μόσχα, ἔκδοση τοῦ «Γιουριντίτσесκι Βέστνικ», 1884, X, XXIV, 299 σελ. — 69.

Κάρισεφ, Ν. Α. Ἡ ἐμπύτευση στήν ἡπειρωτική Δυτική Εὐρώπη. Οἰκονομική ἔρευνα, Πετρούπολη, 1885, 407 σελ. — 132.

* — *Οἱ ἐκτός κλήρον γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν.* Ντέρπτ, 1892. XIX, 402, LXV σελ. (Στήν ἔκδοση: Συμπεράσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο. Τόμ. ΙΙ). — 74-75, 89-91, 132, 157-158, 171, 198-200, 201-203, 208.

* — *Οἱ ἐκτός κλήρον γαιομισθώσεις τῶν ἀγροτῶν ἀνάλογα μέ τίς διακυμάνσεις τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν καί τῶν σοδιῶν.* — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1897, σελ. 277-349. — 80, 82, 200-201, 209, 212.

— *Σκίτσα ἀπό τήν ἔθνική μας οἰκονομία.* XXXV. Σχετικά μέ τή μελέτη τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων μας. — «Ρούσκογε Μπογκάτστρο», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 7, σελ. 1-24. — 608-609.

— *Σκίτσα ἀπό τήν ἔθνική μας οἰκονομία.* XLIII. Σχετικά μέ τή συλλογή στοιχείων τοῦ κ. Βιχλιάγεφ γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ, «Ρούσκογε Μπογκάτστρο», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 8, σελ. 36-59. — 122.

— *Στατιστική ἐπισκόπηση γιά τή διάδοση τῶν κυριότερων κλάδων τῆς βιομηχανίας ἐπεξεργασίας στή Ρωσία.* — «Γιουριντίτσесκι Βέστνικ», Μόσχα, 1889, τεύχος 9, σελ. 38-67. — 479, 484, 486.

- *Τό άτομικό καί τό κοινοτικό νοικοκυριό*. (Στατιστικοί παραλληλισμοί). — «Ρούσκογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 1, σελ. 45-67· τεύχος 6, σελ. 102-135. — 171.
- *— *Υλικά γιά τή ρωσική ἐθνική οἰκονομία*. I. Ἡ ἐργοστασιακή μας βιομηχανία στά μέσα τῆς δεκαετίας 1890-1900. Μέ 5 χαρτογραφίες. (Ἀνατύπωση ἀπό τό περιοδικό «Ἰσβέστιγια Μοσκόβοσκοβο Σελσκοχοζιάιστβενοβο Ἰνστιτούτα», χρόνος IV, βιβλίο 1). Μόσχα, 1898, 52 σελ. — 479, 484, 500, 502.
- Κάρποφ, Α.* *Ἡ νηματουργία στό νομό Γκορμπάτοφ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1227-1263. — 408.
- *Ἡ παραγωγή κετσεδέων ὑποδημάτων καί ἡ λεπτοουργική στούς νομοῖς Σεμόνοφ καί Μπαλαχά τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 563-638. — 365, 405.
- *Ἡ παραγωγή κετσεδέων ὑποδημάτων στό νομό Ἀρζαμάς*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος V. Πετρούπολη, 1880, σελ. 455-487. — 344-345, 402, 404-405.
- *Ἡ ὑποδηματοποιία στήν κωμόπολη Βιέζντραγια τοῦ νομοῦ Ἀρζαμάς*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος III. Πετρούπολη, 1880, σελ. 29-44. — 348, 384, 450.
- *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Ἀρζαμάς*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VI. Πετρούπολη, 1880, σελ. 489-562. — 349.
- *Τά ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Μπογκορόντσκ καί στά περὶχώρά της*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2420-2470. — 348, 416-418.
- *Τό ἐπάγγελμα τοῦ γουναροῦ στό νομό Ἀρζαμάς*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος III. Πετρούπολη, 1880, σελ. 75-134. — 365, 381-382, 419.
- *Τό ἐπάγγελμα τοῦ σιδερά στο βορειοανατολικό τμήμα τοῦ νομοῦ Ἀρζαμάς καί στό συνεχόμενο μ' αὐτό τμήμα τοῦ νομοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος IV. Πετρούπολη, 1880, σελ. 161-201. — 383, 462.
- Καταλέι, Β. Ι.* *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στά κυβερνεῖα Πολτάβας καί Τσερνγκοφ*. Ἔρευνες τοῦ 1889. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή

βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 283-304. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 313, 412.

— *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στὰ κυβερνεῖα Τβέρ καὶ Γιαροσλάβλ.* Ἐρευνες τοῦ 1888. — Στὸ βιβλίον: Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 216-282. (Ὑπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 423-425, 435, 461.

Κατάλογος γιὰ τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια. Ἡ ἐργοστασιακὴ βιομηχανία τῆς Ρωσίας. Πετρούπολη, 1897, 63, VI, 1047 σελ. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καὶ μανουφакτούρας). — 223, 267, 301, 306, 340, 401, 405-406, 409, 411, 415, 418, 420, 422, 425, 432-433, 434-435, 441, 446, 487, 488-489, 493-494, 502, 533, 537-538, 560, 561, 566-567.

* *Κέππεν, Α. Π.* Ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία καὶ ἡ βιομηχανία ἄλατος. — Στὸ βιβλίον: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, κηπουρικὴ καὶ οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία καὶ ἡ βιομηχανία ἄλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1-164. (Πανρωσικὴ βιομηχανικὴ-καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 507.

— *Ἡ μεταλλοργικὴ βιομηχανία τῆς Ρωσίας.* Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διευθύνσεως μεταλλείων, 1893, 129 σελ. (Ἡ παγκόσμια ἐκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στὸ Σικάγο). — 507, 510.

Κιττάρι, Μ. Χάρτης τῆς βυροσδεφίας στὴ Ρωσία. Καταρτίστηκε σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς γενικῆς διευθύνσεως ἐπιμελητείας. Πετρούπολη, 1875. 11, 22, 76 σελ. — 498.

Κοβαλέβσκι, Β. I. καὶ Λεβίτσκι, I. Ο. Στατιστικὴ μελέτη τῆς γαλακτοκομίας στὴ βόρεια καὶ στὴν κεντρικὴ ζώνη τῆς Ἑυρωπαϊκῆς Ρωσίας. Πετρούπολη, ἔκδοση τῆς διαχειριστικῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς γαλακτοκομικῆς ἐκθεσεως στὴν Πετρούπολη, 1879, IV, 95, 8 σελ. — 265-268, 272, 274.

Κοζατσένιο, I. Α. Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγή στὸ κυβερνεῖο Βιάτκας. [Α. νομός Βιάτκας, Β. Νομός Σλομποτσκόι]. — Στὸ βιβλίον: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος XI. Πετρούπολη, 1884, σελ. 1-453 (3057-3509). — 420, 466, 554.

Κοζλόφ, I. Ἡ παραγωγή χημικῶν προϊόντων, χρωμάτων καὶ ἄλλων παρασκευασμάτων. — Στὸ βιβλίον: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα βιομηχανίας, χειροτεχνίας καὶ βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 8-49. (Πανρωσικὴ βιομηχανικὴ-καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 497.

— *Χημικὰ προϊόντα.* — Στὸ βιβλίον: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα βιομηχανίας, χειροτεχνίας καὶ βιοτεχνίας. Πετρούπολη,

1886, σελ. 1-101. (Πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική έκθεση του 1882 στη Μόσχα). — 497.

Κοϊσέβσκι, Ι. Ὁ στόλος τῶν ποταμῶν καὶ τῶν λιμνῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοσσι ἰ Τοργκόβλ», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 44, σελ. 379-382. — 580.

Κομτελιάτσκι, Α. Ὁδηγός γιὰ τοὺς ἐπιθεωρητὲς ἐργασίας καὶ τοὺς ἰδιοχῆτες φάμπρικων καὶ ἐργοστασίων. Πλήρης κώδικας νόμων γιὰ τὴ μίσθωσιν ἐργατῶν στὶς φάμπρικες, στὰ ἐργοστάσια καὶ στὶς μανουφακτοῦρες· γιὰ τὶς ἀμοιβαῖες σχέσεις ἐργοστασιαρχῶν καὶ ἐργατῶν γιὰ τὴν ἐπιθεώρησιν ἐργασίας· γιὰ τὴν ἐποπτεία τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἐκδοσὴ 4η, Πετρούπολη, 1897. 311 σελ. — 159, 560.

Κόνραντ, Ι. Στατιστικὴ τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν. — Στὸ βιβλίον: Ἡ γαιοχτησία καὶ ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία. Ἄρθρα ἀπὸ τὸ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφρασις ἀπὸ τὰ γερμανικά. Μόσχα. Βοτνοβόζοβι, 1896, σελ. 83-121. — 175, 176.

Κορολένκο, Β.Γ. Σκίτσα ἀπὸ τὸ Πάβλοβο. — 453.

Κορολένκο, Σ. Α. Ἡ ἐλευθέρωσις μισθωτῆς ἐργασίας στὰ μεγάλα χτῆματα καὶ οἱ μετακινήσεις ἐργατῶν σὲ σύνδεσιν μὲ τὴν οἰκονομικὴν στατιστικὴν ἐπισκόπησιν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας ἀπὸ ἀγροτικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἄποψιν. Πετρούπολη, 1892. 864 σελ. 17 φύλλα μὲ χάρτες. (Διεύθυνσις γεωργίας καὶ ἀγροτικῆς βιοτεχνίας. Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς σύμφωνα μὲ τὰ ὑλικά ποῦ πάρθησαν ἀπὸ τοὺς νοικοκυρέους. Μέρος V). — 164, 165, 177-178, 191-192, 201, 206-207, 239-241, 252-253, 268, 275, 276, 285, 305, 311, 314, 347-348, 552, 600, 602, 615.

Κόρσακ, Α. Κ. Οἱ μορφές τῆς βιοτεχνίας γενικὰ καὶ ἡ σημασία τῆς οἰκιακῆς παραγωγῆς (βιοτεχνίας καὶ οἰκοτεχνίας) στὴ Δυτικὴ Εὐρώπῃ καὶ στὴ Ρωσία. Μόσχα, 1861, 311 σελ. — 374, 389, 400, 446, 459, 462, 593.

* *Κοτέλνικοφ, Β. Γ.* Τὰ οἰκόσιτα ζῶα. — Στὸ βιβλίον: Ἱστοριοστατιστικὴ ἐπισκόπησις τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μὲ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. Ι. Ἀγροτικὰ προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία, οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία καὶ ἡ βιομηχανία ἄλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1-70. (Πανρωσικὴ βιομηχανικὴ-καλλιτεχνικὴ έκθεσις τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 266.

Κουλίμπιν, Σ. Ν. Ἡ μεταλλευτικὴ καὶ ἡ μεταλλουργία. — Στὸ βιβλίον: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμὸς τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μὲ τὴν ταξινομήσιν ποῦ ἔγινε στὴν έκθεσιν. Καταρτίσθη μὲ τὴ γενικὴ ἐπιμέλειαν τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 1-58, στὸ μέρος: VII. Ἡ μεταλλευτικὴ καὶ ἡ μεταλλουργία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὁργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς έκθεσης τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 507.

Κοῦνοφ, Γ. Κοινωνικοφιλοσοφικὲς πλάνες. (Μεταφράσθη ἀπὸ τὸν Σ. Λε-

βινσόν, μέ ἄδεια τοῦ συγγραφέα). — «Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 4, σελ. 768-784. — 663-664.

* *Κουντριάβτσεφ, Π. Φ.* Οἱ ξένοι ἀγορευγάτες στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Ἀγ. Νικολάου τῆς κωμόπολης Καχόβκα τοῦ κυβερνεῖου Ταυοῖδας καί ἡ ὑγειονομική ἐπίβλεψη σ' αὐτούς τό 1895. (Ἐκθεση στό XIII συνέδριο τῶν γιατρῶν καί τῶν ἀντιπροσώπων τῶν συμβουλίων τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Χερσῶνας). Χερσῶνα, ἔκδοση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Χερσῶνας, 1896. II, 168 σελ. — 235, 239-240, 241.

* *Κρασνονοπόροφ, Ε. Ι.* Ἡ βιοτεχνική παραγωγή τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ, στήν ἐπιστημονικο-βιομηχανική ἔκθεση τῆς Σιβηρίας καί τῶν Οὐραλίων, πού ἔγινε στήν πόλη Αἰκατερωμπούργκ τό 1887. Τεῦχος 3: νομοὶ Κουνγκοῦρ, Ὀσίνικι, Καμισλόφ, Ἴρμπίτ, Σάντρινσκι, Σολικάμσκ καί Τσέρντιν. Πέρμ, ἔκδοση τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ, 1889. (Ἔργασίες τοῦ γραφείου στατιστικῆς πού ἴδρυσε τό συμβούλιο τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Πέρμ). 174 σελ. — 109.

L. Ἡ διάδοση τῶν μηχανῶν στά νοικοκυριά τῶν ἀγροτῶν. — «Σέβερνι Κουριέρ», 1899, ἀρ. φύλλου 32, 2 (14) τοῦ Δεκεμβρῆ, σελ. 3-4, στή στήλη: Ἀπό τήν ἐπαρχία. Πσκόφ. — 227.

Λαμπζίν, Ν. Ἐρευνα γιά τήν παραγωγή μαχαιριῶν, κλειδαριῶν καί ἄλλων μεταλλικῶν εἰδῶν στό νομό Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ καί στό νομό Μοῦρομ τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ. Πετρούπολη, 1870. II, II, 177 σελ. — 349, 430, 446, 569.

* *Λβόφ, Μπ.* Ὁ κοινωνικός νόμος. (Δοκίμιο εἰσαγωγῆς στήν κοινωνιολογία). [Παράρτημα στά τεύχη 2-3, 5, 7, 9-10 καί 11 τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε» τοῦ 1899]. Πετρούπολη, 1899. 159 σελ. (Ἐπιστημονική-φιλοσοφική βιβλιοθήκη). — 664.

Λεβασόφ, Ι. Ι. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στά κυβερνεῖα Ταμπόφ καί Κοστομα. (Ἐκθεση γιά τό 1893). — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. III. Πετρούπολη, 1895, σελ. 45-78. (Ἐργασίαι γεωργίας καί δημοσίων κτημάτων. Τμήμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί γεωργικῆς στατιστικῆς). — 405, 407, 421, 437, 438.

* *Λεβίτσκι, Ι.* Γενική ἐπισκόπηση τῆς ἀγροτικῆς βιομηχανίας. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμριάζεφ. Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἄλλοις. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1-22. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική ἔκθεση τοῦ 1882 στή Μόσχα). — 257, 260, 295.

Λεμπεντίνσκι, Ι. Ἡ κωμόπολη Ποῦσεχ, — μέ τά ἐνοριακά χωριά της, τοῦ νομοῦ Μπαλαχά. — Στό βιβλίο: Σύλλογῆ γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσσκι. Τ. II. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1869, σελ. 217-258. — 450.

- [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Β. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό πρῶτος διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Πετρούπολη, Βοντοβόζοφ, 1899. IX, IV, 480 σελ. 2 φύλλα μέ διαγράμμι. VIII σελ. μέ πίν. Πάνω ἀπό τό τίτλο ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας: Βλαντίμιρ Ἰλίν. — 5-9, 568, 641-662.
- Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό πρῶτος διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Ἐκδόση 2η, συμπληρωμένη. Πετρούπολη, «Παλλάντα», 1908. VIII, VIII, 489 σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας: Βλαντίμιρ Ἰλίν. — 13-17.
- Ἡ βιοτεχνική ἀπογραφή τοῦ 1894-1895 στό κυβερνεῖο Πέρι καί τά γενικά προβλήματα τῆς «βιοτεχνικῆς» παραγωγῆς. Στό βιβλίο: [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Βλαντίμιρ. Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. 113-199. — 306, 341, 358, 363, 364, 369, 372, 387, 397, 409, 411, 421, 448, 466-467, 468, 496, 500, 508, 629, 650.
- Καί πάλι γιά τό ζήτημα τῆς θεωρίας τῆς πραγματοποίησης. — «Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 8, σελ. 1564-1579. — 662-663.
- Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899. 290 σελ. Πάνω ἀπό τόν τίτλο ἀναγράφεται ὁ συγγραφέας: Βλαντίμιρ Ἰλίν. — 25, 26, 48, 306, 324, 340, 341, 358, 363-364, 369, 372, 387, 397, 409, 411, 420-421, 433, 448, 466-467, 468, 476, 479, 483, 484, 487, 489, 496, 500, 502, 508, 537, 612, 629, 647, 650.
- Πρόλογος στήν πρώτη ἐκδόση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — Στό βιβλίο: Ἰλίν, Βλαντίμιρ. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία. Τό πρῶτος διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία. Πετρούπολη, Βοντοβόζοφ, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. I-IV. — 568.
- Σχετικά μέ τό ζήτημα τῆς ἐργοστασιακῆς μας στατιστικῆς. Νέοι στατιστικοί ἄθλοι τοῦ καθηγητῆ Κάρισεφ. — Στό βιβλίο: [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Βλαντίμιρ. Οἰκονομικές μελέτες καί ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. 263-290. — 340, 364, 433, 476, 479, 483, 484, 487, 489, 496, 500, 502, 537.
- Τό οἰκονομικό περιεχόμενο τοῦ ναροντικισμοῦ καί ἡ κριτική του στό βιβλίο τοῦ κ. Στρούβε. (Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίο τοῦ Π. Στρούβε: Κριτικές παρατηρήσεις σχετικά μέ τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Πετρούπολη, 1894). — Στό βιβλίο: Ὑλικά γιά τό χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης. Συλλογή ἄρθρων. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Σόικιν, 1895, σελ. 1-144, στό μέρος II. Ὑπογραφή: Κ. Τοῦλιν. — 664-665.
- Χαρακτηρισμός τοῦ οἰκονομικοῦ ρωμαντισμοῦ. Ὁ Σισμόντι καί οἱ ὀπαδοί του στή χώρα μας. — Στό βιβλίο: [Λένιν, Β. Ι.] Ἰλίν, Βλαντίμιρ.

Οικονομικές μελέτες καὶ ἄρθρα. Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Λέιφερτ, 1899, σελ. 1-112. — 25, 26, 48, 324, 612, 629.

[Λένιν, Σ. Ν.] *Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν*. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 21, σελ. 537-552. — 227-229.

— *Γεωργικά ἐργαλεῖα καὶ μηχανές*. — Στό βιβλίον: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμησιν ποῦ ἔγινε στήν ἐκθεσιν. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 47-58, στό μέρος: Ι. Ἀγροτική οἰκονομία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὅργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθεσεως τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 220, 221-222, 226-227, 236.

— *Γεωργικὲς μηχανές καὶ ἐργαλεῖα*. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 51, σελ. 972-976, μέ τό γενικό τίτλον: Ἡ πανρωσική βιομηχανική καὶ καλλιτεχνική ἐκθεσιν τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. — 220, 222, 223, 226.

Λιάντοφ, Ι. *Γεωγραφική, τοπογραφική καὶ στατιστικὴ μελέτη τοῦ νομοῦ Σούγια*. — Στό βιβλίον: Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέρος Χ. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2829-2882. — 420.

* Λίνκο, Ι. καὶ Κοῦκελ, Φ. *Ἡ παραγωγή ἀμόλων καὶ μελάσσας*. — Στό βιβλίον: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπησιν τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Τά προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καὶ τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 102-136. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καὶ καλλιτεχνική ἐκθεσιν τοῦ 1882 στή Μόσχα). — 300-301.

Λιτβίνοφ, Ι. καὶ Γκολουμπιόφ, Α. *Τά μάλλινα εἶδη*. — Στό βιβλίον: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπησιν τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. II. Προϊόντα τῆς βιομηχανίας, τῆς χειροτεχνίας καὶ τῆς βιοτεχνίας. Πετρούπολη, 1886, σελ. 133-184. (Ἡ πανρωσική βιομηχανική καὶ καλλιτεχνική ἐκθεσιν τοῦ 1882 στή Μόσχα). — 489.

Λοσίτσκι, Α. *Μελέτες γιά τόν πληθυσμό τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν ἀπογραφή τοῦ 1897*. — «Μίρ Μπόζν», Πετρούπολη, 1905, τεύχος 8, σελ. 224-244. — 529.

Μάγεφ, Ρ. *Τό εἰσόδημα*. — Στό βιβλίον: Ἡ βιομηχανία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφρασιν ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα, Βοντοβόζοβι, 1896, σελ. 283-328. — 52.

Μάμιν-Σιμπιριάκ, Ντ. Ν. *Οἱ μαχητές*. — 510-511.

Μανόχιν, Γ. *Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγή στό κυβερνεῖο Πέερν*. — Στό βιβλίον:

Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος X. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2899-3018. — 145-146, 366, 440.

- * *Μαρέζ, Α. Ν.* Ἡ παραγωγή καί ἡ κατανάλωση σιτηρῶν στό ἀγροτικό νοικοκυριό. — Στό βιβλίο: Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καί Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. Ι. Πετρούπολη, 1897, σελ. 1-72. — 92-94, 165, 318, 319.

Μάρξ, Κ. καί Ἑγκελς, Φ. Ἡ γερμανική ἰδεολογία. Κριτική τῆς νεότερης γερμανικῆς φιλοσοφίας στό πρόσωπο τῶν ἐκπροσώπων τῆς Φόουερμαχ, Μπ. Μπάουερ καί Στίρνερ καί τοῦ γερμανικοῦ σοσιαλισμοῦ στό πρόσωπο τῶν διάφορων προφητῶν του. 1845-1846. — 14.

— *Μανιφέστο τοῦ Κομμουνιστικοῦ κόμματος.* Δεκέμβρης 1847-Γενάρης 1848. — 247.

Μάρξ, Κ. Τό Κεφάλαιο. Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. Ι-ΙΙΙ. 1867-1894. — 567, 612, 614-615, 651.

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. Ι. 1867. — 36, 38-39, 409, 411, 630.

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. ΙΙ. 1885. — 28-29, 36, 41, 53-54.

- * — *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Ἑγκελς. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Τόμ. ΙΙ. Βιβλίο ΙΙ. Τό πρῶτος ἐκκυκλοφορίας τοῦ κεφαλαίου. Πετρούπολη, [τυπογραφεῖο ὑπουργείου συγκοινωνίας (Μπένκε)], 1885, XXI, 403 σελ. — 45.

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Τόμ. ΙΙΙ. Μέρος 1-2. 1894. — 7, 198, 203, 211, 456-457, 621-622.

— *Τό Κεφάλαιο.* Κριτική τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Ἑγκελς. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Τόμ. ΙΙΙ. Βιβλίο ΙΙΙ. Τό πρῶτος ἐκκυκλοφορίας τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς στό σύνολό του, Πετρούπολη, τυπογραφεῖο Ντεμάκοφ, 1896. XLVI, 734 σελ. — 22, 24, 42-43, 46-48, 50, 54, 152, 171-172, 173, 181, 261, 333, 334-335, 371, 397, 589.

Ματβέγεφ, Α. Μελέτη γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Νότιας Ρωσίας. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοστι ἰ Τοργκόβλυ», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 17, σελ. 263-266. — 510.

Μεντιοκρίτσκι, Ε. Ἡ βαφή τῶν σκευῶν καί τῶν ἐπίπλων στήν ἐπαρχία Σκορομπογκάτοβσκ τοῦ νομοῦ Μακάοιεφ. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Βιβλίο ΙX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2173-2192. — 381-382.

«*Μίρ Μπόζι*», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 4, σελ. 188-200. — 577.

— 1898, τεύχος 6, σελ. 118-127. — 47.

— 1905, τεύχος 8, σελ. 224-244. — 529.

Μιχαηλόβσκι, Β. Γ. Γεγονότα και αριθμοί από τή ρωσική πραγματικότητα.
I. 'Ο πληθυσμός τής Ρωσίας σύμφωνα με τήν πρώτη γενική απογραφή. —
«*Νόβογε Σλόβο*», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 9, 'Ιούνης, σελ. 97-111. —
260, 586, 592, 622.

— 'Η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου τής Ρωσίας. (Έκθεση που διαβάστηκε στη συνεδρίαση του III τμήματος τής Αυτοκρατορικής 'Ελευθεσης Οικονομικής 'Εταιρίας στις 21 του Μάρτη 1898). «'Εργασίες τής Αυτοκρατορικής 'Ελευθερης Οικονομικής 'Εταιρίας», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 2, Μάρτης-Απρίλης, σελ. 117-147. — 579-580.

[*Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.*] *Ποσοτόνι*. Γράμμα προς τή σύνταξη. — «'Οτέσε-
στβεννιγε Ζαπίσκι», Πετρούπολη, 1883, τεύχος 7, σελ. 97-112. — 474-
475.

«*Μοσκόβσκιγε Βέντομοστι*», 1901, αρ. φύλλου 55, 25 του Φλεβάρη (10 του Μάρτη), σελ. 4. — 160.

* *Μπατάλιν, Α. Φ.* 'Η λαχανοκομία και ή δενδροκομία. — Στο βιβλίο: 'Ιστορικοστατιστική επισκόπηση τής βιομηχανίας τής Ρωσίας. Μέ τήν επί-
μέλεια του Ντ. Α. Τιμιριάζεφ. Τόμ. I. Τά αγροτικά προϊόντα, ή λαχανο-
κομία, ή δενδροκομία και τά οικόσιτα ζώα. 'Η μεταλλευτική βιομηχανία
και ή βιομηχανία άλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1-42. ('Η πανρωσική
βιομηχανική καλλιτεχνική έκθεση του 1882 στη Μόσχα). — 310-313.

Μπατάλιν, Φ. Α. 'Ημερολόγιο και οδηγός του ρώσου αγρότη για τό 1883.
Καταρτίστηκε με τή συνεργασία του Φ. Κ. 'Αρνολντ και άλλων. Σε
δύο μέρη. Πετρούπολη, Ντεβριέν, 1883. 614 σελ. — 66-67.

Μπελομπορόντοφ, Α. *Οί ξένοι εργάτες στο Κουμπάν*. — «Σέβερνι Βέστνικ»,
Πετρούπολη, 1896, τεύχος 2, σελ. 1-8. — 248, 307.

Μπελόφ, Β. Ντ. 'Η βιοτεχνική παραγωγή σε σχέση με τή μεταλλουργία των
Ουράλιων. — Στο βιβλίο: 'Εργασίες τής επιτροπής για τήν έρευνα τής
βιοτεχνικής παραγωγής τής Ρωσίας. Τεύχος XVI. Πετρούπολη, 1887,
σελ. 1-35. — 509-510.

* *Μπιτσκόφ, Γ. Ν.* 'Η πείρα από τήν έρευνα τής οικονομικής κατάστασης
και του νοικοκυριού των αγροτών σε 3 επαρχίες του νομού Νόβγκοροντ.
Νόβγκοροντ, 1882, 116, 70, III σελ. — 284, 285.

Μπλαγκοβέστσενσκι, Ι. Ι. και Γκαριάζω, Α. Α. 'Η βιοτεχνική παραγωγή του
κυβερνείου 'Ολόνετς. Πετροζαβόντσκ, 1895. II, 125 σελ. — 422.

* *Μπλαγκοβέστσενσκι, Ν. Α.* *Γενική συλλογή στατιστικῶν οικονομικῶν στοι-*
47 *Απαντα Λένιν. Τόμος 3.

χείων παριένων από τις απογραφές κατά νοικοκυριό που έκαναν τα ζέμιστρο. Τόμ. I. Το αγροτικό νοικοκυριό. Μόσχα, 1893. XVI, 267 σελ. Στα ρωσικά και στα γαλλικά. — 137, 279-280, 281.

Μπλάζιν, Ν. Οί επιτυχίες της τεχνικής στη γαλακτοκομία. — Στο βιβλίο: Οί παραγωγικές δυνάμεις της Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός των διάφορων κλάδων της εργασίας, σύμφωνα με την ταξινόμηση που έγινε στην έκθεση. Προετοιμάστηκε με τη γενική επιμέλεια του Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 38-45, στο μέρος: III. Οικόσιτα ζώα. (Υπουργείο οικονομικών. Οργανωτική επιτροπή της πανρωσικής βιομηχανικής και καλλιτεχνικής έκθεσης του 1896 στο Νίζνι Νόβγκοροντ). — 270, 273.

Μπογκολιούμπσκι, Ι. Η πείρα από τη στατιστική της μεταλλευτικής βιομηχανίας της ρωσικής αυτοκρατορίας. Πετρούπολη, 1878. 216 σελ. — 507, 513.

Μπορίσοβσκι, Α. Η κονταλοποιία στο νομό Σεμιόνοφ. — Στο βιβλίο: Έργασίες της επιτροπής για την έρευνα της βιοτεχνικής παραγωγής της Ρωσίας. Μέρος II. Πετρούπολη, 1879, σελ. 7-28. — 414.

Μπορίσοφ, Β. Ιστορία της ανάπτυξης των βιοτεχνικών επαγγελμάτων στην πόλη Τούλα, στο νομό Τούλας και τα μέτρα για την παραπέρα ανάπτυξη των επαγγελμάτων. — Στο βιβλίο: Έργασίες της επιτροπής για την έρευνα της βιοτεχνικής παραγωγής της Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2234-2291. — 316, 439-440, 440-441, 442.

— Η βιοτεχνική παραγωγή στην πανρωσική βιομηχανική-καλλιτεχνική έκθεση της Μόσχας το 1882. — Στο βιβλίο: Έργασίες της επιτροπής για την έρευνα της βιοτεχνικής παραγωγής της Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 151-247. — 426-427, 441-442.

— Τα βιοτεχνικά επαγγέλματα στην επαρχία Σέργκιεβσκ του νομού Τούλας. — Στο βιβλίο: Έργασίες της επιτροπής για την έρευνα της βιοτεχνικής παραγωγής της Ρωσίας. Τεύχος VII. Πετρούπολη, 1881, σελ. 891-969. — 440-441, 450.

Μπουλγκάκοφ, Σ. Ν. Οί άγορές στις συνθήκες της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Θεωρητική μελέτη. Μόσχα, Βοντοβόζοφ, 1897. 260 σελ. — 30, 39, 41, 55.

Ν. — ον — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.

«Ναούτσονγε Όμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεύχος 4, σελ. 768-784. — 664.

— 1899, τεύχος 5, σελ. 973-985. — 664.

— 1899, τεύχος 8, σελ. 1564-1579. — 662-663.

- 1899, τεύχος 12, σελ. 2277-2295, 2296-2308. — 639, 641-662, 663, 664.
- 1900, τεύχος 3, σελ. 607-633. — 664.
- 1900, τεύχος 10, σελ. 1759-1774. — 664.
- «*Νεντέλια*», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 13, 31 τοῦ Μάρτη, σελ. 418-421. — 269.
- Νετσάγεφ, Ν. Ἡ παραγωγή λαυαριῶν στό νομό Ὀντόγεβσκι τοῦ κυβερνείου Τούλας.* — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1313-1322. — 413.
- *Ἡ παραγωγή τροχῶν στό νομό Ὀντόγεβσκι τοῦ κυβερνείου Τούλας.* — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1265-1311. — 413.
- Νικολάι —ον — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.*
- Νισσέλοβιτς, Α. Ν. Ἱστορία τῆς νομοθεσίας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Μέρος 1-2.* Πετρούπολη, 1883-1884. — 491.
- «*Νόβογε Βρέμια*», Πετρούπολη, 1899, ἀρ. φύλλου 8255, 19 τοῦ Φλεβάρη, σελ. 3. — 9.
- «*Νόβογε Σλόβο*», Πετρούπολη, 1895, τεύχος 3, Δεκέμβρης, σελ. 183-191. — 209-210.
- 1896, τεύχος 5, Φλεβάρη, σελ. 65-85, 256-261. — 163, 336, 337-338.
- 1896, τεύχος 6, Μάρτης, σελ. 1-34. — 613-614.
- 1897, τεύχος 9, Ἰούνης, σελ. 97-117. — 260, 586, 592, 622.
- 1897, τεύχος 10, Ἰούλης, σελ. 216-243. — 571.
- 1897, τεύχος 1, Ὀχτώβρης, σελ. 55-66. — 573.
- Νομός Μπαχμούτ, τοῦ κυβερνείου Αἰκατερινοσλάβ, 31 τοῦ Ὀχτώβρη.* — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1897, ἀρ. φύλλου 322, 21 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 3, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — 549.
- Νομός Περεκόπ.* — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1898, ἀρ. φύλλου 167, 19 Αὐγούστου, σελ. 2-3, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — 228.
- Νταβίντοβα, Σ. Α. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στά κυβερνεῖα Βλαντίμω, Κούρσκ, Πολτάβας, Βεσσαραβίας καί Βορόνεζ.* Ἐρευνες πού ἔγιναν τό 1889. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή

- τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 72-144. (Υπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 344-345, 347-348, 349.
- *Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στὰ κυβερνεῖα Σαράτοφ, Πένζας καὶ Μόσχας.* Ἔργονες ποὺ ἐγίναν τὸ 1888. — Στὸ βιβλίον: Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 1-71. (Υπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 402.
- *Τὸ ἐπάγγελμα τῆς δαντελοποιίας στὸ κυβερνεῖο Ριαζάν.* — Στὸ βιβλίον: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VII. Πετρούπολη, 1881, σελ. 1127-1215. — 375.
- *Τὸ ἐπάγγελμα τῆς δαντελοποιίας στὸ κυβερνεῖο Τούλας.* — Στὸ βιβλίον: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος X. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2747-2827. — 376.
- [Νταμιελσόν, Ν. Φ.] Νικολαί—ον, Ν.—ον. *Γράμμα πρὸς τὴ σύνταξη.* (Ἀπ' ἀφορμὴ τῆ συζήτησι πᾶνω στὴν εἰσήγησι τοῦ Ν. Β. Λεβίτσκι γιὰ τοὺς γεωργικοὺς συνεταιρισμοὺς). — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 5, Φλεβάρη, σελ. 256-261. — 336, 337-338.
- *Δοκίμια γιὰ τὴν κοινωνικὴ μας οἰκονομία μετὰ τὴ μεταρθμωσι.* — «Σλόβο», Πετρούπολη, 1880, Ὀχτώβρη, σελ. 77-142. — 76, 83.
- *Δοκίμια γιὰ τὴν κοινωνικὴ μας οἰκονομία μετὰ τὴ μεταρθμωσι.* — Πετρούπολη, 1893. XVI. 353 σελ.· XVI φύλλα μέ πίνακα. — 23, 26, 27-29, 30, 33-34, 76, 83, 91-92, 210-211, 212, 232, 233, 238-239, 242, 251, 252, 254, 256, 288, 305, 315, 324-325, 326, 327, 330-331, 352, 469, 474, 479, 480, 481, 518-519, 522, 523, 541-542, 555, 563, 580, 601, 612, 619-620, 622, 626-627, 655, 657.
- *Λίγα λόγια γιὰ τίς συνθήκας τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης.* — «Ρούσσογε Μπογκάτσβο», Πετρούπολη, 1894, τεύχος 6, σελ. 86-130. — 474, 479, 503, 505, 541-542.
- *Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἀύξησι τῶν κρατικῶν μας ἐσόδων:* — «Νόβογε Σλόβο», 1896, τεύχος 5, Φλεβάρη, σελ. 65-85. — 163.
- Ντανίλοβσκι, Μ. Α. *Οἱ ἀσφαλίσεις στὴ Ρωσία.* — Στὸ βιβλίον: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμὸς τῶν διάφορων κλάδων ἔργασίας, σύμφωνα με τὴν ταξινομήσι ποὺ ἐγίνε στὴν ἔκθεσι. Γράφθηκε μετὰ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Β. I. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 57-69, στὸ μέρος: XII. Μηχανές, συσκευές, μηχανουργία καὶ ἠλεκτροτεχνία. (Υπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγοροντ). — 559.
- * Ντεμέντιεφ, Ε. Μ. *Ἡ ὑγειονομικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστισι τῶν ἐργαζομένων.* — Στὸ βιβλίον: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος ὑγειονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Μέρος II. Γενικὴ συνόψισι τῶν ὑγειονομικῶν ἐρευνῶν στὰ ἐργοστάσια τοῦ κυ-

βερνείου Μόσχας στά χρόνια 1879-1885. Προστοιμάστηκε από τόν γιατρό. Ε. Μ. Ντεμέντιεφ καί τόν καθηγητή Φ. Φ. Έρισμαν. Μόσχα, 1893, σελ. 253-462. — 563-566, 567.

— *Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στόν πληθυσμό καί τί παίρνει ἀπ' αὐτόν.* Μόσχα, 1893, VIII, 246 σελ. — 303.

— *Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στόν πληθυσμό καί τί παίρνει ἀπ' αὐτόν.* Ἐκδοση 2η, διορθωμένη καί συμπληρωμένη. Μέ παράρτημα βιβλιογραφικοῦ εὐρετηρίου βιβλίων καί ἄρθρων γιά τή ρωσική ἐργοστασιακή βιομηχανία σέ σχέση μέ τήν ἀγροτική βιομηχανία. Μόσχα, Σίτιν, 1897. VIII, 256, 39 σελ. — 563-567.

Ντιάκονοφ, Ν. Γ. Οἱ τεχνικές ἐπιτυχίες στό σιδηροδρομικό δίκτυο στά 1881-1896. — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Πετρούπολη, [1896], σελ. 53-71, στό μέρος: XVII. Ἡ οἰκοδομική καί τό ἔργο τοῦ μηχανικοῦ θαλασσοπλοῖα καί ποταμοπλοῖα. (Ἐπιτροπείο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἐκθέσεως τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγοροντ). — 514, 580.

«*Ντιέλο*», Πετρούπολη, 1886, τεῦχος 7, σελ. 127-155· 1887, τεῦχος 2, σελ. 102-124. — 599, 602-603.

Ντοκουτσάγεφ, Κ. Α. Τό ἐπάγγελμα τῆς κατεργασίας τοῦ δέρματος τῆς βεβερίτσας γιά γούνα στήν Καργκόπολη καί, στά περίχωρα. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἐρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IV. Πετρούπολη, 1880, σελ. 210-317. — 422-423.

Ντολίβο-Ντομπροβόλσκαγια, Β. Α. Τό ἐπάγγελμα τοῦ ὕφαντοργοῦ στούς νομούς Γκράιβορον καί Κρόλεβετς. Ἐκθεση γιά τό 1891. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 80-88. (Ἐπιτροπείο δημοσιῶν κτημάτων). — 299-300.

Ντουχόβσκοι, Σ. Ἡ βυροδοψία καί ἡ παραγωγή κόλλας στήν κωμόπολη Κατοῦνκι καί στά γύρω χωριά τοῦ νομοῦ Μπαλαχά. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἐρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεῦχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2513-2567. — 344-345, 418-419.

Ἐπίθετος τῶν λειτουργούντων ἐργοστασιῶν ζάχαρης καί ἡ ἔκταση τῶν διασωθειῶν φυτειῶν στήν περίοδο 1905/6. [Πίνακας]. — «*Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοσσι ἰ Τοργκόβλι*», Πετρούπολη, 1906, τεῦχος 12, σελ. 502-505. — 297.

Ὀβσιάνικοφ, Ν. Ν. Οἱ σχέσεις τοῦ ἄνω μέρους τῆς περιοχῆς τοῦ Μέσου Βόλγα μέ τήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγοροντ. — Στό βιβλίο: Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγοροντ. Ἐκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς

τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσισκι. Τόμ. II. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1869, σελ. 385-426. — 452.

— *Τό ἐμπόριο στήν ἐμποροπανήγυρη τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ.* — Στό βιβλίο: Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδόση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσισκι. Τόμ. I. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1867, σελ. 1-167. — 573.

Ἐργασία γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια τῆς Ἑδρωπαικῆς Ρωσίας. — βλ. Ὀρλόφ, Π. Α. Ὀρλόφ, Π. Α. καί Μπουντάγκοφ, Σ. Γ.

* *Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἐκθέσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνομῶνων.* Πετρούπολη, 1897. IV, 245 σελ. (Ἐργασίον οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφακτοῦρας. Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἐκθέση τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 467, 491, 494.

Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διαφορῶν κλάδων ἐργασίας — σύμφωνα μέ τήν ταξινομήση στήν ἐκθέση. Συντάχθηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. I. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896]. XI, 1249 σελ. (Ἐργασίον οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἐκθέσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 220, 221-223, 226-227, 228, 236, 255, 260, 265, 270, 273, 274, 281-282, 290, 295, 297-298, 306, 307, 311, 312, 313, 314, 497, 507, 514, 551, 559, 580, 581-582. 625, 628.

Οἱ συγκοινωνίες στή Ρωσία τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννο-στι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 43, σελ. 302-304. — 580.

* *Οἱ συζητήσεις πάνω στήν εἰσήγηση τοῦ Μ. I. Τουγκάν-Μπαράνόβσκι «Στατιστικά συμπεράσματα γιά τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας» πού ἔγιναν στό III τμήμα τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἑταιρίας.* (Στενογραφημένα πρακτικά). — «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς ἑταιρίας». Πετρούπολη, 1898, τεῦχος 5, Σεπτέμβρης-Ὀκτώβρης, σελ. 1-107. — 479-480, 481, 566.

* *Οἱ ἄδειες διαμονῆς πού μοιράστηκαν στόν ἀγροτικό πληθυσμό τοῦ Κυβερνείου Μόσχα τό 1880 καί τό 1885.* — Στό βιβλίο: Στατιστική ἐπετηρίδα τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχα. 1886. Μόσχα, 1886, σελ. 1-28 (τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχα). — 597-598, 600, 608.

Ἐργασία Βορράς. (Καταρτίστηκε ἀπό τή διεύθυνση τῆς ἑταιρίας τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Μόσχα-Γιανροσλάβ-Ἀρχάγγελος). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινομήση πού ἔγινε στήν ἐκθέση. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. I. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 1-13, στό μέρος: XX. Ὁ Μακρινός Βορράς. (Ἐργασίον οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἐκθέσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 625.

- ⁷Ορλόφ, Β. *Τό άγροτικό νοικοκυριό*. Τεύχος Ι. Μορφές άγροτικής γαιοκτησίας στό κυβερνείο Μόσχα. Μόσχα, έκδοση τών ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχα, 1879. III, 320, 39 σελ. (Στήν έκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχα. Μέρος οίκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Τεύχος Ι). — 153, 170, 303.
- ⁸Ορλόφ, Β. Ι. καί Καμπλουκόφ, Ν. Α. *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχα*. Τόμ. II. Μόσχα, έκδοση τών ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχα, 1878, 628 σελ. — 211-212.
- ⁹Ορλόφ, Β. καί Μπογκολέποφ, Ι. *Τά επαγγέλματα στό κυβερνείο Μόσχα*. Τεύχος Ι — βλ. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνείο Μόσχα. Μέρος οίκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI. Τεύχος Ι.
- *¹⁰Ορλόφ, Π. Α. *Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά εργοστάσια τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας μαζί καί τοῦ Βασιλείου τῆς Πολωνίας καί τοῦ μεγάλο πριγκηπάτου τῆς Φιλλανδίας*. Ὑλικά γιά τήν εργοστασιακή στατιστική. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. [Σύμφωνα μέ τά στοιχεία τοῦ 1879]. Πετρούπολη, 1881, IX, 754 σελ. — 223, 267, 305, 406, 409, 422, 428, 433, 441, 442, 481-482, 488, 489, 493-494, 495, 496, 497-499, 502-503, 533, 537, 542-544, 545, 546-548.
- ¹¹Ορλόφ, Π. Α. *Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά εργοστάσια τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας καί τοῦ Βασιλείου τῆς Πολωνίας*. Ὑλικά γιά τήν εργοστασιακή στατιστική. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἐκδοση 2ῆ διορθωμένη καί σημαντικά συμπληρωμένη. [Μέ βάση τά στοιχεία γιά τό 1884]. Πετρούπολη, 1887. XVIII, 824 σελ. — 482, 485, 538.
- ¹²Ορλόφ, Π. Α. καί Μποντάκοφ, Σ. Γ. *Ὁδηγός γιά τίς φάμπρικες καί τά εργοστάσια τῆς εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας*. Ὑλικά γιά τήν εργοστασιακή στατιστική. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας. Ἐκδοση 3ῆ διορθωμένη καί σημαντικά συμπληρωμένη. [Μέ βάση τά στοιχεία γιά τό 1890, συμπληρωμένη μέ τά στοιχεία γιά τό 1893 καί τό 1894]. Πετρούπολη, 1894, II, XVI, 827 σελ. — 223, 267, 285, 296, 300, 301, 305, 306, 313, 340, 401 402, 409, 410, 411, 415, 418, 419, 420, 421, 422, 425-426, 428, 433, 436, 441, 442, 456, 482, 485-486, 488, 489, 492, 493-494, 495, 496, 497-501, 502-503, 504-505, 520, 524-525, 533, 537-538, 541, 542, 543-544, 545, 546-547, 568-569, 573.
- ¹³Οσάντσι, Τ. Ι. *Ἡ ἐπαρχία Στσεομπανόφ τοῦ νομοῦ Ἐλισάβετγραντ τοῦ κυβερνείου Χερσῶνας*. Ἱστοριογεωγραφική καί οίκονομικοστατιστική περιγραφή. Χερσῶνα, έκδοση τοῦ συμβουλίου τών ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Χερσῶνας, 1891, 112 σελ. — 145-146.
- ¹⁴Ὄστριακόφ, Α. *Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα στό νομό Τιχβίν τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1359-1475. — 553-554.

Ὀστοιακόφ, Π. Σημειώματα γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ στὴν Καμπαντά, τῆς περιοχῆς Τερέκ τοῦ Καυκάσου. — Στὸ βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος V. Πετροῦπολη, 1880, σελ. 25-45. — 623.

«Ὁτέτσεστβεννιγε Ζαπίσκι», Πετροῦπολη, 1882, τεῦχος 8, σελ. 143-169· τεῦχος 9, σελ. 1-35. — 210.

— 1883, τεῦχος 5, σελ. 1-39. — 28.

— 1883, τεῦχος 7, σελ. 97-112. — 475.

Οὐβάροφ, Μ. Σ. Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελματιῶν στὴν ὑγειονομικὴ κατάσταση τῆς Ρωσίας. — «Δελτίο τῆς Κοινωνικῆς Ὑγιεινῆς, τῆς ἰατροδικαστικῆς καὶ τῆς Πραχτικῆς Ἱατρικῆς», Πετροῦπολη, 1896, τόμ. XXXI. βιβλίο 1, Ἰούλης, σελ. 1-49. — 600.

Οὐσπένσκι, Γ. Ι. Βαριά ἀμαρτήματα. — 623.

— Ζωντανοὶ ἀριθμοί. — 156.

— Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ χωριοῦ. — 313.

— Στόν Καύκασο. — 623.

Π. Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γαλακτοκόμου. (Γράμμα ἀπὸ τὸ κυβερνεῖο Βόλογκντα). — «Νεντέλια», Πετροῦπολη, 1896, τεῦχος 13, 31 τοῦ Μάρτη, σελ. 418-421. — 269.

Π. Μπ. — βλ. Στρούβε, Π. Μπ.

Παράρτημα στὴν εἰσήγησι γιὰ τὴν ἀγροτικὴν οἰκονομίαν τὸ 1898. Συντάχθηκε ἀπὸ τὸ συμβούλιο τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Πισκόφ, 1899. — 227.

Πασκέβιτς, Β. Β. Δοκίμιον γιὰ τὴ σημερινὴν κατάστασι τῆς δενδροκομίας. — Στὸ βιβλίο: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμησι πού ἐγινε στὴν ἐκθεσι. Προετοιμάστηκε μὲ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετροῦπολη, [1896], σελ. 13-32, στὸ μέρος: IV. Δενδροκομία, κηπουρικὴ καὶ λαχανοκομία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθεσεως τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 311.

Πεντασένκο, Α. Ντ. Τὰ γεωργικὰ φυτὰ καὶ οἱ ἐχθροὶ τους. — Στὸ βιβλίο: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μὲ τὴν ταξινόμησι πού ἐγινε στὴν ἐκθεσι. Γράφηκε μὲ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετροῦπολη, [1896], σελ. 31-47, στὸ μέρος: I. Ἀγροτικὴ οἰκονομία. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἐκθεσεως τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 290, 297, 306.

* *Πετουχόφ, Γ.* Ἐπισκόπηση τῆς παραγωγῆς ἑτοιμῶν ἐνδυμάτων. — Στό βιβλίο: Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα μέ τίς ἔρευνες τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπειρογνῶμόνων. Πετρούπολη, 1897, σελ. 136-137. (Ἰπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καί μανουφакτοῦρας. Ἡ πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἐκθεση τοῦ 1896, στό Νίζνι Νόβγοροντ). — 467.

Πλετινόφ, Β. Α. Ἡ ὑποδηματοποιία στό κυβερνεῖο Τβέρ. — Στό βιβλίο: Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας II. Τεύχος III. Ὑλικά γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς χειρωνακτικῆς δουλιᾶς στή Ρωσία. Συγκεντρώθηκαν ἀπό τίς ἐπιτροπές στατιστικῆς τῶν κυβερνεῖων· τά ἐπεξεργάστηκε ὁ Α. Μάικοφ. Μέρος I. Πετρούπολη, 1872, σελ. 167-185. — 423-424.

[*Πλεχάνοφ, Γ. Β. J* Βόλγκιν, Α.] Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντικισμοῦ στά ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (Β. Β.). Κριτική μελέτη. Πετρούπολη, 1896. VI, 286 σελ. — 55, 212, 313, 369, 593.

Πλότνικοφ, Μ. Α. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγοροντ. Νίζνι Νόβγοροντ, ἐκδοση τῶν ζέμστω τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγοροντ, 1894, X, 279 σελ.· 5 φύλλα πίνακες. — 115.

* *Πογκόζεφ, Α. Β.* Οἱ φάμπρικες τῶν εὐγενῶν τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας πού χρησιμοποιοῦσαν σάν ἐργάτες τοὺς ἀγρότες πού τοὺς ἀγόραζαν μαζί μέ τό χωριό τους, καί ἡ ζωή σ' αὐτές στά τέλη τοῦ XVIII καί στίς ἀρχές τοῦ XIX αἰῶνα. — Στό βιβλίο: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος ὑγειονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Μέρος I. Γενική συνόπιση γιά τίς ὑγειονομικές ἔρευνες στίς φάμπρικες τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας στά 1879-1885. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Φ. Ἐρισμαν, Μόσχα, 1890, σελ. 64-92, στό μέρος I. — 491.

Ποκρόβσκι, Β. Ι. Ἡ ὑποδηματοποιία καί τά βοηθητικά τῆς ἐπαγγέλματα στήν κομόπολη Κίμρι καί στήν ἐπαρχία Κίμρι τοῦ νομοῦ Κόρτσεβο τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στή Ρωσία. Τεύχος VIII. Πετρούπολη, 1882, σελ. 1323-1358. — 349, 382, 423.

Πονομασιόφ, Ν. Β. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Καζάν. Ἐκθεση γιά τό 1893. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. III. Πετρούπολη, 1895, σελ. 15-44. (Ἰπουργεῖο γεωργίας καί δημοσίων κτημάτων. Τμήμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί ἀγροτικῆς στατιστικῆς). — 405, 412.

— *Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀγρογεγατῶν πού πηγαίνουν στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας.* — «Σέλσκογε Χοζιάιστβο ἰ Λεσοβόντστβο», («Ἀγροτική οἰκονομία καί Δασοκομία»), Πετρούπολη, 1896, τεύχος 2, σελ. 289-315. — 235.

— [*Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀγρογεγατῶν, πού πηγαίνουν στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας.* Σύντομη ἐκθεση]. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοσσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 14, σελ. 34-35, στό

ἄρθρο: Ἐπισκόπηση τῶν ἀγροτικῶν περιοδικῶν, στό μέρος: Βιβλιογραφία. — 235.

— *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στά κυβερνεῖα Αἰκατερινωσλάβ καί Καλοῦγκας*. Ἐκθέσεις γιά τά χρόνια 1891-1892. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 160-194. (Ἰπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 347-348, 408.

— *Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στά κυβερνεῖα Κούρσκ καί Κιέβον*. Ἐρευνες στά χρόνια 1889-1890. — Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 317-353. (Ἰπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 343, 421, 443.

Πολόφ, Μ. *Τά ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Βοροντσόβκα τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2568-2592. — 412.

Ποσπέλοφ, Μ. *Οἱ ψαθοποιοί τῆς Βετλούγκα στό νομό Μακάριεφ*. — Στό βιβλίο: Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος III. Πετρούπολη, 1880, σελ. 45-74. — 381-382, 383.

* *Πόστνικοφ, Β. Ε.* *Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας*. Μόσχα, 1891. XXXII, 392 σελ. — 61-62, 63, 66, 69-70, 71-73, 74, 76, 85, 92, 96, 260.

Ποστορόνι — βλ. Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.

Πότερσοφ, Α. Ν. *Ἡ κρίση τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ κλειδαροποιοῦ στή βιοτεχνική περιοχὴ τοῦ Πάβλοβο*. [Ἐκθεση στή συνεδρίαση τοῦ τμήματος Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς ἀγροτικές πιστωτικές-ἀποταμιευτικές καί βιομηχανικές ἐταιρίες στίς 22 τοῦ Φλεβάρη 1895]. Σύντομη ἔκθεση. — Στό βιβλίο: Ἀνακοινώσεις τοῦ τμήματος Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς ἀγροτικές πιστωτικές-ἀποταμιευτικές καί βιομηχανικές ἐταιρίες, ἐκδ. μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ γραμματέα τοῦ τμήματος. Τεύχος 11. Πετρούπολη, 1896, σελ. 247-249, 254-256. — 349, 431, 433.

Πρίμακ, Γ. Α. *Στοιχεῖα σέ ἀριθμούς γιά τή μελέτη τῶν μετοικήσεων στή Σιβηρία, παρμένα ἀπό τά γενικά βιβλία καταγραφῆς τῶν ἐποίκων, ποῖ πηγαν στή Σιβηρία καί ἐπέστρεψαν ἀπό τή Σιβηρία μέσω τοῦ Τσελιάνινσκ τό 1895*. Μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Γ. Α. Πρίμακ. 1895. Τόμ. I. Μέρος I. Μόσχα, 1898. XV, 101 σελ. — 180.

— *Στοιχεῖα σέ ἀριθμούς γιά τή μελέτη τῶν μετοικήσεων στή Σιβηρία συγκεντρωμένα τό 1895 ἀπό ἕνα τμήμα στατιστικῆς τῶν μετοικήσεων μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Γ. Α. Πρίμακ*. 1895. Τόμ. I. Μέρος II. Μόσχα, 1898. 425, II σελ. — 180.

— *Στοιχεῖα σέ ἀριθμούς γιά τή μελέτη τῶν μετοικήσεων στή Σιβηρία, παρμένα ἀπό τά γενικά βιβλία καταγραφῆς τῶν ἐποίκων, ποῖ πηγαν στή*

Σιβηρία κι ἐπέστρεψαν ἀπὸ τῆ Σιβηρία μέσω τοῦ Τσελιάμπινσκ τὸ 1896. Μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Γ. Α. Πρίμακ. 1896. Μέρους Ι. Μόσχα, 1899. 203 σελ. — 180.

— *Στοιχεῖα σὲ ἀριθμοὺς γιὰ τὴ μελέτη τῶν μετοικήσεων στὴ Σιβηρία. συγκεντρωμένα τὸ 1896 ἀπὸ ἓνα ἀπόσπασμα στατιστικῆς τῶν μετοικήσεων μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ Γ. Α. Πρίμακ. 1896. Μέρους ΙΙ. Μόσχα, 1899, 430 σελ. — 180.*

Ποΐσκιν, Α. Σ. Ὁ βασιλιάς Σαλτάν, ὁ γιὸς τοῦ πρίγκηπας Γκβιντόν Σαλτάνοβιτς, δοξασμένος καὶ δυνατὸς ἱππότης καὶ ἡ πανέμορφη βασιλοπούλα Κύκνος (παραμῦθι). — 551.

* *Προυγκάβιν, Β. Σ. Ἡ ἀγροτική κοινότητα, τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα καὶ ἡ γεωργία στὸ νομὸ Γιούρεφ τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ. Μόσχα, Μπαράνοφ, 1884. VIII, 151, 229 σελ. — 288-289, 291, 304, 305, 315.*

*— *Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ. Τεῦχος Ι, IV. Μόσχα, Μπαράνοφ, 1882.*

* *Τεῦχος Ι. Νομὸς Ἄλεξάντροφ. XVI, 184 σελ. — 344-345, 465, 551.*

* *Τεῦχος IV. Νομὸς Ποκρόβσκι. VII, 169, 87 σελ. — 347-348, 386, 415-446, 465, 551, 557, 568-569.*

* *Πρώτη γενικὴ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1897. Τεῦχος Ι-ΙΙ. Καταρτίστηκε ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ ἐπιτροπὴ στατιστικῆς μὲ βάση τοὺς κατὰ τόπους συγκεντρωτικούς πίνακες. Πετρούπολη, ἔκδ. τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργεῖου ἐσωτερικῶν. 1897. 2 τόμ. Στὰ ρωσικά καὶ στὰ γαλλικά.*

*— *Τεῦχος Ι. Ὁ πληθυσμὸς τῆς αὐτοκρατορίας σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897 κατὰ νομοὺς. 29 σελ. — 584-586.*

*— *Τεῦχος ΙΙ. Ὁ πληθυσμὸς τῶν πόλεων σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφή τῆς 28 τοῦ Γενάρη 1897. 42 σελ. — 584-586.*

Πρώτη γενικὴ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1897. Τόμ. IX, XV. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Α. Τροϊνίτσκι. [Πετρούπολη], ἔκδ. τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργεῖου ἐσωτερικῶν, 1901, 2 τόμ.

— IX. Κυβερνεῖο Βορόνεζ. Φυλλάδιο Ι. ΙΙ, 167 σελ. — 412.

— XV. Κυβερνεῖο Καλούγκας. Φυλλάδιο Ι. ΙΙ, 95 σελ. — 407.

Πρώτη γενικὴ ἀπογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας τὸ 1897. Πόλεις καὶ κωμοπόλεις τῶν νομῶν, ποὺ ἔχουν 2000 καὶ πλέον κατοίκους. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Α. Τροϊνίτσκι. Πετρούπολη, 1905. 108 σελ. — 415, 417, 418, 421, 424, 426, 431, 437, 633.

- Ρασπόιν, Β. Τά ιδιόχρητα νοικοκυριά στή Ρωσία.* (Σύμφωνα μέ τά στατιστικά στοιχεία τών ζέμιστβο). — «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», Μόσχα, 1887, τεύχος 11, σελ. 460-486· τεύχος 12, σελ. 629-647. — 194, 220, 239, 271, 295.
- Ρέμεζοφ, Ν. Β. Εἰκόνες ἀπό τή ζωή τῆς ἄγριας Μπασκιρίας.* Τί ἔγινε στήν παραμυθένια χώρα. 2η ἔκδοση διορθωμένη καί συμπληρωμένη. Μόσχα, 1889. IV, 306. II σελ. — 260.
- [*Ρζέβσκι, Β. Α. Ὁ ἠλεκτρονισμός στήν ἀγροτική οἰκονομία.* Σύντομη ἔκθεση]. — «Τοργκόβο-Προμίσλενναγια Γκαζέτα», Πετρούπολη, 1902, ἀρ. φύλλου 6, 8 (21) τοῦ Γενάρη, σελ. 4, στό ἄρθρο: II. Τό ἠλεκτροτεχνικό συνέδριο. — 225.
- Ρικάρντο, Ντ. Ἄπαντα.* Μετάφραση τοῦ Ν. Ζίμπερ. Μέ παράρτημα τοῦ μεταφραστή. Πετρούπολη, Παντελέγεφ, 1882. 687 σελ. — 38.
- Ρίτοφ, Μ. Β. Ἐπισκόπηση τῆς λαχανοκομίας τῆς Ρωσίας.* — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τών διαφορῶν κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Συντάχθηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. I. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 38-59, στό μέρος: IV Κηπουρική, δένδροκομία καί λαχανοκομία. (Ἰπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 312, 313, 314.
- Ροσλάβλεφ, I. Ἡ καναβοσκουνοποιία στό χωριό Ἰζμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ.* — Στό βιβλίο: Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσιόσκι. Τόμ. IV. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1871, σελ. 299-305. — 408.
- Ροῦντεφ, Σ. Φ. Τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία.* — «Σμπόρνικ Σαράτοβσκοβο Ζέμιστβα» («Συλλογή τῶν Ζέμιστβο τοῦ Σαράτοφ») 1894, *τεύχος 6, σελ. 189-222· τεύχος 11, σελ. 421-463. — 239, 242-244, 277, 340-341.
- «*Ρούσκαγια Μίσλ*», Μόσχα, 1887, τεύχος 9, σελ. 147-165. — 608.
- 1894, τεύχος 2, σελ. 53-73. — 76.
- 1896, τεύχος 11, σελ. 224-228. — 599.
- «*Ρούσκαγια Πράβντα*» [Ὁ πρῶτος γραπτὸς κώδικας νόμων καί πρὶγκηπικῶν διαταγμάτων στήν ἀρχαία Ρωσία τοῦ XI-XII αἰῶνα]. — 204, 324, 656.
- «*Ρούσκι Βέστνικ*», Μόσχα — Πετρούπολη. — 608.
- «*Ρούσκιγε Βέντομοστι*», Μόσχα, 1897, ἀρ. φύλλου 127, 10 τοῦ Μάη, σελ. 1. — 307.

- 1897, ἀρ. φύλλου 231, 22 τοῦ Αὐγούστου, σελ. 2. — 437.
- 1897, ἀρ. φύλλου 322, 21 τοῦ Νοέμβρη, σελ. 3. — 549.
- 1898, ἀρ. φύλλου 167, 19 τοῦ Αὐγούστου, σελ. 2-3. — 228.
- 1899, ἀρ. φύλλου 254, 14 τοῦ Σεπτεμβρη, σελ. 2. — 299.
- 1904, ἀρ. φύλλου 248, 6 τοῦ Σεπτεμβρη, σελ. 3. — 466.
- «*Ρούσκογε Μπογκάτσβο*», Πετρούπολη, 1894, τεῦχος 1, σελ. 45-67. — 171.
- 1894, τεῦχος 6, σελ. 86-130, σελ. 102-135. — 171, 474, 479, 503, 505, 541-542.
- 1896, τεῦχος 7, σελ. 1-24. — 609.
- 1898, τεῦχος 8, σελ. 36-59. — 122.
- Σαλτικὸφ-Στσεντρίν, Μ. Ε. Μικροζητήματα τῆς ζωῆς.* — 278.
- Σάνιν, Α. Α. Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴ θεωρίαν τῆς «λαϊκῆς παραγωγῆς».*
— Στὸ βιβλίον: Γκούρβιτς, Ι. Ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τοῦ ρωσικοῦ χωρικοῦ. Μετάφρασις ἀπὸ τὰ ἀγγλικά τοῦ Α. Α. Σάνιν, μετὰ τὴν ἐπιμέλειαν καὶ μετὰ πρόλογον τοῦ συγγραφέα. Μόσχα, 1896, σελ. 1-66. — 231-232.
- Σαχοβσκόι, Ν. Τὰ ἀγοστικά πλανόδια ἐπαγγέλματα.* Μόσχα, 1896. VII, 253, II σελ. — 226, 239, 241, 244, 247-248, 251-252, 262.
- * *Σβίρσκι, Β. Φ. Οἱ φάμπρικες, τὰ ἐργοστάσια καὶ οἱ ἄλλες βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ.* Βλαντίμιρ ἐπὶ τοῦ Κλιάσμα, ἔκδοσις τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ, 1890. 67, 198 σελ. — 560.
- «*Σέβεριν Βέστνικ*», Πετρούπολη, 1885, τεῦχος 3, Νοέμβρης, σελ. 186-193. — 96, 661-662.
- 1886, τεῦχος 2, σελ. 26-57. — 232.
- 1896, τεῦχος 2, σελ. 1-8. — 248, 307.
- «*Σέβεριν Κουριέζ*», Πετρούπολη, 1899, ἀρ. φύλλου 1, 1 (13) τοῦ Νοέμβρη, σελ. 9-10· ἀρ. φύλλου 32, 2 (14) τοῦ Δεκεμβρη, σελ. 3-4· ἀρ. φύλλου 33, 3 (15) τοῦ Δεκεμβρη, σελ. 4. — 227, 278.
- «*Σέβεριν Κράν*», Γιαροσλάβλ, 1899, ἀρ. φύλλου 223, 25 τοῦ Ἰουλιῦ (6 τοῦ Αὐγούστου), σελ. 4. — 286.
- Σεβλιάγκιν, Ν. Ι. Ἡ βυρσοδευρία στὰ κυβερνεῖα Νίζνι Νόβγκοροντ, Τσερνύκοφ, Πολτάβαζ, Χαρκόβον καὶ Κούρσκ.* Ἐκθεσις γιὰ τὸ 1892. —

Στό βιβλίο: Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 195-258. — 347-318, 418, 450.

«Σέλσκι Βέστνικ», Πετρούπολη, 1890, τεύχος 15, 8 τοῦ Ἀπρίλη, σελ. 154-156. — 247.

Σεμέβσκι, Β. I. Οἱ ἀγρότες ἐπὶ βασιλείας τῆς αὐτοκράτειρας Αἰκατερίνης Β'. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1881. LIII, 504, III σελ. — 491.

Σεμιόνοφ, Α. Μελέτη τῶν ἱστορικῶν στοιχείων γιὰ τὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιομηχανία τῆς Ρωσίας ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ XVII αἰῶνα ὡς τὸ 1858. Μέρους 1-3. Πετρούπολη, 1859. — 491, 493, 507.

Σεμιόνοφ, Ντ. Π. Ἡ σιτοπαραγωγή. — Στό βιβλίο: Ἡ ἀγροτικὴ καὶ δασικὴ οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μὲ παράρτημα ἀπὸ 47 χάρτες καὶ διαγράμματα, Πετρούπολη, ἔκδοσις τῆς διεύθυνσις γεωργίας καὶ ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 125-142. (Ἡ παγκόσμια ἔκθεσις Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — 255.

Σεμιόνοφ, Π. Π. Ἡ ἐπαρχία Μουσαγέβενσκ (κυβερνεῖο Ριαζάν). — Στό βιβλίο: Συλλογὴ ὑλικῶν γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος. Μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Λ. Μπάρικοφ καὶ ἄλλων. Τόμ. I. Πετρούπολη, ἔκδοσις τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλευθέρης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας καὶ τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρωσικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρίας, 1880, σελ. 37-158. — 145.

— Ἡ πρώτη γενικὴ ἀπογραφή. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοσσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 21, σελ. 552-558. — 514, 622.

— Πρόλογος. — Στό βιβλίο: Στατιστικὰ χρονικὰ τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. I. Πετρούπολη, 1866, σελ. I-XXXVI. — 476.

Σέρεφ, Α. Ἡ βιομηχανία βαμβακερῶν. — Στό βιβλίο: Ἐπισκόπησις τῶν διάφορων κλάδων τῆς μανουφакτουρικῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1863, σελ. 445-514. — 494.

* Σισμαριόφ, Ντ. I. Σύντομη μελέτη γιὰ τὴ βιομηχανία στὴν περιοχὴ τῶν σιδηροδρόμων τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ καὶ τοῦ Σούγια-Ίβάνοβο. Ἡ ἔκδοσις ἔγινε γιὰ λογαριασμὸ καὶ μὲ μέσα τοῦ ταμείου ἀλληλοβοήθειας τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Νίζνι Νόβγκοροντ· στὴν ἔκδοσις συνέβαλαν οἱ ντόπιοι ἐργοστασιάρχες. Πετρούπολη, 1892. 92 σελ. — 568-569.

Σκαλκόβσκι, Κ. Ἡ παραγωγικότητα τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας τὸ 1877. Πετρούπολη, 1879, 113 σελ. — 507.

Σκρίβοτσόφ, Α. I. Ἡ ἐπίδρασις τῶν ἀτμοκίνητων μεταφορῶν στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. Μελέτη στὸν τομέα τῆς γεωργικῆς οἰκονομίας. Βαρσοβία, 1890, VIII, VI, 703 σελ. — 23.

— Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Πετρούπολη, Ποδόβα, 1898. IX, 432 σελ. — 41.

Σκβορτσόφ, Π. Ὁ φετιχισμὸς τοῦ ἐμπορεύματος. (Βλαντίμιρ Ἰλίν. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία. Τὸ προτσές τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴ μεγάλη βιομηχανία, Πετρούπολη, 1899). — «Ναούτονογε Ὁμποζρένιγε», [Πετρούπολη], 1899, τεῦχος 12, σελ. 2277-2295. — 639, 641-662.

— *Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ σύμφωνα μέ τίς στατιστικές ξρενες τῶν ζέμιστβο.* — Στό βιβλίο: Ὑλικά γιὰ τὸ χαρακτηρισμό τῆς οἰκονομικῆς μας ἀνάπτυξης. Συλλογή ἄρθρων, Πετρούπολη, 1895, σελ. 1-107. — 87.

«*Δλόβο*», Πετρούπολη, 1880, Ὀχτώβρης, σελ. 77-142. — 76, 83.

Σμίθ, Α. Ἔρευνα γιὰ τὴ φύση καί τίς αἰτίες τοῦ πλοῦτου τῶν ἐθνῶν. Μέ σχόλια Μπένθαμ καί ἄλλων. Μετάφραση τοῦ Π. Α. Μπίμπικοφ. Τόμ. 1-2. Πετρούπολη, 1866. 2 τόμ. — 34-38, 619.

Σμιρονόφ, Α. Τό Πάβλοβο καί ἡ Βόρσμα, οἱ γνωστές γιὰ τὴν παραγωγή μεταλλίωνων εἰδῶν ἀπό ἀτσάλι κωμοπόλεις τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ, Μόσχα, 1864. II, 67, 20 σελ. — 349, 429, 450, 569.

* *Σούλτζ, Α. Α.* Οἱ εἰδικές καλλιέργειες. — Στό βιβλίο: Ἱστορικοστατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμιράζεφ. Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτικὴ βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἄλατος. Πετρούπολη, 1883, σελ. 68-141. (Ἡ πανρωσικὴ βιομηχανικὴ καί καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1882 στὴ Μόσχα). — 289, 290, 291-292, 297, 298, 306, 307.

Στάρι μασλοντέλ. Ποιές εἶναι οἱ σκοτεινές πλευρές τῆς ἐλαιουργίας καί ποιὰ ἡ διέξοδος ἀπ' αὐτές. — «Σέβερνι Κράι», Γιαροσλάβλ, 1899, ἀρ. φύλλου 223, 25 τοῦ Ἰουλίου (6 τοῦ Αὐγούστου), σελ. 4. «Ζίζν», Πετρούπολη, 1899, τεῦχος 8, σελ. 377, στή στήλη: Χρονικά τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. — 286.

Στατιστικά χρονικά τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας. Πετρούπολη, ἐκδοση τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργεῖου ἐσωτερικῶν, 1866, 1872.

* — I. 1866. XXXVI, XV, 523 σελ. — 476, 521, 584-585, 631-632.

— II. Τεῦχος III. Ὑλικά γιὰ τὴ μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς δουλειᾶς μέ τὸ χέρι στὴ Ρωσία. Μέρος I. Ἡ συγκέντρωσή τους ἔγινε ἀπὸ τίς στατιστικὲς ἐπιτροπές τῶν κυβερνεῖων καί ἡ ἐπεξεργασία τους ἀπὸ τὸν Α. Μάικοφ. 1872. IV, 361, III σελ. — 349, 400, 423-425.

— Σειρά II. Τεῦχος VI. Ὑλικά γιὰ τὴ στατιστικὴ τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία γιὰ τὸ 1868. Ἡ ἐπεξεργασία τους ἔγινε ἀπὸ τὸν I. Μπόκ. 1872. LXXVIII, 427 σελ. — 475, 476-477, 493, 500.

* *Στατιστικὴ ἐπετηρίδα τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας γιὰ τὸ 1895.* Μόσχα, 1896. 382, XII, 131 σελ. — 388, 427.

- * *Στατιστική έπετηρίδα τοῦ κυβερνείου Τβέρ γιά τό 1897.* (Μέ 2 χαρτογραφίες). Τβέρ, έκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Τβέρ, 1898. VII, 582, XIX σελ. (Γραφείο στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Τβέρ). — 597-598, 600.
- * *Στατιστική έπετηρίδα τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχα γιά τό 1886.* Μόσχα, 1886. VI. 372 σελ. — 597-598, 600, 608.
- * *Στατιστική έπισκόπηση τοῦ κυβερνείου Καλούγκας γιά τό 1896.* (Χρόνος πρῶτος). Καλούγκα, έκδοση τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Καλούγκας, 1897. 6, XVI, 461 σελ. (Παράρτημα στήν έκθεση τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Καλούγκας πρὸς τήν τακτική συνέλευση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου γιά ζητήματα στατιστικῆς). — 120, 558, 597, 598, 600, 606-607.
- Στατιστική έπισκόπηση τῶν σιδηροδρομίων καί τῶν έσωτερικῶν ὕδατινων συγκοινωνιῶν.* Στήν έπισκόπηση αὐτή παρατίθεται κατάλογος έκδόσεων τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου συγκοινωνιῶν, πού έκθέτονται στήν Παγκόσμια έκθεση τοῦ 1893 στό Σικάγο. Πετρούπολη, 1893. VI, 98 σελ. (Ρωσία. Ὑπουργεῖο συγκοινωνιῶν. Τμήμα στατιστικῆς. Ἡ Παγκόσμια έκθεση Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — 521, 551.
- Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας.* IV, XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI. 1883-1904. Πετρούπολη, έκδοση τῆς Κεντρικῆς έπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου έσωτερικῶν, 1888-1906. 7 τόμ. Στά ρωσικά καί στό γαλλικά.
- IV. Ἡ μέση σοδιά στήν εὐρωπαϊκή Ρωσία στήν πενταετία 1883-1887. Μέ τήν έπιμέλεια τοῦ Β. Β. Ζβερίνσκι. 1888. V, 17, 155 σελ. — 193, 254-255, 259-260.
- XX. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1888. Μέ τήν έπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1891. VI, XXIII, 207 σελ. — 138-140, 141-142, 205-206.
- XXXI. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1891. Μέ τήν έπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1894. IV, XXIX, 149 σελ. — 138-140, 141-142, 205-206.
- *— XXXVII. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1893 καί τό 1894. Μέ τήν έπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1896. II, XXII, 245 σελ. — 139, 205-206.
- XLIV. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων τό 1896. Μέ τήν έπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1898. XIII, 79. — 141-142, 205-206.
- LV. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων στό 1899-1901. Μέ τήν έπιμέλεια τοῦ Α. Σίρνεφ. 1902. VI, XIV, 223 σελ. — 141-142, 205-206.
- LXI. Ἡ στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων στό 1903-1904. 1906. VII, 79. — 205-206.
- * *Στατιστική τῶν κλάδων παραγωγῆς πού ὑπόκειται στόν εἰδικό φόρο κα-*

τανάλωσης και σέ ειδικά τέλη για τὰ χρόνια 1897 και 1898. Καταρ-
στηκε ἀπὸ τὸ τμήμα στατιστικῆς τῆς γενικῆς διεύθυνσης. Πετρού-
πη, 1900. 1037 σελ. (Γενικὴ διεύθυνση ἔμμεσων φόρων καὶ κρατικῶ
ἔμπορίου ποτῶν). — 600, 603.

Στένφελντ, Ν. Συμπεράσματα τῶν συνεδρίων τῶν μεταλλευτῶν τῶν Οὐρα-
λίων. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοσσι ἰ Τοργκόβλι», Πετρού-
πολη, 1897, τεύχος 32, σελ. 224-228. — 512.

Στέμπουτ, Ι. Α. Ἄρθρα γιὰ τὴ ρωσικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία, τίς ἐλλείψεις τῆς
καὶ τὰ μέτρα γιὰ τὴν τελειοποίησίν της. 1857-1882. Μόσχα, Βασίλειφ,
1883. 363 σελ. — 175, 208-209.

— Οἱ βάσεις τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας καὶ τὰ μέτρα γιὰ τὴ βελτίωσίν
της στὴ Ρωσία. 2η, ξαναδουλεμένη ἔκδοσις. Σέ 2 τόμους. Μόσχα,
1882-1884. — 23.

Στενογραφημένα πρακτικὰ τῶν συζητήσεων στὴν ΑΕΟΕ 1 καὶ 2 τοῦ Μάρτη
1897 — βλ. Ἡ ἐπίδρασις τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ
διάφορες πλευρὲς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς.

Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς σύμφωνα μὲ ὕλικὰ πού πά-
θησαν ἀπὸ νοικοκυρέους. Τεύχος V — βλ. Κορολένκο, Σ. Α. Ἡ ἐλευ-
θερὴ μισθωτὴ ἐργασία στὰ μεγάλα χτήματα καὶ οἱ μετακινήσεις ἐργα-
τῶν, σέ σύνδεση μὲ τὴν οἰκονομικὴ στατιστικὴ ἐπισκόπησις τῆς Εὐρω-
παϊκῆς Ρωσίας ἀπὸ ἀγροτικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἄποψη. Πετρούπολη,
1892.

* Στοιχεῖα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ στατιστικῆς σύμφωνα μὲ ὕλικὰ πού
πάθησαν ἀπὸ νοικοκυρέους. Τεύχος VII. Ἡ πατατοκαλλιέργεια στὴν
Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία. Πετρούπολη, 1897. X, 162, 152 σελ. (Ἐπιχειρημα-
τικὴ καὶ δημοσίων κτημάτων. Τμήμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ
ἀγροτικῆς στατιστικῆς). — 256, 295, 296.

Στοιχεῖα γιὰ τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια πού λειτουργοῦσαν τὸ 1864.
— «Συλλογὴ στοιχείων καὶ ὕλικῶν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου οἰ-
κονομικῶν», Πετρούπολη, 1866, τεύχος 4, σελ. 392-424· τεύχος 5, σελ.
74-105. — 300-301, 305, 480, 500, 631-632.

Στοιχεῖα γιὰ τίς φάμπρικες καὶ τὰ ἐργοστάσια πού λειτουργοῦσαν τὸ 1865.
— «Συλλογὴ στοιχείων καὶ ὕλικῶν τῆς ὑπηρεσίας τοῦ ὑπουργείου οἰ-
κονομικῶν», Πετρούπολη, 1867, τεύχος 6, σελ. 381-401. — 480, 500,
501, 520, 631-632.

Στολιάνσκι, Ν. Π. Τὰ ἐπαγγέλματα στὴν κομόπολη Πορέτσε-Ρίμπτογε τοῦ
νομοῦ Ροστόφ, τοῦ κυβερνεῖου Γιαροσλάβ. (Ἀνακοινώσεις τῆς 28 τοῦ
Φλεβάρη τοῦ 1885). — Στὸ βιβλίον: Ἔργασιας τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν
ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς στὴ Ρωσία. Τεύχος XIV. Πετρού-
πολη, 1885, σελ. 1-50. — 313.

Στρατιωτικὴ ἀπογραφή τῶν ἀλόγων — βλ. Στατιστικὴ τῆς ρωσικῆς αὐτο-
κρατορίας. XX, XXXI, XXXVII, XLIV, LV, LXI.

- * *Στρατιωτική-στατιστική συλλογή*. Τεύχος IV. Ρωσία. Με τή γενική επιμέλεια τοῦ Ν. Ν. Ὀμπρουτσεφ. Πετρούπολη, 1871. XXX, 922, 235 σελ. — 254-255, 259-260, 267, 287, 290, 295, 296, 297, 300 401, 478-481, 490, 494, 495, 496-498, 499, 501, 502, 503-505, 506, 507, 520, 551-552, 580, 581, 584-586, 595.
- Στρούκιν, Ν. Α.* Ἡ λινοποαγωγὴ στό κυβερνεῖο Πσκόφ. Πετρούπολη, ἔκδοσι τῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνεῖου Πσκόφ, 1882. 39 σελ. — 289-290.
- [*Στροῦβε Π. Μπ.*] Π. Μπ. Ἡ βασικὴ ἀντινομία τῆς θεωρίας τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας. — «Ζίζν», Πετρούπολη, 1900, τεύχος 2, σελ. 297-306. — 664-665.
- Ἡ ἱστορικὴ καὶ συστηματικὴ θέσις τῆς ρωσικῆς βιοτεχνίας. (Ἀπάντησις στὸν Π. Ν. Μιλίουκόφ). — «Μίρ Μπόζν», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 4, σελ. 188-200. — 577.
- Κατὰ τῆς ὀρθοδοξίας. — «Ζίζν», Πετρούπολη, 1899, τεύχος 10, σελ. 175-179. — 664-665.
- Κριτικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μέ τό πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Τεύχος I. Πετρούπολη, 1894. X, 293 σελ. — 92, 209, 288, 289, 664-665.
- Ὁ νόμος τῆς 2 τοῦ Ἰούνη γιά τή διάρκειαν τῆς ἐργασίμης μέρας καὶ τήν ἐπέκτασιν τῆς ἐπιθεώρησης ἐργασίας σ' ὅλην τήν Εὐρωπαϊκὴν Ρωσίαν. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 10, Ἰουλίου, σελ. 216-243. — 571.
- Πάνω σέ διάφορα θέματα. IV. Οἱ «Μουζίκου» τοῦ Τσέχοφ καὶ ὁ κ. Μιχαηλόβσκι. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 1, Ὀκτώβρη, σελ. 55-66. Ὑπογραφή: Novus. — 573.
- Στσερμπάτσιφ, Β. Σ.* Ἐπισκόπησις τῆς καπνοκαλλιέργειας στή Ρωσίαν. Τεύχος II καὶ III. Μικρορωσία καὶ Τουρκεστάν. Πετρούπολη, 1894, II, 192 σελ. — 308-310.
- Στσερμπίνα, Φ. Α.* Οἱ προῦπολογισμοὶ τῶν ἀγροτῶν καὶ ἡ ἐξάρτησή τους ἀπό τίς σοδιές καὶ τίς τιμές τῶν σιτηρῶν. — Στό βιβλίον: Ἡ ἐπίδρασις τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικὲς πλευρὰς τῆς ρωσικῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας. Με τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Ι. Τσουπρόφ καὶ τοῦ Α. Σ. Πόσνικοφ. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1897, σελ. 1-79. — 145, 167-168.
- *— *Συνοπτικὴ συλλογὴ γιά 12 νομοὺς τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ*. Στατιστικὰ ὑλικά τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν κατὰ κυβερνεῖο καὶ ἐπισκόπησις τῶν ὑλικῶν, τῶν τρόπων συγκέντρωσής τους καὶ τῶν μεθόδων ἐπεξεργασίας τους. Βορόνεζ, 1897, 1058 σελ. — 145, 595-596.
- *Τό ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ στό νομὸ Ὀστρογκόσκ*. Με 8 χάρτες, Βορόνεζ, ἔκδοσις τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ, 1887. XVIII, 454, 51 σελ. (Στὴν ἔκδοσι: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ. Τόμ. II. Τεύχος II). — 145, 168.

Συλλογή γιά τό Νίζνι Νόβγκοροντ. Ἐκδόθηκε ἀπό τήν ἐπιτροπή στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Α. Σ. Γκατσίσκι. Τόμ. I-IV. Νίζνι Νόβγκοροντ, 1867-1871. 3 τόμ.

— Τόμ. I. 1867. 184, 232 σελ. — 573.

— Τόμ. II. 1869. VI, 455 σελ. — 450, 452.

— Τόμ. IV. 1871. VI, 346 σελ. — 365, 408, 573.

Συλλογή γνώσεων γιά τή διοίκηση τοῦ κράτους. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Π. Μπεζομπράζοφ. Τόμ. II, Πετρούπολη, 1875. 783 σελ. — 239, 240, 601.

Συλλογή ἐκθέσεων τῶν ἐπιθεωρητῶν ἐργασίας γιά τά χρόνια 1901-1903. Πετρούπολη, 1903-1906, 3 τόμ. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Τμήμα βιομηχανίας). — 487.

— γιά τό 1901. 1903. XXV, 202 σελ. — 487.

— γιά τό 1902. 1904. XXVIII, 200 σελ. — 487.

— γιά τό 1903. 1906. XVI, 208 σελ. (Ὑπουργεῖο ἐμπορίου καί βιομηχανίας. Τμήμα βιομηχανίας). — 228, 401-402, 487, 489, 535, 536-561.

«*Συλλογή Νόμων καί Διαταγμάτων τῆς Κυβέρνησης, ἐκδιδόμενη ἀπό τή Διευθύνουσα Σύγκλητον.* Πετρούπολη, 1890, τεῦχος 57, 15 τοῦ Ἰούνη, ἄρθρο 524, σελ. 1192-1195. — 294.

— 1897, τεῦχος 62, 13 τοῦ Ἰούνη, ἄρθρο 778, σελ. 2135-2139. — 432.

Συλλογή οἰκονομικῶν στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Πολτάβας. Τόμ. VIII, XIV, XV. Πολτάβα, ἔκδοσις τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, 1888-1894. 4 τόμ.

*— Τόμ. VIII. Νομός Χορόλ. Τεῦχος 1. Συγκέντρωση καί ἐπεξεργασία ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς. 1888. 477 σελ. — 119-120.

— Τόμ. VIII. Νομός Χορόλ. Τεῦχος 2. Συγκέντρωση καί ἐπεξεργασία ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς. Ἐκδοσις μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κουλιάμπκο-Κορέτσκι. 1890. 4, 179, LXXV σελ. — 119-120.

*— Τόμ. XIV. Νομός Κοσταντινογράντ. Συγκέντρωση στοιχείων ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας, μέ τήν καθοδήγηση τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς. Ἐπεξεργασία καί ἔκδοσις μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κουλιάμπκο-Κορέτσκι. 1894. VI, 243, 551 σελ. 1 φύλ. μέ χάρτη. — 119-120.

*— Τόμ. XV. Νομός Πιριάτιν. Συγκέντρωση στοιχείων ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνείου Πολτάβας μέ τήν καθοδήγηση

τοῦ Ν. Τερέσκεβιτς καὶ τοῦ Γ. Ίμσενέτσκι. Ἐπεξεργασία καὶ ἔκδοσις
 μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ν. Κουλιάμπκο-Κορέτσκι. 1893. 593 σελ. 1 φύλ.
 μέ χάρτη. — 119-120.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλευτική βιομηχανία τῆς περιόδου 1864-1867. Συλλογή 1-4. Καταρτίστηκε μέ βάση τίς ἐπίσημες καί ἄλλες πηγές ἀπό τόν Ν. Ν. Ἀξάκοφ καί τόν Κ. Α. Σκαλκόβσκι. Πετρούπολη, ἔκδοσις τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ σώματος τῶν μηχανικῶν-μεταλλειολόγων, 1864-1867. 4 τόμ. — 507, 521.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας τό βιομηχανικό ἔτος 1890 καί τό 1901-1902. Πετρούπολη, ἔκδοσις τῆς Μεταλλευτικῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς, 1892-1905. 3 τόμ.

*— *Βιομηχανικό ἔτος 1890. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία ἀπό τόν Σ. Κουλίμπιν. 1892. IV, CVIII, 293 σελ. — 507, 515-516, 521, 538, 541.*

— *Ἔτος 1901. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ι. Ποπόφ. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία ἀπό τόν Κ. Ρομπούκ. 1904. 6, CX, 553 σελ. — 507.*

— *Ἔτος 1902. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία ἀπό τόν Ι. Ντμίτριεφ καί τόν Β. Ρίζκοφ. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ι. Ποπόφ, 1905. 6, CXXIV, 626 σελ. — 507, 523.*

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ. Τόμ. I-XII. Βορόνεζ, ἔκδοσις τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ, 1884-1899. 14 τόμ. — 108-109.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Βορόνεζ. Τόμ. II-VI, IX-XI. Βορόνεζ, ἔκδοσις τῶν ζέμιστβο τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ, 1886-1892. 8 τόμ.

— *Τόμ. II. Τεύχος II. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Ὀστρογκόσκ. Μέ 8 χάρτες. Ἐτοιμάστηκε ἀπό τόν Φ. Στσερμπίνα. 1887. XVIII, 454, 51 σελ. — 145, 168.*

*— *Τόμ. III. Τεύχος I. Νομός Ζεμπλιάνσκ. 1886. XIV, 43, 337 σελ. — 109.*

— *Τόμ. IV. Τεύχος I. Νομός Ζαντόνσκ. 1887. XIV, 157 σελ. — 109, 110, 111, 206.*

*— *Τόμ. V. Τεύχος I. Νομός Κοροτογιάκ. 1888. IV, 170, II σελ. — 109.*

— *Τόμ. VI. Τεύχος I. Νομός Νιζενντέβιτσκ. 1889. IV, 199 σελ. — 109.*

— *Τόμ. IX. Τεύχος I. Νομός Νοβοχοπιόρσκ. 1891. IV, 255 σελ. — 109.*

— *Τόμ. X. Τεύχος I. Νομός Μπομπρόφ. 1892. IV, 369 σελ. — 109, 450.*

— *Τόμ. XI. Τεύχος I. Νομός Μπιριούτσενσκ. 1892. IV, 420 σελ. — 306.*

- * *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχα*. Μέρος ὑγειονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. IV. Μέρος I-II. Γενική συνόψιση τῶν ὑγειονομικῶν ἐρευνῶν στίς φάμπρικες τοῦ κυβερνεῖου Μόσχα στά 1879-1885. Μόσχα 1890-1893. 2 τόμ.
- * — Τόμ. IV. Μέρος I. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Φ. Ἐρισμαν. 1890. XXV, 315 σελ.· 23 φύλ. μέ διαγράμ. καί χαρτογραφ. — 328-329, 491, 543, 544-545, 564-565, 575-576.
- * — Τόμ. IV. Μέρος II. Καταρτίστηκε ἀπό τόν γιατρό E. M. Ντεμέντιεφ καί τόν καθηγητή Φ. Φ. Ἐρισμαν. 1893: X, 516 σελ. — 563-566, 567.
- Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχα*. Τμήμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. II, IV-VII. Μόσχα. Ἐκδοσὴ τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου Μόσχα, 1878-1883. 9 τόμ
- Τόμ. II. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Β. I. Ὀρλόφ καί τόν Ν. Α. Καμπλουκόφ. 1878. 628 σελ. — 211-212.
- Τόμ. IV. Τεῦχος I. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Τεῦχος I. Μορφές τῆς ἀγροτικῆς γαιοχτησίας στό κυβερνεῖο Μόσχα. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Β. Ὀρλόφ. 1879. III, 320, 39 σελ. — 153, 170, 303.
- Τόμ. V. Τεῦχος I. Μελέτη τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν μεγαλοχτηματιῶν. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Ν. Καμπλουκόφ. 1879. V, 200, 103 σελ. — 197, 211-214.
- Τόμ. V. Τεῦχος II. Τό νοικοκυριό τῶν μεγαλοχτηματιῶν στό κυβερνεῖο Μόσχα. Νομοί: Μοζάισκ, Βολοκολάμσκ, Ρούζα, Ζβενίγκοροντ, Βερείσκι καί Μπρόνιτσι. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Κ. Βέρνερ. 1883. 545 σελ. — 205, 328.
- Τόμ. VI. Τεῦχος I. Τά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχα. Τεῦχος I. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Β. Ὀρλόφ καί τόν I. Μπογκολέποφ. 1879. 287 σελ. — 145-146, 157, 344-345, 348, 349, 353, 357, 381, 382, 400, 406-407, 427, 459, 461.
- Τόμ. VI. Τεῦχος II. Τά ἐπαγγέλματα στέ κυβερνεῖο Μόσχα. Τεῦχος II. Καταρτίστηκε ἀπό τόν I. Μπογκολέποφ. 1880. 264, 91, II σελ. — 145-146, 344-345, 352, 353, 372-374, 400, 401, 414, 446, 459, 461, 463-464.
- Τόμ. VII. Τεῦχος I. Τά ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχα. Τεῦχος III. Καταρτίστηκε ἀπό τό τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου Μόσχα. 1882. VIII, 147, 358 σελ. — 145-146, 302, 303, 304, 314, 315, 349, 350, 353, 354-355, 375, 387, 400, 135, 459, 552.
- Τόμ. VII. Τεῦχος II. Τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχα. Τεῦχος IV. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Μ. Κ. Γκορπουνόφ. 1882. XXXII, 299 σελ. — 145-146, 350, 353, 374, 400, 459, 460, 574.

*— Τόμ. VII. Τεύχος III. Τά επαγγέλματα στό κυβερνεῖο Μόσχα. Τεύχοσ V. Καταρτίστηκε ἀπό τό τμήμα στατιστικῆσ τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Μόσχα. 1883, 212 σελ. — 145-146, 353, 355, 398, 400, 459, 465, 569, 573.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὀριόλ. Τόμ. II-V, VIII. Ὀριόλ, ἔκδοσῃ τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Ὀριόλ. 1887-1895. 5 τόμ.

— Τόμ. II. [Τεύχοσ I]. Νομόσ Ἐλέτς. 1887. 958 σελ. — 98, 105-106.

— Τόμ. III. Νομόσ Τρουμπτσέβσκ. 1887. IV, 265, 224 σελ. — 105-106, 107, 410, 413, 456, 554.

— Τόμ. IV. Τεύχοσ II. Νομόσ Κρόμι. 1892. 527 σελ. — 327.

— Τόμ. V. Τεύχοσ II. Νομόσ Καρατσόφ. 1892. 948 σελ. — 165, 410.

— Τόμ. VIII. Νομόσ Ὀριόλ. Στατιστικά-οικονομικά στοιχεῖα καί ἄλλα ὑλικά γιά τήν ἀξιολόγησῃ τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν καί τῶν μεγαλοχτηματιῶν. Μέ 2 χαρτογραφίεσ. 1895. 1005 σελ. (Τμήμα στατιστικῆσ τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Ὀριόλ). — 107, 410.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν. Τόμ. I-XII. Σκοπίν, ἔκδοσῃ τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Ριαζάν. 1882-1892. 12 τόμ. — 197.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ριαζάν. Τόμ. II. Τεύχοσ I. Νομόσ Ρανενμπούργκ. Σκοπίν, ἔκδοσῃ τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Ριαζάν. 1882. II, 334, II σελ. — 491.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρα. Μέροσ οἰκονομικῆσ στατιστικῆσ. Τόμ. VI-VII. Μόσχα-Σαμάρα, ἔκδοσῃ τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Σαμάρα, 1889-1890. 2 τόμ.

*— Τόμ. VI. Νομόσ Νικολάγεφ, 1889. 1133 σελ. — 77, 83, 260, 450.

— Τόμ. VII. Νομόσ Νοβοουζένσκ. 1890. 524 σελ. — 77, 79-80, 81, 263-264, 265, 450.

* *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ.* Μέροσ I. Πίνακεσ. Καταρτίστηκε μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Σ. Χαριζομένοφ. Σαράτοφ, ἔκδοσῃ τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Σαράτοφ, 1888. 902 σελ. — 85-86, 88-89, 94-98.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαράτοφ. Τόμ. I, VII, XI. Σαράτοφ, ἔκδοσῃ τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖο Σαράτοφ, 1883-1892. 3 τόμ.

— Τόμ. I. Νομόσ Σαράτοφ. 1883. V, 271 σελ. — 202.

*— Τόμ. VII. Μέροσ 2. Νομόσ Βόλσκ. 1892. II, 583 σελ. — 491.

*— Τόμ. XI. Νομός Καμίσιν. 1891. 979 σελ. — 91, 94-97, 392, 402.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ταυρίδας. Καταρτίστηκε ἀπό τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖο Ταυρίδας. Συμφερόπολη, ἔκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖο Ταυρίδας, 1885-1887. 3 τόμ.

*— *Παράρτημα στόν 1ο τόμο τῆς συλλογῆς. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μελιτόπολης. Τεύχος I. 1885. 287 σελ. — 65, 71, 73, 75, 93.*

— Τόμ. II. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Δνειπέρου. 1886. III, 253 σελ. — 65, 71, 72-73, 75.

*— Τόμ. V. Στατιστικοί πίνακες γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τῶν χωριῶν τοῦ νομοῦ Μπερντιάνσκ. 1887. 342 σελ. — 73, 75.

* *Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Τβέρ. Τόμ. VIII, XIII. Τβέρ. Ἐκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖο Τβέρ, 1893-1897. 2 τόμ.*

*— Τόμ. VIII. Νομός Τβέρ. Τεύχος 1. Περιγραφή τοῦ νομοῦ (κείμενο) μέ 20 χαρτογραφίες. 1893. 267 σελ. — 314.

*— Τόμ. XIII. Τεύχος 2. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Π. Α. Βιχλιάεφ. 1897. X, 313 σελ. — 121-122, 229, 279-280, 284-285, 289.

Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό νομό Αἰκατερινμπούργκ τοῦ κυβερνεῖο Πέτρου. Τμήμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Συγκέντρωση καί ἐπεξεργασία τῶν στοιχείων μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Π. Ν. Ζβέρεφ. Αἰκατερινμπούργκ, ἔκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ νομοῦ Αἰκατερινμπούργκ, 1891. 1090 σελ. (Τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ Αἰκατερινμπούργκ). — 98, 102, 105, 507.

Συλλογή στατιστικῶν ὕλικῶν γιά τήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑδρωπαϊκῆς Ρωσίας. Πετροῦπολη, ἔκδοση τῆς γραμματείας τῆς ἐπιτροπῆς ὑπουργῶν, 1894, 624 σελ. — 138, 292, 298, 380, 610.

Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς γαιοχρησίας τῶν ἀγροτῶν στούς νομούς Ζεμλιάνσκ, Ζαντόνσκ, Κοροτογιάκ καί Νιζνετέβιτσκ. [Καταρτίστηκε ἀπό τόν Φ. Στσερπίνα]. Μέ 3 γενικούς χάρτες. Παράρτημα στούς τόμους III, IV, V καί VI. Βορόνεζ, ἔκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖο Βορόνεζ, 1889, 465 σελ. — 95, 111, 144, 150, 151-162, 167-168.

Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885-1897. Πετροῦπολη, ἔκδοση τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας, 1889-1900. 8 τόμ. (Ὑλικά γιά τήν ἐμποροβιομηχανική στατιστική). — 222-224, 483-485, 488.

- *γιά τά χρόνια 1885–1887*. 1889. IV, XVIII, 114 σελ. — 483, 485, 501, 631–632.
- *γιά τό 1888*. 1891. 385 σελ. — 483, 631–632.
- *γιά τό 1889*. 1891. 181, CCCI, 69 σελ. — 483, 501–502, 631–632.
- *γιά τό 1890*. 1893. 419 σελ. — 222–224, 266–267, 483, 492, 501–502, 631–632.
- *γιά τό 1891*. 1894. VII, 237 σελ. — 483, 501–502, 631–632.
- *γιά τό 1892*. 1895. X, 267 σελ. — 483–485, 501–502, 531.
- *γιά τό 1893*. 1896. IV, 168 σελ. — 483–485, 487–488.
- *γιά τό 1897*. 1900. III, XXV, 192 σελ. — 483–485, 487–488.
- Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία στά χρόνια 1884–1885, 1890 καί 1896*. Πετρούπολη, έκδοση τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν, 1887–1897. 3 τόμ. (Στατιστική τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας, I, X, XI). Στά ρωσικά καί στά γαλλικά.
- *γιά τά χρόνια 1884–1885*. 1887. XVIII, 313 σελ. — 484–485, 501–502, 584–586, 601.
- *γιά τό 1890*. 1890. VI, 48, 346 σελ. — 507, 522, 582.
- *γιά τό 1896*. 1897. VI, 373 σελ. — 307, 507, 522, 582, 601.
- «*Συλλογή Στοιχείων καί Ὑλικῶν τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν*» («*Συμπόρον Σβέντενι ἰ Ματεριάλοφ πο Βέντομστβον Μινιστέρσβα Φινάνσοφ*»), Πετρούπολη, 1866, τεῦχος 4, σελ. 392–424. — 300–301, 305, 480, 500, 631–632.
- 1867, τεῦχος 6, σελ. 381–401. — 480, 500–501, 520, 631–632.
- «*Συλλογή τῶν ζέμιστβο τοῦ Σαράτοφ*» («*Συμπόρον Σαράτοφσκοβο Ζέμιστβα*»), 1894*, τεῦχος 6, σελ. 189–222· τεῦχος 11, σελ. 421–463. — 239, 242–244, 277, 340–341.
- «*Συλλογή τῶν ζέμιστβο τῆς Χερσόννας*» («*Συμπόρον Χερσόνσκοβο Ζέμιστβα*»), 1895, τεῦχος 8. — 235.
- Συλλογή ὕλικῶν γιά τή μελέτη τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος*. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Φ. Α. Μπαρίκοφ καί ἄλλων. Τόμ. I. Πετρούπολη, έκδοση τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἐλευθέρης οἰκονομικῆς ἐταιρίας καί τῆς αὐτοκρατορικῆς Ρωσικῆς γεωγραφικῆς ἐταιρίας, 1880. XI, 393, 65 σελ. — 145.
- Συλλογή ὕλικῶν γιά τοὺς συνεταιρισμοὺς στή Ρωσία*. Μέρος 2. Πετρούπολη, ἐκδ. τοῦ παραρτήματος Πετρούπολης τῆς ἐπιτροπῆς γιά τίς ἀγροτικῆς

πιστωτικές-άποταμιευτικές και βιομηχανικές εταιρίες, 1874. 256,26 σελ. — 628.

Συμπεράσματα τῆς οικονομικῆς ἔρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τά στοιχεία τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο. Τόμ. I-Π. Μόσχα-Ντέρπτ, 1892. 2 τόμ. — 74-75, 89-91, 98, 132, 153, 157, 171, 198-200, 202-203, 207-208.

Συμπεράσματα τῶν συνεδρίων τῶν μεταλλευτῶν τῶν Οὐραλῶν. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλν», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 32, σελ. 224-228. — 512.

* Συνοπτική συλλογή γιά 12 νομούς τοῦ κυβερνείου Βορόνεζ. Στατιστικά στοιχεία τῆς ἀπογραφῆς τῶν νοικοκυριῶν στό κυβερνεῖο καί ἐπισκόπησι τῶν ὑλικῶν, τῶν τρόπων συγκέντρωσῆς τους καί τῶν μεθόδων ἐπεξεργασίας τους. [Καταρτίστηκε ἀπό τόν Φ. Α. Στσερμπίνα]. Βορόνεζ, 1897. 1058 σελ. — 145, 595-596.

Συνοπτική συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Σαμάρας. Τόμ. VIII. (Τεύχος I). Σαμάρα, ἐκδοσι τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Σαμάρας, 1892. X, 228 σελ. — 77, 82, 84, 95, 98.

* Σύντομη ἐπισκόπησι τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῆς σιδηροδρομικῆς γραμμῆς Σιζράν-Βιάζμα μέ βάση τίς μεταφορές πού ἔκανε τό 1894 σέ σύγκρισιν μέ τίς μεταφορές στά προηγούμενα χρόνια. Τεύχος IV. Καλούγκα, 1896. 209 σελ. — 226.

Σχετικά μέ τήν ἀνάπτυξιν τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας στή Νότια Ρωσία. «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλν», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 16, σελ. 195-197. — 511.

Τά ἀποτελέσματα τῆς ζαχαροπαραγωγῆς στούς τρεῖς πρώτους μήνες τοῦ 1897/8. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλν», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 32, σελ. 194-195. — 297.

Τά βασικά συμπεράσματα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885-1887. — Στό βιβλίον: Συλλογή στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Ρωσίας στά χρόνια 1885-1887. Πετρούπολη, ἐκδ. τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφакτούρας, 1889, σελ. V-XVIII. (Ὑλικά γιά τήν ἐμποροβιομηχανική στατιστική). — 483.

Ταβιλντάροβα, Ν. Ι. Ἡ οἰκοπνευματοποιία. — Στό βιβλίον: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας σύμφωνα μέ τήν ταξινόμησιν πού ἔγινε στήν ἐκθεσι. Καταρτίστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. Ι. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 47-53, στό μέρος: Ἡ ἐργοστασιακή παραγωγή. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἐκθεσῆς τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 295.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα. Στατιστική συλλογή γιά τό κυβερνεῖο Γιαρο-

σλάβλ. Τεύχος 14. (Μέ χάρτες καὶ διαγράμματα). Γιαροσλάβλ. 1904. 577 σελ. (Γραφείο στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ). — 466.

- * *Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στό νομό Μπογκορότσκι τοῦ κυβερνείου Μόσχα; τό 1890.* [Προετοιμάστηκε ἀπό τόν Κ. Α. Βέρνερ]. Μόσχα, 1890. 59 σελ. — 426-427, 435, 436.
- * *Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στό κυβερνεῖο Πσκόφ καί ἡ κατάστασή τους στά 1895-1897.* Πσκόφ, 1898. II, 29, XXIV σελ. (Τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Πσκόφ). — 292, 597-598, 600.
- * *Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ.* Τεύχος I-V. Μόσχα, Μπαράνοφ, 1882-1884. 5 τόμ. (Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ὀργάνωση τοῦ βιοτεχνικοῦ περιπτέρου στήν πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἐκθεση τοῦ 1882). — 145-146, 353, 372, 382, 383, 385-386, 465.
- *— Τεύχος I. Νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Β. Σ. Προυγκάβιν, 1882. XVI, 184 σελ. — 344-345, 465-466, 551.
- *— Τεύχος II. Νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Σ. Α. Χαριζομένοφ. 1882. XII, 353, IV σελ. — 351, 365, 385, 388, 405, 406, 465.
- *— Τεύχος III. Νομός Ποκρόβσκι καί νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Σ. Α. Χαριζομένοφ. 1882. X, 256, 149 σελ. — 349, 351, 366, 382, 385, 400-401, 445-446, 450, 453-454, 461-462, 464, 465, 549, 568-569, 573, 574.
- *— Τεύχος IV. Νομός Ποκρόβσκι. Μελέτη τοῦ Β. Προυγκάβιν, 1882. VII, 169, 87 σελ. — 347-348, 386, 445, 465, 551, 557, 568.
- *— Τεύχος V. Νομός Περεγιάσλαβ καί νομός Ἀλεξάντροφ. Μελέτη τοῦ Σ. Α. Χαριζομένοφ. 1884. VIII, 231 σελ. — 343, 465.
- Τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχα.* Τεύχος I-III. Μόσχα, ἐκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχα, 1879-1882. 3 τόμ. (Στήν ἐκδοση: Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχα. Τμήμα οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VI. Τεύχος I-II. Τόμ. VII. Τεύχος I). — 350.
- Τεύχος I. Καταρτίστηκε ἀπό τόν Β. Ὀρλόφ καί τόν I. Μπογκολέποφ. 1879. 287 σελ. — 157, 344-345, 348, 349, 353, 357, 380-381, 382, 406-407, 427, 459, 460-461.
- Τεύχος II. Καταρτίστηκε ἀπό τόν I. Μπογκολέποφ. 1880. 264, 91, II σελ. — 344-345, 351-352, 353, 372-374, 401, 414, 446, 459, 460-461, 463-464.
- Τεύχος III. Καταρτίστηκε ἀπό τό τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου

τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Μόσχας. 1882. VIII, 147, 358 σελ. — 301-303, 304, 314, 344-345, 349, 350, 353, 374-375, 387, 435, 459, 552.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Μόσχας. Τόμ. VII. Τεύχος II. — βλ. Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς. Τόμ. VII. Τεύχος II. Τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Μόσχας.

Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ νομοῦ Μπογκορόντσκ τὸ 1890 — βλ. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στὸ νομὸ Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας. 1890.

Τά ἐμποροβιομηχανικά συνέδρια στὴ Ρωσία. — «Βέσνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τορκόβλι», Πετρούπολη, 1896, τεύχος 25, σελ. 986-992. — 294.

Τά μεγάλα κερασφόρα ζῶα. — Στὸ βιβλίον: Οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμὸς τῶν διάφορων κλάδων ἐργασίας, σύμφωνα μὲ τὴν ταξινομήσιν ποῦ ἐγίνε στὴν ἔκθεσιν. Καταρτίσθηκε μὲ τὴ γενικὴ ἐπιμέλεια τοῦ Β. I. Κοβαλέβσκι. Πετρούπολη, [1896], σελ. 5-9, στὸ μέρος: III. Οἰκόσιτα ζῶα. (Ἰπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὁργανωτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγκοροντ). — 265-266.

* Τεζιακόφ, Ν. I. Οἱ ἀγροεργάτες καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑγειονομικῆς ἐπιβλέψης τους στὸ κυβερνεῖο Χερσῶνας. (Μὲ βάση τὰ στοιχεῖα τῶν θεραπευτικῶν-ἐπισιτιστικῶν σταθμῶν τὸ 1893-1895). (Ἐκθεσιν στὸ XIII συνέδριον τῶν γιατρῶν καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν συμβουλίων τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Χερσῶνας). Χερσῶνα, ἔκδοσις τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Χερσῶνας, 1896. II, 300 σελ. — 227, 230, 233, 235-236, 237, 239, 241, 244-245, 249-250, 251-252, 253, 262.

Τίλλο, Α. Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ στὸ κυβερνεῖο Κοστρομά. Τά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα στὸ νομὸ Κίνεσμα. — Στὸ βιβλίον: Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος XV. Πετρούπολη, 1886, σελ. 161-277. — 405.

— Τά βιοτεχνικά καὶ τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα στὸ νομὸ Κοστρομά. — Στὸ βιβλίον: Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2093-2171. — 382, 407.

— Τά λαϊκὰ ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Κοστρομά. — Στὸ βιβλίον: Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 1919-2022. — 382, 407, 466.

— Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ χρυσοχόου [στὸ κυβερνεῖο Κοστρομά]. — Στὸ βιβλίον: Ἔργασιες τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος IX. Πετρούπολη, 1883, σελ. 2023-2056. — 437-438.

Τιμοιάζεφ, Ντ. Α. Στατιστικὸς ἄτλας τῶν κυριότερων κλάδων τῆς ἐργοστα-

σιακής βιομηχανίας τῆς Ἑυρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ ὀνομαστικό πίνακα τῶν φάμπρικων καί τῶν ἐργοστασίων. Καταρτίστηκε μέ βάση τά ἐπίσημα στοιχεία τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφакτουράς γιά τό 1867. Ἡ ἐργασία βραβεύτηκε μέ μετάλλιο στήν παγκόσμια ἔκθεση τοῦ Παρισιοῦ τό 1867 καί στήν πανρωσική μανουφакτουρική ἔκθεση τοῦ 1870. Τεύχος 1-3. Πετροῦπολη, 1869-1873. VI, VI, 132 σελ.: 14 χάρτες. — 476-477, 478.

Τιμοχόβιτς, Σ. Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό νομό Μεντίν [κυβερνεῖο Καλούγκας]. — Στό βιβλίο: Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Τεύχος II. Πετροῦπολη, 1879, σελ. 6-108. — 344-345, 365, 407.

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ἑυρωπαϊκῆς Ρωσίας τό 1896. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1897, τεύχος 26, σελ. 856-861. — 289.

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας (1856-1894). (Συντάχθηκε ἀπό τόν Β. I. Ποκρόβσκι). — Στό βιβλίο: Οἱ παραγωγικές δυνάμεις τῆς Ρωσίας. Σύντομος χαρακτηρισμός τῶν διάφορων κλάδων τῆς ἐργασίας, σύμφωνα μέ τήν ταξινόμηση πού ἔγινε στήν ἔκθεση. Προετοιμάστηκε μέ τή γενική ἐπιμέλεια τοῦ Β. I. Κοβαλέβσκι, Πετροῦπολη, [1896], σελ. 1-72. στό μέρος: Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας ἀπό τό 1856 ὡς τό 1894. (Ἰπουργεῖο οἰκονομικῶν. Ὀργανωτική ἐπιτροπή τῆς πανρωσικῆς βιομηχανικῆς καί καλλιτεχνικῆς ἔκθεσης τοῦ 1896 στό Νίζνι Νόβγκοροντ). — 551, 581-582.

Τό ἐξωτερικό ἐμπόριο τῆς Ρωσίας τό 1897. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1898, τεύχος 36, σελ. 335-348. — 289-290.

Τό Πανρωσικό ἐμποροβιομηχανικό συνέδριο τοῦ Νίζνι Νόβγκοροντ. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1896, τεύχος 35, σελ. 569-587. — 487-488.

«Τοργκόβο-Προμίσλεναγια Γκαζέτα», («Ἐμποροβιομηχανική ἐφημερίδα»), Πετροῦπολη, 1901, ἀρ. φύλλου 123, 3 (16) τοῦ Ἰούνη, σελ. 2. — 297.

«Τοργκόβο-Προμίσλεναγια Γκαζέτα», («Ἐμποροβιομηχανική ἐφημερίδα»), Πετροῦπολη, 1902, ἀρ. φύλλου 6, 8 (21) τοῦ Γενάρη, σελ. 4. — 225.

Τό σιδηροδρομικό δίχτυ τῆς Ρωσίας τό 1895. Μελέτη μέ βάση τά στοιχεία πού περιλαμβάνονται στό 46 φυλλάδιο τῆς στατιστικῆς συλλογῆς τοῦ ὑπουργείου συγκοινωνιῶν. — «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», Πετροῦπολη, 1897, τεύχος 39, σελ. 508-509. — 522.

Τογκάν-Μπαρκόβσκι, Μ. I. Ἡ ἐργασιακή ἀξία καί ἡ θεωρία τοῦ κέρδους. (Πρός τοὺς κριτικούς μου). «Ναούτσογιε Ὀμποζρένιγε», [Πετροῦπολη], 1900, τεύχος 3, σελ. 607-633. — 664.

— Ἡ ρωσική φάμπρικα στό παρελθόν καί στό παρόν. Ἱστορική-οἰκονομική

μελέτη. Τόμ. I. Ἡ ἱστορική ἀνάπτυξη τῆς φάμπρικας στή Ρωσία στό XIX αἰώνα. Πετρούπολη, Παντελέγεφ, 1898. XI, 497 σελ. 4 φύλλα μέ διαγράμματα. — 350-351, 479, 483, 491, 493, 520, 570-571.

— *Οἱ βιομηχανικές κρίσεις τῆς σύγχρονης Ἀγγλίας, οἱ αἰτίες τους καί ἡ ἐπίδρασή τους στή ζωή τοῦ λαοῦ.* Μέ 12 διαγράμματα. Πετρούπολη, 1894. IV, 513 σελ. — 38, 41.

— *Ἐπιχειρηματισμός καί ἡ ἀγορά.* (Ἀπ' ἀφορμή τό βιβλίον τοῦ Σ. Μπουλγκάκοφ «Οἱ ἀγορές στήν κεφαλαιοκρατική παραγωγή». Μόσχα. 1897). — «Μίρ Μπόζν», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 6, σελ. 118-127. — 47.

*— *Στατιστικά συμπεράσματα γιά τή βιομηχανική ἀνάπτυξη τῆς Ρωσίας.* (Εἰσήγηση στή συνεδρίαση τοῦ III τμήματος τῆς ΑΕΟ Ἑταιρίας στίς 17 τοῦ Γενάρη 1898). — «Ἐργασίες τῆς Αὐτοκρατορικής Ἐλεύθερης Οἰκονομικῆς Ἑταιρίας», Πετρούπολη, 1898, τεύχος 1, Γενάρης-Φλεβάρης, σελ. 1-41. — 479-480, 566.

— *Τό βασικό λάθος τῆς ἀφηρημένης θεωρίας τοῦ καπιταλισμοῦ, τοῦ Μάρξ.* — «Ναούστονογε Ὅμποζρένιγε» [Πετρούπολη], 1899, τεύχος 5, σελ. 973-985. — 664-665.

Τούλν, Κ. — βλ. Λένιν, Β. I.

Τριγόγκοφ, Β. Γ. *Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία.* (Συλλογή ἐρευνῶν). Πετρούπολη, 1882. 509 σελ. — 131, 153, 251-252.

Τσαολάβσκι, Β. I. *Τά γεωργικά πλανόδια ἐπαγγέλματι σέ σχέση μέ τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν.* — Στό βιβλίον: Συλλογή γνώσεων γιά τό κράτος. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Π. Μπεζομπράζοφ. Τόμ. II. Πετρούπολη, 1875, σελ. 181-211. — 239, 240, 601.

Τσερνένκοφ, Ν. Ν. *Ἐπιχειρηματισμός τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ.* Τεύχος I. Μόσχα, 1905. 171 σελ. — 143.

Τσερνιάγεφ, Β. Β. *Γεωργικά ἐργαλεῖα καί μηχανές, ἡ διάδοσή τους καί ἡ κατασκευή τους.* — Στό βιβλίον: Ἡ ἀγροτική καί δασική οἰκονομία τῆς Ρωσίας. Μέ 47 χάρτες καί διαγράμματα. Πετρούπολη, ἔκδοσις τῆς διεύθυνσης γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας τοῦ ὑπουργείου δημοσίων κτημάτων, 1893, σελ. 351-362. (Ἡ Παγκόσμια ἔκθεσις Κολόμβου τοῦ 1893 στό Σικάγο). — 220, 221-222, 223, 224.

*— *Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν.* — Στό βιβλίον: Ἱστορικοστατιστική ἐπισκόπηση τῆς βιομηχανίας τῆς Ρωσίας. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Ντ. Α. Τιμριάζεφ. Τόμ. I. Ἀγροτικά προϊόντα, λαχανοκομία, δενδροκομία καί οἰκόσιτα ζῶα. Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἄλλοις. Πετρούπολη, 1883, σελ. 142-157. (Ἡ Πανρωσική βιομηχανική καί καλλιτεχνική ἔκθεσις τοῦ 1882 στή Μόσχα). — 220, 222-223.

— *Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν στό νομό Σαποζόκ, τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν.* Ἐρευνες τοῦ 1888. — Στό βιβλίον: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά

τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. Τόμ. I. Πετρούπολη, 1892, σελ. 201-215. (Υπουργεῖο δημοσίων κτημάτων). — 221, 225, 347-348.

Τσερνισέβσκι, Ν. Γ. Δοκίμιο γιά τή ρωσική λογοτεχνία τῆς περιόδου τοῦ Γκόγκολ. — 644, 655, 656.

Τσερόνφ, Β. Ἀπό τό Ταμπούφ. — «Νόβογε Σλόβο», Πετρούπολη, 1895, τεύχος 3, Δεκέμβρης, σελ. 183-191. — 209-210.

Τσουπρόφ, Α. I. Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν στίς διάφορες πλευρές τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς. Εἰσήγηση στό III τμήμα τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλευθερῆς Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας τήν 1 καί τή 2 τοῦ Μάρτη 1897. — «Ἔργασίες τῆς Αὐτοκρατορικῆς Ἐλευθερῆς Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας», Πετρούπολη, 1897, τεύχος 4, Ἰούλης-Αὐγουστος, σελ. 2-10, 35-40, 86-93. — 212, 321.

* Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ. Οἰκονομικό μέρος. Τεύχος IV, VII-XII. Νίζνι Νόβγκοροντ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ, 1888-1896. 7 τόμ. (Τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ).

*— Τεύχος IV. Νομός Κνιαγκίνιν. 1888. 442 σελ. — 113-116.

*— Τεύχος VII. Νομός Γκορμπάτοφ. 1892. 700 σελ. — 115, 159, 164, 349, 408, 416, 417, 418, 430, 431, 467, 558.

*— Τεύχος VIII. Νομός Νίζνι Νόβγκοροντ. 1895. 457 σελ. — 312, 434.

*— Τεύχος IX. Νομός Βασίλσκι. 1890. 428 σελ. — 113-116, 418.

*— Τεύχος X. Νομός Μπαλαχνά. Μέρος II καί παράρτημα. 1896. 628 σελ. — 296, 312, 418.

*— Τεύχος XI. Νομός Σεμιόνοφ. 1893. 748 σελ. — 115, 312, 405-406, 414, 467, 492.

*— Τεύχος XII. Νομός Μακάριεφ. 1889. 549 σελ. — 113-116.

Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γαιῶν τοῦ κυβερνεῖου Χερσῶνας. Τόμ. II. Νομός Ἐλισαβετγκράντ. (Στατιστική-οἰκονομική περιγραφή τοῦ νομοῦ). Καταρτίστηκε ἀπό τό τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Χερσῶνας. (Μέ δύο χάρτες καί 10 παραρτήματα). Χερσῶνα, 1886. 640 σελ. — 262.

Ὑλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων, πού συγκεντρώθηκαν στό τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Τσερνίγκοφ. Τόμ. V. Νομός Κοζέλετς. Μέ 2 χάρτες καί παραρτ. Στόν τόμο αὐτό παραθέτεται καταγραφή ὄλων τῶν νοικοκυριῶν, Τσερνίγκοφ, ἔκδοση τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Τσερνίγκοφ, 1882, 392 σελ. — 117.

- * *Υλικά γιά τήν ἐκτίμηση τῶν γεωργικῶν κτημάτων τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ. Νομός Ντεμιάνσκ. Νόβγκοροντ, 1888. 481 σελ. — 116–117.*
- * *Υλικά γιά τή μελέτη τῆς γαιοκαλλιέργειας καί τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στό κυβερνεῖα Ἰρκούτσκ καί Γενισέι. Κυβερνεῖο Γενισέι. Τόμ. III–IV. Ἰρκούτσκ, 1893–1894.*
- Τόμ. III. 1893. VI, 778 σελ. — 118–119.
- Τόμ. IV. Τεῦχος I. 1894. VI, XLIII, 152 σελ. — 119.
- * *Υλικά γιά τήν περιγραφή τῶν ἐπαγγελματῶν τοῦ κυβερνείου Βιάτκα. Τεῦχος II, Βιάτκα, 1890. 386 σελ. — 347.*
- * *Υλικά γιά τή στατιστική σχετικά μέ τήν ἐθνική οἰκονομία στό κυβερνεῖο Πετρούπολης. Τεῦχος V. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό στό νομό Πετρούπολης. Μέρος 1–2. Πετρούπολη, ἔκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Πετρούπολης, 1885–1887. 2 τόμ.*
- Τεῦχος V. Μέρος I. Πίνακες. 1885. IX, 366 σελ. — 312, 316.
- Τεῦχος V. Μέρος 2. Μελέτη τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ. 1887. X, 320 σελ. — 282–283.
- * *Υλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Βιάτκα. Τόμ. VI, Τεῦχος 2. Νομός Ἐλάμπουσκα. Βιάτκα, 1889, 295 σελ. — 102.*
- * *Υλικά γιά τή στατιστική τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Τεῦχος VII–VIII. Μέ τήν ἐπιμέλεια τοῦ Β. Πιρόγκοφ. Κοστρομά, ἔκδοση τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κοστρομά, 1887–1891. 2 τόμ.*
- * — Τεῦχος VII. 1887, 117, 93, 29 σελ. — 551, 552, 558, 573, 597–598, 603–604, 608.
- Τεῦχος VIII. 1891. II, 333, 25 σελ. — 558, 573, 598, 603–605, 608.
- * *Υλικά γιά τή στατιστική τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ τοῦ κυβερνείου Πέμμ. Τεῦχος III–V. Καζάν, ἔκδοση τῶν ζέμιστρο τοῦ νομοῦ Κρασνοουφίμσκ, 1893–1894. 3 τόμ. — 507, 508.*
- Τεῦχος III. Πίνακες. 1893. [Στό ἐξώφυλλο ἀναγράφεται 1894]. 439 σελ. — 98–104.
- Τεῦχος IV. Παρατηρήσεις σχετικά μέ τούς πίνακες. 1893. 159 σελ. — 98.
- Τεῦχος V. Μέρος I (Ἐργοστασιακή περιοχή). 1894. 423 σελ. — 508.
- * *Υλικά γιά τή στατιστική τῶν ἀποικνητῶν στή Ρωσική αὐτοκρατορία. Πετρούπολη, ἔκδ. Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς, 1882. 282 σελ. — 227, 492, 498, 502, 503, 531–532.*

Φέινμπεργκ, Α. Μπ. *Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑγειονομικῆς ἔρευνας στίς φυτεῖες ζαχαρότευτλων τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου.* (Ἐκθεση πρὸς τὸ ὑγειονομικὸ συμβούλιο τοῦ κυβερνείου). — «Βρατσέμπναγια Χρόνικα Χάρκοβσκοῖ γκουμπέρνι» (Ἱατρικὰ χρονικά τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου), 1899, τεύχος 9 (27), Σεπτέμβρης, σελ. 580-584. — 299.

— [*Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑγειονομικῆς ἔρευνας στίς φυτεῖες ζαχαρότευτλων τοῦ κυβερνείου Χαρκόβου.* Ἐκθεση πρὸς τὸ ὑγειονομικὸ συμβούλιο τοῦ κυβερνείου. Ἀπόσπασμα]. — «Ρούσκιγε Βέντομοστι», Μόσχα, 1899, ἀρ. φύλλου 254, 14 τοῦ Σεπτέμβρη, σελ. 2, στή στήλη: Ἐσωτερικά νέα. — 299.

* Φεντότοφ, Α. καὶ ἄλλων. *Ἐπισκόπηση τῆς παραγωγῆς βαμβακερῶν εἰδῶν.* — Στὸ βιβλίον: Οἱ ἐπιτυχίες τῆς ρωσικῆς βιομηχανίας σύμφωνα με τὶς ἐπισκοπήσεις τῶν ἐπιτροπῶν ἐμπεριργνωμόνων. Πετρούπολη, 1897, σελ. 32-53. (Ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν. Διεύθυνση ἐμπορίου καὶ μανουφακτοῦρας. Ἡ πανρωσικὴ βιομηχανικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1896 στὸ Νίζνι Νόβγοροντ). — 494.

Φλερόβσκι, Ν. *Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στή Ρωσία.* Παρατηρήσεις καὶ ἔρευνες. Πετρούπολη, Πολιακόφ, 1869. II, II, 494 σελ. — 239, 601.

Φορτουνάτοφ, Α. *Γενικὴ ἐπισκόπηση τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστω γιὰ τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριό.* — Στὸ βιβλίον: Τὰ ἀποτελέσματα τῆς οἰκονομικῆς ἔρευνας τῆς Ρωσίας σύμφωνα με τὰ στοιχεία τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστω. Τόμ. I. Μόσχα, 1892, σελ. I. — XXXV. — 98.

* Χαριζομένοφ, Σ. Α. *Εἰσαγωγή* [στὸ βιβλίον «Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Σαράτοφ»]. — Στὸ βιβλίον: Συλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Σαράτοφ. Μέρος I. Πίνακες. Καταρτίστηκε μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Σ. Χαριζομένοφ. Σαράτοφ, ἐκδοσὴ τῶν ζέμστω τοῦ κυβερνείου Σαράτοφ, 1888, σελ. 1-53. — 88-89, 94-96, 97-98.

— *Ἡ σημασία τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς.* «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ», Μόσχα, 1883, τεύχος 11, σελ. 414-441· τεύχος 12, σελ. 543-597. — 385, 444, 447, 465, 468, 574.

*— *Τὰ ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Βλαντίμιρ.* Μόσχα, Μπαράνοφ, 1882-1884. (Ἔργασίες τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ βιοτεχνικοῦ περιπτέρου στὴν πανρωσικὴ βιομηχανικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἐκθεση τοῦ 1882).

* Τεύχος II. Νομὸς Ἀλεξάντροβσκι. 1882. XII. 353, IV σελ. — 351, 365, 385, 388, 405, 465.

* Τεύχος III. Νομοὶ Πокρόβσκι καὶ Ἀλεξάντροβσκι. 1882. X, 256, 149 σελ. — 349, 351, 366, 382, 385, 400-401, 445-446, 450, 453-454, 461-462, 464, 465, 549, 569, 573, 574.

* Τεύχος V. Νομοὶ Περεγιασλάβ καὶ Ἀλεξάντροβσκι. 1884. VIII, 231 σελ. — 343, 465.

Χατίσοφ, Κ. *Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα στην Ὑπερκανακασία*. Ἐκθεσις γιά τό 1891. — Στό βιβλίον: Ἐκθέσεις καί μελέτες γιά τή βιοτεχνική παραγωγή τῆς Ρωσίας. — Τόμ. II. Πετρούπολη, 1894, σελ. 259-370. (Ὑπουργεῖο δημοσίων χτημάτων). — 342, 623.

Χέρκνερ, Γ. *Οἱ κρίσεις*. — Στό βιβλίον: Ἡ βιομηχανία. Ἄρθρα ἀπό τό Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Μετάφραση ἀπό τά γερμανικά. Μόσχα. Βοντοβόζοφ, 1896, σελ. 70-112. — 49, 52.

Χέρτσενσταϊν, Γ. *Σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν πλανόδιων επαγγελημάτων*. — «Ρούσκαγια Μίσλ», Μόσχα, 1887, τεύχος 9, σελ. 147-165. — 608.

Bernstein, E. *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*. Stuttgart, Dietz, 1899. X, 188 S. — 47.

Bücher, K. *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Sechs Vorträge. Tübingen, Laupp, 1893. VI, 2. 304 S. — 340, 595.

«Bulletin de l' Office du travail», Paris, 1901, N° 10, p. 711-712. — 583.

Diehl, K., Proudhon, P. J. *Seine Lehre und sein Leben*. 2. Abteilung: Das System der ökonomischen Widersprüche, die Lehren vom Geld, Kredit, Kapital, Zins, Recht auf Arbeit und die übrigen Theorien, sowie die praktischen Vorschläge zur Lösung der sozialen Frage. Jena, Fischer, 1890. XI, 328 S. (Sammlung nationalökonomischer und statistischer Abhandlungen des staatswissenschaftlichen Seminars zu Halle a. d., S. Hrsg. J. Conrad. Bd. 6, Heft 3). — 49.

— Rodbertus, Johann Karl. — In: Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd. 5. Jena, Fischer, 1893, S. 442-450. — 52.

Drechsler, H. *Die bäuerlichen Zustände in einigen Teilen der Provinz Hannover*. — In: Bäuerliche Zustände in Deutschland. Berichte, veröffentlicht vom Verein für Sozialpolitik. Bd. III. Leipzig, Duncker und Humblot, 1883, S. 59-112, 2 Tab. (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. XXIV). — 156.

— *Die Verteilung des Grundbesitzes und der Viehhaltung im Bezirke des landwirtschaftlichen Kreisvereins Göttingen in «Landwirtschaftliche Jahrbücher»*. Bd. XV. Berlin, 1886. — 156.

Engels, F. *Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland*. — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1894-1895, Jg. XIII, Bd. I, Nr. 10, S. 292-306. — 334.

— *The condition of the working class in England in 1884*. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1887]. VI, 200, XI p. — 189.

— *Preface*. [to: *The condition of the working class in England in 1844*].

- In: Engels, F. The condition of the working class in England in 1844. With appendix written 1886, and pref. 1887. Transl. by K. Wischnewetzky. New York, J. W. Lovell Company, [1877], p. I-VI. — 189.
- *Der Sozialismus in Deutschland.* — «Die Neue Zeit», Stuttgart, 1891-1892, Jg. X, Bd. I, Nr. 19, S. 580-589. — 162-163.
- *Vorwort* [zum 2. Band des Kapitals von Marx]. — In: Marx, K. Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1885. S. III-XXIII. — 52.
- *Vorwort* [zur 2. Auflage der Arbeit: Zur Wohnungsfrage]. — In: Engels, F. Zur Wohnungsfrage. 2., durchges. Aufl. Hottingen-Zürich, Verlag der Volksbuchhandlung, 1887, S. 3-10. — 247.
- *Zur Wohnungsfrage.* Zweite Maihälfte 1872—Januar 1873. — 247.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften.* Bd. 5. Jena, Fischer, 1893. XII, 885 S. — 52.
- Hourwich, I. A. The economics of the russian village.* New York, 1892. VI, 182 p. — 179.
- * *Kautsky, K. Die Agrarfrage.* Eine Übersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik der Sozialdemokratie. Stuttgart, Dietz, 1899. VIII, 451 S. — 7-9.
- Keussler, J. Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland.* T. 2, H. II. St.-Petersburg, Ricker, 1883. VIII, 248 S. — 153.
- Marx, K. Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 3. Aufl. Hamburg, Meissner, 1885. VI, 108 S. — 323.
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. I. Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. 2. Aufl. Hamburg, Meissner, 1872. 830 S. — 27, 35, 36, 170, 180-181, 235, 328, 329-330, 365, 366, 367-368, 397, 409, 411, 449, 458, 463, 473-474, 554, 562, 619, 630, 649, 651.
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. II. Buch II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1885. XXVII, 526 S. — 33, 35, 37-48, 51, 52, 53-54, 328, 329, 646-648.
- *— *Das Kapital.* Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 1. Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Kapitel

I bis XXVIII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1894, XXVIII, 448 S. — 42-43, 46-48, 180-181, 235, 333-334, 371, 397.

*— *Das Kapital*. Kritik der politischen Ökonomie. Bd. III. T. 2. Buch III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion. Kapitel XXIX bis LII. Hrsg. von F. Engels. Hamburg, Meissner, 1894. IV, 422 S. — 22, 24, 47-48, 50, 53-54, 152, 171-172, 181, 189, 198, 211, 261, 331, 334-338, 621-622, 645.

— *Misère de la philosophie*. Réponse à la Philosophie de la misère de m. Proudhon. Avec une préf. de F. Engels. Paris, V. Giard & E. Brière, 1896. 292 p. — 321, 334, 397.

Mouvement général de l'épargne en 1899. — «Bulletin de l'Office du travail», Paris, 1901, N° 10, p. 711-712. — 583.

«*Die Neue Zeit*», Stuttgart, 1891-1892, Jg. X, Bd. I, Nr. 19, S. 580-589. — 162-163.

— 1894-1895, Jg. XIII, Bd. I, Nr. 10, S. 292-306. — 334.

Novus — βλ. Στρούβε, Π. Μπ.

Rauchberg, H. Die Berufs- und Gewerbezahlung im Deutschen Reich vom 14. Juni 1895. Berlin, Heymann, 1901. XVI, 422 S. — 541.

Rodbertus-Jagetzow, K. Aus dem literarischen Nachlass. Hrsg. von A. Wagner und Th. Kozak. II. Das Kapital. Vierter sozialer Brief von Rodbertus an von Kirchmann. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1884, XIX, 315 S. — 51.

— *Zur Beleuchtung der sozialen Frage*. I. Unveränderter Abdruck meines zweiten und dritten sozialen Briefes an von Kirchmann enthaltend einen compendiösen Abriss meines staatswirtschaftlichen Systems, nebst einer Widerlegung der Ricardo'schen und Ausführung einer neuen Grundrententheorie. Berlin, Puttkammer und Mühlbrecht, 1875. II, 223 S. — 50, 52.

Roscher, W. Nationalökonomik des Ackerbaues und der verwandten Urproduktionen. Ein Hand- und Lesebuch für Staats- und Landwirte. 7., stark verm. und verb. Aufl. Stuttgart, Cotta, 1873, X, 646 S. (System der Volkswirtschaft. . . v. W. Roscher. Bd. 2). — 266.

Sinzheimer, L. Über die Grenzen der Weiterbildung des jahntmässigen Grossbetriebes in Deutschland. Stuttgart, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger, 1893. VIII, 197 S. (Münchener volkswirtschaftliche Studien. Hrsg. von L. Brentano u. W. Lotz, Drittes Stück). — 533.

- Smith, A. An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations.* 4-th edition. Vol I-II. Basil. Printed and fold by J. Decker. Paris, fold by Levrault freres. Quai Malaquai, 1801. 2 Bd. — 34-35, 36-37, 317.
- Stammler, R. Wirtschaft und Recht. Nach der materialistischen Geschichtsauffassung.* Eine sozialphilosophische Untersuchung. Leipzig, Veit, 1896. VIII, 668. — 663, 664-665.
- The Statesman's Year-book.* Statistical and historical annual of the states of the world for the year 1897. Ed. by J. Scott Keltie with the assistance of J. P. A. Renwick, M. A. LL. B. Thirty — fourth annual publication. Revised after official returns. London, Macmillan and Co, 1897. XXXVI, 1167 p. — 524, 595.
- Übersichten der Weltwirtschaft.* Begründet von F. X. von Neumann-Spallart. Bd. VI. Jg. 1885-1889 mit Erg. teilweise bis 1895 von Franz von Juraschek. Berlin, Verlag für Sprach-und Handelswissenschaft (P. Langenscheidt), [1896]. CXX, 766 S. — 579.
- Webb, S. u. Webb, B. Die Geschichte des britischen Trade Unionismus.* Deutsch von R. Bernstein. Mit Noten und einem Nachwort versehen von E. Bernstein. Stuttgart, Dietz, 1895. XII, 460 S. — 557, 614.
-

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Α

Ἀβίλοφ, Μπ. Β. (1874 - 1938) — σοσιαλδημοκράτης, δημοσιογράφος καὶ στατιστικός. Στὸ ΙΙΙ συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ἀντιπροσώπευσε τὴν μπολσεβίκικη ομάδα «Βπεριόντ» τοῦ Χαρκόβου· στὸ συνέδριο κράτησε συμφιλωτική στάση ἀπέναντι στοὺς μενσεβίκους. Τὸ 1905 πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν ἐνοπλὴ ἐξέγερση στὸ Χάρκοβο. Τὸν Ἀπρίλη τοῦ 1917 συνεργάζεται στὴ μενσεβίκικη ἐφημερίδα «Νόβαγια Ζίζν» καὶ τὸν Αὐγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου μπαίνει στὴν ὀργάνωση τῶν σοσιαλδημοκρατῶν διεθνιστῶν. Ἀπὸ τὸ 1918 ἀποχωρεῖ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δράση.

Ἐγραψε τὴ βιβλιοκρισίαν γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «Ὀμπραζοβάνιγε», τεῦχος 10, Ὀχτώβρης τοῦ 1899. — 662.

Ἀβντακόφ, Ν. Σ. (1847-1915) — μεγάλος μηχανικὸς-μεταλλειολόγος καὶ βιομηχανός, πρόεδρος τοῦ συμβουλίου τῶν συνεδρίων τῶν ἰδιοκτητῶν μεταλλορυχείων καὶ μεταλλουργειῶν τῆς Νότιας Ρωσίας, ἀπὸ τὸ 1906 μέλος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας σάν ἐκπρόσωπος τῶν βιομηχάνων, ὀχτωβριστής. Συγγραφέας πολλῶν οικονομικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴ μεταλλουργικὴ βιομηχανία καὶ ταχτικὸς συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Προμίσλεννοστ ἰ Τοργκόβλια». — 515.

Ἀλεξέγεφ — ἰδιοχτήτης φάμπρικας στὰ 1860-1870. — 406.

Ἄννεσκι, Ν. Φ. (1843-1912) — οικονομολόγος-στατιστικός καὶ δημοσιολόγος, ἐπιφανὴς παράγοντας τοῦ φιλελεύθερου-ναροντικιστικοῦ κινήματος· διηύθυνε τὴ στατιστικὴ τῶν ζέμστρο σὲ μιὰ σειρά κυβερνεῖα μετὰ τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἐκδόθησαν πολλές στατιστικὲς ἐργασίες. Πῆρε μέρος στὴ σύνταξη τῆς δίτομης συλλογῆς «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σὲ μερικὲς πλευρὰς τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας», ποὺ καταρτίστηκε μετὰ ἐντολὴ τοῦ ὑπουργείου οικονομικῶν ἀπὸ ναρόντικους καὶ φιλελεύθερους οικονομολόγους μετὰ τὴν ἐπιμέλεια τῶν καθηγητῶν Α. Ι. Τσουπρόφ καὶ Α. Σ. Πόσνικοφ (Πετροῦπολη, 1897). Τὸ 1906 ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ὀργανωτὰς τοῦ συγγενικοῦ πρὸς τοὺς καντέτους μικροαστικοῦ κόμματος τῶν «λαϊκῶν σοσιαλιστῶν», ποὺ ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὴ δεξιὰ πτέρυγα τῶν ἐσέρων. Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ἀποχώρησε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ δράση. — 192, 349, 365, 431, 432, 450.

Ἄντούφιεφ, Ν. Ντ. (Ντεμίντοφ, Νικήτα) (1656-1725) — γνωστὸς ὄπλο-

ποιός και βιομήχανος τῆς ἐποχῆς τοῦ Πέτρου Α', ἰδρυτῆς καὶ ἰδιοχτήτης πολλῶν μεταλλουργικῶν ἐργοστασίων στὰ Οὐράλια, στὰ κυβερνεῖα Τούλας, Καλοῦγκας, Μόσχας καὶ σ' ἄλλα κυβερνεῖα τῆς Ρωσίας. Σάν ἐξαιρετος τεχνίτης σιδηρουργός καὶ δεξιότηχνης κατασκευαστῆς ὄπλων τράβηξε τὴν προσοχὴ τοῦ Πέτρου Α' καὶ ἔλαβε σάν ἰδιοχτησία του γῆ γιὰ τὴ διεύρυνση τῆς ἐπιχειρήσεώς του. Τό 1696 ὁ Ἀντούφιεφ ἔχτισε ἓνα ἐργοστάσιο παραγωγῆς χυτοσιδήρου κοντὰ στὴν Τούλα καὶ τό 1702 τοῦ δόσανε τὰ κρατικά ἐργοστάσια τοῦ Βερχοτούριε στὰ Οὐράλια μαζί μέ χωράφια, δάση, τό βουνό Μπλαγκοντάτ καὶ μέ τό δικαίωμα νά ἀγοράζει δουλοπάροικους γιὰ τὰ ἐργοστάσια. Στά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του διεύρυνε σημαντικά τό δίχτυ τῶν ἐργοστασίων του. Τό 1720 πῆρε τόν τίτλο τοῦ κληρονομικοῦ εὐγενῆ μέ τό ἐπίθετο Ντεμίντοφ. Ἀπόγονοί του εἶναι οἱ Ντεμίντοφ, γνωστοί βιομήχανοι μεταλλουργίας τῶν Οὐραλίων. — 439.

Ἀντρέγεφ, Ε. Ν. (1829–1889) — καθηγητῆς τῆς τεχνολογίας, μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν στὰ 1870–1880, πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας, πού οἱ «Ἔργασίες» τῆς (16 τόμοι) χρησιμοποιοῦνταν πλατιά ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — 468.

Ἀσμόλοφ, Β. Ι. (1828–1881) — μέγας καπνοβιομήχανος. Τό 1857 ἱδρυσε στὸ Ροστόβ τοῦ Ντόν ἓνα μικρὸ καπνεργοστάσιο, ὅπου δούλευαν ὄλο-ὄλο 7 ἑργάτες. Μετὰ τό θάνατό του ἡ ἐπιχείρηση πέρασε στὸν ἀδελφὸ του. Στά 1890–1900 στὸ ἐργοστάσιο δούλευαν ἤδη 2000 ἑργάτες. Τό 1912, μέ τὴ συγχώνευση πολλῶν καπνεργοστασίων, δημιουργήθηκε ἡ μετοχικὴ ἐταιρεία «Β. Ι. Ἀσμόλοφ καὶ Σία». — 569.

B

Β. Β. — βλ. Βοροντσόφ, Β. Π.

Βάγνερ (Wagner), Ἀδόλφος-Χένριχ-Γκότγκιλφ (1835–1917) — γερμανός ἀστὸς οἰκονομολόγος καὶ ἀντιδραστικὸς πολιτικὸς παράγοντας. Σάν ἐκπρόσωπος τοῦ «ἀπὸ καθέδρας σοσιαλισμοῦ», ὁ Βάγνερ προπαγάνδιζε τὸν ἀστικό-φιλελεύθερο ρεφορμισμὸ, θεωροῦσε ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση τῶν εργατῶν ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες μπορεῖ νά ἐξαλειφθεῖ μέ τὴ βοήθεια τῆς κρατικῆς νομοθεσίας. Συνεργαζόταν δραστήρια μέ τὸν Βίσμαρκ, ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ χριστιανοσοσιαλιστικοῦ κόμματος. Οἱ ἀντιδραστικὲς οἰκονομικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Βάγνερ χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τοὺς χιτλερικούς γιὰ τὴ «σοσιαλιστικὴ» τους δημαγωγία καὶ τὴν ἐξύμνηση τοῦ φασιστικοῦ κράτους.

Τὰ κύρια ἔργα τοῦ Βάγνερ εἶναι: «Γενικὴ ἢ θεωρητικὴ διδασκαλία γιὰ τὴν ἐθνικὴ οἰκονομία» (1879), «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1892–1894). — 52.

Βάρζερ, Β. Ε. (ἢ Βόρζαρ) (1851–1940) — ρώσος οἰκονομολόγος καὶ στατιστικὸς. Τό 1875 διηύθυνε τὴ στατιστικὴ τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνεῖου Τσερνίκοφ, ἀπὸ τό 1894 ὑπηρετήσε ἐπὶ 24 χρόνια στὸ ὑπουργεῖο ἐμπορίου καὶ βιομηχανίας. Στά 1900–1908 ἔγιναν μέ πρωτοβουλία του πλατιὲς στατιστι-

κές έρευνες τής ρωσικῆς βιομηχανίας. Ὁ Βάρζερ έγραψε τήν άναφερόμενη άπό τόν Λένιν έργασία «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στούς νομούς Τσερνίγκοφ, Μπορζένσκ καί Νοβοζίμπκοφ» (δημοσιεύτηκε στίς «Έργασίες τής έπιτροπῆς γιά τήν έρευνα τής βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τής Ρωσίας», τεύχος V). Μεγάλο ένδιαφέρον παρουσιάζουν οί έργασίες του γιά τή στατιστική τών άπεργιῶν στή Ρωσία, ὅπως καί πολλές άλλες στατιστικές οικονομικές έρευνες. Μετά τήν Ὀκτωβριανή σοσιαλιστική επανάσταση δούλεψε στό ΑΣΛΟ, στήν ΚΔΣ, παρέδιδε μαθήματα σέ άνώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα. — 353.

Βαριπάγεφ, Φ. Μ. (1818–1900) — ιδιοχτήτης φάμπρικας στό κεφαλοχώρι Πάβλοβο τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγοροντ, άγροτικῆς καταγωγῆς. Στήν άρχή ήταν μικροβιοτέχνης, μετά ιδιοχτήτης φάμπρικας μαχαιριῶν καί χειρουργικῶν εργαλείων, πού είχε ιδρυθεῖ τό 1813. Τό 1890 στή φάμπρικα καί έξω άπ' αὐτήν δούλευαν περίπου 200 έργάτες. Ὁ Βαριπάγεφ πήρε μέρος σέ πολλές εκθέσεις, μαζί καί στήν εκθεση τοῦ Λονδίνου τό 1862. — 433, 569.

Βασιλτσικοφ, Α. Γ. (1818–1881). — μέγалоσ τσιφλικάς, ευγενής, παράγοντας τών ζέμισβο, οικονομολόγος καί δημοσιολόγος. Ἀπό τό 1872 ήταν πρόεδρος τῆς ίδρυθείσης μέ πρωτοβουλία του Ἐπιτροπῆς Πετρούπολης τών πιστωτικῶν καί δανειο-αποταμιευτικῶν συνεταιρισμῶν. Δημοσίευσε πολλές έργασίες γιά τό άγροτικό ζήτημα, τήν τοπική αὐτοδιοίκηση καί τήν πίστη. Στά έργα του «Ἡγαιοχτησία καί ήγεωργία στή Ρωσία καί στά άλλα εὐρωπαϊκά κράτη», τόμ. Ι (Πετρούπολη, 1876), «Ἡ άγροτική ζωή καί τό άγροτικό νοικοκυριό στή Ρωσία» (1881) καί άλλα υπεράσπιζε τή διατήρηση τῆς κοινότητας στή Ρωσία, θεωρώντας τήν σάν μέσο γιά τόν παραμερισμό τῆς ταξικῆς πάλης. Ὁ Β. Γ. Λένιν τόν χαρακτήριζε σάν «ναροννικίζοντα τσιφλικά», πού χτυποῦσε τόν καπιταλισμό άπό αντιδραστική σκοπιά. — 170, 202.

Βερεσάγεφ, Β. (Σμυντόβιτς, Β. Β.) (1867–1945) — ρώσος συγγραφέας· είχε σπουδάσει γιαντρός καί στήν άρχή άσκησε τό έπάγγελμα αὐτό· στά 1890–1900 άνήκε στούς «νόμιμους μαρξιστές». Ἐγινε γνωστός σάν λογοτέχνης τό 1895 μετά τή δημοσίευση τοῦ διηγήματός του «Στούς πέντε δρόμους». Ὁ Βερεσάγεφ είναι ένας άπό τούς συνεχιστές τῆς παράδοσης τοῦ ρωσικοῦ κριτικοῦ ρεαλισμοῦ. Ὁ Β. Γ. Λένιν γιά νά δώσει τή δύσκολη κατάσταση τών εργαζομένων στή Ρωσία μετά τή μεταρρύθμιση, χρησιμοποίησε τούς ήρωες πού δημιούργησε ὁ Βερεσάγεφ. — 278.

Βέρνεφ, Κ. Α. (1850–1902) — στατιστικός τών ζέμισβο μέ ναροννικιστικές άντιλήψεις. Στά 1880–1889 δούλεψε στό τμήμα στατιστικῆς τών ζέμισβο τών κυβερνείων Μόσχας καί Ταυρίδας. Ἀπό τό 1895 ήταν καθηγητής τοῦ Γεωργικοῦ Ινστιτούτου τῆς Μόσχας. Ἐγραψε πολλά έργα γιά τό νοικοκυριό τών άγροτῶν καί τά βιοτεχνικά επαγγέλματα, άπό τά ὅποια τά κυριότερα είναι: «Τό άγροτικό νοικοκυριό στό νομό Μελιτόπολης» (1887), «Ἡμερολόγιο τοῦ κυβερνείου Ταυρίδας» (1889), «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα στό νομό Μπογκορόντσκ τοῦ κυβερνείου Μόσχας» (1890). — 74.

Βέσιν, Α. ΙΙ. (1850–1895) — δημοσιολόγος, υπάλληλος τοῦ ύπουργείου οικονομικῶν. Ἐγραψε πολλά άρθρα γιά τήν έργαστασιακή βιομηχανία καί τά πλανόδια επαγγέλματα στή Ρωσία. Ὁ Β. Γ. Λένιν στό βιβλίό του «Ἡ άνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» χρησιμοποιεῖ ύλικά άπό τό έργο τοῦ

Βέσιν «*Η σημασία τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων γιά τή ζωή τῆς ρωσικῆς ἀγροτιάς*». — 599, 602–603.

Βεσνιακόφ, Β. Ι. (1830–1906) — ἀστός οικονομολόγος καί στατιστικός, μέλος τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας. Ἔθεσε τή βάση τῆς τρέχουσας στατιστικῆς τῆς ἀγροτικῆς οικονομίας σέ γενική κρατική κλίμακα, πού διατηρήθηκε κάμποσες δεκαετίες. Εἶναι συγγραφέας τῶν ἔργων: «*Η ρωσική βιομηχανία καί οἱ ἀνάγκες τῆς*», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «*Βέσνικ Ἐβρόπι*» τό 1870, τόμος V, βιβλίο X, Ὀχτώβρης· «*Notice sur l'état actuel de l'industrie domestique en Russie*» («*Δοκίμιο γιά τή σημερινή κατάσταση τῆς οἰκοτεχνίας στή Ρωσία*») (1873) καί ἄλλων. Σάν ἐκπρόσωπος τοῦ ὑπουργείου δημοσίων χτημάτων συμμετείχε στήν Ἐπιτροπή γιά τήν ἐρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. — 520.

Βιάζοβοφ, Σ. Β. (1812–1885) — ἰδιοκτήτης μεγάλης φάμπρικας κετσεδοποιίας στήν πόλη Ἀρζαμάς· ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς ἐπιχειρήσεις του ἔφτανε τούς 300, χωρίς τούς ἐποχιακοὺς ἐργάτες. Εἶχε ἀναπτύξει πλατιά τό ἐμπόριο τῶν προϊόντων του, πού ἔφταναν καί στό ἐξωτερικό (Γερμανία, Αὐστρία). — 403.

Βίζερ (Wieser), Φρίντριχ (1851–1926) — καθηγητής, ἓνας ἀπό τούς ἐπιφανέστερους οικονομολόγους τῆς αὐστριακῆς σχολῆς στήν ἀστική πολιτική οικονομία, ἡ ὁποία προσπαθοῦσε νά ἀνατρέψει τή μαρξιστική θεωρία τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας καί νά τήν ἀντικαταστήσει μέ τήν ὑποκειμενική θεωρία τῆς «*ὀριακῆς ὠφελιμότητας*» τῶν ἐμπορευμάτων. Ὁ Βίζερ θεωροῦσε πηγή τοῦ κέρδους τήν παραγωγικότητα τοῦ κεφαλαίου καί ὄχι τήν ὑπεραξία. Οἱ ἐργασίες τοῦ Βίζερ ἔχουν ἀστικο-απολογητικό χαρακτήρα. — 664.

Βίνιους, Α. Ντ. (πέθανε τό 1652) — ἔμπορος κι ἐργοστασιάρχης. Ἦρθε στή Ρωσία ἀπό τήν Ὀλλανδία τό 1627· ἀσχολήθηκε μέ τό ἐμπόριο σιτηρῶν στόν Ἀρχάγγελο. Τό 1637 ἔχτισε κοντά στήν Τούλα τό πρῶτο ἐργοστάσιο χαλβουργίας καί σιδηρουργίας. Τό 1646 ἔγινε ρώσος ὑπήκοος καί συγκαταλέχτηκε στούς εὐγενεῖς τῆς Μόσχας. — 439.

Βιχλιάγεφ, Π. Α. (1869–1928) — στατιστικός καί γεωπόνος, φιλελεύθερος ναρόντικος. Διηύθυνε τό τμήμα οικονομικῶν τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ Τβέρ, καί ἀπό τό 1907 ὡς τό 1917 τό τμήμα στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τῆς Μόσχας. Ἐργασε πολλά στατιστικά ἔργα γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό στήν τσαρική Ρωσία, στά ὁποῖα δέν παραδέχεται τήν ταξική διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιάς καί ἐξυμνεῖ τήν ἀγροτική κοινότητα. Στήν ἀστική Προσωρινή κυβέρνηση ἦταν ὑφυπουργός τῆς γεωργίας. Στόν καιρό τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας ὁ Βιχλιάγεφ δούλευε στήν Κεντρική διεύθυνση στατιστικῆς καί ἦταν καθηγητής σέ ἀνώτερα ἐκπαιδευτικά ἰδρύματα τῆς Μόσχας. — 121, 122, 143.

Βόινοφ, Α. Ι. (1853–1905) — γιαιτρός τῶν ζέμστβο, πού ἀπό τό 1880 δούλευε στό νοσοκομεῖο τοῦ Οὐστ-Ἰζόρσκ (κυβερνεῖο τῆς Πετρούπολης). Συνεργαζόταν στά περιοδικά «*Μεντισίνοσκι Βέσνικ*» καί «*Βράτς*». Ἐργασε πολλές ἰατρικές μελέτες, ὅπως καί τήν ἐργασία «*Η παραγωγή χαρτονένιων κουτιῶν ἀπό ὑγειονομική ἄποψη (Ἀπό ἔκθεση πρὸς τή συνέλευση τῶν ζέμστβο τοῦ νομοῦ Πετρούπολης γιά τά χρόνια 1889–1891)*». — 561.

Βόλγκιν, Α. — βλ. Πλεχάνοφ, Γκ. Β.

Βοναπάρτης, Λουδοβίκος (Ναπολέον Γ') (1808-1873) — αυτοκράτορας της Γαλλίας από τό 1852 ως τό 1870, άνηψιός του Ναπολέοντα Α'. Μετά τή συντριβή τής επανάστασης του 1848 είχε εκλεγεί πρόεδρος τής Γαλλικής δημοκρατίας τή νύχτα τής 1 προς 2 του Δεκέμβρη 1851 («18η Μπρυμαίρ») έκανε πραξικόπημα, που στήν εκτίμησή του είναι άφιερωμένη ή εργασία του Κ. Μάρξ, που περικοπή αναφέρει ό Β. Ι. Λένιν. — 323.

Βοροντσόφ, Β. ΙΙ. (Β. Β.) (1847-1918) — οικονομολόγος και δημοσιολόγος, ένας από τούς θεωρητικούς του φιλελεύθερου ναροντικισμού στά 1880-1900, συγγραφέας των βιβλίων: «Τά πεπρωμένα του καπιταλισμού στη Ρωσία» (1882), «Οί κατευθύνσεις μας» (1893), «Δοκίμιο θεωρητικής οικονομίας» (1895) και άλλων στά έργα αυτά δέν παραδεχόταν τήν ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία, έξυμνoυσε τή μικροεμπορευματική παραγωγή, έξιδανίκευε τήν άγροτική κοινότητα. Ό Βοροντσόφ κήρυσσε τή συμφιλίωση μέ τήν τσαρική κυβέρνηση και πάλαιβε άποφασιστικά ένάντια στο μαρξισμό. Ό Β. Ι. Λένιν σέ πολλά έργα του έκανε άυστηρή κριτική στις άπόψεις του Βοροντσόφ. — 5, 9, 23, 25-30, 33, 49, 55, 66-68, 71-74, 76, 79, 82, 83, 96, 103-104, 107, 135, 143, 153, 182, 184, 210-211, 231, 237, 270-271, 278-279, 304, 326, 330, 345, 349, 369, 376, 386, 388, 389, 390, 449, 456, 463, 469, 474, 480, 519, 558-559, 563, 596, 612-613, 662.

Γ

Γεωμακόφ, Β. Ι. — ιδιοκτήτης εργοστασίου συναρμολόγησης γεωργικών μηχανών στήν κομόπολη Κάνινο, του νομού Σαποζόκ, του κυβερνείου Ριαζάν, καταγωγή άγροτική. Στίς άρχές τής δεκαετίας 1890-1900 όργάνωσε δική του παραγωγή χυτοσιδήρου, είχε περίπου 10 εργάτες, χωρίς νά ύπολογιστούν οι άπασχολούμενοι έξω από τό εργοστάσιό του. — 226.

Γερόχιν, Α. Β. — έμπορος και ιδιοκτήτης φάμπρικας, κάτοχος καναβούφαντουργικής και νηματουργικής έπιχείρησης στήν κομόπολη Πολοτνιάνι Ζαβόντ, του νομού Μεντίν, του κυβερνείου Καλδούγκας. Η έπιχείρηση ιδρύθηκε τό 1851. Έφτιαχνε карабόπανα και καναβόσχοινα. Τό 1890 στή φάμπρικα δούλευαν 94 εργάτες, τό 1909 — 48 εργάτες και έκατοντάδες άγρότες έξω από αυτή. — 408.

Γιανσόν, Γ. Ε. (1835-1893) — οικονομολόγος και στατιστικός, καθηγητής του Πανεπιστημίου Πετρούπολης. Ήταν μέλος του συμβουλίου στατιστικής του ύπουργείου έσωτερικών, αντιπρόεδρος τής έπιτροπής στατιστικής του κυβερνείου Πετρούπολης, μέλος τής Γεωγραφικής εταιρίας και τής Έλευθέρης Οικονομικής Έταιρίας, άντεπιστέλλον μέλος τής Ρωσικής Άκαδημίας έπιστημών (άπό τό 1892). Πήρε μέρος στις έρευνες για τό σιτεμπόριο, στήν έπιτροπή για τήν έρευνα τής βιοτεχνικής παραγωγής, ήταν όργανωτής τής άπογραφής του πληθυσμού τής πρωτεύουσας και τής ύγειονομικής στατιστικής. Έγραψε τά έργα «Η σημασία τής θεωρίας τής γαιοπροσόδου του Ρικάρντο» (1864), «Συγκριτική στατιστική τής Ρωσίας και των κρατών τής Δυτικής Εύρώπης» (1878-1880), «Δοκίμιο στατιστικής μελέτης για τούς γεωργικούς κλήρους και τίς πληρωμές έξαγοράς» (1877) και άλλες. — 69, 159.

Γιούρ (Ure), Έντριου (1778-1857) — άγγλος χημικός, συγγραφέας και οικονομολόγος, καθηγητής σ' ένα από τά κολλέγια τής Γλασκώβης. Έγραψε πολλά έργα γιά ζητήματα τής χημείας και τής οικονομίας. Ό Μάρξ όνόμαζε τόν Γιούρ άπολογητή τής μηχανικής παραγωγής — Πίνδαρο τής κεφαλαιοκρατικής φάμπρικας (βλ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 423 και τόμ. 3, 1955, σελ. 401). — 235.

Γκαρέλιν, I. N. (πέθανε τό 1884) — έργοστασιάρχης στό Ίβάνοβο-Βοζνεσένσκ, κάτοχος μιάς άπό τίς πιό παλιές, όσον άφορά τό χρόνο ίδρυσης τους, έπιχειρήσεις (ή ύφαντουργική φάμπρικα τών Γκαρέλιν ίδρύθηκε τό 1751). Τό 1832 έγκατάστησε στή φάμπρικα άτμοκίνητη μηχανή. Τό 1845 σχηματίστηκαν δύο φίρμες: του Νίκον Γκαρέλιν και Υίών και του Ίβάν Γκαρέλιν και Υίών· τό 1855 δημιουργήθηκε ή «Έταιρία μανουφακτούρας Ίβάν Γκαρέλιν και Υίών», πού στίς φάμπρικές της στά 1890-1900 δούλευαν πάνω άπό 2000 εργάτες. — 494.

Γκαριάζιν, Α. Α. (γεννήθηκε τό 1869) — ύπάλληλος του γενικού διοικητή του κυβερνειού Όλόνετς στά 1890-1900 μέ ειδικές έξουσιοδοτήσεις· ένας άπό τούς συγγραφείς του έργου «Η βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνείο Όλόνετς» (1895). — 422.

Γκατσιόσκι, Α. Σ. (1838-1893) — έπιφανής αστός φιλελεύθερος παράγοντας του τέλους του ΧΙΧ αιώνα, στατιστικός, ιστορικός και έθνογράφος, ναρόντικος ώς προς τίς άπόψεις του. Γιά πολύν καιρό ήταν γραμματέας τής έπιτροπής στατιστικής του Νίζνι Νόβγκοροντ και πρόεδρος τής έπιστημονικής έπιτροπής άρχειών του Νίζνι Νόβγκοροντ. Η «Συλλογή του Νίζνι Νόβγκοροντ», πού έκδόθηκε μέ τήν έπιμέλειά του σέ 10 τόμους και άλλα έργα του περιέχουν πλούσια στοιχεία γιά τήν περιοχή του Νίζνι Νόβγκοροντ. — 365.

Γκλαντκόφ, Ν. Η. — τσιφλικάς του νομού Βόλσκ του κυβερνειού Σαράτοφ, ιδιοκτήτης του χωριού Νοβο-Ζουκόβκα (στά 1860-1870)· σ' αυτόν άνήκε ή φάμπρικα τσόχας πού βρισκόταν στό τσιφλίκι του, στήν όποία δούλευαν δουλοπάροικοι. — 491.

Γκόλικοφ, Α. Ε. — συνιδιοκτήτης ενός εργοστασίου κατασκευής γεωργικών εργαλείων και μηχανών στό χωριό Κάνινο, του νομού Σαποζόκ, του κυβερνειού Ριαζάν στά 1890-1900 (δευτέρος συνιδιοκτήτης ήταν ό Κότσετοφ). Τό εργοστάσιο ίδρύθηκε τό 1894 και λειτουργήσε γιά μικρό χρονικό διάστημα. Σ' αυτό δούλευαν περίπου 15 εργάτες χωρίς νά ύπολογίζονται οι εργαζόμενοι έξω άπ' αυτό. — 226.

Γκόλτς (Goltz), Τέοντορ· Αλέξαντρο (1836-1905) — γερμανός οικονομολόγος και γεωπόνος, διευθυντής του γεωργικού Ίνστιτούτου τής Καινιζβέργης και μετά — τής Ίένας. Έγραψε πολλά έργα γιά ζητήματα τής άγροτικής οικονομίας, όπου υπερασπίζεται τά συμφέροντα τών μεγάλων γαιοκτημόνων. — 176.

Γκομπουνόβα (Καμπλουκόβα), Μ. Κ. (1840-1931) — στατιστικός-οικονομολόγος, συγγραφέας ναροντικιστικής κατεύθυνσης. Στά 1880-1890 έκανε έρευνες γιά τά γυναικεία επαγγέλματα στό κυβερνείο Μόσχας και

κατάρτισε τό 2ο μέρος τοῦ VII τόμου τῆς «Συλλογῆς στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Τμήμα οικονομικῆς στατιστικῆς» (1882) ἔγραψε καί πολλές ἄλλες ἐργασίες γιά τά γυναικεῖα ἐπαγγέλματα, ἀνάμεσα σ' αὐτές καί μελέτη γιά τή δαντελοποιία στό κυβερνεῖο Μόσχας (δημοσιεύτηκε στό 2ο τεῦχος τοῦ VI τόμου τῆς ἴδιας συλλογῆς). Ἡ Γκορμπουνόβα μελετοῦσε τήν ἐπαγγελματικὴ μόρφωση τῶν γυναικῶν στό ἐξωτερικό καί σχετικά μ' αὐτό εἶχε ἀλληλογραφία μέ τόν Φ. Ἐνγκελς. — 460.

Γκοῦντερ (Gunter), *Σάντι* (Στάουντινγκερ, Φ.) — συνεργάτης τοῦ ὄργάνου τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας «Die Neue Zeit», συντάχτης τοῦ ἀρθροῦ «Ὁ ἱστορικός ὕλισμός καί ὁ πρακτικός ἰδεαλισμός», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Ναούτσονγε Ὀμποζρένιγε» τόν Ὀκτώβρη τοῦ 1900 ἀργότερα ἐγινε ἀναθεωρητής. — 664.

Γκούρβιτς, I. A. (1860-1924) — οικονομολόγος. Τό 1880 πιάστηκε γιά τήν ὑπόθεση τοῦ τυπογραφείου τῶν ναρόντικων καί τό 1881 ἐξορίστηκε στή Σιβηρία. Στήν ἐξορία ἔκανε τήν πρώτη ἐπιτόπια ἐρευνα γιά τίς μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν, πού τά ἀποτελέσματά της τά γενίκευσε στήν ἐργασία «Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν στή Σιβηρία» (1888). Ὅταν γύρισε ἀπό τήν ἐξορία ἔκανε ἐπαναστατικὴ προπαγάνδα στοὺς ἐργάτες καί ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς ὄργανατες τοῦ πρώτου ἐργατικοῦ ἐβραϊκοῦ ὀμίλου στό Μίνσκ. Τό 1889 μετανάστευσε στήν Ἀμερικὴ ὅπου πῆρε ἐνεργό μέρος στό ἀμερικάνικο συνδικαλιστικό καί σοσιαλδημοκρατικό κίνημα. Τά ἔργα του καί ἰδιαίτερα ἡ «Ὀικονομικὴ κατάσταση τοῦ ρωσικοῦ χωριοῦ», (1892, στά ρωσικά ἐκδόθηκε τό 1896) σχολιάστηκαν εὐνοϊκά ἀπό τόν Β. I. Λένιν. Στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας 1900-1910 ἐγινε ἀναθεωρητής. — 179, 180, 232, 657, 661.

Γκριγέβτς, Τζῶν—*Ἐντουαρτ* — βρετανός ὑπῆκοος, πού ἱδρυσε τό 1884 ἐργοστάσιο γεωργικῶν μηχανῶν στήν πόλη Μπερντιάνσκ τοῦ κυβερνεῖο Ταυρίδας. Τό 1890 στό ἐργοστάσιο δούλευαν 55 ἐργάτες, τό 1897 περίπου 350 καί τό 1909 περίπου 800. — 226.

Γρηγόριεφ, B. N. (1852-1925) — στατιστικός, οικονομολόγος καί κοινωνικός παράγοντας ναροντικιστικῆς κατεύθυνσης. Γιά τή συμμετοχὴ του σέ ἐπαναστατικὴ δράση ἐξορίστηκε κάμποσες φορές. Ἀπὸ τό 1886 ὡς τό 1917 δούλευε στό τμήμα στατιστικῆς τῆς δημαρχίας Μόσχας. Ἡ ἐργασία του «Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγή κλειδαριῶν καί μαχαιριῶν τῆς περιοχῆς τοῦ Πάβλοβο (στό νομό Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ καί στό νομό Μοῦρομ τοῦ κυβερνεῖο Βλαντίμιρ)» (1881), πού γράφτηκε στή διάρκεια τῆς ἐξορίας του στό κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγκοροντ, χρησιμοποιήθηκε πλατιά ἀπὸ τόν Β. I. Λένιν στό βιβλίο του. Τό 1885 ὁ Γρηγόριεφ δημοσίευσε τό πιο μεγάλο ἔργο του «Οἱ μετοικήσεις τῶν ἀγροτῶν τοῦ κυβερνεῖο Ριαζάν». Τό 1897 πῆρε μέρος στή φιλελεύθερη-ναροντικιστικὴ συλλογὴ «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οικονομίας». Γιά τή μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς στατιστικῆς μεγάλης σημασίας ἔχει τό ἔργο τοῦ Γρηγόριεφ «Πίνακας περιεχομένων τῶν στατιστικῶν ἐργασιῶν τῶν ζέμιστβο ἀπὸ τό 1860 ὡς τό 1917» (2 τεύχη, 1926-1927). Ὁ Β. I. Λένιν χρησιμοποίησε στοιχεῖα ἀπὸ τά ἔργα τοῦ Γρηγόριεφ, ταυτόχρονα ὅμως τόν ἐπέκρινε γιὰτὶ ἐξιδανίκευε τὴ μικρὴ παραγωγή. — 260, 345, 349, 374, 377, 430, 432, 446, 450, 457, 569, 586.

Ε

Έγκοϋνοφ, Α. Ν. (1824–1897) — στατιστικός και οικονομολόγος· δούλευε στην οικονομική διεύθυνση του υπουργείου εσωτερικών και στο υπουργείο γεωργίας και δημοσίων χτημάτων. Πήρε μέρος στις εργασίες της Έλευθερης οικονομικής εταιρίας (1888). Τό 1892 κατ' εντολήν του υπουργείου δημοσίων χτημάτων μελέτησε τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Πέρμ. — 518.

Έγκελγκάρντ, Α. Ν. (1832–1893) — δημοσιολόγος, ναρόντικος, γνωστός από τή δράση του στον κοινωνικό τομέα καθώς και στον τομέα της αγροτικής οικονομίας και από τά πειράματα ορθολογιστικής οργάνωσης της οικονομίας στο χτήμα του στο Μπατίστσεβο, του κυβερνείου Σμολένσκ. Ο Β. Ι. Λένιν στον τόμο αυτό χαρακτηρίζει τό νοικοκυριό του Έγκελγκάρντ και δείχνει, παίρνοντας τό νοικοκυριό αυτό σαν παράδειγμα, πόσο ούτοπικές είναι οί θεωρίες των ναρόντικων. Ο Έγκελγκάρντ έγραψε τά γράμματα «Άπό τό χωριό», που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό «Ότέτσεστβεννιγε Ζαπίσκν» (βγήκαν σε χωριστή έκδοση τό 1882) και πολλά άλλα έργα για ζήτήματα της αγροτικής οικονομίας· ήταν διευθυντής του πρώτου ρωσικού περιοδικού «Χιμίτσεσκι Ζουρνάλ» (1859–1860). — 131, 164, 188, 197, 203, 215–220, 287.

Έγκελς (Engels), Φρίντριχ (1820–1895) — ένας από τούς θεμελιωτές του έπιστημονικού κομμουνισμού, ήγέτης και δάσκαλος του διεθνούς προλεταριάτου, φίλος και συνεργάτης του Κ. Μάρξ (βλ. τό άρθρο του Β. Ι. Λένιν «Φρίντριχ Έγκελς». Άπαντα, 5η έκδ., τόμ. 2ος, σελ. 1–14). — 51, 162, 189, 247, 331, 333, 334–338.

Ζ

Ζαβιάλοφ — ιδιοχτήτες εργοστασίου μετάλλινων ειδών στην κομόπολη Βορσμά, του νομού Γκορμπάτοφ, του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ, που ιδρύθηκε τό 1827. Τό 1897 στο εργοστάσιο και έξω απ' αυτό δούλευαν 800 εργάτες. — 430, 432, 433, 569, 577.

Ζβέγκνιτσεφ, Ι. Α. (1840–1913) — μέλος του συμβουλίου του υπουργείου εσωτερικών τή δεκαετία 1890–1900. Ήταν πρόεδρος της ειδικής έπιτροπής, που συγκροτήθηκε στις 27 του Μάη 1894 στο τμήμα των ζέμιστρο του υπουργείου. Στην έπιτροπή αυτή είχε ανατεθεί ή επανεξέταση του ζητήματος του διακανονισμού των πλανόδιων επαγγελματιών και ή επεξεργασία μέτρων για τή ρύθμιση της κίνησης των εργατών γής. — 244.

Ζένιν — εργοστασιάρχες επιπλοποιίας στο κυβερνείο Μόσχα, είχαν ξυλουργικό εργοστάσιο, που ιδρύθηκε κατά τό 1845, και από τό 1874 είχαν άποθήκη επίπλων και κόντρα πλακέ στη Μόσχα· εκτός από τούς μισθωτούς εργάτες στους Ζένιν δούλευαν και μικροβιοτέχνες. — 455.

Ζερίγγκ (Sering), Μάξ (1857–1939) — γερμανός οικονομολόγος, καθηγητής· τό 1883 μελέτησε τήν αγροτική οικονομία στη Βόρεια Άμερική. Σ' αυτόν ανήκει τό άρθρο «Τό σιτεμπόριο στις Ένωμένες πολιτείες της Βόρειας

ἙΑμερικῆς» πού δημοσιεῦτηκε στό ἐγκυκλοπαιδικό λεξικό «Handwörterbuch der Staatswissenschaften» καί μεταφράστηκε στά ρωσικά (βλ. Συλλογή «Ἡ γαιοχתיσία καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία» Μόσχα, ἔκδοσι τῶν Βοντοβόζοφ, 1896). Στά ἔργα του γιά τὸ ἀγροτικό ζήτημα καί τῆ θεωρία τῶν κρίσεων προπαγάνδιζε τὸν περιβόητο «νόμο τῆς φθίνουσας γονιμότητας τοῦ ἐδάφους», ὑπερασπιζόταν τὰ συμφέροντα τῶν μεγάλων γαιοχτημόνων καί τῶν κουλάκων. — 273.

Ζίμπερ, Ν. Ι. (1844–1888) — ρώσος οἰκονομολόγος, δημοσιολόγος, καθηγητῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῆς στατιστικῆς στό Πανεπιστήμιο τοῦ Κιέβου· συνεργαζόταν σέ πολλά ριζοσπαστικά καί φιλελεύθερα περιοδικὰ τῆς δεκαετίας 1880–1890. Τό 1871 ἔγραψε τῆ διατριβή «Ἡ θεωρία τῆς ἀξίας καί τοῦ κεφαλαίου τοῦ Ντ. Ρικάρντο καί οἱ κατοπινές συμπληρώσεις καί ἐπεξηγήσεις», πού ἀργότερα σχολιάστηκε εὐνοϊκά ἀπό τόν Κ. Μάρξ στόν ἐπίλογο τῆς 2ης ἔκδοσης τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου». Ἡ ἔργασία αὐτή τοῦ Ζίμπερ, ξαναδουλεμένη καί συμπληρωμένη, ἐκδόθηκε τό 1885 μέ τόν τίτλο «Οἱ κοινωνικο-οικονομικές μελέτες τοῦ Ντ. Ρικάρντο καί τοῦ Κ. Μάρξ». Ἔγιναν ἐπίσης γνωστές καί οἱ ἐργασίες του «Ἡ οἰκονομική θεωρία τοῦ Μάρξ» (πού δημοσιεῦτηκε τό 1876–1878 στά περιοδικὰ «Ζνάνιγε» καί «Σλόβο»), «Μελέτες γιά τόν πρωτόγονο οἰκονομικό πολιτισμό» (1883) καί ἄλλες. Τό 1881, τόν καιρό πού βρισκόταν στό Λονδίνο, ὁ Ζίμπερ γνωρίστηκε προσωπικά μέ τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἐνγκελς. Ἦταν ἓνας ἀπό τοὺς πρώτους ἐκλαϊκευτές καί προπαγανδιστές τῶν οἰκονομικῶν ἔργων τοῦ Κ. Μάρξ στή Ρωσία. Ὅμως ὁ ἴδιος ὁ Ζίμπερ καταλάβαινε μονόπλευρα τὸ μαρξισμό καί δέν ἦταν ὁπαδὸς τῆς ἐπαναστατικῆς διδασκαλίας τοῦ Κ. Μάρξ. — 38.

Ζίντσχαϊμερ (Sinzheimer), Λούντβιχ — καθηγητῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καί τῆς δημοσιονομίας στό πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, συγγραφέας τοῦ ἔργου «Ueber die Crenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland» (1883) («Τὰ ὅρια τῆς ἐξάπλωσης τῆς μεγάλης βιομηχανικῆς παραγωγῆς στή Γερμανία»). Ὁ Β. Ι. Λένιν κατά τὴν ταξινόμηση τῶν βιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων ἀναφέρει τὸ ἔργο αὐτό. — 533.

Ζμπάνκοφ, Ντ. Ν. (γεννήθηκε τό 1853) — γιατρός, συγγραφέας, ἐπιφανῆς παράγοντας τῆς κοινωνικῆς ὑγιεινῆς, ἓνας ἀπό τοὺς καθοδηγητές τῆς ἐταιρίας «Πιρόγκοφ». Ἡ φιλολογικὴ δρᾶσι τοῦ Ζμπάνκοφ εἶναι ἀφιερωμένη στήν ἐπεξεργασία τῶν διάφορων πλευρῶν τοῦ ὑγειονομικοῦ ἔργου τῶν ζέμιστρο, στήν ἐπιδημιολογία, στή στατιστικὴ, στό ζήτημα τῶν πλανοδίων ἐπαγγελμάτων καί στήν πολιτιστικὴ καί ὑγειονομικὴ ἐπίδρασι τους στόν πληθυσμό. Στά ἔργα του: «Συλλογὴ γιά τὴν ὑγειονομικὴ δρᾶσι τῶν ζέμιστρο» (μέρη I–VII), «Μπιάμπγια Στορονά», «Τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα στό κυβερνεῖο Σμολένσκ τό 1892–1895» καί ἄλλα ὁ Ζμπάνκοφ ὑποστήριζε τὰ ναροντικιστικὰ μικροαστικὰ ἰδανικά. Μετά τὴν Ὁχτωβριανὴ ἐπανάστασι πάλαιβε ἐνάντια στή σοβιετικὴ ἐξουσία. Ἀπό τό 1921 ἀποχώρησε ἀπό τὴν κοινωνικὴ δρᾶσι. — 272, 296, 486, 551, 558, 565, 573, 576, 597, 598, 599, 604, 608.

Ζόμπαρτ (Sombart), Βέρονε (1863–1941) — γερμανὸς ἀστὸς χυδαῖος οἰκονομολόγος, ἓνας ἀπό τοὺς κύριους θεωρητικούς τοῦ γερμανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπρεσλάου καί κατόπιν τοῦ Βε-

ρολίνου. Στην αρχή της δράσης του ο Ζόμπарт ήταν ένας από τους αντιπροσωπευτικούς τύπους θεωρητικών «του σοσιαλφιλελευθερισμού, που έχει ένα ελαφρό μαρξιστικό έπιχρισμα» (Β. Ι. Λένιν. "Απαντα, 4η ρωσ. εκδ., τόμ. 18ος, σελ. 51). Αργότερα έγινε ανοιχτός εχθρός του μαρξισμού και παρυσίαζε τον καπιταλισμό σαν αρμονικό οικονομικό σύστημα. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του πέρασε στο φασισμό και εξυμνούσε το χιτλερικό καθεστώς. Τα κύρια έργα του Ζόμπарт είναι: «Ο σοσιαλισμός και το κοινωνικό κίνημα του XIX αιώνα» (1896), «Ο σύγχρονος καπιταλισμός» (1902). — 643, 663, 664.

Ζούμπκοφ — επιχειρηματίας της περιοχής του Ίβάνοβο-Βοζνεσένσκ, κάτοχοι ύφαντουργικής φάμπρικας, που ιδρύθηκε στα τέλη της δεκαετίας 1820-1830 και έβγαζε τσίτσια και χασέδες στη χρησιμοποίηση ατμοκινητήρων πέρασαν στη δεκαετία 1850-1860. Στα 1890-1900 στη φάμπρικα δούλευαν περίπου 1000 εργάτες. — 569.

I

Ίλιν, Βλαντίμιρ — ψευδώνυμο του Β. Ι. Λένιν, με το όποιο δημοσιεύτηκαν νόμιμα πολλές εργασίες του τόσο σε περιοδικά όσο και σε ιδιαίτερες εκδόσεις. — 306, 324, 411, 644-646, 647-648, 651, 654, 658, 659, 661, 662, 664.

Ίρόντοφ — επιχειρηματίας της δεκαετίας 1880-1890, κάτοχοι φάμπρικας παραγωγής λινοῦ ύφασματος στα περίχωρα της κομόπολης Βελίκι του νομού Γιαροσλάβλ· η φάμπρικα ήταν γνωστή για την παραγωγή πετσετών και λινῶν ύφασμάτων ανώτερης ποιότητας. Έδιναν δουλιά στους βιοτέχνες στο σπίτι. — 461.

Ίσάγεφ, Α. Α. (1851-1924) — άστος οικονομολόγος και στατιστικός, καθηγητής σε μία σειρά ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Δουλεύοντας στο συμβούλιο των ζέμιστβο του κυβερνείου Μόσχας, άσχολήθηκε με τη μελέτη των βιοτεχνικών επαγγελμάτων του κυβερνείου αυτού κι έγραψε πολλές εργασίες πάνω σ' αυτό το ζήτημα. Συνέγραψε έγχειρίδιο πολιτικής οικονομίας και πολλά βιβλία και προσούδρες για ζητήματα της πολιτικής οικονομίας και της κοινωνιολογίας που είχαν πλατιά διάδοση ως τό 1917. Την οικονομική διδασκαλία του Κ. Μάρξ την έρμήνευε με άστικό μεταρρυθμιστικό πνεύμα. Υποστήριζε τις κοινοτικές μορφές οικονομίας που δίνουν τάχα στο μικρό νοικοκυριό τά πλεονεχτήματα του μεγάλου νοικοκυριού και διευκολύνουν τό πέρασμα στο σοσιαλισμό. Έγραψε τά έργα «Τά βιοτεχνικά επαγγέλματα του κυβερνείου Μόσχας» (1876-1877), «Αρχές πολιτικής οικονομίας» (1894), «Τό παρόν και τό μέλλον της ρωσικής κοινωνικής οικονομίας» (1896) και άλλα. — 350, 353, 362, 367, 428, 429, 436, 455.

K

Καμπλουκόφ, Ν. Α. (1849-1919) — οικονομολόγος και στατιστικός, καθηγητής του Πανεπιστημίου της Μόσχας. Από τό 1885 ως τό 1907 διηύθυνε τό τμήμα στατιστικής του συμβουλίου των ζέμιστβο του κυβερνείου Μόσχας. Μέ την καθοδήγησή του καταρτίστηκαν οί «Συλλογές στατιστικών

στοιχείων για τὸ κυβερνεῖο Μόσχας» (1877-1879). Ἐγγραψε ἐπίσης τὶς ἐργασίες: «Τὸ ζήτημα τῶν ἐργατῶν στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία» (1884), «Διαλέξεις γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς» (1897) καὶ πολλὰ ἄλλα. Στὰ ἔργα του ὑποστήριξε τὴν ἰδέα τῆς «σταθερότητας» τοῦ μικροῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ, ἐξιδανικεύοντας τὴν ἀγροτικὴ κοινότητα σάν σχῆμα πού εἶναι τάχα ἱκανὸ νὰ προλάβει τὴ διαφοροποίηση τῆς ἀγροτιάς. Ἦταν ἐπίσης ἀντίθετος μὲ τὸ μαρξισμό στὸ ζήτημα τοῦ ρόλου καὶ τῆς σημασίας τῆς ταξικῆς πάλης καὶ προπαγάνδιζε τὴν ταξικὴ εἰρήνη. Συνεργαζόταν στὴν καντέτικη ἔφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοσι» καὶ στὴν ἐσέρικη «Βλάστ Ναρόντα». Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλὰ ἔργα του, ἰδιαίτερα στὸ βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ κεπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία», κριτικάρισε ἀδυστήρως τὶς ἀπόψεις τοῦ Καμπλουκόφ. Τὸ 1917 ὁ Καμπλουκόφ πῆρε μέρος στὶς ἐργασίες τῆς Ἀνώτατης ἀγροτικῆς ἐπιτροπῆς τῆς ἄστικτῆς Προσωρινῆς κυβέρνησης. Μετὰ τὴ Μεγάλη Ὀχτωβριανὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση δούλευε στὴν Κεντρικὴ Στατιστικὴ Διεύθυνση (ΚΣΔ), παρέδιδε μαθήματα σέ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα καὶ δημοσιογραφοῦσε. — 69, 91, 211-216, 231, 258, 259, 326, 479, 519, 523, 525, 563.

Κάνιτς (Kanitz), *Χάινς-Βίλχελμ* (1841-1913) — κόμης, πολιτικός παράγοντας τῆς Γερμανίας, ἐκφραστὴς τῶν συμφερόντων τῶν γιοϋνκερς, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ γερμανικοῦ συντηρητικοῦ κόμματος, μέλος τοῦ ράιχσταγ ἀπὸ τὸ 1869. Στὰ 1894-1895 ὑπέβαλε στὸ ράιχσταγ πρόταση (γνωστὴ σάν «Antrag Kanitz»), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κυβέρνησις ἔπρεπε νὰ ἀναλάβει τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τὴ χώρα σιτηρῶν καὶ τὴν πούλησὴ τους κατόπιν σέ μέσες τιμές. — 338.

Κάντ (Kant), *Ἐμμανουήλ* (1724-1804) — γερμανὸς φιλόσοφος, καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Καινιξβέργης. Τὸ βασικὸ ἔργο του — «Ἡ κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου» βγήκε τὸ 1781. «Τὸ κύριο γνώρισμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Κάντ εἶναι ἡ συνδιαλλαγὴ τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τοῦ ἰδεαλισμοῦ, ὁ συμβιβασμὸς ἀνάμεσά τους, ἡ συνένωση σ' ἕνα σύστημα ἑτερογενῶν, ἀντίθετων φιλοσοφικῶν κατευθύνσεων» (Β. Ι. Λένιν. «Ὑλισμὸς κι ἐμπειριοκριτικισμὸς»). Ἡ τάση νὰ ἐπιστρέψουν στὸν Κάντ εἶτε νὰ συμβιβάσουν τὸν Μάρξ μὲ τὸν Κάντ ἦταν πάντα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῶν ἀναθεωρητῶν. — 663.

Κάουτσκι (Kautsky), *Κάρλ* (1854-1938) — ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας καὶ τῆς II Διεθνoῦς. Στὴν ἀρχὴ ἦταν μαρξιστὴς, ἀργότερα ἔγινε ἀποστάτης τοῦ μαρξισμοῦ καὶ θεωρητικὸς τοῦ κεντρισμοῦ· γενάρχης ἐνός ἀπὸ τὰ ὁπορευτικὰ ρεύματα μέσα στὸ ἐργατικὸ κίνημα — τοῦ καουτσκιζμοῦ· διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ «Die Neue Zeit» («Νέοι Καιροί»), θεωρητικὸ ὄργανο τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας.

Ὁ Κάουτσκι ἄρχισε νὰ παίρνει μέρος στὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα ἀπὸ τὸ 1874. Οἱ ἀντιλήψεις του ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἦταν ἕνα μίγμα λασσαλισμοῦ, νεομαλθουσιανισμοῦ καὶ ἀναρχισμοῦ. Τὸ 1881 γνωρίζεται μὲ τὸν Κάρλ Μάρξ καὶ τὸν Φ. Ἐνγκελς καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδρασή τους περνάει στὸ μαρξισμό, ἀλλὰ παρουσιάζει ἀπὸ τότε ἀκόμα ὁπορευτικὲς ταλαντεύσεις κι ἀσυνέπειες· γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Κ. Μάρξ καὶ ὁ Φ. Ἐνγκελς τοῦ ἔκαναν ἀδυστήρως κριτικὴ. Στὰ 1880-1900 ὁ Κάουτσκι ἔγγραψε πολλὰ θεωρητικὰ καὶ ἱστορικὰ ἔργα γιὰ διάφορα ζητήματα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας: «Ἡ οἰκονομικὴ διδασκαλία τοῦ Κάρλ Μάρξ» (1886), «Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα» (1899) καὶ ἄλλα, πού

παρά τὰ λάθη τους ἔπαιξαν θετικό ρόλο στήν προπαγάνδα τοῦ μαρξισμοῦ. Ἀργότερα, στήν περίοδο πού τό ἐπαναστατικό κίνημα παρουσίασε πλατιά ἀνάπτυξη, ὁ Κάουτσκι πέρασε ὀλοκληρωτικά στόν ὀρτοτουισμό. Στίς παραμονές τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου γίνεται κεντριστής, στή διάρκεια τοῦ πολέμου περνάει στό στρατόπεδο τῶν ἀνοιχτῶν ἐχθρῶν τοῦ ἐπαναστατικοῦ μαρξισμοῦ, καλύπτοντας τό σοσιαλσβινισμό του μέ διεθνιστική φρασεολογία. Ὁ Κάουτσκι διατύπωσε τή θεωρία τοῦ ὑπεριμπεριαλισμοῦ τήν ἀντιδραστική οὐσία τῆς θεωρίας αὐτῆς τήν ἔσκέπασε ὁ Λένιν στά ἔργα του «Ἡ χρεοκοπία τῆς II Διεθνούς» (1915), «Ὁ ἰμπεριαλισμός, ἀνώτατο στάδιο τοῦ καπιταλισμοῦ» (1916) καί σέ ἄλλα. Μετά τή Μεγάλη Ὀκτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ὁ Κάουτσκι ἔκανε ἐχθρική κριτική στό σοβιετικό σοσιαλιστικό σύστημα, στόν κομμουνισμό. Ὁ Β. Ι. Λένιν στά ἔργα του «Κράτος καί ἐπανάσταση» (1917), «Ἡ προλεταριακή ἐπανάσταση καί ὁ ἀποστάτης Κάουτσκι» (1918) καί σέ μία σειρά ἄλλα ἔργα ἔκανε ἐξουθενωτική κριτική στόν καουτσκισμό. — 7, 8, 651, 652.

Κάρεφ, Π. Π. (πέθανε τό 1909) — ἀγρότης ἀπό τό χωριό Κάνινο, τοῦ νομοῦ Σαποζόκ, τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν. Στά νειάτα του δούλευε μαραγκός μέ μεροκάματο στός συγχωριανούς του ἐργοστασιάρχες, μετά ἔγινε συντάριος τῆς ἐπιχείρησης τοῦ Γερμακόφ (βλ.). Τό 1894 ἱδρύσε δικό του ἐργοστάσιο χυτοσιδηρουργίας καί μηχανουργίας, ὅπου στά τέλη τῆς δεκαετίας 1890–1900 δούλευαν περίπου 15 ἐργάτες καί τό 1909 — 23 ἐργάτες χωρίς νά ὑπολογιστοῦν οἱ πολυάριθμοι ἐργάτες πού δούλευαν ἔξω ἀπ' αὐτό. — 226.

Κάρισεφ, Ν. Α. (1855–1905) — οἰκονομολόγος καί στατιστικός, παράγοντας τῶν ζέμστβο. Συνεργαζόταν στήν ἐφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστν», στά περιοδικά «Ζέμστβο», «Ρούσκογε Μπογκάτστβο» καί ἄλλα. Ἀπό τό 1891 καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Γιούργεφ (Τάρτου) καί κατοπινά τοῦ γεωργικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Μόσχας. Ἐγραψε πολλά οἰκονομικά καί στατιστικά ἔργα γιά ζητήματα τῆς οἰκονομίας τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τῆς Ρωσίας, ὅπου ὑπεράσπιζε τίς ἀπόψεις τῶν φιλελεύθερων ναρόντικων. Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλά ἔργα καί ὁμιλίες του ἔκανε αὐστηρή κριτική στίς ἀντιδραστικές ἀντιλήψεις τοῦ Κάρισεφ. — 74, 75, 80, 89–91, 122, 132, 158, 171, 198, 200–203, 212, 479, 480, 481, 484–488, 500, 502, 519, 608.

Κάροφ, Α. Β. — μελετητής τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων, συγγραφέας πολλῶν ἔργων, πού δημοσιεύτηκαν στίς «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας» — Τεύχη III, VIII, IX καί ἄλλα. — 145, 408, 416, 417.

Κάσπεροφ, Β. Ι. (γεννήθηκε τό 1862) — οἰκονομολόγος καί στατιστικός, εἰδικός στά ζητήματα τοῦ σιτεμπορίου· στά 1890–1900 ἦταν γραμματέας τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνεῖου Χαρκόβου, ἀργότερα διηθῆνε τό τμήμα σιτεμπορίου τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτούρας τοῦ ὑπουργεῖου οἰκονομικῶν· ἔγραψε πολλές ἐργασίες γιά τή διεθνή ἀγορά σιτηρῶν. — 566.

Κέισλερ, Ι. Α. (1843–1897) — οἰκονομολόγος, ὑπάλληλος τοῦ ὑπουργεῖου οἰκονομικῶν, συγγραφέας διάφορων ἐργασιῶν γιά τὰ ζητήματα τοῦ ἀγροτικοῦ νοικοκυριοῦ τῆς Ρωσίας καί τῆς ἀγροτικῆς κοινότητος (στό μεγαλύτερό τους μέρος στά γερμανικά). Πῆρε τόν τίτλο τοῦ μαγίστρου καί τοῦ

διδάκτορα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γιά τό τετράτομο ἔργο του σχετικά μέ τή ρωσική ἀγροτική κοινότητα: «Zur Geschichte und Kritik des bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland». — 153.

Κέππεν, Α. Π. (γεννήθηκε τό 1840) — μηχανικός-μεταλλειολόγος, μέλος τοῦ μεταλλευτικοῦ συμβουλίου, συγγραφέας τῶν παρακάτω ἔργων γιά τή μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας: «Ἡ μεταλλευτική βιομηχανία καί ἡ βιομηχανία ἄλατος» (1883), «Ἡ μεταλλουργική βιομηχανία τῆς Ρωσίας» (1893) κ. ἄ. — 507, 510.

Κίρχμαν (Kirchmann), Γιούλιους-Χέρμαν (1802-1884) — γερμανός φιλόσοφος καί δημοσιολόγος, ὁμοϊδεάτης τοῦ Ροντμπέρτους — ἑνός ἀπό τοὺς θεωρητικούς τοῦ «κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ». Ἀπό τό 1871 ὡς τό 1876 ἦταν βουλευτής τοῦ ἀστικοῦ «προοδευτικοῦ κόμματος» στό Ράιχσταγ. Ἐργασε πολλά ἔργα στόν τομέα τοῦ δικαίου καί τῆς φιλοσοφίας. — 38, 51.

Κιττάρι, Μ. Γ. (1825-1880) — ρώσος χημικός-τεχνολόγος, καθηγητής τῆς τεχνολογίας στή Πανεπιστήμια τοῦ Καζάν καί τῆς Μόσχας, διηύθυνε τήν πρακτική ἀκαδημία ἐμπορικῶν ἐπιστημῶν τῆς Μόσχας ἦταν διευθυντής τῶν περιοδικῶν «Ζουρνάλ Μοσκόβσκοβο Ὀμπστεστβα Σέλσκοβο Χοζιάι-στβα» καί «Προμίσλενι Λιστόκ». Ἀσκησε μεγάλη ἐπίδραση στήν ἀνάπτυξη τῆς χημικοτεχνολογικῆς μόρφωσης στή Ρωσία. Ἐργασε τίς ἐργασίες: «Μελέτη γιά τή σημερινή κατάσταση καί τίς ἀνάγκες τῆς μανουφакτουρικής βιομηχανίας στή Ρωσία» (1857), «Χάρτης τῆς βυρσοδεψίας στή Ρωσία» (1875) καί ἄλλες. — 498.

Κλιουτσέβσκι, Β. Ο. (1841-1911) — ἱστορικός, ἕνας ἀπό τοὺς μεγαλύτερους ἐκπροσώπους τῆς ρωσικῆς ἀστικῆς ἱστοριογραφίας, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μόσχας, μέλος τοῦ κόμματος τῶν καντέτων δημοσίευσε πολλά ἔργα του πού τά χαρακτηρίζει ὁ ἐκλεκτικισμός, συνδυάζοντας τόν ἰδεαλισμό μέ στοιχεῖα τοῦ χυδαίου ὕλισμοῦ. Τά κυριότερα ἔργα του εἶναι: «Ἐγχειρίδιο ἱστορίας τῆς Ρωσίας» σέ 5 τόμους (τόν τελευταῖο τόν ἐπεξεργάστηκαν οἱ μαθητές του καί βγήκε μετά τό θάνατο τοῦ Κλιουτσέβσκι), «Ἡ βογιάρικη δοῦμα τῆς παλιάς Ρωσίας» καί ἄλλες μελέτες. — 656.

Κοβαλέβσκι, Β. Ι. (γεννήθηκε τό 1844) — σπούδασε γεωπόνος, δούλευε στήν ἀρχή στό ὑπουργεῖο γεωργίας μετά· στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν (ὑπουργός καί διευθυντής τοῦ τμήματος ἐμπορίου καί μανουφакτουρας) ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς πῶ ἐμπιστους βοηθοὺς τοῦ Σ. Γ. Βίττε. Εἶναι ἕνας ἀπό τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἀναφερόμενης σ' αὐτόν τόν τόμο ἐργασίας «Στατιστική μελέτη τῆς γαλακτοκομίας στή βόρεια καί στήν κεντρική ζώνη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» (1879). Ἐργασε ἐπίσης κάμποσα εἰδικά ἔργα γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία. Τό 1923 ἦταν πρόεδρος τοῦ ἐπιστημονικοτεχνικοῦ συμβουλίου τῆς γεωργικῆς ἐκθεσης τῆς Μόσχας. — 265, 272.

Κοκούσκιν — ἐργοστασιάρχες τῆς περιοχῆς τοῦ Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ, πού δημιούργησαν τό 1888 τήν «Ἐταιρία τῶν βαμβακονηματοουργικῶν καί ὑφαντουργικῶν ἐργοστασιῶν τοῦ Τεζίνσκ»· τὰ ἐργοστάσια εἶχαν ἰδρυθεῖ τό 1847 ἀπό τόν Ι. Φ. Ποπόφ, τό 1856 ὁμοῦς πέρασαν στή χέρια τῶν Κοκούσκιν. Στή δεκαετία 1890-1900 οἱ ἐπιχειρήσεις τους εἶχαν πάνω ἀπό 1500 ἐργάτες καί ἐβγαζαν παραγωγή ἀξίας 1,6 ἑκατομ. ρουβλιῶν. — 569.

Κομπελιύτσκι, Α. Ι. (1862-1907) — συντάκτης τῶν ὁδηγῶν ἐργατικῆς νομοθεσίας, ὑφυπουργός συγκοινωνιῶν. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ὁδηγός γιὰ τοὺς ἐπιθεωρητὲς ἐργασίας καὶ τοὺς ἰδιοχτῆτες φάμπρικων καὶ ἐρ-
γοστασιῶν» (1898). — 459, 560.

Κόνραντ (Conrad), Γιόχαν (1839-1915) — γερμανὸς καθηγητὴς τῆς πολι-
τικῆς οἰκονομίας, συγγραφέας πολλῶν ἐργῶν στὸν τομέα τῆς ἀγροτικῆς πο-
λιτικῆς καὶ στατιστικῆς. Ἔγινε γνωστὸς μὲ τὴν ἔκδοσιν τῶν «Ἐπετηρίδων
τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς στατιστικῆς», ποῦ ἀπὸ τὸ 1870 ὀνομά-
ζονταν συνοπτικά «Ἐπετηρίδες τοῦ Κόνραντ», ὅπως καὶ μὲ τὴν ἔκδοσιν
τοῦ «Λεξικοῦ τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν». — 175, 176.

Κοντράτοφ, Ντ. Ντ. — ἰδρυτὴς τῆς φέρμας «Κοντράτοφ Ντ. Ντ.—κληρο-
νέμου» ποῦ οἱ ἐπιχειρήσεις τῆς βρίσκονταν στὸ νομὸ Μούρομ τοῦ κυβερ-
νείου Βλαντίμιρ καὶ στὸ νομὸ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκο-
ροντ καὶ παρήγαγαν μαχαίρια. Ἡ πρώτη φάμπρικα ἰδρύθηκε στὴ δεκαετία
1830-1840. Τὸ 1840 τὸ κεφάλαιο τῆς ἐπιχείρησης ἦταν ὄλο-ὄλο 300 ρούβλια,
ἀλλὰ τὸ 1880 ἦταν 200000 ρούβλια. Στὴ δεκαετία 1890-1900 στὶς φάμπρικες
τῆς φέρμας αὐτῆς δούλευαν πάνω ἀπὸ 500 ἐργάτες. — 569.

Κορολένκο, Β. Γ. (1853-1921) — γνωστὸς προοδευτικὸς ρώσος συγγρα-
φέας καὶ δημοσιολόγος. Στὰ ἔργα του, ἰδιαίτερα τῆς τελευταίας περιόδου,
περιγράφει τὴ δύσκολη ζωὴ τῶν ἀνθρώπων τῆς ἀνελεύθερης δουλιᾶς, ξε-
σκεπάζει τὰ φεουδαρχικά ὑπολείμματα στὴ Ρωσία. — 453.

Κορολένκο, Σ. Α. — οἰκονομολόγος-στατιστικὸς, δούλευε στὸ ὑπουργεῖο
δημοσίων χτημάτων καὶ μετὰ σάν ὑπάλληλος μὲ εἰδικές ἀρμοδιότητες στὴν
ὑπηρεσία τοῦ κρατικοῦ ἐλεγκτῆ. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ἡ ἐλεύθε-
ρη μισθωτὴ ἐργασία στὰ μεγάλα χτήματα καὶ οἱ μετακινήσεις ἐργατῶν, σὲ
σύνδεσιν μὲ τὴν οἰκονομικῆ-στατιστικὴ ἐπισκόπηση τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρω-
σίας ἀπὸ ἀγροτικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀποψη» (1892), ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ διευ-
θυνση γεωργίας καὶ ἀγροτικῆς βιοτεχνίας. Τὸ βιβλίο αὐτὸ χρησιμοποιήθη-
κε πλατιά ἀπὸ τὸν Β. Ι. Λένιν στὸ ἔργο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ
στὴ Ρωσία». — 164, 165, 177, 191, 206, 239-241, 252, 275, 305, 311, 314,
348, 552, 600, 602, 615.

Κόρσακ, Α. Κ. (1832-1874) — ρώσος οἰκονομολόγος καὶ δημοσιολόγος,
συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Οἱ μορφές τῆς βιομηχανίας γενικά καὶ ἡ σημασία
τῆς οἰκιακῆς παραγωγῆς (βιοτεχνίας καὶ οἰκοτεχνίας) στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη
καὶ στὴ Ρωσία» (1861), ποῦ τὴν ἐπιστημονικὴ του σημασία τὴν τόνιζε ὁ
Β. Ι. Λένιν. — 374, 389, 400, 446, 459, 462, 469, 593.

Κόστινσκαγια, Β. Β. — γαιοχτήμονας τοῦ νομοῦ Ποντόλσκ τοῦ κυβερ-
νείου Μόσχας. Τὸ 1869 ἀγόρασε ἓνα χτήμα (132 ντεσιατίνες) στὸ χωριὸ
Πλεστοτέγεβα τῆς ἐπαρχίας Ντεσένσκ, 30 βέρστια ἀπὸ τὴ Μόσχα κι ἐφτια-
ξε ἐκεῖ ἓνα ἀποδοτικὸ νοικοκυριὸ μὲ βάση τὴν ἑξαμερῆ ἀμειψισπορά. Ἐπω-
φελοῦμενη ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο στὸ ὅποιο βρίσκονταν οἱ ἀγρότες μετὰ τὴ με-
ταρύθμιση τοῦ 1861, τοὺς ὑποχρέωνε, γιὰ νὰ τοὺς ἀφήσει δρόμο γιὰ τὴ βο-
σκή καὶ γιὰ νὰ τοὺς δώσει βοσκοτόπους, νὰ κάνουν ὅλες τίς δουλιές στὸ
χτήμα τῆς, ἔδινε στοὺς ἀγρότες «ἐναντι δουλιᾶς» ἀλεύρι, προϊόντα καὶ
σπόρο κι ἔτσι δυνάμωνε ἀκόμα πιὸ πολὺ τὴν ἐξάρτησή τους. — 211.

Κουβάγεφ — ιδιοκτήτης τῆς «Ἐταιρίας Κουβάγεφ, μανουφακτούρα τσιτιού» μίᾱς ἀπὸ τῆς μεγαλύτερης φέρμες τοῦ Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ, πού ὁ κύκλος ἐργασιῶν τῆς στά 1890–1900 ξεπερνοῦσε τὰ 5 ἑκατομμύρια ρούβλια. Ἡ φέρμα δημιουργήθηκε τὸ 1817 σάν μικρὸ ἐργαστήρι τσιτιῶν, ὅπου ἡ δουλιὰ γινόταν ἀπὸ τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας Κουβάγεφ, καὶ μετὰ ἐξελίχθηκε σὲ μεγάλη ἐπιχείρηση. Τὸ 1845 ἐγίνε ἐγκατάσταση τῆς πρώτης μηχανικῆς στάμπας, πού κινοῦνταν μὲ ἄλογα, καὶ τὸ 1857 τῆς πρώτης ἀτμομηχανῆς. Στὰ τέλη τοῦ XIX αἰῶνα στὴ φάμπρικα δούλευαν πάνω ἀπὸ 1500 ἐργάτες καὶ τὸ 1909 πάνω ἀπὸ 2500 ἐργάτες. — 569.

Κοῦνοφ (Супов), *Χένριχ* (1862–1936) — γερμανὸς δεξιὸς σοσιαλδημοκράτης, ἱστορικός, κοινωνιολόγος καὶ ἔθνογράφος, καθηγητῆς. Ἀπὸ τὸ 1917 ὡς τὸ 1923 ἦταν διευθυντῆς τοῦ ὄργανου τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας «Die Neue Zeit». Στὴν ἀρχὴ ἀνῆκε στους μαρξιστές, μετὰ ἐγίνε ἀναθεωρητῆς καὶ διαστρεβλωτῆς τοῦ μαρξισμοῦ. Ὁ Λένιν τὸν ὀνόμαζε «γερμανὸ ἀπολογητῆ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ τῶν προσαρτήσεων» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 22ος, σελ. 257. — 663.

Κουντριάβτσεφ, Π. Φ. (1863–1935) — ὑγειονολόγος γιατρός, καθηγητῆς, συγγραφέας πολλῶν μελετῶν στὸν τομέα τῆς προληπτικῆς ὑγιεινῆς: Στὰ 1880–1890, ὅταν ἦταν φοιτητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Καζάν, καθοδηγοῦσε ἓνα ναροντικιστικὸ ὄμιλο, ὅπου συναντιόταν μὲ τὸν Α. Μ. Γκόρκι· γνωρίζονταν μὲ τὸν Α. Ι. Οὐλιάνοφ, ἀδελφὸ τοῦ Β. Ι. Λένιν. Ἄφουδ τέλειωσε τὸ πανεπιστήμιο τὸ 1887 ἐργάστηκε σάν ἐσωτερικὸς γιατρός σὲ κλινικὴ στό Καζάν, καὶ σὲ συνέχεια ἔκανε πάνω ἀπὸ 30 χρόνια γιατρός στους ἱατρικοὺς σταθμοὺς καὶ στὴν ὑγειονομικὴ ὑπηρεσία τῶν ζέμιστρο τῶν κυβερνεῶν Γιαροσλάβλ, Σμπέρσκ, Χερσώνας, Ριαζάν καὶ ἄλλων. Ἐγραψε πολλὰ ἐπιστημονικὰ ἔργα γιὰ ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ὑγιεινῆς. Γιὰ τὴν πολιτικὴ του δράση διώχθηκε ἐπανειλημμένα. Μετὰ τὴν Ὀκτωβριανὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση ἐργάστηκε στό τμήμα ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τοῦ κυβερνεῖου Ριαζάν σάν διευθυντῆς τοῦ ὑγειονομικοῦ παραρτήματος λοιμωδῶν νόσων (1918–1930), σάν ἀρχίατρος τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας (1930), διευθυντῆς περιφερειακοῦ ὑγειονομικοῦ πολιτιστικοῦ κέντρου (1932–1935). Πῆρε μέρος σ' ὄλα σχεδὸν τὰ πανρωσικὰ συνέδρια τῶν γιατρῶν τῆς ἑταιρίας Πιρόγκοφ. — 235, 239, 241.

Κουτέ — κατασκευαστῆς λιναροσπαστικῆς μηχανῆς, πού πῆρε τὸ ὄνομα του. Ἡ «λιναροσπαστικὴ μηχανὴ Κουτέ» εἶχε ἀρκετὰ μεγάλη διάδοση στὴ Ρωσία τὴ δεκαετία 1880–1890. — 291.

Λ

Λαμπζίν, Ν. Φ. (1837–1927) — μηχανικός-τεχνολόγος, καθηγητῆς· ἐργάστηκε σὲ διάφορες ὑπηρεσίες, ἦταν μέλος τοῦ συμβουλίου τοῦ ὑπουργεῖου ἔθνικῆς παιδείας καὶ τοῦ συμβουλίου τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καὶ μανουφακτούρας τοῦ ὑπουργεῖου οἰκονομικῶν, μὲ ἐντολὴ τοῦ ὁποῖου ἐρευνῆσε τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τῶν νομῶν Γκορμπάτοφ καὶ Μοῦδρομ· ἀποτέλεσμα αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ἦταν ἡ ἀναφερόμενη στὸν τόμο αὐτὸ ἐργασία «Ἐρευνα γιὰ τὴν παραγωγὴ μαχαιριῶν, κλειδαριῶν καὶ ἄλλων μετάλλινων εἰδῶν στό νομὸ Γκορμπάτοφ τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ καὶ στό νομὸ Μοῦδρομ

τοῦ κυβερνείου Βλαντίμιρ». Ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. — 349, 430, 446, 569.

Αβόφ, Μπ. — συγγραφέας τοῦ ἔργου «Ὁ κοινωνικός νόμος (Δοκίμο εἰσαγωγῆς στήν κοινωνιολογία)», πού δημοσιεύτηκε σάν παράρτημα στό περιοδικό «Ναούτσονογε Ὀμποζρένιγε» τό 1899 στά τεύχη 2, 3, 5, 7, 9, 10 καί 11. — 664.

Λεβίτσκι, Ι. Ο. (1844–1907) — ὑποψήφιος γιά τήν ἀκαδημαϊκή ἔδρα τῆς γεωπονίας, ἐργάστηκε στή διεύθυνση γεωργίας καί ἀγροτικῆς βιομηχανίας, ἀπό τό 1887 ἦταν διαχειριστής τῶν δημοσίων χτημάτων στή Δυτική Σιβηρία, στό κυβερνεῖο Ὀλόνετς καί σ' ἄλλα κυβερνεῖα. Συγγραφέας τῆς «Μελέτης τῶν οικονομικῶν συνθηκῶν τῆς Πολέσια» καί ἓνας ἀπό τοὺς συγγραφεῖς (μαζί μέ τόν Β. Ι. Κοβαλέβσκι) τοῦ ἔργου «Στατιστική μελέτη τῆς γαλακτοκομίας στή Βόρεια καί στήν Κεντρική ζώνη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας» (1879). — 265, 272.

Λένιν, Σ. Ν. (γεννήθηκε τό 1860) — γεωπόνος, παράγοντας τῆς Ἐλευθέρου Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας· στά 1890–1900 συνεργαζόταν στό περιοδικό «Χοζιάιν», ἔγραψε τά ἄρθρα «Γεωργικές μηχανές καί ἐργαλεῖα» καί «Ἡ παραγωγή γεωργικῶν μηχανῶν», πού δημοσιεύτηκαν στό περιοδικό «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλενοστι ἰ Τοργκόβλι» τό 1896, τεύχος 51 καί τό 1897, τεύχος 21. — 220.

Λοσίτσκι, Α. Ε. (γεννήθηκε τό 1869) — οἰκονομολόγος καί στατιστικός, συγγραφέας πολλῶν ἔργων γιά τό ἀγροτικό νοικοκυριό. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση ἐργάστηκε στήν ΚΣΔ τῆς ΕΣΣΔ (διηύθυνε τό τμήμα στατιστικῆς τῆς κατανάλωσης καί τῶν προϋπολογισμῶν). — 530.

Μ

Μάγερ (Meyer), Ρόμπερτ (1855–1914) — αὐστριακός οἰκονομολόγος καί κρατικός παράγοντας, καθηγητής τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης. Ἡ κύρια ἐργασία τοῦ Μάγερ εἶναι ἡ «Οὐσία τοῦ εἰσοδήματος» (1887). — 52.

Μάζοφ — ἔμποροι, ὡς τό 1861 δουλοπάροικοι ἀγρότες στό κεφαλοχώρι Κράσνονογε τοῦ κυβερνείου Κοστρομά. Στά 1880–1890, ἐκτός ἀπό τά χρυσοχοεῖα πού εἶχαν στό κεφαλοχώρι Κράσνονογε, ἔκαναν καί ἐμπόριο στή Σιβηρία καί σ' ἄλλα μέρη. — 437.

Μάικοφ, Α. Ν. (1839–1900) — ἀκαδημαϊκός, ἐπιφανῆς μελετητής τῆς ἱστορίας τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας κι ἐθνογραφίας. Στήν ἀρχή ἐπίασε ὑπηρεσία στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν καί τό 1864 πέρασε στήν Κεντρική ἐπιτροπή στατιστικῆς· πῆρε μέρος σέ διάφορα διεθνή στατιστικά συνέδρια. Γιά ἓνα χρονικό διάστημα ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. Μέ δικιά του ἐπεξεργασία καί ἐπιμέλεια βγήκαν τά «Υλικά γιά τή μελέτη τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς καί τῆς χειρωνακτικῆς δουλιᾶς στή Ρωσία» (1872), πού ἀποτελέσαν τό τρίτο μέρος τοῦ δευτέρου τόμου τῶν «Στατιστικῶν χρονικῶν τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». — 123.

Μάλθους (Malthus), Τόμας-Ρόμπερτ (1766-1834) — παπάς, άγγλος αντιδραστικός άστός οικονομολόγος, ένας από τούς ιδρυτές τής μισάνθρωπης θεωρίας τού πληθυσμού. Στην εργασία του «Δοκίμιο γιά τόν νόμο τού πληθυσμού» (1798) ό Μάλθους ισχυρίζοταν ότι τήν αίτια τής φτώχειας τών εργαζομένων δέν πρέπει νά τήν άναζητήσουμε στίς οικονομικές συνθήκες τής ζωής τής κοινωνίας, αλλά στή φύση, στήν άπόλυτη ανεπάρκεια τών μέσων συντήρησης πάνω στή γή. Σύμφωνα μέ τή «θεωρία» — σχήμα τού Μάλθους ή παραγωγή μέσων συντήρησης αυξάνει δήθεν κατ' άριθμητική πρόοδο, ενώ ό πληθυσμός αυξάνει κατά γεωμετρική πρόοδο. Μέ τό πρόσημα αυτό ό Μάλθους διακαίωνε τούς πολέμους καί τίς επιδημίες σάν μέσα άριθμητικής μείωσης τού πληθυσμού καί καλοϋσε τούς εργαζόμενους νά άποφεύγουν τό γάμο. «Τά συμπεράσματα τού Μάλθους πάνω σέ έπιστημονικά ζητήματα, — έγραφε ό Μάρξ, — σκαρώθηκαν „μέ γνώμονα“ τά συμφέροντα τών κυρίαρχων τάξεων γενικά καί ειδικά τά συμφέροντα τών αντιδραστικών στοιχείων τών κυρίαρχων αυτών τάξεων. Αυτό σημαίνει, ότι ό Μάλθους πλαστογραφεί τήν έπιστήμη γιά νά εξυπηρετήσει τά συμφέροντα τών τάξεων αυτών» (Κ. Μάρξ. «Οί θεωρίες τής υπεραξίας», ρωσ. έκδ., μέρος II, 1957, σελ. 113). Στην Ρωσία τίς άπόψεις τού Μάλθους τίς ύποστήριζαν ό Στρούβε, ό Μπουλγκάκοφ καί άλλοι. Η σύγχρονη ιμπεριαλιστική άστική τάξη αναγεννάει τίς μαλθουσιανικές θεωρίες, τίς χρησιμοποιεί σάν όπλο πάλης ένάντια στούς εργαζόμενους καί σάν μέσο δικαίωσης τής ιμπεριαλιστικής τής πολιτικής. — 38.

Μάμιν-Σιμπιριάκ, Ντ. Ν. (1852-1912) — ρώσος συγγραφέας, γνωστός από τά ρεαλιστικά του έργα γιά τή ζωή καί τά ήθη τών εργαζομένων τών Ουράλιων («Τά έκατομμύρια τού Πριβάλοφ», «Τό ψαμί», «Τό χρυσάφι» καί άλλα), όπου δείχνει τό ληστρικό χαρακτήρα τού καπιταλισμού καί τήν τρομερή φτώχεια τού λαού. — 510.

Μανόχιν, Γ. — έρευνητής τών βιοτεχνικών επαγγελμάτων τής Ρωσίας, πού τά έργα του δημοσιεύονταν στίς «Εργασίες τής έπιτροπής γιά τήν έρευνα τής βιοτεχνικής παραγωγής τής Ρωσίας». — 145, 440.

Μαρές, Α. Ν. — ρώσος στατιστικός καί οικονομολόγος, συγγραφέας τού άρθρου «Η παραγωγή καί ή κατανώληση σταριού στό άγροτικό νοικοκυριό» πού δημοσιεύτηκε στή ναρόντικη-φιλελεύθερη συλλογή «Η έπίδραση τών σοδιών καί τών τιμών τών σιτηρών σέ μερικές πλευρές τής ρωσικής έθνικής οικονομίας» (Πετρούπολη, 1897). — 92, 93, 165.

Μάρξ (Marx), Κάρλ (1818-1883) — θεμελιωτής τού έπιστημονικού κομμουνισμού, μεγαλοφυής στοχαστής, κορυφαίος τής επαναστατικής έπιστήμης, άρχηγός καί δάσκαλος τού διεθνούς προλεταριάτου (βλ. τό άρθρο τού Β. Ι. Λένιν «Κάρλ Μάρξ (Σύντομη βιογραφία μέ έκθεση τού μαρξισμού)» ("Απαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 21ος, σελ. 27-74). — 14, 16, 22, 27-30, 33-38, 41, 42, 46-50, 52, 54, 59, 152, 167, 171, 180, 182, 189, 198, 211, 261, 323, 326, 329-336, 397, 409, 411, 458, 463, 473, 474, 577, 589, 619, 621, 643-646, 647-650, 657, 659, 662-664.

Μέντσικοφ, Β. Α. — πρίγκηπας, τσιφλικάς τού νομού Κλίν τού κυβερνείου Μόσχας (χωριό Άλεξάντροβο σέ άπόσταση 120 βερστιών από τή Μόσχα). Τό τσιφλίκι του, γνωστό μέ τήν όνομασία «Κρούγκοβσκαγια έκονό-

μια» (23 000 ντεσιατινές), περιγράφεται στη «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας. Μέρος οἰκονομικῆς στατιστικῆς», τόμ. V, τεύχος II. — 328.

Μίλλ (Mill), Τζῶν-Στούαρτ (1806–1873) — ἄγγλος ἀστός φιλόσοφος καί οἰκονομολόγος, ἕνας ἀπό τούς ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τοῦ θετικισμοῦ. Στά 1865–1868 ἦταν μέλος τῆς κάτω βουλῆς τοῦ ἀγγλικοῦ κοινοβουλίου. Τά κύρια φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Μίλλ εἶναι: «Σύστημα ἀπαγωγικῆς καί ἐπαγωγικῆς λογικῆς» (1843) καί «Ἐπισκόπηση τῆς φιλοσοφίας τοῦ σέρ Οὐίλιαμ Χάμιλτον» (1865). Τό βασικό οἰκονομικό ἔργο του εἶναι: «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1848). Ὁ Μίλλ ἀνήκε σέ μιά κατηγορία ἐκπροσώπων τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, πού, ὅπως ἔλεγε ὁ Μάρξ, «προσπαθοῦσαν νά ἐναρμονίσουν τήν πολιτική οἰκονομία τοῦ κεφαλαίου μέ τίς διεκδικήσεις τοῦ προλεταριῶτου, πού τώρα πιά δέν μπορούσαν νά τίς ἀγνοοῦν» («Τό κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 13). Ὁ Μίλλ σέ σύγκριση μέ τόν Ντ. Ρικάρντο ἔκανε ἕνα βῆμα πρός τά πίσω, ἀπομακρύνθηκε ἀπό τή θεωρία τῆς ἐργασιακῆς ἀξίας καί τήν ἀντικατέστησε μέ τή χυδαία θεωρία τῶν ἐξόδων τῆς παραγωγῆς. Ὁ Μίλλ προσπαθοῦσε νά ἐξηγήσει τό κέρδος τῶν κεφαλαιοκρατῶν μέ τήν ψευτοεπιστημονική θεωρία τῆς ἐγκράτειας, πού δείχνουν, τάχα, οἱ καπιταλιστές στήν ἀτομική κατανάλωση. Στό πρόβλημα τοῦ πληθυσμοῦ ὁ Μίλλ ἦταν ὁπαδός τῆς μισάνθρωπης θεωρίας τοῦ Μάλθους. Κριτική τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τοῦ Μίλλ ἔκανε ὁ Ν. Γ. Τσερνισέβσκι στίς σημειώσεις του στή μετάφραση τοῦ βιβλίου τοῦ Μίλλ «Οἱ βάσεις τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» (1860–1861) καί στήν ἐργασία του «Σκίτσα ἀπό τήν πολιτική οἰκονομία (κατά τόν Μίλλ)» (1861). — 36, 38.

Μιχαηλόβσκι, Β. Γ. (γεννήθηκε τό 1871) — στατιστικός. Ἀπό τό 1897 ὡς τό 1911 ἦταν ὑποδιευθυντής καί ἀπό τό 1911 διευθυντής τοῦ τμήματος στατιστικῆς τῆς δημαρχίας τῆς Μόσχας. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση παρέμεινε σ' αὐτή τή θέση καί δούλεψε ἐκεῖ ὡς τό 1922. Ἀπό τό 1922 ὡς τό 1927 ἦταν τμηματάρχης καί μέλος τῆς διευθύνσης τῆς ΚΣΔ. Ὁ Μιχαηλόβσκι πῆρε μέρος σ' ὅλα τά συνέδρια τῶν ρώσων στατιστικῶν, καθοδήγησε 37 διάφορες ἀπογραφές καί ἐρευνες. Οἱ πρῶτες ἐργασίες του, πού δημοσιεύτηκαν τό 1897–1898, εἶναι: «Γεγονότα καί ἀριθμοί ἀπό τή ρωσική πραγματικότητα. I. Ὁ πληθυσμός τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν πρώτη γενική ἀπογραφή», «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου τῆς Ρωσίας» καί ἄλλες. — 260, 580, 586, 592, 622.

Μιχαηλόβσκι, Γ. Τ. (γεννήθηκε τό 1834) — γενικός ἐπιθεωρητής ἐργασίας τῆς διευθύνσης ἐμπορίου καί μανουφακτοῦρας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν (1883–1894), συγγραφέας πολλῶν ἔργων γιά ζητήματα τῆς δημόσιας παιδείας καί τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. — 487.

Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ. (Ποστορόννι) (1842–1904) — ὁ πιό ἐπιφανής θεωρητικός τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ, δημοσιολόγος, κριτικός, θετικιστής φιλόσοφος, ἕνας ἀπό τούς ἐκπροσώπους τῆς ὑποκειμενικῆς σχολῆς στήν κοινωνιολογία· ὑποστήριζε τήν ἀντιδραστική ἰδεαλιστική θεωρία τῶν «ἡρώων» καί τοῦ «ἄχλου». Ὁ Μιχαηλόβσκι ἄρχισε τή φιλολογική του δράση τό 1860. Στά 1870–1880 ὀργάνωνε καί διηύθυνε τίς ἐκδόσεις τῶν ναρόντικων. Ἀπό τό 1892 ἔγινε διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Μπογκάτ-στρο», καί ἀπό τίς στήλες του ἔκανε λυσσασμένη πάλι ἐνάντια στοῦς μαρ-

ξιστές. Κριτική τῶν ἀπόψεων τοῦ Μιχαηλόβσκι γίνεται στό ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί εἶναι οἱ „φίλοι τοῦ λαοῦ“ καί πῶς πολεμοῦν τοὺς σοσιαλδημοκράτες» (1894) καί σέ ἄλλα ἔργα, ὅπως καί στό βιβλίον τοῦ Γ. Β. Πλεχάνοφ «Γύρω στό ζήτημα τῆς ἐξέλιξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης στήν ἱστορία» (1895). — 474.

Μορντβίνοφ — μεγαλοτσιφλικᾶς τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας, κόμης· εἶχε 80 000 ντεσιατινές γῆ. — 262.

Μορόζοφ — ἐργοστασιάρχης, ἀπόγονοι τοῦ Σάββα Μορόζοφ (βλ. Μορόζοφ, Σ. Β.). — 445.

Μορόζοφ, Σ. Β. (1770–1862) — ἐργοστασιάρχης, γενάρχης τῶν ἑκατομμυριοῦχων Μορόζοφ, πού δημιούργησαν κάμποσες γνωστές φήμες: «Ἐταιρία μανουφακτοῦρας στό Νικόλσκ τοῦ Σάββα Μορόζοφ, Υἱοῦ καί Σίας», «Ἐταιρία μανουφακτοῦρας τοῦ Βικούλα Μορόζοφ καί Υἱῶν στήν κωμόπολη Νικόλσκ», «Ἐταιρία μανουφακτοῦρας τοῦ Μπογκορότσκ-Γκλούχοφ», «Ἐταιρία μανουφακτοῦρας βαμβακερῶν εἰδῶν τοῦ Τβέρ». Ὁ Μορόζοφ ἦταν δουλοπάροικος ἀγρότης, βοσκός, ἀμαξάς, βιοτέχνης ὑφαντουργός, μετά δούλευε σάν μισθωτὸς στή φάμπρικα μεταξωτῶν τοῦ Κονόνοφ, ἀπὸ τὸν ὅποιο ὑποδουλώθηκε γιὰ χρέη. Ὁ Κονόνοφ τὸν τάιζε καί τοῦ ἔδινε γιὰ τὴ δουλιὰ του 5 χάρτινα ρούβλια τὸ χρόνο. Ἀπὸ τὸ 1797 ἄρχισε νὰ δουλεῖ ἀνεξάρτητα, ἔγινε ἰδιοχτήτης ἑνὸς καταστήματος-φάμπρικας πού μοίραζε δουλιὰ στὰ σπίτια καί τὸ 1820 μαζί μὲ τὰ τέσσερα παιδιά του ἐξαγόρασε τὴν ἐλευθερία του ἀπὸ τὸν τσιφλικᾶ τοῦ Ριούμιν μὲ τὸ τεράστιο τότε ποσὸ τῶν 17 χιλιάδων χάρτινων ρουβλιῶν. Ἀπὸ τὴν ὑφαντουργία μεταξωτῶν πέρασε στήν ὑφαντουργία μάλλινων καί τὸ 1847 ἄρχισε τὴν παραγωγή βαμβακερῶν ὑφασμάτων. Στὰ 1890–1900 στίς ἐπιχειρήσεις τῶν Μορόζοφ δούλευαν ὡς 40 χιλ. ἑργάτες. — 568.

Μπατάλι, Φ. Α. (1823–1895) — ρώσος ἐπιστήμονας, εἰδικὸς στὸν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἀπὸ τὸ 1860 διηύθυνε τὸ περιοδικὸ «Ζουρνάλ Μινιστέρστβα Γκοσουντάρστβενιχ Ἰμούστεστβ» (πού ἀργότερα μετονομάστηκε σέ «Σέλσκογε Χοζιάιστβο ἰ Λεσοβόντστβο»). Ἀπὸ τὸ 1875 ὡς τὸ 1878 ἐξέδιδε κάθε χρόνο τὸν «Ὁδηγὸ τοῦ γεωργοῦ», καί ἀπὸ τὸ 1879 τὸ «Ἡμερολόγιο καί ὀδηγὸ τοῦ ρώσου γεωργοῦ» (πού ὁ κόσμος τόλεγε «Ἡμερολόγιο τοῦ Μπατάλι»). Δημοσίευσε πολλὰ ἔργα στίς δικές του καί μεταφράσεις, ὅπως «Ἡ περιοχὴ Πιατιγκόρσκ καί τὰ μεταλλικὰ νερά τοῦ Καυκάσου» (1861), «Ἡ καλλιέργεια καλαμποκιοῦ γιὰ ζωοτροφές καί ἡ ἀποθήκευση χλωρῶν ζωοτροφῶν» (1881) καί ἄλλες. — 66.

Μπελομπορόντοφ, Α. — συντάχτης τοῦ ἀρθροῦ «Οἱ Ξενοφερμένοι ἐργάτες στό Κουμπάν», πού δημοσιεύτηκε στό «Σέβερνι Βέστνικ» τὸ Φλεβάρη τοῦ 1896. — 248, 307.

Μπελόφ, Β. Ντ. — οικονομολόγος, ἀπὸ τὸ 1885 μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας σάν ἐκπρόσωπος τῆς Ἐταιρίας ὑποβοήθησης τῆς βιομηχανίας καί τοῦ ἐμπορίου τῆς Ρωσίας. Ἐγραψε τὴν ἔκθεση «Ἡ βιοτεχνικὴ παραγωγή σέ σχέση μὲ τὴ μεταλλουργία τῶν Οὐραλίων», πού δημοσιεύτηκε στό XVI τεύχος τῶν «Ἐργασιῶν» τῆς Ἐπιτροπῆς (1887) καί πολλὰ οικονομικὰ ἔργα. — 509.

Μπέμ-Μπάβεργκ (Böhm-Bawerk), *Ευγένιος* (1851-1914) — άστός οικονομολόγος, ένας από τους θεωρητικούς της λεγόμενης «αυστριακής σχολής» στην πολιτική οικονομία. Στις εργασίες του, που στρέφονταν ενάντια στη μαρξιστική θεωρία της υπεραξίας, ισχυριζόταν ότι τάχα το κέρδος πηγάζει από τη διαφορά των «όποκειμενικών εκτιμήσεων» των τωρινών και των μελλοντικών αγαθών και δέν είναι αποτέλεσμα εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης. Ο Μπέμ-Μπάβεργκ, συγκαλύπτοντας τις αντιθέσεις του καπιταλισμού, την καταπίεση της εργασίας από τό κεφάλαιο προσπαθούσε ν' άποσπάσει την προσοχή της εργατικής τάξης από τήν ανάγκη της επαναστατικής πάλης. Οί αντίδραστικές του άπόψεις χρησιμοποιούνται από τήν άστική τάξη γιά τήν υπεράσπιση του καπιταλισμού. — 664.

Μπέρνσταϊν (Bernstein), *Έντουαρντ* (1850-1932) — ήγέτης της άκρας όπορτουνιστικής πτέρυγας της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας και της II Διεθνούς, θεωρητικός του άναθεωρητισμού και του ρεφορμισμού. Από τό 1881 ως τό 1890 είναι διευθυντής του παράνομου κεντρικού όργάνου του σοσιαλδημοκρατικού κόμματος της Γερμανίας «Der Sozial-Demokrat» («Σοσιαλδημοκράτης»). Από τότε άκόμα παρουσιάζει όπορτουνιστικές τάσεις. Τό 1897 στό άρθρο του «Προβλήματα του σοσιαλισμού» έπιχειρεί άνοιχτά νά άναθεωρήσει τό μαρξισμό και στό βιβλίο του «Οί προϋποθέσεις του σοσιαλισμού και τά καθήκοντα της σοσιαλδημοκρατίας» (1899) άρνεϊται τό μαρξιστικό ύλισμό, τήν πολιτική οικονομία και τόν έπιστημονικό σοσιαλισμό. Καταπολέμησε τή μαρξιστική θεωρία της ταξικής πάλης, τή διδασκαλία της άναπόφευκτης κατάρευσης του καπιταλισμού, τή σοσιαλιστική επανάσταση και τή δικτατορία του προλεταριάτου. Άπαρνούμενος τόν τελικό σκοπό τό προλεταριάτου — τό σοσιαλισμό, ό Μπέρνσταϊν θεωρούσε σάν καθήκον του εργατικού κινήματος τήν πάλη γιά μεταρρυθμίσεις, που άποβλέπουν στή «βελτίωση» της οικονομικής κατάστασης των εργατών στον καπιταλισμό διατύπωσε τήν όπορτουνιστική φόρμουλα: «τό κίνημα είναι τό πών, ό τελικός σκοπός δέν είναι τίποτε». Οί θεωρητικές αντιλήψεις του Μπέρνσταϊν και των όπαδών του, όπως και ή πραχτική τους δράση όδηγησαν στήν άνοιχτή προδοσία των συμφερόντων της εργατικής τάξης, που ολοκληρώθηκε μέ τήν έπονειδίστη χρεοκοπία της II Διεθνούς. Οί άναθεωρητές σ' όλες τις χώρες μέ τή μία είτε τήν άλλη μορφή επαναλαβαίνουν τις διαστρεβλώσεις του μαρξισμού, σύμφωνα μέ τό πνεύμα του Μπέρνσταϊν. — 47, 664.

Μπίμπικοφ, Π. Α. (1832-1875) — μεταφραστής και δημοσιολόγος· μετέφρασε και έκδωσε 13 τόμους από τά έργα του Α. Σμιθ, του Τ.-Ρ. Μάλθους, του Α. Μπλανκί και άλλων, συγγραφέας του βιβλίου «Κριτικές μελέτες» (1865). — 34.

Βιλιούχερ (Bücher), *Κάρλ* (1847-1930) — γερμανός άστός οικονομολόγος, καθηγής, όπαδός της λεγόμενης «ίστορικής σχολής» στην πολιτική οικονομία. Γιά τή μελέτη της άνάπτυξης της έθνικής οικονομίας δέν πήρε σάν βάση τόν τρόπο παραγωγής, άλλα τόν τρόπο ανταλλαγής των υλικών αγαθών, ή τό «μάκρος του δρόμου», που κάνει τό προϊόν γιά νά φθάσει από τόν παραγωγό στον καταναλωτή. Η θεωρία του Βιλιούχερ άγνοεί τό ζήτημα του χαρακτήρα της ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και του ταξικού περιεχομένου των παραγωγικών σχέσεων και άποτελεί μία από τις προσπάθειες διαίωνισης του καπιταλισμού. — 340, 577, 595.

Μπιτσκόφ, Γ. Ν. — στατιστικός καί γεωπόνος τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνείου Νόβγκοροντ, συγγραφέας κάμποσων ἐργασιῶν γιά τήν ἀγροτική οἰκονομία τοῦ κυβερνείου: «Ἡ πείρα ἀπό τήν ἐρευνα τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης καί τοῦ νοικοκυριοῦ τῶν ἀγροτῶν σέ 3 ἐπαρχίες τοῦ νομοῦ Νόβγκοροντ» (1882), «Ἡ κοινότητα Ντεμέντιεφ καί ἡ καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν» (1880), «Ἡ γαλακτοκομία στά μεγάλα χτήματα τοῦ νομοῦ Τσερέποβο» (Νόβγκοροντ, 1880). — 285.

Μπλαγκοβέστσενσκι, Ι. Ι. (πέθανε τό 1924) — ἐρευνητής τοῦ κυβερνείου τοῦ Ὀλόνετς, γραμματέας τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τῆς πόλης Πετροζαβόντσκ στά 1890–1900, ἕνας ἀπό τοὺς συγγραφεῖς τῆς ἐργασίας «Ἡ βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνεῖο Ὀλόνετς» (1895). — 422.

Μπλαγκοβέστσενσκι, Ν. Α. (γεννήθηκε τό 1859) — στατιστικός τῶν ζέμιστρο στό Κούρσκ, συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Γενική συλλογή στατιστικῶν οἰκονομικῶν στοιχείων, παρμένων ἀπό τίς ἀπογραφές κατὰ νοικοκυριό πού ἔκαναν τά ζέμιστρο. Τόμ. Ι. Τό ἀγροτικό νοικοκυριό» (1893) καί ἄλλων στατιστικῶν ἐργασιῶν. Μετά τήν Ὀχτωβριανή σοσιαλιστική ἐπανάσταση δούλευε στό γραφεῖο στατιστικῆς τοῦ κυβερνείου Κούρσκ. — 137, 279, 281.

Μπλάζιν, Ν. Φ. (1861–1921) — γεωπόνος, εἰδικός γιά τή γαλακτοκομία. Γιός ἀγρότη τοῦ κυβερνείου Γιαροσλάβλ. Ἀπό 14 χρονῶν ὑπηρετοῦσε στή φέρμα τῶν Μπλάντοφ (βλ. Μπλάντοφ, Β. Ι.). Τό 1886 τελείωσε τή γεωργική ἀκαδημία τῆς Μόσχας καί πῆρε εἰδική μόρφωση στό ἐξωτερικό. Πολλά χρόνια ἦταν καθηγητής τῆς γαλακτοκομίας στή γεωργική ἀκαδημία τῆς Μόσχας καί ἔκανε διαλέξεις στό Πολυτεχνικό μουσεῖο. Ὑπῆρξε συγγραφέας πολλῶν ἐργασιῶν γιά τή γαλακτοκομία. — 270.

Μπλάντοφ, Β. Ι. (1844–1906) — γνωστός τυροκόμος, ἕνας ἀπό τοὺς ὀργανωτές τῶν τυροκομικῶν συνεταιρισμῶν στά κυβερνεῖα Γιαροσλάβλ, Κοστρομά, Τβέρ, Ριαζάν, Νιζνι Νόβγκοροντ καί Νόβγκοροντ, ἰδιοχτήτης τῆς μεγαλύτερης φέρμας γαλακτοκομίας καί τυροκομίας τῆς Μόσχας. Ἡ φέρμα τοῦ Μπλάντοφ στά 1890–1900 ὀνομαζόταν: «Ἐμπορικός οἶκος ἀδελφῶν Β. καί Ν. Μπλάντοφ, ἀποθήκη τυροκομικῶν συνεταιρισμῶν». — 285.

Μπογκολιούμσκι, Ι. Σ. — μηχανικός-μεταλλειολόγος, συγγραφέας πολλῶν μελετῶν γιά τήν ἀκρινή περιοχή τοῦ Ἀμούρ, τῆ Σαχαλίνη κι ἄλλες περιοχές τῆς Σιβηρίας, ὅπως καί τῆς ἐργασίας «Ἡ πείρα ἀπό τή στατιστική τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας τῆς ρωσικῆς αὐτοκρατορίας» (Πετρούπολη, 1878), πού ἀναφέρεται στόν τόμο αὐτόν. — 507, 513.

Μπόκ, Ι. Ι. (1848–1916) — στατιστικός, στά 1870–1880 ἦταν διευθυντής τῶν ἐκδόσεων τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ ὑπουργείου ἐσωτερικῶν, κατάρτισε καί ἐπεξεργάστηκε τά «Υλικά γιά τή στατιστική τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία γιά τό 1868» (Πετρούπολη, 1872), πού ἀποτελοῦν τό VI τεῦχος τῶν «Στατιστικῶν χρονικῶν τῆς Ρωσικῆς αὐτοκρατορίας». — 475, 476.

Μπομπρόφ — ἐργοστασιάρχης τῆς περιοχῆς Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ, καταγόμενοι ἀπό χωρικούς. Στίς ἀρχές τοῦ XIX αἰῶνα μετέφεραν τή μικρή τους ἐπιχείρηση ἀπό τό χωριό στήν πόλη Σούια. Στήν ἀρχή δέν χρησιμοποιοῦ-

σαν μισθωτούς εργάτες, κατά τὰ τέλη τοῦ XIX αἰῶνα στή φάμπρικά τους δούλευαν 76 εργάτες. — 569.

Μπορίσοφ, Β. Μ. — γεωπόνος καί στατιστικός, γραμματέας τῆς στατιστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κυβερνείου Τούλας, συγγραφέας πολλῶν μελετῶν γιά τὰ βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνείου Τούλας, οἱ ὁποῖες δημοσιεύτηκαν στίς «Εργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας». — 316, 426, 439, 440-441, 442.

Μπουλγκάκοφ, Σ. Ν. (1871-1944) — στά 1890-1900 ἦταν «νόμιμος μαρξιστής» καί ἀργότερα ἀπό «κριτικός τοῦ μαρξισμού» ἔγινε ἀνοιχτός ἐχθρός του. Μετά τήν ἥττα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905-1907 πῆρε μέρος στή συλλογή «Βέχν», πού ὁ Β. Ι. Λένιν τήν δνόμαζε «ἐγκυκλοπαίδεια τῆς φιλελεύθερης ἀποστασίας». Ἔκανε ἀναθεώρηση τῆς διδασκαλίας τοῦ Μάρξ γιά τὸ ἀγροτικό ζήτημα, πάλαψε ἐνάντια στήν ὀλιστική φιλοσοφία ἀπό τίς θέσεις τοῦ νεοκαντιανισμοῦ, τοῦ μυστικισμοῦ καί τῆς παπαδοκρατίας. Μετά τὸ 1918 ἔγινε παπᾶς, ἔφυγε στό ἐξωτερικό καί ἀπό ἐκεῖ ἔκανε ἐχθρική προπαγάνδα ἐνάντια στή Σοβιετική χώρα. — 39, 38, 39, 41, 55.

Μπουῶσεν, Α. Μπ. (1831-1876) — στατιστικός, ἀπό τὸ 1857 ἦταν ὑποδιευθυντής τῶν ἐκδόσεων τῆς Κεντρικῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς ἀργότερα ὑπηρετοῦσε στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν, ὅπου μέ τήν καθοδήγησή του βγῆκαν ἀπό τὸ 1869 καί μετὰ, ἑπτὰ τεύχη τῆς «Ἐπετηρίδας τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν». Σάν ἐκπρόσωπος τῆς Ρωσικῆς γεωγραφικῆς ἐταιρίας συμμετείχε στήν Ἐπιτροπή γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας. — 476.

N

N. —ον, *Νικ.* —ον, *Νικολάι* —ον — βλ. Ντανιελσόν, Ν. Φ.

Νισσέλοβιτς, Α. Ν. (γεννήθηκε τὸ 1858) — δικηγόρος, οἰκονομολόγος καί δημοσιολόγος δούλευε στό ὑπουργεῖο οἰκονομικῶν καί στήν Κρατική τράπεζα, ἦταν μέλος τῆς III Κρατικῆς δούμας, καντέτος. Ἐγρᾶψε διάφορες ἐργασίες γιά οἰκονομικά ζητήματα καί γιά τήν ἱστορία τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. — 491.

Ντανιελσόν, Ν. Φ. (N. —ον, Νικ. —ον, Νικολάι —ον) (1844-1918) — ρῶσος συγγραφέας οἰκονομολόγος, ἓνας ἀπό τοὺς θεωρητικούς τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ στά 1880-1900. Στά 1860-1880 ὁ Ντανιελσόν συνδεόταν μέ τοὺς κύκλους τῆς ἐπαναστατικῆς νεολαίας τῶν ραζνοστίντσι. Τελείωσε τήν πρώτη μετάφραση τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ στά ρωσικά, πού τήν εἶχε ἀρχίσει ὁ Γ. Α. Λοπάτιν μέ τήν εὐκαιρία αὐτῆ ἀνοίξε ἀλληλογραφία μέ τόν Κ. Μάρξ καί τόν Φ. Ἐνγκελς, ὅπου ἔθιγε καί προβλήματα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας. Ὁ Ντανιελσόν, ὅμως, δέν κατάλαβε τήν οὐσία τοῦ μαρξισμοῦ καί ἀργότερα τόν καταπολέμησε. Τὸ 1893 ἔβγαλε τὸ βιβλίο «Δοκίμιο γιά τήν κοινωνική μας οἰκονομία μετά τὴ μεταρρύθμιση», πού ἀπετέλεσε, μαζί μέ τὰ ἔργα τοῦ Β. Π. Βοροντσόφ, τὴ θεωρητικὴ θεμελίωση τοῦ φιλελεύθερου ναροντικισμοῦ. Ὁ Β. Ι. Λένιν σέ πολλὰ ἔργα του ἐπέκρινε μέ δριμύτητα τίς ἀπόψεις τοῦ Ντανιελσόν. — 5, 23, 25-28, 29-30, 33, 49, 55, 76-77, 83, 89-92, 104, 163, 179, 182, 210-211, 231-233,

238, 242, 251, 254, 256, 283, 288, 305, 315, 324-327, 330, 331, 335-338, 343, 352, 389, 463, 469, 474, 479, 480, 481, 503, 505, 518, 519, 522, 523, 525, 541, 542, 555-556, 563, 580, 596, 601, 612, 619-620, 622, 626, 627, 645, 655, 657.

Ντεμέντιεφ, Ε. Μ. (1850-1918) — γιατρός τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας καὶ στατιστικὸς, προοδευτικὸς κοινωνικὸς παράγοντας, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρώτους ρώσους ἐπιστήμονες, ποὺ ἐπεξεργάστηκαν τὴ στατιστικὴ τῆς ἐργασίας καὶ τὴν ὑγειονομικὴ στατιστικὴ. Μὲ ἐντολὴ τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας ἔκανε ἔρευνα τῆς ὑγειονομικῆς κατάστασης σὲ μιὰ σειρά φάμπρικες καὶ ἐργοστάσια τοῦ κυβερνεῖου Μόσχας στὰ 1879-1885 καὶ περιέγραψε λεπτομερειακὰ τὶς σκληρὲς συνθήκες δουλιᾶς τῶν ἐργατῶν ποὺ ἀπεκάλυψε ἢ ἔρευνα αὐτῆ. Μεγάλῃ κοινωνικο-πολιτικῇ σημασίᾳ εἶχε ἡ ἐργασία τοῦ Ντεμέντιεφ «Ἡ φάμπρικα, τί δίνει στὸν πληθυσμὸ καὶ τί παίρνει ἀπ' αὐτόν;» (1893). Στὴν ἐργασία αὐτῆ ἀνέτρεψε τοὺς ἰσχυρισμοὺς τῶν ναρόντων, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ Ρωσίᾳ τάξη ἐργοστασιακῶν ἐργατῶν καὶ ἔδειξε τὴν ἄγρια ἐκμετάλλευση τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τοὺς κεφαλαιοκράτες. — 303, 563, 565.

Ντεμίντοφ, Ν. — βλ. Ἄντουφιεφ, Ν. Ντ.

Ντεμίντοφ — οἰκογένεια βιομηχάνων, ἀπόγονων τοῦ Νικήτα Ντεμίντοβιτς Ἄντουφιεφ (βλ.). Τὸ XVIII καὶ τὸ XIX αἰῶνα οἱ Ντεμίντοφ συγκέντρωναν στὰ χέρια τους ἕνα μεγάλο μέρος τῆς μεταλλουργικῆς βιομηχανίας τῶν Οὐραλίων καὶ Ἄλταϊων, ἄνοιξαν πολλὰ νέα ἐργοστάσια. — 439.

Ντίλ (Diehl), Κάρολ (1864-1943) — γερμανὸς ἀστός οἰκονομολόγος, καθηγητῆς, ὁπαδὸς τῆς λεγόμενης «κοινωνικῆς σχολῆς» ἐν τῇ πολιτικῇ οἰκονομίᾳ. Στὰ ἔργα του ἰσχυρίζοταν ὅτι τὸ δίκαιο καθορίζεται τῇ μορφῇ τῶν οἰκονομικῶν κατηγοριῶν, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό τους μένει αἰώνιο καὶ ἀναλλοίωτο. Τὰ κύρια ἔργα του εἶναι: «Σοσιαλισμὸς, κομμουνισμὸς καὶ ἀναρχισμὸς», «Σχόλια εἰς τὴν „Βασικὴν ἀρχὴν“ τοῦ Ντ. Ρικάρντο» καὶ ἄλλα. — 49, 52.

Ντίτς (Dietz), Γιόχαν-Χένριχ-Βίλχελμ (1843-1922) — γερμανὸς ἐκδότης σοσιαλδημοκρατικῆς φιλολογίας, βουλευτῆς τοῦ Ράιχσταγ ἀπὸ τὸ 1881 ὡς τὸ 1918. Διηύθυνε τὸν ἐκδοτικὸ μηχανισμό τοῦ σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος ἐν τῇ Στουτγάρδῃ, ποὺ ἔβγαζε τὰ ἔργα τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς· ἐν τῷ τυπογραφεῖο του τυπώθηκαν παράνομα τὰ πρῶτα φύλλα τῆς ρωσικῆς πολυσεβίτικης ἐφημερίδας «Ἴσκρα», τὸ περιοδικὸ «Ζαριά» καὶ τὸ ἔργο τοῦ Β. Ι. Λένιν «Τί νὰ κάνουμε;». — 7, 614.

Ντολγκούσι, Ι. Β. (γεννήθηκε τὸ 1816) — ἰδιοχτήτης ἐργοστασίου βυρσοδεψίας ἐν τῷ χωρίῳ Ὁρέχοβοσκαγια, τῆς ἐπαρχίας Πλαστίνιν, τοῦ νομοῦ Βιάτκα, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 1839. Στὰ τέλη τῆς δεκαετίας 1890-1900 ἐν τῷ ἐργοστασίῳ δούλευαν 80 ἐργάτες. — 420.

Ντρέξλερ (Drechsler), Γκουστάβ (1833-1890) — γερμανὸς καθηγητῆς καὶ διευθυντῆς τοῦ γεωργικοῦ ἰνστιτούτου τοῦ Γκέτινγκεν. Μαζὶ μὲ τὸν Β. Γκένπεργκ ἐξέδιδε τὴν «Ἐπιθεώρηση τῆς Ἀγροτικῆς Οἰκονομίας»· ἔγραψε ἐν τῷ τομέᾳ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τὰ ἔργα: «Statik des Landbaues» (1869), «Die Entschädigungsberechnung expropriierter Grundstücke» (1873) καὶ ἄλλα. — 156.

Ο

Ὁβσιάνικοφ, Ν. Ν. (1834-1912) — συγγραφέας καί παιδαγωγός, ἔγραψε πολλά ἔργα γιά τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Μέσου καί Κάτω Βόλγα. — 452.

Ὁρλόφ, Β. Ι. (1848-1885) — στατιστικός, ἕνας ἀπό τοὺς θεμελιωτές τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο στή Ρωσία. Ἀπό τό 1875 διηύθυνε τό γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖο Μόσχας μέ τήν καθοδήγησή του γινόταν ἐπίσης ἡ στατιστικὴ δουλιὰ στά κυβερνεῖα Ταμπόφ, Κούρσκ, Ὁριόλ, Βορόνεζ καί Σαμάρας. Εἶναι ἕνας ἀπό τοὺς πρώτους ἐφαρμοστές τοῦ συστήματος τῶν ἀποστολῶν γιά τήν ἐπιτόπου μελέτη τῶν νοικοκυριῶν, μέ βάση ἕνα πλατὺ πρόγραμμα. Στόν Ὁρλόφ ἀνήκουν σέ σημαντικό βαθμό οἱ «Συλλογές στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Μόσχας» τόμοι I-IX. Στοιχεῖα ἀπό τά ἔργα τοῦ Ὁρλόφ χρησιμοποίησαν ὁ Κ. Μάρξ καί ὁ Β. Ι. Λένιν. — 153, 157, 170, 211, 303.

Ὁρλόφ, Π. Α. — συγγραφέας τοῦ «Ὁδηγοῦ γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» (1881, 1887, 1894, 1895), πού ὁ Β. Ι. Λένιν τόν θεωροῦσε σάν τήν πιο πολύτιμη πηγὴ γιά τὴ δεκαετία 1870-1880. (βλ. στή σελ. 481 τοῦ τόμου αὐτοῦ). — 223, 267, 296, 300, 301, 305, 306, 313, 340, 481, 485.

Ὁσάντσι, Τ. Ι. — συγγραφέας πάνω σέ ζητήματα τῆς γαιοχτησίας τῶν ἀγροτῶν στά 1890-1900 καί πεζογράφος ἀπὸ τό 1900 καί μετὰ. Εἶναι συγγραφέας τῆς ἱστοριοκοινωνιογραφικῆς καί οἰκονομικοστατιστικῆς μελέτης «Ἡ ἐπαρχία Στερμαπάνοφ τοῦ νομοῦ Ἐλισαβετγκράντ τοῦ κυβερνεῖο Χερσῶνας» (1891). — 145.

Ὁστριακόφ, Π. — ἔθνογράφος, συνεργάτης τοῦ περιοδικοῦ «Νοβγκορόντσκιγε Γκουμπέρνσκιγε Βέντομοστι» στά 1860-1870 καί τοῦ περιοδικοῦ «Βέστνικ Ἐβρόπι» στά 1879, ἐρευνητῆς τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τῆς Ρωσίας. — 623.

Οὐβάροφ, Μ. Σ. — συγγραφέας τοῦ ἀρθροῦ «Ἡ ἐπίδραση τῶν πλανόδιων ἐπαγγελμάτων στήν ὕγειονομικὴ κατάσταση τῆς Ρωσίας», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Δελτίο τῆς Κοινωνικῆς Ὑγιεινῆς, τῆς Ἱατροδικαστικῆς καί τῆς Πραχτικῆς Ἱατρικῆς» τόν Ἰούλη τοῦ 1896. — 600.

Οὐέμπ (Webb), Σίντνει (1859-1947) καί *Βεατρίκη* (1858-1943) — γνωστοὶ ἄγγλοι κοινωνικοὶ παράγοντες. Ἐγγραψαν ἀπὸ κοινού πολλές ἐργασίες γιά τήν ἱστορία καί τὴ θεωρία τοῦ ἀγγλικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος. Ἡ κύρια ἐργασία τους εἶναι: «Industrial Democracy», London, 1897 («Ἡ θεωρία καί ἡ πράξη τοῦ ἀγγλικοῦ τρεῖντιγιουνιονισμοῦ», 1897). Ὁ Β. Ι. Λένιν μετέφρασε στά ρωσικά τόν πρῶτο τόμο τῆς ἐργασίας αὐτῆς καί θεώρησε τό δεύτερο τόμο. Τό βιβλίο βγήκε στή Ρωσία στά 1900-1901. Οἱ Οὐέμπ στά ἔργα τους ἀνεπτύσαν τήν ἰδέα, ὅτι εἶναι δυνατό νὰ λυθεῖ τό ἐργατικὸ πρόβλημα μέ μεταρρυθμίσεις μέσα στίς συνθήκες τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος.

Ὁ Σίντνει Οὐέμπ (κατοπινὰ λόρδος Πάσφιλντ) ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ἰδρυτές τῆς ρεφορμιστικῆς «Φαβιανῆς Ἐταιρίας», μέλος τοῦ κοινοβουλίου ἀπὸ τό 1922, ὑπουργός ἐμπορίου τό 1924 καί ὑπουργός τῶν κτήσεων καί τῶν ἀποικιῶν τό 1929.

Μετά τό 1917 οί Οδέμπ έτρεφαν μεγάλη συμπάθεια γιά τή Σοβιετική Ένωση. — 557, 614.

Ουσπένσκι, Γ. Γ. (1843–1902) — διακεκριμένος ρώσος συγγραφέας και δημοσιολόγος, έπαναστάτης δημοκράτης. Συνεργαζόταν στά περιοδικά «Σοβρεμένικ» και «Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκ». Γιά πρώτη φορά εμφανίστηκε στόν τύπο τό 1862 μέ τό διήγημα «Ειδύλλιο»· τό 1865 έγινε συνεργάτης του περιοδικού «Σοβρεμένικ» και μετά τό κλείσιμό του ταχτικός συνεργάτης του περιοδικού «Ότέσεστβενιγε Ζαπίσκ». Στά έργα του άπεικόνιζε μέ μεγάλη τέχνη τήν καταπίεση και τή στερημένη από δικαιώματα ζωή τής φτωχολογιάς των πόλεων και τής άγροτιάς, τίς πίκρες και τή φτώχεια του λαού, που τόν έκμεταλλεύονταν οί τσιφλικάδες και οί άστοί καρχαρίες. Παρά τίς ναροντικιστικές άπόψεις του έδειξε ρεαλιστικά τήν άνάπτυξη των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων στό χωριό, τήν κατάρευση τής κοινότητας. Ό Β. Γ. Λένιν έκτιμωσε πολύ τόν Ουσπένσκι, τόν θεωρούσε έναν «άπό τούς καλύτερους συγγραφείς, που περιγράφουν τή ζωή τής άγροτιάς» και στίς εργασίες του συχνά άναφερόταν στά έργα του Ουσπένσκι. — 316, 623.

Π

Πασκέβιτς, Β. Β. — συντάχτης του άρθρου «Μελέτη γιά τή σημερινή κατάσταση τής δενδροκομίας» (δημοσιεύτηκε στή συλλογή «Οί παραγωγικές δυνάμεις τής Ρωσίας», έκδοση του ύπουργείου οικονομικών, 1896). — 311.

Πέτρος Α΄ ό Μέγας (1672–1725) — τσάρος από τό 1682 ως τό 1725, πρώτος αυτοκράτορας όλης τής Ρωσίας. — 439.

Πλετνιόφ, Β. Α. (1837–1915) — έρευνητής του κυβερνειού Τβέρ, από τό 1869 ως τό 1874 γραμματέας τής έπιτροπής στατιστικής του κυβερνειού. Συγγραφέας διαφόρων έργων γιά τή βιοτεχνική παραγωγή στό κυβερνειό Τβέρ, που δημοσιεύτηκαν στά «Στατιστικά χρονικά τής Ρωσικής αυτοκρατορίας», τόμ. ΙΙ, τεύχος ΙΙΙ, Πετρούπολη, 1872. Ό Β. Γ. Λένιν έκτιμωσε πολύ τήν περιγραφή που έκανε ό Πλετνιόφ γιά τήν οργάνωση και τίς οικονομικές σχέσεις στόν κλάδο τής ύποδηματοποιίας. — 423, 424.

Πλεχάνοφ, Γκ. Β. (Βόλγκιν, Α.) (1856–1918) — ό πρώτος προπαγανδιστής του μαρξισμού στή Ρωσία, αδιάλλακτος μαχητής τής όλιστικής κοσμοθεωρίας, έπιφανής παράγοντας του ρωσικού και του διεθνούς εργατικού κινήματος. Τό 1875, φοιτητής ακόμα, ό Πλεχάνοφ συνδέθηκε μέ τούς ναρόντικους, μέ τούς εργατες τής Πετρούπολης και άρχισε τήν έπαναστατική του δράση· τό 1877 μπήκε στήν οργάνωση των ναρόντικων «Ζεμλιά Ι βόλιω», και τό 1879, μετά τή διάσπασή της, μπήκε επικεφαλής τής νεοδημιουργημένης οργάνωσης των ναρόντικων «Τσιόρνι περεντέλ». Ό Πλεχάνοφ όταν έφυγε τό 1880 στό έξωτερικό έκοψε κάθε σχέση μέ τό ναροντικισμό και τό 1883 δημιούργησε στή Γενεύη τήν πρώτη ρωσική μαρξιστική οργάνωση — τήν ομάδα «Άπελευθέρωση τής εργασίας». Σάν θεωρητικός και δημοσιολόγος, ό Πλεχάνοφ έγραψε πολλά έργα γιά τή φιλοσοφία, τήν οικονομία, τήν ιστορία των κοινωνικοπολιτικών θεωριών, γιά ζητήματα τής θεωρίας τής τέχνης και τής λογοτεχνίας, που άποτελοδν πολύτιμο κεφάλαιο στό θησαυροφυλάκιο του έπαναστατικού σοσιαλισμού.

Τά βασικότερα θεωρητικά ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ εἶναι: «Ὁ σοσιαλισμὸς καὶ ἡ πολιτικὴ πάλη» (1883), «Οἱ διαφωνίες μας» (1885), «Γύρω στὸ ζήτημα τῆς ἐξέλιξης τῆς μονιστικῆς ἀντίληψης στὴν ἱστορία» (1895), «Μονογραφία πάνω στὴν ἱστορία τοῦ ὕλισμοῦ» (1896), «Ἡ θεμελίωση τοῦ ναροντικισμοῦ στὰ ἔργα τοῦ κυρίου Βοροντσόφ (B. B.)» (1896), «Ἡ ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας» (1897), «Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τοῦ ρόλου τῆς προσωπικότητας στὴν ἱστορία» (1898) καὶ ἄλλα. «Μέσα σὲ 20 χρόνια, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ 1883 ὡς τὸ 1903, — ἔγραφε ὁ Β. Ι. Λένιν γιὰ τὸν Πλεχάνοφ, — ἔδωσε πολλὰ ὑπέροχα ἔργα, ἰδιαίτερα ἐνάντια στοὺς ὀπορτουμιστές, τοὺς μαχιστές καὶ τοὺς ναρόντικούς» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 20ός, σελ. 333). Ὁ Λένιν θεωροῦσε τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Πλεχάνοφ σάν τὰ καλύτερα ἔργα τῆς διεθνοῦς μαρξιστικῆς φιλολογίας.

Ὡστόσο ὁ Πλεχάνοφ ἔκανε σοβαρὰ λάθη, ποὺ ἀποτελέσαν τὸ ἔμβρυο τῶν μελλοντικῶν του μενσεβίκων ἀπόψεων. Ὑποτιμοῦσε τὸν ἐπαναστατικὸ ρόλο τῆς ἀγροτιάς, θεωροῦσε τὴ φιλελεύθερη ἀστικὴ τάξη σάν σύμμαχο τῆς ἐργατικῆς τάξης· ἀναγνωρίζοντας στὰ λόγια τὴν ἰδέα τῆς ἡγεμονίας τοῦ προλεταριάτου, στὴν πράξη τασσόταν ἐνάντια στὴν οὐσία τῆς ἰδέας αὐτῆς. Μετὰ τὸ II συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ὁ Πλεχάνοφ ἄρχισε νὰ ὑποστηρίξει τὴ συμφιλίωση μὲ τὸν ὀπορτουμισμὸ καὶ σὲ συνέχεια προσχώρησε στοὺς μενσεβίκους. Στὴν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905-1907 εἶχε σοβαρὲς διαφωνίες μὲ τοὺς μπολσεβίκους πάνω σὲ βασικὰ ζητήματα τῆς ταχτικῆς· ἀργότερα κάμποσες φορές ἀποχώρησε ἀπὸ τοὺς μενσεβίκους, παρουσιάζοντας ταλαντεύσεις ἀνάμεσα στὸ μενσεβίκισμὸ καὶ στὸ μπολσεβίκισμὸ. Στὰ 1908-1912 ὁ Πλεχάνοφ καταπολέμησε τοὺς λικβινταριστές, ἡγούμενος τῆς ομάδας τῶν «κομματικῶν μενσεβίκων». Στὴν περίοδο τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου τοῦ 1914-1918, ὑποστήριξε θέσεις σοσιαλ-βινιστικῆς. Μετὰ τὴν ἀστικοδημοκρατικὴ ἐπανάσταση τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1917 ὁ Πλεχάνοφ γύρισε στὴ Ρωσία καὶ ὑποστήριξε τὴν ἀστικὴ Προσωρινὴ κυβέρνησις· ἡ στάση του ἀπέναντι στὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασι ἦταν ἀρνητικὴ. — 14, 55, 212, 313, 369, 593.

Πλότνικοφ, Μ. Α. (πέθανε τὸ 1903) — στατιστικὸς τῶν ζέμστρο καὶ δημοσιολόγος ναροντικιστικῆς κατεύθυνσης· δούλευε στὸ γραφεῖο στατιστικῆς τῶν ζέμστρο τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγοροντ ὡς τὸ 1897. Ἐγραψε τὸ βιβλίον «Τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα στὸ κυβερνεῖο Νίζνι Νόβγοροντ» (1894)· πῆρε μέρος στὴ δίτομη συλλογὴ «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σὲ μερικὲς πλευρὲς τῆς ρωσικῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας» (1897). — 115.

Πογκόζεφ, Α. Β. (1853-1913) — γιατρός ὑγειονομολόγος καὶ δημοσιολόγος γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ἐργατικῆς ζωῆς καὶ τῆς ἐργατικῆς νομοθεσίας. Εἶναι γνωστός ἀπὸ πολλὰ καὶ ἀξιόλογα ἔργα του γιὰ τὴν ἐργοστασιακὴ ὑγιεινὴ καὶ τὴν ὑγιεινὴ κατάστασι στὶς βιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις. Ἀπὸ τὸ 1902 ἦταν διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ «Προμίσλενοστ ἰ Ζντορόβιε» («Βιομηχανία καὶ Ὑγεία»), ποὺ ἐκδιδόταν στὴν Πετροῦπολη. — 491.

Πογκόβσκι, Β. Ι. (1838-1915) — οἰκονομολόγος καὶ στατιστικὸς· ἀπὸ τὸ 1871 ὡς τὸ 1893 καθοδηγοῦσε τὴ στατιστικὴ τῶν ζέμστρο στὸ κυβερνεῖο Τβέρ· οἱ μελέτες γιὰ τὸ κυβερνεῖο Τβέρ, ποὺ γράφτηκαν μὲ τὴ συμμετοχὴ του, ξεπερνῶν τούς 20 τόμους. Τὸ 1893 διηύθυνε τὴ στατιστικὴ τῆς πόλης Πετροῦπολης καὶ ἀπὸ τὸ 1894 διηύθυνε τὸ τμῆμα στατιστικῆς τῆς διευθυν-

σης τελωνειακῶν δασμῶν τοῦ ὑπουργείου οἰκονομικῶν ἦταν ἐπικεφαλῆς τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τῆς Ἐλευθέρης Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας· τὸ 1902 ἐκλέχθηκε ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημίας ἐπιστημῶν. — 423, 480.

Πονομαρίφ, Ν. Β. — συγγραφέας τοῦ ἄρθρου «Οἱ μετακινήσεις τῶν ἀγρογερματῶν ποῦ πηγαίνουν στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας», ποῦ δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Σέλσκογε Χοζιάιστβο ἰ Λεσοβόντστβο» («Ἀγροτική οἰκονομία καί Δασοκομία»), 1896, τεῦχος 2. Τό ἄρθρο γράφτηκε μέ βάση τίς ἔρευνες ποῦ ἔκανε ὁ συγγραφέας στίς νοτιοανατολικές περιοχές τῆς Ρωσίας τὸ 1895. — 235.

Ποντόλσκι — γιαντρός τῶν ζέμιστβο στήν κωμόπολη Κοτέλβα, τοῦ νομοῦ Ἀχτίρκα, τοῦ κυβερνεῖου Χαρκόβου στά τέλη τῆς δεκαετίας 1890-1900· ἔγραψε τήν ἀνακοίνωση ποῦ δημοσιεύτηκε στό «Ἱατρικά χρονικά τοῦ κυβερνεῖου Χαρκόβου» (1899, Μάρτης). — 299.

Ποπόφ, Μ. — παπάς, συγγραφέας τῆς μελέτης «Τά ἐπαγγέλματα στήν κωμόπολη Βοροντσόβκα, τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ», ποῦ δημοσιεύτηκε στίς «Ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας», τεῦχος IX (1883). — 412.

Πόστνικοφ, Β. Ε. (1844-1908) — οἰκονομολόγος-στατιστικός, δούλευε στό ὑπουργεῖο γεωργίας καί δημοσίων χτημάτων, στόν τομέα τῆς διαχείρισης τῶν δημοσίων γαιῶν ἦταν μέλος τῆς Ἐλευθέρης Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας. Εἶναι συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Τό ἀγροτικό νοικοκυριό τῆς Νότιας Ρωσίας» (1891). Ὁ Β. Ε. Λένιν ἀναλύει τὸ βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ στό ἔργα του «Νέες οἰκογνομικές ἀλλαγές στήν ἀγροτική ζωή», «Ἀπ' ἀφορμή τὸ λεγόμενο πρόβλημα τῶν ἀγορῶν» (βλ. Ἄπαντα, 5η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 1ος) καί «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». Ὁ Β. Ε. Λένιν ἐκτιμοῦσε πολύ τὸ βιβλίο τοῦ Πόστνικοφ, ὑπογράμμισε ὁμως ὅτι στήν ἐξήγηση τῶν οἰκονομικῶν προτσές ὁ συγγραφέας ἔπεφτε σέ ἀντιφάσεις καί ἔκανε μεθοδολογικά λάθη. — 61-63, 66, 71, 74, 76, 85, 92, 96, 260, 661.

Ποστορόνι — βλ. Μιχαηλόβσκι, Ν. Κ.

Πότερσοφ, Α. Ν. (1869-1934) — σοσιαλδημοκράτης· στά 1890-1900 ἀνῆκε στοὺς μαρξιστές, πῆρε μέρος στήν ἴδρυση τῆς ἔφημερίδας «Ἴσκρα» καί τὸν περιοδικό «Ζαριά». Μετά τὸ Π συνέδριο τοῦ ΣΔΕΚΡ ἔγινε ἕνας ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ μενσεβικισμοῦ. Στά χρόνια τῆς ἀντίδρασης τοῦ Στολίπιν ἦταν ἡγέτης τῶν μενσεβίκων-λικβινταριστῶν. Στήν περίοδο τοῦ πρώτου παγκόσμιου πολέμου ἀμυνίτης καί σοσιαλσωβινιστής. Μετά τὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασι ἐφυγε στό ἐξωτερικό κι ἐκεῖ ἀπὸ τίς στήλες τοῦ τύπου ἔκανε ἐπιθέσεις κατὰ τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας. — 349, 431, 433.

Πουσίλοφ — βιομήχανοι στό κεφαλοχώρι Κράσνογε τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά. Ἀκόμα ἀπὸ τὴ δεκαετία 1860-1870 ὁ ἐμπορικός οἶκος «Βασίλι Πουσίλοφ καί Υἱός» εἶχε κεφάλαιο 60 χιλ. ρούβλια. Στά 1880-1890, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἐπιχείρηση στό κεφαλοχώρι Κράσνογε, εἶχαν καί μόνιμες ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις στή Μόσχα, στό Νίζνι Νόβγκοροντ καί σ' ἄλλα μέρη. — 437.

Πρόμακ, Γ. Α. — στατιστικός, μελετητής του ζητήματος των μετοικήσεων. Με την καθοδήγησή του έγιναν οι εκδόσεις «Στοιχεία σε αριθμούς για τη μελέτη των μετοικήσεων στη Σιβηρία» (1895 και 1896). — 180.

Προυγκάβν, Β. Σ. (1858-1896) — οικονομολόγος και στατιστικός των ζέμστρο, εκπρόσωπος του φιλελεύθερου ναροντικισμού. Την ανάπτυξη των βιοτεχνικών συνεταιρισμών την έβλεπε σαν μέσο για την άποτροπή της διείσδυσης του καπιταλισμού στο χωριό. Είναι γνωστός από τις έρευνές του για τα βιοτεχνικά επαγγέλματα και την αγροτική κοινότητα. Δημοσίευσε τις εργασίες: «Τά επαγγέλματα στο κυβερνείο Βλαντίμιρ». Τεύχος I, IV (1882), «Η αγροτική κοινότητα, τά βιοτεχνικά επαγγέλματα και ή γεωργία στο νομό Γιούργεφ του κυβερνείου Βλαντίμιρ» (1884) και άλλες συνεργαζόταν στα περιοδικά «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ», «Ρούσκαγια Μίσλ» και στην έφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστι». — 288, 291, 303-305, 315, 386.

Προυντόν (Proudhon), Πιέρ-Ζοζέφ (1809-1865) — γάλλος οικονομολόγος, κοινωνιολόγος και δημοσιολόγος, ένας από τους θεμελιωτές του αναρχισμού, θεωρητικός της μικροαστικής τάξης· προσπαθούσε να διαιωνίσει τη μικρή άτομική ιδιοκτησία και χτυπούσε από μικροαστική σκοπιά τη μεγάλη κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία. Διατύπωνε ούτοπικά σχέδια για όργάνωση «λαϊκής τράπεζας», που θά βοηθούσε με «άτοκα δάνεια» τους εργάτες να προμηθευτούν δικά τους μέσα παραγωγής και να γίνουν μικρά άφεντικά. Τόν ίδιο αντίδραστικό χαρακτήρα είχε και τό ούτοπικό σχέδιο του Προυντόν να δημιουργηθούν ειδικές «τράπεζες ανταλλαγών», που θά βοηθούσαν τους εργαζόμενους να εξασφαλίσουν τάχα μία «δικαίη» πούληση των προϊόντων της εργασίας τους; χωρίς να θιγει ταυτόχρονα ή κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία στα έργαλεία και στα μέσα παραγωγής. Από αναρχική σκοπιά άρνιόταν τό κράτος, θεωρώντας το σαν κύρια πηγή των ταξικών αντιθέσεων. Πρότεινε να συνενωθεί σε μία τάξη ή αστική τάξη και τό προλεταριάτο, προπαγάνδιζε την οικονομική τους συνεργασία με βάση την ανταλλαγή έμπορευμάτων χωρίς τη μεσολάβηση χρήματος. Τό 1846 έβγαλε τό βιβλίο «Τό σύστημα των οικονομικών αντιθέσεων ή ή φιλοσοφία της άθλιότητας», όπου διατύπωνε τις μικροαστικές φιλοσοφικές και οικονομικές άπόψεις του. Ο Μάρξ στο έργο του «Η άθλιότητα της φιλοσοφίας» έκανε έξουθενωτική κριτική τό βιβλίο του Προυντόν κι έδειξε ότι άυτό δέν έχει καμιά έπιστημονική βάση. Στην περίοδο της επανάστασης του 1848, όταν ο Προυντόν εκλέχτηκε μέλος της Συντακτικής συνέλευσης, καταδίκασε τις επαναστατικές εκδηλώσεις της εργατικής τάξης· έπεδοκίμασε τό βοναπαρτικό πραξικόπημα της 2 του Δεκέμβρη 1851, που τό άκολούθησε ή εγκαθίδρυση στη Γαλλία του καθεστώτος της Δέυτερης άυτοκρατορίας. — 49-50.

P

Ράου (Rau), Κάρολ-Χένριχ (1792-1870) — γερμανός οικονομολόγος· από τό 1822 καθηγητής του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης, όπαδός του Άνταμ Σμύθ και του Ρικάρντο. — 52.

Ρασπόβν, Β. — στατιστικός, συγγραφέας του άρθρου «Τά μεγάλα χτήματα στη Ρωσία (Σύμφωνα με τά στατιστικά στοιχεία των ζέμστρο)», που δημοσιεύτηκε στα τεύχη 11 και 12 του «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ» τό 1887. — 194, 220, 239, 271, 295.

Ρέμεζοφ, Ν. Β. (γεννήθηκε τό 1857) — συγγραφέας καί δημοσιολόγος, δούλευε τοπογράφος στό κυβερνεῖο Ουφά. Τό 1886 ἔβγαλε τό βιβλίο «Εἰκόνας ἀπό τή ζωή τῆς ἀγρίας Μπασκιρίας», ὅπου ξεσκέπασε τήν ἀποικιοκρατική πολιτική τῆς τσαρικής κυβέρνησης. — 260.

Ρζέβσκι, Β. Α. (γεννήθηκε τό 1866) — μηχανικός, πρόεδρος τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ νομοῦ Μόσχας, μέλος τῆς IV Κρατικῆς δούμας (ὁμάδα τοῦ ἀστικοῦ κόμματος τῶν προοδευτικῶν) εἶχε γραφεῖο μελέτης προϋπολογισμῶν καί σχεδιαγραμμάτων γιά ἠλεκτροτεχνικές ἐργασίες. Ἐγραψε τήν εἰσήγηση «Ἡ ἐφαρμογή τῆς ἠλεκτρικῆς ἐνέργειας στήν ἀγροτική οἰκονομία», πού ἔγινε στό II Πανρωσικό ἠλεκτροτεχνικό συνέδριο στίς 2 τοῦ Γενάρη 1902. — 225.

Ρικάρντο (Ricardo), Ντάβιντ (1772-1823) — ἐπιφανῆς ἀγγλος οἰκονομολόγος, συγγραφέας τῶν ἔργων «Ἀρχές πολιτικῆς οἰκονομίας καί φορολογίας» (1817), «Ἡ προστασία τῆς γεωργίας» (1822) καί ἄλλων, ὅπου βρῆκε τήν ὀλοκλήρωσή τῆς ἡ κλασική ἀστική πολιτική οἰκονομία. Ὑπερασπιζόμενος τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης στήν πάλη τῆς ἐναντία στά ὑπολείμματα τῆς φεουδαρχίας, ὁ Ρικάρντο ὑποστήριξε τήν ἀρχή τοῦ ἐλεύθερου συναγωνισμοῦ, ζητοῦσε νά καταργηθοῦν ὅλοι οἱ περιορισμοί πού ἐμπόδιζαν τήν ἀνάπτυξη τῆς κεφαλαιοκρατικῆς παραγωγῆς. Ἡ ἱστορική σημασία τοῦ ἔργου τοῦ Ρικάρντο γιά τήν οἰκονομική ἐπιστήμη βρίσκεται πρῶτα ἀπ' ὅλα στή θεωρία του ὅτι βάση τῆς ἀξίας εἶναι ἡ ἐργασία, θεωρία πού προσπαθοῦσε νά τήν κάνει βάση ὅλης τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἀναπτύσσοντας τή θεωρία τῆς ἀξίας τοῦ Α. Σμιθ, ὁ Ρικάρντο ἀπέδειξε ὅτι ἡ ἀξία καθορίζεται ἀπό τήν ἐργασία, πού ζοδεύεται γιά τήν παραγωγή τοῦ ἐμπορεύματος, κι ἀπ' αὐτή τήν πηγή βγαίνει τόσο ὁ μισθός ἐργασίας τοῦ ἐργάτη ὅσο καί τά μὴ ἐργασιακά ἔσοδα — τό κέρδος καί ἡ πρόσοδος. Ἀποκάλυψε τήν ἀντίθεση ἀνάμεσα στό μισθό ἐργασίας τοῦ ἐργάτη καί στό κέρδος τοῦ καπιταλιστή, δηλ. ἀποκάλυψε τή σύγκρουση τῶν συμφερόντων τοῦ προλεταριάτου καί τῆς ἀστικῆς τάξης στή σφαῖρα τῆς κυκλοφορίας. Ὡστόσο τό στενά ταξικό πνεῦμα τοῦ Ρικάρντο τόν ἐμπόδισε νά κάνει μιά πραγματικά ἐπιστημονική ἀνάλυση τοῦ καπιταλισμοῦ, νά ἀνακαλύψει τό μυστικό τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ἐκμετάλλευσης. Ὁ Ρικάρντο θεωροῦσε τήν ἐμπορευματική παραγωγή καί τόν καπιταλισμό αἰώνια καί φυσική μορφή κοινωνικῆς παραγωγῆς. Δέν ἀνακάλυψε τήν κοινωνική φύση τῆς ἀξίας, δέν εἶδε τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἀξία καί στήν τιμή τοῦ προϊόντος καί δέν μπόρεσε νά καταλάβει τήν προέλευση καί τή φύση τῶν χρημάτων.

Κριτική τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων τοῦ Ρικάρντο ἔκανε ὁ Κ. Μάρξ στό «Κεφάλαιο», στίς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας» καί σ' ἄλλα ἔργα του. — 36, 38.

Ριμποπιέρ, Γ. Ι. — γαιοχτήμονας τοῦ νομοῦ Κρόμσκι τοῦ κυβερνεῖο Ὅριόλ (κωμόπολη Νικόλσκ), κόμης· τό χτήμα του ἦταν ὀργανωμένο σάν κεφαλαιοκρατική ἐπιχείρηση μέ μεγάλο ἀριθμό μισθωτῶν ἐργατῶν καί βελτιωμένη τεχνική (περιγράφεται στή* «Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τό κυβερνεῖο Ὅριόλ», τόμ. IV, τεῦχος 2, σελ. 127-138). — 327.

Ρομανένκο, Α. Α. — γιατρός, ἕνας ἀπο τοῦς εἰσηγητές στό VII συνέδριο τῶν γιατρῶν τοῦ κυβερνεῖο Χαρκόβου πού ἔγινε τό 1898. — 299.

Ροντμπέρτους-Γιάγκετσοφ (Rodbertus-Jagetzow), Γιόχαν-Κάρολ (1805-

1875) — γερμανός χυδαίος οικονομολόγος, μεγάλος πρώσος γαιοχτήμονας, ένας από τους θεωρητικούς του «κρατικού σοσιαλισμού». Ὁ Ροντμπέρτους θεωροῦσε, ὅτι οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο μποροῦν νά λυθοῦν μέ μιᾶ σειρά μεταρρυθμίσεις, πού θά κάνει τό πρῶσοκό κράτος τῶν γιοδνκερς· ὑπολόγιζε νά διατηρήσει, ὅπως ἔγραφε ὁ Ἐνγκελς, «μιᾶ προνομίουχα τάξη τουλάχιστο γιά τά ἐπόμενα 500 χρόνια» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ἐνγκελς. Ἐπαντα, τόμ. XVI, μέρος 1, 1937, σελ. 186). Ὁ Ροντμπέρτους δέν καταλάβαινε τήν προέλευση τῆς ὑπεραξίας καί τήν οὐσία τῆς βασικῆς ἀντιθέσεως τοῦ καπιταλισμοῦ καί θεωροῦσε αἰτία τῶν οικονομικῶν κρίσεων τήν ὑποκατανάλωση τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Τά βασικά ἔργα τοῦ Ροντμπέρτους εἶναι: «Γιά νά γνωρίσουμε τό κρατικό-οικονομικό μας σύστημα» (1842), «Κοινωνικά γράμματα πρὸς τόν Φόν Κίρχμαν» (1850-1851, 1884). — 50-52.

Ρόσερ (Roscher), *Βίλχελμ-Γιόργκ-Φρόντριχ* (1817-1894) — γερμανός ἀστός οικονομολόγος, καθηγητής, ένας ἀπό τοὺς ἰδρυτὲς τῆς «ἱστορικῆς σχολῆς» στήν πολιτικὴ οἰκονομία, πού ἀρνιόταν τήν ὑπαρξὴ οικονομικῶν νόμων ἐξέλιξης τῆς κοινωνίας καί ἀντικαθιστοῦσε τήν ἱστορικὴ ἔρευνα μέ τήν περιγραφή ὀρισμένων ἱστορικῶν γεγονότων. Στό πεντάτομο ἔργο του: «Σύστημα ἔθνικῆς οἰκονομίας», πού περιλάμβαινε καί τήν ἀναφερόμενη ἀπό τόν Β. Ι. Λένιν «Ἀγροτικὴ οἰκονομία» (1873), εἶχε συγκεντρωθεῖ ὕλικό πλοῦσιο σέ στοιχεῖα. Κριτικὴ τῶν θεωρητικῶν ἀπόψεων τοῦ Ρόσερ γίνεται στίς ἐργασίες τοῦ Κ. Μάρξ «Τὸ Κεφάλαιο» καί «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας». — 132, 266.

Ροσάβλεφ, Ι. — πακάς, συντάχτης τοῦ ἀρθροῦ «Ἡ καναβοσοχοινοποιία στό χωριό Ἰκμπίλετς τοῦ νομοῦ Γκορμπάτοφ», πού δημοσιεῦθηκε στή «Συλλογὴ τοῦ Νίζιν Νόβγκοροντ», τόμ. IV, (Νίζιν Νόβγκοροντ, 1871). — 408.

Ροῦντεφ, Σ. Φ. (πέθανε τό 1909) — στατιστικός, ὑποδιευθυντὴς τοῦ τμήματος στατιστικῆς τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμστβο τοῦ κυβερνείου Μόσχας, συντάχτης τοῦ ἀρθροῦ «Τά ἐπαγγέλματα τῶν ἀγροτῶν στήν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία», πού δημοσιεῦθηκε στή «Συλλογὴ τῶν ζέμστβο τοῦ Σαράτοφ», 1894, τεύχη 6 καί 11. — 239, 242-244, 277, 341.

Σ

Σαι (Say), *Ζάν-Μπατιστ* (1767-1832) — γάλλος ἀστός οικονομολόγος, θεμελιωτὴς τῆς χυδαίας πολιτικῆς οἰκονομίας. Στά ἔργα του προσπάθησε νά ἀνατρέψει τὴ θεωρία ὅτι βᾶσις τῆς ἀξίας εἶναι ἡ ἐργασία, διακηρύσσοντας ὅτι πηγὴ τῆς ἀξίας εἶναι οἱ «τρεις παράγοντες τῆς παραγωγῆς» — ἡ ἐργασία, τό κεφάλαιο καί ἡ γῆ· δέν παραδεχόταν ὅτι ὑπάρχει ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων, ἀνταγωνισμός ἀνάμεσα στήν ἐργασία καί στό κεφάλαιο, ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν παραγωγή καί στήν κατανάλωση καί δυνατότητα οἰκονομικῶν κρίσεων. Κριτικὴ τῶν ἀστικῶν ἀπολογητικῶν ἀντιλήψεων τοῦ Σαι ἔκανε ὁ Κ. Μάρξ στό «Κεφάλαιο» καί στίς «Θεωρίες τῆς ὑπεραξίας». — 38.

Σαλτικόφ, Μ. Ε. (*Σταεντρίν, Ν.*) (1826-1889) — μεγάλος ρῶσος σατιρικός συγγραφέας, ἐπαναστάτης δημοκράτης. Στά ἔργα του χτύπησε ἀλύπητα τό ἀπολυταρχικό καθεστῶς τῆς δουλοπαροικίας στή Ρωσία, δημιούργησε ὀλο-

κληρη πινακοθήκη από τύπους στενοκέφαλων τσιφλικάδων εκπροσώπων της τσαρικής γραφειοκρατίας, δειλών φιλελεύθερων και για πρώτη φορά στη λογοτεχνία παρουσίασε τύπους άστών καρχαριών. Οι άναφερόμενες στον αυτό νουβέλλες, «Μικροζητήματα της ζωής» (1884-1889), επισημαίνουν τά οικονομικά προτσές που συντελούνταν στο χωριό μετά τη μεταρύθμιση (ιδιαίτερα «Ο μουζικός-μικρονοικοκύρης», «Οί λαογάρτες», «Ο ράφης Γκρίσκω»). Τά έργα του μεγάλου ρώσου σατιρικού τά έκτιμούσαν πολύ ο Κ. Μάρξ και ο Β. Ι. Λένιν. Οί τύποι τών έργων του Σαλτικόφ, ιδιαίτερα του 'Ιούντουσκα Γκολοβλιόφ, κύριοι ήρωα του μυθιστορήματος «Οί κύριοι Γκολοβλιόφ», που ο Λένιν τόν όνόμαζε άθάνατο, χρησιμοποιούνται πλατιά στά έργα του Λένιν για τήν κριτική και τό ξεσκεπάσμα τών έχθρικών πρός τό λαό κοινωνικών ομάδων και πολιτικών κομμάτων. Τό 1863-1864 ο Σαλτικόφ γίνεται ο σπουδαιότερος δημοσιολόγος του επαναστατικού δημοκρατικού περιοδικού «Σοβρεμένικ» και από τό 1868 άποτελεί μέλος της σύνταξης του περιοδικού «Ότέτσεστβεννιγιε Ζαπίσκ». Μετά τό θάνατο του Νεκράσοφ, τό 1878, γίνεται διευθυντής του περιοδικού και πραγματικός πνευματικός ήγέτης της δημοκρατικής διανόησης, που συνέχιζε τίς μεγάλες παραδόσεις της επαναστατικής δημοκρατίας της δεκαετίας 1860-1870. — 278.

Σάνιν, Α. Α. (γεννήθηκε τό 1869) — μαρξιστής συγγραφέας της δεκαετίας 1890-1900, συνεργάτης της έφημερίδας «Σαμάρσκι Βέστνικ» («Άγγελιοφόρος της Σαμάρας») (1896-1897) πήρε μέρος και στη συλλογή «Προλετάρσκαγια μορμπά» («'Η προλεταριακή πάλη»). 'Ο Σάνιν έκανε τή μετάφραση του βιβλίου του Ι. Γκούρβιτς «'Η οικονομική κατάσταση του ρωσικού χωριού» (1896), που τή συνόδευσε μέ έκτεταμένο δικό του παράρτημα. Σχετικά μέ τή γνώμη του Β. Ι. Λένιν για τό παράρτημα αυτό βλ. τό γράμμα του πρός τόν Ν. Α. Πότερσοφ μέ ήμερομ. 26 του Δεκέμβρη 1902 (Λενινιστική συλλογή, τόμ. IV, σελ. 200). — 231.

Σαχοβσκόι, Ν. Β. (1856-1906) — πρόεδρος της έπιτροπής λογοκρισίας της Πετρούπολης, προϊστάμενος της γενικής διεύθυνσης τύπου πρίγκηπας. Έγραψε τά βιβλία: «Τά άγροτικά πλανόδια επαγγέλματα» (Μόσχα, 1896), «'Η έξοδος τών άγροτών σέ έποχιακές άγροτικές έργασίες» (Πετρούπολη, 1903). Στη βιβλιογραφία, που παραθέτει στο δεύτερο βιβλίο, άναφέρει τό βιβλίο «'Η άνάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» του Β. 'Ιλίν. — 226, 239-241, 244, 246, 247, 252, 262.

Σβίρσκι, Β. Φ. — μηχανικός, τεχνολόγος, τεχνικός του συμβουλίου τών ζέμστβο του κυβερνειού Βλαντίμιρ στά τέλη της δεκαετίας 1880-1890. Έγραψε τό έργο «Οί φάμπρικες, τά εργοστάσια και οί άλλες βιομηχανικές επιχειρήσεις του κυβερνειού Βλαντίμιρ» (1890). — 560.

Σεμέβσκι, Β. Ι. (1848-1916) — ρώσος ιστορικός, εκπρόσωπος της ναροννικιστικής κατεύθυνσης στη ρωσική ιστοριογραφία. Έγραψε πολλά έργα για ζητήματα της κοινωνικής ιστορίας και της ιστορίας της πρωτοπόρας κοινωνικής σκέψης στη Ρωσία του XVIII αιώνα και της πρώτης πενηνταετίας του XIX αιώνα, όπου φώτιζε από ιδεαλιστική σκοπιά τά έξεταζόμενα προβλήματα. Μή καταλαβαίνοντας τίς νομοτέλειες της κοινωνικο-οικονομικής εξέλιξης, ο Σεμέβσκι έξιδανίκευε τήν άγροτική κοινότητα, έξηγουσε λαθεμένα τίς αίτίες της κατάργησης του συστήματος της δουλοπαροικίας

κτλ. Συνεργαζόταν στό «Ότέσσεσβεννιγε Ζαπίσκν» στό «Ρούσκογε Μπογκάτσβο» καί σ' άλλα ναροντικιστικά καί φιλελεύθερα άστικά περιοδικά. — 491.

Σεμιόνοφ, Α. Β. — συγγραφέας τοϋ έργου «Μελέτη τών Ιστορικών στοιχείων γιά τό έξωτερικό έμπόριο καί τή βιομηχανία τής Ρωσίας από τά μέσα τοϋ ΧVH αιώνα ώς τό 1858», σέ 3 μέρη. — 491, 493, 507.

Σεμιόνοφ, Ντ. Ντ. (1834-1902) — προοδευτικός παιδαγωγός καί συγγραφέας, καθηγητής τής γεωγραφίας καί τής Ιστορίας στό γυμνάσια τής Πετρούπολης, συγγραφέας τοϋ έξάτομου έργου «Πατριδογνωσία» καί άλλων έργων. — 257.

Σεμιόνοφ (Σεμιόνοφ-Τιάν-Σάνσκι) Π. Π. (1827-1914) — διακεκριμένος ρώσος γεωγράφος, στατιστικός, βοτανολόγος, έντομολόγος, κρατικός παράγοντας· έπίτιμο μέλος τής 'Ακαδημίας έπιστημών καί τής 'Ακαδημίας καλών τεχνών τής Πετρούπολης. 'Από τό 1873 ύπήρξε άντιπρόεδρος καί οϋσιαστικός διευθυντής τής Ρωσικής γεωγραφικής έταιρίας, πρόεδρος τής Ρωσικής έντομολογικής έταιρίας από τό 1889, διευθυντής τής Κεντρικής έπιτροπής στατιστικής (1864-1875), πρόεδρος τοϋ συμβουλίου στατιστικής (1875-1897). Τό 1870 όργάνωσε τό πρώτο στατιστικό συνέδριο, πού έβαλε τίς βάσεις τής ρωσικής στατιστικής τών ζέμισβο· καθοδήγησε τήν πρώτη γενική άπογραφή τοϋ πληθυσμοϋ τής Ρωσίας. Έγραψε πολλά έργα. — 145, 476, 622.

Σενιόρ (Senior), Νάσαου-Ούιλιαμ (1790-1864) — άγγλος χυδαίος οικονομολόγος· υπεράσπιζε τά συμφέροντα τών έργοστασιαρχών καί πήρε δραστηριωμέρος στήν έκστρατεία πού όργάνωσαν οί τελευταίοι ένάντια στή μείωση τής εργάσιμης μέρας στήν 'Αγγλία (στή δεκαετία 1830-1840). 'Ο λίβελλός του «Γράμματα γιά τήν επίδραση τής εργατικής νομοθεσίας στή βιομηχανία βαμβακερών» (1837) έπικρίθηκε μέ δριμύτητα από τόν Κ. Μάρξ στόν I τόμο τοϋ «Κεφαλαίου» (βλ. «Τό Κεφάλαιο», ρωσ. έκδ., τόμ. I, 1955, σελ. 230-235). — 45.

Σερεμέτιεφ — οίκογένεια εϋγενών, τής ίδιας καταγωγής μέ τήν οίκογένεια τοϋ κόμητα Σερεμέτεφ, πού στό 1860-1870 είχε στήν Ιδιοκτησία τής τά βιομηχανικά κεφαλοχάρια Μπογκορόντσκ, τοϋ νομοϋ Γκορμπάτοφ, τοϋ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ μέ 2590 δουλοπάροικους καί Γιούρινο, τοϋ νομοϋ Βασίλεφ, τοϋ κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ μέ 1034 δουλοπάροικους καί άλλα. — 416.

Σερεμέτιεφ — μεγάλοι γαιοχτήμονες πού άνήκαν σέ μία από τίς αρχαιότερες οίκογένειες τών βογιάρων, άπόγονοι τοϋ στρατάρχη Μπ. Π. Σερεμέτεφ. 'Ός τό 1861 είχαν περί τό ένα έκατομμύριο ντεσιατινές γή καί πάνω από 200 χιλιάδες δουλοπάροικους. Μετά τή μεταρύθμιση τοϋ 1861 κατείχαν περί τίς 300 χιλιάδες ντεσιατινές γή. 'Επί δυό αιώνες, μέχρι τό τέλος τής τσαρικής άπολυταρχίας οί Σερεμέτεβι κατείχαν άνώτατες θέσεις στήν αϋλή καί στήν κυβέρνηση. — 478.

Σισμασιόφ, Ντ. Ι. — συγγραφέας τοϋ βιβλίου «Σύντομη μελέτη τής βιομηχανίας στήν περιοχή τών σιδηροδρόμων τοϋ Νίζνι Νόβγκοροντ καί τοϋ Σούγια 'Ιβάνοβο» (1892). — 569.

Σισμόντι (Sismondi), *Ζάν-Σάρλ-Λεονάρ Σισμόντ ντέ* (1773-1842) — έλβετός οικονομολόγος και ιστορικός. Στις αρχές τής δράσης του ό Σισμόντι άνηκε στην άστική κλασική σχολή τής πολιτικής οικονομίας, άργότερα εμφανίστηκε σαν εκπρόσωπος του μικροαστικού σοσιαλισμού, θεμελιωτής του οικονομικού ρωμαντισμού, που εξέφραζε τις άποψεις των μικροπαραγωγών. Δείχνοντας τις αντίθεσεις του καπιταλισμού, ό Σισμόντι δέν μπόρεσε νά ανακαλύψει τις βάσεις τους. Δέν καταλάβαινε τις προοδευτικές τάσεις τής μεγάλης κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, θεωρούσε ιδεώδη τή συντηνιακή όργάνωση τής βιομηχανίας και τήν πατριαρχική άγροτική οικονομία, που δέν άνταποκρινόταν καθόλου στις οικονομικές συνθήκες που είχαν αλλάξει.

Ό Λένιν έκανε έμπεριστατωμένη κριτική τής διδασκαλίας του Σισμόντι στην έργασία του «Χαρακτηρισμός του οικονομικού ρωμαντισμού». Τά βασικά οικονομολογικά έργα του Σισμόντι είναι: «Νέες αρχές πολιτικής οικονομίας ή ή σχέση του πλούτου προς τόν πληθυσμό» (1819) και «Μελέτες πάνω στην πολιτική οικονομία» (1837-1838). — 25, 38, 48, 132.

Σκαλκόβσκι, *Κ. Α.* (γεννήθηκε τό 1843) — μηχανικός μεταλλειολόγος και συγγραφέας. Άπό τό 1867 ήταν επί 10 περίπου χρόνια γραμματέας τής Έταιρίας γιά τήν ύποβοήθηση τής βιομηχανίας και του έμπορίου τής Ρωσίας, και σαν εκπρόσωπος τής άνηκε στην Έπιτροπή γιά τήν έρευνα τής βιοτεχνικής παραγωγής τής Ρωσίας. Άπό τό 1870 ως τό 1881 κατάρτιζε και έπιμελούνταν τις συλλογές «Η παραγωγικότητα τής μεταλλουργικής βιομηχανίας τής Ρωσίας» από τό 1891 ως τό 1896 ήταν έπικεφαλής τής διεύθυνσης μεταλλείων. — 507.

Σκβορτσόφ, *Α. Ι.* (1848-1914) — άστός οικονομολόγος, γεωπόνος, καθηγητής του ίνστιτούτου άγροτικής οικονομίας και δασοκομίας του Νοβοαλεξαντρίσκ, συγγραφέας πολλών έργων στον τομέα τής πολιτικής οικονομίας και τής άγροτικής οικονομίας. Ό Β. Ι. Λένιν στά έργα του επανειλημμένα επέκρινε τις άστικές άποψεις του Σκβορτσόφ. Τά κύρια έργα του Σκβορτσόφ είναι: «Η επίδραση των άτμοκίνητων μεταφορών στην άγροτική οικονομία» (1890), «Οικονομικές μελέτες» (1894), «Οι βάσεις τής πολιτικής οικονομίας» (1898) και άλλα. — 23, 41.

Σκβορτσόφ, *Π. Ν.* — στατιστικός, «νόμιμος μαρξιστής», δημοσίευε τά έργα του στο «Γιουριντίτσεςκι Βέστνικ» και στο «Ναούτσονογε Όμποζρένιγε» στά χρόνια 1880-1900. Στο άρθρο του «Ό φετιχισμός του έμπορεύματος, που δημοσιεύτηκε στο «Ναούτσονογε Όμποζρένιγε» τεύχος 12 του 1899, έκανε έχθρική κριτική στο βιβλίο του Β. Ι. Λένιν «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία». Η βιβλιοκρισία αυτή δέχτηκε καιριο κτύπημα και άνατράπηκε με τό άρθρο που έγραψε σέ άπάντησή του ό Β. Ι. Λένιν «Άκριτη κριτική» (βλ. σέ τούτο τόν τόμο σελ. 639-665). — 87, 641-652, 654-662.

Σμιθ, άδελφοί — βιομήχανοι του κυβερνείου Κόβνο. Στά 1890-1900 ή φίρμα όνομαζόταν: «Γερμανική έταιρία „Έργοστάσιο Βεσφαλία“. Άδελφοί Σμιθ» και στα 1900-1910: «Μετοχική έταιρία μεταλλουργικών εργοστασίων του Κόβνο». Τό εργοστάσιο ίδρύθηκε τό 1879 και παρήγε λουκέτα, καρφιά, φτιάρια και άλλα είδη κιγκαλερίας. Στά 1890-1900 στο εργοστάσιο δούλευαν περί τούς 600 εργάτες και στα 1900-1910 περίπου 1200 εργάτες. — 433.

Σμιθ (Smith), *Άνταμ* (1723–1790) — άγγλος οικονομολόγος, ένας από τους μεγαλύτερους εκπροσώπους της κλασικής άστικής πολιτικής οικονομίας. Στην έργασία του «Έρευνα για τή φύση και τίς αίτίες του πλούτου των έθνών» (1776) διακήρυξε για πρώτη φορά ότι πηγή τής άξια είναι κάθε έργασια, σέ όποιοδήποτε κλάδο τής παραγωγής κι άν ζοδεύεται. Ξεκινώντας από τή θέση αυτή έβγαλε τό πολύ σπουδαίο συμπέρασμα, ότι ο μισθός έργασίας του εργάτη αποτελεί ένα μέρος του προϊόντος τής έργασίας του και καθορίζεται από τήν άξια των μέσων τής συντήρησής του, ότι πηγή των έσοδων των κεφαλαιοκρατών και των γαιοχτημόνων είναι έπίσης ή έργασια των εργατών. 'Ο Σμιθ για πρώτη φορά έδειξε, ότι ή κεφαλαιοκρατική κοινωνία άποτελείται από τρεις τάξεις: τους εργάτες, τους κεφαλαιοκράτες και τους γαιοχτημόνες. Περιορισμένος, όμως, μέσα στό στενό όριζοντα τής άστικής κοσμοθεωρίας, άρνιόταν τήν ύπαρξη ταξικής πάλης σ' αυτήν τήν κοινωνία. 'Ο Κ. Μάρξ και ό Β. Ι. Λένιν τόνισαν τίς μεγάλες ύπηρεσίες του Σμιθ στήν ανάπτυξη τής πολιτικής οικονομίας, άλλα έδειξαν ταυτόχρονα τό στενό άστικό πνεύμα, τίς αντίφάσεις και τά σφάλματα που παρουσιάζουν οι άπόψεις του. 'Ο Σμιθ μπέρδευε τήν άξια του έμπορεύματος, που σωστά τήν καθόριζε από τό χρόνο έργασίας που περικλείνει τό εμπόρευμα αυτό, μέ τήν άξια τής ίδιας τής έργασίας. 'Υποστήριζε, ότι στόν καπιταλισμό ή άξια άποτελείται μόνο από τά έσοδα — ήμερομισθια, κέρδος και γαιοπρόσοδο — έδώ όμως έπεφτε στό λάθος να μή παίρνει ύπόψη τήν άξια του σταθερού κεφαλαίου, που καταναλώνεται στήν παραγωγή του έμπορεύματος. Τίς λαθεμένες θέσεις του Σμιθ τίς χρησιμοποίησαν οι άστοι χυδαίοι οικονομολόγοι για τήν ιδεολογική υπεράσπιση του καπιταλισμού. — 34–38, 48, 51, 52, 58, 317, 619.

Σμιρόνφ, Α. — συγγραφέας του έργου «Τό Πάβλοβο και ή Βόρσμα, οι γνωστές για τήν παραγωγή μετάλλινων ειδών από άτσάλι κωμοπόλεις του κυβερνείου Νίζνι Νόβγκοροντ» (1864). — 349, 429, 450, 569.

Σορόκιν — έμποροι, ως τό 1861 δουλοπάροικοι άγρότες, που πλούτισαν μέ τή χρυσοχοία. Έκτός από τίς έπιχειρήσεις τους στό κεφαλοχώρι Κράσνογε του κυβερνείου Κοστρομά, είχαν στα 1880–1890 κάμποσα άγροχτήματα μέ 2500 ντεσιατίνες γή, όπως και έμπορική έπιχείρηση στήν Πετρούπολη. — 437.

Στάμμελερ (Stammmler), *Ρούντολφ* (1856–1939) — καθηγητής, γερμανός νομικός και φιλόσοφος, νεοκαντιανός. Έξιδανίκευε τήν άστική κοινωνία και χτυπούσε τό μαρξισμό, άσκούσε μεγάλη επίδραση στήν «κοινωνική σχολή» τής πολιτικής οικονομίας. Η διδασκαλία του για τήν ένότητα του έθνους άποτέλεσε κατοπινά μιά από τίς θεωρητικές βάσεις του φασισμού. 'Ο Β. Ι. Λένιν χαρακτήρισε τίς θεωρητικές αντιλήψεις του Στάμμελερ σαν σχολαστικισμό, όπου δέν ύπάρχει ούτε ίχνος περιεχομένου, και τίς κριτικές του επιθέσεις ενάντια στό μαρξισμό — σαν πρότυπο «άνόητων „όρισμών“ του πιο κοινού νομικού, μέ τήν χειρότερη έννοια τής τελευταίας αυτής λέξης» (βλ. Λενινιστική συλλογή, τόμ. IV, σελ. 33). — 663–664.

Στάρι μασλοντέλ — ψευδώνυμο του συγγραφέα του άρθρου «Ποιές είναι οι σκοτεινές πλευρές τής έλαιουργίας και ποιά ή διέξοδος άπ' αυτές», που δημοσιεύτηκε στήν έφημερίδα «Σέβερνι Κράι» (Γιαροσλάβλ), άρ. φύλλου 223 τής 25 του 'Ιουλίου (6 Αύγουστου) του 1899. (Τό ψευδώνυμο δέ στάθηκε δυνατό να άποκαλυφθεί). — 286.

Στέμπουτ, I. A. (1833-1923) — καθηγητής, επιφανής ρώσος γεωπόνος και κοινωνικός παράγοντας. Ύπῆρξε ταχτικός καθηγητής τοῦ Γεωργικῆς Ἰνστιτούτου τοῦ Γκοριγκορέτσκα, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πετρούπολης καὶ τῆς γεωργικῆς ἀκαδημίας «Πετρούσκαγια» (τώρα γεωργικὴ ἀκαδημία «Τιμιριάζεφ» τῆς Μόσχας). Ἀπὸ τὸ 1898 ἦταν πρόεδρος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ ὑπουργείου γεωργίας καὶ δημοσίων χημικῶν. Ἦταν ὁ ὀργανωτὴς καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς συντάχτες τοῦ περιοδικοῦ «Ρούσκογε Σέλσκογε Χοζιάιστρο». Ἐγράψε πολλὰ ἔργα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία. — 23, 175, 208.

Στολίπιν, Π. Α. (1862-1911) — μέγας τσιφλικάς, πρῶθυπουργός καὶ ὑπουργός ἐσωτερικῶν τῆς Ρωσίας ἀπὸ τὸ 1906 ὡς τὸ 1911, φονεύτηκε στὸ Κίεβο τὸ 1911 ἀπὸ τὸν ἐσέρο Μπογκρόφ. Μὲ τὸ ὄνομά του συνδέεται ἡ ἐποχὴ τῆς πρὶ ἀγρίας πολιτικῆς ἀντίδρασης καὶ τῶν πολυἀριθμῶν θανατικῶν ἐκτελέσεων γιὰ τὴν κατάπιξη τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος («ἀντίδραση τοῦ Στολίπιν» 1907-1910). Τὸ 1907 μὲ πρόταση τοῦ Στολίπιν ὁ σάρος διέλυσε τὴν ἸΙ Κρατικὴ δούμα καὶ ἐκδωσε στὶς 3 τοῦ Ἰουνίου νέο ἐκλογικὸ νόμο, πού ἐξασφάλιζε στὴ Δούμα ἀντεπαναστατικὴ πλειοψηφία. Ὁ Στολίπιν ἔκανε ἀγροτικὴ μεταρρύθμιση μὲ σκοπὸ νὰ δημιουργήσῃ γιὰ κοινὰ κούλακτικα νοικοκυριά σὺν στήριγμα τῆς τσαρρικῆς ἀπολυταρχίας στὸ χωριό. Ὡστόσο ἡ προσπάθειά του νὰ στερεώσῃ τὸ ἀστοτσιφλικαδικὸ καθεστῶς μὲ ὀρισμένους μεταρρυθμίσεις ἀπ' τὰ πάνω, πρὸς τὸ συμφέρον τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῶν τσιφλικαδῶν, μὲ τὴ διατήρηση τῆς ἀπολυταρχίας, εἶχε πλήρη ἀποτυχία. — 16.

Στολιάνσκι, Ν. Π. (γεννήθηκε τὸ 1834) — καθηγητὴς τῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας σὲ διάφορα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα, στὰ 1860-1870 ἦταν ἕνας ἀπὸ τοὺς ὀργανωτὲς τῶν κυριακάτικων σχολειῶν. Μὲ ἐντολὴ τῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας στὰ 1880-1890 περιέγραψε τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τῆς κωμόπολης Πορέτσιε-Ρίμπνογε, τοῦ νομοῦ Ροστόβ, τοῦ κυβερνεῖο Γιαροσλάβλ. Τὰ ὑλικά αὐτῆς τῆς ἔρευνας δημοσιεύτηκαν στὸ XIV τεύχος τῶν «Ἐργασιῶν» τῆς Ἐπιτροπῆς. — 313.

Στρούκιν, Ν. Α. — συγγραφέας τοῦ ἔργου «Ἡ λιναροπαραγωγὴ στὸ κυβερνεῖο Πσκόφ» (Πετρούπολη, 1882). — 290, 291.

Στρούβε, Π. Μπ. (1870-1944) — ρώσος ἀστός οἰκονομολόγος καὶ δημοσιολόγος· στὰ 1890-1900 ἦταν ὁ ἐπιφανέστερος ἐκπρόσωπος τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ» καὶ κατόπιν ἕνας ἀπὸ τοὺς «ἐπικριτὲς τοῦ μαρξισμοῦ». Ὁ Β. Ι. Λένιν τὸν ὀνόμαζε «μέγας μαέστρο τῆς ἀποστασίας» (Ἄπαντα, 4η ρωσ. ἐκδ., τόμ. 13ος, σελ. 453). Στὴν πρώτη του κιάλας ἐργασία «Κριτικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ρωσίας» (1894) ὁ Στρούβε, κριτικῶντας τὸ ναραννικισμὸ, ἔκανε «συμπληρώσεις» καὶ «κριτικὴ» στὴν οἰκονομικὴ καὶ φιλοσοφικὴ διδασκαλία τοῦ Κ. Μάρξ, συμμεριζόταν τὶς ἀπόψεις τῶν ἐκπροσώπων τῆς χυδαίας ἀστικῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, κήρυσσε τὸ μαλθουσιανισμὸ. Στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας 1900-1910 ὁ Στρούβε ἔξεκοψε ὀριστικὰ ἀπὸ τὸ μαρξισμὸ καὶ τὴ σοσιαλδημοκρατία· ἦταν διευθυντὴς τοῦ φιλελεύθερου ἀστικοῦ περιοδικοῦ «Ὀσβομπλῶντσια» (1902-1905) καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς θεωρητικοὺς καὶ ὀργανωτὲς τῆς φιλελεύθερης-μοναρχικῆς ὀργάνωσης «Ἐνωση τῆς ἀπελευθέρωσης» (1904-1905). Μὲ τὴ δημιουργία τὸ 1905 τοῦ κόμματος τῶν καντέτων ἔγινε μέλος τῆς ΚΕ του. Μετὰ τὴν ἦττα τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1905-1907 ὁ Στρούβε κατακύλησε στὸν μαυροεκατονταρχικὸ ἐθνικισμὸ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ πρώτου παγκόσμιου

πολέμου τοῦ 1914-1918 ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιθετικούς θεωρητικούς τοῦ ρωσικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ. Μετὰ τὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασιν ὁ Στρούβε ἦταν φανατικός ἐχθρὸς τῆς Σοβιετικῆς ἐξουσίας, μέλος τῆς ἀντεπαναστατικῆς κυβέρνησης τοῦ Βράγγελ, λευκὸς ἑμιγκρές. Κριτικὴ τῶν ἀπόψεων τοῦ Στρούβε γίνεται σὲ πολλὰ ἔργα τοῦ Β. Ι. Λένιν. — 16, 30, 92, 209, 213, 288, 289, 480, 577, 665.

Στσερπιτσιόφ, Β. Σ. — ἔγραψε τὴν «Ἐπισκόπηση τῆς καπνοκαλλιέργειας στὴ Ρωσία», ποῦ ἐκδόθηκε μὲ ἐντολὴ τῆς διεύθυνσης γεωργίας τὸ 1894. — 307-308.

Στσερμπίνα, Φ. Α. (1849-1936) — στατιστικὸς τῶν ζέμιστρο, ναρόννικο. Στὰ χρόνια 1884-1903 διηύθυνε τὸ τμήμα στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τοῦ Βορόνεζ. Τὸ 1907 ἦταν βουλευτὴς τοῦ κόμματος τῶν λαϊκῶν σοσιαλιστῶν στὴ ΙΙ Κρατικὴ δούμα. Μετὰ τὴ Μεγάλῃ Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασιν ἔφυγε στὸ ἐξωτερικόν. Ἐγραψε καὶ ἔκδοσε μὲ δική του ἐπιμέλεια πολλὰ στατιστικὰ ἔργα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ: «Τὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριὸ στὸ νομὸ Ὀστρογκόσκ» (1887), «Συνοπτικὴ συλλογὴ γιὰ 12 νομούς τοῦ κυβερνεῖου Βορόνεζ» (1897), «Οἱ προῦπολογισμοὶ τῶν ἀγροτῶν καὶ ἡ ἐξάρτησις τους ἀπὸ τὴν σοδιῆς καὶ τὴν τιμῆς τῶν σιτηρῶν» (1897). Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔκανε αὐστηρὴ κριτικὴ στὶς λαθεμένες μεθόδους τοῦ συγγραφέα στὴν ἐπεξεργασία τῶν στατιστικῶν στοιχείων, μεθόδους ποῦ διαστρέβλωναν τὴν πραγματικότητά. — 145, 167-168.

Τ

Τεζιακόφ, Ν. Ι. (1859-1925) — γιαντρός ἐξέχων ὑγειονομικός· τὸ 1884 τελίωσε τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Καζάν καὶ ἐργαζόταν σάν γιαντρός τῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας τῶν ζέμιστρο στὴ Χερσώνα, στὸ Σαράτοφ καὶ ἄλλου. Ἐγραψε πολλὰς μελέτες γιὰ ζητήματα τῶν ὑγειονομικῶν συνθηκῶν τῆς δουλειᾶς καὶ τῆς ζωῆς τῶν ἐργατῶν γῆς. Μετὰ τὴν Ὀχτωβριανῇ σοσιαλιστικῇ ἐπανάστασιν ἦταν δραστήριος παράγοντας τῆς σοβιετικῆς ὑγειονομικῆς ὑπηρεσίας· ἀπὸ τὸ 1920 δούλευε στὸ Λαϊκὸ ἐπιτροπάτον ὑγεινῆς. Ὁ Β. Ι. Λένιν ἔκρινε εὐνοϊκά τὸ βιβλίον τοῦ Τεζιακόφ «Οἱ ἀγρογιάτες καὶ ἡ ὀργάνωσις τῆς ὑγειονομικῆς ἐπίβλεψῆς τους στὸ κυβερνεῖον Χερσώνας» (1896), ταυτόχρονα δμως ἐπισήμανε ὀρισμένα λάθη τοῦ ναροννικιστικῆς μορφῆς. — 227, 230, 233, 235-237, 239, 241, 244-245, 249-250, 252, 253, 262.

Τερέντιεφ, Ι. Μ. — βιομήχανος, κάτοχος ὑφαντουργεῖου χασέδων, ποῦ χτίστηκε στὴν πόλιν Σούγια τὸ 1866. Στὰ 1890-1900 δούλευαν στὴ φάμπρικα 1160 ἐργάτες καὶ ἡ συνολικὴ παραγωγὴ ἔφτανε τὰ 1,8 ἑκατομύρια ρούβλια. — 494.

Τζόρτζ (George), Χένρι (1839-1897) — ἀμερικανὸς μικροαστὸς οἰκονομολόγος καὶ δημοσιολόγος, ποῦ ἰσχυριζόταν ὅτι ἡ βασικὴ αἰτία τῆς φτώχειας τοῦ λαοῦ εἶναι ἡ γαιοπρόσοδος, ἡ στέρηση τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴ γῆ του. Ἄρنيόταν τὸν ἀνταγωνισμό ἀνάμεσα στὴν ἐργασία καὶ στὸ κεφάλαιον, τὸ κέρδος τοῦ κεφαλαίου τὸ θεωροῦσε φυσικὸ νόμον. Ἦταν ὑπὲρ τῆς ἐθνικοποιήσεως ὅλης τῆς γῆς ἀπὸ τὸ ἀστικὸ κράτος (χωρὶς τὴν κατάργησιν τῆς ἀτομικῆς γαιοκτησίας). Ὁ Β. Ι. Λένιν ὀνόμαζε τὸν Τζόρτζ «ἀστὸ ὁπαδὸ τῆς ἐθνικο-

ποίησης τῆς γῆς». Σχετικά μέ τό χαρακτηρισμό τοῦ Τζόρτζ βλ. στό γράμμα τοῦ Μάρξ πρός τόν Ζόργκε τό 1881 καί στόν πρόλογο τοῦ Φ. Ένγκελς στήν ἀμερικάνικη ἔκδοσι τοῦ ἔργου «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξεως στήν Ἀγγλία» (Κ. Μάρξ καί Φ. Ένγκελς. Ἀπαντα, ρωσ. ἐκδ., τόμ. XVI. μέρος I, σελ. 286-287. — 189.

Τίλλο, Α. Α. (γεννήθηκε τό 1849) — ἐρευνητής τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά. Ὡς τό 1875 βρισκόταν στήν ὑπηρεσία τοῦ γενικοῦ διοικητῆ τοῦ Ὁρενπούργκ ἀπό τό 1875 ἦταν σύμβουλος τῆς διοίκησης τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά. Τά ἔργα του δημοσιεύτηκαν στίς «Ἔργασίες τῆς ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας», στοὺς τόμους IX, XIV, XV καί ἄλλους. — 437, 466.

Τιμοιάζεφ, Ντ. Α. (1837-1903) — ρώσος στατιστικός· πολὺν καιρὸ ἦταν διευθυντῆς τῆς «Ἐπιτηρίδας τοῦ ὑπουργεῖου οἰκονομικῶν», καί τοῦ περιοδικοῦ «Βέστνικ Φινάνσοφ, Προμίσλεννοσι ἰ Τοργκόβλι», καθοδηγοῦσε διάφορες στατιστικὲς ἐργασίες. Ἀπὸ τό 1894 διηύθυνε τό τμήμα ἀγροτικῆς οἰκονομίας καί στατιστικῆς τοῦ ὑπουργεῖου δημοσίων χτημάτων ἦταν μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν ἔρευνα τῆς βιοτεχνικῆς παραγωγῆς τῆς Ρωσίας, μέλος τῆς Ρωσικῆς Γεωγραφικῆς ἑταιρίας, ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἐλευθέρου οἰκονομικῆς Ἐταιρίας. Ἐγράψε πολλὰ ἔργα σχετικά μέ τή στατιστικὴ τῆς βιομηχανίας. — 476, 478.

Τουγκάν-Μπαρανόβσκι, Μ. Ι. (1865-1919) — ρώσος ἀστός οἰκονομολόγος. στά 1890-1900 ἐπιφανῆς ἐκπρόσωπος τοῦ «νόμιμου μαρξισμοῦ», συνεργάτης τῶν περιοδικῶν «Νόβογε Σλόβο» (1897), «Νατσάλο» (1899) καί ἄλλων· ἔκανε κριτικὴ στόν Μάρξ. Στήν περίοδο τῆς πρώτης ρωσικῆς ἀστικοδημοκρατικῆς ἐπανάστασης ἦταν μέλος τοῦ κόμματος τῶν καντέτων. Μετά τήν Ὀχτωβριανὴ σοσιαλιστικὴ ἐπανάσταση ἦταν δραστήριος παράγοντας τῆς ἀντεπανάστασης στήν Οὐκρανία, ὑπουργὸς τῶν οἰκονομικῶν τῆς ἀστικῆς Οὐκρανικῆς Κεντρικῆς ράντας. Τά βασικὰ ἔργα τοῦ Τουγκάν-Μπαρανόβσκι στά 1890-1900 εἶναι: «Οἱ βιομηχανικὲς κρίσεις τῆς σύγχρονης Ἀγγλίας, οἱ αἰτίες τους καί ἡ ἐπίδρασή τους στή ζωὴ τοῦ λαοῦ» (1894), «Ἡ ρωσικὴ φάμπρικα στό παρελθόν καί στό παρόν», τόμ. I (1898) καί ἄλλα. — 30, 38, 41, 47, 213, 351, 479, 483, 491, 493, 520, 542, 566, 571, 664.

Τριζόγκοφ, Β. Γ. — στατιστικός, ἀντιπρόεδρος τῆς ἐπιτροπῆς στατιστικῆς τοῦ κυβερνεῖου Σαράτοφ, συγγραφέας τοῦ βιβλίου «Ἡ κοινότητα καί ἡ φορολογία» (1882). — 131, 153, 252.

Τσασλάβσκι, Β. Ι. (1834-1878) — στατιστικός, συντάχτης στό τμήμα στατιστικῆς τοῦ ὑπουργεῖου δημοσίων χτημάτων. Πῆρε μέρος στήν ἀποστολὴ τῆς Ἐλευθέρου Οἰκονομικῆς Ἐταιρίας καί τῆς Γεωγραφικῆς ἑταιρίας γιά τήν ἔρευνα τοῦ σιτεμπορίου καί τῆς σιτοπαραγωγῆς στή Ρωσία. Ἐγράψε τό ἔργο «Τά γεωργικὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα σέ σχέση μέ τή μετοίκηση τῶν ἀγροτῶν», πού δημοσιεύτηκε στή «Συλλογὴ γνώσεων γιά τό κράτος», τόμ. II, 1875. — 239, 240, 601.

Τσερνένκοφ, Ν. Ν. (γεννήθηκε τό 1863) — στατιστικός, δούλευε στά ζέμστρο Ὀριόλ, Μόσχα, Σαράτοφ καί Τβέρ· συμμετεῖχε στήν ἀγροτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ κόμματος τῶν καντέτων. Στό ἐκδοθέν τό 1905 ἔργο του «Ὁ χα-

ρακτήρας του άγροτικού νοικοκυριού» έκανε όρισμένες παρατηρήσεις με πνεύμα πολεμικής στό βιβλίο του Β. Ι. Λένιν «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία». Ο Β. Ι. Λένιν του άπάντησε στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του με μιά μικρή προσθήκη στό ύποκεφ. ΧΙ του κεφ. ΙΙ. — 143-144.

Τσερνιάγεφ, Β. Β. (1844-1892) — άξιωματούχος του ύπουργείου δημοσίων χτημάτων, συγγραφέας τών άρθρων «Γεωργικά έργαλεία και μηχανές, ή διάδοσή τους και ή κατασκευή τους», πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό «Σέλσκογε Ι Λεσνόγε Χοζιάιστβο Ροσί» (1893), και «Ή παραγωγή γεωργικών μηχανών», πού δημοσιεύτηκε στην «Ίστορικοστατιστική έπισκόπηση της βιομηχανίας της Ρωσίας», τόμ. Ι, 1883 και τόμ. ΙΙ, 1886. — 220, 237.

Τσερνισέβσκι, Ν. Γ. (1828-1889) — μέγας ρώσος έπαναστάτης δημοκράτης, έπιστήμονας, συγγραφέας, κριτικός, ένας από τους διάσημους προδρόμους της ρωσικής σοσιαλδημοκρατίας. Ο Τσερνισέβσκι ήταν ό ιδεολογικός έμπνευστής και άρχηγός του έπαναστατικού δημοκρατικού κινήματος της δεκαετίας 1860-1870 στη Ρωσία. Σάν σοσιαλιστής ούτοπιστής θεωρούσε ότι είναι δυνατό τό πέρασμα στό σοσιαλισμό μέσω της άγροτικής κοινότητας, ταυτόχρονα, όμως, σαν έπαναστάτης δημοκράτης, «ήξερε νά επιδρά πάνω σέ όλα τά πολιτικά γεγονότα της έποχής του με πνεύμα έπαναστατικό, διαδίδοντας — παρά τά έμπόδια και τους φραγμούς της λογοκρισίας — την ιδέα της άγροτικής επανάστασης, την ιδέα της πάλης τών μαζών για την άνατροπή όλων τών παλιών έξουσιών» (Β. Ι. Λένιν. Άπαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 17ος, σελ. 97). Τό διεθυνόμενο άπ' αυτόν περιοδικό «Σοβρεμέννικ» ήταν ή φωνή τών επαναστατικών δυνάμεων της Ρωσίας. Ο Τσερνισέβσκι ξεσκέπασε με άγανάκτηση τό δουλοπαροικιακό χαρακτήρα της «άγροτικής» μεταρύθμισης του 1861 και καλούσε τους άγρότες σέ έξέγερση. Τό 1862 πιάστηκε από την τσαρική κυβέρνηση και κλείστηκε στό Φρούριο Πετροπάβλοβσκ, όπου έμεινε περίπου δύο χρόνια και κατόπιν καταδικάστηκε σέ έφτά χρόνια καταναγκαστικά έργα και σέ Ισόβια έξορία στη Σιβηρία. Ο Τσερνισέβσκι άπελευθερώθηκε από την έξορία όταν είχε γεράσει πιά. Ως τό τέλος της ζωής του έμεινε φλογερός άγωνιστής ενάντια στην κοινωνική άνισότητα, ενάντια σ' όλες τις έκδηλώσεις πολιτικής και οικονομικής καταπίεσης.

Τεράστιες είναι οι όπηρεσίες πού πρόσφερε ό Τσερνισέβσκι στην ανάπτυξη της ρωσικής ύλιστικής φιλοσοφίας. Οι φιλοσοφικές του αντίληψεις αποτέλεσαν την κορυφή όλης της προμαρξιστικής ύλιστικής φιλοσοφίας. Ο ύλισμός του Τσερνισέβσκι είχε επαναστατικό, δραστικό χαρακτήρα. Ο Τσερνισέβσκι επέκρινε με δριμύτητα τις διάφορες ιδεαλιστικές θεωρίες και προσπαθούσε νά μεταπλάσει τή διαλεχτική του Χέγκελ με ύλιστικό πνεύμα. Στόν τομέα της πολιτικής οικονομίας, της αίσθητικής, της ιστορίας ό Τσερνισέβσκι έδωσε πρότυπα διαλεχτικού τρόπου μελέτης της πραγματικότητας. Ο Κ. Μάρξ, πού είχε μελετήσει τά έργα του Τσερνισέβσκι, τά εκτιμούσε πολύ και όνόμαζε τόν Τσερνισέβσκι μέγας ρώσο έπιστήμονα. Ο Λένιν έγραφε ότι ό Τσερνισέβσκι είναι «ό μοναδικός πραγματικά μέγας ρώσος συγγραφέας, πού κατόρθωσε άπό τό 1850 ως τό 1888 νά σταθεί στό ύψος ενός άκέραιου φιλοσοφικού ύλισμού. . . Μά ό Τσερνισέβσκι δέ στάθηκε ίκανός, ή άκριβέστερα δέν μπορούσε, — τόνιζε ό Λένιν, — εξαιτίας της καθυστέρησης της ρωσικής ζωής νά ύψωθεί ως τό διαλεχτικό ύλισμό του Μάρξ και του Ένγκελς» (Άπαντα, 4η ρωσ. έκδ., τόμ. 14ος, σελ. 346).

Άπό την πένα του Τσερνισέβσκι βγήκε μιά όλόκληρη σειρά από λαμπρά

έργα στὸν τομέα τῆς φιλοσοφίας, τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς ἱστορίας, τῆς ἠθικῆς, τῆς αἰσθητικῆς. Τὰ λογοτεχνικά κριτικά ἔργα του εἶχαν τεράστια ἐπίδραση στὴν ἀνάπτυξη τῆς ρωσικῆς λογοτεχνίας καὶ τέχνης. Μὲ τὸ μυθιστόρημα τοῦ Τσερνισέβσκι «Τί νὰ κάνουμε;» (1863) διαπαιδαγωγήθηκαν πολλές γενιές ἐπαναστατῶν στὴ Ρωσία καὶ στὸ ἐξωτερικό. — 644.

Τσόμερς (Chalmers), *Τόμας* (καὶ Τσάλμερς) (1780–1847) — ἄγγλος οἰκονομολόγος, ἱερωμένος. Ὁ Μάρξ τὸν ἔλεγε «Πρωτόπαπα τῶν διαμαρτυρομένων», «Ἐναν ἀπὸ τοὺς φανατικούς μαλθουσιανιστές». Τὸ 1832 ἔβγαλε τὸ βιβλίο «On political economy in connexion with the moral state and prospects of society» («Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία σὲ σχέση μετὰ τὴν ἠθικὴ κατάσταση καὶ τὶς ἠθικὲς προοπτικὲς τῆς κοινωνίας»). Στὴν κριτικὴ αὐτοῦ τοῦ βιβλίου ἀφιερῶνονται μερικὲς τελευταῖες σελίδες τοῦ I τόμου «Θεωρίαι τῆς ὑπερ-αζίας» τοῦ Μάρξ, καθὼς καὶ ὀρισμένες σημειώσεις στὸν I τόμο τοῦ «Κεφαλαίου». — 38.

Τσουλόφ — ἔμποροι, ὡς τὸ 1861 ἦταν δουλοπάροικοι ἀγρότες τοῦ κεφαλοχωριοῦ Κράσνογε τοῦ κυβερνεῖου Κοστρομά. Πλούτισαν ἀπὸ τὴ χρυσοχοία. — 437.

Τσουπρόφ, Α. Ι. (1842–1908) — καθηγητὴς οἰκονομολόγος, δημοσιολόγος ναρόντικος. Ἦταν πρόεδρος τοῦ τμήματος στατιστικῆς τῆς νομικῆς ἐταιρίας τῆς Μόσχας. Ἐγράψε πολλά ἔργα γιὰ τὶς σιδηροδρομικὲς συγκοινωνίες καὶ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα. Ἦταν ἐπιμελητὴς τῆς φιλελεύθερης-ναρόντικιστικῆς συλλογῆς «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καὶ τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σὲ μερικὲς πλευρὰς τῆς ρωσικῆς ἔθνικῆς οἰκονομίας» (1897) κι ἔγραψε ἕνα ἀπὸ τὰ ἄρθρα τῆς συλλογῆς αὐτῆς. Τὰ ἔργα τοῦ Τσουπρόφ γιὰ τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα ἐπεκρίθησαν μὲ δριμύτητα ἀπὸ τὸν Β. Ι. Λένιν. — 212, 321.

Φάλτς-Φέν — γαιοχτήμονας τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας, εἶχε μέχρι 200000 ντεσιατίνες γῆ. — 226, 262.

Φένμπεργκ, Α. Μπ. — γιατρός, συντάχτης τῆς ἔκθεσης «Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑγειονομικῆς ἔρευνας στὶς φυτεῖες ζαχαρότευτλων τοῦ κυβερνεῖου Χαρκόβου», ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ «Ἱατρικὰ χρονικά τοῦ κυβερνεῖου Χαρκόβου» τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1899. — 299.

Φλερόβσκι, Ν. (Μπέρβι, Β. Β.) (1829–1918) — ρώσος οἰκονομολόγος καὶ κοινωνιολόγος, ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ ρωσικοῦ οὐτοπικοῦ σοσιαλισμοῦ, συμπαθοῦσε τοὺς ναρόντικους. Γιὰ τὴν ἐπαναστατικὴ του δράση τιμωρήθηκε στὶς δεκαετίαι 1860–1870 καὶ 1870–1880 μὲ διοικητικὴ ἐκτόπιση καὶ ἦταν ὑπὸ ἀστυνομικὴ ἐπιτήρηση ἀπὸ τὸ 1862 ὡς τὸ 1895. Τὸ βιβλίο του «Ἡ κατάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὴ Ρωσία» (1869) ἐκτιμήθηκε πολὺ ἀπὸ τὸν Μάρξ, ποὺ τὸ ὀνόμασε «πρῶτο βιβλίο, ὅπου λέγεται ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάσταση τῆς Ρωσίας» (βλ. Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς, Διαλεχτὰ γράμματα, ρωσ. ἐκδ. 1953, σελ. 232). — 239, 601.

Φόκιν — βιομήχανοι τοῦ Ἰβάνοβο-Βοζνεσένσκ, κάτοχοι ἐργοστασίων

τσιτιού και λευκαντηρίων. Ἡ πρώτη ἐπιχείρησή τους χειροτεχνικῆς παραγωγῆς ἰδρύθηκε τὸ 1838. Στὰ 1890-1900 στίς φάμπρικες τους δούλευαν πάνω ἀπὸ 500 ἐργάτες, ἡ δὲ συνολικὴ παραγωγὴ τους ἔφθανε τὰ 2,2 ἑκατομ. ρούβλια. Τὸ 1909 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν ἔφτασε τοὺς 922 καὶ ἡ συνολικὴ παραγωγὴ στὰ 4,5 ἑκατομ. ρούβλια. — 569.

Φορκάντ (Forcade), *Εὐγένιος* (1820-1869) — γάλλος οἰκονομολόγος καὶ δημοσιολόγος· σύμφωνα μὲ τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Μάρξ ἦταν χυδαῖος οἰκονομολόγος (βλ. «Τὸ Κεφάλαιο», ρωσ. ἐκδ., τόμ. III, κεφ. 49). — 50.

Φορτουνάτοφ, *Α. Φ.* (1856-1925) — καθηγητῆς, γνωστὸς ρώσος στατιστικὸς ναροντικιστικῆς κατεύθυνσης. Συγγραφέας πολλῶν ἔργων στὸν τομέα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς στατιστικῆς. Στὰ 1880-1890 πῆρε μέρος στίς στατιστικὰς ἀπογραφὰς τῶν κυβερνεῖων Μόσχας, Σαμάρας καὶ Ταμπόφ· παράγοντας τοῦ τμήματος στατιστικῆς τῆς Νομικῆς ἑταιρίας τῆς Μόσχας. Ἀπὸ τὸ 1885 ὡς τὸ 1924 παρέδιδε μαθήματα στατιστικῆς σὲ διάφορα ἀνώτερα ἐκπαιδευτικὰ ἴδρύματα. — 98, 257.

Χ

Χάινε (Heine), *Χένριχ* (1797-1856) — μεγάλος γερμανὸς ποιητῆς καὶ συγγραφέας, ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους ἐπαναστάτες ποιητῆς τοῦ XIX αἰῶνα. Πάλαιβε ἐνάντια στῆ φεουδαρχικῆ γιουνκερικῆ ἀντίδραση, στὸ γερμανικὸ ἔθικισμὸ καὶ στὸ μικροαστισμὸ, πού γι' αὐτὸ τὸν ἐκτιμοῦσαν πολὺ ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἐνγκελς ἢ προσωπικῆ γνωριμία καὶ ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Μάρξ εἶχαν μεγάλη ἐπίδραση στὴν πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ ποιητῆ. Παρ' ὅλες τὶς ἀντιφατικότητες του ὁ Χάινε ἀνῆκε στὰ πρωτοπόρα μυαλὰ τῆς ἐποχῆς του, πού μὲ τὸν ἐπαναστατικὸ πατριωτισμὸ, τὸ βαθύ καὶ δυνατὸ μίσος τους πρὸς τὴν ἀντίδραση ἔφταναν στὴν κατανόηση τοῦ ἱστορικοῦ ρόλου τῆς ἐργατικῆς τάξης. — 14.

Χαμπάροφ — τεχνίτης τῆς κωμόπολης Βόρσμα τοῦ κυβερνεῖου Νίζνι Νόβγκοροντ. — 569.

Χαριζομένοφ, *Σ. Α.* (1854-1917) — ἐπιφανῆς ρώσος στατιστικὸς τῶν ζέμστρο, οἰκονομολόγος. Στῆ δεκαετία 1870-1880 ἦταν μέλος τῆς ὀργάνωσης τῶν ναρόντικων «Ζεμλιά ἰ βόλια» καὶ μετὰ τῆ διάσπασή της προσχώρησε στὴν ὀργάνωση «Τσιόρνι περεντέλ». Τὸ 1880 ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα καὶ ἄρχισε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τῆ στατιστικῆ. Ὁ Χαριζομένοφ μελέτησε τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖου Βλαντίμιρ, πῆρε μέρος στὴν ἀπογραφὴ τῶν νοικοκυριῶν τοῦ κυβερνεῖου Ταυρίδας, διηθῆθη τὶς στατιστικὰς ἐρευνες τῶν ζέμστρο στὰ κυβερνεῖα Σαράτοφ, Τούλας καὶ Τβέρ. Ἐγραψε πολλὰ ἄρθρα γιὰ ζητήματα τῆς οἰκονομίας, πού δημοσιεύθηκαν ἐπὶ περιοδικὰ «Ρούσκαγια Μίσλ» καὶ «Γιουριντίτσεσκι Βέστνικ». Τὸ κύριον ἔργο του εἶναι «Τὰ ἐπαγγέλματα τοῦ κυβερνεῖο Βλαντίμιρ, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται συχνὰ ὁ Β. Ι. Λένιν στὸ βιβλίον του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στῆ Ρωσία». — 88, 385, 401, 444, 447, 450, 461, 465, 468, 574.

Χατίσοφ, *Κ.* — συντάχτης τοῦ ἄρθρου «Τὰ βιοτεχνικὰ ἐπαγγέλματα στὴν Ὑπερκαυκασία. Ἐκθεση γιὰ τὸ 1891», πού δημοσιεύθηκε στὸ II τόμο τῆς

ἐκδοσης «Ἐκθέσεις καὶ μελέτες γιὰ τὴ βιοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Ρωσίας» (Πετρούπολη, 1894). — 623.

Χβόροφ, Μ. Μ. (πέθανε τὸ 1868) — ἀριστοτέχνης κλειδαρᾶς τοῦ Πάβλοβο, πού ἔγινε ξακουστός γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν λεγόμενων λουκέτων γιὰ περιλαίμια, πολὺ μικροσκοπικῶν, πού ἔφταναν ὡς 3 χιλιοστά. — 446.

Χέλντ (Held), Ἄντολφ (1844-1880) — γερμανὸς ἀστός οἰκονομολόγος, καθηγητὴς, ὁπαδὸς τῆς ἱστορικῆς σχολῆς στὴν πολιτικὴ οἰκονομία, δραστήριο μέλος καὶ γραμματέας τῆς «Ἐνώσεως τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς», πού γύρω τῆς ἦταν συγκεντρωμένοι οἱ «ἀπὸ καθέδρας σοσιαλιστές» — ἐχθροὶ τοῦ μαρξισμοῦ, ὁπαδοὶ τῶν κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, τῆς ταξικῆς εἰρήνης καὶ τῆς διαιώνισης τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος. — 577.

Χέρκνερ (Herkner), Χένριχ (1863-1932) — ἀστός γερμανὸς οἰκονομολόγος, καθηγητὴς, ἀντιπρόεδρος τῆς «Ἐνώσεως τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς». — 52.

Χέρτσενσταϊν, Γκ. Μ. (γεν. τὸ 1851) — γιατρός καὶ συγγραφέας ὑγειονομικῶν βιβλίων. Τὰ σπουδαιότερα ἔργα του εἶναι: «Ἡ σύφιλη στὴ Ρωσία» (1885), «Τὸ ὑγειονομικὸ καθεστῶς τοῦ Ἀνατολικοῦ πολέμου», «Ἡ ὑγειονομικὴ κατάσταση στὴν παραγωγὴ σπέρτων», «Τὰ πλανόδια ἐπαγγέλματα» κ.ἀ. Ἀπὸ τὸ 1887 ἐργαζόταν σάν ὑφηγητὴς ἱατρικῆς γεωγραφίας καὶ στατιστικῆς στὴν Ἀκαδημία ἱατροχειρουργικῆς. — 608.

Χλιούστιν, Π. Ι. (γεννήθηκε τὸ 1856) — γαιοχτήμονας εὐγενῆς τοῦ νομοῦ Κρόμι τοῦ κυβερνεῖου Ὀριόλ (κεφαλοχῶρι Βισόκογε, τῆς ἐπαρχίας Στουντένετς). Τὸ νοικοκυριό του, κεφαλαιοκρατικοῦ τύπου, περιγράφεται στὴ «Σύλλογὴ στατιστικῶν στοιχείων γιὰ τὸ κυβερνεῖο Ὀριόλ» τόμ. IV, τεύχος II, 1892, σελ. 138-146. — 327.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΔΟΥΛΙΑ ΤΟΥ Β.Ι. ΛΕΝΙΝ
ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
«Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ»

1896

- Γενάρης, 2 (14).* 'Ο Λένιν γράφει στην Α. Κ. Τσεμποταριόβα από τις φυλακές της Πετρούπολης και της κάνει γνωστή την πρόθεσή του να συγγράψει ένα έργο, εκθέτει τό σχέδιο της μελέτης και παρακαλεί να του στείλει στη φυλακή βιβλία, με βάση τόν κατάλογο πού είχε φτιάξει.
- 'Αρχές Γενάρη.* 'Ο Λένιν στη φυλακή αρχίζει έντατική δουλιά για τή συγγραφή του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».
- Γενάρης, 16 (28).* 'Ο Λένιν γράφει στη μητέρα του Μαρία 'Αλεξάντροβνα Ουλιάνοβα και τήν παρακαλεί να βρεί τις συλλογές των ζέμιστβο (του Τβέρ, του Νίζνι Νόβγκοροντ, του Σαράτοφ) και μαζί με τή «Στρατιωτική-στατιστική συλλογή» και τή Συνοπτική συλλογή να τις φέρει στην αποθήκη των φυλακών, άπ' όπου θά μπορεί να παίρνει τά βιβλία για τή δουλιά του.
- Γενάρης 1896-
Φλεβάρης 1897.* 'Ο Λένιν δυό φορές τή βδομάδα, (κάθε Τετάρτη και Σάββατο), παίρνει στη φυλακή βιβλία, άπαραίτητα για τή συγγραφή του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», πού του φέρνει ή αδελφή του Α. Ι. Ουλιάνοβα-Ελιζάροβα από τις βιβλιοθήκες της 'Ελευθερης οικονομικής εταιρίας, της 'Ακαδημίας επιστημών και από άλλες επιστημονικές βιβλιοθήκες της Πετρούπολης.

1897

- Φλεβάρης, 17-
Μάρης, 8 (Μάρτης,
1-Μάρης, 20).* 'Ο Λένιν στο δρόμο για τήν έξορία στην 'Ανατολική Σιβηρία εξακολουθεί να δουλεύει για τή συγγραφή του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».
- Μάρτης, 9-
'Απρίλης, 30
(Μάρτης, 21-
Μάρης, 12).* 'Ο Λένιν τόν καιρό πού μένει στο Κρασνογιάρσκ μελετά τά ζητήματα της οικονομικής ανάπτυξης της Ρωσίας, χρησιμοποιώντας βιβλία της βιβλιοθήκης του εμπόρου Γ. Β. Γιούντιν. 'Ιδιαίτερα ό Λένιν μελετά τά

πρώτα δύο μέρη του «Στατιστικού Ἐτλαντα τῶν κυριότερων κλάδων τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας τῆς Ἑρωπαϊκῆς Ρωσίας μέ ὀνομαστικό κατάλογο τῶν ἐργοστασίων», πού εἶχε φτιάσει ὁ Ντ. Α. Τιμιριάζεφ.

- Μάρτης, 10 (22).* Ὁ Λένιν γράφει ἀπό τό Κρασνογιάρσκ στήν ἀδελφή του Μαρία Ἰλνιτσοβα στή Μόσχα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι θά ἐπωφεληθεῖ ἀπό τήν πρότασή της σχετικά μέ τήν ἀντιγραφὴ ἀποσπασμάτων ἀπὸ διάφορα βιβλία τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ρουμιάντσεφ (τώρα Κρατικὴ βιβλιοθήκη τῆς ΕΣΣΔ «Β. Ι. Λένιν»), πού εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
- Μάρτης, 16 (28).* Ὁ Λένιν γράφει στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι διάβασε στό δρόμο καί ἐτοιμάζεται νά στείλει πίσω ἀπὸ τό Κρασνογιάρσκ «τά βιβλία πού πήρε γιὰ λίγον καιρό».
- Μάρτης, 26 (Ἀπρίλης, 7).* Ὁ Λένιν γράφει ἀπὸ τό Κρασνογιάρσκ στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα στή Μόσχα καί παρακαλεῖ τήν ἀδελφή του Ἄννα Ἰλνιτσοβα νά τοῦ βρεῖ τὰ ἀπαραίτητα γιὰ τὴ δουλιὰ του βιβλία, μέ βάση τὸν κατάλογο πού τῆς στέλνει.
- Ἀπρίλης, 5 (17).* Ὁ Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν παρακαλεῖ νά ἐπισπεύσει τὴν ἀποστολὴ τῶν βιβλίων, πού χρειάζεται γιὰ τὴ δουλιὰ του.
- Ἀπρίλης, 17 (29).* Ὁ Λένιν γράφει στήν Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι βρῆκε κάμποσα βιβλία στατιστικῆς γιὰ τὴ δουλιὰ του. Ταυτόχρονα τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει τὰ βιβλία στό Κρασνογιάρσκ.
- Ὁ Λένιν σὲ γράμμα του πρὸς τὴν ἀδελφή του Ἄννα Ἰλνιτσοβα τήν παρακαλεῖ νά τοῦ ἀγοράσει διάφορες στατιστικὲς συλλογές καί ἄλλες πηγές ἀπαραίτητες γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
- Μάης, 8 (20) – Δεκέμβρης.* Στὴν ἐξορία στό χωριὸ Σουσένσκογε τοῦ νομοῦ Μινουσίνσκ, τοῦ κυβερνεῖου Γιενισέι, ὁ Λένιν συνεχίζει τὴ δουλιὰ γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
- Μάης, 18 (30).* Ὁ Λένιν γράφει ἀπὸ τό χωριὸ Σουσένσκογε στήν ἀδελφή του Μαρία Ἰλνιτσοβα στή Μόσχα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πήρε τὰ ἀποσπάσματα της ἀπὸ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης Ρουμιάντσεφ πού τοῦ εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στεί-

- λει καταλόγους βιβλίων, «ιδιαίτερα τῶν παλαιοβιβλιοπωλείων καί κυρίως τῶν ξένων».
- Μάης, 25*
(*Ἰουνῆς, 6*).
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλνίτσοβα καί τήν παρακαλεῖ νά τόν γράψει συνδρομητή σέ ὀρισμένα περιοδικά καί ἐφημερίδες, καί νά τοῦ στείλει ταχυδρομικά μιὰ σειρά βιβλία, περισσότερους καταλόγους τῶν παλαιοβιβλιοπωλείων, τῶν βιβλιοθηκῶν, τῶν βιβλιοπωλείων κτλ.
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν ρωτᾷ τήν Ἄννα Ἰλνίτσοβα ἄν πῆρε ἄδεια εἰσόδου σέ καμιά δημόσια βιβλιοθήκη τῆς Μόσχας (τοῦ Πανεπιστημίου εἴτε τῆς Νομικῆς ἐταιρίας τῆς Μόσχας) γιά νά μπορεῖ νά παίρνει βιβλία μέ προθεσμία δύο μηνῶν καί νά τοῦ τά στέλνει ταχυδρομικά.
- Ἰουνῆς, 15 (27)*.
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει στόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ, ὅτι δέν πῆρε τό κιβώτιο μέ τά βιβλία πού τοῦ ἔστειλε· τόν ρωτᾷ τί νέα βιβλία ἀγόρασαν γι' αὐτόν.
- Ἰούλης, 1 (13)*.
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν στέλνει δύο γράμματα σχετικά μέ τά βιβλία του στό Κρασνογιάρσκ· τό ἓνα ἀπό αὐτά ἦταν χρηματική ἐπιταγή γιά τήν ἐξόφληση τῶν τελῶν ἀποστολῆς τῶν βιβλίων.
- Αὔγουστος, 16 (28)*.
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει στόν Π. Μπ. Ἀζελρόντ, ὅτι «ὄλο καί ἀπασχολεῖται λίγο μέ τή μεγάλη του ἐργασία», δηλ. μέ τό βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
- Δεκέμβρης, 10 (22)*.
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει στή Μαρία Ἰλνίτσοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πῆρε τό δεύτερο μέρος τῶν «ὕλικῶν» τοῦ κυβερνεῖου Βιάτκας πού τοῦ ἔστειλε.
- Δεκέμβρης, 21*
(*2 τοῦ Γενάρη 1898*).
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει στήν Ἄννα Ἰλνίτσοβα καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει τά παρακάτω βιβλία στά γαλλικά: Κ. Μάρξ. *Misère de la philosophie*. 1896. Paris. Fr. Engels. *La force et l'économie dans le développement social*. Κ. Marx. *Critique de la philosophie du droit de Hegel*. 1895.
- Γενάρης, 4 (16)*.
- Ἐκεῖ ὁ Λένιν γράφει στόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ καί τόν παρακαλεῖ νά τοῦ στείλει στό χωριό Σουσένσκογε τό τεύχος τῶν «Ἐργασιῶν τῆς Ἐλεύθερης οἰκονομικῆς ἐταιρίας» μέ τήν εἰσήγηση τοῦ Μ. Α. Λοζίνσκι «Ἡ γαιοχρησιμία τῶν ἀγροτῶν καί τά μέτρα γιά τήν ἀποτροπή τῆς στέρησης τῶν ἀγροτῶν ἀπό τή γῆ τους», πού ἐγινε στίς 13 τοῦ Δεκέμβρη 1897.

- Γενάρης, 24*
(Φλεβάρης, 5). 'Ο Λένιν γράφει από τό χωριό Σουσένσκογε στήν Άννα Ίλνιτσοβα καί τήν παρακαλεῖ νά τοῦ ἀγοράσει ἀπό τή Μόσχα τά βιβλία: «Διαλέξεις γιά τήν οἰκονομία τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς» τοῦ Καμπλουκόφ, καί «Δοκίμια γιά τή βιοτεχνική παραγωγή» τοῦ Β. Β.
- Φλεβάρης, 7 (19).* 'Ο Λένιν γράφει στή μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν παρακαλεῖ νά μεταβιβάσει τόν κατάλογο βιβλίων πού ἐφτίασε ὁ ἴδιος στή Ν. Κ. Κρούπσκαγια, γιά νά ψάξει νά τά βρεῖ στήν Πετρούπολη. Στόν κατάλογο ἀναφέρονται στατιστικές συλλογές καί ἄλλα βιβλία.
- Φλεβάρης, 14 (26).* 'Ο Λένιν στέλνει ἀπό τό Σουσένσκογε μέ συστημένο ταχυδρομικό δέμα στήν Άννα Ίλνιτσοβα στή Μόσχα τά βιβλία πού εἶχε πάρει ἀπό βιβλιοθήκες.
- Ἰούνης, 7 (19).* 'Ο Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα καί τήν πληροφορεῖ ὅτι πήρε ἐπιτέλους τό κιβώτιο μέ τά βιβλία, πού βρισκόταν στό δρόμο πάνω ἀπό ἓνα χρόνο.
- Ἰούνης, 15 (27).* 'Ο Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλνιτσοβα καί τήν παρακαλεῖ νά συνεννοηθεῖ ἡ ἴδια μέ τίς βιβλιοθήκες «γιά νά καθοριστοῦν ἀκριβεῖς ὅροι σχετικά μέ τήν ἀποστολή καί ἐπιστροφή τῶν βιβλίων, μέ τήν ἐξασφάλιση ταχικῶν ἐπαφῶν μαζί τους κτλ. ».
- Μεταξύ 11 καί 25 τοῦ Σεπτέμβρη (23 τοῦ Σεπτέμβρη καί 7 τοῦ Ὀχτώβρη).* Κατά τή σύντομη παραμονή του στό Κρασνογιάρσκ ὁ Λένιν ἐξακολουθεῖ νά δουλεύει στήν ἐκεῖ δημοτική βιβλιοθήκη καί στή βιβλιοθήκη τοῦ ἐμπόρου Γιούντιν πάνω στά ὑλικά γιά τό βιβλίο του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».
- Ὀχτώβρης, 11 (23).* 'Ο Λένιν γράφει στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα, ὅτι τέλειωσε τό πρῶτο γράψιμο τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί ἀρχισε τήν τελική του ἐπεξεργασία.
- Νοέμβρης, 1 (13).* 'Ο Λένιν σέ γράμμα του στή Μ. Α. Οὐλιάνοβα παρακαλεῖ τήν Άννα Ίλνιτσοβα κατά τήν ἐπίσκεψή της στήν Πετρούπολη νά συνεννοηθεῖ γιά τήν ἐκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία», πού τά δύο πρῶτα κεφάλαιά του ἐτοιμάζεται νά τῆς τά στείλει σέ μιά μέ μιάμιση βδομάδα.
- Μεταξύ 7 καί 11 (19 καί 23) τοῦ Νοέμβρη.* 'Ο Λένιν στέλνει ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στό Ποντόλσκ στή μητέρα του τά δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» καί τόν πρόλογο.
- Τήν ἴδια μέρα ὁ Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλνιτσοβα καί τήν παρακαλεῖ νά μάθει ἂν θά ἀναλάβαινε νά ἐκ-

δώσει τό βιβλίο ή Μ. Ι. Βοντοβόζοβα· τής γνωρίζει τούς όρους πού έπιθυμεί νά καθοριστούν γιά τήν έκδοση και τό σχήμα τοῦ βιβλίου πού προτείνει.

‘Ο Λένιν τελειώνει τήν προετοιμασία γιά τόπωμα τοῦ 3ου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου «‘Η ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

*Νοέμβρης, 22
(Δεκέμβρης, 4).*

‘Ο Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλινιτσα, ότι είναι σύμφωνος μέ τήν πρόταση τής Μ. Ι. Βοντοβόζοβα γιά τήν έκδοση τοῦ βιβλίου «‘Η ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» και παρακαλεῖ τήν ἀδελφή του νά συνεννοηθεῖ μέ τήν εκδότρια γιά τήν τεχνική πλευρά τοῦ ζητήματος και τή δουλιά τής διόρθωσης· τήν πληροφορεῖ ότι τό 3ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου καθαρογράφηκε και ότι σέ λίγες μέρες τελειώνει τό 4ο κεφάλαιο, δηλ. τό μισό ἔργο του· ἐλπίζει νά τής στείλει σέ δύο βδομάδες και τά δύο κεφάλαια.

*Νοεμβρης, 28
(Δεκέμβρης, 10).*

‘Ο Λένιν γράφει στή μητέρα του Μ. Α. Ουλιάνοβα και στόν ἀδελφό του Ντιμίτρι Ίλιτς, και τούς πληροφορεῖ ότι τελείωσε τή δουλιά τοῦ μισοῦ βιβλίου του «‘Η ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Δεκέμβρης, 6 (18).

‘Ο Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλινιτσα και στόν Μάρκ Τιμοφέγεβιτς Έλιζάροφ και τούς παρακαλεῖ νά ρωτήσουν τή Μ. Ι. Βοντοβόζοβα και νά μάθουν πότε θά βγει τό βιβλίο· συνιστά νά χρησιμοποιηθοῦν στήν έκδοση τοῦ βιβλίου πιά στενά στοιχεία και οἱ πίνακες νά τυπωθοῦν μέ μικρά στοιχεία.

*Δεκέμβρης, πρίν
ἀπό τίς 12 (24).*

‘Ο Λένιν γράφει γράμμα στό στατιστικό τμήμα τοῦ συμβουλίου τῶν ζέμιστρο τοῦ κυβερνεῖου Τβέρ και παρακαλεῖ νά τοῦ στείλουν τή Συνοπτική συλλογή (τόμ. XIII, τεῦχος I, 1897).

*Δεκέμβρης,
12 (24).*

‘Ο Λένιν ἀπό τό χωριό Σουσένσκογε στέλνει στό Ποντόλσκ, στή μητέρα του, μέ συστημένο ταχυδρομικό δέμα τό 3ο και 4ο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου «‘Η ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

Τήν ἴδια μέρα ὁ Λένιν γράφει γράμμα στήν Άννα Ίλινιτσα και τήν παρακαλεῖ νά κάνει δύο διορθώσεις στό χειρόγραφο τοῦ βιβλίου «‘Η ανάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

*Δεκέμβρης, 20
(1 τοῦ Γενάρη
1899).*

‘Ο Λένιν γράφει στή Μ. Α. Ουλιάνοβα και τήν παρακαλεῖ νά βρεῖ νά τοῦ στείλει ἀνάτυπο τοῦ ἀρθρου τοῦ Ν. Κ. Κάρισεφ «Υλικά γιά τή ρωσική ἔθνική οικονομία», τεῦχος 2, ἀπό τό 2ο βιβλίο «Δελτίο τοῦ Ἰνστιτούτου ἀγροτικῆς οικονομίας τής Μόσχας» τοῦ 1898.

Δεκέμβριος, 28
(9 του Γενάρη
1899).

‘Ο Λένιν γράφει στην Άννα Ίλνιτσονα και την πληροφορεί ότι τελείωσε την έπεξεργασία του 5ου και 6ου κεφαλαίου του βιβλίου «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» και κάνει υποδείξεις για τή σειρά τής έκδοσης και τή δουλιά τής διόρθωσης του βιβλίου.

1899

Γενάρης, 10 (22).

‘Ο Λένιν γράφει στη Μ. Α. Ουλιάνοβα για τήν έκδοση του βιβλίου, την πληροφορεί ότι σκοπεύει νά στείλει γρήγορα τό 5ο και τό 6ο κεφάλαιο του βιβλίου και τής στέλνει μιá προσθήκη στό 2ο κεφάλαιο.

‘Ο Λένιν επιμένει νά γίνουν τρείς διορθώσεις και δχι δύο (ή τελευταία στη Μόσχα) και παρακαλεί νά απευθύνεται ή Άννα Ίλνιτσονα γι’ αυτά τά ζητήματα άμεσα στό διορθωτή.

Γενάρης, 17 (29).

‘Ο Λένιν στέλνει από τό χωριό Σουσένσκογε στην πόλη Ποντόλσκ στό όνομα τής μητέρας του Μ. Α. Ουλιάνοβα, μέ συστημένο ταχυδρομικό δέμα, τό 5ο και τό 6ο κεφάλαιο και τά περιεχόμενα του βιβλίου «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».

‘Ο Λένιν γράφει στη Μ. Α. Ουλιάνοβα και ρωτάει άν άρχισε τό τύπωμα του βιβλίου «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία», πόσος καιρός πάει για ένα τυπογραφικό φύλλο και άν κρατάει ή Άννα Ίλνιτσονα τίς τελευταίες διορθώσεις. Ταυτόχρονα ό Λένιν παρακαλεί νά του στείλουν μερικά αντίτυπα από τά πρώτα δοκίμια.

Γενάρης, 24
(Φλεβάρης, 5).

‘Ο Λένιν γράφει στη Μαρία Ίλνιτσονα στις Βρυξέλες και την πληροφορεί ότι είναι πολύ άπασχολημένος γιατί έπείγεται νά τελειώσει τό βιβλίο «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».

Γενάρης, 26
(Φλεβάρης, 7).

‘Ο Λένιν γράφει στον άδελφό του Ντιμίτρι Ίλιτς και τον παρακαλεί νά πληροφορήσει τον έκδοτικό οίκο για τό λάθος που βρήκε ό ίδιος στην άρχή του δεύτερου ύποκεφαλαίου του IV κεφαλαίου του βιβλίου.

Γενάρης, 30
(Φλεβάρης, 11).

‘Ο Λένιν τελείωσε τήν προετοιμασία για τό τύπωμα του βιβλίου «Ή ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία».

Φλεβάρης, 3 (15).

‘Ο Λένιν στέλνει από τό χωριό Σουσένσκογε στην πόλη Ποντόλσκ, στη μητέρα του Μ. Α. Ουλιάνοβα, τό 7ο και τό 8ο κεφάλαιο του βιβλίου, τον πίνακα περιεχομένων τους και δύο παραρτήματα στό 7ο κεφάλαιο (II και III).

Φλεβάρης, 7 (19).

‘Ο Λένιν γράφει στη Μ. Α. Ουλιάνοβα και τήν είδο-

- ποιεί ότι με τό επόμενο ταχυδρομείο θά τής στείλει ακόμα μιá μικρή προσθήκη στό 7ο κεφάλαιο του βιβλίου.
- Φλεβάρης,
13 (25). 'Ο Λένιν στέλνει από τό χωριό Σουσένσκογε στήν πόλη Ποντόλσκ, στή μητέρα του, τήν προσθήκη στό 7ο κεφάλαιο του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία».
- Φλεβάρης, 28
(Μάρτης, 12). 'Ο Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλινιτσα καί εύχαριστεί αὐτήν καί τόν ἀδελφό του γιά τίς φροντίδες πού κατέβαλαν γιά τήν έκδοση του βιβλίου' εύχαριστεί ἐπίσης τόν στατιστικό Β. Α. Ίόνοφ γιά τή διόρθωση τῶν στατιστικῶν πινάκων.
- Μάρτης, 17 (29). 'Ο Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλινιτσα καί τήν πληροφορεῖ ότι πῆρε τά καθάρá τυπογραφικά φύλλα του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία» καί ἐσωκλείει πίνακα τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν πού ὑπάρχουν σ' αὐτά.
- Μάρτης, 24-31
(Ἀπρίλης, 5-12). 'Ο Λένιν γράφει γράμμα στόν Μ. Τ. Ἐλιζάροφ καί λέει τή γνώμη του γιά τίς παρατηρήσεις του Ἐλιζάροφ σχετικά μέ τό βιβλίο «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία».
- Μάρτης. 'Ο Λένιν γράφει στήν Άννα Ίλινιτσα καί τήν πληροφορεῖ ότι πῆρε τά καθάρá τυπογραφικά φύλλα του 2ου καί του 3ου κεφαλαίου του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία» καί ἀπαριθμεῖ τά τυπογραφικά λάθη πού ὑπάρχουν σ' αὐτά. Ταυτόχρονα ὁ Λένιν στέλνει τό Postscriptum στόν πρόλογο καί κατάλογο τῶν γνωστῶν, στους ὁποίους παρακαλεῖ νά σταλεῖ τό βιβλίο ὅταν κυκλοφορήσει.
- Μάρτης, 24-31
(Ἀπρίλης, 5-12). Κυκλοφορεῖ ἡ πρώτη έκδοση του βιβλίου του Β. Ι. Λένιν «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία. Τό προτεσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιομηχανία» μέ ὑπογραφή *Βλαντίμιρ Ίλιν*.
- Μάρτης. Στό τεῦχος 3 του περιοδικου «Νατσάλο» δημοσιεύονται τά πρῶτα ἕξι ὑποκεφάλαια του 3ου κεφαλαίου του βιβλίου «'Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στή Ρωσία» μέ τίτλο «'Ο ἐκτοπισμός τῆς οἰκονομίας πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία ἀπό τήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία στή σύγχρονη γεωργία τῆς Ρωσίας».
- Ἀπρίλης, 1 (13). 'Ο Λένιν παίρνει ἀπό τήν Άννα Ίλινιτσα τά τυπογραφικά φύλλα 11-16 του βιβλίου.
- Ἀπρίλης, 4 (16). 'Ο Λένιν στέλνει στήν Άννα Ίλινιτσα πίνακα τῶν τυπογραφικῶν λαθῶν στά τυπογραφικά φύλλα 11-16 του βιβλίου του.

Ἀπριίλης, 27
(Μάρης, 9).

Ὁ Λένιν γράφει στὸν Α. Ν. Πότερσοφ, ὅτι κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» καὶ ὅτι τὸ Postscriptum στὸν πρόλογο ἄργησε, πέρασε ἀπὸ προληπτικὴ λογοκρισία καὶ «έδεινοπάθησε».

Ἀπριίλης, 28
(Μάρης, 10).

Στὴν ἐφημερίδα «Ρούσκιγε Βέντομοστι» δημοσιεύεται ἀγγελία ὅτι κυκλοφόρησε τὸ βιβλίο «*Вланτίμιρ Ἰλίν. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία. Τὸ πρωτοεὐ διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴ μεγάλη βιομηχανία. Τιμὴ 2 ρούβλια 50 καπίκια, σελ. 480*».

Ὁκτώβρης.

Στὸ περιοδικὸ «Ὁμπραζοβάνιγε» τεύχος 10 δημοσιεύτηκε βιβλιοκρισία τοῦ Μπ. Β. Ἀβίλοφ γιὰ τὸ βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία».

1900

Γενάρης, 19
(Φλεβάρης, 1).

Ὁ Λένιν ἀρχίζει νὰ δουλεύει τὸ ἄρθρο «Ἐκριτὴ κριτικὴ», ποῦ ἦταν ἀπάντηση στὴν ἐχθρικὴ βιβλιοκρισία τοῦ Π. Ν. Σκβορτσόφ γιὰ τὸ βιβλίο «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία».

Ἀπριίλης, πρὶν
ἀπὸ τὴς 30
(12 τοῦ Μάρη).

Ὁ Λένιν παίρνει γράμμα ἀπὸ τὸν διευθυντὴ τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσονογε Ὁμποζρένιγε» Μ. Μ. Φιλίπποφ, ποῦ τοῦ ἀναγγέλλει ὅτι ὁ λογοκριτὴς ἀπαγόρευσε τὴ δημοσίευση τοῦ ἐνὸς τρίτου σχεδὸν τοῦ ἄρθρου «Ἐκριτὴ κριτικὴ».

Μάρης-Ἰούνης.

Τὸ ἄρθρο τοῦ Λένιν «Ἐκριτὴ κριτικὴ (Ἀπ' ἀφορμὴ τὸ ἄρθρο τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ «Ὁ φειχισμὸς τοῦ ἐμπορεύματος» στὸ 12ο τεύχος τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσονογε Ὁμποζρένιγε» τοῦ 1899)» δημοσιεύεται στὰ τεύχη 5-6 τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσονογε Ὁμποζρένιγε» τὸ 1900.

1902

Ἀπριίλης, 2 (15).

Ὁ Λένιν γράφει ἀπὸ τὸ Μόναχο στὴ μητέρα του Μ. Α. Οὐλιάνοβα, στὴ Σαμάρα καὶ τὴν παρακαλεῖ νὰ τοῦ στείλει ὅσα μπορεῖ ἀπὸ τὰ βιβλία του στὴ ρωσικὴ γλῶσσα καὶ «ἐπίσης καὶ ὅλα τὰ στατιστικὰ ὄλικά», ποῦ πολὺ τὰ νοστάλησε καὶ σκοπεύει «ὅλα νὰ τὰ ξαναδουλέψου».

1905-1907

Ὁ Λένιν ἐτοιμάζει τὴ δευτέρη ἐκδοση τοῦ βιβλίου του «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ Ρωσία» καὶ κάνει οὐσιαστικὲς συμπληρώσεις σὲ μιά σειρά κεφάλαια.

1907

Ίούλης.

Ὁ Λένιν, πού βρίσκεται στή Φιλλανδία, γράφει τόν πρόλογο γιά τή δεύτερη, ἔκδοση τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

1908

Μάρτης.

Στό «Κνίζναγια Λέτοπισ» τεῦχος 10 δημοσιεύεται ἀνακοίνωση ὅτι κυκλοφόρησε ἡ δεύτερη, συμπληρωμένη ἔκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	VII-XV
---------------	--------

I

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΣΤΗ ΡΩΣΙΑ. Τό προ- τσές διαμόρφωσης τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τή μεγάλη βιο- μηχανία.....	1-637
--	-------

<i>Πρόλογος στήν πρώτη ἐκδοση.....</i>	5
--	---

<i>Πρόλογος στή δεύτερη ἐκδοση.....</i>	13
---	----

Κεφάλαιο I. Τά θεωρητικά λάθη τῶν να- ρόντικων οἰκονομολόγων.....	21-60
--	-------

I. Ὁ κοινωνικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ...	21
--	----

    Αύξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κλάδων τῆς βιομηχανίας 21. — Ἡ δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς σάν συνέ-
πεια τοῦ κοινωνικοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας 22. —
Ἡ ἐκδήλωση αὐτοῦ τοῦ προτσές στή γεωργία 22-23. —
Οἱ ἀντίληψεις τῶν ναρόντικων οἰκονομολόγων 23-24.

II. Ἡ αὐξηση τοῦ βιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ σέ βάρος τοῦ γεωργικοῦ	24
---	----

    Ἡ ἀναγκαία σχέση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου μέ τή φύση
τῆς ἐμπορευματικῆς καί κεφαλαιοκρατικῆς οἰκονομίας
24-25.

III. Ἡ καταστροφή τῶν μικροπαραγωγῶν	25
---	----

    Ἡ λαθεμένη ἀντίληψη τῶν ναρόντικων 25-26. —
Ἡ ἀντίληψη τοῦ συγγραφέα τοῦ «Κεφαλαίου» γι' αὐτό
τό ζήτημα 26-27.

IV. Ἡ θεωρία τοῦ ναροντικισμοῦ ὅτι εἶναι ἀδύ- νατο νά πραγματοποιηθεῖ ἡ ὑπεραξία	27
---	----

Ἡ οὐσία τῆς θεωρίας τῶν κ. κ. Β. Β. καὶ Ν. —ον καὶ τὸ λάθος τῆς 27-30. — Ὁ λαθεμένος συσχετισμὸς τῆς «ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς» μὲ τὸ ζήτημα τῆς πραγματοποίησης 30-33. — Ἐπιτόλαια ἐκτίμηση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς πού ἀναφέρθη-καν πρὸ πάνω 33-34.

- V. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Α. Σμίθ γιὰ τὴν παραγωγή καὶ τὴν κυκλοφορία ὄλου τοῦ κοινωνικοῦ προϊόντος στὴν κεφαλαιοκρατικὴ κοινωνία καὶ ἡ κριτικὴ τῶν ἀποψέων αὐτῶν ἀπὸ τὸν Μάρξ 34

Ἡ παράλειψη ἀπὸ τὸν Α. Σμίθ τοῦ σταθεροῦ κεφαλαίου 34-36. — Ἡ ἐπίδραση αὐτοῦ τοῦ λάθους πάνω στὴ θεωρία τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος 36-37.

- VI. Ἡ θεωρία τῆς πραγματοποίησης τοῦ Μάρξ 38

Οἱ βασικὲς ἀφετηρίες τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ 38-39. — Ἡ πραγματοποίηση τοῦ προϊόντος στὴν ἀπλή ἀναπαραγωγή 39-41. — Τὸ κυριότερο συμπέρασμα ἀπὸ τὴ θεωρία τῆς πραγματοποίησης τοῦ Μάρξ 41-42. — Ἡ σημασία τῆς παραγωγικῆς κατανάλωσης 42-45. — Ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στὴν τάση γιὰ ἀπεριόριστη ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς καὶ στὸν περιορισμένο χαρακτῆρα τῆς κατανάλωσης 45-48.

- VII. Ἡ θεωρία γιὰ τὸ ἔθνικό εἰσόδημα 48

Ὁ Προυντόν 48-50. — Ὁ Ροντμπέρτους 50-52. — Οἱ σύγχρονοι οἰκονομολόγοι 52. — Ὁ Μάρξ 52-54.

- VIII. Γιατί ἡ ἐξωτερικὴ ἀγορὰ εἶναι ἀναγκαία γιὰ τὸ κεφαλαιοκρατικὸ ἔθνος; 54

Οἱ αἰτίες πού κάνουν ἀναγκαία τὴν ἐξωτερικὴ ἀγορὰ 54-55. — Ἡ ἐξωτερικὴ ἀγορὰ καὶ ἡ προοδευτικὸτητα τοῦ καπιταλισμοῦ 56-57.

- IX. Συμπεράσματα ἀπὸ τὸ I κεφάλαιο 57

Συνόψιση τῶν θέσεων πού ἀναλύθηκαν πρὸ πάνω 57-59. — Ἡ οὐσία τοῦ ζητήματος τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς 59.

Κεφάλαιο II. Ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτικῆς 61-184

- I. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμστρο γιὰ τὴ Νοβορόσσιγια 61

Οί οικονομικές ομάδες τῆς ἀγροτιᾶς 61-62. — Ἡ ἐμπορευματικὴ γεωργία καὶ ἡ ἀγοραπωλησία τῆς ἐργατικῆς δυνάμεις 63-64. — Ἡ ἀνώτερη ομάδα ἢ συγκέντρωση τῆς γῆς 64, τῶν ζώων καὶ τῶν σὺνερῶν 64-65, ἀνώτερη παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας 65-67. — Οἱ συλλογισμοὶ τοῦ κ. Β. Β. γιὰ τὴν ἔλλειψη ἀλόγων στοὺς ἀγρότες 66-68. — Ἡ μίσθωση τῶν ἐργατῶν γῆς καὶ οἱ συλλογισμοὶ τοῦ κ. Β. Β. γι' αὐτὸ τὸ φαινόμενο 67-69. — Ἡ κατώτερη ομάδα τῆς ἀγροτιᾶς ἢ ἐκμίσθωση τῆς γῆς 69-71. — Ἡ μεσαία ομάδα καὶ ἡ ἀστάθειά της 71-72. — Οἱ κ. κ. Β. Β. καὶ Κάρισεφ γιὰ τὴ μίσθωση γῆς ἀπὸ τοὺς ἀγρότες 72-75. — Ἡ στάση τῶν ναρόντικων ἀπέναντι στὴ μελέτη τοῦ κ. Πόστνικοφ 76-77.

II. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμιστρο γιὰ τὸ κυβερνεῖο Σαμάρας 77

Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν διάφορων ομάδων τῆς ἀγροτιᾶς τοῦ νομοῦ Νοβοουζένσκ 77-79. — Γαιοχρησία καὶ γαιοχρησία ἀπὸ τίς διαφορὲς ομάδες 79-81. — Ὁ κ. Κάρισεφ γιὰ τὴ μίσθωση τῆς γῆς καὶ τίς τιμὲς τῶν σιτηρῶν 80-82. — Ἡ μισθωτὴ ἐργασία ἢ δημιουργία τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς μὲ τὴν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιᾶς 82-83. — Τὸ ἀγροτικὸ προλεταριάτο στὸ κυβερνεῖο Σαμάρας 84.

III. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμιστρο γιὰ τὸ κυβερνεῖο Σαράτοφ 85

Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν διάφορων ομάδων 85. — Ἡ μίσθωση τῶν ἐργατῶν γῆς 86. — Τὰ «ἐπαγγέλματα» στὴ στατιστικὴ τῶν ζέμιστρο 87-88. — Οἱ γαιομισθώσεις 88-89. — Οἱ συλλογισμοὶ τῶν κ. κ. Κάρισεφ, Ν.—ον καὶ Μαρές γιὰ τίς γαιομισθώσεις 89-93. — Σύγκριση τοῦ νομοῦ Καμίσιν μὲ τοὺς ἄλλους νομοὺς 94-95. — Ἡ σημασία τῆς ταξινόμησης τῶν ἀγροτικῶν νοικοκυριῶν 95-98.

IV. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμιστρο γιὰ τὸ κυβερνεῖο Πέρμ 98

Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν διάφορων ομάδων 98-100. — Ἡ μίσθωση τῶν ἐργατῶν γῆς καὶ τῶν μεροκαματιάρηδων καὶ ἡ σημασία της 100-102. — Ἡ λίπανση τῆς γῆς 102. — Τὰ τελειοποιημένα ἐργαλεῖα 103. — Οἱ ἐμποροβιομηχανικὲς ἐπιχειρήσεις 103-104.

V. Τὰ στατιστικὰ στοιχεῖα τῶν ζέμιστρο γιὰ τὸ κυβερνεῖο Ὅριόλ 105

Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία τῶν διάφορων ομάδων

- 105-106. — Ἡ λειψή εἰκόνα τῆς ἀποσύνθεσης σύμφωνα
 «ἐ τὰ στοιχεῖα γιά τό κυβερνεῖο Ὅριόλ 106-107.
- VI. Τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστρο γιά τό
 κυβερνεῖο Βορόνεζ 108
- Οἱ μέθοδοι ταξινόμησης στίς συλλογές γιά τό κυ-
 βερνεῖο Βορόνεζ 108. — Στοιχεῖα γιά τό νομό Ζαντόνσκ
 109-110. — Τά ἐπαγγέλματα 111-113.
- VII. Τά στατιστικά στοιχεῖα τῶν ζέμστρο γιά τό
 κυβερνεῖο Νίζι Νόβγοροντ 113
- Στοιχεῖα γιά τίς ὁμάδες νοικοκυριῶν σέ τρεῖς νο-
 μούς 113-116.
- VIII. Ἐπισκόπηση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν
 ζέμστρο γιά τά ἄλλα κυβερνεῖα 116
- Τό κυβερνεῖο Νόβγοροντ, νομός Ντεμιάνσκ 116-
 117. — Τό κυβερνεῖο Τσερνίκοφ, νομός Κοζέλετς 117-
 118. — Τό κυβερνεῖο Γενισεί 118-119. — Τό κυβερ-
 νεῖο Πολτάβας, τρεῖς νομοί 119-120. — Τό κυβερνεῖο
 Καλούγκας 120-121. — Τό κυβερνεῖο Τβέρ 121.
- IX. Σύνοπιση τῶν στατιστικῶν στοιχείων τῶν ζέμ-
 στρο πού ἐξετάσαμε πύ πάνω γιά τήν ἀποσύν-
 θεση τῆς ἀγροτιᾶς 122
- Οἱ μέθοδοι τῆς συνόπισης 122-124. — Συνοπτικός
 πίνακας καί διάγραμμα 126-129 καί 136-137. — Ἀνά-
 λυση ὀρισμένων στηλῶν τοῦ διαγράμματος 125 καί
 130-135. — Σύγκριση τῶν διάφορων περιοχῶν σύμφωνα
 μέ τό βαθμό τῆς ἀποσύνθεσης 135-136.
- X. Συνοπτικά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμ-
 στρο καί τῆς στρατιωτικῆς ἀπογραφῆς τῶν
 ἀλόγων 137
- Τά στοιχεῖα τῆς στατιστικῆς τῶν ζέμστρο γιά 112
 νομούς 21 κυβερνεῖων 137-138. — Τά στοιχεῖα γιά τή
 στρατιωτική ἀπογραφή τῶν ἀλόγων σέ 49 κυβερνεῖα
 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας 139. — Ἡ σημασία αὐτῶν
 τῶν στοιχείων 139-141.
- XI. Σύγκριση τῶν στρατιωτικῶν ἀπογραφῶν τῶν
 ἀλόγων τοῦ 1888-1891 καί τοῦ 1896-1900. . . . 141
- Στοιχεῖα γιά 48 κυβερνεῖα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας
 141-143. — Στατιστικές ἀσκήσεις τῶν κ. κ. Βιχλιάγεφ
 καί Τσερνένκοφ 143-144.

XII. Τά στατιστικά στοιχεία τῶν ζέμιστρο γιά τούς προϋπολογισμούς τῶν ἀγροτῶν 144

Ἐπισημαίνεται ὅτι οἱ μέθοδοι ἐπεξεργασίας τῶν στοιχείων καί οἱ μέθοδοι ἐπεξεργασίας τῶν προϋπολογισμῶν 144-146. — (Α). Γενικά ἀποτελέσματα τῶν προϋπολογισμῶν 146-153. — Τό μέγεθος τῶν ἐξόδων καί τῶν ἐσόδων 146-147. — Ἡ σύνθεση τῶν ἐξόδων 147. — Ἡ σύνθεση τῶν ἐσόδων 148-149. — Τό ποσοστό τοῦ χρηματικοῦ μέρους τοῦ προϋπολογισμοῦ 150-152. — Ἡ σημασία τῶν φόρων 152-153. — (Β). Ὁ χαρακτηρισμός τῆς γεωργίας πού ἀσκοῦν οἱ ἀγρότες 153-159. — Γενικά στοιχεία γιά τά νοικοκυριά 153-154. — Ἡ περιουσία καί τά σύνεργα 154-156. — Τά ἐξοδα τοῦ νοικοκυριοῦ 156-157. — Τό εἰσόδημα ἀπό τή γεωργία 157. — Μία φαινομενική ἐξαίρεση 158-159. — (Γ). Ὁ χαρακτηρισμός τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου 159-169. — Τά ἐξοδα γιά τήν τροφή σέ εἶδος 159-160. — Τά ἐξοδα γιά τήν τροφή σέ χρῆμα 160-161. — Τά ὑπόλοιπα ἐξοδα γιά τήν ἀτομική κατανάλωση 161-162. — Τά ἐξοδα σέ χρῆμα γιά τήν ἀτομική καί παραγωγική κατανάλωση 162-163. — Ὁ κ. Ν. — ον γιά τό ἀνώτερο «στρῶμα» τῆς ἀγροτιάς 163. — Ἡ σύγκριση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀγροτῶν καί τῶν ἐργατῶν γῆς 164-166. — Οἱ μέθοδοι τοῦ Μ. Στερμπίνα 167-169.

XIII. Συμπεράσματα ἀπό τό II κεφάλαιο 169

Ἡ σημασία τῆς ἐμπορευματικῆς οἰκονομίας 169. — 1) Οἱ κεφαλαιοκρατικές ἀντιθέσεις μέσα στήν κοινότητα 169-170. — 2) «Ἡ ἀποαγροτοποίηση» 170-171. — 3) Πῶς χαρακτηρίζεται αὐτό τό προτσές στό «Κεφάλαιο» 171-173. — 4) Ἡ ἀγροτική κεφαλαιοκρατία 173-174. — 5) Τό ἀγροτικό προλεταριάτο. Ὁ εὐρωπαϊκός τύπος τοῦ χωρικοῦ ἐργάτη μέ γεωργικό κλῆρο 174-178. — 6) Ἡ μεσαία ἀγροτιά 178. — 7) Ὁ σχηματισμός τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιά τόν καπιταλισμό 178-179. — 8) Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀποσύνθεσης, ἡ σημασία τῶν μετοικησιῶν 179-180. — 9) Τό ἐμπορικό καί τό τοκογλυφικό κεφάλαιο. Πῶς τοποθετεῖ τό ζήτημα αὐτό ἡ θεωρία. Ἡ σύνδεση αὐτῶν τῶν μορφῶν τοῦ κεφαλαίου μέ τό βιομηχανικό κεφάλαιο 180-183. — 10) Ἡ ξεπληρωμή μέ δουλιά καί ἡ ἐπίδρασή της στήν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτιάς 183-184.

Κεφάλαιο III. Τό πέρασμα τῶν γαιοχτημόνων ἀπό τήν οἰκονομία πού στηρίζεται στήν ἀγγαρεία, στήν κεφαλαιοκρατική οἰκονομία 187-253

I. Τά βασικά γνωρίσματα τῆς οἰκονομίας πού

στηρίζεται στην άγγareία	187
Ἡ οὐσία τοῦ φεουδαρχικοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος καὶ οἱ συνθήκες πού ἐπικρατοῦσαν σ' αὐτό 187-189.	
II. Ὁ συνδυασμός τοῦ συστήματος οἰκονομίας πού στηρίζεται στην άγγareία καὶ τοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ συστήματος οἰκονομίας	189
Τά ὑπολείμματα τοῦ παλιοῦ συστήματος μετά τή μεταρρύθμιση 189-190. — Τό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ καὶ τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα 191-192. — Ἡ συγκριτική ἐξάπλωση τῶν δύο συστημάτων 192-194. — Τό πέρασμα τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ στό κεφαλαιοκρατικό σύστημα 194.	
III. Ὁ χαρακτήρας τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ	197
Τά εἶδη τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ 197-198. — Οἱ μισθώσεις σέ εἶδος καὶ ἡ σημασία τους 198-199. — Ἡ πληρωμή τῆς ἐργασίας στό καθεστώς τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ 199-202. — Ἡ προσωπική ἐξάρτηση στό σύστημα τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ 203. — Γενική ἐκτίμηση τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ 203-204.	
IV. Ἡ παρακμή τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ	204
Τά δύο εἶδη τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ 204-206. — Ἡ σημασία τῆς ἀποσύνθεσης τῆς ἀγροτιᾶς 206-207. — Ἡ γνώμη τοῦ κ. Στέμπουτ 208-209. — Οἱ κρίσεις τοῦ τύπου 209-210.	
V. Ἡ θέση τῶν ναρόντικων σ' αὐτό τό ζήτημα. . .	210
Ἐξιδανίκευση τοῦ συστήματος τῆς ξεπληρωμῆς μέ δουλιὰ 210-211. — Ὁ συλλογισμός τοῦ κ. Καμπλουκόφ 211-215.	
VI. Ἡ ἱστορία τοῦ νοικοκυριοῦ τοῦ Ἐνγκελγκάρντ	215
Ἡ ἀρχική κατάσταση τοῦ νοικοκυριοῦ καὶ ὁ χαρακτήρας τῶν βαθμιαίων ἀλλαγῶν του 215-220.	
VII. Ἡ χρησιμοποίησις μηχανῶν στην άγροτική οἰκονομία	220
Οἱ τέσσερις περίοδοι στην ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς γεωργικῶν μηχανῶν 220-221. — Οἱ ἐλλείψεις τῆς ἐπισημης στατιστικῆς 221-224. — Στοιχεῖα γιά τή χρησι-	

μοποίηση τῶν διάφορων γεωργικῶν μηχανῶν 224-229.

VIII. Ἡ σημασία τῶν μηχανῶν στήν ἀγροτική οἰκονομία 230

Ἐμφανιστικὸς χαρακτήρας τῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν 230-232. — Τὰ ἀποτελέσματα τῆς χρησιμοποίησης τῶν μηχανῶν 232-237. — Ἡ ἀσυνέπεια τῶν ναρόντικων 237-239.

IX. Ἡ μισθωτὴ ἐργασία στή γεωργία..... 239

Τὰ «ἀγροτικά πλανόδια ἐπαγγέλματα» 239, ἡ σημασία τους 239-240, οἱ διαστάσεις τους 240-242. — Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγροτικῶν σὲ ὅλη τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ρωσία 242-244.

X. Ἡ σημασία τῆς ἐλεύθερης μισθωτῆς ἐργασίας στή γεωργία..... 244

Ἡ κατάσταση τῶν ἀγροτικῶν 244-245. — Ἰδιαιτερές μορφές μίσθωσης 245-247. — Ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν στὸ μικρὸ καὶ στὸν μεγάλον οἰκοκυρῆον 247-248. — Τὰ ἔμβρυα τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου 248-251. — Ἡ ἐκτίμηση τῆς ἐξόδου γιὰ γεωργικὴ δουλιὰ ἀπὸ τοὺς ναρόντικους 251-253.

Κεφάλαιο IV. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας..... 254-338

I. Γενικά στοιχεῖα γιὰ τὴ γεωργικὴ παραγωγή στή Ρωσία μετὰ τὴ μεταρύθμιση καὶ γιὰ τίς μορφές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας 254

Ἡ παραγωγή δημητριακῶν καὶ πατάτας στά χρόνια 1864-1866, 1870-1879, 1883-1887 καὶ 1885-1894 254-255. — Ἡ πατατοκαλλιέργεια καὶ ἡ σημασία της 255-257. — Οἱ περιοχές τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας 257-258. — Οἱ συλλογισμοὶ τοῦ κ. Καμπλουκόφ 258-259.

II. Ἡ περιοχὴ τῆς ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς σιτηρῶν..... 259

Ἡ μετατόπιση τοῦ κύριου κέντρου τῆς σιτοπαραγωγῆς 259-260. — Ἡ σημασία τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν σάν ἀποικιῶν 260-261. — Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς χαρακτήρας τῆς γεωργίας σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ 261-264.

III. Ἡ περιοχὴ τῆς ἐμπορευματικῆς κτηνοτροφίας. Γενικά στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς γαλα-

κτοκομίας	265
<p>Ἡ σημασία τῆς κτηνοτροφίας στὶς διάφορες περιοχὲς 265-266. — Ὁ ὑπολογισμὸς τῶν κ. κ. Κοβαλέβσκι καὶ Λεβίτσκι 266-267. — Ἡ ἀνάπτυξη τῆς τυροκομίας 267-270. — Οἱ ἐλλείψεις τῶν ἐπίσημων στοιχείων 267-268. — Ἡ τεχνικὴ πρόοδος 269-271.</p>	
IV. Συνέχεια. Ἡ οἰκονομία τοῦ τσιφλικάδικου νοικοκυριοῦ στὴν περιφέρεια πού περιγράφουμε	271
<p>Ἡ ὀρθολογιστικὴ ὀργάνωση τῆς γεωργίας 271. — Τὰ «κέντρα συγκέντρωσης γάλακτος» καὶ ἡ σημασία τους 272-274. — Ὁ σχηματισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς 274. — Ὁ ἐρχομὸς τῶν ἀγρογεωγῶν στὰ βιομηχανικὰ κυβερνεῖα 274-275. — Πιὸ ἰσόμετρη κατανομὴ τῶν ἐργασιῶν στὴ διάρκεια τοῦ χρόνου 275-277. — Ἡ ἐξάρτηση τῶν μικρῶν γεωργῶν καὶ ἡ ἐκτίμηση αὐτοῦ τοῦ γεγονότος ἀπὸ τὸν κ. Β. Β. 277-279.</p>	
V. Συνέχεια. Ἡ ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτικῆς στὴν περιοχὴ τῆς γαλακτοκομίας	279
<p>Ἡ κατανομὴ τῶν ἀγελάδων στοὺς ἀγρότες 279-281. — Λεπτομέρειες γιὰ τὸ νομὸ Πετρούπολης 282-283. — «Τὰ προοδευτικὰ ρεύματα στὸ ἀγροτικὸ νοικοκυριό» 284-285. — Ἡ ἐπίδραση αὐτῆς τῆς προόδου πάνω στὴ φτωχολογία 285-287.</p>	
VI. Ἡ περιοχὴ τῆς λιναροπαραγωγῆς	287
<p>Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορευματικῆς λιναροπαραγωγῆς 287-289. — Ἡ ἀνταλλαγὴ ἀνάμεσα στὰ διάφορα εἶδη τῆς ἐμπορευματικῆς γεωργίας 289-290. — «Τὰ ἀντίθετα ἄκρα» στὴ λιναροπαραγωγικὴ περιοχὴ 290-291. — Οἱ τεχνικὲς βελτιώσεις 291-292.</p>	
VII. Ἡ βιομηχανικὴ ἐπεξεργασία ἀγροτικῶν προϊόντων	293
<p>Ἡ σημασία τῆς ἐργοστασιακῆς ἢ τεχνικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων 293.</p>	
1) Οἶνοπνευματοποιία	293
<p>Ἡ διάδοση τῆς ἀγροτικῆς οἶνοπνευματοποιίας 293-295. — Ἡ ἀνάπτυξη τῆς παραγωγῆς οἶνοπνεύματος ἀπὸ πατάτα καὶ ἡ σημασία της 295-297.</p>	
2) Παραγωγή ζάχαρης ἀπὸ ζαχαρότευτλα.	297

Ἡ ἀΐξις τῆς παραγωγῆς ζαχαρότευτλων 297-298.
— Ἡ πρόοδος τῆς κεφαλαιοκρατικῆς γεωργίας 298-300.

3) Ἡ παραγωγή ἀμύλου ἀπὸ πατάτες..... 300

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς 300-301. — Τὰ δύο προτσές στὴν ἀνάπτυξη αὐτοῦ τοῦ κλάδου 301. — Τὸ ἐπάγγελμα τῆς παραγωγῆς ἀμύλου στό κυβερνεῖο Μόσχας 301-303. — Στό κυβερνεῖο Βλαντίμιρ 303-304.

4) Ἡ ἐλαιοπαραγωγή 304

Τὸ διπλό προτσές ἀνάπτυξης αὐτοῦ τοῦ κλάδου 304-305. — «Βιοτέχνες»-ἰδιοχτῆτες ἐλαιοτριβεῖων 305-306.

5) Ἡ καπνοπαραγωγή..... 307

VIII. Ἡ ἐμπορευματικὴ λαχανοκομία καὶ δενδροκομία. Τὸ νοικοκυριό τῶν προαστίων..... 310

Ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐμπορευματικῆς δενδροκομίας 310-311 καὶ λαχανοκομίας 311-312. — Οἱ ἀγρότες λαχανοκηπουροὶ τῶν κυβερνεῖων Πετρούπολης, Μόσχας καὶ Γιαροσλάβλ 312-314. — Ἡ λαχανοκομία μὲ θερμοκήπια 314. — Ἡ ἐμπορευματικὴ καλλιέργεια πεπονοειδῶν 314-316. — Τὸ νοικοκυριό τῶν προαστίων καὶ οἱ ἰδιομορφίαι του 316-317.

IX. Συμπεράσματα γιὰ τὴ σημασίαν τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ ρωσικὴ γεωργία 317

1) Γιὰ τὴ μετατροπὴ τῆς γεωργίας σὲ ἐπιχείρησι 317-318. — 2) Ἡ ἰδιομορφία τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ γεωργία 319. — 3) Ὁ σχηματισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸν καπιταλισμὸ 319-320. — 4) Ὁ προοδευτικὸς ἱστορικὸς ρόλος τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ ρωσικὴ γεωργία 320-325.

X. Οἱ θεωρίαι τῶν ναρόντικων γιὰ τὸν καπιταλισμὸ στὴ γεωργία. «Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς χειμερινῆς περιόδου» 325

Ἡ στενότης καὶ ἡ σχηματικότης αὐτῆς τῆς θεωρίας 325-326. — Ἡ παράλειψις ἀπὸ τῆς θεωρίας αὐτῆς τῶν πιὸ σοβαρῶν πλευρῶν τοῦ προτσές 326-331.

XI. Συνέχεια. — Ἡ κοινότης. — Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Μάρξ γιὰ τὴ μικρὴ γεωργία. — Ἡ γνώμη τοῦ Ἐνγκελς γιὰ σύγχρονη κρίσις τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας 331

Ἡ λαθεμένη τοποθέτηση ἀπὸ τοὺς ναρόντικους τοῦ ζητήματος τῆς κοινότητος 331-333. — Ἡ μὴ κατανόηση ἀπ' αὐτοὺς ἐνὸς χωρίου τοῦ «Κεφαλαίου» 333-334. — Ἡ ἐκτίμηση ποῦ κάνει ὁ Μάρξ γιὰ τὴ γεωργία τῶν ἀγροτῶν 334-335. — Ἡ ἐκτίμηση τοῦ ἀγροτικοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὸν Μάρξ 335. — Μία ἀποτυχημένη περικοπὴ τοῦ κ. Ν. —ον 335-338.

Κεφάλαιο V. Τὰ πρῶτα στάδια τοῦ καπιταλισμοῦ στὴ βιομηχανία 339-395

I. Ἡ οἰκοτεχνία καὶ ἡ χειροτεχνία 339

Τὰ ὑπολείμματα τῆς οἰκοτεχνίας 339. — Ὁ βαθμὸς διάδοσης τῆς χειροτεχνίας 339-341, τὰ βασικὰ γνωρίσματα τῆς 341-342.

II. Οἱ μικροὶ ἐμπορευματοπαραγωγοὶ στὴ βιοτεχνία. Τὸ συντεχνιακὸ πνεῦμα στοὺς μικροβιοτέχνες 342

Τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴ χειροτεχνία στὴν ἐμπορευματικὴ παραγωγὴ 342-343. — Ὁ φόβος τοῦ συναγωνισμοῦ 343-346.

III. Ἡ αὐξηση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν μετὰ τὴ μεταρρύθμιση. Οἱ δύο μορφές αὐτοῦ τοῦ προτσές καὶ ἡ σημασία του 346

Οἱ αἰτίες τῆς αὐξησης τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν 346. — Ἡ ἐγκατάσταση τῶν βιοτεχνῶν στὶς ἀκρινές περιοχές 347-348. — Ἡ αὐξηση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν στὸν τοπικὸ πληθυσμὸ 348-350. — Ἡ μετατόπιση τοῦ κεφαλαίου 350-351. — Ἡ σχέση ποῦ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὴν ἀποσύνθεση τῆς ἀγροτικῆς καὶ στὴν αὐξηση τῶν μικρῶν βιοτεχνιῶν 351-352.

IV. Ἡ ἀποσύνθεση τῶν μικρῶν ἐμπορευματοπαραγωγῶν. Τὰ στοιχεῖα τῶν ἀπογραφῶν τῶν βιοτεχνικῶν νοικοκυριῶν στὸ κυβερνεῖο Μόσχας 353

Ἡ τοποθέτηση τοῦ ζητήματος 353-354. — Μέθοδοι ἐπεξεργασίας τῶν στοιχείων 354-355. — Συνοπτικὸς πίνακας καὶ διάγραμμα 356 καὶ 359. — Συμπεράσματα: Ἡ μισθωτὴ ἐργασία 355-358, ἡ παραγωγικότητα τῆς ἐργασίας 361-362, τὰ εἰσοδήματα 363. — Ἡ μικροαστικὴ συγκρότηση τῶν βιοτεχνικῶν ἐπαγγελμάτων 363-365.

V. Ἡ ἀπλή κεφαλαιοκρατικὴ συνεργασία 365

Ἡ σημασία της καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὴν παραγωγή 365-368. — Οἱ συνεταιρισμοὶ 368-369.

VI. Τὸ ἐμπορικό κεφάλαιο στὶς μικροβιοτεχνίες 370

Οἱ συνθήκες πού γεννοῦν τὸν προαγοραστή 370-372. — Οἱ ἐμπόρισσες στὴ δαντελοποιία 372-374. — Παραδείγματα γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς πούλησης 374-376. — Οἱ ἀπόψεις τῶν ναρόντικων 376-377. — Οἱ μορφές τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου 377-379.

VII. «Ἡ βιοτεχνία καὶ ἡ γεωργία» 379

Τὰ στοιχεῖα τοῦ πίνακα 379-380. — Ἡ γεωργία τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν 381. — Οἱ «ἐργάτες γῆς» 381-383. — Ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴ βιοτεχνία καὶ τὴ γεωργία 383-387. — Ἡ διάρκεια τῆς ἐργάσιμης περιόδου 387. — Σμπέρασμα 387-389.

VIII. «Ὁ συνδυασμὸς τῆς βιοτεχνίας μέ τὴ γεωργία» 389

Ἡ θεωρία τῶν ναρόντικων 389. — Οἱ μορφές συνδυασμοῦ τῆς βιοτεχνίας μέ τὴ γεωργία καὶ ἡ διαφορετική τους σημασία 389-391.

IX. Μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν προκεφαλαιοκρατικὴ οἰκονομία τοῦ χωριοῦ μας 391

Κεφάλαιο VI. Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ μανουφακτούρα καὶ ἡ κεφαλαιοκρατικὴ δουλιὰ στό σπίτι 396-470

I. Ἡ γέννηση τῆς μανουφακτούρας καὶ τὰ βασικά της γνωρίσματα 396

Ἡ ἔννοια τῆς μανουφακτούρας 396, ἡ διπλὴ προέλευσή της 396-397 καὶ ἡ σημασία της 398.

II. Ἡ κεφαλαιοκρατικὴ μανουφακτούρα στὴ ρωσικὴ βιομηχανία 398

1) Ὑφαντουργία 398

2) Ἄλλοι κλάδοι ὕφαντουργικῆς βιομηχανίας. Ἡ κετσεδοποιία 402

3) Ἡ παραγωγή καπέλων καὶ κασκέτων, ἡ παραγωγή εἰδῶν ἀπὸ κανάβι καὶ ἡ σχοινοποιία 406

4) Οἱ βιοτεχνίες κατεργασίας ξύλου 410

5) Ἡ ἐπεξεργασία ζωικῶν προϊόντων. Ἡ βυρσοδεψία καί ἡ παραγωγή γουναρικῶν	415
6) Οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι ἐπεξεργασίας ζωικῶν προϊόντων.....	423
7) Οἱ κλάδοι ἐπεξεργασίας ὀρυχτῶν	428
8) Οἱ κλάδοι ἐπεξεργασίας μετάλλων. Οἱ βιοτεχνίες τοῦ Πάβλοβο	429
9) Ἄλλοι κλάδοι ἐπεξεργασίας μετάλλων ..	433
10) Ἡ χρυσοχοΐα, οἱ κλάδοι πού παράγουν σαμοβάρια καί φουσαρμόνικες	437
 III. Ἡ τεχνική στή μανουφακτούρα, ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας καί ἡ σημασία του.....	443
Ἡ παραγωγή μέ τό χέρι 443, ἡ μαθήτευση 443. — Ὁ καταμερισμός τῆς ἐργασίας σάν προκαταρκτικό στάδιο πρὸς τὴ μεγάλη μηχανική βιομηχανία 443-446, ἡ ἐπίδρασή του πάνω στοὺς ἐργάτες 446.	
 IV. Ὁ ἔδαφικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας κι ὁ χωρισμός τῆς γεωργίας ἀπὸ τὴ βιομηχανία... ..	447
Ἡ γνώμη τοῦ κ. Χαριζομένουφ 447. — Τὰ μὴ γεωργικά κέντρα 448-449. — Ὁ μεταβατικός χαρακτήρας τῆς μανουφακτούρας 449. — Τὸ ἀνέβασμα τοῦ πολιτιστικοῦ ἐπιπέδου τοῦ πληθυσμοῦ 449-450.	
 V. Ἡ οἰκονομική συγκρότηση τῆς μανουφακτούρας	451
Ἡ κατάσταση τῆς παραγωγῆς 451-452. — Ἡ κρίση τῶν κ. κ. Ὄβσιάνικοφ 452 καί Χαριζομένουφ 453-454.	
 VI. Τὸ ἐμπορικό καί τὸ βιομηχανικό κεφάλαιο στή μανουφακτούρα. Ὁ «προαγοραστής» κι ὁ «φαιμπρικάντης»	454
Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὰ μεγάλα καί στὰ μικρά ἐργαστήρια 454-457. — Τὸ λάθος τῶν ναρόντικων 457.	
 VII. Ἡ κεφαλαιοκρατική δουλιὰ στό σπίτι σάν ἐξάρτημα τῆς μανουφακτούρας	457
Ἡ διάδοσή της 457-458, τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς 458-462, οἱ ὄροι τῆς διάδοσῆς τῆς 462-463, ἡ σημασία τῆς γιὰ τὴ θεωρία τοῦ ὑπερπληθυσμοῦ 463-465.	

VIII. Τί είναι «βιοτεχνία»;..... 465

Μερικά συμπερασματικά στοιχεία της στατιστικής τῶν βιοτεχνῶν 465-466. — Ἡ ἐπικράτηση τῶν ἐργατῶν πού δουλεύουν γιά τούς κεφαλαιοκράτες 466-469. — Ὁ ἀκαθόριστος χαρακτήρας τῆς ἔννοιας «βιοτέχνης» καί ἡ κατάχρηση αὐτοῦ τοῦ ὅρου 469-470.

Κεφάλαιον VII. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης μηχανικῆς βιομηχανίας 473-578

I. Ἡ ἐπιστημονική ἔννοια τῆς φάμπρικας καί ἡ σημασία τῆς στατιστικῆς γιά τίς «φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια» 473

II. Ἡ στατιστική μας γιά τίς φάμπρικες καί τά ἐργοστάσια..... 475

Οἱ πηγές τῆς 475-476. — Οἱ ἐκδόσεις τῆς περιόδου 1860-1870 476-478. — Ὁ ἰδιαίτερος χαρακτήρας τῆς «Στρατιωτικῆς-στατιστικῆς συλλογῆς» 478-481. — Ὁ «Ὀδηγός» τοῦ κ. Ὀρλόφ 481-482. — Οἱ «Συλλογές» τῆς διεύθυνσης ἐμπορίου καί μανουφακτοῦρας 483-484. — Ἡ «Συλλογή στοιχείων γιά τή Ρωσία στά χρόνια 1884/85» τά λάθη τοῦ κ. Κάρισεφ 484-485. — Τά στοιχεία τῶν στατιστικῶν ἐπιτροπῶν τῶν κυβερνεῖων 485-486. — Ὁ «Κατάλογος» 487. — Αὐξάνει τάχα ὁ ἀριθμός τῶν φάμπρικων στή Ρωσία; 488.

III. Ἡ ἀνάλυση τῶν ἱστορικοστατιστικῶν στοιχείων γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης βιομηχανίας..... 489

1) Ὑφαντουργικοί κλάδοι 489

2) Κλάδοι κατεργασίας ξύλου..... 496

3) Ἐπιχειρήσεις παραγωγῆς χημικῶν προϊόντων, ἐπεξεργασίας ζωικῶν προϊόντων καί κεραμικῆς 496

4) Κλάδοι μεταλλουργίας..... 500

5) Κλάδοι ἐπισιτιστικῆς βιομηχανίας..... 501

6) Κλάδοι παραγωγῆς προϊόντων πού ὑπόκεινται στόν εἰδικό φόρο κατανάλωσης καί οἱ ὑπόλοιποι κλάδοι 503

7) Συμπεράσματα 505

IV. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς καί μεταλ-

λουργικής βιομηχανίας	507
<p>Τά Ουράλια καί οἱ ἰδιομορφίαι τους 507-511. — Ὁ Νότος 511-514. — Ὁ Καύκασος 514-515. — Μεγάλα καί μικρά ἀνθρακορυχεῖα στό λεκανοπέδιο τοῦ Ντονέτς 515-516. — Ἡ σημασία τῶν στοιχείων γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς μεταλλευτικῆς βιομηχανίας 517-519.</p>	
V. Αὐξάνει ἄραγε ὁ ἀριθμός τῶν ἐργατῶν στίς μεγάλες κεφαλαιοκρατικές ἐπιχειρήσεις;	519
<p>Στοιχεῖα γιά τά χρόνια 1865 καί 1890 519-522. — Ἡ λαθεμένη μέθοδος τῶν ναρόντικων 523-530.</p>	
VI. Ἡ στατιστική τῶν ἀτμοκινητήρων	531
<p>Στοιχεῖα γιά τά χρόνια 1875-1878 καί 1892 531-532.</p>	
VII. Ἡ αὐξηση τῶν μεγάλων ἐργοστασίων	533
<p>Στοιχεῖα γιά τά χρόνια 1866, 1879, 1890 καί 1894/95 533-538. — Οἱ μεγάλες ἐπιχειρήσεις στήν ἐργοστασιακή καί στή μεταλλευτική βιομηχανία 538-541. — Τά λάθη τοῦ κ. Ν. —ον 541-542.</p>	
VIII. Ἡ ἐδαφική κατανομή τῆς μεγάλης βιομηχανίας	543
<p>Στοιχεῖα γιά τά σπουδαιότερα κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στά χρόνια 1879 καί 1890 543-544. — Τρεῖς τύποι κέντρων 544-546. — Ἡ ταξινόμηση τῶν κέντρων 546-548. — Ἡ ἀνάπτυξη τῶν ἀγροτικῶν βιομηχανικῶν κέντρων καί ἡ σημασία τους 548-550.</p>	
IX. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς δασικῆς βιομηχανίας καί τῆς βιομηχανίας οἰκοδομικῶν ὑλῶν	550
<p>Ἡ ἀνάπτυξη τῆς δασικῆς βιομηχανίας 550-552, ἡ ὀργάνωσή της 552-555. — Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καί τῆς βιομηχανίας οἰκοδομικῶν ὑλῶν 556-559.</p>	
X. Ἐξάρτημα τῆς φάμπρικας	559
XI. Ὁ πλήρης χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπό τή γεωργία	562
<p>Τό λάθος τῶν ναρόντικων 562-563. — Στοιχεῖα τῆς ὑγειονομικῆς στατιστικῆς τῶν ζέμιστρο τῆς Μόσχας 563-568.</p>	
XII. Τά τρία στάδια ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλισμοῦ στή ρωσική βιομηχανία	568

Ἡ σύνδεση ἀνάμεσα σ' ἄλλα τὰ στάδια 568-569. — Οἱ ἰδιομορφίες τῆς τεχνικῆς 569-570. — Ἡ ἀνάπτυξη τῶν κεφαλαιοκρατικῶν σχέσεων 570-571. — Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀνάπτυξης τῆς βιομηχανίας 571-572. — Ὁ χωρισμός τῆς βιομηχανίας ἀπὸ τῆ γεωργία 572-574. — Ἡ διαφορά στὶς βιοτικὲς συνθῆκες 575-577. — Ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς 578.

Κεφάλαιο VIII. Ὁ σχηματισμός τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς	579-630
I. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κυκλοφορίας τῶν ἐμπορευμάτων	579
Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ σιδηροδρομικοῦ δικτύου 579-580, τῶν ὑδάτινων μεταφορῶν 580-582, τοῦ ἐμπορίου καὶ τῶν τραπεζῶν 582-584.	
II. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορικοβιομηχανικοῦ πληθυσμοῦ	584
1) Ἡ ἀνάπτυξη τῶν πόλεων	584
2) Ἡ σημασία τοῦ ἐσωτερικοῦ ἐποικισμοῦ	589
3) Ἡ ἀνάπτυξη τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικοβιομηχανικῶν κωμοπόλεων καὶ κεφαλοχωριῶν	593
4) Πλανόδια μὴ γεωργικὰ ἐπαγγέλματα	596
Πλανόδια μὴ γεωργικὰ ἐπαγγέλματα 596-609, ἡ ἑκτασή τους καὶ ἡ ἀνάπτυξή τους 599-604, ὁ προοδευτικὸς τους ρόλος 604-607, ἡ ἐκτίμησή τους ἀπὸ τοὺς ναρόντικους συγγραφεῖς 608-609.	
III. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς χρησιμοποίησης τῆς μισθωτῆς ἐργασίας	609
Ὁ κατὰ προσέγγιση ἀριθμὸς τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν 609-611. — Ὁ κεφαλαιοκρατικὸς ὑπερπληθυσμὸς 611-613. — Τὸ λάθος τῶν ναρόντικων 613-615.	
IV. Ὁ σχηματισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς γιὰ τὴν ἐργατικὴ δύναμη	615
Οἱ κυριότερες μετακινήσεις τῶν μισθωτῶν ἐργατῶν σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ μεροκάματου 615-618. — Ὁ σχηματισμὸς τῆς ἐσωτερικῆς ἀγορᾶς 618-619. — Ἡ θεωρία τοῦ N. —ον 619-620.	
V. Ἡ σημασία τῶν ἀκρινῶν περιοχῶν. Ἐσωτε-	

ρική ἢ ἐξωτερική ἀγορά; 620

Ἡ τάση τοῦ καπιταλισμοῦ γιά ἐξάπλωση 620-621. — Τό παράδειγμα τοῦ Καυκάσου 622-623. — Οἱ δύο πλευρές τοῦ προτσῆς τοῦ σχηματισμοῦ τῆς ἀγορᾶς 623-625.

VI. Ἡ «ἀποστολή» τοῦ καπιταλισμοῦ 625

Τό ἀνάβασμα τῆς παραγωγικότητος τῆς κοινωνικῆς ἐργασίας 625-627. — Ἡ κοινωνικοποίηση τῆς ἐργασίας 627-629. — Οἱ αἰτίες τῆς διαφωνίας μας μέ τούς ναρόντικους 629-630.

Παραρτήματα:

I. Συνοπτικός πίνακας στατιστικῶν στοιχείων γιά τά μικρά βιοτεχνικά ἐπαγγέλματα τῆς ὑπαίθρου τοῦ κυβερνείου Μόσχας (γιά τό κεφάλαιο V, σελ. 356) ἀνάμεσα στίς σελίδες... 630-631

II. Συλλογή στατιστικῶν στοιχείων γιά τήν ἐργοστασιακή βιομηχανία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας (γιά τό κεφάλαιο VII, σελ. 476)..... 631

III. Τά σπουδαιότερα κέντρα τῆς ἐργοστασιακῆς βιομηχανίας στήν Εὐρωπαϊκή Ρωσία (γιά τό κεφάλαιο VII, σελ. 544) 633

II

ΑΚΡΙΤΗ ΚΡΙΤΙΚΗ. (Ἀπ' ἀφορμή τό ἄρθρο τοῦ κ. Π. Σκβορτσόφ «Ὁ φετιχισμός τοῦ ἐμπορεύματος», στό 12ο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ «Ναούτσογε Ὀμποζρένιγε» τοῦ 1899) 639-665

I. 641
 II. 648
 III. 655

Σημειώσεις 667-695

Εὐρετήριο φιλολογικῶν ἐργασιῶν καί πηγῶν πού παραθέτει περικοπές τους ἢ ἀναφέρει ὁ Β. I. Λένιν 696-756

Εὐρετήριο ὀνομάτων 757-797

Ἡμερομηνίες ἀπό τή δουλιὰ τοῦ Β. I. Λένιν γιά τή

συγγραφή τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία».....	798-806
--	---------

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Πορτραῖτο τοῦ Β. Ι. Λένιν. — 1897	XVI-1
Τό ἐξώφυλλο τῆς πρώτης ἐκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία». — 1899	3
Τό ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης ἐκδοσης τοῦ βιβλίου τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» μέ τήν ἰδιόχειρη ὑπογραφή τοῦ συγγραφέα. — 1908 ...	11
Τό ἐξώφυλλο τῆς δεύτερης γερμανικῆς ἐκδοσης (1872) τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ, πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν.....	19
Τό ἐξώφυλλο τῆς γερμανικῆς ἐκδοσης (1885) τοῦ δευ- τερου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ, πού χρη- σιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν	31
Τό ἐξώφυλλο τῆς γερμανικῆς ἐκδοσης (1894) τοῦ πρώτου μέρους τοῦ III τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ, πού χρησιμοποίησε ὁ Β. Ι. Λένιν.....	43
Οἱ σελίδες 276-277 τῆς στατιστικῆς συλλογῆς τοῦ κυ- βερνεῖου Πολτάβας (τόμ. XIV, 1894) μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν	112-113
Διάγραμμα πού παριστάνει τοὺς πίνακες Α καὶ Β ὑπο- κεφάλαιο IX κεφάλαιο II	144-145
Μιά σελίδα ἀπό ἓνα τετράδιο τοῦ Β. Ι. Λένιν μέ ἀποσπά- σματα καὶ ὑπολογισμούς ἀπό τό βιβλίον τοῦ Ν. Α. Μπλαγκοβέστσενσκι «Γενική συλλογή στατιστικῶν στοιχείων» (1893)	160-161
Ἡ σελίδα 96 τοῦ περιοδικοῦ «Νατσάλο» τεύχος 3 τοῦ 1899, ὅπου δημοσιεύτηκαν τά πρῶτα 6 ὑποκεφάλαια τοῦ III κεφαλαίου ἀπό τό βιβλίον τοῦ Β. Ι. Λένιν «Ἡ ἀνά- πτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία»	185

Πίνακας γιά τή διάδοση τῶν διάφορων συστημάτων οἰκονομίας στή Ρωσία πού ἔφτιαξε ὁ Β. Ι. Λένιν πάνω στή σελ. 170 τῆς συλλογῆς «Ἡ ἐπίδραση τῶν σοδιῶν καί τῶν τιμῶν τῶν σιτηρῶν σέ μερικές πλευρές τῆς ρωσικῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας», τόμ. Ι, Πετρούπολη 1897 . .	195
Διάγραμμα τῶν συνολικῶν στοιχείων τοῦ πίνακα βιοτεχνιῶν, πού δίνει τό ὑποκεφάλαιο IV, κεφάλαιο V . .	359
Γραφική παράσταση τῆς ὀργάνωσης στήν κετσεδοποιία	403
Ἡ σελίδα 499 τῆς δεύτερης ἔκδοσης (1872) τοῦ πρώτου τόμου τοῦ «Κεφαλαίου» τοῦ Κ. Μάρξ μέ σημειώσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν	471
Ἡ σελίδα 405 τοῦ βιβλίου «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ στή Ρωσία» (δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1908) μέ παρατηρήσεις τοῦ Β. Ι. Λένιν	539
Ταξινόμηση τῶν πόλεων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ρωσίας, πού ἔκανε ὁ Β. Ι. Λένιν, μέ βάση τά στοιχεῖα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τό 1897	587

ЛЕНИН

•
ЛАНТА

3
